Crisia
Vol. LV, Supliment nr. 1, 2025

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

Lucrările Sesiunii Internaționale de Comunicări Științifice
a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal
10-11 octombrie 2025

Coordonatori:
Gabriel Moisa • Sorin Șipoș

Colectiv redacțional:
Gruia Fazecaș • Florina Ciure • Ioan Goman
Cornel Abrudan • Ioan Ciorba

Editura Muzeului Țării Crișurilor
Oradea, 2026

Director Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor Dr. Florina Ciure
Redactor-șef Dr. Ioan Ciorba
Editor executiv Dr. Gruia Fazecaş
Secretar de redacție Dr. Cristian Culiciu
Membri CS II dr. Doru Marta, dr. Tiberiu Ciorba

Consiliu ştiinţific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

Membru corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu”

Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Universitatea Ca’Foscari, Veneţia

Prof. univ. dr. Adriano Papo, Universitatea din Udine

Prof. univ. dr. Andrea Fara, Universitatea Sapienza din Roma

Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Matteo Taufer, Universitatea din Leipzig

C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca

Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely

Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondenţă se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l’adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ŢĂRII CRIŞURILOR – COMPLEX MUZEAL
410087 ORADEA
Str. Armatei Române nr.1/A
ROMÂNIA
Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitraşcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Ţării Crişurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparţin în exclusivitate autorilor

CUPRINS

ARHEOLOGIE - ISTORIE

DEMJÉN ANDREA, GRUIA FAZECAȘ, FLORIN SFRENGEU, FLORIN GOGÂLTAN, *Cercetări arheologice sistematice la Sântion – Movila Mănăstirii, com. Borș, jud. Bihor. Campania anului 2024*, Systematic Archaeological Research at Sântion – Movila Mănăstirii, Borș Commune, Bihor County. The 2024 Campaign 9

GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO, *Mohács, Giovanni Zápolya e il trono d'Ungheria*, Mohács, John Zápolya, and the Throne of Hungary 24

ȘERBAN TURCUȘ, *În jurul originii stemei Transilvaniei – relația heraldică cu Imperiul – in signum subjectionis*, On the Origin of the Coat of Arms of Transylvania – the Heraldic Relationship with the Empire – *in signum subjectioni* 34

CONSTANTIN-TUFAN STAN, *Banat – interferențe culturale româno-italiene*, Banat – Romanian-Italian Cultural Interactions 41

RALUCA GABRIELA BLAGA, *Practici și direcții culturale ale elitelor din spațiul românesc (secolele XVIII-XIX)*, Cultural Practices and Directions of the Elites in the Romanian Space (18th – 19th centuries) 50

FELICIA ANETA OARCEA, *Lungul drum al nobilității românilor în părțile Aradului (veacurile XVIII-XIX)*, The Long Road of Romanian Nobility in the Arad Region (18th-19th Centuries) ... 57

SORIN ȘIPOȘ, *Between East and West. The Image of the Romanian Principalities in the Accounts of Foreign Travellers (1710–1810). General Considerations)* 62

RADU ROMÎNAȘU, *Europa după Napoleon: demografie și reconfigurare politică și socială în „lungul secol al XIX-lea"*, Europe After Napoleon: Demography and Political and Social Reconfiguration during "The Long Ninetheenth Century" 72

ADRIAN GHEORGHE ISCRU, *Grănițuirea teritoriului Principatelor Unite cu imperiile vecine, element esențial în definirea unității, suveranității și exercitarea autorității noului stat*, The Territory of the United Principalities with the Neighboring Empires, an Essential Element in the Definition of Unity, Sovereignty and the Exercise of the Authority of the New State 84

FLORIN ARDELEAN, *Angajament, echilibru și rațiune: un tipar cultural și militant*, Commitment, Balance and Reason: a Cultural and Militant Pattern 97

DUMITRU NOANE, *Femei bihorene implicate în mișcarea națională a românilor (a doua jumătate a secolului XIX – prima jumătate a secolului XX)*, Women from Bihor Involved in the Romanian National Movement (Second Half of the 19th Century – First Half of the 20th Century) 108

TŐTŐS ÁRON, *Prostitution and Criminality in Budapest During the Dualist Era* 127

DIANA IANCU, *Vladimir Ghika: Un destin universal*, Vladimir Ghika: A Universal Destiny 143

VIOREL CÂMPEAN, *Noi informații despre studenții teologi greco-catolici eliminați în anul 1912 de la Seminarul Latin din Oradea*, New Information Regarding the Greek-Catholic Theology Students Expelled in 1912 from the Latin Seminary of Oradea 148

MARIN POP, DANIEL-VICTOR SĂBĂCEAG, *Românii sălăjeni în Marele Război*, Romanians from Sălaj in the Great War 156

RĂZVAN MIHAI NEAGU, *Date și informații noi privind implicarea profesorului Petru Suciu în dobândirea unui sediu al Despărțământului Turda al Asociațiunii Astra în perioada interbelică*, New Data and Information Regarding the Involvement of Teacher Petru Suciu in the Acquisition of a Headquarters for the Turda Branch of the Astra Association During the Interwar Period 178

MIHAI STAN, *Casa Română de la Veneția (1930-1940) – așezământul cultural românesc fondat de Nicolae Iorga*, The Romanian House in Venice (1930-1940) – the Romanian Cultural Institution Founded by Nicolae Iorga 183

SANDA DUMITRIȚA BUBOI (CAPOTĂ), *Realizările administrației liberale în perioada prefectului Ioan Picu Băncilă (1933-1937)*, Achievements of the Liberal Administration During the Term of Prefect Ioan Picu Băncilă (1933-1937) 190

FLORIN MÜLLER, *Ipostaze ale filosofiei în comunismul românesc; două analize de caz: Lucian Blaga și Constantin Noica*, Facets of Philosophy in Romanian Communism; Two Case Studies: Lucian Blaga and Constantin Noica 197

MIHAELA GOMAN, *Clujul universitar și dialogul științific internațional în corespondența lui Constantin Daicoviciu (1961-1968)*, Academic Cluj and International Scientific Dialogue in the Correspondence of Constantin Daicoviciu (1961-1968) 204

MARTA CORDEA, *O prietenie exemplară: Gh. Eminescu și Gh. Bulgăr. Frânturi de corespondență*, An Exemplary Friendship Between Gh. Eminescu and Gh. Bulgăr. Fragments of Correspondence 213

VERONICA TURCUȘ, *Drama istorică națională pe scenele din Transilvania și Banat în anii regimului ideocratic de stânga*, National Historical Drama on the Stages of Transylvania and Banat During the Years of the Far-Left Ideocratic Regime 235

GABRIEL MOISA, ANDREEA MARIA POP, *About the Bihor County Party Nomenklatura in 1989* 248

NUMISMATICĂ

CORINA TOMA, *Tezaurul de monede medievale găsit la Leș (jud. Bihor) – structura tezaurului și concluzii finale –*, A Hoard of Medieval Coins Found at Leș (Bihor County) – The structure of the Hoard and Final Conclusions 263

RADU ARDEVAN, ALIN PRALEA, *Monete romane într-o podoabă de cap modernă*, Roman Coins in a Modern Headdress 280

MUZEOGRAFIE/MUZEOLOGIE

AMALIA DANIELA NICOARĂ, *Vasile Alecsandri în colecția de carte a Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, Works by Vasile Alecsandri in the Book Collection of the Prahova County Museum of History and Archaeology 289

GABRIELA ANANIE, *Albume aniversare dedicate primarului Oradiei, Sal Ferencz*, Anniversary Albums Dedicated to the Mayor of Oradea, Sal Ferencz 295

TIBERIU ALEXANDRU CIORBA, *Date și statistici cu privire la vechile colecții ale Societății de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor. Anul 1875*, Data and Statistics Regarding the Old Collections of the Society of Archaeology and History of Bihor County. The Year 1875 299

CRISTIAN CULICIU, *The Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex, History Services' Poster Collection Under its Quantity and Quality Aspects* 323

MARIA FLAVIA POP, IOANA GHERGHEL, *Pictura naivă în colecția Serviciului Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, Naive Painting in the Collection of the Ethnography Service of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex 334

DIANA KINCSES, *Muzeul din Satu Mare reflectat în ziarul local Cronica Sătmăreană (1968-1974). O radiografie a implicării culturale și științifice*, The Satu Mare Museum as Reflected in the local Newspaper *Cronica Sătmăreană* (1968-1974): an X-Ray of Cultural and Scientific Involvement 345

EDUCAȚIE MUZEALĂ

DALIDA TEODORA MOGA, ANDREEA MARIA POP, *„Clubul Micilor Istorici". Activitate de educație muzeală la Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, "The Little Historians Club". Museum Education Activity at the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex 355

ADINA-NICOLETA POP, GABRIELA LOBONȚ, DORINA GOLBAN, *Cum să ajutăm păsările iarna – educație muzeală ecologică pentru copii*, How to Help Birds in Winter – Ecological Museum Pedagogy for Children 363

CRISTIAN NEGRU, *Atelier de creație icoană pe sticlă și icoană pe lemn*, Creative Workshop on Wood and Glass Icon Painting 368

ANDREI SCĂRLĂTESCU, ALEXANDRA OLTEANU-BUCUR, CONSTANTIN FELICIAN CHEOSEA, *Din slove și lumină – atelier de tipărit*, From Characters and Light – Printing Workshop .. 374

MONICA CÎRSTEA, *Caligrafia, o artă uitată, redescoperită într-un proiect expozițional*, Calligraphy, a Forgotten Art, Rediscovered in an Exhibition Project 381

ARTĂ

AGATA IULIANA ADEL (CHIFOR), *Reprezentări ale Sfântului Iosif în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal (sfârșit de secol XIV – secolul al XIX-lea)*, Representations of Saint Joseph in Works from the Univeral Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex (end of the 14th century – 19th century) 403

AUGUSTIN ȚĂRĂU, *Mitologia comuniștilor români ilustrată în lucrările de grafică. Studiu de caz: Colecția de grafică a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, The Mythology of Romanian Communists Illustrated in Graphic Works. Case Study: The Engraving Collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex 422

ETNOGRAFIE

VASILE TODINCA, *Repere identitare ale culturii populare*, Identity Marks of Folk Culture.....439

CONSTANTIN DEMETER, *Valahii din Moravia – interferențe valaho-slave în relatarea unui artist fotograf*, The Vlachs of Moravia – Vlach-Slavic Connections Through the Lens of a Photographer.....442

GABRIEL HĂLMĂGEAN, *O încercare de tipologizare a morilor de măcinat cereale din județul Arad*, An Attempt at a Typology of Grain Mills in Arad County 447

IOAN GOMAN, IOANA GHERGHEL, *Meșteșuguri practicate de locuitorii din Vadu Crișului (jud. Bihor) în mențiuni documentare din secolul XX*, Crafts Practiced by the Inhabitants of Vadu Crișului (Bihor County) in the 20th Century Documentary Sources 458

SABINA HORVATH, *Alimentația tradițională ca fenomen interdisciplinar într-un studiu de sinteză al medicului Ioan Claudian (1939)*, Traditional Nutrition as an Interdisciplinary Phenomenon in a Comprehensive Study by Physician Ioan Claudian (1939) 482

IOAN GOMAN, *Demersuri de ameliorare a culturii orezului la nivelul județului Bihor în secolul XX (1945-1975)*, Efforts to Improve Rice Cultivation in Bihor County During the 20th Century (1945-1975) 494

SORIN SABĂU, *Țesătoarea Maria Bun din localitatea Șicula (județul Arad)*, The Weaver Maria Bun from the Village of Șicula (Arad County) 508

CONSERVARE-RESTAURARE

TEOFIL MUREȘAN, *Restaurarea artefactelor de metal descoperite la Cetatea Piatra Șoimului – Peștiș*, The Restoration of Metal Artifacts Discovered at Cetatea Piatra Șoimului – Peștiș.....523

SZILÁGYI MARIA ILDIKÓ, *Obiecte din Colecția de artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal pentru organizarea expoziției de bază a Muzeului Orașului Oradea din Cetate*, Objects from the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex's Art Collection for the Organization of the Oradea City Museum's Permanent Exhibition in the Fortress 533

ARHEOLOGIE - ISTORIE

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.01

CERCETĂRI ARHEOLOGICE SISTEMATICE LA SÂNTION – MOVILA MĂNĂSTIRII, COM. BORȘ, JUD. BIHOR. CAMPANIA ANULUI 2024

DEMJÉN Andrea*
Gruia FAZECAȘ**
Florin SFRENGEU***
Florin GOGÂLTAN****

SYSTEMATIC ARCHEOLOGICAL RESEARCH AT SÂNTION – MOVILA MĂNĂSTIRII, BORȘ COMMUNE, BIHOR COUNTY. THE 2024 CAMPAIGN

ABSTRACT

Archaeological research conducted in 2024 at the Sântion – Movila Mănăstirii site (Hungarian: Biharszentjános – Kolostor-domb) focused on the central part of the monastic complex, where ground-penetrating radar surveys had revealed a series of anomalies. One of the most significant results of the 2024 excavation was the investigation of the medieval cemetery which, based on radiocarbon dates and the associated archaeological material, appears to have been in continuous use from the late 10th to the 12th century, prior to the construction of the structures identified so far. The earliest stone structure (Z-4) can be dated to the 14th century. The most recent brick structure identified belongs to the final construction phase of the monastic complex and dates to the mid-16th century. Excavations were halted at the upper level of the Bronze Age tell. Only the medieval pit G 1 disturbed approximately 1 m of the tell stratigraphy, yielding a rich archaeological assemblage recovered in a secondary depositional context and dated to 1743–1618 cal BC (2σ).

Keywords: Bronze Age, tell-settlement, Otomani pottery style, Middle Ages, monastery, cemetery

Obiectivul arheologic de la Sântion – Movila Mănăstirii (magh. *Biharszentjános – Kolostor-domb*) este situat la aproximativ 8,5 km vest de centrul municipiului Oradea și la 1 km sud de localitatea Sântion (com. Borș, jud. Bihor). Situl multistratificat, reprezentat de un tell din epoca bronzului suprapus de o mănăstire medievală, este amplasat pe malul drept al râului Crișul Repede. Descrierile lăsate de Frideric Ardoș (1936) și Alexandrina D. Alexandrescu (1954), precum și mărturiile unor localnici mai în vârstă din Sântion indică transformări semnificative ale mediului geografic din jurul sitului pe parcursul ultimelor decenii. Aceste observații susțin ipoteza că peisajul arheologic din epoca bronzului și din perioada medievală era substanțial diferit de cel actual. Pe baza a șapte hărți georeferențiate de Gheorghe Drimba și Gruia Fazecaș s-a constatat că, în ultimii aproximativ 230 de ani, atât factorii naturali (precipitații, inundații, eroziune), cât și cei antropici (defrișări, amenajarea canalelor de moară, construcția de drumuri și diguri, exploatările de nisip/pietriș, lucrările agricole etc.) au avut un impact semnificativ asupra sitului arheologic de pe Movila Mănăstirii/Kolostor-domb. Distanța dintre sit și cursul râului Crișul Repede a înregistrat variații importante în timp, de la aproximativ 80 m în anul 1860 la 0 m în 1974, ajungând ulterior la circa 160 m în anul 2012[1]. Analiza modelului digital al terenului obținut prin tehnologia LiDAR indică faptul că suprafața actuală a sitului, de aproximativ 4.000 m², reprezintă doar 40% din extinderea sa inițială. Această situație sugerează că cel puțin jumătate din volumul movilei a fost afectat de procese erozionale în decursul ultimelor secole[2] (Fig. 1).

* Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; e-mail: demjenandi@yahoo.com; ORCID: 0009-0007-1654-4503.
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gruia74@yahoo.com; ORCID: 0009-0000-5931-2007.
*** Universitatea din Oradea; e-mail: florinsfrengeu@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-9134-4065.
**** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0853-394X.
[1] Drimba, Fazecaș 2019, 56–57.
[2] Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024b, 253, Fig. 2.

Fig. 1. Situl arheologic Sântion – *Movila Mănăstirii/Kolostor-domb* (foto: Zoltán Katócz)

Istoricul cercetării

Din perspectivă arheologică, acest obiectiv este cunoscut încă din anul 1871, datorită informațiilor furnizate de episcopul Rómer Flóris, considerat părintele arheologiei maghiare[3]. În anul 1932, Frideric (Frederich) Ardoș, vizitând situl cu prilejul marilor inundații care au afectat zona în acel an, a descoperit în ruptura produsă de apele Crișului Repede mai multe fragmente ceramice decorate cu motive spiralice[4]. Primele cercetări arheologice au fost întreprinse în anul 1954, când au fost identificate urmele unei așezări din epoca bronzului, ale unui cimitir și ale unor locuiri medievale datate în secolele XI–XV[5]. Aceste săpături, făcute la marginea movilei, nu au surprins nici urmele mănăstirii.

Investigațiile arheologice au fost reluate după mai bine de șase decenii, în cadrul proiectului *Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin*, finanțat de Ministerul Educației prin grantul CNCS–UEFISCDI, PN-II-ID-PCE-2012-4-0020[6]. În urma realizării fotografiilor aeriene, a reconstituirii digitale a terenului, precum și a prospecțiunilor magnetometrice și georadar[7], în vara anului 2015 au fost deschise două secțiuni de cercetare (S1 și S2), cu scopul evaluării potențialului sitului atât din perspectiva locuirii din epoca bronzului, cât și a celei medievale[8]. În secțiunea S1, amplasată aproximativ în centrul movilei, la nord de drumul care o traversează, au fost identificate două niveluri de dărâmătură și o fundație realizată din lut bătut. Orientată pe direcțiile nord-sud și est-vest, aceasta a aparținut unei construcții monastice. În partea nord-estică, fundația delimita o cistă zidită din cărămidă, prevăzută cu o nișă pătrată rezervată pentru cap. Pe baza analogiilor cunoscute din catedrala romano-catolică de la Alba Iulia, unde astfel de complexe funerare au fost datate în secolele XII–XIII[9], am încadrat și noi respectivul mormânt în această perioadă[10]. Pentru a avea o certitudine, am datat în 2026 prin metoda AMS mormântul M3, înhumat în această cistă cu nișă cefalică, obținându-se o dată cuprinsă între anii 1159–1224 AD (cal. 2σ).

[3] Rómer 1871; Fazecaș, Gogâltan 2021, 320.
[4] Ardoș 1936, 66. Colecția sa se păstrează în prezent la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București.
[5] Alexandrescu 1955, 487–495. Vezi, de asemenea, Ordentlich 1974; Fazecaș 2014; Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 2.
[6] Gogâltan 2014; Gogâltan 2016, 88–89; Gogâltan et al. 2020.
[7] Fazecaș, Gogâltan 2020, 25, Pl. V/3–4, VI/1–2; Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 3–4.
[8] Fazecaș et al. 2016; Fazecaș, Gogâltan 2018, 116–117, Pl. V/3–4, VI/1–4; Fazecaș, Gogâltan 2019, 64; Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 5.
[9] Astfel, în mormântul MII a fost descoperită o monedă emisă de Andrei al II-lea, datată între anii 1205–1235 (Heitel 1985, p. 229; Heitel 1986, 244), iar mormântul M91 a fost datat pe baza unui denar anonim atribuit secolului al XII-lea (Marcu-Istrate, Istrate 2005, 231–232).
[10] Pentru o prezentare detaliată a săpăturilor și a mormintelor medievale descoperite în cadrul acestora, vezi Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, 26.

În campania de cercetare din anul 2023 a fost identificată fundația unei clădiri cu două încăperi, orientată vest-est, care aparținea aripii sudice a mănăstirii. Construcția pare să fi avut trei sau patru încăperi, dotate cu instalații de încălzire și, judecând după grosimea fundațiilor, este posibil să fi avut și un etaj. După dezafectarea sa, probabil la mijlocul secolului al XVI-lea, zona a fost nivelată prin depunerea unui strat consistent de dărâmătură, peste care au fost amenajate încăperi cu podele din cărămidă. Conform izvoarelor scrise, lăcașul monastic de familie a fost întemeiat înainte de anul 1215 și a funcționat pe întreaga durată a Evului Mediu, până la dispariția sa la sfârșitul secolului al XVI-lea[11]. Cercetările recente au confirmat observațiile anterioare, potrivit cărora mănăstirea a cunoscut cel puțin două faze majore de construcție în sectorul investigat, fiind probabil supusă și altor intervenții de reamenajare. Pentru prima fază de construcție nu există, deocamdată, repere cronologice certe, însă cea de-a doua poate fi atribuită, pe baza materialului arheologic descoperit, mijlocului secolului al XVI-lea. Această încadrare cronologică corespunde informațiilor documentare potrivit cărora, în anul 1547, călugărițele dominicane refugiate de pe insula Sfânta Margareta din Buda s-au stabilit aici[12].

Cercetările arheologice din campania anului 2024

Cercetările arheologice desfășurate în anul 2024 au vizat partea centrală a ansamblului monastic, unde investigațiile georadar au evidențiat o serie de anomalii (Fig. 9). Obiectivul principal al săpăturii a fost identificarea bisericii mănăstirii. În acest scop a fost deschisă secțiunea S4 (7 × 5 m), amplasată în partea nord-estică a movilei (Fig. 1)[13].

Fig. 2.1. Zidurile identificate în cursul cercetării (vedere dinspre vest); **2.** Fotografia secțiunii realizată cu drona (foto: Zoltán Katócz)

[11] Pentru informațiile furnizate de izvoarele istorice scrise, vezi Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, 26; Gogâltan et al. 2024a, 37.
[12] Pentru rezultatele cercetărilor recente și interpretarea acestora, vezi Gogâltan et al. 2024a; Gogâltan et al. 2024b.
[13] Un raport sintetic al rezultatelor campaniei de săpături a anului 2024 se găsește la Gogâltan et al. 2025.

În cursul cercetărilor au fost identificate, la adâncimi relativ mici, urmele mai multor fundații realizate din piatră și cărămidă (Fig. 2). Fundația și elevația unui zid masiv din piatră (Z-4) au fost surprinse între profilele estic și vestic ale secțiunii, în partea sa nordică, pe întreaga lungime a suprafeței cercetate (la 0,20 m de la colțul nord-estic și 0,40 m de colțul nord-vestic; Fig. 8). Zidul, orientat est-vest, a fost construit din blocuri de piatră și fragmente de cărămidă legate cu un mortar alb, compact, cu var și pigmenți de cărămidă. Din fundație s-a mai păstrat un segment cu lungimea de aproximativ 5 m. În partea vestică, aceasta a fost dezafectată, fiind păstrat doar șanțul de fundație și, pe alocuri, amprenta mortarului. Fundația are o lățime maximă de 1,20 m și o înălțime de 1,50 m. Talpa acesteia se află la adâncimea de 1,84 m față de nivelul actual de călcare în profilul estic (Fig. 3/2) și la 2,10 m în profilul vestic (Fig. 3/1). Elevația, cu o lățime de 0,84 m, probabil includea blocuri de piatră prelucrate, identificate printre dărâmăturile provenite din demolarea zidului. Deoarece în suprafața cercetată nu a fost surprinsă închiderea zidului nici spre est, nici spre vest, funcționalitatea sa poate fi doar presupusă. Fiind singurul zid masiv din piatră identificat până în prezent în cadrul sitului, capabil să susțină o construcție monumentală, considerăm că acesta ar putea reprezenta zidul exterior sudic al bisericii mănăstirii.

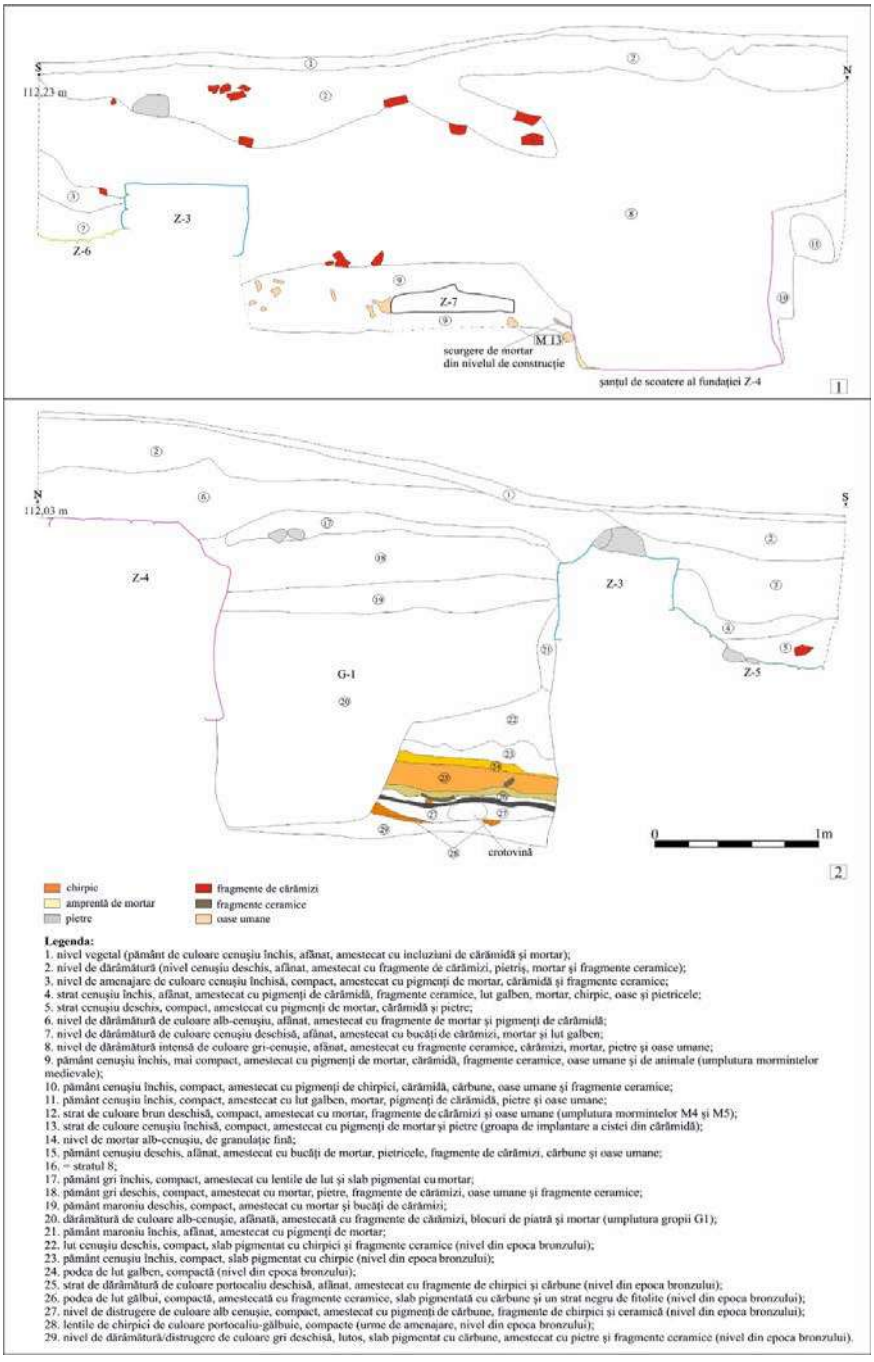

Fig. 3.1. Desenul tehnic al profilului vestic al secțiunii S 4; **2.** Desenul tehnic al profilului estic al secțiunii S 4

Un element deosebit de important îl reprezintă faptul că scurgerea de mortar asociată nivelului de construcție al zidului Z-4 suprapunea mormântul M13 (Fig. 3/1, 4, 8), datat AMS între 892–993 AD (cal. 2σ; Fig. 4/1). Deși această datare nu oferă un reper cronologic direct pentru edificarea zidului, ea impune reconsiderarea începuturilor ansamblului monastic. În prezent nu dispunem de elemente cronologice certe pentru datarea zidului Z-4, însă presupunem că acesta a fost construit în secolul al XIV-lea. Distrugerea construcției poate fi plasată cu certitudine după mijlocul secolului al XVI-lea, întrucât în dărâmătura zidului a fost descoperit un denar de argint emis de regele Ungariei Ferdinand I în anul 1542 (Fig. 5) [14].

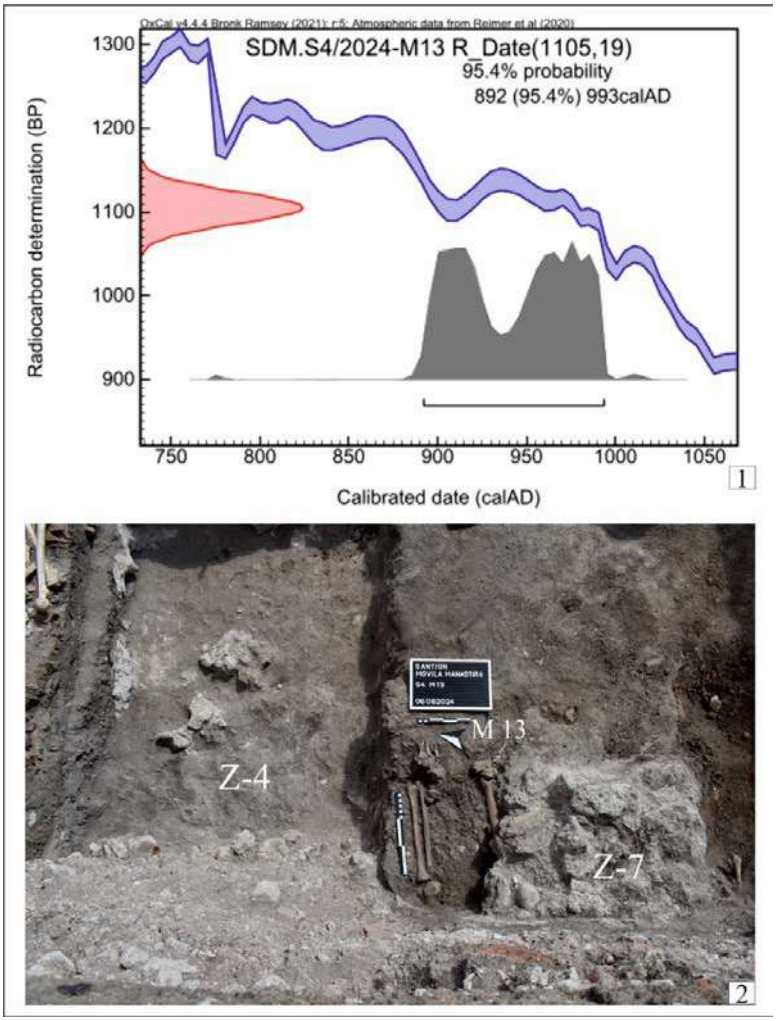

Fig. 4.1. Data calibrată pentru intervalul 892–993 cal AD a mormântului M 13, obținută utilizând programul OxCal v4.4.4 (Bronk Ramsey, 2021), pe baza curbei de calibrare atmosferice IntCal20 (Reimer et al., 2020); **2.** Fotografie a mormântului M 13

În partea sudică a secțiunii au fost identificate alte trei ziduri. Cel mai recent dintre acestea este reprezentat de fundația și elevația unui zid de cărămidă cu orientare vest-est (Z-3; Fig. 2). Acesta a fost surprins în partea sudică a suprafeței cercetate, la 0,90 m de colțul sud-estic și 0,60 m de colțul sud-vestic al secțiunii, pe întreaga lungime a acesteia. Fundația a fost realizată mai neglijent, dintr-un pământ cenușiu-închis, bătătorit, amestecat cu fragmente de cărămidă, pietre, mortar și resturi osteologice umane aflate în poziție secundară. Fundația avea o înălțime totală de 0,45 m, iar talpa sa se afla la adâncimi cuprinse între 0,86 și 1,26 m față de nivelul actual de călcare (Fig. 3). Elevația, cu o lățime cuprinsă între 0,63 și 0,73 m, era construită din cărămizi cu dimensiunile de 31×17×5,6 cm, dispuse pe direcția est-vest. Din elevație s-au păstrat doar două, iar pe alocuri trei șiruri de cărămidă, legate cu un mortar alb-cenușiu, compact, mai nisipos (Fig. 6).

[14] Denar din argint emis de Ferdinand I, regele Ungariei (1542). Avers: stema Regatului Ungariei; legendă: „FERDINAND D G R VNG”. Revers: Fecioara Maria cu Pruncul; legendă: „PATRONA VNGARIE”. Dimensiuni: 15,22 × 15,53 mm; greutate: 0,44 g (Huszár 1979, 935).

Fig. 5. Denar de argint emis de regele Ungariei Ferdinand I în anul 1542

La aproximativ 2 m de profilul estic, pe zidul Z-3 a fost observată o platformă din cărămidă cu dimensiunile de 0,60 × 0,50 m (Fig. 6). Inițial, aceasta a fost interpretată ca posibilă bază a unei arcade, însă lipsa altor elemente constructive care să susțină această ipoteză ne-a determinat să considerăm că reprezintă doar un segment păstrat din pornirea elevației. Urmele consistente de mortar observate la 6–8 cm de marginea zidului sugerează că limita elevației se afla în această zonă, ceea ce indică o grosime estimată a zidului de 0,50–0,54 m. Observațiile stratigrafice au indicat că fundația zidului Z-3 a fost amenajată parțial peste dărâmătura zidului Z-4 (Fig. 3/1), precum și peste mormintele M6, M7, M10 și M14, respectiv peste zidurile Z-5 și Z-6 (Fig. 8). Relațiile stratigrafice demonstrează că zidul Z-3 aparține ultimei faze de funcționare a mănăstirii. Acesta suprapune zidurile Z-5 și Z-6 și a fost construit parțial peste dărâmătura zidului Z-4, a cărui distrugere poate fi datată după anul 1542.

Între zidul Z-3 și profilul sudic al secțiunii au fost cercetate alte două ziduri, Z-5 și Z-6, aparținând unor faze constructive diferite (Fig. 2, 8). Fundația zidului Z-5 a fost identificată între colțul sud-estic și profilul sudic al secțiunii, extinzându-se spre est de zidul Z-6, fiind parțial suprapusă de Z-3. Zidul era realizat din cărămizi dispuse pe direcția nord-sud, legate cu un mortar alb, compact, amestecat cu pietriș și pigmenți de cărămidă.

Fundația zidului Z-6 a fost delimitată între colțul sud-vestic și profilul sudic al secțiunii, la vest de Z-5, fiind, de asemenea, parțial suprapusă de Z-3. Zidul a fost construit din piatră și, pe alocuri, din cărămizi, legate cu un mortar alb-cenușiu compact, cu adaos de var și pigmenți de cărămidă. Din cauza suprafeței restrânse investigate, nu au putut fi stabilite dimensiunile complete și funcționalitatea acestor structuri. Singura observație certă este faptul că fundația zidului Z-3 a fost construită peste zidurile Z-5 și Z-6 (Fig. 2, 3, 8).

Fig. 6. Vedere a zidului Z-3 dinspre nord

În cursul cercetării a fost identificat și zidul Z-7, surprins parțial sub profilul vestic al secțiunii (Fig. 2/2, 3/1, 8). Acesta se afla la 0,43 m de zidul Z-4 și la 0,93 m de zidul Z-3. Segmentul cercetat are o lățime de 0,70 m, o lungime de 0,54 m și o grosime de 8–10 cm. Construcția era realizată din piatră legată cu un mortar alb-cenușiu compact, amestecat cu nisip și pietriș. Zidul a fost descoperit într-un strat de pământ cenușiu-închis, compact, cu fragmente de mortar, cărămidă, ceramică și resturi osteologice umane și animale, reprezentând umplutura mormintelor medievale. Relațiile stratigrafice au arătat că zidul Z-7 suprapune mormântul M13 (Fig. 4/2), datat absolut între 892–993 AD (cal. 2σ; Fig. 4/1, 8), fundația fiind construită peste piciorul drept al defunctului. Funcționalitatea acestei structuri nu a putut fi stabilită în stadiul actual al cercetării.

Printre cele mai importante artefacte descoperite în cursul campaniei de cercetare din anul 2024 se numără o ștanță medievală din bronz (databilă în a doua parte a secolului al XV-lea), decorată cu reprezentarea unui vultur încadrat într-un romb. Piesa a fost recuperată din poziție secundară, din stratul de dărâmătură situat între zidurile cercetate. Din punct de vedere funcțional și tipologic, aceasta aparține categoriei ștanțelor utilizate pentru decorarea coperților de carte îmbrăcate în piele.

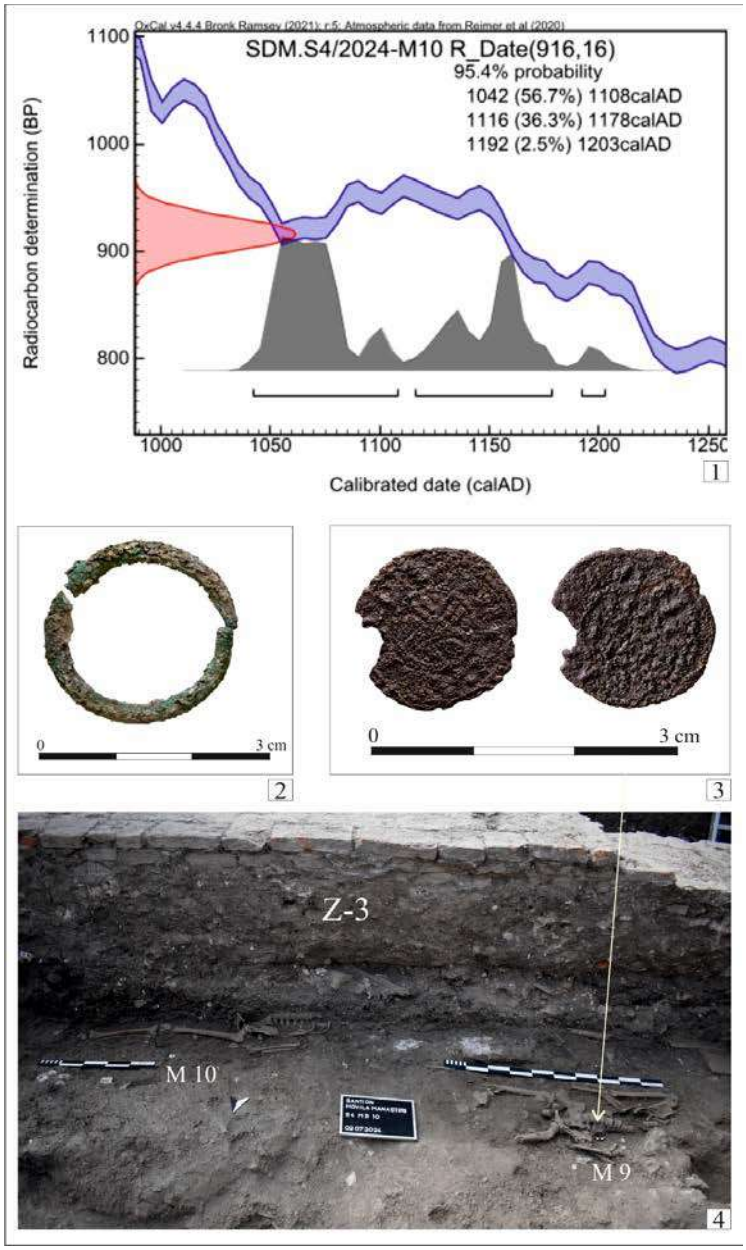

Fig. 7.1. Data calibrată pentru intervalul 1042–1178 cal AD a mormântului M 10, obținută utilizând programul OxCal v4.4.4 (Bronk Ramsey, 2021), pe baza curbei de calibrare atmosferice IntCal20 (Reimer et al., 2020); **2.** Inelul din bronz (M 10); **3.** Monedă emisă de regele Ungariei, Andrei I (1046–1060); **4.** Fotografie a mormintelor M 9 și M 10

În partea estică a secțiunii a fost identificată o groapă medievală (G 1) cu dimensiunile de 2,30×2,10 m, care a afectat stratigrafia sitului, adâncindu-se aproximativ 1 m în nivelurile aparținând epocii bronzului. Fundul gropii a fost surprins la o adâncime de circa 2,60 m de la nivelul actual de călcare (Fig. 2, 3/2, 8).

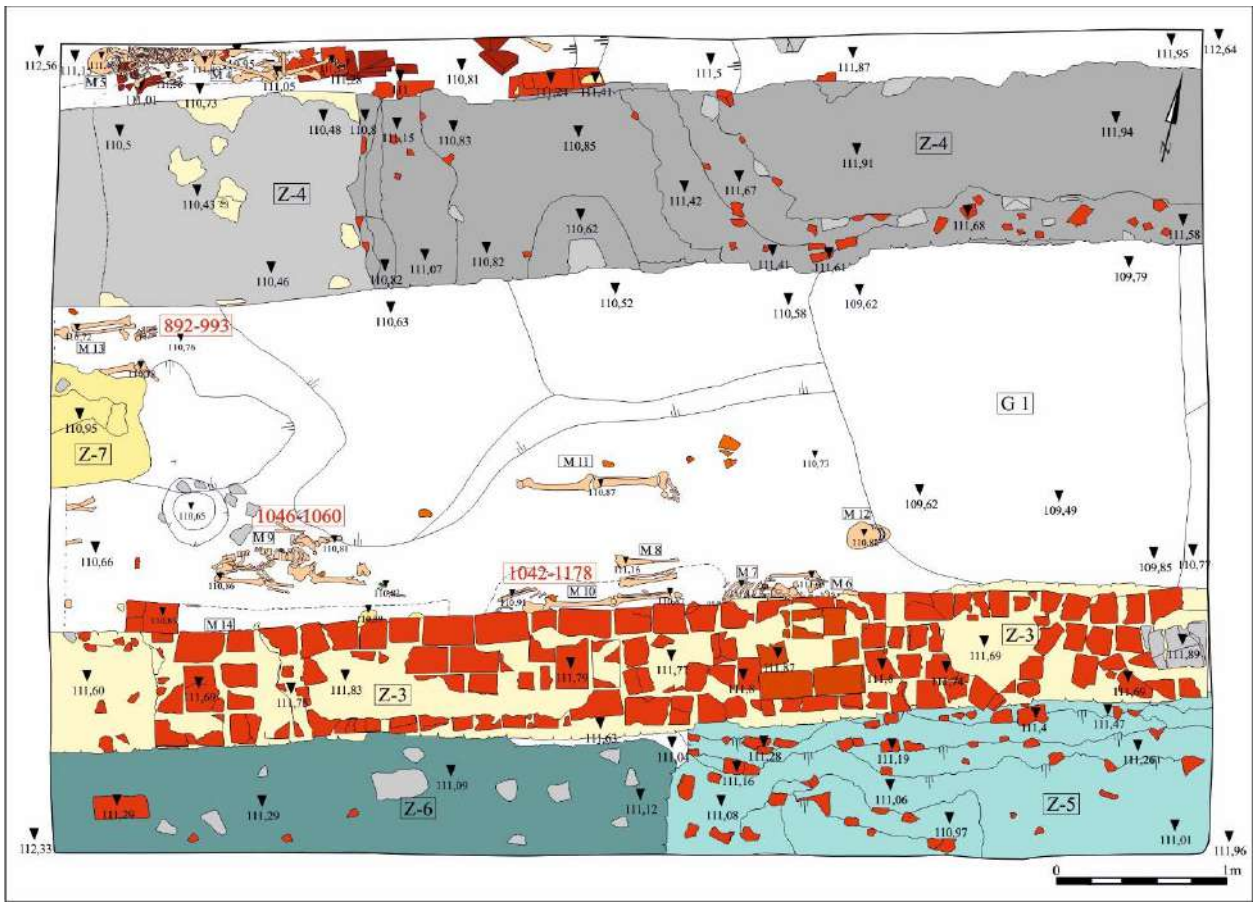

Fig. 8. Planul general al secțiunii S 4, cu mormintele medievale

În secțiune au fost documentate în total 11 morminte medievale. Două dintre acestea (M4 și M5) erau amplasate la nord de zidul Z-4 și continuau sub profilul nordic al secțiunii, fiind foarte probabil contemporane cu acesta. Celelalte nouă morminte au fost identificate în apropierea și sub zidul Z-3 și se încadrează cronologic între sfârșitul secolului al X-lea și secolul al XII-lea.

Cea mai importantă descoperire din punct de vedere cronologic este reprezentată de mormântul M13. În suprafața cercetată s-au păstrat doar tibia, fibula și oasele labei piciorului, restul scheletului continuând sub profilul vestic. Zidul Z-7 a fost construit peste tibia dreaptă (Fig. 4/2), iar tibia stângă era acoperită de scurgerea de mortar asociată construirii zidului Z-4 (Fig. 3/1), ceea ce demonstrează că mormântul este anterior ambelor structuri. Datarea AMS, cuprinsă între 892–993 AD (cal. 2σ; Fig. 4/1), indică faptul că mormântul aparține unei faze mai vechi a cimitirului medieval și nu poate fi utilizat pentru datarea zidurilor descoperite. Mai mult, prezența pigmenților de mortar în umplutura sa sugerează existența unei construcții încă neidentificate arheologic. În partea sud-estică a acestui mormânt au fost cercetate și alte morminte. În mormântul M9 a fost descoperită o monedă emisă de regele Ungariei, Andrei I (1046–1060)[15] (Fig. 7/3). În mormântul M10 au fost observate urme de oxid de cupru pe falangele defunctului. Un inel realizat din sârmă de bronz, împreună cu o falangă, a fost descoperit în poziție secundară în apropierea mormântului (Fig. 7/2). Rezultatul datării AMS a mormântului M 10 indică un interval cronologic cuprins între 1042–1178 AD (cal. 2σ; Fig. 7/1). Celelalte morminte nu au avut inventar funerar, însă orientarea și caracteristicile lor permit încadrarea în orizontul cronologic al secolelor XI–XII.

După săparea mormintelor medievale, cercetarea noastră s-a oprit deasupra unui nivel de culoare maroniu închis și având o consistență afânată, care conținea bucăți mici de chirpici și fragmente ceramice din epoca bronzului. Se pare că zidurile medievale nu au distrus nivelurile superioare ale sitului preistoric,

[15] Monedă emis de Andrei I, regele Ungariei. Avers: cruce cu trei brațe în cerc perlat; legendă marginală „+ REX ANDREAS”. Revers: cruce cu patru brațe evazate; legendă marginală „+ PANONEIA”. Diametru: 15,48 mm; greutate: 0,48 g (Huszár 1979, 9).

dar acest lucru mai trebuie verificat și în alte locuri. Doar groapă medievală denumită G 1, așa cum precizam mai sus, s-a adâncit circa 1 m în nivelurile superioare ale tell-ului din epoca bronzului (Fig. 2, 3/2, 8). Astfel din poziție secundară a fost recuperat un bogat și frumos material arheologic caracteristic sfârșitului locuirii epocii bronzului de aici (Pl. 3). Remarcăm prezența masivă a unor forme și ornamente care se regăsesc în fazele târzii ale culturii Wietenberg III-IV/C-D (Pl. 2), alături de fragmente ceramice decorate cu incizii spiralice specifice orizontului Otomani II-III (Pl. 1). Materiale identice au fost recuperate și din așezarea de la Sântandrei „Palota Veche", distrusă astăzi de apele Crișului Repede[16]. De fapt am stabilit că această așezare a reprezentat locuirea exterioară/adiacentă a tell-ului de la Sântion – Movila Mănăstirii/Kolostor-domb[17]. O ceramică asemănătoare a fost identificată și în nivelul superior al tell-ului învecinat și contemporan de la Toboliu-Dâmbul Zănăcanului și în așezarea sa exterioară/adiacentă[18]. Remarcăm și noi apariția unor forme și ornamente care se vor regăsi mai apoi în grupul Cehăluț-Hajdúbagos, stil ceramic care se naște probabil acum, la sfârșitul bronzului mijlociu, și va evolua pe parcursul bronzului târziu[19]. În privința plasării cronologice a acestei etape, în S2/2015, ultimul nivel identificat al epocii bronzului (Cxt. 5) a oferit o dată absolută cuprinsă între 1743–1622 (cal. 2σ)[20]. Relativ contemporană (1743–1618 cal. 2σ) este și o probă din S3/2023, unde sub amenajările medievale am surprins resturile unei structuri pe care am considerat-o ca fiind din etapa finală a tell-ului[21].

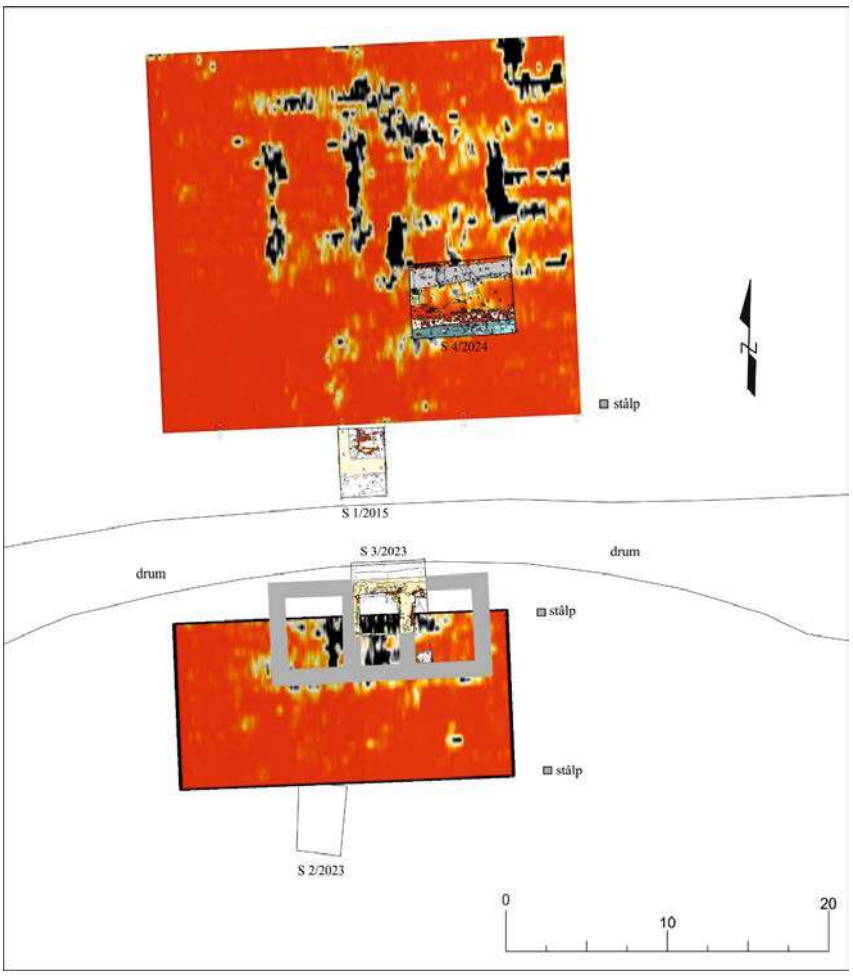

Fig. 9. Planul general al săpăturilor

[16] Emődi 2005. J. Emődi publică fragmente ceramice și de pe „Movila Mănăstirii", scoase la iveală cu ocazia săpării fundației unui stâlp de înaltă tensiune la începutul anilor 70 (Emődi 2005, 29, Fig. 24–26), care mai există și astăzi pe tell (Gogâltan et al. 2020, Fig. 6.10; Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024a, 2. ábra).
[17] Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, 23, Fig. 3; Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024a, 26, 3. Ábra; Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024b, 255, n. 14, Fig. 2.
[18] Fazecaș, Lie 2018, Pl. 1–4; Găvan , Lie, Kienlin 2020, Pl. 1–5; Găvan et al. 2022, 73-76, Fig. 13–14; Găvan , Lie, Kienlin 2023, Pl. 1–9. Pentru cronologia absolută vezi Lie et al. 2023, Fig. 16–17; Găvan, Lie, Kienlin 2024, 341, Fig. 11–14.
[19] O ultimă sinteză la Gyurka, Szigeti 2025.
[20] Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024b, 260, 265, Fig. 3–8.
[21] Gogâltan et al. 2024b, 44, Fig. 10; Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024b, 265, Fig. 7.

Concluzii

Pe baza rezultatelor obținute în urma cercetărilor arheologice sistematice desfășurate în campania anului 2024, se poate afirma că toate structurile investigate au fost ridicate, cel mai probabil, în Evul Mediu. Dintre acestea, cea mai timpurie structură pare să fie reprezentată de zidul masiv din piatră Z-4, interpretat ca aparținând laturii sudice a bisericii mănăstirii. Pe baza observațiilor stratigrafice, acest element constructiv poate fi atribuit secolului al XIV-lea. Cel mai recent element de zidărie identificat este zidul Z-3, orientat est-vest, care poate fi asociat ultimei faze constructive a ansamblului monastic. Totodată, au fost documentate și alte segmente de ziduri a căror încadrare cronologică nu a putut fi stabilită cu certitudine în stadiul actual.

Fig. 10. O parte a echipei campaniei arheologice din 2024

Unul dintre cele mai relevante rezultate ale cercetării îl reprezintă cercetarea cimitirului medieval, care, pe baza datelor furnizate de analizele interdisciplinare și a materialului arheologic descoperit, a funcționat în mod continuu între sfârșitul secolului al X-lea și secolul al XII-lea, anterior edificării construcțiilor identificate până în prezent. Această situație sugerează existența unei construcții anterioare în acest spațiu, a cărei identificare și cercetare constituie unul dintre obiectivele principale ale investigațiilor viitoare.

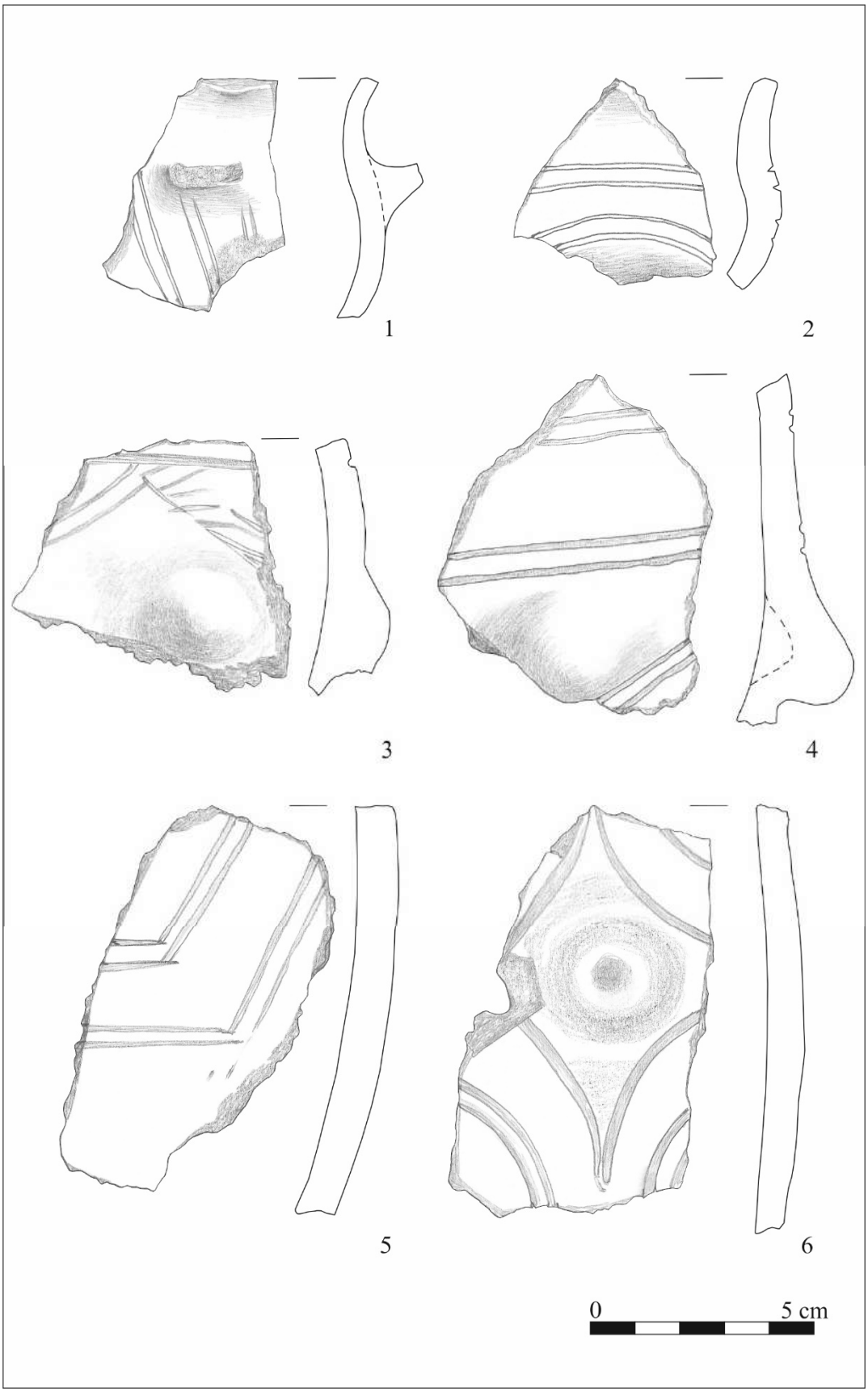
Reconstituirea planului complet al complexului monastic rămâne dificilă chiar și pe baza rezultatelor prospecțiunilor georadar, întrucât în unele situații au fost identificate segmente de ziduri în zone în care măsurătorile nu au indicat prezența unor anomalii. Cu toate acestea, datele obținute contribuie semnificativ la reevaluarea etapelor timpurii ale istoriei mănăstirii. Astfel, mormântul datat pe baza unei monede emise de regele Andrei I, precum și înmormântările încadrate cronologic prin analize AMS în intervalul secolelor X–XIII, sugerează că apariția și funcționarea timpurie a ansamblului sunt anterioare informațiilor furnizate de sursele scrise cunoscute până în prezent.

Mulțumiri. Mulțumirile noastre se îndreaptă către conducerea Muzeului Țării Crișurilor, reprezentată de domnul Prof.dr. Gabriel Moisa, pentru asigurarea resurselor financiare desfășurării cercetărilor arheologice. De asemenea, adresăm sincere mulțumiri Primăriei Comunei Borș, reprezentată de domnul primar Géza Bátori și de domnul viceprimar Róbert László Csiger, pentru asigurarea condițiilor de cazare și pentru sprijinul logistic acordat pe parcursul desfășurării investigațiilor de teren. Mulțumim apoi Ministerului Culturii și Comisiei Naționale de Arheologie care, prin programul de finanțare a cercetărilor arheologice, a contribuit la finanțarea datelor AMS realizate în cadrul laboratorului din Debrecen. Mulțumim totodată studenților Universităților din Oradea și Cluj Napoca care au participat la săpături în cadrul practicii arheologice, contribuind la realizarea activităților de teren. Nu în ultimul rând, îl adresăm mulțumiri doamnei dr. Ágnes Gázdac pentru identificarea materialului numismatic și pentru referințele bibliografice puse la dispoziție.

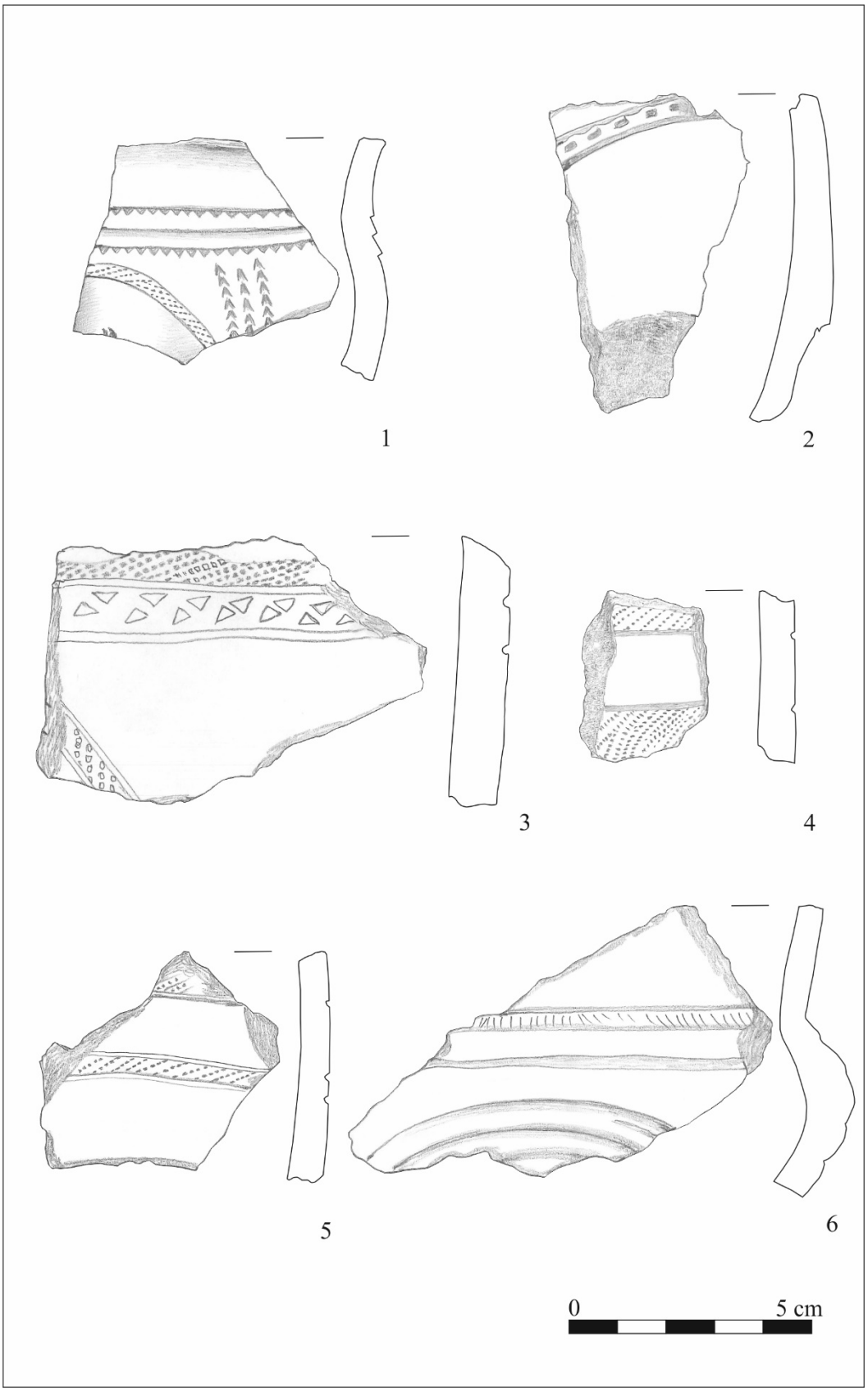
Bibliografie

Alexandrescu 1955	A. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*. SCIV 3–4, VI, 1955, 487–495.
Ardoș 1936	F. Ardoș, *Date arheologice privitoare la Oradea şi judeţul Bihor*. Familia seria III, anul III, nr. 4, 1936, 61–76.
Drimba, Fazecaș 2019	G. Drimba, G. Fazecaș, *O perspectivă istorică asupra evoluției mediului geografic în preajma tell-ului aparținând epocii bronzului de la Sântion "Dealul Mănăstirii/ Klastromdomb" (județul Bihor)*. Crisia 49, 2019, 49–63.
Emődi 2005	J. Emődi, *O aşezare din epoca bronzului de la Palota Veche*. Ephemeris Napocensis XII, 2002 (2005), 5–35.
Fazecaş 2014	G. Fazecaş, *Sântion "Dealul Mănăstirii = Klastrom domb", Bihor County*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.), *Bronze Age tell, tell–like and mound–like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014, 235–241.
Fazecaş, Gogâltan 2018	G. Fazecaş, F. Gogâltan, *Evaluarea aşezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Crişurilor. Stadiul actual al cercetărilor*. În: N.C. Rișcuța, I.V. Ferencz (Eds.), *Studii și articole de arheologie. In memoriam Ioan Andrițoiu*, Cluj-Napoca, 2018, 111–136.
Fazecaș, Lie 2018	G. Fazecaș, M. Lie, *Determinarea suprafeței sitului de epoca bronzului de la Toboliu – Dâmbu Zănăcanului*. Crisia 46, 2018, 29–38.
Fazecaş, Gogâltan 2019	G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Comunitățile Otomani din Bazinul Crișurilor. O nouă perspectivă de la frontiera estică a complexului cultural Otomani-Füzesabony (CCOF)*. Acta Musei Porolissensis XLI, 2019, 53–80.
Fazecaş, Gogâltan 2020	G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Multilayered settlements of the Bronze Age in the Crișuri Rivers Basin. State of research (2016)*. Crisia L, 2020, 19–44.
Fazecaş, Gogâltan 2021	G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Research History of the Bronze Age Multi-Layered Settlements in Bihor Count*. În: T.L. Kienlin, A. Găvan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*, Bonn, 2021, 317–338.
Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023	G. Fazecaș, Demjén A., F. Gogâltan, *The archaeological "Way of the water". Bronze- and Middle Ages site of Sântion "Dealul Mănăstirii", Bihor County*. În: G. Moisa, A. Chiriac (Coord.), *150 de ani de muzeografie orădeană*, Oradea, 2023, 23–34.
Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024a	G. Fazecaș, F. Gogâltan, Katócz Z, *Biharszentjános – Movila Mănăstirii / Klastromdomb bronzkori tell*. În: Martyin E. (Szerk.), *Elődök és erődök. Közös hullámhosszon*, Békéscsaba, 2024, 23–29.
Fazecaș, Gogâltan, Katócz 2024b	G. Fazecaș, F. Gogâltan, Katócz Z., *The time of the Bronze Age tell settlement from Sântion–Movila Mănăstirii*. În: V. Sava, F. Gogâltan (Eds.), *Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. Studii în onoarea lui Tudor Soroceanu la 80 de ani. The Bronze Age on both sides of the Carpathians. Studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years*, Cluj Napoca, 2024, 253–270.
Fazecaş et al. 2016	G. Fazecaș, A. Ignat, F. Gogâltan, Demjén A., *Sat Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*. În: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2015. A L-a sesiune naţională de rapoarte arheologice Târgu-Jiu, 26 – 28 mai 2016*, Bucureşti, 2016, 183–184.
Găvan, Lie, Kienlin 2020	A. Găvan, M.A. Lie, T.L. Kienlin, *Preliminary report on the 2019 excavation undertaken on the outer settlement of the tell from Toboliu (Bihor County)*. Crisia L, 2020, 59–74.
Găvan, Lie, Kienlin 2023	A. Găvan, M.A. Lie, T.L. Kienlin, *The 2022 gridded surface collection on the outer settlement of the Toboliu tell*. Ziridava. Studia Archaeologica 37, 2023, 283–310.
Găvan, Lie, Kienlin 2024	A. Găvan, M.A. Lie, T.L. Kienlin, *Off-tell Houses at the Bronze Age Multi-component Settlement in Toboliu (Romania)*. În: T.L. Kienlin (Ed.), *Houses and Households – Comparative Perspectives from Archaeology and the Sciences*, Bonn, 2024, 329–350.

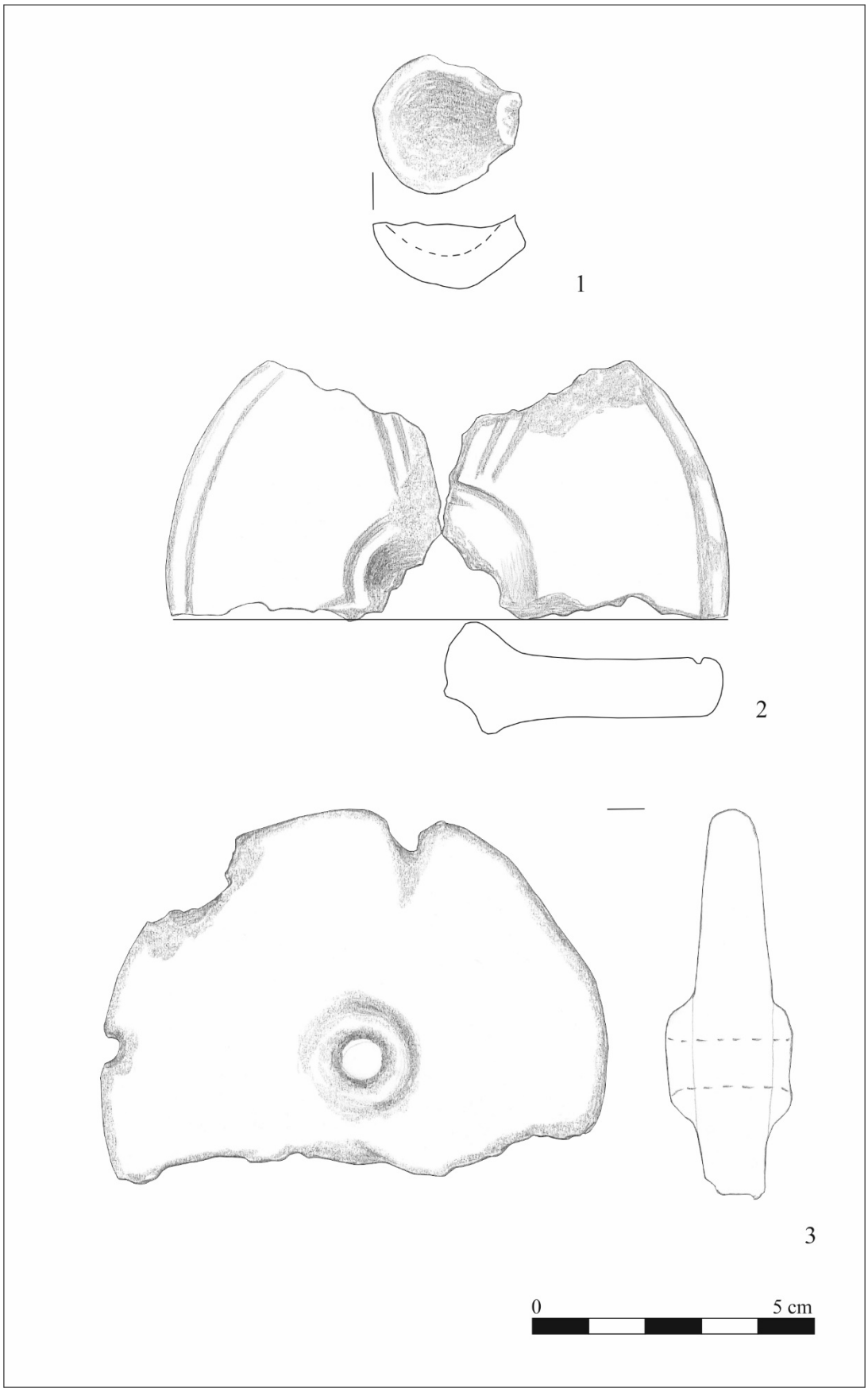
Găvan et al. 2022	A. Găvan, M.A. Lie, N. Nolde, T. Zerl A. Röpke, M. Zickel, T.L. Kienlin, G. Fazecaș, *Preliminary Report on the 2021 excavation season at Toboliu*. Crisia 52, 2022, 65–84.
Gogâltan 2014	F. Gogâltan, *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014, 13–24.
Gogâltan 2016	F. Gogâltan, *Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureș Basin*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area*, Cluj Napoca, 2016, 87–113.
Gogâltan et al. 2020	F. Gogâltan, A. Găvan, M.A. Lie, G. Fazecaș, C. Cordoș, T.L. Kienlin, *Exploring the Bronze Age tells and tell-like settlements from the eastern Carpathian Basin. Results of a research project*. În: A. Blanco-González, T.L. Kienlin (Eds.), *Current approaches to tells in the prehistoric Old World. A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age*, Oxford, 2020, 73–95.
Gogâltan et al. 2024a	F. Gogâltan, G. Fazecaș, Katócz Z., Fechete-Porsztner K., Demjén A., F. Sfrengeu, G.T. Pop, M. Oana, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii / Kolostordomb*. În: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2023. A LVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 29–31 Mai 2023 – Târgu Mureș*, București, 2024, 336–342.
Gogâltan et al. 2024b	F. Gogâltan, G. Fazecaș, A. Demjén, F. Sfrengeu, Z. Katócz, K. Fechete-Porsztner, *Systematic archaeological research at the Sântion – Movila Mănăstirii/Kolostordomb site, Borș commune, Bihor County. 2023 campaign*. Crisia LIV, 33–50.
Gogâltan et al. 2025	F. Gogâltan, G. Fazecaș, Katócz Z., Demjén A., F. Sfrengeu, M. Oana, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii/Kolostordomb*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2024. A LIX-a sesiune națională de rapoarte arheologice 28–30 Mai 2025 – Constanța*, București, 2025, 301–305.
Gyurka, Szigeti 2025	O. Gyurka, A. Szigeti, *From past to present: The research history of the Hajdúbagos-Cehăluț pottery tradition and its territorial distribution in the light of recent research*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 76, 1, 20251, 167–211.
Huszár 1979	L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest, 1979.
Heitel 1985	R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud–vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977)*, I. SCIVA 36, 3, 1985, 215–231.
Heitel 1986	R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud–vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977), Piesele de metal*. SCIVA 37, 3, 1986, 233–248.
Lie et al. 2024	M.A. Lie, A. Găvan, T.L. Kienlin, A. Röpke, M. Zickel, T. Zerl, *Exploring the chronostratigraphy of a Bronze Age settlement through core drilling*. Praehistorische Zeitschrift, 99, 2, 2024, 702–733. https://doi.org/10.1515/pz-2023-2026
Marcu-Istrate, Istrate 2005	D. Marcu-Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba-Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania*. În: Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M.E. Țiplic (Coord.), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, București, 2005, 229–244.
Ordentlich 1974	I. Ordentlich, *Sântion*. În: *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice de arhitectură şi artă din judeţul Bihor*, Oradea, 1974, 69–70.
Rómer 1871	Rómer F., *A szent-andrási őskori lelet*. Archaeologiai Értesítő 5, 1871, 303–306.

Pl. 1. Fragmente ceramice aparținând epocii bronzului

Pl. 2. Fragmente ceramice aparținând epocii bronzului

Pl. 3. Materiale arheologice aparținând epocii bronzului

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.02

MOHÁCS, GIOVANNI ZÁPOLYA E IL TRONO D'UNGHERIA

Gizella NEMETH
Adriano PAPO*

MOHÁCS, JOHN ZÁPOLYA, AND THE THRONE OF HUNGARY

ABSTRACT

After the Ottoman conquest of Belgrade (29 August 1521), the Kingdom of Hungary was gravely threatened by a possible offensive from the Turkish army, especially since its economic, financial, and political situation was very precarious. The voivode of Transylvania, John Zápolya, was meanwhile becoming the most powerful man in the kingdom; however, suspicions that he was collaborating with the Turks were also growing day by day. As reports intensified that the Turks were marching toward Hungary, after much hesitation and delay, the king finally departed from Buda to confront the Ottoman army. John Zápolya, despite being repeatedly urged to join the main Hungarian forces, halted his troops at Szeged and would never reach the site of the Battle of Mohács. With his support, the Hungarian army could have achieved considerable strength. Mohács was a disaster for the Hungarians. The death of King Louis II paved the way for John Zápolya's succession, as he was the richest magnate in Hungary and enjoyed recognized merits as an administrator and military commander. Therefore, as soon as Suleiman left Buda, which he had temporarily occupied after the Battle of Mohács, John Zápolya, anticipating the actions of Queen Mary and her brother Ferdinand of Habsburg, convened the Diet at Tokaj, where he himself was proposed as the most suitable person to succeed the deceased king. His election as king of Hungary was formalized at the Diet of Székesfehérvár on 11 November 1526.

Keywords: The Battle of Mohács, John Zápolya, Transylvania, Louis II Jagiellon, Ottomans

Dopo la conquista osmanica di Belgrado (29 agosto 1521), ritenuta la chiave d'ingresso in Ungheria, e quelle seguenti di Šabac e di Semlino (Zemun), entrambe località oggi in Serbia, il regno di Luigi II Jagellone (regna: 1516-26) era venuto a trovarsi in condizioni di serio pericolo, gravemente minacciato com'era da una possibile offensiva da parte dell'armata ottomana. Ne era pienamente consapevole il vescovo di Kalocsa Pál Tomori, già comandante supremo dell'esercito ungherese, il quale, aveva saputo "a certissimis exploratoribus" (Istvánffy) che il padiscià stava organizzando un'offensiva contro l'Ungheria per vendicare l'uccisione degli ambasciatori che aveva precedentemente mandato a Buda in segno di pace[1].

Dei preparativi di guerra del sultano, ne parla il nunzio pontificio Giovanni Antonio Burgio in una comunicazione al segretario del papa Jacopo Sadoleto datata 18 gennaio 1526: aveva saputo tramite un voivoda serbo che "in Consiglio del Gran Turco si è trattato della guerra di Ungaria molto, et la conclusione è stata, che […] pigliata la città principale del Regnio non remaneria di Ungaria più un sol castello che non sia il suo"[2]. Tuttavia, gli ungheresi – comunicò Burgio al Sadoleto il 2 febbraio successivo – desideravano far la pace con la Porta tramite la mediazione del re di Polonia: i signori ungheresi avevano parlato tra di loro dei pericoli cui molto manifestamente andava incontro il loro regno, ma non avevano né la forza né la voglia di porvi rimedio[3]. Tuttavia, i preparativi turchi s'intensificarono, ma in base alle voci circolanti non si conosceva con precisione l'obiettivo della nuova offensiva: poteva essere l'Ungheria, ma anche la Moldavia o perfino l'Italia meridionale[4].

Facciamo un passo indietro. Alla Dieta di Hatvan del luglio 1525[5] il giurista István Werbőczy, l'autore del *Tripartitum*, era stato rieletto palatino, János Drágfi giudice di corte, László Kanizsai tesoriere. Era stato inoltre deciso che:

* Centro Studi Adria–Danubia, Duino Aurisina (Trieste, Italia); adriadanubia@gmail.com

[1] István Brodarics (Stephanus Brodericus), *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, a cura di Péter Kulcsár, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, p. 26; cfr. anche Miklós Istvánffy, *Nicolai Isthvanfii Pannoni Historiarum de Rebus Hungaricis Libri XXXIV., nunc primum in lucem editi [ab Antonio Hierato]* (d'ora in avanti: *De Rebus Hungaricis*), Coloniae Agrippinae, Sumptibus Antonij Hierati, 1622, p. 115.

[2] Augustin (Augustinus) Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, t. II (1352-1526), Romae, Typis Vaticanis, 1860, p. 743.

[3] Cfr. ivi, p. 746-749.

[4] Cfr. ivi, p. 750-752.

[5] Relazione della Dieta di Hatvan, ivi, p. 725-728; e in *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*, trad. di Emma Bartoniek, Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1926, n. 4, p. 19-24, nonché in György (Georgius) Pray, *Epistolae procerum Regni Hungariae*, parte I, Posonii, Ex Tipographeo G.A. Belnay, 1806, n. 83, p. 193-201.

1) il re avrebbe dovuto cambiare i propri funzionari e gli stessi non si sarebbero dovuti ingerire nelle sue faccende ma lasciargli piena facoltà di svolgere liberamente gli uffici di sua pertinenza;

2) ogni contea avrebbe dovuto eleggere un capitano col compito di istruire le milizie comitali e di tenerle pronte per ogni evenienza;

3) il Consiglio regio avrebbe dovuto essere riformato con l'aggiunta di otto nobili aventi la qualifica di assistenti;

5) si sarebbe dovuto battere moneta "buona" come ai tempi di Mattia Corvino.

L'amministrazione delle miniere di rame del paese, fino ad allora gestite dai Fugger, fu affidata a Imre Szerencsés, vicetesoriere, che nella Dieta precedente i nobili avrebbero addirittura voluto bruciare sul rogo, perché ritenuto responsabile della grave situazione finanziaria del paese (fu invece soltanto cacciato in prigione e da qui subito dopo liberato per intercessione della regina; la nobiltà reagì alla sua liberazione derubandolo e devastandone la casa). Szerencsés promise enormi guadagni per il paese, ma molti erano convinti che ci avrebbe guadagnato solo lui recuperando tutto quanto aveva perduto quando gli avevano saccheggiato la casa.

Nella Dieta fu altresì deciso di deporre il palatino István Báthori, il tesoriere Ambrus Sárkány e pure il vescovo di Eger, accusati tutti e tre d'aver aizzato il popolo contro l'arcivescovo di Esztergom László Szalkai. Sennonché, quanto deliberato nella Dieta di Hatvan era già stato deciso in precedenza a Buda in un incontro preliminare tenutosi ra László Szalkai, il re, la regina e il voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya (János Szapolyai). Anzi era stato lo stesso Giovanni Zápolya l'ideatore di quel progetto e l'organizzatore dell'incontro perché anch'egli era a rischio di essere allontanato dalla cerchia di chi contava, essendosi molto arricchito per aver incamerato i beni del defunto Lőrinc Újlaki, bano di Macsó (Mačva, oggi parte integrante della Bosnia) e giudice supremo, e per esser di conseguenza diventato oltremodo potente tanto che parecchi signori ungheresi temevano che volesse addirittura farsi eleggere re, come difatti sarebbe avvenuto.

Infatti, con i cambiamenti in atto, Giovanni Zápolya sarebbe divenuto molto potente: nel Consiglio regio sarebbe entrato un palatino che aveva nominato lui stesso e che dipendeva soltanto da lui, come da lui dipendeva pure l'arcivescovo strigoniense Szalkai; nel Consiglio regio sarebbero stati eletti otto nobili "devoti" al voivoda; altrettanto legato allo Zápolya sarebbe stato il nuovo tesoriere; i sostenitori del voivoda potevano contare nei comitati su 42 capitani da loro stessi nominati e che ovviamente sarebbero stati a loro fedeli. Il progetto dello Zápolya costituiva forse uno dei suoi primi passi verso la presa del potere in Ungheria, ovverosia l'ascesa al trono di Santo Stefano. Il nunzio apostolico Giovanni Antonio Burgio consigliò il re di non accrescere il potere dello Zápolya, anzi avrebbe dovuto ridurre il potere di tutti i signori, non di incrementarlo. Sennonché le sue parole risultarono vane.

Tuttavia, i consiglieri estromessi per deliberazione della Dieta non riconobbero le nuove nomine, da loro definite illegittime; chiedevano per contro la convocazione di una nuova Dieta con i membri che non avevano partecipato a quella precedente[6].

Il paese era quindi spaccato in due: da una parte stavano in lega con la regina il voivoda Giovanni Zápolya, il primate Szalkai, il nuovo palatino e il nuovo tesoriere, dall'altra si erano uniti in una "confederazione" circa duecento tra baroni e nobili, tutti animati da spirito di rivalsa contro il nuovo palatino. Si trattava dei *Kalandosok* o *Calendarii*, che non molto tempo prima avevano fondato a Kecskemét un'associazione; essi prendevano il nome dal primo giorno del mese (*Calendae*) nel quale si incontravano per una riunione conviviale. Le prime associazioni di *Kalandosok* erano sorte nel Medioevo con finalità perlopiù religiose e di beneficenza, poi alcune di esse si trasformarono in associazioni con segrete finalità politiche o di potere. L'Ungheria non si accorgeva che anche in virtù della spaccatura interna stava precipitando verso la rovina, mentre cresceva il potere del voivoda, favorito dalla stessa coppia reale[7].

Intanto, gli ottomani stavano organizzando l'offensiva contro l'Ungheria, cioè quella che avrebbe portato alla fatidica battaglia di Mohács[8]. Da un suo segretario, catturato dai turchi ma poi liberato, l'arcivescovo di Kalocsa e già capitano generale dell'esercito ungherese Pál Tomori aveva infatti saputo che Balı *bey*, il figlio del sangiacco di Semendria (Smederevo), stava avanzando con le sue truppe per conquistare Petrovaradino, primo passo verso la conquista della stessa Ungheria[9].

---

[6] Dispaccio del nunzio Giovanni Antonio Burgio al segretario del papa Jacopo Sadoleto, Buda, 18 luglio 1525, in *Mohács Magyarország* cit., n. 5, p. 25.

[7] Idem, Buda, 30 luglio 1525, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 728; e in *Mohács Magyarország* cit., n. 6, p. 25-28.

[8] Sulla battaglia di Mohács ci permettiamo di rimandare alla monografia: Gizella Nemeth Papo – Adriano Papo, *Mohács, 1526. La battaglia che mise fine alla potenza medievale ungherese*, Roma, Carocci, 2025.

[9] Petrovaradino (Petrovaradin) fa oggi parte della municipalità di Novi Sad.

Mentre i turchi si facevano di nuovo minacciosi ai confini del regno ungherese, sul versante della politica interna gli oppositori all'elezione del nuovo palatino, peraltro ostili a Giovanni Zápolya (il nunzio pontificio Burgio li chiama "Confratri") si erano riuniti per stilare una capitolazione, dal contenuto però ignoto, che fu esposta al re e alla regina, presente l'arcivescovo strigoniense. La coppia reale si dichiarò favorevole ai "Confratri", i quali sollecitavano la convocazione di una nuova Dieta adducendo la motivazione secondo cui quella precedente era stata pervasa dalla violenza ed era stato interdetto alla nobiltà di esprimere il proprio voto liberamente; pertanto la Dieta precedente avrebbe dovuto essere riconvocata.

Oltre alle pressioni dei *Calendarii* il re era assillato da altre due preoccupazioni: la prima era quella di doversi difendere dal voivoda transilvano Giovanni Zápolya, il quale si stava mobilitando radunando uomini nei suoi castelli, che il fratello Giorgio, conte di Szepes (oggi Spiš, in Slovacchia) stava peraltro fortificando. Dal canto suo Burgio consigliò il sovrano di procurarsi anche l'appoggio degli ecclesiastici, oltreché dei *Calendarii*, in modo da difendersi meglio dall'ambizioso voivoda, che inoltre tratteneva per il proprio erario anche parte delle "tricesime"[10]. A parere di Tomori invece non era da preoccuparsi più che tanto delle mire del voivoda[11].

All'intensificarsi delle notizie che davano i turchi in marcia verso l'Ungheria, il re Luigi II rispose con la convocazione della Dieta generale (23 aprile 1526). Fin da subito la Dieta apparve alquanto tumultuosa: era manovrata dai *Calendarii*, i quali tutto sommato appoggiavano il re e la regina, anche se intendevano far dimettere i loro funzionari tedeschi. I *Calendarii* si dichiararono disponibili a sostenere il re, ma, come detto, intendevano deporre, tra gli altri, László Szalkai, István Werbőczy e Giovanni Zápolya. La Dieta alfine si sciolse senza che venissero raggiunti accordi significativi, tranne l'elezione del nuovo palatino, o meglio la rielezione di István Báthori. Comunque sia, lo svolgimento del consesso era paradigmatico dello stato di "confusione" e disagio in cui versava la classe dirigente ungherese alla vigilia della disfatta di Mohács[12].

Burgio mise in guardia anche il papa pregandolo che non desse credito a certe voci false e fuorvianti che circolavano sugli ottomani. Una di queste era la notizia diffusa dallo Zápolya secondo cui i turchi avrebbero ritirato il loro esercito in marcia verso l'Ungheria, i persiani avrebbero invaso la Turchia, i giannizzeri si sarebbero fatti la guerra tra di loro. Forse il sultano aveva realmente ritirato le sue truppe ma solo perché gli era stato predetto che la nuova campagna militare sarebbe stata sfortunata. Sennonché, da un prigioniero catturato dal bano di Jajca (Jajce, oggi in Bosnia) si era saputo che, contrariamente a quelle voci, il sultano avrebbe sicuramente attaccato l'Ungheria. Lo stesso Tomori non credeva alle notizie fatte circolare dallo Zápolya: se fossero state veritiere egli avrebbe dovuto conoscerle per primo[13].

Tuttavia, ancora all'inizio di giugno del 1526 non s'intravedeva alcun segno di presenza di turchi ai confini del regno. Tutti però ritenevano che sarebbero arrivati la prima settimana di luglio e che il re li avrebbe fermati. Mancava però ancora il denaro e sussistevano palesi difficoltà di equipaggiamento dei soldati.

Di giorno in giorno cresceva il sospetto che il voivoda di Transilvania collaborasse con la Porta. Non si poteva affermare che ciò fosse vero o che si trattasse soltantodi parole dettate dalla paura del Turco. Ad ogni modo, il re doveva guardarsi da tutti, amici e nemici; ci si cominciava a rendere conto – osserva Burgio – a quale risultato avessero portato la noncuranza e la negligenza del sovrano; nessuno voleva assumersi le proprie responsabilità, ma le scaricava sugli altri, se non proprio sul re, il quale, non badando ai propri beni e lasciando che gli altri li dissipassero, aveva favorito la diffusione di una marcata povertà, impedendo con ciò al paese di attrezzarsi per la guerra. Insomma, la situazione dell'Ungheria continuava a essere oltremodo critica[14].

Burgio racconta un curioso aneddoto a proposito del sospetto già circolante secondo cui lo Zápolya fosse in combutta col sultano. L'11 giugno 1526, un centinaio di uomini del re magiaro era stato invitato a pranzo a Vidin, nell'attuale Bulgaria, dal governatore turco. Dopo il pranzo, durante il quale avevano un po' "bevuto", si cominciò a parlare della preparazione della guerra ungaro-turca. Il governatore disse agli

[10] Si tratta di un dazio sulle merci d'importazione e d'esportazione.
[11] Dispaccio del nunzio Burgio al segretario del papa Jacopo Sadoleto, Buda, 9 marzo 1526, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 754-756.
[12] Diario della Dieta, Buda, 24 aprile – 8 maggio 1526, ivi, p. 767-769; e in *Mohács Magyarországa* cit., n. 21, p. 58-63, nonché in Pray, *Epistolae* cit., n. 91, p. 230-238;
[13] Dispaccio del nunzio Burgio al segretario del papa Jacopo Sadoleto, Buda, 24 maggio 1526, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 772-774; e in *Mohács Magyarországa* cit., n. 23, p. 68-71, nonché in Pray, *Epistolae* cit., n. 92, p. 238-243.
[14] Cfr. Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 781-782.

ospiti: «Noi siamo venuti qui solo per farvi visita». Uno degli ospiti cristiani rispose: «Noi invece aspettiamo il vostro arrivo, perché se voi siete in molti, noi non siamo in pochi». Il re – fece sapere l'ospite cristiano – avrebbe ricevuto cospicui aiuti dai suoi parenti e dagli altri principi cristiani. Il turco allora soggiunse: «Questi aiuti arriveranno tardi. Non potrete difendervi perché combatterete tra di voi. Il vostro voivoda di Transilvania [*Giovanni Zápolya, Nd.R.*] è già dalla nostra parte». «Come? Il voivoda è con voi, quando già tutti i soldati sono pronti per la guerra in Transilvania?», esclamò l'ospite cristiano. Il turco allora precisò: «Il voivoda ha già promesso al Gran Signore che non si sarebbe unito al re; in effetti sta già dalla parte del sultano: ciò si evince da una lettera spedita dal voivoda stesso e vidimata dal suo sigillo. Presto occuperemo tutto il paese, che poi gli consegneremo, e gli daremo in matrimonio la figlia del sultano oppure la sua sorella maggiore». Tornati a casa, gli ospiti del governatore di Vidin riferirono allo Zápolya quanto avevano sentito dire durante il pranzo. Ma lo Zápolya si mise a ridere ed esclamò: «Vedete come sono astuti i turchi, che cosa sanno inventare». I cento uomini chiesero allora al voivoda la conferma pubblica di quanto aveva riferito il turco. Il voivoda chiese però del tempo per pensarci. Ma gli ospiti non attesero la risposta, andarono a Buda e rivelarono tutto al re. Il sospetto sull'infedeltà del voivoda fu rafforzato da una sua più recente decisione; aveva infatti convocato una Dieta in Transilvania, dove avrebbe fatto sapere che in caso d'invasione turca dell'Ungheria egli non si sarebbe mosso dalla Transilvania. In base al comportamento del voivoda il re pensò allora bene di convocare gli ambasciatori stranieri perché lo consigliassero su come agire nei suoi riguardi dopo esser stati messi di fronte a questo sospetto di infedeltà da parte sua. Secondo Burgio bisognava portare dalla parte del re sia lo Zápolya che il fratello Giorgio e denigrare le loro figure presso il Turco in modo da far nascere anche nel sultano qualche sospetto contro il voivoda. Il re avrebbe dovuto incitare lo Zápolya a non perdere il proprio coraggio perché egli, il re, stava per ricevere grandi aiuti dalla Cechia e dalla Germania, di non perdere inoltre la speranza della vittoria finale perché i principi cristiani si erano riappacificati tra di loro, mentre il papa aveva inviato in Croazia tutti gli eserciti di stanza in Italia. Bisognava far credere ciò al voivoda. E così avvenne[15]. Tra gli avversari di Luigi II ora si trovavano in prima fila proprio il voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya e i suoi partigiani, e, come detto, sussisteva il fondato sospetto che essi già se la intendessero col Turco[16].

Sennonché, alcune lettere dello Zápolya smentiscono questa sua posizione di sudditanza al Turco: da esse si evince la sua ferma volontà di unirsi con le truppe transilvane all'armata del re in marcia verso Mohács. Vediamone qualche esempio.

Il 12 marzo 1526, in ossequio alle deliberazioni della Dieta di Enyed (Aiud) del 7 marzo 1526, il voivoda ordinò ai nobili transilvani di far pervenire nella città di Szászsebes (Sebeș) entro il 25 marzo successivo "pro defensione huius regni ad futuram generalem expeditionemcontra cesarem Thurcorum […] bombardas simul cum globulis et pulveribus ac aliis omnibus attinentiis iuxta contenta articulorum", ovverosia cannoni, palle e polvere da sparo[17]. Il 16 marzo lo Zápolya informò il re d'aver ricevuto tramite un suo confidente inviato dal voivoda valacco la notizia che dava i turchi pronti ad aggredire la Transilvania e in particolare le città di Brassó (Brașov) e Szeben (Sibiu), ragione per cui chiedeva al sovrano l'invio di "armigeros et pedites pixidarios ac bombardas et ingenias cum attinentiis", poiché in Transilvania si trovavano fucilieri soltanto tra la popolazione sassone[18]. Il 3 aprile il voivoda ordinò che anche tutti gli ecclesiastici prendessero le armi per affrontare i turchi e si radunassero nel luogo all'uopo prefissato, ad eccezione di un prete ogni due poderi che sarebbe stato destinato all'assistenza dei fedeli locali[19]. Il 28 aprile lo Zápolya comandò anche ai magistrati della città di Brassó di preparare e far pervenire a Szászsebes cannoni e altri strumenti bellici in previsione dell'offensiva turca[20]. Il 29 aprile il voivoda estese il medesimo ordine ai magistrati della città di Kolozsvár (Cluj-Napoca)[21]. Il 18 maggio 1526 lo Zápolya trasmise ai sassoni di Transilvania l'ordine di procurare mille cavalieri bene armati in vista dell'attacco turco[22]. Il 10 giugno ordinò ai magistrati di Beszterce (Bistrița) di procurare 100 fucilieri[23]. Infine, l'11

[15] Dispaccio del nunzio Burgio al segretario del papa Jacopo Sadoleto, Buda, 13 giugno 1526, ivi, p. 779-781; e in *Mohács Magyarország* cit., n. 26, p. 75-78.
[16] Idem, Buda, 30 giugno 1526, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 784-786; e in *Mohács Magyarország* cit., n. 30, p. 85-89, nonché in Pray, *Epistolae* cit., n. 97, p. 254-260.
[17] Lettera da Enyed, in *A Szapolyai család oklevéltára I.*, a cura di Tibor Neumann, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2012, n. 611, p. 512-513.
[18] Lettera da Enyed, ivi, n. 613, p. 514-515.
[19] Lettera da Enyed, ivi, n. 615, p. 517-518.
[20] Lettera da Enyed, ivi, n. 617, p. 518-519.
[21] Lettera da Enyed, ivi, n. 618, p. 519.
[22] Lettera da Medgyes (Mediaș), ivi, n. 623, p. 522.
[23] Lettera da Szászsebes, ivi, n. 626, p. 524.

agosto comandò ai sassoni di raggiungerlo in armi al luogo convenuto in modo che tutti insieme potessero unirsi al loro sovrano quanto prima possibile onde evitare che il regno d'Ungheria fosse investito da altri accidenti dovuti a operazioni ritardate ("ut dies et noctes erga suam maiestatem una vobiscum festinaremus, nam ex huiusmodi remorationibus undique commissis regno Hungariae multa iam incommoda accidere")[24].

Il 18 giugno Pál Tomori portò la notizia che una parte dell'esercito ottomano si trovava già a Belgrado e che il ponte sulla Sava era per metà pronto. Il 19 giugno fu deciso di chiamare i nobili alle armi mandando in giro per il paese un araldo con la spada insanguinata come secondo la tradizione della *insurrectio*. Né il conte croato Cristoforo Frangipane (Kristóf Frangepán in ungherese; Krsto Frankepan in croato) né Nikolaus von Salm avevano accettato di guidare l'esercito, che venne pertanto a trovarsi privo di comandanti. Nessuno dei collaboratori del re era esperto di cose militari né aveva mai visto una spada insanguinata. «Che Dio li faccia mettere d'accordo», si augurava Burgio. Ogni giorno discutevano su qualsiasi piccola cosa. Quando alla fine giungevano a una decisione non c'era nessuno che la potesse concretizzare. Forse neanche il re si rendeva conto del pericolo incombente. Ogni giorno il sovrano dormiva fino a mezzogiorno. Nessuno aveva paura di lui, nessuno lo rispettava. La situazione peggiorava di giorno in giorno. Non c'era neanche una nave sul Danubio, neanche un pezzo d'artiglieria funzionante; c'erano solo i cannoni promessi dai signori. Nessuno aveva pensato alle vettovaglie. Mancavano i soldi, il tempo stringeva, la paura del nemico bloccava tutti. Crescevano sempre di più la confusione e la mancanza di senno[25]. Tutti i preparativi per la guerra proseguivano con lentezza esasperante.

Dopo molte esitazioni e rinvii alla fine Luigi II partì da Buda per affrontare i turchi, seguito da una scorta di alcuni baroni e nobili. In una decina di giorni sarebbe arrivato a Tolna, dove sarebbe stato raggiunto dal resto dell'esercito. Tutto il paese era pronto per la guerra. Tutti erano fiduciosi che avrebbero respinto l'assalto osmanico. Il re attendeva ancora aiuti dalla Boemia, dalla Moravia, dalla Slesia e da altri paesi, con i quali – si riteneva e non a torto – avrebbe potuto radunare un esercito di 50.000 uomini[26]. Fortuna volle – per gli ungheresi – che gli ottomani si attardassero nell'assedio della fortezza di Petrovaradino, la quale era difesa dallo stesso Tomori.

Giunto vicino all'odierna città di Dunaújváros il re ricevette il messo György Bácsy, che recava un messaggio del voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya. Bácsy mise al corrente il sovrano dello "stato di confusione" in cui versava il voivoda, il quale era oltremodo indeciso sul da farsi ma che alla fine aveva accettato, ritenendolo opportuno, l'ordine di raggiungere quanto prima possibile l'esercito regio. Quindi Luigi II proseguì la marcia per Tolna dopo aver incaricato lo stesso Bácsy di raggiungere quanto prima lo Zápolya onde sollecitarne la partenza per il campo regio insieme col maggior numero possibile di truppe transilvane. A Bácsy vennero pure consegnate due lettere: una per i transilvani e un'altra per il loro vescovo, il cancelliere della regina (*cancellarius reginalis Maiestatis*) János Gosztonyi. Nella sua nuova missione presso il voivoda, Bácsy venne accompagnato da Giovanni Statilio, esimio umanista e zio materno dello Zápolya oltreché suo cappellano e segretario, perché l'ordine del re potesse essere reso operativo il più agevolmente e celermente possibile.

Il 6 agosto il re si accampò a Tolna e vi ci rimase per due settimane (per otto giorni secondo Brodarics). Era entrato a Tolna con poco più di 4.000 cavalieri. Fu ricevuto dal conte palatino con i pochi soldati che erano nel frattempo lì convenuti. A Tolna arrivarono truppe anche da diversi comitati ungheresi: il *comes* Giorgio Zápolya vi giunse con poco più di 300 cavalieri, sia pesanti che leggeri, e circa 1.200 fanti, anziché con le migliaia di uomini previste; arrivarono pure 4.000 fanti papalini bene armati; di questo contingente facevano parte anche i 1.500 fanti del polacco Lenart Gnoiński. Convennero a Tolna pure alcuni vescovi, tra i quali quello di Eger, poi arcivescovo di Esztergom, Pál Várdai, il quale non avrebbe però partecipato alla battaglia, e il vescovo di Várad (Oradea) Ferenc Perényi[27]. Nessuna notizia circolava invece sull'arrivo di Giovanni Zápolya. Come si evince dai dati raccolti dalle varie fonti le cifre relative alle truppe radunatesi a Tolna sono alquanto discordanti tra di loro e di conseguenza non molto attendibili, ma significative soltanto per la loro esiguità (diverso è il caso delle fonti ottomane che parlavano addirittura di centinaia di migliaia di uomini). Il re s'indignò quindi per l'atteggiamento rinunciatario dei baroni magiari e per la loro ignavia.

[24] Lettera da Kolozsvár, ivi, n. 634, p. 530.
[25] Idem, Buda, 19 giugno 1526, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 782-783; e in *Mohács Magyarországa* cit., n. 28, p. 82-83, nonché in Pray, *Epistolae* cit., n. 93, p. 243-246.
[26] Il papa Clemente VII al nunzio Burgio, Roma, 21 luglio 1526, ivi, n. 98, p. 260-262.
[27] Cfr. Caspar Vel (Caspar Ursinus Velius), *De interitu Ludovici regis et clade Hungariae*, in Péter Kasza, *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról / Caspar Ursinus Velius: De interitu Ludovici regis et clade Hungariae. A long-lost report about the battle of Mohács*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár, 2020, p. 123-140: qui p. 130; Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 792-796.

A questo punto, dopo segrete consultazioni del sovrano con i singoli signori da cui era emersa l'inclinazione dei più verso la scelta dell'arcivescovo di Kalocsa a capo dell'esercito, Tomori fu alfine proposto quale comandante supremo in coabitazione con Giorgio Zápolya. Tuttavia, il prelato si dimostrò alquanto riluttante ad accettare l'incarico perché era un frate, pertanto inesperto e inadeguato a sopportare un peso così grave qual era quello del comando supremo. Secondo Tomori, il re aveva a disposizione molti uomini illustri i quali avrebbero tollerato meglio quel "peso"; tra questi, ad esempio, l'arcivescovo menzionò lo stesso conte Giorgio Zápolya e il *comes* di Abaújvár e di Temes Péter Perényi, che dopo la morte del padre Imre custodiva insieme col voivoda transilvano la corona di Santo Stefano: si trattava di giovani entrambi non privi d'ingegno e più validi di lui nel gestire una guerra. Sennonché, il sovrano rimase irremovibile nella decisione presa e confermò la scelta di Tomori quale comandante supremo; gli affiancò Giorgio Zápolya, il quale accettò la nomina sotto la condizione che appena fosse arrivato il fratello maggiore Giovanni egli si sarebbe dimesso dalla carica in favore di quest'ultimo. Il re si disse d'accordo perché ben vedeva il voivoda al comando dell'esercito insieme con Pál Tomori e con Cristoforo Frangipane, non potendo avvalersi dei servigi del conte von Salm in quanto anche lui ammalato[28].

Rimanevano incerte le voci sulla reale consistenza dell'esercito magiaro: si diceva che ben 40.000 uomini si fossero uniti al sovrano e che, se fossero arrivati pure Ferenc Batthyány e Cristoforo Frangipane, in breve tempo il numero complessivo di armati sarebbe salito a 50.000. E se infine si fosse aggregato all'armata regia anche il voivoda Giovanni Zápolya allora l'esercito "crociato" sarebbe stato oltremodo consistente, con quasi 80.000 uomini. A Buda si era convinti che l'armata turca fosse di numero superiore, ma di capacità bellica inferiore, il che faceva ben sperare in una vittoria degli ungheresi. Sennonché, il 25 agosto arrivò a Buda la notizia che dava il sultano già oltre la Drava e la consistenza degli ungheresi non superiore a 25.000 uomini[29].

Torniamo a Mohács. Il re si era sistemato con una piccola scorta e con gran rischio per la propria incolumità nel vicino villaggio di Újfalu (*Nova Villa Macedoniorum*)[30], quando nel cuore della notte (tra il 23 e il 24 agosto) fu avvisato che i turchi erano già transitati oltre la Drava portandosi a una cinquantina di chilometri da Mohács. A questo punto la battaglia non poteva più essere evitata o differita. Il re, sollecitato dai signori, tornò quindi al campo, dove convocò un Consiglio di guerra per prendere le decisioni più opportune sulle operazioni da effettuare in quella drammatica situazione[31].

Nel frattempo erano rientrati i messi incaricati di contattare Giovanni Zápolya e Cristoforo Frangipane con lo scopo di invitarli a partecipare alla battaglia contro i turchi; tuttavia, sia il voivoda che il conte di Veglia disapprovarono la presenza del re al campo e la sua esposizione a un eventuale attacco osmanico: il sovrano sarebbe dovuto rimanere a Buda o, comunque sia, in un luogo più distante e sicuro, lontano dal pericolo turco, finché non fossero state raccolte tutte le forze militari del paese per fermare il nemico. Il voivoda fece sapere tramite Giovanni Statilio che si sarebbe presentato al campo di battaglia con un numero talmente consistente di prestanti soldati cosicché il re potesse riporre in essi la speranza principale della vittoria ("copias cum numero tam robore militum ita praestantes, ut in eis posset rex vel praecipuam ponere spem victoriae"). A questo punto Luigi II, accettati i consigli di Giovanni Zápolya e di Cristoforo Frangipane, consapevole che, se non li avesse seguiti, la colpa di un'eventuale sconfitta sarebbe ricaduta su di lui, la stessa notte incaricò il cancelliere István Brodarics di riferire ai soldati le sue proposte: avrebbe dovuto rinviare la battaglia e far ritirare le truppe in attesa dell'arrivo di Giovanni Zápolya con addirittura 40.000 transilvani, di Cristoforo Frangipane con altri 15.000 uomini, del bano croato-slavone con 10.000 armati e dei rinforzi boemi, moravi e slesiani. Tutto sommato sarebbe stato meno grave e dannoso permettere ai turchi di scorrazzare nel territorio compreso tra Mohács e Pozsony (l'odierna Bratislava), anziché affrontarli in campo aperto e in inferiorità numerica: si sarebbero registrati danni più lievi e minori perdite umane; bisognava far capire ai signori magiari che se il re fosse caduto in battaglia l'Ungheria non si sarebbe salvata. I signori erano in parte ansiosi di combattere, in parte titubanti perché temevano le conseguenze di una sconfitta[32].

Giovanni Zápolya aveva invece ricevuto ordini confusi e contradditori: ciò sarebbe stata una delle concause della sua mancata partecipazione alla battaglia. Il voivoda aveva infatti ricevuto, tramite frequenti

[28] Cfr. Brodarics, *De conflictu Hungarorum* cit., p. 39-40.
[29] Cfr. Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 798. L'esercito ungherese consisteva di 25.000 uomini anche secondo Vel, *De interitu Ludovici regis* cit., p. 130 e di 26.000 secondo Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 125.
[30] Si tratta dell'abbazia di Bátaszék, che oggi non esiste più.
[31] Cfr. István (Stephanus) Katona, *Historia critica Regum Hungariae, stirpis mixtae,* t. XII, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1793, p. 674.
[32] Cfr. Brodarics, *De conflictu Hungarorum* cit., p. 40-43; e anche Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 123, nonché Katona, *Historia critica* cit., p. 674-676.

messi latori di diverse lettere, varie disposizioni che riguardavano il suo intervento. Dapprima era stato mandato da lui lo scalco di corte Gáspár Horváth di Vingárt con l'ordine che si presentasse quanto prima dal re. Avendo poi saputo "per secretum nuncium" che sarebbe stato più consigliabile che il voivoda transilvano attaccasse insieme con quello valacco il nemico da tergo quando questi proprio non se l'aspettava o che lo assalisse mentre stava marciando contro l'esercito regio, il re mandò dallo Zápolya Orbán Batthyány, mentre era in viaggio verso la Moldavia, a chiedergli se ritenesse vantaggioso unire le proprie forze con quelle del voivoda "transalpino", ovverosia valacco, e attaccare i turchi. Per contro, prima che il re fosse partito da Buda, István Báthori di Somlyó aveva consegnato personalmente al voivoda l'ordine di congiungersi con l'armata regia insieme con tutte le sue forze in quanto lo esigeva l'arrivo del nemico ("hostis adventu ita iam exigente cum omnibus copiis Transsylvanis ad regem properare"). Pertanto lo Zápolya era incerto sulle decisioni da prendere, ma pronto a ubbidire agli ordini del sovrano, ritenendo altresì difficile oltreché pericolosa un'eventuale impresa di attacco ottomano da tergo concertata insieme col voivoda valacco, che peraltro era stato costretto a consegnare ai turchi come ostaggio il suo unico figlio[33]. Giovanni Zápolya in effetti ubbidì e partì quindi alla volta di Mohács con 20.000 uomini, ma si fermò a Szeged: anche se avesse ricevuto ordini precisi, non sarebbe potuto arrivare a Mohács entro la fine d'agosto[34].

Dunque, grazie all'apporto delle truppe del voivoda transilvano, di quelle di Cristoforo Frangipane e delle milizie ausiliarie ceche e tedesche al completo l'esercito ungherese avrebbe potuto raggiungere una cifra di gran lunga maggiore. Tenuto conto che gli effettivi ottomani non erano stimati essere più di 60.000, si arguisce che in questo caso Mohács non sarebbe stata una disfatta per l'armata magiara. Caspar Vel concorda con Brodarics sostenendo che, grazie all'apporto delle truppe di Giovanni Zápolya, gli ungheresi avrebbero potuto confidare in una vittoria certa o almeno evitare una così grave sconfitta ("Quod si Joannes Cepusiensis, qui Transylvaniae totius vires ac robur omnes coegerat et iustum prope exercitum conflarat, ad regem, ut sperabatur, admaturasset ducere suas copias, certa prope victoriae spes aut saltem evitanda tantae cladis fuisset")[35].

Non fu così: Mohács fu una disfatta! Lo stesso re cadde sul campo di battaglia o meglio nelle sue immediate vicinanze. È plausibile che egli abbia cercato la salvezza tentando di attraversare il Danubio, molto probabilmente tra le località di Szekcső e Báta, dove c'erano i due più vicini passaggi traghettabili. Da Báta sarebbe potuto arrivare sull'altra sponda del Danubio a Szeremle o a Bátmonostor e da qui dirigersi verso Szeged per congiungersi proprio con l'esercito di Giovanni Zápolya. Sennonché a causa delle piogge intense (pioveva anche la sera del 29 agosto) e del terreno fangoso, anzi reso ancor più impraticabile dal calpestio dei cavalli del seguito regio, era impresa molto ardua attraversare il grande fiume in quelle condizioni atmosferiche e ambientali.

Per tutto il giorno e la notte che seguirono la battaglia – racconta Brodarics – i turchi saccheggiarono i dintorni di Mohács, bruciarono tutto ciò che avevano trovato e non ebbero pietà per nessuno. Nel frattempo, come detto, Giovanni Zápolya si trovava nei dintorni di Szeged insieme con le truppe transilvane; lasciato il grosso dell'esercito a Szeged, il voivoda si affrettò a raggiungere il re; non lo avrebbe però mai raggiunto. A questo punto anche Istvánffy accenna a dei sospetti di occulte intese tra lo Zápolya e Solimano[36].

Il 3 settembre 1526, Maria d'Asburgo, dopo un viaggio alquanto avventuroso, s'insediò nella nuova residenza di Pozsony. Il 5 settembre fu raggiunta dalla falsa notizia secondo cui il voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya aveva occupato Buda col suo esercito personale e in pieno accordo col sultano turco. Due giorni dopo, era già trapelata la voce secondo cui i cittadini di Buda intendevano nominare lo Zápolya almeno reggente d'Ungheria, se non addirittura re. Tuttavia, queste notizie, alle quali non tutti prestarono fede, suscitarono una certa apprensione nella regina e la indussero a rivolgersi al fratello Ferdinando in cerca di aiuto e conforto[37].

---

[33] Brodarics, *De conflictu Hungarorum* cit., p. 33-35. Cfr. anche Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 119 e Katona, *Historia critica* cit., p. 656-658.

[34] Le truppe di Giovanni Zápolya erano costituite da 30.000 uomini secondo Marino Sanuto, *Diarii*, a cura di Rinaldo Fulin *et al.*, 58 tomi, Venezia, Fratelli Visentini, 1879-1903, t. XLIII, coll. 78-79 e 121-123; da addirittura 40.000 uomini secondo Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 119, Gergely Petthő, *Rövid magyar krónika*, Bécs, Cosmerovius Mátthé, 1660, p. 99 e Sanuto, *Diarii* cit., XLIII, coll. 116-117; da 80.000 secondo ivi, col. 144, e da ben 130.000, cifra oltremodo inverosimile, secondo ivi, coll. 88-89. Nonostante l'inverosimiglianza di certi numeri, resta però assodato il fatto che l'esercito transilvano era, per quei tempi, di non trascurabile consistenza. Géza Perjés, *A mohácsi csata (1526. Augusztus 29.)*, in *Mohács. Tanulmányok*, a cura di Lajos Rúzsás e Ferenc Szakály, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, p. 211, mette in dubbio la presenza dello Zápolya a Szeged il 27 agosto, considerato il fatto che risulta abbia spedito il 10 agosto le convocazioni per la Dieta di Torda (Turda).

[35] Vel, *De interitu Ludovici regis* cit., p. 130.

[36] Cfr. Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 132.

[37] Cfr. Pál Jászay, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Pest, Hartleben, 1846, p. 47-49; e anche Anton Gévay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwitschen Österreichs, Ungarns und Pforte. Gesandschaft König Ferdinands I an Sultan Suleiman I*, I/1: 1527, Wien, Schaumburg, 1840, n. 9, p. 9-10. Sulla duplice elezione cfr. anche Gizella Nemeth – Adriano

L'arciduca d'Austria Ferdinando d'Asburgo ricevette a Innsbruck la notizia della sconfitta di Mohács il 6 settembre 1526; il giorno dopo, comunicò la sua partecipazione al dolore per la disfatta magiara al re Luigi II, di cui ancora ignorava la morte, all'arcivescovo di Esztergom László Szalkai, al bano di Croazia Ferenc Batthyány e allo stesso voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya, suo futuro avversario politico, che pregò di rimanere a fianco del re e di adoperarsi per la cacciata dei turchi e per il bene della Cristianità[38].

Si diceva che lo Zápolya fosse già arrivato a Buda col suo valoroso esercito per appropriarsi del potere, ma ciò era ritenuto dal nunzio Giovanni Antonio Burgio poco probabile. Si diceva altresì che fosse d'accordo col nemico, ma nemmeno ciò era credibile dal momento che suo fratello Giorgio aveva partecipato alla battaglia, anzi – come riportavano le notizie – era caduto proprio sul campo di Mohács. Certo era che il voivoda non fu presente a Mohács con le sue truppe, e che dei pochi uomini sopravvissuti alla catastrofe non si poteva pronosticare chi sarebbe stato il nuovo re[39].

In effetti, Giovanni Zápolya si presentava come il candidato nazionale più autorevole per la conquista della corona di Santo Stefano: era il magnate più ricco d'Ungheria, godeva di riconosciuti meriti come amministratore e comandante militare (già prima di Mohács si era distinto in diverse campagne militari contro i turchi). Nominato voivoda di Transilvania nel 1511, represse brutalmente la rivolta contadina del 1514 capeggiata da György Székely Dózsa[40], accrescendo in tal modo la sua popolarità nell'ambito della nobilta magiara. Nel 1519 era già stato candidato alle cariche di palatino e governatore del regno, aveva l'appoggio della maggior parte dell'aristocrazia e della media nobiltà magiara, le quali erano di sentimenti dichiaratamente antitedeschi, ma gli fu preferito István Báthori; era pure di sangue reale, essendo figlio di una principessa, Jadwiga Cieszyńska, appartenente all'antica famiglia polacca dei Piasti. A ragion veduta Giovanni Zápolya poteva ambire alla corona del regno d'Ungheria, anche perché poteva avvalersi di una delibera della Dieta di Rákos del 29 settembre 1505 secondo cui, se l'allora re Vladislao II Jagellone fosse morto senza lasciare eredi legittimi, la corona di Santo Stefano sarebbe tornata a un re nazionale[41]. Pietro Ranzano commenta affermando che l'unica speranza rimasta era l'arrivo del voivoda Giovanni, il quale ormai da tempo aspirava palesemente al trono ("sed unica spes reliqua fuit in adventu Joannis Vayvode, iamdudum non obscure regnum appetentis")[42].

Tuttavia, secondo testimonianze di parte asburgica, non tutti in Ungheria davano gran peso all'elezione del voivoda, anche perché egli era da molti ritenuto, anche se a torto più che a ragione, "imperito homo a condur exerciti"; inoltre molti lo consideravano la causa della rovina del regno, non avendo partecipato col suo numeroso esercito alla battaglia di Mohács[43].

Cristoforo Frangipane molto probabilmente avrebbe avuto maggiori possibilità di Giovanni Zápolya nella corsa al trono d'Ungheria, ma non fu in grado di prenderne l'iniziativa e si barcamenò tra i due contendenti più accreditati: l'Arciduca e il Voivoda, anche perché dovette affrontare diversi e validi avversari politici interni, tra cui lo stesso bano di Croazia, Dalmazia e Slavonia Ferenc Batthyány, che ne ostacolavano l'ascesa politica[44].

L'Arciduca contava molto sugli aiuti del fratello e imperatore Carlo V per far valere i propri diritti sull'Ungheria e sulla Boemia ed eventualmente per contrastare una nuova offensiva osmanica: il 22 settembre 1526 gli indirizzò un appello da Linz, chiedendogli l'aiuto "plus grande et meilleur que possible" per combattere i turchi e prevenire le mosse di Giovanni Zápolya e del re di Polonia Sigismondo I Jagellone, entrambi – secondo lui – intenzionati a impadronirsi dei troni vacanti e magari ad accordarsi col Turco per realizzare questi progetti. Ferdinando era stato infatti informato che lo Zápolya stava per entrare in Buda con 14.000 uomini al seguito. L'Arciduca poteva opporgli solo 5.000 fanti tirolesi, stipendiati per quattro mesi, che però non aveva ancora deciso se utilizzare in Ungheria contro i turchi o nella campagna d'Italia a sostegno delle armate imperiali[45].

Papo, *La duplice elezione a re d'Ungheria di Giovanni Zápolya e Ferdinando d'Asburgo*, in *Ateneo Veneto*, serie III, anno II, n. 1, 2002, p. 17-59.

[38] Sulle partecipazioni di cordoglio di Ferdinando cfr. Gévay, *Urkunden und Actenstücke* cit., n. 1-4, p. 1-5.

[39] Dispaccio del nunzio Giovanni Antonio Burgio al segretario del papa Jacopo Sadoleto, Pozsony, 5 settembre 1526, in Theiner, *Vetera Monumenta historica* cit., p. 798-799; e in *Mohács Magyarországa* cit., n. 49, p. 121-124.

[40] Sulla rivolta di György Dózsa cfr. Géza Féja, *Dózsa György*, Budapest, Mefhosz Könyvkiadó, 1939.

[41] La delibera della Dieta di Rákos, pubblicata in György (Georgius) Pray, *Annales regum Hungariae*, parte V, Vindobonae, Typis G.L. Schulzii, 1770, p. 313-316, è riportata, emendata dagli errori, in Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 155-162.

[42] Pietro Ranzano (Petrus Ransanus), *Epitome Rerum Ungaricarum per indices descripta*. *A Joanne Sambuco Tyrnaviensi Pannone quondam continuata, et ab eodem a.c. MDLVIII Viennae Austriae primum edita*, in Johann Georg Schwandter (Joannes Georgius), *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini*, parte I, Vindobonae, Trattner, 1766, p. 405-520: qui p. 518.

[43] Sull'inesperienza militare di Giovanni Zápolya cfr. Sanuto, *Diarii* cit., XLIII, coll. 274-282.

[44] Cfr. *ibid.*; e anche Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 25-28 e 61-65.

[45] Gévay, *Urkunden und Actenstücke* cit., n. 12, p. 13-21.

Non appena Solimano lasciò Buda, Giovanni Zápolya, prevenendo le mosse della regina Maria, si spostò a Tokaj lasciando il suo esercito a Fegyvernek, sul Tibisco. Il 14 ottobre 1526 riunì nel castello di Tokaj gli Ordini magiari che avevano risposto al suo appello. Oltre al voivoda parteciparono alla Dieta influenti membri della grande e, soprattutto, della media nobiltà magiara: il tesoriere János Dóczy di Szeg, il *comes* di Temes Péter Perényi, il vescovo di Eger Pál Várdai[46], il *comes* di Szatmár András Báthori di Ecsed, fratello del palatino István, il preposto di Buda György, il giurista ed ex palatino István Werbőczy, il *comes* di Csanád (Cenad) Miklós Macedóniai, e ancora Ferenc Bebek, Ferenc Bodó, Miklós Glézsán, Mihály Szobi, Jakab Tornaljai, Lukács Kismarjai, luogotenente delle truppe di Giovanni Zápolya, e infine alcuni parenti del voivoda stesso quali il cugino, *comes* di Ung, Ferenc Drugeth di Homonna, il nipote di costui Gáspár Drágfi, il serbo Péter Petrovics e Miklós Derencsényi. Vi presenziarono pure i fratelli Pál e Balázs Ártándy, Miklós Patócsy, Gergely Pestyéni e gli ex capitani della fortezza di Szörény Imre Czibak e János Kállay, nonché i rappresentanti di Kassa e d'alcune altre città dell'Ungheria Superiore e i nobili transilvani, sassoni e secleri. La rappresentanza degli Ordini cetuali magiari a Tokaj era quindi molto ampia e variegata: essa sta perciò a significare che la maggior parte della classe dirigente ungherese aveva aderito al partito del voivoda transilvano, nel quale si individuava la persona più adatta per ricostruire il paese nel dopo-Mohács[47].

A Tokaj, Giovanni Zápolya si dimostrò molto magnanimo con i suoi partigiani: promise a Péter Perényi il voivodato di Transilvania, a Pál Várdai l'arcivescovado di Esztergom, a Imre Czibak l'importante contea di Temes (Timiș) e il vescovado di Várad, a István Werbőczy la cancelleria del regno, a Giovanni Statilio il vescovado di Gyulafehérvár (Alba Iulia) e a István Drugeth la contea di Zemplén. Così, dopo appena due giorni di colloqui, prevalse la necessità dell'elezione di un nuovo re: István Werbőczy, dopo aver contattato privatamente i signori magiari, propose, pronunciando un solenne discorso, la candidatura dello stesso voivoda, che "la Provvidenza" aveva salvato dal disastro di Mohács perché potesse ricostruire la patria "vacillante". Alla conclusione dei lavori della Dieta, l'elezione di Giovanni Zápolya era praticamente scontata: il voivoda, pur eletto per acclamazione re, rifiutò il titolo perché voleva essere scelto da una Dieta regolarmente convocata e fornita di una più vasta rappresentanza. La Dieta di Tokaj si riconvocò quindi a Fehérvár (oggi Székesfehérvár) per il 5 novembre successivo: le lettere di convocazione furono inviate il 17 ottobre ai prelati, ai magnati, a tutti i nobili dell'Ungheria e della Transilvania, ai sassoni, ai secleri e alle città regie dell'Ungheria Superiore; l'apertura dei lavori avrebbe avuto luogo la sera del 4 novembre. A Tokaj furono anche stabilite delle pene molto severe per coloro i quali avessero disertato la successiva Dieta di Fehérvár. La Dieta di Tokaj – scrive Konrad Sperfogel – impose a ciascun nobile l'obbligo di elargire al re la decima parte dei suoi proventi[48]. Tuttavia, le informazioni di Sperfogel, di chiara parte asburgica, vanno prese con le dovute cautele quando si riferiscono al governo di Giovanni Zápolya. Ciononostante, le decisioni prese a Tokaj mettono già in luce i metodi alquanto dispotici del voivoda, a differenza di quelli più diplomatici del suo avversario Ferdinando d'Asburgo. Nel frattempo, lo Zápolya aveva preteso che le città libere dell'Ungheria Superiore (Bártfa, Eperjes, Kisszeben e Lőcse[49]) fornissero a Péter Perényi 300 fiorini d'oro ciascuna per venire incontro alle necessità del paese; non tutte le città, però, risposero all'appello[50].

Giovanni Zápolya mandò allora il seclero Gotthárd Kun a occupare Buda ed Esztergom e i capi serbi Jovan Črni (Jován Cserni in ungherese) e Pavel Bakić (Pál Bakics) l'uno a riorganizzare militarmente la contea di Bács, l'altro a prendere possesso di Fehérvár. Il voivoda, invece, raggiunse Buda il giorno di

[46] Pál Várdai non aveva partecipato alla battaglia di Mohács, ma era subito rientrato a Buda alla corte della regina Maria. Dopo la morte di Luigi II, si era dichiarato propenso ad accettare la successione del re di Polonia Sigismondo al trono d'Ungheria. Il re di Polonia rispose all'allora vescovo di Eger promettendo che non si sarebbe tirato indietro per salvare l'Ungheria. Cfr. Stanisław Górski, *Acta Tomiciana: epistole, legationes, responsa, actiones, res geste Sigismundi I Regis Poloniae et magni ducis Lithuanie*, tomi VIII-IX, Posnanie, Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1876, VIII, n. 177-178, p. 215-218.

[47] Sulla Dieta di Tokaj cfr. Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 135-136; Petthő, *Rövid magyar krónika* cit., p. 101; Márton György (Martinus Georgius) Kovachich, *Vestigia comitiorum apud hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1790, p. 627; Id., *Supplementum ad vestigia comitiorum apud hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum*, t. III, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1801, p. 70-85; György Szerémi, *Georgii Sirmiensis epistola de perditione Regni Hungarorum* (d'ora in avanti*: Epistola*), in *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról, 1484-1543*, a cura di Gusztáv Wenzel, Pest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1857, p. 125-128; Ernő Simonyi, *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból 1521-1717*, Pest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1859, n. 17, p. 118-121; nonché Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 80-84 e Vilmos Fraknói, *A magyar királyválasztások története*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1921, p. 158-160.

[48] Cfr. Konrad Sperfogel, *Conradi Sperfogel Contracti Annales Scepusienses ab Anno Christi 1516 ad 1537*, in Karl (Carolus) Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani*, parte II, Viennae, Trattner, 1774, p. 129-188: qui p. 149.

[49] Oggi, nell'ordine: Bardejov, Prešov, Sabinov e Levoča, tutte nell'attuale Slovacchia.

[50] Giovanni Zápolya, Pál Várdai, Péter Perényi e tutti i partecipanti alla Dieta di Tokaj alle città regie, Tokaj, 14 ottobre 1526, in Pray, *Epistolae* cit., n. 105, p. 276-277. Cfr. anche Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 85-87. La prassi relativa alla convocazione della Dieta di Fehérvár fu senz'altro contraria alla legge vigente, anche se c'erano stati dei precedenti al riguardo.

Ognissanti con molti magnati e nobili al seguito, ma trovò la città deserta, distrutta e disseminata di cadaveri sia di cristiani che di turchi[51]. Jovan Črni, noto anche come l'"Uomo Nero" o "Khan Nanada o Nenad" o "Fekete Iván", aveva radunato nei territori occupati dai turchi un grosso esercito di circa 5.000 contadini serbi, valacchi e ungheresi; già si faceva chiamare "zar" e teneva una guardia del corpo di 600 fanti, detti giannizzeri come presso i turchi. Jovan Črni era di corpo esile e media statura; aveva il naso aquilino e la faccia scura, da cui appunto era derivato il suo soprannome[52].

Giovanni Zápolya fu dunque più sollecito del suo rivale nell'appropriarsi dell'eredità degli Jagellone: il 10 novembre 1526 fu eletto re d'Ungheria dalla Dieta di Fehérvár, la quale ribadì la delibera di Rákos del 1505 sulla scelta di un re nazionale. Giovanni Zápolya era rimasto a Buda fino all'8 novembre, forse aspettando il risultato della missione di Gáspár Horváth, mandato a Pozsony a saggiare le intenzioni della regina su un loro eventuale matrimonio. Partì alfine da Buda con una nuova corona d'oro, confezionata apposta per lui[53]. La corona di Santo Stefano, ch'era custodita a Visegrád e sorvegliata dalle guardie di Péter Perényi per conto dello stesso Giovanni Zápolya, non era stata consegnata alla regina Maria al tempo della sua fuga da Buda, ma era stata portata al sicuro probabilmente nel castello di Trencsén (oggi Trenčin, in Slovacchia) e da qui a Fehérvár. L'elezione di Giovanni Zápolya fu preceduta dalle esequie del re Luigi II Jagellone[54].

Quasi tutti i magnati, i nobili e i rappresentanti delle contee furono manifestamente concordi sulla scelta dello Zápolya, ad eccezione di Ferenc Batthyány, László Csulai Móré, Bálint Török e dello stesso primate i*n pectore* d'Ungheria Pál Várdai. Come a Tokaj, István Werbőczy indicò nel voivoda l'unico e "impareggiabile" candidato alla corona regia. Alla fine lo Zápolya fu eletto re "omnium votis et suffragis", scrive János Zermegh[55], "nemine discrepante", riferisce la spia veneziana Nicolò Ongaro. Avevano partecipato alla Dieta di Fehérvár i delegati di almeno 22 dei 55 comitati ungheresi, i rappresentanti delle sette città regie e alcuni vescovi tra cui Ferenc Jozefics, János Országh, István Podmaniczky, Pál Várdai e forse pure il vescovo di Transilvania János Gosztonyi, oltreché, paradossalmente, dei rappresentanti di Ferdinando d'Asburgo nelle persone di Markus Beck, Philipp Breuner e Siegmund Weichselberger, ai quali però non fu prestato ascolto; a quest'ultimi era stato conferito dalla regina il potere di sciogliere la Dieta in quanto illegalmente convocata e di convincere gli astanti a presenziare invece a quella programmata per Pozsony. Anche il re di Polonia era stato invitato alla Dieta[56]. Giovanni Zápolya aveva dunque dalla sua parte la stragran maggioranza della classe dirigente ungherese. La cerimonia dell'incoronazione seguì il giorno dopo l'elezione, la domenica della festa di san Martino. Non conosciamo però il nome del prelato che ebbe l'incarico d'incoronare l'ex voivoda.

Ferdinando d'Asburgo sarà eletto re d'Ungheria il 17 dicembre 1526 da una parte ristretta di signori e prelati ungheresi riuniti nella Dieta di Pozsony e incoronato a Fehérvár l'anno seguente, dopo che il 24 ottobre 1526 era stato eletto anche re di Boemia. Sarà riconosciuto anche re di Croazia il 1° gennaio 1527, mentre la Dieta di Slavonia preferiva dare il proprio consenso a Giovanni Zápolya. Trai due re magiari, l'Arciduca Ferdinando e l'ex voivoda Giovanni Zápolya, scoppierà di conseguenza una cruenta guerra civile per il possesso del regno.

Giovanni Zápolya godrà dell'appoggio e dell'alleanza degli ottomani nella guerra contro il rivale Ferdinando: costretto a rifugiarsi in Polonia nei possessi materni dopo l'offensiva scatenata dall'Arciduca contro Buda nel settembre del 1527, sarà rimesso sul trono da Solimano il Magnifico, che gli affiancherà, nella direzione del paese un uomo di sua fiducia: Ludovico Gritti, il figlio del doge di Venezia Andrea. L'intervento ottomano in favore dell'ex voivoda potrebbe quindi avvalorare l'ipotesi secondo la quale lo Zápolya fosse in combutta con i turchi già ai tempi della battaglia di Mohács, motivo per cui non raggiunse la località dello scontro, ma si fermò con le proprie truppe a Szeged in attesa dell'evolversi degli eventi.

---

51. Cfr. János (Ioannes) Zermegh, *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Ungariae Reges, usque ad ipsius Ioannis obitum*, Amstelaedami, Apud Iacobum Lepidium, 1662, p. 8; Szerémi, *Episola* cit., p. 125-131; nonché la relazione della spia veneziana Nicolò Ongaro dell'11 gennaio 1527, in Simonyi, *Magyar történelmi okmánytár* cit., n. 9, p. 89-91 e Sanuto, *Diarii* cit., XLIII, coll. 627-629.

52. Cfr. Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 139-140; Zermegh, *Historia rerum gestarum* cit., p. 17; Ferenc Szakály, *Remarques sur l'armée de Ivan Tcherni*, in *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, anno XXIV, 1-2, 1978, p. 41-82.

53 Cfr. Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 150.

54 Cfr. Istvánffy, *De Rebus Hungaricis* cit., p. 135; Szerémi, *Epistola* cit., p. 134-135; Gábor Barta, *An d'illusions (Notes sur la double élection de rois aprés la défaite de Mohács)*, in *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, anno XXIV, 1978, p. 1-40: qui p. 14.

55 Zermegh, *Historia rerum gestarum* cit., p. 9.

56 Sull'elezione di Giovanni Zápolya cfr. il resoconto di Nicolò Ongaro, in Simonyi, *Magyar történelmi okmánytár* cit., n. 9, p. 89-91 e in Sanuto, *Diarii* cit., XLIII, coll. 627-629. Cfr. anche Szerémi, *Epistola* cit., p. 135-139; nonché Jászay, *A magyar nemzet napjai* cit., p. 165-166; Vilmos Fraknói, *A magyar királyválasztások története*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1921, p. 164-166; e anche Gábor Barta, *La route qui mène à Istanbul, 1526-1528*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, p. 19 (edizione originale: *A Sztambulba vezető út*, Budapest, Magvető Kiadó, 1983).

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.03

ÎN JURUL ORIGINII STEMEI TRANSILVANIEI – RELAȚIA HERALDICĂ CU IMPERIUL – *IN SIGNUM SUBJECTIONIS*

Șerban TURCUȘ*

ON THE ORIGIN OF THE COAT OF ARMS OF TRANSYLVANIA - THE HERALDIC RELATIONSHIP WITH THE EMPIRE - *IN SIGNUM SUBJECTIONIS*

ABSTRACT

The study refers to the appearance around 1530, in an armorial from Augsburg, of the coat of arms of Transylvania. As it is presented in its original and primitive version, the coat of arms of Transylvania does nothing more than represent the obedience of the Saxon community in Transylvania to the German kingdom and the Empire, since it has as its chief the heraldic charges of the Empire, a crowned black eagle emerging on a gold field. For heraldic science and art, the presence of a chief, this time the chief of the Empire, signifies the submission that the Saxons of Transylvania, from the cities of the province, show towards the king of Germany, Hungary and Bohemia, Ferdinand I of Habsburg, and towards his brother, Emperor Charles V. The presence, in 1597, of an identical coat of arms, the work of Levinus Hulsius, demonstrates to us the heraldic stability of Transylvania in obedience to the Empire.

Keywords: Transylvania, Empire, coat of arms, Habsburg dynasty, subordination

Una dintre caracteristicile istoriografiilor minore din Europa, specifice țărilor din Europa Centro-Orientală, este autosuficiența metodologică. Din această autosuficiență metodologică derivă și o autocontemplare a izvoarelor care vorbesc exclusiv despre istoria locală fără minima tentație de a contempla izvoarele vecinilor mai mari sau mai mici. Principiul elementar al vaselor comunicante (funcțional în organizare publică, economie, comerț, cultură, armată) este valabil pentru aceste istoriografii doar să nu atingă structurarea politică locală, construită pentru respectivele, anacronic, doar din sevă topică pură etnică, fără amalgamări de niciun alt fel.

În cazul în care vecinul mai mare este chiar Imperiul premodern și modern, în forma sa suplă ideologic, cu caracter habsburg, dar totuși dominant în Europa secolului al XVI-lea, este util și sănătos să fie aruncată o căutătură și în curtea vecinului pentru a te înțelege pe tine.

Relația regatului maghiar cu Imperiul este notorie și chiar înființarea regatului maghiar se face sub oblăduirea și cu acordul împăratului Otto al III-lea[1], regatul maghiar funcționând ca un teritoriu asociat imperiului și reprezentând un cap de pod în misiunea creștină în partea de est a Europei. Desigur, la momentul fondării regatului maghiar, heraldica încă nu era în vogă, așa că vor trece secole până când simbolismul Imperiului și al regatelor componente și asociate vor fi condensate în smalțuri și figuri bine codificate prin arta blazonării[2]. Teoria juridică a epocii medievale și premoderne aserta că împăratul este *«dominus et monarcha totius mundi», «princeps totius orbis in universo», «rex regum et omnium potentatuum»* și că el stăpânește în orice teritoriu unde răsare și apune soarele, de ambele laturi ale lumii și la nord și la sud, *«imperat Caesar de iure in universa ditione quae ascendentem videt et descendentem solem...ex utroque latere, id est meridie et septentrione»*[3]. Bineînțeles că regatul maghiar nu făcea excepție de la această realitate juridică medievală.

Între secolele XI și XVI, regatul maghiar a urmat destinul care i-a fost ursit încă de la fondare, pendulând constant între obediența față de Sfântul Scaun și cea față de Imperiu (atunci când Imperiul nu era jugulat de Roma pontificală). O semnificație aparte primește regatul maghiar în împrejurările în care

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: serban.turcus@ubbcluj.ro; ORCID: 0009-0006-4159-1099.

[1] Șerban Turcuș, *The Hungarian Kingdom between the Imperial Ecclesiology of Otto III and the Pontifical Ecclesiology of Gregory VII*, în vol. *Christianization in Early Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations*, edited by Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Mureșan, Gabriel Rustoiu, Leiden, Brill, 2022, p. 283-315.

[2] Întrucât în istoriografia națională domnește încă abundent confuzia între stemă și blazon, precizăm că blazonul este reprezentarea verbală/scrisă a stemei, iar stema este reprezentarea grafică-picturală a blazonului. Lectura stemei se face din dreapta sus spre stânga jos, cum este ținut scutul și nu cum este văzut.

[3] Piero Bellini, *MARE HIBERICUM. Considerazioni canonistiche sulla spartizione alessandrina dell'Oceano Atlantico,* în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale. Rivista telematica* (www.statoechiese.it)”, https://riviste.unimi.it/index.php/statoechiese/article/view/963/1187, accesat în 20 aprilie 2026.

intră accentuat sub umbrela instituțională a Imperiului prin intermediul împăratului Sigismund de Luxemburg (între 1433 și 1437), în același timp și rege al Germaniei din 1410, rege al Ungariei din 1397 și rege al Boemiei din 1419. Odată cu domnia acestui monarh, regatul maghiar devine un teritoriu care va fi, sub o formă sau alta, participant la destinul Imperiului până când acesta va sucomba.

Fig. 1. Sigismund de Luxemburg cu coroana de rege al Germaniei și cea de împărat – gravură din 1483

Heraldic vorbind, Imperiul și-a definitivat blazonarea tot în timpul împăratului Sigismund de Luxemburg, când monarhul a făcut distincția între stema regatului german precedent, funcțională pentru regat și pentru Imperiu, și cea a Imperiului, de acum distinctă de regat. Stema regatului german – stema primordială a Imperiului – are un câmp de aur cu o acvilă monocefală timbrată de o coroană deschisă cu fleuroane, iar stema Imperiului este tot cu câmp de aur, dar cu o acvilă bicefală, timbrată de o coroană închisă.

Transilvania nu poseda o „armă” = stemă prin care să poată fi evidențiată în armoarii (precum regatul maghiar propriu-zis, regatul croat asociat celui maghiar, Dalmația, Bosnia etc.) și cu care să fie identificată simbolic, deși avea o conducere publică separată în organizarea regatului maghiar, reprezentată de voievod. Se naște firească întrebare de ce nu avea Transilvania o stemă, având în vedere că la începutul secolului al XVI-lea heraldica teritorială era bine definită, iar dinastiile, familiile nobiliare reprezentative și orașele aveau deja steme? Orașele din Transilvania aveau steme, familii și ecleziași transilvani aveau steme, dar voievodatul în sine nu avea stemă. Este adevărat însă că ceea ce în mod comun este identificată drept „stemă de stat” sau stemă teritorială (regate, ducate, marchizate, comitate) este în realitate o stemă dinastică, o stemă familială (diferă orașele-„stat” din Imperiu sau din Italia, precum și structurile urbane din Patrimoniul lui Petru – Bologna, Ancona) a unor familii care s-au impus în lungă durată. Structura spațială a Transilvaniei avea, de la primele atestări, o individualitate distinctă față de regatul maghiar, precum și o fărâmițare administrativă și se menținuse ca atare, dinastii și familii voievodale nereușind să se individualizeze în ereditatea funcției, așadar, o „stemă de stat” a Transilvaniei nu era firesc să existe. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, când începe să se delimiteze sistemul relațiilor internaționale ca efect al finalului de ev mediu, structurile teritoriale cu un nivel de autonomie distinct (cum era cazul Transilvaniei) aveau nevoie de o reprezentare simbolică și așa se naște stema Transilvaniei, ca expresie a raportării la regatul german/Imperiu și vocația acestuia.

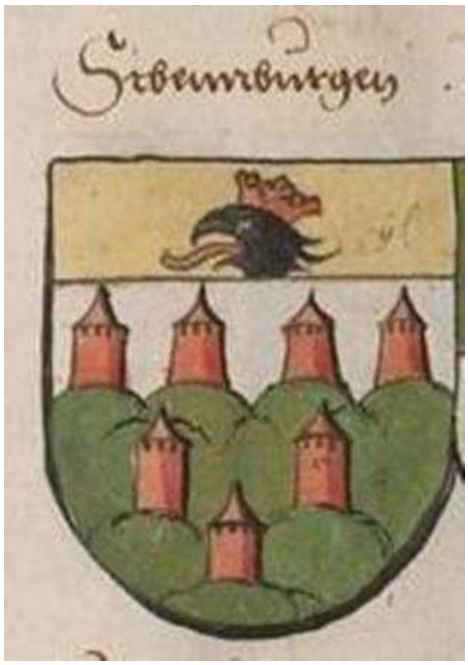

Fig. 2. Stema Transilvaniei în Cod. Icon. 391 de la Augsburg, pagina 150r

Stema transilvană, apărută în secolul al XVI-lea[4], este o stemă celebrativă a urbanismului saxon, oblăduit de autoritatea imperială. Nu trebuie să uităm că urbanismul comunal din Europa centrală și orientală este de origine germană (altă discuție angajează urbanismul ecleziastic mult mai compozit instituțional). Istoriografia română, ca și istoriografia maghiară, dar și alte istoriografii minore din partea noastră de continent, au o problemă politică și istorică cu germanitatea medievală și raportarea acesteia la Imperiu, încercând să o obscureze după un drapaj național. Heraldica nu poate să ascundă însă dependența germanității față de autoritatea imperială[5], astfel că o privire asupra stemelor

[4] Registrele regale cu concesiile de steme din regatul maghiar între 1351 și 1541 au fost înghițite de apele Dunării, la evacuarea tezaurului regal din 1541. Dacă ar fi existat o stemă a Transilvaniei în sine, ar fi fost prezentă în multe alte documente care au supraviețuit.

[5] *„L'aigle servit surtout de support du patriotisme urbain impérial. De nombreuses municipalités d'Allemagne du Nord et du Brandebourg commandèrent à partir de la fin du XVe siècle des statues de Roland. Ces chevaliers portaient le plus souvent un*

urbane germane ne zugrăvește relația ombilicală a acestora cu Imperiul. În această filă de armorial observăm că din ansamblul de 45 de steme, 22 conțin o referință la acvila imperială, trei dintre ele fiind reprezentate ieșind din scut despicat sau tăiat.

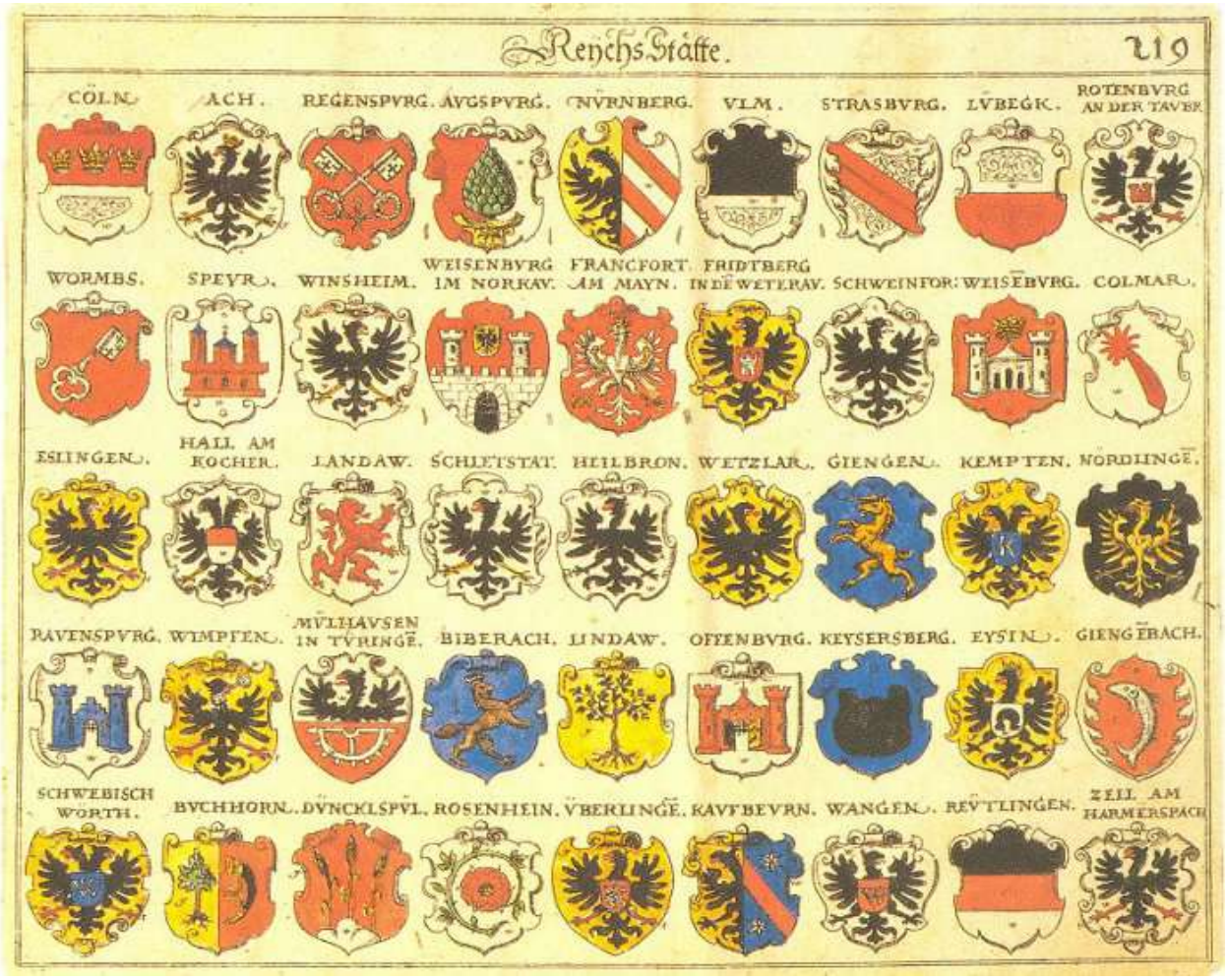

Fig. 3. Steme ale unor orașe cu libertăți imperiale din regatul Germaniei în secolul al XVII-lea

Potrivit legendelor întemeietoare ale șașilor din Transilvania (obscurate constant de istoricii de ieri și de azi ce se îndeletnicesc cu istoriografia săsească cu caracter luteran, vehement anticatolică) chiar împăratul Carol cel Mare le-ar fi indicat habitatul unde să se așeze pentru a păzi teritoriul Imperiului de maghiari (așa cum spune o legendă fondatoare a Clujului)[6].

Prima identificare a stemei Transilvaniei se află în Cod. Icon. 391, pagina 150recto (în copia digitală 166verso[7]) de la Bayerische Staatsbibliothek, posibil alcătuit la Augsburg, probabil cu începere din

bouclier flanqué des armes impériales. Dans le cas du Roland de Brème érigé en 1404, les armes impériales étaient entourées d'une inscription évoquant la défense des libertés octroyées par Charlemagne. La symbolique initiale de ces statues fut vite oubliée, mais la mémoire urbaine y vit une expression de l'autonomie municipale garantie par l'empereur". Damien Thiriet, *L'aigle: évolution d'un symbole en Allemagne et en Pologne. Le cadre de la recherche : les lieux de mémoire germano-polonais*, în *Revue de l'Institut français d'histoire en Allemagne*, II, 2010, p. 8.

[6] „*Le 23 Juillet nous vînmes a Collousar en latin Claudiopolis, belle et forte ville toute peinte par les ruës Meslée d'Allemands et d'Hongrois qui peu d'annees auparauuant estoit habitee seulement par des Allemands.* ***L'on tient que Charlemagne ayant plusieurs fois suromonté les Hongres voyant qu'ilz rebelloient soudain qu'il estoit absent d'eux, bastit 7 forteresses ou il meit garnison de Saxons pour maintenir le pays en son obéissance. CES SEPT*** *villes sont nommées en hongrois Meg<y>es, Sasebes, Beistrich, Sebin, Brassouia, Sequesvar et Kolozsvár, en allemand, Meduis, Millebach, Neesleit, Hermannstadt, Coronestat, Saxenbourg et Clausembourg. D'où vient qu'ilz n'ont encore admis aucun Hongre resident parmi eux et si aucun y prend femme il est contraînt de l'emmener demeurer ailleurs. Quant a p<rese>nt Colosvar est hors de ce nombre, pour ce que depuis 8 ou 9 ans ilz auioent laissé de garder leurs porte & auioent mieux aymé la liberté du pays et se mesler en tout parmi les Hongrois. Les autres 6 villes ont leur communauté ancienne et conseil; le prince jure le entretenir en leur liberté, il y establit la justice, tout s'y fact en son nom, mais ilz ne le receuroient dedans avec plus de trois cent hommes.*" Edmond Cleray, *Le voyage de Pierre Lescalopier «Parisien» de Venise à Constantinople, l'an 1574*, în *Revue d'histoire diplomatique*, XXXV, 1921, nr. 1, p. 21-55.

[7] https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00 , accesat în 20 aprilie 2026.

1530 (prezintă mai multe tipuri de scuturi, unele foarte simple și cu desen stângaci, altele cu grafică elaborată și ornamente exterioare opulente, dar și multe pagini cu steme goale, de umplut de-a lungul timpului) și continuat în ani. Avem, așadar, de-a face cu prima mențiune armorială a unei steme a Transilvaniei, iar publicizarea acesteia se datorează heraldistului Tudor Radu Tiron.

Care era rolul unui astfel de armorial? Era un instrument de curte, folosit în ceremoniile autorităților publice pentru autocontemplarea distribuției puterii, identificarea simbolică a rețelei de putere și capilaritatea spațială a acesteia. Heralzii, cei care citeau stemele, aveau rolul de a descifra codul heraldic înscris într-o stemă și a-l glăsui în limbajul comun specific curiilor imperiale, regale, princiare, ducale etc[8].

Cea dintâi stemă publicată a Transilvaniei[9] denotă germanitatea instituțională a acesteia și legătura avută cu *rex romanorum* / regele romanilor, care „întâmplător" era și principele Transilvaniei. După cum este axiomatic pentru specialiștii în heraldică, așa cum se observă și în stemă, aceasta are un câmp și un șef/cap, arhicunoscut în heraldică – clasicul șef al imperiului, cap de aur cu o acvilă în plin zbor sau ieșind, încoronată sau nu, în cazul transilvan, ieșind și încoronată (nu respectă proporția standardizată de o treime din suprafața scutului).

Fig. 4. Standardizarea șefului/capului Imperiului în heraldică

Șeful sau capul este o piesă onorabilă de rangul I, de o importanță majoră în arhitectura unui scut[10]. Semnificația șefului/capului este inspirată de ierarhia militară și demonstrează cine este la comandă și cine este supus în raport cu smalțurile șefului/câmpului și ale mobilierului - „*in signum subjectionis*"[11].

Acvila încă din antichitatea romană îl reprezenta pe Jupiter și era considerată legătura ideală dintre cer și pământ. Prin urmare, a servit ca pasăre psihopompă și a exprimat divinitatea și nemurirea conducătorului. Astfel, a jucat un rol principal în momentul apoteozei (latina folosește termenul *consecratio*, adică consacrare) care, de la Augustus, a încheiat ceremonia funerară a împăraților romani. În punctul culminant al ritului de *consecratio*/apoteozei, pe măsură ce imaginea de ceară a împăratului dispărea în flăcările rugului funerar, o acvilă era eliberată cu sarcina de a însoți sufletul conducătorului în ascensiunea sa la cer printre celelalte zeități[12]. Aurul, în calitate de metal heraldic suplinește culoarea galben și este prin excelență culoarea imperială (în Imperiul roman, în China, a se vedea și vexilul Sfântului Scaun care are metalele heraldice aur și argint).

[8] Torsten Hiltmann, *Or oyez ... » Les hérauts d'armes dans l'espace sonore*, în vol. L*es paysages sonores du Moyen Âge à la Renaissance*. sous la direction de Laurent Hablot et Laurent Vissière, Rennes, Presses Universitaire de Rennes, 2015, p. 173-184.

[9] Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *O ipoteză politică pentru un neajuns heraldic: poziția Transilvaniei în stema regatului României*, în *Națiuni, naționalism și perspective interetnice în Transilvania. In honorem Sorin Mitu la 60 de ani*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2025, p. 632-635.

[10] „*Le Moyen Âge voit se multiplier les concessions d'armoiries qui autorisent une personne à insérer dans ses propres armoiries celles de son « patron », qu'il s'agisse du chevalier ayant procédé à l'adoubement, d'un seigneur ou du souverain. On parle alors « d'augmentations d'armoiries ». Dans ces cas, les armes du patron sont systématiquement positionnées à des places honorables : moitié dextre, chef, écusson en abîme, pièces honorables*". Laurent Hablot, *Aux origines de la dextre héraldique Écu armorié et latéralisation au Moyen Âge*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, LVI, 2013, p. 288.

[11] „*De concessions de ce type existent déjà à la fin du XIIe siècle comme en témoigne par exemple l'acte en faveur de la ville de Millau de 1187 par lequel le roi d'Aragon accorde à cette cité l'usage d'un sceau et d'une bannière à ses armes qui deviennent du même coup celles de la cité et qui seront d'ailleurs complétées par l'ajout du chef de France en 1325. Cet exemple illustre ce qui semble avoir été le mode de diffusion des armes d'Anjou dans la péninsule italienne. En signe de protection, d'allégeance et de devoir militaire, les villes sont autorisées à faire usage de la bannière royale qui pourra soit être déployée aux côtés de l'enseigne communale soit lui être ajoutée sous forme de flamme, plaçant l'armoirie royale en chef, tandis que l'armoirie communale se trouve sous la protection, « in signum subjectionis »* . Laurent Hablot, *Ordonner et inclure. L'héraldique au service de l'unité des officiers angevins*, https://books.openedition.org/efr/7170, accesat în 15 aprilie 2026.

[12] Marco Merlini, *Un monastero benedettino sul Monte Athos X-XIII secolo*, Tipografia Editrice S. Scolastica, Subiaco, 2017, p. 191.

Fig. 5. Steme ale familiilor italiene cu șeful/capul Imperiului reprezentat cu acvila în plin zbor și acvila ieșind[13]

Câmpul este o reprezentare a sistemului urban transilvan de extracție saxonă, Siebenbürgen, șeful este concesia autorității eminente care tutelează habitatul urban în cauză: *rex romanorum*/regele romanilor și, printre multe alte demnități deținute, rege ales al Ungariei și principe al Transilvaniei (1551-1556), Ferdinand de Habsburg (1503-1564). Ceea ce se pare că nu s-a asimilat suficient în heraldica românească[14] este următorul aspect: regele romanilor este denumirea dată regelui german înainte de a fi încoronat împărat. Ca însemn heraldic **regele romanilor utilizează câmpul de aur cu acvila monocefală (din 1433) și de-abia după ce este încoronat împărat are acces la acvila bicefală**.

Celor care s-ar putea întreba de unde provine acvila monocefală le-am oferit răspunsul. Ferdinand de Habsburg devine principe al Transilvaniei când era deja rege al Boemiei, Croației, monarh ales al regatului maghiar (decembrie 1526) și rege al romanilor și nu fusese proclamat împărat (doar în 1558 va deveni împărat), așadar poseda ca armă un câmp de aur cu o acvilă monocefală în plin zbor, armată de roșu. Mai mult, pentru a avea certitudinea că e vorba de regele romanilor concesionar al șefului, acvila este surmontată de coroana deschisă cu fleroanele tipice ale regelui romanilor. O lucrare germană clasică de heraldică subliniază că acordarea drepturilor urbane comunităților germane este validată de adoptarea acvilei în plin zbor[15]. Regele romanilor și principele Transilvaniei, Ferdinand de Habsburg, alesese și elementul pivot în administrarea habsburgică a principatului: sașii[16]. Astfel se explică geneza primei steme cunoscute a Transilvaniei: e o stemă a sașilor și a organizării lor comunitare cu șeful concesionat de regele romanilor în semn de tutelă și colaborare. Evoluțiile ulterioare ale acestui arhetip heraldic au fost relativ studiate și nu le abordăm aici. O ultimă remarcă: armorialul făcut la Augsburg găzduiește stema Transilvaniei într-o secțiune unde abundă însemne heraldice care au o legătură sau o dependență față de Imperiu sau regele romanilor (din 18 steme, de pe paginile 149verso și 150recto, 13 reprezintă acvila monocefală sau părți heraldice ale acesteia)[17].

---

[13] *La Università delle insegne ligustiche delineate da Gio. Andrea Musso*. - [196] p.: cart., ill. ((Manoscritto cartaceo del sec. XVII (1680) conservato presso la Biblioteca Civica Berio di Genova, stemele 1147-1150. https://archive.org/details/ge-0036-m.r.-cf.-2.22/page/n25/mode/2up, în acest armorial se găsesc nenumărate steme cu capul imperiului, cu acvila de negru în plin zbor ieșind.

[14] O salutară excepție este Tudor Radu Tiron, *Începuturile stemei Transilvaniei în lumina unor izvoare ilustrate externe, din secolul al XV-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca*, 50, 2011, p. 319.

[15] Johannes Enno Korn, *Adler und Doppeladler*: *ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, Götttingen, 1969, p. 50-51.

[16] „*Stuart Elden characterises territory as the political notion of space, a 'political technology' even. In Elden's view, territory is more than simply a bounded or enclosed area: it includes both the politico-economic connotation (land) and the politico-strategic con notation (terrain), but at the same time it involves the management of space through a variety of policies and techniques. To analyse the notion of territory in any historical setting, it is therefore important to look at territorial practices – 'practices that relate politics or power to place' – and representations of territory in concert ... we will argue that heraldry was an important part of such practices in late medieval Europe. Territorial titles and claims of kings, princes, nobles, and urban elites alike were translated into and communicated by means of heraldry in a wide range of media (e.g. seals, manuscripts, tombs, gates, etc.). Over time, the signs themselves obtained territorial connotations and began to represent territories or claims to space, just as their material expressions were consciously placed in spaces to reflect or establish claims to authority over territories. In short, just as coats of arms were represented in space, they came to represent space, adding meaning(s) to both the direct physical environment in which they were placed and the larger territorial space they symbolised*". Mario Damen, Marcus Meer, *Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space*, în. *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe*, edited by Mario Damen and Kim Overlaet , Amsterdam University Press B.V., Amsterdam, 2022, p. 247.

[17] „*Medieval armorials were a frequent place for the visual demonstration of such possessions. As most recently Elmar Hofman's doctoral thesis shows, these manuscripts were far from simple collections of coats of arms, but instead carefully curated to serve very different purposes, one of which was to 'map' the territories of a region or indeed the world at large, compiling both real and attributed coats of arms with territorial associations.30 The structure of armorials is often based on the so-called marches d'armes,*

O mențiune trebuie făcută cu privire la prezența în opus-ul lui Georg Reicherstorffer, *Chorographia Transylvaniae*, a unui colaj heraldic inspirat de o imagine a provinciilor habsburgice din armorialul Haggenberg[18] în care în mod evident se face o timbrare cu cele două steme, cea a regatului german și cea imperială. Soluția tipografică a lui Reicherstorffer[19] evidențiază aceeași realitate: orașele saxone sunt în relație de subordonare față de regatul german și față de Imperiu. Georg Reicherstorffer este o figură remarcabilă a Sibiului secolului XVI, fiind notarul orașului, după care a ales, în mod firesc, să treacă în serviciul regelui Ferdinand I[20]. Faptul că sibianul folosește această alcătuire heraldică, ne dă de înțeles fie că nu cunoștea soluția heraldică codificată folosită în armoariul de la Augsburg, care avea o utilitate de curte, probabil mult mai politică decât această soluție de publicistică propagandistică, fie omagia armorialul Haggenberg. Pentru Georg Reicherstorffer Transilvania nu era decât o provincie a regatului german și a Imperiului, ceea ce ne reliefează încă o dată că doar germanitatea era reclamată heraldic, alte structuri etnice sau politice nefiind reprezentate sub formă codificată aspilogic.

Fig. 6. Stemele orașelor ce compun Siebenbürgen la Georg Reicherstorffer, Chorographia Transylvaniae, Quae Dacia olim appellata, aliarumque provinciarum & regionum succincta descriptio & explicati, München, Bayerische Staatsbibliothek -- 4 Austr. 119 a

territorial units going back to the times of Charlemagne, according to a tournament treatise by the French writer Antoine de La Sale (c. 1385-c. 1460)". *Ibidem*, p. 255.

[18] *Ibidem*, p. 254.

[19] *„These circular heraldic representations later received a larger audience when they were incorporated in panels featuring Charles V (r. 1506-1555), made for the town hall of Mechelen in 1517-1518 by Jan van Battel, and again after his coronation as emperor in 1519. In these configurations the coats of arms surrounding the figure of Charles represented his Spanish territories, which he had formally acquired upon his coronation after the death of his grandfather Ferdinand II of Aragon (r. 1479-1516)*". *Ibidem*, p. 255.

[20] *„Dintre notarii publici angajaţi în cancelaria din Sibiu, cel mai faimos a fost, fără îndoială Georg Reichestorffer, de origine săsească (din Richiş probabil), autor al Corografiei Transilvaniei (1550) şi Descrierii Moldovei ca parte a Daciei (ediţia I. Viena, 1541, republicată tot acolo în 1550, şi la Köln, în 1595). A primit o educaţie umanistă, dar tot ce ştim despre pregătirea sa este că s-a înscris la Universitatea din Viena în 25 octombrie 1520 şi că există unele indicii despre călătoria sa de studiu la Padova. Între 1522 şi 1525, a fost notarul orăşenesc de la Sibiu, unde a început, încă din 1522, întocmirea primei cărţi orăşeneşti (protocolul Sfatului) care s-a păstrat şi în care se notau statutele orăşeneşti, hotărârile judecătoreşti, contractele de vânzare-cumpărare a imobilelor, testamentele etc., şi în care, tocmai datorită lui, se înregistrau în filele ei, an de an, listele nominale ale consilierilor orăşeneşti, pe baza ierarhiei politice existente. După părăsirea Sibiului (1525), Reichestorffer a intrat în serviciul reginei Maria, apoi după moartea regelui Ludovic al II-lea, în cel al lui Ferdinand I; din 1527 a fost ales consilier regal, apoi trezorier al Transilvaniei, iar din 1537 consilier la camera aulică regală. A fost diplomatul regelui în ţările române şi a fost cel care i-a adus pe saşi în tabăra lui Ferdinand şi împotriva lui Zapolya*". Julia Derzsi, *Notarii orăşeneşti la saşii din Transilvania în secolul al XVI-lea*, în*„ Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi*, Istorie, LXVI, 2020, p. 118.

CHRONOLOGIA,
Hoc est,
BREVIS DESCRIPTIO RERVM MEMORABILIVM, IN PROVINCIIS HAC ADIVNCTA
TABVLA TOPOGRAPHICA COMPREHENSIS GESTARUM, usq; ad hunc M. D. IIIC. annum præsentem: ex variis fide dignis authoribus collecta, Per
Levinum Hulsium Gandensem, Not. Imp:
NORIBERGAE,
Typis Christophori Lochneri.
clɔ Iɔ xcvii
Sumptibus Authoris.

În sine, stema Transilvaniei, la origine, nu posedă elemente particulare destinate să blazoneze identități „naționale" maghiare[21], secuiești sau săsești, așa cum recurent și neștiutor se vehiculează. Construirea propagandistică a blazonului (nu stemei) transilvan **are loc spre finalul secolului al XIX-lea cu scop militant maghiar** și aceasta este semnificația însușită de cultura comună a românilor ardeleni, cultură lipsită de propensiuni heraldice. Cel care a sintetizat lectura eronat propagandistică a semnificațiilor evoluției în secole a stemei Transilvaniei, cu toată emfaza aferentă celor trei națiuni privilegiate, a fost József Sebestyén de Keöpeczi, heraldist maghiar însărcinat cu desenarea stemei Regatului României, după ce desenase stema Ungariei Mari. Acesta a publicat articolul „Erdély czimere" în revista *Turul*, tom XXXV, 1917, p. 33-48, unde oferă o variantă fantezistă a interpretării variantei stemei datate, în epocă, ca fiind contemporană lui Sigismund Báthory. Ilustrul heraldist maghiar Szabolcs de Vajay, președinte între 1982 și 1985 al Confederației Internaționale de Heraldică și Genealogie, nu a acceptat însă interpretarea lui Sebestyén de Keöpeczi, afirmând foarte limpede că el, specialist în heraldica ungară, nu cunoaște geneza și semnificația alocată mobilierului heraldic din stema transilvană, eliminând legătura între stemă și mobilier heraldic specific pentru nobilimea maghiară – acvila, elita secuiască – astrele și cea săsească – turnurile[22].

Nu este, așadar, deloc întâmplător că, în 1597, când Levinus Hulsius (1550-1606) publică un colaj heraldic în care reprezintă stema Imperiului cu stemele pertinențelor și revendicărilor sale (ce reiterează teoria juridică *«dominus et monarcha totius mundi», «princeps totius orbis in universo», «rex regum et omnium potentatuum»*), Transilvania se identifică cu aproximativ aceeași stemă (diferă proporția șefului care este aici impecabilă – 33% din suprafața scutului – și capul cu torsul acvilei adăugat, ieșind). Tipograful și cărturarul Levinus Hulsius era un om devotat cauzei Imperiului. Nu găsim, în afara de regularizarea heraldică a proporțiilor, nicio diferență între stema Transilvaniei din Cod. Icon. 391, pagina 150recto și tipăritura lui Levinus Hulsius, niciun adaos cu privire la entități „naționale", ci doar o pură și corectă obediență a Transilvaniei saxone față de Imperiu potrivit principiului heraldic „Ubi armae, ibi princeps"[23]. În această variantă, care se prezintă mai academic, Transilvania este chiar Transilvania și nu mai e paternul imperial german Siebenbürgen.

În concluzie, opinăm că stema Transilvaniei reflectă tardiv participarea ei la sistemul heraldic imperial, la globalitatea târziu medievală (ne gândim la globul crucifer și semnificația sa) și timpuriu modernă, iar orice încercare de a maghiariza/poloniza sau transilvaniza stema este o eroare anacronică făcută din profundă necunoaștere a jurisprudenței imperiale și a heraldicii.

---

[21] Clasica acvilă imperială era și este greșit considerată drept pasărea totem maghiară, *turul:* „La première apparition datée de l'oiseau turul est de 1321, où il figure sur les étendards des troupes de Transylvanie. Il est absent ensuite pendant plusieurs siècles. Il est significatif qu'aucun des princes qui avaient combattu les Turcs et les Habsbourg n'aient utilisé cette image sur leurs drapeaux, qu'il s'agisse des Hunyadi, János et Mátyás (qui avaient préféré le corbeau noir), ou encore de Báthory, Bethlen, Bocskai et Rákóczi. Qui plus est, quand la Hongrie proclame son indépendance en 1849, elle ignore les couleurs et les insignes du royaume médiéval pour adopter, suivant l'usage de la Révolution française, la cocarde et le drapeau tricolores (rouge-blanc-vert). C'est après l'échec du Printemps des peuples, avec le développement des nationalismes et des impérialismes européens qu'apparaissent dans les emblèmes nationaux divers animaux rapaces ou prédateurs (lion, aigle, etc.) et que, en Hongrie aussi, dans l'ambiance surchauffée et grandiloquente des fêtes du Millénaire (1896), *.on commence à découvrir cet oiseau semblable à l'aigle figurant sur les blasons de Álmos et de Árpád, qui sera ensuite représenté avec les ailes déployées, le plumes hérissées exprimant la combativité, et avec un corps de plus en plus robuste et redoutable.*, comme l'a expliqué l'ethnologue Tamás Hofer en 1994". Julien Papp, *L'oiseau turul. Du totem des anciens Magyars aux héritages controversés de la Seconde Guerre mondiale*. în *Öt kontines*, I, 2009, nr. 1, p. 391.

[22] Szabolcs de Vajay, *Les sources numismatiques de l'héraldique d'Etat hongroise*, Tirage à part du Recueil du Congrès, Berne 1968, Neuchatel, Imprimerie Paul Attinger, p. 15.

[23] Laurent Hablot, *'Ubi armae ibi princeps': Medieval Emblematics as the Real Presence of the Prince*, în *Absentee Authority across Medieval Europe*, edited by Frédérique Lachaud and Michael Penman, Woodbridge, The Boydell Press, 2017, p. 37-55.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.04

BANAT – INTERFERENȚE CULTURALE ROMÂNO-ITALIENE

Constantin-Tufan STAN*

BANAT – ROMANIAN-ITALIAN CULTURAL INTERACTIONS

ABSTRACT

With the establishment of the Habsburg Empire, following the Treaty of Passarowitz, Romanian-Italian economic and cultural relations in Banat, building on previous experiences, intensified. Tours by Italian opera companies influenced the professional paths of young people who would dedicate themselves to musical studies in the major cultural centers of Italy. The pilgrimage to Rome in 1908 by representatives of the Greek-Catholic Diocese of Lugoj, during the episcopacy of Vasile Hossu, provided the occasion for the first-ever performance of a Romanian Liturgy under the dome of St. Peter's Basilica, performed by the Choir of the 'De Propaganda Fide' College. A major role in promoting European cultural values in Banat was played by the Italian Cultural Institutes in Lugoj and Timișoara, founded in the interwar period, which maintained a vibrant artistic life: lectures, concerts, and Italian language courses.

Keywords: Lugoj, Italian pilgrims, music, The Italian Cultural Institutes

O perspectivă imagologică: peregrini italieni în tranzit prin târgul Lugojului

Mărturii privind ținutul Banatului ne sunt transmise, prin prețioase izvoare narative, cu informații despre viața socială, spirituală și economică, încă din Evul Mediu, de călători italieni: Ferrante Capeci (însărcinat de către Ștefan Báthory să tipărească și să promoveze calendarul gregorian), G. P. Campani, Camillo Giacomazzi, Lazzaro Spallanzani. Documentaristica epocii ne relevă, ca preocupări principale ale etnicilor italieni, sericicultura (la sfârșitul secolului al XVII-lea vor fi înființate filaturi de mătase naturală, care au dăinuit până în secolul XX), cultivarea intensivă a orezului (ținutul, nedesțelenit, mlăștinos, oferea condiții optime), iar mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prezența pietrarilor, a muncitorilor și inginerilor specializați în construcția de căi ferate.

Iezuit sicilian cu studii de filozofie și teologie, Ferrante Capeci (1549-1587) a practicat și didactica, predând matematica și filozofia la Roma, orașul în care și-a început ucenicia iezuită. În timpul ședерii în Transilvania, a fost numit, de către regele Ștefan Báthory, rector al Colegiului din Cluj (venise din Cracovia), în contextul disputelor dintre iezuiții polonezi și maghiari.

Într-o epistolă transmisă nunțiului papal din Polonia, Bolognetti (10 februarie 1584, Alba Iulia), Capeci deplângea prezența turcilor și starea precară a creștinilor. La fel ca ceilalți călători, este însărcinat de către Ștefan Báthory să tipărească și să promoveze calendarul gregorian, fiind evocată rezistența („perturbarea") românilor („o mare parte a supușilor din principat fiind români"), care, ținând de ritul greco-oriental (calendarul iulian), ar fi obligați la muncă în zilele lor de sărbătoare: „Am primit o altă delegație oficială de la Lugoj și Caransebeș. Au venit și ei cu o trăsură, ca să ia pe unul din ai noștri. Și această regiune se află ca și în mijlocul turcilor, și dintr-altă parte aleargă aici mulți creștini supuși turcului, așa cum am arătat la Oradea. Mai sunt și nobili care cer să fie vizitați (…). (E mare lipsă de preoți. Dar lucru mai de plâns (…) sunt și unii – despre care s-ar crede cel mai puțin că ar fi în stare de așa ceva – care caută să împiedice satisfacerea acestor cereri. Va arăta ulterior cine sunt aceștia și cum ar putea fi reprimată acțiunea lor)"[1].

În misiva expediată către Claudio Acquaviva (27 februarie 1584, Cluj)[2], Capeci cere sprijin, solicitând trimiterea unor „frați" coreligionari care să păstorească „turma" de creștini aflați sub administrație turcească: „În timpul cât ne aflam aici [Cluj], au venit deputațiuni publice de la Oradea, Lugoj,

* Universitatea din Oradea; e-mail: c.tufan.stan@gmail.com; ORCID: 0000-0001-9327-0912.

[1] *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Republicii Socialiste România, Editura Științifică, București, 1970, p. 96-97.

[2] *Ibidem*, p. 105.

Caransebeș și din mai multe locuri din secuime etc. Unii cu căruțe, pentru a duce cu ei pe câțiva din ai noștri, și unora li s-a împlinit voia, altora li s-a amânat «împlinirea», făgăduindu-li-se însă pe viitor ceea ce cereau. Oradea și Caransebeșul, împreună cu Lugojul, sunt două locuri de trecere, pe unde se merge din Transilvania în Ungaria cea supusă turcilor, și în aceste localități s-ar aduna mare mulțime de creștini de sub stăpânirea turcească, dacă s-ar găsi acolo «frați» de ai noștri. Oradea este în Ungaria".

Iezuit italian, G. P. Campani (?-1587?) întreprinde două călătorii în Transilvania, în 1585, fiind numit provincial al Societății din Polonia, având de îndeplinit câteva misiuni încredințate de regele Ungariei, în contextul proliferării adepților Reformei, așa-numiții „eretici": adoptarea calendarului gregorian, aplanarea unor conflicte la nivel instituțional, instituirea unor colegii la Oradea și Alba Iulia. Diligențele misionarilor romano-catolici, în sec. XVI, pentru a contracara proliferarea „ereticilor" (adepții Reformei), vor marca epoca („reformă și contrareformă"):

Adresându-se epistolar, din Alba Iulia, unui anonim din Polonia, în 7 februarie 1584, Campani semnalează absența preoților romano-catolici și refuzul țăranilor din zeci de sate aparținătoare Banatului de Lugoj-Caransebeș de a-și da copiii pe mâna „ereticilor" pentru săvârșirea tainei botezului: „[Aflând de sosirea sa, vin de pretutindeni să-l asalteze trimiși ai orașelor, satelor și nobililor, ca să ceară preoți orășenii din Târgu Mureș – nobilii din Turda]. Aici, la Alba Iulia, au venit vreo 30 de secui, nobili și domni de seamă, numiți Lazar, și în fiecare zi stăruie pentru preot. Azi au fost trimiși doi nobili români din Lugoj și Caransebeș, provincie românească, spre a cere un preot pentru părțile acelea, adăugând: «Dacă va veni cineva, va avea de păstorit 60 de sate, care nu vor să-și dea copiii ereticilor să-i boteze». A venit azi din Timișoara un altul, în casa căruia și-a dat duhul cu pietate părintele Sfondrata în ziua de 10 noiembrie 1583 (…), zicând că, dacă am merge acolo, am putea să trecem în cea mai mare siguranță în Bulgaria și Rascia (Serbia), spre marele folos și mângâiere a creștinilor"[3].

Italian cu studii juridice, naturalist, profesor de logică, metafizică, greacă și științe naturale la mai multe universități italiene, Lazzaro Spallanzani (1729-1799) a intrat, apoi, în rândul clerului catolic, devenind abate. După o călătorie în Asia Mică (1786), a revenit în Italia (Pavia) prin Bulgaria, Țara Românească, Transilvania și Banat, tranzitând apoi Ungaria și Austria. A traversat Lugojul venind dinspre Deva, Dobra și Făget, îndreptându-se apoi spre Timișoara. Voiajorul enumeră stațiile de poștă parcurse, consemnând cu meticulozitate și distanța. La fel ca majoritatea călătorilor, manifestă un sentiment de teamă pentru distanța de două poște dintre Bujor și Lugoj, o regiune bântuită de tâlhari. Sesizează întinderea plantațiilor de viță-de-vie și a livezilor cu pomi roditori din preajma Lugojului (confundă Timișul cu Mureșul, râul pe care ar fi așezat Lugojul), apreciază frumoasele clădiri și semnalează prezența nobililor. Relatările sale sunt elaborate sub forma unui jurnal[4].

Nobil italian venețian, căruia Republica Venețiană i-a încredințat mai multe misiuni diplomatice (unele secrete) pe lângă Înalta Poartă, contele Camillo Giacomazzi (1753-1833) călătorește spre Lugoj (1793) venind dinspre Istanbul via Transilvania. Se apropie de Lugoj prin Făget, percepând târgul, în jurnalul său de călătorie, ca un „mare sat cu cinci biserici și garnizoană militară". Se va reîntoarce spre Istanbul anul următor (1794), tranzitând Timișoara (unde poposește la Hanul „Trompetei") și îndreptându-se spre Lugoj prin Căpăt și Sinersig. De data aceasta nu emite nicio opinie despre Lugoj, pe care-l traversează, se pare, fără oprire: „Plecați la ora patru și jumătate, s-a ajuns la ora cinci și trei sferturi, adică într-o oră și trei sferturi, la Bujor, s-a zărit un sat la dreapta și trei la stânga și s-a trecut apoi râul Recea. (…) s-a ajuns la ora nouă și jumătate la marele sat Lugoj, cu cinci biserici și garnizoană militară. Este acest loc vestit, fiindcă în preajmă au stat în tabără turcii în ultimul război, în momentul izbutitei lor incursiuni în Mendin. Reporniți la ora 10, se zăriră pe drum cinci sate, unul la dreapta și patru la stânga, s-a trecut prin satele Belinț și Coșteiu[5] și s-a ajuns la ora unsprezece și trei sferturi la Coșari. Pe un drum bun, s-a trecut peste pod râul Timiș, ale cărui ape, prin deschiderea porților, inundă Timișoara"[6].

---

[3] *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei de Științe Sociale și Politice, volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică, București, 1971, p. 78-80.

[4] *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2000, p. 783; Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Ediția a II-a – adăugită –, vol. I (până la jumătatea veacului al XVII-lea), Editura Casei Școalelor, București, 1928, p. 213.

[5] Belințul urmează după Coștei, iar în continuarea traseului parcurs, călătorul menționează satul *Chissidò* (Chizătău), nu Coșari, cum, eronat, apare în traducere.

[6] *Călători* X-1, 2000, p. 284.

Ofițer superior de carieră și diplomat, Auguste de Lagarde s-a născut în 20 aprilie 1780 la Aspremont (Hautes-Alpes). Îndreptându-se spre Timișoara (via Recaș), Lagarde își exprimă mirarea la vederea orezăriilor, înființate cu mult timp în urmă de fermieri italieni[7].

Sub nimbul Euterpei

Opulenta viață culturală din cele două importante burguri bănățene, Timișoara și Lugoj, începând cu secolul al XIX-lea, a generat interferențe cu trupe de operă italiene, care au susținut o serie de spectacole itinerante. O pleiadă de interpreți lirici bănățeni vor urma studii de specialitate în Italia sau vor colabora cu ansambluri de operă italiene: Kornélia Hollósy (solistă la Opera din Torino)[8], Virginia Șepețian (soprană cu studii la Conservatorul „Monteverdi" din Milano, cu evoluții pe scenele lirice milaneze)[9], George Dippon (absolvent al Academiei de Muzică „Monteverdi" din Milano)[10], Laurian Nicorescu (președinte al Societăţii Academice Literare „Dacia Traiană" din Roma)[11], Ana Rozsa-Vasiliu (primadonă a Operei Român din Cluj, cu memorabile spectacole la Teatro alla Scala din Milano)[12].

Ca eveniment cultural în viața obștii poate fi amintit concertul susținut la Lugoj, în 1908, cu mare succes, de soliști de la diferite instituții lirice italiene (au fost prezenți la spectacol și membri ai coloniei italiene): Maria Frezzi (soprană) de la Opera Regală din Torino, Delle Fornacci (tenor) de la Opera Constanz din Roma, Daniil Erso (bariton) și Antimo Natili (bas) de la Opera San Carlo din Napoli, cu arii din *Trubadurul* și *Traviata*[13]. Tiberius Grachus Brediceanu (cum apar prenumele sale în certificatul de botez),

---

[7] *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I (1801-1821), Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", Editura Academiei Române, volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2004, p. 586-597.

[8] Crețu Hollósi Cornelia Iulia Clara (Gherteniș, comitatul Timiș,13 aprilie 1827 – Mako, Ungaria, 10 februarie 1890) a studiat canto la Academia de Muzică din Viena, la vârsta de 15 ani, cu Salvi Mateo. După un an de studiu, a fost remarcată de Donizetti, care a recomandat-o profesorului milanez Lamberti. După doi ani pleacă în Grecia, la Corfu, unde, la vârsta de doar 19 ani, interpretează rolul Elvira din *Ernani* de Verdi, fiind angajată la Opera din Torino, evoluând apoi la trupa italiană „Stagione" din București. În 1846 a fost angajată ca prim-solistă la Teatrul Național Maghiar din Pesta, unde va fi numită „privighetoarea națională".

[9] Virginia Șepețian (1910, Chizătău, comitatul Timiș – 1998, Minneapolis, Statele Unite ale Americii) era fiica medicului Ion Șepețian, coborâtor din vestita familie a Șepețienilor și a Rădulești lor. Dr. Ion Șepețian (1884-1968), licențiat în medicină la Budapesta, era primul fiu al preotului Lucian Șepețian, dirijorul Corului din Chizătău (ceilalți copii ai vestitului dirijor erau: Silvia, Viorica și Sever), și nepotul lui Trifu Șepețian, fondatorul Corului Bisericesc al Plugarilor din Chizătău, în 1840, cea dintâi reuniune vocală țărănească din spațiul românesc. După bunică (Elena, sora lui Constantin Rădulescu, ilustrul primar și om de cultură lugojean), se înrudea cu marile familii lugojene Vlad, Brediceanu și Dobrin. Începând cu anul 1931, a studiat canto cu Tina Buttari la Conservatorul „Monteverdi" din Milano. În octombrie 1934 a cântat pe scena de la „Comenda" din Milano, prilej cu care a interpretat rolul Rosina din opera *Bărbierul din Sevilla* de Rossini. Autorul cronicii, publicate în presa de specialitate italiană, a fost darnic în aprecieri elogioase: „În recenta stagiune lirică ce s-a desfășurat la «Comenda» am avut ocazia să asistăm la reprezentaţia *Bărbierul din Sevilla*, în care am ascultat-o pe dra Virginia Șepețian, tânără speranţă a teatrului de operă, care a ştiut să dea rolului Rosinei un major relief, prin frumuseţea vocii şi printr-o prezenţă scenică plină de viaţă, făcându-se apreciată şi aplaudată. Chemată pe neaşteptate să joace rolul Rosinei, s-a făcut admirată pentru inflexiunea vocii, pentru emisia regulată, pentru timbrul dulce şi plăcut, pentru jocul scenic deosebit. Aceste calităţi s-au desprins în virtutea învăţăturilor primite de la maestra Tina Buttari-Scognamiglio, care a dat artei şi alte eleve, deja afirmate în câmpul liric, precum Bruna Castagna, Maria Castagna-Fullin, Nadia Kovaceva, Ana Rozsa, Rina Sgarbi, Ana Harrison şi multe altele" (Constantin-Tufan Stan, *Soprana de coloratură Virginia Șepețian*, în *Muzicieni din Banat*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2011, p. 98-105).

[10] Gheorghe (Georg) Dippon (1896-1970), absolvent al Conservatorului de Muzică şi Artă Dramatică din Cluj şi al Academiei de Muzică „Monteverdi" din Milano, a debutat ca solist la Opera Română din Cluj în stagiunea 1925-1926, evoluând în cadrul a trei stagiuni.

[11] Laurian Nicorescu (Jabăr, plasa Lugoj, 7/19 aprilie 1891 – Lugoj, 15 mai 1935) a activat ca bariton, timp de două stagiuni (1922-1924), la Opera Română din Cluj, unde a fost partener cu sopranele Aca de Barbu şi Ana Rozsa (originară din Buziaș), mezzosoprana Lya Pop, tenorii Traian Grozăvescu, dr. Cornel Olariu şi Constantin Pavel, precum şi cu basul Constantin Ujeicu. După Marea Unire (1919) se va specializa în armonie, compoziţie şi istoria muzicii la Academia de Muzică „Santa Cecilia" din Roma şi la Academia de Muzică „Claudio Monteverdi" din Milano. La Biblioteca Academiei Române s-a dedicat studierii şi transcrierii unor vechi manuscrise şi partituri muzicale din secolele XVI-XVII, incluse ulterior în repertoriul său. La Roma, unde a fost numit preşedinte al Societăţii Academice Literare „Dacia Traiană", a studiat intens canto, istoria muzicii şi compoziţie, într-un mediu social-politic instabil marcat de perpetue manifestaţii de protest ale socialiştilor. O epistolă expediată, în 5 mai 1920, tatălui său, purtând antetul Societăţii „Dacia Traiană", ne înfăţişează câteva secvenţe privind activitatea şi ambiţioasele proiecte profesionale ale tânărului muzician însetat de cunoaştere, conştient de importanţa formaţiei intelectuale şi culturale a unui viitor artist profesionist (Constantin-Tufan Stan, *Banat. Miscellanea musicologica*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2018, p. 185-206).

[12] Ana Rozsa-Vasiliu (12 II 1899, Buziaş – 1987, Cluj) a debutat la Buziaș, localitatea sa natală, în 1921, cu un concert de arii din opere. A fost angajată la Opera Română din Cluj, începând cu stagiunea 1921-1922, până în stagiunea 1925-1926. În 1925 a obţinut o bursă de studii la Milano, unde va evolua pe scena de la Teatro alla Scala. Începând cu stagiunea 1927-1928 reia angajamentul cu Opera Română din Cluj, care va fi întrerupt, temporar, în 1930-1931, de invitaţia de a evolua la Teatro alla Scala, unde a făcut înregistrări pentru un memorabil disc cu *La Traviata*. După semnarea unui contract cu Metropolitan Opera din New York, neonorat însă datorită unor probleme medicale, în 1932 revine la Cluj, unde va desfăşura o lungă şi prodigioasă carieră lirică.

[13] *Drapelul*, Lugoj, VIII, 16, 1908, p. 3.

fiul cel mare al tribunului Coriolan Brediceanu, pledant în Procesul Memorandului, s-a căsătorit cu Eugenia Mazzuchi, fiica unui inginer italian venit în Banat pentru a contribui la construirea căilor ferate.

Cel de-al doilea pelerinaj întreprins la Roma de reprezentanţi ai bisericii unite lugojene (prilejuit de jubileul celor cincizeci de ani de preoție a Sanctității Sale Papa Pius al X-lea) s-a desfășurat în perioada 21-27 mai 1908, în frunte cu Episcopii Vasile Hossu şi Demetriu Radu (avansat episcop de Oradea după ce păstorise la Lugoj, viitor senator de Oradea în primul legislativ după Marea Unire, răpus, în 1920, în atentatul cu bombă din Senatul României)[14]. Preotul și dirijorul Ioan Ienea, care a călătorit pe spezele episcopului lugojean Vasile Hossu, a avut de îndeplinit dorinţa acestuia de a cânta cu Corul Colegiului „De Propaganda Fide", unde urmau cursurile mai mulți seminariști români, o liturghie românească. În acest scop, a trimis în timp util la Roma partitura *Liturghiei* lui Musicescu, transcrisă pentru cor bărbătesc, reușind, după numai câteva repetiţii, să prezinte lucrarea în Sfântul Lăcaș al Colegiului şi în Bazilica „San Pietro" în prezenţa Papei. Iată câteva extrase semnificative din referatul întocmit cu acel prilej de Episcopul Vasile Hossu şi transcris într-un manuscris de Ioan Ienea: „Cu mare mângăiere sufletească, aducem la cunoştinţa Venerabilului Cler şi credinciosului nostru popor cum că peregrinajul la mormintele Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel din Roma (…), cu ajutorul lui Dumnezeu, ţinut în zilele de 21-27 mai a.c. (1908), sub decursul jubileului de 50 [de] ani de preoţie a Preafericitului Părintelui nostru Papa Pius al X-lea. Peregrinajul, ajuns în număr de 91 persoane la Roma, sub conducerea noastră (dr. V. Hossu, Episcop), pe lângă cercetarea cu evlavie a bazilicelor şi bisericilor principale, ei îndepliniră un act de pietate şi în biserică (...), făcând rugăciuni fierbinţi pentru odihna sufletului răposatului Arhiereu Ioan Inocenţiu Micu, iar în decursul vizitării monumentelor sacre şi profane asistară la două sfinte liturghii solemne, celebrate una de noi în Biserica Colegiului Urban la 24 mai (obs. Ienea: aci am cântat cu corul colegiului în cor *Liturghia* lui Gav(riil) Musicescu, cu care ocaziune trei alumni români au şi primit ordinele sacre, iar alta, de Ilustritatea Sa dr. Demetriu Radu, Episcopul Oradiei Mari, în Bazilica «Sfântului Petru», la 26 mai, unde peregrinii, cu devotaţiune, s-au mărturisit şi cuminecat (obs. Ienea: şi aci am cântat *Liturghia* românească cu Corul «Propagandei»). Miercuri, în 27 mai, peregrinii, la oarele 10 a.m., din graţia P.[rea]fer.[icitului] Părinte, fură admişi în audienţă în Sala Consistorului din Palatul Vatican, unde se alăturară la peregrini şi 6 alumni români din Colegiul Urban «De Propaganda Fide». Preafericitul Părinte, cu nespusă bunătate, admise pe fiecare din peregrini la sărutarea Mânei (obs. Ienea: ajungând şi eu să sărut mâna, Episcopul V. Hossu i-a spus Papei că eu am condus corul în Biserica «Sf. Petru», la care Papa a observat, ca să îmi semnez, că eu am cântat prima dată cu corul o liturghie românească), apoi, ocupând tronul, ascultă alocuţiunea în limba latină rostită de Il. Sa Episcopul Oradiei Mari, care, în versiune română, este de următorul cuprins: (…). La acestea, S. Sa Papa Pius al X-lea s-a ridicat a da răspuns în limba italiană, răspuns care, în limba română, este de următorul cuprins: (…) Lugoj, la 10 august 1908, Episcop Vasile (obs. Ienea: cu ocaziunea audienţei, toţi peregrinii cu alumnii români, vreo 5-6, din «Propagandă» ne-am fotografiat în una din curţile Vaticanului. Fotografia aceasta o am şi eu şi sunt însemnate persoanele pe care le cunosc")[15].

După devastatorul cutremur din sudul Italiei și Sicilia (1908), medicul chirurg lugojean Constantin Rădulescu Jr, stabilit în capitala regatului român, va fi trimis de către Societatea de Salvare din București la Messina, spre a se pune la dispoziția echipelor de salvare. Impresiile sale, publicate în presa de expresie română (periodicul bucureștean *Viitorul*, textul fiind preluat în *Drapelul* lugojean), ne relevă, detaliat, dramatice episoade ale cataclismului[16].

Interferențe culturale în interbelic

Caius Brediceanu, căpitan în artileria de coastă a portului Pola, în timpul primei conflagrații mondiale, a sprijinit elaborarea și publicarea unei Rezoluții a Comitetului Național constituit de marinarii români, ca preludiu în proclamarea independenței românilor aflați sub domnia vulturului bicefal. În timpul ședерii la Pola, a fost propus, de către camarazii de arme italieni, să pledeze în instanță pentru apărarea lui Nazario Sauro, dezertor din armata imperială (devenit erou național al Italiei), căruia i s-a impus însă un apărător din oficiu. Caius Brediceanu a luptat pe frontul italian, la Motta di Livenza și San Donna di Piave.

[14] Roman Ciorogariu, *8 Decembrie 1920. Atentatul de la Senat*, în *Legea Română*, Oradea, XVI, 23, 1936, p. 213-214, reproducere din *Zile trăite*.
[15] Ioan Ienea [*Însemnări autobiografice*], manuscris (colecție personală); cf. Constantin-Tufan Stan, *Societatea Corală „Lira" din Lugoj*, Editura Marineasa, Timișoara, 2005.
[16] Constantin-Tufan Stan, *Victor Vlad Delamarina acuarelist*, Editura Eurostampa. Timișoara, 2020, p. 37-49.

A fost combatant în marea ofensivă austro-ungară din 15 iunie 1918 (a doua bătălie de la Piave, „bătălia de solstițiu”), încheiată fără ca austriecii să poată străpunge liniile defensive ale armatei italiene.

În interbelic, un rol major în propagarea valorilor culturale europene în Banat au avut Institutele de Cultură Italiană din Lugoj și Timișoara, care au întreținut o efervescentă viață artistică: serii de concerte cu renumiți interpreți și cicluri de conferințe în limba italiană. Printre protagoniști: compozitorul și muzicologul Zeno Vancea și lingvistul, etnologul și turcologul Felician Brînzeu. Prin câteva episoade jurnalistice (publicate între 1926 și 1948), prepozitul capitular lugojean Nicolae Brînzeu ne oferă o adevărată frescă socială, ecleziastică și politică a Romei interbelice, într-o perioadă politică sensibilă, marcată de dictatura lui Mussolini[17].

În contextul dramaticilor ani din timpul celei de-a doua conflagraţii mondiale, peisajul cultural timişorean a fost îmbogăţit prin organizarea, sub egida Institutului de Cultură Italiană, Filiala Timişoara, a unui ciclu de conferinţe muzicologice. Astfel, în 4 martie 1943, dr. Sigismund Toduţă, asistent-corepetitor la Conservatorul de Muzică şi Artă Dramatică şi corepetitor la Opera Română din Cluj-Timişoara (a activat în această ipostază la instituţia lirică în stagiunile 1943-1944 şi 1944-1945, după ce, fiind rănit pe front, fusese lăsat la vatră), a ţinut o prelegere, în sala festivă a Liceului Comercial din Timişoara, despre *Polifonia instrumentală din secolul al XIV-lea până în secolul al XVIII-lea*, în cadrul unei conferinţe din ciclul *Evoluţia muzicii italiene de la începuturile ei până azi*, organizat de Institutul de Cultură Italiană[18]. În primul capitol, tânărul doctor în muzicologie (cel dintâi din istoria muzicii românești – titlu obţinut în 1938, cu *summa cum laude*, la Pontificio Istituto di Musica Sacra din Roma) a vorbit despre geneza polifoniei instrumentale, trecând în revistă amplul registru repertorial din literatura pentru *clavicembalo* şi *organo*, detaliind câteva secvenţe semnificative din opera de sinteză a lui Girolamo Frescobaldi, unul din primii compozitori care evidenţiază specificul timbral („arta lui aduce ecoul tradiţiei mistice amalgamate cu umanitatea modernă”), asemănătoare, ca importanţă, celei înfăptuite de Palestrina. Au fost rememorate importantele contribuţii ale lui Bernardo Pasquini, care a dezvoltat forma partitei (reuşind „infiltrarea elementelor de dans în muzica cultă”), şi Scarlatti (care, prin sonatele bistrofice, „tinde către bogata ornamentaţie a barocului”). În partea a II-a a prelegerii, Sigismund Toduţă, enumerând câţiva dintre principalii creatori care au desăvârşit polifonia instrumentală a secolelor XVII şi XVIII, a menţionat „dialectica sonoră” din opusurile lui Corelli, contribuţia lui Tartini, care, „pe lângă scăpărătorul brio transformat în puternic mijloc simfonic, aduce, prin spiritul dramatic al *Sonatelor*, accentele care preludiază atmosfera romantică”, complexitatea şi originalitatea lui Vivaldi, un „Tiziano al muzicii”, care a produs o covârşitoare înrâurire asupra secolului următor, prin „structura spirituală a conţinutului” şi „echilibrul desăvârşit al formelor”. Într-o afirmaţie concluzivă, Sigismund Toduţă a subliniat că, „cel mai luminos capitol din istoria muzicii italiene, polifonia instrumentală rămâne ca un corp de o deosebită puritate, ca o etapă cu [o] adevărată înaltă stimă [faţă] de artă”. În finalul conferinţei, Mircea Popa, Vasile Boar, Iuliu Lang şi Adeodat Coruţiu, de la Opera Română din Cluj, au executat, „cu deosebită grijă şi dispoziţie stilistică”, *Concertul în Fa major pentru 3 viori şi pian* de Vivaldi.

Cel de-al patrulea episod din ciclul conferințelor privind evoluția muzicii italiene s-a desfășurat pe 11 martie, avându-l ca protagonist pe prof. Cornel Givulescu, care a propus auditorilor din sala festivă a Liceului Comercial o incursiune în *Arta cântului italian. Belcantoul şi reprezentanţii săi cei mai iluştri*. Au exemplificat soprana Lya Hubic (cavatină din *Bărbierul din Sevilla* şi o arie din *Don Pasquale*) și tenorul Paul Mazilu (cavatină din *Bărbierul din Sevilla* şi o arie din *Elixirul dragostei*)[19].

Sub aceleași auspicii, în 8 aprilie (la puţin timp după ultimul concert susţinut de George Enescu, în 31 martie, la Timişoara), după conferinţa care a încheiat ciclul dedicat muzicii italiene (*Muzica italiană contemporană*), rostită de Zeno Vancea, în cadrul audiţiei muzicale care a ilustrat expunerea, Sigismund Toduță a acompaniat-o pe Livia Pop, solistă la Opera Română, care a interpretat două cântece de Pizzetti[20].

---

[17] Nicolae Brînzeu, *Impresii de călătorie („La maica Roma cea bătrână”)*, în *Cugetări în presa anilor 1926-1948*, editor: Sergiu Soica, prefață și note explicative: Constantin-T. Stan, Fundația Interart Triade, Timișoara, 2019.

[18] *Dacia*, Timişoara, V, 52, 1943, 7: *Conferinţa dlui prof. dr. Toduţa despre Polifonia instrumentală din secolul al XIV-lea până la secolul al XVIII-lea*. Sigismund Toduță a inițiat și condus, la Conservatorul de Muzică din Clu-Napoca, începând cu anul 1968, prima școală doctorală în muzicologie din România.

[19] *Dacia*, Timişoara, V, 56, 1943. În viaţa concertistică timişoreană, extrem de generoasă în condiţiile în care, în mod normal, muzele ar fi trebuit să tacă, copleşite de ororile celui de-Al Doilea Război Mondial, s-au impus, în 17 şi 18 martie, şi concertele Orchestrei de Cameră din Berlin, aflată sub bagheta lui Hans von Benda, cu colaborarea violonistului italian Vittorio Brero (*Dacia*, Timişoara, V, 56, 1943, p. 7, şi VIII, 66, 1943, p. 7); Constantin-Tufan Stan, *Creația lui Tudor Jarda pe scenele lirice și de concert bănățene*, în *Lucrări de muzicologie*, 38, nr. 1, Editura MediaMusica, Cluj-Napoca, 2023, p. 42-47.

[20] *Dacia*, Timişoara, V, 82, 1943, p. 7.

Institutul de Cultură Italiană – secția Lugoj

Bazele Institutului de Cultură Italiană din Lugoj au fost puse în anii 1937-1938, când prof. Veturia Constantinescu a inițiat cursuri gratuite de limba italiană, ca omagiu adus profesorului Giandomenico Serra de la Universitatea din Cluj, care, timp de 4 ani, a predat lecții gratuite studenților de la secția de limba italiană. Sub auspiciile Institutului de Cultură Italiană (director: Paolo Biffis), cursurile au fost continuate și în anii 1938-1940. Începând cu anul 1940, conducerea Institutului va fi încredințată, temporar, profesorului dr. Roberto Madia, trimis de Misiunea Italiană, secondat de V. Constantinescu, pentru a susține desfășurarea intensă a cursurilor de limba italiană și a contribui la dezvoltarea unor cât mai apropiate relații spirituale româno-italiene[21]. Prima conferință a profesorului Madia, *Afinități spirituale ale popoarelor italian și român*, a fost susținută în sala Cazinoului Militaro-Civil, la sfârșitul cursurilor fiind acordate cursanților diplome și premii. În aceeași perioadă, Institutul similar din Timișoara era condus de Silvio Guarnieri.

La Cazinoul Militaro-Civil din Lugoj, publicul interesat putea să consulte, bisăptămânal, periodice și cărți editate în Italia. Prof. Veturia Constantinescu, reprezentanta Institutului, a susținut o serie de conferințe despre arta italiană (arhitectură, sculptură, muzică și literatură), la Gimnaziul de Fete „Iulia Hasdeu" fiind organizate cursuri de limba italiană. Participanții la manifestările organizate sub auspiciile Institutului erau invitați să se înscrie ca membri, în schimbul unei taxe modice anuale (200 de lei pentru adulți, 150 de lei pentru elevi), care le facilita și participarea la excursii în Italia (beneficiind de reduceri), organizate de Institutul Central din București[22].

Inaugurarea anului academic 1941 la Institutul de Cultură Italiană din Lugoj (7 decembrie, sala mare a Cazinoului – sub autoritatea noului director, dr. Paolo Biffis) s-a desfășurat cu fast. Au participat personalitățile de frunte ale urbei: episcopul greco-catolic Ioan Bălan, Aurel Mihaescu (protopopul Lugojului), col. Ștainăr, comandantul garnizoanei, dr. Horger (viceprimar), dr. Vancea, cavaler al ordinului de Malta, Al. Vasilie, secretarul Primăriei, Haas și Mayer, reprezentanții Grupului Etnic German, dr. Al. Bireescu, președintele Clubului Francez din Lugoj, Dr. Ilea, directorul spitalului, I. Popescu, chestorul poliției, lt. Ceaușescu, dr. Aurel E. Peteanu, directorul liceului. S-au intonat imnurile României și Italiei de către corul Liceului „Hasdeu", sub bagheta prof. Constantinescu.

Sub egida Institutului de Cultură Italiană a fost organizat un ciclu de conferințe, susținute de filologul, folcloristul și turcologul Felician Brînzeu (profesor, din 1942, la catedra de limba română a Universității din Istanbul), câteva fiind dedicate interferențelor culturale româno-italiene: *Poeta Ada Negri*, *Italia și sufletul românesc*[23]. În conferința dedicată Italiei,[24] Brînzeu a urmărit, cronologic, evoluția interferențelor spirituale și afinităților matriciale dintre români și italieni, de la cronicarii secolului al XVII-lea la latiniștii Școlii Ardelene până la Duiliu Zamfirescu și Goga, subliniind fondul comun biologic și cultural. A fost evocat și momentul Unirii din 1859, când Italia a privit cu simpatie actul unirii celor două principate odată cu alegerea comună a lui Cuza. Autorul evocă și personalitatea lui Asachi, al cărui imn, *Către Italia* (1809), scris tinerește, avântat, în anul debarcării pe pământul Peninsulei, se constituie într-un „adevărat testament literar, pătruns de solemnitatea marilor retrospective, plin de duioșia unui lirism cu parfum de melancolie".

Spectacolele muzicale cu participarea unor artiști italieni aveau darul să ofere publicului bănățean dimensiunea unei arte cu vechi și glorioase tradiții. Luna martie a anului 1942 s-a constituit într-o adevărată stagiune muzicală, găzduită de Teatrul „Traian Grozăvescu", ca un preambul la evenimentul care va marca viața muzicală lugojeană: recitalul violonistic al lui George Enescu din 4 mai 1942. După concertul Cvartetului de Coarde „Peter", din Essen (*Cvartetul în Fa major, op. 59, nr. 1*, de Beethoven, *Cvartetul în Do major, op. 2*, de Schubert, și *Cvartetul în Re major, op. 71, nr. 2*, de Haydn), a urmat recitalul pianistului Gheorghe Iamandi, în 2 martie 1942 (desfăşurat sub auspiciile Reuniunii Doamnelor Române şi prezentat de Felician Brînzeu), şi cel al pianistei Liliana Maria Vallazza (în 17 martie 1942, după o suită de turnee efectuate în Germania, Spania şi Portugalia), concert organizat de statul italian, sub auspiciile Institutului de Cultură Italiană din Lugoj, instituţie prezidată de prof. Paolo Biffis[25].

---

[21] *Răsunetul*, Lugoj, XIX, 50, 1940, 2: *Noul reprezentant al Institutului de Cultură Italiană din Lugoj*; cf. *Răsunetul*, XIX, 51, 1940, p. 1: *Un sol din Roma (dl prof. dr. Roberto Madina)*, articol semnat de Tudor Vale.

[22] *Răsunetul*, Lugoj, XIX, 12, 1940.

[23] Textul conferinței „Italia și sufletul românesc" a fost publicat în *Primăvara Banatului*, Lugoj, III, 8, 1941, p. 34-42 (nesemnat), și în broșură, ca extras din această revistă, la Tipografia „Minerva", Gh. Țăran, Lugoj, 1941.

[24] *Răsunetul*, Lugoj, 49, 1941, p. 2.

[25] Dr. Gheorghe Iamandi (19 aprilie 1903, Bacău – 12 iunie 1970, Lugoj), licenţiat în chirurgie al Facultăţii de Medicină din Bucureşti (1930), a funcţionat ca preparator şi asistent al Clinicii Chirurgicale din Cluj (sub conducerea profesorului I. Iacobovici), apoi, ca medic chirurg la Spitalul de Urgenţă din Bucureşti (1934) şi asistent la Clinica Chirurgicală a Spitalului „Brâncovenesc", unde l-a urmat pe prof. Iacobovici. După susţinerea examenului de medic primar chirurg, începând cu anul 1936 a fost numit ca medic la Spitalul din Lugoj, unde a promovat toate treptele ierarhice până la cea de director, funcţie ocupată în perioadele 1938-1942 şi 1945-1950. În anul 1941 a activat la Societatea Română de Radio din Bucureşti, unde a fost membru în comisia de programe, alături de Ion Petrovici, preşedintele Consiliului

Cursuri de limba italiană se organizau și la Institutul de Cultură Italiană din Timișoara. Printre absolvenții cursului organizat la Timișoara, în anul academic 1942-43, sub egida L'Istituto di Cultura Italiana in Romania, s-a numărat și compozitorul, profesorul și muzicologul Zeno Vancea.

L'Istituto di Cultura Italiana
in Romania

attesta che Prof. Zeno Vancea
nell'anno accademico 1942 — 1943 ha
frequentato a Timisoara il Corso
di Lingua Italiana per Principianti, supe-
rando l'esame di fine d'anno.

Il Direttore
R. Mengone

No. 3410 București, 30 -VI- 1943

Fig. 1. Certificatul care atestă frecventarea de către Zeno Vancea a cursurilor de limba italiană organizate de L'Istituto di Cultura Italiana in Romania (1943)

Zeno Vancea, unul dintre primii creatori români care a preluat în opusurile sale elemente de tehnică dodecafonică, un remarcabil poliglot (se exprima fluent în maghiară, germană, franceză și italiană), prototip al bănățeanului autentic (pe linie paternă se înrudea cu harambașa Petru Vancea, lotru în codrii Cărașului în timpul Războiului Ruso-Austro-Turc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, austriac după mamă (Johanna Kintzl, descendenta unor coloniști austrieci), căsătorit cu o unguroaică și crescut (rămânând orfan de la o vârstă fragedă) de un binefăcător evreu, stârnise chiar invidia colegilor de breaslă, fiind preferată participarea sa, și nu a politrucilor vremii, la conferințele muzicologice prin care era reprezentată România în străinătate. În plină epocă proletcultistă, mai-marii zilei îi recunoșteau și apreciau, ca o excepție care întărea regula, atributele anvergurii intelectuale.

Eugenia Brediceanu-Mazzuchi pe frontul Primului Război Mondial

Un proces mai puțin obișnuit (așa-numitul „Proces al damelor române"), nedrept și bizar, inspirat parcă din grozăviile judiciare ale Evului Mediu, a fost intentat de procurorii Tribunalului Militar din Brașov, în anul 1918, în timpul administrației ungare. Unsprezece doamne și domnișoare de etnie română, italiană și maghiară erau acuzate de „trădare de patrie și delict contra forțelor armate". Capul principal al acuzării făcea trimitere la evenimentul ocupării Brașovului, în toamna anului 1916, când româncele, italiencele și unguroaicele incriminate (Maria Dușoiu, Eugenia Mazzuchi Dr. Brediceanu, Elena Dr. Dan, Dora Pușcariu,

de Administraţie, Dragomir Hurmuzescu (vicepreşedinte), Vasile Ionescu (director general), Emanoil Bucuţa, Alexandru Cioranescu, Vasile Voiculescu, Gh. D. Mugur, Al. Hodoş, Theodor Rogalski (director) şi Dem. A. Teodorescu. Atribuţiile comisiei constau în sistematizarea conferinţelor, prin organizarea unor cicluri tematice, reconsiderarea repertoriului emisiunilor de teatru, operă şi operetă etc. (Laura Manolache, *Theodor Rogalski*, Editura Muzicală, Bucureşti, 2006, p. 92-93; Constantin-Tufan Stan, *György Kurtág. Reîntoarcerea la matricea spirituală*, Editura MediaMusica, Cluj-Napoca, 2009, p. 22-26.

I. Pușcariu, I. Maximilian, Lya Dima, Stela și Margareta Dușoiu, Catinca Maxim și Mimi Üveges) „ar fi așteptat, pe balconul unei case, soldații români, aruncând asupra lor flori și strigându-le «Bine ați venit!», (…) ar fi luat parte la o adunare în care au hotărât contopirea Crucii Roșii Ungare cu Crucea Roșie Română și ar fi luat asupra lor îngrijirea răniților români și conducerea spitalelor, ar fi colectat bani și obiecte pe seama unui sanatoriu al Crucii Roșii Române, iar la retragerea trupelor române, o parte din ele s-au dus cu trupele române în România”[26].

Acuzatele au negat unele dintre faptele incriminate, subliniind aportul lor la îngrijirea răniților indiferent de etnie, motivând refugiul, odată cu retragerea trupelor Armatei Române, prin teama față de un iminent bombardament asupra orașului de sub Tâmpa. Au fost citați „un număr colosal de martori”, depozițiile lor exonerând, în final, învinuitele de acuzațiile formulate de instanță, după zece zile de pertractări, Tribunalul Militar achitând doamnele și domnișoarele valahe și maghiare.

Eugenia Dr. Brediceanu (n. Mazzuchi), de etnie italiană, soția folcloristului și compozitorului Tiberiu Brediceanu – providențiala personalitate a Ardealului în cele mai sensibile momente ale tumultuoasei lupte pentru afirmare identitară –, membră de frunte a Crucii Roșii Române, va fi răsplătită, după Marea Unire, de regele Ferdinand I Întregitorul, „prin grația lui Dumnezeu și voința națională”, cu „Ordinul Crucea Regina Maria”, „pentru concursul dat Armatei Române în cursul luptelor din lunile septembrie și octombrie 1916, îngrijind cu un deosebit devotament răniți și bolnavi din spitalele din Brașov”.

Poposind la Brașov, ocrotit de faldurile mândrului stindard tricolor, în aprilie 1919, cu prilejul turneului artiștilor Teatrului Național bucureștean, Radu Cosmin nota, marcat de suprema satisfacție a istoricei izbânzi: „Am intrat deci, aseară, pe ploaie și ninsoare, în Brașov. Și după cum la Predeal n-am mai întâlnit pe peron jandarmul ungur, cel cu mustățile-n furcă și coadă de cocoș la pălărie, aici o nouă bucurie ne întâmpină: pe peron zărim tricolorul românesc și uniforma oșteanului nostru. Clipe sfinte și fără putință de grăire. Un comitet brașovean, toată după-amiaza de ieri, până seara târziu, a stat de strajă la gară, așteptând trenul artiștilor. Urează un cuvânt de bună sosire, pe pământul ardelean, Tiberiu Brediceanu, din partea Consiliului Dirigent”.

Ferdinand I
Prin grația lui Dumnezeu și voința națională
Rege al României
La toți de față și viitori sănătate
Brediceanu
Eugenia
Ordinul Crucea Regina Maria
Dat în
Ferdinand
Ministru de Război

Fig. 2, 3. Eugenia Mazzuchi-Brediceanu și Ordinul „Crucea Regina Maria” conferit de Regele Ferdinand

După Unire, în anul 1919, baritonul lugojean Laurian Nicorescu (absolvent la Akademie für Musik aud Darstellende Kunst din Viena) se va specializa în armonie, compoziţie şi istoria muzicii la Academia de Muzică „Santa Cecilia” din Roma şi la Academia de Muzică „Claudio Monteverdi” din Milano. La Biblioteca Academiei Române se va dedica studierii și transcrierii unor vechi manuscrise și partituri muzicale din secolele XVI-XVII, incluse ulterior în repertoriul său. La Roma, este numit președinte al

[26] *Drapelul*, Lugoj, 8/21 august 1918.

Societății Academice Literare „Dacia Traiană”. Societatea „Dacia Traiană” (cu sediul în Piazza delle Coppelle) a fost fondată de Tinerimea Română din Roma în primăvara anului 1920, președinte de onoare fiind Alexandru Lahovary, ministru plenipotențiar al României la Roma. Studiază intens canto, istoria muzicii și compoziția, într-un mediu social-politic instabil, marcat de perpetue manifestații de protest ale socialiștilor. O epistolă expediată în 5 mai 1920 tatălui său, purtând antetul Societăţii „Dacia Traiană”, ne înfăţişează câteva secvenţe privind activitatea şi ambiţioasele proiecte profesionale ale tânărului muzician însetat de cunoaştere, conştient de importanţa formaţiei intelectuale şi culturale a unui viitor artist profesionist[27].

În 1926, Misiunea italiană din București, aflată în vizită la Timișoara (cu acel prilej a dăruit Primăriei statuia Lupoaicei Capitoline), a poposit și la Chizătău, leagănul mișcării corale rurale naționale, unde amfitrionii le-au prezentat oficialilor italieni splendidele costume populare locale, un adevărat simbol pentru arta vestimentară bănățeană și națională. Primarului Chizătăului, Dimitrie Birăescu, i s-a conferit cu acel prilej, de către reprezentantul ministrului Afacerilor Externe al Italiei, decorația „Crucea pentru merit”[28].

Concluzii

Numeroși peregrini din toposul geografic italian (venețieni, sicilieni) care au traversat târgușorul Lugojului (*Marktgemeinde*) ne-au oferit o perspectivă imagologică a acestuia sau a Banatului, în general, sesizând similarități lingvistice și invocând originea latină a indigenilor, considerați urmași ai vechilor coloniști romani. „Valachi lingua utuntur italica” (valahii folosesc limba italiană), frază atribuită Sanctității Sale Papa Pius al II-lea (Enea Silvius Piccolomini), s-a constituit într-un reper privind latinitatea românilor. Izvoarele narative ne relatează despre prioritatea ocupațională a unor coloniști de etnie italiană (cultivarea orezului și a viermilor de mătase, prezența meseriașilor pietrari și a muncitorilor feroviari), dar și intensa viață culturală care a pulsat în tradiționalele centre culturale bănățene prin spectacolele unor trupe ambulante de artiști lirici veniți din peninsulă. La rândul lor, tineri bănățeni au urmat cursuri academice muzicale la conservatoarele italiene, au evoluat pe marile scene lirice italiene și au prezidat societăți literare academice ale românilor aflați la studiu în Cetatea Eternă.

La începutul secolului XX, în perioada interbelică și în primii ani ai celui de-Al Doilea Război Mondial, relațiile culturale s-au intensificat, aducând în prim-plan personalități culturale și politice marcante, care au definit vechea tradiție a raporturilor culturale româno-italiene: Ioan Ienea, Constantin Rădulescu, Caius Brediceanu, Eugenia Mazzuchi-Brediceanu și Nicolae Brînzeu.

[27]Constantin-Tufan Stan, *Laurian Nicorescu – compozitorul și artistul liric*, Editura Anthropos, Timișoara, 2008.

[28] Idem, *Corul din Chizătău. 1840-2020*, ediția a II-a revăzută și adăugită de Constantin-Tufan Stan, Editura Eurostampa, Timișoara, p. 136.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.05

PRACTICI ȘI DIRECȚII CULTURALE ALE ELITELOR DIN SPAȚIUL ROMÂNESC (SECOLELE XVIII-XIX)

Raluca Gabriela BLAGA*

CULTURAL PRACTICES AND DIRECTIONS OF THE ELITES IN THE ROMANIAN SPACES (18TH-19TH CENTURIES)

ABSTRACT

This study, inspired by the Annales School methodology, analyzes a large corpus of travel accounts written by over one hundred foreign travelers between the eighteenth and nineteenth centuries. It investigates how the political elite of the Romanian Principalities was perceived in relation to identity, alterity, and cultural transfer. The research combines comparative analysis, discourse analysis, and cross-source verification to reconstruct long-term patterns of perception and highlights the structural transformations of the boyar elite under Ottoman and Phanariot rule, as well as the growing influence of Western educational and cultural models. Travel narratives reveal a dual image of the elite: on one hand, marked by political instability, intrigue, and moral criticism; on the other, characterized by hospitality, cultural adaptability, and increasing openness to European languages and institutions. The study emphasizes the role of travel writing as a key source for understanding cultural contact zones between Eastern and Western Europe.

Keywords: Boyar elite; Romanian Principalities; travel writing; cultural transfer; identity and alterity

Corelând nivelele culturale cu nivelele limbajului scris, Pierre Chaunu admite că sunt mai multe nivele ale limbajului: de la cel erudit (știință), la creație literară (roman), la limbajul nonliterar (corespondență), până la limbajul din zona rurală, preponderent oral, cel scris fiind stăpânit doar de elita rurală[1]. În spațiul românesc, istoricii asociază nivelurile culturale cu cele sociale. Astfel se desprind doar două nivele: primul, al elitelor sau al culturii savante, care se regăsește, în genere, în mediul urban, și al doilea nivel, al lumii rurale sau al culturii populare, ai căror exponenți sunt, în principal, preoții și dascălii[2]. Preocupările intelectuale ale elitei din spațiul intracarpatic și extracarpatic românesc se manifestă prin interesul pentru instituțiile de învățământ românești și străine, tipărirea manuscriselor și colecționarea cărților în biblioteci impresionante. Nu în ultimul rând, membrii protipendadei se dovedesc a fi buni cunoscători ai limbilor străine; în secolul al XIX-lea, acest fenomen fiind larg răspândit în cadrul elitei.

Inspirat de paradigma metodologică a Școlii Analelor, demersul de față se bazează pe analiza unui corpus extins de jurnale, memorii și rapoarte de călătorie aparținând unui număr de peste o sută de autori de origini etnice, confesionale și socioprofesionale diferite. Intervalul cronologic acoperă aproximativ două secole, ceea ce permite surprinderea evoluțiilor de durată lungă în reprezentarea elitei politice din spațiul românesc. Metodologic, au fost utilizate analiza comparativă a surselor, confruntarea discursurilor externe cu realitățile interne documentate și identificarea unor regularități discursive recurente. Relatările călătorilor sunt tratate nu doar ca simple descrieri, ci ca produse culturale, profund marcate de propriile lor cadre mentale, de formația intelectuală și de poziția geopolitică a spațiilor din care provin. În acest sens, imaginea elitei politice românești nu este una fixă, ci una fluctuantă, construită prin filtrul alterității. Călătorii compară constant ceea ce observă în Principate cu propriile lor societăți, ceea ce generează o paletă largă de interpretări, de la admirație până la condamnare morală.

Elita politică din Țările Române s-a constituit istoric ca un grup distinct, diferențiat de celelalte categorii sociale prin ceremonial, vestimentație, mod de viață, acces privilegiat la putere, practici și direcții culturale[3]. De-a lungul secolelor XVIII–XIX, această elită a fost supusă unor influențe succesive: bizantine,

* Universitatea din Oradea; e-mail: ralufanea@yahoo.com.

[1] Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul Luminilor*, vol. I, Editura Meridiane, București, 1986, p. 30-31.

[2] Doru Radosav, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Editura Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 92, 97.

[3] Keith Hitchins, *Românii (1774-1866)*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 81; vezi și Ioan Horga, *Europa luminilor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2002, p. 58.

habsburgice, otomane și, ulterior, occidentale, în special franceze[4]. Poziția geopolitică a Principatelor a generat un spațiu de contact cultural intens, în care modelele orientale și occidentale s-au suprapus. Acest amestec este observat constant de călătorii străini, care îl interpretează fie ca semn de stagnare, fie ca expresie a unei culturi hibride. Astfel, diplomatul Auguste, conte de Lagarde, descrie această combinație de influențe ca având „un caracter deosebit”[5], în timp ce medicul englez William Mac Michael o consideră un „caraghioslâc irezistibil”[6], evidențiind diferențele de percepție generate de apartenența culturală a observatorilor.

Secolul al XVIII-lea reprezintă o etapă esențială în transformarea structurilor politice și sociale. Reformele lui Constantin Mavrocordat introduc salarizarea dregătorilor, ceea ce leagă statutul boieresc de exercitarea unei funcții administrative[7]. Dregătoria devine astfel criteriul fundamental al apartenenței la elită[8]. Această transformare este continuată de Alexandru Ipsilanti, care în 1775 restructurează ierarhia boierească, accentuând diferențierile interne[9]. Locotenentul de origine germană, Friedrich Wilhelm von Bauer, observă că boierii sunt scutiți de anumite dări și că statutul lor depinde de funcție, descriind totodată o elită împărțită în mai multe categorii[10]. În același sens, consulul general al Franței în Principate, Charles Frédéric Reinhard, notează că rangul boieresc este condiționat de deținerea unei dregătorii și nu de moștenire, chiar dacă unii dintre acești boieri dețineau averi considerabile[11]. Această observație indică o mobilitate socială relativă, dar și o instabilitate a criteriilor de legitimare a elitei. În perioada fanariotă, vânzarea funcțiilor devine o practică răspândită, ceea ce transformă administrația într-un spațiu al competiției economice și politice[12].

Instabilitatea politică a epocii influențează decisiv percepțiile călătorilor. Schimbările frecvente de domnie, rivalitățile externe și presiunile otomane creează un climat de nesiguranță, reflectat în discursurile străinilor. Christine Reinhard, soția consulului general al Franței, surprinde această atmosferă tensionată, afirmând că „este mai greu ca oriunde să cunoști adevărul asupra a ceea ce se întâmplă”. Ea descrie boierii ca fiind partizani politici, dominați de suspiciune și neîncredere, într-un context în care relațiile sociale sunt afectate de frică și rivalitate[13]. Într-o perspectivă mai severă, diplomatul francez Armand Charles de Guilleminot caracterizează boierimea drept „lașă și slugarnică”, motivată de „interes și teamă” și dominată de intrigi, abuzuri și lipsă de solidaritate socială. Totuși, el recunoaște că aceste comportamente sunt generate de contextul general al epocii: războaie, incursiuni externe și instabilitate instituțională[14]. În contrast cu aceste evaluări critice, numeroși călători remarcă ospitalitatea ca trăsătură definitorie a societății românești. Negustorul german Jenne Lebprecht descrie nobilimea drept „foarte darnică și foarte primitoare”. Diplomatul Johann Christian von Struve confirmă aceeași realitate, fiind primit „cu prietenie și cinste” și afirmând că Moldova era „de preferat Bulgariei și Rumeliei”[15]. Auguste de Lagarde adaugă că

[4] Iolanda Țighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova (secolele XV-XVII)*, Editura Paideia, București, 1997, p. 134.
[5] Auguste de Lagarde, „Scrisori către Jules Griffith (1813)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 564.
[6] William Mac Michael, „Relația călătoriei prin Moldova și Țara Românească (26 decembrie 1817-7 ianuarie 1818)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 732.
[7] *Istoria Românilor,* vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, coordonatori: Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 503 (în continuare, *Istoria Românilor,* vol. VI).
[8] Mihai Mîrza, „Neamul episcopului Ioanichie al Romanului (1747-1769), după o carte de judecată din 8 ianuarie 1814”, în *Mari familii boierești din Moldova în veacurile XVII-XIX. Referințe identitare și manifestări de putere*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2020, p. 247.
[9] *Istoria Românilor,* vol. VI, p. 503.
[10] Friedrich Wilhelm von Bauer, „Descrierea Țării Românești”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru. Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2000, p. 159-160 (în continuare, *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I).
[11] Charles Frédéric Reinhard, „Raport asupra Țării Românești și Moldovei (1807)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), Volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum). Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004, p. 253-255 (în continuare, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821).
[12] Mihai D. Sturdza, *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, Editura Tipografia R.A. „Monitorul Oficial”, București, 2004, p. 18.
[13] Christine Reinhard, „Scrisori (1806)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 298-300.
[14] Armand Charles de Guilleminot, „Memoriul comandantului adjunct Guilleminot în legătură cu observațiile făcute și informațiile culese în timpul călătoriei sale în Turcia (1807)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 363-364.
[15] Jenne Lebprecht, „Jurnalul călătoriei de la Esseg, pe Dunăre, până la Marea Neagră. De la 29 octombrie până la 17 decembrie 1786”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, p. 747.

boierii munteni îl primesc „cu însuflețire și bunăvoință”, consolidând imaginea unei elite deschise interacțiunii cu străinii[16].

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, elita românească intră într-un proces vizibil de occidentalizare culturală. Industriașul și negustorul francez Jean Claude Flachat observă că boierul Andronache Vlasto „vorbea perfect italiana, germana și înțelegea foarte bine franceza”, deși se exprima cu dificultate în aceasta din urmă[17]. Această tendință este confirmată de mai mulți autori, precum Friedrich von Bauer[18], Jean Louis Carra[19] sau Sophie Johnson[20], care menționează utilizarea limbilor franceză și italiană în mediul boieresc. Abatele italian Lionardo Panzini notează chiar că boierii comunică frecvent „cu străinii fie în italiană, fie în franceză”[21]. Transformările educaționale sunt vizibile în întreg spațiul românesc. Pe lângă Academia domnească „Sfântul Sava”, pe parcursul secolului al XVIII-lea, capitala munteană a cunoscut și alte instituții de învățământ elementar ca Școala domnească de la Sf. Gheorghe Vechi (cu predare în limba slavonă), școala de la Colțea etc. Învățământul cunoaște în această perioadă variații în ceea ce privește materiile studiate, dar și modul de predare[22]. Prin înscrisul lui Grigore al II-lea Ghica din 1747 aflăm că în cadrul Academiei domnești de la Iași funcționau patru școli, dintre care una cu predare în limba română. Grigore al III-lea Ghica organizează școli în limba română în 1766 în Bacău, Bârlad, Vaslui etc[23].

Emanciparea domnițelor s-a realizat prin educarea lor de către guvernatoare din Italia, Germania și Franța, care puneau accent pe însușirea limbii franceze și pe cunoașterea pianului. O condiție obligatorie pentru tinerele aristocrate aflate la vârsta căsătoriei era stăpânirea acestor abilități[24]. Interesul pentru universitățile europene, în rândul vlăstarelor elitei moldave, se manifestă încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Generalul locotenent Bauer confirmă acest fapt, notând că unii dintre tinerii boieri se deplasează în Italia sau Germania pentru a studia medicina[25]. Din scrisorile lui Panzini[26] aflăm despre educația copiilor lui Alexandru Ipsilanti[27], care, desigur, sunt prezentați într-o lumină favorabilă, domnul fiind un adevărat mecena pentru Panzini. Este clară direcția educației pe care beizadelele o urmează, Occidentul fiind din ce în ce mai evident noul centru de putere și influență chiar și pentru fanarioți. Și se oferă date și despre școala publică a lui Ipsilanti pe care a dotat-o cu diferite instrumente și aparate de fizică[28].

În Transilvania, reformele iosefine favorizează dezvoltarea învățământului românesc[29]. Școlile de la Blaj, Colegiul din Cluj (cunoscut mai târziu sub numele de „Liceul Academic Regal din Cluj” sau „Liceul piariștilor din Cluj”) sau instituțiile din Mediaș contribuie la formarea unei elite intelectuale românești emergente[30]. Abatele François-Xavier de Feller este pe deplin mulțumit de vizita în orașul Cluj, întrucât aici află universitatea cu internatul și biserica („Sf. Mihail”) sub ocârmuire catolică. Pomenește toate confesiunile întâlnite în Transilvania (catolici, calvini, luterani, anabaptiști, evrei, quakeri, arieni, greci uniți, greci schismatici), însă atenția îi este atrasă de monumentele ridicate de unitarieni și calvini: colegiul unitarian și biserica calvină. Puternic influențat de propria cultură religioasă și, pe alocuri, superficial, Feller are cuvinte de laudă față de românii uniți, în timp ce îi desconsideră pe cei ortodocși, din motive pur

[16] Auguste de Lagarde, *op. cit.*, p. 564.
[17] Jean Claude Flachat, „Călătorie prin Țara Românească (1740)”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. IX, volum îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu. Redactor-responsabil Maria Holban, Editura Academiei Române, București, 1997, p. 255 (în continuare, *Călători străini despre Țările Române*. Vol. IX).
[18] Friedrich Wilhelm von Bauer, *op. cit.*, p. 151.
[19] Jean Louis Carra, „Disertație geografică, istorică și politică asupra Moldovei și Țării Românești”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, p. 251.
[20] Sophie Johnson, „Scrisoarea a XXX-a”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 913.
[21] Lionardo Panzini, „Scrisori din Țara Românească”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, p. 214.
[22] Tudor Dinu, *Bucureștiul fanariot. Viață cotidiană, divertisment, cultură*, vol. III, Editura Humanitas, București, 2020, p. 105-106.
[23] *Istoria Românilor,* vol. VI, p. 740, 744.
[24] Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, Editura Univers, București, 1982, p. 156.
[25] Friedrich Wilhelm von Bauer, *op. cit.*, p. 151.
[26] Lionardo Panzini, *op. cit.*, p. 211.
[27] „Domnița, o tânără cu mult spirit și chibzuință și foarte frumoasă, se exprimă binișor în limba franceză”; Constantin și Dimitrie Ipsilanti, fiii domnului, sunt descriși ca „două giuvaeruri” în ce privește talentul și sârguința lor, cunoscând „binișor” italiana, iar franceza „acum încep să o învețe”.
[28] Lionardo Panzini, *op. cit.*, p. 213.
[29] Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2013, p. 158.
[30] Vasile Pușcaș, *Ideea de universitate în cultura română și instituționalizarea ei (până la 1860),* în *Cultură și societate în Epoca Modernă*, Ed. îngrijită de Nicolae Bocșan, Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1990, p. 234; vezi și Remus Câmpeanu, *Date despre elevii români de la Liceul Academic Regal din Cluj la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, în secolul al XVIII-lea*, în *Sabin Manuilă – Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI-XX*, coord. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, Editura Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1995, p. 209-210.

religioase. Despre episcopul unit din Blaj, Atanasie Rednik de Giulești, „om învățat și cu multă râvnă”, aflăm că a înființat un seminar teologic aici[31]. Deși, în general își menține părerea negativă despre preoții ortodocși, admite și excepții. În Rodna (jud. Bistrița-Năsăud) mărturisește că i-a făcut plăcere să asiste la ceremoniile religioase ortodoxe[32] și totodată își recunoaște atitudinea nepotrivită față de preotul român care îi dăruise cu sinceritate și căldură o lumânare în chip simbolic[33].

De departe, triumful iluminismului românesc se materializează prin întemeierea școlilor superioare românești. Sub oblăduirea mitropolitului Veniamin Costachi s-a înființat Seminarul de la Socola, în 1803, cu predare în limba română. Același mitropolit a trimis la studii în străinătate, pe propria-i cheltuială, studenți eminenți[34]. Prin hrisovul lui Scarlat Callimachi din 1813, Academia Domnească de la Iași se orientează spre un învățământ superior în limba română, sub atenta îndrumare a lui Gheorghe Asachi. În capitala munteană, prin grija domnului Ioan Gheorghe Caragea, în 1818, Colegiul sau Liceul cu predare în limba română este inaugurat în clădirea de la „Sfântul Sava”, sub conducerea lui Gheorghe Lazăr[35]. Întemeierea acestora înaintea revoluției lui Tudor Vladimirescu simbolizează o trezire națională în plan cultural și politic. Existența învățământului în limba națională câștigă o poziție preponderentă în viața culturală, mai ales din 1821, când Academiile grecești își încetează existența[36].

Diversificarea învățământului românesc este consemnată și de călătorii străini de la începutul secolului al XIX-lea. Mineralogul, mai apoi profesor la Universitatea din Cambridge, Edward Daniel Clarke, străbate în 1802 Țara Românească, Transilvania și Banatul. Amintește în treacăt de Academia domnească de la Sf. Sava cu accent pe studierea limbii grecești și de Școala doamnei Bălașa unde tineretul era instruit „în limba latină, franceză, italiană, germană și română”[37]. Friedrich Schmidt este angajat la începutul anului 1804 de către domnul Moldovei, Alexandru Moruzi, în calitate de preceptor pentru fiii săi, predându-le limba franceză, istoria, geografia și aritmetica[38].

O altă manifestare iluministă în rândul tineretului intelectual o constituie interesul pentru studiile în Occident, cheltuielile fiind, de obicei, acoperite de familiile acestora. Dacă majoritatea studiau în cadrul unor instituții de învățământ publice, unii studiau cu profesori particulari în Paris. Alții optau pentru frecventarea cursurilor mai multor școli, fără a-și susține examenele (ca atare, fără diplome) sau pentru perfecționarea cunoștințelor de limba franceză și despre viața culturală a „orașului Luminilor”. În cele din urmă, această practică devine o modă în cadrul elitei politice a principatelor. Astfel, un secol mai târziu, ciclul călătoriilor de tip „Grand Tour” menite să completeze studiile și să desăvârșească tânărul aristocrat este complet. Diferența o face schimbarea direcției, dinspre Est spre Vest: acul busolei arată acum Apusul, o lume a cunoașterii, a progreselor, a opulenței, a libertății, a emancipării și a năzuințelor pentru un viitor mai bun.

Printre studenții români din Paris se numără moldovenii Gheorghe Bogdan, Eufrosin Poteca, Ioan Balș sau Nicolae Rosetti-Roznovanu[39]. Dintre aceștia, Nicolae Rosetti-Roznovanu vizitează și Anglia în 1818[40], iar în 1820, reîntors în țară, deschide atât la Iași, cât și în Grecia școli de tip lancasterian[41] cu predare în limba națională, fiind destinate păturilor sărace ale populației. În scrisorile sale, elvețianul François Recordon prezintă acest tip de învățământ relativ nou introdus în acea perioadă, la inițiativa unor „oameni luminați și puternici”. Specifică că învățământul lancasterian, pe care el îl numește „mutual”, era destinat copiilor proveniți din familii nevoiașe[42].

Primii bursieri din Țara Românească, din 1820, au mers la studii în străinătate în Italia, la Pisa, iar în 1823 în Franța[43]. Studenți la Paris, din anii premergători revoluției de la 1821, au fost Gheorghe și

[31] François-Xavier de Feller, *op. cit.*, p. 562, 565-567 .
[32] *Ibidem*, p. 581, 584.
[33] „(…) mi-am cerut iertare de la (preot) a doua zi și am primit lumânarea, punându-l pe Ianoș să spună cât îl prețuiesc”.
[34] Vasile Pușcaș, *op. cit.*, p. 233.
[35] *Istoria Românilor*, vol. VI, p. 750-751.
[36] Nicolae Isar, *Principatele Române în Epoca Luminilor (1770-1830). Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, Editura Universității din București, București, 1999, p. 9, 13.
[37] Edward Daniel Clarke, „Călătoria în Țara Românească și Transilvania (1802)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 63.
[38] Friedrich Schmidt, „Iașii la începutul anului 1804”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 170.
[39] Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 18-20.
[40] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 168.
[41] Sistemul de învățământ lancasterian are la bază principiul instruirii reciproce, elevii avansați îi ajută pe cei începători cu ajutorul unor table intuitive.
[42] François Recordon, „Scrisori despre Țara Românească (1815-1821)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 688.
[43] Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 19.

Barbu Știrbei (viitori domnitori), fiii lui Dumitrache Bibescu, frații Filipescu și Bălăceanu etc. Toți aceștia s-au format ca specialiști în domeniile studiate și, reîntorși în țară, au contribuit la cristalizarea învățământului și a culturii naționale[44]. Același Recordon surprinde aspecte interesante ale educației boierilor munteni, observând tinerele generații[45]. Din păcate, educația tinerelor fete este neglijată în continuare; cele mai educate dintre ele cunoșteau limba greacă, franceză și cântau la pian, părinții investind mai degrabă în căutarea unui soț bine văzut în societate cu o funcție înaltă și venituri generoase[46]. Sophie Johnson ne confirmă și ea faptul că boierii munteni au deprins gustul pentru studii în universitățile germane[47].

Un alt indicator esențial al nivelului cultural specific elitei sunt bibliotecile. Ele apar în reședințe boierești, mănăstiri și instituții publice, reflectând atât statutul social cât și aspirațiile intelectuale. Aceste colecții erau alcătuite din volume în limba franceză, greacă și română, incluzând atât scrieri religioase — Biblii, catehisme și texte de edificare morală — cât și literatură laică, precum povestiri, poezii și fabule. Ulterior, fondul de carte se diversifică prin apariția lucrărilor istorice și lingvistice redactate de reprezentanți ai Bisericii Unite, precum și a tratatelor de morală, aritmetică și geografie[48], semn al unei deschideri progresive către științele seculare.

În epoca fanariotă, biblioteca devine și un simbol de statut social. Casele boierilor și ale elitelor urbane sunt „împodobite” cu rafturi de carte, acestea având un rol dublu: pe de o parte, instrument de formare intelectuală, iar pe de altă parte, element de reprezentare socială destinat să impresioneze vizitatorii și să confirme apartenența la o clasă cultivată. În București, funcționau în această perioadă trei centre bibliotecare publice importante: biblioteca Mitropoliei, biblioteca mănăstirii Văcărești și biblioteca Academiei domnești „Sfântul Sava”[49]. Aceste instituții constituiau nuclee de conservare și difuzare a cunoașterii, chiar dacă organizarea lor era adesea precară și vulnerabilă la contexte politice instabile. În paralel, se dezvoltă biblioteci particulare aparținând unor familii boierești influente, precum biblioteca lui Nicolae Mavrocordat, transmisă ulterior fiului său Constantin, sau biblioteca familiei Văcărescu, ambele ilustrând continuitatea preocupărilor intelectuale în cadrul elitelor politice[50].

La est de Carpați, în Moldova, una dintre cele mai importante instituții de acest tip era biblioteca Mitropoliei din Iași, alături de cea a Academiei domnești, ambele având un rol central în formarea intelectuală a tinerilor boieri și clerici. În mediul privat, elita moldoveană își construiește biblioteci impresionante în reședințele rurale și urbane, exemple notabile fiind familiile Cantacuzino, Rosetti și Sturdza[51]. În acest context, Nicolae Rosetti-Roznovanu se distinge prin contactele sale directe cu librarii francezi, prin intermediul cărora își îmbogățește biblioteca de la Stânca cu noi apariții occidentale[52], confirmând astfel integrarea progresivă în circuitul cultural european.

Un exemplu relevant al relației dintre elite și cultura scrisă este oferit de J. C. Flachat, care, în urma apropierii de marele clucer Andronache Vlasto, descrie în detaliu mediul intelectual al acestuia[53]. Această descriere depășește simpla inventariere a unei colecții de carte, sugerând un univers cultural complex, în care biblioteca se integrează într-un ansamblu mai larg de obiecte artistice și științifice[54]. În cazul lui Vlasto, interesul pentru mecanismele aduse din străinătate indică o deschidere către cunoașterea tehnică occidentală, ceea ce îl apropie de modelul nobilului european modern. Aceeași tendință de acumulare culturală este evidențiată și de L. Panzini, care subliniază formarea intelectuală a lui Nicolae Mavrocordat la Padova și descrie biblioteca acestuia ca fiind „plină de cărțile cele mai bune, în edițiile cele mai valoroase”, considerată încă prestigioasă în epoca lui Ipsilanti. Totuși, destinul acestor colecții este adesea fragil: o parte din biblioteca domnească este donată mănăstirii Văcărești, însă aceasta suferă pierderi importante în urma războaielor ruso-turce, când, după cum notează Panzini, rușii și alți actori „luau pe furiș un număr foarte mare de cărți și aproape toate manuscrisele”. În același timp, autorul subliniază degradarea

[44] *Ibidem*, p. 51-52, 58.
[45] „(...) unii părinți „fac toate sacrificiile necesare pentru educarea copiilor lor, trimițându-i să facă lungi călătorii cu preceptorii lor și să-și continue studiile în cele mai bune universități din Franța, Germania și Italia”.
[46] François Recordon, *op. cit.*, p. 686-687.
[47] Sophie Johnson, *op. cit.*, p. 913.
[48] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 251, 274.
[49] Tudor Dinu, *op. cit.*, p. 236, 240-241.
[50] *Ibidem*, p. 257, 267.
[51] *Istoria Românilor,* vol. VI, p. 782, 786.
[52] Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 31.
[53] Jean Claude Flachat, *op. cit.*, p. 256.
[54] „(…) biblioteca lui este bogată și aleasă; el avea mai multe tablouri de preț, câteva sculpturi minunate, o mulțime de scule de tot felul și mai multe piese ale unor mecanisme cu totul neobișnuite aduse de el din Germania sau din Anglia”.

sistematică a patrimoniului scris, afirmând că manuscrisele au fost „pierdute mai ales spre paguba acestei țări”, prin jefuiri repetate și lipsă de protecție instituțională[55].

La începutul secolului al XIX-lea, profesorul austriac Joseph Rohrer aduce o perspectivă mai nuanțată, observând că boierul moldovean Vasile Balș deținea o bibliotecă intitulată „Bibliothèque des Romans” și traducea în greacă opera „Zaire” de Voltaire. Rohrer îl descrie pe Balș și pe alți boieri importanți ca fiind „oameni buni și fără prejudecăți”[56], identificând în mediul moldovenesc elemente familiare propriei sale culturi intelectuale. În acest caz, contactul cu alteritatea nu generează distanțare, ci, dimpotrivă, apropiere și recunoaștere a unor valori comune. Totodată, contele Feodor Káracsay remarcă faptul că protipendada moldavă dispunea de „cele mai alese maniere” și era bine familiarizată cu limbile franceză și germană[57], iar S. Johnson confirmă la rândul său că boierii munteni „posedă biblioteci foarte frumoase”, pe care le-a observat direct în timpul călătoriilor sale[58].

În spațiul intracarpatic, alături de școlile blăjene, se conturează treptat un veritabil ecosistem cultural în care biblioteca și tipografia joacă un rol esențial în formarea și consolidarea intelectualității românești moderne[59]. Aceste instituții nu funcționează izolat, ci în strânsă legătură cu rețelele educaționale și confesionale existente, contribuind la circulația cărții și la stabilizarea unui orizont de cunoaștere multilingv și pluriconfesional. Bibliotecile care cuprindeau cărți slavo-române continuau tradiția mai veche a culturii scrise din zona Brașovului-Șchei, din Caransebeș, precum și din mediul mănăstiresc al Transilvaniei și Banatului, unde cartea rămâne un obiect de prestigiu, dar și un instrument de transmitere a cunoașterii religioase și practice. Sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea marchează afirmarea unor mari centre bibliotecare transilvane, care devin repere nu doar regionale, ci și europene prin amploarea și diversitatea colecțiilor. Biblioteca Brukenthal din Sibiu, Biblioteca Seminarului greco-catolic din Blaj, Biblioteca Patachich din Oradea, Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia și Biblioteca Teleki din Târgu Mureș se constituie într-o rețea a elitei culturale și confesionale[60], reflectând atât ambițiile nobilimii locale, cât și integrarea treptată în circuitul intelectual occidental. Aceste spații nu sunt simple depozite de carte, ci adevărate centre de prestigiu cultural, unde se intersectează interese științifice, religioase și politice.

Relatările călătorilor străini confirmă această densitate culturală, dar o filtrează constant prin propriile lor grile de percepție. F. X. de Feller este primit la Episcopia catolică din Oradea de episcopul Patachich, căruia îi atribuie o bibliotecă „frumoasă și bogată”, integrată într-un ansamblu de sociabilitate cultă ce include și un „concert încântător”. Observația sa nu se limitează la descrierea fondului de carte, ci surprinde atmosfera de reprezentare a culturii ca spectacol social. În același cadru confesional, el menționează în trecere comunitățile românilor uniți din Oradea[61], sugerând existența unor structuri intelectuale paralele, încă insuficient integrate în percepția occidentală dominantă. În mod similar, informațiile despre românii ortodocși din Mediaș indică existența unei biblioteci semnificative, care cuprinde cărți tipărite în Țara Românească, ediții teologice valoroase, „Viețile Sfinților” și volume rutene[62], semn al unei circulații complexe a textului religios în spațiul central-european. Aceste colecții nu sunt doar depozite de spiritualitate, ci și indicii ale unei continuități culturale transregionale, în care cartea religioasă funcționează ca liant între comunități.

Un caz aparte îl constituie proiectele culturale ale guvernatorului Samuel von Brukenthal, a cărui viziune asupra Sibiului include explicit crearea unei biblioteci publice, a unui muzeu de istorie și a unei grădini botanice. Profesorul Domenico Sestini îl descrie drept un „strălucit mecena și ocrotitor”[63], subliniind dimensiunea iluministă a proiectului său cultural, în care cunoașterea este organizată instituțional și pusă în slujba publicului cultivat. Această imagine este completată de Lady Elizabeth Craven, care, impresionată de colecțiile de picturi și minerale ale baronului, îl caracterizează drept „un bătrân cu multă judecată”, remarcând totodată apartenența sa confesională protestantă[64], element care facilitează o anumită identificare culturală și simbolică între observator și subiectul observat. Aceeași instituție culturală este vizitată ulterior de negustorul englez John Jackson, care confirmă materializarea proiectului bruckenthalian:

[55] Lionardo Panzini, *op. cit.*, p. 220-221.
[56] Joseph Rohrer, „Relatarea călătoriei prin Moldova și Bucovina (1802)”, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. I (1801-1821), p. 153-154.
[57] Feodor Káracsay, *op. cit.*, p. 758.
[58] Sophie Johnson, *op. cit.*, p. 913.
[59] Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 158 .
[60] *Istoria Românilor,* vol. VI, p. 859-860.
[61] François-Xavier de Feller, *op. cit.*, p. 559.
[62] *Ibidem,* p. 588.
[63] Domenico Sestini, „Descrierea călătoriei din anul 1780” în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, p. 358.
[64] Elizabeth Craven, „Trecerea prin Țara Românească”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I, p. 727.

biblioteca „foarte vastă și de mare valoare”, grădina amenajată în spiritul gustului englez și colecțiile artistice realizate de maeștri europeni consacrați precum Guido, Rubens, Rembrandt[65]. În ansamblu, aceste relatări converg spre ideea că biblioteca, în spațiul transilvănean, depășește funcția de simplu depozit de carte, devenind un nucleu al modernității culturale, în care se articulează prestigiul social, circulația ideilor și integrarea în circuitul intelectual european.

În concluzie, elita din spațiul românesc, în multiplele sale forme instituționale și sociale, reprezintă, în secolele XVIII–XIX, principala forță politică, economică și culturală, ea fiind totodată un indicator esențial al gradului de dezvoltare și al specificului cultural al Țărilor Române, în ochii observatorilor străini. Această dublă funcție face ca elita să fie permanent expusă unei lecturi externe, în care identitatea proprie este filtrată prin grilele alterității occidentale sau orientale.

Pe durata secolului al XVIII-lea, spațiul extracarpatic este puternic modelat de regimul fanariot, în timp ce Transilvania se află sub influență habsburgică, ceea ce generează două modele de modernizare diferite, dar interconectate. Deși evoluează sub administrații diferite, aceste spații nu sunt complet separate, ci întrețin constante schimburi culturale, circulația persoanelor și a ideilor contribuind la o relativă omogenizare a practicilor elitei. Începând cu secolul al XIX-lea, se observă o orientare tot mai accentuată către modelul occidental, în special francez, care devine reperul dominant al modernizării culturale și sociale. Această influență este transmisă inițial prin intermediul contactelor indirecte — inclusiv prin mediul militar și diplomatic rus — și ulterior prin experiența directă a boierilor români care călătoresc în centrele europene de prestigiu, precum Viena, Paris, Heidelberg. Efectul acestei influențe nu este unul uniform: inițial superficial, vizibil mai ales în modă și comportament, el capătă treptat profunzime, generând transformări instituționale, tensiuni identitare și aspirații de emancipare politică și culturală.

Beneficiarii acestor transformări sunt, în primul rând, elitele politice, concentrate în jurul curților domnești din București și Iași, precum și în centrele aristocratice din Transilvania, cum este cazul Sibiului sau al mediului nobiliar din Alba Iulia. Această concentrare a opulenței la vârf contrastează puternic cu realitățile sociale din mediul rural și urban periferic, contrast remarcat frecvent de călătorii străini, care descriu simultan fastul curților și precaritatea infrastructurii urbane sau sărăcia satelor. Astfel, relatările lor oscilează între fascinație, ironie și dezaprobare, demonstrând că descrierea elitei românești este inseparabilă de mecanismele comparației culturale și ale raportării la alteritate. Această disonanță dintre aparență și realitate este amplificată de împletirea elementelor culturale orientale și occidentale. Majoritatea călătorilor nu descriu realitatea locală în mod izolat, ci o raportează constant la alte spații culturale cunoscute, utilizând comparația ca instrument principal de înțelegere. Această metodă generează inevitabil o imagine a societății românești, în care identitatea locală este permanent reinterpretată prin prisma experiențelor anterioare ale observatorului.

Peisajul cultural românesc al secolelor XVIII–XIX se configurează astfel ca un spațiu de tranziție între medieval și modern, în care coexistă structuri tradiționale și forme emergente de modernitate. Introducerea limbii române în cultura scrisă contribuie semnificativ la diversificarea producției literare și la extinderea accesului la educație, proces susținut de contactele cu centrele culturale occidentale, în special din Germania, Franța și Anglia. Preocupările intelectuale ale elitei din spațiul intracarpatic și extracarpatic se manifestă printr-un interes crescut pentru educație, pentru colecționarea și organizarea cărților, precum și pentru circulația manuscriselor și a ideilor. Cunoașterea limbilor străine devine un indicator esențial al statutului social și cultural, fiind larg răspândită în rândul protipendadei din secolul al XIX-lea.

În același timp, aceste practici culturale atrag atenția călătorilor străini, care le consemnează în jurnalele lor, contribuind astfel la constituirea unei imagini externe asupra societății românești. Mărturiile acestor peregrini oferă o perspectivă complementară asupra civilizației românești din secolele XVIII–XIX, evidențiind atât elementele de continuitate cât și procesele de transformare și modernizare. Prin intermediul lor, se poate reconstitui nu doar o istorie a instituțiilor și a elitelor, ci și o istorie a percepțiilor, a comparațiilor și a întâlnirilor culturale. În cele din urmă, interacțiunea dintre identitate și alteritate nu generează doar descrieri divergente, ci și transferuri culturale reciproce, care contribuie la modelarea progresivă a spațiului românesc în cadrul mai larg al Europei moderne.

[65] John Jackson, „Călătoria în Țara Românească (1797)”, în *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea a II-a, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru. Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2001, p. 1294.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.06

LUNGUL DRUM AL NOBILITĂȚII ROMÂNILOR ÎN PĂRȚILE ARADULUI (VEACURILE XVIII-XIX)

Felicia Aneta OARCEA*

THE LONG ROAD OF ROMANIAN NOBILITY IN THE ARAD REGION (18th–19th CENTURIES)

ABSTRACT

In the 18th and 19th centuries, the small and middling Romanian armalist nobility (nobility bearing a coat of arms) was compelled by the authorities to prove their privileged status, acquired in the time of the Transylvanian princes George Rákóczi II and Mihály Apafi, or granted by the Habsburg emperor Charles VI. The long road of proving one's nobility stretched across several generations of the same family. They had to demonstrate this before the county authorities of Arad, either because they had left the Transylvanian regions and needed to be entered into the register of nobles, or because their privileges were contested by the great nobility, which sought to reduce them to servitude. These lengthy trials did not diminish the esteem in which they were held by the communities they came from, since they remained firmly anchored in Romanian spiritual and cultural values.

Keywords: Arad, 18th-19th centuries, intellectual elites, nobility, privileged status

Demersul de a restitui prezentului lungul drum al nobilității se înscrie în mai vechile preocupări de a aduce în atenția istoricilor și cercetătorilor zbaterile nobilimii mici și mijlocii, indiferent de naționalitate, de a-și păstra titlul nobiliar și implicit privilegiile date de acesta. Nobilimea armalistă, cu pondere socială, a ajuns, grație privilegiilor dobândite, să împovăreze sistemul financiar. Înnobilată pentru a se menține spiritul combativ, statul a încercat o reevaluare a statutului lor, fie prin decăderea din drepturi, fie prin diminuarea privilegiilor ori „reconsiderarea diplomelor". Desele solicitări din partea autorităților au sporit „documentele de descendență"[1].

Stau mărturii scrierile istoriografice, documentele arhivistice și cele familiale. Răsfoindu-le decriptezi universul nobilimii armaliste, care, generație de generație, a salvgardat și transmis aceste dovezi. Deseori, autoritățile nu se rezumau în a solicita documente, ci recurgeau la mărturiile familiei extinse. Lungul drum al adeveririi nobilității se întintea pe câteva decenii și cuprindea mai multe generații și rudenii ale aceluiași „butuc". Ne-am oprit asupra familiilor nobiliare românești Alb/Feir (Fejér) de Borosjenő, Pag de Cristești/Pagh de Kristesti, Vankuly de Töves (Vanc de Teiuș), Popa de Teiuș, Karácson de Szász-Lona, Balint de Ciuci, Moțica de Leșciora, Iuga de Măgulicea, Serb (Sierbu), alias Mézes, Slăv de Buceava/Brusturi. Înnobilate de principii transivăneni Gheorghe Rákóczi II, Mihály Apaffy ori de împăratul habsburgic Carol VI, aceste familii și-au adeverit nobilitatea în fața autorităților comitatense arădene, fie pentru faptul că au plecat din părțile transilvănene și se impunea trecerea lor în registrul nobililor, fie că le-au fost contestate privilegiile de marea nobilime ori autorități, care dorea aservirea lor.

Poveștile localnicilor ne poartă spre familia Alb/Feir (Fejér) de Borosjenő. Urmașii ei trăiesc până în zilele noastre și au păstrat actele doveditoare ale nobilității lor. Această „mică nobilime condiționară, prestatoare de slujbe militare"[2] a căpătat însemnele de la Gheorghe Rákóczi II (1621-1660), în 6 august 1649. Ladislau Fejér și urmașii acestuia au intrat în posesia documentului în 11 ianuarie 1650[3]. Contestată de autorități, ei au fost nevoiți să recurgă familia extinsă la finele veacului al XVIII-lea și debutul

* Complexul Muzeal Arad, felly_oarcea@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-9952-6218.

[1] Remus Câmpanu, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008, p. 89-90, 99.

[2] Sorin Mitu, *Considerații referitoare la nobilii români din Transilvania medievală în contextul raporturilor imagologice româno-maghiare*, în *Societate, Cultură, Demografie. Omagiu profesorului Corneliu Pădurean la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2022, p. 349.

[3] Felicia Aneta Oarcea, *Istoria unor destine de nobili români. Repere arădene: Familia Alb de Borosjenő*, în *Tyragetia*, an XVII [XXXII], nr. 2, 2023, p. 206 (Reprezentare modernă a blazonului familiei Alb de Borosjenő, realizată de Thea Magerand, după descrierea din 1895).

următorului pentru a-și dovedi nobilitatea. Urmașii lui Ladislau Fejér – Fejér Luig din Ineu, Fejér Ursz din Arad – s-au reunit în 22 martie 1791 în casa nobilului Paul Somogy din Baia de Criș. Ei au solicitat reconfirmarea titlului nobiliar „în prezența noastră s-au înfățișat scrisorile distinsului Rákóczi, al doilea Principe imperial și sub semnăturile noastre oficiale și întărite cu sigiliul nostru, după cum se obișnuiește am eliberat dovada". Hotărârea nr. 22.299, din 5 octombrie 1792, a fost contestată de autoritățile comitatense în 10 noiembrie 1794. Peste două decenii, vicecomitele Csernovics și juratul P. Nagy au audiat 13 martori care au susținut nobilitatea familiei Alb/Fejér, în 4-5 iunie 1815[4]. *Extrasul din civile in latine*, emis în 19 iulie 1843, consemna că „Noi subscrișii adeverim și cu sufletul nostru mărturisim după știința noastră și după auzul părinților și a moșilor noștri cum că Nemeș Feier Adam eșind de la noi din Varmegya Aradului în satul Basarabasa și aflându-și locul de locuințe în Țara Ungurească în Varmegya Aradului și așa ca paroh s-au așezat și au și născut pe Nemeș Feier Iosif și pre Nemeș Feier Iovu paroh din Bârsa în Varmegya Aradului locuitori din Nemeș Feier Iosif s-au născut Nemeș Feier Iovu iară paroh în Almaș și Nemeș Feier Atum locuitori în Almaș. (...). Îi cunoaștem pe ei că sunt adevărat sângele nostru și neamul nostru și binele nostru strămoșesc Nemeșesc înfrățitori așa noi spre ei primim, poftim, voim și împreună îi adunăm astăzi iară sub scrierea numelor noastre și cu punerea pecetelor noastre întărim"[5].

Lungul drum al proceselor nu a știrbit considerația comunităților din care proveneau. Fiind puternic ancorați în valorile spirituale și culturale românești[6], ei au reprezentat modele de conviețuire și devotament.

Unele familii mici nobiliare, care au căpătat recunoaștere în vremea principelui transilvănean Mihály Apaffy (1632-1690), au fost nevoite să-și demonstreze la rândul lor nobilitatea.

Urmașului Ioan Pag de Cristești/Pagh de Kristesti, a cărui neam a căpătat nobilitatea de la principele transilvănean Mihály Apaffy, în 11 mai 1664[7], i s-a reconfirmat titlu 1 februarie 1768 de autoritățile comitatense arădene. Dumitru, Ștefan și George au obținut la rândul lor recunoașterea ei, în urma anchetei desfășurată de procurorul comitatens arădean. Asemeni lor, Teodor Pag a redobândit acest statut de la Adunarea Comitatului Arad, în 29 martie 1781. Membrii acestei familii s-au remarcat ca funcționari în structurile de conducere ale comitatului Zarand, un model constituindu-l căpitanul Adam Pag, care a ajutat localnicii în timpul răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan[8]. Îi regăsim între cei care l-au susținut pe Moise Nicoară și au semnat memorandul de susținere a numirii unui episcop român, în 1815[9].

Relațiile de rudenie ori prietenie au girat menținerea elitei intelectuale în structurile politice, economice și culturale ale unui imperiul multietnic, multiconfesional și plurilingvistic, cum era Imperiul Habsburgic/Austro-Ungar. De pildă, Lucia Felicia, fiica funcționarului Băncii „Victoria", Traian Pag, căsătorită cu avocatul dr. Alexandru Stoinescu[10], i-au avut ca nași de cununie pe Vasile și Elena Goldiș, la rândul lor descendenți ai micii nobilimi românești. Documentele de nobilitate s-au aflat în posesia lor, iar în deceniul opt al veacului XX, le-a deținut profesoara Aurelia Pacu din Arad[11].

Un an mai târziu, Ignatie Vankuly de Tövis (de Teiuș/Vancu de Teiuș) a primit diploma și insemnele de nobilitate, în 30 iulie 1665, în vremea aceluiași principe. Din pricina presiunilor marii nobilimi transilvane, cele șapte patrifamilii s-au așezat în zona Aradului (Șiria, Măderat, Galșa, Cuvin). Au plecat în 1780, cu testimoniul de nobilitate eliberat în 21 iunie 1777 de către autoritățile comitatense ale Albei Inferioare[12]. Documentele le-au înaintat Congregației baronilor, magnaților și nobililor din comitatul Arad, care le-au recunoscut statutul. Păstrate din generație în generație, învățătorul Pentru Vancu[13], unul dintre

[4] Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II, Arad, 1895, p. 675.
[5] Arhiva Familiei Alb, *Extras din civile in latine*, din 19 iulie 1843.
[6] Detalii despre urmașii familiei Alb/ Fejér de Borosjenő vezi: Felicia Aneta Oarcea, *Istoria unor destine de nobili români*, p. 205-212.
[7] Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Ediția II, Cluj-Napoca, Fundația Societății Culturale Pro Maramureș „Dragoș Vodă", 2003, p. 40, 282; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Blazoane individualizând familii nobile românești din comitatul Arad (1634-1825)*, în *Administrație românească arădeană Studii și comunicări din Banat – Crișana. 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, 2013, p. 53-54.
[8] Kozma Pál, *Zaránd vármegye földirati, statistikay és történéte leirása*, Cluj-Napoca, 1848, p. 97.
[9] Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Arad, 1943, p. 162.
[10] Detalii despre viața și activitatea avocatului dr. Alexandru Stoinescu vezi: Felicia Aneta Oarcea, *Nobilimea românească din părțile Aradului între identitate și uitare*, în *Crisia*, an LII, 2022, p. 291-293; Emil Arbonie, *Avocați arădeni (1875-1989)*, Arad, „Vasile Goldiș" University Press, 2014, p. 400-401; Alexandru Roz, *Noiembrie 1918. Aradul-capitala Transilvaniei*, Arad, „Vasile Goldiș" University Presss, 2002, p. 310.
[11] Gheorghe Țârcuș, Rodica Rădulescu, *Considerații privind eliberarea din iobăgie și înnobilarea unor familii de țărani români din Ținutul Hălmagiului în secolele XVII-XVIII*, în *Ziridava*, an XI, 1979, p. 1028.
[12] Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, p. 41, 43, 397.
[13] Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, fond *Inspectoratul Școlar Județean Arad*, dos. pers. Petru Vancu, V66/5, f. 1-2 (Petru Vancu s-a născut la Măderat în casa lui Ioan Vancu și a Elenei, născută Bradin, din Cuvin, în 29 iunie 1865. A urmat clasele primare în localitatea natală, continuând la Intitutul Teologic-Pedagogic din Arad (1881–1884). S-a înscris la cursurile de muzică

urmașii acestei familii, pomenește la cumpăna veacurilor XIX-XX, despre originea sa. Spirit monografic, pasionat de viticultură, a făcut parte din Societatea Regală de Geografie din București, a publicat cărți, numeroase studii și articole[14]. Cu pricepere și destoinicie a fondat Biblioteca poporală, Societatea de temperanță și Societatea de înmormântare din Măderat. Strădaniile sale s-au remarcat în timpul Marelui Război, când a asigurat continuitatea procesului instructiv-educativ și a ajutat sătenii nevoiași. Truda lui pe acest pământ a luat sfârșit în 16 aprilie 1925[15], când s-a stins din viață, fiind înmormântat în Cimitirul „Eternitatea" din Arad. Din sânul acestei familii s-au remarcat Georgiu Vancu, absolvent al Preparandiei din Arad (1864), Petru Vancu (judecător în Arad), Ioan Vancu (prim pretor, Pecica), Ioan Vancu (jurat al comitatului Arad) ori Ioan Vancu (învățător, Șiria)[16]. De-a lungul timpului, ei au contribuit la consolidarea structurilor administrativ-politice, culturale, școlare și economice ale românilor.

O distinsă familie, care a pecetluit istoria acestor locuri a fost Popa de Teiuș. Înnobilată în 1665, de amintitul principe, s-a așezat în părțile Aradului, în veacul al XVIII-lea. Și-a dovedit nobilitatea în fața autorităților comitatense din Alba, pe baza documentului *Litteras Armales, nobilitationales, Donationalesque*, care, la rândul lor, au emis actul „Deliberatum", în 28 iunie 1777, la Aiud[17]. Acest statut a fost reconfirmat în 20 iunie/2 iulie 1862, în prezența parohului greco-neunit, Ilie Arsitsu[18]. Unul dintre urmașii de seamă ai acestei familii Gheorghe Popa de Teiuș (1824-1867) a ocupat numeroase funcții, pe care le menționăm: funcționar la Tabla Regească din Budapesta sau în Cancelaria Aulică din Viena"[19]; pretor la Șimand, în 26 august 1849, pus de comisarul cezaro-crăiesc Ladislau Majtényi[20]; prim-pretor la Cintei, din 30 iunie 1852; pretor și prim-pretor judecătoresc la Ineu din 13 aprilie 1854[21], consilier de curte și referendar aulic la Viena, iar din 8 noiembrie 1864, a fost desemnat comite suprem al Aradului, ducând o activitate politico-administrativă și culturală românească[22].

Originară din comitatul Cojocna, Karácson de Szász-Lona (Caracioni) a primit insemnele nobiliare de la același principe, în 20 mai 1680[23]. Demersurile de adeverire a nobilității le-au întreprins protopopul Vasile al Lipovei și fiul acestuia, Maximilian[24]. Între anii 1831-1838, ei au înaintat autorităților comitatense arădene *Scrisoarea de Certificare a Nobilităţii*, emisă la Dej, în 4 decembrie 1830[25]. Însoțită de alte documente doveditoare, solicitarea a fost înregistrat în 23 ianuarie 1831. Protopopului Vasile Karácson de Szász-Lona și urmașilor acestuia li s-a recunoscut statutul social, fiind incluși pe lista nobilimii, atât de Adunarea Generală a comitatului Timiș (16 mai 1831)[26], cât și de cea arădeană (24 august 1831). În 4

---

ale Școlii secundare din Brad (1886-1887) și la cele ale Școlii agronomice din Sânicolaul Mare. S-a căsătorit în 10 mai 1890 cu Melania Volentir (1870-1941), care i-o va dăruit pe Aurelia (11 februarie 1891), care s-a căsătorit cu preotul și inspectorul școlar Silviu Filip).

[14] Melentie Nica, *Petru Vancu (1865-1925)*, în *Anuarul Liceului Pedagogic Arad pe anul școlar 1972-1973*, 1973, p. 225-238 (Lucrări ale lui Petru Vancu: *Românii din Ungaria*, în *Buletinul Societății Geografice din București* (1896); *Vieritul sau cultura viței de vie* (1889); *Monografia comunei Măderat* (1905); Manuale școlare: *Geografia comitatului Arad* (1885), *Istoria românilor*, elaborată după cea a lui Ioan Tuducescu și Treboniu Laurian (1886) ori *Geografia Ungariei* (1886). Lucrări literare: Nuvela *Ioniță* (Brașov, 1887), *Colecțiune de povești* (1887-1889) ori *Datini și credințe ale românilor din părțile Crișurilor* (1899), nuvela *Ilenuța* (1886); istorioară morală *Petrea Îndărătnicul* (1887), povestea *Măștihoaia, Rânduneaua*. În arhiva familiei se păstrau Memorialurile de călătorie (1877, 1887, 1899). Alte lucrări literare: *Despărțirea unui soldat de părinți* (1881), *Cetatea*, *Scrisoarea cătanelor, Reîntoarcerea*, balada *Mitru Lenii*, *Datinile poporului român* (1899). Lucrări cu caracter istoric: *O istorie a românilor* (1886), *Istoria școalei din Măderat* (1895) ori articole precum *O pagină din istoria anului 1848-1849*, în *Calendarul poporului* (1896), *Istoria școlii române gr. or. din Măderat*, în *Arhiva din Iași* ori în *Reuniunea învățătorilor*; *Românii din Ungaria și ținutul lor*, în *Buletinul Societății Geografice Române*, București, 1896; manuscrisul *Istoria școlii române din Ungaria*. Împreună cu învățătorii Nicolae Ștef, Iosif Moldvan, Iuliu Grofșoreanu și Nicolae Boșcai, a elaborat alte manuale școlare: *ABC-dar, prima carte de citire română* (1897), *A doua carte de citire română ilustrată* (1898), *A treia carte de citire română* (1898), *A patra carte de citire română* (1900), *Cartea de citire pentru elevii claselor V și VI* (1900).

[15] Arhiva Bisericii Ortodoxe Române Măderat, *Matricola decedaților*, filă nenumerotată.

[16] Dan Demșea, *Mica nobilime de pe teritoriul comitatului Arad (1845-1894)*, în *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și cultură*, vol. IV, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996, p. 190.

[17] George Manea, *George Popa de Teiuș (1824-1867)*, *Ziridava*, an X, număr festiv, Arad, 1978, p. 524.

[18] Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, p. 43, 307.

[19] Traian Terebențiu, *Gheorghe Popa de Teiuș (1824-1867)*, Arad, 1927, p. 12; S.J.A.N.A., *Fond Personal Gheorghe Popa de Teiuș*, dos. 1/1850-1864, f. 20-22.

[20] S.J.A.N.A., *F.P.Gh.Teiuș*, dos. 1/1850-1864, f. 45-47.

[21] *Familia*, Pesta, II, 1866, 2/14 octombrie, p. 374-375.

[22] S.J.A.N.A., *F.P.Gh.Teiuș*, dos. 2/1849, f. 44-53.

[23] Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, p. 42, 174.

[24] Detalii despre Maximilian Karácson de Szász-Lona vezi: D. Demșea, *Mica nobilime*, p. 179.

[25] D. Demșea, *Strădaniile protopopului Vasilie Caracioni pentru adeverirea titlului nobiliar în cuprinsul comitatelor vecine Arad şi Timiş (1830-1839)*, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. V, Arad, „Vasile Goldiș" University Press, 2012, p. 84.

[26] Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, Timișoara, 1905, p. 26.

septembrie 1831, urmașilor lui Ioan din partea fiului Dimitrie și a descendenților acestora, le-au certificat „nobilitatea străveche și neîndoielnică a Nemoteniilor /care s.n./ era deja publicată și recunoscută (...) prin Scrisorea de Certificare Nobiliară (...) de comitatul Solnocul Interior din cuprinsul Marelui Principat al Ardealului". În 1 iulie 1839, amintitul protopop căpăta recunoașterea „dreptului legal de nobilitate" pentru întregul neam[27].

Păstrate cu sfințenie din generație în generație, documentele de nobilitate au intrat în posesia lui Ioan Caracioni (1854-1912)[28], apoi a fiului acestuia Dumitru. La rându-i le-a transmis fiilor săi Vasile Gaston Caracioni și fratelui său Dumitru. Fiul lui Vasile Caracioni, Tudor (n. 1955)[29], a preluat prețioasele dovezi ale nobilității familiei sale.

Șirul înnobilărilor din vremea principelui Mihály Apaffy au continuat cu cei din familia Balint de Ciuci. Ioan Balint de Ciuci a primit insemnele în 2 iunie 1682. La aproape un veac de la căpătarea lor, Ferencz Balint și-a dovedit nobilitatea în fața autorităților comitatense arădene (19 iunie 1775)[30]. Peste două decenii, alți membrii au recurs la dovedirea acesteia (10 noiembrie 1794)[31]. În 1838, cele 9 familii, stabilite la Covăsânț, au arătat actele de înnobilare acelorași foruri. Două decenii mai târziu (1862) au fost amintite alte 15 familii la Ciuci (Vârfurile) și 18 la Covăsânț[32].

Ocupaseră de-a lungul timpului funcții administrative, școlare și ecleziastice. Prin alianțe de familie încheiate cu însemnate familii nobiliare românești, cum ar fi Nicoară de Gyula, ei și-au consolidat statutul social. Preotul din Covăsânț, Maximilian Balint (1858-1870) s-a căsătorit cu Alexandra Nicoară din Giula, rodul dragostei lor fiind David, ajuns învățător și revizor școlar între anii 1925-1938. Nepoții și strănepoții, și-au adus obolul pe altarul științei și tehnicii. Cornel Micloși (1887-1963) devenise un reputat om de știință, licențiat în mecanică și electrotehnică la Karlsruhe (1905-1906) și Budapesta (1906-1909), cu un doctorat în științele tehnice. Cercetător de excepție, poliglot, profesor eminent, timp de o jumătate de veac a publicat peste 150 de lucrări științifice în țară și străinătate. Inventase instalația semiautomată de sudat șine tip Taurus, brevetată în România și Elveția. Membru al Academiei Române (1955), distins cu titlul de *Om de știință emerit* și Steaua Republicii Populare Române, clasa I, a lăsat o moștenire de neprețuit noilor generații, căci firul vieții s-a întrerupt în 10 august 1963[33]. Fratele său, Emil Micloși (n. 1888), a urmat cariera de avocat, obținând un doctorat în științe juridice la Universitatea din Cluj (1910). A desfășurat o intensă activitate de consolidare a administrației românești după 1918[34].

Înnobilările românilor au continuat și în vremea împăratului Carol VI (1685-1740). Printre familiile care s-a bucurat de acest statut privilegiat din 13 august 1720 s-au numărat Moțica de Leșciora, care căpătaseră „scutirile, privilegiile și onorurile asupra pământului „moțesc", care le reveneau pentru meritele militare deosebite". La solicitarea autorităților, din 6 noiembrie 1747, George Moțica a publicat diploma de înnobilare, iar în 1685, Gheorghe, Ioan și Dumitru au adus documentele care le atestau acest titlu[35]. Lideri spirituali, apărători ai învățământului, culturii și tradițiilor românești și-au desfășurat activitatea ca preoți în sânul bisericii ortodoxe și ai învățământului confesional. La mijlocul veacului al XIX-lea, Ilie Moțica a păstorit biserica din Tisa, în timpul său fiind refăcută pictura murală[36]. Documentele de înnobilare au fost transmise din generație în generație, linia genealogică străbătând secolele. Îi întâlnim nu numai în Leșcioara, ci și la Hălmagiu, Pleșcuța, Ionești, acolo unde s-au statornicit. Scrierile istoriografice îl menționează pe învățătorul Traian Moțica din Hălmagiu la mijlocul veacului al XX-lea, din zona Hălmagiului, ori pe Ioan Aurel din Bodești, pe cei din Pleșcuța – Cornel, Gheorghe – care s-au înscris în tradiția micii nobilimi păstrătoare ale tradițiilor, culturii și spiritualității românești.

---

[27] D. Demșea, *Strădaniile protopopului Vasilie Caracioni*, p. 87-109; Idem, *Familiile Crăciun-Karátson-Caracioni din Luna de Sus (Cluj) și din părțile Aradului (secolele XIV-XIX). O cercetare preliminară*, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. IV, Arad, „Vasile Goldiș" University Press, 2012, p. 49-51.

[28] T. Botiș, *Istoria Școalei Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox-Român din Arad*, Arad, Consistoriu, 1922, p. 461.

[29] Alexandru Roz, *Monografia Colegiului Național „Moise Nicoară" din Arad*, Arad, Fundația „Moise Nicoară", 2008, p. 552-553, 594.

[30] Gheorghe Țârcuș, Rodica Rădulescu, *Considerații privind eliberarea din iobăgie și înnobilarea unor familii de țărani români din Ținutul Hălmagiului în secolele XVII-XVIII*, în *Ziridava*, an XI, 1979, p. 1030.

[31] Dintre ei amintim pe: Teodor senior, Toma junior, Onu, Savu, Iacob, Filip și Ștefan. Detalii vezi: Traian Mager, *Ținutul Hălmagiului. Monografie*, București, Editura Corint Books, 2017, p. 103.

[32] Gheorghe Țârcuș, Rodica Rădulescu, *Considerații privind eliberarea*, p. 1030; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, p. 55.

[33] Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *Monografia comunei Covăsânț*, Arad, Editura Mirador, 2012, p. 255, 258-260.

[34] Emil Arbonie, *op. cit.*, p. 265; Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *op. cit.*, p. 256.

[35] Márki Sándor, *op. cit.*, p. 696.

[36] Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultura. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, p. 278; Idem, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2008, p. 28-30; Ioan Arpaș, Ioan Cotoc, *File de monografie a satului Tisa*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2020, p. 55.

Adeverirea nobilității a preocupat și familia Iuga de Măgulicea. Frații Iuon și Ioan Iuga, iobagii lui Sigismund Rat de Hălmagiu, au fost înnobilați de Carol VI, prin diploma dată la Viena în 16 aprilie 1720[37], care căpătau „drepturi pentru casa construită pe proprietățile Iugești și Negreasca...precum și locul pentru construirea unei mori „in possessionis Magulicsa teritorio existentem habita”[38]. Insemnele nobiliare[39] descrise de istorici și cercetători le-au moștenit urmașii, ale căror nume au fost consemnate de conscripția din 1862 de protopopul de Hălmagiu[40]. Un reprezentant de seamă, preotul Laurențiu Iuga de Măgulicea, a militat pentru drepturile naționl-politice ale românilor, fiind închis în lagărul de la Sopron (1917-1918) pentru refuzul de a aderat la ideile susținute de guvernul maghiar. Dinastia preoțească a fost continuată de fiul său Laurențiu și de nepotul Horațiu. Ultimul a păstorit enoriașii din Miniș, slujind la sfântul altar până în 1998, când s-a pensionat[41]. Înscrisurile nobiliare, transmise intergenerațional, în anul 1938, s-au aflat la Pavel Iuga din Măgulicea[42].

În 1722, la reînnoirea actelor de nobilitare a recurs și familie Serb (Sierbu), alias Mézes, ale cărei privilegii au fost confirmate urmașilor Ioan, Nicolae, Toma, Igna și Georgiu[43]. În curgerea veacului al XIX-lea s-au remarcat Teodor Șerb și fiul acestuia Gheorghe. Primul s-a implicat în evenimentele revoluției pașoptiste, numit, ulterior, pentru meritele sale comisar districtual de Beiuș, președinte al Tribunalului Cesaro-Regal din Caraș și din 1862 comite suprem al Aradului[44]. Gheorghe Șerb, licențiat în drept la Budapesta (1876)[45] a fost avocat al Fundației „Gojdu”, având propriul cabinet de avocatură la Budapesta. Membru al Partidului Liberal, candidat al cercului electoral Zorlețul (Caraș-Severin), a fost desemnat înalt funcționar la Curia regească din Budapesta, precum și secretar al Partidei Naționale Române Moderate, înființată în martie 1884[46]. Cunoscut pentru actele de filantropie, a donat 4.000 de coroane Reuniunii Femeilor Române din Arad și Provincie în scopul edificării școlii de fete, iar bisericii ortodoxe din Budapesta alte 20.000 de coroane[47]. Militanți pentru drepturile național-politice ale românilor, Teodor și Gheorghe Șerb au contribuit la edificarea patrimoniului național și spiritual românesc.

Înnobilată în 17 aprilie 1720, în timpul aceluiași împărat habsburgic, Ioan Slăv de Buceava/Brusturi și urmașii acestuia au stăpânit de-a lungul veacurilor satul căpătat. Reînnoindu-și privilegiile, ei și-au întins linia genealogică până în zilele noastre. Gheorghe Slev, din Vârfurile, un urmaș al familiei, trăitor la cumpăna veacurilor XIX-XX, a participat la Adunarea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, susținând dezideratul de unitate al tuturor românilor[48]. Un alt urmaș, Ioan Slăv, a oferit spre achiziție muzeului arădean diploma de înnobilare a familiei sale, în anul 1976[49].

Deținători ai documentelor de nobilitate, transmise din generație în generație, conștienți de importanța instruirii și a păstrării identității etno-confesionale, au urmat cursurile la universitățile din Imperiu. Generații de intelectuali, implicați în viața politico-economică și administrativă, ori dinastii preoțești au sporit rândurile elitei intelectuale a vremii. Preoți, învățători, avocați/notari, medici, economiști, ingineri au păstrat cu sfințenie însemnele nobiliare, chiar dacă vremurile comuniste i-a uitat. Prin alianțe matrimoniale încheiate cu familii nobiliare ori cu intelectuali de vază, ei au continuat să transmită patrimoniul lor identitar. De-a lungul veacurilor, armaliștii români și-au apărat cu învelșunare statutul dobândit, recurgând la întregul instrumentar legislativ, documentar ori la familia extinsă. Noianul schimbărilor politico-militare, juridice și administrative din veacurile XVIII-XIX, rareori au afectat nobilimea românească.

---

[37] Traian Mager, *op. cit.*, p. 103-104.
[38] Pavel Vesa, *Episcopia Aradului*, p. 278.
[39] Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, p. 40; Illéssy János, Pettkó Béla, *A Királyi Könyvek. Jégyzéke a bennük foglalt nemesség czím, czímer, elónev és honosság adományozásoknak 1527-1867*, Budapest, 1895, p. 263; Laurențiu Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, p. 56-57.
[40] Traian Mager, *op. cit.*, p. 103-104.
[41] Pavel Vesa, *Episcopia Aradului*, p. 278.
[42] Traian Mager, *op. cit.*, p. 134.
[43] Complexul Muzeal Arad, *Colecția de Istorie*, fond *Muzeu Feudal* (*M.F.*), nr. inv. 5478.
[44] Mária Berényi *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785-1918)*, Budapesta, Cărțile „Dunărea“ Tankönyvkiadó, 1990, p. 156-157.
[45] *Biserica și Școala*, Arad, XIII, 1889, p. 128.
[46] Mária Berényi, *Cultura românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 141.
[47] Mária Berényi, *Membri distinși ai Reprezentanței „Fundației Gojdu” (1870–1918)*, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XXI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria, Institutul de Cercetări al Românilor din Ungria*, Giula, 2012, p. 75-76.
[48] S.J.A.N.A, *Fond Personal Gheorghe Țârcuș*, dos. 6/1979, f. 4, 43-49; 60-61; *Ibidem*, dos. 20/1988, f. 6-7, 8-10, 12. Traian Mager, *op. cit.*, p. 103;
[49] C.M.A., *C.I.*, *M.F.*, nr. 5369; Detalii despre textul diplomei vezi: Felicia Aneta Oarcea, *Urme ale unor familii nobiliare românești în colecțiile Complexului Muzeal Arad*, în *Tyragetia*, XVIII [XXXIII], nr. 2, Chișinău, 2024, p. 67-68.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.07

BETWEEN EAST AND WEST. THE IMAGE OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN THE ACCOUNTS OF FOREIGN TRAVELLERS (1710–1810). GENERAL CONSIDERATIONS

Sorin ȘIPOȘ*

ABSTRACT

This study examines the image of the Romanian Principalities in the accounts of foreign travellers between 1710 and 1810, outlining the main directions that emerge from an ongoing investigation of these sources. Particular attention is given to how travellers perceived and described the Romanian Principalities as a frontier space between East and West. But their accounts are approached not merely as descriptions of places and events, but as testimonies shaped by the travellers' origins, education, professional background, political interests and reasons for travelling. The analysis follows their journeys from the moment they came near and crossed the frontier to their arrival in the principal political centres of Transylvania, Moldavia and Wallachia. Particular attention is paid to the elements through which the frontier became visible to travellers, including military presence, customs controls, quarantine measures and passports, as well as to the emotions and expectations associated with entering a different political and cultural space. The sources also reveal mental and civilisational boundaries that influenced the interpretation of the realities encountered. Transylvania was generally perceived as closer to Central and Western Europe, whereas Moldavia and Wallachia were more frequently associated with the Ottoman East. Beyond the frontier, they recorded roads, means of transport, accommodation, court ceremonial, dress, political practices and the living conditions of the population. Their accounts contain interesting observations on the Romanian language, the Roman origins of the Romanians, religious life, customs and popular traditions. They also repeatedly noted the considerable resources of the Romanian lands, often contrasting this potential with poor administration, political instability, corruption and the difficult situation of the peasantry. The Phanariot rulers, the Ottoman Porte, the native boyars and, in Transylvania, the nobility and Habsburg authorities occupy an important place in these assessments. At the same time, the foreigners' descriptions were inevitably influenced by their own political loyalties, cultural expectations and perceptions. The Romanian Principalities thus emerge from these accounts as a frontier space in which Eastern and Western political, cultural and civilisational influences met and interacted throughout the eighteenth century.

Keywords: Romanian Principalities, foreign travellers, frontiers; imagology, mentalities, East and West

The present research has its origins in my student years in Cluj-Napoca, which began in 1988 and ended in 1993. For history students, the works of French historiography produced by the Annales School on the history of mentalities and the "image of the Other" were, in the final years of the communist regime, veritable historical novels read with great pleasure. They represented a cultural and mental connection with the Western milieu and created an oasis of normality in an era of moral and political crisis in communist Romania. Even then, we thought that the works of Fernand Braudel, Marc Bloch and Jacques Le Goff, as well as those of other historians who identified with this historiographical current, could serve Romanian historians as models for writing national history freed from the political influences of the communist regime, while also presenting it in a form appealing to readers and history enthusiasts. For history students at the time, both our dedicated professors and the works of French historiography they recommended in Romanian translation held a special significance.

Both during the last years of the communist regime and, especially, in the period after 1990, I was concerned with the place and role of Romanians in the frontier space between Christianity and Islam, as well as with the way they were viewed by foreigners. Particularly after 1990, two opposing views regarding the perception of Romanians emerged in the public sphere. The first, dominant at the time, held that Romanians were far from possessing the qualities we sometimes attributed to ourselves, namely: generosity, kindness, hospitality, commitment, diligence and courage. Quite the contrary, I sometimes had the impression that a concerted effort was being made in the media to portray Romanians in a generally negative light. In recent times, so-called scholarly works have also appeared in academia that reject wholesale Romanian historiography from the interwar and communist periods, as well as the Romanity of the Romanians, which has kept us linked and connected for centuries to Western civilisation. On the other hand,

* University of Oradea; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com

in line with the Protochronism of the 1980s, Romanians were seen and described as the most remarkable people in South-Eastern Europe, who defended Western Europe from the Ottoman invasion, while the Romanian Principalities and, later, Romania were portrayed as the most beautiful countries and, respectively, the most beautiful country. This dichotomy of views about one's own people both intrigued and contributed to my interest in examining how the Romanian lands and their inhabitants were represented by foreign voyagers.

Historians, art historians and specialists in Anglo-Saxon literature have associated the period between 1680 and 1780 with the golden age of the "Grand Tour"[1]. Numerous writings and objects preserved from the period demonstrate the importance of this ritual. Young men from leading families would spend three years travelling the great roads of Europe, accompanied by a tutor or other persons in their service[2]. Robert Shackleton proposes distinguishing three types of journeys, namely: "the educational tour of young nobles, that of the wealthy man in full maturity and that of the scholar". Knowledge of the Roman Christian world and the Eastern Christian world, as well as of territories inhabited by "others" of different religions, is recorded in travellers' accounts from the earliest centuries of the Middle Ages[3]. It remained a constant during the Renaissance and at the beginning of the Early Modern period, except that the boundaries of the known world were much more extensive and the intellectual backgrounds of travellers far more diverse[4]. According to historian Jean Boutier, from the end of the seventeenth century the routes of the "Grand Tour" would also include parts of Hungary recently incorporated into Christian Europe.[5]

The reasons that impelled travellers to cross the Europe of the time were also far more diverse than in previous centuries. Consequently, the documentary sources produced by them are more numerous and contain more complex information conveyed to political authorities and to a public interested in the spaces described. Yet travellers came from diverse professions; consequently, historians, geographers, men of letters and historians of art and architecture were also receptive to this new direction of historiographical research through the documentary records they produced[6].

From the second half of the eighteenth century, changes occurred in the reasons for travel. The journey was no longer understood solely as a personal experience, but would aim at the continual search for solutions to problems in society. Sophus A. Reinert discusses the solutions sought by travellers for the development of their countries or for the expansion of their personal businesses when addressing the economic motivation of the "Grand Tour"[7]. These educational and cultural journeys were undertaken by artists and men of letters, but also by other socio-professional categories, such as the so-called scientists[8].

---

[1] Gilles Bertrand, *Voyager dans l'Europe des années 1680-1780*, in *Les circulations internationales en Europe, années 1680-années 1780*, Sous la direction de Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse, Rennes, 2010, p. 243. Gilles Bertrand & Pierre Serna (dir.), *La République en voyage, 1770-1830*, Rennes, 2013. See also Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité: Pour une archéologie du tourisme: Le voyage des Français en Italie, milieu XVIIIe – début XIXe siècle*, Rome, 2008. See also the study by Guido Santato, *Immagini e confini della nuova Europa nei viaggiatori italiani del Settecento*, in Bianca Maria Da Rif (a cura di), *Civiltà italiana e geografie d'Europa*. XIX Congresso AISLLI 19-24 settembre 2006, Trieste - Capodistria - Padova - Pola", Trieste, EUT, 2009, p. 180-198. Robert Shackleton proposes distinguishing three types of the Grand Tour: one intended for the education of young noblemen, another for the wealthy, and a third for scholars, in Robert Shackleton, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Studies in Eighteenth Century Culture, I, 1971, p. 127-142.

[2] Paul Hazard, *Criza conştiinţei europene 1680-1715* [*The Crisis of the European Mind, 1680–1715*], translation by Sanda Şora, preface by Romul Munteanu, Bucharest, 1973, p. 6. See the particularly interesting issue of the journal "Source(s) Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe", *Dossier: voyages éducatifs: histoires de textes et de pratiques pédagogiques*, n° 18, 2021, Strasbourg, p. 7-196.

[3] For travel in the Middle Ages, see the work by Jean Verdon, *Voyager au Moyen Age*, Paris, 2007, 385p. See also Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avant Jésus-Christ jusqu'au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques*, vol. II, *Voyageurs du Moyen Âge depuis le sixième siècle de l'ère chrétienne jusqu'au quatorzième*, Paris, 1863, 440p. Norbert Ohler, *I viaggi nel Medioevo*, Odoya, 2020, 448p.

[4] See Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes: ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avant Jésus-Christ jusqu'au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques. Voyageurs modernes. Quinzième siècle et commencement du seizième*, Paris, 1865, 422p.; Edmond Bonnaffé, *Voyages et Voyageurs de la Renaissance*, Paris, 1895, 172p.

[5] „Le voyage va jusqu'aux frontières, dans le sens militaire qu'elles revêtent alors: à la fin du XVIIe siècle, de nombreux Grands Tours poussent jusqu'en Hongrie, territoire récemment repris aux Ottomans, marqué par des batailles célèbres et par la construction d'imposantes fortifications. A l'est, la Pologne, souvent considérée comme dépourvue de culture, est peu fréquentée, moins encore la Russie", Jean Boutier, *Le Grand Tour: une pratique d'éducation des noblesses européennes (XVIe-XVIIIe siècles)*, in *Le voyage à l'époque moderne*", Paris, 2004, p. 15-15.

[6] Gilles Bertrand & Pierre Serna (dir.), *op. cit*. See also Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité...*

[7] Sophus A. Reinert, „Mapping the Economic Grand Tour: Travel and International Emulation in Enlightenment Europe", *Harvard Business School*, no. 17-005, July 2016, p. 1-5.

[8] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité...*, p. 24. Idem, *En marge du voyage des élites dans l'Italie des Lumières. Du peuple regardé au peuple voyageur*, in *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, tome 111, n°2. 1999. p. 847-881.

Without doubt, *Viaggio in Italia* by Goethe had a major impact at the time on those passionate about literature and travel[9]. Specialised works were also certainly printed in order to make travel safer and provide travellers with information[10].

Yet travel was closely linked to and conditioned by the geopolitical realities of the period, by the borders established and drawn by the empires, kingdoms and principalities of the period under consideration. At the end of the seventeenth century, we witness the redrawing of Europe's southern and eastern borders following the defeats suffered by the Ottoman Empire. The Romanian lands and the neighbouring principalities once again attracted the attention of the major European powers as the territories occupied by the Turks were liberated by the armies of the Habsburg Empire[11] and incorporated within its borders. Gradually, after several centuries, Europe regained territories that, by virtue of the origin, language and traditions of their inhabitants, belonged to this space. Evidently, these events aroused the interest of politicians, military officers, churchmen and scholars concerned with the realities of the spaces recently recovered for Christendom. The question that arises is whether the inhabitants of these territories still felt attached to the culture and civilisation of Western Europe after a long period of Ottoman domination. To clarify this, in the present research we turn first and foremost to the accounts of foreign travellers concerning the Romanian lands.

The image of the Other, the foreigner and the marginal person is, as noted above, an avenue of research into the past that originated in the historiography of the Annales School and came from literature. French historians encouraged interdisciplinary research and the use of as wide a range of documentary sources as possible in historical research. Thus, travel accounts, journals, memoirs, press articles, letters written by those on various missions in the Principalities, as well as official reports to the sovereigns who sent them on those missions, are important documentary sources for our research. With the help of these diverse sources, we also seek to obtain an image as close as possible to the reality of the past under investigation, starting from the principle that the foreign observer is, at least theoretically, more detached in the records they make. This is precisely why, for a particular period, we sought to examine how the Romanian Principalities and the realities found there were perceived through observers who had no special or blood ties to Romanians and were therefore, theoretically, much more objective and closer to the truth.

Why the title *Between East and West. The Image of the Romanian Principalities in the Accounts of Foreign Travellers (1710–1810)*? Because then, as now, the Romanian Principalities were perceived as lying on the frontier between East and West. Some travellers placed Transylvania in Europe, while others regarded Moldavia and Wallachia as parts of the Ottoman Empire and thus as belonging to the East. The political realities of the Principalities led travellers to place them in the West or the East. The political argument is important in this classification, but it is not and should not be decisive. This is why, in our work, we seek to reconstruct the travellers' intellectual frameworks and emotional responses to the realities they encountered. in order to understand how they thought and what they felt in relation to the Romanian lands and its inhabitants saddened me.

The aim of this research is to critically analyse the representation of realities in the Romanian Principalities in the accounts of foreign travellers who crossed them[12]. In the first stage, we examine the realities of the frontier, defined as a space that separates countries[13]. In general, travellers' first impression

---

See also Anna Tylusinska-Kowalska, *Viaggiatori polacchi in Sicilia e Malta tra Cinquecento e Ottocento*, Sicilia, 2012, p. 27-36. See also the study by Lucia Burello, *Viaggiare*, in *La porta d'Italia. Diari e viaggiatori polacchi in Friuli Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*. Curatore L. Burello, A. Litwornia, Udine, 2000, p. 13-43.

[9] Johann Wolfgang Goethe, *Viaggio in Italia: 1786-1788*. Introduzione e commento di Lorenza Rega; traduzione di Eugenio Zaniboni, Milano, 2020, p. 671.

[10] Mariana Starke, *Travels on the Continent: Written for the Use and Particular Information of Travellers*, London, 1820, 845p.

[11] See Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)* [*The Status of the Principality of Transylvania in Its Relations with the Ottoman Porte (1541–1688)*], Cluj-Napoca, 1996, p. 107-119; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române* [*Supplex Libellus Valachorum. From the History of the Formation of the Romanian Nation*], new edition with additions and clarifications, Bucharest, 1984, p. 134; Mathias Bernath, *Habsburgii şi începuturile formării naţiunii române* [*The Habsburgs and the Beginnings of the Formation of the Romanian Nation*], translated by Marionela Wolf, with a foreword by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1994, p. 87.

[12] See Sorin Mitu's analysis of the main research trends and major contributions to imagological studies in Romania., in Sorin Mitu, *Transilvania mea: Istorii, mentalităţi, identităţi* [*My Transylvania: Histories, Mentalities, Identitie*], Iași, 2013, p. 93-98.

[13] An interesting description of the types of frontiers in Europe, albeit in relation to contemporary realities, can be found in the work of Mircea Brie and Ioan Horga, „Le frontiere europee – espressioni dell'identità", in *Transylvanian Review*, vol. XXIII, Suppl. No. 1, 2014. See also Sorin Șipoș, Federico Donatiello, Dan Octavian Cepraga, Aurel Chiriac, *Categorie europee. Rappresentazioni Storiche e Letterarie del ´Politico*, in *Transylvanian Review*, vol. XXIII, Supl. No. 1, 2014, p. 202-216. More closely related to our research topic is the volume edited by. Romanița Constantinescu, *Identitate de frontieră în Europa lărgită. Perspective comparate* [*Border Identity in an Enlarged Europe: Comparative Perspectives*], Iași, 2008. See also Robert Muchembled, *Introduction: Frontières vives: la naissance du Sujet en Europe (XVe - XVIIe) siècle*, in *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*, ed. Eszer Andor and István György Tóth, Budapest, 2001, p. 1-8.

of the country they enter decisively influences their perspective. We are therefore interested in understanding their state of mind from their very first encounters with the realities of the country they enter. Following Michael Metzeltin's methodological suggestions[14], we seek to identify the elements described by foreign travellers that may serve as landmarks, indicators and witnesses defining the frontier and signalling to the traveller that it is approaching. In the next stage of the research, we leave the territory of political, legal and geographical frontiers and move into the interior of the Romanian Principalities, extending our investigation to cultural and civilisational frontiers. We shall therefore accompany the travellers from their entry into the Principalities to their destination, paying attention to their means of transport, places of accommodation, emotions and experiences. Once the travellers reach Sibiu, Iași and Bucharest, we shall observe and analyse the ceremonial at the princes' courts and the influences coming from the East, through the Phanariots, and from the West, in dress, political ceremonial, behaviour and the attitudes of the political elite. Last but not least, we are interested in the manner in which foreign travellers interacted with Romanians and in how the indigenous population was described by them: who the Romanians were, what language they spoke, the qualities and shortcomings of this Neo-Latin people situated on Europe's south-eastern frontier, as well as their customs and traditions. Klaus Heitmann's research was of great assistance in preparing this part of our approach[15].

Before proceeding to analyse the information contained in the memoirs, journals, reports and correspondence of foreign travellers, we should first clarify our research methodology. The first step was to identify the travellers who crossed the Romanian lands and left us documentary records. By the term travellers, we mean foreigners who reached the Principalities, regardless of how long they resided there. We likewise include both those travellers whose final destination was the Romanian Principalities and those who merely transited the Romanian lands but left records concerning them. The next step consisted in establishing the travellers' background, the reasons for their journey and the direction from which they entered the Romanian territories.

The intellectual background of travellers is important in assessing the value of documentary sources. An educated traveller can make well-founded and critical observations about realities in the Principalities. Their training also gives them the opportunity, at least theoretically, to draw information from published works and to obtain as much information as possible from the political elite of the Principalities.

The reasons for the journey are also important to the quality of the information collected. A traveller in a hurry to reach the destination has less time and interest in describing the places traversed and the people encountered. By contrast, visitors who arrived on political and economic missions, as well as those driven by intellectual curiosity, would write much better-documented memoirs. For the historian, it is important to establish the degree of objectivity of the records, since the accounts of representatives of various states present in the Romanian lands contain a high degree of subjectivity. The Romanian Principalities were traversed primarily by travellers who represented their countries of origin and owed their positions to the kingdom or empire that had sent them on a mission. The number of travellers belonging to the liberal professions and the humanities who reached the Danubian area was small compared with the situation in the Western world, a fact that also affected the originality of the surviving sources.

We also consider it important for our research to specify the travellers' regions of origin and the places through which they entered the Romanian space, in order to understand how they perceived the Principalities after crossing the frontier. This opens another research topic, namely the relationship between centre and periphery, between the civilised space, where law and institutions impose order, and the uncivilised one, where arbitrariness and corruption are the principal coordinates. Some of the negative attitudes towards the countries inhabited by Romanians, found among certain travellers from Western Europe, become intelligible when analysed through the lens of the relationship between centre and periphery. For example, a traveller moving from Transylvania into Wallachia would cross the border with states of mind and attitudes different from those identified in the accounts of someone leaving Moldavia or Wallachia and entering Transylvania. Among the three provinces, Transylvania represented the centre, while Wallachia and Moldavia were the peripheries. In turn, compared with Austria or Hungary, Transylvania was itself a periphery. In this type of analysis, it is important for the historian to specify where the centre lies in order to determine where the periphery is located. Most geographical and cultural spaces can become peripheral in relation to another space. For example, Count de Ségur, travelling from Prussia

[14] Michael Metzeltin, *Geneza frontierelor în Europa și valoarea lor emoțională* [*The Genesis of Frontiers in Europe and Their Emotional Significance*], in *Identitate de frontieră în Europa lărgită* [*Border Identity in an Enlarged Europe*], p. 23-39.

[15] Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german (1775-1918). Un studiu imagologic* [*The Image of the Romanians in the German-Speaking World (1775–1918): An Imagological Study*], Bucharest, 1995.

into Poland in the winter of 1784-1785, was aware that he was crossing an important boundary. He felt that he had "left Europe completely" and, moreover, had "gone back ten centuries"[16]. Several decades later, the Marquis de Custine, while in Russia, recorded the following as the conclusion to his visit:

> "One must have lived in this restless wilderness, in this unrelenting prison called Russia, to properly feel all the freedom enjoyed in the other countries of Europe, regardless of their form of government. If you encounter dissatisfied people in France, use my method and tell them: Go to Russia. It is a useful journey for any foreigner; anyone who has properly seen this country will be content to be able to live anywhere else"[17].

In both travel accounts, we find an idea that is omnipresent among most travellers: that they were either at the edge of Europe, inside or outside its eastern frontiers, or in another geographical space, on another continent, which had little in common with Europe.

With regard to travellers' places of origin, it also seems somewhat natural that those coming from far away and having no direct connection with the Romanian Principalities should be uninformed about local realities and less influenced in their assessments by the legacy of historical conflicts. Travellers arriving from countries neighbouring the Romanians could have their judgments coloured by negative images arising from military conflicts and from tensions generated by religious differences and disputes[18].

We set out to accompany them on their journey from the frontier to the princely court, in order to gain an overall view of their travels from the first contacts, through officials, customs, quarantine and the means of transport used. Our starting idea was to obtain information from travellers horizontally, that is, from entry into the country to the final destination, but also vertically, from the princely authority down to the peasant who sheltered the traveller at night, exhausted after a gruelling journey and desperate because he had nowhere to sleep on a rainy or freezing night. Thus, he provides us with complex and detailed information about the symbolism and concept of the frontier at the time, about frontier markers and the states of mind experienced by foreigners when passing from one country to another, and about the differences between Transylvania and the other two countries, Wallachia and Moldavia.

Another important aspect concerns the means of travel, routes of communication, and the origin, customs and traditions of the Romanians. Although the roads and means of travel differed considerably from those the foreign travellers were accustomed to in their home countries, they were fascinated and impressed by the fact that both Romanians belonging to the political elite and ordinary people were conscious of their Roman origins, and that this heritage was preserved in popular customs and traditions. Likewise, considerable attention is devoted to the resources and administration of the Romanian Principalities, their political system, and the solutions proposed by travellers to improve the living conditions of the Romanians in the three principalities. One of the most frequent observations made by the travellers analysed concerns the wealth of the principalities, their poor administration, endemic corruption, and the poverty and exploitation of the Romanian population. Thus, with the help of and through the eyes of travellers, we seek to establish the existence of certain realities, some positive and others negative, and also to explain their causes. We are not pioneers; on the contrary, the subject has been investigated intensively and has attracted the attention of numerous Romanian and foreign authors, of whom we mention a few: Nicolae Iorga, Pompiliu Eliade, George Pascu, Paul Cernovodeanu, Maria Holban, P. P. Panaitescu, Klaus Heitmann, Dan Amadeo Lăzărescu, Andrei Cornea, Nicolae Isar, Pierre-Yves Beaurepaire, Pierrick Pourchasse, Daniel Barbu, Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Mihaela Grancea, Neagu Djuvara, Alexandru Duțu, Germaine Lebel, Larry Wolff, Maria Todorova, Ștefan Lemny, etc. I believe that, in light of earlier research on the subject, the period under investigation could be extended and greater attention could be given to the characteristics of the Romanians, their qualities and shortcomings.

Ultimately, the focus is on the Romanians and the lands they inhabited, their customs, beliefs and traditions, the political system of the period, and the solutions proposed by foreigners for the modernisation of society. It concerns the place and role of the Romanians in the history of Europe in the eighteenth century. Among the many pieces of information they left, most foreigners who came here also wrote the following,

---

[16] Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est: Harta civilizației în Epoca Luminilor* [*Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*], translated from the English by Bianca Rizzoli, Bucharest, 2000, p. 21.
[17] Marchizul de Custine, *Scrisori din Rusia în 1839* [Marquis de Custine, *Letters from Russia in 1839*], edition, foreword, and critical apparatus by Pierre Nora, translated from the French by Irina Negrea, Bucharest, 2007, p. 337.
[18] Klaus Heitmann, *op. cit.*, p. 20; 54.

which deserves emphasis: “The country is rich and beautiful, but it is very badly governed”. This information about the Romanian world, as seen, perceived and recorded by foreign travellers, has been interpreted and analysed “without hatred or bias” by the contemporary historians. At times, travellers’ accounts contain observations and appeals for the better organisation and administration of the country, as well as sharp criticism of the political class and the rulers of the Principalities. They were responsible then, as they are today, for how the country functioned. We would like to draw attention to the “anonymous and silent” masses who interacted with travellers and thus became historical figures. They were the payers of dues and taxes, those who fulfilled obligations to their masters; ultimately, they were the principal producers of goods. They are the country and those who sustain the country, as stated both in the ultimatum addressed by the peasants who rose in revolt in 1784 to the nobility besieged in the fortress of Deva and in the Proclamation issued by Tudor Vladimirescu only a few decades later.

At this stage of an ongoing investigation, the examination of foreign travellers’ accounts of the Romanian Principalities between 1710 and 1810 allows us to draw a number of preliminary conclusions. Although I have read most of the travel accounts concerning the Romanian lands, some of the conclusions reached at this stage of the research may be supplemented, nuanced and perhaps even invalidated by future research. This in no way diminishes the honesty and good faith of our investigation into a sensitive subject that is nevertheless so necessary and difficult to address. The research does not proceed from the assumption that the Romanians were exceptional or that the lands they inhabited were uniquely beautiful. Nor did I proceed from the premise that everything bad that happens is their fault, as is sometimes said and written about them all too often. I have sought to understand and critically analyse both the positive and negative descriptions in travellers’ records within the context of the period and in relation to the authors’ intellectual backgrounds and sensibilities. As a Romanian, I was pleased when foreign authors regarded the country and its inhabitants with sympathy, understanding and great warmth. Some foreign travellers educated within a particular cultural milieu genuinely suffered and sympathised with the hardships endured by Romanian peasants, strongly condemning social and national exploitation. Likewise, they condemned the abuses of the powerful within the country and those perpetrated by neighbouring empires.

As a historian, I came to understand that many of the criticisms, observations and suggestions made by foreign travellers about the realities they encountered here were objective, justified and correct. Their message was that greater involvement from all social categories was needed so that the Romanian Principalities could make use of the resources they possessed for the benefit of Romanians. Their message was that greater involvement from all social categories was needed so that Principalities could make use of their resources for the benefit of their inhabitants, and that the countries had great economic potential but needed to be better governed and administered. In other words, a national project initiated by an educated Romanian elite was needed, one that would act with care and responsibility towards the people. These moments would come shortly after the foreign travellers’ records, namely in 1821, 1848 and 1859, and would prepare the ground for the construction of modern and unified Romania.

Another conclusion that emerges is that certain aspects of this part of Europe that do not function well will not change easily and that much more time and effort are required. Representatives of the Annales School warned us decades ago that the most difficult changes are those affecting mentalities, which occur slowly and over the *longue durée*. For this very reason, they encouraged historical investigations to be conducted by specialists over a longer span of time, so that they might capture continuities as well as what is ephemeral, transient and without major impact on society. Together with our travellers, we can identify numerous negative elements found in the Principalities between 1710 and 1810 that remain present in one form or another today.

Several elements that lend originality to the present undertaking emerge from rereading the documentary sources and interpreting them in a modern manner. We focussed on the origins and intellectual backgrounds of the travellers who crossed the Romanian lands. These two aspects are important for establishing the scholarly value of the information in the documentary sources. We also identified the directions from which travellers entered the Romanian lands, specified their destinations and, where possible, captured their state of mind when crossing physical and civilisational frontiers. The route of travel was reconstructed from the frontier towards the capitals of the Principalities, taking into account the so-called frontier markers that separate West from East. Another direction of analysis focused on the types of documentary sources left to us by foreign travellers[19].

[19] Sorin Șipoș, *Între Orient și Occident. Imaginea Principatelor Române în relatările călătorilor străini (1710-1810)* [*Between East and West: The Image of the Romanian Principalities in the Accounts of Foreign Travellers (1710–1810)*], University of Oradea Press / Romanian Academy Publishing House, Centre for Transylvanian Studies, Oradea / Cluj-Napoca, 2026, p. 11-30.

Most foreign travellers who crossed the Romanian lands came from Central and Northern Europe. Their presence in the Romanian space was largely due to political, military and economic assignments received from the sovereigns who sent them. Unlike in Western Europe, where educational journeys held considerable importance, those who travelled in the Romanian Principalities did so for other reasons and were officials or representatives of the great powers. When crossing from Transylvania into Wallachia and Moldavia, travellers were able to notice important elements in the perception and understanding of the frontier, namely: the militarised frontier, customs, quarantine and soldiers, customs officials and the passport. A border marked by so many elements did not exist between the Danubian Principalities and the Ottoman Empire. From this perspective, for many travellers less familiar with the political realities of the region, Moldavia and Wallachia were provinces of the Ottoman Empire[20].

Beyond all this, a different attitude can be observed among travellers crossing the Romanian Principalities. Travellers viewed entry into Transylvania with optimism and the crossing of Moldavia and Wallachia with suspicion and distrust. Beyond the existence of real causes, we must note a certain subjectivity among foreign representatives, who were pleased to reach, for example, Transylvania, a province closer to the realities of their native lands, as well as a certain desire to exaggerate the realities existing south and east of the Carpathians, a space perceived as part of the Ottoman Empire, as we mentioned above.

We also noted the existence of mental frontiers among foreign travellers, originating in historical realities and sediments accumulated over centuries and superimposed upon personal experiences. After crossing political frontiers, the representatives of the great powers entered the interior of the country and generally followed the road to the capitals of the Romanian Principalities (Bucharest, Iași and Sibiu) where they had the opportunity to come into contact with many of the ethnic, social and political realities found there.

Foreign travellers selected the means of transport by which they would cross the Romanian lands according to the direction from which they entered this space and their financial means. If entry into the Principalities involved crossing the Danube or another watercourse situated on the frontier, travellers used a boat, skiff or ferry. If, by contrast, they entered the country overland, they travelled by stagecoach, cart, on horseback or, in mountainous areas, on foot, owing to the poor condition and difficulty of the routes of communication[21].

The crossing from Transylvania towards the extra-Carpathian Romanian Principalities was much more dangerous. This is probably also why few descriptions have survived of the passes linking these countries. The great majority of accounts are limited to describing the route followed, including the pass through which the travellers crossed the Carpathians, with evident emphasis on the dangers encountered. Yet perhaps the most important point is that most of them describe their experiences of crossing the Carpathian Mountains with great emotion.

Crossing the frontier between Wallachia and Moldavia, on the one hand, and Transylvania, on the other, took place under entirely different conditions and with great difficulty. The reason was that a mountain chain that was difficult to cross lay between the two extra-Carpathian principalities and Transylvania. Nevertheless, some voyagers, having no other option, were compelled to cross the mountain passes.

Judging by the number of travellers who left records, few high-ranking figures reached the Romanian lands, and those who did enjoyed the support of the princely authority. Crossing the country in general, and the frontier in particular, was transformed into a veritable display of power intended to demonstrate the strength of the country from which they came. The political authorities in the Principalities were also interested in ensuring that the journey of the ambassador or high official was carried out impeccably. The princes of the Romanian lands, on their own initiative, on the sultan's orders or at the suggestion of the ambassador accredited to the Porte, ensured that representatives of the great powers enjoyed the support of the princely authorities.

In exceptional situations, when floods or snowfall began, or when the Carpathian passes were crossed, even if they had modern means of travel at their disposal, the visitors' situation could become significantly more complicated. The notes made by travellers vividly reflect their state of mind at those moments.

Only a few of them managed to obtain audiences with the princes of the Romanian lands and described court ceremonial. This privilege was enjoyed primarily by representatives of the great powers on missions to Constantinople and by representatives of the great powers accredited to Iași and Bucharest. At

[20] *Ibidem*, p. 31-55.
[21] *Ibidem*, p. 57-90.

times, persons travelling for personal reasons were also received by the prince, through the intervention of their countries' ambassadors in Constantinople. Official audiences or private meetings with the Phanariot rulers were accompanied by travel facilities. Nevertheless, sufficient information has survived from foreigners to allow us to form a complex picture of Eastern and Western influences in the capitals of the Romanian Principalities.

The travellers noted the strong Eastern influences at the rulers' courts, especially in ceremonial, dress and protocol. Yet they also observed the presence of Western influences at the courts of the Romanian rulers, admittedly still tentative. In Transylvania, at the governor's court, the presence of the Western world was overwhelming and evident.

Foreign travellers made numerous observations on dress, dwellings, mentalities and the political system of the Romanian Principalities. Official audiences and private discussions with the Phanariot princes were particularly significant. On each occasion, the princely authority organised evening gatherings or offered meals for the ambassadors or special envoys, at which they had the opportunity to observe Eastern and Western influences among those in power. At times, the observations and criticisms were justified, particularly with regard to the corrupt political system and the duplicitous attitude of the Phanariot princes. At other times, foreign visitors failed to understand the affectionate and open attitude displayed by the political elite of the Principalities. Likewise, representatives of the great powers had greater difficulty becoming accustomed to the attitudes, behaviours and cuisine of Bucharest and Iași[22].

To a large extent, foreign travellers' observations on the political elite of the Principalities highlight its closeness to the East and the Ottoman Empire and, to a lesser extent, its affinity with elements of civilisation specific to the West. Representatives of foreign powers perceived Transylvania differently: the province was viewed as part of Western civilisation, albeit one situated on its periphery.

The accounts from the eighteenth century and the first decade of the following century are full of interesting observations about the language spoken by the majority population of the Principalities. The documentary sources used by travellers writing about the origins of the Romanians are diverse, but the most numerous are historical and geographical sources and works of ancient and medieval philology. These older sources were supplemented by works of history and geography published in the eighteenth century containing information about the origins of the Romanian language and about people. Some of the less educated ones obtained their information directly from Romanians, noting with surprise that this people spoke a language that many of them, especially inhabitants of the Italian Peninsula, could understand. Thus, most voyagers concluded that Romanian was the heir to Latin.

Among them, it was the scholars and those belonging to the liberal professions who understood the process by which the Romanian language was formed. Of the travellers who wrote about the origins of the Romanians, 23 clearly established that the Romanian language developed from Latin, while 21 also discussed the origins of the Romanians, which they reconstructed correctly, regarding them as the descendants of Roman colonists settled in Dacia. For all those who reached the Romanian Principalities, the language spoken by the Romanians was the determining element in establishing their origins. Only secondarily did historical data, such as archaeological sources or ancient and medieval chronicles that speak of the Romanians' Roman origins, lead foreigners to regard the Romanians as descendants of the Romans. Most of them succeeded in correctly reconstructing the processes of ethnogenesis and glottogenesis, including the presence of numerous Slavic and Turkish words in Wallachia and Moldavia, and Hungarian and German words in Transylvania. There were also five travellers who succeeded in distinguishing between the name Romanian, the term by which they called themselves, and Vlach, the name given to the Romanian population by foreigners; in their opinion, this distinction was an argument in favour of their Romanity and their closeness to the West[23].

The records concerning the beliefs and customs of the Romanians are among the most interesting types of ad literam information transmitted by foreigners. They address a subject that is both fascinating and intriguing for the image of the Romanians emerging from their accounts. The description and understanding of Romanian beliefs and customs became increasingly interesting to them. What are the Romanians like? What is their religious faith? How do they practise it? Are Romanians more devout than the compatriots of the travellers who came to our lands?

All the characteristics identified among the Romanians combine, to some extent, elements of Western and Eastern heritage, namely their origins, geographical position, language and religious faith. The

[22] *Ibidem*, p. 93-124.
[23] *Ibidem*, p. 149-168.

Romanians are descendants of the Romans, but they also have an important Slavic component. They are Christians, but of the Byzantine rite, with certain specific features that foreigners did not always understand. Voyagers noted in particular the forms in which religious faith was expressed among ordinary Romanians: long and rigorous fasts, the sign of the cross, the kissing of icons, Christian practices resulting from the combination of pagan and Christian elements, the commemoration of the dead, stones placed on the chests of those buried, and so forth. These were contrasted with forms of religious expression in the Christian Churches of the West. There, Christians knew the prayers, whereas here they knew them less well. There, heated theological debates took place; here, they occurred only at the level of the elite. In other words, most travellers associated the practice of the Christian faith with education and a sound knowledge of Christian teachings. Yet education and instruction were almost non-existent among ordinary Romanians, giving rise to religious practices that foreigners often failed to understand. For Orthodox Christians, however, the veneration of icons, the sign of the cross and fasting were important and represented the highest form of Christian expression among ordinary Romanians. It is true that some Romanians did not know how to recite the *Our Father* in full, that they were uneducated and that they did not observe Christian teachings *ad litteram*, but their intense religious experience and Christian devotion, characteristic of Orthodox Christianity, could not be denied.

Similarly, Romanian customs were associated with major feast days and with the important moments of human life: birth, marriage and death. At weddings, the religious ceremony was accompanied by the dances and music of the wedding party as they escorted the procession to the bride's house, while along the way the wedding guests, led by the master of ceremonies, danced continuously. At funerals, professional mourners were present alongside the priests and musicians at the head of the deceased. Carol singers, Căluș dancers and Drăgaica were also described only marginally as exotic practices whose meaning they did not understand. It would be necessary to wait until the end of the nineteenth century for specialists in ethnography, folklore and ethnology to reveal the importance and antiquity of these practices for Christian civilisation. Another conclusion emerging from the analysis of travel records is that they are important documentary sources for ethnologists, folklorists and historians of religion seeking to understand the beliefs and customs found among Romanians[24].

Foreign travellers who crossed the Romanian lands were impressed by the variety of resources found there. At the same time, they observed with surprise that these riches were not exploited efficiently, while the country's inhabitants, overwhelmingly peasants and the principal, perhaps the only, producers of goods, lived in poverty difficult to describe, despised and oppressed by the country's political elite. Voyagers generally proved well informed about the political and economic situation in the Principalities, drawing information either from older works or from direct contact with local realities.

Official audiences and private discussions with native and Phanariot princes would likewise prove decisive in providing a better understanding of local realities. Travellers sought to understand the status of the Romanian lands in relation to the Porte in previous centuries in order to assess contemporary realities correctly. In the great majority of cases, they observed that Romanian rulers had successfully resisted Ottoman military campaigns in the past and that the treaties concluded provided for a largely symbolic subordination to the Porte. The deterioration of relations between the Romanian Principalities and the Ottoman Porte occurred particularly after the imposition of Phanariot rule, even though economic and financial obligations had at certain times been far greater in the past.

Observations and criticisms by representatives of the great powers were often justified, especially regarding the corrupt political system and the duplicitous attitude of the Phanariot princes. Most foreigners noted that Phanariot princes and sultans were chiefly responsible for the difficult situation of the inhabitants of the Principalities. Yet they were not solely responsible for the situation. Nor had the situation of the Romanian lands in relation to the Porte been better in the previous century. Thus, not only the Phanariot princes but also the native princes and the indigenous boyar class were culpable for the political situation of the countries. The Phanariots, especially during the first part of their rule, sought to introduce reforms to improve the functioning of the Principalities. Some succeeded, others did not, but certain princes also had good intentions. This is why some travellers noted the sensitive position of the Phanariot princes in relation to the sultans and high Ottoman officials, who were their masters. Other Phanariot princes, appointed directly by the Porte regardless of their origins, governed the countries entrusted to them by the sultans solely with the aim of enriching themselves as rapidly as possible, using the harshest methods to this end. It is no coincidence that visitors had very harsh words for authoritarian and greedy princes, who resembled

[24] *Ibidem*, p. 169-197.

their masters, the sultans. One point is clear from the written records: the Romanian lands were oppressed, exploited and humiliated by the Phanariot princes and representatives of the Ottoman Porte. Frequent military conflicts, invasions by foreign armies, exactions, plunder and the killing of inhabitants played an equally important role in the difficult situation of the Principalities. Evidently, the native boyars were not spared the criticism of foreign travellers, and at times neither was the majority population, often accused of a passive attitude towards the injustices it endured[25].

In Transylvania, political realities were different: the province was integrated into the Habsburg Empire, and the sovereigns sought to promote reforms to remove the predominantly Romanian serf population from the authority of the nobility, which was largely of Hungarian origin. For this reason, the rulers in Vienna and the reforms they promoted were viewed positively both by the Romanians of the province and, especially, by foreign travellers. Here, the main impediment to the province's development was the abuses and retrograde attitude of the Transylvanian nobility.

Some voyagers who reached the Principalities did not confine themselves to describing the political situation, economic potential and geopolitical position, but attempted to propose solutions for improving their status, according to the interests of the powers they served at the time. Many authors were dissatisfied with and condemned the policies of the Porte and the Phanariots in the Danubian Principalities, as well as the attitude of the Hungarian nobility in Transylvania, but few offered solutions in the interests of the countries about which they wrote. The great majority proposed solutions not only for improving the political status of the Principalities in relation to the interests of the powers they served, but also to their own advantage.

The analysis undertaken here offers a perspective on the Romanian Principalities in the eighteenth century as represented, understood and interpreted by foreign observers. In relation to present-day reality, some of the things described by travellers have changed, others have changed little or not at all, and some have disappeared. This situation confirms Nicolae Iorga's thesis concerning the importance of historical continuities and the need for national history to be investigated and viewed from beyond ethnic and political borders and, very importantly, with a critical approach.

[25] *Ibidem*, p. 199-243.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.08

EUROPA DUPĂ NAPOLEON: DEMOGRAFIE ȘI RECONFIGURARE POLITICĂ ȘI SOCIALĂ ÎN „LUNGUL SECOL AL XIX-LEA”

Radu ROMÎNAȘU*

EUROPE AFTER NAPOLEON: DEMOGRAPHY AND POLITICAL AND SOCIAL RECONFIGURATION DURING “THE LONG NINETEENTH CENTURY”

ABSTRACT

This study begins with a theoretical presentation of the „Long Century” (1789–1918) and the concept of „longue durée” from the perspective of the Annales School. The main text proposes an analysis of the continental impact of the Congress of Vienna in 1815, along with an examination of human losses, migration, urbanization, and the demographic transition, within an interconnection between demography, politics, and economy, emphasizing the role of population as a factor of power. The influence of the Industrial Revolution, medical advances, and the reduction of wars/epidemics was also taken into account-elements that shaped the European balance, state power, and social structures, offering lessons for subsequent European policies.

Furthermore, the study highlights the reciprocal relationship between demographic transformations and state-building processes, demonstrating how shifts in population dynamics influenced governance, military capacity, and economic development across Europe. It also situates these changes within a broader historiographical framework, arguing that the longue durée perspective allows for a more nuanced understanding of structural continuities and ruptures that defined the transition to modernity.

Keywords: Europe, war, demography, Industrial Revolution, migration

Preliminarii și clarificări conceptuale

Sintagma „Secolul cel îndelungat” sau „Secolul cel lung” nu se referă la un secol distinct, care din punct de vedere temporal are o sută de ani, ci la o perioadă istorică mult mai complexă și mai extinsă decât limita unui secol, în care se desfășoară un șir de mutații și de fapte istorice, cu repercusiuni semnificative în plan politic, social, economic și cultural. Discutăm despre paradigma „timpului lung” sau a „duratei lungi”, concept central în istoriografia Școlii istorice franceze de la *Annales*.

În istoria universală, specialiștii vorbesc despre „secolul al XIV-lea cel lung”, adică despre o perioadă care începe în jurul anului 1300 și se extinde până în prima parte a secolului al XVI-lea, în pragul Reformei religioase (1517). Aceeași caracteristică i se atribuie și secolului al XIX-lea. Acesta a fost marcat de o adevărată „explozie” demografică continentală. Populația Europei a crescut de la circa 187 de milioane de locuitori în 1800 la 468 de milioane în 1913, datorită scăderii mortalității și menținerii unei natalități ridicate[1]. Acest *boom* demografic, marcat de o serie de progrese medicale spectaculoase și de revoluția agrară, a reușit să transforme populația europeană într-un factor strategic de putere, după cum subliniază Jack Goldstone într-un studiu de demografie politică[2].

Această expresie dorește să sublinieze faptul că schimbările sociale, economice, politice și culturale – specifice unei perioade istorice distincte – includ mai multe generații și oferă o perspectivă mult mai amplă asupra proceselor istorice decât o delimitare clasică.

Astfel, „Secolul cel lung” este un concept folosit de istorici pentru a evidenția continuitatea și importanța unor fenomene istorice pe o durată mai îndelungată.

Scrisul istoriografic despre „Secolul cel Lung” este definit și perceput diferit de istoricii care s-au angajat în cercetarea lui. În registrul propunerilor de periodizare, debutul lui este considerat momentul izbucnirii Marii Revoluții Franceze din 1789, iar epilogul este fixat la sfârșitul Primului Război Mondial.

*Universitatea din Oradea; e-mail: rrd1214@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-4943-9025.

[1] Peter Winzen, *Bevölkerungsexplosion in Europa und Kalter Krieg (1904-1914)*, Editura Vandenhaeck&Ruprecht, Göttingen, 2024, p. 11-16.

[2] Jack Goldstone, *Political Demography. How Population Changes Are Systemically Transforming World Politics*, Oxford University Press, 2012, p. 25-28.

Încadrat de aceste două procese istorice majore din istoria umanității, „Secolul cel Lung” a fost în sine o perioadă a revoluțiilor și a reformelor diverse (politice, economice, culturale și estetice).

Romantismul, liberalismul, naționalismul și socialismul își au originea în acest „Secol lung”. Mai mult, secolul al XIX-lea a rămas în istoriografia universală ca fiind secolul națiunilor, al construcției statelor moderne europene, dar și al legitimității conservatoare, al imperiilor nou create, al cooperării internaționale. El este, în egală măsură, și un secol al „exploziei demografice”: între anii 1800 și 1900, Europa atinge 25% din populația globală (de la 21%), cu un spor anual mediu de 0,8–1%, comparativ cu Asia (0,4%). Toate aceste fenomene, descrise și analizate în „durată lungă”[3], după celebra formulă propusă de Fernand Braudel, pot explica, într-o nouă paradigmă, mișcările naționale europene din perspectiva demografică a surplusului de populație tânără (60% din populația europeană era încadrată, în anul 1850, sub vârsta de 30 de ani)[4].

Într-o primă etapă istoriografică, cercetătorii epocii moderne și-au focusat atenția asupra marilor confruntări militare, asupra prevederilor diverselor tratate de pace încheiate, cu un accent deosebit asupra politicilor externe duse de Marile Puteri pentru menținerea echilibrului european.

În ultimele două-trei decenii, specialiștii au început să abordeze teme noi referitoare la impactul evenimentelor politice, economice și culturale asupra societății, mizând pe paradigma unei abordări holistice a istoriei, în care științele sociale (demografia, sociologia) dețin un loc important.

Această nouă tendință nu implică doar o simplă reconstituire a unor serii și date statistice, ci vizează componente precum mișcarea naturală a populației, distribuția spațială a acesteia, speranța de viață a populației, starea ei de spirit, relațiile de cauzalitate și interdependență între evenimentele și procesele istorice etc.

În această cheie de analiză interdisciplinară, Jack Goldstone preciza că „demografia modelează puterea politică, precum apa modelează pietrele dintr-un râu”[5], idee aflată în consonanță cu enunțul lui Mark Steyn, potrivit căruia „demografia este un joc al ultimului rămas”[6].

Considerații metodologice

Din punct de vedere metodologic, studiul de față se înscrie în orizontul istoriei sociale și al istoriei demografice și se bazează pe principiul analizei în durată lungă, corelând evenimentul politic cu evoluțiile structurale ale populației, migrației și urbanizării.

Cercetarea pornește de la premisa că faptele istorice nu pot fi înțelese izolat, ci printr-o raportare atentă la contextul economic, social și politic în care s-au desfășurat, precum și de la interdependența dintre aceste niveluri ale realității istorice.

În consecință, demersul nostru metodologic încearcă să combine metoda istorică cu analiza comparativă și cu utilizarea selectivă a instrumentelor cantitative, întrucât problematica abordată solicită atât interpretarea critică a surselor istoriografice, cât și valorificarea informațiilor statistice privind populația, mortalitatea, natalitatea, migrația și pierderile umane provocate de conflictele armate.

Sursele utilizate sunt analizate prin raportarea la originea lor, la contextul în care au apărut și la funcția pe care o au în construcția discursului istoric, pentru a evita atât simpla acumulare de date, cât și interpretările reductive. În acest sens, lucrarea nu urmărește doar descrierea schimbărilor demografice, ci și explicarea mecanismelor prin care acestea au influențat puterea statelor, mobilitatea populațiilor și reordonarea geopolitică a continentului european.

Totodată, cercetarea își propune configurarea unei sinteze interpretative care să pună în evidență legătura dintre schimbările demografice și reconfigurarea echilibrului european în secolul al XIX-lea.

În consecință, studiul de față încearcă să utilizeze o abordare interdisciplinară, situată la intersecția dintre istoria politică, istoria socială și demografia istorică.

Menționăm, totodată, că demersul de față are un caracter preponderent sintetic și interpretativ, fiind limitat de variațiile existente în estimările statistice, de accesul dificil la unele surse documentare și serii de date, de unde rezultă și dificultatea surprinderii exhaustive a unor procese istorice de mare amploare, așa cum este și în cazul de față. Ca urmare, datele demografice sunt tratate în prezentul studiu ca estimări orientative, nu ca valori absolute, deoarece literatura de specialitate oferă variații semnificative de calcul.

---

[3] Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th-18th century*, vol. I, Harper Row, 1979, p. 45–50.
[4] Jean-Claude Chesnais, „L’explosion démographique au XIXe siècle”, în *Population et société en Europe (1750–1914)*, Hachette, Paris, 1990, p. 70–75.
[5] Jack Goldstone, *op.cit.*, p. 37.
[6] Mark Steyn, *America Alone. The End of the World as We Know It,* Regnery Publishing Inc., Washington, 2006, p 3.

Diseminarea rezultatelor științifice

Analiza noastră este despre o perioadă istorică în care numărul conflictelor s-a redus foarte mult, în comparație cu veacurile precedente, iar pacea a devenit, în parametri generali, o constantă a timpului respectiv. Desigur, au existat și excepții, războaiele declanșându-se atunci când o serie de popoare europene s-au angajat în căutarea propriei identități și suveranități (a se vedea în special cazul germanilor și italienilor).

Revenind la începuturile „Secolului lung", adică la Marea Revoluție Franceză, trebuie precizat faptul că aceasta a avut în plan secund o altă revoluție, cea demografică. Aripa ei radicală reprezentată de iacobini, care a condus destinele Franței revoluționare între iunie 1793 și iulie 1794, a căutat să susțină, prin politici demografice eficiente, creșterea numărului populației, mai ales prin promovarea „cultului patriei", în coroborare cu lozinca „Patria în pericol!" („La Patrie en danger!"). Potrivit acesteia, Franța nu va avea niciodată suficienți bărbați pentru a servi și a apăra țara. „O mare națiune" a fost o altă deviză a revoluției franceze, prin care s-a urmărit ca Franța să devină un exemplu și un model creator în Europa și în lume. De altfel, acesta a fost și laitmotivul Directoratului (1795-1799) și al Consulatului (1799-1804). De aceea, Napoleon a promovat o politică demografică orientată spre creșterea numerică a populației, mai ales din rațiuni militare. Mai mult, Constituțiile anilor 1791, 1793 și 1795 au inserat în articolele lor prevederi referitoare la segmentul demografic. Se făcea referire „la cei mulți", cultul pentru număr fiind o altă caracteristică a faimosului proces revoluționar declanșat la finele secolului al XVIII-lea[7].

Dincolo de înfrângerea lui Napoleon Bonaparte, care marchează eșecul tentativei sale de unificare a Europei într-o singură entitate statală (un imperiu), europenii au conștientizat că forțele lor unite pot conduce la dobândirea unei puteri considerabile[8]. Însuși Napoleon afirma în *Memoriile din insula Sfânta Elena* că a urmărit să facă din Europa „o entitate politică în care fiecare individ ar fi putut să călătorească oriunde prin Europa și s-ar fi simțit permanent în patria sa"[9].

Istoricul Pierre Milza pune în discuție această solidaritate creată între statele europene la începutul secolului al XIX-lea. Ea avea o șansă de supraviețuire doar în condițiile în care națiunile nu ar fi lăsat „în voia sorții" raporturile dintre ele și ar fi creat pârghiile unei politici comune europene[10].

A urmat Congresul de la Viena (1814-1815) care, în concepția organizatorilor săi, a avut o capacitate și o încadrare general europeană cu totul diferită față de congresele și tratatele anterioare[11].

În consecință, cele opt Mari Puteri europene și-au asumat misiunea remodelării hărții Europei, solicitând celorlalte țări un consens general. A fost, de altfel, sistemul urmat mereu, mai mult sau mai puțin vizibil în plan diplomatic, la toate Congresele de pace ulterioare, inclusiv la cel de la Paris-Versailles din 1919-1920[12].

Retrasarea granițelor a ignorat inițial chestiunea demografică: Polonia (cu 3,5 milioane de polonezi – 80%) a fost rusificată, iar Lombardia-Veneția (cu 5 milioane de italieni – 90%) a rămas austriacă, ceea ce a generat tensiuni naționale notabile, susținute și de creșterea segmentului pentru populația tânără, totul raportat la o natalitate de 38‰.

Cu toate că a fost întrerupt de întoarcerea lui Napoleon din exil, „Cele 100 de zile" nereușind să producă o schimbare politică majoră, ritmul Congresului a devenit și mai accelerat, în sensul grăbirii adoptării unor hotărâri finale. Ceea ce se sfârșea cu adevărat era, de fapt, celălalt „congres", al vechii lumi aristocratice și echivoce (*L'Ancien Régime*)[13].

În urma domniei lui Napoleon au rămas numeroase pierderi umane, rezultate în principal din campaniile militare inițiate și din războaiele napoleoniene care au afectat, în mod direct, populația europeană. Estimarea acestora diferă de la un specialist la altul:

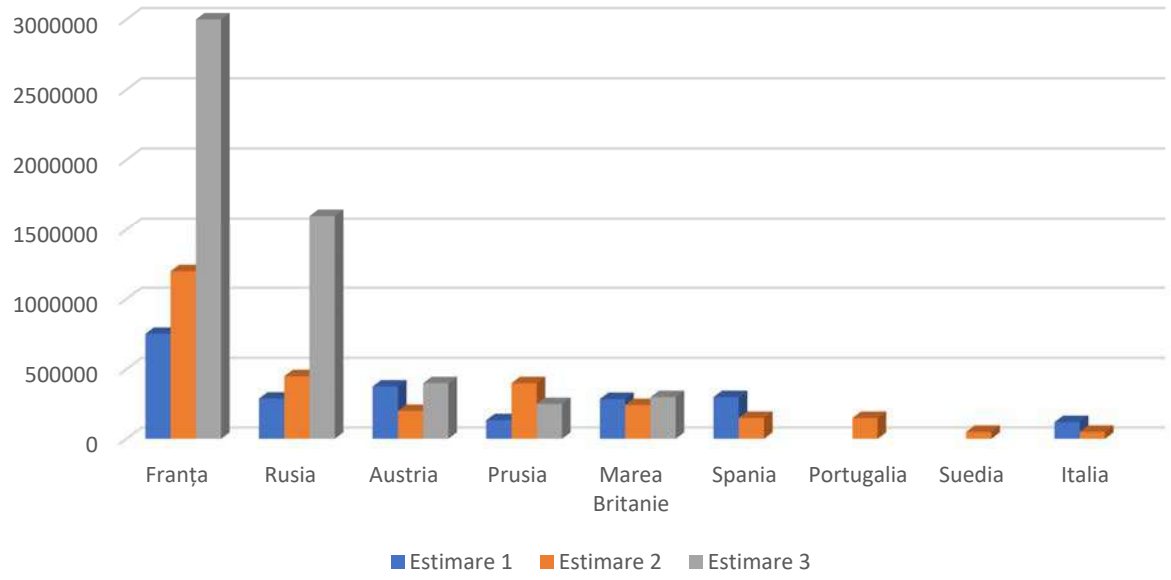
[7] Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: Europe 1789–1848*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1962, p. 73-75.
[8] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op. cit.*, p. 6.
[9] Napoleon Bonaparte, *Memorialul de la Sfânta Elena*, prezentare și note de Emmanuel de Las Cases, ediție în limba română, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997, p. 287.
[10] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op. cit.*, p. 6-7.
[11] Cipriano Giachetti, *Congresul de la Viena (1814-1815)*, Editura Helicon, Timișoara, 1999, p. 31.
[12] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op. cit.*, p. 73.
[13] *Ibidem.*

Stat / spațiu european	Estimare 1	Estimare 2	Estimare 3	Observații
Franța	750.000	1,2 mil.	3 mil.	Cea mai afectată putere europeană. Estimările variază considerabil în funcție de criteriul adoptat.
Rusia	289.000	450.000	2,6 mil.	Datele diferă în funcție de includerea pierderilor militare și a celor indirecte.
Austria	376.000	200.000	400.000	Pierderi importante, dar cu recuperare demografică rapidă după anul 1815.
Prusia	134.000	400.000	250.000	Afectată mai ales în contextul campaniilor continentale.
Marea Britanie	286.000	243.000	300.000	Pierderile trebuie corelate cu caracterul său maritim și colonial.
Spania	300.000	150.000	—	Pierderi ridicate în contextul războiului peninsular.
Portugalia	—	100.000	—	Estimare intermediară, cu date parțial convergente.
Suedia	—	50.000	—	Pierderi relativ reduse în raport cu marile puteri continentale.
Italia	120.000	50.000	—	Datele reflectă fragmentarea politică a spațiului italian.
Total estimat	**3–5 mil. militari**	**2–4 mil. civili**	**5–9 mil. total**	Estimare globală aproximativă a impactului uman al războaielor napoleoniene.

Tabelul nr. 1. Estimări ale pierderilor umane provocate de războaiele napoleoniene[14]

[14] Cifrele de mai sus au un caracter aproximativ și orientativ, întrucât literatura de specialitate oferă estimări diferite în funcție de criteriile de calcul, de delimitarea dintre pierderile militare și cele civile, de gradul de completitudine al datelor statistice și de efectele demografice indirecte. Vezi mai multe amănunte în acest sens la Samuel Dumas, K.O. Vedel-Petersen, *Losses of Life Caused By War*, Oxford University Press, 1923, p. 27; Boris Urlanis, *Wars & Population*, Soviet Publishing House of Social and Economic Literature, Moscova, 1971, p. 209; Geoffrey Ellis, *The Napoleonic Empire (Studies in European History)*, 2nd Edition, Palgrave Macmillan, 2003, p. 22-35; Tom Philo, *Military and Civilian War Related Deaths Through the Ages*, pe *http://www.taphilo.com/history/war-deaths.shtml*, accesat în 19.04.2025; Gaston Bodart, *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary, France, Germany, Italy, the Balkans, Russia, the Ottoman Empire, Turkey, Bulgaria, Serbia, Belgium, Poland*, Clarendon Press, Oxford, 1916, p. 43-47; Michael Clodfelter, *Warfare and Armed Conflict: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1618-1991*, vol. I, Editura McFarland & Company, Jefferson, 1992, p. 585-588.

Grafic 1: Estimări privind pierderile umane din timpul războaielor napoleoniene

Cifrele din tabel evidențiază faptul că pierderile din războaiele napoleoniene au fost inegale și au afectat mai ales marile puteri continentale. Diferențele dintre estimări indică dificultatea reconstituirii statistice, dar toate converg spre ideea unui impact demografic major.

Toate aceste vieți curmate (estimări medii: 3-5 milioane de militari la care se adaugă 2-4 milioane de civili) au reprezentat circa 1,5-2,5% din populația Europei (dacă ne raportăm la cele 200 de milioane de locuitori din 1815), afectând disproporționat Franța. În schimb, Rusia și Austria au pierdut masiv din numărul total al populației, dar ambele au recuperat rapid după anul 1815, ceea ce demonstrează reziliența demografică europeană.

De asemenea, se poate observa că pierderile umane au fost însemnate pentru perioada la care facem referire, cu atât mai mult cu cât întreaga populație a Europei era de 200 de milioane de oameni, iar cel mai mare perdant din acest punct de vedere a fost Franța, care, după 1815, în mod natural, a intrat într-o recesiune demografică. Ea pierde 10-15% dintre bărbații cu vârsta cuprinsă între 20 și 40 de ani (1,2-2 mil.), ceea ce se traduce printr-o „criză de natalitate” timpurie: rata natalității scade la 24‰ în 1850 (în comparație cu 35‰ în Prusia). De altfel, recensămintele napoleoniene indicau deja dezechilibre de gen în Picardia și Alsacia[15].

Restaurația – ca obiectiv principal al Congresului de la Viena – a avut în vedere nu numai reașezarea politică a dinastiilor conservatoare, ci și a teritoriilor populate. Popoarele care au simțit gustul libertății în timpul lui Napoleon, precum cel polon sau italian, au trecut din nou sub dominație imperială.

Din punct de vedere politic, Congresul de la Viena a impus așa-numitul „echilibru european” și implementarea unei păci „durabile și juste”[16], proiect susținut de cinci forțe ale continentului: Franța, Marea Britanie, Imperiul Habsburgic, devenit Austro-Ungar din 1867, Rusia și Prusia.

Acest echilibru de după 1815 a favorizat stabilitatea demografică. Între 1815 și 1850, populația Europei a crescut cu 30–40% (de la ~202 la ~280 de milioane), datorită reducerii războaielor și îmbunătățirilor sanitare, poziționând Rusia (cu o creștere spectaculoasă de la 40 la 70 de milioane) și Prusia ca noi actori demografici dominanți.

De altfel, este vorba și despre o recalibrare generală a Marilor Puteri europene. Spania, Olanda, Suedia părăsesc acest statut mult râvnit, locul lor fiind luat de Rusia, Prusia și Italia. Mai mult, în această perioadă Europa ia act de decăderea unui vechi și mare imperiu, cel Otoman. Nu în ultimul rând, trebuie să amintim și de valurile succesive de manifestare a spiritului național, așa cum s-a întâmplat în spațiul italian, Țările Române, Belgia, Grecia etc.

[15]B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1975*, 2nd rev. Editura Macmillan Press, London, 1981, p. 20-22, 98, 135.
[16] Paul Johnson, *O Istorie a lumii moderne*, Editura Humanitas, București, 2003, p. 123.

Debutul secolului al XIX-lea a însemnat, de asemenea, redesenarea hărții Europei. A avut loc o serie de schimbări teritoriale și, odată cu ele, s-au înregistrat și modificări demografice, procesul de mobilitate al populației dobândind valențe considerabile.

După semnarea *Actului Final* de la Viena, Europa a avut un nou cod de conduită în relațiile internaționale, și anume subordonarea interesului statal și național celui european, cu scopul menținerii unei stabilități pentru noul sistem instaurat.

După Congresul de la Viena, continentul a cunoscut importante schimbări teritorial-politice, cele mai importante fiind următoarele: Franţa a revenit la graniţele sale din 1789, având, în plus, obligaţia de a plăti importante despăgubiri de război; Regatul Ţărilor de Jos era compus din Provinciile Unite şi Ţările de Jos Austriece şi trebuiau să reprezinte o barieră în calea unei viitoare expansiuni franceze; Austria îşi recupera teritoriile pierdute, printre care Tirol, Salzburg, Veneţia şi Lombardia. Poziţia sa a fost consolidată și în ducatele de Toscana şi de Parma; Prusia prelua Renania şi Westfalia, la vest, iar la est, Pomerania, devenind astfel unul dintre cei mai importanţi actori ai Confederaţiei Germane; Statele Germane erau „unite” într-o confederaţie prezidată de Austria; Rusia lua în stăpânire Finlanda şi Basarabia, precum şi două treimi din Polonia, inclusiv capitala Varşovia, ţarul devenind şi rege al Poloniei; Marea Britanie îşi mărea teritoriul, prin preluarea Maltei, a Ceylonului, Insulelor Ionice, a Coloniei Capului şi a Insulei Hellgoland. De asemenea, primea suveranitatea de drept asupra strâmtorii Gibraltar; Suedia prelua și teritoriul Norvegiei; iar în Spania și Regatul celor două Sicilii a avut loc restaurarea dinastiei de Bourbon[17].

Fig. 1. Harta Europei politice după Congresul de la Viena (1815)
(sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Europe_1815_map_en.png)

Prima dintre Marile Puteri, Marea Britanie, reprezenta, în 1815, un imperiu colonial puternic articulat, deținând supremația navală absolută. Ea a promovat o politică externă realistă, fiind interesată de afirmarea puterii sale maritime, prin obținerea de baze și de poziții strategice suplimentare, dar și de păstrarea echilibrului de forțe continental. Pe plan european, a încercat să oprească hegemonia Rusiei folosindu-se atât de Prusia cât și de Austria. Economic, în prima parte a secolului al XIX-lea, Marea Britanie a rămas interesată de evoluția imperiului colonial spaniol aflat în declin, deoarece aceasta presupunea posibilitatea acaparării unor noi piețe de desfacere a produselor din zona latino-americană. De asemenea, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, a susținut menținerea existenței Imperiului Otoman, care trebuia să blocheze expansiunea țaristă spre Marea Mediterană. Din punct de vedere demografic, populația Marii Britanii s-a dublat în primii ani ai secolului al XIX-lea, grație avântului revoluției industriale. Conform unor

[17] Camil Mureșan, *Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă*, vol. I 1648-1848, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1973, p. 333-339.

studii de specialitate, populația Regatului Unit a crescut, în perioada 1801-1815, de la 10,7 la 20,9 milioane de locuitori[18].

Rusia a fost o altă Mare Putere a Europei, atât prin dimensiunile sale geografice, cât și demografice (după preluarea Finlandei, care avea 1 milion de locuitori,[19] a Basarabiei și a celor două treimi din Polonia – 3,8 milioane de locuitori – și a celorlalte teritorii, și-a mărit și mai mult puterea demografică). Ea și-a dorit supremația europeană prin asumarea unui rol de arbitru al sistemului instaurat la Viena în 1815. Interesele sale au vizat, cu precădere, strâmtorile Bosfor și Dardanele și, implicit, liberul acces în Mediterana[20].

Pe fundamentul fostului Imperiu Romano-German s-a constituit Federația Germană, alcătuită din 38 de state, cu o populație de 30 de milioane de oameni, condusă de împăratul austriac. Austria – din punct de vedere teritorial și demografic – a fost cea mai mare câștigătoare, recuperările teritoriale readucându-i în granițele imperiale aproximativ 5,5 milioane de locuitori. Deși era considerată în continuare o mare putere, Austria a reprezentat pentru concertul european un permanent factor de instabilitate politică declanșat de fiecare mișcare cu caracter național din interiorul granițelor sale.

Prusia a fost puterea ce a constituit unul dintre cele mai importante elemente ale cordonului sanitar ce înconjura Franța în urma înfrângerii lui Napoleon[21]. Din punct de vedere teritorial, a fost interesată de accesul la Marea Nordului. Bineînțeles, ea era și în căutarea definirii propriei unități geografice, teritoriile sale fiind separate de Culoarul Wesser-ului.

Prusia a primit aproape jumătate din Saxonia, Marele Ducat din Poznan și Westfalia, care a însemnat un aport de populație de aproximativ 5 milioane de oameni[22]. Numai Pomerania deținea în anul 1818 o populație de 630.000 de locuitori, dintre care 540.000 erau prusaci, restul de 90.000 reprezentând minorități[23].

Franța – marea perdantă în 1815 – a fost totuși ultima mare putere consfinţită prin Congresul de la Viena. A fost interesată de consolidarea regimului intern și a poziției pe care o avea în Europa. În ciuda războaielor, Franța a înregistrat o creștere demografică de la 27,3 milioane de locuitori în 1800 la 35,7 milioane de locuitori în 1815[24]. Populația Parisului a crescut, în mod surprinzător, în prima parte a secolului al XIX-lea, de la 700.000 la 2,9 milioane de locuitori[25]. În general, în întreaga Europă, în prima pătrime a secolului al XIX-lea, s-au înregistrat asemenea creșteri exponențiale de populație.

Printre modificările teritoriale și demografice mai pot fi amintite și cele din Regatul Unit al Țărilor de Jos, prin alipirea Flandrei și a Valoniei. Astfel, unei populații de 4 milioane de locuitori i s-au adăugat alte 2 milioane care existau în vechiul Regat al Țărilor de Jos[26]. Mai târziu, aceleași regiuni care au fost alipite își vor declara independența, formând Belgia.

Din punct de vedere social și demografic, o problemă recurentă atinsă la Congres a fost cea referitoare la sclavie, care a fost public condamnată, urmând ca în scurt timp să fie și abolită de fiecare stat în parte, începând cu Marea Britanie, în anul 1833.

Însă Europa a început să se confrunte – în debutul secolului al XIX-lea – cu un nou fenomen, cel al exodului rural. Tot mai mulți oameni, în căutarea unui loc de muncă, și-au părăsit satele pentru a veni la oraș. Aceasta a determinat o creștere a numărului de locuitori urbani de până la câteva ori. Fenomenul a provocat în scurt timp acumularea unui surplus de forță de muncă în mediul urban. Această realitate a generat mișcări transnaționale între regiunile rurale sărace și suprapopulate și țările cu o industrializare rapidă, care se confruntau cu o încetinire a creșterii demografice.

În Franța, de exemplu, către jumătatea secolului al XIX-lea, locuiau deja circa 400.000 de străini (belgieni, germani, italieni, elvețieni)[27], care au venit în căutarea unui loc de muncă. Un alt stat care a

[18] http://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/states-system-demographic-history, data accesării: 20.03.2017.
[19] B. R. Mitchell, *op.cit.*, p. 20.
[20] *Ibidem*, p. 22.
[21] Bogdan Antoniu, Rudolf Dinu, *Istoria relațiilor internaționale în secolele XIX-XX*, Ministerul Educației și Cercetării, București, 2005, p. 4.
[22] http://www.napoleonseries.org/research/abstract/population/population/RhineConfederation/c_rhineconpopulation.html (accesat în 19.04.2015).
[23] Werner Buchholz, *Pommern*, vol. V, Editura Siedler Verlag, Berlin, 1999, p. 369.
[24] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op. cit*, p. 89.
[25] *Ibidem*, p. 205; André Armengaud, *La population française au XIXe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970, p. 112.
[26] B. R. Mitchell, *op.cit.*, p. 22.
[27] *Ibidem*, p. 98.

furnizat forță de muncă a fost Marea Britanie, numeroși locuitori părăsindu-și țara de origine pentru a descoperi „Lumea Nouă”: S.U.A., Australia, Noua Zeelandă (în jur de un milion de persoane).

În celelalte zone ale Europei, unde industria nu era atât de dezvoltată încât să poată oferi locuri de muncă, populația a ales soluția emigrării spre alte continente. Numărul celor care au părăsit continentul european pentru a începe o nouă viață, departe de casă, este evaluat la aproximativ 36 de milioane, între anii 1871 și 1915[28]. Dintre aceștia, 9 milioane au fost italieni (20% din populație emigrează între 1880 și 1914), 6 milioane de germani (Renania, Pomerania), 5 milioane din Austro-Ungaria (inclusiv 1 milion de români transilvăneni se îndreaptă spre S.U.A.), rata returului fiind de circa 30%. Pe lângă oamenii care au trecut Atlanticul, trebuie să-i luăm în calcul și pe cei care au hotărât să se stabilească în zona Asiei Centrale și a Siberiei (5-6 milioane de oameni).

Nu toți cei care au plecat dincolo de ocean s-au și stabilit în noile teritorii. Istoricul Pierre Milza avansează cifra aproximativă de 30 de milioane de persoane care s-au stabilit în „Lumea Nouă”, aproximativ 70% dintre britanicii plecați, respectiv 55% dintre italienii care și-au părăsit țara.

Nu au plecat din Europa doar locuitorii cuprinși de spectrul sărăciei, ci și cei mai optimiști, cei mai curajoși, cei persecutați politic sau cei care căutau o nouă aventură a vieții.

Marea Britanie a fost cea care a dat startul migrației spre alte țări: între 1825 și 1914, 17 milioane de englezi au părăsit regatul în căutarea unei noi experiențe de viață. În anul 1880, numărul acestora reprezenta un procent de 50% din emigrația totală europeană[29].

Către ce zone s-au îndreptat europenii? Cei mai mulți, 65%, au plecat către Statele Unite, apoi către Canada (15%), iar spre Australia 11%[30].

Din rândul populației germane, circa șase milioane de locuitori și-au părăsit țara în această perioadă. La rândul ei, Italia a furnizat „Lumii Noi” 10 milioane de locuitori, iar Imperiul Austro-Ungar circa 5 milioane. Sunt cifre statistice care în timp demonstrează crearea unei adevărate diaspore europene în lume. Aceasta a adus în noile teritorii în care s-a așezat idei, mentalități, comportamente și modele europene[31].

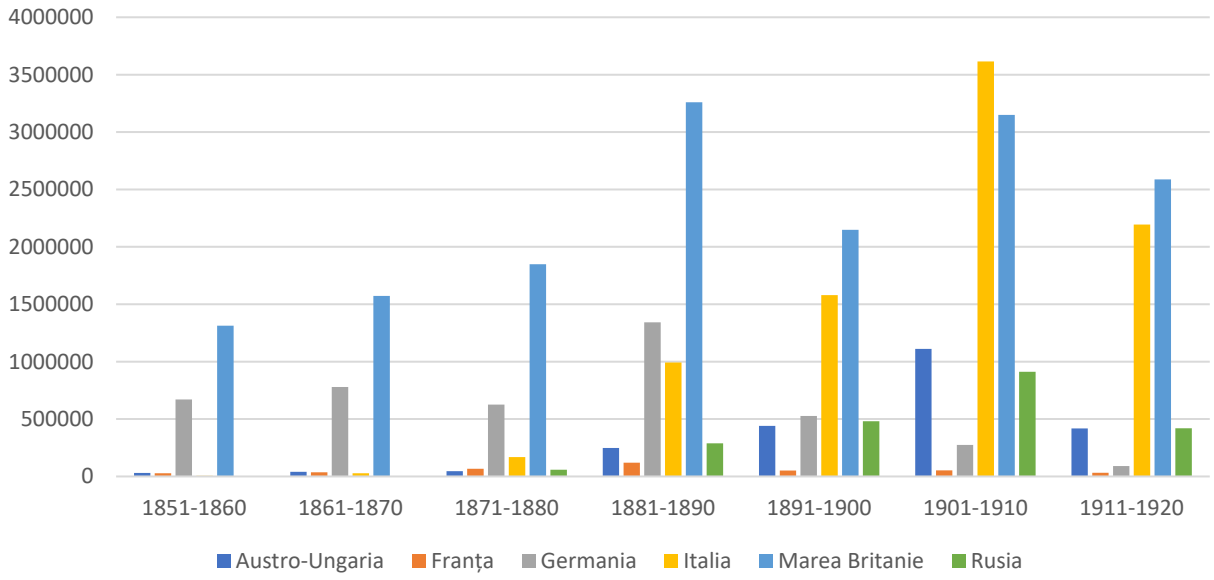
În tabelul de mai jos se poate observa emigrarea din Europa pe decenii[32] și magnitudinea emigrației europene în ultima parte a epocii moderne.

Stat / spațiu european	1851–1860	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910	1911–1920
Austro-Ungaria	31.000	40.000	46.000	248.000	440.000	1.111.000	418.000
Franța	27.000	36.000	66.000	119.000	51.000	53.000	32.000
Germania	671.000	779.000	626.000	1.342.000	527.000	274.000	91.000
Italia	5.000	27.000	168.000	992.000	1.580.000	3.615.000	2.194.000
Marea Britanie	1.313.000	1.572.000	1.849.000	3.259.000	2.149.000	3.150.000	2.587.000
Rusia	—	—	58.000	288.000	481.000	911.000	420.000
Țările de Jos	16.000	20.000	17.000	52.000	24.000	28.000	22.000
Belgia	1.000	2.000	2.000	21.000	16.000	30.000	21.000
Portugalia	45.000	79.000	131.000	185.000	266.000	324.000	402.000
Spania	3.000	7.000	13.000	572.000	791.000	1.091.000	1.306.000
Suedia	17.000	122.000	103.000	327.000	205.000	324.000	86.000
Norvegia	36.000	98.000	85.000	187.000	95.000	191.000	62.000
Danemarca	—	8.000	39.000	82.000	51.000	73.000	52.000

Tabelul nr. 2. Dinamica emigrației europene pe decenii, 1851–1920[33]

[28] *Méthodes de mesure de la mobilité spatiale: migrations internes, mobilité temporaire et navettes. Présentation d'un Manuel de l'INED* în *Population*, 1988, nr. 4-5, p. 877.
[29] André Armengaud, *Les migrations européennes 1815–1914*, Presses Universitaires de France, Paris, 1961, p. 20-42.
[30] Catherine Wihtol de Wenden, *Atlas des migrations dans le monde* (*Réfugiés ou migrants volontaires*), Editura Autrement, Paris, 2005, p. 52.
[31] Timothy J. Hatton, Jeffrey G. Williamson, *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact*, Oxford University Press, 1998, p. 55–60.
[32] B. R. Mitchell, *op. cit.*, p. 135.
[33] Datele au caracter aproximativ și reflectă estimări ale emigrației din principalele state europene în intervalul 1851–1920.

Grafic 2 Evoluția emigrației europene pe decenii (1851–1920)

Acest flux migratoriu (36 de milioane între 1871 și 1915) a reușit să absoarbă aproximativ 10% din excedentul demografic european, cu Italia și Austro-Ungaria ca principali furnizori (13-15 milioane). Emigranții (65% în S.U.A.) au transferat capital uman european, dar au redus presiunea urbană în țări precum Marea Britanie (creștere urbană de la 20% în 1801 la 77% în 1911). Deci, constatăm un alt fenomen deosebit de dinamic, și anume cel al mobilității populației europene[34].

În secolul al XIX-lea și până la Primul Război Mondial, populația Europei a crescut de la 190 de milioane la 400 de milioane de locuitori. Ritmul creșterii populației a început însă să se reducă de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, deoarece natalitatea a intrat într-un declin, mai ales în regiunile care au trecut printr-o perioadă mai lungă de tranziție demografică[35].

Concomitent, apare și un alt fenomen care merită a fi menționat succint în studiul prezent: este vorba despre primele semne ale îmbătrânirii populației europene.

Cu certitudine, cauza principală a *boom-ului* demografic a fost revoluția industrială apărută în Anglia în jurul anilor 1780. Printre consecințele ei amintim: scăderea mortalității (de la 25-30‰ în 1815 la 15-20‰ în 1910) prin implementarea vaccinurilor și a condițiilor de igienă publică; o agricultură mult mai rentabilă (producție +50% 1815-1850); stabilitatea înregistrată după Congresul de la Viena; reducerea epidemiilor (de exemplu, ciuma a fost eradicată)[36].

În Franța, natalitatea scade accentuat (de la 32‰ la 19‰). Din contră, în Rusia natalitatea atinge 45‰. Creșterea populației a fost atât de rapidă încât Marea Britanie, în 15 ani (1801-1815), și-a dublat populația, de la 10,7 milioane de locuitori la 20,9 milioane. În Franța, țară angrenată în acel moment în ample confruntări militare și afectată de pierderile suferite din timpul Revoluției, populația a înregistrat, de asemenea, o creștere semnificativă (de la 27,3 la 35,7 milioane de locuitori)[37].

Pe lângă revoluția industrială invocată, reținem și un proces de refacere și de recuperare continentală, după încetarea unei perioade lungi de epidemii și de conflicte, fenomen ce a condus, în mod natural, la scăderea mortalității.

Totuși, spre jumătatea secolului al XIX-lea, natalitatea înregistrează o scădere. În Anglia, aceasta s-a micșorat cu 5 procente în jumătate de veac. În general, pe tot parcursul anilor 1800, a existat un excedent al nașterilor în comparație cu decesele, deoarece epidemiile, foametea și războiul – numai cel din urmă nu a dispărut complet din epocă – au fost evenimente mult diminuate în acest secol. Chiar dacă s-au declanșat, conflictele militare au început să fie în secolul al XIX-lea ceva mai rare decât în secolele anterioare și nu au mai afectat atât de mult populația civilă, cel puțin până la Primul Război Mondial[38].

[34] B. R. Mitchell, *op. cit.*, p. 98.
[35] Massimo Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, 4th, Blackwell, Oxford, 2007, p. 67–92.
[36] Peter Winzen, *op. cit.*, p. 1–15.
[37] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op cit.*, p. 87.
[38] Jean-Claude Chesnais, *La transition démographique. Étapes, formes, implications économiques*, INED, Paris, 1986, p. 106-117.

În ceea ce privește foametea, aceasta a fost aproape eradicată în secolul al XIX-lea în Europa. După unele surse istoriografice, ultima perioadă de foamete devastatoare a fost cea din Irlanda anilor 1846-1847, fenomen ce a determinat plecarea de pe continent a circa un milion de oameni, în căutarea unui trai zilnic mai bun. Desigur, foametea, ca fenomen izolat, a existat tot timpul pe continent.

Despre epidemii, putem aprecia că temuta ciumă a fost eliminată din Europa, locul său fiind luat de rujeolă, variolă sau holeră. Totuși, acestea nu au avut același impact devastator ca ciuma. În plus, dezvoltarea medicinii, apariția vaccinurilor, așa cum a fost cel împotriva variolei, au creat un context medical-sanitar pozitiv pe continent, în care populația a putut înregistra o creștere semnificativă, speranța de viață a Europei Occidentale înregistrând un trend pozitiv pe parcursul secolelor XVIII-XX. Iată niște statistici reprezentative: în jurul anului 1700, speranța de viață era de 30-32 de ani, la 1800 a atins 36 de ani, la 1900 a ajuns la 46 de ani, iar în anul 1950 a urcat la 67 de ani.

Prezentăm doar câteva exemple concludente: Anglia (37 de ani în 1841 → 45 de ani în 1901); Rusia (33 de ani în 1860 → 38 de ani în 1913); România (32 de ani în 1859 → 40 de ani în 1910). La rândul ei, mortalitatea infantilă este în scădere (-50% în Franța, de la 180‰ la 90‰), datorită „Codului sănătății publice” din 1802[39].

În ceea ce privește evoluția structurilor sociale, realitățile au început să se modifice substanțial abia către sfârșitul secolului, schimbările înregistrând pași lenți. Iobăgia s-a menținut în Imperiul Habsburgic până către anul 1848, iar în Rusia până la 1861, cu mențiunea că iobagii trăiau în epocă din ce în ce mai greu, ca urmare a creșterii demografice, iar nobilimea deținea încă în jurul anului 1850 în jur de 80-90% din totalul terenurilor agricole.

În Anglia, la jumătatea secolului al XIX-lea, 80% dintre pământuri aparțineau aristocrației și micii nobilimi, în total circa 7000 de persoane[40], un milion și jumătate de muncitori zilieri lucrând aceste suprafețe de pământ. Situația lor era superioară celor din Europa Mediteraneană, unde zilierii agricoli erau supuși legii latifundiarilor, conform căreia lucrătorii aveau parte de condiții grele de muncă, precum și de salarii infime. De altfel, veniturile muncitorilor au continuat să scadă de-a lungul secolului al XIX-lea, invers proporțional cu creșterea demografică, precum și cu creșterea prețurilor alimentelor sau a chiriilor.

Cu toate acestea, în perioada 1815-1914, Europa a traversat o perioadă de dezvoltare fără precedent pe linie economică, industrială, financiară, demografică și culturală. Acest apogeu a fost curmat însă de izbucnirea primei conflagrații mondiale, ce a avut consecințe devastatoare pentru bătrânul continent.

Interesant este faptul că spre sfârșitul secolului, ritmul creșterii demografice a început să scadă tocmai în regiunile industrializate, unde oamenii au fost deschiși procesului de schimbare a mentalității. Dorința de mai bine, spiritul concurențial, nevoia de promovare, aspirația pentru un trai mai bun, toate acestea i-au făcut pe reprezentanții categoriilor sociale de mijloc ale Europei Occidentale să nu-și mai dorească mulți copii. În Europa Răsăriteană, centrată pe alte principii de viață, realitățile au fost diferite, creșterea demografică înregistrând procentaje ridicate.

În Occident, în Franța, rata creșterii populației a scăzut după 1880 la 2,9%, în Marea Britanie la 14%, iar în Germania la 13,7%[41]. Chiar și în această situație, a existat un excedent al nașterilor, fapt ce a determinat sporirea numărului de locuitori ai continentului la 450 de milioane în anul 1900.

În acel an, Europa reprezenta un sfert din populația totală a globului, în condițiile în care la începutul secolului al XIX-lea aportul său era abia de o cincime. Cu alte cuvinte, Europa avea o putere demografică enormă, cu o populație de zece ori mai mare în comparație cu Africa și America.

[39] Angus Maddison, *Contours of the World Economy, 1–2030 AD: Essays in Macro-Economic History*, Oxford University Press, 2007, p. 380–382.
[40] Serge Bernstein, Pierre Milza, *op cit.*, p. 102.
[41] *Ibidem*, p. 106.

Fig. 2. Harta populației țărilor Europei înainte de Primul Război Mondial (1914)
(sursa: https://www.reddit.com/r/Map/comments/gnvij1/population_of_european_countries_1914_before/)

Considerații finale

Sfârșitul războaielor napoleoniene și ordinea consacrată la Congresul de la Viena nu au reprezentat doar un moment de reorganizare politică a Europei, ci și începutul unei noi etape în istoria demografică și socială a continentului. Din această perspectivă, demografia apare nu ca un simplu element statistic, ci ca un factor activ al istoriei, capabil să influențeze echilibrele de putere, mobilitatea populațiilor și capacitatea statelor de a-și susține proiectele politice și militare.

Secolul al XIX-lea a fost marcat de o creștere accelerată a populației europene, susținută de scăderea mortalității, de progresele medicale, de ameliorarea condițiilor de igienă și de transformările economice produse de industrializare. În același timp, migrația internă și externă, urbanizarea și începuturile tranziției demografice au modificat profund structura socială a Europei, generând noi forme de mobilitate și noi tensiuni între centrele industriale și spațiile rurale.

Astfel, „Secolul cel Lung” a reprezentat o etapă definitorie în formarea Europei moderne, în care dinamica populației a reprezentat o componentă esențială pentru evoluțiile politice, sociale și economice ulterioare. Mai mult, el poate fi analizat ca o perioadă în care demografia și schimbările sociale au fost interconectate cu evenimentele politice și militare, influențând drumul parcurs de statele europene.

După anul 1815, tranziția demografică (pe relația mortalitate → natalitate) a consolidat puterea statelor industriale (exemplu elocvent fiind Germania cu +168% populație în intervalul 1815-1914), oferind posibile perspective de urmat și în actualitate, prin abordarea unor politici eficiente privind migrația și fenomenul de îmbătrânire a populației.

Un element remarcabil este modul în care Revoluția Franceză a reușit să integreze conceptul de populație ca forță, sursă și resursă, promovând politici demografice orientate spre creșterea numerică a populației în scopuri sociale și militare.

Războaiele napoleoniene au avut efecte demografice majore, dar și-au pus amprenta și pe redistribuirea puterilor politice și pe crearea unui nou echilibru european.

Din punct de vedere demografic, sfârșitul acestor războaie a marcat începutul unei perioade de creștere accelerată a populației în multe regiuni ale Europei. Aceasta s-a datorat coroborării mai multor factori: reducerea mortalității cauzate de conflictele armate și de perioadele de foamete și de epidemii prelungite; progrese în domeniul medicinii și al igienei publice, care au început să influențeze decisiv durata

speranței de viață; îmbunătățirea condițiilor economice datorate unei perioade de destindere politică și socială, ceea ce a favorizat o natalitate ridicată, contribuind astfel la accelerarea creșterii demografice.

Schimbările teritoriale produse după anul 1815 au fost însoțite de fenomene complexe: migrație, urbanizare și redistribuirea forței de muncă a populației. Acest context a favorizat tranziția demografică și a determinat modificări majore în structura socială și politică a Europei.

Echilibrul european instaurat în 1815 a avut consecințe care depășesc sfera diplomației clasice. Stabilizarea relativă a continentului a favorizat dezvoltarea economică și creșterea populației, dar a creat și premisele unor noi competiții între state, mai ales în contextul acumulării demografice și al afirmării naționalismelor moderne. Prin urmare, demografia poate fi înțeleasă ca unul dintre motoarele profunde ale transformării Europei moderne.

Din perspectiva acestei grile de interpretare, rezultă că *boom-ul* demografic și tranziția spre societatea industrializată au fost factori esențiali în modificarea caracteristicilor războaielor și în stabilirea unui nou curs al istoriei europene.

În consecință, Europa anului 1914, cu 468 de milioane de locuitori, a fost una vulnerabilă: surplusul demografic (excedent +12‰) a alimentat rivalitățile imperiale, culminând cu declanșarea Primului Război Mondial, care a adus cu sine numeroase pierderi umane, echivalente cu 4% din populația totală, inversând parțial cifrele „exploziei demografice” din secolul al XIX-lea.

În ansamblu, secolul al XIX-lea european nu poate fi înțeles doar prin marile evenimente politice, ci și prin transformările demografice de profunzime.

Lecția istorică majoră a perioadei la care facem referire este legătura directă dintre numărul populației și puterea unui stat din punct de vedere economic, social, cultural și militar, ecuație la care ar trebui să reflecteze și politicile europene actuale.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.09

GRĂNIȚUIREA TERITORIULUI PRINCIPATELOR UNITE CU IMPERIILE VECINE, ELEMENT ESENȚIAL ÎN DEFINIREA UNITĂȚII, SUVERANITĂȚII ȘI EXERCITAREA AUTORITĂȚII NOULUI STAT

Adrian Gheorghe ISCRU*

THE TERRITORY OF THE UNITED PRINCIPALITIES WITH THE NEIGHBORING EMPIRES, AN ESSENTIAL ELEMENT IN THE DEFINITION OF UNITY, SOVEREIGNTY AND THE EXERCISE OF THE AUTHORITY OF THE NEW STATE

ABSTRACT

Throughout the ages, all countries have built their existence and the state's future within natural boundaries of formation. Without going into details, we consider the borders of Dacia Burebista in the most faithful description of a Romanian historian, Ion Horatiu Crișan.

Later, in *Letopiseţul Cantacuzinesc*, *we find* the first such records that relate to the borders of the country of Negru (Radu) Vodă, a country that bore the name, in documents, of Ungrovlahia. The voivodal titles of the following voivodes up to Mircea the Elder will refer to this name, indicating the country over which they ruled and *its borders.* The voivodal title of Mircea cel Bătrân is the one that best and most widely defines the boundaries of the first Romanian medieval state.

In January 1600, Michael the Brave asked Rudolf II of Austria to return to Transylvania and to him implicitly, "*Oradei, with the lands of Bihor and Hust with Maramures and the land of Crasna and Solnoch and Sarand and Nagbaia with Baia de Sus and all the lands of Lora ...*" It is a very important thing to be able to do this.

After the National Unit of January 1859, the Romanian diplomacy, headed by Cuza Voda, had to solve one of the essential elements of the state authority, which was grandizing or decision-making. The islands that delimited the border with the Ottoman Empire on the Danube were also delimited themselves on the Danube talvege, as well as the border on the Prut with the Habsburg Empire. Also with the Habsburgs, according to the Treaty of Carlovitz, "*the limit of a country is established to be its own mountains, without distinction one understands the summit of mountains"*.

The awareness of territoriality over a certain territory, delimited by certain boundaries, had translated, in modern times, from the voivode and a small group of its own, over the Romanian diplomacy that addressed the regulation of the country's borders in the period according to the pre-existing treaties: "*...who could facilitate the discovery of the true frontrunners of the land…"*.

Cuza was one of the promoters, pioneers at the diplomatic level, both internally and externally, in the modern era, of these ideas of political unity and demarcation of the borders of the Romanian nation, giving a major interest to the decisions/state border. The entire country, including the clergy, participated in shaping the borders of modern Romania, together with Romanian diplomacy.

Keywords: Territory, decisions, voivodal titles, charters, diplomacy, Cuza.

Scurt istoric al evoluției granițelor spațiului nostru geografic de la Burebista la statele Evului Mediu

De-a lungul veacurilor, toate țările și-au construit existența, viitorul statal în cadrul unor granițe naturale de formare sau al unor granițe dobândite în urma unor cuceriri, care s-au numit spații de sedentarizare. Imperiile, la rândul lor, și-au disputat între ele, prin războaie, limitele teritoriale. Toate aceste stăpâniri teritoriale și extinderi ale granițelor au avut în vedere pământuri fertile, ape, munți, pășuni și păduri, pentru simplul fapt că pământul oferă celui ce-l stăpânește și-l muncește, îl exploatează în folos propriu, extrem de multe resurse pentru hrană și pentru alte bunuri care se pot obține din mineralele sau resursele existente pe sol sau în subsol ori pe luciul de apă pe care-l are în granițele proprii. În aceste condiții, grănițuirea/hotărnicia ori, în termeni moderni, limitele teritoriale sau frontiera de stat au fost păzite permanent cu arma de către corpuri militare specializate în acest sens.

Să amintim faptul că teritoriul național, în accepțiunea legilor moderne, a Constituției în primul rând, face parte dintre elementele de suveranitate națională, cum sunt armata, resursele (de orice natură),

* Universitatea din Oradea; e-mail: iscruadrian68@yahoo.com

populația, informațiile, moneda, drapelul, alte însemne care definesc existența unei entități statale[1], precum și altele asupra cărora nu mai insistăm. Regii[2] și Domnitorii români, indiferent de perioada istorică, au avut în vedere acest element care definea teritoriul pe care-l stăpâneau și-l apărau. Teritoriul asupra căruia își exercitau autoritatea era mărginit de anumite granițe, care nu reprezintă altceva decât unitatea națională în anumite limite teritoriale.

Pentru că subiectul prezintă o importanță deosebită în existența și exercitarea autorității unui stat, trebuie să ne aplecăm obligatoriu asupra definirii teritoriului dată de DEX, care spune că Teritoriul reprezintă „Întinderea de pământ delimitată prin granițele unui stat sau ale unei unități administrative și supusă suveranității statului respectiv”[3]. Aceeași explicație o găsim și în actuala Constituție a României, unde este detaliat, la art. 3, ce înseamnă teritoriul Statului[4] cu limitele sale teritoriale și cu resursele sale naturale, a căror destinație, azi, le găsim statuate în Constituție, la art. 136[5], articol care ne indică și cine este proprietarul acestor bunuri.

Pentru o mai bună înțelegere a subiectului, să trecem foarte sumar prin câteva epoci istorice care scot în evidență exact acest fenomen mai puțin studiat, dar prezent constant și pregnant în viața națiunilor, cum a fost și este cea română, subiect de o mare importanță în istoria oricărei națiuni. Perioada cea mai veche în istoria noastră, de unde primim și primele informații certe despre teritoriul național, este cea antică. Fără a intra în detalii, avem în vedere granițele Daciei lui Burebista în cea mai fidelă descriere a unui istoric român, de unde se desprind limitele teritoriale ale unui mare regat peste care își exercita autoritatea un rege devenit legendă[6].

În contextul istoric al debutului celui de-al doilea mileniu creștin, și pe vechiul teritoriu al strămoșilor noștri începe reconfigurarea statalității, iar acest fapt debutează pe teritoriul de la Sud de Carpați, limitat de Dunăre, Carpații Meridionali și Marea Neagră. Păstrând strict tema cercetării noastre, ne vom raporta sumar la primele consemnări despre aceste hotărnicii, dezvoltate, descrise în limitele cunoștințelor epocii respective.

În *Letopisețul Cantacuzinesc*[7] întâlnim primele asemenea consemnări pe care le vom supune atenției ca început al refacerii hotarelor, al unității politice. Întemeietor al Statului medieval Valahia Mare sau UngroVlahia (Ungrovlahiskiia ori Vlahia de lângă Ungaria), ori mai larg cunoscut sub denumirea de Țara Românească, este considerat Negru (Radu) Vodă. În textul cronicii anterior citate, autorul ne trimite la anumite mici formațiuni politice prestatale, asupra cărora nu insistăm, din care a rezultat unitatea politică realizată de Negru Vodă, dezvăluindu-ne ceea ce este foarte important, și anume titulatura voievodală a primului voievod unificator cunoscut în istoria medievală românească: Negru Radu Vodă[8].

---

[1] Pe larg despre aceste elemente de suveranitate națională la Aurel V. David, *Sociologia Națiunilor*, Editura Dacoromână, București, 2006, p. 70-81, 100-102, 113-120, 144-150, 159-170, 193-202, 209-299, 359-376. Autorul pune în vedere, pentru definirea și constituirea unui stat național, indiferent de epocă, elementele principale care duc la constituirea suveranității, devenind ele însele elemente de suveranitate națională.

[2] Ne raportăm strict la regii daci, nu la cei de după 1866, pentru că perioada post-1866 excede cercetării noastre.

[3] *Dicționarul Explicativ al Limbii Române*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975, p. 950.

[4] *Constituția României*, colectiv de autori, Editura C. H. Beck, București, 2008, p. 3-41.

[5] *Ibidem*, p. 1290.

[6] Ion Horațiu Crișan, *Burebista și Epoca Sa*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 285. Pentru că descrierea este de o importanță aparte, vom reda textul autorului integral: Ion Horațiu Crișan evidențiază cel mai bine granițele teritoriale ale regatului lui Burebista existente în proximitatea anului 55 î. d. Hs., arătând că „Burebista a devenit stăpânul unui enorm teritoriu. Granițele statului său se întindeau spre vest până la Dunărea mijlocie și râul Marus (Morava) învecinându-se cu germanii spre nord până la Carpații nordici, spre sud până la Haemus (Balcanii de azi) iar spre răsărit, hotarul îl forma țărmul de vest al Pontului Euxin, de la Apollonia la Olbia”. Ion Horațiu Crișan completează descrierea hotarelor regatului lui Burebista subliniind vatra Daciei antice, vatra de formare a unei națiuni și nicidecum a unei cuceriri: „El (Burebista, n.n.), n-a fost numai <<cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia>> ... ci primul și cel mai puternic dintre regii „barbari” ai Europei timpului său ... și, oricât de întinsă a fost stăpânirea lui Burebista, ea nu depășea niciunde aria de locuire a geto-dacilor și în consecință nu poate fi vorba de cucerirea unor teritorii străine. Burebista a supus acele neamuri ce se infiltraseră în anumite zone ale Daciei, unele deținând chiar supremația politică”. Se observă că hotarele statului dac centralizat și independent corespundeau cu aria de formare și viețuire a națiunii traco-geto-dacilor, iar acest fapt va rămâne o constantă, o caracteristică a următorilor conducători daci/valahi, chiar dacă hotarele de formare se vor restrânge serios în veacurile următoare datorită invaziilor barbare cu precădere din Asia.

[7] *Istoria Țării Românești 1290 – 1690, Letopisețul Cantacuzinesc*, Editura Academiei Române, Ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960. Lucrarea reprezintă o compilație redactată în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, iar autorul încă este necunoscut, cu toate că a fost indicat un anume Stoica Ludescu ca prim autor al Cronicii respective, după cum indică Iorga, C. Giurescu, dar și alți istorici. Importanța cronicii rezidă în faptul că oferă informații extrem de importante pe o perioadă de 400 de ani, cuprinse în două părți istorice importante. În plus, importanța ei a stârnit interesul apusenilor, în epocă, și a fost tradusă în germană, în 1727, de către profesorul și istoricul sas *Johann Filstich* din Brașov.

[8] *Ibidem*, p. 2-3: În titulatura voievodală găsim granițele reale ale statului medieval Țara Românească, care reprezintă, așa cum vom găsi și la alte asemenea titulaturi, o adevărată grănițuire, într-o descriere a epocii, asupra căreia voievodul își întindea

Construcția noului stat medieval valah (Țara Românească sau Valahia Mare), pe harta Europei, se va face pe baza unor formațiuni politice preexistente numite „Țări", care nu sunt altceva decât uniunile de obști sătești a căror descriere o găsim și în Diploma Cavalerilor Ioaniți de la 1247[9]. Fără a mai insista pe această perioadă de reconfigurare a statalității, mai amintim că și în Letopisețul Cantacuzinesc autorul, probabil Stoica Ludescu, face trimitere la o înțelegere preliminară a lui Negru Radu Vodă, în contextul ultimelor mari invazii barbare venite din Asia, cu „Băsărăbeștii ... de peste Olt"[10], stăpânitori peste aceste mici formațiuni politice prestatale care nu reprezentau altceva decât baza de formare a statului medieval de la sud de Carpați, care cuprindea Oltenia și Muntenia, nucleul viitorului stat medieval Țara Românească.

Odată definită țara, în hotarele sale de început, purtând denumirea, în documente, de Ungrovlahia, titulaturile voievodale ale următorilor voievozi până la Mircea cel Bătrân se vor raporta la această denumire, indicând țara peste care domneau[11]. Toate aceste titulaturi voievodale nu doar că erau tiparul teritorialității, ci conțineau și hotărniciile, granițele statului medieval închegat la 1290 în condițiile succint amintite anterior[12]. Aceste titulaturi voievodale se succed cu aceleași precizări pentru toți voievozii până la urcarea pe tronul voievodal al Țării Românești a lui Mircea cel Bătrân, când apar primele modificări în titulatura voievodală pentru că se lărgise teritoriul, granițele fiind mult mai largi. Într-un document emis de la Râmnicu Vâlcea de către Mircea cel Bătrân, la 4 septembrie 1389, voievodul aduce unele precizări asupra întinderii teritoriale peste care își exercita autoritatea[13]. Modificări în titulatura voievodală a lui Mircea cel Bătrân mai găsim în 1391[14], în 1400, în luna octombrie[15], dar și în alte perioade de timp ale domniei lui. Începând cu 1404, cel mai devreme, și până la 1415, titulatura voievodală a lui Mircea cel Bătrân se schimbă substanțial, evidențiind un hotar al Țării Românești cu mult mai larg în condițiile în care ultimul domnitor/cneaz al Dobrogei[16] dispare din istorie fără urmași. În aceste condiții, Dobrogea este unită cu Țara Românească, prin voința lui Mircea cel Bătrân, voievodul ținând cont de creșterea puterii otomane și de avansarea Imperiului Otoman de la Sud de Dunăre. Astfel, noile hotare, granițele statului medieval Țara Românească, definite de titulatura voievodală a „cumintelui domn", a „orânduitorului"[17], cum îl numea Iorga pe Mircea cel Bătrân, „un adunător de pământuri românești", cum îl definea istoricul Petru Demetru Popescu, vor avea alte limite teritoriale, cu mult mai largi[18]. Mircea cel Bătrân a reprezentat, după cum scria

---

autoritatea. Iată cum suna „titulușul" domnului Negru Radu Vodă prin care își preciza hotarele noului stat apărut pe harta Europei la 1290: *„Întru Hristos Dumnezeul cel bun credincios și cel bun de cinste și cel iubitor de Hristos și singur biruitor, Io Radu Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn a toată Țara Rumânească (gospodariu vseia zemli Ungrovlahiskiia...), dentru Ungurie descălecat și de la Almași și Făgăraș herțeg"*.

[9] *Documenta Romaniae Historica* (*D.R.H.) B, Țara Românească*, vol. I, Editura Academiei, București, 1966, p. 3-11.

[10] *Istoria Țării Românești 1290-1690*, p. 2.

[11] *D.R.H. B, Țara Românească*, vol. I, p. 18-19. Exemplificăm cu o altă titulatură voievodală, cea a lui Vladislav I (Vlaicu Vodă 1325-1377 – unchiul lui Mircea cel Bătrân), care avea următorul enunț: „Pentru că eu, cel în Hristos Dumnezeu, binecredinciosul voievod Vladislav, din mila lui Dumnezeu domn a toată Ungrovlahia...". Este o titulatură care subliniază aproximativ aceleași hotare ca cele din timpul lui Negru Vodă, se pare fără alte extensii teritoriale.

[12] *Ibidem*, p. 20-21, Aceeași titulatură o vom găsi și la Dan I (1383-1386, fiul lui Radu I, frate al lui Vladislav I, Dan I fiind nepot al lui Vladislav I și frate al lui Mircea cel Bătrân), unde precizarea se referă la „toată Ungrovlahia".

[13] *Ibidem*, p. 28-29, „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, eu în Hristos Dumnezeu binecredinciosul și de Hristos iubitorul, marele și singur stăpânitorul domn, Ioan Mircea voievod, din mila lui Dumnezeu atotțiitorul, domn a toată Ungrovlahia și al părților Podunaviei și al celor de peste munți...". Iată că avem și primele modificări ale granițelor Ungrovlahiei unde apare Podunavia, un teritoriu care se găsește la Vest de Severin, în Timoc, iar Amlașul și Făgărașul sunt denumite, în această titulatură medievală, „părțile de peste munți" ca moștenire a țării primită de la Negru Radu Vodă, Întemeietorul.

[14] *Ibidem*, p. 36-38.

[15] *Ibidem*, p. 30-31.

[16] Pe larg în *Din Istoria Dobrogei*, vol. I-III, Editura Academiei, București, 1965; Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare, Dobrogea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979. La mijlocul veacului al X-lea este menționată stăpânirea, în Scytia Minor (Dobrogea), a unui jupan Dimitrie, aflat într-o relație de amiciție cu Imperiul Bizantin, ceea ce înseamnă că cel puțin de la acea vreme exista un voievodat/cnezat al Dobrogei independent de Imperiul Bizantin. La mijlocul veacului al XIV-lea, același teritoriu se afla sub comanda lui Balica. Dobrotiță, un alt conducător local, stăpânea și coordona întreaga zonă a Scytiei Minor, impunându-se ca un voievod autoritar foarte cunoscut. Capitala despotatului său se afla la Caliacra. Urmașul lui Dobrotiță este Ivanco, fiul său, care moare într-o luptă cu Imperiul Otoman la 1388. Termenul de Dobrogea, consacrat abia în veacul al XV-lea, se pare că este o pronunție turcească a numelui său, Dobrugea.

[17] Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, Ctitorii, București, 1937, p. 267.

[18] *D.R.H., B*, p. 63-81. Începând cu 1404 și până în data de 10 iunie 1415, când avem ultimul document emis de Mircea cel Bătrân în calitate de voievod, titulatura voievodală a rămas neschimbată, cuprinzând un spațiu al Țării Românești foarte larg și firesc. „Io Mircea mare voevod și domn singur stăpânitor a toată țara Ungrovlahiei și a părților de peste munți, încă și spre părțile tătărești și herțeg al Amlașului și Făgărașului și domn al Banatului Severinului și de amândouă părțile peste toată Podunavia, încă până la Marea cea Mare și singur stăpânitor al cetății Dârstor". Vezi și Nicolae Constantinescu, *Mircea cel Bătrân*, Editura Militară, București, 1981, p. 39.

Iorga, „realizarea unei noi sinteze românești”[19] în ceea ce privește nu doar independența Țării Românești și afirmarea ei în contextul geopolitic al epocii, ci și definirea cu mult mai clară a hotarelor Țării sale, peste care el era „marele și singurul stăpânitor”. Astfel, Mircea cel Bătrân oferea unui întreg neam o unitate politică reală și puternică la sud de Carpați, în granițe bine definite. Apariția și precizarea în titulatura voievodală a unor noi teritorii: Podunavia[20], Dârstor (Durostos)[21], dar și „părțile tătărești” subliniază nu doar o extindere a hotarelor Țării Românești, o întregire firească a unei părți a spațiului de formare a națiunii, ci și înglobarea în granițele firești ale statului Valah de la Sud de Carpați a unei mari părți a națiunii vlahe/române. Practic, avem de-a face cu definirea etnicității pe o bună parte a spațiului de formare a națiunii. Iată că, prin titulatura voievodală a lui Mircea cel Bătrân, suntem în fața unui adevărat cadastru extins al Țării Românești, cu o adevărată grănițuire descrisă în limitele permise de cunoștințele și denumirile epocii. O precizare, dar și o întrebare se impun la această ultimă și largă titulatură voievodală a lui Mircea cel Bătrân, și anume cât de mare era întinderea teritoriului Ungrovlahiei „spre părțile tătărești”. Dacă Podunavia și Durostos sunt teritorii care se pot defini și astăzi în anumite limite teritoriale, istoricii deslușindu-le conturul, „părțile tătărești” comportă o discuție mai largă. „Părțile tătărăști” reprezintă un subiect extrem de interesant, mai ales că știm foarte bine care a fost evoluția Imperiului Mongol după 1241 și a Hoardei de Aur ulterior și ce întinderi teritoriale a avut în Evul Mediu până la cucerirea tătarilor de către Mahomed al II-lea în vara anului 1475[22].

Din anul 1415, Mircea cel Bătrân, cu o atitudine de „bonus pater familia” (bun tată de familie), pe care o vom întâlni și la alți voievozi sub diverse forme de manifestare la nivel național, îl asociază la domnie pe fiul său Mihail, care devine Mihail I și care va prelua prerogativele de domn de la tatăl său înainte ca Mircea cel Bătrân să treacă la cele veșnice. Nimic nu se schimbă din această titulatură voievodală nici în timpul lui Mihail I (1415-1420), de la care avem primul document emis în 1417 și ultimul la 18 martie 1419, purtând aceeași titulatură cu aceleași hotare[23]. Aceeași titulatură voievodală și cu aceleași teritorii o găsim și la Radu Prasnaglava (1420-1422, fiu nelegitim al lui Mircea cel Bătrân)[24]. Domnia lui Dan al II-lea (1422-1426) aduce și primele lipsuri din titulatura voievodală în contextul avansării rapide a Imperiului Otoman din sudul Dunării. Începând cu Dan al II-lea, nu mai apare Dobrogea (denumire târzie a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră) pe toată domnia acestuia, dar se mențin Amlașul și Făgărașul[25]. Stăpânirea românească asupra Dobrogei (Cadrilaterul, până la Capul Caliacra, și Dobrogea până în Delta Dunării) se pierduse. Intrase în componența Imperiului Otoman.

Fără să mai intrăm în alte detalii, mai amintim doar că și titulatura voievodală a lui Roman I Autocratul (1391-1394), domn al Moldovei, avea un enunț asemănător, puțin mai restrâns în detalii, dar

---

[19] Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, p. 271.

[20] „*Podunavia*”, o fostă provincie a Țării Românești, face parte din spațiul de formare a națiunii române și se găsește astăzi în zona de autoritate a Serbiei și Bulgariei. Valea Timocului și nord-vestul Bulgariei cuprind această porțiune largă denumită în Evul Mediu Podunavia. Astăzi, în această zonă, locuiesc între 500.000 și 700.000 de români/vlahi vorbitori de limbă română, de confesiune ortodoxă, iar limba română vorbită poartă accente puternice oltenești și bănățene, în funcție de zonă.

[21] „*Dârstor*” sau „*Durostorum*” este o veche cetate romană pe malul drept al Dunării, un castru roman care putea adăposti aproximativ 5000 de soldați, echivalentul unei legiuni cu efective minime, iar aferent acestei cetăți era și întinderea teritorială din jurul acestei cetăți care va da numele unui întreg județ cunoscut sub denumirea de Durostor. Posibil ca prin cetatea Durostor să se înțeleagă, să fie completată în titulatura voievodală și cu Caliacra, întregind astfel teritoriul arătat în titulatura voievodală care definește „Marea cea Mare”. Denumirea de Dobrogea nu exista la acea vreme, de aici și denumirea largă a teritoriului aflat sub stăpânirea lui Mircea cel Bătrân de „*încă până la Marea cea Mare*”. În opinia noastră, văzând și precizarea dată de titulatura voievodală care spune că întinderea stăpânirii voievodale avea în componență teritorii „*încă și spre părțile tătărești*”, suntem de părere că spațiul aflat între *cetatea Dârstor*, *Marea cea Mare* și *părțile tătărăști* nu este altceva decât Dobrogea întreagă, care cuprinde Cadrilaterul (Durostor și Caliacra), Dobrogea, Delta Dunării și Bugeacul sau Dobrogea de Nord, unde „*părțile tătărești*” sunt cu mult mai bine definite după 1241, lăsând o bogată toponimie și hidronomie (*Tatar Bunar, Tatar Pinar/Punar*, spre exemplu: Fântâna Turcului).

[22] Tătarii, către finele veacului al XIII-lea, s-au divizat în trei formațiuni politice mai mari în zona Crimeea – Volga, cu toate desprinse din ceea ce fusese, nu cu mult timp înainte, Hoarda de Aur (Alta(â)n Orda/Altin Urda). Mai precizăm că cea mai dură lovitură pe care Hoarda de Aur o primește în istoria ei îi aparține lui Timur Lenk la 1395, care sparge această unitate tătărască în șapte hanate mai mari sau mai mici. Toate aceste formațiuni politice formaseră, la un moment dat, Hoarda de Aur, după retragerea din zona europeană a mongolilor, după decembrie 1241. Dintre aceste șapte hanate, cele mai puternice au fost Hanatul Crimeei, Hanatul de Kazan și Hoarda cea Mare. Ultima dintre ele controla regiunile de la est de cursul inferior al Volgăi, unde conducerea, peste toate, îi aparținea lui Mamak-Han („*împăratul hoților păgâni*”). Din cadrul acestor hanate, Hanatul Crimeei, condus mai târziu de Mengli-Ghirai, opozant al lui Ștefan cel Mare (vezi Lipnic/Lipinți 20 august 1470), dar și aliat după 1490, își întindea autoritatea și asupra unei părți din Bugeac, sudul Bugeacului și teritoriile din stânga Nistrului, în perioada domniei lui Mircea cel Bătrân în Ungrovlahia. Arhivele de la Ulan Bator („viteazul roșu”, în traducere), ar putea oferi multe detalii.

[23] *D.R.H.*, p. 82-90.

[24] *Ibidem*, p. 95-97.

[25] *Ibidem*. p. 100-131.

definea o țară medievală în hotarele ei, așa cum erau ele cunoscute, percepute în epocă[26]. Erau aceleași tipare, aceleași cutume impuse nu doar de cunoștințele epocii în discuție, ci și de tipologia care caracteriza aceeași națiune.

Istoricul Vlad Georgescu scria că „Ideea de unitate politică derivă, în primul rând, din cea de unitate etnică”[27] existentă (trăitoare de sute sau mii de ani), formată sau sedentarizată pe un teritoriu anume care este definit, așa cum s-a înțeles, în titulaturile voievodale, caracteristici ale voievozilor Evului Mediu. Iată că și aici avem de-a face cu o situație identică cu precizările istoricului citat. În acest tipar anterior prezentat, atât în domnia regelui Burebista, cât și în domnia Basarabilor, mai ales în timpul lui Mircea cel Bătrân, dar și ulterior, până în contemporaneitate, unitatea teritorială, politică nu depășea niciodată vatra principală de formare a națiunii, care, în funcție de epocile istorice și puterea voievozilor, era mai largă sau mai restrânsă în suprafață, după cum vom vedea și în continuare. Era această conștiință a teritorialității, a unității politice a vetrei de formare, cunoscută și transmisă din generație în generație, un atribut al elitelor conducătoare, cu precădere al voievozilor, al domnitorilor, dar și al oamenilor care locuiau la marginile Țărilor, cunoscători ai hotarelor. Ca o completare a celor subliniate anterior, precizăm că teritoriul Țărilor/Principatelor Române a constituit o permanentă tentație pentru imperiile vecine, iar odată cu evoluția geopolitică și tendințele expansioniste ale imperiilor vecine pe seama teritoriului Țărilor/Principatelor Române a apărut și reacția elitelor țării de apărare a teritoriului național.

Cu toate că am sărit unele etape la fel de importante ale perioadei medievale și care vizează grănițuirea, unitatea politică și militară după 1420[28], nu putem să trecem cu vederea începutul anului 1600. În luna ianuarie a anului 1600, într-un document emis de Mihai Viteazul, după unitatea Țării Românești cu Ardealul, din toamna/iarna anului 1599, acesta cerea de la Rudolf al II-lea al Austriei, restituirea către Ardeal şi către el implicit, a „Oradei, cu ţinuturile Bihorului şi Hustului cu Maramureşul şi ţinutul Crasnei şi ale Solnocului şi ale Sărandului şi Nagbaia cu Baia de Sus şi toate ţinuturile loră ... cum au fost dentâiu ...să fie iar de moşie şi să se ţie de hotarele acestor două ţări (Ardealul şi Ţara Românească, n.n.), cum a fost de veac” [29]. Nu era o cerință pornită din ambiție, ci era o solicitare firească ce sublinia o unitate teritorială existentă, reală la un moment dat a Ardealului cu aceste ținuturi, era conștiința de neam[30] a unui voievod care-și știa hotarele din strămoși. Textul documentului citat evocă exact aceste cunoștințe temeinice care definesc o unitate teritorială și etnică, o grănițuire așa cum fusese de veac și cum o definiseră și voievozii mijlocului de Ev Mediu[31].

Încheiem epoca lui Mihai Viteazul cu precizarea că unitatea teritorială, unitatea politică realizată de el, se regăsește și în documente de cancelarie. Prima mențiune a întregirii teritoriale a vechilor hotare de formare a națiunii medievale, atât cât se putea la vremea aceea, o găsim într-un document de danie al lui Mihai Viteazul, la 27 mai 1600, către obștea sfintei Mânăstiri Neamț, unde titulatura voievodală se încheia astfel: „Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei”[32]. Aceeași titulatură o vom găsi și pe alte două documente emise la finele lunii iulie 1600, unde Mihai Voievod scria pe verso-ul documentelor, și unde a și semnat, „Și hotarul Ardealului, pohta ce-am puhtit, Moldova și Țara Românească”[33].

Un alt document, instrument de cancelarie al lui Mihai Viteazul, a fost sigiliul domnesc, a cărui descriere o găsim explicată în textul „Mihai este și ctitorul stemelor unite ale țărilor românești unite la 1599-1600. Ce dovadă mai pilduitoare de conștiință națională și politică se dorește? Invocându-l pe Dumnezeu, sigiliul lui Mihai, din iunie 1600, închide în câmpul sigilar, într-o coloană a Cerului sui generis stemele țărilor unite, încadrate de familia domnitoare”[34]. La rândul său, istoricul I. C. Petrescu a apreciat domnia lui Mihai Viteazul astfel: „Nu există în istoria universală un alt om politic capabil să realizeze într-un timp

[26] Ștefan S. Gorovei, *Muşatinii*, Editura Albatros, București, 1976, p. 35; „Marele singur stăpânitor, din mila lui Dumnezeu domn, Io Roman voievod, stăpânitor al Țării Moldovei de la munte până la mare”.
[27] Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române (1750-1831)*, Editura Academiei, București, 1972, p. 71.
[28] Iancu de Hunedoara și Ștefan cel Mare au fost precursori ai unității naționale, definind, prin hrisoavele domnești emise sau prin acțiunile politice întreprinse, anumite hotare și anumite intenții în contextul epocilor lor și al conștiinței și cunoștințelor lor.
[29] *Mihai Viteazul în Conștiința Europeană*, vol. I, *Documente externe* (*M.V.C.E.*), Editura Academiei, București, 1982, p. 373-375.
[30] Marin Cristian, *Mihai Viteazul*, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București 2013, p. 360-403.
[31] Lipsesc din cadrul unității politice de la 1600 Dobrogea cu Bugeacul, până la Cetatea Albă (Tyras, Albi Castri, Akerman etc), care se găseau în componența Imperiului Otoman.
[32] *D.R.H.*, vol. XI, p. 529.
[33] *M.V.C.E.*, vol. IV, p. 524.
[34] G.D. Iscru, *Începutul Renașterii Naționale Moderne în Istoria României*, Casa de Editură și Librărie „Nicolae Bălcescu” S.R.L., București, 2007, p. 46.

atât de scurt ambele obiective fundamentale ale oricărui popor: independența și unirea”[35]. Și completăm cu o altă subliniere legată de aceeași unitate politică realizată în mai 1600 de Mihai Viteazul, pe care o face același istoric român, Ion C. Petrescu. Istoricul român, raportându-se la granițele statului creat de el, cum le realizase și Burebista cu aproximativ 1650 de ani în urmă, scria că „Mihai marchează nu numai începutul unui veac și al Evului modern, jertfindu-se pentru o idee ce va deveni fundamentală: suprapunerea granițelor statale peste cele etnice”[36]. Este o explicație pertinentă pe care o găsim și în aprecierile lui Ion Horațiu Crișan raportate la unitatea politică realizată de Burebista, a cărui gândire și faptă „nu depășea niciunde aria de locuire a geto-dacilor”.

După Mihai Viteazul, grănițuirea, „hotărnicia”, cu precădere cele interne ale moșiilor (cadastrarea, cum am spune azi), devine o formulă care începe să se reglementeze nu neapărat prin conflicte locale sau războaie, ci mai ales prin hrisoave domnești (sfârșit de veac XVIII și început de veac XIX) și, mai modern, prin tratate (înțelegeri). Două exemple sunt evidente în veacul al XVII-lea și anume hrisoavele date de Alexandru Ion Voevod, domn al Țării Românești, la 1628, și cele ale lui Constantin Șerban la anii 1656 și 1688, prin care sunt reglementate hotărnicii[37]. Ceea ce este foarte important de reținut la aceste hrisoave domnești de hotărnicie îl reprezintă trimiterile pe care voievozii le făceau la vechile posesiuni/proprietăți ale petenților asupra cărora urma să aibă efecte juridice hrisovul, vechi posesiuni pe care ei le probau cu documente și la care voievodul face trimitere în textul hrisovului: „... pentru că aceste moșii au fost a lor vechi și direpte moșii din strămoși, încă mai dinainte vreme din descălecat, și au fost avut și cărți mai bătrâne de la Negru Vodă și de la toți domnii de atunci încoace, ce au fost bătrâne și vechi...”[38]. Nu am amintit întâmplător toate aceste trimiteri la hrisoave domnești vechi care arată grănițuirea între moșii sau cu alte țări ale epocii. Dacă hrisoavele domnești din acele epoci făceau trimitere la alte documente cu mult mai vechi decât epoca respectivă, această abordare va fi folosită și mai târziu, în perioada pe care am cercetat-o și pentru care vom face cuvenitele precizări la momentul oportun. Toate aceste cunoștințe raportate la teritorialitate, la unitatea politică din anumite epoci istorice, vor face parte din atributele intelectualității române viitoare doritoare în definirea și închegarea corectă a granițelor țării după anul 1859.

În echilibrul pe care îl doreau menținut voievozii români, cu privire la unitatea politică a fiecărei Țări Românești în parte, în relația cu imperiile vecine, se înregistrează și unele rapturi teritoriale masive, de mai mică durată sau de mai largă durată în timp, fiecare cu efectele ei negative peste veacuri. O primă pierdere teritorială este consemnată pe seama Țării Românești la început de veac XVIII, subiectul fiind amplu tratat de către Șerban Papacostea[39]. Era primul rapt teritorial al Imperiului Habsburgic în dorința lui de a ajunge la Dunăre, granița de Nord a Imperiului Otoman, după ce voievodul Țării Românești, Șerban Cantacuzino (1678-1688), riscase totul pentru salvarea Vienei la 1683, prin devotamentul său față de cauza creștinătății, dar, prin sinceritatea sa, deschisese porțile Imperiului Habsburgic pentru a-și relua propriile cuceriri. Viena uitase în mod deliberat ajutorul esențial al voievodului Șerban Cantacuzino. În acest context, al noii ofensive habsburgice, Oltenia este anexată Imperiului Habsburgic la început de veac XVIII. Urma Țara Moldovei.

După pierderea Dobrogei la mijlocul veacului al XV-lea, după anexarea Olteniei de către Imperiul Habsburgic, între 1718 și 1739, a venit și rândul Moldovei să piardă Bucovina între 1775 și 1777. Grigore al III-lea Ghica, Domnitorul Moldovei (cu două domnii în Moldova și una în Țara Românească), protestase în mod direct împotriva acestui rapt teritorial. Raptul teritorial se va realiza pe 2 iulie 1776, iar suprafața desprinsă din teritoriul Moldovei era de 10 441 km^2 și număra o populație de 70 000 de suflete[40], o cifră consistentă pentru acele vremuri. Protestele vehemente ale lui Grigore Ghica nu au putut fi oprite decât printr-un asasinat executat de otomani la cerințele exprese ale habsburgilor. Pe 1 octombrie 1777, la Cernăuți, reprezentantul imperial dădu o mare și bogată recepție în cinstea acestei reușite (anexarea Nordului Moldovei: Bucovina), la care fuseseră invitați oaspeți de vază ce fuseseră părtași la acest sacrilegiu. În după-amiaza aceleiași zile, Grigore al III-lea Ghica, Domnul legiuit al Moldovei, este asasinat. Istoricul Ion Nistor face o precizare foarte importantă în legătură cu acest rapt teritorial, afirmând că „...s-a întrerupt continuitatea dezvoltării unitare a românilor, spre marea lor pagubă și cultură...”[41]. Precizări

[35] Ion C. Petrescu, *Mihai Viteazul și arta diplomației*. Ediția. a V-a, Editura Premier, Ploiești, 2006, p. 56.
[36] *Ibidem*, p. 9.
[37] Arhivele Naționale Istorice Centrale *(A.N.I.C.)*, Fond 1255, *Stabilirea granițelor între Țara Românească și Moldova cu Austro-Ungaria (1835-1911)*, dos. nr. 6, f. 1-5.
[38] *Ibidem*, f. 1.
[39] Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718-1739*, Editura Enciclopedică, București, 1988, *passim*.
[40] Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, p.11.
[41] *Ibidem*, p. 13.

importante vizavi de raptul teritorial amintit a făcut Mihail Eminescu în studiul său „La anul 1774”[42]. Și rapturile teritoriale, care restrângeau drastic teritoriul statului moldovean, afectând unitatea politică de mai târziu, nu s-au oprit la 1777. Tot Principatul Moldovei va suferi un alt mare rapt teritorial, de data asta din partea Rusiei țariste, la 1812. Basarabia va fi încorporată Imperiului Țarist în 1812. De menționat sunt coordonatele în care s-a realizat această nouă tâlhărie. Tâlhăria de cârciumă, denumită în termeni istorici rapt teritorial și în cei diplomatici **anexare**, s-a consumat în prima fază la Giurgiu, în cursul lunii noiembrie 1811, „într-o cârciumă veche”[43], și s-a definitivat pe 16 mai 1812 la București, unde s-au pus bazele tratatului (de cârciumă) dintre cele două imperii, Rus și Otoman. Un istoric român contemporan făcea următoarea afirmație în legătură cu atitudinea Rusiei pravoslavnice, scriind că „interesele (Rusiei, n.n.) i-au fost mai de preț decât demnitatea”[44].

Au fost și unele situații în care domnitori ai Țării Românești, de data aceasta, și ne referim la fanariotul Caragea Vodă, au fost de acord cu mutarea bornelor de hotar în favoarea Imperiului Habsburgic în Oltenia, în zona Podeni, primind în schimb o sumă importantă de bani, precum și trecerea prin imperiu fără niciun fel de restricții, către Italia, având asupra lui banii țării pe care și-i însușise. După cum bine se știe, hotarul a fost îndreptat de Tudor Vladimirescu[45], un foarte bun hotarnic, cunoscător al locurilor, mai ales al granițelor, având drept ajutor pe inginerul hotarnic (cadastrist) Iordache Otetelișanu din Craiova, unchi al lui Petrache Poenaru. Aceste hotărnicii, grănițuiri, au continuat și în anii următori. Foarte important este că în pofida tuturor acestor disensiuni legate de grănițuirea cu Imperiul Habsburgic, paza potecilor și înființarea unor puncte de trecere noi, trecerea păstorilor cu turmele de vite nu era oprită, ci era permisă fără restricții, oricând. Era o primă corectare și redare a unui teritoriu destul de redus în suprafață, Țării Românești.

Hotărnicia în contextul epocii moderne

În contextul evoluțiilor pe plan internațional precum și dezvoltării ideii de unitate națională la început de veac XIX și în etapele ce au urmat, necesitatea definirii granițelor a devenit o utilitate, o condiție a existenței, în viitor, a națiunii române, perioadă de timp când apar și protestele voievozilor sau ale elitei intelectuale în plină formare la început de veac XIX, o elită intelectuală care depășea și surclasa în susținerea și promovarea ideii de grănițuire cancelaria domnească și domnitorul. Ne aflăm în situația în care, la început de veac XIX, ceea ce părea un atribut exclusiv al domnitorilor la care participau un grup restrâns de apropiați ai domniei (sfatul domnesc), acela de a hotărî asupra hotarelor Țării/Țărilor (Grigore al III-lea Ghica la 1775, Mitropolitul Veniam Costachi[46] în Moldova la 1819 și Caragea Vodă în Țara Românească sunt ultimele exemple pe această temă), decizia și gândirea asupra a ceea ce reprezentau hotarele Țării/Țărilor Române extracarpatice, ideea de întregire națională trece, începând cu 1821, asupra unii grup de intelectuali ale căror rânduri se vor îngroșa în anii ce vor veni, iar marea lor majoritate va deveni în scurt timp elita societății românești moderne denumită, în genere, intelectualitatea română care va forma tiparul viitoarei diplomații românești. De la acest moment de tranziție, ne aflăm în situația în care gândirea și dăruirea acestor intelectuali ai națiunii, formați în Occident în cea mai mare parte a lor, vor avea ca scop al vieții lor idealul național de unitate politică preluat de la voievozii veacurilor trecute.

---

[42] Mihai Eminescu, *Opere*, vol. IX, Editura Academiei R.S.R., 1980, p. 429-431. D. Vatamaniuc va strânge într-un volum intitulat *Răpirea Bucovinei* toate textele pe care Eminescu le-a consacrat acestui pământ românesc, un volum care cuprinde și comentarii ale acestor texte, cu date foarte importante legate de istoria și cultura națională. Importantă este mărturia pe care o lasă Eminescu despre anul 1777, în același studiu al său, către final: „Fără de lege nepomenită, uneltire mișelească, afacere dintre o muiere desfrânată și pașii din Bizanț, vânzarea Bucovinei va fi o vecinică pată pentru împărăția vecină, de-a pururea o durere pentru noi... Și ce au făcut din țară? Mlaștina de scurgere a tuturor elementelor sale corupte, loc de adunătură a celor ce nu mai puteau trăi în alte părți. Vavilonul babilonicei împărății... Și asta, în jargonul gazetelor vieneze, se numește a duce civilizația în Orient”. Mărturia lăsată de Eminescu face referire la o discuție a lui Eminescu cu un călugăr al Mănăstirii Putna, care amintea despre baterea clopotului mare din Mănăstirea Putna, cu de la sine putere, la un miez de noapte, în același an 1777. În același timp cu baterea clopotului, fără ca cineva să fi intervenit, candelele de la mormântul voievodului Ștefan s-au stins, cu toate că *aveau ulei din destul*, iar Biserica Sfintei Mânăstiri era inundată de lumină, fără ca vreunul dintre călugări să se afle acolo. Precizăm că Voievodul fusese decapitat în miez de noapte de un trimis al *Porții Otomane*, iar discuția lui Eminescu cu acest călugăr se desfășurase în 1877, când se împlineau 100 de ani de la asasinarea lui Grigore al III-lea Ghica.

[43] Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1991, p. 172

[44] G. D. Iscru, *Armata Română Modernă, Renașterea ei și participarea la războaiele pentru Independență (1877 − 1878) și Reîntregire (1916 −1919)*, Editura Academiei Tehnice Militare, București, 2001, p. 70

[45] Idem, *Revoluția română din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, Ediție Bicentenară – 200 de ani – Casa de Editură și Librărie „Nicolae Bălcescu”, 2021, p. 39 și 118.

[46] Mitropolitul Veniamin Costache întocmise un memoriu după războiul ruso-francez (1812-1819), în speranța recuperării Basarabiei de la ruși. Puterea cu care ieșise Rusia din acest război i-a permis să nu ia în considerare solicitarea Mitropolitului. Pe larg la C. Kirițescu *Istoria războiului pentru Întregirea României*, vol. I, București, 1925, p. 81.

Fără să intrăm prea mult în detalii, faptele fiind cunoscute, prima jumătate a veacului al XIX a fost un timp în care Rusia țaristă era pe punctul de a încorpora complet în propriile granițe cele două principate Dunărene. Sfârșitul războiului cu Imperiul Otoman din 1806-1812 a fost o primă ocazie, ratată de Romanovi datorită invaziei lui Napoleon în Rusia. Totuși, în 1812 Principatul Moldovei pierde Basarabia în urma înțelegerii dintre Rusia Țaristă și Imperiul Otoman. A fost un moment de mare tensiune în care doar Basarabia fusese anexată Rusiei Țariste. În urma războiului din 1828-1829 dintre Rusia și Turcia, Principatele Dunărene sunt ocupate de ruși care pregăteau această anexare definitivă a celor două Principate Dunărene. Prezența generalului Kisseleff, devenit guvernator al Principatelor Dunărene (expresie folosită de diplomația țaristă), ne pune la dispoziție, printr-un document publicat de Papadopol Calimach, adevăratele intenții ale Rusiei țariste care aștepta doar trecerea timpului: „...să ținem în mâinile noastre Principatele 10 ani. Eu vorbesc așa pentru că privesc Dunărea ca hotar al Imperiului rusesc... Prelungind ocupația, vom deprinde spiritele să ne vadă și încorporațiunea se va face mai ușor”[47].

După anul 1849, situația frontierelor de stat se schimbă ușor. Principatele Române intră într-un circuit diplomatic al schimburilor de adrese oficiale care privesc grănițuirea datorate unor diverse intemperii naturale, unor conflicte minore ale localnicilor/târgoveților precum și încălcării granițelor frecvent de către imperialii habsburgici. Solicitări oficiale pe această temă au fost și până la momentul declanșării războiului Crimeei, dar se întețesc asemenea cereri în timpul războiului, probabil datorită mult mai deselor modificări ale granițelor în perioada războiului[48].

Într-una dintre aceste adrese, emisă din Iași de Consulatul Imperial austriac, în data de 15 octombrie 1852, se solicită redefinirea frontierei Principatului Moldovei pe Prut cu Imperiul Habsburgic datorită unor aluviuni aduse de râu. În textul adresei este definită frontiera inițială care trebuia corectată la solicitarea imperiului pentru că această „afacere interesează direct integritatea teritorială imperială”[49].

În 26 august 1852, consulul imperial austriac de la București solicita reprezentanților de la București rectificarea frontierei de stat cu Transilvania în urma unor solicitări sosite la Consulatul Austriei de la București de la guvernatorul Transilvaniei[50]. Aceste corespondențe și solicitări au continuat pe toată perioada războiului Crimeei, scrisori diplomatice cu această temă fiind emise în fiecare an.

După cum bine se știe, în baza tratatului de pace de la Paris din 30 martie 1856, Rusia a fost obligată să restituie către Principatul Moldovei sudul Basarabiei (Bugeacul). Ca act preliminar, se semnează un protocol între puterile europene Austria, Anglia, Prusia, Rusia, Sardinia și Turcia în ziua de 6 ianuarie 1856[51] cu privire la delimitarea granițelor părții din Basarabia ce urma să fie cedată Principatului Moldovei, urmând ca la o dată ulterioară să fie semnat tratatul care privea grănițuirea dintre Rusia și Principatul Moldovei. În aceste condiții, în data de 17 august 1856, din Galați, apar primele informări cu privire la activitatea unor comisari care aveau ca misiune delimitarea frontierei, conform cerințelor impuse de Congresul de pace de la Paris. Activitatea Comisiei a continuat și restul anului. La 13 octombrie 1856[52], din Galați este emisă o nouă înștiințare din partea reprezentanților Congresului de pace care ne informează despre sosirea la Iași a membrilor Comisiei pentru delimitarea frontierei cu Rusia Țaristă. Activitatea Comisiei de delimitare a frontierei cu Moldova nu se oprește și informațiile despre mersul acesteia sunt periodice. Deja în data de 16 februarie 1857, tot din Galați[53], după delimitarea frontierei, armata rusă începe retragerea din acest teritoriu care aparținea națiunii române, în speță Principatului Moldovei. În granița de sud-est, nou formată, după retragerea armatelor țariste, în martie 1857, Bugeacul[54] intră sub autoritatea Moldovei prin trecerea armatei Principatului Moldovei peste Prut.

Demn de semnalat este că publicarea în Principatele Române a Tratatului de Pace de la Paris din 1856 conținea și înțelegerile cu Poarta Otomană de la 1393, cu Țara Românească și de la 1513 cu Moldova. În aceste documente găsim câteva date extrem de importante cu privire la grănițuire, la hotare, pe care le vom detalia imediat. În tratatul de la 1393, așa cum era el cunoscut și publicat la 1856, nu se face referire expressis verbis la hotarele Țării Românești, acestea reieșind în mod evident din textul Tratatului (și era un tratat încheiat la 100 de ani de la întemeierea Țării Românești), hotarele Țării Românești urmând a fi

[47] Papadopol Alexandru-Calimach, *Generalul Pavel Kisseleff în Moldova și Țara Românească, 1829-1834*, București, 1887, p. 101-102.
[48] A.N.I.C., *Fond 1255, Stabilirea granițelor între Țara Românească și Moldova cu Austro-Ungaria (1835-1911(1835-1911)*, dos. nr. 3, *passim*.
[49] *Ibidem*, 1255 dos. nr. 6, f. nr. 297.
[50] *Ibidem*, dos. nr. 3, f. 2.
[51] *Ibidem*, *Fond Inventar 1155*, microfilme Italia, f. 236, 237, rola 535-787,
[52] *Ibidem*, f. 197, rola 7, cadrele 929-930.
[53] *Ibidem*, f. 199, rola 8, cadrele 5-8.
[54] *Ibidem*, f. 201, rola 8, cadrele 18-19.

definite de însuși Mircea cel Bătrân după 1400 în mai multe perioade de timp, după cum am arătat mai sus. În schimb, tratatul de la 1513 dintre Bogdan al III-lea și Selim I, la articolul 5, face trimitere în mod limpede la aceste hotare ale Țării Moldovei, așa cum erau ele cunoscute în timpul celor doi reprezentanți politici: „Moldova își va păstra granițele sale neatinse și în toată întregimea lor”[55].

Ceea ce este important cu privire la grănițuirea despre care am amintit anterior îl constituie încheierea la Paris a tratatului dintre Sardinia, Austria, Franța, Anglia și Rusia care privea limitele teritoriale ale Bugeacului, sudul Moldovei care conținea cele trei județe retrocedate Moldovei. Tratatul este încheiat în cursul lunii iunie 1857[56]. Era o restituire care privea direct marile puteri europene care supravegheau această restituire parțială a unor teritorii înglobate de Rusia țaristă în propriile granițe. Scopul real al acestor restituiri a fost de a îndepărta Rusia din zona Deltei Dunării.

În fine, grănițuirea Principatului Moldovei cu Imperiul Rus (alipirea unei părți din Bugeac), după încheierea păcii, cunoaște foarte multe întruniri, protocoale, adrese și alte documente care vizează subiectul în sine până la definitivarea sa[57]. A fost primul pas spre reîntregirea teritorială a Principatelor Române, în perspectiva unirii care urma să vină și care deschidea seria împlinirilor naționale majore pe această direcție de reconstituire a vetrei strămoșești după 29 octombrie – 1 noiembrie 1599[58] și mai 1600.

În privința Țării Românești, situația era la fel, imperialii habsburgi doreau rectificarea cu exactitate a graniței imperiale în diverse locuri în care considerau ei că există suspiciuni. Schimbul de scrisori diplomatice se făcea prin consulatele de la București și Iași pe toată perioada scursă după 1849 și până la 1866. După această perioadă, ultima rectificare a frontierei, pe cale pașnică, se face în 1911[59], din partea română, ca reprezentant al guvernului, semnând Radu Rosetti.

Faptele se concretizau din ce în ce mai serios pe această vatră, spațiul de formare și de viețuire, cu cât se apropiau de anul 1859, dar mai ales după acest moment. După Unitatea Națională din ianuarie 1859, diplomația română, în frunte cu Cuza Vodă, și intelectualitatea română aveau de rezolvat, pe lângă multele chestiuni de ordin intern și extern care vizau coordonatele noului stat format la Dunărea de Jos, unul dintre elementele esențiale ale autorității statale care era grănițuirea sau hotărnicia. Termenul este consacrat în codurile de legi moderne sub denumirea de frontieră de stat. Întregul aspect se raportează la stabilirea granițelor dintre țările române și imperiile vecine. Cum teritoriul Țărilor Române a fost supus încălcării granițelor de foarte multe ori, acum venise timpul ca teritoriul noului stat să fie definit, pe cale diplomatică, astfel încât fiecare palmă de pământ, fiecare insulă a Dunării, fiecare vârf de munte, gol alpin, șes sau câmpie să aibă un statut juridic bine definit în contextul noii structuri geopolitice create.

Imediat după unirea din 1859, pentru delimitarea frontierei de stat s-a dus un adevărat război diplomatic, ajungându-se uneori chiar la confruntări armate între trupele de graniță sau între pescari. În 9/21 Martie 1859, comandantul punctului de graniță Oltenița raporta Ministerului de Război dispute între grănicerii români și cei otomani cu privire la includerea în frontierele Principatelor Unite a ostrovului Frumosu din zona orașului Oltenița[60]. Guvernatorul turc al provinciei refuza trecerea în frontierele Principatelor Unite a insulei. Același aspect îl întâlnim și în ianuarie 1860, când C. Steriade, Ministrul Finanțelor, semnala Ministrului Afacerilor Externe încălcarea permanentă a insulelor (ostroavelor) de pe Dunăre atât de către turci cât și de către sârbi[61]. Toate aceste incursiuni în teritoriile ce aparțineau Principatelor Unite sau urmau să intre în componența Principatelor se soldau cu excluderea românilor de la pescuit; pădurile erau tăiate de către sârbi și turci; stuful, la fel; toate acestea producând pagube Principatelor atât din punct de vedere politic, cât și economic și teritorial. Același aspect îl întâlnim și în 2 iunie 1860 când Costache Negri intervenea pe lângă Fuad Pașa, Ministrul de Externe al Imperiului Otoman, cu privire la „călcările ostroavelor statului de către unii din locuitorii malului drept al Dunării din Turcia și Serbia, precum și însemnătoarele pagubi pricinuite fiscului din această urmare”[62]. La această solicitare a lui Negri, Fuad Pașa l-a asigurat pe Negri că se va ocupa de această problemă teritorială pentru a delimita granița pe Dunăre dintre cele două state așa cum sunt precizate aceste ostroave „în memoriu harta numerotată din tratatul de la Adrianopole, și cât despre ostroavele însemnate în acea hartă ce sunt ale Țării Românești”[63].

[55] Idem, *Fond personal Cuza Vodă*, Catalog Inv. nr. 1140, dos. nr. 2, f. 121-122.
[56] A. N. I. C., Fond Inv. 1155, fila 236, rola 9, cadrele 521-534.
[57] *Ibidem*, f. 199-220, rola 8.
[58] Marin Cristian, *Mihai Viteazul*, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 2013, p. 197-235.
[59] A. N. I. C., *Fond Inventar* 1255, dos, nr. 15, f. 20.
[60] *Documente privind Domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, ... p. 23-24.
[61] *Ibidem*, p. 125-127.
[62] *Ibidem*, p. 150.
[63] *Ibidem*.

Inclusiv Imperiul Otoman solicita o asemenea delimitare teritorială, în decembrie 1861, făcând trimitere la o grănițuire mai veche, din 1832, în care două insule ale Dunării, Plaska și Dîlcu, să nu mai facă obiectul disputelor dintre turci și români. Solicitarea era adresată de către Aali Pașa, noul ministru de Externe al Imperiului Otoman, direct domnitorului Cuza. Aali Pașa nu doar că propunea domnitorului român ca insula Plaska să rămână Valahiei, pentru că aparținea de aceasta, fapt recunoscut și de Imperiul Otoman, ci solicita ca insula Dîlku să rămână în posesia Imperiului Otoman pentru că se situa mai aproape de malul drept al Dunării. În plus, argumentul lui Aali Pașa se axa mai mult pe talvegul Dunării pe care Ministrul de Externe turc îl preciza, scriind că „aceste două insule, despărțite odinioară de un curent suficient de larg pentru a putea fi traversate de nave de mari dimensiuni, au format întotdeauna două mase separate”[64]. Pentru insulele care delimitau frontiera cu Imperiul Otoman pe Dunăre, a fost desemnat suplimentar, ca observator și om de mare încredere al lui Cuza, Dimitrie Bolintineanu. Solicitarea aparținea Ministrului de Externe român prin adresa din 24 august 1862[65], vizată de Cuza Vodă, cerință agreată de Cuza Vodă nu doar prin semnătura sa pe cererea care îi fusese adresată ci și prin Decretul din 17 septembrie 1862: „Domnul Dimitrie Bolintineanu, comisarul Guvernului nostru la Comisiunea riverană a Dunării, este însărcinat și cu misiunea de Comisar din partea guvernului la Comisiunea ce urmează a fi instituită în questia isulilor noastre de la Dunăre”[66]. În aceeași delimitare a frontierei, căpitanul Slăniceanu era desemnat de către Ministerul de Finanțe să dea „cuviinciosul ajutor în toate lucrările atingătoare de frontieră, desemnarea Picheteloru, traseelor de linie și orice alte asemenea lucrări de competența unui ofițer de Stat major al armiei în a cărei pază este frontiera”[67]. Suplimentarea personalului oficial din partea Principatelor Unite, prin desemnarea căpitanului Slăniceanu, avea rolul ca decizia lui Bolintineanu să fie susținută de un cunoscător al stării de fapt de pe linia Dunării, Bolintineanu fiind diplomat în esență și nu ofițer supraveghetor al frontierei.

În 4 septembrie 1862 este semnalat un alt incident în zona portului Giurgiu între un comandant al unei ambarcațiuni otomane și un ofițer român de frontieră. Incidentul privea încălcarea frontierei de stat, iar unul dintre oficialii otomani, Arif Pașa, sesizase autoritățile române cu privire la acest incident[68]. Incidentul a fost cercetat de către ambele părți la solicitarea ministrului Lahovari. Din păcate, din Imperiul Otoman soseau și foarte mulți tâlhari coordonați și transportați de ofițerii otomani, așa cum reiese din adresa cu nr. 3402/19 iulie 1863[69]. Faptul tensiona foarte mult relațiile cu Imperiul Otoman, mai ales în contextul în care descoperirea acestor tâlhari pe linia de frontieră de către grăniceri se solda cu morți și răniți de fiecare parte. Grănicerii români reacționau de fiecare dată când aveau ocazia, iar intervenția lor se solda, nu de puține ori, cu uciderea intrușilor în teritoriul național, cum a fost cazul crimei din insula Cercel (Cercer) de lângă Nicopole, unde un anume Ibrahim a fost împușcat de grăniceri. Evenimentul a declanșat o bogată corespondență între Pașa de Vidin și Ministerul de Externe român, tensionând și mai mult relațiile dintre state[70].

Toate aceste aspecte ale delimitării frontierei de stat cu Imperiul Otoman pe Dunăre au constituit un dosar aparte al anului 1862, care purta nr. 39 și s-a aflat sub directa coordonare a Ministerului de Externe (Ministerul Trebilor Străine și de Statu)[71].

Limita teritorială era un element recunoscut și de Imperiul Otoman, iar delimitările hotarelor făcuseră obiectul unor înțelegeri consemnate în tratate încheiate între state, dar, în multe dintre cazuri, toate aceste tratate erau încălcate, iar frontiera și delimitarea ei au rămas un subiect permanent deschis. Faptul se datora atât neînțelegerilor dintre părți, abuzurilor autorităților locale din zonă, cum a fost cazul Imperiului Habsburgic, cât și viiturilor. Viiturile de pe Dunăre sau Prut au fost un element important în delimitarea frontierelor care schimbau în mod natural talvegul apelor, formând diverse insule sau schimbând coordonatele de navigare. Dacă în evul mediu sau ceva mai aproape de epoca modernă, delimitarea teritoriilor se făcea în genere pe spații largi, unde limitele teritoriale erau cunoscute de oamenii locului (să ne reamintim titulaturile voievodale anterior prezentate), în perioada supusă cercetării grănițuirea/hotărnicia se dezbătea pe borne de hotar la fața locului, pe coama munților, în cazul Imperiului Habsburgic, pe fiecare insulă de pe Dunăre în cazul Imperiului Otoman sau a Serbiei, un alt pretendent al diverselor insule și spații care nu le aparțineau. În ceea ce privește Rusia țaristă, aici am avut de-a face cu

[64] A. N. I. C., *Fond personal Cuza Vodă*, Catalog Inventar nr. 1140, dos. nr. 5, f. nr. 1.
[65] *Ibidem*, f. 23-24.
[66] *Ibidem*, f. 24.
[67] *Ibidem*, f. 26.
[68] *Ibidem*, dos. nr. 8, f. 22-23.
[69] *Ibidem*, f. 26-28.
[70] *Ibidem*, f. 35-45.
[71] *Ibidem*, dos. nr. 5 care conține și dos. nr. 39 amintit în text.

comisii europene care să supravegheze atât delimitarea frontierei, dar și retragerea trupelor țariste. În cazul Rusiei, toate aceste comisii obligatoriu întocmeau câte un raport care ajungea pe masa marilor puteri europene. Chiar dacă Principatele Unite nu dobândiseră independența de stat, toate aceste delimitări teritoriale, ale frontierei în genere, subliniază o finețe a relațiilor diplomatice în configurarea granițelor: se avea în vedere trecerea unor teritorii, pe cale pașnică, diplomatică, de la o suveranitate la alta, fapt de cea mai mare importanță în existența și viitorul unui stat nou aflat la confluența celor mai mari imperii ale lumii.

O situație similară o regăsim în august, în același an 1863, în care delimitarea teritorială pe Dunăre se făcea la solicitarea agentului Serbiei în Principatele Unite și avea în vedere pescuitul în limitele teritoriale ale apelor de frontieră, astfel încât să nu mai existe dispute pe aceste insule, pe grănițuire și pe dreptul la pescuit[72].

Chestiunea frontierei de stat a rămas, pe toată perioada până la Marea Unire, una foarte sensibilă. Cu toate că la 1 decembrie 1918 românii își întregesc frontierele în mare parte[73], totuși, disputele pe această temă vor rămâne un subiect sensibil, iar aceasta va constitui o permanentă dispută între state, inclusiv astăzi. După detronarea lui Cuza, problema este preluată de noua guvernare. În 1869, Ministrul de Externe, Dimitrie Ghica, solicită în mod expres lămurirea acestei probleme, solicitând și anexarea unor hărți ale acestor grănițuiri care să însoțească procesele-verbale[74]. Ordinul este transmis delegaților din teren care se deplasaseră pentru a încerca finalizarea acestui diferend teritorial. În același an, în luna septembrie, Ministrul de Externe este informat de la Brașov cu privire la problemele grave existente în teren, marea lor parte fiind generată de oficialii imperiali prin intermediul supușilor imperiali din teritoriu. Acest aspect reiese din textul adresei amintite în care semnatarul, C. Negre, arată faptul că „imperialii au fost siliți să recunoască că după actul din 1792, hotarul nu numai că trebuie a fi dat mai jos de unde se află astăzi, ba încă el trebuie a se rădica pe coama munților, adică mult mai sus”[75]. În multe zone granița fusese coborâtă mult spre șes de către oficialii imperiali din teritoriu, la ordin sau după diverse interese locale și sub protecția factorului politic din teritoriu. Chiar în textul informării, Negre face trimitere la art. 1 din tratatul de la Carlovitz, unde se arată că atunci când „limita unei țări se statornicește a fi proprii săi munți, fără osebire se înțelege culmea munților.”[76]. În afară de o foarte bună informare a situației de la fața locului, după cum se citește în adresă, care indică topografia locului și grănițuirea dintre cele două state, constatăm că Negri face și un istoric foarte detaliat al acestei chestiuni, în care arată care au fost încălcările acestor granițe, precum și trimiteri la rapturile teritoriale la care a fost supus teritoriul românilor de-a lungul zecilor de ani. Este inclusă în această descriere și anexarea Bucovinei, dar și tratatele și înțelegerile care au guvernat aceste probleme de hotar între cele două state, cu trimiteri certe în timp până la 1520[77], iar în cazuri speciale, cum a fost Tratatul de la Paris din 30 martie 1856, trimiterile ajung până la Mircea cel Bătrân[78].

Delegații oficiali ai guvernului român aveau la dispoziție toate înlesnirile pentru a trasa corect granița cu Imperiul Habsburgic. Un exemplu al încălcării graniței, de data aceasta cu Principatele Române Unite, din partea Casei de Habsburg, s-a realizat chiar în cursul anului 1859, când „partea austriacă a încălcat teritoriul Moldovei la Putna, Comănești, Agapia și în 11 puncte de pe frontiera Bucovinei”[79]. Textul pe care-l vom cita în continuare pune în evidență exact ceea ce dorim să subliniem, și anume conștiința teritorialității, a proprietății asupra unui anumit teritoriu care, iată că nu fusese doar o caracteristică a voievozilor. Și mai târziu această caracteristică se translatase asupra elitei conducătoare a fiecărei epoci în parte. Baza cunoștințelor limitelor teritoriale aparținea mai ales oamenilor simpli care moșteneau din strămoși un anumit teritoriu[80], pe care-l apărau cu arma în mână, iar voievozii/domnitorii valahilor își

[72] *Documente privind Domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, ... p. 177.

[73] Tratatul de Alianță din 4/17 august 1916 dintre România, Rusia, Franța, Anglia și Italia, semnat în casa lui Vintilă Brătianu, prevedea pentru România o graniță cu mut mai largă spre răsărit, ceea ce conferea viitorului stat român, întregit spre răsărit, cel puțin, o graniță între ape. Tisa și Dunărea reprezentau peste 85% din granița de răsărit a României. Sever Neagoe, *Teritoriul și Frontierele în Istoria Românilor*, Ed. Ministerului de Interne, București, 1995, p. 187, punctul 42.

[74] A. N. I. C., *Fond personal Cuza Vodă*, Catalog Inventar 1140, dos. nr. 8, f. 4-11.

[75] *Ibidem*, f. nr. 29.

[76] *Ibidem*, f. nr. 18.

[77] *Ibidem*, f. nr. 13-31.

[78] *Ibidem*, dos. nr. 2, f. 121-122. Cu toate că am amintit mai sus, reluăm sumar subiectul și arătăm că în vara lui 1856 este tipărit Tratatul de la Paris din 30 Martie 1856. La finele acestui Tratat sunt adăugate, așa cum erau ele cunoscute la acel moment, două Tratate cu Poarta Otomană încheiate de Țările Române în Evul Mediu. Primul este datat la Nicopole 1393, deci în timpul lui Micea cel Bătrân, prelungit prin Tratatul dintre Vlad Țepeș și Mahomed al II-lea, la 1460, și al doilea este datat în anul 1513 în perioada lui Bogdan al III-lea (1504-1517), fiul lui Ștefan cel Mare, și sultanul Selim I (1512-1520).

[79] Sever Neagoe, *op. cit.*, p. 75.

[80] A. N. I. C., *Fond personal Cuza Vodă*, *Inventar nr. 1255*, dos. nr. 5, f. 1-10. Traducerea documentelor din hrisoave s-a realizat în Arhivele Statului în anul 1884. Unele dintre aceste documente fac trimitere la proprietăți care au fost moștenite din perioada lui Negru Vodă, descălecătorul; Idem, f. 1.

delimitau frontierele pe baza mărturiei oamenilor locului și a hrisoavelor domnești anterioare lor care aveau la bază alte hrisoave domnești, cu mult mai vechi, la rândul lor. Redăm textul care dovedește modalitatea în care, în anumite situații, se reglementa hotărnicia/stabilirea granițelor țării în epocă: „Actele care s-au avut în vedere pentru lucrarea anului curent au fost, afară de instrucțiunile ministeriale ...hotărnicia din 1792 și ambele hotărnicii din 1520 (cât privesc România Mică – Oltenia s.n.) și cea din 1741. Ca și anul trecut s-a căutat a se aduna pe cât mai mult actele ce se găsesc la diferiți proprietari limitrofi, acte cari ar putea înlesni descoperirea adeveratei fruntarii a țăreii..."[81]. Erau avute în vedere și documentele mănăstirilor care aveau grănițuiri chiar pe frontiera de stat, cum era, spre exemplu, Sfânta Mânăstire Tismana din Gorj care deținea asemenea pământuri ce se limitau pe granița cu Imperiul Habsburgic, actele mânăstirii fiind de mare folos[82]. Este foarte important de precizat faptul că odată demarată pe scară largă stabilirea frontierei de stat, pe lângă toate documentele, măsurătorile și mărturiile avute la dispoziție, Comisia desemnată de guvernele celor două state folosea tehnica modernă a coordonatelor matematice și instrumentarul din dotarea ministerului de resort[83].

Zona Olteniei a fost una dintre cele mai afectate în privința acestor încălcări a granițelor. În textul informării găsim, la fila 27, o mai veche localitate de frontieră care a mai fost supusă unor asemenea anexări de către habsburgi. Este vorba despre moșia Podeni din Mehedinți, alături de alte localități vecine, unde locuitorii lor sufereau permanent diverse neplăceri din partea grănicerilor austrieci care îi acuzau pe români (!) de încălcarea frontierei de stat[84]. Într-unul dintre documentele transmise Ministrului de Externe este și un act oficial care indică hotărnicia Transilvaniei și Bucovinei cu Moldova[85], unde hotarul a suferit foarte multe modificări.

Hotărnicia sau grănițuirea a reprezentat un aspect extrem de important în definirea întinderii autorității statului asupra teritoriului, a exploatării și apărării lui. A fost atunci, este și astăzi un element fundamental în cadrul ideii de unitate națională, al înfăptuirii ei în limitele unor granițe bine stabilite. Din aceste motive, acestui subiect i s-a acordat o atenție deosebită de către factorul politic în toate epocile istorice, inclusiv în antichitate. În perioada pe care o avem la studiu, delimitarea frontierei de stat, și nu cu oricine, cu cele mai mari imperii ale lumii, a căror atitudine agresivă și anexionistă, în cârdășie sau individual, era foarte cunoscută în epocă. Și asta se realiza în condițiile în care statul român modern se afla la începuturile existenței sale în această nouă formulă modernă de unitate și administrare, iar factorul politic român, intelectualitatea română, a tratat, în limitele posibilităților avute la dispoziție, cu cea mai mare seriozitate acest subiect. Ceea ce este foarte important de remarcat îl constituie nu doar devotamentul pe care l-au arătat cei ce s-au ocupat în mod direct de aceste grănițuiri, intelectualitatea română care se afla efectiv pe teren și nu în birouri, ci și cunoștințele istorice temeinice pe care le aveau aceștia cu privire la evoluția frontierelor Țărilor Române de-a lungul timpului. În același timp, delegații români din teren puneau la dispoziția factorilor politici de decizie din ministere documentele vechi (tratate/înțelegeri vechi, cărți domnești), alături de diversele protocoale încheiate cu oficialii habsburgici sau otomani. În plus, este de remarcat și atitudinea pe care o abordau depozitarii acestor documente, ne referim la partea română, solicitând miniștrilor în funcție înapoierea dosarului, complet, „cât mai în grabă"[86] pentru păstrarea și conservarea dovezilor.

Ceea ce surprinde în mod plăcut în toată această cercetare a rectificării frontierelor de stat ale României, înainte de declanșarea Războiului de Independență, este activitatea febrilă a corpului diplomatic, prin reprezentanții statului în teren. Ingineri, topografi sau simpli localnici, atât în perioada lui Cuza, cât și după momentul detronării, s-au implicat masiv în definirea frontierelor de stat ale României. Foarte multe documente ale acelei perioade istorice sunt emise în anii 1867, mai ales 1868, iar după această perioadă, până către 1911. Totuși, anul 1868 este unul bogat în această corespondență nu doar diplomatică, ci și oficială între reprezentanții statului și angajații și/sau colaboratorii lui din teritoriu. În opinia noastră, această temă trebuie cercetată mult mai atent pe perioada de după 1866, pentru că surprizele se vor înmulți mai ales după 1878 și 1883.

Intelectualitatea română, chiar și în condițiile agresivității permanente a imperiilor vecine, în diverse conjuncturi prielnice avea în vedere cu prioritate frontierele Principatelor Unite. Din câte am văzut, factorul politic român, intelectualitatea română, avea în vedere nu doar frontierele de la acea vreme ale României,

[81] *Ibidem*, dosar nr. 4, f. 21-22.
[82] *Ibidem*, f. 23.
[83] *Ibidem*, f. 16-17.
[84] *Ibidem*, f.. 27.
[85] *Ibidem*, f. 36.
[86] Idem, *Fond 1255*, f. nr. 3.

ci și cele viitoare. Ideea de unitate politică, în granițele firești ale românilor, nu fusese abandonată, ci se dezvolta de la o etapă politică la alta, de la o generație la alta. Cuza a fost unul dintre promotorii, putem spune, pionierii, la nivel oficial, diplomatic, în plan intern, dar și extern, ai acestor idei de unitate politică în hotarele firești ale națiunii române, acordând un interes major hotărniciilor/frontierei de stat. Delimitarea frontierei de stat era o chestiune de primă importanță pentru întreaga națiune română în faza de consolidare a noului stat format. Parafrazând expresia unui oficial austriac, deja citată, putem afirma că „afacerea interesa în mod direct integritatea teritorială a României", unitatea politică în limitele teritoriale istorice atât cât permitea contextul politic al momentului.

Nu trebuie uitat din acest parcurs sumar al grănițuirii, al delimitării frontierei de stat, un element extrem de important în existența și continuitatea unui stat, contribuția benevolă, remarcabilă a oamenilor simpli, dar și a obștilor mânăstirești la acest proces de închegare a statalității. Prin contribuția lor, care pare simplă în esență, prin mărturiile și, mai ales, prin documentele de epocă, hrisoavele domnești pe care le-au avut unii dintre ei, moștenite de la străbuni, oamenii simpli, cunoscători ai locurilor de margine, au susținut efortul uriaș al factorului politic român, al intelectualității române, la conturarea și delimitarea frontierei de stat. Acolo unde s-a putut, delimitarea s-a realizat prin bună înțelegere. Unde nu s-a putut, cum a fost cazul Rusiei, delimitarea frontierei, chiar dacă se raporta la părți din teritoriul românesc, se apela la Comisiile europene. În esență, la conturarea granițelor României Moderne, a participat toată țara, incluzând și clerul. Fiecare și-a adus contribuția sa la efortul unei generații de intelectuali, în special în timpul lui Cuza Vodă, care au crezut într-un ideal nobil și firesc, împlinirea unității naționale în hotarele de veacuri ale națiunii române, în limitele permise de situația geopolitică a epocii.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.10

ANGAJAMENT, ECHILIBRU ȘI RAȚIUNE: UN TIPAR CULTURAL ȘI MILITANT

Florin ARDELEAN*

COMMITMENT, BALANCE AND REASON: A CULTURAL AND MILITANT PATTERN

ABSTRACT

In a book published in France ('The Treason of the Intellectuals', 1927), essayist Julien Benda denounced a betrayal: scholars had abdicated their mission of serving the spirit of good without involving themselves in the evils of the world. This shift occurred with the consecration of the notion of the intellectual, coined at the end of the 19th century, during the scandal surrounding the "Alfred Dreyfus Affair". Intellectuals were those who served power, developing ideologies and accepting the role of propagandists.

In the present study, I have analyzed the two „identities" of Iosif Vulcan: that of the scholar, as editor of the 'Familia' magazine, and that of the intellectual, as a representative of the cultural, educational, social, and political interests of the Romanians within the Austro-Hungarian Empire. Thus, three fundamental attributes emerge in sharp relief: commitment, balance, and reason. These qualities shaped Iosif Vulcan's remarkable destiny as a journalist and editor.

Keywords: scholar, intellectual, national culture, school, ethnicity, language.

Introducere

Secolul al XIX-lea (a doua sa parte) și primul deceniu și jumătate din cel următor (până la Primul Război Mondial) pot fi analizate, în ceea ce privește Transilvania sau întregul Imperiu Austro-Ungar, din mai multe perspective: evenimentele politice asociate realizării dualismului, la 1867, conflictele între națiunile ce compuneau Imperiul, eforturile pentru obținerea unui statut de egalitate între popoare sau acelea privind standardele sociale și culturale. Europa însăși se afla într-un proces complex după „convulsiile" de la 1848. Apariția noilor state naționale (Germania, Italia, România, Grecia) a tulburat echilibrul de forțe, inițiind o serie de rearanjări și alimentând aspirații cutezătoare. Toate aceste fenomene erau sincrone cu evoluții remarcabile în științe și în sfera tehnologiilor, ceea ce accelera „timpul", provocând schimbări într-o lume ce-și punea la încercare vocația modernității. Noul *spirit al veacului* își croia pârtie într-un concert al societăților care exersau, din punct de vedere politic, jocul democratic, impactul ideologiilor asupra sferei publice și oportunitățile oferite de comunicarea de masă (presa exista deja ca o piață extinsă, citirea ziarului devenise o obișnuință nu doar de salon, telegraful fusese inventat, iar telefonul depășise stadiul unei simple bizarerii).

Toate aceste caracteristici ale unei Europe ce se schimba la față, dramatic și spectaculos, erau posibile grație unei vieți spirituale, la nivelul elitelor, precum și a unei masificări accelerate. Putem vorbi deja de un mental colectiv ce asuma un crez articulat pe ideea de *progres*, de *emancipare socială* și de *confort al vieții*. Pentru prima dată, lumea nu mai era o colecție de țări pitite între granițe mai mult sau mai puțin precare, ci propunea un tablou dinamic, cu națiuni interconectate, aflate în competiție, colaborând economic, dar și suficient de mefiente unele față de altele. Deloc întâmplător, naționalismul a răbufnit pe acest fundal complicat, echilibrul fiind unul fragil. De altfel, Joseph de Maistre (1753-1821), filosof conservator francez, remarca faptul că a dispărut *Omul* din Europa, în schimb au apărut francezul, italianul sau germanul. Europa glisa dinspre referința umanității spre aceea a etnicității. Un portret memorabil i-l face Isaiah Berlin[1]: „reacționar catolic, un cărturar și un aristocrat, deopotrivă ultragiat de doctrinele și acțiunile Revoluției Franceze, opus cu la fel de multă fermitate și raționalismului și empirismului, liberalismului, tehnocrației și democrației egalitare, ostil secularismului". Joseph de Maistre a fost emblema dreptei ultraconservatoare, nu doar în Europa, față de care s-au poziționat forțele stângii de toate nuanțele. Consecințele naționalismului plămădit atunci se vor înfățișa, în secolul al XX-lea, sub forma celor două războaie mondiale, ca revărsare deșănțată de violență și ură etnică.

* Universitatea din Oradea; e-mail: fard0211@yahoo.com.

[1] Isaiah Berlin, *Joseph de Maistre și originile fascismului*, în Isaiah Berlin, *Lemnul strâmb al omenirii*, traducere de Andrei Costea, Humanitas, 2021, p. 130-131.

Iosif Vulcan (30 martie 1841 – 8 septembrie 1907) a fost, în mod covârșitor, omul veacului său. I-a întruchipat perfect valorile, i-a folosit potențele și i-a speculat avantajele. A făcut-o de pe pozițiile unui *cărturar*, dar nu a ezitat să exercite și instrumentele folosite de *intelectual*. Doar că pomenitele concepte – cel de cărturar, respectiv cel de intelectual – trebuie explicate pentru a-l înțelege și pe Iosif Vulcan, în contextul vremii.

Cărturarii, intelectualii și „trădarea"

În privința primului concept, cel de *cărturar*, lucrurile sunt destul de limpezi. Lumea clasică și-a găsit în cărturar elementul esențial al elitelor culturale. El întruchipa excelența spirituală, perfect adaptată valorilor pre-moderne, în primul rând conexiunilor cu filosofia, cu teologia și cu practica religioasă (ordinele catolice, ierarhiile ecleziale etc.). Cărturarul reprezenta profilul clericului, dar orientat spre cultură, spre teme și abordări ce nu trebuiau să țină cont strict de rigorile dogmelor instituite în siajul catedralelor, abațiilor sau mitropoliilor. Libertatea lui de expresie era îngăduită între anumite limite, fapt care a permis curente de gândire, precum Umanismul sau Renașterea. Emanciparea de sub tutela opresivă a dogmei a constituit premisa nașterii lumii moderne, cărturarul afișând și propunând un *spirit de interval*, puntea dintre Biserică și Universități. Astăzi, cuvântul *cărturar* are o reverberație ciudată, uneori pândită de ironii ascunse, alteori devoalând cazuri de oameni rupți de realitatea de contact. DEX-ul oferă următoarea definiție: „1 (la vechii evrei) Învățat care explica și interpreta dogmele religiei. 2 Învățat, erudit. 3 (iron.) Persoană care ghicește în cărți"[2]. Ideea de vetust, de inactual, de ceva prins între scoarțele unui trecut istoric persistă când vorbim de cărturari. În al doilea rând, cărturarul are un parfum romantic încastrat în semantica sa, ducând gândul spre ceva ca un fel de comoară, de ceva cu o putere aflată dincolo de științe și practici de toată ziua.

Cuvântul *intelectual* are o istorie interesantă, ce și-a scris actul de naștere la sfârșitul veacului al XIX-lea în Franța bântuită de scandalul „Afacerii Dreyfus". Două au fost personajele care au lansat în saloanele pariziene și în presă cuvântul. Primul dintre ele este directorul publicației *Revue des deux mondes*, Ferdinand Brunetière. El, alături de alți iluștri oameni de cultură, este pomenit de Maurice Paléologue cu privire la o petiție (listă) semnată în favoarea lui Alfred Dreyfus, ofițer de Stat Major, evreu ca origine, acuzat că ar fi vândut germanilor planurile de apărare ale Franței: „Iar această petiție care circulă printre intelectuali, însuși faptul că a fost de curând creat acest cuvânt **Intelectual** pentru a-i desemna, ca pe un soi de castă nobiliară, pe oameni care trăiesc în laboratoare și biblioteci, însuși faptul acesta denunță una din racilele cele mai ridicole ale epocii noastre, am în vedere pretenția de a înălța scriitorii, savanții, profesorii, filologii la rangul de supraoameni"[3]. Al doilea personaj este omul politic George Clemenceau, cel care, tocmai în *L'Aurore*, unde Émile Zola și-a publicat textul *Acuz...* (titlul textului a fost ales de Clemenceau, inițial documentul intitulându-se *Scrisoare deschisă către președintele Félix Faure*) se alătură taberei pro-Dreyfus. Și el invocă același cuvânt nou: „Nu este oare un semn, toți acești intelectuali, veniți din cele patru zări, care se grupează călăuziți de o idee și se țin strâns uniți în jurul ei?"[4]. În ianuarie și februarie, listele pro-Dreyfus aveau deja 261 de semnături din rândul profesorilor de liceu și învățământ superior, precum și 230 din rândul ziariștilor și literaților. Liderii dreptei vor reacționa imediat (printre ei Édouard Drumont, care va acuza constituirea unei „oligarhii imorale"), iar antiintelectualismul va deveni doctrina ultraconservatoare, a dreptei antisemite. Iată cum cuvântul *intelectual* și-a făcut debutul în lume, într-un context polemic, ba chiar dominat de pasiuni extreme. El va rămâne astfel pe tot parcursul secolului XX, scoțând în prim-plan ambițiile și angajamentele politice ale celor educați, gata să sară pe baricadele luptelor ideologice[5].

Cel care a pus în conexiune cele două noțiuni a fost eseistul francez Julien Benda (1867-1956). Într-o carte devenită iconică, *Trădarea cărturarilor* (1927), acesta invocă un fapt petrecut în secolul al XIX-lea, cel al expansiunii ideii naționaliste, anume mecanismul prin care cărturarii devin intelectuali. Este vorba de abandonarea de către primii a menirii lor pe pământ, anume aceea de a se păstra într-un neutralism strict față de interesele lumii reale, de a servi doar spiritul necontaminat de ethnos. Doar că „pasiunile naționale" n-au mai putut fi stăvilite, ele fiind trăite, spune J. Benda, „de suflete plebee" astfel încât „dobândesc un caracter mistic, de adorație religioasă rar întâlnită pe vremuri în spiritul practic al conducătorilor, caracter

[2] Eugenia Dima (coord. științific), *Dicționar explicativ ilustrat a limbii române*, Editura ARC și Editura Gunivas, București, 2007, p. 321.
[3] Maurice Paléologue, *Jurnal de l'affaire Dreyfus*, în Michel Winock, *Secolul intelectualilor*, traducere de Gheorghe Chiriță, Editura Cartier, Chișinău, 2001, p. 22-23.
[4] *Ibidem*, p. 23.
[5] Poate că n-ar trebui să uităm niciodată faptul că pe străzile din București în 1990, s-a scandat „Moarte intelectualilor!"

care – nu mai este nevoie s-o spunem – face ca pasiunile să fie mai adânci și mai puternice”[6]. Intelectualii se nasc din „mantaua” cărturarilor care sunt dispuși să cedeze, pentru avantaje lumești, devenind ideologi și propagandiști. Pe deplin avizați de răul lumii, acceptă să devină „mercenari” bine stipendiați, pentru a compune mesajele capabile să miște masele, să le mobilizeze în numele unor interese mai mult sau mai puțin onorabile. Astfel, de mai bine de un secol, intelectualii sunt actori politici a căror competență este discutabilă, dar al căror impact public este enorm. După ce constată că modernitatea l-a transformat pe cărturar într-un „cetățean supus”, Julien Benda deplânge faptul cel mai dureros: „adevărata tragedie a epocii noastre nu este poate trădarea cărturarilor, ci dispariția lor, imposibilitatea lor de a trăi, în lumea actuală, conform adevăratei lor vocații”[7]. Metamorfozele existenței moderne l-au făcut implauzibil pe cărturar. Adecvarea la realitate a constituit, tocmai de aceea, mecanismul prin care intelectualul își face loc, își caută un sens în raport cu Puterea și cu Timpul. În ultimă instanță, este identitatea conformă a acestuia și punctul lui de întâlnire cu Istoria. În bine și în rău.

Iosif Vulcan, cărturarul

Explicarea noțiunilor de *cărturar* și de *intelectual* poate face acum mai limpede locul și importanța lui Iosif Vulcan, în acord cu spiritul veacului în care a trăit. Dar înainte de a găsi notele prin care să-l calificăm drept cărturar, trebuie menționată diferența esențială, ceea ce desparte tranșant realitatea Europei de Apus de aceea a Europei Centrale și de Est. În Apus, miza este una eminamente culturală. Societatea se află deja pe un trend în care modernitatea lucrează într-un program post-iluminist foarte bine articulat, cu ținte ambițioase în domeniile cunoașterii și drepturilor cetățenești. Avem de-a face cu un corp social matur, iar elitele sunt formate în centre de excelență academică. În cazul românilor din Partium și Transilvania, mizele sunt fundamental conotate de lupta pentru drepturi. Inegalitățile, standardul de inferioritate al unora în raport cu alții, afectează nu indivizi, ci popoare. Cărturarul nu-și poate permite să afișeze dezinteresul pentru etnie, în favoarea servirii unei cauze rupte de interese și opțiuni strict spirituale, ținând de umanitatea noastră generică. Ne găsim aici într-o „secvență” istorică tributară unor practici și mentalități cu mult rămase în urmă. Structurile de putere mai judecă potrivit unor tradiții de asuprire, de conservare a trecutului medieval, cu totul inadecvate modernității. Toate acestea fac operabile într-un mod diferit față de Occident noțiunile deja abordate în dimensiunea lor teoretică. Cu acest handicap s-a confruntat și Iosif Vulcan atunci când a ales între alternativele de acțiune. Marja lui de cărturar era drastic cenzurată de angajamentele intelectuale, adică asumând scopuri „impure” spiritual, dar motivate de nevoile și imperativele ce depășeau copios stricta lui poziție de persoană, de gânditor, de om dedicat strict spiritului.

O primă chestiune în care va trebui să decelăm între cărturar și intelectual este aceea a apariției Revistei *Familia*, la Pesta, în anul 1865. De la bun început, trebuie spus că Iosif Vulcan, absolvent al Academiei de Drept (1859-1893), a renunțat la a profesa meseria de avocat, preferând să se lanseze în publicistică, mai întâi colaborând la *Telegraful român*, *Amicul școalei*, *Concordia* și *Aurora română* (la această publicație a fost conlucrător primar sau prim-redactor în anul 1863). Proiectul lui esențial a fost, totuși, revista *Familia – foaie enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni*, pe care o gândește temeinic și o calibrează astfel încât să-i reprezinte personalitatea și intențiile. Primul lucru este acela că a optat pentru a nu face politică în paginile gazetei, ceea ce este o trăsătură ce ține intim de calitatea lui de cărturar. Al doilea lucru este acela că menționează încă din numărul de probă, fără a redacta un articol-program, că publicația este destinată femeii. Reproducând un dialog imaginar cu o femeie romăncă, Iosif Vulcan face precizări importante[8]:

„În zilele trecute, o amică ne întreabă: De ce foaia dumitale se va numi Familia?

– Pentru că va să publice articole interesante pentru toți membrii **familiei**, răspunsem.

– Aha! Va exista, dară, un jurnal care se va îngriji și de noi, continuă ea.

– Așa e!, Familia știind prea bine că dezvoltarea spiritului național își are baza în cercul familiei. Ea nu se va ocupa de politică, ci va vorbi sincer, simplu și curat despre tot ce înnobilează inima, înavuțește cunoștințele noastre și despre tot ce dezvoltă spiritul național. Va spune femeilor române că ele au o misiune sfântă – că viitorul națiunii noastre e în mâinile lor -, că ele toate au rolul Corneliei, a mamei Grachilor, de a crește națiunii și patriei fii și fiice în al căror sân palpită inima românească; le va spune că educația în spiritul național e paladiul existenței noastre și că acest paladiu e proprietatea lor. Bărbații și junii vor găsi în foaia noastră subiecte serios dezbătute, într-un stil cât se poate de ușor, vor cunoaște mai de aproape

[6] Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, traducere de Gabriela Creția, Humanitas, București, 2007, p. 47.
[7] *Ibidem*, p. 147.
[8] Iosif Vulcan, *Revista socială*, în *Familia*, număr de probă, 1/13 mai 1865.

faptele și viața unor bărbați mari, demni de imitat. Cu un cuvânt, toți membrii familiei vor afla într'însa ceva interesant pentru ei. Iaca, doamnelor și domnilor pe scurt programa Familiei!".

Omul pe care și l-a dorit ca ajutor și pe care l-a stimat în mod deosebit a fost George Barițiu (1812-1893), editorul *Gazetei de Transilvania*. Într-o scrisoare din 9 aprilie 1865[9] se adresează „Nestorului" presei românești din Ardeal, îl înștiințează despre proiectul său editorial și îi mărturisește că a înaintat o cerere către Locotenența din Pesta, cerere în care se stipula faptul că în „foaia" sa nu se va face politică: „Voiesc să dau în mâna publicului o foaie cu care dânsul să se poată făli. Și asta nu e nemodestie din partea mea, căci tot meritul va fi al stimaților mei colaboratori; eu voi fi mâna neînsemnată care întinde publicului cununa cea frumoasă. Rugarea mea dară este aceea ca și d-ta să binevoiești a-mi da mână de ajutor la realizarea acestui plan frumos și respectiv a mă onora cu pretinita-ți colaborare. /.../ Eu sunt încă june, sunt un punct foarte mic în literatura română, dar aceea totuși pot zice că n-am făcut încă nici un fiasc literar"[10]. Tânărul cărturar, cel ce renunțase la o carieră comodă și bănoasă de avocat, are o atitudine reverențioasă, de atașament și recunoștință prealabilă față de cel care avea deja un statut consolidat în rândurile elitelor umaniste transilvănene[11]. Idealul lui de viață este acela de a conduce o revistă culturală cu ofertă variată, dar care să nu fie una de divertisment ieftin. Mizează pe valoarea eventualilor colaboratori mai degrabă decât pe a sa însăși. Își făcuse ucenicia la *Aurora română* timp de patru luni, răstimp în care i-a dat linia editorială și i-a stabilit rubricile, astfel încât publicația ce-l avea ca director pe Ioanichie Miculescu a fost, am putea spune, poligonul de încercare sau „standul" de calibrare, astfel încât *Familia* să-și înceapă viața fără ezitări amatoriste.

Echilibrul și rațiunea sunt cele două valori sau dimensiuni caracteriale specifice lui Iosif Vulcan, creditându-i vocația de cărturar.

Concepția lui cu privire la fundamentele unui stat și la mizele unui neam ce dorește să prospere și să-și găsească un loc într-o Europă civilizată dă profilul de cărturar ce se distinge cu puterea evidenței. Iată un text relevant din acest punct de vedere: „Numai națiunea aceea înflorește, numai aceea va trăi în etern care, în respectul culturii, e la înălțimea civilizației moderne, căci în secolul nostru cultura e arma cea mai abilă și puternică în posesiunea popoarelor, prin care pot să-și facă renume, să se înalțe și să cucerească elemente străine. /.../ Sunt trei lucruri de cultivare: biserica, școala și teatrul. Să ne îngrijim, dar, de înființarea acestora, căci fără biserică, fără școală și fără teatru nu poate fi vorba de cultură și moralitate, nu putem aspira la viitor, la viață. Ferice de națiunea care posedă această trinitate sfântă"[12].

Revista *Familia* a urmat cu îndărătnicie un drum care a respectat încrederea editorului și proprietarului ei în puterea formativă a culturii, faptul că, fără spirit obiectivat în instituții de cultură și de educație, un neam rămâne prizonierul unor aspirații zadarnice, fără orizont și fără un sens bine definit. În afara culturii, existența unui individ, la fel ca existența unui popor, este rătăcitoare, incapabilă să zidească un destin. Iosif Vulcan și-a dat seama de acest lucru cu atât mai mult cu cât constata zi de zi, nu fără amărăciune, discrepanța de standard dintre români și alte popoare ale Imperiului. O eliminare sau măcar o diminuare a handicapului presupunea eforturi ziditoare în sfera spiritului.

Instituția cea mai importantă, fără de care emanciparea unui popor se dovedește a fi imposibilă, este școala. Cărturarul nu putea să nu vadă clar acest lucru: „Până ce noi nu vom avea în toate satele școli bune, care să lumineze poporul, să-i deștepte dorul de cultură, să-i arate căile ce conduc la buna stare materială, să-i inspire sentimentul demnității naționale, până atunci nu ne vom putea afirma ca națiune și toată năzuința bărbaților noștri conducători va rămâne numai o lucrare clădită pe nisip. Poporul este temelia unei națiuni, de la popor trebuie să înceapă a lucra cel ce voiește să ridice o națiune. Școli bune, dară, pentru popor! Aceasta să fie deviza salvatoare! Aceasta e politica cea mai înțeleaptă!"[13].

Cultura este posibilă doar în condițiile de manifestare a vehiculului special ce o edifică sub diferitele sale obiectivări – opere, instituții, evenimente și manifestări publice. Acest vehicul este limba. Or, a cultiva limba română într-un Imperiu cu o altă limbă oficială a însemnat o misiune cu totul temerară. Pe fondul disputelor de care vorbește Titu Maiorescu între curentul latinist, promovat de ardeleni, respectiv curentul fonetic, promovat de munteni și moldoveni, Iosif Vulcan și-a dat seama că al doilea este cel cu perspectivă. Lăsând la o parte polemicile, a avut înainte de toate intuiția faptului că limba este primul dintre scopuri: „Limba aceasta este moștenirea noastră cea mai sfântă, căci am adus-o din Roma; e dulce și frumoasă, căci e fiica gintei latine și ne e scumpă, căci e limba maicii noastre. /…/ Păstrarea și cultivarea ei este scopul

[9] Ion M. Neda, *Iosif Vulcan și Gh. Barițiu*, în *Familia*, anul 77, seria a IV-a, nr. 5-6, mai-iunie, București, 1942, p. 65-76.
[10] *Ibidem*, p. 70.
[11] Într-o scrisoare datată 9 mai 1866, încheie cu formula „*am onoare a rămânea al d-voastră șerb umilit*", ceea ce subliniază admirația învățăcelului față de maestru.
[12] Iosif Vulcan, *Să fondăm teatrul național*, în *Familia*, V, 1869, nr. 29, din 20 iulie/ 1 august, p. 337-338.
[13] Idem, *Politica cea mai înțeleaptă*, în *Familia*, XVI, 1880, nr. 30, din 17/ 29 aprilie, p. 185.

vieții noastre. Fără acest scop nu mai avem titlu de existență. Fără acest scop nu mai putem trăi. Limba și cultivarea ei ne sunt credeul. /…/ Piedicile nu ne descurajează, stavilele ce ni se pun nu ne înspăimântă, ba ele ne îndeamnă și mai mult să ne strângem rândurile, să ne adunăm toate puterile și să ne întărim, pentru munca mare și salvatoare”[14].

Lăsând la o parte contextul anilor în care Iosif Vulcan a scris textul de mai sus, nu se poate să nu remarcăm actualitatea mesajului. Atacul asupra limbii române este acum concertat și vine nu din partea unor străini, ci din partea celor care ar trebui să o cultive. Lipsa de cultură, deficiențele instrucției școlare sunt tot atâtea modalități prin care limba este abuzată. Doar că Iosif Vulcan a făcut atunci, în urmă cu un veac și jumătate, ce i-a stat în putință, fără a putea să prevadă nenorocirile ascunse în viitor.

Cultura, școala și limba, acestea au fost liniamentele unei gândiri dominate de echilibru și rațiune. Poate că lor li s-ar putea adăuga și Biserica, față de care societatea timpului avea un respect aparte. Fiu de preot (Nicolae) și strănepot de episcop greco-catolic (Samuil Vulcan – 1758-1839), întemeietorul primei serii a revistei *Familia*, nu era un adept al secularismului, conștient că amvonul a fost un reazăm pentru românul năpăstuit, ecoul ultimei speranțe.

Cam acestea ar fi articulațiile de structură ale cărturarului care a fost Iosif Vulcan. Doar că viziunea unui cărturar, indiferent cât de umanistă și profundă ar fi fost, nu era suficientă. În spatele fiecărei mize cărturărești, vom vedea, stătea o atitudine de intelectual. Doar astfel căpăta sens promisiunea unui destin împlinit. Dacă ar fi rămas într-o expectativă motivată de nevoia unui neutralism acțional, pentru a nu invalida aura de inocență a spiritului pur, personalitatea celui evocat aici ar fi fost una strâmbă, în bună măsură ratată. Iată de ce angajamentul a fost obligat să se asocieze echilibrului și rațiunii.

Iosif Vulcan, intelectualul

Analiza pornește de la o premisă implicită: nu avem de-a face cu un militant al cărui angajament să pună sub pericol proiectul inițiat prin revista *Familia*. Aceasta a avut o existență atât de îndelungată (42 de ani, între 1865 și 1906) datorită prudenței patronului ei. Iosif Vulcan nu a avut de pătimit, din cauza unor eventuale articole cu iz antistatal, drept pentru care nu a suferit inculpări sau condamnări penale, așa cum, de exemplu, a pățit Alexandru Roman (1826-1897), editorul *Federațiunii* (a făcut închisoare la Vaț din ianuarie 1870 până în ianuarie 1871 din cauza unui articol despre Pronunciamentul de la Blaj). Strategia vulcaniană a fost alta, scontând pe un anume pragmatism, conform căruia poți fi de folos neamului tău câtă vreme ești un partener de dialog cu cei de la care poți obține drepturi și avantaje. Ar fi putut face publicistică în limba maghiară, ar fi putut servi intereselor maghiare, ceea ce i-ar fi adus onoruri și un anumit statut în rândul elitelor. Doar că el a ales calea cea grea, ca intelectual, angajamentul său fiind dedicat românilor, aflați într-o situație evidentă de inferioritate politică, socială și culturală. De aici pornește totul, de la această opțiune primară, viața fiului de preot greco-catolic, născut la Holod, fiind un reper în istoria noastră culturală, cu un specific dat de crezurile unui cărturar ce vedea în spirit temeiul oricăror inițiative practice.

Tipul special de acțiune al autorului *Panteonului român* poate fi sesizat și dintr-o împrejurare ce-l are drept figură centrală pe Mihai Eminescu. Poetul fusese debutat în *Familia*, în 1866, Iosif Vulcan fiindu-i, așa cum se știe, naș literar (i-a schimbat numele din Eminovici în Eminescu). În 1870, autorul *Luceafărului* era student la Viena, angajat frenetic în publicistica politică, astfel încât a publicat în *Federațiunea* trei articole: „Să facem un congres” (nr. 33, din 5/17 aprilie), „În unire e tăria” (nr. 34, din 10/22 aprilie) și „Echilibrul” (nr. 38 și 39, din 22 aprilie/ 4 mai, respectiv 29 aprilie/ 11 mai). Mai ales ultimul articol a atras atenția judecătorului de instrucție de la Budapesta, autorul articolului semnat *Varro* fiind acuzat că atacă bazele constituționale ale dualismului, urmând a fi cercetat. Al. Roman fiind sub detenție, la Vaț, Ion Porțiu trebuia să răspundă acuzațiilor și să deconspire cine se află în spatele celebrului pseudonim, autorul fiind responsabil direct. În *Familia* a apărut o notă cu privire la evoluția cercetărilor (rubrica *Ce e nou*): „Procesele de presă ale ziarului Federațiunea se vor pertracta în 29 noiembrie și 7 decembrie în Curtea juraților din Pesta. În privința celui din urmă proces, intentat pentru articolul *Echilibrul*, a intervenit un incident nou, rugându-se autorul aceluia de dl. Porțiu a-i spune numele la judecătorul de instrucțiune. Așadar, acest proces se va intenta de-a dreptul în contra autorului. Precum aflăm, autorul e junele poet și colaborator al nostru, dl Mihai Eminescu” [15]. Ulterior, tot în revista *Familia*, la „Poșta redacției” au fost publicate doar două rânduri, mesajul fiind destul de încifrat: „Viena. Dlui M. E. Primita-i scrisoarea noastră? Așteptăm cu nerăbdare răspunsul cerut”[16]. Nu știm nimic despre scrisoarea

[14] *Discursul dlui Iosif Vulcan la Beiuș*, în *Familia*, XXXIV, 1898, nr. 34, din 23 august/ 4 septembrie, p. 404.
[15] *Familia*, nr. 44, Anul VI, 1870, 1/13 noiembrie, p. 527.
[16] Idem, nr. 49, Anul VI, 1870, 6/18 decembrie, p. 588.

invocată la *Poșta redacției* și nici dacă aceasta a primit vreun răspuns. Ceea ce este, însă, evident, ține de interesul lui Iosif Vulcan față de tot ceea ce se petrecea la Viena sau Pesta, față de realitățile Imperiului Austro-Ungar și de implicațiile acestora asupra neamului românesc. Fără a face în mod direct politică, așa cum a promis în cererea adresată Locotenenței budapestane, *Familia*, prin voința editorului ei, a reacționat de fiecare dată în sprijinul ardelenilor. Astfel, a oferit cititorilor cronici despre evoluțiile de pe front în Războiul de Independență (1877-1878), dar și despre mersul procesului *Memorandiștilor*, de la Cluj (1894). A făcut-o, de fiecare dată, păstrând ceea ce astăzi numim neutralism, adică relatând fapte și ferindu-se să emită judecăți de valoare sau să facă vizibile partizanate. Această politică editorială a fost aducătoare de mai puțină glorie sau eroism, în schimb, a permis punerea în operă, fără sincope, a planului de început, chibzuit atent, în limitele unei colaborări cu autoritățile și elitele maghiare, fără a atrage eticheta înjositoare de colaboraționism.

Iosif Vulcan a fost un membru de frunte în organizații ale românilor ce studiau sau activau în Capitala Ungariei. Astfel, îl vedem alături de studenții de la Drept, reuniți în *Societatea Petru Maior*. Mai mult chiar, a declarat *Familia*, organ de presă al *Societății*, după ce a avut inițiativa înființării acesteia, în februarie 1862, fiind ales președinte în toamna aceluiași an (primul președinte ales a fost Partenie Cosma). De asemenea, s-a implicat încă de la înființare (1861) în activitățile organizate de ASTRA (*Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*). La Adunarea Generală a *Astrei* de la Șomcuta Mare (1869), a susținut prima disertație[17], ulterior publicată în revista sa, așa cum se va întâmpla și un an mai târziu, la Năsăud[18]. Trebuie spus că Iosif Vulcan se impunea prin prezență, pur și simplu, prin manierele cu stil pe care le afișa, prin disponibilitatea de a discuta cu toată lumea. Un profil de intelectual, așadar, a cărui expresivitate era apreciată, poate chiar invidiată de contemporani, indiferent de apartenența etnică.

Semnificativ este faptul că avem de-a face cu un om al dialogului, fie la Pesta, unde a fost membru al *Societății Kisfaludy* (primit în ianuarie 1871, cu motivația că a tradus în limba maghiară literatură populară românească), fie la Oradea-Mare, unde a mutat revista *Familia*, în 1880), activând ca membru al Societății *Szigligeti Ede*. De altfel, cu ocazia banchetului dat la primirea lui în *Societatea Kisfaludy*, Iosif Vulcan a rostit un toast, publicat mai apoi în paginile revistei[19]. Un fragment este edificator: „Nu sunt atât de ambițios, domnilor, ca să caut motivul acestei distincțiuni în valoarea neînsemnatei mele individualități, ci o consider numai ca o spirituală strângere de mână, ce națiunea ungurească oferă prin această societate națiunii române, al cărui fiu sunt și eu. /…/ Închin pocalul meu în onoarea acestei societăți literare care vine a oferi o strângere de mână națiunii mele și care prin traducțiunile sale din poezia populară a diverselor națiuni din patrie întărește această legătură mai mult. Trăiască Societatea Kisfaludi”. Cel primit în *Societate* nu ezită să-și declare apartenența la națiunea română, gest care vine din partea unui intelectual angajat, asumând o etnicitate fără echivoc, lucru important dacă ținem cont de faptul că provedea dintr-o familie în care frații mamei sale se remarcaseră fie ca luptător în armatele revoluționare ale lui Kossuth, precum și ca literat, colaborator al revistei *Pesti Hirlap* – Irinyi József, fie ca om de știință maghiar, inventator al chibritului cu fosfor – Irinyi János: amândoi maghiari cu „patos”.

Este evident un fapt, anume că intelectualul ia mereu fața cărturarului. Aspectul acesta este semnificativ când discutăm despre profilul integral al lui Iosif Vulcan, iar argumentele sunt la tot pasul. Astfel, în textul deja menționat, din numărul de probă al *Familiei*, este precizat că revista se adresează femeii române. Nu din cochetărie o face, ci dintr-un motiv cât se poate de consistent, anume acela că „viitorul națiunii noastre” este în mâinile femeilor române, că ele constituie „paladiul existenței noastre”. Calculul este acela al unui intelectual al cărui angajament merge până acolo încât intuiește faptul că mama este cea care îi transmite copilului limba sa, iar dacă mama își uită limba, drumul spre pierderea identității etnice este deschis. Iată de ce *Familia* s-a adresat femeii, mamei, pentru că acestea erau vitale în procesul conservării noastre ca națiune. Nucleul de bază al oricărui popor este familia, iar în sânul acesteia mama îi transmite copilului limba, înțeleasă ca loc de expresie a ființei etnice. În afară de publicații în limba română, mai erau necesare și școli pentru tinerele fete. Într-un articol, Iosif Vulcan este cât se poate de explicit: „Școli mai multe pentru fete, iată de ce are trebuință intelighenția românească! Școli în care limba propunerii și cea a conversațiunii să fie românească. Aceasta e o chestiune foarte importantă, căci ea are o mare înrâurire asupra mersului nostru cultural. Dacă fetele nu știu să vorbească românește, măritându-se,

[17] I. Vulcan, *Poporul român și poezia sa*, în *Familia*, nr. 32, Anul V, 1869, p. 373-375; *Familia*, nr. 33, Anul V, 1869, p. 385-387; *Familia*, nr. 34, Anul V, 1869, p. 397-400.
[18] I. Vulcan, *Cântece haiducești*, în *Familia*, nr. 33, Anul VI, 1870, 16/ 28 august, p. 385-387; *Familia*, nr. 34, Anul VI, 1870, 23 aug./ 4 septembrie, p. 398-400; *Familia*, nr. 35, Anul VI, 1870, 30 aug./ 11 septembrie, p. 410-411.
[19] *Ce e nou*, în *Familia*, VII, 1871, nr. 6, din 7/ 19 februarie, p. 70. Mesajul a fost primit cu „*viu entuziasm*”.

nici ca neveste nu vor vorbi, bărbații lor, de altminteri cu bune sentimente naționale, vor fi siliți a vorbi și ei tot în limbi străine, și pruncii lor nu vor ști românește defel. Răul este, dară, mare și periculos, deci ar trebui să-l reparăm cât mai curând. /…/Să ne creștem mame române, dacă voim ca generațiunea viitoare să fie română, dacă voim să mai trăim”[20]. Pledoaria pentru școli poate veni din partea cărturarului, dar accentul pus pe nevoia fetelor române de a se instrui și de-a cultiva limba neamului vine din partea unui intelectual.

De altfel, aceeași preocupare pentru limbă și păstrarea ființei etnice a fost avută în vedere și printr-o strategie specială în privința unui domeniu cultural – teatrul românesc în imperiul Austro-Ungar. După strădanii inițiate față de administrația maghiară, în octombrie 1870, la Deva, ia ființă *Societatea pentru Fond de Teatru Român*, având drept obiectiv crearea unui repertoriu național. Editorul *Familiei* credea foarte mult în virtuțile educative ale teatrului: „Teatrul este o expoziție a virtuților și viciilor societății omenești; scena redeșteaptă suvenirurile trecutului, împrospătează gloriile străbune, victoriile, luptele pentru libertate și independență, ne înalță sufletul, stârnește în inimile noastre sacra dorință de a-i imita, căci teatrul este școala cea mai practică”[21]. Și în acest caz, cuvintele cărturarului sunt dublate de ambițiile intelectualului. Obsedat fiind de limbă și de fenomenul „renegaților”, al tot mai multor români care își abandonau limba, Iosif Vulcan are inițiativa înființării unor trupe de diletanți pentru care scrie mai multe piese de teatru într-un singur act. Aceste trupe colindau orașele și târgurile transilvane dând spectacole în limba română. Scopul era acela ca femeile române care nu știau să citească, măcar să audă limba maternă și să nu o uite. De altfel, a inclus în repertoriu și piese ale lui Vasile Alecsandri, astfel încât spectatorii să audă și limba de dincolo de Carpați, mult mai melodioasă, care nu era înțesată cu germanisme și maghiarisme, ci avea dulceață și frumusețe. Neobosit în a sluji cu armele culturii neamul său, a fost secretar, vicepreședinte și mai apoi președinte al *Societății pentru Fond de Teatru Român*, mereu implicat în a promova o instituție cu mare înrâurire asupra celor mulți.

L-am putea suspecta, oare, pe intelectualul Iosif Vulcan de a-l fi „trădat” (așa cum trădarea cu pricina este denunțată de Julien Benda) pe cărturarul cu același nume? A vrut, oare, și profituri pentru sine, glorii deșarte sau avantaje materiale? Foarte greu de susținut o astfel de ipoteză. Toți banii pe care i-a avut, precum și pe cei atrași de la „sponsorii” epocii, i-a cheltuit pentru a edita *Familia*, pentru a abona școli și comunități de români din întregul areal balcanic la revista ce constituia „familia” generică românească. Cel mai adesea s-a lipsit pe sine pentru a putea împlini proiecte în favoarea nației. Pledoaria pentru un Iosif Vulcan dezinteresat de un soclu public care să-i satisfacă vanități și orgolii este ușor de susținut. Totuși, ar mai trebui să clarificăm un aspect.

Într-o scrisoare (din 16/28 martie 1891) către George Barițiu, cel ce-i ceruse sprijinul când s-a încumetat să demareze proiectul *foii enciclopedice și beletristice cu ilustrațiuni*, formulează o rugăminte: „Stima adâncă ce vă confer din momentul când am început a vă ceti, de altă parte simpatia binevoitoare cu care m-ați onorat în mai multe rânduri, mă îndeamnă să vă adresez următoarea cerere confidențială. Vă rog anume să binevoiți a recomanda și a sprijini alegerea mea de membru în secțiunea literară (a Academiei Române – n.n), ca român de dincoace de Carpați”[22]. Argumentele vin imediat: revista *Familia*, „cea mai veche foaie literară în toată românimea”, strădaniile pentru înființarea unui teatru național, faptul că piesa sa Ștefăniță Vodă a fost premiată cu 750 de lei, urmând să fie jucată pe scena Teatrului Național din București și, la urmă dar cel mai important, faptul că și-a „jertfit viața și averea pentru cultura națională”. Ceea ce promite solemn, dacă va ajunge membru al Academiei, este să ia parte regulat la toate sesiunile generale. În finalul epistolei, vag stânjenit, mai aruncă pe taler un argument: „Crezând că nu mă veți judeca de rău, ca la anul 50 al vieții mele și la îndemnul unor amici din Academie, m-am socotit c-a sosit timpul să cer și eu ceva, îmi înnoiesc cererea și vă rog primiți expresiunea deosebitei mele stime”[23].

Argumentele sunt valide; meritele nu sunt nici ipotetice și nici inventate. Ar putea încăpea, totuși, acuza ca George Barițiu să fi fost luat tovarăș într-un demers ce astăzi ar fi catalogat drept trafic de influență?

Doar dacă am fi de rea-credință, ar putea funcționa raționamentul de mai sus. Din anul 1879, Iosif Vulcan era deja membru corespondent al Academiei Române, publicând masiv în *Familia* articole despre activitatea instituției. Primirea lui ca membru deplin nu putea fi considerată de nimeni ceva precum un gest necuvenit, abuziv, o demnitate obținută prin fraudă. În martie 1891, la puțină vreme după scrisoarea trimisă lui G. Barițiu, în proximitatea zilei sale de naștere, este primit în Academia Română ca membru titular. Mai apoi, grație activității sale, în 1904 va fi numit, propus fiind de Titu Maiorescu, președinte al Secțiunii

[20] I. Vulcan, *Școli pentru fete*!, în *Familia*, XVI, 1880, nr. 51, din 10/ 22 iulie, p. 329.
[21] Idem, *Să fondăm teatrul național*, în *Familia*, V, 1869, nr. 29, din 20 iulie/ 1 august, p. 337/338.
[22] I. M. Neda, *op. cit.*, p. 76.
[23] *Ibidem.*

literare. Nu a fost vorba de sfori trase, ci de merite pe deplin confirmate. În același an, la Oradea aveau loc serbările cu ocazia jubileului de 40 de ani de existență a revistei. Omagiile au fost numeroase, iar cel sărbătorit a spus în alocuțiunea sa, cu modestia ce l-a caracterizat tot timpul: „Este puțin, prea puțin, ceea ce am putut face pentru cultura neamului meu. Dar am liniștea sufletească că i-am dat tot ce am avut mai scump în mine, că mi-am făcut datoria de fiu iubitor și în orice moment pot să-mi închid ochii spre vecie alintat de convingerea că n-am trăit în zadar” [24].

Dorința de-a ajunge în Academia Română a fost un ideal de cărturar, dar în același timp și o năzuință nutrită de intelectual. Amândouă au fost pe deplin legitime, eventualele acuzații de trafic de influență sau jocuri de culise fiind ridicole. De altfel, nimeni nici nu le-a formulat vreodată, atunci sau mai târziu.

Pe decembrie 1906, *Familia* își încheia existența. Ultimul cuvânt i-a aparținut celui care a fost deopotrivă cărturar și intelectual: „Etatea înaintată și sănătatea șubredă mă silesc să mă retrag de la masa redacțională și să sistez această revistă. /…/ Recunosc că revista noastră pornită atunci când nu prea erau scriitori și era singura făclie literară română în Ungaria, de multe ori s-a prezentat cu lucrări de ale începătorilor; dar am și bucuria că unii din aceștia au devenit căpeteniile literaturii noastre. /…/ Constatând toate acestea, înfășor cu liniște flamura «Familiei», salutând cu bucurie tinerimea noastră menită a continua cu succes mai mare, activitatea literară, căreia i-am închinat și eu toată viața mea. Mulțumesc tuturora care mi-au dat ajutorul lor”[25]. Încheierea nu este cu adevărat o încheiere, ci are grijă să deschidă spre viitor, spre tinerimea ce-a avut în ctitorul *Familiei* un sprijinitor neobosit, generos, adesea poate prea îngăduitor cu lipsa de valoare a ceea ce accepta să publice. O făcea îndemnat de intelectual, firește.

Concluzii

Personalitatea lui Iosif Vulcan se revendică, deopotrivă, de la cărturar și de la intelectual. Ca om ce a servit spiritul veacului, dar și nevoile neamului său, și-a construit destinul pe cele două dimensiuni invocate aici, fără a le trăda, ci pentru a le completa. Atribute precum angajament, echilibru și rațiune i-au coordonat gândurile și i-au energizat acțiunile. Dacă Julien Benda se declara scandalizat, în 1927, de trădarea cărturarilor, reproșându-le că au devenit intelectuali, servind ideologii și construind scenarii în numele unor puteri tot mai refractare la conceptele de dreptate și umanitate, Iosif Vulcan nu merită diatribele eseistului francez. Destinul lui s-a conturat în numele culturii pe care a văzut-o drept fundament pentru dezvoltarea organică a neamului pe care și-l dorea emancipat, capabil să-și pună în valoare potențele și să-și câștige astfel locul meritat în rândul națiunilor Europei. Spiritul nu putea fi decuplat de etnic tocmai când lumea întreagă își rectifica viziunile geopolitice, acordând naționalității un loc de frunte. Ca intelectual, editorul *Familiei* a găsit formula ideală între devotamentul pentru spiritul cărturăresc și angajamentul pentru semenii aflați într-o situație deloc confortabilă din punct de vedere social, economic și politic.

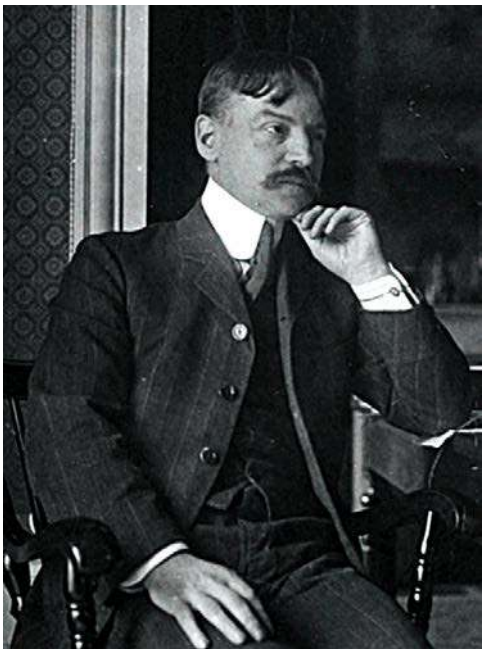
Nu se poate trage o linie fermă și să se spună: până aici este cărturarul, de aici încolo este intelectualul. Cele două ipostaze s-au manifestat simultan și benefic pentru a permite o completitudine. Iosif Vulcan a „jucat” în amândouă „ligile”, devenind astfel convingător ca om de cultură, ca publicist, scriitor și, nu în ultimul rând, ca român trăitor într-o țară de altă limbă, îndurând o marginalitate traumatică.

Foarte mulți contemporani sau urmași l-au admirat și l-au elogiat. Au făcut-o fiind impresionați de un personaj aparte, plăcut ca om de salon, posesor al unui *savoir-vivre* ce l-a ajutat să aibă relații cordiale în mediile elitare ale vremii, la Viena, Budapesta, Oradea sau București. Cel care a văzut în profunzime personalitatea lui Iosif Vulcan a fost, deloc întâmplător, Ion Agârbiceanu: „Apostolatul cultural la noi în Ardeal, în răstimpul de care discutăm, este în primul rând unul național. Nu preocupări de ordin pur literar, de ordin estetic, au pus condeiul în mână înaintașilor noștri din Buda și Viena, din Blaj și Brașov, din Oradea-Mare și Lugoj, când ne-au dat ziare și reviste, nuvele, romane, poezii, încercări de teatru, ci slujirea cu ardoare a ideii naționale, bazată pe conștiința românității noastre. /…/ Marele merit al lui Iosif Vulcan este chiar în oferirea acestui scris românesc cititorilor, vreme de aproape o jumătate de veac. Continuitatea acestei opere, continua și regulata apariție a revistei, a fost una dintre cele mai valoroase contribuții făcute vieții românești din Ardeal, culturale și naționale”[26].

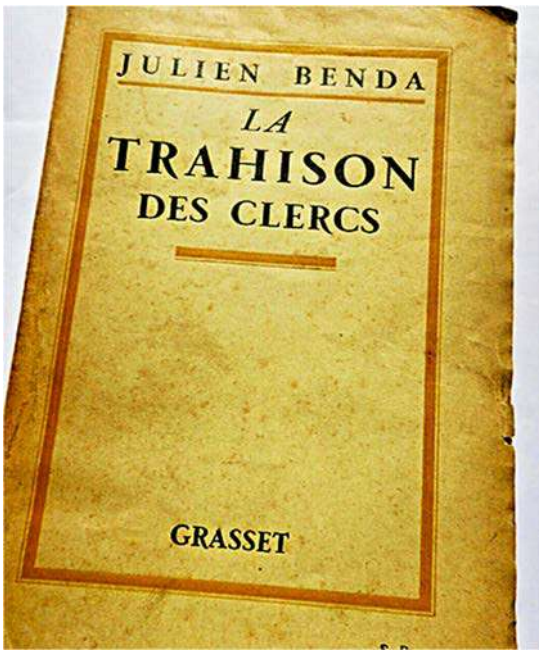
Într-adevăr, apostolatul poate fi cuvântul care să-l caracterizeze cel mai pregnant, să-i scoată în relief pe deplin amplitudinea îngemănată a cărturarului și a intelectualului. Pentru că apostolul leagă inenegabil harul spiritului de râvna misionară.

[24] *Familia*, XL, 1904, nr. 23-24, din 10/ 23 iunie, p. 272.
[25] I. Vulcan, *Încheiere*, în *Familia*, XLII, 1906, nr. 41, din 31 decembrie/ 13 ianuarie, p. 490.
[26] I. Agârbiceanu, *Apostolatul cultural, apostolatul național*, în *Cele trei Crișuri*, anul IV, nr. 10, octombrie 1925, p. 138.

Iconografie

Julien Benda (1867-1956)

Trădarea cărturarilor (1927)

Iosif Vulcan în tinerețe (student)

Bustul – opera sculptorului Iosif Fekete (1960)

Numeru de proba.

Familia

Fóia enciclopedica si beletristica cu ilustratiuni.

Pest'a 1/13 Maiu 1865.

Ese in fie-care luna de trei ori adeca in 5. 1. si 25. dupa c. v. contienendu done cóle.

Pretiulu pentru Austria
pe Jun.—Sept. . . . . 2 fl. —
pe Jun.—Dec. . . . . 3 fl. 50 c.

Pentru Romani'a
pe Jun.—Dec. unu galbenu.

Cancelari'a redactiunei
Strat'a lui Leopoldu Nr. 18.
unde sunt a se adresá manuscriptele si banii de prenumeratiune.
Epistolele nefrancate nu se primescu si opurile anonime nu se publica.

I cursu anuale.

FAMILIA.

Beletristica, sciintie, arte, viétia sociala, moda.

Pest'a Domineca 20 juliu. 1 augustu.

Va esi in fia-care domineca, cu portrete si alte ilustratiuni.
In fia-care anu prenumerantii capeta dóue tablouri pompóse.

Pretiulu pentru Austri'a pe jan.—jun. 4 fl. pentru tablou 80 cr.
Pentru Romani'a pe jan.—jun. unu galbenu, pentru tablou trei sfanti.

Nr. 29.

Cancelari'a redactiunii Strat'a lui Leopoldu Nr. 33, unde sunt a se adresá manuscriptele si banii de prenumeratiune.

Prenumeratiunile se potu face la tóte postele.
Pentru Romani'a in librari'a dlorn Socecu et comp. in Bucuresci.

Anulu V. 1869.

Sê fondâmu teatru natiunalu!

I.

Numai natiunea aceea infloresce, numai aceea va traí in eternu, carea in respectulu culturei e la innaltîmea civilisatiunii moderne; câci in secolulu nostru cultur'a e arm'a cea mai abila si poternica in posesiunea popóreloru, prin care potu sê-si faca renume, sê se innaltie, si sê cucerésca eleminte straine.

inghitîta de valurile amalgamisatórie ale natiuniloru mai inaintate in cultura, — ori care natiune, care vré sê traiésca, si sê jóce unu rolu óre-care in istori'a universului: are imperativ'a necesitate d'a se ingrigí de acele midilóce, prin cari sê se póta aventá la acelu gradu alu culturei, de unde sê privésca fara frica si gelosía a supra celoralalte natiuni.

Midiloculu primu si celu de frunte pentru acestu scopu e educatiunea. Plutarcu a dîsu, câ

FAMILIA

ORADEA-MARE (NAGYVÁRAD) Joi 10 Juliu st. v. 22 Juliu st. n. | Va esi joi'a si duminec'a. Redactiunea în Közép-utcza nr. 395. | Nr. 51. | ANUL XVI. 1880. | Pretiul pe unu anu 10 fl. Pe ½ de anu 5 fl.; pe ¼ de anu 2 fl. 70 cr. Pentru Români'a 2 galbeni.

Școli pentru fete !

Multe sûnt trebuințiele nóstre, căci multe ni lipsescu. Cea mai grabnica necessitate, dupa parerea nóstra, este înființiarea de școli bune în tóte satele, pentru ca prin ele sĕ deșteptămu și întarimu poporul, care e temeiul clasei inteligente și al națiunii întregi. Pâna ce noi nu vom avé școli bune în tóte satele nóstre, poporul nostru nu va înaintá, pân'atunce nu putemu sĕ întreprindemu a realisá nici o ideia la care se cere și concursul poporului nostru.

Dar întocmai ca pentru poporu — școlile dela sate, astfel și pentru clas'a mai inteligenta a națiunii școlile pentru fete formézа o necessitate ardenta, o mare lipsa ce ar trebui suplinita cât mai curênd.

Nu înțelegu școli elementare, unde se învétĭa a cetí plângêndu-se, că nu-si potu da fetele în cutare institutu românescu.

Dar déca nu s'ar gasí vr'unu individu, care sĕ ia risicul inițiativei, ar trebui ca societatea sĕ se puna în fruntea întreprinderii. Și aíce damele române aru avé unu rolu frumosu, unu mare terenu de activitate, pe care tóta națiunea le-ar aplaudá.

Ele sûnt chiamate în rôndul primu d'a luá în mâna și d'a conduce acésta causa. Adune-se dar damele române, țina consvatuiri, formeze reuniuni, și faca totu ce va fi cu putințĭa pentru scopul d'a înființiá institute mai înnalte pentru fete !

Sĕ ne crescemu mame române, déca voimu ca generațiunea viitóre sĕ fia româna, déca voimu sĕ mai traimu !

I. V.

FAMILIA

BUDAPESTA Joi 17 Aprile st. v. 29 Aprile st. n. | Va esi joi'a si duminec'a. Redacțiunea: *Strad'a arborelui verde nr. 13.* | Nr. 30. | ANUL XVI. 1880. | Pretiul pe unu anu 10 fl. Pe ½ de anu 5 fl.; pe ¼ de anu 2 fl. 70 cr. Pentru Români'a 2 galbeni.

Polític'a cea mai întĭelépta.

Nu ve spariati, n'avemu sè facemu politica ! Pe aceste pagine discuțiunea politica nu are locu. Terenul nostru e altul, difere cu totul de celu politicu, vom remâné numai pe acesta.

Înse ori cât de multu diferu aceste dóue terenuri, adeca polític'a si viéti'a sociala, totusi între ele esiste o legatura strîmta ; ele una fàra alt'a asiá dîcêndu nu potu sè subsiste : polític'a spriginesce viéți'a sociala, iér acést'a dà nutremêntu si impulsu politicei. Vorbindu dara despre un'a, anevoie putemu sè evitàmu d'a nu vorbí si despre cealalta ; iéta si caus'a pentru care figuréza în fruntea acestui articolu cuvêntul „politica".

basa dupla, de care sè se împroptésca, care sè-o sustîna, cum sustîne pamêntul pe omu. Acésta basa dupla e : cultur'a intelectuala si buna starea materiala.

Cu aceste ori care națiune va propași, fàr aceste nici un'a.

Școl'a produce cultur'a, acést'a dà nascere bunei-stàri materiale, si ambele redica națiunea ce le posede.

Pâna ce noi nu vom avé în tóte satele școli bune, cari sè lumineze poporul, sè-i deștepte dorul de cultura, sè-i arete càile ce conducu la buna starea materiala, sè-i inspire sentimentul demnitàtii naționale : pân'atunce nu ne vom puté afirmá cá națiune si tóta nisuinți'a barbatilor nostri conducatori va remâné numai o lucrare cladita pe nisipu.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.11

FEMEI BIHORENE IMPLICATE ÎN MIȘCAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR. (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX – PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX)

Dumitru NOANE*

WOMEN FROM BIHOR INVOLVED IN THE ROMANIAN NATIONAL MOVEMENT (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

ABSTRACT

The post-revolutionary period – and especially the one that began in 1867 with the establishment of the dualist system – as a result of which Transylvania also came under the political and administrative authority of the government in Budapest – caused the differences that had previously been noticeable to disappear, and the Romanians of Bihor to take their place in the forefront of the movement for national emancipation and the formation of a national party. However, while men occupied the forefront of the political scene during that period, we must not forget or overlook the role played by the wives of these political leaders – or even other family members – who, in solidarity with the head of the household, endured all the hardships and humiliations to which they were subjected by the authorities and others.

The wives demonstrated courage and strength alongside their husbands, serving as a reliable support for them, while their sons and daughters – who looked up to their fathers as role models – proved, when the situation demanded it, that they could live up to their role models and that the new generation of national activists was assured. In the complex and complicated context of strict surveillance of Romanians accused of holding Dacian-Roman ideals and of an increasingly prominent orientation toward governmental and cultural-political structures south of the Carpathians, the leaders of the national movement were forced to disguise their true intentions and actions under the guise of cultural and educational activities. In this context, a favorable environment emerged for the involvement of Romanian women, who would play an increasingly active role in efforts to raise the educational level of the younger generations, as well as in cultural-artistic and cultural-educational activities designed to contribute to the creation and consolidation of the national spirit.

The early 20th century brought changes to political life and, by extension, to cultural life – as the primary means of expressing the national emancipation movement of the Romanians in Crișana – and, at the same time, regarding the role and degree of women's involvement in public affairs. Thus, in addition to their active and substantial involvement in cultural, artistic, and educational activities—as means of fostering Romanian national consciousness – there were increasingly more instances in which women also became effectively and significantly involved in political life, especially after the adoption in 1905 of the new national political orientation, namely activism. The effective involve-meant of women in political life also took place against the backdrop of the intensification of the feminist movement in the second half of the 19th century, which, in Romania, grew and diversified, giving rise to a complex set of issues (economic, social, political, philanthropic, and cultural), strongly influenced by the spread of nationalist ideas and the development of Romanian self-awareness. This new turn brought the women's movement to the point of being virtually indistinguishable from the movement for freedom and national unity, transforming it into one of the most active and influential components of nationalist activism, and convincingly illustrating the specific ways in which the social or political phenomenon was transformed and sublimated by the national cause.

The work and personality of Viora Ciordaș of Beiuș stand out distinctly; she was an active participant in both cultural and political activities carried out with the aim of strengthening the national consciousness of Romanians in the Crișana region as well as in Transylvania.

Taking into account the realities inherited from the old empire and the ethnic structure of the towns in Bihor – shaped by the strict pre-1918 rules that were preserved as best as possible even after 1919 – the work of Romanian women in Bihor – alongside that of the leaders of the Romanian community who were active here politically and culturally – we can say that it did not differ significantly from what had come before, maintaining the same spirit of cultural and national activism.

Keywords: Hermina Ignat, fundraising, Viora Ciordaș, cultural activity, political involvement, national movement.

Bihorul – și în primul rând Oradea ca reședință de comitat – a avut o poziție oarecum aparte prin evoluția sa istorică ca și componentă a regatului Ungariei medievale, ca – după căderea parțială a acestuia sub stăpânirea otomană –, prin ceea ce s-a diferențiat politico-geografic sub denumirea de Partium, să

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: noanedumitru@yahoo.com

devină parte a Principatului Transilvaniei, apoi efemer sediu de pașalâc (1660-1692), iar – după intrarea sub stăpânirea curții de la Viena –, din 1714 să fie reintegrat administrativ în structura regatului Ungariei, la rându-i provincie a Imperiului habsburgic. Această evoluție i-a marcat un specific politic aparte de cel al Voievodatului, apoi Principatului Transilvaniei, dar nu l-a rupt total, datorită faptului că legătura dintre regat și Transilvania se făcea inevitabil prin Oradea, drumul cel mai scurt și mai direct dintre Buda și Alba Iulia, Sibiu sau Cluj, „capitalele" acesteia de-a lungul istoriei –, apoi a faptului că la Oradea s-a înființat cea de a doua episcopie greco-catolică, cu un rol important în ridicarea nivelului educațional și cultural al românilor. Mai ales acest eveniment din 1775 va contribui în scurt timp la plasarea Oradiei în fruntea luptei de emancipare datorită rolului semnificativ pe care l-a avut episcopul Ignatie Darabant în redactarea celor două Supplex-uri și, mai ales, în înaintarea lor Curții de la Viena. Această evoluție diferită a făcut însă ca, și în timpul revoluției de la 1848-1849, desfășurarea evenimentelor din Bihor să fie diferită față de Transilvania.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, perioada postrevoluționară și, mai ales, cea inaugurată în 1867 prin constituirea dualismului – în urma căruia și Transilvania intră politico-administrativ sub autoritatea guvernului de la Budapesta –, fac ca diferențele sesizabile anterior să dispară și românii bihoreni să se înscrie în primele rânduri ale mișcării de emancipare națională și de constituire a unui partid național. Liderii politici bihoreni se implică activ în constituirea partidului național al românilor – având o experiență de succes pe plan local cu Reuniunea Politică a Românilor din Bihor –, aproape toți participanții la întrunirea de la Sibiu (12-14 mai 1881) pentru constituirea Partidului Național Român, fiind aleși în comisia de redactare a concluziilor[1]. Activitatea acestui partid s-a resimțit în toate momentele de seamă ale vieții politice a orașului – atunci când s-a pus problema unei atitudini față de problemele etniei pe care o reprezenta –, totuși, sau poate tocmai de aceea, activitatea sa a trebuit să se desfășoare semilegal, fiind mascată sub forma unor activități culturale, cum a fost cazul șezătorii organizate de Reuniunea „Hilaria", la 10 martie 1910, la care au fost invitați fruntașii vieții politice românești din Transilvania: Teodor Mihali, Vasile Lucaciu, Alexandru Vaida-Voievod.

Dar dacă prim-planul scenei politice a acelei perioade a fost ocupat de către bărbați, nu trebuie să uităm sau să neglijăm nici rolul pe care l-au deținut soțiile acestor lideri politici sau chiar ceilalți membri ai familiei, aceștia suportând solidar cu capul familiei toate privațiunile și vexațiunile la care erau supuși de către autorități și nu numai. Soțiile au dat dovadă alături de ei de curaj și tărie, fiind un suport de nădejde pentru soții lor, iar fiii și fiicele – care aveau un model în tatăl lor – au dovedit atunci când situația o cerea că se pot ridica la nivelul modelului lor și că noua generație de activiști naționali este asigurată. În cele ce urmează, prin tot ceea ce va fi redat în acest studiu, vom demonstra temeinicia celor afirmate.

Un prim moment în care prezența activă și implicarea soțiilor și fiicelor liderilor bihoreni ai mișcării naționale s-a dovedit salutară și deosebit de benefică a fost acela al războiului ruso-turc din 1877-1878, în care implicarea tânărului stat român, de la est și sud de Carpați, în conflict, pentru a-și obține independența față de Poarta otomană, a fost susținută cu un entuziasm deosebit de către românii din monarhia austro-ungară, care vedeau aceasta ca un prim pas spre înfăptuirea idealului național. Primele încercări bihorene de strângere a ofrandelor au fost inițiate în Oradea, unde exista un activ detașament de intelectuali români, unde, la 13 iunie 1877, avocatul Desideriu Borbola a adunat importanta sumă de 500 de franci și 24 de florini, care au fost trimiși lui George Barițiu, care i-a expediat la adresa Crucii Roșii din București[2].

Autoritățile au introdus interdicția de a mai aduna bărbații – pe bază de „coale de colectă pentru ajutorarea ostașilor români răniți", materiale diverse –, această inițiativă fiind preluată de „damele române", care au dovedit o eficacitate și mai mare în acest sens. S-a găsit astfel o soluție pentru a nu fi anihilată campania de sprijinire a militarilor români, mai exact, au fost lansate liste de subscripții de către „femeile române", față de care nu se mai putea practica o politică represivă, astfel că teritoriile românești de dincoace de Carpați au fost, pur și simplu, împânzite de asemenea documente ale solidarității naționale într-un moment decisiv al istoriei noastre[3]. Soțiile sau fiicele celor angajați în mișcarea națională nu s-au lăsat mai prejos decât ei și s-au implicat activ, ca persoane particulare, în activitatea de colectare a ofrandelor, îndeosebi după ce autoritățile au desființat comitetele de strângere a ajutoarelor pentru susținerea frontului și a victimelor războiului. Ca urmare, până la sfârșitul războiului, au circulat cinci liste de subscripții sau „coale de colecte" – care erau

[1] Viorel Faur, *Viața politică a românilor bihoreni. 1849-1918*, Fundația Cele Trei Crișuri, Oradea,1992, p. 21.
[2] Informații despre aceasta au apărut în *Gazeta Transilvaniei*, 1877, nr. 43.
[3] Viorel Faur, *Beiușenii în sprijinul războiului de independență*, în *Beiușul și lumea lui*, studiu monografic, vol. II, Editura PRIMUS, Oradea, 2008, p. 146-155.

avizate de autoritățile interesate să afle cine sunt cei care sprijină România –, toate fiind datorate unor femei care au fost *colectante* la Oradea, Beiuș și nordul Bihorului[4].

Redactorul revistei *Familia*, Iosif Vulcan, făcea – într-o rubrică a revistei sale, intitulată *Conversare cu cititoarele* – un comentariu care are valoare de mărturie istorică referitoare la starea de spirit a femeilor române: *„Entuziasmul inspiră mândria națională. Și acesta e un câștig mare, căci mândria națională involvă* [trezește] *încredere în sine, iar cel ce are încredere în sine posedă un mare avantaj, de care noi avem o așa de mare trebuință. Este un semn caracteristic, dar totodată și îmbucurător, că entuziasmul acestor* [români de] *dincoace de Carpați s-a manifestat – mai ales – prin femei. În fruntea celor mai multe colecte în favoarea soldaților români văzurăm și vedem femei. Acest fenomen are mare însemnătate nu numai pentru acuma, dar și pentru viitor. Spiritul național odată stârnit nu poate amorți așa ușor. Ne place a crede că damele noastre, cari de astă dată probară cu atâta zel că știu să fie la misiunea lor, și în viitor vor rămâne la acea înălțime, unde și-au câștigat stima noastră”*[5].

Fiica avocatului Iosif Roman, Veturia, a organizat – în 15 octombrie 1877 – *„o colectare în favorul ostașilor români răniți, pe care o realizat-o cu succes*”[6]. Suma adunată, 150 de florini, a fost transmisă, prin intermediul lui George Barițiu, „Crucii Roșii” din București[7]. Pe lista de donații figurează numele a peste 50 de persoane – între care se remarcă și câteva femei: Veturia Roman – 50 fl., Elena Horșia – 5 fl., Ana Horșia – 1 fl. și Ecaterina Rezei – 5 fl.

În nordul comitatului Bihor a fost lansată, de către Elena Hornoiu din Adoni[8], doar o listă de subscripții, dar rămâne important faptul că și acești locuitori ai Crișanei au fost solidari cu frații lor de peste Carpați și și-au adus modestul lor obol pentru sprijinirea războiului de independență.

Hermina Ignat – născută Bocșian, căsătorită, din anul 1875, cu avocatul beiușean Vasile Ignat, fruntaș al mișcării naționale, viitor memorandist –, s-a pus și ea în slujba poporului român prin întocmirea unor liste de subscripție pentru ajutorarea soldaților români răniți în războiul purtat pentru obținerea independenței naționale. Prin efortul său neostoit, în părțile Beiușului și Vașcăului au circulat trei liste de subscripție realizate în perioada noiembrie 1877 – ianuarie 1878[9], pe toate apărând numele Herminei, care a avut o contribuție însemnată atât în realizarea unor colecte substanțiale, dar mai ales în ce privește cuprinderea pe liste a cât mai mulți locuitori.

Vasile Ignat a făcut demersuri pe lângă pretorul Beliczay Alexandru pentru a aproba punerea în circulație, la 7 noiembrie 1877, de către soția sa Hermina, împreună cu Irina Antal, a *Listei ofertelor adunate pentru ajutorul ostașilor români răniți în lupta cu turcii*[10], care avea ca dată finală ziua de 2 ianuarie 1878. Astfel, timp de aproape două luni, această listă a trecut prin mâinile locuitorilor din depresiunea Beiușului, care s-au declarat solidari cu frații lor de peste Carpați. S-au adunat 210 florini de la intelectuali, negustori, meșteșugari și elevi din Beiuș, precum și de la locuitori din Săud, Roșia și alte localități sud-bihorene. Prin urmare, timp de aproape două luni de zile, această „listă” a trecut prin sute de mâini și a fost semnată de numeroși locuitori (care au și donat bani) din Beiuș și împrejurimi. Documentul a fost transmis lui George Barițiu, la 10 ianuarie 1878, care l-a publicat în *Gazeta Transilvaniei*, fiind precedat de un text realmente interesant pentru valoarea lui istorică: *„După ce tunul de la Calafat deschise junei armate române calea spre glorie și mărire, urmă una serie de fapte măreţe de la Nicopoli, Griviţa, Rahova și triumful de la Plevna, care stoarseră admiraţia lumei civilizate și împlură pieptul nostru de cea mai justă mânfrie națională, suscitând de nou cele mai vii simpatii către oșteni români, fraţi d-un sânge și d-o mamă, cari prin eroismul, devotamentul, și abnegaţiunea lor, ce demni urmași ali legionarilor vechei Rome, reînviară glia strămoșească, Dară gloria armatei române s-a câștigat cu sacrificiul a numeroase vieţi de ale vitejilor și a lăsat pe mulți bravi oșteni suferind de rănile căpătate pe câmpul de onoare. Întru alinarea suferinţelor acestor bravi trebuie să alerge fiecare inimă românească*”[11].

---

[4] Pentru mai multe detalii, vezi Viorel Faur, *Listele bihorene de subscripţii pentru ajutorarea ostaşilor români răniţi în războiul de independenţă (1877-1878)*, în *Crisia*, VII, 1977, p. 279-287.
[5] *Familia*, 1878, nr. 24, p. 143.
[6] Viorel Faur, *Viaţa politică a românilor bihoreni. 1849-1918*, Fundația Cele Trei Crișuri, Oradea, 1992, p. 20; Viorel Faur, *Momente ale luptei românilor din Bihor pentru drepturi și unitate națională (1849-1919)*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2018, p. 37.
[7] Documentul a fost publicat în *Familia*, 1877, 13, nr. 42, p. 501 și în *Gazeta Transilvaniei*, 1877, 40, nr. 79; Apud Viorel Faur, *Listele bihorene de subscripţii pentru ajutorarea ostaşilor români răniţi în războiul de independenţă*, anexa 2, p. 382-383.
[8] Publicată în *Telegraful Român*, nr. 85, p. 342; apud Viorel Faur, *Listele bihorene…*, nota 6, p. 380.
[9] *Ibidem*, anexele 3, 4 și 5.
[10] Idem, *Hermina Ignat din Beiuș–în sprijinul războiului nostru de independență (1877-1878)*, în *Cele trei Crișuri*, Oradea, 1992, nr. 6, p. 2.
[11] Idem, *Listele bihorene…*, p. 383.

Cea de-a doua listă se datorează tot Herminei Ignat și aparține exclusiv acesteia, fiind datată 2 ianuarie 1878, suma strânsă fiind de 176 florini și 20 creițari, în care membrii familiei Ignat au donat astfel: avocatul Vasile Ignat – 10 fl., Salvator V. Ignat, fiul acestora – 5 florini și Hermina Ignat – 10 fl[12]. La 16 ianuarie 1878, Hermina Ignat a mai trimis spre publicare în Gazeta Transilvaniei, o altă listă de subscripții, în legătură cu care preciza: „*Subscrisa mai am onoarea a vă trimite suma de 22 fl. … ce a incurs pentru răniți după espedarea listelor prime din Beiuș*”[13]. La 17 martie 1878, Hermina Ignat dădea publicității ultima sa listă de subscripții din satele Căbești, Sohodol, Roșia și Mizieș, pe care apăreau 45 de locuitori[14].

Este lăudabil efortul Herminei Ignat, care a străbătut sate întregi din sudul Bihorului și a strâns, prin listele de subscripții, modesta contribuție a țăranilor și intelectualilor, realizând o intensă și eficientă activitate de sprijinire a războiului de independență, dar și de fortificare a sentimentelor de solidaritate națională. Prin activitatea sa politică, Hermina Ignat, alături de soțul ei, care i-a fost sprijin și model de orientare, s-a antrenat în mișcarea națională, servind dezideratul unității naționale[15].

După trecerea acestui moment cu ample implicații asupra mișcării politice, cu influențe stimulatoare patriotice și psihologice asupra românilor din monarhia dualistă – un prim pas fiind unificarea în 1881 a celor două partide naționale românești într-unul singur reprezentativ pentru toți –, în contextul complex și complicat al unei stricte supravegheri a activității românilor sub acuzația de idealuri daco-românești și de o orientare tot mai proeminentă către structurile guvernamentale și cultural-politice de la sud de Carpați, liderii mișcării naționale au fost nevoiți să mascheze, sub forma activității cultural-educative, adevăratele lor intenții și acțiuni. În acest context s-a deschis un câmp prielnic implicării femeilor române, care vor avea un rol tot mai activ în planul demersurilor de ridicare a nivelului educativ al tinerelor generații, respectiv în cel al unei activități cultural-artistice și cultural-educative menite să contribuie la crearea și consolidarea spiritului național.

În planul demersurilor de ridicare a nivelului educativ al tinerelor generații, mai ales de fete, pentru că situația acestora era și mai complicată în acele vremuri, trebuie să-i acordăm atenția și respectul cuvenit lui Paulina Roman, care, în luna ianuarie 1870, a început o campanie energică pentru împlinirea dorinței generale „*de a se înființa un institut de creștere pentru fetele române*”. În scrisoarea ce însoțește apelul publicat în Familia, Paulina Roman afirmă că „*s-a încumetat a adresa provocarea și respective rogarea aci alăturată către mai multe dame române să aibă bunătate de-a primi sarcina adunării de oferte pentru realzarea institutului amintit*”[16]. Din cuprinsul apelului se desprind câteva idei: recunoașterea poziției femeii în viața culturală, „fiindcă nu dispunem de școli pentru fete în care limba de predare să fie cea maternă, nu era posibilă efectuarea unei folositoare opere de educație națională”; într-un asemenea așezământ școlar, fetele s-ar putea alimenta din „*foculariul comun a culturei naționale, prin ce generațiunea va fi scăpătă de indiferentism și renegare*”; avându-se în vedere aceste împrejurări, înființarea unei școli românești de fete în Oradea a devenit o „*necesitate impertivă*”. Acest document edificator, conceput și difuzat de Paulina Roman, constituie momentul inițial al mișcării pentru edificarea unei școli secundare de fete din Oradea. El poartă însemnul entuziasmului specific unor inițiative de acest fel, a căror concretizare depindea de receptivitatea locuitorilor.

La 2 aprilie 1870, Paulina Roman făcea cunoscut rezultatul apelului, menționând că „*ofertele de până acum se urcă la 2500 florini*”, sumă destul de mare în numai 3 luni de la difuzarea acestuia. Paulina Roman a utilizat și alte procedee pentru a-și atinge scopul, cum ar fi organizarea unei loterii în luna mai 1870, a unui „*concert cu declamații*” – ale căror venituri, de peste 300 de florini, au fost destinate „*institutului de fete române*” – la care a luat parte un public numeros venit „*din toate părțile Crișanei … și din alte locuri mai îndepărtate*”[17]. Mișcarea pornită la Oradea s-a extins și în alte orașe, deoarece școala preconizată avea rostul de a asigura instrucția și educația fetelor române din Transilvania, Crișana și Maramureș.

La 30 decembrie 1870, Paulina Roman a dat publicității o „*Provocațiune*”, în care conchide că locuitorii au „*îmbrățișat cu căldură întreprinderea înființării unui institut de fete în Oradea-Mare*”[18]. Era

[12] Idem, *Beiușenii în sprijinul războiului de independență*, în *Viața politică a românilor din Beiuș și localitățile din sudul Bihorului în perioada 1849-1919*, Ioan Degău, Nicolae Brânda, *Beiușul și lumea lui* (studiu monografic), vol. II, Ed. PRIMUS, Oradea, 2008, p. 152.
[13] *Ibidem*, p. 154.
[14] Idem, *Războiul de independență și revista „Familia”*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Oradea, 1977, p. 81.
[15] Diana Iancu, *Dr. Ioan Ciordaș (1977-1919). Biografia și activitatea*, Editura PRIMUS, Oradea, 2014, (în continuare: Diana Iancu, *Dr. Ioan Ciordaș*…) p. 57-58.
[16] *Familia*, 1870, nr. 2, p. 13-14.
[17] Viorel Faur, *Mișcarea pentru înființarea unei școli secundare românești de fete în Oradea (1868-1900)*, în *Crisia*, 1978, p. 189-202.
[18] *Familia*, 1870, nr. 52, p. 621.

decisă să finalizeze inițiativa ce apăruse în viața culturală orădeană cu trei ani în urmă, dar a murit pe neașteptate, lăsând lucrurile în seama altora, dar cum nu s-a găsit în Oradea o altă persoană, la fel de energică și de stăruitoare, s-a produs o stagnare de aproape un deceniu a tuturor acțiunilor și demersurilor.

Tot în acest domeniu trebuie să menționăm și activitatea desfășurată de Reuniunea învățătorilor români greco-orientali din Bihor[19]. Deși în activitatea sa se punea accentul pe probleme de ordin profesional, manifestările reuniunii erau cu tenacitate urmărite de autorități, care intrau în alarmă cu orice prilej mai deosebit din viața acesteia, cum a fost cazul în 1910, când pentru data de 30 august erau propuse două excursii – la Izvorul Crișului și la Izbuc. Raportul trimis prefectului din Oradea descrie amănunțit modul cum au decurs aceste excursii și, totodată, consemnează opiniile primpretorului plasei despre rosturile reuniunii, documentul fiind semnificativ prin dezvăluirea atitudinii ostile a organelor administrative față de preocupările reuniunii, similar și în cazul altor societăți românești: „*Am avut ocazia să constat că scopul adunărilor organizate de reuniune au caracter nu atât pedagogic, cât mai mult politic. Membrii fondatori ai reuniunii, aproape fără excepție, provin din rândul conducătorilor partidului național român*”. Sunt amintiți în raport Paul Voștinar (prefectul internatului de băieți din Beiuș), Gavril Mihuța (învățător Sălișteț), Gavril Cosma (învățător Fenerișș), Cornel Andru (învățător Tinca) și Elena Pinter (învățătoare în Curățele).

În planul activității cultural-artistice și cultural-educative menite să contribuie la crearea și consolidarea spiritului național, un rol activ și deosebit de semnificativ l-au jucat doamnele învățătoare, dar mai ales doamnele cu apreciabile calități literare și artistice.

Viața culturală a Crișanei înregistra, la 7 noiembrie 1875, apariția celei mai însemnate reuniuni muzicale românești din aceste părți, numită de întemeietori „Hilaria”. Străduințele multiple ale membrilor Reuniunii de cântări „Hilaria” din Oradea pot fi asociate, pe bună dreptate, eforturilor politice ale luptătorilor naționali, existând destule elemente comune celor două domenii ale luptei pentru emancipare de sub stăpânirea monarhiei bicefale, începând cu faptul că majoritatea membrilor se regăsesc în primele rânduri ale acestei lupte. Stimulată de succesele obținute, reuniunea a preconizat organizarea, la 26 februarie 1914, a unui „mare concert”[20], cu concursul unor interprete cunoscute – Lucreția Păscuțiu, Lucia Zigre, Nora Hossu, Delia Plopu –, cu mare ecou și în presa maghiară. Ziarul Szabadság scria: „*Hilaria s-a transformat cu câteva săptămâni în urmă din cor bărbătesc în cor mixt, dar deja în spectacolul de ieri a dat dovadă de marea sa menire. Unele voci au corespuns de minune misiunii lor și în final au produs un asemenea sunet cre ar putea fi spre laudă oricărui cor de teatru*”. Despre „*seara culturală românească*” din 26 februarie 1914, inserează și ziarul Nagyvárad de a doua zi câteva remarci concludente: „*A fost o seară culturslă în sensul cel mai înalt al cuvântului, fiindcă fiecare număr din program, prezentat cu o deosebită pricepere artistică, a adus la suprafață valori muzicale. Această seară a fost un asemenea eveniment în cultura muzicală a Oradiei, încât influența sa va rămâne multă vreme în amintirea numerosului public avizat*”.

Tot în planul activității cultural-artistice menite să contribuie la consolidarea spiritului național poate fi înscrisă și apariția, la 18 aprilie 1897, a publicației *Foaia literară*. Oradea va întregi peisajul publicistic, așezându-se, astfel, alături de Brașov, Sibiu și Arad, cu ale lor publicații românești ce acționau pentru emanciparea culturală a populației din Crișana și Transilvania, prin difuzarea literaturii în cercuri cât mai largi și stimularea creației originale, răspunzând unor cerințe firești ale progresului și deschiderii spre noi experiențe în domeniul spiritual. Redactor responsabil al revistei a fost poeta bihoreană Lucreția Suciu, iar editor și proprietar a fost soțul ei, dr. W. Rudow. Din Cuvântul redacțional reiese că scopul celor doi era să scoată o revistă „*care, fiind ieftină, să poată străbate și în păturile care până acum nu pot fi părtașe la mișcarea literară a poporului român*”[21]. Cei doi își propuneau, deci, o răspândire a creației literare în medii până atunci neutre, ceea ce însemna că-și propuneau să familiarizeze îndeosebi cititorii din sate și orașe cu faptul artistic literar, în ideea unei eficiente educații estetice și a valorificării disponibilităților creatoare, obiectiv ce se înscria în contextul preocupărilor pentru luminarea marii mase a populației românești din Crișana, Transilvania și Banat. Intențiile culturalizatoare ale revistei, finalitatea urmărită prin acest demers, explică dificultățile ulterioare ale întreprinderii, pentru că anularea unei latențe de decenii presupunea eforturi multiple, încercările efectuate nefiind îndestulătoare. Strădania Lucreției Suciu intră însă în domeniul angajărilor pozitive, de pregătire a terenului pentru emanciparea femeii, apelând la serviciile publicisticii și literaturii. În cele 30 de numere, însumând 242

[19] Viorel Faur, *Cultura românilor din Bihor. 1848-1849*, Fundația Cele Trei Crișuri, Oradea, 1992, p. 80.
[20] *Ibidem*, p. 76,
[21] *Foaia literară*, 1897, nr. 1, p. 6.

de pagini, ale revistei au apărut producții literare în versuri și proză, creații folclorice și diferite alte materiale despre viața culturală a momentului[22].

Principalul centru al vieții culturale românești va fi însă Beiușul – unde exista un climat diferit față de cel al oficialilor Oradei, în privința culturii românești și un mai mare interes față de spectacolele în limba română –, favorizat atât în plan spiritual, cât și în cel educativ, de prezența aici a protopopiatelor greco-catolic și greco-ortodox și a celei de-a doua școli medii românești după cea de la Blaj. Fruntașii celor două comunități religioase au știut să acționeze umăr la umăr pentru cultivarea spiritului național și ridicarea educativă a românilor din sud-estul Bihorului.

În programele „concertelor cu declamațiuni" ale Societății de lectură „Samuil Vulcan" din Beiuș au figurat alături de poezii și diferite manifestări care aveau un accentuat caracter teatral, fapt pentru care membrii societății au constituit, la începutul anului 1874, o societate de diletanți[23], după modelul celei din Cluj, un rol important în această direcție având-l Andrei Centea și **Maria Centea**, proveniți din trupa diletanților clujeni. Elevii din Beiuș – membri ai societății de lectură și ai societății diletanților –, erau „pătrunși de iubirea artei naționale", motiv pentru care au dat – la 7 ianuarie 1874, în sala plină de spectatori a „ospătăriei" –, o reprezentație cu piesa „Lipitorile satelor"[24] de Vasile Alecsandri și Matei Millo, în care au fost remarcate și **Berta Balașiu** sau **Tinica Marinescu**. Făcând, cu certitudine, „*un progres foarte frumos pe scena teatrală*", tineretul beiușean a susținut în continuare spectacole cu piesele într-un act ale lui Alecsandri, *Mania posturilor* și *Paracliserul*, precum și repetiții, la cererea publicului, cu *Lipitorile satelor*. Poezia lui Iosif Vulcan, *Copila română* – atât de frecvent întâlnită în programele culturale de atunci –, a fost interpretată de **Maria Centea**, care a „*stors admirarea tuturora*"[25]. După 5 ani în care n-au fost organizate de către beiușeni manifestări teatrale, la 7 august 1879, „studenții" români aflați în vacanță la Beiuș, au aranjat un concert, în programul căruia au figurat cançoneta *Vlăduțul tatei*, interpretată de G. Morariu, și un fragment din Baba Hârca jucat de **Albertina Balașiu**, **Vilma Balașiu** și A. Papfalvai[26].

Cu prilejul adunării generale a Societății pentru înființarea unei școli secundare de fete în Oradea, desfășurată la Beiuș, la 16 septembrie 1883, au fost jucate de către diletanții din localitate 3 piese. Este apreciată, cu deosebire, ***Veturia Pop***, care i-a „*fermecat pe toți cei din sală. Entuziasmul a ajuns la culme, când dsa la sfârșit a apărut în costum de vivandieră și defilând pe scenă și-a scos sabia cântând Bravi Ostași ai Românieі*"[27]. Veturia – fiica protopopului de Beiuș, Vasile Papp –, femeie de o rară bunătate ce dobândise o vastă cultură şi temeinice cunoştinţe de pedagogie la şcolile din Arad, Oradea şi Sibiu, respectiv la Pedagogia de Stat şi Pedagogia Superioară din Budapesta, în 1898, pe vremea când era suplinitoare la Școala Primară de Stat din Beiuș, pusese bazele unui club feminin împreună cu prietenele sale: poeta Vioara din Bihor, Angela Butean şi Elena Fabian. Clubul lor nu avea pretenții de statut și se numea „***Trifoi în patru foi***". Aici și-au perfecționat preocupările artistice în domeniul literaturii, al muzicii, al teatrului. Pregăteau concerte și piese de teatru care încântau publicul beiușean și pe cel orădean. Clubul s-a destrămat prin plecarea Veturiei la Sibiu, la începutul lui septembrie 1900. Revenită la Beiuș în 1902, organiză Societatea „***Frunză verde***", la apelul ei răspunzând prietenele Angela și Elena Buteanu, Elena Gera, Elena Fabian, Lucreția Mureșan, Frida Erdeli și Eugenia Tăbăcaru. La întâlnirile de vinerea, între orele 16–19, membrele aduceau lucru de mână şi fiecare trebuia să susţină câte o disertaţie, declamare, să cânte sau să scrie în jurnalul şedinţei. Urmau lecturi din scriitori români și din revistele timpului: *Luceafărul*, *Sămănătorul*, *Convorbiri literare* și *Familia*. În şedinţa de constituire a societăţii, în 3 aprilie 1903, Veturia Papp citi un raport care relevă o înaltă gândire românească, de la deviza „*Munca înveseleşte sufletul omului*", până la încurajările spre lectura operelor marilor scriitori români, cultivarea limbii române. Toate acestea au constituit crezul care i-a călăuzit întreaga viață a Veturiei, pe care l-a lăsat moștenire prietenelor sale din Beiuș și Sibiu[28].

În revista *Familia*, o perioadă întinsă de timp (1866-1907) au văzut lumina tiparului producții folclorice de toate genurile, culese din satele Crișanei de către învățători și alți intelectuali, existând o veritabilă emulație în această direcție. Printre numele celor mai activi folcloriști se regăsesc și cele ale **Anei**

[22] Vezi I. Hangiu, *Presa românească de la începuturi pînă în prezent*. Dicționar cronologic 1790–2007, Vol. I, 18 februarie 1790 – decembrie 1916, Comunicare.ro, București, 2008; despre Foaia Literară paginile 93-97.
[23] Lucian Drimba, Societatea de lectură din Beiuș, în Lucrări științifice, seria Filologie, Oradea, 1972, p. 86.
[24] Ion V. Boeriu, Teatrul românesc la Beiuș, în *Familia*, 1969, nr. 11, p. 20.
[25] *Familia*, 1874, nr. 22, p. 263-264.
[26] Idem, 1879, nr. 60, p. 398-399.
[27] Idem, 1883, nr. 37, p. 450.
[28] Ojică Elena Olivia, *Femeia română la începutul secolului al XX-lea. Învăţătoarea Veturia Papp din Beiuş*, în *Revista de lingvistică și cultură românească*, nr. 48 Cireșar; accesibil pe https:// limbaromana.org/revista/femeia-romanca-la-inceputul-secolului-al-xx-lea-invatatoarea-veturia-papp-din-beius-restituiri/, accesat în 15.08.2025.

și Emiliei Farcașiu sau ale **Iuliei Ioța**. Alții – printre care și **Elena Șerb** – au colaborat cu materiale folclorice locale și la alte periodice ale vremii: Concordia, Luminătorul, Gazeta Transilvaniei, Gutinul, Foaia Ilustrată[29].

Tot pe linia păstrării valorilor patrimoniului tradițional rural sunt demne de interes și acțiunile despărțământului beiușan al ASTREI de a organiza expoziții, după ce, în 1901, s-a instituit și un premiu de 20 de coroane „pentru lucru de mână femeiesc de la țară", în vederea expunerii celor mai valoroase. Astfel, în 28 septembrie 1902 a fost organizată la Băița „prima expoziție în Bihor a lucrărilor de mînâ a femeilor române", iar în 1904, la Criștior, a fost aranjată o expoziție de „lucruri femeiești" din sudul Crișanei[30].

Proiectându-se realizarea unui muzeu istoric și etnografic la Sibiu, de către ASTRA, au fost solicitate și despărțămintele pentru a trimite obiecte și documente de interes deosebit. Despărțământul orădean stabilea în 1908 faptul că „din fiecare sat" să fie colectate de către preoți și învățători „țesăturile mai vechi și cele alese mai noi", fiind vizată organizarea unei „expoziții de țesături și lucrări de mână ale femeilor române din Bihor". Ca atare, comitetele din Beiuș și Oradea au luat măsuri eficiente pentru strângerea acestora, deși au fost stânjenite de autorități, remarcându-se cu acest prilej și **Maria Cosma**.

În cadrul despărțământului beiușean al ASTREI s-a constituit, în 1905, Reuniunea de cântări „LIRA"[31]. Numeroase concerte au fost susținute de către membrii și sprijinitorii despărțământului în sala Casinei Române din Beiuș – alături de Ioan Bușiția, dirijorul corului – remarcabilă fiind contribuția lui **Cornelia Bușiția**, Francisc Hubic, Al. Chira, V. Ștefănică și Gh. Meze, interpreți la instrumente.

Pentru a se putea înființa o tipografie la Beiuș, soluția considerată ca fiind realizabilă a fost constituirea unei societăți pe acțiuni, ce își stabilea ca scop *„alimentarea dragostei față de carte a locuitorilor din Beiuș și împrejurimi, răspândirea și împrumutarea cărților bune, fapt pentru care a fost deschisă și o librărie*". De fapt, societatea avea scopuri cultural-naționale și nu comerciale, fapt recunoscut de cei care au avut cunoștință de demersurile și finalitatea urmărită de aceasta. Ziarul Românul comenta: *„Cu bespusă bucurie luăm act despre înființarea tipografiei și librăriei românești din Beiuș: „Doina". Este o întreprindere românească putem zice de supremă importanță în centrul Bihariei, această „Doină", menită să răspândească o cultură românească mai pronunțată în mijlocul intelectualilor noștri. Avem nădejde că razele sale binefăcătoare o să împlinească misiunea deșteptării naționale, pătrunzând cu razele sale de viață dătătoare nu numai în sufletele mulților noștri intelectuali …, ci mai ales va străbate cu ediții poporale bezna cea nepătrunsă a analfabetismului îngrozitor ce stăpânește și ține în cătușe grele întreaga Biharie*"[32]. Comitetul de inițiativă a stabilit pentru data de 11 decembrie 1910 ședința de constituire a societății – atunci fiind acceptate și statutele sale –, care a început să funcționeze la 1 martie 1911, având-l ca director pe Lucian Bolcaș, militant politic și gazetar cunoscut, fost redactor-șef al ziarului Lupta, tocmai omul necesar ca să asigure condiții de activitate eficientă atât tipografiei, cât și librăriei. Până în anul 1914, când a izbucnit primul război mondial și conducătorii societății au plecat pe front, s-au tipărit lucrări semnate de Lucian Bolcaș (Străina), Petru Hetcou (Poezia poporală din Bihor), Zaharia Bârsan (Sirena, Jurământul), Al. Ciura (Foiletoane), Constantin Pavel (Amintiri din Scandinavia). S-au remarcat și doamnele **Viora Ciordaș** (Din cetatea sfântă, Mozaic) și **Doina Delacriș** (Crâmpeie de suflet).

Începutul secolului al XX-lea aduce schimbări în planul vieții politice și, implicit, al celei culturale, ca principal mijloc de manifestare a mișcării de emancipare națională a românilor din Crișana și, totodată, în ceea ce privește rolul și gradul de implicare a femeii în treburile publice. Astfel, pe lângă implicarea activă și substanțială în activitatea cultural-artistică și educativă, ca mijloace de constituire a conștiinței naționale românești, sunt tot mai multe momentele în care și femeile se implică efectiv și semnificativ în viața politică, mai ales după adoptarea, în 1905, a noii orientări politice naționale, și anume, a activismului.

Se evidențiază în acest sens *Viora*, fiica memorandistului *Vasile Ignat* și a militantei naționale, *Hermina Ignat*, de la care a moștenit puternice sentimente patriotice și, astfel, a devenit de tânără, un propagator al ideilor naționale în rândul românilor sud-bihoreni. Alături de soțul ei, dr. Ioan Ciordaș, veritabil animator al vieții politice, culturale și sociale beiușene, cu care s-a căsătorit la 30 iunie 1902, s-a implicat în toate manifestările ființei naționale, fapt evidențiat de Petru E. Papp prin afirmația că s-au unit *„două suflete mari*" care *„și-au luat nobila misiune de a transforma în rai pământesc Bihorul*"[33].

[29] Viorel Faur, *Cultura românilor din Bihor. 1848-1849*, p. 123.
[30] *Ibidem*, p. 128.
[31] *Ibidem*, p. 143.
[32] *Românul*, 1911, nr. 102, p. 6 și nr. 116, p. 4-5.
[33] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului. Pagini de glorie și jertfe*, „Doina" Tipografie și Librărie, Beiuș, 1928, p. 49

Implicarea efectivă a doamnelor în activitatea politică are loc și pe fondul intensificării mișcării feministe în spațiul monarhiei dualiste în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când au triumfat spiritul asocierii și ideea de solidaritate, iar mișcarea a devenit mai bine organizată, evoluând spre asociaționismul de tip modern, fundamentat pe criterii social-profesionale sau naționale. În spiritul public românesc, ipostaza ideologică a premers faza organizatorică, prefațând-o cu o suită de note specifice, ce individualizează ideologia feminismului românesc ardelean în raport cu exprimările lui din Occident. După 1880, ideologia, respectiv activitatea reuniunilor, se amplifică și se diversifică, dezvoltând o problematică complexă (economică, socială, politică, filantropică, culturală), puternic marcată de expansiunea ideii naționale și dezvoltarea conștiinței de sine a românilor. Noua turnură apropie până la identificare mișcarea femeilor de mișcarea pentru libertate și unitate națională, transformând-o într-una dintre cele mai active și audiente componente ale militantismului național, ilustrând convingător modalitățile specifice în care fenomenul social sau politic a fost convertit și sublimat de național[34].

Femeile române din aceste părți au luat parte la aproape toate manifestările culturale și artistice, sprijinindu-le nu numai prin prezența lor, ci și prin realizarea unor puncte din programele acestora, însă ele n-au reușit să-și întemeieze reuniuni proprii până în preajma izbucnirii Primului Război Mondial. La 8 iunie 1914 s-a desfășurat în Băile Felix adunarea de constituire a Reuniunii Femeilor Române din Oradea și împrejurimi, la care au participat 60 de persoane, din care 47 s-au înscris ca membri: 3 fondatori, 12 pe viață, 22 ordinari și 10 ajutători. Hotărârea a fost luată în adunarea de reorganizare a despărțământului Astrei, când Aurelia Pop a vorbit despre rolul femeii în cultura poporului, iar Nora Rozvani despre importanța organizării reuniunii de femei[35]. Dr. Aurel Lazăr a făcut cunoscute adresele de adeziune la rezultatele întâlnirii, trimise de Reuniunea Femeilor Române din Arad și de poeta **Viora Ciordaș** din Beiuș. Comitetul Reuniunii Femeilor Române din Oradea și împrejurimi, ales pe 3 ani, a fost compus din **Aurelia Pop** (președintă), **Viora Ciordaș**, **Elena Horvat** (vicepreședinte), **Maria Babi** (secretară)[36] și mai multe alte persoane. Scopul reuniunii era: „*Promovarea culturală și economică a femeii române și ajutorarea văduvelor și orfanelor*”, printre obiective fiind organizarea de cursuri practice de croitorie, menaj și „industrie” și mai ales sprijinirea școlilor de fete și a unui internat pentru acestea. De fapt, înființarea asociației feministe venea în prelungirea mai vechii inițiative bihorene exprimată de intelectualii şi studenţii români din Oradea, care au militat pentru întemeierea acelei şcoli de fete. Această inițiativă a inteligenței, vizând emanciparea femeii, are o anume particularitate în Bihor, în sensul că Societatea pentru înființarea unei școli de fete române a îndeplinit rolul reuniunilor feministe din Transilvania[37]. Împiedecată să-și împlinească rosturile de la izbucnirea războiului – dar și de la atitudinea autorităților, care au „*urmărit orice mișcare românească cu o ură neîmpăcată*” –, reuniunea s-a reorganizat pe 20 decembrie 1919 – președintă fiind reală tot Aurelia Pop –, dând sprijin soldaților răniți[38].

O altă asociație a femeilor române din Crișana a fost cea constituită în 27 noiembrie 1918, cu prilejul adunării ce a avut loc la Casina română din Beiuș, când au fost aleși cinci delegați ce urmau să reprezinte plasele Beiuș și Vașcău la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, din 1 Decembrie. Reuniunea Femeilor din Beiuș și jur își propunea să realizeze educarea gustului estetic al femeilor, păstrarea portului și obiceiurilor populare, valorificarea etnografiei și artei populare prin intermediul expozițiilor. Se preconiza deschiderea unui atelier de țesătorie, precum și răspândirea cunoștințelor în rândul țărăncilor din depresiune. Acest program va fi înfăptuit în perioada interbelică, când Reuniunea Femeilor Române din Beiuș și jur se va remarca în viața culturală a Bihorului, dar și prin unele manifestări de anvergură națională[39].

De remarcat și inițiativa **Sabinei Iacob**, care a convocat la 2 ianuarie 1919 femeile române din Ceica și împrejurimi, prilej cu care s-a luat hotărârea de înființare a Reuniunii Femeilor Române. Ședința de constituire și de alegere a membrilor conducerii acesteia a fost fixată la 26 februarie 1919, în localul în care își desfășura activitatea Consiliul Național Român din plasa Ceica[40].

Mai mult, izbucnirea Primului Război Mondial și, mai ales, finalul acestuia, care a deschis larg calea spre împlinirea dezideratului unității naționale – cu toate eforturile și riscurile pe care le-a presupus

[34] Simona Știger, *Mișcarea feministă din Transilvania. Constituirea şi evoluţia reuniunilor de femei*, în *Crisia*, XIX, 1989, p. 439-454.
[35] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 116 din 30 mai/12 iunie 1914.
[36] *Un sfert de veac: 1914-1939. Albumul jubiliar al Reuniunii femeilor române din Oradea și împrejurimi*, Oradea, 1939, p. 25.
[37] Viorel Faur, *Mișcarea pentru înființarea unei şcoli secundare româneşti de fete în Oradea (1868-1900)*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 189-202.
[38] Idem, *Viața politică a românilor bihoreni. 1849-1918*, Fundația Cele Trei Crișuri, Oradea, 1992, p. 104-105.
[39] *Ibidem*, p. 105.
[40] *Ibidem*, p. 196.

înfăptuirea sa, cu toate sacrificiile care au mai avut loc până la deplina victorie –, au determinat și implicarea fără ezitare a femeilor, soțiilor, fiicelor sau surorilor fruntașilor politici din Bihor.

Primul număr al ***Tribunei Bihorului*** (Organ poporal al Consiliului Național Românesc din Oradea Mare) a apărut la Oradea în duminica de 25 decembrie 1918 (stil vechi). Programul gazetei este publicat pe prima pagină a celui dintâi număr. **Ana Codreanu** publică articolul ***O vorbă către femeile din Bihor***, în care afirma: „*Cine dintre noi să nu fi auzit că, poporul românesc din această țară, cu 26 de comitate, se va ține de țara noastră soră, România. Această veste a trebuit să îmbucure fiecare suflet … Ne-a făcut să uităm necazurile trecutului și ne face să strigăm: sus inimile femei române, căci se apropie împlinirea visului nostru strămoșesc*". Autoarea remarcă faptul că „*în aceste zile de mărire a neamului românesc a răsărit aici, în apropierea noastră, o gazetă: Tribuna Bihorului. Această gazetă s-a scos de sub tipar ca să ne lumineze pe noi. Deci se cuvine să ne-o cîștigăm toate, ca să ne vestească zi de zi scăparea de sub apăsarea străinilor … Întâlnindu-ne una cu alta nu trebuie să vorbim numai de lucrurile casei, ci să ne întrebăm: oare avem fiecare Tribuna Bihorului, această nouă făclie pentru uminarea noastră*". În încheiere aprecia că „*este momentul ca să ne bucurăm că vom trăi la un loc cu frații noștri din Țara Românească, pentru ca să nu uităm că: unde-s doi puterea crește / Și dușmanul nu sporește*"[41].

Ziarul orădean a inserat în paginile sale și note despre acțiunile Reuniunii de cântări „Hilaria", despre constituirea societății culturale „Dacia Traiană" și a Reuniunii de femei din Ceica, despre inițierea de către ***Alexandrina Munteanu*** a colectei pentru un fond „cu menire națională" și modul de desfășurare a adunării generale a învățătorilor, ce a avut loc în Oradea la 26 decembrie 1918[42].

Adunări „poporale" de înălțare a stindardelor naționale au fost organizate în mai multe localități, despre unele din acestea fiind publicate relatări în *Tribuna Bihorului*, care populariza asemenea acțiuni patrotice pentru a spori încrederea românilor în apropiata integrare a lor în organismul patriei libere și unite. La 26 decembrie 1918, în fața bisericii și în prezența locuitorilor din Giriș, „s-a sfințit steagul național". Corul mixt (al tineretului din Giriș) instruit de **Aurelia Mangra**, a interpretat – „cu mare însuflețire și preciziune" – cântecele *Deșteaptă-te române, Trei culori, Pe-al nostru steag, Hora Unirii, Bravi ostași ai României* și *Sus opincă*. În final, preotul Romul Mangra, după ce a rostit o „scurtă vorbire despre însemnătatea steagului, l-a predat d-lui locotenent Alexandru Firez, cu cuvintele: „*În numele poporului român … îți predau acest steag, ca să juranți pe el și să făgăduiți că îl veți apăra! Jurăm!*"[43]. O „*prea frumoasă sărbătoare națională*" a avut loc, la începutul lunii ianuarie 1919, în satul Cihei. Preotul Victor Ternovan „a povestit frumos (despre) suferințele neamului românesc și a vestit biruința tricolorului nostru prigonit atîta vreme. A fost măreață clipa sfințirii steagului după care corul a cîntat Trei culori cunosc pe lume. Bătrânii plângeau de bucurie. A urmat un program cultural-artistic: **Sabina Pop** a recitat poezia Deșteptarea României (de Păcățianu); corul a cîntat imnul Steagul nostru; învățătorul Iosif Pap și **Cornelia Pap** au intrepretat o melodie patriotică; **Iustina Pap** a „desfătat" auditoriul cu poezia Unirea (de Alex. Munteanu); corul a interpretat mai multe melodii, între care și Deșteaptă-te române. „Oamenii adunați, în număr de peste 500, nu vor uita niciodată ziua aceasta"[44].

Pentru a marca momentul aniversării Unirii Principatelor, Reuniunea „Hilaria" a „*aranjat o șezătoare*" în sala mare a actualului Colegiu „Iosif Vulcan", fiind prezent „*un public ales*"[45]. Corul mixt al reuniunii a interpretat *Deșteaptă-te române*, *Imnul regal* și compoziția *Sfânt* (de G.I. Sicescu). Președintele societății, dr. T. Popa, „*a deschis … șezătoarea prin cuvinte însuflețite*", după care **Nora Popovici** a interpretat la pian câteva melodii („*dând semnele unui talent în dezvoltare*"), Andrei Popovici a recitat poezia *O scrisoare de la Muselim Selo* (de George Coșbuc) și, în final, Nerva Iercan a susținut o „*disertație*" în care „*într-o limbă română prea frumoasă, ne-a dat o icoană concisă a frământărilor marilor patrioți de peste Carpați, pentru închegarea României*"[46].

* * *

Întregul demers de subliniere a aportului femeilor bihorene la mișcarea națională a românilor din Crișana nu ar fi complet fără a evidenția distinct activitatea și personalitatea Viorei Ciordaș din Beiuș, prezență activă atât în activitățile cu caracter cultural, cât și politic, desfășurate cu scopul de a întări conștiința națională a românilor din părțile Crișanei, ca și în cele ale Transilvaniei. Astfel, ea a fost prezentă

[41] *Tribuna Bihorului*, nr. 1, p. 3.
[42] Viorel Faur, *Viața politică a românilor bihoreni. 1849-1918*, p. 142.
[43] *Tribuna Bihorului*, 1919, nr. 3, p. 4.
[44] *Tribuna Bihorului*, 1919, nr. 6, p. 4.
[45] Viorel Faur, *Momente ale luptei românilor din Bihor pentru drepturi și unitate națională (1849-1919)*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2018, p. 220.
[46] *Tribuna Bihorului*, 1919, nr. 7, p. 4.

în aproape toate manifestările culturale organizate cu diferite ocazii, în procesul de organizare și afirmare a mișcării feministe sau chiar implicată direct și efectiv în acțiuni cu caracter politic.

La 30 aprilie 1880 s-a născut în Beiuș *Viora*, fiica memorandistului *Vasile Ignat* și a militantei naționale, *Hermina Ignat*, de la care a moștenit puternice sentimente patriotice și, astfel, a devenit de tânără, un propagator al ideilor naționale în rândul românilor sud-bihoreni. Învățătorul fiului lor, Ovid, Ioan Roșu, afirma despre Viora că aceasta nu avea altă bogăție mai prețioasă decât credința soțului și dragostea celor doi copii, la care se impune completarea că *„doar natiunea dacă și-a iubit-o mai mult, căci pentru aceasta și-a împodobit fruntea cu cununa văduviei*”[47].

În continuare, să parcurgem o serie de momente semnificative ale aportului Viorei Ciordaș la viața culturală și politică a românilor din zona Bihorului și, în mod deosebit, a Beiușului.

1. Creația literară proprie:

Viora avea un suflet de poet și un talent în mânuirea condeiului, drept dovadă că la 17 ani își făcea debutul literar în revista *Familia* cu schița „*Cele două viorele*”. A scris poezie și proză, diferite articole, comunicări, conferințe, publicate în *Familia, Tribuna, Lupta, Timpul, Tribuna literară, Unirea, Cele trei Crișuri* și *Cosânzeana*, iar nuvela *Viforul* a fost publicată într-un ziar vienez. Activitatea sa literară s-a manifestat prin două forme de exteriorizare: proză și vers. În 1910 a tipărit volumul de schițe intitulat „*Viorele*”, dedicat părinților săi, în a cărui prefață, Adrian Gh. Lazariu formulează câteva aprecieri critice – „La început avea erori de limbă, pe care le-a înlăturat repede, și azi a ajuns, datorită puternicului său talent și înclinatei firi spre tot ce e gingaș, frumos și impresionează, la o perfecțiune ireproșabilă” – iar despre autoare afirmă că *„este o româncă de inimă, o înflăcărată naționalistă și de o distinsă cultură*”[48].

În 1912, cu sufletul îndurerat, Viora scrie în ziarul *Românul* un articol intitulat „*Căpcăunii Bihorului*”, în care adresează cuvinte dure românilor care au acționat în funcție de propriile lor interese în loc de a pune pe primul loc apărarea și promovarea intereselor naționale. În 1926 urmează volumul „*Din Cetatea Sfântă*”, apărut la tipografia „Doina” din Beiuș – ce debutează cu următoarele rânduri ce pun în evidență spiritul teroriștilor care au acționat în Bihor la începutul anului 1919: *„Ce vrea Ciordaș – voiește și poporul – și ce voiește poporul vrea și Ciordaș! Moarte lui!*” – reflectă în mod fidel personalitatea militantului național ajuns martir al poporului. Este impresionant poemul „*Ionel*” – un omagiu adus personalității soțului ei – în care își plânge durerea pierderii acestuia. În 1927 a publicat „*Poezii*” și „*Mozaic*”, poeme în proză, între care publică și poemul „*Copiii mei*”, care arată însemnătatea martiriului lui Ioan Ciordaș.

Sunt semnificative rândurile prin care Viora Ciordaș își configurează destinul: „Am visat mult – și-am trăit puțin, am luptat viguros – și-am suferit mult. Iubind frumosul, am dorit binele și am căutat adevărul. Iată cuprinsul vieții mele”[49].

Scrierile literare ale Viorei Ciordaș îmbogățesc literatura română. Analizându-i scrisul în lucrarea sa, Eugen Potoran îl consideră „călăuzitor și animator”[50]. Renumitul scriitor Ion Luca Caragiale intenționa să publice o revistă literară la Budapesta, la acest proiect solicitându-i colaborarea și Viorei din Bihor.

2. Activitatea culturală: Casina Română - ASTRA – Lyra – Hillaria

Viora Ciordaș este din 1901 membră a despărțământului beiușan al ASTREI, iar din 1905 a „Reuniunii de cântări Lyra”. Lucrarea *Istoricul Despărțământului „Astrei” din Beiuș(1898-1918)*[51] conține un impresionant număr de documente în care găsim informații relevante despre cunoscutul militant național dr. Ioan Ciordaș, contribuția sa la opera de emancipare culturală a românilor din sudul Bihorului și realizările culturale prin care a readus la o efervescentă viață culturală despărțământul beiușan. Sunt publicate și unele documente elaborate de Ioan Ciordaș, cum este cel care vizează membrii ordinari ai despărțământului beiușean al „Astrei”, înscriși la 1 ianuarie 1914, pe o perioadă de cinci ani (1914-1918)[52], printre aceștia numărându-se și el, alături de soția sa, poeta Viora Ciordaș. Împreună s-au zbătut pentru emanciparea culturală și deșteptarea conștiinței naționale a românilor din Beiuș și jur, atrâgând nu doar simpatia românilor, ci și a personajelor din afară, de exemplu, cronicarul teatral L. Paukerov, care face o serie de aprecieri laudative la adresa lor: *„Sunt câțiva români la Beiuș foarte activi, foarte însuflețiți, care*

[47] Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor (în continuare, A.N.-S.J.Bh.), *fond Parohia Ortodoxă Română Beiuș*, dos. 26, f. 97.
[48] Ioan Bradu, *Poeții și prozatorii bihoreni*, Tipografia „Doina”, Beiuș, 1948, p. 121.
[49] Viora dr. I. Ciordaș, *Gânduri răzlețe*, în *Cele trei Crișuri*, 1922, nr. 5-6, p. 73.
[50] Eugen Potoran, *Poeții Bihorului*, Editura Societății de lectură „Sf. Ioan Gură de Aur”, Oradea, 1934, p. 82.
[51] Viorel Faur, Florin N. Ardelean, *Istoricul Despărțământului „Astrei” din Beiuș (1898-1918)*, Editura Universității din Oradea, 2006, 360 p.
[52] *Ibidem*, p. 69.

își dau silințele pentru afirmarea permanentă a sufletului românesc, a culturii românești la Beiuș. În primul rând trebuie să-l citez pe dl. dr. Ioan Ciordaș, avocat cu mare reputație, figura cea mai populară din Beiuș, bun gospodar și bun român, care împreună cu soția sa – Viora din Bihor – o femeie distinsă, delicată, cu suflet de poetă, lucrează cu mult zel la întărirea sentimentelor românești la Beiuș"[53].

Astfel, ea a fost prezentă în aproape toate manifestările culturale organizate cu diferite ocazii, cum ar fi la serata dedicată adunării generale a „Astrei" la Beiuș (27 august 1898) – când interpretează un rol în comedia scrisă de Iosif Vulcan, *Soare cu ploaie* –, sau la manifestarea din 10 martie 1910, organizată de „*Hilaria*", unde deschide serata cu un poem de creație proprie. Activitatea Casinei Române se îmbogățește în 1910, când în colaborare cu Despărțământul Astra beiușan și cu filiala beiușană a Societății pentru crearea unui fond de teatru român, Casina din Beiuș organizează serate literare[54]. O asemenea serată literar-muzicală a avut loc în data de 25 februarie/10 martie 1910, la care au participat nu numai românii din Bihor, ci și din alte părți, a cărei deschidere s-a produs prin recitarea de către Viora din Bihor a unui poem, creație proprie, *Deșteptarea Bihorului*[55]. Șezătoarea lui Brediceanu avu farmecul să adune la un loc nu numai pe Românii din Bihor, ci şi din alte părți, așa că serata luă proporţiile unei serbători naţionale, o manifestaţie culturală de mare însemnătate, ce impuse şi Ungurilor, nu numai prin potopul de lume românească, ci prin admirabilele noastre cântece poporale. Prezenţa deputaţilor naţionali dr. T. Mihali dr. V. Lucaciu și dr. Vaida-Voevod electriză și mai mult publicul, văzând solidaritatea dintre conducătorii politici și ceilalți intelectuali. Centrul atenţiunii generale era dr. I. Ciordaș, care se bucură și aici de o deosebită vază pentru succesul alegerii din 1907 de la Beiuș. Serbarea aceasta avu și un tâlc politic, ce se desprinde din poezia cu care s'a început serata, recitată de autoarea ei, Viora Ciordaș[56].

3. Legea Appony – 1907

La Beiuș, Ioan Ciordaș împreună cu intelectualii și preoții din Țara Beiușului, convoacă o adunare de protest: „*Ca o dovadă că ne solidarizăm cu lupta conducătorilor noştri din parlament, la îndemnul lui dr. Ioan Ciordaş se hotăreşte ţinerea unei adunări poporale de protestare în Beiuş pe Ziua de 14 Aprilie*". La îndemnul lui Ioan Ciordaș – conducătorul politic al românilor din Beiuș și împrejurimi –, a fost proiectată organizarea unei mari adunări a românilor în Beiuș pe ziua de 14 aprilie 1907, după cum rezultă din telegrama pe care a trimis-o ziarului *Tribuna*[57]: „*Adunarea poporală pentru cercul administrativ Beiuș am convocat-o la Beiuș pe 14 aprilie n. la orele 11 și jum. Se fac pregătirile pentru ca adunarea să reușască deplin. Dr. Ciordaș*".

Reține atenția și împrejurarea că, pentru prima dată, femeile din Beiuș s-au implicat în asemenea acțiuni cu caracter politic, anume în combaterea proiectului școlar al contelui Apponyi, s-au angajat direct în lupta politică, cutreerând satele din depresiune. Doamnele Viora Ciordaș, soția militantului român, surorile acestuia, Irina și Valeria Ciurdaru, și verișoara ei, Hortensia Pagubă, s-au implicat și au străbătut satele românești din jur pentru popularizarea adunării. Astfel și-au adus contribuția în plan politic, explicând sătenilor marile neajunsuri ale proiectului școlar al contelui Apponyi, dezvăluind adevăratul scop al guvernului maghiar și marele pericol reprezentat de proiectul de lege școlară din 1907.

„*Ca să fie cât mai impunătoare, cu câteva zile înainte de ținerea ei, Beiușenii se resfirară pe sate să informeze pe țărani asupra scopului. La această luptă de apărare națională se înrolă și d-nele Viora dr. Ciordaș, Hortenzia Păguba și d-şoarele Irina și Valeria Ciurdariu. Împreună cu mine și cu dr Augustin Ciurdariu, cutreerară satele Feneriș, Pocola. Sf. Mărtin, Delani. In tot locul esplicarăm poporului situația grea și marea primejdie în care ne aflăm*"[58]. „*În ziua de Duminecă 14 Aprilie, orele 11, de prin toate străzile Beiușului veneau spre piață mii şi mii de țărani, îmbrăcaţi de sărbătoare, în frunte cu preoţii, ca să-şi spună cuvântul de protestare*"[59].

4. Alegerea lui Lucaciu – 1907, 1910

Pentru alegerile din 26-27 august 1907, Vasile Lucaciu a sosit cu 10 zile mai devreme la Beiuș, unde a fost primit cu mare entuziasm. Pentru a împiedeca întâlnirile dintre acesta, ceilalți lideri politici și alegători, autoritățile nu au eliberat legitimații de „*liberă trecere*", iar în lipsa acestora, jandarmii nu le

[53] Viorel Faur, *Rememorări: Viora din Bihor,* în *Familia*, 1980, nr. 5, p. 10.
[54] Viorel Faur, Ioan Popovici, *Contribuții la istoricul Casinei române din Beiuș (1871-1918),* în *Crisia*, 1978, p. 221.
[55] Radu Românașu, *Asociații culturale românești din Oradea și județul Bihor în perioada interbelică*, Editura Universității din Oradea, 2008, p. 345.
[56] Textul poeziei poate fi citit în Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 89-90.
[57] *Tribuna*, 1907, nr. 70, p. 2.
[58] *O nouă adunare în Bihor*, în *Tribuna*, 1907, nr. 71, p. 4.
[59] Descrierea desfășurării acestei adunări la Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 63-64.

permiteau deplasarea în comune. Prim-pretorul Markovits a declarat că „*Orice ar face agitatorii valachi, Lucaciu n-are să fie ales. S-a dat aspră poruncă ca un așa agitator să nu pătrundă în Dietă.*”[60]. Pentru asta au fost luate măsuri drastice: au fost concentrați în Beiuș circa 1500 de jandarmi; sediul electoral român – casa Ciordaș – era păzit de jandarmi; jandarmii au pătruns în biroul dr. Ioan Ciordaș și cu baionetele i-au alungat pe clienți.

„Votarea merge încet, intenționat, ca să se prelungească până târziu seara, când doar vor putea fura din voturile noastre. Dar cu votarea se încep și scandalurile. Ziariștii, când mergeau la poștă, treceau prin tabăra lui Kardos. Ghiţă Pop de la „Tribuna", însoţit de Onisifor Ghibu, delà „Lupta” sunt huiduiţi şi ameninţaţi de Tărcăieni, cari îndreptă spre ei vârfurile ascuţite ale steagurilor lor. Viaţa li-e în primejdie, jandarmii însă nu se mişcă să-i apere. Dna Viora dr. Ciordaș se întreţinea cu părintele dr. V. Lăcaciu, când vacarma ajunse până sub ferestrele casei dsale. Fără a sta mult pe gânduri deschide roloul şi zărind câţiva fruntaşi maghiari îi face responsabili de ceia ce se va întâmpla. După asigurări formale și văzând pe ziariști intrând în casă sub paza jandarmilor, dă să se retragă. În acea clipă o lovește în piept o piatră. Se clătină puțin, pe urmă cu o mișcare calmă închide roloul. Era timpul suprem, căci furia mulţimei fascinată o clipă de apariţia neaşteptata a dnei Ciordaş, se deşlenţui într’un potop de pietri. Dr. Vasile Lucaciu sărutându-i mânile o întrebă îngrijorat, dacă nu sufere?”[61].

D-na Ciordaș îi surise: „*Părinte să ştii, când duşmanul atacă femeile, cauza lor e pierdută*"[62]. În articolul *Învățăminte din biruința de la Beiuș*, referitor la această întâmplare, Nicolae Iorga scria următoarele: „*Câte-o familie ca a d-lui Ioan Ciordaș face o frumoasă excepție și de aceea s-a asvâr lit cu bolovani asupra ferestrelor casei și de aceea stăpâna casei a primit în piept o bombă electora-lă…*”[63]. De asemenea, în semn de recunoștință, Viorei Ciordaș i-a fost adresată din partea Reuniunii femeior române din Brașov, următoarea telegramă: „*Neajunsurile ce vi s-au întâmplat la alegeri au nedumerit inimile noastre. Considerăm suferințele de ale noastre. Primiți salutările noastre cordiale pentru falnicul rezultat al alegerei din Beiuș. Doamnei Ciordaș respectele noastre*”[64].

Remarca i s-a adeverit, căci Vasile Lucaciu a câștigat alegerile. În ciuda tuturor diversiunilor, Vasile Lucaciu a întrunit 1718 voturi, cu o majoritate de 804 voturi față de contracandidatul maghiar, care a obținut doar 914 voturi, fiind o victorie răsunătoare cu largi ecouri în presă[65].

La alegerile desfășurate pe 1 iunie 1910, părintele Vasile Lucaciu a obținut doar 967 de voturi, pierzând în fața contracandidatului ungur, dar un raport public despre alegerile din Beiuș concluziona că „*Dumnezeu însuși să fi fost candidat la Beiuș și ar fi căzut în fața volniciilor nemaipomenite săvârșite de administrația care a primit ordin* […] *să lucreze pentru Rednik*”[66].

Înfrângerea a fost datorată și înscrierii pe lista de candidați a dr. Ioan Suciu, care candida cu program guvernamental, respectiv atitudinii vicarului ortodox de Oradea, Mangra – cunoscut mulțimii de pe vremea Memorandumului și a Congresului naționalităților din 1893 –, care a candidat în cercul electoral Ceica cu program guvernamental.

„Aceiaşi mentalitate bolnavă se strecură și la Beiuș. Dr. Vasiliu Lucaciu, pe care cu patru ani înainte îl alesărăm cu atâta însufleţire, e învins de dr. Rednic fost primpretore la Vaşcău. Ce n’a putut să facă sutele de baionete şi corupţia de tot felul a opresorilor noştri, o făcu cu înlesnire trădarea săvârşită de un singur om din rândurile noastre. Și astfel Bihorul capitulă din nou. Sufletele noastre se umplură de o adâncă revoltă și amărăciune”[67].

Situația creată astfel pe listele de candidați este foarte sugestiv descrisă într-o sfâșietoare scrisoare, adresată de Viora Ciordaș părintelui Vasile Lucaciu, publicată în ziarul *Lupta* nr. 93/1910[68].Viora Ciordaș îi adresează această scrisoare[69] – după ce dr. Vasile Lucaciu pierde alegerile din 1910 –, în care, pe de o parte, îi cere „îndurare” părintelui Lucaciu pentru românii care „văzându-se singuri prada volniciilor, s-au clătinat și cărora potrivnicul nostru li-a pus hoțiș lațul de gât, de nu s-au mai putut nici mișca”, iar pe de

[60] *Tribuna*, 1907, nr. 178, p.3.
[61] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 75-75.
[62] A.N.-S.J.Bh, fond Parohia Ortodoxă Română Beiuș, dos. 26, f. 128.
[63] Teodor Neș, *Oameni din Bihor, 1848-1918*, ediția a II-a, Biblioteca Revistei Familia, Oradea, 2006, p. 412.
[64] *Tribuna*, 1907, nr. 185, p. 3.
[65] Idem, 1907, nr. 181, p. 3-4 și *Lupta* din 28 august 1907.
[66] Ioan Tomole, *Românii din Crișana, Sălaj și Sătmar în luptele național-electorale de la începutul secolului al XX-lea*, Editura Gutinul, Baia Mare, 1999, p. 93.
[67] Vezi Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 93-94.
[68] Publicată în ziarul *Lupta* nr. 93/1910; vezi Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 93-94.
[69] Viora din Bihor [Viora Ignat dr. I. Ciordaș], *Din cetatea sfântă*, Tipografia și librăria „Doina”, Beiuș, 1926, p. 71-75. Vezi textul scrisorii și la Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 92.

altă parte, își exprimă revolta provocată de atitudinea unor intelectuali români: „Dar să nu ierți părinte, pe acei păstori sufletești ai acestor trudnici frați cari, având darul înțelepciunii și al învățăturii, au știut prea bine ce fac! Și mai ales nu ierta pe instigatori, pe mai marii lor, cari s-au făcut de-a dreptul vânzători de neam...". Totodată, în articolul Căpcăunii Bihorului, le adresează cuvinte dure românilor care nu au pus pe primul loc apărarea și promovarea intereselor naționale, ci au acționat în funcție de propriile interese: „Aminte luați de acei duhovnici păgâni, cari vreau să pângărească sanctuarul nostru fără prihană: sufletul Bihorului! … Iar „ei", păsări de pradă, al căror moț închipuie o camifalcă de monah, păsări hrăpitoare, cari sburau a cobe peste capetele mulțimii, „ei", ce stăruiau în locașe pustii, ocoliți chiar și de ai lor, cari ca niște răufăcători numai noaptea s'adună la sfat – înspăimântați și înnebuniți de atâta lumină, vor sbughi adâncindu-se în-neant..."[70].

5. Editarea unei reviste:

Datorită faptului că în Bihor nu exista nici un ziar românesc, nu apărea nici o gazetă românească, după înfiinţarea librăriei şi tipografiei „Doina" în Beiuş, Ciordaş se ocupa cu ideia tipăririi unei reviste „în care — după cum spunea — să ni-1 vedem noi sufletul nostru, al Bihorului, prin care am avea contact cu lumea mare din afară, ca să ne cunoască, şi prin care ne-am afirma ca element cultural, ce suntem". În ziua de sf. Ioan al anului 1912, dr. Ioan Ciordaș, împreună cu Petru E. Papp și Constantin Pavel, plănuiau să tipărească un periodic. După ce căzuseră de acord să scoată revista, doreau să-i cunoască și și părerea Viorei**,** căci hotărîseră să nu facă nimic fără concursul și competența sa. Dr. I. Ciordaș îi şi scrie să mediteze asupra planului cum şi în ce chip să se fixeze direcţiunea revistei: să fie literar-culturală, să fie literar-socială, ori un fel de monitor al Despărţământului „Astrei?". D-na Viora Ciordaș, care se angajează să dea comorile sufletului său, răspunde:

„Revista, cred, să fie literară socială". „Politică", acum nu. Ne-ar pune uşor beţe în roate, cei ce ne duşmănesc. Sub mantia lit. soc., ah, câte lumini nu poți aprinde, cari se incendieze zidurile întunerecului, ce împrejmuesc conştiinţa naţională. Ei dar, pentru că acel far vine din Bihor, să nu se îngădue, ca oricine să-i înpânzească lumina! Să nu primiţi ori ce scris, pentru de-a umplea numai coloanele, lată de ce eu văd în Petru Papp şi dr. C. Pavel adevărată garanţii. Şi-acuma sper, că Tu care mănueşti pana cu o uşorinţă uimitoare, pentru revista din Bihor, vei face, ceia ce ai refuzat până aci — vei scrie. Atâta am dorit să semnalez, înainte!"[71].

În fruntea unei viitoare reviste beiușene, **Viora Ciordaș** dorea să-l pună pe soțul ei, dar acesta, printr-o scrisoare trimisă la 31 ianuarie 1912, declină propunerea: *„Astfel te sărut pentru epistola recomandată în care mă pui de director al viitoarei reviste beiușene. Încă de pe acuma renunț. N-am dat pân'aci dovezi pentru vrednicia la acest post, iar merite câștigate pe alt teren – dacă aș avé – nu mă îndreptățesc să'l am curajul să stau în fruntea unei reviste literare …"*[72]. În același timp, îi mărturisea Viorei că se simte măgulit de încrederea mare pe care aceasta o are în el și că va păstra scrisoarea ca un îndemn puternic, care îi va da *„tărie la punere la cale revistei*", conștient că vor întâmpina *„multișoare greutăți"*[73]. Sub impusul marelui act istoric ce se pregătea, când *„conducătorii neamului românesc asemenea unor apostoli, ce-și jertfesc totul pentru cuvântul primit, nu cunosc odihnă în înfăptuirea idealului nutrit de secoli: desrobirea pământului strămoșesc și unirea tuturor românilor – Viora atrage atenția asupra faptului că și femeile române contribuie la împlinirea marelui ideal – muncind fiecare la ocul său pentru mărirea și norocul marelui neam românesc"*[74].

6. Fondul de teatru – 1910. Teatrul românesc și Despărțământul Beiuș al „Astrei":

Dr. Ioan Ciordaș, împreună cu soția sa Viora, avea un cult deosebit pentru „Fondul de teatru român", fapt pentru care, în 1910, s-a înființat o filială beiușeană a Societății pentru fond de teatru, sub președinția lui Cornel Nyes, în care soții Ciordaș se numărau printre primii susținători. „Delà înfiinţarea filialei în localitate, trupele de teatru, cari se perindau prin orașul nostru, se bucurau de ospitală primire în casa lui dr. I. Ciordaș. De altă parte nu se aranja serată teatrală în Beiuș, ori Oradia, ca să nu le dea tot concursul"[75]. Pentru a se putea constitui și la Beiuș o trupă de diletanți, dr. Ioan Ciordaș a invitat la Beiuș trupa lui A.P. Bănuț, ca să dea reprezentații, iar pe Horea P. Petrescu să țină o conferință despre teatru[76].

---

[70] Viora Ciordaș, *Căpcăunii Bihorului*, în *Românul*, 1912, nr. 42, p. 3.
[71] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 114.
[72] Document păstrat în colecția Muzeului Municipal Beiuș; vezi Diana Iancu, *Dr. Ioan Ciordaș.…* Anexe documentare, nr. 7.
[73] Idem, *Viora din Bihor. Mozaic de gânduri*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2025, (în continuare: Diana Iancu, *Viora*…), p. 94.
[74] Viora din Bihor [Viora Ignat dr. I. Ciordaș], *Din cetatea sfântă*, Tipografia și librăria „Doina", Beiuș, 1926.
[75] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 165.
[76] *Monografia almanah a Crișanei-județul Bihor* (în continuare *Monografia Crișanei 1936*) sub redacția lui Aurel Tripon, Tipografia Diecezană, Oradea, 1936, p. 295.

7. Reuniunile de femei Oradea și Beiuș:

Viora Ciordaș a fost aleasă vicepreședintă a *Reuniunii Femeilor Române din Oradea și împrejurimi*[77], constituită la 8 iunie 1914 – asociație care avea drept obiectiv promovarea culturală și economică a femeii române și ajutorarea văduvelor și orfanilor –, iar după acest model, s-a constituit, în 27 noiembrie 1918, și la Beiuș „*Reuniunea Femeilor Române din Beiuș și jur*”, la care va fi aleasă președintă. La 5 ianuarie 1919 i s-au aprobat statutele potrivit cărora reuniunea urmărea emanciparea femeii române, organizarea și sprijinirea acțiunilor sociale cu scop caritabil și filantropic, înființarea unui orfelinat în oraș, organizarea muncii populației rurale și susținerea produselor acesteia, răspândirea în mediul rural a cunoștințelor practice pentru un trai igienic.

Obiectivele Reuniunii transpar chiar din discursul rostit de Viora Ciordaș în ziua de 27 noiembrie 1918. După ce a prezentat aspecte din istoria neamului nostru, a înfățișat principala sarcină a femeilor române: de a se simți mândre că fac parte din neamul românesc și de a se implica în viața românească, în manifestările ei naționale, sociale și culturale, prin apropierea de popor cu cea mai curată dragoste[78].

Ca organisme de conducere, reuniunea avea o adunare generală – care vota bugetul anual, modifica (la nevoie) statutele și se preocupa de înființarea unui orfelinat – și un Comitet – care îndeplinea sarcinile stabilite de adunare, încasa taxa membrilor și alcătuia listele pentru înscrierea de noi membri. Aceste organisme erau secondate de casierie, secretariat, notariat și o bibliotecă, fiecare având atribuții specifice care contribuiau la buna gestionare a Reuniunii[79].

„Înfiinţată în mod provizor la 27 Noemvrie 1918 s’a constituit definitiv Ia 5 Ianuarie 1919 alegându-şi următorul comitet. […] Ea a fost prima închiegare a muncii femei române la noi, în vremile de prefacere naţională. In céi aproape zece ani de existenţă, aceasta Reuniune a desvoltat o impunătoare activitate culturală, socială, caritativă şi naţională, aşa că poate fi privită, ca un model de reuniune. Activitatea ei s’a întrerupt numai în lunile Februarie, Martie şi jumătatea lui April din 1919, când viaţa noastră era cumplit primejduită de armata săcuiască şi comunistă. După desrobire însă reuniunea nu cunoştea ce-i oboseala”[80].

Viora Ciordaș are meritul de a fi aleasă președinta Reuniunii. În Comitetul de conducere mai intrau: Livia dr. Cosma și Angela Selăgian Butean – vicepreședinte, dr. Ioan Ossian – secretar, Elisa dr. Pavel Ștefănică și Veturia Butean – notare, Elena Ardelean – casieră, Elena dr. Muntean și Aurelia Rațiu – bibliotecare, 12 „membre de încredere”, 6 „membre supleante” și 3 „consilieri”: dr. Ioan Ciordaș, dr. Cornel Nyes și Moise Popoviciu[81].

Una dintre membrele Reuniunii, d-na Marta Iepure, găsind în satele din jurul Beiuşului 15 orfani de tată şi de mamă, neîngrijiţi de nimeni, îi aduce la oraş şi deschide pentru ei un azil susţinut din ofrande. Asilul a fost luat sub îngrijirea Reuniunii, pe urmă a statului român.

8. Sfințirea Steagurilor

La 27 noiembrie, în localul Casinoului Român, se ţinu adunarea electorală a cercului electoral Beiuş–Vaşcău pentru alegerea, din ordinul Consiliului Central Naţional Român, a 5 delegaţi la Marea Adunarea Naţională Română, ce va avea loc la 1 Decembrie în Alba Iulia.

În acele momente de mari prefaceri întră în luptă şi femeile române din Beiuş, pe care Viora Ciordaş, tot în ziua de 27 noembrie, le convoacă la o consfătuire, deoarece „*în momentul când bărbaţii români pe lângă o muncă încordată înfăptuiesc toate idealurile noastre, este o datorinţă sfântă a femeilor române de a-şi cere din aceasta muncă măreaţă partea cuvenită. Condiţia ori cărei munci e organizaţia*”. La aceasta consfătuire s-a hotărât înființarea „*Reuniunii Femeilor Române din Beiuş şi jur*”. Tot în această consfătuire s-a mai hotărât că Reuniunea constituită provizoriu să fie reprezentată la Adunarea Națională de la Alba Iulia prin d-nele Elena dr. Muntean, Tina dr. Papp și Elena Ardelean.

Înainte de plecarea sa la Alba Iulia, dr. Ioan Ciordaș l-a rugat pe prof. Constantin Pavel să rămână acasă pentru a organiza o Adunare Festivă, care va accentua importanța hotărârii luate la Alba Iulia. Pentru a-și dovedi aderența la hotărârile Marii Adunări Naționale la Alba Iulia și a întâmpina evenimentul cu „fastul cuvenit”, români din Beiuș au organizat o manifestare sărbătorească, în cadrul căreia „s-au sfințit steagurile și, în frunte cu ele, întreg norodul” […].

Meritul principal pentru aceasta a fost al doamnelor Viora Ciordaș, Livia Cosma și Valeria Ștefănică, care „*cu câteva zile înainte s-au dus în delegație la Moise Popoviciu și dr. Valeriu Hetco, pentru a participa*

[77] A.N.-S.J.Bh, *fond Parohia Ortodoxă Română Oradea*, dos. 388, f. 161.
[78] Textul integral la Diana Iancu, *Viora…* p. 98-99.
[79] Radu Românașu, *Asociații culturale românești din Oradea și județul Bihor în perioada interbelică*, Editura Universității din Oradea, 2008, p. 345.
[80] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 219.
[81] Gavril Hădăreanu, *Torțe arzând în Țara Beiușului*, Editura Buna Vestire, Beiuș, 1995, p. 519.

la această acțiune politico-națională”[82]. „Ziua de 1 Decembrie 1918 a avut fastul cuvenit, căci desfășurarea evenimentului a fost pregătită din timp de către doamnele Viora Ciordaș, Livia Cosma și Eufemia Ștefănică, care s-au dus în delegație la părintele dr. Valeriu Hetco – unit și la părintele Moise Popoviciu – ortodox, ca în ziua măreață de 1 Decembrie să sfințească steagurile naționale tricolore în cele două biserici”[83]. „La Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, reuniunea a trimis ca delegate ale sale pe doamnele Elena Muntean și Elena Ardelean. Viora Ciordaș a rămas la Beiuș, unde, însoțită de Livia dr. Cosma și Eufemia Ștefănică au pregătit sfințirea steagurilor naționale pentru ziua de 1 Decembrie, soțul ei fiind ales delegat să-i reprezinte pe locuitorii români din depresiunea Beiușului la marele act istoric. Astfel, între Beiuș și Alba Iulia se întinde o nevăzută punte, o punte sentimentală, reală, căci conducătorul organizației P.N.R. Beiuș, dr. Ioan Ciordaș, se afla atunci printre cei 1228 de delegați oficiali ai ședinței din sala Casinei Militare de la Alba Iulia, în timp ce soția sa, *Viora Ciordaș*, era una dintre personalitățile spirituale ale națiunii și animatoarea principală a pregătirii festivităților de la Beiuș”[84].

Sărbătoarea s’a început cu sf. slujbă de laudă şi mulţumită către Dzeu, pe urmă în cadrele unor vorbiri înălţătoare s’aù sfinţit steagurile şi în frunte cu ele, întreg nordul a plecat Ia liceul gr.-cat. unde s’a ţinut festivalul. Aici profesorul dr. Constantin Pavel, într’un discurs magistral a arătat importanța istorică a zilei”[85].

9. Martiriul Soțului – parastasul:

De când izbucnise comunismul pe dr. Ioan Ciordaș parcă-l obseda o presimțire dureroasă, după ce bolșevismul se instalase și în Bihor, având parcă sumbra presimțire a sfârșitului său tragic. Noaptea târziu, 4 soldați au intrat în casa lui, îl scoală din somn și-l somează să-i însoțească la pretură. În dimineața de 4 aprilie, toți românii erau zguduiți de vestea că el și Nicolae Bolcaș au fost ridicați de acasă, deținuți și duși nu se știe unde. Căpitanul Werböczy amenință că îi va împușca pe toți cei care vor mai îndrăzni să se intereseze de persoanele lor. La Lunca se instituie „starea de asediu”. Rămâne în urma sa o soție luptătoare, dar cu sufletul rănit iremediabil de această atrocitate, după cum reiese din câteva scrieri ale acesteia: „*IONEL! Te aștept să vii, mereu te aștept … și nu mai vii!*” – din mai 1919, „Rugăminte”[86], ori poezia „Flori de salcâm”[87] dedicată soțului, respectiv textul „UNUI EROU. Martirului dr. Nicolae Bolcaș” din decembrie 1925[88].

În casa primitoare a avocatului Ciordaș din Beiuș se adăpostea atunci o familie numeroasă, frați, surori, nepoți, nepoate. Cineva a prins la vreme o vorbă scăpată de un ungur: „*Ehei! Să vedeți ce petrecere avem să dăm la Ciordaș. Sunt domnișoare frumoase acolo*”. În ziua următoare, d-na Viora a plecat cu Scumpa pe furiș la Sibiu[89] și de acolo la Brașov, unde Ovid urma liceul. La despărțire i-a spus: „*Ai grijă de copiii noștri*”[90]. Grija aceasta a şi rămas în sarcina mamei, Ciordaș n’a ajuns să se bucure de fericirea fiilor dragi şi scumpi, nici să vadă dacă străduinţele lui au fost pe deplin răsplătite. Ovid urmase școala primară ortodoxă de sub conducerea învăţătorului Ioan Roşu, care îl instrui în particular şi acasă ca micul elev să-şi poată însuşi o bază de cunoştinţă cât mai temeinică. Liceul îl urmă în Beiuș şi Braşov, universitatea la Cluj şi Bucureşti, de unde după luarea licenţei în drept, plecă în Paris pentru completarea studiilor. Scumpa urmase școala primară ortodoxă de fete la d-na Ana Ardelean, n. Papp, terminând liceul de fete din Beiuș, se înscrie la litere la universitatea din Cluj; de acolo, trecu la București, unde urmă dreptul, după terminarea universității, plecând și ea la Paris. Mama lor, Viora Ciordaș, care mai trăiește numai pentru copiii săi, nu-i lasă singuri, ci se așază la Paris să fie cu ei și ocrotitoarea zilnică a lor.

La câteva zile după înmormântare, 5 Maiu, dr. Ioan Suciu - șeful resortului organizării din Consiliul Dirigent -, însoţeşte din Sibiu pe dna Vioara dr. Ciordaş şi cei doi copilaşi ai marelui dispărut, până în Beiuş, care oraş de acum înainte e o cetate sfântă. Ce sfâşietoare revedere pentru soţie şi copiii. La 6 mai, când a avut loc la mormântul martirilor primul parastas, dr. Ioan Suciu depune o cunună de lauri în numele Consiliului Dirigent. În discursul ce a rostit atunci a fixat în următoarele rânduri un mare adevăr, ce rămâne

[82] Petru E. Papp, *Din trecutul Beiușului...*, p. 215.
[83] Aurel Bogdan, *1 Decembrie la Beiuș și în împrejurimi*, în *Beiușul și lumea lui*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2018, p. 116.
[84] *Ibidem*, p. 115.
[85] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului…*, p. 215.
[86] Viora din Bihor [Viora Ignat dr. I. Ciordaș], *Din cetatea sfântă*, Tipografia și librăria „Doina”, Beiuș, 1926, p. 32-33.
[87] Idem, *Mozaic*, Tipografia și librăria „Doina”, Beiuș, 1927, p. 167.
[88] Marina Gherman, *Făuritori ai Marii Uniri. Dr. Ioan Ciordaș și dr. Nicolae Bolcaș*, Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2023, p. 162, 164, 200 și 213.
[89] G. Lungulescu, *Apostolatul și martiriul luptătorilor bihoreni. Doctorii: Ioan Ciordaș și Nicolae Bolcaș*, Tipografia ziarului *Universul*, București, 1935, p. 25.
[90] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului…*, p. 184.

în picioare până azi: *„Din ce în ce se simte tot mai mult lipsa aceluia care era să conducă lucrările de transformare a așezămintelor și toate prefacerile vieții publice din Bihorul eliberat*”[91].

Iar clipele acele dureroase dna Viora dr. Ciordaș le-a cuprins în următoarele rânduri sguduitoare:

„IONEL! Te aştept să vii, mereu te aştept... şi nu mai vii! N'o să mai vii niciodată! O! Că n'am fost lângă tine să te apăr cu corpul meu. Aş fi fost fericită! Acum te plânge un neam întreg, pe tine, care știind dinainte ce martiriu te așteaptă, te-ai jertfit pentru EL. Ai zis, că tu vei scăpa Bihorul, şi a fost aşa! înşişi ei — mişeii — s'au îngrozit în urmă de ce au făcut! Ci totul e în zădar! Tu numai eşti... cel mai bun, cel mai gingaş şi iubitor sot şi tată!... Totuşi întâiul tău gând a fost fericirea Neamului tău! Lui i-ai închinat viata ta, şi mintea ta strălucitoare şi ai fost din acei putini cari au luptat, au muncit din greu, din cea mai curată dragoste de neam! ... Pentru însuşirile tale nobile, pentru caracterul tău puternic, Domnul te-a ales, tu sfânt Erou—martir, să serveşti de pildă grăitoare generațiilor ce vin! Când aproape top au desnădăjduit în vremile de grea cumpănă, tu asemenea unui profet, vorbeai de înfăptuirea visurilor noastre măreţe: o Românie Mare! Acest ideal sfânt te-a cerut pe tine Jertfă, Ionelul meu! îmi vine să ţip înnebunită de durere ... mâinile mi se încleştează... Dumnezeule! ... Şi cad în genunchi, înplorind harul Domnului asupra ta, scumpă România, crezul meu sfânt!... Dar lăsaţi mă să plâng, să-mi plâng amarul, dragostea şi norocul meu pierdut!”.

10. Îngrijirea răniților la Oradea

Pe fondul luptelor din primăvara și vara anului 1919, Reuniunea se dedică sprijinirii armatei române. În timpul lunii iulie, comuniștii atacă armata română și pe frontul de pe Tisa au loc lupte crâncene. Spitalele și barăcile din Oradea erau aglomerate cu răniți. La propunerea de cel mai cald patriotism a prezidentei Viorei Ciordaș, un grup de 10 membre ale Reuniunii a fost prezent, în vara anului 1919, în Spitalul central din Oradea, unde timp de 3 săptămâni au îngrijit răniții de pe frontul din Ungaria. „… Pleacă pentru a îngriji bolnavii şi răniţii dnele Livia dr. Cosma, Elena dr. Muntean, Octavia Borlan, Nina Petra, Ana Costa, dșrele Valeria Ciurdariu, Aurelia Raţiu, Mărioara Muţiu, Veturia Popovici şi Florica Ţiţ şi în trei săptămâni, cu adevărată abnegațiune creştinească suportând fără şovăire nopţi neadormite, au obosit să aline durerile şi suferinţele celor răniji în luptă pentru apărarea noastră”.

La intervenția dnei Livia dr. Cosma, prefectura județului și Consistorul ort. din Oradea au lansat colecte pentru a aduna alimente și rufărie pe seama răniților. Din 43 de sate curg danii bogate, dovadă grăitoare a simțului de jertfă la ţăranii noştri. Pentru a veni în ajutorul răniților, membrele reuniunii rămase acasă au organizat acțiuni de colectare de alimente și îmbrăcăminte, iar din donațiile de 2370,90 coroane s-au cumpărat cărți de rugăciune și de literatură, care au fost parte împărțite răniților parte destinate constituirii unei biblioteci permanente la spitalul central. Tot din îndemnul Reuniunei femeilor din Beiuş s’a pus baza unei biblioteci permanente din 300 volume la spitalul central şi alte 60 volume la spitalul divizionar.

La recomandarea forurilor superioare militare, care au apreciat după merit aceste servicii aduse cauzei românești, activitatea voluntarelor din spitalul orădean a fost recompensată de către regele Ferdinand, fiind decorate cu Medalia Regina Maria. Elena Munteanu a fost astfel distinsă cu decorația Crucea Regina Maria clasa a II-a și cu cl. a III-a, celelalte doamne participante. Decorațiile au fost predate de prezidenta Viora Ciordaş cu prilegiul unei înălţătoare festivităţi, aranjată de Reuniune în acest scop[92].

11. Primirea de către Regina Maria la Oradea

„La 23 mai 1919 Majestățile Lor Regele Ferdinand I și Regina Maria au vizitat Oradea, să ia în stăpânire acest colț de țară. După masă la ora cinci a avut loc primirea delegațiilor, care s-a desfășurat în Sala Mare a Palatului episcopal greco-catolic. Ordinea a fost stabilită de Președintele Consiliului Dirigent. Mai întâi Regina a primit-o pe văduva avocatului dr. Ioan Ciordaș, însoțită de surorile acestuia și pe cei doi copii ai săi. Regina considerată *„mama văduvelor și orfanilor*” îi adresează cuvinte de compasiune și îmbărbătare. Au urmat apoi orfanii de război din Orfelinatul din Beiuș, însoțiți de directoarea Maria Iepure, apoi mama martirului Nicolae Bolcaș din Beiuș […] soția lui Nicolae Bogdan din Vașcău și soția preotului martir Mihai Dănilă din Dijir”[93].

„Când la 23 Maiu M. M. L. L. Regele Ferdinand I. şi Regina Maria au vizitat Oradea să ia în stăpânire acest colţ de ţară, printre şirurile mulţime! Venite la acest praznic naţional, urcă treptele palatului episcopiei gr. cat. două femei în haine îndoliate. Era soția lui dr. I. Ciordaș și mama lui dr. N. Bolcaş, chemate la

[91] Diana Iancu, *Dr. Ioan Ciordaș*… p. 196.
[92] Anuarul al II-lea al Reuniunii Femeilor Române, Editura Reuniunei, Tipografia și Librăria „Doina”, Beiuș, 1922, p. 30.
[93] Iudita Călușer, *Festivități regale în Oradea și Bihor – mai 1919*, în *Martiri Bihoreni ai Marii Uniri*, Ioan Degău, Ioan Laza (coord.), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019, p. 316-317.

audienţă, ca însăşi capetele încoronate ale ţării să spună un cuvânt de mângâiere celor ce au dat neamului martiri şi eroi”[94].

12. Activitatea civică 1919-1923:

Din anul 1920, reuniunea își avea sediul într-o încăpere pusă la dispoziție de Viora Ciordaș, gest cu atât mai mult apreciat cu cât aceasta fusese biroul de avocatură al soțului martir. „*În discursul ținut la 9 ianuarie 1921, la ședința festivă a Reuniunii femeilor române din Beiuș și jur, Viora și-a dezvăluit firea vizionară cu privire la rolul femeii. Folosind cuvinte ales, ea a împletit armonios elemente de antropologie culturală, sociologie, istorie și geografie istorică, toate îmbrăcate în credința și nădejdea în Dumnezeu*”[95].

În adunarea generală din 1923 – copleșită de marea durere prin care a trecut datorită pierderii soțului ei drag – Viora Ciordaș s-a retras din funcția de președintă, fiind numită președinta de onoare a reuniunii. În scrisoarea prin care își făcea cunoscută demisia, gestul ei a fost motivat astfel: „*Plec, pentru că simt cum greul vieții îmi împuținează forțele trupești*”.

În procesul-verbal luat la a IV-a adunare generală a Reuniunii femeilor române din Beiuș au fost consemnate și cuvintele de recunoștință adresate Viorei Ciordaș de către nou-aleasa președintă: „*Sufletul ales al Dvoastră doamnă președintă de onoare, pătruns de ideile marelui martir, a vrednicului soț al Dvoastră și înțeleptul consilier al nostru, dr. Ioan Ciordaș, a înțeles ca nimeni altul valoarea muncii noastre și a-ți ajutat bunul mers al însoțirii noastre în așa fel, încât am fi ingrate întrelăsând ocasiunea aceasta de a ne arăta recunoscătoare. Dee bunul Dumnezeu să fiți răsplătite pentru jertfele aduse nouă și gingășia inimei Dvoastre, cu multe bucurii și dulci mângâieri*”[96].

În calitate de președintă de onoare, Viora Cirodaș a trimis reginei Maria următoarea telegramă: „*Majestate! Cu prilejul celei de-a 19-a adunare generală a R.F.R. din Beiuș, ani de neobosită muncă i romînești înfăptuiri – asemenea unor cucernice pelerine pătrunse de duhul blândeții și al credinței neclintite, vrem să închinăm în fața celei mai luminoase icoane din iconostasul neamului românesc ce întruchipează o împărătească Maria, învăluită în aureola unei strălucite vieți și iubire, ce vor trăi din neam, din veac în veac*”[97]. La 15 decembrie 1919, Viora Ciordaș îi aduce un elogiu și marelui istoric Nicolae Iorga: „*Adânc omagiu marelui bărbat ales, al cărui nume Istoria îl va încrusta cu litere luminoase în cartea de aur a Românismului, că a pregătit sufletul Neamului pentru venirea vremurilor în cari s-a făcut desrobirea și întregirea noastră!*”[98].

A fost ales un nou comitet[99] în frunte cu Angela Selăgian. Noua prezidentă intensifică şi mai mult cercul de activitate al Reuniunii. Aranjează expoziţie de copii, cu premierea celor mai bine îngrijiţi copii. Urmează minunata expoziţie de crisanteme apoi a gospodinelor bune, la care am admirat gustul fin şi delicat al doamnelor în ce priveşte pregătirea bucatelor” şi lucrul de mână. In 1927, după multe străduinţe cumpără imobilul din str. 9 Vânători, — unde e Casinoul român, - cu preţul de 500.000 lei. Aici va adăposti cu vremea *Vatra* înfiinţată de doi ani, ca un început de azil pentru bătrâni. Dispune de fonduri în suma de lei 362.861. Bibliotecă 660 volume în valoare de 4099 lei 30 bani. Reuniunea e persoană juridică sub patronajul M. S, Regina Maria.

Două membre ale Reuniunii au dezvoltat și o fecundă activitate literară. Vioara Ciordaş, a scos de sub tipar trei volume preţioase de proză şi poezii: *Din Cetatea Sfântă*, *Mozaicuri* şi *Poeme în proză*. D-na Ana Bucur minunatele poezii patriotice *Crâmpee din suflet* şi a mai scris câteva piese teatrale, dintre care *Pentru un vis*, jucată cu deplin succes de membre ale Reuniunei şi diletanţi din Beiuş, a redat fidel viaţa de sbucium a neamului românesc din Valea Crişului Negru, şi tragicul sfârşit al martirilor dr. I. Ciordaş şi dr. N. Bolcaş. De asemenea, ani de-a rândul a ridicat valoarea ziarului *Beiuşul*, unde a publicat nuvele foarte gustate.

13. Retragerea – fundațiile

O acțiune remarcabilă a reuniunii a fost aceea de a înființa fundații după modelul celor care sprijineau școlile. Este vorba de *Fondațiunea dr. Ioan Ciordaș*, înființată în luna iulie 1921, având ca punct de pornire donația de 5.000 de lei, sub forma a 100 de acțiuni la Banca „Drăganul”, oferită de Viora Ciordaș – „din dragoste și simț de jertfă față de tot ce este românesc” – care, în 1923, a sporit prin capitalizarea sumei inițiale la 10.000 lei. Din dispoziția sa, aceste fonduri aveau următoarea destinație: 80% erau alocate pentru bursele elevelor silitoare, cu preferință țărance și fete de meseriași, care doreau să urmeze școala

[94] Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 258.
[95] Diana Iancu, *Viora…* p. 108.
[96] *Anuarul Reuniunii Femeilor din Beiuș și jur. 28 mai 1922–29 aprilie 1923*, Tipografia și librăria „Doina”, Beiuș, 1923, p. 27.
[97] A.N.-S.J.Bh, *fond Parohia Ortodoxă Română Beiuș*, dos. 27, f. 204.
[98] *Biblioteca Academiei Române, fond Nicolae Iorga, Mss. CCXCVI, F. 458.*
[99] Componența consiliului reuniunii și structura sa organizatorică la Petru E. Papp, *Din trecutul Beușului* …, p. 223.

profesională, iar 20% erau adăugate la „fondul inalienabil”. O altă fundație era *Fondațiunea dr. I. Ciordaș* – pentru înființarea unei școli profesionale[100].

* * *

Desigur, ar mai fi fost multe de spus despre personalitatea și activitatea Viorei Ciordaș, dar tema prezentului studiu face referire la toate femeile române din Bihor, astfel că vom acorda atenție, în continuare, activității acestora desfășurate după înfăptuirea Marii Uniri până la nefastul moment al cedării unei părți a teritoriului abia unit cu Patria mamă, în urma unui act abuziv impus cu forța de marile puteri ale momentului. Ținând cont de realitățile moștenite din vechiul imperiu, de structura etnică din orașele Bihorului – creată prin regulile stricte de dinainte de 1918 conservate cât s-a putut de bine și după 1919 –, activitatea femeilor române din Bihor – alături de cea a liderilor comunității românești care au activat aici în plan politic și cultural –, putem spune că nu s-a deosebit cu mare lucru de cea dinainte, menținând același spirit de ofensivă culturală și națională. Principalele direcții de acțiune au fost cele din domeniul educației, al asistenței sociale și al conservării patrimoniului românesc. „*Școala română de fete dorită* – considerată imperios necesară de Paulina Roman – *nu a fost înființată decât mult mai târziu, după 1918, de către statul român*”[101].

Gimnaziul de Stat pentru Fete (situat pe strada Prințul Carol nr. 22), preluat de statul român în 1920 și deservit de un corp didactic alcătuit din 6-10 profesoare, funcționa cu patru clase, fiind frecventat anual de circa 120-200 de eleve, dintre care multe din rândul minorităților. Directoarea Gimnaziului a fost Elena Tămaș[102]. La 1 noiembrie 1920 s-a deschis Școala Normală pentru Fete «Doamna Stanca» (nume atribuit în 1923), într-o clădire aparținând Primăriei orașului[103]. Școala a fost frecventată între 1920 și 1940 de 4592 de eleve[104], astfel că, deși dispunea de internat propriu, ea a fost tot timpul suprapopulată. Directoarele școlii au fost Alexandrina Teodorescu(1920-1929) și Adriana Ciorogariu(1929-1940)[105]. Conducerea școlii a făcut eforturi pe tot parcursul perioadei pentru mărirea spațiului destinat procesului didactic și pentru îmbunătățirea condițiilor oferite elevelor interne și pentru dotarea școlii cu cele necesare. Cea mai importantă investiție s-a realizat în 1937-1938 prin supraetajarea clădirii școlii[106]. Dintre cele 21 de cadre didactice pe care le-a avut școala la încadrarea sa maximă, amintim pe Alexandrina Teodorescu, Adriana Ciorogariu, Elena Tămaș, Eugeniu Sperantia, Lucreția Niculescu, Ana Strat, Elena Olteanu. Și pe lângă această instituție a funcționat o școală de aplicație, deservită de trei învățătoare[107].

Școala de Ucenici a avut la început statut de școală mixtă, apoi din cadrul ei s-a desprins în 1925 Școala Profesională de Fete (cu sediul în str. G-ral Holban nr. 9) care asigura calificarea în principal în domeniul croitoriei și al țesătoriei. Elevele, absolvente a patru clase primare, după ce urmau timp de cinci ani cursurile acestei școli, aveau posibilitatea să-și continue studiile la școlile profesionale de grad superior din Cluj sau București, devenind maistre. Corpul didactic al școlii era alcătuit în 1931 din 14 profesoare, directoare fiind Elena Ștefănescu[108]. Școala a primit ulterior denumirea de Școala Profesională de Fete „Domnița Ileana”. Mai veche era Școala Superioară de Comerț pentru Fete, care data din 1920, fiind singura școală de acest gen din cuprinsul județelor Bihor, Satu Mare, Maramureș și Sălaj. Direcțiunea școlii a fost asigurată de Paul Voștinariu, Eugenia Drăgănescu și Elena Manea. La început, școala a funcționat în localul Liceului de Fete Oltea Doamna. În 1925, Camera de Comerț și Industrie a amenajat și a pus la dispoziția școlii localul deținut în imobilul din str. V. Alecsandri nr. 11[109].Școala era urmată anual de circa 60-70 de eleve. În 1936, corpul didactic al școlii era alcătuit din 11 profesoare[110].

În domeniul asistenței sociale nu s-au făcut din partea statului eforturi sistematice, eficiente, în direcția ocrotirii categoriilor defavorizate ale populației orașului: săracii, orfanii, handicapații. Este adevărat că pentru a soluționa situația s-au constituit societățile de caritate, laice și religioase, organizate de diferitele

---

[100] Gavril Hădăreanu, *op. cit.*, p. 519-522.
[101] Lucian Drimba, *op. cit.*, p. 112.
[102] *Gazeta de Vest*, 1931, 26 septembrie, p. 2; Aurel Tripon, *Monografia Crișanei 1936*, p. 66.
[103] Azi str. Jean Calvin nr. 3, sediul Colegiului Național „Iosif Vulcan”.
[104] Ioan Zainea, *Învățământul normal de stat în limba română din Bihor în perioada interbelică*, în *Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca*, Series Historica, tom. XLIII, 2004, p. 582. Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), Istoria Orașului Oradea, ed. a II-a, Editura ARCA, Oradea, 2007, p. 362
[105] Aurel Tripon, *Monografia Crișanei 1936*, p. 69-70; Ioan Zainea, *op. cit.*, p. 573.
[106] Ioan Zainea, *op. cit.*, p. 576.
[107] *Ibidem*, p. 579-580.
[108] *Gazeta de Vest*, 1931, 24 septembrie, p. 2; Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 359.
[109] Astăzi str. Primăriei, actualul sediu al Companiei de Apă Oradea.
[110] Camera de Comerț și Industrie a Județului Bihor. Repere istorice, coord. Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003, p. 79; Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 363.

culte, care au preluat parțial această îndatorire a statului. Dintre cele neconfesionale, s-a remarcat mai ales *Societatea Principele Mircea*, care întreținea un dispensar și o grădiniță pentru copii[111]. O perioadă deosebit de grea, care a solicitat în domeniul asistenței sociale eforturile conjugate ale tuturor compartimentelor societății, a fost perioada crizei economice din anii 1929-1933, ce a afectat puternic întreaga viață economico-socială a orașului[112].

Începând din 1919, viața culturală nu s-a mai desfășurat în cadrul unui stat potrivnic ideii de cultură română, ci a tins să se integreze organic în viața culturală a României întregite și eforturile s-au îndreptat spre transformarea Oradiei într-un puternic centru cultural românesc. Societățile culturale existente înainte de 1919 și-au restructurat acum activitatea și și-au stabilit obiective noi după Unire, pierderea rolului primordial în promovarea culturii și spiritualității românești, rol preluat din 1919 în principal de școală, obligând vechile asociații culturale românești la o reorientare programatică[113]. Pe lângă acestea, s-au înființat și altele noi în perioada interbelică.

Muzeul Casei Naționale[114], conceput inițial sub forma unui muzeu etnografic al vestului țării, s-a numit ulterior Muzeul Etnografic al Județului Bihor, obiectele fiind expuse în sălile de la etajul I al sediului Casei Naționale. În 1934, anul inaugurării sale (28 mai), muzeul etala circa 200 de exponate, majoritatea aparținând colecțiilor ASTREI și ale Primăriei, celelalte provenind în mare parte din donații. Numărul donatorilor a crescut mereu. În octombrie 1934, Valeria Lazăr, văduva lui Aurel Lazăr, a donat muzeului «masa de scris istorică pe care s-a redactat actul solemn citit de Alexandru Vaida Voivod în Parlamentul maghiar, în 1918, și steagul pe care a jurat Consiliul Național și care a fost dus la adunarea de la Alba Iulia»[115].

În clădirea Casei Naționale, după cum s-a amintit, era găzduită și Reuniunea Femeilor Române din Oradea[116]. Aceasta a luat ființă în 1919, începându-și activitatea prin acțiuni caritativ-umanitare față de soldații care se întorceau de pe front. Ulterior, activitatea ei a urmărit și scopuri culturale. Prima sa președintă a fost Aurelia Pop, soția lui Coriolan Pop. Curând după moartea soțului ei, aceasta s-a retras de la conducerea Reuniunii. În anii următori, funcția a fost deținută de profesoara Veturia Candrea, o foarte bună organizatoare. În 1928, Reuniunea a primit statut de persoană morală și juridică[117]. Ea s-a remarcat prin eforturile făcute în direcția cultivării tradițiilor, a portului și a dansurilor populare românești, prin aniversarea în fiecare an a zilei de 20 aprilie – ziua intrării armatei române în Oradea după Unire.

În ce privește spectacolele de teatru în limba română, vechiul proiect pentru care Iosif Vulcan înființase și Societatea pentru fond de teatru român va trebui să mai aștepte încă vremuri mai bune – în ciuda tuturor eforturilor depuse –, un teatru românesc la Oradea funcționând abia din 1955.

[111] Aurel Tripon *Monografia Crișanei 1936*, p. 223. A funcționat în fostul Templu francmasonic (azi restaurat).
[112] Pentru această perioadă vezi Ioan Marinescu, *Aspecte ale crizei economice din 1929-1933 în orașul Oradea*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972 , p. 405-425.
[113] Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 365.
[114] *Ibidem*, p. 367. Ioan Popovici, Virgil Maxim, *Muzeul Casei Naționale a Județului Bihor (1929-1940)*, în *Centenar muzeal orădean, Oradea*, 1972, p. 87-93.
[115] A.N. – S.J.Bh., fond 216, dos. 43, f. 60.
[116] Pentru mai multe detalii privind activitatea Reuniunii Femeilor Române, vezi Radu Românașu, *Asociații culturale românești din Oradea și județul Bihor în perioada interbelică*, Editura Universității din Oradea, 2008.
[117] Aurel Tripon, *Monografia Crișanei 1936*, p. 87. Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 368.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.12

PROSTITUTION AND CRIMINALITY IN BUDAPEST DURING THE DUALIST ERA

TŐTŐS Áron*

ABSTRACT

The study examines the relationship between prostitution and crime in Budapest during the Dualist era, based on prisoner registers, police reports, and contemporary statistics. The analysis shows that prostitutes were convicted primarily of property-related offences, especially theft, receiving stolen goods, and embezzlement, while violent crimes accounted for a relatively small proportion of cases. At the same time, numerous proceedings concerned administrative violations, such as clandestine prostitution, indecent behavior, or failure to comply with medical examinations. The study highlights the fact that the practices of the Morals Police – including raids, special registers, expulsions, and continuous surveillance – contributed to the criminalization and stigmatization of prostitutes. Social marginalization, economic vulnerability, and police corruption kept this group caught in a cycle of exclusion, recidivism, and dependence on the sex industry.

Keywords: prostitution, criminality, morality police, criminalization, social marginalization.

Introduction

Through social prejudice against prostitution and mechanisms of official surveillance, the general public came to assume a connection between prostitution and criminality[1]. Although the criminological study of marginalized groups and women began only in the 1960s, theories linking the two phenomena had already emerged during the Dualist era. László Buza maintained that prostitution and crime were closely interconnected: some prostitutes became offenders, while others drifted into prostitution as a consequence of criminal acts[2]. This idea can also be traced back to the influence of Cesare Lombroso[3], who regarded prostitution as the typical manifestation of female criminality[4]. Although the explanatory power of these theses was later seriously called into question, their influence contributed to the predominance, in Dualist-era Budapest, of the classification of prostitutes as a deviant and criminal category[5].

By contrast, the new school of criminology that emerged at the turn of the century regarded crime as a consequence of social and economic conditions[6]. Its Hungarian representatives – such as Rusztem Vámbéry[7] and Imre Pauer[8] – rejected the biological determination of criminality and instead sought its causes in social structures. Similarly, the statistical investigations by Sándor Konek and Béla Földes highlighted the complex effects of both external and internal factors.[9] Several authors – including Kornél Tábori, Vladimir Székely, and police experts – also emphasized the interrelationship between prostitution

*Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex; e-mail: totos.aron@gmail.com.

[1] It was no coincidence that police detective Róbert Szathmáry asserted that “prostitution is a breeding ground for crime”. Szathmáry 1931: 6.

[2] Buza 1908: 23.

[3] Cesare Lombroso (1835-1909) olasz kriminológus és orvos volt, aki leginkább a született bűnöző elméletéről vált már a kortársaa között is széles körben ismertté. Nézeteit sokan illették kritikával.

[4] Cesare Lombroso (1835–1909) was an Italian criminologist and physician who became widely known even among his contemporaries primarily for his theory of the born criminal. His views were subjected to extensive criticism.
Lombroso and Ferrero divided criminals into five categories – born, habitual, occasional, passionate, and insane criminals – and maintained that potential criminals could be identified by anthropological methods. They considered their deportation, life imprisonment, or treatment in hospitals and psychiatric institutions necessary and, ultimately, even proposed their extermination. Lombroso –Ferrero 2004: 180–190; 222. Király–Máthé–Mezey 2007: 349.

[5] R. Zs. 1893: 232; Kármán 1913: 181–183; N. N. 1892a: 344.

[6] Elemér Kármán, Hungary’s first criminal pedagogue, founded the Institute of Criminal Pedagogy in 1915. In the course of its activities, the institute placed considerable emphasis on identifying the causes of offending. Stipta 2007: 443. Király–Máthé–Mezey 2007: 348.

[7] Rusztem Vámbéry played an important role in introducing criminology into the Hungarian university curriculum through his work *Criminal Law* (*Bűntetőjog*), published in 1913 while he was a Privatdozent at the Royal Hungarian University. Vámbéry 1913: 5–8.

[8] Pauer 1890: 54; V. S. 1896: 326. In an article published three years later, Pauer examined Lombroso’s theories in relation to women and concluded that prostitution constituted the basis of female criminality. P. S. 1893: 405–408; 409–410; Kármán 1913: 183.

[9] Erdős 2018: 6.

and crime[10]. In contemporary legal discourse, Gábor Kemény described prostitution as a "breeding ground" for crime[11].

International scholarship has drawn attention to the murders of prostitutes: Judith Walkowitz analyzed the London cases of Jack the Ripper, while Aaron Freundschuh examined the murder in Paris's Rue Montaigne[12]. In Hungary, the subject has been addressed by several authors and in connection with the murders of Verona Végh and Elza Mágnás, Mónika Mátay and Roland Perényi examined the criminal dimension of prostitution. In her study, Réka Völgyi analyzed five murders of prostitutes, referring to the victims as the "martyrs of street corners"[13]. The present author, meanwhile, examined in his doctoral dissertation the distinctive group of prostitutes who committed criminal offences, contemporary efforts at prevention and reintegration, and the issue of trafficking in women[14]. These studies are important also because they attach faces and individual human fates to the history of prostitutes.

The general conclusion of the scholarship is that prostitution and criminality were closely connected; nevertheless, a prostitute cannot automatically be identified as a criminal offender[15]. Roland Perényi's comprehensive synthesis, A bűn nyomában [In Pursuit of Crime], explores the diversity of crime during the Dualist era[16]. The present study therefore focuses on the structure of the offences committed by prostitutes involved in Budapest's sex industry and on the measures taken by the police against these women. The analysis seeks to determine which offences were most commonly committed by prostitutes in Budapest during the Dualist era and how the capital's morality police operated. Drawing primarily on prisoner registers and other secondary sources, I examine the means by which the authorities monitored and sanctioned members of this social group and how these practices contributed to their criminalization. My fundamental hypothesis is that criminal offending among prostitutes was primarily a consequence of social marginalization and existential vulnerability. Secondly, the operation of the capital's morality police served not merely to maintain public order but also contributed to reinforcing social norms by rendering deviance visible and stigmatizing prostitutes.

The Morality-Policing Activities of the Budapest Metropolitan Police

Within the Budapest Metropolitan Police, the Morality Police Office, commonly referred to as the prostitution division, was responsible for enforcing the regulations governing prostitution, protecting public morals, licensing and inspecting establishments of prostitution, and issuing certificates of good conduct[17].

[10] In 1908, the two authors published several volumes of reportage: Sinful Budapest (Bűnös Budapest), The Secrets of the Thieving Underworld (A tolvajnép titkai), Immoral Budapest (Erkölcstelen Budapest), and The Wretched and the Scoundrels: Criminal Women (A nyomorultak, gazemberek. Bűnös nők). Kornél Tábori also published his police reports in a book series entitled Tales of the Lame Devil (Sánta ördög meséi). Perényi 2009. 210. Until the beginning of the twentieth century, the term "reporter" denoted a police correspondent.

[11] Kemény 1939: 3.

[12] The murders of the New York prostitutes Helen Jewett and Mary Rogers are also well documented. Jewett's murderer set fire to both her and her room. The police succeeded in apprehending the perpetrator, but he was ultimately acquitted. Srebnick 1997. Mary Rogers was murdered on 28 July 1841. Her body was found in the Hudson River; according to the coroner's report, she had been beaten and bound before being raped. Cohen 1998. The Hungarian press reported on the two cases only in 1931 and 1968: The Butterfly of Broadway is Dead (Meghalt a Broadway pillangója). *8 Órai Ujság* 1931. aug. 19. 7; The Guardian Angel of the Safes (A páncélszekrények őrangyala). *8 Órai Ujság* 1931. augusztus 19. 7; *Magyar Ifjúság* 1968. augusztus 8. 15.

[13] Mátay 2003; Perényi (szerk.) 2014: 5–8. In her study, Réka Völgyi set out to portray the prostitute as a victim, as well as the world of criminality associated with prostitution, through the cases of five murdered prostitutes: Anna Manicza, Ágost Gernedics, Mária Bjelobaba, Teréz Müller, and Johanna Schwarcz. She discussed the typology and frequency of the offences committed, the representation of the criminal image in the press, and the assumption of the role of victim. She examined the individual murders at the microhistorical level as case studies, drawing primarily on press sources. Völgyi 2020: 5–6.

[14] Tőtős 2025: 213–354.

[15] During the Dualist era, the legal activity of prostitutes who had obtained registration cards was made possible by regulations enacted at the level of local government. Alongside them, however, there were also numerous so-called clandestine prostitutes, whose illegal activities posed a serious challenge to the police.

[16] Perényi 2012.

[17] A bejelentő-hivatalok felállítása. *Közbiztonság* 1911. 1. 16; Az állami rendőrség ügyintéző hatásköre. Magyar Belügyminiszter. 90.089/1919. B. M. sz. *Fővárosi Közlöny* 1920. 7. 158; Katona 1994: 48–50. In the second half of the nineteenth century and the first decades of the twentieth, the Budapest Metropolitan Police was regarded as the principal guardian of regulated prostitution. Following Act XXXVI of 1872 on the unification of Budapest, the institution of the metropolitan police was also reorganised, and its operation was regulated by Act XXI of 1881. Its jurisdiction extended over the entire inner and outer territory of Budapest and was later expanded to include the municipalities of Újpest, Rákospalota, Kispest, Pesterzsébet, and Csepel. The Budapest Metropolitan Police cooperated closely with the gendarmerie, the border police, and the police authorities of Fiume and other cities. Kozári 2005: 270; Pálosi 1927: 2. During Elek Thaisz's tenure as chief of police (1873–1884), the Budapest Metropolitan Police was still divided into seven districts: N. N. 1933: 5; Botos 2015: 53. In all cases, I cite the legislation from the following online database: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei.

The regulations and other "police measures" concerning brothels and prostitutes precisely defined the duties of the police: conducting medical examinations, supervising public order within and around establishments associated with prostitution, and preventing indecent conduct in public places[18]. The police were also required to ensure that persons under the age of seventeen were not employed, that closing hours were observed, and that loud musical entertainment was prohibited. These rules, however, were often enforced only formally: brothels frequently continued to operate after closing time with the knowledge of the police. Prohibited forms of conduct included loitering in the streets, wearing indecent clothing, and soliciting men[19]. The authorities also vigorously prosecuted clandestine prostitution, the illegal operation of brothels, and cases of procuring[20].

Measures against prostitution in Budapest gained new momentum in the autumn of 1908, when the Morality Police Office moved into the police building on Ó Street, where it was able to perform its duties under more modern conditions[21]. Before a prostitute could be issued a registration card, the Administrative Department provided her with a certificate of good conduct; from the 1890s onwards, between 700 and 1,000 such documents were issued annually[22]. Although most of the corresponding card files have been lost, the surviving documents attest to the strict administrative control exercised over prostitution.

Some of the best members of the detective corps served in the Morality Police Office: in 1900, twenty-six of the corps' 122 plain-clothes and uniformed detectives dealt with prostitution-related cases[23]. District police chiefs were responsible for inspecting prostitutes and brothels and for closing down illegal establishments[24]. As the capital grew rapidly, however, the size of the police force failed to keep pace, thereby hindering effective law enforcement. Reforms were required: between 1881 and 1914, the number of serving police personnel increased from 620 to 3,147, including 246 detectives[25]. The professional competence of the police also improved, which was all the more necessary given the steep rise in the number of criminal offences.

Several ministers of the interior, including Gyula Szapáry, believed that the struggle against prostitution consumed an excessive amount of police resources and that the authorities should instead focus their attention on other matters. Nevertheless, successive chiefs of police sought to curb prostitution by introducing further regulations. In 1910, for example, Dezső Boda also placed female performers under the supervision of the morality police, as they were frequently suspected of using their professional activities as a cover for providing sexual services. Contemporary public opinion consequently regarded them as prostitutes and stigmatized them as immoral[26].

Even a brief overview of the operation of the morality police cannot omit police abuses and cases of corruption. Although the authorities attempted to conceal them, episodes preserved in the press and archival records shed light on the interconnection between prostitution and corruption[27]. Prostitutes, the managers of brothels and coffee houses, and the proprietors of entertainment venues frequently secured the uninterrupted operation of their businesses by regularly bribing public officials. Linka Leskovits' testimony from 1866, for example, exposed the functioning of this system: prostitutes paid the coffee houses, which used part of the sums collected to bribe police patrols[28]. A similar practice was suggested by the case of the Aranyperec coffee house in Buda, where the proprietor organized prostitution while the police turned a blind eye to the activity[29].

---

[18] *Szabályok* 1867; *Szabályrendelet* 1885; *Szabályrendelet* 1909; *Rendőrségi jelentés* 1897: 280; BFL IV.1303f. 1861.X.642. *Rendszabályok a bordélyházat, bíró nők számára;* BFL IV.1303f. 1861.X.642. *Rendszabályok a kéjhölgy számára;* BFL IV.1303f. 1861.X.642. *Rendszabályok a ker. biztosok számára;* BFL IV.1303f. 1861.X.642. *Másolat 47/eln.*

[19] *Rendőrségi jelentés* 1897: 276. The same procedure was followed in other parts of Europe. Wimshurst 2014: 111.

[20] *Rendőrségi jelentés* 1897: 253; 276. *Rendőrségi jelentés* 1898: 194. Czaga et al. (szerk.) 1995: 304; Anka 2010: 56.

[21] *Fővárosi Közlöny* 1908. 65.1352. In 1940, the Morality Police Department moved to new headquarters at 41 Szövetség Street in Budapest's District VII. Haraszthy 1947: 2.

[22] *Rendőrségi jelentés* 1897: 200; *Rendőrségi jelentés* 1898: 148.

[23] Their numbers remained unchanged into the 1920s. A közigazgatási bizottság ülése 1923. április 9–én. *Fővárosi Közlöny* 1923. 20. 972.

[24] *Rendőrségi jelentés* 1897: 193. BFL IV.1303f. 1861.X.642. *Rendszabályok a bordélyházat, bíró nők számára* 1861.

[25] Vörös 1984: 12–14; Vörös 1997: 175.

[26] Új rend a mulatókban. *Népszava* 1912. 303. 7; Boda az erkölcs–csősz. *Népszava* 1908. 302. 6.

[27] Császtvay 2000: 212; BFL VII.5.c. 1919.03835. *A. bp. kir. büntető törvényszék. A magyar állam nevében!* Budapest. 1925. nov. 25.

[28] BFL VI.1.b. 21416.1876. *Jegyzőkönyv. Felvétetett Budapest főváros rendőri főkapitányi hivatalánál 1876. évi április hó 8án.*

[29] BFL VI.1.b. 15821.1876. *Határozat*. Budapest, Thaisz Elek. 1876. április 6. In another case, in 1866, coffee-house proprietors paid police officers 10 forints to ensure that their prostitution-related activities were not disrupted. BFL IV.1303f. 1865.1429.1866.573. *Nagyméltóságú főtárnok mester B. Senyey Pál. Nagyméltóságú Főtárnokmester. Pest. 1866. március 28;* BFL IV.1303f. 1865.1429.1866–573. *A nagyméltóságú m. k. főtárnok–mester úrnak Pest. 1866. március 29.*

The Budapest Metropolitan Police attempted to deal with cases of corruption internally, but the press periodically brought them to public attention. In 1910, for example, a prostitute filed a complaint against a police official identified as Károly V., who, in exchange for bribes, postponed or waived punishments and failed to carry out expulsions. The investigation established that several hundred crowns had been paid in bribes, and, following the case, the officer "voluntarily" resigned from the force[30]. In 1913, proceedings were initiated against a police officer named Sebestyén for regularly collecting "protection money" from prostitutes[31]. Although these cases do not provide a complete picture of corruption, they clearly demonstrate that police officers responsible for prostitution-related matters were by no means immune to the phenomenon.

The exact number of corrupt police officers is unknown, but it is certain that only some of them supplemented their income with bribes, which came not only from prostitutes but also from the managers of brothels and coffee houses. Such payments frequently ensured that operating licenses were issued more rapidly. Károly Vörös interpreted the phenomenon as a symptom of the transformation of the human body into a commodity[32]. Although these cases are known primarily from press reports, they accurately reflect the close relationship between police corruption and prostitution.

The greatest public controversy surrounded the career of Elek Thaisz (1820–1892)[33]. Appointed police chief in 1869, he may have developed closer connections with prostitution through his marriage, although historiography has not yet adequately clarified either the role played by his wife in prostitution or Thaisz's own involvement in it. It is nevertheless a fact that the press repeatedly accused the chief of police of accepting bribes. Kálmán Mikszáth also criticized him, comparing him to a "Turkish pasha" and a "corporal of irregular constables"[34]. During the 1880s, police corruption was also discussed in parliamentary debates and interpellations, although the minister of the interior promised only an internal investigation[35]. It can also be clearly established that the centralization of the issuance of prostitution registration cards and operating licenses effectively placed control of the capital's sex industry in the hands of the chief of police[36]. The centralization of decision-making does not, however, automatically imply an abuse of power, although it does give rise to suspicion. The question has yet to be conclusively resolved.

From the Detection of Prostitutes to Arrest

As discussed above, the morality police were responsible for detecting prostitution-related offences, investigating their underlying motives, and apprehending the perpetrators. Preventive policing measures did not yet exist at the time, although raids were used to identify individuals who violated the regulations, including clandestine prostitutes[37]. The size of the police force did not permit continuous surveillance, and investigations therefore remained intermittent. Although these operations generated numerous complaints and attracted criticism in the press, an annual average of 250 prostitutes operating illegally were arrested between 1909 and 1914[38].

The press, particularly newspapers associated with the labor movement, repeatedly condemned police excesses and arbitrary conduct, emphasizing that innocent women were also publicly humiliated after being accused of prostitution. The police could become suspicious merely based on a woman's outward appearance, such as dyed hair or a painted face. Such police arbitrariness was also illustrated by the case of Katalin Grünwald, in which Minister of the Interior Gyula Szapáry acquitted a woman who had been wrongfully convicted[39]. Similar scandals were caused by cases reported in Népszava, in

[30] Erkölcsrendészet, amellyel zsarolni lehet. *Népszava* 1910. 299. 5.
[31] Fotografiák a pesti rendőrségről. *Népszava* 1913. 222. 10.
[32] Vörös 1997. 172.
[33] Viktor Tátrai summarized his career in a relevant study published in 2023, thereby obviating the need for a detailed account here. It is sufficient to note that one recurring element in the career of Thaisz, who was subjected to considerable criticism during the period, was the allegation of corruption arising from his purported involvement in prostitution. Tátrai's research demonstrated that these accusations could not be substantiated. In his interpretation, they were primarily connected to Thaisz's marriage, which transgressed contemporary social norms. Tátrai 2023: 23. Lásd még: Tábori 1909: 45; Tarr 1976: 66.
[34] A főkapitány. *Országos Hírlap* 1898. 15. 1–2.
[35] *Képviselőházi napló* 1881: 254, 311, 366; *Képviselőházi napló* 1885: 70–73.
[36] Forrai 2003: 436–437.
[37] Gellért 1929: 5; FővKözl 1916: 395; A razziák és az összekötözött emberek. *Népszava* 1926. 47. 10.
[38] Madzsar 1928: 586.
[39] In his report, Elek Thaisz continued to maintain that Katalin Grünwald had been recorded by the police authorities as a "work-shy and sexually immoral woman." MNL OL K 150 1874.III.5.28131. *Budapesti főkapitány Grünwald Katalin és budai lakosnőnek*

which police officers assaulted prostitutes or detained innocent passers-by[40]. Although these sources may occasionally have exaggerated, the possibility that such abuses genuinely occurred cannot be excluded.

Street patrols changed shifts every four hours and followed predetermined routes while monitoring prostitutes, beggars, vagrants, and urban groups engaged in various occupations. The police operated a network of informants that included porters, coachmen, and employees of hospitality establishments[41]. The information obtained through this network contributed to proceedings against prostitution. The police classified and categorized prostitutes, who were regarded as deviant elements by virtue of their very existence, much like beggars or those deemed unwilling to work, since pauperization was frequently equated with immorality and criminality[42].

The identification of offenders was facilitated by distinctive physical marks and tattoos, which the police regarded as symbols of a criminal existence[43]. Among the cases documented in the nearly 1,500 prisoner registers examined for this study, 158 prostitutes had permanent scars or physical deformities, providing evidence of the violence and deprivation of everyday life (Table 1). Most permanent injuries resulted from cuts, blows, or gunshot wounds. For example, an entry from 1920 recorded that the imprisoned person had been shot through the left hand[44]. Such injuries occurred on almost every part of the body[45]. In other cases, traces of medical intervention were recorded. A third category consisted of physical changes caused by illness, including blindness and scarring resulting from smallpox. The category of "unknown origin" included general descriptions such as "scar" or references to burn injuries[46]. Although no general conclusions can be drawn from these records, they vividly illustrate the environment and everyday dangers confronted by prostitutes. Permanent injuries and bodily marks alike were traces of fear and vulnerability, highlighting the precarious nature of prostitutes' daily lives.

Table 1. *Distinctive physical marks of prostitutes serving sentences of detention or imprisonment, by principal part of the human body, 1874–1920*

Category	Head		Neck		Torso		Chest		Abdomen		Upper limbs		Lower limbs		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Assault	25	33.33	6	22.22	2	100.00	4	66.67	1	50.00	21		3	37.50	62	39.24
Medical intervention	2	2.67	2	7.41			1	16.67	1	50.00			1	12.50	7	4.43
Illness	3	4.00													3	1.90
Of unknown origin	45	60.00	19	70.37			1	16.67			17		4	50.00	86	54.43
Total	75	100.00	27	100.00	2	100.00	6	100.00	2	100.00	38	100.00	8	100.00	158	100.00

Source: BFL VII.101.d; BFL VII.102.a; BFL VII.103; BFL VII.104.a; BFL VII.106.

Individuals arrested for minor offences were recorded by the police in a "black book"[47]. Detention generally took place in communal rooms, where prostitutes were confined together with members of other

panaszos folyamodványa tárgyában. 1874; MNL OL K 150 1874.III.5.28131. *Nagyméltóságú m. kir. Belügyminisztérium!* Budapest 1874. szeptember. 22.

[40] Részeg detektivek betyárkodása. *Népszava* 1912. 158. 7; Melllerné–Miskolczy 1907: 136–137.

[41] Gellért 1927: 23.

[42] Perényi 2012: 72–73, 76, 78, 80.

[43] N. N. 1892b: 384; N. N. 1930: 17. Photographic records were introduced in 1887, while fingerprinting was adopted from the beginning of the twentieth century. The collections of the forensic museum – most of which were destroyed during the Second World War – also attached particular significance to crimes involving prostitutes. *Rendőrségi jelentés* 1897: 147; Tábori 1909: 23; Katona 1994: 121; Ernyes 1994: 159–160, 192. Perényi 2012: 58, 70.

[44] BFL VII.102.a. fogoly.1920.7304.

[45] BFL VII.104.a. fogoly.1905.771. BFL VII.104.a. fogoly.1910.567.

[46] BFL VII.104.a. fogoly.1905.755.

[47] Krecsányi 1911: 36.

lower social strata, while defendants involved in more serious cases were placed in solitary cells. District police headquarters could detain suspects for a maximum of twenty-four hours, while the Budapest Metropolitan Police Headquarters could hold them for up to three days; this period could be extended only with the authorization of a prosecutor or judge. The maximum duration of pre-trial detention was set at fifteen days[48]. During interrogations, many women gave false names or attempted to mitigate their situation by recounting stories intended to arouse sympathy. Taken together, the sources demonstrate that prostitutes were constant targets of police surveillance and that legal proceedings and social stigmatization continually operated hand in hand.

Criminal Adjudication and Penal Enforcement

The Budapest Metropolitan Police also exercised judicial authority: petty-offence cases were handled by district police headquarters and specialized police courts. The Police Juvenile Court, established in 1908, dealt primarily with cases involving underage prostitutes, procurers, and other vulnerable children[49]. The authority cooperated closely with the municipal guardianship authority and patronage organizations. The predominance of prostitution-related cases among those heard by the court was evident: in 1915, 467 girls were brought before it, 409 of whom were demonstrably engaged in prostitution. Between 1916 and 1919, several hundred juveniles were similarly brought before the court, the majority of whom were also suffering from venereal diseases. Police reports from this period emphasised the effects of wartime conditions: relations between soldiers and prostitutes recruited from among young female domestic servants and women in other occupations were regarded as the principal cause of “clandestine prostitution”[50].

The Central Police Criminal Court for Public Security and the Morality Police Criminal Court, both established in 1911, adjudicated cases involving violations of prostitution regulations. The morality police court heard several thousand cases annually, primarily those concerning prostitutes and brothel keepers[51]. The Experimental Criminological Department (Kísérleti Kriminológiai Osztály, KKO), established during the Hungarian Soviet Republic, sought to investigate the social and psychological dimensions of crime[52]. Its members regarded prostitution as a consequence of capitalism and advocated its eradication.

A double standard was applied to women in judicial and police practice: they could expect more lenient punishment for certain offences, but harsher penalties for dishonoring the family, committing adultery, or engaging in clandestine prostitution[53]. In addition to imprisonment[54] and fines[55], expulsion was a common sanction imposed on clandestine prostitutes who were not legally resident in “Budapest. Each year, it affected several thousand people, including approximately two thousand juveniles[56]. The police regularly resorted to this measure in cases of “clandestine prostitution, ”procuring women”, or violations of brothel regulations. Those awaiting expulsion were accommodated in the police barracks on Mosonyi

[48] By the end of the nineteenth century, a clothing-disinfection oven had also been installed in the police building to improve sanitary conditions. *Rendőrségi jelentés* 1897: 147, 188–189; Katona 1994: 121; Herke 2002: 46–52; Stipta 2007: 446, 448.
[49] Pekáry 1911: 523.
[50] *Rendőrségi jelentés* 1916: 275, 269; *Rendőrségi jelentés* 1917: 263, 281; *Rendőrségi jelentés* 1918: 143; *Rendőrségi jelentés* 1921: 284, 297, 320.
[51] According to the minutes of the Administrative Committee’s meeting in June 1911, the Morality Police Criminal Court adjudicated cases involving petty offences committed through failure to comply with the regulations concerning prostitutes, that is, the “brothel regulations”. FővKözl 1911: 1752; Pekáry 1911: 42, 523; *Rendőrségi jelentés* 1912: 213–214; Ernyes 1994: 73.
[52] The history of the institution is examined in detail in Lászlófi–Nagy–Trádler 2017; Erdős 2018.
[53] Sík 1976: 195; Galloni 1993: 5–9.
[54] In addition to houses of detention and prisons, workhouses had also been used since the eighteenth century, where inmates were compelled to perform forced labor. Act V of 1875 clarified the penal system. This gave rise to the forms of custodial punishment known during the Dualist era: the penitentiary (fegyház; inmate: fegyenc), the prison (börtön; inmate: rab), the house of detention (fogház; inmate: fogoly), and the state prison (államfogház; inmate: államfogoly). The latter was used for perpetrators of serious political offences. For criminal offences, offenders could be sentenced to between two and fifteen years, or to life imprisonment, in a penitentiary, or to between six and ten years in prison; for misdemeanours, they could receive detention ranging from one day to five years. Király–Máthé–Mezey 2007: 355, 360, 367; Lőrincz–Nagy 1997: 27.
[55] Some argued that fines should not be imposed on prostitutes. First, mitigating circumstances did not apply in the majority of petty-offence cases; second, “to punish with a fine a woman who earns money through prostitution by means of her body is appropriate neither in relation to the woman concerned nor from a higher ethical perspective”. According to the anonymous author writing in the pages of Közbiztonság, the state should not deprive the prostitute of her “wretched earnings”. A kihágási bíráskodás köréből. *Közbiztonság* 1911. 33. 418.
[56] Bartha 2017: 114; Szántó–Tábori 2005: 257.

Street, often for several weeks[57]. The procedure – in which they were escorted out of the city in long lines, either on foot or by cart – was regarded as inhumane and was criticized by contemporaries as an uncivilized practice. During the Hungarian Soviet Republic, underage prostitutes were no longer expelled but were instead transferred to reform institutions[58].

While prostitution continued to gain ground, the aim of the police was not its complete eradication but the prevention of violations of the law and public scandals. Through regular raids, they sought to prevent both abuses connected with the sex industry and clandestine prostitution. Those who violated the regulations were arrested and expelled. The Budapest Metropolitan Police remained under constant pressure: the Lord Mayor, the Minister of the Interior, the press, and the general public all demanded the closure of brothels and the removal of prostitutes. The authorities therefore developed a form of modus vivendi that combined restriction with concession. As Chief of Police János Török put it, "the severity applied against registered prostitutes must not be carried too far"[59], because, at least in his view, this would lead to a decline in the number of prostitutes operating legally and an increase in the number of clandestine prostitutes working illegally and often remaining invisible to the police. This principle shaped a policing practice that sought to regulate prostitution while balancing on the boundary between criminality and legitimacy.

The Structure of Offences Committed by Prostitutes

To investigate offending among prostitutes, I drew on an examination of more than 1,500 prisoner registers held in the Budapest City Archives[60]. The resulting database contains 1,619 records and, after duplicate entries had been removed, 1,361 identifiable individuals. Although the documents cover only a proportion of prostitutes who committed offences, they span a relatively long period – from the 1870s to the 1930s – and thus provide a more nuanced picture than the statistics compiled during the period. As György Auer observed in 1913, the data published at the time were generally secondary and aggregated, and therefore failed to provide a clear picture of the operation of the morality police[61]. Hungarian and international scholarship has likewise emphasized that criminal statistics reflect policing policies rather than crime itself, which makes the detailed information contained in the prisoner registers particularly valuable[62].

According to the database, nearly 87 per cent of the unlawful acts committed by prostitutes were classified as felonies[63], 2 per cent as misdemeanors[64], and 11 per cent as petty offences (Table 2). The most serious cases therefore predominated. The overwhelming majority of convictions – nearly 70 per cent – were for theft, giving rise to the category of the "prostitute thief." Closely related offences included receiving stolen goods (7 per cent) and embezzlement (3 per cent); together, these three offences accounted for 80 per cent of the entire database. Among the remaining cases, socially dangerous idleness, fraud, vagrancy, and petty offences against property and public security merit particular mention, as these were also regarded in public discourse as offences specific to prostitutes. Other unlawful acts accounted for only a small proportion of cases. Trafficking in women nevertheless deserves particular attention because, although deficiencies in the legal framework meant that it was rarely brought before the courts, it contributed fundamentally to the maintenance and expansion of the sex industry. Its social harm far exceeded its statistical incidence.

---

[57] *Rendőrségi jelentés* 1897: 194; A csavargó kapitányságon. *Közbiztonság* 1911. 20. 257–259; Katona 1994: 129.

[58] *Rendőrségi jelentés* 1899: 193; Révai 1902: 241–242; Új gyermekbíróság. *Néptanítók Lapja* 1919. 18–19. 14; A közrendészeti bizottság ülése. 1926. február 26-án. *Fővárosi Közlöny* 1926. 9. 452–457; Czebe 1929: 1277–1278; Czaga et al. (szerk.) 1995: 235; Bartha 2017: 75.

[59] BFL IV.1407b. 1889.I.1973. *A főváros tekintetes Tanácsának Budapesten. Török János s.k. kir. tan. főkapitány. Bp. 1890. jan. 24.*

[60] Most of the prisoner registers dating from the period between 1872 and 1933 (73.03 per cent) originate from the years 1890–1919, although a substantial proportion also survives from the period 1920–1929 (17.22 per cent). A smaller share of the records was produced between 1872 and 1889 (6.72 per cent), while the date of creation is unknown for 3.03 per cent. BFL VII.101.d; BFL VII.102.a; BFL VII.103; BFL VII.104.a; BFL VII.106.

[61] Auer 1914: 309; Pálosi 1927: 87. Measuring offences committed by women was generally considered a difficult task.

[62] Perényi 2006; Settle 2013: 236.

[63] The criminal offences committed by prostitutes were as follows: fraud, violence against public authority, lèse-majesté, theft, receiving stolen goods, embezzlement, grievous and minor bodily harm, forgery of documents, extortion, robbery, and homicide.

[64] This category included complicity as an accessory, prostitution, unnatural sexual acts, unauthorized return, disorderly conduct, offences against family status, procuring, trafficking in girls, failure to appear, breach of guard duty, escape, and aiding an escape.

Table 2. *Felonies, petty offences, and misdemeanors committed by prostitutes, by type, 1872–1933*

Categories	N	%
Theft	709	69.31%
Receiving stolen goods	72	7.04%
Embezzlement	30	2.93%
Fraud	23	2.25%
Bodily harm	10	0.98%
Extortion	10	0.98%
Violence against public authority	9	0.88%
Robbery	7	0.68%
Forgery of documents	4	0.39%
Lèse-majesté	3	0.29%
Homicide	3	0.29%
Criminal offences, total	**890**	**87.00%**
Socially dangerous idleness	38	3.71%
Vagrancy	14	1.37%
Petty offence against public security	14	1.37%
Petty offence against property	13	1.27%
Unidentifiable petty offence	11	1.08%
Petty offence against public decency	8	0.78%
Insult	5	0.49%
Fighting; petty offence against public order	2	0.20%
Excise offence	1	0.10%
Defamation	1	0.10%
Price gouging	1	0.10%
Petty offences, total	**108**	**10.56%**
Prostitution	7	0.68%
Unauthorized return	3	0.29%
Procuring	3	0.29%
Unauthorized return	2	0.20%
Complicity as an accessory	2	0.20%
Aiding an escape	2	0.20%
Disorderly conduct	1	0.10%
Offence against family status	1	0.10%
Trafficking in girls	1	0.10%
Failure to appear	1	0.10%
Breach of guard duty	1	0.10%
Escape	1	0.10%
Other offences, total	**25**	**2.44%**
Total	**1023**	**100.00%**

Source: BFL VII.101.d; BFL VII.102.a; BFL VII.103; BFL VII.104.a; BFL VII.106.

Since the prisoner registers do not cover all offences committed by prostitutes and relate only to a smaller group of "prostitutes". I supplemented the analysis with Ervin Pálosi's data for the period between 1909 and 1925 (Table 3). Pálosi presented unlawful acts by type, revealing that in the majority of cases – 67.01 per cent, or 81,958 instances – proceedings were initiated for indecent conduct. The police regarded the mere presence of prostitutes as a provocation, and it is therefore unsurprising that this was the most frequent charge. Clandestine prostitution ranked second, accounting for 13.53 per cent of all unlawful acts, or 16,545 cases. Raids against clandestine prostitution became particularly frequent during the First World War and in the 1920s, especially in 1916 and 1924. This was followed by failure to undergo a medical examination (7.59 per cent, 9,278 cases) and violations of registration regulations (4.36 per cent, 5,335 cases).

Every other form of unlawful conduct committed by prostitutes accounted for a negligible proportion of cases – less than one per cent. This included vagrancy, theft, receiving stolen goods, unauthorized return following expulsion, embezzlement, and violations of hotel regulations, all of which were closely connected to the lives of prostitutes. A comparison between Pálosi's data and those contained in the prisoner registers reveals a conspicuous difference. The prisoner registers are dominated to a far greater extent by offences such as theft, which was particularly closely associated with prostitutes during the period: alongside murders of prostitutes, the press highlighted "prostitute thieves," while police chronicles likewise primarily perpetuated their image.

The offences reported by Pálosi and those recorded in the prisoner registers also present different pictures because the former published data on all unlawful acts, including offences committed by brothel keepers, whereas the prisoner registers contain only data on prostitutes sentenced to imprisonment or detention. Although both sets of data have their limitations, they nevertheless make it possible to form a picture of offences associated with prostitution and committed by prostitutes, brothel keepers, and others.

Table 3. *Distribution of felonies, petty offences, and misdemeanors committed by prostitutes, by type of violation, 1909–1925*

Category	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	Total
Thetf		27	49	55	47	39	87	55	44	32	21	90	42	73	60	29	59	809
Trafficking in girls	82	48	42	23	8	3											3	209
Procuring girls		25	42	77	22	33	41	36	16	10	8	7	3	11	8	10	16	365
Seduction of women		3	10	18				1							1			33
Vagrancy	121	39	65	73	54	55	287	123	5	14	43	51	72	64	37	50	42	1195
Rape	3				9		3	6									21	42
Clandestine prostitution	285	126	95	515	337	786	1247	2308	953	978	770	922	949	1080	1953	2201	1040	16545
Operating a clandestine brothel		14	11	65			25	28	9	20	6	26	34	39	22		39	338
Violation of brothel regulations				51	11	8	266	81		5	2		5	5		18		452
Unauthorized return	24	6	11	17	6	34	43	23	16		2	1	4	9	8	28	53	285
Embezzlement				19	3	1	6											29
Unnatural sexual acts	2		31	10			6	3	1									53
Receiving stolen goods				16	9			3	1			8		1	4			42
Failure to undergo a medical examination		82	184	103	334	484	1285	1231	1096	975	428	415	328	483	628	618	604	9278
Violation of registration regulations				26	8	3	46	7	1	5229	1	3	7		2	2		5335
Violation of hotel regulations				45	8	6	50	1		8	1			5	1	12	4	141
Failure to provide identification			65	205	39		228	6										543
Indecent conduct	10927	9384		5014	6354	5339	4462	2352	3242	2945	2263	4521	7000	59999	6998	2531	2627	81958
Other				39	376	426	378	245	358	365	249	321	279	396	534	413	297	4676
Total	11444	9754	605	6371	7625	7217	8460	6509	5742	10581	3794	6365	8723	8165	10256	5912	4805	122328

Source: Pálosi 1927: 92.

The prisoner registers also make it possible to examine prostitutes who committed offences according to age group (Table 4). According to the data, a substantial proportion of the offenders – nearly 40 per cent – were minors, although young adults, particularly those in their early twenties, also committed offences in large numbers. Minors sought to support themselves primarily through minor thefts, whereas socially dangerous idleness and, to a lesser extent, receiving stolen goods and fraud appeared among those of working age. A discernible shift occurred around the age of twenty-five: minor thefts began to recede and were replaced by more serious offences, including receiving stolen goods, fraud, and embezzlement. Although the sample under examination does not permit general conclusions, it clearly indicates that, as they grew older, these women became increasingly closely connected to criminal forms of behavior. They thus became prisoners not only of the sex industry but also of criminality.

Table 4. *Age distribution of prostitutes who committed offences, according to the prisoner registers, 1872–1933*

Age group	N	%
10-14	17	2,77
15-19	224	36,54
20-24	227	37,03
25-29	98	15,99
30-34	36	5,87
35-39	11	1,79
Total	613	100,00

Source: BFL VII.101.d; BFL VII.102.a; BFL VII.103; BFL VII.104.a; BFL VII.106.

According to the court judgments, the sentences imposed on the prostitutes recorded in the prisoner registers depended on the seriousness of the offence and were consistent with the severity of sentences imposed on other offenders. In less serious cases, they received detention of a few days or one week, whereas in more serious cases they were imprisoned for several months. In criminal cases, 48 per cent of sentences were no longer than one month, 24 per cent ranged from two to five months, and 22 per cent lasted between six months and one year (Table 5). Sentences exceeding one year accounted for approximately 5 per cent of cases and were imposed primarily for fraud, theft, receiving stolen goods, embezzlement, grievous bodily harm, or murder. In cases involving petty offences, more than 65 per cent of sentences were shorter than one month, nearly 30 per cent lasted between two and five months, and only approximately 5 per cent ranged from six months to one year. In the case of other unlawful acts, sentences lasting between six months and one year together already exceeded 18 per cent; these were imposed primarily for trafficking in women, complicity as an accessory, and prostitution.

Table 5. *Length of sentences imposed on prostitutes who committed offences, by type of felony, petty offence, and misdemeanor, 1872–1933*

Offence / Length of sentence imposed	7 days	2 weeks	3 weeks	4 weeks	1 months	2 months	3 months	4 months	5 months	6 months	6 months - 1 year	1- 5 years	2 years	2,5 years	3 years	4 years	Total
Fraud	5	3				5	1	2			4					1	21
Violence against public authority	2	1			2	2	2										9
Lèse-majesté					1			1					1				3
Theft	118	73	33	14	72	71	48	41	6	59	96	11	24	5	1	2	674
Receiving stolen goods	15	6	2	1	11	5	5	3		10	8						66
Embezzlement	15	6			1		1	2			3						28
Grievous bodily harm	2	1				1	3	1			1						9
Minor bodily harm	2	1															3
Forgery of documents		1	1					1			1						4
Extortion	6	2								1							9
Robbery	1	2			1		2										6

Attempted homicide			1														1
Murder						1	1			1	1						4
Felonies, total	**166**	**96**	**37**	**15**	**88**	**85**	**63**	**51**	**6**	**71**	114	**11**	**25**	**5**	**1**	**3**	**837**
Price gouging							1										1
Insult	6																6
Vagrancy	4	3	4		1	2		1		1							16
Petty offence against public security	5	5	1			2											13
Petty offence against public decency	1	2	1						1		1						6
Socially dangerous idleness	2	7	7	1	5	4	7	1	1	3							38
Petty offence against property	11	1															12
Excise offence (tobacco monopoly)	1																1
Fighting; petty offence against public order								1									1
Unidentifiable petty offence	1	1					2										4
Petty offences, total	**31**	**19**	**13**	**1**	**6**	**8**	**10**	**3**	**2**	**4**	**1**						**98**
Complicity as an accessory										2							2
Prostitution	3	1			1						1						6
Unnatural sexual acts	1				2												3
Unauthorized return	1				1												2
Disorderly conduct			1														1
Offence against family status	1																1
Procuring						1		1									2
Trafficking in girls										1							1
Failure to appear	1																1
Breach of guard duty		1															1
Aiding an escape						2											2
Other offences, total	**7**	**2**	**1**	**0**	**4**	**3**	**0**	**1**	**0**	**3**	**1**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**22**
All offences	**204**	**117**	**51**	**16**	**98**	**96**	**73**	**55**	**8**	**78**	**116**	**11**	**25**	**5**	**1**	**3**	**957**

Source: BFL VII.101.d; BFL VII.102.a; BFL VII.103; BFL VII.104.a; BFL VII.106.

The prisoner registers occasionally also recorded the conduct of prostitutes in prison, particularly in the case of repeat offenders. Most of these entries painted a negative picture: the women were described as “not morally reformed”, “indifferent to her punishment”, or “disorderly”[65]. This suggests that perceptions of certain prostitutes within the prison walls did not differ from those prevailing in the outside world. Alongside disorderly prostitutes, there must also have been women about whom no such entries were made because their guards may have regarded them as exemplary prisoners. The sources provide glimpses into the lives of several recidivist prostitutes. Antónia Neumann was repeatedly imprisoned for multiple thefts, receiving stolen goods, and embezzlement, with sentences ranging from several weeks to ten months[66]. Several years elapsed between her convictions. The data clearly indicate that she followed a similar pattern of offending both at the age of twenty-four and after the age of thirty. Róza Novometzki (née Ács) had a similar history: she was repeatedly convicted of theft from a young age, and her life was shaped throughout by prostitution and criminality. She operated primarily in Jászberény and Budapest[67]. Malvin Balog, born in Miskolc in 1888 and known as Peregi after her marriage, was repeatedly imprisoned for theft during both her twenties and her thirties[68]. Her trajectory likewise demonstrates that recidivist prostitutes had no genuine means of escaping this cycle.

[65] BFL VII.101.d. rab.I.4691; BFL VII.102.a. fogoly.1901.482; BFL VII.101.d. rab.I.3907.

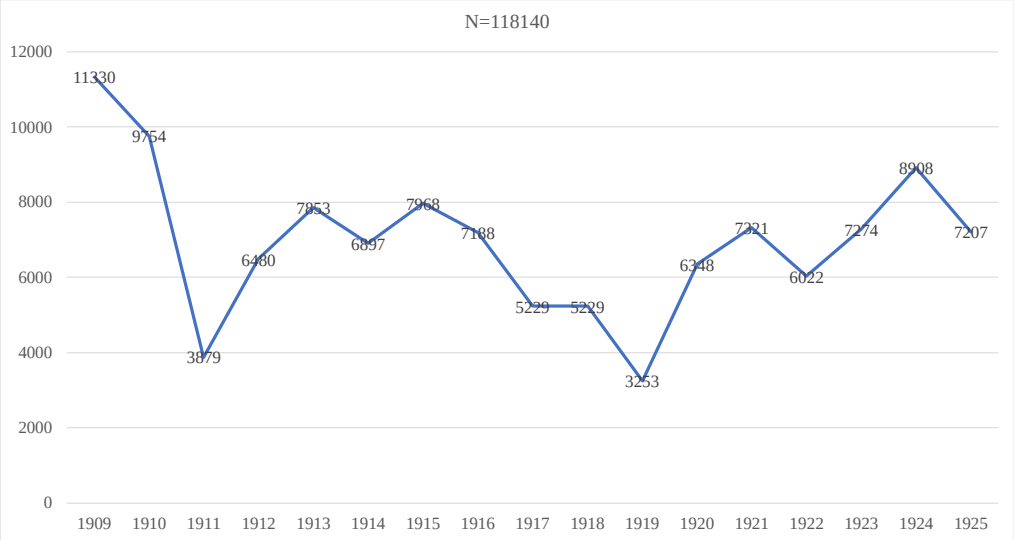
[66] BFL VII.101.d. rab.I.2134; BFL VII.101.d. rab.I.5195; BFL VII.102.a. fogoly.1899.144; BFL VII.102.a. fogoly.1903.69; BFL VII.102.a. fogoly.1904.1920.

[67] BFL VII.101.d. rab.I.3287; BFL VII.102.a. fogoly.1904.1414; BFL VII.102.a. fogoly.1904.2265; BFL VII.102.a. fogoly.1904.2561; BFL VII.102.a. fogoly.1906.2166; BFL VII.102.a. fogoly.1916.609; BFL XVI.3. fogoly.1919.3422; BFL VII.102.a. fogoly.1901.1269.

[68] BFL VII.102.a. fogoly.1913.617; BFL VII.102.a. fogoly.1920.5302; BFL VII.102.a. fogoly.1922.6552; BFL VII.102.a. fogoly.1918.2396.

Meanwhile, the number of complaints and arrests involving prostitutes amounted to several thousand each year[69]. Although the sources indicate a decline in 1911 and 1919 – presumably because of data loss – the First World War and the early 1920s brought an upward trend, although the figures still failed to reach the level recorded in 1909 (Figure 1). From an international perspective, the number of arrests increased during the nineteenth century in several major European cities, including Helsinki, Cambridge, Glasgow, and London, but declined during the interwar period. The scholarship explains this development by the gradual improvement of public security.[70]

Figure 1. *Changes in the Number of Prostitutes Reported to the Police in Budapest, 1909–1925*

Source: Pálosi 1927: 91.

***

The offences committed by prostitutes both corresponded to and diverged from the broader patterns of contemporary criminality. An examination of the prisoner registers indicates that offending among prostitutes was primarily characterized by offences against property – above all theft (“prostitute theft”), receiving stolen goods, and embezzlement – whereas offences against the person remained relatively rare. The large body of violations consisted not only of conventional criminal offences but also of regulatory infractions, such as “indecent conduct” and “clandestine prostitution”, through which prostitutes were criminalized by virtue of their mere presence. The operation of the Budapest Morality Police Office also demonstrates that criminalization was continually reproduced by policing practices themselves: regulations applied rigorously but selectively, raids, networks of informants, and administrative registers – including registration cards and the “black book” – became instruments for disciplining urban space. Police excesses and mistaken identifications reveal the risks inherent in everyday enforcement practices. The double standard applied in law enforcement – the particular severity directed against women – was also reflected in the sanctions imposed: short periods of detention, fines, and, above all, expulsions deepened their social exclusion. The high proportion of juveniles and the frequency of recidivism were consequences of pressures of subsistence and a stigmatizing institutional environment. Police corruption emerged as a structural phenomenon: protection payments, negotiations surrounding licenses, and official tolerance produced a dual system of governance based on a balance between public severity and practical toleration. This arrangement simultaneously ensured the containment of public scandals and the permanent vulnerability of prostitutes. Permanent injuries and physical marks indicate that these were connected partly with the prostitutes’ own offending and partly with criminality arising from this “occupation.” Nor can it be overlooked that offending among prostitutes emerged at the intersection of marginalization, economic vulnerability, and exposure to policing. The statistical data currently available reflect both patterns of offending and police priorities; in this context, the prisoner registers and court judgments also provide evidence of the techniques of criminal adjudication.

[69] Individual prostitutes were reported to the authorities on multiple occasions, which accounts for the high number of cases.
[70] Järvinen 1993: 612; Howell 2000: 386; Braber 2009: 270; Slater 2010: 338–341.

Overall, it may be concluded that prostitutes in Budapest during the Dualist era were both objects of police surveillance and subjects within a social process in which regulation, corruption, and moral panics collectively produced the figure of the “prostitute-criminal.” The offences committed by members of this group were consequences of marginalization and vulnerability. These findings also indicate two directions in which the research should undoubtedly be continued. First, microhistorical examinations of individual life trajectories are indispensable. Second, international comparison is required in order to distinguish local specificities from the general patterns of modern urban governance.

Bibliography:

Archival sources

Budapest City Archives (Budapest Főváros Levéltára, BFL)

IV.1303.f. Records of the Council of the City of Pest.

IV.1407.b. Records of the Council of the Municipality of Budapest.

VI.1.b. Records of the Budapest Metropolitan Headquarters of the Royal Hungarian State Police.

VII.101.c. Records of the Royal Hungarian National Prison of Budapest. Convict registers.

VII.101.d. Records of the Royal Hungarian National Prison of Budapest. Prisoner registers.

VII.102.a. Records of the Prison of the Royal Criminal Court of Budapest. Prisoner registers.

VII.103. Records of the Prisons of the Royal District Courts of Budapest, Districts IV-X.

VII.104.a. Records of the Prison of the Royal Budapest Criminal District Court. Prisoner registers.

VII.106. Records of the Prison of the Royal Court of Pest (Budapest).

National Archives of Hungary (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MNL OL)

K 150. Archives of the Ministry of the Interior.

Auer György 1914: A budapesti rendőrség működése az 1913. esztendőben. *Jogtudományi Közlöny* (49.) 28. 309.

Buza László 1908: A női kriminalitás. *Huszadik Század*. (9.) 2. 15–25.

Czebe Jenő 1929: Magyar községi illetőségi jog. *Városi Szemle* (15.) 1262–1284.

FővKözl 1911: A közigazgatási bizottság ülése 1911. június 12-én. *Fővárosi Közlöny.* (22.) 49. 1750–1754.

FővKözl 1916: A közigazgatási bizottság 1915. évi második félévi állapotáról a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentések. *Fővárosi Közlöny. (27.) 12. 392–396.*

Gellért Ede 1927: A nyomozás tudománya. *A Magyar Detektív* (2.) 16. 23.

Gellért Ede 1929: A detektív és prevenció. A megelőző szolgálatra rendelt detektívcsoport terve. *A Magyar Detektív* (4.) 23. 3–5.

Haraszthy Vincze (szerk.) 1947: *Az utca rendje*. Budapest.

Kármán Elemér 1913: Lombroso kriminálanthropologiai tanainak maradványai. *Jogtudományi Közlöny* 22. 181–183.

Kemény Gábor 1939: *Bűnök és bűnözők a prostitúció világában*. Budapest.

Krecsányi Kálmán 1911: A detektívtestület jubileuma. *Közbiztonság* (18.) 2. 36.

Képviselőházi napló 1881: P. Szathmáry Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-re hírdetett országgyűlés képviselőházának naplója 17. kötete*. Budapest.

Képviselőházi napló 1885: P. Szathmáry Károly (szerk.): *Az 1884. évi szeptember hó 27-re hírdetett országgyűlés képviselőházának naplója II. kötet*. Budapest.

Lombroso, Cesare – Ferrero, Guglielmo 2004: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. Durham.

Madzsar József 1928: *Társadalmi lexikon*. Budapest.

Mellerné–Miskolczy Eugénia 1907: Az erkölcsrendészet. *A Nő és a Társadalom* (1.) 8. 137.

N. N. 1892a: A kriminalitás és a prostitutio. *Jogtudományi Közlöny* (27.) 3. 344.

N. N. 1892b: A tetoválás. *Jogtudományi Közlöny* (27.) 48. 384.

N. N. 1930: A tetoválás a bűnözővilágban. *A Magyar Detektív* (5.) 4. 17.

N. N. 1933: 1873–1933. A hatvanéves budapesti magy. kir. állami rendőrség története. *A Magyar Detektív* (8.) 23–24. 5.

Pauer Imre 1890: Az ethikai determinizmus elmélete. *Budapesti Szemle*. (62.) 160. 47–67.

Pálosi Ervin 1927: *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években*. (Budapesti statisztikai közlemények 55/3.) Budapest.

Pekáry Ferenc 1911: A rendőrségi intézmények. *Közbiztonság* (18.) 42. 523.

Rendelet az új szabályrendelet végrehajtása tárgyában. *Állami Rendőrség* (7.) 28. 1–31.

Rendőrségi jelentés 1897: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1896. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1898: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1897. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1899: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1898. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1912: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1911. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1916: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1915. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1917: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1916. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1918: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1917. évi működéséről*. Budapest.

Rendőrségi jelentés 1921: *Jelentés a Budapest Fő– és Székvárosi állami rendőrség 1918–1920. évi működéséről*. Budapest.

Révai Lajos 1902: A budapesti állami rendőrség 1901. évi működése. *A Jog* (20.) 34. 241–242.

R. Zs. 1893: Lombroso legújabb műve. *Jogtudományi Közlöny* (28.) 29. 232.

Szabályok 1867: *Szabályok a kéjelgés–bordélházak és kéjhölgyekről*. Pest.

Szabályrendelet 1885: *Szabályrendelet a bordély–ügyről*. Budapest.

Szabályrendelet 1909: *Szabályrendelet a prostituczióról*. Budapest.

Szántó I. Béla – Tábori Kornél 2005: Nyomor és bűn a gyermekvilágban. *Budapesti Negyed* (13.) 47–48. Budapest. 255–260.

Szathmáry Róbert 1931: Bűn. Természet. Társadalom. A bűncselekmény, mint társadalmi jelenség vizsgálata. *A Magyar Detektív* (6.) 14.

Tábori Kornél 1909: A budapesti államrendőrség. In. Gegus Dániel – Székely Vladimir – Mezei Sándor (szerk.): *A közbiztonság almanachja*. Budapest. 39–67.

Vámbéry Rusztem 1913: *Bőntetőjog*. Budapest.

V. S. 1896: Az asszonyi bűntett statisztikája. *Jogtudományi Közlöny* (31.) 41. 326.

8 Órai Ujság, 1931.
Fővárosi Közlöny, 1908–1926.
Közbiztonság, 1911.
Magyar Ifjúság, 1968.
Munkás–Heti–Krónika, 1879.
Népszava, 1908–1926.
Néptanítók Lapja, 1919.
Országos Hírlap, 1898.

References

Anka László 2010: A budapesti prostitúció jogtörténete a dualizmus korában, In: Gergely Jenő – Dombovári Ádám – Manhercz Orsolya (szerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest. 51–66.

Bartha Eszter 2017: A gender minidig politikai kérdés. Bartha Eszter beszélgetése Susan Zimmermannal. *Eszmélet* (29). 73–84.

Botos János 2015: A Magyar Királyi Belügyminisztérium helye, szerepe a polgári magyar állam rendvédelmi rendezésében, 1867–1944. In: Boda József – Parádi József (szerk.): *Tanulmányok a 19–20 századi magyar állam rendvédelem történetéből*. Budapest, 53–72.

Braber, Ben 2009: The Trial of Oscar Slater (1909) and Anti–Jewish Prejudices in Edwardian Glasgow. *Historical Journal* (52.) 3. 262–279.

Császtvay Tünde 2000: Elbitangolt vénuszok. *Élet és Tudomány*. (55) 7. 212–214.

Cohen, Cline Patricia 1998: *The Murder of Helen Jewett. The Life and Death of a Prostitute in Nineteenth–Century*. New York.

Czaga Viktória – Horváth J. András – Jancsó Éva – Kollár Nóra – Rácz Lajos (szerk.) 1995: *A fővárosi rendőrség története 1914-ig*. Budapest.

Erdős András Patrik 2018: *A tanácsköztársaság alternatív büntetőpolitikája. A budapesti forradalmi törvényszék kísérleti krimimnológiai osztályának működése 1919*. (Clio műhelytanulmányok 3.) Budapest.

Ernyes Mihály 1994: *Fejezetek a rendőrség történetéből*. Budapest.

Forrai Judit 2000: Szexuális bűncselekmények a prostitúciós iparban az 1870-es években. *Belügyi Szemle* (48.) 4–5. 61–74.

Forrai Judit 2003: A bűnös szex. A XIX. század utolsó negyede. In: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Budapest, 424–437.

Forrai Judit 2008: History of Politics of Prostitution in Hungary (19–20th C.). *Orvostörténeti Közlemények* (54.) 31–45.

Freundschuh, Aaron 2017: *The Courtesan and the Gigolo. The Murders in the Rue Montaigne and the Dark Side of Empire in Nineteenth–Century Paris*. New York.

Galloni, Paolo 1993: A bűnök hierarchiája és társadalmi ellenőrzésük. *Aetas* (8.) 4. 5–18.

Herke Csongor 2002: *A letartóztatás*. Budapest–Pécs.

Howell, Philip 2000: A Private Contagious Diseases Act: Prostitution and Public Space in Victorian Cambridge. *Journal of Historical Geography* (26.) 3. 376–402.

Järvinen, Margaretha 1993: Prostitution in Helsinki: a Disappearing Social Problem? *Journal of the History of Sexuality* (3.) 4. 608–630.

Katona Géza 1994: *Közbiztonság védelem Magyarországon az I. világháborúig*. Budapest.

Király Tibor – Máthé Gábor – Mezey Barna 2007: A polgári büntetőjog története. In: Mezey Barna (szerk.) *Magyar jogtörténet*. Budapest, 312–376.

Kozári Monika 2005: *A dualista rendszer (1867–1918)*. (Modern magyar politikai rendszerek.) Budapest.

Lászlófi Viola – Nagy Zsófia – Trádler Henrietta 2017: „Fajtalanság", pszichoanalízis és kriminológia a magyarországi Tanácsköztársaságban. F. Gy. esete a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagában. *Sic Itur Ad Astra* (25.) 66. 45–76.

Lőrincz József – Nagy Ferenc 1997: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest.

Mátay Mónika 2003: Egy prostituált lemészárlása: a Város, a Nő és a Bűnöző. *Médiakutató* https://epa.oszk.hu/03000/03056/cikk/2003_03_osz/01_egy_prostitualt/index.html – utolsó letöltés: 2024. augusztus 29.

Perényi Roland 2006: *A bűnözés mérése. Bűnügyi statisztika és bűnözéstörténet*.

https://www.andorka.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Perenyi_Roland.pdf8–12. – utolsó letöltés: 2024. augusztus 8.

Perényi Roland 2009: A bűn és a nyomor tanyái. A szegénység és bűnözés tere Budapesten a 19–20 sz. fordulóján. *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* (4.) 205–226.

Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest.

Perényi Roland (szerk.) 2014: *Holttest az utazókosárban. A Mágnás Elza-rejtély*. Budapest.

Settle, Louise 2013: The Social Geography of Prostitution in Edinburgh, 1900–1939. *Journal of Scottish Historical Studies* (33.) 2. 234–259.

Sík Ferenc 1976: Infirmitas sexus. Gondolatok a női nem megítéléséről. *Levéltári Szemle* (26.) 1. 194–196.

Slater, Anthony Stefan 2010: Containment: Managing Street Prostitution in London, 1918–1959. *Journal of British Studies* (49.) 2. 332–357.

Srebnick, Gilman Amy 1997: *The Mysterious Death of Mary Rogers: Sex and Culture in Nineteenth–Century New York* (Studies in the History of Sexuality.) Oxford.

Stipta István 2007: A modern eljárásjog kialakulásának időszaka (1848–1945). In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 442–466.

Tarr László 1976: *A délibábok országa*. Budapest.

Tátrai Viktor 2023: „A rendőrség szennyese". Thaisz Elek bukása és a fővárosi rendőrség bűnügyi osztályának működése 1883–1885. *Fons* (30.) 1. 3–29.

Tőtős Áron 2025: *A városi prostitúció társadalomtörténete Magyarországon (19. század második fele – 20. század eleje). Különös tekintettel Pest-Budára és Budapestre.* (PhD–disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Walkowitz R., Judith 1982: Jack the Ripper and the Myth of Male Violence. *Feminist Studies* (8.) 3. 542–574.

Völgyi Réka 2020: *„Az utcaszögletek mártírjai”. Prostituált képek a XX. század eleji Budapesten*. Budapest.

Vörös Károly 1984: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. II. rész. *História* (6.) 4. 12–14.

Vörös Károly 1997: A városi bűnözés kezdetei. In: Vörös Károly: *Hétköznapok a polgári Magyarországon*. Budapest, 171–179.

Wimshurst, Kerry 2014: Age, Prostitution and Punishment in the Late Nineteenth Century. *Australian & New Zealand Journal of Criminology* (47.) 1. 102–122.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.13

VLADIMIR GHIKA: UN DESTIN UNIVERSAL

Diana IANCU*

VLADIMIR GHIKA: A UNIVERSAL DESTINY

ABSTRACT

In this paper, we focus on the multifaceted activity of Vladimir Ghika, examining how his princely heritage and diplomatic influence intersected with his profound commitment to humanitarian work and Catholic conversion. A descendant of a prestigious Romanian noble family, Ghika transitioned from high-level diplomacy to a vocation as a pioneer of charity and a martyr of the faith. After entering the Catholic Church in 1902, he dedicated his life to the marginalized, founding Romania's first free hospital and ambulance service, and even serving as a volunteer nurse during the cholera epidemic. Beyond his humanitarian work, he played an important role at the Holy See, representing Romanian interests during the achievement of the Great Union of 1918.

Keywords: Vladimir Ghika, Catholic Conversion, Diplomacy, Humanitarianism, Holy See, Great Union (1918).

Vladimir Ghika s-a născut de Crăciun, la 25 decembrie 1873, la Constantinopol, în familia princiară Ghika. A fost botezat în confesiunea ortodoxă, fiind fiul lui Ioan Ghika și al Alexandrinei Moret de Blaremberg. Ioan Ghika (1830-1881) a onorat multiple funcții. A fost ministru al Afacerilor Externe și ministru de Război. Când s-a născut Vladimir Ghika, era ministru plenipotențiar al României la Constantinopol[1].

Mama lui Vladimir, Alexandrina Moret de Blaramberg, era nepoata domnitorului Țării Românești, Alexandru Ghika, iar după bunică provenea dintr-o familie nobiliară franco-flamandă din secolul al XVI-lea, descendentă din Henric al IV-lea[2].

Vladimir Ghika a fost nepotul ultimului domnitor al Moldovei, prințul Grigore V. Ghika Vodă (1849-1856), cel care a organizat învățământul public[3]. Zece dintre strămoșii prințului Vladimir au domnit, începând cu 1657, în Moldova sau în Țara Românească.

Destinul familiei prințului Vladimir Ghika a fost marcat de un șir de pierderi tragice: Grigore (noiembrie 1862 – iulie 1864), Alexandru (1864-1915), George (1866-1886) și Ella (1868-1890)[4].

Pe fondul tensiunilor politice tot mai accentuate din Orient, Ioan Ghika a decis repatrierea familiei sale. Anticipând instabilitatea ce avea să culmineze cu războiul ruso-turc din 1877, acesta și-a trimis familia în țară[5]. Ulterior, în 1878, Ioan Ghika a fost numit ministru plenipotențiar în Rusia, la St. Petersburg[6].

Începând cu anul 1877, copiii împreună cu mama lor au locuit în Franța, la Toulouse și Paris. Vladimir Ghika a studiat la Toulouse, unde a absolvit Facultatea de Drept. Timp de doi ani a studiat la Paris. Un moment dificil al copilăriei lui Vladimir a fost pierderea tatălui, Ioan Ghika, care a decedat în 1881, la Sankt Petersburg, pe când Vladimir avea doar opt ani. Pierderea tatălui său l-a marcat profund, iar în autobiografia sa avea să mărturisească: „De la tata, pe care din nefericire l-am cunoscut prea puțin, [am moștenit] o bunătate spontană dusă la extrem, pudoarea binelui, sentimentul firesc al onoarei”[7].

În anul 1895, din cauza unor probleme de sănătate, Vladimir s-a întors în România[8]. În 1898, fratele său Dimitrie a fost numit secretar la Legația României la Roma, iar Vladimir Ghika l-a urmat.

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal: e-mail: iancudiana@yahoo.com.

[1] Horia Cosmovici, *Monseniorul. Amintiri și documente din viața Monseniorului Ghika în România*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Galaxia Gutenberg, p. 175.

[2] Florina Aida-Bătrînu, *„Rugați-vă toți pentru mine...”. Monseniorul Vladimir Ghika și martiriul său*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2013, p. 48-49.

[3] Eugen Simion, *Vladimir Ghika*, în *Caiete Critice*, 2010, nr. 4, p. 21.

[4] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *Vladimir Ghika. Profesor de speranță*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2013, p. 64.

[5] Tertulian Langa, *Spicuiri dintr-o biografie sfântă*, în *Revista Memoria*, 2017, p. 29. (https://www.revistamemoria.ro/wp-content/uploads/2017/09/47-tertulian-langa-spicuiri-dintr-o-biografie-sfanta.pdf), accesat 22.04.2026.

[6] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit.*, p. 73.

[7] *Ibidem*, p. 64.

[8] *Ibidem*, p. 80.

La data de 15 aprilie 1902 a intrat în Biserica Catolică. Evenimentul a avut loc la Roma, la Biserica Santa Sabina, în camera sfântului Dominic[9]. La scurt timp după aceea, Papa Leon al XIII-lea i-a primit în audiență pe Vladimir Ghika și pe verișoara lui, Natalia, regina Serbiei, care, la rândul ei, îmbrățișase credința catolică. Convertirea prințului Ghika la catolicism a fost profund marcată de lectură și rugăciune. Astfel, spre deosebire de mulți alți convertiți, decizia sa nu a venit în urma contactului cu un preot sau a întâlnirii cu o personalitate catolică remarcabilă, ci a fost determinată de harul suprem și atotputernic al lui Dumnezeu[10].

O experiență definitorie i-a fost împărtășită personal de către Prinț, unul dintre ucenicii săi: „L-am întrebat de ce s-a făcut catolic. Iată, în rezumat, răspunsul lui: mergea în fiecare zi la liturghie într-o biserică catolică și, „pentru a fi mai aproape de Isus", se așeza la balustrada de împărtășanie. Fiind ortodox, se retrăgea în momentul împărtășaniei. Într-o zi, preotul, cu ostia în mână, s-a apropiat de el înainte să se retragă, oferindu-i-o; dar el n-a primit-o și s-a dat înapoi. Preotul a rămas câteva clipe cu ostia în mână, întinsă spre Vladimir Ghika, apoi, mirat, s-a dus înapoi. După acest incident, Vladimir Ghika a trăit un proces de conștiință spunându-și: „Isus a venit la mine ca să mi se dăruiască și eu l-am refuzat. Motivul: pentru că nu aparțineam Bisericii Catolice, deși eram convins de multă vreme că ea este adevărata și unica Biserică învestită cu autoritatea supremă și universală"[11].

Despre trecerea sa la catolicism, Vladimir Ghika explica adesea: „Nu sunt ceea ce se înțelege în mod normal printr-un convertit. Catolic în spirit și în inimă, a trebuit să aștept ocazia de a intra în mod oficial, pe ușa principală. Asta-i tot"[12]. Adăuga următoarele: „Ceea ce mă atrage nu este măreția unei cetăți, nici renumele său, ci spiritul și mărturia lui Petru. Din toată inima: vreau să devin catolic ca să fiu un ortodox mai bun"[13].

Deși își dorea să devină preot, Vladimir a ascultat de sfatul Papei Pius al X-lea, care, cunoscând obiecțiile mamei tânărului Vladimir, l-a îndrumat să rămână pentru moment laic misionar[14]. A slujit în această postură în timpul Pontificatului lui Benedict al XV-lea, timp în care a lucrat la Secretariatul de Stat al Vaticanului cu Cardinalul Eugenio Pacelli (viitorul Papa Pius al XII-lea) și sub Pontificatul lui Pius al XI-lea (1922-1939)[15], până în anul 1923, când a fost hirotonit preot.

La Roma, Vladimir a studiat la Colegiul Sfântul Toma, viitoarea Universitate *Angelicum*, a părinților Dominicani, unde, în 1904, a obținut licența în filozofie și teologie. În 1906 a dobândit doctoratul în teologie[16].

În 1904, prințul Dimitrie, fratele lui Vladimir, a fost numit Consul General la Salonic. Cu prilejul unei vizite, Vladimir a cunoscut-o pe Sora Pucci, Fiică a Caritații, care conducea Spitalul „Sf. Vincent de Paul". A fost o întâlnire cu har. Impresionat fiind de modul în care erau îngrijiți bolnavii, Vladimir a făcut toate demersurile necesare pentru a le aduce și în România pe *Fiicele Caritații*.

În anul 1906 a deschis primul dispensar gratuit *Bethleem Mariae* la București și a pus bazele marelui spital și sanatoriu *Sf. Vincențiu de Paul*, înființând astfel primul spital gratuit din România și prima ambulanță.

Vladimir Ghika subliniază profunda semnificație simbolică a numelui „Bethleem", care transcende o simplă etichetă, devenind un instrument al voinței divine într-o țară în care credința nu era „prea înfloritoare". Alegerea a izvorât dintr-o motivație spontană: dorința de a primi această operă ca un „dar de Crăciun de la Dumnezeu". Arătând că în limba ebraică „Bethleem" înseamnă „Casa Pâinii", Ghika oferă numelui o perspectivă ciclică: o evocare a nașterii Omului-Dumnezeu și o invocare a prezentului transformator. Hristos, „Pâinea Vieții", se naște în „Casa Pâinii", impregnându-i prințului Ghika vocația de „Apostol al Pâinii Divine". Astfel, „Bethleem Mariae" devine o casă ce oferă, conform rugăciunii „Tatăl nostru", atât „pâinea trupului", cât și „pâinea sufletului" pentru toți nevoiașii.

Acesta ne invită să descoperim „semne providențiale" în învelișul cuvântului, evocând episodul biblic în care regele David, epuizat, tânjește după apa din cisterna de la Bethleem: „Oh, de-aș putea să beau puțină apă... de acolo, din cisterna de la Bethleem, de lângă răspântia drumurilor...". Prin analogie, sufletele zdrobite de greutățile vieții caută în această Casă un loc unde să-și potolească setea cu *„puțină puritate, prospețime și viață curată ca lacrima"*[17].

---

[9] Horia Cosmovici, *op. cit.*, p. 176.
[10] *La Croix*, 1931, nr. 14847, p. 4.
[11] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit.*, p. 91.
[12] *Ibidem*, p. 93.
[13] Vladimir Ghika, *Gânduri pentru fiecare zi*, selecție și trad. Pr. Ioan Ciobanu, Editura Arhiepiescopiei Romano-Catolice de București, 2015, p. 19.
[14] Ion Cosmovici, *Un suflet frumos ca o biserică. Introducere în spiritualitatea Monseniorului Vladimir Ghika*, Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2025, p. 18.
[15] *Bulletin de l'Association des Archivistes de l'Église de France*, 1992, nr. 37, p. 17.
[16] Iulia Cojocariu, *Scurtă biografie a Fericitului Vladimir Ghika, apostol al unității*, în *Vladimir Ghika, un catolic ortodox*, coord. Claudia Stan, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2014, p. 11.
[17] Vladimir Ghika, *Gânduri pentru zilele ce vin. Convorbiri spirituale*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 216.

Idealul acestui refugiu spiritual este descris de Prinț ca o „Casă a Bunei Primiri”, bazată pe o „sfântă familiaritate”: „În clădirea care l-a primit pe Dumnezeu întrupat, familia sa, păstorii și craii, infinitul și micul de tot, stelele și firele de paie, toate acestea trăiesc împreună. Spiritul de la Bethleem este familiaritatea cu Dumnezeu, pe care-l știm bun și apropiat, cu toți oamenii de orice fel, primiți toți aici ca la ei acasă”[18].

În această viziune, o „sfântă sărăcie” trebuie să-și lase amprenta asupra locului, eliminând orice obstacol al egoismului. Singurul lux admis este „luxul curățeniei” și al bunului gust care îndreaptă privirea spre cer. Pentru a face vizibil acest sens tainic al ieslei, fondatorul a ales „imaginile vii”: Surorile de Caritate. Statutul lor, care include votul de caritate până la moarte, transformă stabilimentul într-o adevărată „Casă de caritate” – nu un simplu dispensar sau azil, ci un loc unde se stă de veghe împreună cu Dumnezeu, așteptând mizeria ce poate fi alinată.

Numele „Bethleem”, deși asociat cu un început umil, simbolizează pentru fondator originea unei renașteri creștine în România. El distinge clar între simpla filantropie omenească și iubirea autentică, venită dintr-o „Altă Lume”, care acționează prin „mâinile umile, fragile, slabe, dar sfințite” ale celor dedicați misiunii[19].

În decembrie 1906, Vladimir Ghika a fondat Grupul Doamnelor de Caritate pentru a sprijini munca surorilor[20]. Vorbind despre originea numelui „Doamnele de Caritate”, el explică de ce Sf. Vincențiu de Paul a ales această denumire. Precizează că termenul *Doamne* era, în Evul Mediu, un titlu de noblețe rezervat persoanelor de rang înalt, iar până în secolul al XIV-lea, chiar și femeile din familii înstărite, cum ar fi soțiile de magistrați, nu aveau dreptul la acest titlu, fiind numite *domnișoare*. Prin decizia sa, Sfântul Vincențiu a acordat acest titlu celor mai umile slujitoare, celor care își dedicau viața slujirii. Ghika subliniază că aceste femei au devenit *Doamne* nu prin naștere, ci prin îndeplinirea misiunii de caritate și prin participarea la *Regalitatea Inimii lui Isus*.

Această noblețe este de origine divină, primită de la regalitatea și patronajul Fecioarei Maria. Fiicele Carității sunt considerate a fi *Doamne de onoare* în suita Maicii Domnului și trebuie să trăiască după exemplul ei, stând sub protecția ei. Prințul conchide că a purta un titlu atât de înalt este o responsabilitate dificilă, care implică mai multe îndatoriri decât drepturi, dar exemplul de simplitate al Sfintei Fecioare le vine în ajutor, ajutându-le să-L găsească pe Dumnezeu cu smerenie în viața de zi cu zi: ,,Doamnă și Doamnă [de onoare] în suita Doamnei Noastre, Doamnă de Caritate, Doamnă prin grația Carității, nespus de înnobilată prin această misiune aleasă, prin această calificare potrivită; (...) este deosebit de greu să porți un asemenea titlu, dar şi aici vin în ajutor exemplul de simplitate al Sfintei Fecioare și nealterata libertate a copiilor lui Dumnezeu”[21].

Pe fondul răscoalelor țăranilor români din anul 1907, Vladimir Ghika a venit în sprijinul răniților, organizând, împreună cu Sora Pucci, ambulanțe pentru victime[22]. Dovadă a sacrificiului său este faptul că a donat porțiuni din propria piele pentru a reface, prin grefă, fața unei persoane grav arse[23].

Pentru devotamentul său și grija cu care a slujit într-un lazaret pentru bolnavi de holeră la Zimnicea, în anul 1913, a fost distins cu Medalia militară română de aur, cu titlu, în mod excepțional, civil. A fost singura decorație decernată de regele Carol I la încheierea acestei campanii[24].

Regina Maria a României ilustrează imaginea lui Vladimir Ghika în mijlocul bolnavilor, anticipând sfințenia Monseniorului:

> „Își alesese câmpul lui de muncă în cel mai întunecat dintre toate corturile de bolnavi, acel pe care îl poreclisem „iadul”; acolo erau duse cazurile cele mai fără nădejde; acolo culegea moartea cel mai bogat seceriș. Aici se oferi Vladimir Ghika să facă serviciul de noapte printre muribunzi, neînfricoșat, fără să admită că s-ar putea obosi, nelăsându-se respins de nici o grozăvie, misionar în sensul cel mai înalt al cuvântului, deși era un om palid, plăpând, care părea fără sânge în vine și de o sănătate șubredă”[25].

Plasându-l alături de o figură cunoscută pentru evlavia sa – sora Pucci, de care Regina Maria a fost apropiată – suverana evidențiază vocația religioasă intrinsecă a lui Ghika, afirmând: „Ca și sora Pucci, Vladimir era din fire un sfânt”[26]. Această mărturie subliniază o latură esențială a personalității sale, însă

[18] *Ibidem*, p. 218.
[19] *Ibidem*, p. 224.
[20] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit*., p. 121.
[21] Vladimir Ghika, *op. cit.*, p. 136-138.
[22] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit*., p. 126.
[23] Élisabeth de Miribel, *Memoria tăcerilor. Vladimir Ghika. 1873-1954*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2004, p. 10.
[24] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit*., p. 129.
[25] Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol II, ediție îngrijită de Ioana Cracă, Editura Eminescu, București, 1991, p. 363.
[26] *Ibidem.*

Monseniorul Vladimir Ghika a fost recunoscut și prin distincții notabile. Printre acestea se numără prestigioasa Legiune de Onoare, conferită de Franța, și Ordinul Sfântului Sava[27].

Și-a pierdut mama în anul 1914, la 21 octombrie[28]. În autobiografia din 1901/1902, Vladimir Ghika schițează icoana mamei sale, Alexandrina: „Mamei îi datorez tot ce am în materie de delicatețe a sentimentelor, de avânt generos, de pasiune aprigă, de pietate profundă, dar și de nervozitate și de iritabilitate”[29].

În timpul Primului Război Mondial s-a aflat în Italia, unde a desfășurat multiple misiuni diplomatice pe lângă Sfântul Scaun. A oferit sprijin și alinare victimelor cutremurului de la Avezzano (1915), bolnavilor de tuberculoză din ospiciul din Roma și răniților de pe front. În 1917 a format Legiunea Română[30]. Împreună cu episcopul Deploige, rectorul Institutului Catolic din Louvain, Vladimir Ghika a organizat manifestarea steagurilor la Paray-le-Monial. Ne referim la consacrarea armatelor aliate Preasfintei Inimi a lui Isus, care a avut loc la 26 martie 1917, când prințul a purtat steagul României, pe care era brodată Inima Preasfântă[31].

La 28 septembrie 1918 a fost numit să reprezinte Consiliul Național Român (cu sediul la Paris și ai cărui președinți erau Vasile Lucaciu și Ion Cantacuzino) pe lângă Sfântul Scaun, mandat ce îi este reconfirmat și după reorganizarea din 3 octombrie 1918, când se redenumește Consiliul Național pentru Unitatea Română (sub președinția lui Take Ionescu). În acest sens, Vasile Lucaciu, Nicolae Titulescu și Ion Ursu întăresc Cardinalului Pietro Gaspari că același Principe Ghika a fost însărcinat să se ocupe de toate problemele ce privesc mișcarea națională română în raporturile sale cu Sfântul Scaun, iar la 11 decembrie 1918 erau ratificate scrisorile de acreditare prezentate de Prințul Vladimir I. Ghika. Acesta a adus la cunoștința Sfântului Scaun actul istoric de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918, când Marea Adunare Națională a Românilor din Transilvania și Banat a adoptat hotărârea de unire cu Patria mamă. Mandatul acesta îi încetează în ianuarie 1920, întrucât au fost numiți: primul ambasador la Vatican și primul nunțiu apostolic în România[32].

După încheierea misiunilor diplomatice, Vladimir Ghika s-a concentrat pe desăvârșirea vocației sale spirituale. „O singură Liturghie celebrată de dumneavoastră va face infinit mai mult pentru binele sufletelor, decât tot binele pe care l-ați putea face prin acțiunea dumneavoastră rămânând în lume”[33]. Această afirmație aparține probabil Violettei Sussmann[34]. Potrivit discuțiilor purtate cu Jean Daujat, Vladimir Ghika simțea o oarecare ezitare în a îmbrățișa preoția, motivată de convingerea că ar putea „face mai mult bine sufletelor rămânând în lume pentru a da exemplul unui laic care își trăiește creștinismul în plenitudine”[35]. Revelația dimensiunii infinite a Liturghiei a risipit orice îndoială. Vocația sa pentru unitatea bisericii era deja probată prin rolul esențial avut în dezvoltarea vieții religioase din țară, unde a pus bazele comunității și Bisericii Greco-Catolice din București, participând la punerea pietrei fundamentale a Bisericii Sf. Vasile[36]. Câțiva ani mai târziu, acest parcurs de slujire a culminat cu decizia de a primi Taina Preoției.

Vladimir Ghika a fost hirotonit preot la 7 octombrie 1923, de Sărbătoarea Sfântului Rozar, în Biserica Lăzăriștilor din Paris, de către Eminența Sa, Cardinalul Dubois.

Aflat sub jurisdicția nominală a Diecezei de Paris, el l-a ales pe Sfântul Iosafat, martir al unității, drept patron al preoției sale, dispunând, cu aprobarea Romei, imprimarea unei rugăciuni pentru Rusia pe spatele iconiței acestui sfânt[37]. Presa vremii consemna că „întreaga Europă încoronată și descoronată”[38] a fost prezentă la această hirotonire, iar Papa Pius al XI-lea i-a oferit permisiunea de a celebra Sfânta Liturghie atât în ritul latin, cât și în cel bizantin.

În numele Sfântului Părinte, Cardinalul Gasparri i-a trimis o telegramă de felicitare:

„Cu fericita ocazie a hirotonirii, Sfântul Părinte binevoiește a se asocia la bucuria voastră și, cu felicitările și cele mai bune urări ale sale, vă trimite din toată inima, drept chezășie pentru abundente favoruri divine, părintească binecuvântare apostolică...”[39].

---

[27] Horia Cosmovici, *op. cit.*, p. 178.
[28] *Fericit. Dialoguri cu viața propuse de Claudia Stan*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2015, p. 338.
[29] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit*., p. 69.
[30] Horia Cosmovici, *op. cit*., p. 177.
[31] Ion Cosmovici, *op. cit*., p. 19.
[32] Florina-Aida Bătrînu, *op. cit*., p. 555-556.
[33] Jean Daujat, *Apostolul secolului XX. Monseniorul Ghika*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2017, p. 31.
[34] Yvonne Estienne, *O flacără în vitraliu. Amintiri despre Monseniorul Ghika*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2013, p. 37.
[35] Jean Daujat, *op. cit.*, p. 31.
[36] Ion Cosmovici, *op. cit*., p. 19.
[37] Iulia Cojocariu, *op. cit*., p. 12.
[38] Yvonne Estienne, *op. cit.*, p. 39.
[39] Pr. Ioan Ciobanu (editor), *Fericitul Vladimir Ghika. Laic – preot – martir*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2023, p. 43.

Răspunsul lui Vladimir Ghika a fost următorul:

„Profund mișcat de gestul părintesc primit de la Vicarul lui Isus Cristos, noul preot vă roagă să-i transmiteți expresia celui mai filial omagiu și asigurarea devotamentului său necondiționat”[40].

Monseniorul a slujit în „suburbiile roșii” ale Parisului. A răspuns astfel invitației Părintelui Lhande de a-L purta pe Cristos în periferii. Între anii 1924 și 1928, Vladimir Ghika a slujit în cartierul săracilor din Villejuif. În 1926, a fost numit administrator al Bisericii Străinilor. În același an, a cumpărat fosta închisoare din Auberive pentru a o transforma într-o mănăstire, unde a fondat „Comunitatea Fraților și Surorilor Sfântului Ioan”.

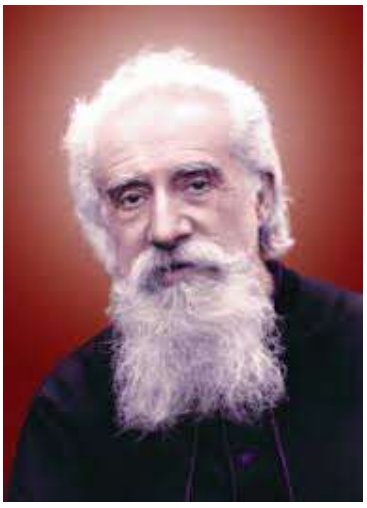
Yvonne Estienne relatează eforturile prințului Vladimir Ghika de a înființa grupul „Notre-Dame de France”. Monseniorul a numit-o pe aceasta însăși președintă a acestui grup, conceput ca o școală de formare spirituală și teologică pentru laici. El dorea ca acest grup „Să fie pentru laici ceea ce este seminarul pentru preoți, noviciatul și seminarul teologic pentru călugări. Cu alte cuvinte, să le ofere o formație doctrinală și spirituală aprofundată, corespunzătoare exigențelor rolului pe care trebuie să-l joace în Biserica secolului XX; să li se dea posibilitatea de a urma adevărate studii teologice; să formeze în ei, prin rugăciune și Euharistie, o viață interioară de prietenie cu Dumnezeu, orientată către desăvârșire”[41].

De asemenea, Vladimir Ghika a susținut cu dinamism constituirea Cercului de Studii Tomiste[42]. Alături de pictorul Georges Desvallières, Madeleine Crevel și soția lui Jean Daujat, Monseniorul Ghika a sprijinit *Opera Fra Angelico*, o inițiativă menită să acopere nevoile materiale și spirituale ale artiștilor[43].

În 1930, Papa Pius al XI-lea i-a acordat lui Vladimir Ghika privilegiul altarului portativ, permițându-i să celebreze Sfânta Liturghie oriunde și oricând. De asemenea, a primit și dreptul de a avea o capelă privată[44]. În anul 1931, Vladimir Ghika a fost numit Protonotar Apostolic.

Devotamentul necondiționat promis Sfântului Părinte i-a animat întreg sacerdoțiul. Nici temnița de la Jilava, nici tortura „spânzurătorii electrice” nu l-au clintit din stăruința de a rămâne fidel Sfântului Scaun. În urma unei arestări brutale la 18 noiembrie 1952, a unui lung șir de umilințe și a unui proces fictiv din 23 octombrie 1953, Vladimir Ghika a primit cununa martiriului la 16 mai 1954. A trecut la Veșnicie după ce a transformat celula închisorii într-un spațiu sacru, prin trăirea sa mistică și prin asistența spirituală oferită generos celorlalți condamnați. Pe patul de moarte, în absența unui preot, Monseniorul s-a mărturisit public: „Mor cu conștiința împăcată că am făcut tot ce am putut, deși nu întotdeauna tot ce a trebuit, pentru adevărata Biserică a lui Cristos, într-o perioadă tristă pentru țara mea și pentru întreaga lume civilizată”[45].

Vladimir Ghika a fost și un artist desăvârșit. Prin arta sa, el a anticipat intrarea în veșnicie, culminând cu actul martiriului în care viața însăși a devenit ultimul talant oferit divinității. Astfel, moștenirea sa grafică nu este doar o formă de expresie vizuală, ci un ghid spiritual ce fundamentează conceptul de „liturghie a aproapelui” ca fundament al sfințeniei.

VLADIMIR GHIKA, PRINȚ, PREOT ȘI MARTIR (1873-1954)
(sursă imagine: https://www.vladimirghika.ro/)

[40] *Ibidem*.
[41] Yvonne Estienne, *op. cit*., p. 117-118.
[42] Francisca Băltăceanu/Andrei Brezianu/Monica Broșteanu/Emanuel Cosmovici/Luc Verly, *op. cit*., p. 191.
[43] Jean Daujat, *op. cit*., p. 177.
[44] Ion Cosmovici, *op. cit*, p. 20.
[45] Florina-Aida Bătrînu, *op. cit*., p. 318.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.14

NOI INFORMAȚII DESPRE STUDENȚII TEOLOGI GRECO-CATOLICI ELIMINAȚI ÎN ANUL 1912 DE LA SEMINARUL LATIN DIN ORADEA

Viorel CÂMPEAN*

NEW INFORMATION REGARDING THE GREEK-CATHOLIC THEOLOGY STUDENTS EXPELLED IN 1912 FROM THE LATIN SEMINARY OF ORADEA

ABSTRACT

The article brings back to mind the Romanian heroes of the events that took place at the beginning of 1912 in the Roman Catholic Seminary in Oradea. Two of the Romanian Greek Catholic theologians were punished for daring to speak in their native language. Their other 14 colleagues set a beautiful example of solidarity, that gesture attracting the elimination of Romanian students from that seminary. We sought to follow in the footsteps of the lives of these 16 brave young Romanians. As can be seen from the article, some managed to continue their theological studies, managing to become priests. Others turned to other fields of activity. The good part of the events of that time was that in the immediately following period the Romanian Greek Catholic Seminary in Oradea was established.

Keywords: George Bonea, Gheorghe Papp, Ignațiu Chirvai, Iuliu Valeriu Szabo, Mihai German, Vasile Popan, Ștefan Nicolae Mărcuș, Sabin Goron, Iuliu Dimitrie Mărcuș, Ioan Pașca, Valeriu Burcuș, Aurel Coza, Salvator Dan, Teodor Raica, Antoniu Pop, Ioan Steer.

În ultimii ani, în istoriografia orădeană și sătmăreană a mai fost abordat acest subiect[1]. După cum se știe, la începutul anului 1912, au fost eliminați de la Seminarul romano-catolic din Oradea 16 studenți teologi greco-catolici români. Motivul? Au îndrăznit să vorbească „dulcea limbă a maicei lor”. Internat în infirmeria Seminarului, Aurel Coza a fost vizitat în data de 8 februarie 1912 de către colegul său, Gheorghe Bonea. Cei doi au vorbit în limba română, astfel că un teolog ungur l-a avertizat pe Bonea să nu vorbească românește, căci limba aceasta îl irită pe bolnav. „Dacă-l irită limba română îl irită și cea maghiară”, a răspuns Bonea pe un ton mai ridicat.

Denunțat la superiori, Bonea a fost eliminat din Seminar, împreună cu Ioan Pașca, cleric aparținător Episcopiei de Gherla, care i-a luat apărarea colegului său. Ceilalți 14 clerici români greco-catolici s-au solidarizat cu cei doi. În lipsa episcopului dr. Demetriu Radu, aflat la Budapesta, vicarul episcopesc dr. Florian Stan a stăruit pe lângă rectorul dr. Iosif Lányi, cunoscut până atunci ca filo-român, ca ceilalți 14 clerici să fie iertați. Superiorii Seminarului s-au întrunit a doua zi, hotărând să mai elimine patru clerici. Ceilalți 10 au fost întrebați dacă se solidarizează cu colegii lor, astfel că, în urma răspunsului lor pozitiv, au fost cu toții eliminați. La 10 februarie, episcopul latin, contele Széchenyi, aflat și el la Budapesta, a aprobat telegrafic eliminarea clericilor români, aceștia trebuind să părăsească incinta Seminarului. Au petrecut noaptea la sediul Episcopiei Greco-Catolice, iar a doua zi episcopul dr. Demetriu Radu, revenit din Budapesta, i-a trimis la „vatră”, sfătuindu-i să își dea examenele la sfârșitul anului ca particulari[2].

Desigur, presa a relatat evenimentele. „«Dacă ne luaţi limba, luați-ne şi revereanda! Eu nici o clipă nu mai stau în acest seminar». Cu aceste cuvinte, Bonea a părăsit sala. Această scenă, cu adevărat dramatică, a făcut o impresie adâncă asupra tuturor celor de față. După o pauză, episcopul s-a adresat elevilor români, întrebându-i dacă se solidarizează cu colegul lor. Răspunsul, neașteptat de profesori, a fost da. Toți elevii români au declarat că nu renunță la dreptul de-a vorbi, ei între ei, când vor ei – românește. Sfârșitul a fost excluderea tuturor 16 teologi români”[3].

* Biblioteca Județeană Satu Mare, e-mail: viorel_campean@yahoo.com.

[1] Viorel Ciubotă, Diana Kinces, *Un episod puțin cunoscut din lupta românilor transilvăneni pentru apărarea limbii române*, în *Mărturii culturale*, Satu Mare, an I, nr. 2, aprilie-iunie 2016, p. 21-25; Sorin Farcaș, *Eliminarea seminariștilor români de la Seminarul latin din Oradea în anul 1912*, în *Crisia*, XLV, 2015, p. 143-148.

[2] Petru Tămaian, *Istoria Seminarului şi a educaţiei clerului diecezei române-unite de Oradea*, Oradea, Tipografia şi litografia românească, 1930, p. 94-96.

[3] *Tribuna*, Arad, anul 16, nr. 25, 1/14 februarie 1912, p. 3.

Despre aceste incidente a relatat în presa bucureșteană ing. Petre Lucaciu, fratele cel mai mic al „Leului de la Șișești”. Acesta, venit la fratele său Vasile, profitând de apropierea dintre Șișești și Fărcașa, circa 20 km, a mers acasă tocmai la Gheorghe Bonea, considerat a fi fost unul dintre conducătorii teologilor, care i-a relatat cele întâmplate. I-a cunoscut și tatăl și l-a invitat la Șișești, nu numai pe el, ci și pe alți colegi dintre cei 16 eliminați de la Seminarul romano-catolic din Oradea[4].

Completăm azi datele privitoare la cei 16 teologi români excluși, observând că dintre ei 11 sunt de origine din Sătmar, 4 din Bihor şi 1 de pe Târnave... şi toţi au crescut în şcoli ungureşti.

George Bonea s-a născut la 23 septembrie 1887 la Fărcașa (pe atunci în comitatul Sătmar), în familia unui țăran foarte sărac[5]. A început să studieze teologia la Seminarul Latin din Oradea[6].

În lunile de după incidente se zvonea că s-a retras la Mănăstirea Prislop, intenționând să se călugărească[7]. În luna august 1912 scrie publicației arădene *Românul* rugându-i pe cei din redacție să publice următorul text: „În n-ul dela 23 August n. a lui *Budapesti Hírlap* a apărut o notiță în care se afirma, că aș fi repășit dela teologie, neavând chemarea a fi preot. Vă rog să binevoiți a desminți vestea aceasta lipsită de orice temei, deoarece mie nici prin minte nu mi-a trecut așa ceva. Tot din astfel de «isvoare autentice» au fost toate informațiile acestui ziar publicate în chestia noastră”[8].

A fost membru al Societății de Lectură „Sf. Ioan Gură de Aur”[9]. Din cauza atitudinii sale patriotice, hirotonirea i-a fost întârziată, ceremonia neavând loc decât în data de 8 aprilie 1917, în pragul împlinirii vârstei de 30 de ani, ca preot celib. Între 1914 și 1918 a funcționat ca prefect de studii la Beiuș.

A slujit și în calitate de capelan militar; a fost apoi paroh la Topa de Criș, administrator la Beznea. A funcționat la Hotoan, puțină vreme, doar din 1931, când a devenit protopop onorar, până în aprilie 1932, adică până la trecerea la cele veșnice a părintelui Pătcașiu.

Apoi, după plecarea din Hotoan, a funcționat în parohia Vadu Crișului, care se numea pe atunci Vadul lui Carol al II-lea, până la Dictatul de la Viena. După aceea a plecat în refugiu la Delani, unde a slujit între anii 1940-1945, dar avea să se reîntoarcă la Vadu Crișului, unde a slujit între anii 1945-1946. A trecut la ortodoxie[10].

În amintirea evenimentelor trăite în anul 1912 a scris în *Vestitorul* un articol intitulat „Pro memoria”[11]. Se pare că a decedat în martie 1961[12].

Gheorghe Papp s-a născut în Sanislău la 10 octombrie 1888, în familia lui Gheorghe Popp și a Mariei Chirvai. Școala primară a urmat-o în localitatea natală. Apoi, a repetat clasa a IV-a la Carei pentru însușirea limbii maghiare. Gimnaziul l-a început la Carei, a trecut la Premonstratenși în Oradea, acolo, în „urma urei de clasă” rămânând repetent[13]. Clasele de liceu le-a urmat la Beiuș, unde a obținut bacalaureatul în anul 1909.

A absolvit teologia la Oradea. S-a căsătorit cu Marta Ghiriti. Hirotonit în 6 ianuarie 1916, a fost dispus în parohia arădeană Giulița.

Din 20 nov. 1920, a slujit ca adm. parohial, iar din 22 sept. 1923 ca paroh la Medișa și în filia Solduba. A slujit mult aici, în 6 octombrie 1947, slujind la sfințirea noii biserici din Solduba. În 1949, conform *Autobiografiei* sale, slujea la Medișa.

Ignaţiu Chirvai s-a născut în 30 august 1889 la Sanislău, în familia ţăranilor Vasile Chirvai şi Terezia Ardelean (Erdei). Școala primară a urmat-o în localitatea natală, iar liceul la Oradea. Teologia a studiat-o la Kalocsa, Oradea și, după eliminare, la Blaj. S-a căsătorit în 1915 la Amaţi cu Fabiola Salomeea Murășian (originară din Amaţi, a repausat la Bucureşti, dar a fost înmormântată alături de soţul ei în localitatea natală).

A fost hirotonit în 1916, slujind întâi la Nojorid. În 21 august 1916 a fost pus sub pază preventivă pentru simţămintele sale româneşti. Apoi, în 20 ianuarie 1917, în baza unui ordin ministerial maghiar secret, a fost internat la Sopron, lăsat fiind la vatră abia în 6 mai 1918, deşi trebuia să fie eliberat în ianuarie 1918. După eliberare, a slujit în altă parohie bihoreană, Vintere. În zilele următoare Marii Uniri a fost căutat de secui, scăpând numai datorită fugii.

---

[4] Petre Lucaciu, *Barbariile șoviniste dela Oradea*, în *Minerva*, București, anul 4, nr. 1134, 13 februarie 1912, p. 1.
[5] *Tribuna*, Arad, anul XVI, nr. 26, 15 februarie 1912, p. 3.
[6] *Schematismus Venerabilis Cleri Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum ad annum Jesu Christi 1909, a restaurata autem sacra cum sancta romana ecclesia unione anno 209*, Nagyvárad, p. 285.
[7] *Foaia poporului*, Sibiu, anul 20, nr. 6, 18 februarie 1912, p. 7.
[8] *Românul*, Arad, anul 2, nr. 179, 15 august 1912, p. 9.
[9] Silviu Iulian Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea, II. Studenți teologi (1792-1948). Dicționar biografic*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, p. 112.
[10] Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *Preoții eparhiei Greco-Catolice de Oradea și familiile lor, în documentele arhivistice. II. Preoții hirotoniți (1874-1948)*, Oradea, Ratio et Revelatio, 2023, p. 221.
[11] *Vestitorul*, Oradea, anul XV, nr. 13, 29 iunie 1939, p. 94-95. La pagina 95 se află și fotografia cu pr. George Bonea. Vezi fig. 1.
[12] Document aflat printre documentele dr. Augustin Paul, păstrat într-o colecție particulară.
[13] Biroul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale (în continuare B.J.S.M.A.N.), fond *Autobiografii de preoți din județul Satu Mare. 1949-1953*, f. 101.

A revenit apoi în Sătmar, fiind numit în 1918 ca adm. parohial la Amaţi. Din 1923 a fost paroh, iar din 1941 protopop onorar şi inspector catehetic. A continuat să slujească și după desființarea bisericii greco-catolice, rămânând nedespărțit de iubiții credincioși din Amați până la moarte.

A fost decorat cu „Coroana României” în grad de ofițer. În septembrie 1930 a fost ales secretar al Asociaţiei foştilor condamnaţi, şi refuzase funcţia de preşedinte care de fapt i se propusese.

Politic a fost atașat de P.N.Ț., al cărui membru însemnat a fost între anii 1920-1928. A avut trei copii: Melania (c. cu pr.-prof. Victor Marian), Silvia (c. cu fiul pr. ortodox Ignațiu Borza din Carei) şi Vasile Octavian. A trecut la cele veșnice în 30 noiembrie 1972 în Amaţi, unde a şi fost înmormântat[14].

Iuliu Valeriu Szabo, născut în 31 octombrie 1889 la Vășad, în familia învățătorului Samuil Szabó și a Mariei Kiss. Și-a continuat studiile la Ujgorod. A fost sfințit ca preot celib în 7 ianuarie 1916 și aștepta în anul 1917 numirea în parohie, fiind numit apoi în parohia Sărsig (jud. Bihor)[15].

Mihaiu German s-a născut în 24 noiembrie 1889 la Suplacu de Barcău[16], în familia pr. Petru Gherman sen. (1863-1923) și a Antoniei Bandiciu. A urmat studiile liceale la Oradea. A fost membru activ al Societății de lectură „Sf. Ioan Gură de Aur”. În 1948 era preot la Tarcea. Arestat în 1952, se pare că a decedat în detenție, la 6 iulie 1953[17].

Vasile Popan s-a născut în 3 februarie 1890 la Borlești, în familia cantorului înv. Aureliu Popan (1867-1916) şi a Mariei Kuszko (1872-?)[18]. Studiile liceale le-a început la Liceul de Stat din Baia Mare, abia în ultimul an transferându-se la Beiuş[19].

A început să studieze teologia la Oradea; a fost însă și el eliminat în 1912, ca urmare a solidarității cu colegii, anterior excluși. A reuşit să-şi finalizeze studiile la Seminarul greco-catolic din Ungvár. S-a căsătorit cu Minerva (n. 1891), fiica adoptivă a pr. George Selăgian (1857-1933). A fost hirotonit în 7 ianuarie 1915.

După hirotonire a slujit alături de socrul său, pr. George Selăgian, funcţionând şi ca învăţător suplinitor. Anul Marii Uniri îl găseşte ca slujitor în parohia acestuia, Lipău.

În anul 1917 a tipărit la Arad broşura intitulată *Cântarea pruncilor după ai lor duşi în războiu. De mai multe şcolăriţe din Lipău*, o broşură de 15 pagini, apărută la editura „Calea Vieţii” din Arad, în colecţia „Cărţile poporului”[20]. Este un elogiu pe care școlarii și școlărițele din satul de pe Someș îl fac celor plecați pe front: tați, frați dar și dragul lor învățător.

În 8 noiembrie 1918 a fost notar al Adunării de constituire a C.N.R. Lipău şi a Gărzii Naționale Române locale. La 27 noiembrie al aceluiași an a fost unul dintre cei 5 delegați desemnați să reprezinte Cercul electoral Cărășeu la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia.

A avut un fiu, Flaviu (1920-1978), monsenior care a trăit la Vatican. De asemenea, a mai avut o fiică, Olivia (Olimpia).

A slujit la Chilia, ca adm. parohial din 1919, iar din 1923 în calitate de paroh. A sprijinit lupta de emancipare națională după Unire, organizând multe acțiuni de culturalizare.

Acolo a și repausat la 3 august 1926, după 37 de ani de viață şi 12 de preoție. Înmormântat la Chilia a fost condus pe ultimul drum de 12 foşti colegi întru slujire.

Ștefan Nicolae Mărcuș s-a născut în 17 septembrie 1890 la Andrid, în familia morarului Ioan Mărcuş și a Rozaliei Kiss[21]. A absolvit liceul la Beiuș în 1910. A studiat apoi teologia la Oradea.

S-a numărat printre conducătorii teologilor români orădeni care au luptat pentru apărarea limbii române în 1909. În 1912 a fost exclus din Seminarul Latin din Oradea[22].

A fost căsătorit cu Cornelia Pelle (învățătoare, 1890-1945), fiica pr. Aurel Pelle. Hirotonit la 10 aprilie 1914.

După hirotonire a slujit alături de prot. Ludovic Mărcuş, în parohia Mădăras. După repausarea acestuia, va asigura interimatul la Mădăras până în 24 septembrie 1916. În același an s-a născut fiica Zuca (m. 1974, c. Ghitta). Au mai avut doi copii: Aurel Ștefan (medic stomatolog la Cluj) şi Ioan (contabil)[23].

---

[14] Fotografia pr. Ignațiu Chirvai face parte din colecția autorului acestui articol. Vezi fig. 2.
[15] Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *op. cit.*, p. 217.
[16] Silviu Iulian Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *op. cit.*, p. 163.
[17] *Ibidem*.
[18] B.J.S.M.A.N., *Colecția Registrelor Parohiale de Stare Civilă*, Registrul nr. 254, ff. 53 v.-54 r.
[19] *Anuarul Gimnaziului Superior Greco-Catolic din Belényes-Beiuş pe anul şcolar 1908-1909*, Beiuş, Tipografia şi Librăria Seminarului Gr.-Cat. Blaj, 1909, p. 123.
[20] *Bibliografia românească modernă (1831-1918), Vol. III (L-Q)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică şi Societatea de ştiinţe filologice, 1989, p. 941. Vezi coperta la Lista cu ilustrații, Fig. 3.
[21] Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *op. cit.*, p. 208-209.
[22] *Tribuna*, Arad, anul XVI, nr. 26, 15 februarie 1912, p. 3.
[23] Gheorghe Cosma, Rozalia Cosma, *Comuna Pomi, străveche vatră românească*, Satu Mare, Editura Solstițiu, 2002, p. 112.

În timpul Primului Război Mondial a funcționat ca preot militar. A fost apoi adm. parohial la Beznea (Bihor). În această calitate a şi repausat în 27 sept. 1918[24], după numai 5 ani de preoție. Este înmormântat la Satu Mare[25].

Sabin Goron s-a născut în 1890 la Sânmărghita în comit. Solnoc-Dăbâca, tatăl său, Paul Goron, fiind învăţător. Alte surse indică faptul că s-ar fi născut la Cărășeu[26] sau Marghita[27].

A urmat liceul la Beiuș[28], după aceea studiind vreme de un an la Academia de Drept din Oradea[29]. A studiat apoi teologia tot la Oradea. S-a remarcat printre membrii fondatori ai Reuniunii de cântări „Hilaria". De asemenea, a fost membru întemeietor al Soc. de Lectură „Sf. Ioan Gură de Aur". Nu avem încă documente care să ateste unde a continuat să studieze teologia.

S-a căsătorit cu Elena Nedela (n. 1898) din Cicârlău. Hirotonit în 7 ianuarie 1916. După hirotonire, a fost preot-cooperator la Cicârlău iar apoi a funcţionat în calitate de preot militar la Budapesta. În 1918 era în părţile Cicârlăului, fiind notar ad-hoc al C.N.R. din localitate. Din 1920 până în 1923 a slujit la Bicău. Apoi, din 1924 până la repausare a funcţionat în parohia Buşag, mai întâi ca adm., iar apoi ca paroh.

A avut patru copii: Sabin Ioan (n. 8 iunie 1915, a fost întemnițat din motive politice 18 luni, în 1951)[30], Ovidiu Romul (1919, viitor preot), Epaminonda Constantin (n. 1922) și Eugenia Elena.

A trecut la ortodoxie, dar nu cu mare convingere, pentru că a luat parte la tulburările din iulie 1956 când a izbucnit o amplă mișcare de revenire la greco–catolicism[31]. Repausat în 1960, locul în parohie i-a fost luat de către fiul său, pr. Romulus Goron.

Iuliu Dimitrie Mărcuș, fiu al învățătorului Mihai Mărcuș și al Iulianei Ember, s-a născut la Mădăras în 13 octombrie 1891[32]. A absolvit liceul la Beiuș în anul 1909[33]. A urmat teologia la Oradea; și-a finalizat studiile la Ujgorod. S-a căsătorit cu Cornelia Pop. A fost hirotonit la 7 ianuarie 1916.

În 1917 era administrator parohial la Moroda[34]. A mai slujit în parohiile Beznea (1918-1923), Fărcaşa (1923-1931)[35] și, pentru foarte puțină vreme, la Surdești, acolo unde avea să reapuseze la 8 decembrie 1932[36]. Avea o fiică, Virginia.

Ioan Pașca, originar din Buteasa (jud. Sătmarului); tatăl său a fost notar comunal; a absolvit liceul maghiar din Gherla. Probabil că mama sa era sora pr. Iuliu Dragoș (1863-1922) din Sântejude.

Este menționat ca bursier greco-catolic din Blaj în anii 1914 – 1915 la seminarul „Canisian" de la Universitatea „Leopold Franzisk" din Innsbruck, Facultatea de Teologie[37].

În primăvara lui 1923 a fost numit inspector pentru învățământ în prot. Baia-Sprie, Lăpuș, Mănăștur și Lugierd[38].

În anul 1924[39], ia o hotărâre, desigur, salutată de lumea ortodoxă, după cum putem citi într-un articol intitulat „Pe drumul Damascului. Întoarceri la ortodoxie"[40]. „D. dr. Ioan Pașca, preot unit și profesor în Cluj, dr. în teologie, printr-o prea frumoasă scrisoare adresată P. S. Sale Episcopului ortodox al Vadului, Feleacului și Clujului, Nicolae Ivan, a cerut primirea sa în sânul bisericii ortodoxe"[41].

A avut merite în trecerea la ortodoxie a preotului protosinghel Miron Ion Codrea Nuțu, din orașul Borșa. După acesta a rămas un manuscris intitulat *În slujba ortodoxiei române* cu subtitlul *Istorie şi apostolat*.

---

[24] https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/175296
[25] Fotografie din colecția autorului acestui articol. Vezi Fig. 4.
[26] *Tribuna*, Arad, anul XVI, nr. 26, 15 februarie 1912, p. 3.
[27] Silviu Iulian Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *op. cit.*, p. 167.
[28] *Anuarul Gimnaziului Superior Greco-Catolic din Belényes-Beiuş pe anul şcolar 1908-1909*, Beiuș, 1909, p. 123.
[29] Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualităţii româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 2000, p. 648.
[30] http://www.cnsas.ro/documente/IFP%20-%20G-O.pdf
[31] Viorel Ciubotă, Diana Kinces, *Un episod puțin cunoscut din lupta românilor transilvăneni pentru apărarea limbii române*, în *Mărturii culturale*, Satu Mare, anul I, nr. 2, aprilie-iunie 2016, p. 21-25.
[32] B.J.S.M.A.N., *Colecția Registrelor Parohiale de Stare Civilă*, Registrul nr. 893, f. 103 v.-104.
[33] *Anuarul Gimnaziului Superior Greco-Catolic din Belényes-Beiuş pe anul şcolar 1908-1909*, Beiuș, 1909, Tipografia şi Librăria Seminarului Gr.-Cat. Blaj, p. 123.
[34] *Status personalis dioecesis Magno-Varadinensis graeci-ritus catholicorum anno a Christo nato 1917*, Oradea, Tipografia „Nagyvárad", 1917, p. 10, 22.
[35] https://episcopiammsm.ro/lacas_de_cult/parohia-ortodoxa-farcasa-farcasa/
[36] Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *op. cit.*, p. 218.
[37] Cornel Sigmirean, *op. cit.*, p. 696.
[38] *Unirea*, Blaj, anul 33, nr. 11, 17 martie 1923, p. 3.
[39] *Biserica şi Şcoala*, Arad, anul 48, nr. 2, 7 ianuarie 1924, p. 1-2.
[40] *Lumina Satelor*, Sibiu, anul 3, nr. 2, 20 ianuarie 1924, p. 1.
[41] *Neamul Românesc*, București, anul 19, nr. 44, 27 februarie 1924, p. 3.

Preot misionar, să potolească spiritele în câteva parohii din Apuseni, unde sectanții asaltau bisericile[42]. În anul 1939 intră, alături de alți profesori de teologie – greco-catolici și ortodocși, în F.R.N.[43]. În 1943 era profesor la Academia teologică ortodoxă din Cluj[44].

Valeriu Burcuș s-a născut în 6 octombrie 1891 la Stâna, în familia înv. Ioan Burcuș (1868-1918) și Paulinei Grosu (1869-1951)[45].

A terminat liceul la Beiuș în anul 1910. Teologia a studiat-o la Oradea. În febr. 1912 s-a solidarizat cu cei doi colegi excluși de către autoritățile maghiare, drept „recompensă" numărându-se şi el printre cei 12 eliminați. A fost membru al Societății de lectură „Sf. Ioan Gură de Aur"[46]. S-a căsătorit cu Terezia Etelca Nicoară. A fost hirotonit în 1920.

A slujit ca preot doar 3 ani, din cauză că viaţa i s-a frânt la doar 32 de ani, pe când era administrator parohial în Domănești. Caracterizat în presa vremii ca un „adevărat Popa Tanda".

A repausat în urma unui „nenorocit accident de trăsură" în 16 august 1923[47]. A fost înmormântat în cimitirul local; probabil că ulterior rămășițele pământești i-au fost mutate în cimitirul de la Gara C.F.R. Satu Mare[48]. A avut un fiu, Ioan, absolvent de drept (1916-1987).

Aurel Coza s-a născut în 17 septembrie 1892 la Pribilești, în familia pr. Ioan Coza și a Mariei Kaerdos. Studiile gimnaziale le-a urmat la Oradea și Baia Mare. A absolvit cu eminență (singurul din clasă, de altfel) liceul la Beiuș în anul 1911[49]. A început studiul teologiei la Oradea; am văzut că a fost în centrul evenimentului din 1912. După eliminare, a continuat să studieze la Gherla, reușind să absolve în anul 1914. Din acel an a fost student la istorie și limba latină la Budapesta. A obținut licența în anul 1918[50].

În 1918 a fost primul profesor român numit la Baia Mare. Preda latina şi istoria. Din anul 1926 a fost director la Liceul „Vasile Lucaciu" din Carei şi inspector școlar. Alături de dr. Ioan Gherman s-a distins ca unul dintre cei mai activi membri ai despărțământului careian al „Astrei"[51].

În perioada ocupației horthyste a rămas alături de românii care nu s-au refugiat. După 1944 a fost profesor la Cluj.

În anul 1952 a fost arestat de securitate și condamnat la 36 de luni de închisoare pentru activitatea desfășurată în rândurile Partidului Național Țărănesc. A fost închis la Gherla. După eliberare (10 august 1953) i s-a fixat domiciliul în Vatra Dornei. A trăit apoi la Cluj-Napoca, unde s-a consacrat studiilor istorice. A avut un fiu medic, Aurel A. Coza (1926-2005), și o fiică (m. 1990, căsătorită Pandrea). S-a stins din viață la Cluj, în anul 1978. În anul 2017, Horia Mărieș i-a dedicat un volum intitulat *Aurel Coza – un președinte al Despărțământului ASTRA Carei*.

Salvator Dan, originar din comuna Budureasa jud. Bihor, tatăl său fiind gornic de pădure, a absolvit liceul din Beiuş, fiind coleg de clasă cu Ilie Criste, viitorul prim patriarh al BOR, Miron Cristea. Nu am reușit să găsim informații despre evoluția sa ulterior evenimentelor din 1912.

Teodor Raica, originar din Uifalău (jud. Albei de Jos), copil de țărăn, a absolvat liceul din Beiuș. În anul 1915 a fost numit prefect de studii la Liceul din Beiuș[52]. A efectuat cursurile de pregătire pentru a fi profesor[53]. Probabil că a urmat o carieră în finanțe, în anul 1927 fiind director executiv al Băncii Agricole din Hunedoara[54].

Antoniu Pop s-a născut în 3 septembrie 1893 în localitatea Spinuș (jud. Bihor), în familia pr. Antoniu Popp (1867-1905) și Iustinei Hadși. Gimnaziul și liceul le urmează la Oradea și Beiuș, unde îl întâlnim printre absolvenții din 1910. A început să studieze teologia la Oradea, iar după evenimentele din anul 1912 a continuat aceste studii la Universitatea din Budapesta, iar la Cluj a urmat un curs de pedagogie pe care l-a încheiat în anul 1921, obținând și calificarea de profesor de religie. Încă din anul 1922 funcționează ca suplinitor la Liceul „Emanuil Gojdu" din Oradea, devenind titular din anul 1928. S-a căsătorit cu Gabriela

[42] *Universul*, București, anul 44, nr. 76, 1 aprilie 1926, p. 1.
[43] *Tribuna*, Cluj, anul 2, nr. 12, 15 ianuarie 1939, p. 3.
[44] *Crișana*, anul 2, nr. 166, 31 iulie 1946, p. 4.
[45] B.J.S.M.A.N., *Colecția Registrelor Parohiale de Stare Civilă*, Registrul nr. 1463, f. 53.
[46] Silviu Iulian Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *op. cit.*, p. 123.
[47] *Satu Mare*, anul V, nr. 69, 2 septembrie 1923, p. 2.
[48] Fotografia mormântului se află în colecția autorului articolului, vezi Fig. 5.
[49] *Tribuna*, Arad, anul 15, nr. 115, 27 mai 1911, p. 7.
[50] Horia-Gheorghe Mărieș, *Aurel Coza – un președinte al Despărțământului ASTRA Carei*, Sibiu, Editura Asociațiunii ASTRA, 2017, p. 15-19.
[51] Dănuț Pop, *Cultură şi societate în județul Sălaj (1918-1940)*, Zalău, Editura Caiete Silvane, 2000, p. 202.
[52] *Anuarul Gimnaziului Superior Greco-Catolic şi al Şcolii Poporale Elementare Greco-Catolice din Belényes-Beiuş pe anul şcolar 1914-1915*, Belényes, [Todorán Endre, „Aurora" könyvnyondája Szamosújvárt], 1915, p. 63.
[53] *Unirea*, Blaj, anul 29, nr. 112, 3 iunie 1919, p. 5.
[54] *Revista Generală de Comerț şi Contabilitate*, București, anul 16, nr. 12, 1 decembrie 1927, p. 539.

Raita. A fost hirotonit în anul 1925. După desființarea Bisericii Greco-Catolice, și-a dat demisia din cler. A decedat în 1968 și a fost înmormântat în cimitirul Belu catolic din București.

Dr. Ioan Steer s-a născut la Sătmărel în 28 ianuarie 1892 în familia fierarului Ioan Steer. Învățătorul greco-catolic din Sătmărelul începutului de secol XX, după terminarea clasei întâi, i-a recomandat fierarului să-și dea fiul, pe Ioan Steer, la studii în Satu Mare, unde erau condiții mult mai bune pentru învățare.

Cu eforturi mari, a mers la Școala Primară Catolică din orașul de pe Someș. De-a lungul celor trei ani petrecuți la Satu Mare, Ioan Steer s-a numărat mereu printre fruntașii la învățătură[55]. Următorii pași în traseul școlar al lui Ioan Steer s-au consumat la Oradea, la Liceul Premonstratens, unde a urmat atât studiile gimnaziale, cât și pe cele liceale, unde, de asemenea, și-a dovedit eminența.

După eliminarea de la Oradea a încercat să-și continue studiile la Budapesta. I s-au pus și aici piedici când s-a pus problema unei burse la Roma. A plecat la Tășnad, unde locuia vărul său dr. Coriolan Steer, care îi era „prieten, mentor şi sfătuitor în momente de cumpănă”. Sfetnic bun, acesta îi propuse să meargă la Cluj pentru a studia medicina, promițându-i sprijin financiar. Eminent în primul an la Cluj, a câștigat bursa pentru a studia la Budapesta, unde, în pofida greutăților, în 1917 ajunge student în anul cinci. A beneficiat în această parte a studenției de o bursă „Transilvania”[56].

În plin război, fiind o nevoie acută de medici, „Ianoș” Steer a fost chemat sub arme, la un regiment dislocat la Munkács (Mukacevo, în Ucraina), după o scurtă instrucție fiind ridicat la gradul de „zászlós”, un fel de sublocotenent. Peripețiile sale de pe front sunt minunat redate în carte de către fiul său. Un moment crucial din viața sa de ofițer se aseamănă foarte mult cu drama lui Apostol Bologa, descrisă de Liviu Rebreanu în romanul său „Pădurea spânzuraților”.

După terminarea conflagrației, dr. Ioan Steer a fost avansat la gradul de locotenent și a deținut funcția de medic militar al garnizoanei Sighetu-Marmației. A revenit după aceea în Satu Mare. În 1922 s-a căsătorit cu Marioara Rusu, fiica unui țăran vrednic și bogat din Potău. A reușit să urmeze un curs de specialitate O.R.L. la Berlin. Și-a deschis apoi un cabinet în Satu Mare, înzestrat cu cele mai moderne dotări de specialitate.

În perioada interbelică a condus spitalul epidemic din Satu Mare. De asemenea, a ocupat și funcția de manager al laboratorului județean de bacteriologie, analize chimice și igienă. Cumulul acesta de funcții i-a impus o agitație permanentă și o muncă istovitoare. Era însă deprins cu un astfel de stil de viață, încă din perioada școlilor urmate.

Și a venit al Doilea Război Mondial. Ioan Steer a ales să rămână acasă, iubind prea mult pământul unde deschisese ochii. Noii stăpânitori l-au destituit din funcțiile avute, nerămânându-i decât cabinetul privat și pogoanele de pământ de la Potău.

Au urmat apoi „recompensele” pe care și democrația populară i le va acorda pentru „vina” de a-și fi iubit țara. Închisoare, apoi domiciliu obligatoriu, vreme de 11 ani, într-un sătuc din județul Suceava.

Dumnezeu a dăruit familiei lui Ioan Steer patru copii: Viorica (medic pediatru respectat în Arad), Nicolae (ing. forestier în București), Livia și Monica (artist plastic)[57]. În ultima parte a vieții a trăit la Arad, la fiica Viorica, și ea medic; de altfel a rămas și după moarte în memoria arădenilor ca un specialist în pediatrie foarte priceput. Medicul Ioan Steer a trecut la cele veșnice în 1986, până ce a închis ochii, dovedind o energie sufletească și o conștiință de invidiat, conectat fiind la tot ceea ce se întâmpla în societate[58].

După cum se vede, mersul vieții unora dintre cei 16 seamănă după sentința comună pe care o primiseră în anul 1912, ei reușind să absolve studii de teologie, fiind hirotoniți. Dar, drumurile lor se vor despărți, pentru că unii au trăit foarte puțin, alții au ajuns la vârste venerabile. După desființarea Bisericii Greco-Catolice în 1948, unii au acceptat trecerea la ortodoxie, alții au trecut pragurile temnițelor comuniste. Alții dintre acei teologi ai anului 1912 au îmbrățișat alte cariere: medic, profesor, finanțist.

Desigur, privind retrospectiv, trebuie să recunoaștem adevărul cuvintelor canonicului Petru Tămaian: „Dumnezeu a voit, ca în urma unui incident din Seminarul latin din Oradea, Seminarul teologic român unit, atât de mult reclamat de interesele diecezei, să se înființeze măcar cu un ceas mai înainte, decât cum aduceau aceasta cu sine marile prefaceri istorice din anii 1918-19”[59].

---

[55] Viorel Câmpean, *Ioan Steer, un medic sătmărean de frumoasă amintire*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, anul VII, (serie nouă), nr. 4, decembrie 2015, p. 26-29.

[56] Cornel Sigmirean, *op. cit.*, p. 569.

[57] Fotografia a apărut în volumul scris de Viorel Câmpean, Ioan Rogojan, Viorel Ciubotă, *Potău. Oameni, locuri și povești*, Baia Mare, Editura Surorilor Lauretane, 2023, p. 395. vezi Fig. 7.

[58] Pentru biografia sa vezi cele două lucrări memorialistice realizate de către fiul său, Nicolae Steer: *Parcursul istoric al familiei Steer, de la Glasgow la Sătmar, prin cinci secole* (Satu Mare, Editura Citadela, 2015) și *Destinul zbuciumat al familiei mele și după 1923* (Satu Mare, Editura Citadela, 2016).

[59] Petru Tămaian, *op. cit.*, p. 94.

PĂR. GHEORGHE BONEA
înflăcăratul luptător național

Fig. 1. Pr. George Bonea

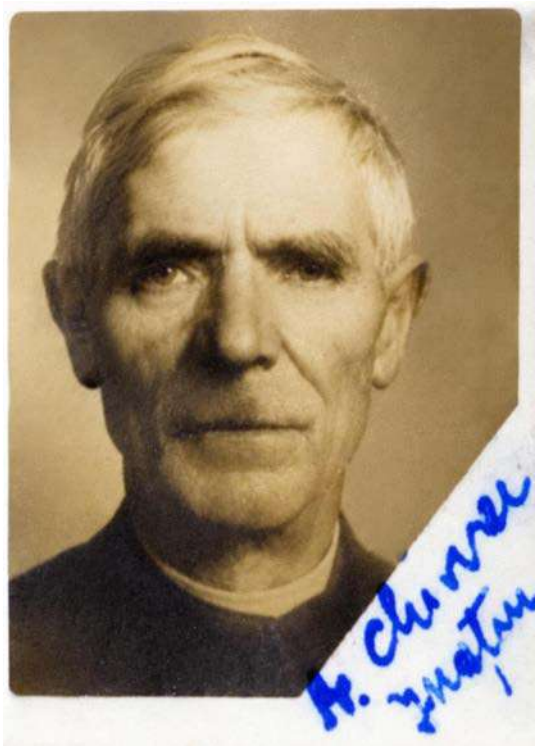

Fig. 2. Pr. Ignațiu Chirvai

CĂRȚILE POPORULUI.

B·A·R I 164749 17

CÂNTAREA PRUNCILOR

DUPĂ AI LOR DUȘI ÎN RĂSBOIU.

DE MAI MULTE ȘCOLĂRIȚE DIN LIPĂU (SZAMOSLIPPÓ) COMUNICATE PRIN VASILE POPAN :-: PREOT-INVĂȚĂTOR. :-:

B. A. R. *C. 404/1946* PRIMIT

NAGYKOMLÓS, 1917.
Editura redacției „CALEA VIEȚII.“

Fig. 3. Coperta lucrării „Cântarea pruncilor” comunicată de pr. Vasile Popan

Aici odihnește
PELLE ELISABETA n. SABO
1869 – 1958
MARCUS CORNELIA n. PELLE
1890 – 1945
MARCUS CORNELIA n. SABO
1862 – 1941
Preot MARCUS ȘTEFAN
1890 – 1918
GHITTA ZUCA n. MARCUS
1916 – 192[illegible]
O mamă, dulce mamă, din negura de vremi,
Prin freamătul de frunze la tine Tu mă chemi.
(Eminescu)

Fig. 4. Mormântul pr. Ștefan Nicolae Mărcuș

Fig. 5. Mormântul pr. Valeriu Burcuș

Fig. 6. Coperta cărții lui Horia-Gheorghe, *Aurel Coza – un președinte al Despărțământului ASTRA Carei*, Sibiu, Editura Asociațiunii ASTRA, 2017

Fig. 7. Dr. Ioan Steer în mijlocul familiei

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.15

ROMÂNII SĂLĂJENI ÎN MARELE RĂZBOI

Marin POP[*]
Daniel-Victor SĂBĂCEAG[**]

ROMANIANS FROM SĂLAJ IN THE GREAT WAR

ABSTRACT

The participation of Romanians from Sălaj County in World War I is a topic that has received little attention from historians. This is why we have set out in this study to highlight several aspects regarding the participation of Romanians from Sălaj in the Great War, as the First World War is often referred to in the specialized literature, during the period 1914–1918.

Our study is based on the lists of war participants compiled in 1922, a project proposed by the Transylvanian Association for Romanian Literature and Culture (ASTRA), which had been headquartered in Sibiu since 1915. Statistical tables compiled by local authorities in 1922 and centralized by ASTRA representative Teodor Păcățian contain previously unpublished information regarding the demographics of localities in Sălaj County, mobilization to the front, casualties, disabled veterans, war widows, and orphans, the occupations of those who served, and the decorations and medals awarded to soldiers who participated in the war. I also used as documentary sources information discovered in the archives of Zalău and Cluj-Napoca, as well as the published bibliography.

Regarding the participation of the Salaj elite in the Great War, we have focused on information concerning Victor Deleu, Iuliu Maniu, Gavril Câmpeanu, and Nicolae Munthiu.

Keywords: World War I, Romanians from Salaj, Victor Deleu, Iuliu Maniu, Gavril Câmpeanu

Anul 1918 are o dublă semnificație pentru români: se încheie prima conflagrație mondială, dar la finalul ei se reușește desăvârșirea unității statale a poporului român.

Denumit de către participanți în memorialistica lor ca „războiul lumii” sau „un război care nu a mai fost”, Primul Război Mondial a folosit ca pretext asasinarea Arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo, moștenitorul tronului austriac, în ziua de 28 iunie 1914. Asasinatul a radicalizat brusc toate tensiunile acumulate în timp în Peninsula Balcanică, dar și între celelalte state europene și a constituit declicul unui „eveniment istoric mondial”[1].

Din punct de vedere al jertfelor umane, Marele Război a însemnat numai în Europa în jur de opt milioane și jumătate de victime din rândul combatanților, din care 1.200.000 au provenit din Austro-Ungaria[2].

Unul dintre sălăjenii înrolați în armata austro-ungară încă din primele zile ale izbucnirii Marelui Război a fost tânărul avocat și fruntaș politic marcant al Partidului Național Român din Sălaj, Victor Deleu, născut la Pericei, în data de 25 mai 1876. A fost trimis ca ofițer pe frontul din Bucovina și la scurt timp, în luna octombrie 1914, a căzut prizonier la ruși, pe frontul de la Iacobeni. În acest context, soția sa, Olivia Deleu, născută Bardoși, împreună cu micul lor copil, Ovidiu, se mută la Sibiu, la părinții săi[3].

Gavril Câmpeanu, o altă personalitate marcantă a Sălajului interbelic, învățător și preot, colaborator politic apropiat al lui Octavian Goga, a fost încorporat în armată în anul 1915. S-a născut în data de 12 decembrie 1896, în localitatea Bălan, județul Sălaj, din părinții Ioan și Nastasia Câmpeanu[4]. Provenind dintr-o familie săracă, cu mulți copii, s-a întreținut greu la studii, beneficiind și de ajutorul unor oameni mai înstăriți. Studiile sale sunt întrerupte de izbucnirea războiului. A fost recrutat în data de 25 februarie 1915. În acel moment era funcționar al notariatului cercual din Ciucea, județul Cluj, dar era înscris și la Institutul Pedagogic „Andrei Șaguna” din Sibiu. A fost înrolat în armata austro-ungară în data de 15 iulie 1915, la

[*] Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău; e-mail: marinpop07@yahoo.com.
[**] Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj: e-mail: sabaceag_daniel@yahoo.com.

[1] Liviu Maior, *Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război. 1914-1918*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016, p. 39-40.

[2] Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2015, p. 23.

[3] Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj (în continuare S.J.A.N. Sălaj), *Colecția familială Deleu*, dos. 49/1916, f. 4; dos. 59/1976, f. 28.

[4] Idem, *Colecția personală Gavril Câmpeanu*, dos. 3/1898-1948, f. 3.

Cluj, în Regimentul 51 Infanterie[5]. În data de 17 iulie pleacă spre Praga, în Boemia, unde ajunge în data de 18 iulie. A doua zi primeşte uniforma militară şi este repartizat la compania a II-a a Regimentului 51 austro-ungar de infanterie, în cazarma de la Uyezd. A fost ales să facă parte dintre cei 25 de soldaţi care erau instruiți pentru școala de subofiţeri.

În data de 15 august 1915 a fost repartizat la Batalionul 14 (matsch-batalion), compania a II-a, care urma să plece pe front, ceea ce s-a şi întâmplat pe 29 august, când batalionul pleacă în Polonia rusească. Batalionul lui Gavril Câmpeanu ajunge în data de 1 septembrie în oraşul Konszly, iar în data de 2 octombrie soseşte în spatele liniei frontului[6].

În dimineața zilei de 20 octombrie batalionul intră în prima linie. Tocmai în acea dimineaţă ruşii au început o puternică ofensivă. După o jumătate de oră de lupte crâncene, rușii reușesc să rupă linia frontului, astfel încât în jurul orei 10 întregul batalion a fost capturat. Gavril Câmpeanu cade şi el prizonier la ruşi, fiind transportat, împreună cu ceilalţi prizonieri, cu un tren militar, spre Siberia, chiar în aceeaşi zi[7]. În timpul cât a stat prizonier în Rusia a fost folosit în special la efectuarea muncilor agricole, la diferiți proprietari ruşi[8].

În momentul izbucnirii războiului, liderul politic național-român sălăjean, Iuliu Maniu, nu a acceptat să semneze declarația cerută de guvernul de la Budapesta, prin care se solicita intrarea României în război alături de Austro-Ungaria și a refuzat categoric să-și pună semnătura pe o declarație de fidelitate față de Regatul Ungariei. În aceste condiții, în luna mai 1915, Iuliu Maniu a fost recrutat, la Aiud, şi încorporat în armata autro-ungară. Aceasta era o răzbunare personală a prim-ministrului austro-ungar Tisza István, deoarece, în calitate de jurist-consult al Mitropoliei de la Blaj, Iuliu Maniu era scutit de efectuarea serviciului militar. El figura, de altfel, în tabelul cu funcţionarii ce urmau a fi scutiţi de serviciul militar, întocmit de către mitropolitul Victor Mihály. Însă, la ordinul expres al contelui Tisza, care i-a cerut ministrului Cultelor, Jankovics, să expedieze urgent o telegramă Mitropoliei de Blaj, Iuliu Maniu nu a beneficiat de această scutire şi urma să plece pe front.

La aflarea acestei veşti, poetul Octavian Goga scria articolul „Pleacă și Maniu”. Plecarea pe front a lui Iuliu Maniu lăsa la Blaj o impresie descurajantă a „singurătății” poporului românesc din Transilvania, „rămas astfel cu desăvârșire orfan”. Pe lângă faptul că era un poet remarcabil, Octavian Goga era şi un fin analist. El vedea în Iuliu Maniu un om de Stat, înzestrat cu calităţi de excepţie, un adevărat lider al românilor transilvăneni. De fapt, el a fost cel care la Conferinţa Partidului Naţional Român, care a avut loc în perioada iulie-august 1919 la Sibiu, l-a propus în funcţia de preşedinte al partidului, în urma decesului marelui om politic şi mecenat Gheorghe Pop de Băseşti. Întrezărea în Iuliu Maniu un om politic cu viziune europeană, un „spiritus rector” al vieții politice româneşti[9].

Iuliu Maniu a fost trimis în Ungaria la Școala de ofițeri în rezervă a Regimentului 36 artilerie. Alexandru Vaida-Voevod, care își făcea și el serviciul militar la Viena, ca medic militar, l-a rugat pe D. C. Isopescu-Grecul să intervină pe lângă ministrul de Război pentru a clarifica situația militară a lui Iuliu Maniu. Ministrul i-a declarat lui Isopescu că îl va numi pe Maniu, care era locotenent, la Justiția Militară (Curtea Marțială). Iuliu Maniu trebuia doar să înainteze o cerere, în acest sens, însă a refuzat categoric. Într-o scrisoare adresată lui Vaida-Voevod, el sublinia, printre altele, faptul că „niciodată și în niciun caz nu va semna o asemenea petiție și că preferă să moară în tranșee decât să ceară guvernului maghiar, fie și în mod indirect, o favoare”.

După ce a efectuat un scurt stagiu pe frontul rusesc, Iuliu Maniu a fost trimis în Italia, unde la data de 9 iunie 1916 îndeplinea funcția de ofițer de artilerie al Regimentului 26 (Gebirgs), la brigada germană de infanterie, pe frontul sudic, în munții Tirolului[10].

Un adevărat miracol îl reprezintă aspectul că se mai păstrează însemnul militar de identitate al lui Iuliu Maniu, însemn pe care îl aveau toţi soldaţii pentru a fi identificaţi în caz de deces. Însemnul a fost păstrat cu sfinţenie, în Cluj-Napoca, de familia Boilă, care l-a donat Casei Memoriale „Iuliu Maniu” din Bădăcin, unde se află expus[11].

La arhivele din Cluj, există un fond documentar Iuliu Maniu, unde am descoperit documente inedite, printre care şi două cărţi poştale din timpul Primului Război Mondial. Astfel, la data de 22 iulie 1916, Iuliu

[5] *Ibidem*, dos. 7/1954, f. 48.
[6] *Ibidem*, f. 49.
[7] *Ibidem*, f. 50.
[8] *Ibidem*, f. 50-54.
[9] Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, *fond Documentar*, dos. D2, vol. 10, f. 32-34.
[10] Sever Stoica, *Iuliu Maniu*, Cluj, 1932, p. 107-108.
[11] Vezi însemnul lui Iuliu Maniu în fotografia din anexă.

Maniu primește o carte poștală emoționantă de la mătușa lui, Emilia Rațiu, a cărei fiică, Dorina, era căsătorită cu Iuliu Coroianu (fratele mamei lui Iuliu Maniu, autorul *Memorandumului* de la 1892), care îi scria următoarele:

> Iubite viteaz. De la masa cunoscută îți trimitem mărturisirea sentimentelor noastre de iubire și admirație. Primește ca prinosul jertfei ce ai adus pentru Patrie și Tron. Dorim din tot sufletul ca bunul nostru Dzeu se te ia în grația și ocrotirea Lui și să te aducă sănătos în mijlocul nostru care te iubim cu adeverat, scumpul nostru viteaz. Cu toată căldura inimei te salută și îmbrățișează măicuța
>
> Emilia Rațiu.

Tot pe această carte poștală mai găsim încă două însemnări, și anume: „Salutări și complimente de la Dr. Petre Poruțiu" și „Dulce Jijuluca. Slava Ceriului că ești bine și sănătos", semnată „măicuța".

Iuliu Maniu mai primește o carte poștală, nedatată, din partea nepotului Romiți (Romul) Boilă din Diciosânmartin (azi Târnăveni), care îi scria următoarele:

> Untiuț scump. Te sărutăm. Zaoci scrie la mașină. La noi plouă. Grădina ni frumoasă. Moșu a cumpărat doi poci (porci – n.n.). La Untiuțu a fost puiu târgului? Clarița cântă la pian. Te sărutăm. Bubi. Liviuța. Ileana. Lia[12].

În această perioadă, deși era pe front, Iuliu Maniu găsește timp și pentru a se menține în contact cu realitățile politice interne. În concediile pe care le petrecea în Ardeal, i-a vizitat pe toți fruntașii mișcării naționale românești, discutând cu ei situația politică internă și internațională și viitorul Transilvaniei în noua conjunctură europeană care se contura. El aducea de pe front ultimele informații din statele Antantei, pe care le primea de la prietenii cehi și slovaci aflați la Viena sau de la propriile lui surse secrete. Însă abia venit de pe front, în concediu, era rechemat telegrafic pentru a nu putea să-și desfășoare activitatea politică, deoarece era considerat, încă din acea perioadă, liderul românilor din Transilvania[13].

Nicolae Munthiu, devenit „sălăjean", prin căsătoria cu Sabina Deleu, sora lui Victor Deleu, a fost mobilizat pe frontul din Galiţia, ca ofiţer în rezervă. În momentul intrării României în război se afla în permisie, în Sălaj, la Pericei. Din cauza emoţiilor, cumnatul său, Ioan Deleu, nu reuşeşte să discute cu el nimic din ceea ce şi-a propus. Iată ce nota Ioan Deleu în jurnalul său:

„14 August 1916. Dimineaţa sosesc acasă de la Pericei (la Şimleu – n.n.), cu Niculiţă (fiul lui Nicolae Munthiu – n.n.), unde stăturăm vre-o săptămână, ca să ne luăm adio de la Nicolae (Munthiu – n.n.), care pleacă mâine în zori...

Nimic din ce am vrut să vorbesc cu el, cu privire la viitor, nu putui. M-am simţit apăsat la piept. Nu mi se deschise graiul. Parcă-mi spunea cineva: «Degeaba orice sfat, orice plan şi propuneri. Vei face ce te vor ajuta puterile şi împrejurările, cari, şi ele, se vor schimba în fel şi chip. Ţinta o ai. Încât o vei apropia-o, se va vedea». Tot aşa păţi şi Sabina (soţia lui Nicolae Munthiu – n.n.)"[14].

Nicolae Munthiu se reîntoarce pe frontul din Galiţia chiar în ziua intrării armatei române în război. Familia Deleu află vestea după plecarea lui, iar Ioan Deleu consideră că armata română nu era pregătită încă din punct de vedere tehnic, ceea ce, din păcate, s-a dovedit a fi adevărat în luptele ce vor urma.

Nicolae Munthiu se afla pe frontul din Galiţia în calitate de ofiţer de intendenţă. A făcut parte din Regimentul 23 Honvezi, care avea sediul la Sibiu. Acesta făcea parte din structura organică a Corpului XII Armată, Divizia 38 infanterie honvezi Cluj, Brigada 76 Sibiu. Regimentul avea unităţi dislocate la Deva şi Făgăraş şi era constituit din români, în proporţie de 69%[15].

Unitatea din care făcea parte Nicolae Munthiu a ajuns la Lemberg, în Galiţia, în septembrie 1914. La 1 noiembrie 1914, Nicolae Munthiu a fost avansat la gradul de locotenent, iar în anul 1917 la cel de căpitan. De pe front, Nicolae Munthiu a trimis cu regularitate soţiei sale o bogată corespondenţă[16].

---

[12] Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, *fond personal Iuliu Maniu*, dos. 7/1916-1918, f. 1-4.
[13] Sever Stoica, *op. cit.*, p. 110-111.
[14] S.J.A.N. Sălaj, *Colecţia familială Deleu*, dos. 49/1916, f. 1.
[15] Arhiva Muzeului Județean de Istorie și Artă-Zalău, manuscris donat de către col. (r) Constantin Gomboș, p. 3
[16] *Ibidem*, p. 4-5; colonelul (r) Constantin Gomboş a descoperit această corespondenţă (43 de scrisori) la Timişoara şi a achiziţionat-o. O parte a publicat-o, în serial, în *Renaşterea Bănăţeană – Suplimentul de cultură, literatură şi artă*, în anul 1998 (nr. 2584/11 august, 2590/19 august, 2596/25 august, 2602/1 septembrie şi 2608/8 septembrie), sub titlul *Scrisori din război, expeditor: Nicolae Munthiu – ofiţer de naţionalitate română de pe frontul din Galiţia (1914-1917)*; în anul 2006 a donat un manuscris cuprinzând respectiva corespondenţă Muzeului Județean de Istorie și Artă-Zalău.

Soţia sa, Sabina, a rămas la Şimleu Silvaniei, împreună cu copiii, de şcolarizarea cărora s-a ocupat fratele ei, Ioan Deleu. Au rezistat vitejește ostilităților și amenințărilor venite din partea autorităților maghiare până în toamna anului 1917, când s-au mutat la casa din Pericei[17].

Din cuprinsul scrisorii datate 4 iulie 1916 aflăm că Nicolae Munthiu povestea mult cu un alt ofițer român, Nerva Oncu, despre cumnatul său, Victor Deleu, cu care acesta din urmă a fost coleg de armă[18].

Odată intrată în război și România, din corespondența lui Nicolae Munthiu se poate observa prudența cu care se exprimă în această problemă. El a depus jurământul de credință față de împărat și nu putea să-și manifeste fățiș bucuria pentru intrarea României în războiul de eliberare al Ardealului. Cu atât mai mult cu cât în urma dezertărilor din armata cezaro-crăiască în România și la ruși, cum făcuse și cumnatul său, Victor Deleu, ofițerii de naționalitate română erau sub strictă supraveghere pe front, iar familiile lor acasă. De asemenea, corespondența era sever cenzurată. Totuși, observăm câteva exprimări cu subînțeles, în cadrul scrisorii din 12 septembrie 1914, în cadrul căreia își exprimă îngrijorarea pentru familia rămasă acasă la Șimleu-Silvaniei și de la care nu avea vești. În acest context, descrie scenariile posibile și îi transmite ce să facă pe viitor, dacă va ajunge în astfel de situații limită:

„Scumpă babă! (sub înțelesul de păpușă, termen folosit de Nicolae Munthiu în toată corespondența cu soția – n.n.). Ziua și noaptea aștept epistolă de la tine ca să aflu în ce situație ați ajuns în urma *întâmplărilor neașteptate din războiul nou*, ca să vă pot da eventuale sfaturi și directive pentru viitor. Până acum însă nu am primit decât corespondența în care scrii că aștepți avizul meu. Nu știu care e cauza, mi-ai scris mai mult sau eu nu am primit epistolele. Eu nu cred că nu ai scris despre *starea voastră de acum care are cu totul alte perspective*. Văzând că nu mai primesc epistolă mă apuc să descriu puțin posibilitățile ce pot urma. Voi sunteți încă departe de frontul de luptă și sperez că veți fi cruțați de apropierea lui. Fiind însă pe lumea aceasta toate posibile se poate întâmpla ca să vie și pe la voi porunca de care până acum numai ardelenii au avut parte, ca adică, să se evacueze. Înseamnă, că cine află cu cale, fuge în alte părți unde se crede că va fi departe de front iar cine nu se îndură să-și părăsească căminul, cu toate pericolele și necazurile ce-l amenință, rămâne acasă. Pentru cazul prim, lasă casă și masă, ducând cu sine numai viața și cele mai de trebuință nimicuri. În cazul al doilea, rămâne acasă, unde eventual, dușmanul nu trebuie să-i nimicească totul. Va fi prin înaintarea dușmanului mai departe, izolat de ai săi, care sunt pe front și cine știe, când se vor mai revedea, pentru că poate ca izolarea să dureze timp îndelungat. Afară de aceea, ajutorul bănesc încă încetează fiind întrerupte toate legăturile locale. *Știe Dumnezeu cum va fi și ce o să se mai întâmple!* Eu ți-am comunicat acestea ca să fi-i în curent cu toate posibilitățile și să poți face cu Ioane (Ioan Deleu, fratele soției sale, Sabina – n.n.) combinațiile pentru viitor. Îmi e negru înaintea ochilor și nu pot zice nimic. Ți-am trimis 300 coroane și cred că le-ai primit. Cu prima ocazie voi trimite mai mult. Eu trupește sunt sănătos, mă apasă numai dorul de voi și grija pentru viitor. În speranța că vederea mea e prea neagră, vă sărută cu mult dor, al tău, Nicolae”[19].

În data de 19 septembrie 1916, scrie că este fericit, deoarece a primit de acasă corespondența, respectiv 3 scrisori, din care a aflat că familia era bine[20].

Corespondența anului 1916 dintre Nicolae Munthiu și soția sa se încheie printr-o scrisoare impresionantă, în care descrie modul în care au petrecut Crăciunul. Din cuprinsul ei reiese în mod clar că războiul nu a însemnat numai bătălii. Aflat în proximitatea morţii, soldatul de pe front, încearcă să petreacă sărbătorile religioase într-o atmosferă cât mai plăcută şi apropiată de cea de acasă.

În afară de câteva permisii scurte, a rămas mobilizat pe front până la terminarea războiului. Sosit de pe front în luna noiembrie 1918, Nicolae Munthiu se implică „cu întregul entuziasm al visului național împlinit”[21]. A fost unul dintre principalii organizatori ai Consiliilor naţionale române şi Gărzilor naționale române din plasa Crasna, Comitatul Sălaj.

Victor Deleu, Gavril Câmpeanu și mulți alți sălăjeni au căzut prizonieri la ruși. La începutul anului 1916, în Rusia se găseau 130.000 de prizonieri români. O parte din prizonierii ardeleni aflaţi în lagărul de la Cyneşma, pe Volga, sunt mutați de către ruși, în toamna anului 1916, într-un alt lagăr, la Darnița, în apropierea orașului Kiev. Aici vor sta 7 luni, după care vor pleca spre Iași pentru a se înrola în armata română. La două zile de la sosirea lui Victor Deleu la Darnița, numărul ofițerilor ajunsese la 121, iar al trupei la 1.600. Ofițerii au fost cazați în case, iar soldaţii în bărăci.

[17] S.J.A.N. Sălaj, *Colecţia familială Deleu*, dos. 65/1975, f. 11-12.
[18] Arhiva Muzeului Județean de Istorie și Artă-Zalău, *mss. Constantin Gomboș*, p. 34.
[19] *Ibidem*, p. 35-36.
[20] *Ibidem*, p. 37.
[21] S.J.A.N. Sălaj, *Colecţia familială Deleu*, dos. 65/1975, f. 12.

Lagărul era condus de generalul rus von Eiche. Singurul care era primit în audiență la el era sublocotenentul Victor Deleu, fiind cel mai în vârstă dintre ofițerii aflați la momentul respectiv în lagăr. El a aflat de la general că erau adunați la Darnița cu scopul de a pleca în România. Generalul primea ordine de la un șef de corp de armată rusească și nu știa mai multe în privința timpului cât urmau să rămână prizonierii ardeleni în lagărul de lângă Kiev.

Fiind singurul ofițer român care era primit de către generalul rus, Victor Deleu i-a expus toate problemele cu care se confruntau. Generalul a permis să fie înființată în lagăr o organizație civilă a soldaților, iar în fruntea ei l-a desemnat pe Victor Deleu, cu titlul de prim-senior, fiind cel mai în vârstă ofițer din lagăr. Așadar, deși nu era cel mai mare în grad, sublocotenentul Victor Deleu a fost ales în funcție datorită faptului că era cel mai vârstnic ofițer:

„Noi îl ascultam pe prim seniorul Victor Deleu – spunea un fost voluntar ardelean – chiar dacă aveam un grad mai mare decât cel de sublocotenent pentru că eram prizonieri de război și considerați de generalul von Eiche, până în momentul când vom fi preluați de armata română, că nu putem fi decât civili. Noi în momentul în care am luat hotărârea să facem ceea ce am făcut, intrând în serviciul neamului, nu ne-am mai considerat soldaţi, că nu mai aveam ceva comun cu armata austro-ungară. În felul acesta noi nu l-am considerat pe domnul Deleu ca pe un comandant, ci l-am considerat numai ca pe un om mai în vârstă căruia îi datorăm un respect. Dacă cineva ar fi încercat să ne fie comandant, în situația în care ne aflam, am fi protestat din toate puterile noastre. Noi cu toții ne-am gândit că este de datoria noastră să fim acolo unde ne chema sângele neamului nostru și aceasta este singura noastră obligație”[22].

Liderul politic al românilor din zona Șimleului s-a impus prin personalitatea sa, prin modestie și spiritul organizatoric, nu doar în calitate de comandant, ci și ca un adevărat frate mai mare pentru toți prizonierii români:

„Că domnul Deleu, prin atitudinea sa, prin faptele sale, prin inițiativele sale, prin înțelepciunea sa, s-a ridicat în ochii noștri cu mult mai presus decât dacă ar fi avut un grad de mareșal, aceasta se datorește firei sale niciodată grăbite, felului cum a privit la modul înfăptuirii idealului nostru comun. Astfel fiind, domnul Victor Deleu a avut din partea noastră nu numai respectul datorat și pe care l-a avut de la început, ci a avut și tot ce putea avea un om de la alți oameni, dragostea noastră”[23].

În funcția pe care o avea, Victor Deleu era ajutat de alți „seniori” în următoarele probleme: state de plată, deoarece primeau soldă, alimentație, informații etc. S-a hotărât ca Victor Deleu să emită ordine de zi care să cuprindă toate problemele. În fiecare vilă exista câte un „senior” care observa și nota problemele cu care se confruntau, după care se ducea personal la Victor Deleu și căutau împreună soluții. S-a mai hotărât ca în fiecare zi 10 ofițeri să se deplaseze cu tramvaiul la Kiev și să cerceteze toate hotelurile, cu scopul de a afla dacă nu există cumva vreun călător din România[24].

De la începutul lunii noiembrie 1916 și până în luna mai 1917, au fost adunați la Darnița 290 de ofițeri, circa 50 de gradați teteriști, toți studenți la diferite facultăți, pe care războiul i-a prins ca gradați caporali și care în octombrie 1916 trebuiau să treacă examenul de ofițeri și aproximativ 60 de învățători gradați, care după legile românești trebuiau să devină ofițeri. Deci, în lagăr erau 290 de ofițeri și 110 candidați de ofițeri, în total 400. Cam tot atâți studenți români erau la facultățile din Budapesta, membri ai Societății „Petru Maior”. Așadar, se poate afirma că la Darnița „era adunată întreaga intelectualitate ce forma generația de război” din Ardeal. Numărul trupei se ridica la aproximativ 2.000 de prizonieri[25].

După cum sublinia profesorul Onisifor Ghibu, lagărul de la Darnița a fost o adevărată școală de moralitate. De asemenea, un fost voluntar sublinia următoarele: „Tot ce s-a întâmplat în Darnița a fost pentru noi toți o școală din care a răsărit un mare principiu de educație, anume principiul *omului de omenie*!”[26]. Acest lucru se datorează, în primul rând, lui Victor Deleu, dar și mentalității sănătoase cu care intraseră în război și pe care o păstraseră cu sfințenie.

În data de 23 aprilie 1917 a avut loc prima adunare a voluntarilor ardeleni şi bucovineni. Aici, la Darniţa, a fost elaborat un memoriu. Din comisia de elaborare a acestuia a făcut parte şi Victor Deleu. Memoriul, tradus în limbile franceză și rusă a fost înaintat guvernelor Rusiei, Franței și a celorlate state aliate. De asemenea, memoriul a fost trimis ziarelor și revistelor rusești, organizațiilor naționale cehe, sârbe, polone și rutene din Rusia și presei românești din Iași.

[22] *Ibidem*, dos. 68/1978, f. 14.
[23] *Ibidem*, f. 15.
[24] *Ibidem*, f. 10-11.
[25] *Ibidem*, f. 13.
[26] *Ibidem*, f. 23.

Declaraţia de la Darniţa a avut un larg ecou în rândurile voluntarilor români aflaţi în Rusia şi a dus la intensificarea acţiunii de organizare pentru reîntoarcerea în ţară şi participarea în luptă alături de armata română.

În data de 3 iunie 1917, un tren special, cu 116 ofițeri și 1.200 de soldați, complet echipați, a pornit din Kiev spre Iași, unde a ajuns pe data de 7 iunie 1917[27]. Astfel, în data de 7 iunie 1917, Victor Deleu sosea la Iași în fruntea primului batalion de voluntari români ardeleni, format la Kiev. A doua zi, pe 8 iunie, în Piaţa Unirii din Iaşi au fost primiţi sărbătoreşte de către autorităţile româneşti, în frunte Familia Regală și prim-ministrul Ion I. C. Brătianu. După cum spunea peste câțiva ani Mihai Popovici, Victor Deleu s-a urcat pe soclul statuii domnitorului Alexandru Ioan Cuza şi a rostit o cuvântare magnifică, care a electrizat întreaga mulţime adunată în piaţă. O redăm și noi în întregime, având în vedere importanța sa istorică deosebită:

„Emoția nu mă lasă să spun atâtea câte aș vrea. De ieri de când am călcat pământul acesta scump, care a fost pururea visul nostru, emoția ne stăpânește pe toți, ne-a răpit aproape graiul.

Totuși sunt dator (cu) un răspuns fratelui Goga și domnului Iancu Nistor, care ne-a cerut să fim credincioși jurământului dat.

Vom fi! Și nu spun o vorbă goală. Dovada cea mai bună e că suntem aci când puteam fi în altă parte.

Și am venit pentru că aici ne-a chemat în primul rând sângele și neamul; în al doilea rând, dragostea de această țară liberă la care zburau zilnic visurile noastre.

Da, am venit, și voiu – o spunem cu toată hotărârea – să facem un protest viu că voi ați venit la noi nu ca cuceritori, ci ca frați liberatori.

Eram datori să venim noi la voi, azi, când voi trăiți noi zile atât de grele.

Venim cu toată încrederea fiindcă suntem siguri că vom birui.

Noi ardelenii am rămas de multe ori numai cu credința în Dumnezeu. Azi o mână dumnezeiască ne arată ce trebuie să facem.

Noi am pornit din ţară străină, dar am pornit cu un singur gând: să mergem acasă.

De aceea drumul nostru nu era decât unul singur: înainte.

Şi mergând înainte vom birui! Vom birui pentru că nu sunt aşa de înalţi Carpaţii cât ne sunt inimile de înălţate.

Azi am devenit cetățenii României, dar cetățenii unei Românii Mari.

Mai avem ceva ce se cade să rostim.

Avem datoria să ne răzbunăm tot trecutul plin de suferință. Și pentru așa ceva cred că se cuvine să murim.

Terminând țin să adaug în numele fraților de luptă că vom da Regelui nostru țara liberă cu hotarele ei naturale”[28].

Ultimele cuvinte rostite de Victor Deleu sunt acoperite de ovații. Este coborât pe pe soclul statuii domnitorului Cuza pe brațe de mulțime și purtat prin rândurile trupei. Ovațiile ajung „la delir”. Toți strigau: „Trăiască frații ardeleni! Trăiască România Mare”

Seria cuvântărilor a fost încheiată de I. P. S. Mitropolitul Moldovei, care, „într-o patriotică vorbire”, a subliniat că sosirea voluntarilor ardeleni reprezenta „începutul unei noi vieți naționale”[29].

În memoriile sale, I. G. Duca nota despre memorabilul discurs al lui Victor Deleu următoarele:

„Toate cuvântările au fost măreţe şi înflăcărate, dar spre uimirea generală, n-au existat pe lângă a lui Deleu care a fost pur şi simplu o minune, ceva de neuitat. N-am avut niciodată curiozitatea să recitesc textul şi nici nu vreau dealminteri, ar fi să comit un păcat, să micşorez impresia pe care nu numai eu, dar toţi cei ce se aflau atunci în Piaţa Unirii au resimţit-o cu atâta emoţiune. A fost una din cele mai puternice impresiuni oratorice din toată viaţa mea”[30].

După emoționantele discursuri, muzica a intonat „Hora Unirii” în piața în care s-a jucat această horă, pentru prima dată, în anul 1859. Acum, a doua oară, unea în același brâu, în aceeași mișcare, pe frații români din Regat și pe cei din Transilvania și Bucovina. Era un moment înălțător și de „însufleţire cutremurătoare și duioasă în acelaș timp”. Erau prezenți în aceeași horă, în jurul statuii domnitorului Cuza, oameni politici și personalități marcante, precum Ion și Vintilă Brătianu, Take Ionescu, Al. Constantinescu, Octavian Goga, Nicolae Iorga, Barbu Ștefănescu Delavrancea, generalii Prezan, Petala etc. S-au prins în horă miniștri,

[27] Constantin Stan, Doru E. Goron, *Contribuţii aduse de voluntarii români transilvăneni şi bucovineni la realizarea unităţii naţionale româneşti (1916-1918)*, în *Acta Musei, Porolissensis*,, XI, Zalău, 1987, p. 335-339.
[28] S.J.A.N. Sălaj, *Colecţia familială Deleu*, dos. 68/1978, f. 58.
[29] *Ibidem*.
[30] I.G. Duca, *Memorii*, Editura Machiavelli, Bucureşti, 1994, p. 254.

generali, bătrâni, femei și copii, precum și mulți ardeleni și bucovineni refugiați, sub privirile Familiei Regale, care urmărea impresionanta horă din balconul regal. Câteva admirabile piese interpretate de corul pe patru voci al ofițerilor ardeleni au încheiat programul serbărilor din Piața Unirii[31].

De la ora 18:30, voluntarii s-au adunat din nou în formație de marș, cu drapelele și muzica în frunte, deplasându-se la cazarma Regimentului 7 Roșiori. A urmat un program artistic foarte reușit pus în scenă de ostașii Corpului I Armată, dat în cinstea fraților ardeleni și bucovineni. Cântece, jocuri, exerciții de gimnastică și interpretarea poemului eroic „Pe-aicea nu se trece", semnat de Corneliu Moldovan și Mircea Rădulescu, au încheiat acea zi de însemnătate istorică, „care va rămâne de-a pururi neștearsă în amintirea acelora cari au avut fericirea s-o trăiască"[32].

Evenimentul a avut un ecou deosebit în presa vremii, dar și în memoriile unor participanți, precum Regina Maria sau Nicolae Iorga. Acesta din urmă sublinia, în legătură cu impresionantul discurs al lui Victor Deleu, următoarele: „Victor Deleu, șeful Ardelenilor, răspunde cu un discurs de o extraordinară putere"[33].

Revenind la Iuliu Maniu, activitatea sa de pe frontul italian este mai puțin cunoscută, în special în anul 1918, înainte ca el să dezerteze de pe front și să joace un rol hotărâtor în realizarea Unirii Transilvaniei cu România. O serie de documente inedite descoperite de către noi la arhivele din Cluj se referă la activitatea lui Iuliu Maniu în lunile iunie și iulie 1918, respectiv din data de 5 iunie până la data de 28 iulie. Din documente reiese că avea gradul de locotenent la Batalionul 26 Artilerie, pe frontul italian. De asemenea, în această perioadă s-a ocupat în special de aprovizionarea trupelor. Principalele sarcini pe care le-a avut au fost achizițiile și preluarea cailor pentru trupă, materiale necesare întreținerii (de potcovit sau harnașament), automobile pentru transport sau aprovizionarea cu alimente a trupei. Cele mai multe dintre documente sunt chitanțe care confirmă primirea acestor materiale sau foi de lucru. Un document mai amplu este raportul detaliat asupra activității și misiunilor îndeplinite de către Iuliu Maniu în perioada 5 iunie – 28 iulie. Din păcate, din aceste documente nu apare data exactă în care a părăsit frontul italian și a venit la Arad, deoarece, după cum am amintit mai sus, ultima dată din documente este 28 iulie 1918[34].

Sălăjenii au jucat un rol important și în cadrul Legiunii de la Praga, înființată la inițiativa lui Iuliu Maniu. Printre ei s-a aflat și Gavril Câmpeanu, care a îndeplinit funcția de secretar al Legiunii. Eliberat din prizonieratul rusesc în data de 2 martie 1918, ajunge la Cernăuți în data 7/25 martie (de Sărbătoarea Bunei Vestiri). Din Cernăuți pleacă spre Praga, unde ajunge în data de 5 mai, în ziua de Paşti, şi a fost repartizat la compania a-IV-a a Regimentului 51 Infanterie. I se acordă concediul de 36 de zile pe care îl primeau prizonierii eliberaţi, însă numai în urma unui examen de limba rusă[35], în faţa unei comisii, care se pare că avea rolul să-i observe pe cei care fuseseră contaminaţi de „virusul" bolşevic. Se reîntoarce în Praga în data de 5 iulie 1918 şi este repartizat la Compania I a Regimentului 51 Infanterie, care se pregătea să plece pe frontul italian. Primeşte un concediu, în data de 20 august, pentru a-şi susţine examenul de corigenţă la Sibiu, la Intitutul Pedagogic „Andrei Șaguna", unde era înscris.

În data de 24 septembrie 1918, revine la Praga, unde este surprins de evenimentele revoluţionare, care au loc în capitala cehă, începând cu ziua de 28 octombrie. Gavril Câmpeanu, martor ocular la aceste evenimente, în memoriile sale, îşi amintea de acea zi în care au început demonstraţiile de stradă. Iată cum relatează el ceea ce s-a întâmplat în Praga, în acea zi memorabilă de sfârşit de octombrie:

„Luni, 28 octombrie 1918, ne-am pomenit, pe la orele 14,30, cu imense manifestaţii pe străzile oraşului Praga - capitala Boemiei. Bucuria cehilor era la culme. Sunau clopotele la toate bisericile şi lumea alerga veselă în toate părţile, în cântece naţionale şi dansuri de mare amploare. Au apărut la geamuri steguleţe tricolore naţionale cehe şi sus pe toate clădirile drapele naţionale. Strigăte în toate părţile: „Trăiască pacea!" „S-a terminat războiul!" – „ura, ura, ura!". Tramvaiurile împodobite cu flori şi steguleţe albe - simbolul Păcii. – O lume nouă, dintr-o dată, cu atmosfera ei de mare sărbătoare, cu multă voie bună peste tot. -

Soldaţii de pe diferitele fronturi, roiau în grupuri mai mari sau mai mici, cari cum puteau, cu tren, camioane, orice alte mijloace de transport, sau pe jos. Soseau trenuri încărcate cu fel de fel de materiale de război. – Războiul s-a sfârşit! Trăiască Pacea!"[36]

[31] S.J.A.N. Sălaj, *Colecția familială Deleu*, dos. 29/1917, f. 61-62.
[32] *Ibidem*, f. 63.
[33] *Ibidem*, f. 68 v.
[34] S.J.A.N. Cluj, *fond personal Iuliu Maniu*, dos. 7/1916-1918, f. 5-42; documentele sunt redactate în limba germană.
[35] S.J.A.N. Sălaj, *Colecția personală Gavril Câmpeanu*, dos. 7/1954, f. 55.
[36] *Ibidem*, f. 57.

Conform celor menţionate de Gavril Câmpeanu în memorile sale, în data de 16/29 octombrie 1918 regimentele româneşti din Praga, la iniţiativa ofiţerilor români au înfiinţat organizaţia militară cu denumirea de *Legiunea Română din Praga*. Iniţiativa a aparţinut căpitanului Alexandru de Simon şi locotenentului Zeno de Herbay. Scopul acestei organizaţii militare româneşti era acela de a concentra toţi soldaţii români, atât cei care se aflau în acel moment în Praga, cât şi cei care se reîntorceau de pe alte fronturi, pentru ca, sub comanda *Legiunii*, să se întoarcă „în scumpul nostru Ardeal, în mod demn şi deplin disciplinat”.

Încă din prima zi s-a înjghebat cancelaria legiunii, pentru a se putea întocmi ordine de zi, rapoarte, înregistrări, evidenţa sau alte acte oficiale. Apoi, s-a luat legătura cu *Senatul Român* din Viena, de unde a primit ordinele şi instrucţiunile necesare.

În ceea ce priveşte reacţia autorităţilor cehe faţă de această iniţiativă a românilor, ea a fost una de „frăţească loialitate” şi i-au sprijinit în demersul lor. Legiunii i s-a pus la dispoziţie, ca sediu, clădirea şcolii Statnîi Gymnazium din Preslav-Ulice, sectorul Schmichov, care era prevăzută cu birouri, dormitoare, sală de şedinţe, curte spaţioasă, pentru a-şi putea desfăşura activitatea şi a fi încartiruiţi în condiţii corespunzătoare, până la plecarea în ţară.

Autorităţile cehe le-au ataşat ca ofiţeri de legătură pe locotenentul Ruffer şi sublocotenentul Raiman, care erau vorbitori de limbă română. Aceştia aveau misiunea de a înlesni diferitele cereri ale românilor pentru cele necesare desfăşurării unei cât mai bune activităţi[37].

În colecţia personală a preotului Gavril Câmpeanu se păstrează şi cele 20 de ordine de zi, începând cu cel din data de 5 noiembrie şi până la plecarea legiunii către ţară. Ordinele erau citite regulat, în fiecare seară, înainte de cină, în curtea cazărmii, fiind aduse astfel la cunoştinţa tuturor soldaţilor. În primul ordin de zi, datat 5 noiembrie 1918, se cerea respectarea curăţeniei în cazarmă şi înştiinţarea numărului de arme, care se aflau la companii. Prin acest ordin de zi, Gavril Câmpeanu a fost numit în funcţia de secretar al legiunii (conducătorul cancelariei, după cum se specifică în ordinul de zi). De asemenea, se trimiteau 100 de soldați la lucru, la cazarma Albrecht a revoluționarilor cehi[38]. De altfel, din studiul ordinelor de zi se observă că soldații români au dat o mână de ajutor atât la efectuarea lucrărilor de întărire militară a cazărmilor Albrecht și Josefkaserne, cât și în alte puncte importante din oraș, ca Barachenspital, Bruscka, Vorechovka sau la fabricile Rinchova, Rincoffer și Karolinenthal. În fiecare zi erau trimişi sub comanda superiorilor în medie între 30 și 50 de soldaţi.

O altă misiune importantă era aceea de a asigura paza celor două gări ale orașului: Stadtbahnhof şi Wilsonbahnhof, pentru a asigura liniștea publică. De asemenea, soldaţii care făceau de serviciu la gară aveau datoria să-i informeze pe soldaţii români care se aflau în trecere să se prezinte obligatoriu la sediul legiunii, unde erau înregistraţi şi împărţiţi la companii[39].

Prin ordinul de zi din 6 noiembrie se făcea și împărțirea sergenților majori pe companii (Dienstführender), după cum urmează: la compania I sergent major Simion Florea; la compania a-II-a, Ioan Orban; la compania a-III-a, Iosif Cristoloveanu; la compania a-IV-a, Teodor Șuteu și la compania a-V-a sergent major Maghiar[40].

În ordinul de zi din data de 9 noiembrie se prevedea ca toţi soldaţii să aibă „cusut pe miţă tricolorul cu *Legiunea Română*, la din contra sergenţii de serviciu vor fi raportaţi”. Aceste însemne, cusute în faţă la chipiu, erau purtate obligatoriu de către toţi ofiţerii, subofiţerii sau soldaţii legiunii. Tot prin acest ordin de zi, soldatul Aurel Dogariu şi sergentul Vasile Durgheş erau numiţi ca ajutori ai lui Gavril Câmpeanu la cancelaria legiunii[41].

La serviciul divin participau toţi ofiţerii şi subofiţerii. În data de 11 noiembrie, o delegaţie românească compusă din V. Mircea, H. Sorescu, N. Baboie, V. Ranca şi Horia Petra-Petrescu a participat şi la serviciul divin ceh, care a avut loc la mănăstirea Strachova[42]. De asemenea, în data de 22 noiembrie, o delegație română compusă din locotenentul Ioan Cojocar și preotul militar Ciobanu a participat la serviciul divin ceh, oficiat la biserica Sanfait, în memoria soldaților din Legiunea cehă căzuți pentru apărarea patriei lor[43]. Aceste prezenţe româneşti dovedesc strânsele relaţii ce se stabiliseră între legiunea română şi poporul ceh, laolaltă având aceleaşi aspiraţii de eliberare de sub stăpânirea austro-ungară şi de a-şi crea fiecare statul naţional unitar propriu.

[37] *Ibidem*, f. 58.
[38] *Ibidem*, dos. 4/1918, f.1.
[39] *Ibidem*, f. 12.
[40] *Ibidem*, f. 2.
[41] *Ibidem*, f. 5.
[42] *Ibidem*, f. 6.
[43] *Ibidem*, f. 17.

În data de 16 noiembrie, întreaga legiune a fost fotografiată în curtea cazarmei, iar pe 17 noiembrie, prin ordinul de zi nr. 13, cu aprobarea *Senatului Român* din Viena, au fost avansaţi la gradul de elevi plutonieri (kadet-aspiranţi) următorii: voluntar sergent dr. Horia Petra-Petrescu; voluntar sergent Vasile Durgheş; voluntar caporal Octavian Buhăţiel; voluntar caporal Liviu Budişan; voluntar fruntaş Victor Peteanu; voluntar infanterist Simion Turcu; voluntar infanterist Victor Chifa; voluntar infanterist Virgil Trufaşiu; voluntar infanterist Octavian Urdea; voluntar infanterist Gavril Câmpeanu şi voluntar infanterist Cornel Mureşan[44]. Comandantul legiunii le-a eliberat adeverințe despre această avansare, care a fost recunoscută de către armata română după terminarea războiului.

Legătura cu *Senatul Român* din Viena era menţinută prin locotenentul Horia Sorescu, care a primit însărcinarea de a fi curierul legiunii[45]. La rândul lui şi *Senatul Român* din Viena şi-a stabilit oamenii de legătură cu *Legiunea Română* din Praga. Astfel la prima lui ședință, din data de 31 octombrie 1918, i-a însărcinat cu această misiune pe Petru Popovici și pe sublocotenentul Colbazi[46]

Din ordinul de zi redactat pe data de 19 noiembrie aflăm faptul că Alexandru de Simon, comandantul Legiunii române, împreună cu locotenentul dr. Crîşmariu şi sergentul instructor Horia Petra-Petrescu au plecat la Viena pentru „afaceri oficioasă”. Comanda legiunii este predată locotenentului Zeno de Herbay[47].

Probabil acum s-a hotărât şi data plecării *Legiunii* spre casă, deoarece, după cum reiese din ordinul de zi datat 16 noiembrie[48], încă nu se știa cât timp va mai sta legiunea în Praga.

Ultimul ordin de zi este redactat de către Gavril Câmpeanu, secretarul legiunii, în data de 24 noiembrie şi cuprinde următoarele:

„Plecarea. Mâine la 1 h a.m. va sta legiunea în curte gata de plecat la gară, - toţi oficerii, suboficerii şi soldaţii să fie de faţă. Bolnavii sub comanda stegarului Cozma vor pleca la gară la 12 h a.m.

Înainte de plecare toţi soldaţii trebuie instruiţi, din partea comandanţilor de comp(anii), - despre purtarea pe transport, mai ales făcuţi atenţi să ţină cea mai mare ordină, ca să nu facă ruşine naţiunei -

Legiunea pleacă sub conducerea Locot(enentului) Z(eno) de Herbay

Mulţumire.

În numele tuturor oficerilor, suboficerilor şi soldaţilor mulţumesc d-lui locot(enent) F. Ruffer şi d-lui sublocotenent Raiman, pentru deosebitul zel şi adevărata dragoste frăţească ce au arătată Legiunei noastre în timpul cât au petrecut în Praga”.

Se mai menționa că a doua zi, la orele 11,30, cazarma va fi luată în primire de către o comisie de la Platzkomanda, fiind preluată de la comandantul cazarmei, locotenentul Zeno de Herbay şi de la administratorul Laur Curea[49].

Un moment deosebit l-a constituit deplasarea legiunii de la cazarmă la gară, despre care Gavril Câmpeanu îşi aduce aminte cu mândrie. Îmbrăcaţi frumos, în ţinută nouă de iarnă, pe care abia o primiseră, cu flori la chipiu, „aliniaţi pe compănii câte patru soldaţi în rânduri, cu drapele şi steguleţe naţionale române şi cehe, în cântări patriotice”, Legiunea română s-a deplasat la gară. Ea a fost însoţită de „popor de toate vârstele” şi de o campanie cehă de onoare, care avea în frunte muzica militară. La gară au avut loc „cuvântări alese de rămas bun, cu îmbrăţişări şi prieteneşti strângeri de mâini”.

Legiunea a fost îmbarcată într-un tren special pus la dispoziţia ei. Astfel, în data de 12/25 noiembrie 1918, orele 19,45, în strigătele necontenite „de frăţeşti urale şi fâlfâiri de steguleţe şi batiste albe”, trenul s-a îndreptat spre Cluj.

Au ajuns la Cluj în data de 14/27 noiembrie, miercurea seara, fiind aşteptaţi şi primiţi la Comânduirea Gărzii Naţionale Române, care se afla sub conducerea *Senatului Român* din Cluj.

Membrii *Legiunii*, după ce au primit laude şi mulţumiri pentru comportamentul lor demn de ostaşi, au fost lăsaţi la vatră. Însă, cei care doreau se puteau înscrie ca membri volutari în Garda Națională Română din Cluj. Este şi cazul lui Gavril Câmpeanu, care se înscrie şi el voluntar. După un scurt concediu revine la Cluj, în data de 15 decembrie[50].

---

[44] *Ibidem*, f. 13.
[45] *Ibidem*, f. 9
[46] Ioan Ranca, *Noi contribuții documentare privind Unirea Transilvaniei cu România*, în *Revista Arhivelor*, an LXIV, vol. XLIX, nr. 3, 1987, p. 287.
[47] S.J.A.N. Sălaj, *Colecția personală Gavril Câmpeanu*, dos. 4/1918, f. 15.
[48] *Ibidem*, f. 12. În acest ordin de zi se stabilea, printre altele, solda pe care urma să o primească fiecare, în funcție de gradul pe care îl avea. Ea era plătită pe câte 5 zile, ținându-se cont și de inflație (supliment de scumpire). Era prevăzută solda și după data de 1 decembrie 1918, de unde rezultă faptul că, în data de 16 noiembrie, nu se știa cât timp va mai staționa *Legiunea* în Praga.
[49] *Ibidem*, f. 20.
[50] *Ibidem*, dos. 7/1954, f. 59.

Aflat în concediu, Gavril Câmpeanu participă la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia. Iată cum relatează Gavril Câmpeanu, în memoriile sale, acest eveniment:

„Dumineca 1 dec(embrie) 1918. Am plecat cu delegaţia plasei Jibou, la Alba Iulia, la Marea adunare a românilor ardeleni, participând la înălţătoarea sărbătoare: Proclamarea Unirii Ardealului cu Patria – Mamă, zi adânc înfiptă în sufletul Neamului Românesc, plină de farmec, de entuziasm şi de neuitare”[51].

Aşadar, scopul principal pentru care se înfiinţase *Legiunea română din Praga*, şi anume acela de a se reîntoarce, în ordine, în Transilvania, unde se simţea nevoia unei organizaţii militare româneşti, fusese atins. Mai mult însă, fiind în mijlocul evenimentelor revoluţionare ale poporului ceh, ea s-a pus, la ordinul marelui om politic Iuliu Maniu, care se afla la Viena[52], la dispoziţia Consiliului Naţional Cehoslovac. Astfel, românii au refuzat să execute ordinele comandamentului austro-ungar și, mai mult, i-au ajutat pe revoluționarii cehi să dezarmeze armatele generalilor Kestranek și Stonsche și să ocupe instituțiile publice din Praga. Au ajutat la înarmarea primelor formații militare cehe, contribuind cu patru camioane pline cu mitraliere, puști pentru infanterie și muniție.

Datorită propagandei efectuate de către soldaţii români, efectivele legiunii au crescut de la 300 de persoane, cât avea la început, la peste 1000 în data de 30 octombrie. În aceste împrejurări, comandamentul militar austriac a capitulat[53].

Ajutorul dat de către soldaţii *Legiunii Române din Praga* la constituirea Republicii Cehoslovace nu a fost uitat de către poporul cehoslovac, între cele două popoare existând o strânsă legătură de prietenie de-a lungul întregii perioade interbelice.

Mai bine cunoscută este activitatea lui Iuliu Maniu în contextul negocierilor de la Arad, nu și cea de la Viena, când, practic, așa cum îi povestea secretarului său, Corneliu Coposu, o lună de zile a făcut ordine în Viena. La Arad a avut loc o reuniune a conducerii P.N.R., la care a participat și Iuliu Maniu. A primit misiunea de a reprezenta Afacerile Externe și Militare ale Transilvaniei și a plecat, în acest sens, la Viena.

La sfârșitul lunii octombrie 1918, armata austro-ungară era complet dezorganizată. Soldații aruncau armele şi se întorceau acasă în mare dezordine. În acest context, marele om politic sălăjean, Iuliu Maniu, care, aşa cum am menționat anterior, fusese încredinţat cu conducerea afacerilor externe şi militare ale românilor transilvăneni, a plecat la Viena, capitala Imperiului austro-ungar. Aici a înființat Sfatul ostaşilor români. Acest organism a preluat comanda efectivă a regimentelor româneşti cu scopul de a se întoarce în ordine în ţară, spre a se pune la dispoziţia Consiliului Naţional Român Central, cu sediul la Arad. Ca atare, la data de 30 octombrie 1918, la Viena, se întrunesc ofiţerii români şi se înfiinţează „Comitetul naţional al românilor din Transilvania”, sub preşedinţia lui Iuliu Maniu[54].

Dar despre rolul jucat de Iuliu Maniu la Viena ar fi mai bine să includem aici opinia unui englez, Ivor Porter, care a petrecut 10 ani în România ca profesor şi diplomat şi l-a cunoscut personal pe Iuliu Maniu. Iată ce spunea acesta:

„Maniu a fost recrutat în armata austro-ungară, la artilerie, în 1914 – o încercare nereuşită de a pune capăt activităţii sale politice. În toamna anului 1918, locotenentul Maniu, între două vârste, se afla într-o Vienă în pragul haosului, unde poliţia şi regimentele austriece scăpaseră, practic, de sub control, iar unităţile româneşti, cum era de aşteptat, păreau neatinse de bolşevism. Mustaţa îngrijită, umerii drepţi şi ochii senini nu i-au adus prea multă autoritate militară, dar îşi câştigase, în schimb, respectul tuturor românilor transilvăneni; a preluat controlul asupra a 60.000 de militari români din zona Vienei. A convins apoi autorităţile să-i permită să opereze din partea Ministerului de Război; cu ceea ce i s-a pus la dispoziţie, el a transferat în Transilvania nu numai soldaţii români aflaţi în jurul Vienei, ci şi pe alţii din regiunea Praga”[55].

După cum se poate observa şi din această relatare, Iuliu Maniu a avut un rol decisiv în repatrierea soldaţilor români, care vor forma primele unităţi româneşti din Transilvania. Astfel, toţi soldaţii români s-au înrolat în legiunile înfiinţate la Praga, în Italia sau în Franţa. Aceste organizaţii militare româneşti, atât cât au staţionat în ţările în care luaseră fiinţă, cât şi în drumul lor spre casă, au dat dovadă „de vrednicie pentru viitorul ce de multe veacuri ne aştepta”, prin comportamentul şi disciplina militară pe care au dovedit-o întregii Europe, aflată într-un accentuat proces de anarhie.

---

[51] *Ibidem*, f. 60.

[52] Încă din luna septembrie 1918, Comitetul Național al Românilor din Ardeal îndeplinea rolul unui guvern românesc, în care Iuliu Maniu primise însărcinarea să se ocupe de afacerile externe și militare ale Transilvaniei. El a înființat în capitala imperiului, la Viena, *Senatul Român*, de la care primeau ordine toate organizațiile militare românești constituite în marile orașe, pentru a se reîntoarce acasă.

[53] Elie Bufnea, *Formaţiile de voluntari*, în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul. 1918-1928*, Bucureşti, 1929, vol. I, p. 139.

[54] Sever Stoica, *op. cit.*, p. 112-115.

[55] Ivor Porter, *Operaţiunea Autonomus*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1991, p. 17-18.

O temă mai puțin studiată în istoriografia sălăjeană este cea referitoare la soarta românilor rămași acasă, în special cea a femeilor și copiilor. În timp ce bărbații erau mobilizați pe front, în armata austro-ungară, tot greul gospodăriei a căzut în sarcina femeilor. Astfel, pe lângă creșterea copiilor, ele trebuiau să se îngrijească de animalele din gospodărie şi de munca pământului, pentru a putea supraviețui în acei ani foarte grei pentru întreaga populație. În plus, mai erau şi rechiziţiile forţate pentru front, care erau luate de la populație.

Referitor la greutățile cu care s-au confruntat locuitorii din satul Zalnoc, de exemplu, în timpul Marelui Război, am descoperit în Registrele parohiale de stare civilă o însemnare inedită a preotului Buteanu, din anul 1916, pe care o redăm în continuare, fiindcă ea reprezintă o radiografie a ceea ce s-a întâmplat în Sălaj, în acele vremuri de restriște:

„Resbelul european a durat anul întreg (1916 – n.n.). – România a căzut în mâinile germanilor şi austro-ungarilor; scumpete foarte mare – bucate s-a făcut puține. Fiecare familie trebuie să dee pentru miliție bucate. Le recvirau (rechiziționau pentru front – n.n.) cu diregătoria civilă şi militară. Vitele arari foarte scumpe, aşişderea bucatele cu cubul grâu cu 80 cor. dar prețul maximal era numai 41 coroane. Vitele pereche de boi cu 5-10 mii coroane, o vacă 2000 coroane şi şi mai scumpe vaci trecea 3 mii coroane – Femeile erau plugari, deoarece oamenii erau în resbel – tot femeile secerau şi clădeau şi semănau, şi tot hotarul era lucrat; erau foarte sârguincioase, purtau gunoiul şi noaptea; le era frică de foamete – Pre lângă toată sârguința, anii au fost rei – neroditori, ploi multe, ernia (iarna – n.n.) defel nu era frig şi aşia se făceau puține bucate. Una era în belşug – bani şi omul cât de serac dădea sute pe o scroafă cu purcei (8) poteai cumpăra o moşie. Pământurile nu aveau trecere, nu le lua nimeni. – Lemnele metri cu 20 coroane crengile carii cu 5 coroane (care la preţul real erau 5 coroane – n.n.). În general, considerând mărimea resbelului, au morit puţin din soldaţi din Zalnoc, abea 3 inşi au morit în resbel în anu 1916”[56].

În anii grei ai Marelui Război, preotul celib Buteanu, care în perioada interbelică ajunge canonic al Episcopiei Greco-Catolice de Oradea, a trecut peste unele canoane bisericești, precum cele trei anunțuri înainte de căsătorie, acordând dispense soldaților care se întorceau de pe front și doreau să se căsătorească. Desigur că ne gândim la faptul că odată plecaţi înapoi pe front exista posiblitatea ca ei să nu se mai întoarcă. Astfel, preotul Buteanu nota în registrul de căsătoriţi că în anul 1916 a cununat 3 soldaţi care au venit de pe front în permisie: Junjan Gheorghe a lui Teodor, soldat în Regimentul 51 italian, căsătorit în data de 6 februarie cu Bulgărean Marişca; Bulgărean Nicolae, căsătorit cu Boşca Lucreţia, în data de 16 aprilie; Gurzău George, soldat de pe frontul din Bucovina, căsătorit cu Mădrasan Floare, în data de 24 aprilie, „a doua zi de Paşti, fără vestiri, cu dispensaţie”.

În următorii ani, 1917-1918, alţi 8 soldaţi aflaţi în permisie s-au căsătorit. Printre ei, Sas Emil, „Milian”, care s-a căsătorit în data de 11 iunie cu Talpoş Victoria, fiica lui Talpoş Demetriu, fost primar şi învăţător în Zalnoc. Era soldat pe frontul italian, la Gorez şi Kosteno şi a decedat apoi. Racolţia Mihaiu s-a căsătorit cu Balint Lucreţia, în data de 18 septembrie 1918. El a fost prizonier în Rusia (Gubernium Simbirsky). Mitraşca Iuon, originar din Bobota, soldat în Regimentul 51 din Praga, s-a căsătorit cu Şandor Marişca din Zalnoc, în data de 3 octombrie 1918[57].

În Registrele parohiale de stare civilă existente la arhivele din Zalău, pe lângă Sas Emil, mai sunt amintiţi următorii fii ai Zalnocului, care au decedat în vremurile tulburi ale Primului Război Mondial: Alesuţan Dimitrie, născut la 12 octombrie 1892; Bulgărean George, născut la 21 aprilie 1895; Junjan George, născut la 7 mai 1895, a fost lovit de un glonț în cap şi a decedat în data de 21 ianuarie 1917, fiind îngropat pe frontul din Bucovina, la Argestru; Balint George, născut la 25 mai 1896, a decedat pe frontul italian, la Monse Campigolessi Asiago, în data de 17 iunie 1917; Giungian Demetriu, născut la 13 noiembrie 1897, „a murit în resbel”[58].

Pe lângă registrele parohiale de stare civilă, o sursă importantă și inedită de informații legate de participarea sălăjenilor la Primul Război Mondial o constituie tabelele întocmite la inițiativa Astrei, în anul 1922.

Ideea de a aduna toate datele statistice referitoare la jertfele „de sânge” și „avere” aduse de români în Marele Război, a fost lansat în presa românească din Ardeal, pentru a nu avea situația de după revoluția pașoptistă, din 1848-1849, în urma căreia datele au fost „adunate pe dibuite, fără temeiu de exactitate”, prin strădaniile lui George Barițiu.

[56] S.J.A.N. Sălaj, *Colecția registrelor parohiale de stare civilă*, Registrul nr. 1356/1890-1945, f. 37.
[57] *Ibidem*, f. 37-41.
[58] *Ibidem*, Registrul nr. 1355/1884-1903, f. 46-47.

Scopul avut în vedere atunci când s-a lansat ideea trebuie căutat „în împrejurarea, că așa cum începuse și cum era purtat războiul, temerea era mare, că rezultatul său final va fi cel nedorit de noi, învingerea puterilor centrale și rămânerea noastră, a Românilor din statul ungar, și pe mai departe în legăturile avute cu maghiarii". În vederea unei eventuale astfel de situații, spune Teodor Păcățian, „se dorea să ne înarmăm din bună vreme, aducându-ne toate argumentele, toate dovezile, cu cari să arătăm contrariilor politici în luptele pe cari le vom mai avea de purtat cu ei, că după ce ne-am făcut și de astă-dată, ca totdeauna în trecut, datorința față de patrie, aducând jertfe însemnate pentru ea, cuvine-se, ca patria, care până aici nu era și a noastră, să nu mai fie zgârcită față de noi, ci să ne dea drepturile politice-naționale cari ne compet, ca unui popor de peste trei milioane de suflete, alcătuitor și el de stat, întocmai ca maghiarii"[59].

Odată cu lansarea ideii de culegere a datelor statistice, s-a ajuns la concluzia că cea mai indicată pentru a realiza acest deziderat era Asociațiunea din Sibiu (Astra), împreună cu despărțămintele ei. Ca urmare, în ședința din 10 iulie 1915, Comitetul Central al Astrei a abordat această problemă, considerând că preoții celor două biserici românești, ortodoxă și greco-catolică, „cu îndrumarea primită de la autoritatea lor bisericească", vor putea să adune datele statistice, având ca instrument de lucru un chestionar întocmit de către secțiunea istorică a Astrei, ce cuprindea peste 50 de întrebări[60].

Având în vedere faptul că erau vremuri de război, Secțiunile științifice-literare ale Astrei s-au întrunit în ședință abia în data de 2 august 1920, când au luat în dezbatere această problemă și au decis ca secțiunea istorică să mandateze un membru al său pentru colectarea datelor „de mare interes pentru istoria contemporană" a românilor. În calitate de președinte al secțiunii istorice, Teodor V. Păcățian, își asumă misunea, elaborând un cap de tabel nominal despre românii care au luat parte la războiul mondial din anii 1914-1918, întocmind și un „plan întreg de lucrare", pe care l-a supus apoi aprobării secțiunii istorice, care s-a întrunit la Cluj, în data de 18 iunie 1921[61].

Față de anul 1915, după război, situația românilor era, din fericire, alta. Acum aveau propriul aparat administrativ, format din prefecți, primari, notari, secretari de primării etc., care se puteau ocupa mai bine decât preoții de adunarea datelor statistice, urmând ca doar la final să fie chemați preoții, învățătorii și câte un plugar „mai de frunte" din fiecare comună, să ajute la revizuirea și eventual completarea datelor lipsă din tabele. Odată cu tabelul, Teodor V. Păcățian propune ca fiecare primărie să realizeze și un scurt raport referitor la evenimentele revoluționare din toamna anului 1918, când mulți dintre soldații „infestați" cu virusul bolșevic s-au dedat la devastări și violențe, în special asupra fostelor autorități, dar au produs pagube și asupra avutului proprietarilor români.

În ședința din 18 iunie 1921, care s-a ținut la Cluj, secțiunea istorică a Astrei a aprobat planul elaborat de Teodor V. Păcățian, sprijinit și de prof. univ. dr. Ioan Lupaș, în calitate de referent. Cu executarea planului a fost încredințat Teodor V. Păcățian, care a elaborat și un model pentru secretarii de comune și orașe, întocmind tabelele pentru o comună din județul Târnava Mică. Totodată, Astra a votat și un buget de 60.000 de lei pentru ducerea la bun sfârșit a acestui proiect[62].

În derularea proiectului, Teodor Păcățian a avut un sprijin deosebit din partea funcționarilor publici dedicați ai Directoratului General de Interne din Cluj până la desființarea acestuia de către noul guvern liberal.

Teodor V. Păcățian a încercat să elaboreze un tabel nominal care să cuprindă cât mai multe date despre toți românii care au luat parte la război. În primele coloane ale tabelului trebuia răspuns la următoarele întrebări: câți români din comuna sau orașul respectiv au luat parte la război ca soldați mobilizați, ca întrebuințați la servicii auxiliare sau mobilizați pe loc, ca arestați, internați sau refugiați din motive politice, însemnându-se la fiecare, prin completarea rubricii corespunzătoare. Urmează apoi răspunsul la întrebarea ce s-a întâmplat cu ei: a decedat ca erou pe câmpul de luptă, a decedat în pribegie, în închisoare, la locul de internare, acasă sau în urma bolilor contactate în timpul războiului; a venit acasă ca invalid, bolnav, rănit, dar s-a însănătoșit sau a venit acasă deplin sănătos. La rubrica 16 mai era întrebarea dacă erau persoane date dispărute până la acea dată. Alte rubrici conțin întrebări legate de văduvele și orfanii rămași în urma celor decedați și, nu în ultimul rând, cu ce medalii au fost decorați participanții români la război[63].

Tabelul final și modelul de comună au fost aprobate în cadrul ședinței secțiunii istorice a Astrei, care a avut loc la Cluj, în data de 23 noiembrie 1921.

---

[59] Teodor V. Păcățian, *Jerfele Românilor din Ardeal, Bănat, Crișana, Sătmar și Maramureș, aduse în războiul mondial din anii 1914-1918*, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1923, p. 3.
[60] *Ibidem*, p. 4.
[61] *Ibidem*, p. 5.
[62] *Ibidem*, p. 6-7.
[63] *Ibidem*, p. 8-9.

A doua zi, Directoratul General de Interne din Cluj a adresat subprefecților județelor din Ardeal și Banat o circulară, în care se sublinia că Astra intenționa „să compună o lucrare istorică de mare însemnătate, în care să cuprindă toate datele statistice, referitoare la jertfele pe cari le-a adus poporul român de dincoace de Carpați în războiul din anii 1914-1918". Cum datele se puteau culege doar cu ajutorul organelor administrative locale, conducerea directoratului a transmis rugămintea Astrei de a sprijini acest demers important. Totodată, le transmite că fiecare comună urma să primească câte un formular tipizat, după modelul elaborat de Astra pentru o comună din județul Târnava Mică, cerându-le „tot sprijinul posibil pentru cât mai grabnica înfăptuire a lucrării", fiind dat ca termen finalul lunii februarie 1922[64].

Pentru ca datele adunate de către funcționarii primăriilor să fie cât mai exacte, se recomanda celor încredințați cu întocmirea tabelelor „să meargă din casă în casă, sau să cheme la primărie pe rând capii de familie pentru ca din gura celor interesați să afle starea lucrului din fiecare familie și să primească informațiile pentru umplerea corectă a rubricelor din tablou"[65].

Deși în teorie nu era un proiect prea complicat, în practică s-a dovedit mai greu de înfăptuit, astfel că până la sfârșitul lunii februarie 1922, directoratul din Cluj nu primise niciun tabel de la comune sau orașe. Primul tabel care a fost completat și trimis la Cluj a fost cel al orașului Oradea, la jumătatea lunii martie 1922. În acest context, abia la începutul lunii noiembrie 1922 erau intrate la Astra tabelele din ultimele 4 județe rămase restante, după care Teodor V. Păcățian a trecut la centralizarea lor[66].

Din datele statistice centralizate, adunate din 22 de județe, cu 40 de comune urbane și 4.183 de comune rurale, reiese că la începutul războiului populația românească de dincoace de Carpați era de 2.979.614 de persoane, din care au luat parte la război 489.544 de persoane[67].

Din analiza tabelului centralizator al județului Sălaj reiese că populația românească din cele 233 de localități (în afară de orașele Zalău și Șimleu Silvaniei), care au trimis datele statistice, era de 146.274 locuitori. Numărul celor decorați în cursul războiului – 2.272, contribuții benevole pentru armată – 304.100 lei, pagube de război ale localităților în total – 801.000 lei. Au luat parte la mișcările impuse de război: la partea activă, ca soldați pe front – 23.645; la partea sedentară, pe servicii auxiliare sau mobilizați pe loc – 1.344; chemați fiind pentru a fi arestați sau internați – 16; au fost refugiați – 5.

În ceea ce privește soarta îndurată în timpul războiului: morți pe câmpul de luptă – 2.227; morți în temniță, în pribegie, în spital, în urma bolilor sau rănilor – 522. S-au întors acasă: ca invalizi – 1.136; răniți, bolnavi, însă în prezent (în 1922 –n.n.) sunt sănătoși – 1.693; deplin sănătoși – 17.735; sunt dispăruți – 1.697. În urma decedaților/dispăruților au rămas: văduve – 1.995; orfani – 4.392.

După clasele sociale, au luat parte la mișcările impuse de război: intelectuali – 163; comercianți și meseriași – 479; plugari – 24.368.

Din orașul de reședință Zalău, oraș majoritar unguresc, au fost mobilizați doar 26 de români, din care 16 s-au întors acasă sănătoși, 3 au decedat pe front, unul în temniță, pribegie etc., 6 dispăruți; văduve: orfani, nu s-au înregistrat. Categorii sociale: un intelectual (dr. Ioan Suciu, originar din Corund, de profesie avocat, care a avut gradul de locotenent de rezervă), 4 comercianți sau meseriași, 21 plugari.

În orașul Șimleu Silvaniei, centrul cultural, religios și economic al românilor sălăjeni, unde exista o populație românească de 1792 suflete, au fost mobilizați 152 de români, decorați 55; după categorii sociale, 41 erau intelectuali, 17 comercianți sau meseriași și 94 plugari. S-au întors acasă sănătoși 109, 9 au decedat pe front și 24 au dispărut. Văduve 9, copii orfani 18. Dintre șimleuani, dr. Alexandru Aciu și dr. Coriolan Meseșianu au ajuns la gradul de căpitan, fiind decorați cu signum laudis I. Dintre cei 4 fii ai preotului Alexandru Sima din Pericei, în tabele apare doar fiul Alexandru, plugar, din Pericei, soldat[68].

În total, din Transilvania au fost mobilizați în cadrul armatei austro-ungare 926.500 de bărbați, în perioada 1 august 1914 – 1 noiembrie 1918. Din numărul total, pe naționalități, românii reprezentau 52,27%, respectiv 484.924 de oameni, urmați de maghiari cu 257.110 (27,75%), germani cu 87.500 de oameni (9,44%), iar restul de 10% erau de alte etnii (evrei, slovaci, ruteni, armeni, rromi etc.)[69].

În concluzie, se poate afirma faptul că și populația românească din județul Sălaj și-a adus aportul de „sânge" și „avere" la Marele Război, de la simplul țăran gospodar până la elita existentă la vremea respectivă, precum au fost cazurile lui Iuliu Maniu, Victor Deleu, Nicolae Munthiu sau Gavril Câmpeanu, care au avut apoi o contribuție însemnată la realizarea Unirii Transilvaniei cu România, la 1 Decembrie 1918.

[64] *Ibidem*, p. 10.
[65] *Ibidem*, p. 14.
[66] *Ibidem*, p. 16-17.
[67] *Ibidem*, p. 20.
[68] Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, *fond ASTRA*, Listele participanților la Primul Război Mondial. Județul Sălaj, dos. 10/1914-1918, f. 2-5.
[69] Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 23-24.

ANEXE

Tabel centralizator al județului Sălaj
XVI.
JUDEȚUL SĂLAJ

Numărul curent	Comunele din județ	Poporațiunea română a comunei	Numărul celor decorați în cursul războiului	S-au făcut contribuiri benevole pentru armată	Pagubele de războiu ale comunei în total	Au luat parte la mișcările impuse de războiu				Soarta îndurată în timpul războiului						În urma decedaților /dispăruților au rămas		După clase sociale au luat parte la mișcările impuse de războiu		
						chemați fiind						S-au reîntors acasă								
				în Lei		la partea activă, ca soldați pe front	la partea sedentară, pt. servicii auxiliare, sau mobilizat pe loc	pentru a fi arestați sau internați	au fost refugiați	morți pe câmpul de luptă	morți în temniță, în pribegie, în spital, în urma bolilor sau rănilor	ca invalizi	răniți, bolnavi, însă în prezent sunt sănătoși	deplin sănătoși	sunt dispăruți	văduve	orfani	Intelectuali	comercianți și meseriași	plugari
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**	**19**	**20**	**21**
1	Zălau	-	-	-	-	26	-	-	-	3	1	-	-	16	6	-	-	1	4	21
2	Șimleul Silvaniei	1792	55	-	-	152	-	-	-	9	2	7	1	109	24	9	18	38	18	96
3	Acâș	471	-	-	-	57	5	-	-	8	-	4	-	49	1	4	10	1	1	60
4	Aghireș	726	1	-	-	113	18	-	-	12	1	8	7	96	7	15	38	1	1	129
5	Agrij	876	1	8000	-	158	14	-	-	2	5	6	15	126	18	15	23	-	-	172
6	Aleuș	480	3	-	-	81	-	-	-	3	-	4	-	67	7	4	6	-	-	81
7	Archid	18	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	4
8	Arduzel	88	-	-	-	9	1	-	-	-	1	1	-	8	-	1	1	-	-	10
9	Arghihat	534	-	-	-	77	30	-	-	1	7	8	6	65	20	4	9	3	-	104
10	Asuajul de Jos	1068	1	-	-	234	21	-	-	35	9	17	-	189	5	28	52	-	-	255
11	Asuajul de Sus	1400	-	-	-	259	11	-	3	37	4	3	29	190	10	24	41	3	1	269
12	Babța	1057	11	-	-	142	-	-	-	2	-	4	-	111	25	1	1	-	-	142
13	Bădăcin	810	25	-	-	95	14	-	-	-	-	11	21	77	-	-	-	-	-	109
14	Badon	589	-	-	-	116	-	-	-	8	-	2	-	100	6	-	-	-	-	116
15	Băița	1339	41	-	-	265	18	-	-	31	-	14	63	154	21	18	59	1	1	281
16	Bălan	1359	8	3000	-	280	21	1	-	34	5	4	5	237	17	23	61	-	-	302
17	Ban	860	6	-	-	121	-	-	-	19	-	12	-	90	-	8	21	-	-	121
18	Bănișor	895	23	-	-	106	-	-	-	18	-	11	-	77	-	15	27	-	-	106
19	Bârsa	360	-	-	-	67	-	-	-	8	-	3	9	42	5	3	7	-	-	67
20	Bârsăul de Jos	805	9	-	-	172	-	-	-	2	1	5	-	134	30	10	13	1	-	171
21	Bârsăul de Sus	1450	10	-	-	328	-	-	-	14	6	16	2	252	38	35	70	2	12	314
22	Băsești	1050	8	-	-	181	-	-	-	30	3	3	-	140	5	16	45	-	-	181
23	Benefalău	474	-	-	-	76	14	-	-	11	-	7	2	69	1	-	5	2	2	86
24	Bicaz	870	22	-	-	181	6	-	-	22	14	6	18	108	19	28	65	7	1	179
25	Bilghez	15	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
26	Biușa	319	12	-	-	57	-	-	-	11	-	-	-	46	-	-	-	-	-	57
27	Blaja	267	17	-	-	47	-	-	-	4	-	-	16	17	10	5	14	2	-	45
28	Bobota	1223	39	-	-	189	5	-	-	12	2	8	46	109	17	12	24	1	3	190
29	Bocșa Română	999	-	-	-	165	-	-	-	1	-	7	-	157	-	-	-	-	-	165
30	Bocșița	321	-	-	-	64	-	-	-	4	1	2	4	53	-	4	7	-	-	64
31	Bodia	348	-	500	-	71	7	-	-	15	1	2	6	52	2	7	9	-	-	78

32	Boghiș	149	5	-	-	6	-	-	-	-	-	2	-	4	-	-	-	-	-	6
33	Bogdana	1093	-	1200	-	159	6	-	-	6	4	3	7	110	35	19	32	-	-	165
34	Boian	650	2	-	-	112	-	-	-	18	-	4	-	89	1	7	19	-	-	112
35	Boianul Mare	911	16	-	-	179	11	-	-	19	12	3	31	113	12	24	62	1	6	183
36	Borla	13	2	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	1	-
37	Borza	409	2	-	-	84	-	-	-	11	6	3	-	62	2	6	15	1	2	81
38	Bozieș	128	4	-	-	15	-	-	-	-	-	2	-	13	-	-	-	-	-	15
39	Bozna	537	1	2000	-	111	3	-	-	3	7	2	6	80	16	15	21	1	-	113
40	Brebi	1200	3	-	-	231	1	-	-	29	1	14	-	181	7	16	41	-	-	232
41	Brusturi	412	6	-	-	71	3	-	-	11	2	2	-	59	-	7	13	-	-	74
42	Buciumi	1948	3	3000	-	265	9	-	-	18	13	17	14	194	18	23	36	6	2	266
43	Bulgari	373	5	-	-	82	-	-	-	13	-	4	2	50	13	2	7	-	-	82
44	Camăr	85	5	-	-	23	1	-	-	2	3	-	-	18	1	-	1	-	1	23
45	Cățălul Român	1388	3	-	-	243	-	-	-	58	6	2	1	175	1	33	63	-	-	243
46	Cățălul Ung.	461	-	-	-	80	-	-	-	3	7	2	1	64	3	8	15	-	-	80
47	Căuaș	780	37	-	-	115	7	-	-	8	1	6	17	78	12	12	26	2	8	112
48	Cean	310	15	-	-	60	-	-	-	1	6	1	3	46	3	7	13	2	1	57
49	Cehalul Român	1276	15	-	-	146	8	-	-	11	-	7	69	58	9	11	23	-	1	153
50	Cehalul Ung.	154	4	-	-	29	1	-	-	-	-	2	23	5	-	-	-	-	3	27
51	Ceheiu	909	40	9000	-	172	21	-	-	11	4	7	2	145	24	22	23	1	3	189
52	Cehul Silvaniei	347	-	-	-	6	-	-	-	1	-	-	-	5	-	-	-	-	-	6
53	Cerișa	420	-	500	50000	85	5	-	-	9	2	4	8	62	5	6	11	-	2	88
54	Chechiș	1241	48	-	-	217	9	-	-	15	5	10	40	148	8	17	47	-	1	225
55	Chegea	771	1	-	-	108	-	-	-	7	3	4	-	77	17	14	29	1	3	104
56	Chelința	735	3	-	-	112	11	-	-	17	5	8	-	91	2	7	15	-	1	122
57	Chendrea	725	6	2000	-	166	6	-	-	12	-	6	6	130	18	19	36	-	-	172
58	Chereușa	256	7	5000	-	38	-	-	-	-	-	-	4	34	-	-	-	-	1	37
59	Chesi	48	1	-	-	11	2	-	-	2	-	-	5	4	2	3	6	-	-	13
60	Cheud	1016	34	-	-	178	2	-	-	9	3	10	8	131	19	6	19	1	1	178
61	Chichișa	285	22	13000	-	53	-	-	-	3	2	3	11	30	4	-	6	1	-	52
62	Chieșd	1438	51	-	-	191	-	-	-	5	2	7	2	165	10	10	25	2	14	175
63	Chilioara	826	17	5000	-	156	7	-	-	8	-	6	6	125	18	13	23	-	-	163
64	Chișfalău	537	9	-	-	50	9	-	-	5	-	1	2	46	5	5	20	-	5	54
65	Cig	622	15	-	-	74	8	-	-	6	3	7	9	48	9	10	36	-	2	80
66	Ciglean	413	9	-	-	97	14	-	-	12	4	6	-	80	9	11	32	1	-	110
67	Cioara	270	3	-	-	56	-	-	-	3	-	5	-	43	5	6	17	-	-	56
68	Ciumărna	718	2	2000	-	105	24	-	-	9	5	3	5	101	6	9	21	-	-	129
69	Curitău	732	23	-	-	65	-	-	-	-	-	12	15	38	-	-	-	-	-	65
70	Ciuta	409	4	-	-	69	2	-	-	8	-	7	1	53	2	7	9	1	-	70
71	Cizer	1294	1	-	-	275	-	-	-	33	-	13	1	205	23	35	78	-	-	275
72	Corni	771	17	15000	300000	156	16	-	-	14	7	7	15	112	17	23	37	-	3	169
73	Corund	401	22	-	-	59	6	-	-	1	-	4	7	47	6	5	10	-	1	64
74	Coșeiu	548	18	5000	-	130	-	-	-	7	-	4	13	90	16	12	19	-	-	130
75	Cosniciu de Jos	597	4	2000	100000	71	12	-	-	8	3	3	2	60	7	13	26	-	1	82
76	Cosniciu de Sus	470	14	1000	50000	57	24	-	-	7	-	1	8	62	3	4	6	-	2	79
77	Crasna	372	3	-	-	47	-	-	-	5	-	2	2	38	-	1	-	4	2	41
78	Crasna Pățălușa	92	-	-	-	4	1	-	-	-	1	-	-	2	2	2	4	-	-	5
79	Creaca	597	5	-	-	96	2	-	-	16	11	2	-	69	-	18	33	2	-	96
80	Cristur	655	11	-	-	105	10	-	-	14	1	5	1	89	5	4	13	1	16	98
81	Crișteleс	764	21	8000	-	133	26	-	-	2	9	9	16	110	13	12	20	-	-	159
82	Cuceu	1968	11	5000	-	175	15	-	-	24	13	5	27	114	7	24	63	2	3	185
83	Derșida Mică	771	22	10000	-	115	24	-	-	11	-	5	30	82	11	14	33	-	2	137
84	Dioșod	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
85	Doba Mare	31	4	-	-	8	2	-	-	2	-	-	2	4	2	-	-	-	1	9
86	Doba Mică	28	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	3

87	Dobrin	465	16	-	-	73	2	-	-	9	5	2	4	51	4	13	22	-	-	75
88	Doh	555	15	-	-	102	6	-	-	7	4	3	7	78	9	12	40	-	1	107
89	Domnin	861	-	-	-	102	-	-	-	9	-	4	-	81	8	6	10	-	-	102
90	Drighiu	586	10	-	-	81	-	-	-	9	-	6	-	61	5	6	18	2	-	79
91	Dumuslău	334	6	-	-	42	3	-	-	6	2	4	12	19	2	4	10	-	-	45
92	Fetindia	320	1	-	-	48	6	-	-	6	-	4	16	25	3	5	7	-	-	54
93	Firminiș	573	21	2500	-	119	8	1	-	13	5	5	15	87	3	5	4	-	-	128
94	Fizeș	633	8	-	-	145	3	-	-	7	3	6	10	97	25	12	11	2	1	145
95	Gâlgău	1181	42	-	-	181	10	-	-	13	4	12	35	118	9	19	63	1	2	188
96	Gălpâia	735	10	600	-	164	1	-	-	14	1	6	1	128	15	16	27	-	1	164
97	Gârceiu	1142	6	-	-	176	-	-	-	14	2	1	1	149	9	3	3	1	1	174
98	Ghirolt	400	15	-	-	59	2	-	-	2	2	2	19	34	2	2	5	3	2	56
99	Giorocuta	682	16	7000	-	40	13	-	-	5	-	6	9	29	4	6	11	-	-	53
100	Gîrdani	832	-	-	-	201	8	-	-	17	6	9	20	134	23	20	40	-	-	209
101	Giumelciș	1197	-	-	-	163	46	-	-	15	5	4	2	172	11	11	36	1	1	207
102	Giurtelecul Hododului	1276	4	-	-	278	-	-	-	-	2	14	3	203	56	18	39	-	-	278
103	Giurtelecul Șimleului	1295	19	-	-	190	7	-	-	42	-	13	1	139	2	22	49	1	-	196
104	Guruslăul Ung.	159	-	-	-	33	-	-	-	4	-	-	1	28	-	-	3	-	-	33
105	Halmășd	1173	7	-	-	180	22	-	-	28	-	10	-	157	7	15	36	-	-	202
106	Hereclean	495	15	-	-	96	5	-	-	17	1	4	3	74	2	14	14	1	-	100
107	Hidig	911	39	-	-	112	49	-	-	7	2	8	32	90	22	11	27	1	6	154
108	Hodod	202	3	-	-	14	1	-	-	-	-	-	-	15	-	-	-	1	-	14
109	Horoat	449	9	-	-	77	2	-	-	5	2	11	24	32	5	4	6	-	2	77
110	Horoatul Român	250	-	-	-	40	-	-	-	5	-	5	-	29	1	-	-	-	-	40
111	Hotoan	602	37	8000	-	115	-	-	-	18	-	4	26	60	7	8	15	2	13	100
112	Hurez	518	3	-	-	118	2	-	-	21	2	9	-	88	-	11	21	-	-	120
113	Husasău	295	8	-	-	72	-	-	-	16	-	6	-	50	-	4	19	-	-	72
114	Husia	395	-	5000	2000	99	3	-	-	8	-	2	-	87	5	6	20	-	-	102
115	Husmezeu	405	9	-	-	71	-	-	-	9	-	1	-	55	6	-	4	1	1	69
116	Iaz	861	1	-	-	108	29	-	-	6	1	2	7	109	12	6	17	-	-	137
117	Ilișua	105	3	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	9
118	Inău	845	6	-	-	175	10	-	-	22	8	14	1	129	11	9	23	-	-	185
119	Ipu	389	19	-	-	48	7	-	-	12	-	3	-	40	-	7	14	-	1	54
120	Jac	856	13	-	-	190	-	-	-	13	12	12	1	126	26	23	59	2	2	186
121	Jibău	532	7	-	-	76	9	-	-	4	2	5	4	61	9	7	14	4	8	73
122	Lazuri	329	5	-	-	69	2	-	-	-	1	8	3	47	12	7	13	-	-	71
123	Leleiu	127	1	-	-	31	-	-	-	-	-	3	1	24	3	1	2	1	-	30
124	Leșmir	69	1	-	-	18	-	-	-	2	-	-	-	15	1	1	-	-	-	18
125	Lompirt	234	8	-	-	35	-	-	-	1	1	-	-	24	9	1	3	1	-	34
126	Lupoaia	358	5	-	-	56	-	-	-	8	4	3	1	39	1	1	5	-	4	52
127	Mal	955	13	-	-	78	-	-	-	-	-	7	-	70	1	1	4	-	-	78
128	Mălădia	587	7	6000	-	121	4	-	-	1	6	4	4	91	19	13	22	2	1	122
129	Mânău	473	7	-	-	75	1	-	-	4	1	5	7	53	6	7	14	-	-	76
130	Marca	952	30	4000	150000	158	34	-	-	19	2	6	-	152	13	14	30	-	2	190
131	Marin	703	1	-	-	134	-	-	-	18	-	5	-	109	2	11	27	-	-	134
132	Meseșsângeorgiu	775	-	1000	-	127	2	-	-	17	6	6	2	95	3	18	38	-	-	129
133	Meținți	425	24	-	-	58	-	-	-	7	3	6	9	33	-	3	6	2	4	52
133	Mihaifalău	108	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	1	9	-	-	-	-	-	10
135	Mineu	486	2	-	-	107	-	-	-	-	-	6	1	94	6	2	2	2	-	105
136	Mirșid	553	1	-	-	67	4	-	-	2	-	8	-	57	4	6	13	2	2	67
137	Mocirla	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
138	Moigrad	744	-	-	-	137	3	-	-	29	-	9	-	102	-	15	51	-	3	137
139	Motiș	544	2	-	-	55	30	-	-	7	-	5	6	61	6	2	6	-	-	85

140	Nadișul Hododului	45	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	5	1	-	-	-	-	6
141	Nadișul Român	674	6	-	-	115	-	-	-	31	1	4	5	67	7	11	18	2	-	113
142	Năpradea	1098	15	-	-	235	2	-	1	18	7	4	24	175	10	17	32	3	2	233
143	Nașfalău	275	13	-	-	34	1	-	-	5	1	3	-	23	3	5	15	-	-	35
144	Noțâg	826	4	-	-	206	-	-	-	11	-	8	-	161	26	1	5	-	-	206
145	Oarța de Jos	728	14	-	-	130	25	-	-	6	6	8	6	118	11	9	12	2	11	142
146	Oarța de Sus	715	2	-	-	100	20	-	-	17	1	5	11	85	1	8	23	1	2	117
147	Odești	684	6	-	-	121	-	-	-	20	5	7	-	81	8	11	34	1	2	118
148	Orbău	373	11	-	-	53	1	-	-	-	-	1	20	25	8	6	12	-	-	54
149	Ortelec	1180	4	-	-	226	1	-	-	28	1	9	3	170	16	18	34	-	2	225
150	Orțița	326	2	-	-	39	7	-	-	4	-	5	-	37	-	-	6	-	-	46
151	Păgaia	418	-	-	-	44	17	-	-	8	-	3	3	44	3	5	9	-	-	61
152	Panic	94	6	-	-	17	2	-	-	3	-	1	6	9	-	1	1	-	-	19
153	Pătalul Mare	128	1	-	-	5	2	-	-	-	-	-	1	5	1	-	-	-	-	7
154	Pătalul Mic	62	-	-	-	12	-	-	-	3	2	2	1	4	-	1	2	-	-	12
155	Păușa	596	5	300	-	100	-	-	-	6	4	15	1	70	4	7	14	1	2	97
156	Peceiu	668	4	-	-	151	-	-	-	29	-	3	-	119	-	14	24	-	-	151
157	Pereceiu	1010	33	-	-	109	11	-	-	3	5	14	43	49	6	6	19	-	1	119
158	Petenia	229	15	-	-	42	2	-	-	4	1	1	12	23	3	4	10	-	-	44
159	Piele	423	7	-	-	15	1	-	-	2	-	1	5	7	1	3	6	-	-	16
160	Pir	508	11	-	-	49	9	-	-	4	-	1	-	51	2	4	7	1	4	53
161	Plesca	190	1	-	-	42	-	-	-	3	1	2	3	30	3	2	4	1	2	39
162	Ponița	518	1	-	-	117	-	-	-	17	4	15	1	76	4	13	37	-	-	117
163	Poptelec	912	16	3500	-	170	10	-	-	16	8	7	12	123	14	20	50	1	-	179
164	Porț	242	16	-	-	66	11	-	-	4	2	3	13	49	6	5	16	-	1	76
165	Preoteasa	608	1	-	-	104	10	-	-	12	2	9	4	83	4	10	24	-	-	114
166	Pria	1116	3	-	-	214	-	-	-	25	-	16	-	167	6	12	33	-	-	214
167	Prodănești	323	10	-	-	65	1	-	-	3	3	3	-	48	9	2	6	2	1	63
168	Racăș	851	14	8000	-	167	-	-	-	17	-	3	4	136	7	13	33	1	1	165
169	Răstolț	893	-	1000	-	111	4	-	-	4	2	4	16	81	8	8	9	-	-	115
170	Răstolțul Deșert	423	4	1000	-	109	6	-	-	4	9	4	10	74	14	4	11	1	-	114
171	Rați	138	14	-	-	23	4	-	-	2	5	4	5	9	2	7	13	-	1	26
172	Recea	704	24	-	-	111	-	-	-	22	-	4	3	82	-	15	39	-	-	111
173	Reghea	213	-	-	-	16	7	-	-	2	-	-	5	12	4	5	13	-	-	23
174	Romita	313	13	-	-	83	-	-	-	3	4	4	-	62	10	7	16	-	-	83
175	Rona	329	14	-	-	79	5	-	-	7	-	3	1	64	9	6	17	2	1	81
176	Sâg	959	16	-	-	103	-	-	-	4	-	7	2	89	1	1	3	-	-	103
177	Sălățâg	265	14	-	-	57	3	-	-	7	2	3	4	40	4	2	4	1	-	59
178	Sălișteș	325	10	-	-	58	-	-	-	2	5	2	-	48	1	4	9	-	-	58
179	Sălsig	1260	7	-	-	265	4	-	-	9	5	18	14	188	35	23	47	5	-	264
180	Sâncraiu	498	16	-	-	77	20	-	-	7	1	3	7	75	4	4	12	2	8	87
181	Sâncraiul Silvaniei	15	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
182	Santău	1371	49	30000	-	170	2	-	-	16	-	2	33	113	8	19	44	1	9	162
183	Săplac	630	-	-	-	135	9	-	-	7	-	6	-	123	8	14	24	1	1	142
184	Sărăuad	826	2	-	-	98	-	-	-	15	3	6	-	73	1	10	28	-	1	97
185	Sârbi	459	6	-	-	45	-	-	-	-	-	4	-	37	4	4	11	-	-	45
186	Sărvăzel	296	8	-	-	45	2	-	-	2	-	2	13	28	2	3	7	-	-	47
187	Săuca	518	19	-	-	85	5	-	-	8	1	6	14	52	9	8	12	1	2	87
188	Ser	79	2	-	-	6	3	-	-	-	2	-	-	6	1	2	4	-	-	9
189	Siciu	712	15	-	-	93	9	-	-	15	6	5	13	57	6	14	30	-	-	102
190	Sighet	953	19	10000	80000	103	-	-	-	12	10	6	18	57	-	11	19	1	5	97
191	Silvaș	381	4	-	-	63	9	-	-	7	2	1	6	56	-	5	10	2	1	69
192	Socaciu	491	29	-	-	58	-	-	-	3	2	-	-	50	3	5	13	-	1	57
193	Solnoc Pătălușa	151	-	-	-	21	7	-	-	1	1	1	4	20	1	2	6	-	-	28

194	Someș Guruslău	714	-	30000	10000	123	11	-	-	22	-	5	-	102	5	12	22	-	-	134
195	Someș Odorheiu	1433	12	-	-	258	2	-	-	29	3	3	2	218	5	16	34	1	1	258
196	Stâna	835	27	2000	-	126	7	-	-	12	1	5	51	57	7	13	34	1	8	124
197	Stârciu	1834	6	-	-	563	16	-	-	61	16	41	12	422	27	37	68	1	12	566
198	Stremț	1461	11	1000	4000	122	19	-	-	13	3	6	15	101	3	7	17	2	6	133
199	Subcetate	495	-	-	-	56	20	-	-	8	1	1	1	58	7	8	20	-	-	76
200	Sudurău	304	24	15000	-	43	7	-	-	1	-	3	13	30	3	2	2	2	7	41
201	Supurul de Jos	1263	38	-	-	117	-	-	-	3	3	3	22	78	8	9	23	1	1	115
202	Supurul de Sus	843	26	25000	50000	90	22	-	-	11	-	5	29	61	6	7	19	2	2	108
203	Șamșud	114	-	-	-	15	-	-	-	-	2	-	-	12	1	-	-	-	-	15
204	Sărmășag	188	5	-	-	18	-	-	-	-	-	-	2	16	-	-	-	1	-	17
205	Șeredeiu	975	16	-	-	127	13	-	-	1	-	6	29	49	55	13	20	-	-	140
206	Șilimeghiu	603	3	-	-	90	6	-	-	8	1	4	-	74	9	4	6	-	3	93
207	Șoimuș	886	-	-	-	92	-	-	-	6	-	1	-	75	10	6	9	-	-	92
208	Șumal	707	39	-	-	118	5	-	-	16	-	8	48	45	6	18	43	-	2	121
209	Tămășești	782	25	-	-	170	-	-	-	26	7	4	4	126	3	18	33	3	-	167
210	Tășnad	5135	19	-	-	443	11	14	1	43	10	17	5	372	22	41	104	13	183	273
211	Tihău	717	26	-	-	113	15	-	-	1	-	4	23	87	13	7	19	1	4	123
212	Tohat	337	1	-	-	55	7	-	-	3	3	2	-	50	4	1	2	-	-	62
213	Traniș	594	-	20000	5000	113	5	-	-	5	-	2	-	95	16	7	21	-	-	118
214	Trăznea	1245	13	3000	-	209	16	-	-	23	12	6	12	158	14	25	42	4	6	215
215	Turbuța	657	22	-	-	109	19	-	-	4	3	4	-	98	19	8	26	-	-	128
216	Tusa	745	15	-	-	54	-	-	-	-	-	11	-	36	7	6	15	-	-	54
217	Țeghea	98	1	-	-	13	3	-	-	1	-	-	-	14	1	2	6	-	2	14
218	Țicău	291	2	-	-	51	4	-	-	5	4	2	-	40	4	4	9	-	-	55
219	Țigani	628	3	-	-	117	7	-	-	14	1	6	-	96	7	14	28	6	4	114
220	Uilacul Hododului	760	13	-	-	114	-	-	-	3	5	5	17	71	13	14	28	-	-	114
221	Uilacul Șimleului	59	3	-	-	10	3	-	-	1	-	-	-	9	3	2	3	-	-	13
222	Ulciug	310	-	-	-	47	-	-	-	4	-	2	-	38	3	-	5	-	-	47
223	Unguraș	814	2	20000	-	139	7	-	-	8	1	8	1	118	10	6	13	2	-	144
224	Unimăt	831	17	-	-	98	-	-	-	13	-	7	17	60	1	8	19	-	4	94
225	Urmeniș	594	12	-	-	109	8	-	-	16	-	2	2	88	9	10	26	-	-	117
226	Vădurele	263	9	-	-	61	3	-	-	10	4	1	5	42	2	12	25	-	-	64
227	Valcăul Român	664	1	-	-	119	16	-	-	1	3	6	8	103	14	7	22	-	-	135
228	Valcăul Ung.	564	4	-	-	97	13	-	-	4	6	3	5	84	8	13	25	-	-	110
229	Var	422	17	-	-	64	15	-	-	6	2	2	9	58	2	4	7	-	2	77
230	Vârșolț	208	8	-	-	27	1	-	-	6	-	1	-	21	-	3	13	1	-	27
231	Vașcapău	356	12	-	-	68	-	-	-	11	-	6	16	34	1	11	21	-	-	68
232	Verveghiu	9	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
233	Vicea	270	-	-	-	57	-	-	-	8	1	2	1	45	-	3	4	-	-	57
234	Zalnoc	811	41	-	-	146	2	-	-	21	10	5	38	67	7	16	37	1	2	145
235	Zăuan	65	4	-	-	8	1	-	-	2	-	-	-	7	-	-	-	-	-	9
	TOTAL	**148066**	**2327**	**304100**	**801000**	**23823**	**1344**	**16**	**5**	**2239**	**525**	**1143**	**1694**	**17860**	**1727**	**2004**	**4410**	**202**	**501**	**24485**

Sursa: Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, *fond ASTRA*, Listele participanților la Primul Război Mondial. XVI. Județul Sălaj, dos. 10/1914-1918, f. 2-5, 8-11.

Fig. 1. Victor Deleu la Darnița (1916)

Fig. 2. Victor Deleu la Darnița (iarna anului 1917)

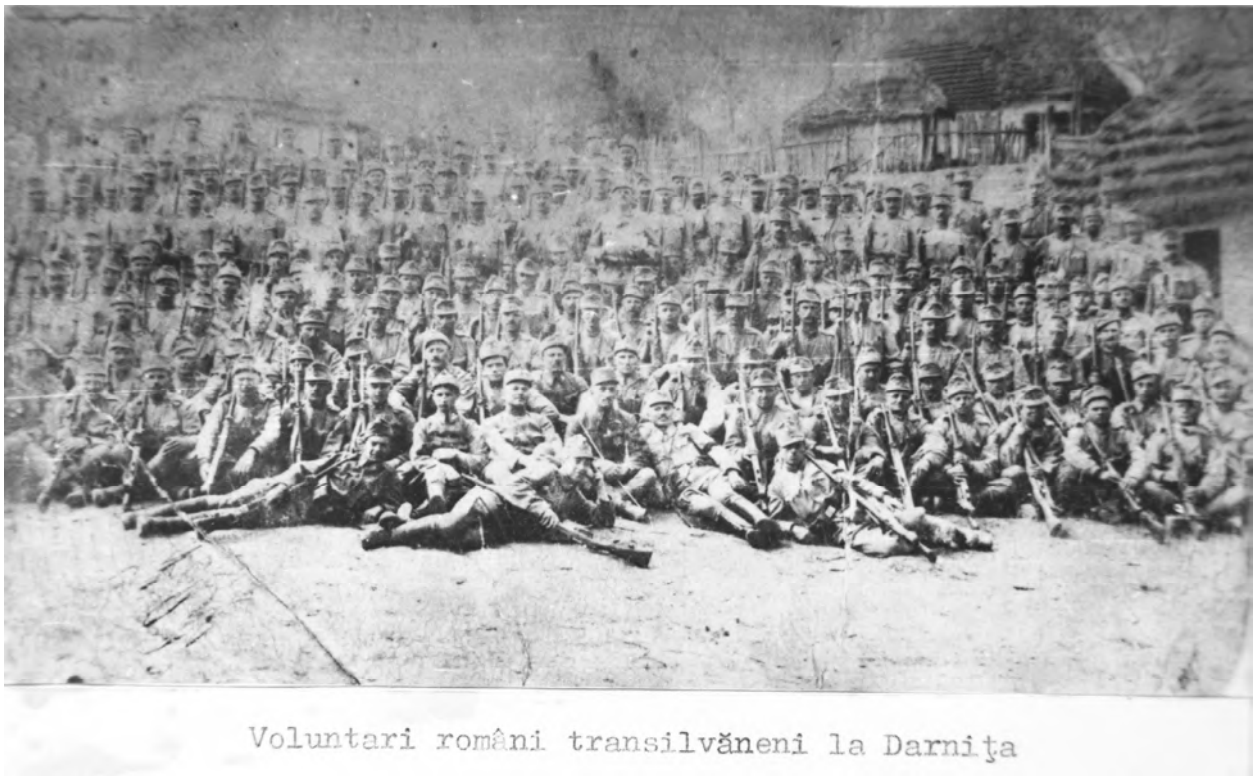

Fig. 3. Voluntari români transilvăneni la Darnița

Fig. 4. Generalul Constantin Prezan întâmpină primul batalion de voluntari în Gara Iași
(7 iunie 1917)

Fig. 5

Fig. 6. Voluntarii ardeleni sunt sărbătoriți în Piața Unirii din Iași

Fig. 7. Sublocotenentul Gavril Câmpeanu

Fig. 8. Iuliu Maniu la Bădăcin, în uniformă militară, alături de mama, fratele și surorile sale

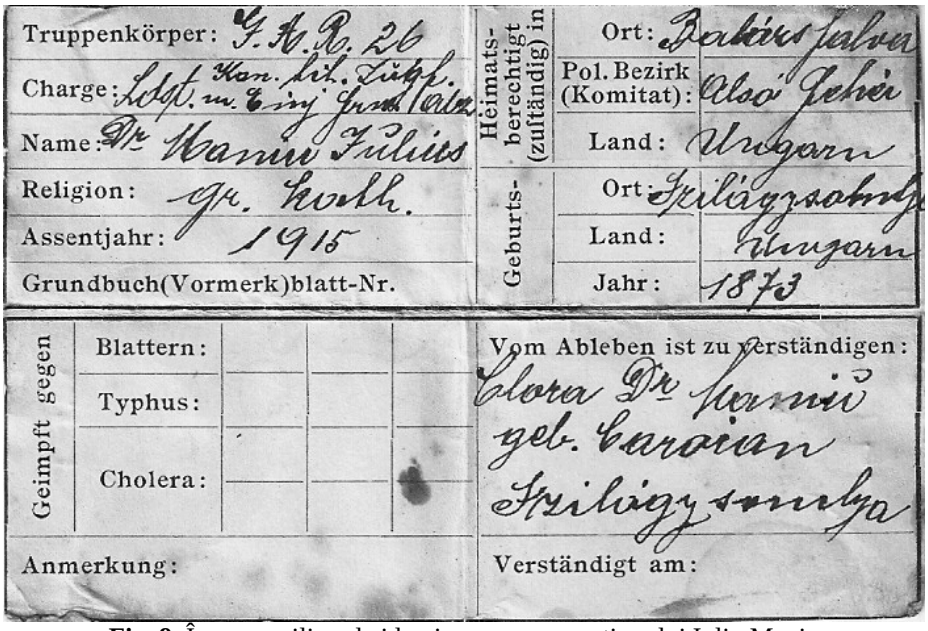

Truppenkörper: J. K. R. 26
Charge: Ldgt. m. Kan. lit. Zugsf.
Name: Dr. Maniu Julius
Religion: gr. kath.
Assentjahr: 1915
Grundbuch(Vormerk)blatt-Nr.
Heimatsberechtigt (zuständig) in
Ort: Borbánd falva
Pol. Bezirk (Komitat): Alsó Fehér
Land: Ungarn
Geburts-
Ort: Szilágysomly
Land: Ungarn
Jahr: 1873
Geimpft gegen
Blattern:
Typhus:
Cholera:
Vom Ableben ist zu verständigen:
Clara Dr. Maniu geb. Baraian Szilágysomlya
Anmerkung:
Verständigt am:

Fig. 9. Însemn militar de identitate care a aparținut lui Iuliu Maniu

Fig. 10. Iuliu Maniu la Bădăcin, în uniformă militară (6 mai 1918)

Sursa ilustrațiilor: Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj și Casa Memorială „Iuliu Maniu” Bădăcin

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.16

DATE ŞI INFORMAŢII NOI PRIVIND IMPLICAREA PROFESORULUI PETRU SUCIU ÎN DOBÂNDIREA UNUI SEDIU AL DESPĂRŢĂMÂNTULUI TURDA AL ASOCIAŢIUNII ASTRA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Răzvan Mihai NEAGU*

NEW DATA AND INFORMATION REGARDING THE INVOLVEMENT OF TEACHER PETRU SUCIU IN THE ACQUISITION OF A HEADQUARTERS FOR THE TURDA BRANCH OF THE ASTRA ASSOCIATION DURING THE INTERWAR PERIOD

ABSTRACT

The interwar period was an era of great transformations for Transylvania in general and for Turda in particular. The entire social life was resettled on Romanian bases. This was a complex process, and the Romanian political elite played an important role. After the First World War, in which the activity of the ASTRA association suffered a drastic reduction in intensity, the interwar period marked an era of resilience. The person who led the Turda Department of the ASTRA association throughout the interwar period was Petru Suciu, a distinguished high school teacher. He was the first Romanian director of the "King Ferdinand" High School in Turda. Petru Suciu was actively involved in community life, and as head of the ASTRA department, he managed to obtain a headquarters from the city hall, the former princely mansion, where the Turda History Museum operates today. He was the one who also took care of the repair and renovation of this building.

Keywords: Turda, Petru Suciu, ASTRA association, headquarters, inter-war period

Preliminarii

După perioada Primului Război Mondial, în care activitatea asociațiunii ASTRA a suferit o drastică reducere a intensității, epoca interbelică a însemnat un timp al rezilienței. Acesta a fost un proces gradual, care a avut suișuri, dar și coborâșuri. În perioada interbelică, activitatea ASTRA la Turda s-a identificat cu munca, dăruirea și implicarea profesorului Petru Suciu.

Scopul acestui material este de a completa datele despre activitatea Despărțământului Turda al ASTRA în perioada dintre cele două războaie mondiale, dar și de a aduce noi informații relevante despre biografia profesorului Petru Suciu. Demersul nostru a fost posibil datorită identificării în cadrul Fondului ASTRA, păstrat la Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale României, a unui pachet referitor la Despărțământul Turda. Chiar dacă respectiva unitate arhivistică nu conține date spectaculoase, am extras din ea informații valoroase, pe care dorim să le prezentăm publicului cititor, prin intermediul acestui material.

Reamintim faptul că profesorul Petru Suciu (1883-1954) a fost unul dintre cei mai iluștri exponenți ai învățământului românesc din Turda interbelică, format ca intelectual la școlile Blajului și ajuns în orașul de pe Arieș, după Marea Unire. A rămas în istorie ca primul director român al Liceului „Regele Ferdinand” (azi Colegiul Național „Mihai Viteazul”) din Turda, dar și ca director al Despărțământului Turda al asociațiunii ASTRA[1].

Demersurile profesorului Petru Suciu pentru obținerea unui sediu al Despărțământului Turda

În mod absolut firesc, după Marea Unire s-a pus problema ca Despărțământul Turda al ASTRA să dobândească un sediu propriu. Acesta a fost identificat în fostul conac princiar din centrul Turzii, care în perioada medievală și cea modernă a fost sediul Cămării de sare (Casa Cămării de sare). Obținerea unui

* Colegiul Tehnic Turda; e-mail: neagumihai20@yahoo.com

[1] Răzvan Mihai Neagu, *Implicarea socială a profesorului Petru Suciu din Turda în perioada interbelică (1919-1938)*, în *Collegium Mediense* XIV. *Comunicării Ştiinţifice* XXIII, 2024, p. 59-63; Idem, *Consideraţii privind viaţa şi activitatea profesorului Petru Suciu din Turda, în perioada 1938-1954*, în *Alt-Schaessburg*, nr. 17, 2024, p. 111-119; Idem, *Contribuţii privind începuturile carierei profesorului Petru Suciu din Turda (1883-1919)*, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, XIII, 2024, p.185-191; Idem, *Activitatea profesorului Petru Suciu din Turda în cadrul asociaţunii ASTRA (1922-1948)*, în *Civilizaţie, istorie, cultură şi identitate naţională*, editori Daniela Curelea și Dragoș Curelea, Editura Techno Media, Sibiu, 2025, p. 60-70.

sediu pentru despărțământul local al ASTRA avea și puternice valori simbolice, în sensul de a contribui la românizarea oficială a vieții culturale din Turda, în contextul în care, în perioada antebelică, aceasta fusese dominată de elementul maghiar. Alături de profesorul Petru Suciu, un rol important în așezarea vieții culturale din Turda pe baze românești l-au avut și primarul Iuliu Genție, dar și alți intelectuali turdeni, laici și ecleziastici[2].

Referitor la clădirea pusă în discuție, există date despre intenția folosirii ei ca sediu al unei instituții de cultură românească încă din perioada imediat următoare Marii Uniri. Astfel, la 25 decembrie 1919, avocatul Augustin Rațiu, corifeu al elitei intelectuale locale, s-a adresat printr-o scrisoare conducerii centrale a asociațiunii ASTRA de la Sibiu, propunând ca despărțământul turdean să preia Casa Culturală a orașului, în care să se amenajeze și un muzeu dedicat marelui memorandist Dr. Ioan Rațiu[3]. În mod evident, în problema acestei clădiri au fost implicate și autoritățile administrative locale. Astfel, la 19 octombrie 1923, Primăria orașului Turda trimite o adresă Despărțământului local al ASTRA, având ca obiect cesionarea către acesta din urmă a Conacului princiar, proprietate a orașului Turda. Din acest document aflăm despre memoriul comitetului Despărțământului Turda al ASTRA, nr. 9.912/1923, prin care se cere Conacul princiar cu toate instalațiile, aranjamentele și colecțiile sale, în administrarea sa, cu obligația ca el să continue în sens românesc opera culturală începută de Magyar Védő Egyesület, conform intențiilor inițiale ale orașului precizate în contractul încheiat în 1912 cu respectiva societate maghiară. Contractul cu aceasta se anulează, iar clădirea, denumită acum Casă Culturală, este acordată Despărțământului Turda. Decizia municipalității a fost următoarea: Conacul princiar, cu toate aranjamentele, instalațiile și colecțiile sale preluate, se dă în primire și folosință Despărțământului Turda al ASTRA și este votată suma de 20.000 de lei pentru cheltuieli, din bugetul general al orașului[4]. Contractul se va trimite prin Despărțământul Turda la sediul central al ASTRA din Sibiu pentru semnare. Din partea autorităților locale, documentul este semnat de primarul Iuliu Genție.

Decizia autorităților locale turdene a fost „pusă la vedere publică timp de 15 zile”, între 2 și 16 februarie 1924, iar nimeni nu a contestat-o. După expirarea acestui termen, la 23 februarie 1924, Petru Suciu a trimis la Sibiu, pentru semnare și aprobare, contractul pentru cesionarea Conacului princiar și a muzeelor, care se aflau acolo, pentru a fi transformat în Casă Națională, cu rugămintea semnării contractelor anexate (cinci exemplare) și a trimiterii înapoi la Turda cu cea mai mare urgență[5].

Profesorul Suciu l-a informat la 13 octombrie 1924 pe preşedintele ASTRA, Vasile Goldiş[6], despre faptul că Despărţământul Turda va prelua Casa Culturală, cedată asociaţiunii din partea oraşului. Dascălul turdean a cerut și aprobarea unei subvenții anuale din care să se poată acoperi cheltuielile de întreținere și a propus angajarea unui director de muzeu. Se mai precizează că cheltuielile legate de repararea clădirii sunt foarte mari și se dorește efectuarea unui demers la Ministerul Cultelor și Artelor pentru a bugeta repararea clădirii. Petru Suciu afirmă că devizul va fi trimis curând, dar până atunci îl roagă pe Vasile Goldiș să-l informeze despre ce sumă poate fi pusă la dispoziția despărțământului pentru întreținerea anuală a acestei clădiri[7].

Asociațiunea ASTRA îi răspunde lui Petru Suciu, la 28 octombrie 1924, printr-o adresă semnată de vicepreședintele Octavian Russu și secretarul Romul Simu. În respectivul act se cere trimiterea devizului de cheltuieli pentru repararea Casei Naționale din Turda, pentru a putea face demersurile necesare la Ministerul Cultelor și Artelor, în scopul obținerii unui ajutor. În continuare, se arată faptul că Comitetul Central al ASTRA nu-și poate lua niciun angajament material pentru susținerea Casei Naționale, ci departamentul va trebui să se ajute prin propriile resurse, precum și cu ce se va aloca de la municipalitate.

---

[2] Iuliu Genție (1889-1979) a fost cel mai important și reprezentativ primar al Turzii în perioada interbelică. Distins om politic liberal, Iuliu Genție era originar din localitatea Cheț (azi parte a municipiului Marghita, jud. Bihor) și a studiat științele juridice la Oradea și Cluj. A activat în administrația publică la Baia Sprie, iar în perioada interbelică s-a stabilit definitiv la Turda, unde și-a adus o contribuție esențială la dezvoltarea orașului, în calitate de primar și ajutor de primar (viceprimar). În perioada comunistă, el a fost o victimă a regimului represiv.

[3] Horațiu Groza, *Muzeul de istorie din Turda (1943-2013)*, Editura Grinta & Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2013, p. 14-15.

[4] Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale României, *Fond ASTRA*, pachet Despărţământul Turda, f. 645 (în continuare S.J.S.A.N.R.).

[5] *Ibidem*, f. 646. președintele ASTRA, Vasile Goldiș, despre faptul că Despărțământul Turda va prelua Casa Culturală, cedată asociațiunii din partea orașului

[6] Vasile Goldiș (1862-1934) a fost o figură importantă a vieții publice din România, fiu de preot ortodox din zona Aradului, cu o contribuție majoră la unirea Transilvaniei cu România din 1 decembrie 1918. Pentru prezentul material, sunt relevante două demnități pe care Vasile Goldiș le-a deținut: președinte al asociațiunii ASTRA (1923-1932) și ministru al cultelor și artelor în guvernul condus de generalul Alexandru Averescu (30 martie 1926-4 iunie 1927).

[7] S.J.S.A.N.R., *Fond ASTRA*, pachet Despărţământul Turda, f. 637.

Se indică faptul că această Casă Națională trebuie să aibă un director și, dacă va fi posibil, să i se asigure acestuia o locuință chiar în interiorul edificiului[8].

La 25 ianuarie 1925, Petru Suciu îi scrie lui Vasile Goldiș, trimițându-i memoriul tehnic și devizul pentru repararea Casei Culturale din Turda, cu rugămintea de a depune toate stăruințele pentru a se acorda suma cerută, dacă nu în întregime, cel puțin o jumătate, în prima fază. Profesorul Suciu avertiza: „Fără reparare urgentă e foarte posibil ca la primăvară, să se dărâme întreaga Casă Culturală. Ar fi aceasta o ruşine pentru noi şi pentru nizuinţele noastre culturale”[9]. La scurt timp de la scrisoarea profesorului Petru Suciu, în 11 februarie 1925, asociaţiunea ASTRA se adresează ministrului cultelor şi artelor, Alexandru Lapedatu, informându-l că fosta locuinţă a principilor ardeleni din Turda, cedată de Primărie despărţământului local, are nevoie de reparaţii în valoare de un milion de lei, sumă pe care ASTRA nu şi-o poate permite. În continuarea actului, se afirmă că „neștiind dacă casa merită astfel de reparațiuni”, se trimite devizul pentru studiu arhitectului Comisiei Monumentelor Istorice, cu întrebarea dacă respectivul edificiu merită să fie păstrat, deoarece cu suma vehiculată pentru reparații s-ar putea ridica o clădire nouă, folosindu-se și materiale de la cea veche[10]. Secretarul asociațiunii, Romul Suciu, îl informează pe Petru Suciu, la 21 februarie 1925, despre faptul că memoriul și devizul pentru repararea clădirii au fost trimise ministrului Alexandru Lapedatu și Comisiei Monumentelor Istorice, cu rugămintea din partea asociațiunii să fie rezolvate favorabil. Simu spune că deocamdată s-a pus în vedere trimiterea unui inginer din partea ministerului, la fața locului, cu scopul de a prezenta un raport și a face propuneri[11].

La 12 august 1925, Ministerului Cultelor și Artelor se adresează conducerii centrale a ASTRA de la Sibiu, referitor la adresa nr. 130/1925, despre faptul că clădirea din Turda, fosta locuință a principilor Transilvaniei, nu este monument istoric[12]. Despre aceasta află și profesorul Petru Suciu, la 18 august 1925, când conducerea centrală îl informa că edificiul din Turda nu este considerat monument istoric, dar că poate fi trimis la fața locului arhitectul Rudolf Wagner pentru a constata dacă nu s-ar putea repara clădirea în alt mod decât cel preconizat, cu mai puțină cheltuială, respectivul specialist mai făcând astfel de lucrări la edificii mult mai mari și mai deteriorate[13].

Pe de altă parte, la 3 octombrie 1925, Vasile Goldiș a vizitat Turda, întâlnindu-se cu elita intelectuală și administrativă a orașului de pe Arieș, chiar în localul Casei Culturale[14]. Cu această ocazie, el a putut observa la fața locului gradul de afectare al clădirii. După această vizită, procesul de refacere a istoricului edificiu turdean se accelerează. Astfel, la 9 octombrie 1925, conducerea centrală a ASTRA se adresa arhitectului Rudolf Wagner, dorind a aduce cât mai repede în stare bună Casa Națională din Turda, fiind rugat să meargă acolo, să viziteze și să cerceteze în amănunt clădirea și să facă propuneri despre felul în care trebuie efectuate reparațiile. De asemenea, arhitectul este rugat să ia legătura cu Petru Suciu și să întocmească devizul de cheltuieli[15]. Directorul Despărțământului local, Petru Suciu, este înștiințat, la 15 octombrie 1925, că arhitectul Comisiei Monumentelor Istorice, Rudolf Wagner din Hunedoara, a fost desemnat pentru a merge la Turda și a întocmi un deviz pentru repararea Casei Naționale. Profesorul Suciu este rugat să-l ajute pe Wagner. Asociațiunea promite votarea sumei de 50.000 de lei pentru repararea clădirii[16]. Cu toate aceste demersuri, venirea arhitectului la Turda s-a lăsat așteptată, după cum rezultă din documentele consultate. La 1 februarie 1926, profesorul Petru Suciu se adresa conducerii ASTRA, făcând sugestia ca arhitectul Rudolf Wagner să fie rugat să vină cât mai urgent la Turda pentru a face devizul şi propunerile pentru repararea Casei Culturale „care nu mai suferă întârzierea” şi roagă ca ajutorul bănesc votat să fie trimis pe adresa sa[17].

Demersurile dascălului turdean nu au rămas fără ecou, astfel că la 3 februarie 1926, conducerea centrală a ASTRA se adresează arhitectului Rudolf Wagner, amintind faptul că încă din toamna anului 1925 i s-a încredințat elaborarea unui proiect și a unui deviz pentru repararea Casei Naționale din Turda, dar până în prezent nu s-a primit niciun document. Lucrarea este foarte urgentă, iar distinsul specialist este rugat să răspundă în cel mai scurt timp dacă a efectuat aceste acte, iar în caz de răspuns negativ să precizeze când le poate face. Dacă Wagner nu poate duce la bun sfârșit această importantă sarcină, el este rugat să anunțe

[8] *Ibidem*, f. 636.
[9] *Ibidem*, f. 635.
[10] *Ibidem*, f. 632.
[11] *Ibidem*, f. 633.
[12] *Ibidem*, f. 630.
[13] S.J.S.A.N.R., *Fond ASTRA*, pachet Despărţământul Turda, f. 631.
[14] *Ibidem*, f. 513.
[15] *Ibidem*, f. 627.
[16] *Ibidem*, f. 624.
[17] *Ibidem*, f. 622.

pentru a se găsi o altă soluție. Documentul este semnat de vicepreședintele Octavian Russu și secretarul Romul Simu[18].

Lucrurile s-au mișcat în sens pozitiv pe parcursul anului 1926. Acest lucru este reflectat în documente. Cel mai probabil, la aceasta a contribuit și faptul că președintele ASTRA, Vasile Goldiș, a devenit, la 30 martie 1926, ministru al cultelor și artelor, în cabinetul condus de generalul Alexandru Averescu.

La 18 septembrie 1926, conducerea centrală a ASTRA trimitea o adresă profesorului Petru Suciu, prin care acesta era informat că arhitectul Rudolf Wagner a pregătit devizul necesar pentru repararea Casei Naționale din Turda, în valoare de 92.000 de lei. La începutul lunii octombrie vor începe lucrările sub conducerea arhitectului Rudolf Wagner. În documentul amintit se preciza că la 5 august 1926, casierul ASTRA a fost la Turda și s-a întâlnit cu prefectul Ovidiu Gritta, care a dat ordin contabilității județene să identifice de urgență suma de 50.000 de lei, pe care să o doneze asociațiunii, iar aceasta, la rândul ei, o cedează Despărțământului Turda pentru repararea Casei Naționale[19].

Starea clădirii îl determină pe profesorul Petru Suciu să se adreseze din nou ministrului Vasile Goldiș. Astfel, la 30 noiembrie 1926, el îi scria înaltului demnitar despre condiția clădirii din Turda, afirmând că aceasta are o crăpătură primejdioasă într-un perete, fapt care a impus demararea lucrărilor de reparație, pentru „a salva edificiul dela o fatală prăbușire”. Goldiș este rugat să aprobe de urgență o subvenție de 40.000-50.000 de lei pentru a putea face față cheltuielilor lucrărilor, începute chiar în ziua trimiterii scrisorii[20]. Scrisoarea lui Petru Suciu a avut efectul scontat, iar în aceeași zi (30 noiembrie 1926), Vasile Goldiș a trimis din București conducerii centrale a ASTRA de la Sibiu o telegramă în care a rugat să se dispună imediat remiterea către Despărțământul Turda a sumei de 40.000 de lei pentru repararea Casei Naționale[21]. Ordinul a fost respectat și executat, iar la 3 decembrie 1926, vicepreședintele Octavian Russu a cerut Băncii „Albina” să plătească de urgență lui Petru Suciu suma de 40.000 de lei din contul curent al asociațiunii pentru repararea Casei Naționale din Turda[22]. Banii de reparații s-au epuizat rapid, astfel că la 16 februarie 1927, Petru Suciu se adresa din nou lui Vasile Goldiș, reamintindu-i că în noiembrie 1926 au demarat lucrările la fostul palat princiar, pentru că exista pericolul real de surpare a clădirii, însă din lipsa banilor lucrările nu au putut fi terminate, urmând a se relua la primăvară. În consecință, profesorul turdean îi solicita lui Vasile Goldiș o subvenție de la 50.000-60.000 de lei din partea Ministerului Cultelor și Artelor[23]. Lucrurile nu au decurs în modul preconizat de Petru Suciu, care a fost nevoit să se adreseze din nou conducerii centrale a ASTRA, la 18 mai 1927, pentru a interveni pe lângă arhitectul Rudolf Wagner, ca să continue lucrările la Casa Culturală din Turda. Distinsul profesor mărturisea că dorea să vadă gata aceste lucrări, cât mai curând posibil, pentru a începe munca de organizare definitivă a colecțiilor și a bibliotecii, care se află acolo[24].

Din nou, intervenția lui Vasile Goldiș a fost decisivă. La 26 mai 1927, conducerea centrală a ASTRA l-a informat pe Petru Suciu că în urma cererii făcute de ministrul Vasile Goldiș, s-a aprobat suma de 40.000 de lei pentru terminarea lucrărilor de la Casa Națională din Turda, banii urmând a fi achitați de la Banca „Albina”. Directorul Despărțământului Turda era rugat să facă demersurile necesare ca arhitectul Rudolf Wagner să vină în orașul de pe Arieș pentru efectuarea lucrărilor rămase[25]. Concret, la 30 mai 1927, conducerea centrală a ASTRA cerea Băncii „Albina” să plătească din contul curent al asociațiunii suma de 40.000 de lei pentru finalizarea lucrărilor de la Casa Națională din Turda[26].

În cadrul procesului de renovare a clădirii Casei Naționale s-a implicat masiv și comunitatea locală. Astfel, județul Turda a contribuit cu suma de 150.000 de lei, iar orașul Turda cu suma de 40.000 de lei, așa după cum îl anunța la 5 iulie 1927, Petru Suciu pe Vasile Goldiș[27]. Fiind sume destul de însemnate, conducerea centrală a ASTRA îl informa pe Petru Suciu, la 1 septembrie 1927, despre faptul că în baza hotărârii nr. 399/6 august 1927, trebuie să verse 10% din aceste sume către casieria centrală a ASTRA[28].

[18] *Ibidem*, f. 621.
[19] *Ibidem*, f. 620.
[20] *Ibidem*, f. 615.
[21] *Ibidem*, f. 613.
[22] *Ibidem*, f. 614.
[23] *Ibidem*, f. 609.
[24] *Ibidem*, f. 604.
[25] *Ibidem*, f. 607.
[26] *Ibidem*, f. 605.
[27] *Ibidem*, f. 567.
[28] *Ibidem*, f. 565.

La 31 octombrie 1927, profesorul Petru Suciu i-a trimis lui Vasile Goldiș o nouă scrisoare, prin intermediul căreia îl ruga să-i trimită urgent 20.000 de lei, bani datorați arhitectului Rudolf Wagner pentru lucrările de reparație la Casa Culturală. Din această misivă aflăm că aceste lucrări s-au finalizat în luna septembrie (1927), iar neachitarea datoriei ar duce la o situație penibilă și jenantă față de arhitectul Wagner, „căruia trebuie să-i fim foarte recunoscători pentru executarea bună și eftină a reparațiilor”[29]. Respectiva sumă va fi plătită, chiar dacă cu o mică întârziere. Astfel, conform hotărârii nr. 633/26 noiembrie 1927 al Comitetului Central al asociațiunii ASTRA, pentru Casa Națională din Turda s-a alocat suma de 20.000 de lei[30]. La 15 decembrie 1927, conducerea ASTRA solicita Băncii „Albina” să plătească din contul curent al asociaţiunii, 20.000 de lei lui Petru Suciu, pentru a putea să-l remunereze pe arhitectul Rudolf Wagner[31]. Profesorul turdean îi confirma lui Vasile Goldiș, la 31 decembrie 1927, primirea banilor solicitați[32].

După finalizarea demersurilor legate de reparația clădirii, au început altele, necesare pentru organizarea colecțiilor și a muzeului Casei Naționale din Turda, un rol important în acest sens avându-l (din nou) conducerea centrală a ASTRA, dar și profesorul Petru Suciu, care, la 4 decembrie 1927, se adresa printr-o misivă lui Vasile Goldiș, pentru a-i acorda o subvenție necesară muzeului. La 28 ianuarie 1928, oficiul de casă al asociațiunii ASTRA, în baza hotărârii nr. 9/14 ianuarie 1928, acorda 15.000 de lei, ca subvenție, pentru muzeul Casei Naționale din Turda[33]. Aceeași conducere a intervenit la 28 ianuarie 1928, pe lângă prefectura județului Turda, pentru a acorda sumele prevăzute în buget pentru despărțământul local al asociațiunii[34].

În raportul de activitate pe anul 1927-1928 al Despărțământului Turda, întocmit la 20 iulie 1928, se arăta că lucrările de reparație ale Casei Culturale s-au încheiat, iar biblioteca și muzeul au fost reorganizate. Valoarea totală a cheltuielilor cu reparațiile a fost de aproximativ 200.000 de lei[35].

Considerații finale

În calitate de director al Despărțământului Turda al asociațiunii ASTRA, Petru Suciu a depus un efort considerabil în vederea obținerii unui sediu potrivit pentru acesta. Clădirea identificată a fost Casa Cămării de Sare, cel mai vechi edificiu civil din Turda, care a primit numele de Casa Națională. Distinsul profesor s-a implicat în renovarea acestui edificiu, care avea nevoie urgentă de astfel de lucrări, salvându-l de la distrugere. Preluarea acestei clădiri a fost un pas important în procesul de așezare a vieții culturale din Turda interbelică, pe baze românești, profesorul Suciu ocupându-se și de ordonarea și conservarea cărților și a obiectelor istorice din interior. Ulterior, în această clădire s-a constituit Muzeul de Istorie Turda.

[29] *Ibidem*, f. 602.
[30] *Ibidem*, f. 599.
[31] *Ibidem*, f. 600.
[32] *Ibidem*, f. 594.
[33] *Ibidem*, f. 597.
[34] *Ibidem*, f. 596.
[35] *Ibidem*, f. 549.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.17

CASA ROMÂNĂ DE LA VENEȚIA (1930-1940) – *AȘEZĂMÂNTUL CULTURAL ROMÂNESC FONDAT DE NICOLAE IORGA*

Mihai STAN*

THE ROMANIAN HOUSE IN VENICE (1930-1940)
– THE ROMANIAN CULTURAL INSTITUTION FOUNDED BY NICOLAE IORGA –

ABSTRACT

To mark, in 2025, the 95th anniversary of the founding of the Romanian House in Venice - now the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research - this article presents a part of the subsection titled "Nicolae Iorga and the Founding of the Romanian House in Venice." This text is an excerpt from the author's doctoral thesis *The Romanian House in Venice from Nicolae Iorga to the Present (1930–2018)*, a work scheduled for publication in an expanded and complete form. Throughout documents from various Italian archives and contemporary press articles, this article offers an historical overview of the Romanian House in Venice, tracing its journey from its establishment, in 1930, through the tumultuous years of the communist regime until its reopening, in 1992, as the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice.

Keywords: Nicolae Iorga, The Romanian House in Venice, the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice

„Veneția nu e un oraș frumos, ci un oraș unic. Aceasta este deosebirea. Este și frumos, fără îndoială, dar înainte de toate este un oraș unic, și aceasta o deosebește de celelalte orașe frumoase, fiecare într-alt fel, prin alte însușiri, de care-i plină lumea. Frumusețea e multiplă, și frumusețea din toate orașele cu această reputație din lume, strânsă laolaltă, nu ni-ar da încă toate elementele din care se alcătuiește frumusețea Veneției și mai ales proporția în care aceste elemente se combină, aspectul particular pe care-l capătă prin această proporție”[1].

Așa își începea Nicolae Iorga prima conferință susținută în 1914, la Ateneo Veneto din Veneția, în cadrul ciclului de conferințe cu titlul „Cinci conferințe despre Veneția”, un fragment prin care își declara afecțiunea nemărginită pentru orașul lagunar, oraș care urma să-i devină „o a doua casă”, mai ales prin înființarea, la 2 aprilie 1930, a Casei Române de la Veneția.

În intensa sa activitate în România și în străinătate, în mod special la Veneția și în spațiul italian, marele istoric și-a urmat visul și a construit cărămidă cu cărămidă ceea ce urma să devină *Casa Română de la Veneția*.

Fig. 1. Nicolae Iorga în vizită la buchiniștii din Veneția (29 ianuarie 1929). Fotografie de epocă realizată, conform celor înscrise pe verso, la 29 ianuarie 1929 (Arhiva Muzeului Național de Istorie a României, Colecția Iorga-Pippidi, 1929).

„Cu un talent creator în varii sectoare, ieșit din comun, Nicolae Iorga a avut și avantajul de a fi un organizator, un făuritor de instituții, un om al Cetății. Dimensiunea sa normativă în cadrul culturii românești nu este încă studiată îndeajuns din diferite motive, inclusiv din cauza regimurilor totalitare care au tratat moștenirea spirituală prin grija factorului politic respectiv. Considerat un fenomen și ajuns faimos încă din al treilea deceniu de viață, Iorga a făurit un plan bine articulat de instruire a tinerilor români în acord cu exigențele culturii europene. O latură a acestui plan era și descoperirea, prelucrarea și publicarea urmelor

* Cercetător independent; e-mail: mihai.stan03@gmail.com.

[1] Nicolae Iorga, *Cinci conferințe despre Veneția*, Editura „Casei Școalelor”, București, 1914, republicată în 1926, într-o nouă ediție, la Așezământul de Tipografie „Datina Românească”, Vălenii de Munte, p. 3.

> referitoare la români și la trecutul lor, prezente în marile sau micile instituții (arhive, biblioteci, muzee, universități, academii, fundații etc.) din locurile apusene și central-europene. Pentru acesta – credea și susținea marele istoric –, tinerii noștri trebuiau trimiși să studieze în străinătate, să învețe marile limbi de circulație, dar și pe cele ale popoarelor din jurul nostru și să devină astfel intelectuali de prim rang”[2].

Crezul lui Iorga – așa cum putem remarca din fragmentul de mai sus – era acela de a trimite tinerii să studieze în străinătate, să învețe marile limbi de circulație, dar și pe cele ale popoarelor din jurul nostru și să devină astfel intelectuali de prim rang. De asemenea, Iorga considera necesară descoperirea, prelucrarea și publicarea urmelor referitoare la români și la trecutul lor, prezente în marile sau micile instituții (arhive, biblioteci, muzee, universități, academii, fundații etc.) din locurile apusene și central-europene[3]. Urmând acest crez și dorind a îndeplini acest deziderat pentru tinerii cercetători români, deși parcursul său s-a oprit pe perioada Primului Război Mondial, marele istoric, sprijinit de Academia Română, de mai mulți membri ai Parlamentului, de Ministerul Instrucțiunii Publice etc., a elaborat un proiect de inițiativă parlamentară pentru crearea a două școli superioare românești, de studii arheologice, istorico-filologice și de arte frumoase, la Paris și la Roma. Proiectul a fost discutat repede și aprobat de Cameră și în Senat (august 1920), iar la 22 octombrie 1920, prin legea nr. 4285, se înființau oficial la Paris și Roma aceste două “școli românești de studii superioare”, cu directori numiți la propunerea Academiei Române și cu studenți „care vor fi isprăvit cu o superioară distincție studiile lor în țară”[4].

Însă visul său era acela de a extinde numărul școlilor românești în toate centrele de cultură importante ale lumii, unde tinerii cercetători români – viitorii intelectuali ai României, dar și factori de răspândire ai valorilor românești în străinătate – puteau cerceta legăturile trecutului nostru cu țările lumii. Astfel, istoricul român și-ar fi dorit să deschidă școli românești de studii superioare la Atena, Istanbul, Cairo și Veneția. Acesta din urmă, Veneția – orașul lagunelor, cetatea dogilor – așa cum am văzut în cele prezentate anterior, devenise pentru Iorga o a doua casă, însă pentru ca acest lucru să devină realitate, era nevoie să fondeze o școală românească de studii superioare după modelul celei de la Paris – unde a fost numit director la un an de la înființarea celor două școli și celei de la Roma – viitoarea Accademia di Romania – condusă de Vasile Pârvan.

Astfel, din diferitele articole publicate, de-a lungul timpului, de Barbu Theodorescu, istoricul Ion Bulei[5] și acad. Ioan-Aurel Pop, aflăm că Iorga, după ce reușește să găsească fondurile necesare – de la Banca Națională a României, Ministerul Comerțului și Institutul de Studii Sud-Est Europene, pe care-l fondase în 1914 – începe demersurile de identificare a unei case la Veneția, apelând la ajutorul consulului onorific al României la Veneția, Gian Battista Bombardella *să caute o casă, care să devină a românilor*.

Acesta din urmă, ajutat de Eduard Șerban (între 1928 și 1930), Ernesto Marin și alții, cumpără mai multe apartamente în Palatul Correr din Campo Santa Fosca, însă istoria Casei Române de la Veneția și eforturile depuse pentru realizarea acesteia încep în 1928, astfel că la

L'Istituto storico romeno
inaugurato a Venezia

Venezia, 2 aprile, notte.

Un anno fa il prof. Nicola Jorga, presidente dell'Istituto Europeo di studi sud-orientali, comperava un appartamento del palazzo Correr a Santa Fosca per destinarlo a residenza di un certo numero di giovani romeni laureati nelle Università della loro patria e licenziati da quelle Accademie di Belle Arti, i quali, avendo vinto delle borse, volessero perfezionare i loro studi negli archivi di Stato di Venezia o nelle Biblioteche e Musei veneziani.

Successivamente, l'Istituto acquistò un nuovo e più vasto appartamento adiacente al primo e si formò così l'Istituto Storico Artistico Romeno in Venezia, gemello di quell'Istituto Romeno che prospera a Fontanay aux Roses. L'Istituto consta attualmente di quaranta locali comprendenti gli alloggi per i pensionati, le sale di studio, un appartamento d'onore con salone per ricevimenti, ecc. L'Istituto Romeno è stato inaugurato stasera con molta solennità presenti il prof. Jorga, storico e uomo politico insigne della Romania, giunto testè dall'America del Nord; il principe Ghika, ministro plenipotenziario romeno in Roma, autorità e notabilità politiche e dell'Istituto.

Il prof. Jorga ha parlato in perfetto italiano illustrando i fini dell'istituzione che è altresì destinata a rinsaldare i vincoli fra i popoli romeno e italiano. Poi il dott. Consalvo Summonti ha pronunciato un discorso in nome dei ministri degli Esteri e dell'Educazione nazionale, rivolgendo al prof. Jorga un plauso per l'opera infaticabile che va svolgendo con fervida amicizia per l'Italia.

Infine il conte Zorzi ha portato il saluto di Venezia, lietissima di ospitare l'Istituto. Fu dato poi un concerto di musica romena.

La "Casa Romena,, inaugurata a Venezia

VENEZIA, 2 notte.

Questa sera, alle 21, nella ricca sede di Palazzo Correr a Santa Fosca, per iniziativa di S. E. il prof. Natale Jorga, ex-ministro rumeno e presente il principe Ghica, ministro plenipotenziario presso il Quirinale, rappresentante ufficialmente il Governo rumeno, è stata solennemente inaugurata la «Casa Rumena», istituto europeo di studi sud-orientali.

Con un'elegante folla di invitati italiani e stranieri, erano presenti S. E. il prefetto Blanchetti, che rappresentava anche il Ministero della P. I., il podestà conte Zorzi, il segretario federale avv. Suppiej e il console rumeno avv. Bombardella. Il prof. Jorga ha pronunciato un discorso, in cui ha esaltato i legami e l'affinità di spirito e di cultura dei due popoli italiano e rumeno ed ha ampiamente detto quanto vantaggio al miglioramento dei rapporti fra le due nazioni questa Casa di cultura rumena a Venezia è destinata a compiere. Ha poi parlato il dott. Consalvo Summonti, direttore degli affari politici del Ministero degli Esteri, che ha portato al prof. Jorga e al principe Ghica il saluto del Governo nazionale e particolarmente dei Ministeri degli Esteri e dell'Educazione nazionale, affermando poi che i due illustri uomini che hanno patrocinato questa iniziativa, prof. Jorga e principe Ghica, sono i migliori alleati della politica italiana di fraternità latina.

A nome di Venezia ha quindi parlato il podestà conte Zorzi, dicendosi lieto che Venezia, che è ora in febbre di attività, che rende più preziosa la sua bellezza, sia stata scelta a sede della Casa Rumena, poichè qui gli studenti dello Stato amico potranno vedere compiutamente affermarsi il programma del Duce: difesa ed amore del bello, lavoro e passione di moderna intensa attività.

I discorsi sono stati applauditissimi. Sono seguiti un trattenimento musicale, offerto dal valoroso quartetto De Guarnieri con il concorso della pianista rumena signora Cotrus e un brillante ricevimento.

---

[2] Ioan-Aurel Pop, *Nicolae Iorga – fondator al Casei Române din Veneția*, în *Nicolae Iorga 1871-1941. Studii și documente*, vol. X, coordonatori Constantin Bușe și Constantin Găucan, Editura Universității din București, 2010, p. 367-404.
[3] *Ibidem*, p. 369.
[4] *Ibidem*, p. 370.
[5] Ion Bulei, *Nicolae Iorga și Veneția* în, *România literară*, nr. 2/2001.

începutul anului 1929 erau deja cumpărate două etaje din Palatul Correr. La 29 ianuarie 1929, Nicolae Iorga – împuternicit de Institutul de Studii Sud-Est Europene – cumpăra de la Enzo Martonara și de la avocatul Riccardo De Mucci etajul superior, mansarda și o cameră la parter. De asemenea, un alt contract de vânzare-cumpărare este încheiat la 5 aprilie 1930 (după inaugurarea Casei Române de la Veneția, la 2 aprilie 1930) prin care se achiziționează un apartament cu opt camere situat pe două nivele din același Palat Correr și, respectiv, un loc la parter, cu patru camere și curte[6].

Povestea completării spațiilor Casei Române de la Veneția continuă până în 1936, când Iorga, tot prin intermediul Institutului de Studii Sud-Est Europene, dar și cu sprijinul celor mai sus menționați și al ziarului *Universul* – fondat de Luigi Cazzavillan, achiziționează *un apartament la* etajul unu și două încăperi de la parter (în total 11 camere situate pe două nivele)[7].

> „Casa e formată dintr-o prăvălie, închiriată, apoi are o intrare splendidă, cu pătrate mici de marmură alb și roșu pe jos. Întâia ușă te duce la mezzanin unde se află sală de mâncare, bucătăria, camere pentru personalul de serviciu, precum și un muzeu format din puținele lucruri date de Ministerul Agriculturii și Industriei. O frumoasă scară urcă la apartamentele de sus. Unul mobilat mai simplu, e format din nouă camere de locuit. Tot aici se află și un început de bibliotecă. Acest apartament, întâiul cumpărat, a fost îngrijit și mobilat de prima locatară a Casei românești, d-ra Lucia Caracostea, o distinsă licențiată a Facultății de litere din București, fata d-lui prof. Caracostea. Al doilea apartament, care formează punctul de mândrie al casei, e compus din patru camere de locuit, birou, cameră de primire, de mâncare, bucătărie. Acesta e apartamentul de recepție și tot aici se află și camerele de locuit ale d-lui prof. N. Iorga. Farmecul apartamentului îl dau cele șase uși din lemn de nuc cu pervazul de marmură de Verona, adevărate opere de artă ce-au atras atenția tuturora. La acestea se mai adaogă și tavanele a două camere făcute în stilul Settecento”[8].

Fig. 2. Casa Română „Nicolae Iorga” de la Veneţia în 1937[9]

[6] Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 374.
[7] *Ibidem.*
[8] Barbu Theodorescu, *Casa Română «N. Iorga» de la Veneția*, în *Boabe de grâu*, an I, nr. 7, București, 1930.
[9] Fotografie de epocă ce prezintă o vedere asupra Casei Române de la Veneția în 1937, Arhiva Muzeului Memorial „Nicolae Iorga” de la Vălenii de Munte, nr. inv. 24482, 1937 și în colecția privată a Prof. univ. dr. Cristian Luca, actualul director al Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția.

Din fragmentul prezentat mai sus publicat de Barbu Theodorescu (secretarul personal al lui Iorga), în numărul 7 al revistei *Boabe de grâu*, aflăm atât despre cum arătau primele apartamente și spații achiziționate la data deschiderii oficiale a Casei Române de la Veneția, oferindu-ne detalii precise despre repartizarea și funcționalitatea fiecărui spațiu, cât și unele detalii privind primul locatar al casei și despre cei care au participat la inaugurarea efigiei dedicate profesorului Iorga de către studențimea română. Revenind la inaugurarea oficială a casei, din articolele studiate, aflăm că la deschiderea ei au fost prezente importante personalități italiene, rectori ai unor universități, reprezentanți ai Ministerului Afacerilor Externe

L'inaugurazione della Casa Rumena

Come abbiamo unnunciato, questa sera alle ore 21 sarà solennemente inaugurata lá Casa Rumena (Istituto Europeo di studi sudorientall) fondata da S. E. il prof. Nicola Jorga nel palazzo Correr a Santa Fosca. Alla cerimonia interverrà il Sottosegretario di Stato all'Educazione Nazionale in rappresentanza del Governo.

și ai Ministerului Instrucțiunii Publice, autorități locale, profesori și studenți, jurnaliști de la cele mai importante ziare italiene, iar din partea prestigioasei instituții academice Ateneo Veneto, fiind prezent contele Pietro Orsini, fost primar al Veneției. Despre inaugurarea Casei Române de la Veneția vă voi prezenta o parte dintre articolele publicate de ziarele italiene la nivel local și național: *Gazzetta di Venezia*[10], *Corriere della Sera*[11] și *Il Popolo d'Italia*[12], dar și unele documente din arhiva diplomatică a MAE: o telegramă transmisă de Dimitrie I. Gr. Ghica[13], ministrul plenipotențiar român la Roma, Ministerului Afacerilor Străine al Regatului României, prin care informa de prezența sa la inaugurarea Casei Române de la Veneția. În schimb, din articolele ziarelor mai sus menționate: „L'inaugurazione della Casa Romena" (*Gazzetta di Venezia* 02.04.1930 4), „L'Istituto Storico Romeno inaugurato a Venezia" (*Corriere della Sera* 03.04.1930 3) și „La «Casa Romena» inaugurata a Venezia" (*Il Popolo d'Italia* 03.04.1930 2) deducem că fiecare dintre jurnaliștii prezenți la inaugurarea Casei Române s-au întrecut în a relata – cât mai detaliat posibil – evenimentul care a reunit în spațiile Palatului Correr crema societății venețiene și italiene, însă putem spune că cel mai detaliat articol dedicat deschiderii institutului este cel al ziarului *Il Popolo d'Italia* din care aflăm o parte importantă din personalitățile vremii care au participat la acest important eveniment. Astfel, alături de Nicolae Iorga și prințul Ghica, care era ministrul plenipotențiar român la Roma, au fost prezenți: prefectul Veneției, dr. Giovanni Battista Bianchetti, care a reprezentat și Ministerul Instrucțiunii Publice; primarul Veneției, Contele Ettore Zorzi; secretarul federal al Partidului Național Fascist, avocatul Giorgio Suppiej; consulul onorific al României, avocatul Gian Battista Bombardella; directorul Departamentului de Afaceri Politice din cadrul Ministerului Italian al Afacerilor Externe, acesta din urmă transmițând mesajul de salut din partea Guvernului și, în mod special, din partea Ministrului Afacerilor Externe și a Ministrului Educației Naționale ș.a.

Tot din acest articol aflăm că seara s-a încheiat cu un concert susținut de cvartetul De Guarnieri cu concursul pianistei de origine română „doamna Cotruș"[14] și cu o „strălucitoare recepție" oferită de gazde celor prezenți. Pentru a da o vedere de ansamblu completă asupra inaugurării Casei Române de la Veneția, dar și pentru a vă introduce în atmosfera acelei seri, vă voi prezenta un scurt fragment din raportul prințului Dimitrie I. Gr. Ghica, ministrul plenipotențiar al României la Roma, prin care informa Ministerul Afacerilor Străine despre ceremonia de inaugurare:

> [...] Serbarea a avut loc la orele 21 seara; sălile Casei românești, (vechiul palazzo Correr din Campo Santa Fosca) erau împodobite cu frumoase covoare din vechiul Regat, Banat și Basarabia. Erau prezenți: Prefectul, Podestà Conte Zorzi cu Vice-podestà, Genaral al miliției fasciste Conte Elti di Rodeanu, Prim Președintele Curții de Apel, Questorul etc. etc. [...]
>
> [...] A urmat un concert cu muzică clasică și cu muzică populară românească.

[10] *L'inaugurazione della Casa Romena* – anunț despre inaugurarea Casei Române publicat în ziarul *Gazzetta di Venezia* din data de 2 aprilie 1930 (Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, an CLXXXVIII, 2 aprilie 1930, p. 4, nr. 92).

[11] *L'Istituto storico romeno inaugurato a* Venezia – articol despre inaugurarea Casei Române publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 3 aprilie 1930 (Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 3 aprilie 1930, p. 3).

[12] *La "Casa Romena" inaugurata a Venezia* – articol despre inaugurarea Casei Române publicat în ziarul *Il Popolo d'Italia* din data de 3 aprilie 1930 (Arhiva ziarului *Il Popolo d'Italia*, 3 aprilie 1930, p. 2, Anul VIII, nr. 80).

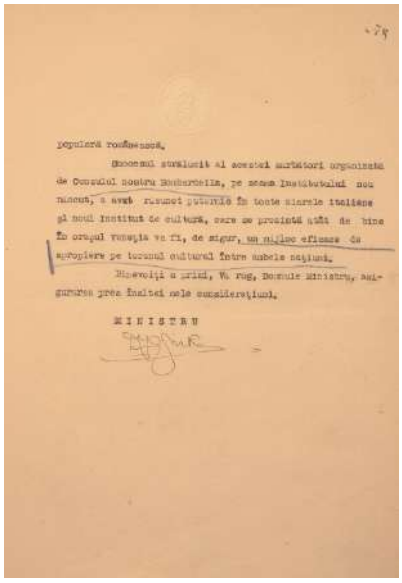
[13] Lista ambasadorilor români la Roma poate fi consultată accesând site-ul Ambasadei României în Italia: Cronologie ambasadori români | AMBASADA ROMÂNIEI în Republica Italiană (mae.ro).

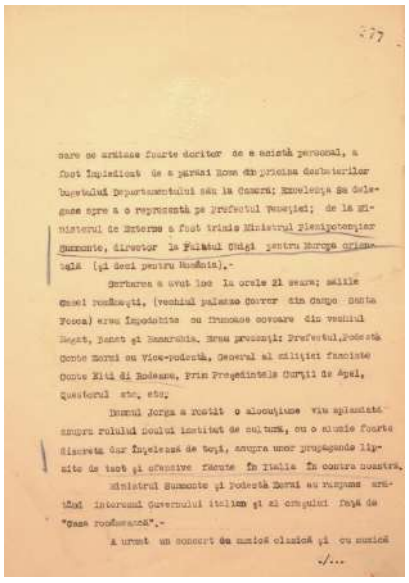
[14] Din păcate, nu am găsit informații despre pianista română Cotruș, pe care jurnalistul o menționează în articolul său, ci putem doar presupune că este vorba despre soția poetului și diplomatului Aron Cotruș.

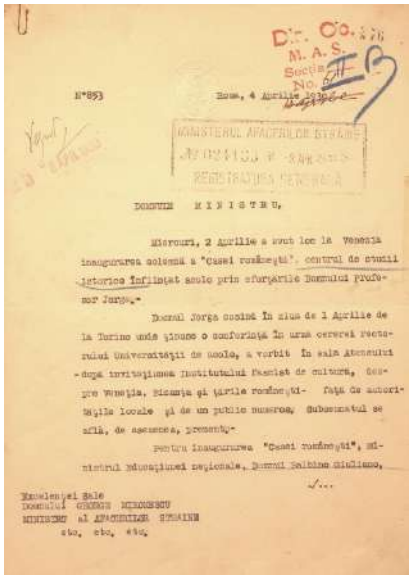
> Succesul strălucit al acestei sărbători organizată de consulul nostru Bombardella, pe seama Institutului nou născut, a avut un răsunet puternic în toate ziarele italiene și noul Institut de cultură, care se prezintă atât de bine în orașul Veneția va fi, de sigur, un mijloc eficace de apropiere pe terenul cultural între ambele națiuni. [...][15].

În perioada imediat următoare inaugurării Casei Române de la Veneția ziarul *Corriere della Sera* a scris două articole: unul la data de 18 iulie 1930[16] intitulat „Ospiti Romeni a Milano” și care relata detalii despre vizita făcută la Milano de un grup de membri și studenți ai Societății Academice „Prietenii Italiei” din București – societate aflată sub înaltul patronajul a lui Iorga – vizită realizată după vizitarea câtorva orașe din Regiunea Veneto (*Corriere della Sera* 18.07.1930) și unul la data de 26 august 1930[17], intitulat „Una festa romena a Venezia, Un busto a Nicola Jorga” (*Corriere della Sera* 26.08.1930) și care prezinta evenimentul de dezvelire a unei efigii dedicate fondatorului Casei Române de la Veneția, Nicolae Iorga, efigie despre care relata și Barbu Theodorescu în articolul publicat în 1930 în revista *Boabe de grâu*:

> „Pe unul din zidurile scării s-a vopsit stema țării, iar sub ea se află o efigie cu figura dlui prof. N. Iorga în metal, zidită într-o mare bucată de marmură de Verona. Efigia a fost adusă de studenții prahoveni, în aprilie 1930, în numele studențimii române și a fost făcută la stăruința studentului Paltin Munteanu. Marea placă de marmoră a fost cumpărată din banii excursioniștilor Universității Populare din Vălenii de Munte și zidirea s-a făcut de cel care semnează aceste rânduri, în prezența autorităților locale, a excursioniștilor și a dlor miniștri Titulescu, Mironescu, Lugojanu și Savel Rădulescu, în ziua de 24 august 1930. și la a cărei inaugurare au participat Gheorghe Mironescu, ministrul Afacerilor Străine al României și Nicolae Titulescu, ministrul României la Londra – și care se află și astăzi în holul de la intrarea Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția, lipsind doar *stema țării vopsită*, deasupra efigiei lui Nicolae Iorga”[18].

Articolele de mai sus, ne ajută să descoperim care au fost primele activități desfășurate în cadrul Casei Române de la Veneția, cu mențiunea că până la moartea lui Iorga activitatea casei va fi strâns legată de cea a fondatorului ei. Din articolul publicat de Barbu Theodorescu, aflăm care a fost prima locatară a casei și anume „d-ra Lucia Caracostea, o distinsă licențiată a Facultății de Litere din București, fata d-lui prof. Caracostea”[19] – cea care a și mobilat primul apartament achiziționat de Iorga în Palatul Correr.

---

[15] Raportul transmis de Prințul Dimitrie I. Gr. Ghica, ministrul plenipotențiar al României la Roma, privind participarea la inaugurarea Casei Române de la Veneția, 1930 (Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe, Dosar 71/Italia, volumul 62, 1926-1930, Relații cu România, p. 276-278).

[16] *Ospiti romeni a Milano* – articol despre vizita unui grup de studenți la Milano publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 18 iulie 1930 (Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 18 iulie 1930, p. 6).

[17] *Una festa romena a Venezia. Un busto a Nicola Jorga* – articol despre inaugurarea efigiei dedicate fondatorului Casei Române de la Veneția publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 26 august 1930 (Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 26 august 1930, p. 2).

[18] Barbu Theodorescu, *op cit.*, p. 420.

[19] *Ibidem*.

Mergând mai departe, pe firul cronologic, din articolele publicate de prof. Ion Bulei intitulat „La «Casa Romena» di Venezia. Note e appunti per la sua storia”[20] și din cel publicat de acad. Ioan-Aurel Pop, aflăm care au fost cei care au trecut pragul Casei în decursul a 10 ani, de la inaugurare și până la moartea lui Iorga în 1940, dar și despre faptul că atunci când Iorga se afla la Veneția, la Casa Română se organizau conferințe și serate culturale, în spațiile ei fiind amenajată și o expoziție permanentă de artă populară și de produse românești.

> „Într-o perioadă de zece ani, adică până la moartea lui Iorga, în 1940, „Casa Română” a găzduit mulți cercetători români, din toate domeniile cunoașterii, mai ales toți aceia care erau bursieri la Accademia di Romania in Roma. Între aceste personalități române de mai târziu trebuie menționați Alexandru Busuioceanu, George Călinescu, Constantin Daicoviciu, Eugen Drăguțescu, Ștefan Pascu sau Virgil Vătășianu. La conducerea directă a Casei Române a fost inițial Lucia Caracostea (1930-1931), apoi profesoara Cecilia Stoicescu (1931-1936) și, în fine, profesoara Ana Potop (1936-1948), care era și lector de limba și literatura română la Academia Comercială din Veneția.
>
> În acei ani Casa a fost plină de studenți și profesori trimiși din România. «Ușile sunt deschise, să intre lumina», spunea marele istoric în aprilie 1930. El venea în fiecare an la Veneția. Și în fiecare an istoriografia românească se îmbogățea cu noi izvoare datorită lui Iorga și colaboratorilor acestuia, Mulți iluștri savanți străini au fost adesea oaspeții Casei Române. Când era prezent Iorga, aici se organizau conferințe și serate culturale: tot aici s-a amenajat o expoziție permanentă de artă populară și de produse românești”[21].

Nu aș vrea să mă opresc asupra lungului șir de personalități românești care au trecut pragul Casei Române de la Veneția, însă aș vrea să amintesc pe câțiva dintre aceștia: George Călinescu, Constantin Daicoviciu, Emil Panaitescu, Dinu Adamesteanu, Alexandru Tzipoia, Valeriu Papahagi, Mac Constantinescu, Ana Tzigara-Samurcaș, Gheorghe Marinescu, Valentin N. Iorga etc.. Despre lista extinsă a celor care au trecut pragul Casei Române de la Veneția, mare parte dintre aceștia numărându-se printre bursierii[22] Școlii Române de la Roma[23], veți putea afla mai multe din volumul *Nicolae Iorga și Casa Română de la Veneția (1930-2018)*.

În toată această perioadă, de administrarea casei s-au ocupat: **Lucia Caracostea** (1930–1931), **Cecilia Stoicescu** (1931–1936) și profesoara **Anna Potop** (1936–1948) – cea care a administrat casa vreme de 12 ani, ultimii ani fiind marcați de nenorociri, mai ales după moartea lui Iorga. Din nefericire, istoria Casei Române de la Veneția va avea un parcurs zbuciumat, astfel că după moartea lui Iorga, chiar dacă administratorul de la acea vreme, prof. Anna Potop, lector la catedra de limbă și literatură română de la Universitatea Ca’ Foscari din Veneția, a făcut eforturi uriașe pentru a menține deschisă și integră Casa Română de la Veneția, soarta acestui avanpost al culturii române la Veneția a fost marcată timp de decenii de un dezinteres total din partea autorităților române. Atât din articolul publicat de acad. Ioan-Aurel Pop[24], dar și din diferite documente din Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe al României și din Arhiva Ambasadei României în Republica Italiană, aflăm exact despre soarta Casei, începând de la primirea veștii morții lui Iorga și până în 1948, când însăși administratoarea casei, Anna Potop, a fost obligată să părăsească clădirea, în locul acesteia fiind numit un administrator italian.

Din articolul intitulat „Raporturi politice și culturale româno-italiano-vaticane: Legația română de pe lângă Sfântul Scaun într-un moment de cumpănă (august 1944)”[25], publicat de Veronica Turcuș în Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, aflăm că în perioada celui de-al doilea Război Mondial, mai precis în 1941 – datorită situației politice din acea perioadă – Casa Română de la Veneția a găzduit Legația României de la Roma. Despre situația Casei Române de la Veneția aș dori redau un paragraf din articolul „Nicolae Iorga – fondator al Casei Române din Veneția”[26] scris de acad. Ioan-Aurel Pop, care prezintă, în mod succint, situația Casei Române de la Veneția după moartea lui Nicolae Iorga și până la redeschiderea

[20] Ion Bulei, *La «Casa Romena» di Venezia. Note e appunti per la sua storia* în, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, Editura Muzeul Satu-Mare, Satu-Mare/Veneția, 1999, p. 14.
[21] Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 376-377.
[22] Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma. 1922-2012*, Litografia Leberit, Roma, 2012, p. 203-207.
[23] Ioan Opriș, *Istoricul Emil Panaitescu și Școala Română de la Roma*, Editura Oscar Print, București, 2014, p. 41-126.
[24] Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 377.
[25] Veronica Turcuș, *Raporturi politice și culturale româno-italiano-vaticane: Legația română de pe lângă Sfântul Scaun într-un moment de cumpănă (august 1944)*, în *Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu”*, nr. LVI, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 309-357.
[26] Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 377.

acesteia, la data de 8 mai 1992, sub denumirea de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția:

> „Astfel, se poate spune că odată cu tragica moarte a lui Nicolae Iorga, Casa Română din Veneția și-a pierdut întreaga vitalitate, iar războiul a lăsat-o golită de orice viață academică. Imediat după 1945 orice activitate a fost de-a dreptul abandonată. Regimul comunist nu mai avea nevoie de fereastra noastră deschisă spre lumea liberă, nici de rădăcinile latinității noastre și nici măcar de averea românească achiziționată cu sacrificii în «cel mai frumos oraș din lume». După 1948 au existat unele inițiative din partea statului comunist român de a scăpa de chiriași. Abia în 1961 s-a reușit obținerea unor apartamente din palat, însoțită de unele tentative – din fericire, nereușite! – de vindere a edificiului. În 1966 Casa Română din Veneția se afla într-o stare avansată de degradare: tavanele și pereții erau pe cale de a se prăbuși, lipseau ferestrele, pardoselile fuseseră smulse, iar instalațiile electrice și sanitare distruse. În anul 1968 s-a încercat, fără succes, redeschiderea Institutului Român pentru scopuri culturale, prin implicarea controversatului «mecenat« și om de afaceri Iosif Constantin Drăgan. Unica soluție întrevăzută de statul român era vânzarea clădirii. Starea de abandon a durat până în 1988, când Primăria din Veneția a cerut în mod expres guvernului român să rezolve problema Casei Române, care se transforma într-o ruină. În sfârșit, în ianuarie 1989 au fost începute lucrările de reparații. Întrerupte în timpul Revoluției române și în perioada imediat următoare, lucrările au fost reluate în mai 1990, iar la 8 mai 1992 Casa Română a fost redeschisă sub denumirea de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică”.

Din cele prezentate mai sus ne-am putut face o idee despre ceea ce s-a întâmplat cu așezământul cultural românesc de la Veneția (unele documente de arhivă se regăsesc în volumul *Nicolae Iorga și Casa Română de la Veneția (1930-2018)* și completează, în mod cronologic, situația ei după moartea fondatorului său, dar mai ales perioada de început a regimului comunist, care a dus la închiderea acesteia). Cu toate documentele de arhivă cercetate putem spune că tragica moarte a fondatorului ei a atras după sine o serie de evenimente nefaste, evenimente care, din lipsa de interes din partea regimului comunist, au dus de la înstrăinarea spațiilor (în primii ani după moartea lui Iorga) la închiderea și lăsarea lor în paragină pentru o perioadă foarte lungă de timp (circa 40 de ani, dacă ar fi să socotim începând cu 1948 și până în 1988, când Primăria soma autorităţile comuniste să rezolve problema clădirii, al cărei proprietar era statul român).

Un vis împlinit, un vis realizat cu sacrificii, un vis realizat cu sprijinul dat atât în mod oficial de către diferite instituții, cât și în mod personal de către Iorga, dar și de prieteni apropiați, o moștenire pe care ilustrul istoric dorea să o lase românilor, risca să dispară. Însă, iată că, după somația primită de la autoritățile venețiene, regimul comunist începe lucrările de renovare a casei, lucrări întrerupte temporar de evenimentele din decembrie 1989, dar reluate ulterior în 1990 și continuate până la redeschiderea acesteia la 8 mai 1992, sub denumirea de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.18

REALIZĂRILE ADMINISTRAȚIEI LIBERALE ÎN PERIOADA PREFECTULUI IOAN PICU BĂNCILĂ (1933-1937)

Sanda Dumitrița BUBOI (CAPOTĂ)*

ACHIEVEMENTS OF THE LIBERAL ADMINISTRATION DURING THE TERM OF PREFECT IOAN PICU BĂNCILĂ (1933-1937)

ABSTRACT

This article aims to present some details about the political activity of Prefect Ioan Picu Băncilă and then to analyze some aspects of the activity of the National Liberal Party organization under the leadership of Bihor County, under the administration of Ioan Picu Băncilă.

Keywords: prefect of Bihor County, political detainee, liberal activities and achievements in the leadership of Bihor County

Liberalii au revenit la putere (după pierderea acesteia în 1928), în anul 1933, când I. G. Duca a fost numit prim-ministru, pentru a organiza alegerile. Liberalii duciști au trecut la organizarea procesului electoral fără ajutorul unui alt partid. La scurt timp după alegeri, liderul partidului, I. G. Duca, a fost asasinat de către legionari. A urmat o degringoladă în sânul partidului. Pentru funcția de prim-ministru a fost desemnat, de către rege, Constantin Angelescu, pentru ca, după trei zile, să fie înlocuit cu Gheorghe Tătărescu, considerat mai obedient. La conducerea organizației, președinte a fost ales Dinu Brătianu. Se inaugura astfel o nouă etapă în istoria acestui partid, în care liderul partidului de guvernământ nu mai era și prim-ministrul țării[1].

Urmare a preluării puterii de către liberalii lui I. G. Duca a fost numirea în funcții-cheie a oamenilor de partid, atât la nivelul centrului – Oradea, cât și în tot Bihorul. La Salonta a fost desemnată la conducerea orașului o Comisie Interimară, în frunte cu profesorul Kovács Béla, organizația liberală salontană fiind pusă sub conducerea lui Onisifor Borcea[2]. O nouă etapă în conducerea Beiușului a debutat în decembrie 1933, sub Nerva Traian Cosma[3]. În funcția de prefect al județului a fost numit Ioan Picu Băncilă[4], iar Tiberiu Moșoiu a fost numit în funcția de primar al Oradiei, în calitate de președinte al Comisiei Interimare[5], compusă din membrii P.N.L.[6].

---

* Direcția Județeană pentru Cultură Bihor; e-mail: buboisanda@gmail.com

[1] Emilia Sonea, Gavrilă Sonea, *Viața economică și politică a României 1933-1938*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 67-68, 139.

[2] Lucia Cornea, *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică (1919-1945)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005, p. 85-86.

[3] *Gazeta de Vest*, 1933, nr. 1.119, p. 2. Alături de el, ca președinte, din Comisia Interimară care conducea orașul au mai făcut parte „Valeriu Ardelean, comerciant, vicepreședinte, Anton Chidioșan, advocat, Teodor Naghi, profesor, Cornel Ciuhandu, meseriaș, Constantin Lăzărescu, comerciant, Nicolae Roman Cristian, industriaș, Iosif Cristo, meseriaș și Francisc Kalman, medic, membri”.

[4] Corneliu Crăciun, *Contribuții la istoria P.N.L. din Bihor (1921-1947)*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 31. La instalarea sa în funcție, făcea o succintă prezentare a ceea ce dorea să pună în aplicare din poziția de prefect al județului. *Gazeta de Vest*, 1933, nr. 1.109, p. 2. „Ca principiu am și eu principiul șefului meu, al d-lui I. G. Duca, președintele consiliului de miniștri, care a spus răspicat: *fapte nu vorbe* (...) Partidul liberal are un program bine cunoscut de toată lume și venirea la putere a acestui partid, înseamnă reîntronarea principiului de autoritate care în ultimul timp suferise. (...) Noi vom milita pentru reîntoarcerea ordinei sociale, tinzând la reprimare cu ultima energie a curentelor extremiste, fie de stânga fie de dreapta, cari în ultimul timp încearcă să prindă rădăcini și să pericliteze existența patrimoniului național. (...) Apoi vom milita pentru reîntronarea ordinei economice în gospodăria statului, având la bază principiul ortodoxiei economice. (...) În alegeri voiu da libertate de acțiune tuturor partidelor politice, cari stau pe baze constituționale. (...) partidul liberal (...) este conștient că artera principală este administrația statului, deci ca prim punct de plecare înțelegem să avem o administrație desăvârșită, păstrând și punând oamenii la locul lor pe baza principiului: *om competent, la loc competent*. (...) Considerând că județul nostru are minoritari, în partea mea le întind mâna de pace tuturora, cu condiția ca interesele lor să le aducă în armonie cu interesele superioare ale statului român...”.

[5] Lucia Cornea, *Instituția primarului și primarii Oradiei între 1918 – 1944*, în *Oradea pagini de istorie. Instituția primarului. Evoluție administrativă. Realitate urbanistică și arhitecturală, Centenarul sediului Primăriei Municipiului Oradea 1903 – 2003*, Aurel Chiriac, Liviu Borcea, Lucia Cornea, Rodica Hârcă, Gabriel Moisa, Péter I. Zoltán (coord.), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 104.

[6] Primăria Municipiului Oradea, *Monitorul Comunal*, 1934, nr. 3, p. 1. Comisia Interimară a orașului Oradea în urma alegerilor din decembrie 1933 – președinte Tiberiu Moșoiu, vicepreședinți Atanasie Negulescu și Vasile Bledea, membrii Ioan Ionașcu, Sofronie Sângeorgeanu, Alfons Stamatopol și Iacob Dancea. Din cadrul acestei comisii au fost distribuiți consilieri în diverse funcții.

Înainte de a prezenta unele aspecte ale activității organizației P.N.L. la conducerea județului Bihor, sub administrarea lui Ioan Picu Băncilă, voi aminti câteva detalii despre activitatea politică a prefectului Băncilă, membru marcat al organizației liberale din Bihor, pe baza informațiilor provenite din arhivele Securității, a cărui victimă a căzut și acest fruntaș liberal bihorean. Conform procesului-verbal de interogatoriu, luat după arestarea sa de către organele de securitate, la 11 septembrie 1952, acesta s-a înscris în P.N.L. la recomandarea președintelui Traian Moșoiu și a lui Nicolae Zigre[7]. Anul nu a fost precizat, dar prima mențiune a sa ca membru de conducere a fost din anul 1927. Pe parcursul timpului a deținut mai multe funcții: membru în comitetul județean al organizației orădene, membru în delegația permanentă[8], secretar general[9], apoi vicepreședinte al P.N.L. Bihor[10]. Datorită calităților sale administrative, a ocupat o serie de funcții și demnități publice[11]. În perioada guvernării Tătărescu, 1933 – 1937, a fost desemnat prefect al județului Bihor[12] (prin Decretul Regal nr. 2.943/15.11.1933[13]), funcție din care a demisionat la data de 29 decembrie 1937[14], iar ca urmare a scindării P.N.L., în 1945, a optat pentru gruparea Tătărescu.

După instalarea puterii comuniste la conducerea României a început supravegherea asupra tuturor celor considerați ostili noului regim politic, deci și a lui I. P. Băncilă. Dintr-o notă de urmărire din 4 octombrie 1949, aflăm că evita discuțiile politice cu orice persoane, chiar dacă era provocat și era considerat ca un element dușmănos la adresa noului regim politic[15].

Spre sfârșitul anului 1950, în 12 septembrie 1950, conform angajamentului semnat de acesta față de Securitate, a fost recrutat pentru furnizarea de informații „despre toată activitatea ce se petrece la Sovrom Construcții", regionala Urziceni, unde era angajat[16]. Ofițerii de Securitate nu au reușit să obțină însă nicio informație valoroasă de la el. Astfel, într-un referat al organelor de urmărire ale securității din 5 noiembrie 1951, la numai un an de la recrutare, se renunța la colaborarea cu el, deoarece „de la recrutare și până în prezent susnumitul nu a furnizat nici un fel de informații"[17]. Ioan Picu Băncilă nu a scăpat însă de condamnare, bazată pe declarațiile a trei angajați ai Cooperativei „Ialomița Urziceni", care susțineau că l-au auzit pe Băncilă, în stare de ebrietate fiind, intonând cântece legionare[18]. Deși nu se cunosc multe detalii legate de acest caz, presupunem, pornind de la declarațiile angajaților, la care se adaugă trecutul său politic, de fruntaș liberal în județul Bihor, precum și faptul că nu a furnizat informații Securității (adică un element periculos noului regim), că a ajuns să fie condamnat într-o colonie de muncă[19] la data de 9 septembrie 1952, pentru 60 de luni. A decedat, însă, la scurt timp, din cauza condițiilor grele de muncă, în data de 28 martie 1953, conform raportului emis de unitatea de securitate 0837, Regiunea Constanța[20]. Acesta a fost sfârșitul tragic al unui om care a înțeles să slujească cu devotament și profesionalism cetățenii din Oradea și județul Bihor, în anii '30 ai secolului trecut. Tocmai din acest motiv în continuare, voi face o scurtă schiță a activității sale de excepție din fruntea județului, fixându-mi atenția asupra celor mai importante aspecte ale sale.

O primă chestiune presantă era îmbunătățirea condițiilor de viață ale moților din Apuseni. Situația locuitorilor din această regiune, a condițiilor lor de viață și muncă era o problemă veche deja, motiv pentru care, în cursul anului 1934, a fost elaborat un raport al Prefecturii Bihor în vederea prezentării acestuia la conferința administrativă de la Cluj, prezidată de Gheorghe Tătărescu[21]. Motivul convocării acesteia era

[7] Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare, A.C.N.S.A.S.), *fond Penal*, dos. 65.399, f. 1.
[8] *Dreptatea Poporului*, 1927, nr. 30, p. 2.
[9] A.C.N.S.A.S., *fond Penal*, dos. 65.399, f. 1.
[10] Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, *Istoria orașului Oradea*, Editura Cogito, Oradea, 1995, p. 370.
[11] A.C.N.S.A.S., *fond Penal*, dos. 65.399, f. 4. Deputat. A.C.N.S.A.S., *fond Microfilmat*, dos. 2.319_PH, f. 4. Juristconsultul Băncii Românești din Oradea în intervalul 1924 – 1933. Livia Ghiurcuța, Luminița Zamfira Vînturache, Mihaela Rodica Turcaș, Rodica Angela Sabău, *Raze de lumină în cultura orădeană interbelică*, Editura Prima, Oradea 2010, p. 179. În 1931 a fost numit membru al Comisiei Interimare a Municipiului Oradea. *Ibidem*, f. 7. Între 1933-1937, a fost prefect al județului Bihor, apoi a fost funcționar la Societatea Romac din Oradea (1937-1940), urmat de postul de funcționar la Creditul Național Agricol din București (1940 – 1948). După anul 1948, odată cu instaurarea puterii comuniste în România și eliminarea *tovarășilor de drum* liberali din Guvern, I. P. Băncilă a ocupat, până la arestare, o serie de posturi de contabil.
[12] *Ibidem*, *fond Penal*, dos. 65.399, f. 10.
[13] Idem, *fond Informativ*, dos. 520.530, f. 3.
[14] *Ibidem*, f. 1, verso.
[15] Idem, *fond Penal*, dos. 65.399, f. 9.
[16] Idem, *fond Microfilmat*, dos. 2.319_PH, f. 3.
[17] *Ibidem*, f. 1.
[18] *Ibidem*, f. 6-8.
[19] Idem, *fond Penal*, dos. 65.399, f. 8.
[20] *Ibidem*, f. 3.
[21] Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Bihor, fond *Prefectura județului Bihor*, dos. nr. 69/1934, f. 262.

luarea unor decizii în legătură cu situația moților din toate județele unde aceștia locuiau. Punctele abordate de Prefectura Bihor se refereau la construcția de șosele[22]. Problema podurilor era la fel de stringentă[23], iar cu privire la situația căilor ferate și a transportului mărfurilor și al persoanelor, Instituția Prefectului a solicitat guvernului revizuirea tarifelor în sensul unor reduceri de prețuri pentru locuitorii din zonele sărace din acești munți[24].

În raportul amintit se afla și problema „învățământul normal și profesional de artă (...) meserii și de agricultură[25] precum și probleme legate de agricultură cu implicațiile sale – reforma agrară și coloniștii[26], dar și cea sanitară”[27].

Popularizarea realizărilor liberale la nivel județean, pentru intervalul 1933-1937, s-a făcut prin intermediul presei locale. Prefectul județului, I. Picu Băncilă și-a asumat sarcina de a prezenta aceste realizări, iar pentru a convinge publicul a recurs la argumente concrete. În articolul *„Să vorbească cifrele”*, din *Liberalul*, erau prezentate „Lucrările efectuate în timp de 5 ani de către Prefectura județului Bihor, adecă: dela 1 Ianuarie 1929 până la 15 Noemvrie 1933” – perioadă care s-a suprapus peste administrația național – țărănistă, comparativ cu „Lucrările efectuate în timp de 2 ani (15 Noiemvrie 1933 – 1 Nov. 1935)”, realizate de la momentul preluării conducerii județului de către liberali, până la data publicării articolului, bazat pe raportul Instituției Prefecturii Bihor[28] (a se vedea *Anexa 1*).

Se făceau precizări și cu privire la bugetul județului. Acesta s-a putut executa numai parțial, deoarece nu s-au făcut toate încasările de taxe, conform prevederilor, „rămânând în fiecare an rămășițe de plată” destul de însemnate, dar care au fost achitate, majoritatea, în cursul anilor 1934 și 1935[29] (a se vedea *anexa 2*).

În momentul dării de seamă, județul avea „o singură datorie către comuna urbană Salonta, stabilită de către Tribunalul Arbitrar din Paris, pentru pusta *Oroși*”. Din această datorie, achitaseră 1.500.000 de lei

---

[22] *Ibidem*, f. 264. Se considera ca necesară continuarea lucrării la șoseaua națională nr. 47 Lunca – Câmpani – Băița. Importanța acesteia era atât din punct de vedere economic (combaterea șomajului), cât și strategic, pentru a fi asigurată o comunicare mai bună cu regiunea Munților Apuseni. Un alt drum, considerat de mare importanță pentru județ, era drumul Beiuș – Roșia – Bratca, care asigura legătura între Valea Crișului Repede cu Valea Crișului Negru. Motivația era de natură socială, oferind „posibilitate de muncă și câștig unei părți a moților”. Nu în ultimul rând, se punea problema lucrărilor de modernizare a drumului național nr. 3 București – Cluj – Oradea. Pavarea cu dale mici a drumului urma a fi asigurată, conform contractului încheiat între Ministerul Lucrărilor Publice și Societatea Bitumen din Oradea, în „asociere cu firma Bohățiel și Devceseri din Cluj”.

[23] *Ibidem*, f 266. „Reconstruirea podului nr. 163 în comuna Vașcău; reconstruirea podului nr. 73 în comuna Sâmbăta; reconstruirea podului nr. 167 în comuna Vașcău; reconstruirea podului distrus de inundația din 1932; reconstruirea podului nr. 130; reconstruirea podului nr. 131; reconstruirea podului nr. 161 în comuna Vașcău”.

[24] *Ibidem*, f. 267. Considerau că pentru linia ferată Oradea – Beiuș era necesar „să se fixeze un tarif special, în raport cu capacitatea de plată redusă a populației; pentru transportul poamelor, lemnelor, varului și a pietrișului s-a fixat un tarif special și revizuirea, înlesnirea și reducerea de 75% pentru muncitorii din interiorul Munților Apuseni”.

[25] *Ibidem*, f. 268. Cu privire la regiunea moților, considerau imperios necesară redeschiderea școlilor de artă și meserii din Bratca și Beiuș, mai mult „organizarea să se facă în așa fel ca absolvenții să iasă maeștri pricepuți în lemnărit și fierărie care sunt în legătură cu agricultura”. De asemenea, se solicita organizarea de cursuri de pomicultură și apicultură, iar pentru școala de viticultură din Diosig se urmărea ca „să servească ca mijloc de educație a populației și să fie trecută sub administrația județului ori a Camerei de Agicultură”. Liberalii bihoreni mai „solicitau trecerea în cadrul bugetului Ministerului Instrucțiunii a Școlii Normale de băieți de Stat Iosif Vulcan din Oradea, cu cheltuielile corpului didactic și al personalului”.

[26] *Ibidem*, f. 269, f. 270, f. 271. Prin raportul înaintat de Prefectura Bihor se solicita ca „prin serviciul agricol județean, prin Camera de Agricultură” să se adopte „din toamnă măsuri pentru curățirea pășunilor; soluționarea golurilor de munte, ce interesează 59 de comune din regiunea moților, plășile Beiuș și Vașcău; înființarea de pepinerii de pomi, în speciali nuci; înființarea de magazii publice de cereale în regiunea muntoasă cu preț redus menținute până la trecerea de la cultura cerealelor la cultura rațională de vite, păsări, pomicultură, apicultură, cultura nutrețului; pășunile comunale și urbariale nu erau exploatate eficient – propunerea modificării legii; cooperative de producție pentru valorificarea produselor din gospodărie; pentru înlesnirea procurării mașinilor și uneltelor agricole; pentru terminarea cât mai rapidă a împroprietăririi să se admită din partea comunelor să nu se depună anticipat taxa de măsurat (cadastru) ci numai cotă parte prevăzută în caietul de sarcini și care reprezintă plata muncii efectuată cu restul sumei să fie debitată comuna; măsura aplicată numai pășunilor și pădurilor comunale; colonizarea – 870 coloniști interni în 9 centre de colonizare din care 2 formează comune separate restul atașați unor comune de pe frontieră. Gospodăriile înființate de aceștia nu erau în stare bună deoarece nu au fost ajutați, fiind toți oameni săraci; găsirea și luarea de măsuri pentru ridicarea coloniilor – ridicarea de școli și biserici prin ajutor de la județ dar și de la Ministerul Instrucțiunii și a Casei Centrale a Colonizărilor”.

[27] *Ibidem*, f. 272. La probleme sanitare era menționată starea precară a acestora precum și lipsa instituțiilor sanitare („aproape cu desăvârșire”), ceea ce a generat epidemii și boli sociale (de exemplu, epidemia de scarlatină din Bratca, iarna 1933-1934). *Ibidem*, f. 273. În vederea remedierii rețelei sanitare, se considera necesar ca „Ministerul Sănătății să contribuie la susținerea spitalului județul Bihor, din Oradea, anual cu o sumă de 2.000.000 de lei și să pună la dispoziție medicamente, pansamente, instrumente medicale și să acorde aceleași ajutoare și spitalelor din Beiuș și Salonta”.

[28] *Liberalul*, 1935, nr. 5, p. 1.

[29] *Ibidem.*

(500.000 de lei în anul 1929, 500.000 de lei în anul 1930, 500.000 de lei în anul 1932 și 1.000.000 de lei în anul 1933)[30].

Din sursele de presă, deși nu apar menționate în darea de seamă, aflăm că, în intervalul de timp scurs de la preluarea puterii (decembrie 1933) și până în 11 noiembrie 1934, s-au mai efectuat repararea a „5 spitale epidemice, o baie de nămol cu 10 cabine și s'a reparat la spitalul județean în valoare bănească de 2.796.000 lei". Printre edificiile construite sau reparate în acest interval se numărau primării („10 primării noui și s'au reparat alte 67"), sedii ale posturilor de jandarmi („18 jandarmerii [secții de jandarmi] și 10 preturi"), toate cheltuielile însumând 1.981.000 lei. Tot pentru îmbunătățirea situației județului „s'au mai executat diferite lucrări, ca: fântâni, case pentru locuințe de medici, poduri comunale, un cuptor de uscat prune și s'au făcut reparațiuni la prefectură, în valoare de 522.000 lei..."[31]. O atenție similară era acordată și domeniului edilitar, cu precădere orașelor Salonta și Beiuș[32]. Presa menționa și reușitele liberalilor în domeniul rețelei de învățământ, prin înființarea de școli în comunele în care nu existau sau prin repararea și înzestrarea acestora[33].Rețeaua școlară s-a dezvoltat în Bihor ca parte a inițiativei din programul de guvernare liberal. Gradul mare de analfabetism, în special în provinciile Basarabia și Dobrogea a determinat declanșarea așa – numitei „ofensive culturale". Prin această politică, liberalii au edificat, în perioada interbelică, „mii de școli primare (…), efortul fiind dublat de standardizarea educației". Constantin Angelescu, ministru liberal al instrucțiunii publice în repetate rânduri în perioada interbelică, era „pe deplin convins că țărănimea trebuia instruită în timpul cel mai scurt cu putință și în modul cel mai profund". De asemenea, miza pe „centralizarea și uniformizarea educației ca formă de diluare a diferențelor regionale și de (re)definire a națiunii române ca *unitate culturală*"[34].

Realizările anului 1935 au fost expuse de prefectul I. P. Băncilă în raportul susținut în fața Comisiei Interimare. Pe bună dreptate, erau evidențiate reușitele edilitare, constând în șosele și poduri, precum și cele din domeniul agriculturii. Legea Conversiunii datoriilor agricole nu a avut efectul scontat, fiind „departe de a satisface complet nevoia de credit, simțită de toată plugărimea", dar a reușit, totuși, o ușoară revigorare a agriculturii. Se urmărea încheierea aplicării reformei agrare la nivel de județ, acțiunile de plantare de pomi și organizarea de pepiniere comunale. Era examinată situația suprafețelor însămânțate, efectele intemperiilor, ceea ce a dus la necesitatea ajutorării țăranilor la însămânțare. S-au remarcat și organizarea de cursuri pentru diseminarea ideilor novatoare în agricultură, precum și organizarea de câmpuri experimentale sau de ferme model. Aceeași grijă se arăta față de îmbunătățirea raselor de animale, în acest scop fiind acordate o serie de subvenții sau distribuirea de animale din anumite rase și combaterii epizotiilor[35].

Raportul continua cu prezentarea acțiunii de susținere a mișcării cooperatiste din județ, prin înființarea de bănci populare și a rețelei școlare (s-au construit 23 de săli de învățământ, din 41 de școli au fost finalizate 20, 21 urmând a se finaliza în cursul anului 1936 și s-au reparat edificiile școlare)[36]. La capitolul învățământ era prezentat numărul copiilor care trebuiau să frecventeze obligatoriu școala, precum și al absenteiștilor, nefiind omise grădinițele sau școlile particulare și cele cu o specializare aparte – viticultură, ucenici și liceele de băieți și de fete. Erau amintite bibliotecile și situația materialului didactic, insuficient, și la fel numărul învățătorilor, tot insuficient[37].

La capitolul sanitar-veterinar, în anul 1935 situația a fost mulțumitoare. Aceleași rezultate satisfăcătoare au fost obținute și în cazul sănătății publice, chiar dacă principalele boli cu care se confrunta societatea, în special în mediul rural, nu fuseseră eradicate. Natalitatea cunoscuse o ușoară curbă ascendentă, dar era în continuare ridicată mortalitatea infantilă[38]. În privința ajutorului social acordat celor nevoiași, se menționa aplicarea măsurilor de întrajutorare în limitele posibilităților.

---

[30] *Ibidem*, p. 1-2.
[31] Idem, nr. 3, p. 1.
[32] *Ibidem.* „S'au pavat cu plăci de beton și cu pietriș de râu 7.955 m.p. în valoare de 279.000 lei și s'au executat reparări la diferite clădiri în valoare de 403.000 lei".
[33] *Ibidem.* „Când am descins în palatul Prefecturii am găsit că în județul Bihor există încă 13 comune care nu avuseseră niciodată școală (...) azi însă, partidul nostru o poate spune cu satisfacție, nu există în Bihor comună, care să nu aibă școala ei. Pentru școli s'a repartizat suma de 1.250.000 lei: ajutoare de la Stat și Înaltul Guvern – și alte sute de mii, de la județ...".
[34] Sorin Radu, „Statul național și integritatea politică a țăranilor. O temă de cercetare deschisă", în *România interbelică. Modernizare politico-instituțională și discurs național*, Sorin Radu, Oliver Jens Schmitt (coord.), Editura Polirom, București, 2023, p. 117.
[35] *Liberalul*, 1935, nr. 25, p. 3-4.
[36] Idem, 1936, nr. 15-16, p. 4.
[37] Idem, nr. 25, p. 3.
[38] Idem, nr. 23, p. 3-4.

La capitolul ordine și siguranță publică, conducerea liberală a adoptat decizia înzestrării cu echipament specific a jandarmeriei rurale, precum și înființarea unui nou sector de jandarmi pe Valea Crișului Repede[39].

Rețeaua edilitară a fost, și în cursul anului 1935, îmbunătățită. Prin prezentarea activității Serviciului Județean de Drumuri Bihor, erau date informații mai detaliate cu privire la lucrările aprobate și executate[40] și cele în curs de executare[41].

Erau enumerate apoi alte aspecte, ca funcționarea și activitatea Comisiei Interimare județene, cu mențiuni despre ședințe, funcționari, activitatea acestora în general[42] și situația financiară a județului[43].

Alt subpunct al raportului prezenta averea județului, conservarea, inventarierea acesteia, precum și starea proceselor și chestiunilor de contencios care implicau județul[44].

Evoluția sectelor religioase îngrijora autoritățile. Pe teren cultural, activitatea Casei Naționale era apreciată în mod deosebit. O preocupare relativ nouă, dar tot mai importantă, era cea privitoare la turism, pentru acest sector, Prefectura acordând tot concursul său în vederea dezvoltării[45].

Activitatea Instituției Prefectului era analizată sumar și în anul 1936. Aflăm, astfel, că pentru perioada menționată, activitatea acesteia a fost extrem de rodnică în toate domeniile –gospodăresc, cultural, edilitar[46]. Informații privitoare la realizările liberale se găsesc și într-o dare de seamă unde sunt prezentate și o serie de cifre referitoare la acestea. Erau menționate sumele alocate învățământului, atât pentru construcțiile școlare noi, cât și pentru cele realizate de la preluarea conducerii județului de către liberali sau diversele reparații în domeniu[47]. S-au edificat numeroase lăcașuri de cult, capele mortuare și case parohiale, iar în alte cazuri s-a recurs la reparații ale acestor edificii. Din punct de vedere edilitar-gospodăresc, s-au făcut investiții în clădiri noi în valoare de 4.000.000 de lei, iar pentru reparații curente s-au alocat 5.300.000 de lei[48]. În ultimii trei ani analizați au fost realizate, cu fonduri din bugetele județului: 11 poduri (5.987.055 lei); s-au reparat 26 de poduri și podețe (3.485.189 de lei), s-au aprovizionat 15.140 m.c. de pietriș ciuruit și piatră spartă (3.485.189 lei), s-au construit 1.150 de metri liniari de șosea (368.691 lei), iar suma de 247.422 de lei s-a întrebuințat pentru mici reparații urgente. *În total* s-au executat lucrări în valoare de 10.706.897 lei. Cu fondurile din bugetele comunelor pe anii respectivi s-au făcut cheltuieli de întreținere a drumurilor comunale (în valoare de 9.487.138 de lei). S-au construit 8 primării și 4 notariate (868.000 de lei), s-au renovat primării și notariate (5.300.000 de lei) și s-au construit „clădiri și lucrări de gospodărie comunală” (4.100.000 de lei)[49].

Pentru ameliorarea situației sanitare s-au luat măsuri: în comuna Ucuriș, din plasa Beliu, s-a construit un dispensar în valoare de 400.000 de lei. În plasa Aleșd, un sanatoriu (1,7 milioane de lei); în plasa Săcueni, un spital epidemic în valoare de 250.000 de lei; s-au reparat și înzestrat spitale și dispensare în valoare de 430.000 de lei. S-au înființat șase dispensare (1.500.000 lei), două spitale (400.000 lei) și alte cheltuieli în acest domeniu în valoare de peste 3.000.000 lei, în total cheltuindu-se în acest scop circa 5.200.000 lei[50].

---

[39] Idem, nr. 15-16, p. 4.
[40] Idem, nr. 18, p. 2.
[41] Idem, nr. 19, p. 3.
[42] Idem, nr. 15-16, p. 4-5.
[43] *Ibidem*, p. 5-6.
[44] Idem, nr. 17, p. 2.
[45] Idem, nr. 25, p. 3.
[46] Idem, 1937, nr. 1, p. 4. „În materie de construcții avem 2 noui primării pe anul acesta, pe lângă cele 8 primării și 4 notariate ce s’au construit sub conducerea D-lui Prefect Dr. Picu Băncilă în ultimii doi ani. (...) s’au construit în acest an 15 școli, cari se adaugă celor 80 de școli construite în ultimii 2 ani. Din punct de vedere sanitar (...) un dispensar cu 10 paturi și o casă medicală; în circumscripția Sălard 1 dispensar și o casă medicală; s'a cumpărat un dispensar și o casă medicală în Săcueni; sunt în curs de construire două dispensarii, precum și a unui spital în valoare de 2 milioane lei; s'au construit de asemenea numeroase biserici în diferie comune ce erau lipsite de astfel de locașuri sfinte; s'au ajutat șomerii în întreg județul (...) ajutoare sinistraților din plasa Beliu și Tinca etc. etc...”.
[47] Idem, nr. 23, p. 2-3. „Construcții școlare (...) în ultimul an (...) 15 școli pentru suma totală de 1.773.000 lei și dacă ținem seamă de tot timpul de când d. Băncilă se găsește în fruntea județului obținem frumosul număr de 80 de școli (...) pentru suma (...) de 9.191.000 lei (...) unele școli (...) necesitau unele reparațiuni (...) în ultimii 3 ani au fost reparat 53 de școli (...) s’a cheltuit suma de 1.032.000 lei. În total cheltuielile făcute pentru școli (...) suma de 10.223.000 lei”.
[48] *Ibidem*. „Construiri de biserici. (...) în ultimul an s’a construit (...) 15 biserici și o capelă în valoare de lei: 5.057.000 (...) pe 3 ani (...) 33 biserici și 3 capele în valoare de 15.165.000 lei (...) se pot adăuga și construcții de parohii și alte realizări (...) în ultimii trei ani s'au construit 9 parohii și case parohiale în valoare de 1.262.000 lei. Unele dintre biserici și case parohiale au necesitat însă diferite reparări (...) în ultimii trei ani s’au renovat 50 biserici și 9 parohii în valoare de 3.835.256 lei. Totalul cheltuielior (...) 19.000.256 lei”.
[49] *Ibidem.*
[50] *Ibidem.*

În sectorul zootehnic s-a investit pentru achiziții de tauri și vieri 400.000 de lei, s-au înființat stațiuni de montă, s-au cumpărat peste 200 de armăsari, Camera de Agricultură și Sindicatul *Cântătorul* au distribuit ouă de găini Rhode Island, în valoare de 50.000 de lei[51].

Activitatea meritorie a Partidului Liberal, prin reprezentantul său I. Picu Băncilă, la conducerea Prefecturii bihorene, era adusă la cunoștința publicului larg nu doar prin intermediul presei de partid, ci și prin gazete independente – precum cotidianul *Știrea*[52] și *Noua Gazetă de Vest*. Ioan Picu Băncilă, într-un articol din *Noua Gazetă de Vest* intitulat „Trei ani de administrație în județul Bihor. Construcții de școli, biserici, poduri și drumuri”, mulțumea Comisiei Interimare Județene pentru toate reușitele la conducerea județului. Aceasta era compusă din Gheorghe Dudulescu, Aurel P. Bănuț, Gheorghe Boțoc, Alexandru Drimba, Teodor Naghi, Ioan Mangra, Vasile Fildan, Alexandru Băruța, Vasile Babău[53].

Într-un alt articol, „De ce să plecăm dela putere?”, Virgil Givulescu răspundea opoziției prin prezentarea schematică a realizărilor care se constituiau în argumentele rămânerii liberalilor la conducerea țării și, implicit, a județului. Din punct de vedere edilitar, „șoselele județene au fost readuse în stare de funcționare. Față de alte guvernări, s’a cheltuit cu 200%-500% mai mult pentru șosele”, educația a fost susținută prin „școli noi, construcții lăsate în părăsire au fost ridicate spre mândria guvernării noastre” (au fost menționate comunele unde liberalii au ridicat școli noi[54]), iar domeniul sanitar a fost sprijinit prin „asistența medicală gratuită”. Liberalii au reușit și echilibrarea bugetului județean, iar populația rurală „în urma urcării prețului la cereale și celorlalte efecte bune a guvernării liberale s'a văzut când la simplul apel au venit zeci de mii de țărani spre a protesta în cadrul întrunirei liberale contra revizuirii tratatelor”[55]. Privitor la datoriile „moștenite” de liberali la nivelul județului, Givulescu arăta că în anul 1933 acestea însumau 32.000.000 lei, iar după 4 ani de guvernare, la nivelul anului 1937, „s’au achitat aproape 20 milioane fără a se face datorii noi”[56].

Cu scopul eficientizării guvernării liberale, era publicat un articol în *Viitorul*, organul de presă al P.N.L. central, „Bihorul împânzit de realizări”. Editorialul enumera realizările la nivelul rețelei școlare, cele care vizau bisericile, rețeaua edilitară – șosele și poduri, aspecte zootehnice sau bugetare[57].

Realizările P.N.L. și ale prefectului Ioan Picu Băncilă, aflat la conducerea județului Bihor (așa cum reies și din tabelul centralizator pe care îl publicăm ca anexă), demonstrează, fără putință de tăgadă, succesele administrației județene liberale, eficientizată și datorită unui administrator de excepție, cum a fost Ioan Picu Băncilă.

---

[51] *Ibidem*.
[52] *Știrea*, 1936, nr. 1.141, p. 3.
[53] *Noua Gazetă de Vest*, 1937, nr. 222, p. 3.
[54] *Liberalul*, 1937, nr. 13, p. 3. „În timpul guvernării liberale s'au construit școli noi în comunele: Albești, Săucani, Totoreni, Borozel, Bulz, Iteu, Almașu Mare, Crestur, Lunca, Sâniob, Săcuieni, Bârzești, Valea Mare de Codru, Uileacul de Criș, Parhida, Tămășeu, Episcopia Bihor, Betfia, Forău, Sebiș, Josani Gurbești, Șoimi, Căbești, Hidiș, Luncșoara, Bratca, Bălnaca, Damiș, Lorău, Ponoară, Beznea, Birtin, Șuncuiuș, Vad, Zece Hotare, Borod, Popești, Cetea, Voivozi, Tinca, Batăr, Belfir, Peșterea, Cociuba Mare, Câmpanii de Jos, Diosig, Groșeni, Dicănești, Topești, Incești, Telechiu, Poșalaca, Copăcel, Copăcel Poiana, Borșea Cătun, Urvind, Roșiori, Vaida, Hodoș, Sântimreu, Hâncești, Șisterea, Sălard, Paleu, Toboliu, Ciheiu, Mizieș, Dernișoara, Petreu, Almașul Mic, Borumlaca, Ghenetea, Suplacul de Barcău, Buduslău, Fonău, Măgești, Josani, Lazuri de Beiuș, Hașmaș, Girișu de Criș, Sălard. Pentru aceste construcții de școli s’au cheltuit lei 9.191.000 (...) Reparațiile de școli în număr de 53 a costat 1.032.500 lei...”.
[55] Idem, nr. 3, p. 1.
[56] Idem, nr. 13, p. 3.
[57] Idem, nr. 23, p. 2-3.

ANEXE

Anexa 1 – Realizările Prefecturii în intervalul 01.01.1929 – 01.11.1935[58] (privire comparativă a administrației P.N.Ț – 01.01.1929 – 15.11.1933 și cea a P.N.L. – 15.11.1933 – 01.11.1935

Felul lucrărilor		Perioada 01.01. 1929 – 15.11.1933				Perioada 15.11.1933 – 01.11.1935			
		Nr. sau km.	Costul în Lei		Totalul costului	Nr sau km.			Totalul costului
			Din bugetul statului	Din bugetul administrației locale			Din bugetul statului	Din bugetul administrației locale	
Biserici	noi	1		500.000	500.000	29	40.000	8.848.000	9.538.000
	reparate					27	0	957.201	1.121.201
Școli	noi					59	624.000	4,837.393	5.461.393
	reparate					110	109.000	1.051.798	1.160.798
Spitale	noi					1	200.000	5.000	205.000
	reparate								
Dispensare	noi					2	395.000	15.000	410.000
	reparate					1	0	2.000	2.000
Primării și alte construcții	noi					41	0	3172.503	3.172.503
	reparate					53	0	913.427	913.427
Șosele (km)	noi			3.000.000	3.000.000	306	2.224.497	1.678.176	3.902.673
	reparate			603.000	603.000	536	466.692	2.154.275	2.620.967
Poduri	noi	22		6.595.000	6.595.000	102	1.421.000	803.479	2.224.479
	reparate	27		1.238.000	1.239.000	280	35.000	416.148	451.148
Cumpărări de animale pt. reproducție						599	15.106	1.762.534	1.777.640
Unelte agricole						3	0	50.500	53.500
Porumb (cereale) de hrană distribuit						12.646	22.000	22.141	44.141
Diferite alte lucrări							45.000	2.480.427	2.625.427

Anexa 2 – Bugetul județului în intervalul 1929 – 1933[59]

An	Furnizori	Antreperenori	Casa Generală de Pensiuni	Total
1929	479184 lei	524.216 lei		1.003.400 lei
1930	1.096.159 lei	0		1.096.159 lei
1931	4.770.186 lei	2.060.486 lei	3.587.637 lei	10.418.306 lei
1932	7.294.666 lei	2.413.898 lei	3.536.903 lei	13.245.467 lei
1933	3.718.639 lei	1.501.828 lei		5.220.467 lei

[58] Idem, 1935, nr. 5, p. 1.
[59] *Ibidem*.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.19

IPOSTAZE ALE FILOSOFIEI ÎN COMUNISMUL ROMÂNESC; DOUĂ ANALIZE DE CAZ: LUCIAN BLAGA ȘI CONSTANTIN NOICA

Florin MÜLLER*

FACETS OF PHILOSOPHY IN ROMANIAN COMMUNISM; TWO CASE STUDIES: LUCIAN BLAGA AND CONSTANTIN NOICA

ABSTRACT

The present study aims to reconstruct not so much an outline of official Marxism in Romania, but rather to analyze how the communist regime positioned itself towards the work of two important philosophers from the interwar period (Lucian Blaga and Constantin Noica), what types of ideological-partisan criticism were formulated towards them (especially towards Lucian Blaga), what were the survival strategies of the two in relation to the official line, the ways of reinsertion into the cultural space, the groups of intellectuals drawn into these cultural wars of Stalinism and neo-Stalinism.

Keywords: philosophy, communism, Lucian Blaga, Constantin Noica, facets

Comunismul reprezintă, în primul rând, un regim ideocratic[1]. Acest enunț aparent simplu indică fundamentarea regimului comunist, mai ales în ipostaza reprezentată de leninism și stalinism, pe lectura reducționistă a marxismului. Acest enunț mai dezvoltat este mai aproape de natura reală a comunismului leninist-stalinist, a „socialismului real", dar lasă loc liber și unei serii de neclarități. Comunismul, ca tip de mișcare-regim, este o ideocrație care se centrează pe o etapă distinctă a gândirii occidentale de la jumătatea secolului al XIX-lea, o etapă a gândirii germane disjunsă, în cea mai mare parte, inițial din filosofia politică a lui Hegel, relecturată foarte ideologic, apoi de Karl Marx. Ca genealogie intelectuală, marxismul constituie o „degradare", un tip specific de „dezintelectualizare" a hegelianismului, o lectură realistă, pragmatică a acestuia. O preluare, dar și o resemnificare[2] a acestuia. O transformare a filosofiei politice a lui Hegel în ideologie militantă de masă, pentru mase. Toate aceste enunțuri nu fac altceva decât să complice tot mai mult explicația regimului comunist ca ideologie, ca „religie politică", formă materializată a gândirii lui Karl Marx și Fr. Engels. Ideologic, expresia „ce este rațional, este real și ce este real este rațional" va deveni o formulă concentrată de înțelegere a filosofiei politice hegeliene. Filosofi și logicieni au respins înțelegerea pur ideologică a expresiei „ce este rațional, este real și ce este real este rațional"[3].

*Universitatea din București; e-mail: florinmuller_ro@yahoo.com.

[1] Robert Tucker, *Filosofie și mit la Karl Marx*, București, Curtea Veche, 2011; Vladimir Tismăneanu, *Despre comunism: destinul unei religii politice*, București, Humanitas, 2011; subiectul a fost abordat și de către Cristina Alexandru-Dinu, *Utopie și comunism- de la ideea filosofică la practica politică*, București, Tritonic Books, 2025.

[2] Prin „resemnificare" înțeleg aici mai multe sensuri care se pot regăsi în marxism: transformarea hegelianismului, a dialecticii hegeliene, într-un instrument de cunoaștere „materializat", instrumentalizat în practică, de cunoaștere accesibilă unui număr mult mai mare de „utilizatori", în transformarea „dialecticii hegeliene" în raționalizare a materialității lumii. Dinamica rațiunii hegeliene devine dinamica istoriei însăși; este foarte posibil ca procesul de simplificare a hegelianismului să fi reprezentat nu doar transformarea filosofiei în armă de luptă (de reținut teza marxistă „filosofia devine cu adevărat o forță atunci când cuprinde masele"), ci să constituie chiar o limită (naturală, de înțeles omenește) a gândirii lui Marx. Cert este că tocmai simplificarea hegelianismului a condus la înțelegerea acestuia de către militantismul comunist, că a permis ieșirea hegelianismului din dezbaterile filosofilor și intrarea pe scena publică a istoriei. Procesul degradării și simplificării a continuat prin leninism și stalinism, simple acomodări față de marxism la realitatea politică și transformări ale filosofiei (cât mai rămăsese din ea) în telos revoluționar.

[3] Într-un volum consacrat filosofiei hegeliene, Ioan Biriș respinge orice abordare sau valorificare ideologică a "formulei Doppelsatz": „lectura ideologică a formulei hegeliene...este una profund deformatoare și a pricinuit multe neînțelegeri...Am spus mai sus că lecturile de tip ideologic nu ne interesează. Și nu trebuie să intereseze deoarece astfel de lecturi deformează lucrurile într-un mod nepermis", Ioan Biriș, *Formula Doppelsatz a lui Hegel: o eroare logică?* , în: Emanuel Copilaș (coordonator), *Aventurile posibilului Două secole de filosofie politică hegeliană*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, 2021, p. 234; în calitate de istoric al sistemelor politice totalitare, inclusiv a ideologiilor acestora, consider că tocmai o lectură „ideologică" a unei astfel de expresii poate conduce mai bine la înțelegerea modului în care a fost simplificată, răstălmăcită, „tradusă" în limbaj uzual filosofia marelui gânditor german. Expresia „[tot] ceea ce este real este rațional" trebuie aplicată, de către istorici ai politicului la natura statului prusac de la începutul secolului XX. Dacă filosofia politicii (a dreptului) la Hegel poate ajuta la înțelegerea naturii

Marx se atașase tinerilor hegelieni, care reprezentau gruparea de „stânga” a adepților hegelianismului[4]. Privită din perspectiva unei gândiri umaniste, liberale, anticonservatoare în orice caz (așa cum avea și Marx pretenția de a-și înțelege propria gândire) și citită în cheie ideologică (cu toate aprehensiunile față de această lectură), expresia „ceea ce este real este rațional” poate fi înțeleasă, mai curând, ca profund reacționară: ce este real este rațional, adică orice formă de autoritate, cât de represivă ar fi, este rațională în virtutea existenței pur și simplu a acesteia. Totuși, numai o lectură unilaterală, fie ea și liberală, a lui Hegel ar putea să conducă spre o asemenea interpretare. Spre deziluzia ambiției revoluționare a marxismului, exact această formă de asimilare a raționalității prin simpla existență a devenit posibilă prin victoria stalinismului. Când se discută, în texte politice sau academice, despre comunism, prin acesta se înțelege, în primul rând, forma osificată, rigidă, violentă și voluntaristă a marxismului, adică „degenerarea stalinistă”. Marxismul, ca ideologie a comunismului, ca tip specific de „religie politică”, este antinomic, în unele texte ale sale[5], cu stalinismul. Prin critica virulentă a modernității burgheze, în calitatea ei de clasă ce urmează a fi distrusă de proletariat, prin dinamica structurală a procesului social, prin „tectonica” forțelor și relațiilor de producție, marxismul generează, motivează și legitimează stalinismul. Prin *Manuscrise economico-filosofice*[6], prin reflecțiile din *18 Brumar*[7] sau *Ideologia germană*[8], prin lecturile revizioniste ale lui Eduard Bernstein[9], marxismul și marxismul revizionist se îndepărtează de leninism, celălalt „braț” al său, cel mai vizibil, care se „varsă” în stalinism. Prezentul studiu își propune să reconstituie nu atât o schiță a marxismului oficial din România, cât să analizeze modul în care se poziționează regimul comunist față de opera a doi filosofi importanți proveniți din interbelic (Lucian Blaga și Constantin Noica), ce tipuri de critici ideologic-partinice se formulau față de aceștia (mai ales față de Lucian Blaga), care erau strategiile de supraviețuire a celor doi față de linia oficială, căile de reinserție în spațiul cultural, grupurile de intelectuali atrași în aceste războaie culturale din stalinism și neostalinism.

Regimul comunist s-a prezentat pe sine însuși, din punct de vedere ideologic, drept reprezentantul unei concepții totale și sistemice asupra lumii (om, istorie, economie, politică, morală, concepții științifice și estetice). Temelia ideologică a regimului comunist era reprezentată, după cel de-al Doilea Război Mondial, de o variantă foarte osificată, dogmatică a materialismului dialectic și istoric. Din punct de vedere filosofic, această concepție susținea existența unei teorii generale asupra omului și istoriei, care putea fi definită prin parametrii existenței diferenței esențiale între lumea materială determinată de forța materiei, de relațiile economice, pe de o parte, și lumea conștiinței, a ideilor, pe de altă parte. Lumea ideilor, specifică filosofiei, era înțeleasă de materialismul dialectic și istoric ca fiind derivată din lumea materială, a dinamicii sociale generale. Postulatul filosofic al unei asemenea teorii stabilea primordialitatea lumii materiale, a materiei în fața lumii ideilor, a conștiinței. Este adevărat că marxismul nu vorbea despre o determinare mecanică, univocă a lumii ideilor din lumea materială, ci numai despre o dependență de tip superior, o cauzalitate pe un plan mai general, conturând astfel o poziție care, în realitate, nu era specifică lumii

reale a statului prusac, atunci se poate afirma că, într-adevăr, există raționalitate și putere de adevăr (pentru istorici) în această expresie. Este firesc ca Prusia din timpul lui Frederic al II-lea și de mai târziu, până la înfrângerile suferite în fața Franței lui Napoleon Bonaparte, să fie un stat absolutist cu o structură mai complicată decât aceea a validării unei filosofii, fie ea cât de prestigioasă precum cea a lui Hegel. Dacă însă ideologia (pentru că Marx este mai mult un ideolog decât un filosof în sensul în care ar fi Platon, Kant sau Hegel, pentru a nu-i cita decât pe cei mai importanți) marxistă este relevantă pentru înțelegerea statului comunist (și există o vastă literatură occidentală — și chiar românească — care validează acest fapt), atunci corelația între filosofia lui Hegel și statul prusac poate căpăta îndreptățire. Problema, pentru istoric, este aceea a căutării raționalității comparației și nu a condamnării descalificante așa cum procedează Karl Popper, criticat pe drept cuvânt de Ioan Biriș în studiul său. Dar cum poate să fie statul prusac de la începutul secolului XIX un stat pe profilul, pe structura filosofiei hegeliene, este o întrebare care necesită un răspuns care nu intră, deși mi-aș dori să-l ofer, în economia studiului de față. Discutând acest aspect, destul de în trecere, Frederick Copleston, respinge înțelegerea filosofiei politice a lui Hegel ca o legitimare, confirmare, validare a statului prusac: „Exprimarea clară a acestei viziuni [a nedepășirii de către filosofie a timpului său] constituie, evident, un răspuns pentru cei care iau prea în serios aparenta canonizare de către Hegel a statului prusac. Este foarte greu de acceptat că un om care a înțeles foarte bine că Aristotel, de pildă, a canonizat polisa grecească sau orașul-stat într-o vreme în care perioada de glorie a acestei forme de organizare politică intrase deja în declin, a crezut cu adevărat că statul contemporan lui reprezenta forma finală sau culminantă a organizării politice.” (Frederick Copleston, *Istoria filosofiei VII Filosofia germană din secolele XVIII și XIX*, All, 2008, pag. 206); forma finală sau culminantă nu, dar întruparea Spiritului absolut, a raționalității împlinite în real, a timpului respectiv (sfârșitul secolului XVIII – începutul secolului XIX) cu siguranță da. Părăsim aici o discuție mult prea lungă care ne-a îndepărtat deja prea mult de miza studiului de față.

[4] *Dicționar de filozofie*, București, Editura Politică, 1978, p. 321.

[5] Mă refer, în primul rând, la lucrări de „șantier”, cum ar fi *Manuscrise economico-filosofice din 1848.*

[6] Karl Marx, *Manuscrise economico-filosofice din 1844*, trad. Vasile Dem. Zamfirescu, București, Editura Politică, 1987.

[7] Idem, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, București, Editura pentru Literatură Politică, București, 1954.

[8] Idem, *Ideologia germană*, în Marx, K., Engels, F., (=Opere), vol. 3, București, Editura Politică, 1958.

[9] Leszek Kolakowski, *Principalele curente ale marxismului*, volumul al II-lea *Vârsta de Aur*, București, Curtea Veche, 2010, p. 92-105.

filosofiei. Pe de altă parte, filosoful, ca intelectual care reflectă asupra lumii omului și a istoriei, nu putea fi interpretat de marxism ca un observator indiferent, exterior, ci, dimpotrivă, acesta trebuia să devină un adevărat revoluționar. Într-una din tezele sale celebre[10], Marx considera că filosofii nu au făcut decât să interpreteze lumea; important era, însă, a o schimba. Filosoful, în concepția marxistă, preluată și de comunism, trebuia obligatoriu să devină un agent activ al istoriei și să părăsească lumea abstractă a ideilor.

Marxismul a cunoscut, din punct de vedere teoretic, o degradare foarte mare în anii stalinismului în U.R.S.S., conturându-se, într-o manieră de neînțeles și neacceptabilă, o opoziție între idealism și materialism. Stalinismul a creat o polaritate ideologică între o așa-numită direcție materialistă și filosofia idealistă care devine, în concepția stalinistă, începând cu Evul Mediu, o frână în calea dezvoltării cunoașterii. Idealismul nu rămâne doar un capitol în istoria filosofiei, cu care marxismul să polemizeze, ci devine un adversar ireductibil al acestuia.

În România, în intervalul 1944-1948, se produce un asalt tot mai virulent, tot mai dur la adresa filosofiei și gândirii teoretice existente în acel moment în țara noastră (idealism). Pentru a înțelege contururile unui asemenea conflict, trebuie precizat că filosofia românească în anii ’20-’30 se încadrase pe două mari trasee: primul viza valorizarea raționalismului critic ce decurgea din școlile filosofice germane (kantiene) – Petre P. Negulescu, Constantin Rădulescu-Motru, Nicolae Bagdasar. Cel de-al doilea era reprezentat de filosofi interesați mai mult de teoria culturii, influențați de impactul pe care l-a avut, imediat după Primul Război Mondial, ruptura antiiluministă și antiraționalistă. Oswald Spengler reprezenta un reper des utilizat în reflexiile lui Lucian Blaga, Nae Ionescu, Emil Cioran. În această zonă a școlii antiraționaliste, ce dorea să valorizeze Evul Mediu sau valorile religiei, îi putem încadra pe Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Vasile Băncilă, Dumitru Stăniloae, Mircea Vulcănescu. Filosofia românească interbelică era compatibilă, din punct de vedere intelectual, cu marile școli de gândire din Franța și Germania. O direcție semnificativă a sa (cea spiritualistă) manifesta un interes special pentru specificul românesc, pentru o reflecție consistentă și cu vocație sistemică asupra destinului cultural al „ontologiei naționale” (Lucian Blaga, Emil Cioran, Mircea Eliade). Constantin Noica deține o poziție aparte prin încadrarea sa atât în cunoașterea și analiza profesională a canonului occidental[11], cât și prin critica modernității și raționalismului, direcția pe care se va încadra în anii ’70-’80. Direcția spiritualistă, asimila o atitudine pe care o putem defini, în cazul lui Lucian Blaga, și ca „expresionism filosofic”. Spiritualismul românesc își declara mefiența față de instrumentarul raționalist al secolului al XIX-lea. Școala raționalistă se dezvoltase și ca efect al prestigiului cultural deținut de Titu Maiorescu[12]. Această distincție distorsionată de comunism, mai ales în faza sa dură stalinistă, nu trebuie însă să conducă la o opoziție valorică între cele două mari curente, ci, mai curând, la existența unor modele explicative distincte și la tematici diferențiate. Dacă „raționaliștii” privilegiau mai mult domeniile centrale ale filosofiei, ontologia și gnoseologia, „spiritualiștii” (Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Mircea Vulcănescu, Mircea Eliade, Vasile Băncilă și, într-o poziție singulară, Lucian Blaga) privilegiau mai mult zona filosofiei culturii. Blaga, care face și în această situație o figură distinctă, a construit primul sistem filosofic complet în maniera clasică a filosofiei occidentale, sistem care a cuprins gnoseologia, axiologia, teoria culturii, având preocupări târzii și în zona antropologiei și cosmologiei. Este primul și practic singurul sistem filosofic închegat și complet din cultura română, indiferent de criticile ce pot fi aduse punctual acestuia.

Stalinismul cultural a adus, în dezbaterea de tip filosofic din România de după 1944, clișeele sale, reprezentând o opoziție absolută între materialism și idealism. Stalinismul a făcut efortul și a avut ambiția de a demonstra că există o ruptură între direcția „progresistă” și cea „reacționară”, între intelectualii „democrați”, „apropiați de popor”, influențați de cultura rusă și cei „reacționari” influențați de Occident, mai ales de direcția „spiritualist metafizică” a acestuia. Stalinismul, prin articolele de direcție (care dădeau tonul), crea o falie artificială între caracterul „progresist” al materialismului și al idealismului occidental. Era o luptă dinainte pierdută de către stalinism, care nu a dorit/nu a putut dezvolta liniile critice ale

[10] *Teza a 11-a despre Feuerbach*, Karl Marx, *Teze despre Feuerbach*, (=Opere), vol. 3, București, Editura Politică, 1958, p. 5-7.

[11] Constantin Noica, *Concepte deschise în istoria filosofiei la Descartes, Leibniz și Kant*, București, 1936; *De caelo: încercare în jurul cunoașterii și individului*, București, Editura Vremea, 1937; *Două introduceri și o trecere spre idealism*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943, *Schiță pentru istoria lui Cum e cu putință ceva nou*, București, „Bucovina”, I. E. Torouțiu, 1940.

[12] Am analizat poziția filosofiei în spațiul public și intelectual românesc, dar mai ales rolul acesteia în definirea identității cultural-naționale, în studiul meu *Un șantier în expansiune istoria intelectuală a comunismului românesc*, în *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, coordonatori Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013, p. 91-103; volumul cuprinde lucrările prezentate la Conferința internațională Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate, Universitatea din Oradea, 17-20 octombrie 2013.

marxismului și, mai ales, ale postmarxismului. Stalinismul, ca variantă surogat[13] a marxismului, avea ambiția de a contura opoziția dintre filosofia marxistă („științifică") și filosofia „reacționară" de „dreapta".

Primele atacuri categorice la adresa şcolii idealiste, „reacționare", care reflecta asupra destinului cultural românesc, care analiza poziționarea civilizației românești în raport cu cea răsăriteană și occidentală, vin din direcţia lui Lucreţiu Pătrăşcanu. El începe să susțină o serie de conferințe publice în care critică foarte virulent filosofi ai României interbelice[14] precum Lucian Blaga, Nichifor Crainic, Emil Cioran, Mircea Eliade, Nae Ionescu. Lucreţiu Pătrășcanu considera că în filosofia românească s-au dezvoltat o serie de teorii, profund „nocive" din punct de vedere politic, care au sprijinit arsenalul ideologic al fascismului; totuși, Pătrășcanu nu-l încadrează propriu-zis pe Blaga printre ideologii Mișcării Legionare, ci stabilește, mai degrabă, o serie de apropieri între Lucian Blaga şi ideologia extremei drepte[15].

Pentru a înțelege virulența și specificitatea distrugerii filosofiei lui Lucian Blaga, trebuie precizat că filosoful transilvan nu poate fi încadrat decât marginal și prin suprainterpretare într-o școală filosofică apropiată de direcțiile antidemocratice și antiraționaliste (precum Nichifor Crainic, Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu). Mai curând, merge pe un traseu personal, al „expresionismului filosofic"[16], tributar lui Oswald Spengler și Frobenius, dorind să introducă în dezbaterea publică românească rădăcinile precreștine, fondul de religiozitate mistică precreștin existent în substratul psihologic al poporului român. Traseul său nu reprezintă o identificare cu zona ortodoxistă. Blaga transferă discuțiile în parametrii filosofiei culturii, conturând anumite caracteristici ale civilizației românești. În același timp, el este și creator de concepte: spațiul mioritic, Marele Anonim, intelect en/ec-static. Lucian Blaga devine o țintă a „criticilor principiale" ale unor ideologi staliniști precum Nestor Ignat[17] și Pavel Apostol[18]. Prin tipul său distructivist de critică, Pavel Apostol reușește, indirect, să readucă în discuție anumite teorii ale lui Lucian Blaga, inclusiv din zona gnoseologiei. Astfel, atacurile lui Pavel Apostol nu reprezintă doar o critică de tip stalinist, ci și, involuntar, cu siguranță, o reintroducere în atenția intelectualilor a unor concepte ale filosofului amintit. Lucian Blaga nu se situa fățiș împotriva marxismului. El dorea să interiorizeze, în registrul personal, reflecțiile pe care le făcuse asupra civilizației române, lucru care nu mai era posibil în România stalinistă. Lucrările sale târzii, *Aspecte antropologice*, caută să continue validarea concluziilor sale filosofice prin recursul la rezultatele cele mai recente din fizică. Creator de sistem, în sensul tradițional al metafizicii occidentale, Blaga se profila și ca epistemolog, deschis asimilării științei în plină (contra)revoluție stalinist-jdanovistă. În afara celor doi critici staliniști amintiți (Mihai Beniuc și Pavel Apostol), un alt critic al lui Blaga, din zona sociologiei culturii, a fost sociologul Henri Stahl[19]. Acesta apreciază că teoriile de filosofia culturii ale lui Blaga nu se pliază pe realitățile satelor românești. Criticile lui Henri Stahl erau măcinate de un sociologism vulgar, cu formulări ce frizau ridicolul.

Lucian Blaga este scos din pozițiile instituţionale pe care le deținea: își pierde catedra universitară de la Cluj, precum şi poziția de membru al Academiei Române[20]; nu este arestat, este păstrat în Institutul

[13] Surogat în interpretarea liberală, autonom filosofică.

[14] Forma publicată a acestora este cuprinsă în cartea *Curente și tendințe în filozofia românească*, București, 1946.

[15] Lucrețiu Pătrășcanu, *Lucian Blaga și criza gândirii filosofice românești*, în: *Lumea*, 13, 20-XII-1945, p. 3: „Alunecând pe panta intuiționismului, cultivând formule antiraționaliste și antiintelectualiste, filosofia europeană, și cu ea filosofia românească, a trebuit să ajungă într-un impas...Filosofia lui Blaga nu este altceva decât reflexul acestor încercări și o fidelă continuare a sbuciumărilor sterile, semnalate în toată filosofia contemporană. Filosofia sa are un fond mistic și închide un element primitiv, cu rădăcini înfipte însă nu în etnicismul nostru, ci în ceea ce are sufletul țăranului român rămășițe primare, superstiții și obscurantism".

[16] Precizez că nu îl consider deloc pe Lucian Blaga un filosof încadrabil existențialismului.

[17] Nestor Ignat, *Cazul Blaga*, în: *Viața Românească*, 1946, anul XXXVIII, nr. 1-3, ianuarie 1946, p. 49-61.

[18] Pavel Apostol, *Gnoseologia mistică a lui Lucian Blaga*, în: *Cercetări filozofice*, anul IV, nr. 5, 1957, p. 103-121: „În ceea ce privește interpretarea procesului cunoașterii, Lucian Blaga nu este un <<trans-raționalist>>, ci un autentic reprezentant al iraționalismului…"; studiul lui Pavel Apostol este foarte important nu doar din punctul de vedere al criticii la adresa lui Lucian Blaga, fostul său coordonator de doctorat, ci și prin modul în care se construiește distructivismul său: critica este concentrată pe gnoseologia lui Blaga, unde consideră Pavel Apostol, pot fi observate (și criticate) fracturile cele mai evidente ale filosofiei; critica antiblagiană a lui Pavel Apostol utilizează o formă și referințe din interiorul filosofiei, adică critica „iraționalismului" lui Blaga se face în interiorul limbajului și judecăților filosofice, chiar dacă ele sunt radical depreciative; studiul lui Pavel Apostol se închide, oarecum ca o obligație ideologică, prin trimiteri la posibile conexiuni cu linia dură a iraționalismului, dar Lucian Blaga nu este văzut ca fiind responsabil de utilizarea fraudulos fascistă a ideilor sale.

[19] Henri Stahl, *Eseuri critice: despre cultura populară românească*, București, Minerva, 1983.

[20] Despre marginalizarea instituțională a lui Lucian Blaga, în anii 1948-1949, de văzut: Achim Mihu, *Maestrul și iedera*, Cluj-Napoca, 1988, Editura Dacia, 1988, capitolul *Lucian Blaga în Clujul postbelic*, p. 33-85; sunt cuprinse aici și referințe asupra atitudinii ingrate față de Lucian Blaga (dar explicabile, aș adăuga) ale fostului său student și doctorand, Pavel Apostol; punctul de vedere al lui Mihu față de „cazul Blaga", atitudinea național(ist)ă a sociologului, precum și reacția negativă (nepublicată) a lui Tudor Bugnariu față de cele scrise de Achim Mihu sunt discutate de Katherine Verdery, în cadrul mai amplu al explicațiilor asupra poziției identității naționale după 23 august 1944, cu deosebire în Transilvania, într-una dintre cele mai bune cărți despre comunismul românesc, *Compromis și rezistență Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994, p. 135-140.

de istorie și filosofie al Academiei R.P.R.; redactează lucrări despre gândirea politică din Transilvania în secolele XVII-XVIII. Ofensiva împotriva lui Blaga poate fi înțeleasă şi din perspectiva refuzului acestuia de a se înclina în fața liniei dogmatice staliniste. După moartea lui Stalin, mai ales, Blaga căuta să-și asigure sprijinul unor intelectuali din „lumea veche"; refuză să publice articole de obediență față de ideologia dominantă, să se conformeze liniei oficiale a regimului. Există o tentativă – *O lămurire*, iunie 1959 – prin care filosoful încearcă să iasă de sub presiunea oficial-stalinistă[21]. Acest articol nepublicat este retras pentru a fi urmat de un *Memoriu* (care a stârnit o polemică dură în care au fost implicați Pavel Țugui, Mircea Zaciu și Alexandru Oprea)[22]. *Memoriul* poate fi identificat inclusiv ca o încercare a lui Lucian Blaga de a-și feri familia (și ce se mai putea din operă) de intruziunile regimului comunist. *Memoriul* este replica pe care poetul o dă textului calomniator, un fragment al „romanului" *Pe muche de cuțit* al lui Mihai Beniuc, tipul de intelectual frustrat (ca și Pavel Apostol) de natură stalinistă[23].

Un alt „caz" este cel al lui Constantin Noica. Cărțile, studiile, articolele culturale ale lui Constantin Noica constituie o exegeză riguroasă a textelor clasice de filosofie (Platon, Spinoza, Descartes, Leibniz). Cartea ce a reținut atenția publicului și, mai ales, a condus la formarea unor tabere adverse cu privire la rolul lui Noica în cultura românească a anilor '70-'80 este *Jurnalul de la Păltiniş, un model paideic în cultura umanistă* (1983), aparținând lui Gabriel Liiceanu, cel mai apropiat emul al filosofului de la Păltiniș. *Jurnalul* relevă opțiunea lui Noica pentru o tactică personală, culturalistă de rezistență în fața presiunii reprezentate de anihilarea și nivelarea totalitară. Dar filosofia lui Constantin Noica, poate și ca o validare a lecturii ideologice, antitotalitariste care i s-a făcut (prin Alexandra Lavastine[24], îndeosebi), reprezintă și justificarea particularului românesc[25] (idiomaticului) în fața generalității/uniformizării reprezentate de lumea „despiritualizată" a Occidentului[26]. Maladiile spiritului contemporan sunt mai ales maladii ale lumii capitaliste. Regimul comunist poate fi considerat propice creației culturale a lui Constantin Noica? Grupul elitist de la Păltiniș era contrapus regimului comunist[27], însă în același timp refuza o mobilizare politică împotriva sistemului totalitar. Diferențele dintre recluziunea hiperintelectualistă a lui Constantin Noica și înțelegerea formării intelectuale, ca mijloc de subversiune antitotalitară, din perspectiva lui Gabriel Liiceanu, apar ca fiind mai mult decât simple distincții strategice. Ele sunt opțiuni existențiale, asumate voluntar.

Regimul a înțeles că, în afara acestui elitism diferit de colectivismul naţional şi de comunism, grupul putea fi contrapus, ca etică a non-angajării, altor grupuri intelectuale[28]. Proiectele culturale, intelectuale ale grupului de la Păltiniș merg în direcția unei filosofii de factură pur metafizică, dar îndepărtate de zona critică, de punctele de vedere critice, anticomuniste. Insistența sau relevanța pe care i-o acorda Gabriel

---

[21] De văzut întreaga dezbatere în Pavel Țugui, *Amurgul demiurgilor Arghezi Blaga Călinescu (Dosare literare)*, București, Editura Floarea Darurilor, 1998, p. 104-188.

[22] Întregul subiect este discutat, cu acribie documentară, în Marta Petreu în: *Blaga, între legionari și comuniști*, Polirom, 2021, p. 157-164; 286-30; Memoriul este publicat, într-o formă distorsionată, în: *Manuscriptum*, 3/1977, (28) anul VIII, p. 78-87; documentul, în acest caz, este deschis, prezentat de un text „explicativ" semnat de Pavel Țugui și intitulat *O confesiune revelatoare*; nu se înțelege deloc că acest document foarte important al poetului Lucian Blaga, revoltat de fragmentul calomnios al lui Mihai Beniuc, constituie memoriul depus la Comitetul Central PMR (secția cultură și artă). *Memoriul* a fost (re)publicat de istoricul și criticul literar Mircea Zaciu în volumul său *Lancea lui Achile*, Cartea Românească, 1980, p. 362-385; paginile indicate includ și explicațiile ample oferite cititorului, de către Mircea Zaciu, cu referință la polemicile generate de receptarea „Memoriului", distorsiunile lui Pavel Țugui și ale lui Alexandru Oprea, directorul (de atunci) al Muzeului Literaturii Române și al *Manuscriptum*-ului, revista Muzeului. „Memoriul" a fost inițial publicat în revista studențească de cultură *Echinox*, de la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca. Precizez că nu am găsit vreo urmă a acestui document, extrem de important, sub forma unei copii, în arhivele fostului C.C. al P.C.R./P.M.R. și nici documente de partid care să „analizeze", „explice" sau chiar să respingă apărarea lui Lucian Blaga față de romanul calomnios al lui Mihai Beniuc.

[23] De văzut în acest sens fragmentul calomnios de roman *Pe muche de cuțit*, publicat în *Gazeta literară*, nr. 29/16 iulie 1959.

[24] Aceasta critică condamnă atât „deriva naționalistă" cât și pe cea pur „totalitară", naționalismul cultural al filosofului rămânând, în concepția Alexandrei Lavastine o linie recurentă a filosofiei și vieții lui C. Noica; Alexandra Laignel-Lavastine, *Filozofie și naționalism: paradoxul Noica*, București, Humanitas, 1998.

[25] Constantin Noica, *Sentimentul românesc al ființei*, București, Editura Eminescu, 1978; idem, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București, Editura Eminescu, 1987.

[26] Discutarea, din perspectiva sociologiei și antropologiei culturale, a raportării lui Constantin Noica la fluxurile ideologice ale României anilor '70-'80, în Katherine Verdery, *Compromis și rezistență: Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994, p. 249-300.

[27] Atitudine ce rezultă mai mult din strategia de articulare culturală, paideică conturată de Gabriel Liiceanu, în cartea sa, decât din linia de acțiune a lui Constantin Noica. În mod direct, Constantin Noica nu propunea, nu dorea contrapunerea grupului de elită (cei 22) regimului însuși, ci dorea instituirea formării filosofice ca normă și unitate axiologică care să-i asigure un status relevant în fața lumii reale, istorice; grupul elitist trebuia să dea seamă exclusiv în fața „tribunalelor Culturii" și nu-și asuma linia rezistenței politice antitotalitare.

[28] Exact aceasta fiind și poziția, mai mult implicită dar explicită, a lui Constantin Noica.

Liiceanu proiectului cultural al lui Constantin Noica sugerează faptul că regimul accepta unele fracturi în sânul său, cu condiția ca acestea să însemne opere intelectuale, să rezoneze cu natura naționalistă a regimului[29].

Criticii lui Constantin Noica susțin faptul că „Grupul de la Păltiniș" a favorizat regimul lui Nicolae Ceaușescu. Această problemă trebuie însă pusă într-un context mai larg, întrebându-ne care putea fi maniera în care ar fi putut fi transmise valorile culturale într-un asemenea regim. Ion Ianoși prezintă o serie de amănunte cu privire la maniera în care un tânăr (pe atunci) filosof precum Gabriel Liiceanu se putea raporta la filosofia oficială a regimului și la cadrul instituțional existent[30]. Esteticianul era întristat de opacitatea cu care Liiceanu, ca intelectualul cel mai apropiat de Noica, se raporta la modelul reprezentat de marxism. Pe baza informațiilor lui Ianoși putem deduce că relația dintre cei doi (Noica-Ianoși) este parazitată de atitudinea retractilă a lui Gabriel Liiceanu față de codul cultural oficial transmis prin Facultatea de Filosofie[31]. Problema esențială este aceea că Ianoși este afectat, în primul rând, ca estetician marxist, de inapetența filosofiei oficiale de a câștiga solidaritatea intelectualității care începea să se afirme. De aici ar putea fi dedusă incapacitatea marxismului de a mai câștiga audiență reală, empatie din partea intelectualității care se forma la mijlocul dictaturii ceaușiste. Altfel spus, marxismul, în anii '70-'80, începe să-și piardă poziția de superioritate în dezbaterile culturale. În acest context, protocronismul[32] se profilează ca o reacție de resuscitare a unor teorii ale anilor '30-'40. În același timp, protocronismul este construcția (eșuată și nocivă) unei alternative la marxismul dogmatizat și la socialismul științific. Protocronismul nu a ajuns să devină o critică la național-ceaușism, ba chiar a fost înțeles/interpretat drept un aliat al acestuia.

Analizând, din punct de vedere cultural, biografia lui Noica, se poate observa că el traversase deja o perioadă de recluziune şi nu s-a bucurat decât puțin timp de o inserție parțială într-o activitate profesională într-una din instituțiile culturale ale regimului (Centrul de logică al Academiei Române). *Jurnalul de la Păltiniş* este un document important pentru că arată faptul că Noica încearcă să creeze, să contureze posibilitatea existenței unei culturi alternative, şi a unui intelectual (în sens fizic, sociologic) autonom în raport cu condițiile neostalinismului ceauşist. Într-adevăr, se poate susține ideea că tocmai acest model paideic alternativ convenea foarte mult regimului neostalinismului ceaușist, căci, fără nicio investiție notabilă, regimul își asigura nu doar producerea unor opere intelectuale care puteau fi integrate „bunurilor de prestigiu" ale dictaturii, dar și scotea la propriu din rândurile unei intelectualități potențial critice exact pe acei creatori (filosofi, în cazul de față) care puteau constitui un reper civic pentru grupul lor de aderenți, pentru publicul lor competent, în sensul precizat de Bourdieu.

Se poate observa că naționalismul din perioada lui Ceaușescu nu este definit/asumat oficial, ci se păstrează ca un fel de produs subcultural. Ceaușescu utilizează o retorică naționalistă, fără a propune, însă, naționalismul ca o paradigmă/normă ideologică nouă a sistemului. Referirile lui Nicolae Ceaușescu sunt în continuare la marxism, la „socialismul științific", așa cum îl înțelegea dictatorul prin lecturile sale rezumative din Stalin, cel mai posibil din *Problemele leninismului*[33]. Nu putem vorbi de o ideologie naționalistă oficială a regimului, ci, mai curând, de o hibridizare a „socialismului științific" de către un naționalism autarhic specific Lumii a Treia. Nici despre protocronism nu se poate afirma că devine o ideologie culturală a regimului; mai precis ar fi să discutăm despre protocronism ca despre o ideologie a unor medii marginale din Securitate și Partid, incapabile să disloce prestigiul culturii de tip occidental și nici pe acela al marxismului.

Constantin Noica publică un serial îndelungat în *România literară*, „Modelul cultural european", prin care critică modernitatea nivelatoare, aritmetică. Ideea identificării în totalitate a gândirii lui Noica și a modelului său paideic cu grupul protocronist este departe de adevăr. Subtitlul *Jurnalului de la Păltiniș – un model paideic în cultura umanistă* – relevă dorința lui Constantin Noica de a crea un grup de elită sub influența sa ca mentor, care, la limită, să ofere libertatea intelectuală discipolilor săi, după un antrenament

[29] *Jurnalul de la Păltiniș un model paideic în cultura umanistă* (București, Cartea Românească, 1983) nu se încadrează în această „taxonomie" decât indirect. *Jurnalul* vizualiza mult mai bine personalitatea filosofului Constantin Noica decât puteau să o facă propriile opere.

[30] Ion Ianoși, *Opțiuni*, București, Editura Cartea Românească, 1989.

[31] A Universității din București, unde studiase Gabriel Liiceanu.

[32] Acest curent ideologic pornește de la un articol programatic publicat de Edgar Papu în revista *Secolul XX*; poziția ideologică a teoreticianului literar se coagulează în culegerea sa de studii *Din clasicii noștri Contribuții la ideea unui protocronism românesc*, București, Editura Eminescu, 1977; pentru analiza protocronismului de văzut și capitolul II, *Între sincronism și protocronism*, din lucrarea lui Florin Mihăilescu, *De la proletcultism la postmodernism*, Constanța, Pontica, 2002, p. 112-213; de amintit și lucrarea lui Grațian Cormoș, *Edgar Papu și teoria protocronismului românesc*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2012, în special Capitolul II, *Evoluția ideii de protocronism în opera lui Edgar Papu*, p. 65-154.

[33] I. V. Stalin, *Problemele leninismului*, București, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948.

cultural foarte dur. Dorința de a crea o cultură alternativă este considerată, de Alexandra Lavastine, un fel de subterfugiu pentru a lipsi sau pentru a priva cultura română de o dizidență asemănătoare celei din Cehoslovacia.

Cercetând textul *Jurnalului de la Păltiniș*, se poate observa că Noica propune o cultură de performanță, departe de intențiile și abordările colectivist-masificatoare ale regimului ceaușist. Pentru a înțelege semnificația operei lui Constantin Noica, ca posibilă reflecție legitimatoare a nonactivismului politic la/în comunism, este necesară înțelegerea naturii comunismului ca ideocrație activă, ca filosofie politică în acțiune. Acest tip de voluntarism ideologic autoasumat în comunism trebuia să fie (și nu era de la sine înțeles că așa stăteau lucrurile în plan real istoric sau chiar personal) marxismul. Analiza regimului comunist românesc, mai cu seamă a celui din anii ’70-’80, relevă îndepărtarea, deriva naționalistă a acestuia.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.20

CLUJUL UNIVERSITAR ȘI DIALOGUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL IN CORESPONDENȚA LUI CONSTANTIN DAICOVICIU (1961–1968)

Mihaela GOMAN*

ACADEMIC CLUJ AND INTERNATIONAL SCIENTIFIC DIALOGUE IN THE CORRESPONDENCE OF CONSTANTIN DAICOVICIU (1961-1968)

ABSTRACT

Constantin Daicoviciu's foreign correspondence from years 1961–1968 reveals itself not merely as an archive of institutional documents, but as a veritable map of the cultural and academic relationships maintained across borders by a prominent figure in Romanian historiography. From close dialogue with the North American academic community—represented by Keith Hitchins, Stephen Fischer-Galați, and Marija Gimbutas—to traditional exchanges with Western Europe involving Franco Sartori and Marcel Renard, and even a surprising opening toward the African and Mediterranean worlds through his connection with Mohammed El Fasi, these letters sketch the portrait of a scholar attuned to the universal pulse of scholarship.

Keywords: Constantin Daicoviciu, University of Cluj, correspondence, letter, international scientific dialogue

Corespondența epistolară a academicianului Constantin Daicoviciu reprezintă nu doar o frescă documentară a evoluției arheologiei și istoriei transilvănene în secolul al XX-lea, ci și o dovadă incontestabilă a ancorării elitei universitare clujene în dialogul științific global. Într-o epocă marcată de profunde transformări geopolitice și de bariere ideologice adesea rigide, scrisorile schimbate de Daicoviciu cu colegi de breaslă, cu precădere de la universități și institute de prestigiu din Europa și S.U.A. depășesc granițele unor simple formalități academice.

Ea scoate în evidență, pe de o parte, personalitatea complexă a rectorului universității clujene din acea vreme, a cărui autoritate științifică a fost recunoscută și validată de importante foruri academice ale vremii, iar pe de altă parte punțile de dialog, pe care acesta a știut să le mențină în mod constant și la cote apreciabile. Prin urmare, perioada anilor 1961-1968 a fost una de apogeu în ceea ce privește dialogul științific internațional al universității clujene, așa cum, de altfel, am putut constata, prin studiul atent al corespondenței lui Constantin Daicoviciu[1]. În studiul de față ne propunem să prezentăm câteva scrisori primite de rectorul clujean în perioada amintită, mai exact șapte, care sunt importante atât din perspectiva expeditorilor, dar și a instituțiilor pe care aceștia le reprezintă, de la Universitatea din Padova, Italia, la universități de renume din S.U.A., până la Universitatea din Rabat, din nord-vestul Africii. Cu alte cuvinte, Alma Mater Napocensis a fost antrenată, în această perioadă, într-un circuit științific internațional de o mare anvergură. Prima dintre scrisori, în limba italiană, trimisă „Ilustrului Academician" Constantin Daicoviciu, la data de 6 septembrie 1961[2], îl are ca expeditor pe Franco Sartori (1922-2004), profesor de istorie greacă și romană la Universitatea din Padova, care îi aducea la cunoștință inițiativa universității și a Institutului de istorie antică de a edita un volum omagial reputatului specialist, în epigrafie latină, Attilio Degrassi (1887-1969) și în numele comitetului de organizare îl invita să facă parte din comitetul de onoare. Era un omagiu adus lucrării sale de pionierat închinată inscripțiilor latine din perioada Republicii romane în două volume. O a doua scrisoare, în limba franceză, trimisă profesorului Constantin Daicoviciu, la data de 26 iunie 1962[3],

* Universitatea din Oradea; e-mail: mihaela_goman@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-1667-9121.

[1] Vezi în acest sens Mihaela Goman, *Orizonturi interdisciplinare în corespondența primită de Constantin Daicoviciu: de la geografie la filologie și arheologie*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicola Istorie-Arheologie*, Tom XXXV, 2025, p. 241-249; Idem, *Din corespondența lui Constantin Daicoviciu cu arheologi și istorici români*, în vol. *Vocație și devotament profesional Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani* (coord. G. Moisa, I. Goman, S. Șipoș), Supliment nr. 1/2021 *Crisia*, vol. LI, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2021, p. 292-297; Idem, *Din corespondența lui Constantin Daicoviciu cu arheologi şi istorici din străinătate*, în volumul *Fragmentarium studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac* (coord. Gabriel Moisa, Ioan Goman, Sorin Șipoș), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016, p. 214-222.

[2] Scrisoarea trimisă de Franco Sartori, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C$_2$1402 a.

[3] Scrisoarea trimisă de Marcel Renard, *Ibidem*, C$_2$5458.

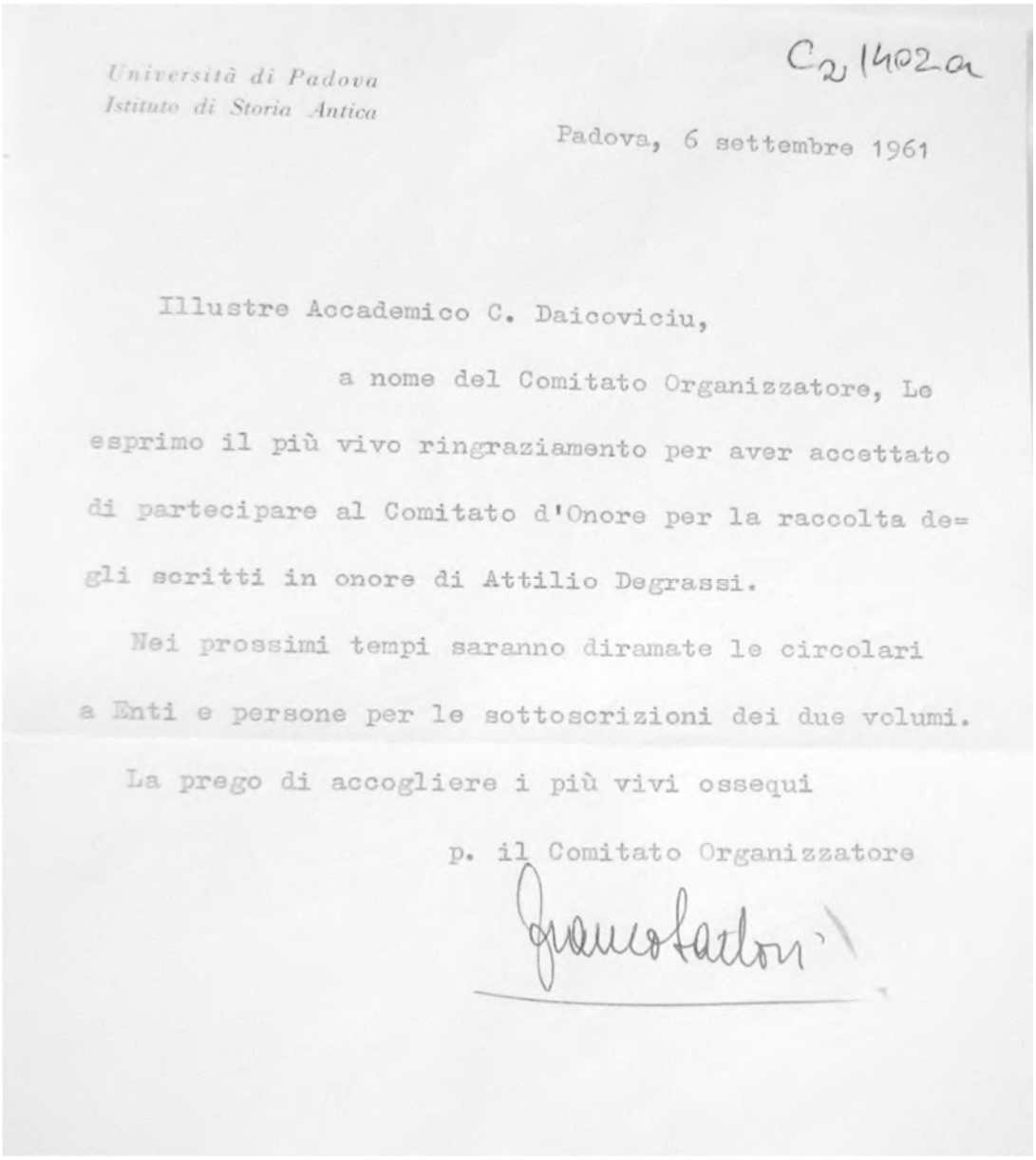
îl are ca expeditor pe Marcel Renard, unul din fondatorii revistei de studii latine *Latomus*, editată de Societatea de Studii Latine din Bruxelles, la acea dată redactor-șef al acesteia, care își manifesta intenția de a publica în „Colecția Latomus" o operă de sinteză despre Dacia romană, pentru realizarea căreia urmau a fi cooptați, alături de profesorul clujean, D. Tudor, E. Condurachi, D. M. Pippidi, un proiect de amploare dacă avem în vedere faptul că erau vizate și alte provincii romane. De menționat este faptul că profesorul Daicoviciu i-a răspuns acestuia prin scrisoarea trimisă în data de 16/17 iulie 1962, așa cum apare notat cu roșu pe scrisoarea lui Renard. Cea de a treia scrisoare, în limba engleză, trimisă rectorului academician Constantin Daicoviciu, la data de 25 martie 1965[4], îl are ca și expeditor pe Keith Hitckins (1931-2020), profesor de istorie la Universitatea Wake Forest din Carolina de Nord, care își manifesta intenția de a veni în țara noastră, mai precis în Transilvania, pentru a studia mișcarea națională românească de aici, din perioada anilor 1867-1914. De altfel, cercetările sale aveau să se materializeze ulterior în importante volume. A patra scrisoare, în limba franceză, era trimisă rectorului clujean, la data de 22 iulie 1965[5], de către omologul său, mai exact rectorul Universității din Rabat (Maroc), Mohammed El Fasi, care efectuase o vizită la Universitatea din Cluj, mulțumind deopotrivă colegului său și profesorului Emil Petrovici. A cincea scrisoare, în limba engleză, era trimisă profesorului Constantin Daicoviciu, la data de 11 ianuarie 1967[6], de către Marija Gimbutas (1921-1994), arheolog și antropolog, de origine lituaniană, de la Universitatea Los Angeles din California. De fapt o scrisoare de răspuns, la cea trimisă de profesorul clujean la data de 29 noiembrie 1967, prin intermediul căreia aceasta îți manifesta îngrijorarea față de obiectele trimise muzeului universității americane, care încă nu ajunseră la destinație și totodată spera ca schimbul de publicații cu S.U.A. să continue și pe mai departe. Cea de a șasea scrisoare, în limba engleză, îl are ca expeditor pe William M. Calder III (1932-2022), profesor de greacă și latină la Columbia University din New York și a fost trimisă profesorului academician Constantin Daicoviciu la data de 12 martie 1967[7], ca răspuns la scrisoarea acestuia trimisă la data de 10 februarie același an. Profesorul american își manifesta intenția de a vizita țara noastră și în mod special Clujul, în vara anului următor, împreună cu colegul său de la Berlin, dr. W. Schindler. Pe de altă parte, menționa faptul că profesorul de la Oxford, Ronald Syme, l-a vizitat acasă și l-a rugat pe această cale să-i transmită calde salutări profesorului clujean. A șaptea scrisoare și ultima avută de noi în vedere, în limba română, îl are ca expeditor pe Stephen Fischer-Galați (1924-2014), istoric american de origine română, de la Universitatea din Colorado, care a corespondat în mod constant cu Daicoviciu și a venit și în țară, inclusiv la Cluj, așa cum reiese de altfel și din cuprinsul scrisorii trimisă acestuia, la data de 15 august 1968[8]. Conținutul scrisorilor este unul scurt și concis, diferă maniera de adresare, dar, în bună măsură, el se circumscrie colaborării științifice universitare.

Corespondența externă a lui Constantin Daicoviciu, din perioada anilor 1961-1968, se dezvăluie nu doar ca o simplă arhivă de documente instituționale, ci ca o veritabilă hartă a relațiilor culturale și academice, pe care o personalitate marcantă a istoriografiei românești le-a întreținut dincolo de granițe. De la dialogul strâns cu mediul universitar nord-american reprezentat de Keith Hitchins, Stephen Fischer-Galati și Marija Gimbutas, trecând prin schimburile clasice cu Occidentul european alături de Franco Sartori și Marcel Renard și până la deschiderea surprinzătoare spre lumea africană și mediteraneană prin legătura cu Mohammed El Fasi, aceste scrisori creionează portretul unui savant conectat la pulsul universal al științei.

Prin aceste „legături epistolare", Constantin Daicoviciu a depășit constrângerile epocii sale, reușind să mențină școala istorică clujeană în circuitul valorilor academice internaționale și lăsând posterității o valoroasă mărturie a diplomației culturale, în numele științei istorice românești.

[4] Scrisoarea trimisă de Keith Hitckins, *Ibidem*, C$_2$1548.
[5] Scrisoarea trimisă de Mohammed El Fasi, *Ibidem*, C$_2$1523.
[6] Scrisoarea trimisă de Marija Gimbutas, *Ibidem*, C$_2$2062.
[7] Scrisoarea trimisă de William M. Calder III, *Ibidem*, C$_2$1708.
[8] Scrisoarea trimisă de Stephen Fischer-Galați, *Ibidem*, C$_2$1498.

ANEXE

Università di Padova
Istituto di Storia Antica

C2 1402a

Padova, 6 settembre 1961

Illustre Accademico C. Daicoviciu,

a nome del Comitato Organizzatore, Le esprimo il più vivo ringraziamento per aver accettato di partecipare al Comitato d'Onore per la raccolta degli scritti in onore di Attilio Degrassi.

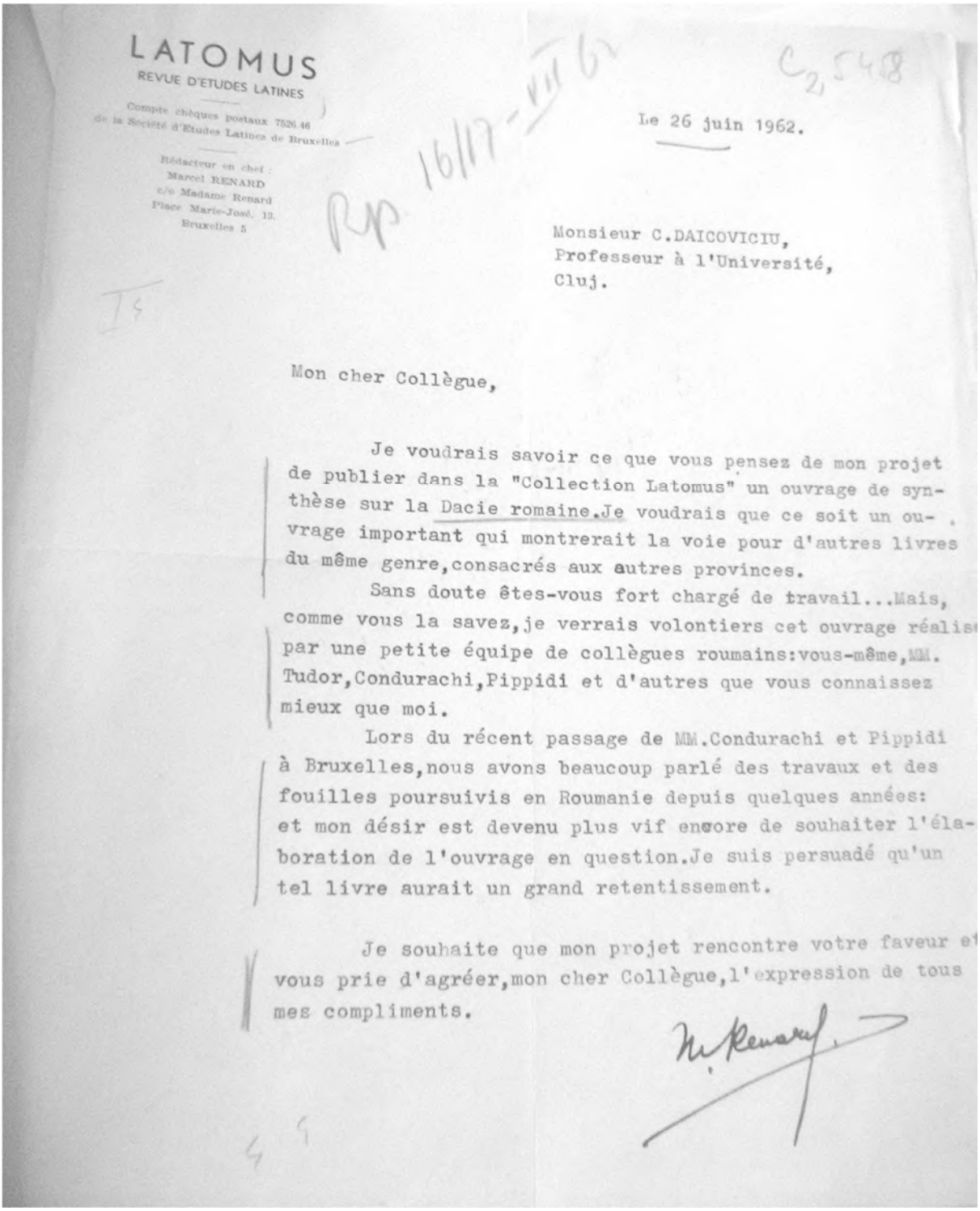
Nei prossimi tempi saranno diramate le circolari a Enti e persone per le sottoscrizioni dei due volumi.

La prego di accogliere i più vivi ossequi

p. il Comitato Organizzatore

Franco Sartori

Fig. 1. Scrisoare trimisă de Franco Sartori, profesor la Universitatea din Padova, la data de 6 septembrie 1961 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$1402 a)

LATOMUS
REVUE D'ETUDES LATINES

Compte chèques postaux 7526.46
de la Société d'Etudes Latines de Bruxelles

Rédacteur en chef :
Marcel RENARD
c/o Madame Renard
Place Marie-José, 13.
Bruxelles 5

Le 26 juin 1962.

Monsieur C.DAICOVICIU,
Professeur à l'Université,
Cluj.

Mon cher Collègue,

Je voudrais savoir ce que vous pensez de mon projet de publier dans la "Collection Latomus" un ouvrage de synthèse sur la Dacie romaine.Je voudrais que ce soit un ouvrage important qui montrerait la voie pour d'autres livres du même genre,consacrés aux autres provinces.

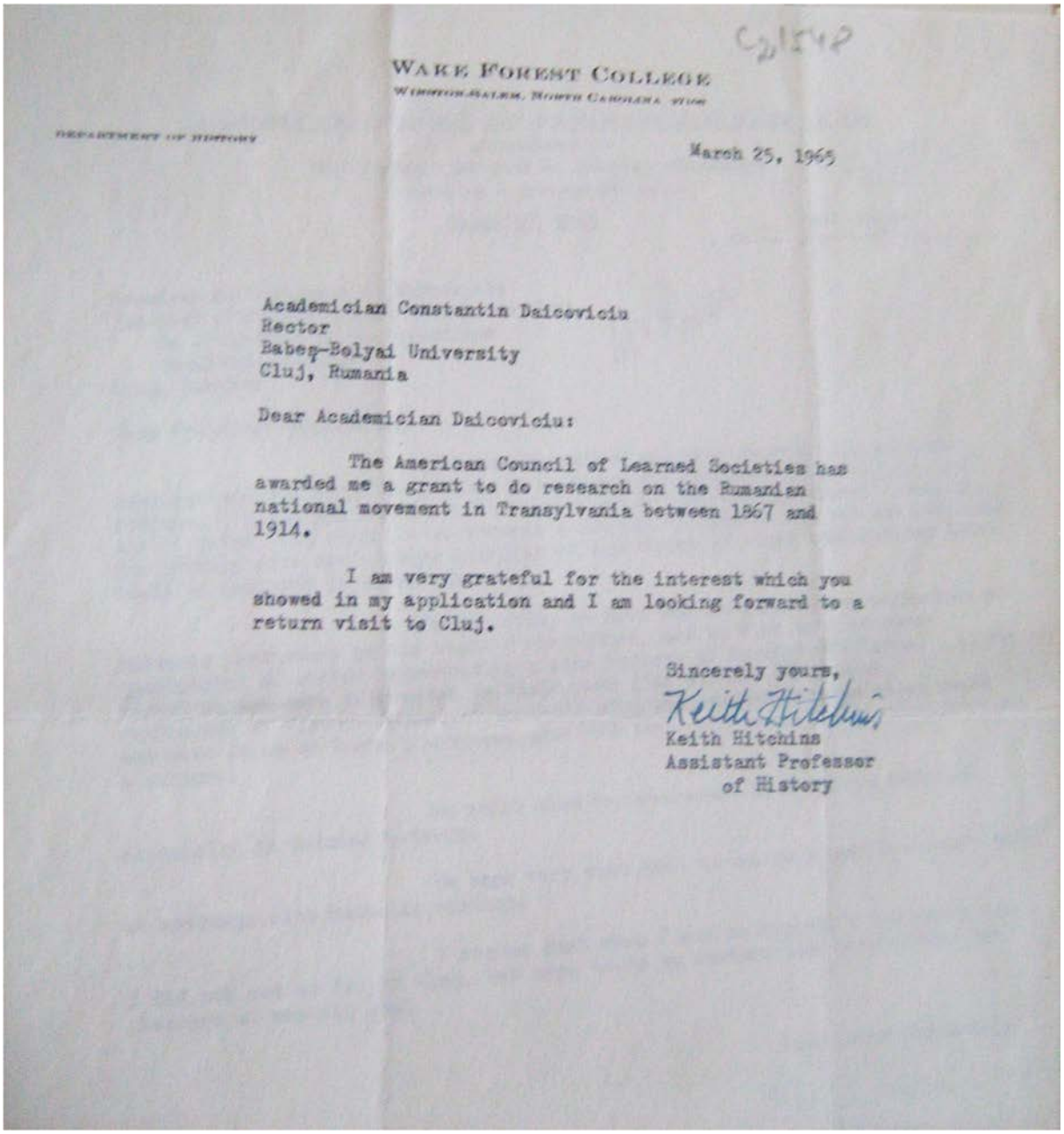
Sans doute êtes-vous fort chargé de travail...Mais, comme vous la savez,je verrais volontiers cet ouvrage réalisé par une petite équipe de collègues roumains:vous-même,MM. Tudor,Condurachi,Pippidi et d'autres que vous connaissez mieux que moi.

Lors du récent passage de MM.Condurachi et Pippidi à Bruxelles,nous avons beaucoup parlé des travaux et des fouilles poursuivis en Roumanie depuis quelques années: et mon désir est devenu plus vif encore de souhaiter l'élaboration de l'ouvrage en question.Je suis persuadé qu'un tel livre aurait un grand retentissement.

Je souhaite que mon projet rencontre votre faveur et vous prie d'agréer,mon cher Collègue,l'expression de tous mes compliments.

M. Renard

Fig. 2. Scrisoare trimisă de Marcel Renard, redactor șef al Revistei de Studii Latine, *Latomus*, la data de 26 iunie 1962 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$5458)

C2/1548

WAKE FOREST COLLEGE
WINSTON-SALEM, NORTH CAROLINA 27109

DEPARTMENT OF HISTORY

March 25, 1965

Academician Constantin Daicoviciu
Rector
Babeş-Bolyai University
Cluj, Rumania

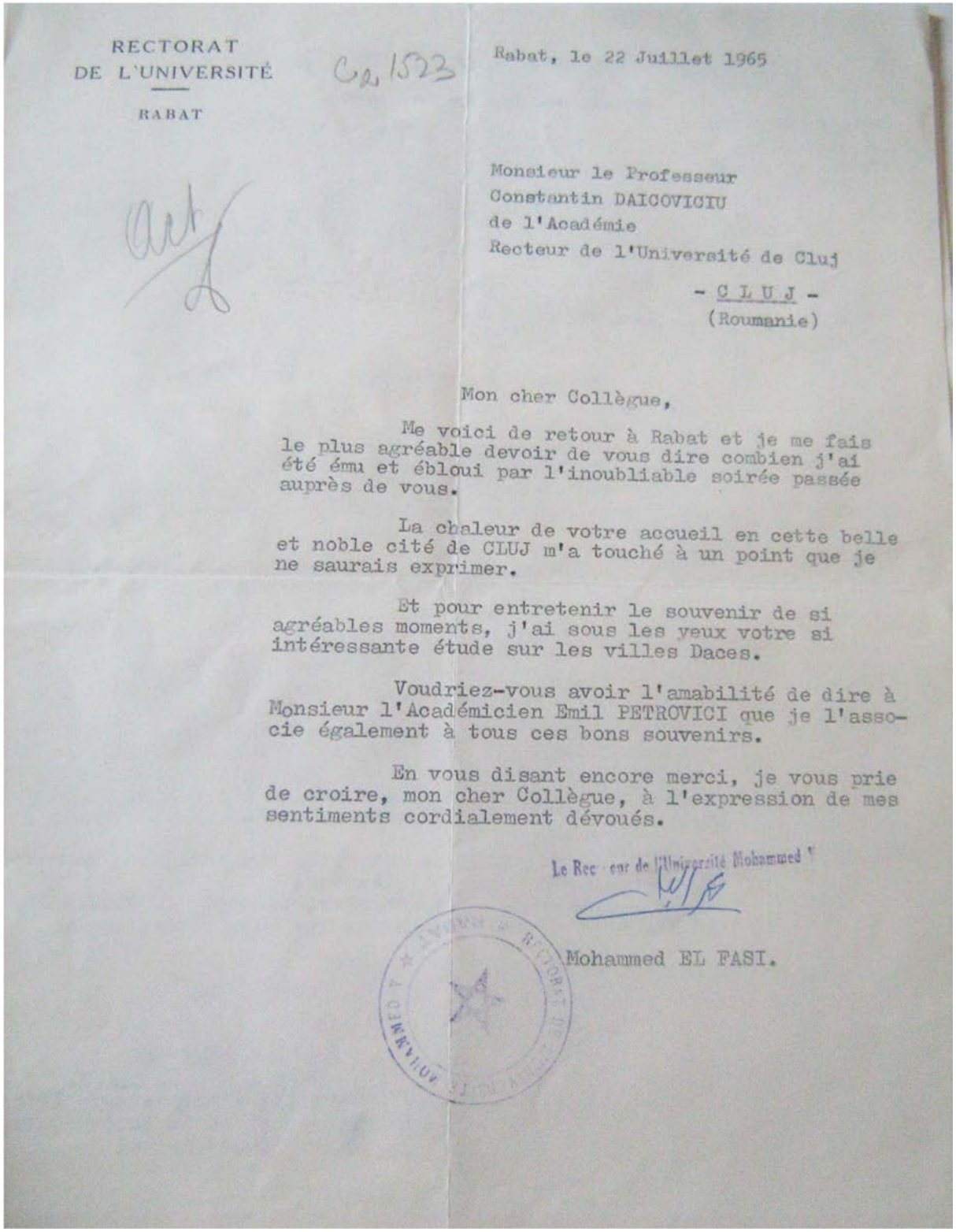
Dear Academician Daicoviciu:

The American Council of Learned Societies has awarded me a grant to do research on the Rumanian national movement in Transylvania between 1867 and 1914.

I am very grateful for the interest which you showed in my application and I am looking forward to a return visit to Cluj.

Sincerely yours,
Keith Hitchins
Keith Hitchins
Assistant Professor
of History

Fig. 3. Scrisoare trimisă de Keith Hitchins, profesor la Wake Forest College/Carolina de Nord, la data de 25 martie 1965 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$1548)

RECTORAT
DE L'UNIVERSITÉ
RABAT

C2 1523

Rabat, le 22 Juillet 1965

Monsieur le Professeur
Constantin DAICOVICIU
de l'Académie
Recteur de l'Université de Cluj

- C L U J -
(Roumanie)

Mon cher Collègue,

Me voici de retour à Rabat et je me fais le plus agréable devoir de vous dire combien j'ai été ému et ébloui par l'inoubliable soirée passée auprès de vous.

La chaleur de votre accueil en cette belle et noble cité de CLUJ m'a touché à un point que je ne saurais exprimer.

Et pour entretenir le souvenir de si agréables moments, j'ai sous les yeux votre si intéressante étude sur les villes Daces.

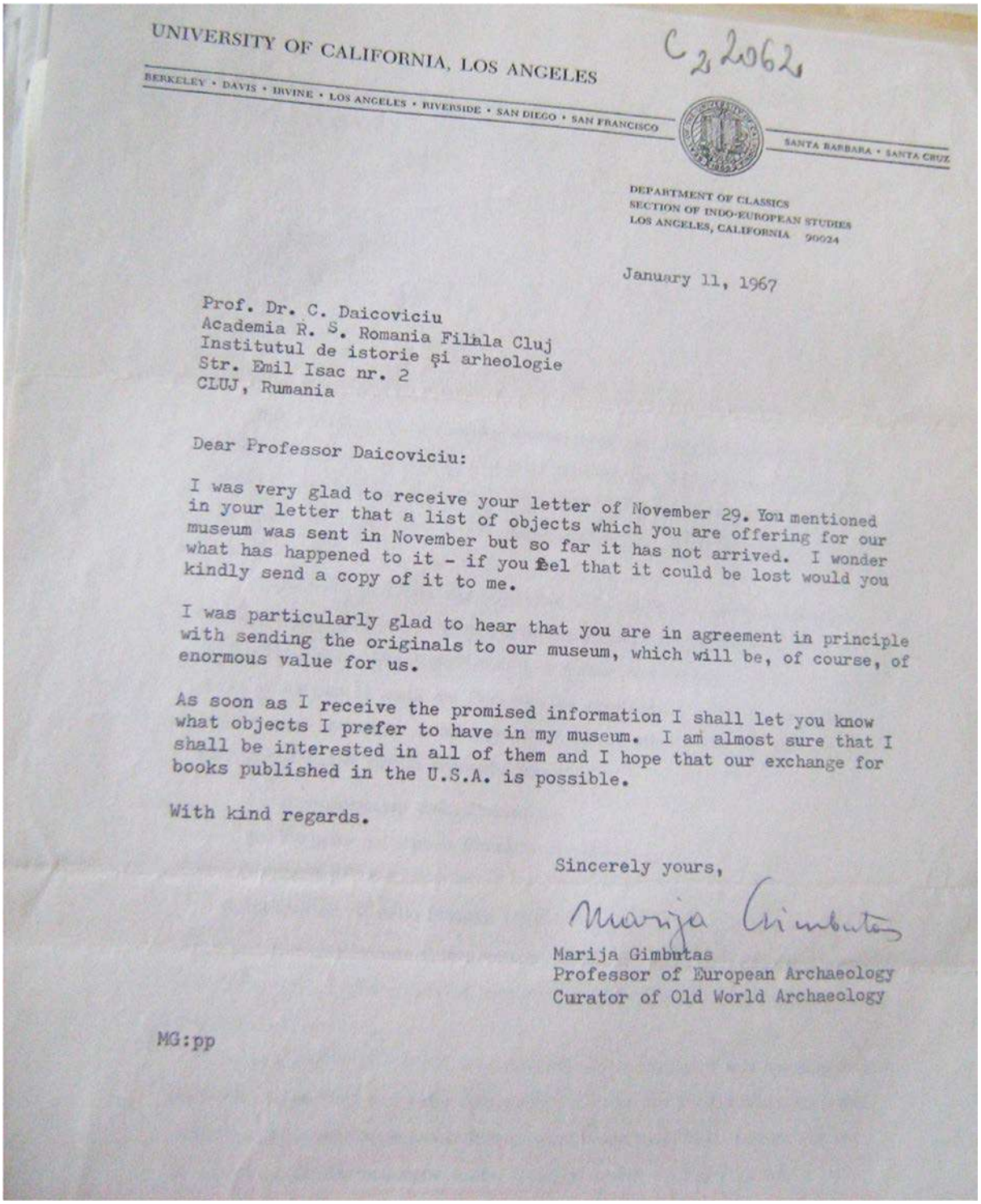
Voudriez-vous avoir l'amabilité de dire à Monsieur l'Académicien Emil PETROVICI que je l'associe également à tous ces bons souvenirs.

En vous disant encore merci, je vous prie de croire, mon cher Collègue, à l'expression de mes sentiments cordialement dévoués.

Le Recteur de l'Université Mohammed V

Mohammed EL FASI.

Fig. 4. Scrisoare trimisă de rectorul Universității din Rabat, Mohammed El Fasi, la data de 22 iulie 1965 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$1523)

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES

C 2 2062

BERKELEY • DAVIS • IRVINE • LOS ANGELES • RIVERSIDE • SAN DIEGO • SAN FRANCISCO

SANTA BARBARA • SANTA CRUZ

DEPARTMENT OF CLASSICS
SECTION OF INDO-EUROPEAN STUDIES
LOS ANGELES, CALIFORNIA 90024

January 11, 1967

Prof. Dr. C. Daicoviciu
Academia R. S. Romania Filiala Cluj
Institutul de istorie şi arheologie
Str. Emil Isac nr. 2
CLUJ, Rumania

Dear Professor Daicoviciu:

I was very glad to receive your letter of November 29. You mentioned in your letter that a list of objects which you are offering for our museum was sent in November but so far it has not arrived. I wonder what has happened to it - if you feel that it could be lost would you kindly send a copy of it to me.

I was particularly glad to hear that you are in agreement in principle with sending the originals to our museum, which will be, of course, of enormous value for us.

As soon as I receive the promised information I shall let you know what objects I prefer to have in my museum. I am almost sure that I shall be interested in all of them and I hope that our exchange for books published in the U.S.A. is possible.

With kind regards.

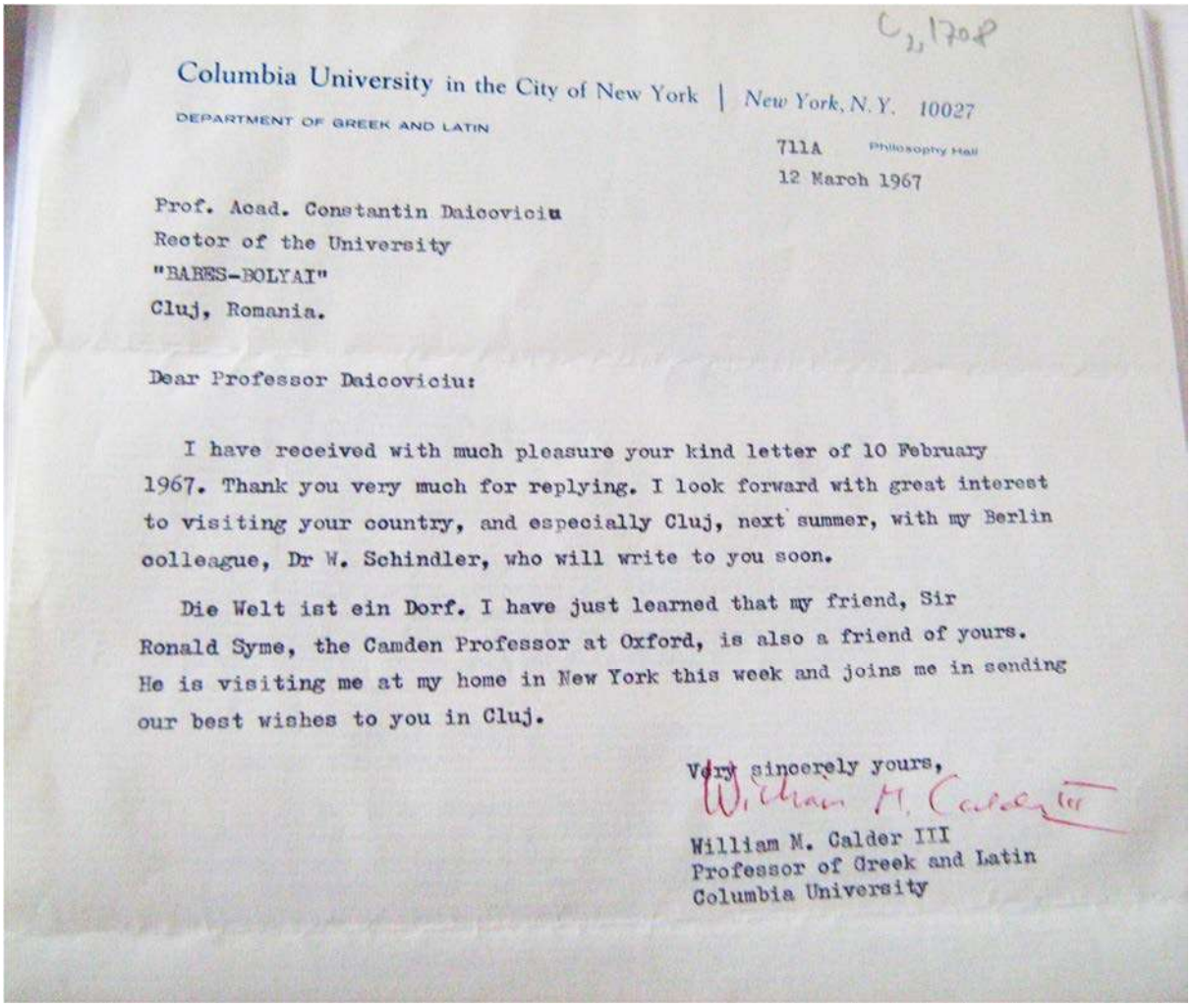
Sincerely yours,

Marija Gimbutas

Marija Gimbutas
Professor of European Archaeology
Curator of Old World Archaeology

MG:pp

Fig. 5. Scrisoare trimisă de Marija Gimbutas, profesor la Universitatea din California/Los Angeles, la data de 11 ianuarie 1967 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$2062)

C2,1708

Columbia University in the City of New York | New York, N.Y. 10027

DEPARTMENT OF GREEK AND LATIN

711A Philosophy Hall

12 March 1967

Prof. Acad. Constantin Daicoviciu
Rector of the University
"BABES-BOLYAI"
Cluj, Romania.

Dear Professor Daicoviciu:

I have received with much pleasure your kind letter of 10 February 1967. Thank you very much for replying. I look forward with great interest to visiting your country, and especially Cluj, next summer, with my Berlin colleague, Dr W. Schindler, who will write to you soon.

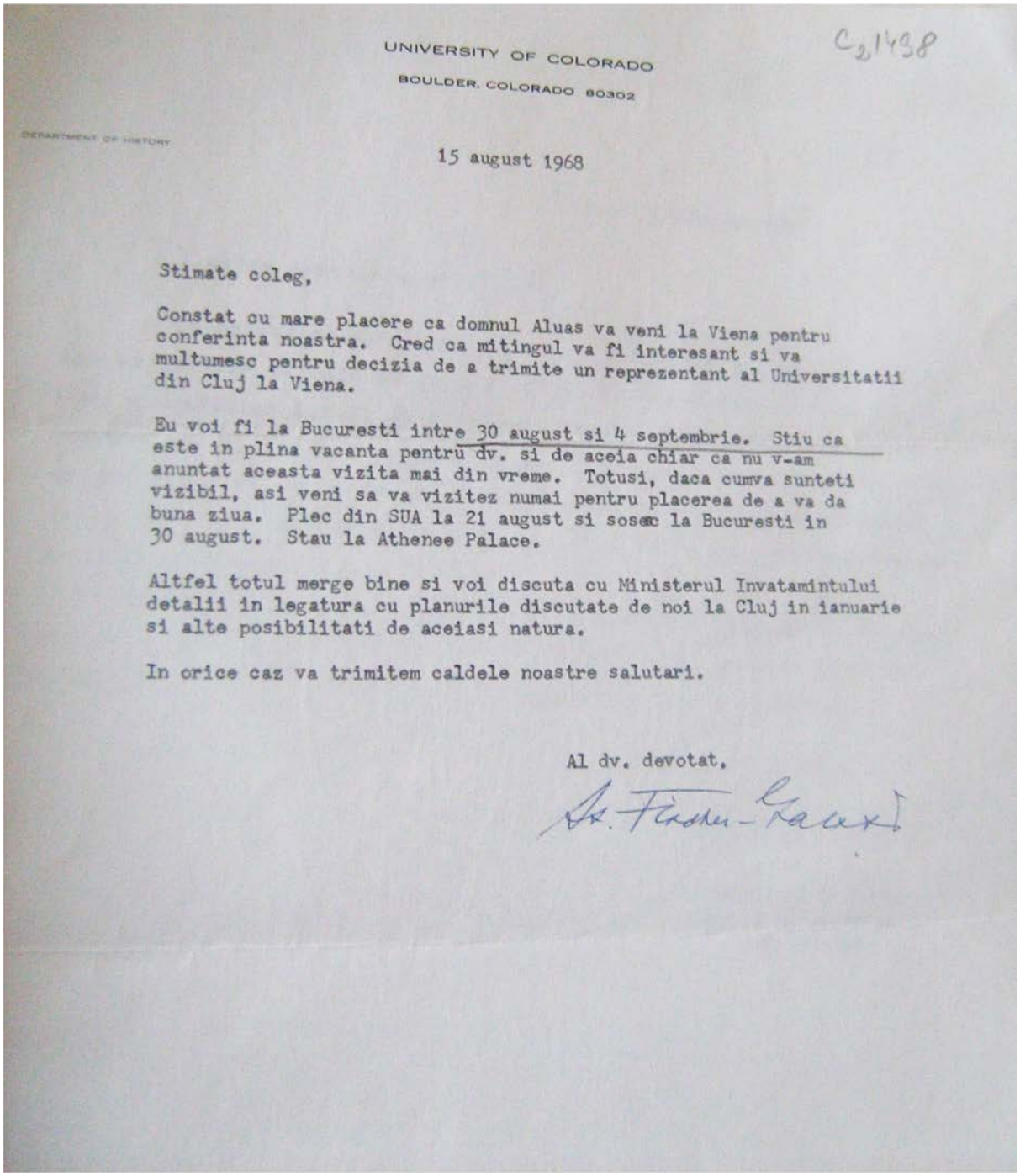
Die Welt ist ein Dorf. I have just learned that my friend, Sir Ronald Syme, the Camden Professor at Oxford, is also a friend of yours. He is visiting me at my home in New York this week and joins me in sending our best wishes to you in Cluj.

Very sincerely yours,

William M. Calder III

William M. Calder III
Professor of Greek and Latin
Columbia University

Fig. 6. Scrisoare trimisă de William M. Calder III, profesor la Universitatea din Columbia/New York, la data de 12 martie 1967 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$1708)

C2 1498

UNIVERSITY OF COLORADO
BOULDER, COLORADO 80302

DEPARTMENT OF HISTORY

15 august 1968

Stimate coleg,

Constat cu mare placere ca domnul Aluas va veni la Viena pentru conferinta noastra. Cred ca mitingul va fi interesant si va multumesc pentru decizia de a trimite un reprezentant al Universitatii din Cluj la Viena.

Eu voi fi la Bucuresti intre 30 august si 4 septembrie. Stiu ca este in plina vacanta pentru dv. si de aceia chiar ca nu v-am anuntat aceasta vizita mai din vreme. Totusi, daca cumva sunteti vizibil, asi veni sa va vizitez numai pentru placerea de a va da buna ziua. Plec din SUA la 21 august si sosesc la Bucuresti in 30 august. Stau la Athenee Palace.

Altfel totul merge bine si voi discuta cu Ministerul Invatamintului detalii in legatura cu planurile discutate de noi la Cluj in ianuarie si alte posibilitati de aceiasi natura.

In orice caz va trimitem caldele noastre salutari.

Al dv. devotat,

St. Fischer-Galați

Fig. 7. Scrisoare trimisă de Stephen Fischer-Galați, profesor la Universitatea din Colorado, la data de 15 august 1968 (M.N.I.T., *Fondul Constantin Daicoviciu*, $C_2$1498)

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.21

O PRIETENIE EXEMPLARĂ: GH. EMINESCU ŞI GH. BULGĂR. FRÂNTURI DE CORESPONDENŢĂ

Marta CORDEA*

AN EXEMPLARY FRIENDSHIP BETWEEN GH. EMINESCU AND GH. BULGĂR. FRAGMENTS OF CORRESPONDENCE

ABSTRACT

Our article briefly presents the work of the Eminescuologist and linguist Gh. Bulgăr and that of the historian, Colonel Gheorghe Eminescu, nephew of the "unmatched poet", emphasizing the friendship between the two. We also present some of the letters sent by Gheorghe Eminescu to Gh. Bulgăr. We attach the facsimiles of the letters to the annexes, in extenso, in order to better reflect the ties between the two, who were united by passion. Gh. Bulgăr manifested an unwavering passion for the personality of Mihai Eminescu, and Gheorghe Eminescu was passionate about the personality of Napoleon Bonaparte and the French Revolution.

Keywords: Gh. Bulgăr, Gheorghe Eminescu, Mihai Eminescu, correspondence, friendship

„L-am cunoscut la un «Simpozion Eminescu» la Ipoteşti şi Bacău în 1972, când a vorbit despre familie şi despre oameni cu reputaţie literară bine stabilită, insistând mai ales asupra biografiei tatălui său Matei Eminescu, fratele mai mic al poetului. Îi trimisesem cele două cărţi pe care le publicasem despre Eminescu: l-au interesat, adăugând chiar că nu şi-a închipuit că Poetul a fost atât de pasionat şi de erudit în problemele limbii literare (prima mea carte fusese «Eminescu despre problemele limbii române literare», 1955, ed. II, 1963), iar teza de doctorat a găsit-o grăitoare prin chiar titlul ei: «Momentul Eminescu în evoluţia limbii române» (1971, colecţia Universitas), dar şi prin anexele despre «Antiteza eminesciană», variantele «Luceafărului», stilul prozei literare eminesciene [...]. Ne-am regăsit şi pe un teren mai vechi, militant, amândoi veterani de război: el, ca luptător la Mărăşeşti în 1917, eu în Detaşamentul Păuliş, în toamna lui 1944"[1].

Pasajul cu care debutează articolul nostru redă cuvintele[2] eminescologului şi lingvistului Gheorghe Bulgăr, născut în Sanislău, judeţul Satu Mare, dar care şi-a făcut o carieră de renume în Bucureşti şi la Sorbona. Sala de Lectură a Bibliotecii Judeţene Satu Mare poartă numele cărturarului Gheorghe Bulgăr din anul 2003, când s-a împlinit un an de la plecarea sa în eternitate.

Consacrat în istoria literelor române ca unul dintre cei mai mari eminescologi, despre Gheorghe Bulgăr, am mai scris câteva articole, apărute în mai multe publicaţii periodice şi câteva volume[3]. Unul dintre aceste articole scoate în evidenţă mulţimea de prieteni, în mare parte din sfera literară şi culturală a reputatului eminescolog: Tudor Arghezi, Mircea Eliade, Constantin Noica, Perpessicius, D. D. Panaitescu, Vladimir Streinu şi mulţi alţii.

* Biblioteca Judeţeană Satu Mare; e-mail: marticordea@yahoo.com.

[1] Vezi Fig. 1.

[2] Documente din Arhiva Gh. Bulgăr, constând din corespondenţă şi fotografii, primite cu permisiune de publicare de la fiul eminescologului, domnul jurist dr. Liviu Bulgăr, căruia îi mulţumim şi pe această cale pentru valoroasele documente donate Bibliotecii Judeţene Satu Mare.

[3] Viorel Câmpean, Marta Cordea, *Din corespondenţa „uitată" a cărturarului Gheorghe Bulgăr (1920, Sanislău – 2002, Bucureşti*), în *Mărturii culturale*, Satu Mare nr. 2, aprilie-iunie 2016, p. 73-76; Viorel Câmpean, Marta Cordea, *Prietenii literare sătmărene: Gh. Bulgăr şi Nae Antonescu*, în *Satu Mare. Studii şi comunicări*. Seria istorie-etnografie-artă, Satu Mare, XXX/II, 2014, p. 149-154; Viorel Câmpean, Marta Cordea, *Gheorghe Bulgar – 100 de ani de la naştere (n. 13 aprilie 1920, Sanislău – m. 13 iunie 2002, Bucureşti), eminescolog, lingvist*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, an XII, nr. 2 (43), 2020, p. 80-82; Marta Cordea, Viorel Câmpean, *Noi informaţii referitoare la Detaşamentul Păuliş*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, an XIII, nr. 2 (47), 2021, p. 47-51; *O prietenie ziditoare: Mihai Sadoveanu şi Gh. Bulgăr. Mihail Sadoveanu despre Marea Trecere*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, Serie nouă, Anul XVI, Nr. 2 (59), 2024, p. 86-88; Marta Cordea, *Despre cărţi şi destine*, Editura Bibliotecii Judeţene „Petre Dulfu" Baia Mare, 2024, p. 140-146; Viorel Câmpean, Marta Cordea, *Din tezaurul Bibliotecii Judeţene Satu Mare*, Baia Mare, Editura Marist, 2025, p. 384-402; Marta Cordea, Viorel Câmpean, *Noi informaţii referitoare la Detaşamentul Păuliş, Veteranii de război – camarazii eroilor*, volum coordonat de Vociu Șichet, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2025, p. 228-236.

Printre prietenii pe viaţă ai cărturarului Gh. Bulgăr, s-a aflat şi Gheorghe Eminescu, nepotul de frate al poetului nostru naţional, despre personalitatea căruia am realizat două materiale, unul dintre ele oglindind prietenia dintre cei doi[4]. Gheorghe Eminescu a fost nepotul de frate al Marelui Mihai Eminescu, tatăl său, Matei, fiind singurul dintre fraţii Eminescu, care au avut urmaşi şi au dus acest nume important pentru cultura românească, mai departe.

Potrivit mărturiei lui Gh. Bulgăr, prietenia dintre ei a debutat în anul 1972, când cei doi, eminescologul Gh. Bulgăr şi Gheorghe Eminescu, nepotul Luceafărului poeziei româneşti, s-au întîlnit la un „Simpozion Eminescu", desfăşurat la Ipoteşti şi Botoşani. Gh. Bulgăr îşi aminteşte cum la această întâlnire Gheorghe Eminescu „a vorbit despre familie şi despre oameni cu reputaţie literară bine stabilită, insistând mai ales asupra biografiei tatălui său Matei Eminescu, fratele mai mic al poetului". Se pare că de-a lungul timpului, familia Eminescu a participat la puţine evenimente dedicate marelui Mihai Eminescu, fapt relatat de însuşi Gheorghe Eminescu.

Cei doi[5] au purtat corespondenţă, deşi majoritatea timpului cât a ţinut corespondenţa – până la moartea lui Gheorghe Eminescu, amândoi se aflau la Bucureşti. Astfel plicurile poartă cele două adrese din Bucureşti, Destinatar Profesor Gh. Bulgăr str. Witing 32 (cod 77121) Bucureşti Sect. 7 şi Expeditor Gh. Eminescu Str. maior L. Claudian 20 Bucureşti Sect. 3[6].

Scrisorile la care ne referim în acest articol au fost redactate de către Gheorghe Eminescu şi trimise lui Gh. Bulgăr, între anii 1972-1985. Corespondența primită de la dr. Liviu Bulgăr conţine doar scrisorile trimise tatălui său de către Gh. Eminescu. Dar printre documente se află şi valoroase scrieri ale lui Gh. Bulgăr despre nepotul lui Mihai Eminescu.

Fără a insista prea mult, pentru că cele două personalităţi sunt cunoscute şi există şi trimiteri la note privind activitatea lor, vom realiza o scurtă biografie a celor doi prieteni.

Gh. Bulgăr[7] s-a născut la 13 aprilie 1920 în Sanislău. Tatăl său s-a numărat printre cei prezenţi la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Şcoala primară a urmat-o în Sanislău, iar liceul la „Emanuil Gojdu" din Oradea, absolvind în anul 1940. A debutat publicistic în *Ţara visurilor noastre*, revistă a liceului „Emanuil Gojdu" din Oradea, devenind colaborator permanent şi membru în comitetul de redacţie. Pe vremea când încă era foarte tânăr, a publicat şi la revista sătmăreană *Afirmarea*. A urmat între anii 1940-1944 Facultatea de Litere din Bucureşti, iar în 1948 a obţinut şi licenţa în Drept. A continuat să colaboreze la *Ţara visurilor noastre*, revistă care a apărut în a doua serie la Timişoara între anii 1941-1945. Fiind concentrat, a luat parte la luptele din Transilvania cu renumitul Detaşament Păuliş. Între 1946 și 1949 a predat la Liceul „Gheorghe Şincai" din Baia Mare. A urmat apoi cariera universitară, fiind mai întâi asistent la Facultatea de Litere din Bucureşti, avându-l şef de catedră pe Al. Graur. A fost secretar de redacţie la revista *Cum vorbim*. Dintre numeroasele lucrări generale de lingvistică şi dicţionare, la care a colaborat de-a lungul timpului, amintim *Dicţionarul limbii române literare* şi *Gramatica Academiei* (fondatori Emil Manu şi Al. Bistriţeanu). După război, a fost colaborator la publicația careiană *Democratul*, în special în cadrul rubricii „Carnet cultural". În anul 1952 Gh. Bulgăr a fost eliminat din facultate pe motive politice. O perioadă a lucrat ca cercetător la Institutul de Lingvistică, revenind la Universitate în urma unui concurs, în anul 1962. A acumulat succesiv toate gradele didactice, devenind decan al Facultăţii de Filologie din cadrul Institutului Pedagogic. Valoarea sa pedagogică şi de strălucit lingvist, i-a îngăduit să profeseze, în ciuda dosarului său destul de „incorect politic" – în viziunea sistemului de atunci –, şi peste hotarele Cortinei de Fier, devenind profesor universitar-asociat al Universităților Sorbona (1965-1967, a lucrat cu prof. Alain Guillermon), Lyon III (1978-1980), Bordeaux-Lettres (1988-1990). Gh. Bulgăr a încetat din viaţă la 13 iunie 2002 în Bucureşti şi îşi doarme somnul de veci în Cimitirul Bellu catolic.

Gheorghe Eminescu[8] (n. 1 iunie 1895, Mizil - d. 6 iunie 1988, București), fiul lui Matei Eminescu (n. 1856 - m. 12 decembrie 1929, la vârsta de 73 de ani, înmormântat la Bistrița, *Buletinul Oficial* nr. 168 din 1892 consemnează că Matei Eminescu, fratele mai mic al lui Mihai Eminescu, și-a schimbat în 1892, la cerere, numele de familie din cel de Eminovici în cel de Eminescu), din a doua căsătorie a acestuia cu Ana Condeescu din Mizil, a urmat o carieră militară, ca tatăl său. A luptat ca voluntar în Primul Război Mondial (1916-1918), participând la Lupta de la Mărășești (1917). A avansat până la gradul de locotenent-

[4] Marta Cordea, *Gh. Eminescu, membru al „Generaţiei de la 1916"*, în *Eroii Neamului*, anul XVI, nr. 4 (61), p. 39-40; Marta Cordea, *Un model de prietenie pe viaţă: Gh. Bulgăr şi Gheorghe Eminescu*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, an XVII, (serie nouă), nr. 4 (65), 2025, p. 49-53.

[5] Fig. 2 Gheorghe Eminescu și Gheorghe Bulgăr.

[6] Vezi plicul de corespondenţă, Fig. 3, 4.

[7] Fig. 5 Gheorghe Bulgăr.

[8] Fig. 6. Gheorghe Eminescu.

colonel de grăniceri la Brăila şi a lucrat ca profesor de istorie militară. A fost căsătorit cu Elena Labunţeva, cu care a avut o fiică: prof. dr. doc. Yolanda Eminescu (1921-1998), juristă, specialistă în dreptul proprietăţii intelectuale, fiind numită în anul 1945 judecătoare, făcând parte din prima generaţie de femei judecător din România. Yolanda Eminescu este mama Roxanei Eminescu (n. 1947), absolventă a Facultăţii de Filologie Bucureşti, care în prezent trăieşte în Franţa. Aceasta are un băiat pe nume Ion Teodor Eminescu-Iacobescu (n. 1983).

Gheorghe Eminescu este autorul unei cărți despre Napoleon Bonaparte. A fost arestat în 1947 și condamnat la 7 ani închisoare pentru că era posesor al ordinului Legiunea de onoare a Franţei, ordin primit pentru volumul său *Napoleon Bonaparte*. A fost deținut în penitenciarele Jilava, Aiud și lagărul de la Peninsula. A fost eliberat din închisoare la 21 aprilie 1954, din penitenciarul Ocnele Mari. După eliberare, a revenit în București. Manuscrisul i-a fost confiscat la arestare, dar i s-a restituit autorului după eliberarea sa din închisoare. Cartea a fost publicată în anul 1973 de Editura Academiei Republicii Socialiste România, reeditată de aceeași editură în 1986, iar după aceea, cu revizuiri și adăugiri, în 1997 la Editura Lumina Lex. Este una dintre puținele monografii istorice despre Napoleon Bonaparte, scrise de un autor român. Gheorghe Eminescu a murit în 1988, la vârsta de 93 de ani[9].

Cărturarul născut la Sanislău a fost cel care l-a determinat şă-şi aştearnă pe hârtie preţioasele amintiri, care au apărut parţial post mortem, în 1995 la Editura Floare Albastră din Bucureşti: „Am insistat adesea, în convorbirile noastre, să-şi scrie memoriile, având în vedere că lumea prin care a trecut şi oamenii pe care i-a cunoscut în jur au un rol memorabil în trecutul nostru mai apropiat, cu detalii pe care numai el le cunoştea, cu prietenii ilustre: Eftimiu, Cezar Petrescu, Minulescu, Păstorel Teodoreanu, Liviu Rebreanu, Al. Philippide etc. A apucat să redacteze doar câteva capitole din memoriile sale, dar n-a putut vedea tipărite cele două cărţi la care a lucrat în ultimii săi ani de lungă viaţă animată doar de bucuria cărţilor şi a scrisului şi de melancolia amintirilor: *Revoluţia franceză* […] şi ce onoare ar fi fost pentru orice editură să fi tipărit studiul venerabilului Eminescu despre acea Revoluție cu răsunet mondial. […] Şi ce detalii şi ce talent al evocării în retrospectiva istorică, depărtată ori mai apropiată, în densitatea şi precizia frazei şi mai presus de toate în cultul adevărului şi al demnităţii umane”[10].

După publicarea volumului despre Napoleon (2 vol. Ed. Academiei, 1973; ediția a doua 1986), Gh. Bulgăr nu a pregetat să publice câte o recenzie în revistele literare „încântat de substanţa epică şi de frumuseţea, sobrietatea şi precizia stilului, de acurateţea evocării, cum era titlul recenziei din *Luceafărul*, un stil care aminteşte tradiția nobilă a scrisului literar al unchiului său. Iată câteva cuvinte ale lui Gh. Bulgăr despre acest volum: „Evocarea pe care venerabilul colonel Gh. Eminescu o face epocii lui Napoleon, având în centrul ei pe marele strateg și împărat al Franței de la începutul secolului trecut, este cu totul remarcabilă prin documentare riguroasă și mai ales prin talentul și resursele literare ale reconstituirii vieții, activității și marilor fapte ale unui personaj de excepție, căruia i s-au consacrat sute de studii, monografii și evocări de tot felul. Subiectul în sine: Napoleon Bonaparte putea intimida pe un cercetător aflat departe, vorbind din punct de vedere geografic și istoric de locul și desfășurările evenimentelor de mare răsunet în trecutul Europei. Autorul cărții a cercetat cu răbdare și pasiune, ani de zile, tot ce se lega de epocă și de acel mare ostaș care a dominat prin puterea minții și a brațului său nedomolit destinul atâtor popoare în fața restructurării moderne a principiilor politice și administrative din primii ani ai secolului trecut”[11].

În prima scrisoare pe care o deținem (nedatată), Gh. Eminescu îi mulţumeşte lui Gh. Bulgăr pentru atenţia pe care acesta i-o acordă şi mărturiseşte că a fost deosebit de emoţionat citindu-i scrisoarea, care i-a amintit de generalul Petrescu, o persoană cunoscută ambilor, precum şi de cele citite în volumul «Românii toţi s-adună». De asemenea, îi sugerează destinatarului să viziteze curtea Muzeului Militar, unde se află 118 bolovani de granit pe care sunt dăltuite numele celor 118 sublocotenenţi „căzuţi în războiul pentru realizarea a cea ce noi cei din generaţia de la 1916, numeam «Idealul naţional»”. Face referire mai departe la bătălia de la Mărăşeşti, la care a participat în calitate de comandant de companie de mitraliere, în divizia a IX-a, momente despre care şi-a scris amintirile: „Am fost foarte mişcat de atenţia dvs. Dedicaţia ce-mi faceţi mi-a amintit de prietenul şi camaradul meu de promoţie generalul Petrescu comandantul Dvs. în lupta de la Păuliş, mort la o lună după întâlnirea promoţiei noastre pentru a sărbători 50 de ani de la data când

[9] O parte din informații provin din articolul prof. univ. asoc. Pompiliu Comșa, Universitatea Apollonia Iași, *Gheorghe Eminescu, ultimul descendent apropiat şi purtător, pe linie masculină, al numelui Eminescu* (text primit, de asemenea, de la dr. Liviu Bulgăr) precum și din interviul lui Corneliu Vadim Tudor, *Convorbire cu Gheorghe Eminescu, ultimul descendent apropiat și purtător, pe linie masculină, al numelui Eminescu*, realizat în anul 1982 și publicat în volumul *Istorie și Civilizație*, București, Editura Eminescu, 1983.

[10] Vezi Fig. 7, 8, 9.

[11] Vezi Facsimil Gheorghe Bulgăr, *Literatură şi istorie*, Fig. 10.

am fost făcut sublocotenent la 1 iulie 1916. Dar cartea dvs. «Românii toţi s-adună» mi-a răscolit amintirile legate de drama din 1916, de gloria din 1917 terminată în apoteoza încoronării de la Alba Iulia”[12].

A doua scrisoare datează din 7 ianuarie 1973, când Gh. Eminescu se scuză pentru faptul că răspunde târziu la corespondență, din motive medicale[13].

În a treia scrisoare, datată 4 decembrie 1976, colonelul îşi exprimă bucuria pentru coincidenţa de a primi două exemplare din *Telegraful Român* tocmai în momentul în care recitea volumul semnat de Gh. Bulgăr, *Momentul Eminescu în evoluţia limbii române literare*. De asemenea îi aduce calde felicitări profesorului, pentru „frumosul articol «Sinteze eminesciene pentru posteritate»”[14].

Scrisoarea a 4-a datează din 31 decembrie 1976 şi conţine referiri la volumul pe care Gh. Bulgăr i l-a trimis, impresii de la dezvelirea bustului de la Galaţi şi despre speranţele deşarte în a-şi publica amintirile, dar şi dezamăgirile legate de editurile la care voia să îşi publice cartea despre Revoluţia franceză: „31 dec. 1976 Mult stimate domnule Profesor, N-am vrut să vă scriu înainte de a citi volumul pe care aţi avut amabilitatea – ca întotdeauna – de a mi-l trimite. În toată sinceritatea vă spun că ideea dvs. de a aduna în volum aceste «pagini vechi» a fost deosebit de inspirată. Interesul pe care-l prezintă aceste pagini este considerabil mărit prin excelentele comentarii pe care le faceţi cu atâta competenţă. Dacă Editura Eminescu este în mod sincer preocupată de singurele criterii valabile: valoare şi preferinţele cititorilor, atunci o nouă ediţie amplificată va trebui să urmeze într-un tiraj de mase. [...] Ideea pe care o sugeraţi, privind o eventuală publicare a amintirilor mele, şi pentru care vă mulţumesc, fiindcă apreciez la justa valoare gândul care v-a călăuzit, este nerealizabilă, deoarece amintirile la care lucrez sunt destinate sertarului. Ceea ce s-ar putea publica nu este prea interesant şi ceea ce este interesant nu va putea niciodată trece pe sub furcile caudine ale cenzurii, ca de pildă, evenimentele, extrem de interesante şi cu totul inedite, la care am participat în Basarabia. Un volum de amintiri nu trebuie să fie fructul a ceea ce românul numeşte plastic «o mâncărime de condei». Hotărârea de a aşterne pe hârtie amintirile angajează răspunderi de conştiinţă mari de care eu sunt conştient. De altfel dvs. ştiţi mai bine ca mine după ce criterii ciudate publică astăzi editurile noastre, şi când apare o carte valoroasă ca a dvs. este o raritate”[15].

Gh. Bulgăr era pus în temă cu vicisitudinile şi bătăliile pe care le purta Gh. Eminescu pentru a-şi publica o altă lucrare referitoare la Franţa, cea despre Revoluţia franceză. Pasionat de personalitatea lui Napoleon Bonaparte şi de evenimentele Revoluţiei franceze, harnic şi talentat memorialist, cum atestă însuşi Gh. Bulgăr, colonelul Eminescu, dezamăgit de atitudinea editurilor la care a apelat, a hotărât să scrie „doar pentru sertar”.

A cincea scrisoare a colonelului Gh. Eminescu datează din 15 decembrie 1978, ca răspuns la ilustrata profesorului Gh. Bulgăr, care se afla la Lyon. Îi mărturiseşte eminescologului că lucrează la o piesă de teatru, avându-l ca personaj principal pe Joseph Fouché, motiv pentru care nu a participat la Simpozionul consacrat lui Ovid Denuşianu de la Deva, cu participarea lui Alain Guillermou. De asemenea povesteşte despre litigiul cu editura din Iaşi: „Nici până astăzi (după doi ani) nu pot intra în posesia unui exemplar: Mă întreb cum rămâne cu decretul care fixează termene în care o autoritate este obligată să răspundă cetăţenilor? Cum rămâne cu recomandările tov. Ceauşescu de a se da prioritate lucrărilor originale româneşti? Este drept că eu n-am călcat pragul nici unei edituri şi că toate ofertele le-am trimis prin poştă, fiindcă la vârsta mea, cu trecutul meu, îmi vine greu să fac anticameră, să mă văd ţinut în picioare de un tinerel tolănit în fotoliu, cum mi s-a întâmplat la revista «Magazin istoric». Iată de ce, domnule Profesor, convins că nu pot lupta cu noii zei din Olymp, am hotărât să pun condeiul jos, sau să scriu pentru sertar” [16].

Scrisoarea din 15 iunie 1980 stă mărturie pentru ceea ce i-a unit pe cei doi prieteni, și anume **pasiunea**, a lui Gh. Bulgăr pentru Mihail Eminescu, iar a colonelului pentru epoca napoleniană şi a Revoluţiei franceze. Faptul că nu a găsit o editură care să îi publice volumul despre Revoluţia franceză, cu tot succesul cărţii despre Napoleon, editată de Academia Română îi provoca expeditorului scrisorii multă amărăciune, fapt confirmat şi de rândurile din scrisoare: „Cum eu nu caut la 85 de ani o celebritate pe care n-am căutat-o în tinereţe, cum nu scriu pentru drepturi de autor ci din pură pasiune, continui să scriu – pentru sertar. [...] Poate vor apărea în posteritate. Pe când vom avea plăcerea să vă revedem în Cetatea lui Bucur? Cu sinceră preţuire şi caldă prietenie Al Dvs. Gh. Eminescu”[17].

[12] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 11.
[13] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 12.
[14] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 13.
[15] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 14, 15, 16.
[16] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 17, 18, 19.
[17] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 20, 21.

În scrisoarea a şaptea Gh. Eminescu se referă la volumul publicat de Gh. Bulgăr, *Eminescu. Coordonate istorice şi stilistice ale operei*. Iată cuvintele de apreciere ale colonelului Eminescu: „30 oct. 1981 Iubite domnule Profesor. Înainte de a vă răspunde şi a vă mulţumi pentru volumul «Eminescu. Coordonate istorice şi stilistice ale operei», am vrut să citesc lucrarea. Fără nici cea mai mică intenţie de a vă măguli vă spun în toată sinceritatea că şi de data aceasta aţi reuşit să abordaţi cele mai interesante aspecte ale operei lui Eminescu într-un stil care vă este propriu prin claritate şi eleganţă. Prin numeroasele dvs. colaborări la «Colecţia eminesciana» aţi salvat în mare parte prestigiul compromis prin atâtea lucrări care nu depăşesc mediocritatea. Este pentru mine un nou prilej de a vă exprima preţuirea mea fără rezerve". Tot în această scrisoare face un rezumat al propriilor sale activităţi din ultima vreme[18].

În scrisoarea de la începutul anului 1982, Gh. Bulgăr intră în posesia unor pagini din *Amintirile* lui Gh. Eminescu: „6 ian. 1982 Iubite domnule Profesor. Pentru a-mi ţine promisiunea vă trimet alăturat 12 pagini care constituie o introducere la «Amintirile» mele. Ele vă vor oferi o imagine a spiritului în care ele sunt scoase. Nu ştiu dacă sunt pe calea cea bună. Ceea ce ştiu, şi aceasta-mi linişteşte conştiinţa, este hotărârea de a prezenta istoria evenimentelor aşa cum a fost fără pretexte misiuni"[19].

În 13 ianuarie 1982, colonelul Gh. Eminescu se plânge eminescologului Bulgăr de dezinteresul editurilor pentru volumul său despre Revoluția franceză: „Conform promisiunii vă trimet câteva pagini de început a «Revoluţiei franceze». Ele vă vor da posibilitatea să vă daţi seama de felul în care este tratată problema care nu interesează pe domnii de la Editurile la care am prezentat oferta. Nici una din cele trei edituri: a Academiei, Militară şi Ştiinţifică, n-au avut curiozitatea să-mi ceară manuscrisul pentru a-l examina. Se publică în schimb traduceri cu nemiluita deşi toate dispoziţiile sunt să se dea preferinţă lucrărilor originale - Dar Dvs. cunoaşteţi mai bine ca mine mentalitatea Zeilor care conduc Editurile"[20].

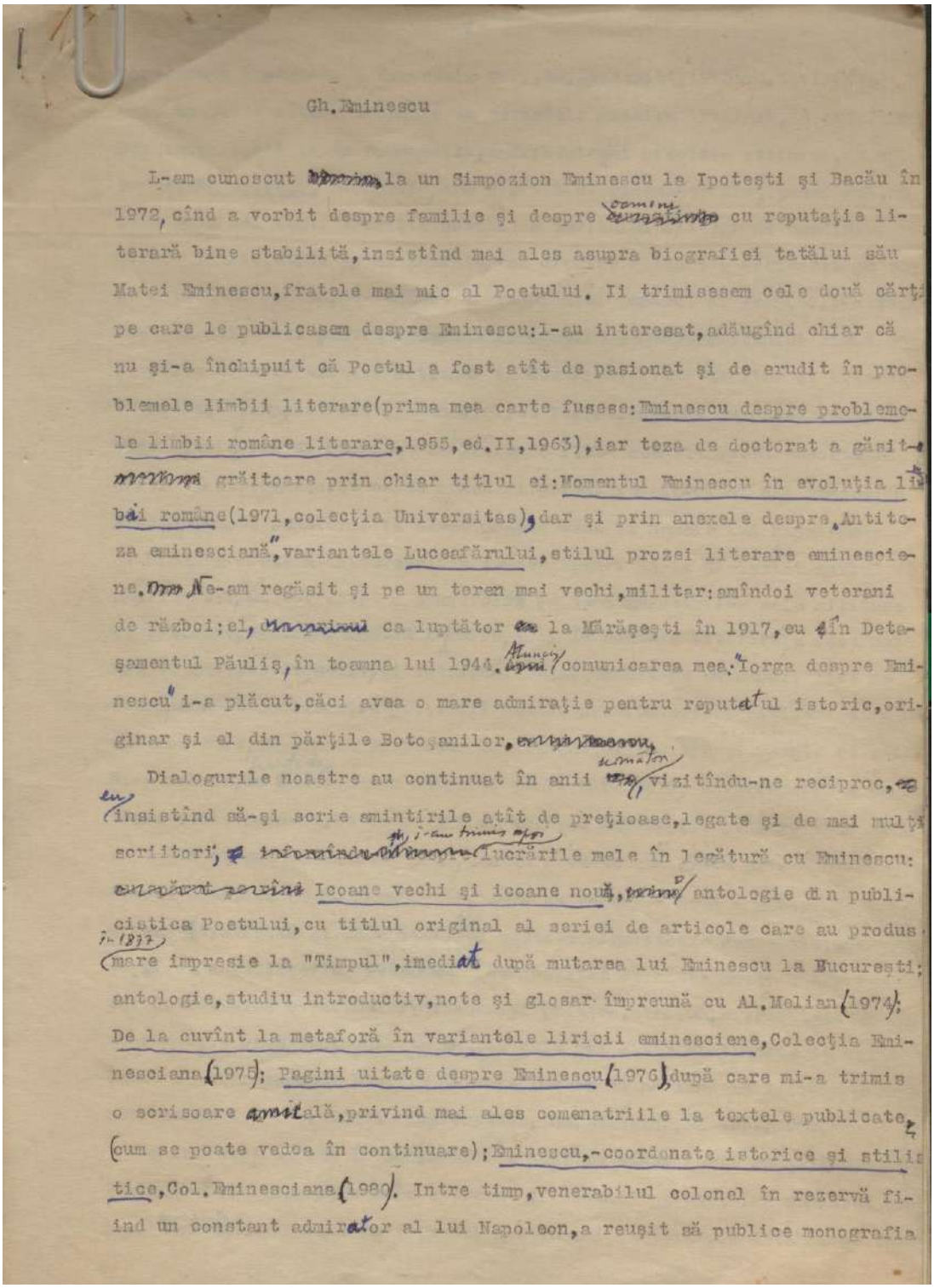
Un interviu realizat de jurnalistul Grigore Scarlat în *Cronica sătmăreană*[21], cu Gheorghe Eminescu, ne dovedește încă o dată că profesorul universitar Gh. Bulgăr nu și-a uitat niciodată obârșiile, el fiind și în anul 1978 liantul spre a-l face cunoscut și sătmărenilor pe nepotul marelui poet: „Prin bunăvoinţa profesorului Gh. Bulgăr am aflat adresa la care locuieşte Gheorghe Eminescu, nepotul poetului", mărturisește Grigore Scarlat. Ultimul descendent al ilustrei familii Eminescu a acceptat să răspundă în scris la întrebările adresate. În interviu este evocată figura lui Matei Eminescu, fratele mai mic al Poetului Nepereche şi tatăl lui Gh. Eminescu. A fost singurul dintre fraţii poetului care a avut longevitate, trăind până la vârsta de 73 de ani. „Este singurul care a fost căsătorit şi a avut urmaşi. Astăzi, familia de la Ipoteşti nu se mai continuă decât prin urmaşii lui Matei, şi pe linie bărbătească am tristul privilegiu de a fi ultimul purtător al numelui", povestește Gheorghe Eminescu.

La întrebarea „Eminescu este cel mai frumos nume românesc, încât silabisindu-i numele avem impresia că spunem o poezie. Cum aţi purtat această «dulce povară» a celebrităţii?", Gheorghe Eminescu a răspuns că timp de 50 de ani nimeni nu a fost curios dacă şi ce fel de rudă este cu poetul (...) dar că după ce în timpul guvernării mareşalului Antonescu a demisionat din armată şi s-a retras în bârlogul unde l-a găsit comemorarea a 75 de ani de la moartea lui Mihai Eminescu (...) atunci, nici el nu îşi explică cum, s-a aflat de existenţa lui, primind în decurs de un an 108 invitaţii faţă de una în 50 de ani de zile, fiind invitat să vorbească la televiziune, fiind prima dată când a simţit povara numelui".

Gheorghe Eminescu îşi încheie mărturisirile cu cuvintele: „în eternitatea în care el a intrat, 128 de ani nu înseamnă decât o clipă, dar în ultimii 30 de ani ai acestei clipe, noi oamenii trecutului, încă ai prezentului, atât de puţini ai viitorului, descătuşaţi de toate prejudecăţile generaţiei noastre, deslușim limpede cadenţa accelerată a istoriei".

Fotografia celor cei doi prieteni, un ilustru eminescolog, Gh. Bulgăr și istoricul, celebru datorită numelui său, dar şi graţie scrierilor sale, Gh. Eminescu reflectă cât se poate de bine momentul de liniște și răgaz care străbate veacurile și amintește de o adevărată prietenie literară.

[18] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 22.
[19] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 23.
[20] Vezi Facsimilul scrisorii, Fig. 24.
[21] Grigore Scarlat, *Am tristul privilegiu de a fi ultimul purtător al numelui*, în *Cronica sătmăreană*, Satu Mare, anul 11, nr. 2541, 21 ianuarie 1978, p. 1, 3.

Gh. Eminescu

L-am cunoscut la un Simpozion Eminescu la Ipotești și Bacău în 1972, cînd a vorbit despre familie și despre cu reputație literară bine stabilită, insistînd mai ales asupra biografiei tatălui său Matei Eminescu, fratele mai mic al Poetului. Îi trimisesem cele două cărți pe care le publicasem despre Eminescu; l-au interesat, adăugînd chiar că nu și-a închipuit că Poetul a fost atît de pasionat și de erudit în problemele limbii literare (prima mea carte fusese: Eminescu despre problemele limbii române literare, 1955, ed. II, 1963), iar teza de doctorat a găsit-o grăitoare prin chiar titlul ei: Momentul Eminescu în evoluția limbii române (1971, colecția Universitas), dar și prin anexele despre „Antiteza eminesciană", variantele Luceafărului, stilul prozei literare eminesciene. Ne-am regăsit și pe un teren mai vechi, militar: amîndoi veterani de război; el, ca luptător la Mărășești în 1917, eu în Detașamentul Păulis, în toamna lui 1944. Atunci/ comunicarea mea „Iorga despre Eminescu" i-a plăcut, căci avea o mare admirație pentru reputatul istoric, originar și el din părțile Botoșanilor,

Dialogurile noastre au continuat în anii vizitîndu-ne reciproc, insistînd să-și scrie amintirile atît de prețioase, legate și de mai mulți scriitori; (i-am trimis apoi) lucrările mele în legătură cu Eminescu: Icoane vechi și icoane nouă, antologie din publicistica Poetului, cu titlul original al seriei de articole care au produs (în 1877) mare impresie la „Timpul", imediat după mutarea lui Eminescu la București; antologie, studiu introductiv, note și glosar împreună cu Al. Melian (1974); De la cuvînt la metaforă în variantele liricii eminesciene, Colecția Eminesciana (1975); Pagini uitate despre Eminescu (1976), după care mi-a trimis o scrisoare amicală, privind mai ales comentariile la textele publicate, (cum se poate vedea în continuare); Eminescu, coordonate istorice și stilistice, Col. Eminesciana (1980). Între timp, venerabilul colonel în rezervă fiind un constant admirator al lui Napoleon, a reușit să publice monografia

Fig. 1. Evocare Gheorghe Eminescu de Gh. Bulgăr, p. 1.

Fig. 2. Fotografie reprezentându-i pe Gheorghe Eminescu și Gh. Bulgăr.

Fig. 3. Plic cu destinatarul Gh. Bulgăr.

Fig. 4. Plic cu expeditorul Gheorghe Eminescu.

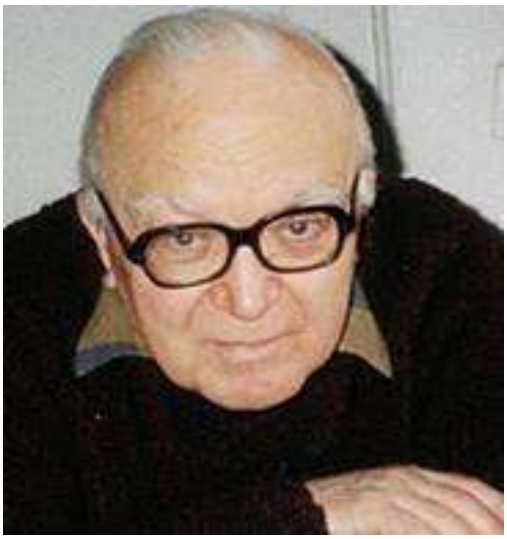

Fig. 5. Gheorghe Bulgăr.

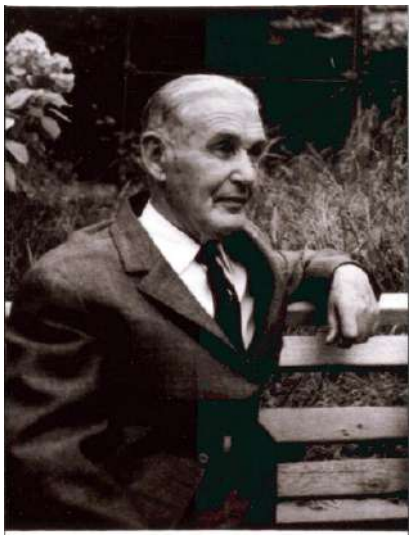

Fig. 6. Gheorghe Eminescu.

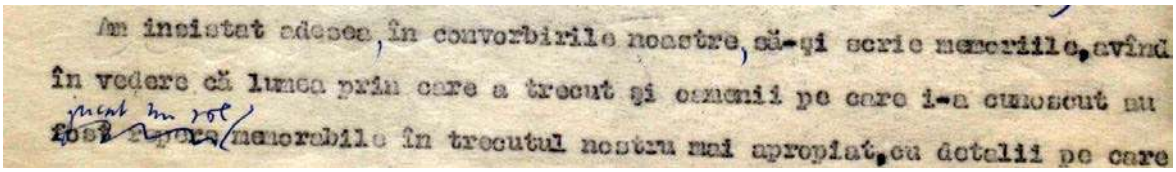
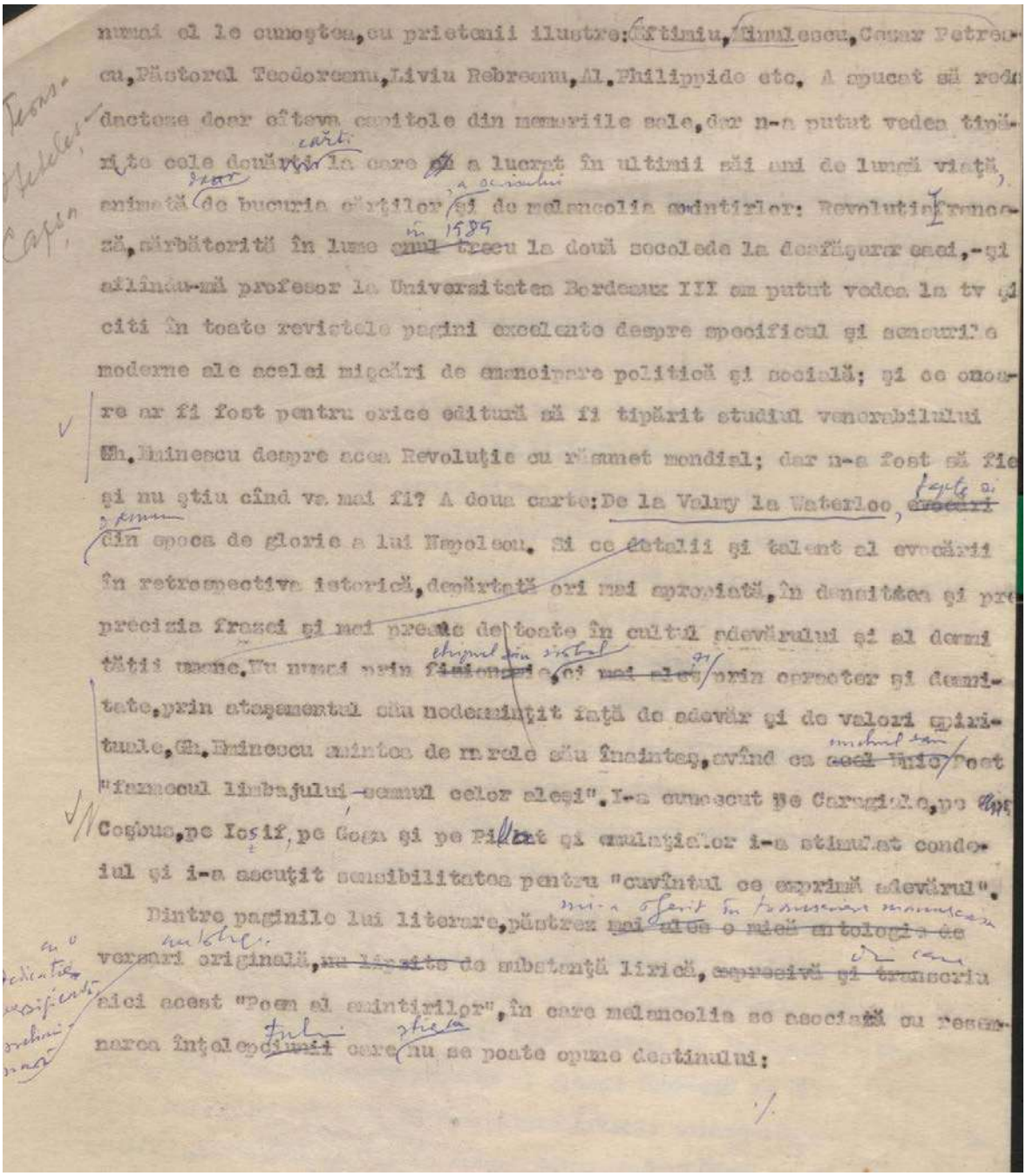
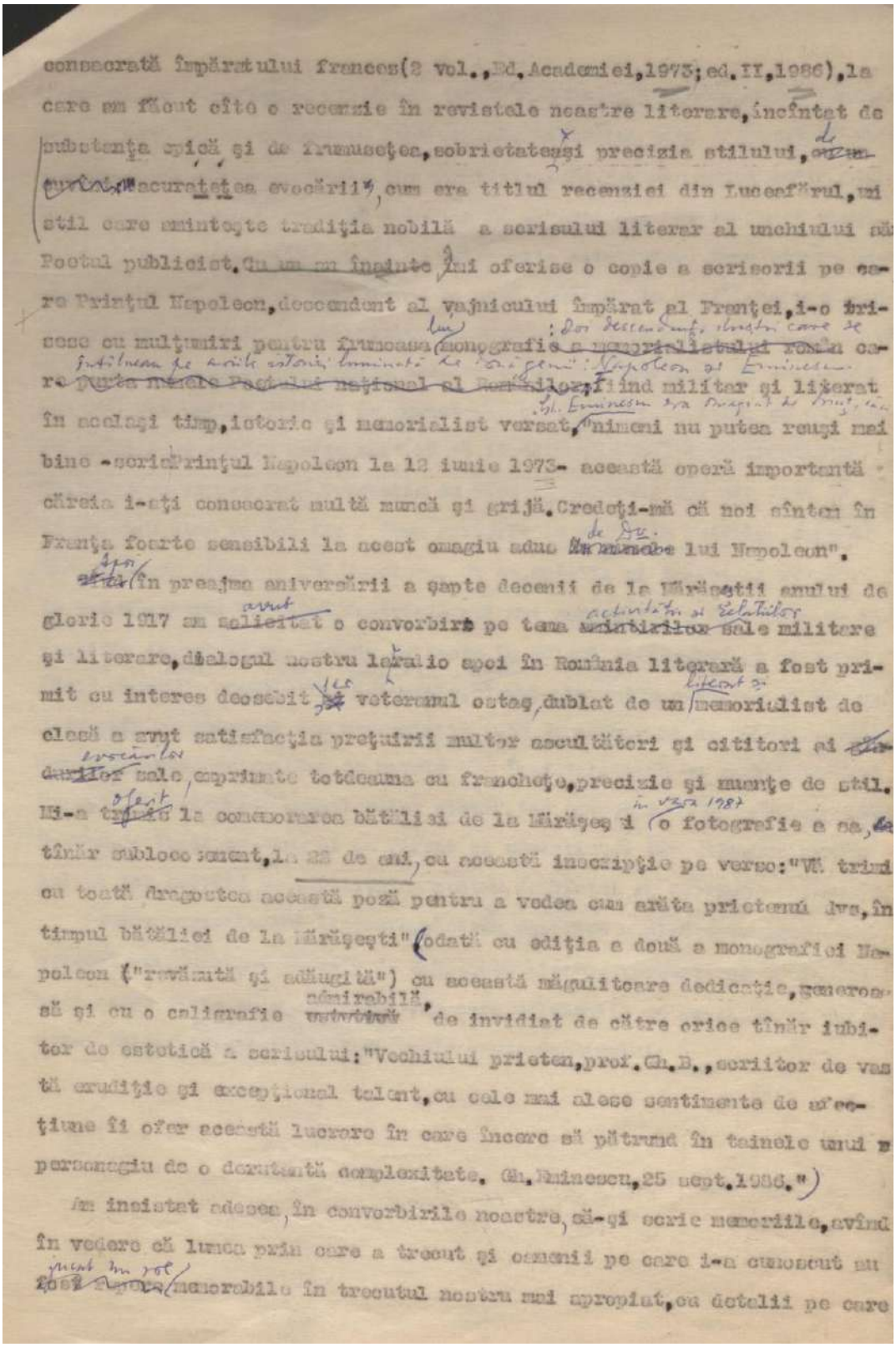

Am insistat adesea, în convorbirile noastre, să-şi scrie memoriile, având
în vedere că lumea prin care a trecut şi oamenii pe care i-a cunoscut au
fost [illegible] memorabile în trecutul nostru mai apropiat, cu detalii pe care

Fig. 7. Evocare Gheorghe Eminescu de Gh. Bulgăr, p. 2 (fragment).

numai el le cunoştea, cu prietenii ilustre: Eftimiu, Eminescu, Cezar Petrescu, Păstorel Teodoreanu, Liviu Rebreanu, Al. Philippide etc. A apucat să redacteze doar câteva capitole din memoriile sale, dar n-a putut vedea tipărite cele două cărţi la care şi-a lucrat în ultimii săi ani de lungă viaţă, animată de bucuria creaţiei şi de melancolia amintirilor: Revoluţia franceză, mărturisită în lume anul trecu la două secole de la declanşarea ei, - şi aflându-mă profesor la Universitatea Bordeaux III am putut vedea în tv şi citi în toate revistele pagini excelente despre specificul şi semnificaţia moderne ale acelei mişcări de emancipare politică şi socială; şi ce onoare ar fi fost pentru orice editură să fi tipărit studiul venerabilului Gh. Eminescu despre acea Revoluţie cu rîsunet mondial; dar n-a fost să fie şi nu ştiu cînd va mai fi? A doua carte: De la Valmy la Waterloo, fapte ale oamenilor din epoca de glorie a lui Napoleon. Şi ce detalii şi talent al evocării în retrospectivă istorică, depărtată ori mai apropiată, în densitate şi precizia frazei şi mai presus de toate în cultul adevărului şi al demnităţii umane. Nu numai prin fineţea spiritului său, ci mai ales prin corectitudine şi demnitate, prin ataşamentul său nedezminţit faţă de adevăr şi de valorile spirituale, Gh. Eminescu aminteşte de marele său înaintaş, având ca model pe "fruntea limbajului, semnul celor aleşi". I-a cunoscut pe Caragiale, pe Coşbuc, pe Iosif, pe Goga şi pe Pillat şi amănuntelor i-a stimulat condeiul şi i-a ascuţit sensibilitatea pentru "cuvîntul ce exprimă adevărul".

Dintre paginile lui literare, păstrez mai ales o mică antologie de versuri originală, [illegible] de subtilă lirică, expresivă şi transcriu aici acest "Poem al amintirilor", în care melancolia se asociază cu resemnarea înţelepciunii care nu se poate opune destinului:

Fig. 8. Evocare Gheorghe Eminescu de Gh. Bulgăr, p. 3.

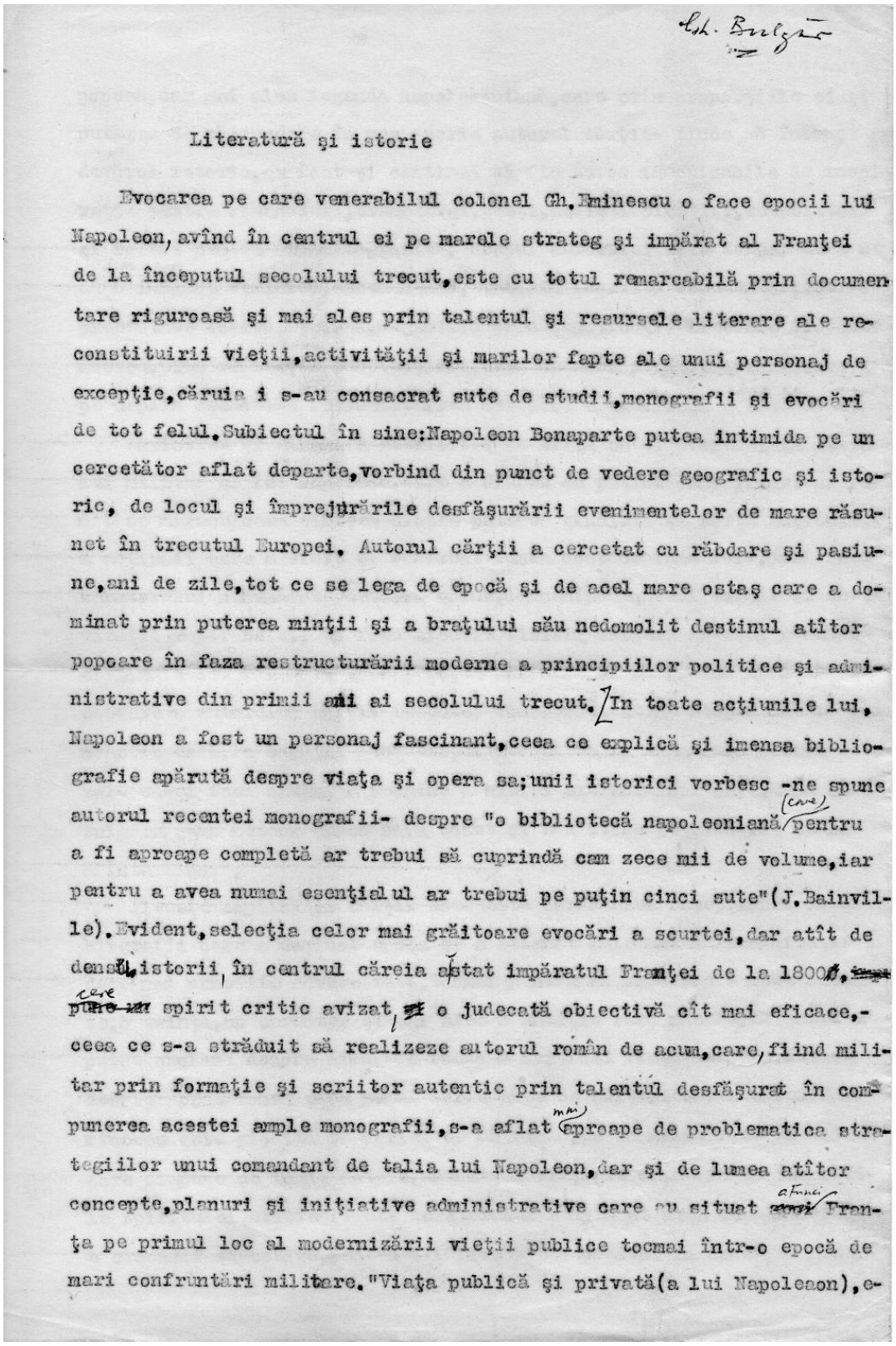

consacrată împăratului francez(2 vol.,Ed.Academiei,1973;ed.II,1986),la care am făcut cîte o recenzie în revistele noastre literare,încîntat de substanţa epică şi de frumuseţea,sobrietatea şi precizia stilului, de acurateţea evocării, cum era titlul recenziei din Luceafărul,un stil care aminteşte tradiţia nobilă a scrisului literar al unchiului său Poetul publicist.Cu un an înainte îmi oferise o copie a scrisorii pe care Prinţul Napoleon,descendent al vajnicului împărat al Franţei,i-o trimisese cu mulţumiri pentru frumoasa monografie a memorialistului român care ştiuse să arate istoricului Napoleon şi Eminescu,fiind militar şi literat în acelaşi timp,istoric şi memorialist versat,"nimeni nu putea reuşi mai bine -scria Prinţul Napoleon la 12 iunie 1973- această operă importantă căreia i-ai consacrat multă muncă şi grijă.Credeţi-mă că noi sîntem în Franţa foarte sensibili la acest omagiu adus memoriei lui Napoleon".

În preajma aniversării a şapte decenii de la Mărăşeşti anului de glorie 1917 am solicitat o convorbire pe tema activităţii sale militare şi literare,dialogul nostru luînd apoi în România literară a fost primit cu interes deosebit de veteranul ostaş,dublat de un memorialist de elită a avut satisfacţia preţuirii multor ascultători şi cititori ai evocărilor sale,exprimate totdeauna cu francheţe,precizie şi măiestrie de stil. Mi-a oferit la comemorarea bătăliei de la Mărăşeşti în vara 1987 o fotografie a sa, de tînăr sublocotenent,la 22 de ani,cu această inscripţie pe verso:"Vă trimit cu toată dragostea această poză pentru a vedea cum arăta prietenul dvs,în timpul bătăliei de la Mărăşeşti"(odată cu ediţia a doua a monografiei Napoleon ("revăzută şi adăugită") cu această măgulitoare dedicaţie,generoasă şi cu o caligrafie admirabilă, de invidiat de către orice tînăr iubitor de estetică a scrisului:"Vechiului prieten,prof.Gh.B.,scriitor de vastă erudiţie şi excepţional talent,cu cele mai alese sentimente de consideraţiune îi ofer această lucrare în care încerc să pătrund în tainele unui personagiu de o dezarmantă complexitate. Gh.Eminescu,25 sept.1986.")

Am insistat adesea,în convorbirile noastre,să-şi scrie memoriile,avînd în vedere că lumea prin care a trecut şi oamenii pe care i-a cunoscut au jucat un rol memorabile în trecutul nostru mai apropiat,cu detalii pe care

Fig. 9. Evocare Gheorghe Eminescu de Gh. Bulgăr, p. 3.

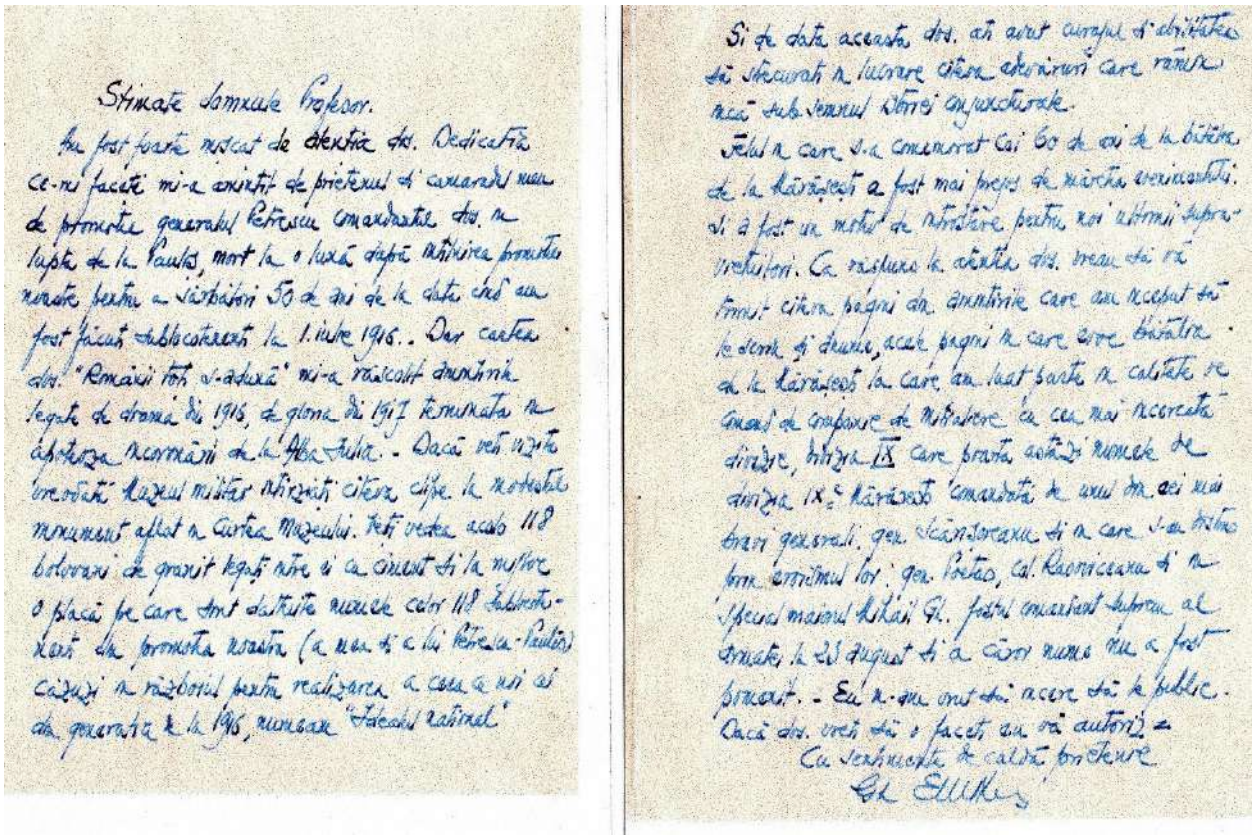

Gh. Bulgăr

Literatură şi istorie

Evocarea pe care venerabilul colonel Gh. Eminescu o face epocii lui Napoleon, avînd în centrul ei pe marele strateg şi impărat al Franţei de la începutul secolului trecut, este cu totul remarcabilă prin documentare riguroasă şi mai ales prin talentul şi resursele literare ale reconstituirii vieţii, activităţii şi marilor fapte ale unui personaj de excepţie, căruia i s-au consacrat sute de studii, monografii şi evocări de tot felul. Subiectul în sine: Napoleon Bonaparte putea intimida pe un cercetător aflat departe, vorbind din punct de vedere geografic şi istoric, de locul şi împrejurările desfăşurării evenimentelor de mare răsunet în trecutul Europei. Autorul cărţii a cercetat cu răbdare şi pasiune, ani de zile, tot ce se lega de epocă şi de acel mare ostaş care a dominat prin puterea minţii şi a braţului său nedomolit destinul atîtor popoare în faza restructurării moderne a principiilor politice şi administrative din primii ani ai secolului trecut. In toate acţiunile lui, Napoleon a fost un personaj fascinant, ceea ce explică şi imensa bibliografie apărută despre viaţa şi opera sa; unii istorici vorbesc -ne spune autorul recentei monografii- despre "o bibliotecă napoleoniană (care) pentru a fi aproape completă ar trebui să cuprindă cam zece mii de volume, iar pentru a avea numai esenţialul ar trebui pe puţin cinci sute" (J. Bainville). Evident, selecţia celor mai grăitoare evocări a scurtei, dar atît de densă istorii, în centrul căreia a stat impăratul Franţei de la 1800, ~~care pune un~~ spirit critic avizat, şi o judecată obiectivă cît mai eficace, - ceea ce s-a străduit să realizeze autorul român de acum, care, fiind militar prin formaţie şi scriitor autentic prin talentul desfăşurat în compunerea acestei ample monografii, s-a aflat mai aproape de problematica strategiilor unui comandant de talia lui Napoleon, dar şi de lumea atîtor concepte, planuri şi iniţiative administrative care au situat atunci Franţa pe primul loc al modernizării vieţii publice tocmai într-o epocă de mari confruntări militare. "Viaţa publică şi privată (a lui Napoleaon), e-

Fig. 10. Literatură și istorie, text de Gh. Bulgăr, p. 1.

Stimate domnule Profesor.

Am fost foarte mișcat de atenția dv. Dedicația ce-mi faceți mi-a amintit de prietenul și camaradul meu de prizonierat generalul Petrescu comandantul div. 18 luptă de la Caulș, mort la o lună după mărinirea primului meu pentru a sărbători 50 de ani de la data când am fost făcut sublocotenent la 1 iulie 1916. Dar cartea dv. "Romînii fără de-asupră" mi-a răscolit amintirile legate de drama din 1916, de glonul din 1917 terminată în captivitate recunoașterii de la Alba Iulia. - Dacă veți vizita într-o zi Muzeul militar din Viena veți găsi acolo mormântul aflat în Curtea Muzeului. Veți vedea acolo 118 bolovani de granit legați între ei cu cimentul și la mijloc o placă pe care sunt destinate numele celor 118 sublocotenenți din formația noastră (a mea și a lui Petrescu-Caulș) căzuți în războiul pentru realizarea a ceea ce unii zic că generația de la 1916, numească "Ideea Latină".

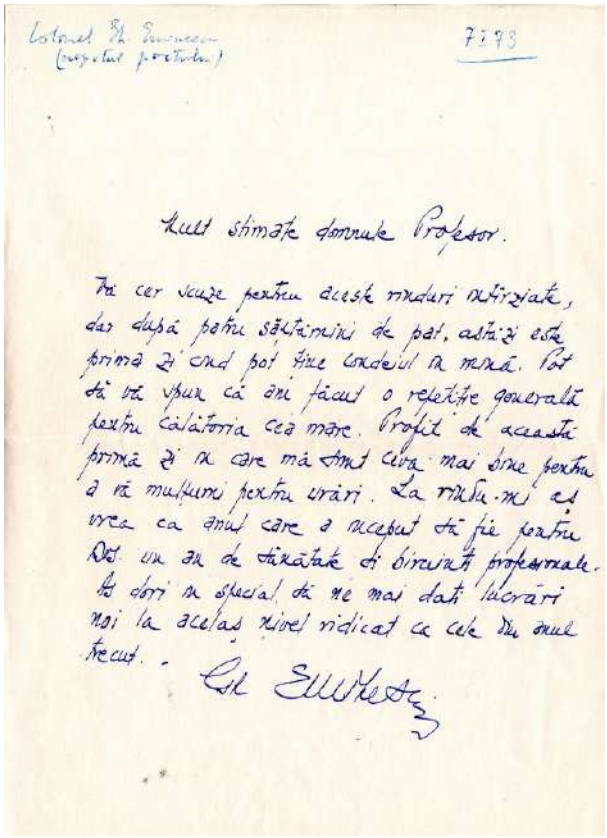
Și de data aceasta dv. ați avut curajul și dreptatea să stăruiți în lucrare câtor eroisme care rămân încă sub vemîntul tăcerii oficiale.

Felul în care s-a comemorat cei 60 de ani de la bătălia de la Mărășești a fost mai presus de mărginita veleitățile. Și a fost un motiv de mîhnire pentru noi ultimii supraviețuitori. Ca răsplată la atenția dv. vreau să vă trimit câteva pagini din amintirile care am început să le dictez și dumnea, acele pagini în care sînt bătălia de la Mărășești la care am luat parte în calitate de comandant de mitralieră ca cea mai încercată divizie, brigada 18 care purta astăzi numele de divizia 18 Mărășești comandată de unul din cei mai buni generali, gen. Scărișoreanu și în care s-au distins bine comandanții lor: gen. Portaș, col. Racoviceanu și în special maiorul Aslan Gh. fostul comandant al batalionului 4 vînătorul la 23 august și a cărui mormînt nu a fost găsit. - Eu n-am cunoștință încă să fie publicate. Dacă dv. veți fi o faceți cu știința autorului.

Cu deosebită stimă și caldă prietenie

Gh Ellkes

Fig. 11. Facsimil scrisoare nedatată.

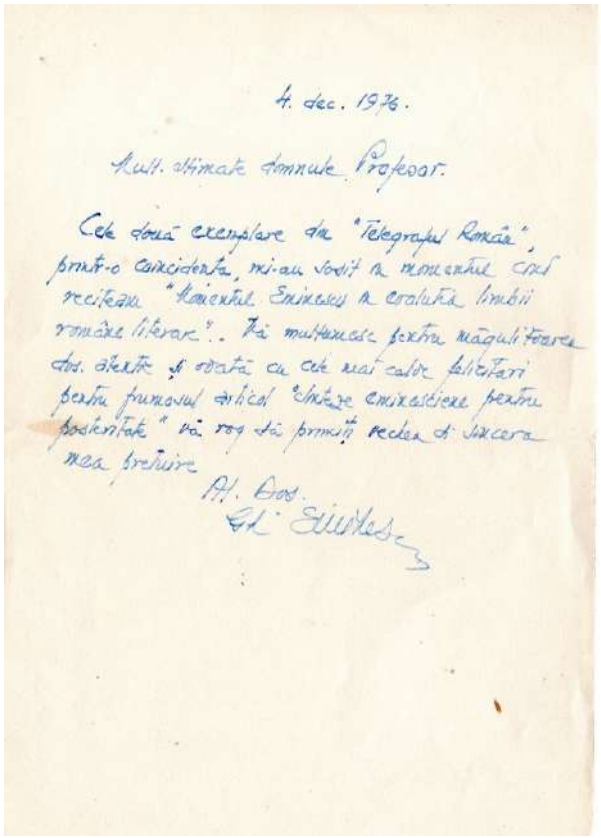
Colonel Gh. Enescu (magistrat pensionar)

7.I.73

Prea stimate domnule Profesor.

Vă cer scuze pentru aceste mînzări neîngrijate, dar după patru săptămîni de pat, astăzi este prima zi când pot ține condeiul în mînă. Pot să vă spun că am făcut o recidivă generală pentru călătoria cea mare. Profit de această primă zi în care mă simt cîtva mai bine pentru a vă mulțumi pentru urări. La rîndu-mi aș vrea ca anul care a început să fie pentru Dvs. un an de tihnă și bucurii profesionale. Vă doresc în special să ne mai dați lucrări noi la același nivel ridicat ca cele din anul trecut. -

Gh Ellkes

4. dec. 1976.

Prea stimate domnule Profesor.

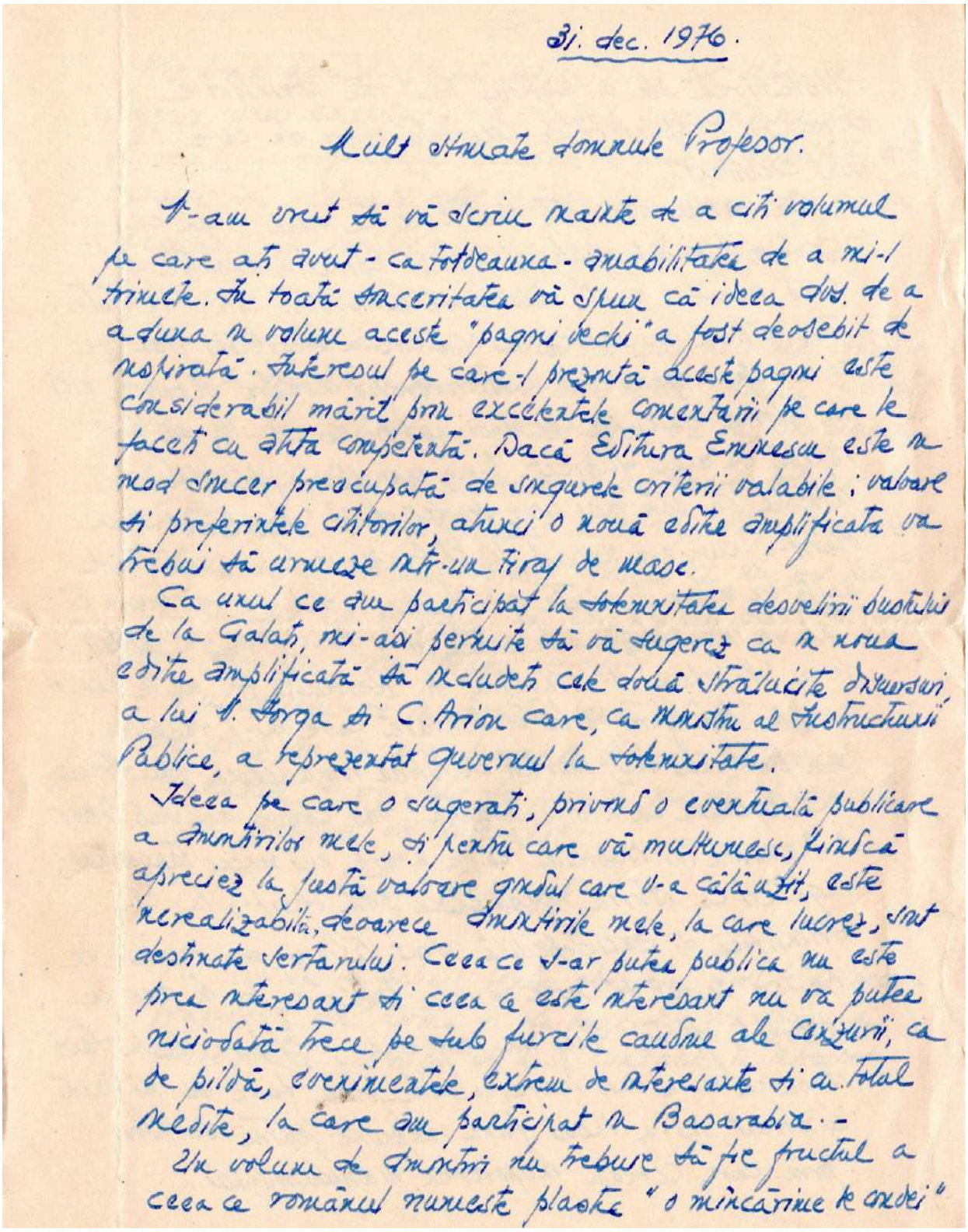
Cele două exemplare din "Telegraful Român", primite-o cîndva, mi-au sosit în momentul când reciteam "Dicționarul Enăchescu al evoluției limbii române literare". Vă mulțumesc pentru măgulitoarea dv. atenție și odată cu cele mai calde felicitări pentru prețiosul articol "Ființă Enăchescu pentru posteritate" vă rog să primiți rugămintea și încrederea mea sinceră.

Al. Dvs.

Gh Ellkes

Fig. 12. Facsimil scrisoare 7 ianuarie 1973.

Fig. 13. Facsimil scrisoare 4 decembrie 1976.

31. dec. 1976.

Mult stimate domnule Profesor.

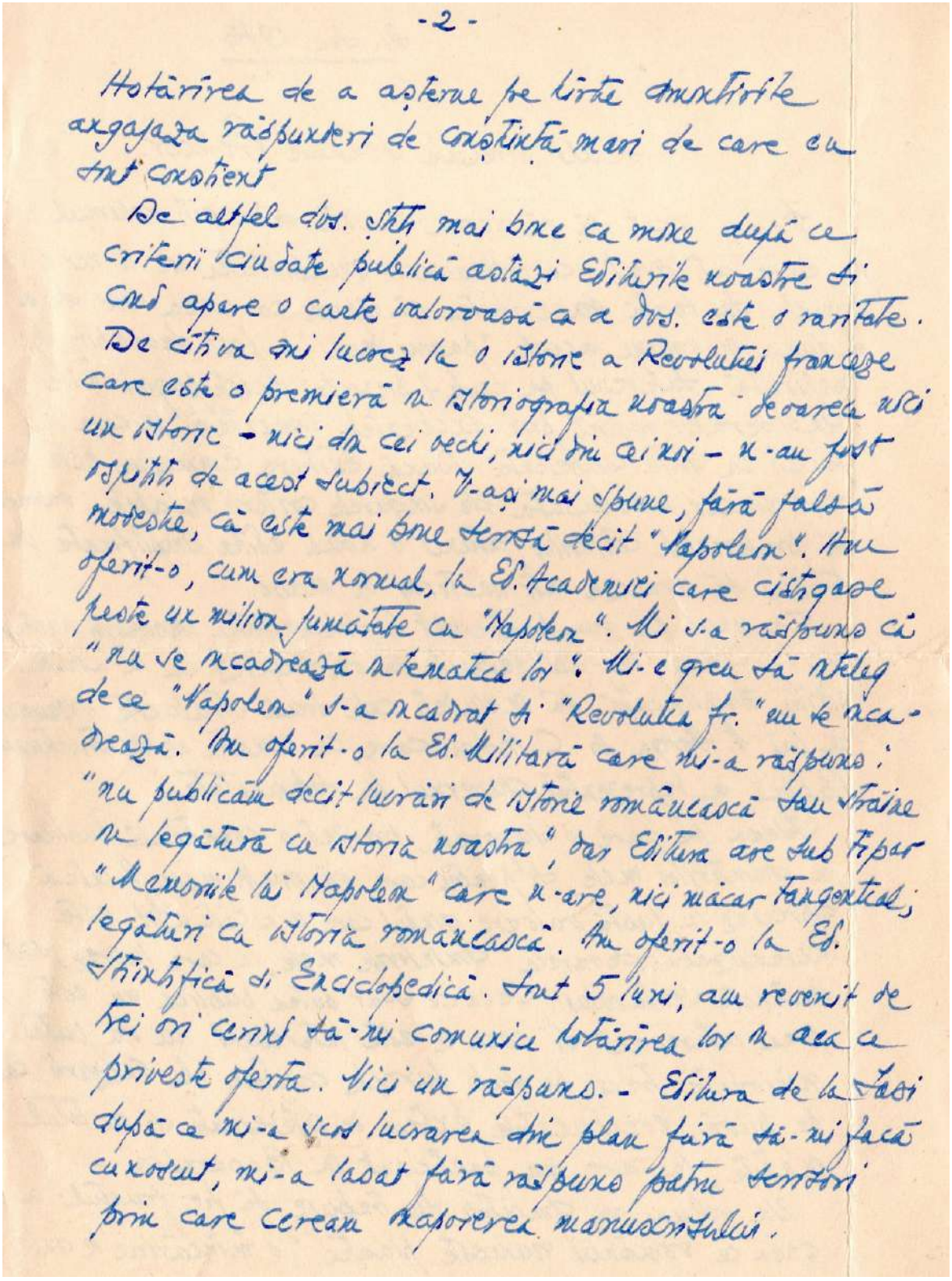
V-am vrut să vă scriu mai de a citi volumul pe care ați avut - ca totdeauna - amabilitatea de a mi-l trimite. În toată sinceritatea vă spun că ideea dvs. de a aduna în volum aceste "pagini vechi" a fost deosebit de inspirată. Interesul pe care-l prezintă aceste pagini este considerabil mărit prin excelentele comentarii pe care le faceți cu atîta competență. Dacă Editura Enciclopedică este în mod sincer preocupată de singurele criterii valabile: valoare și preferințele cititorilor, atunci o nouă ediție amplificată va trebui să urmeze într-un ritm de mare.

Ca unul ce am participat la solemnitatea desvelirii bustului de la Galați, mi-ați permite să vă sugerez ca în noua ediție amplificată să includeți cele două strălucite discursuri ale lui N. Iorga și C. Arion care, ca Ministru al Instrucțiunii Publice, a reprezentat guvernul la solemnitate.

Ideea pe care o sugerați, privind o eventuală publicare a amintirilor mele, și pentru care vă mulțumesc, fiindcă apreciez la justa valoare gestul care v-a călăuzit, este nerealizabilă, deoarece amintirile mele, la care lucrez, sînt destinate sertarului. Ceea ce s-ar putea publica nu este prea interesant și ceea ce este interesant nu va putea niciodată trece pe sub furcile caudine ale cenzurii, ca de pildă, corespondențele, extrem de interesante și ca fatal inedite, la care am participat în Basarabia. -

Un volum de amintiri nu trebuie să fie fructul a ceea ce românul numește pleavă "o mîncărime de ureche"

Fig. 14. Facsimil scrisoare 31 decembrie 1976, p. 1.

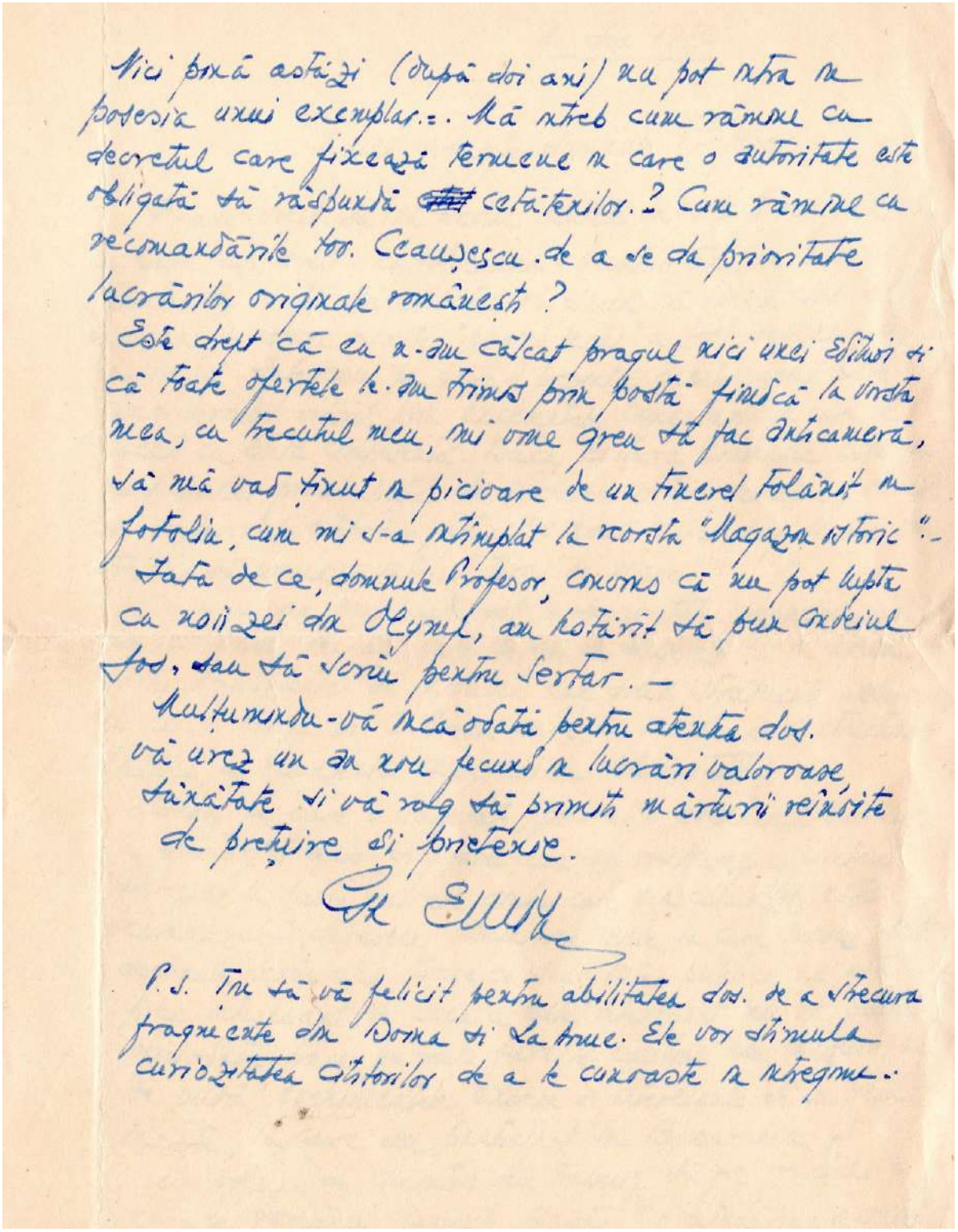

-2-

Hotărîrea de a aşterne pe hîrtie amintirile angajează răspunderi de conştiinţă mari de care eu sînt conştient

De altfel dvs. ştiţi mai bine ca mine după ce criterii ciudate publică astăzi Editurile noastre ţi cînd apare o carte valoroasă ca a dvs. este o raritate. De cîţiva ani lucrez la o istorie a Revoluţiei franceze care este o premieră în istoriografia noastră deoarece nici un istoric - nici din cei vechi, nici din cei noi - n-au fost atraşi de acest subiect. V-aş mai spune, fără falsă modestie, că este mai bine scrisă decît "Napoleon". Am oferit-o, cum era normal, la Ed. Academiei care distinge peste un milion jumătate ca "Napoleon". Mi s-a răspuns că "nu se încadrează în tematica lor". Mi-e greu să înţeleg de ce "Napoleon" s-a încadrat şi "Revoluţia fr." nu se încadrează. Am oferit-o la Ed. Militară care mi-a răspuns: "nu publicăm decît lucrări de istorie românească sau străine în legătură cu istoria noastră", dar Editura are sub tipar "Memoriile lui Napoleon" care n-are, nici măcar tangenţial, legături cu istoria românească. Am oferit-o la Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică. Sînt 5 luni, am revenit de trei ori cerînd să-mi comunice hotărîrea lor în ceea ce priveşte oferta. Nici un răspuns. - Editura de la Iaşi după ce mi-a vizat lucrarea din plan fără să-mi facă cunoscut, mi-a lăsat fără răspuns patru scrisori prin care ceream înapoierea manuscrisului.

Fig. 15. Facsimil scrisoare 31 decembrie 1976, p. 2.

Nici încă astăzi (după doi ani) nu pot intra în posesia unui exemplar. Mă întreb cum rămâne cu decretul care fixează termene în care o autoritate este obligată să răspundă cetățenilor. ? Cum rămâne cu recomandările tov. Ceaușescu. de a se da prioritate lucrărilor originale românești ?

Este drept că eu n-am călcat pragul nici unei Edituri și că toate ofertele le-am trimis prin poștă fiindcă la vârsta mea, cu trecutul meu, mi-ar fi greu să fac drumeții, să mă văd ținut în picioare de un funcționar folosit în fotolia, cum mi s-a întâmplat la vorba "Magazin istoric".

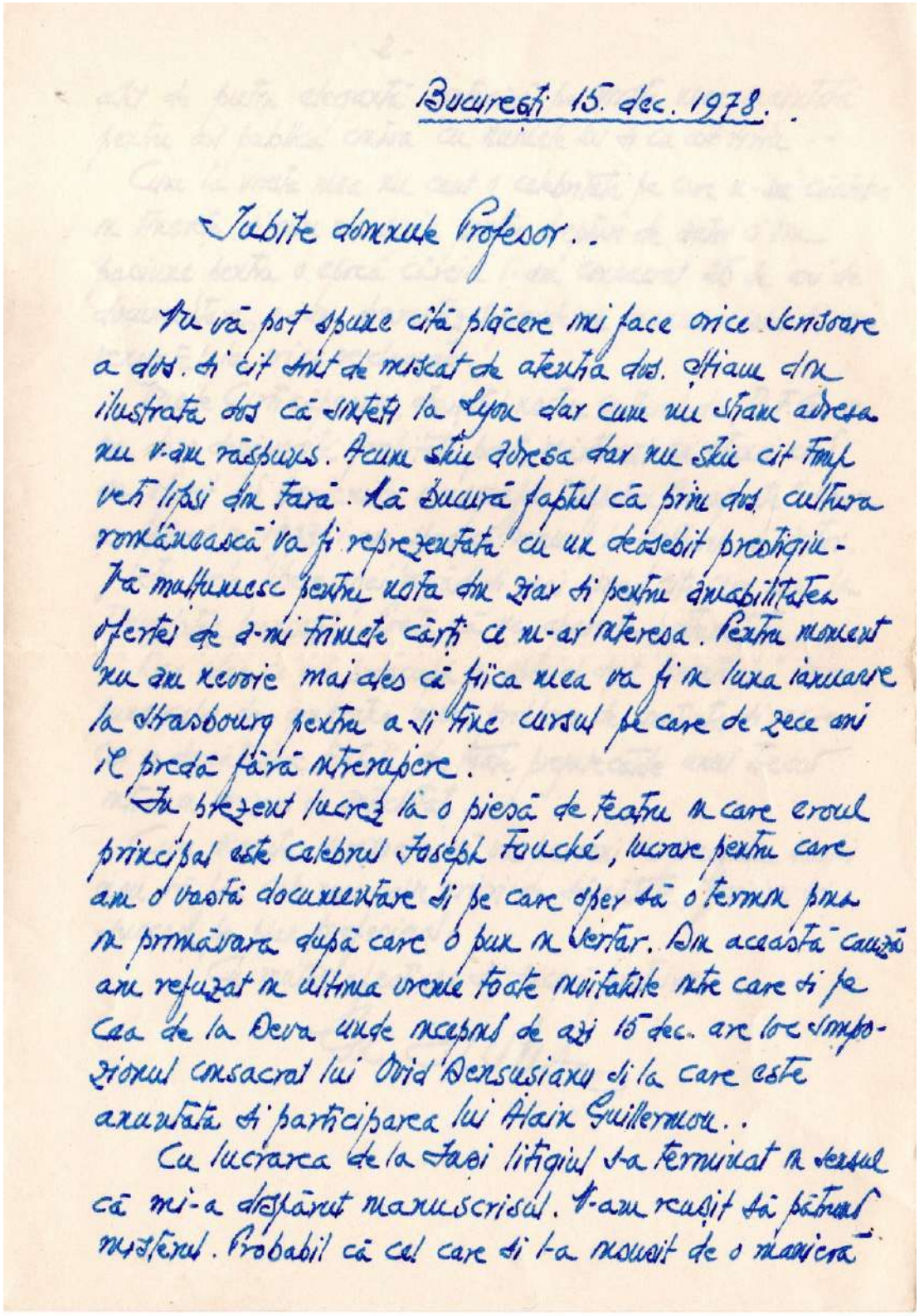
Față de ce, domnule Profesor, consimt că nu pot lupta ca noii veniți din Regat, am hotărît să pun capătul tot, dau să scriu pentru sertar. —

Mulțumindu-vă încă odată pentru atenția dvs. vă urez un an nou fecund în lucrări valoroase, fericire și vă rog să primiți mărturii deosebite de prețuire și prietenie.

Al. Ellis

P.S. Îmi tot felicit pentru abilitatea dvs. de a străbate fragmentele din Doina și Lalele. Ele vor stimula curiozitatea cititorilor de a le cunoaște în întregime..

Fig. 16. Facsimil scrisoare 31 decembrie 1976, p. 3.

București 15. dec. 1978.

Iubite domnule Profesor..

Nu vă pot spune cită plăcere mi face orice scrisoare a dvs. și cît sînt de mișcat de atenția dvs. Știam din ilustrata dvs că sînteți la Lyon dar cum nu știam adresa nu v-am răspuns. Acum știu adresa dar nu știu cît timp veți lipsi din Țară. Mă bucură faptul că prin dvs. cultura românească va fi reprezentată cu un deosebit prestigiu. Vă mulțumesc pentru nota din ziar și pentru amabilitatea oferirii de a-mi trimite cărți ce m-ar interesa. Pentru moment nu am nevoie mai ales că fiica mea va fi în luna ianuarie la Strasbourg pentru a-și finc cursul pe care de zece ani îl predă fără întrerupere.

În prezent lucrez la o piesă de teatru în care eroul principal este celebrul Joseph Fouché, lucrare pentru care am o vastă documentare și pe care sper să o termin prin primăvara după care o pun în sertar. Din această cauză am refuzat în ultima vreme toate invitațiile între care și pe cea de la Deva unde începînd de azi 15 dec. are loc simpozionul consacrat lui Ovid Densusianu și la care este anunțată și participarea lui Alain Guillermou..

Cu lucrarea de la Iași litigiul s-a terminat în sensul că mi-a dispărut manuscrisul. I-am reușit să găsesc mobilul. Probabil că cel care și l-a însușit de o manieră

Fig. 17. Facsimil scrisoare 15 decembrie 1978, p. 1.

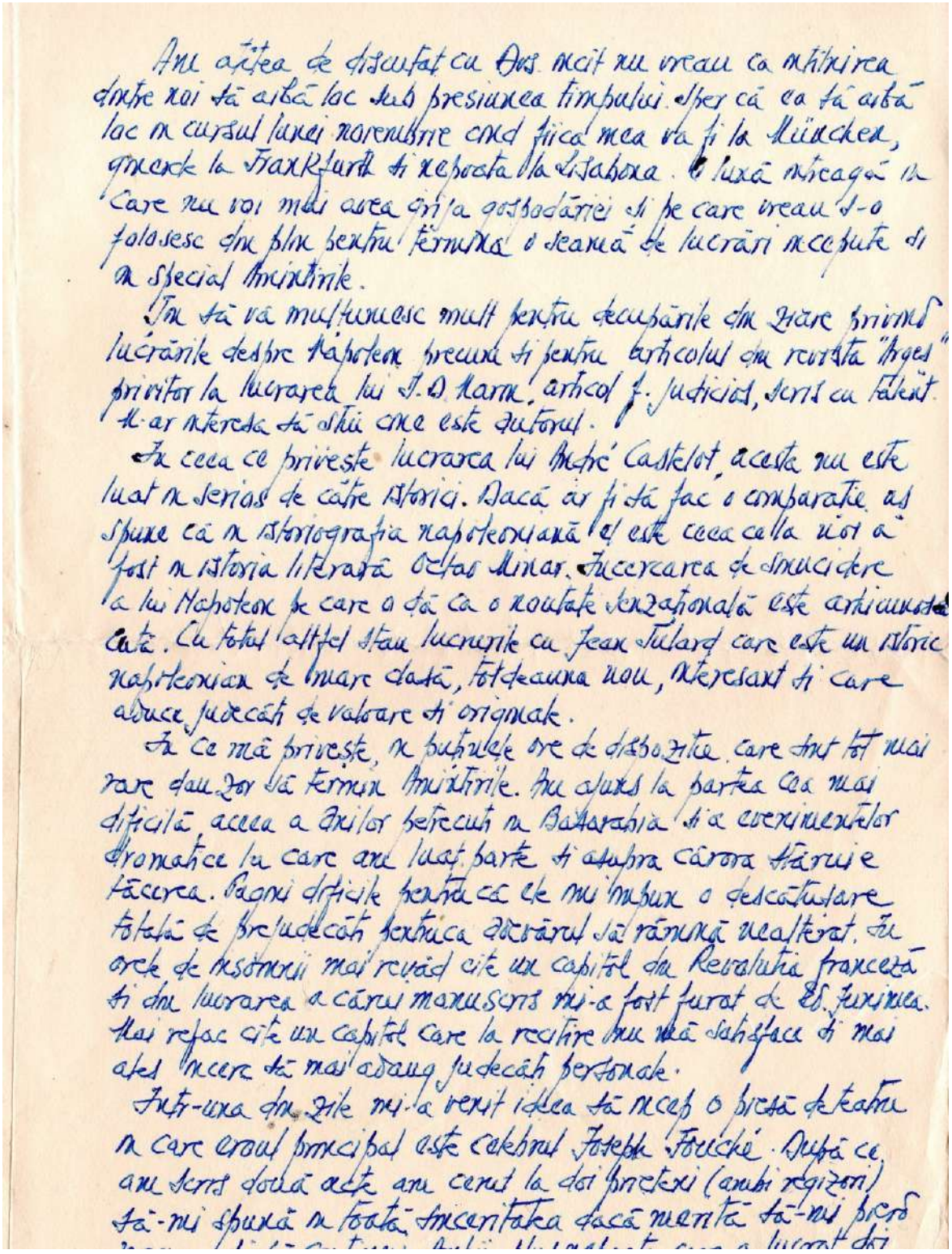

Fig. 18. Facsimil scrisoare 15 decembrie 1978, p. 2.

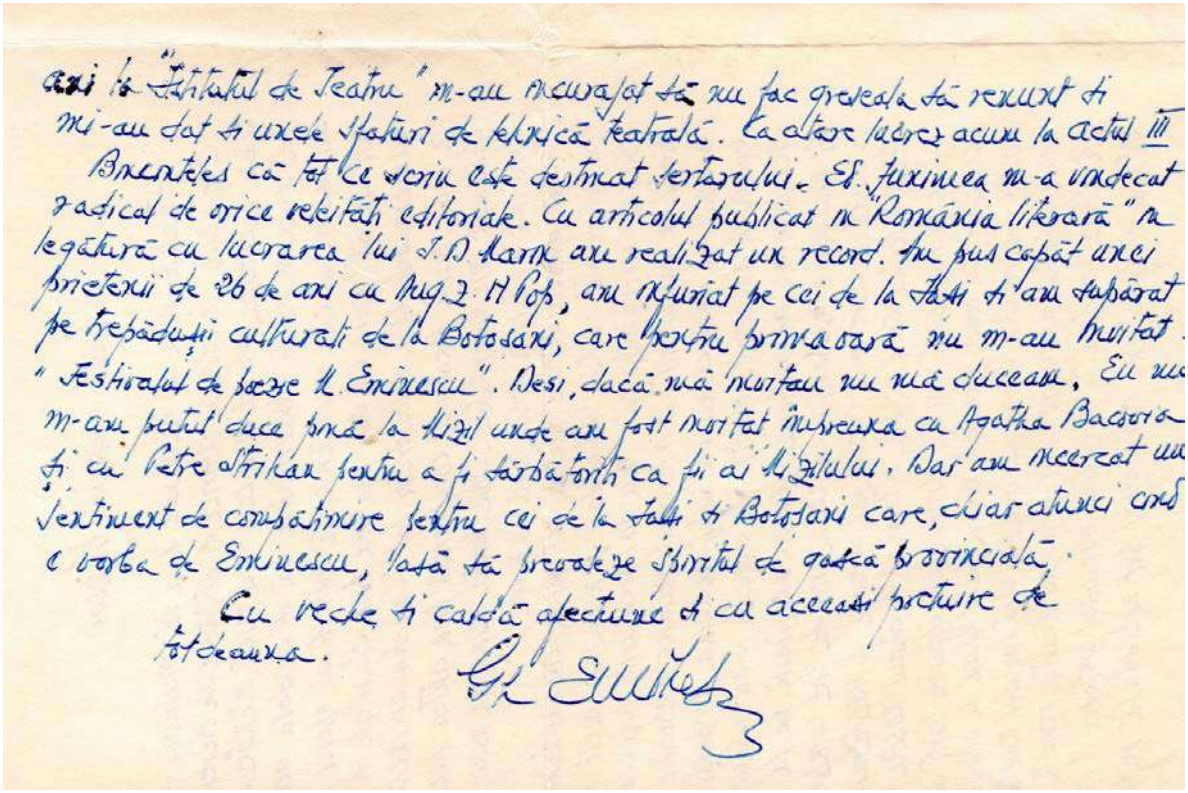
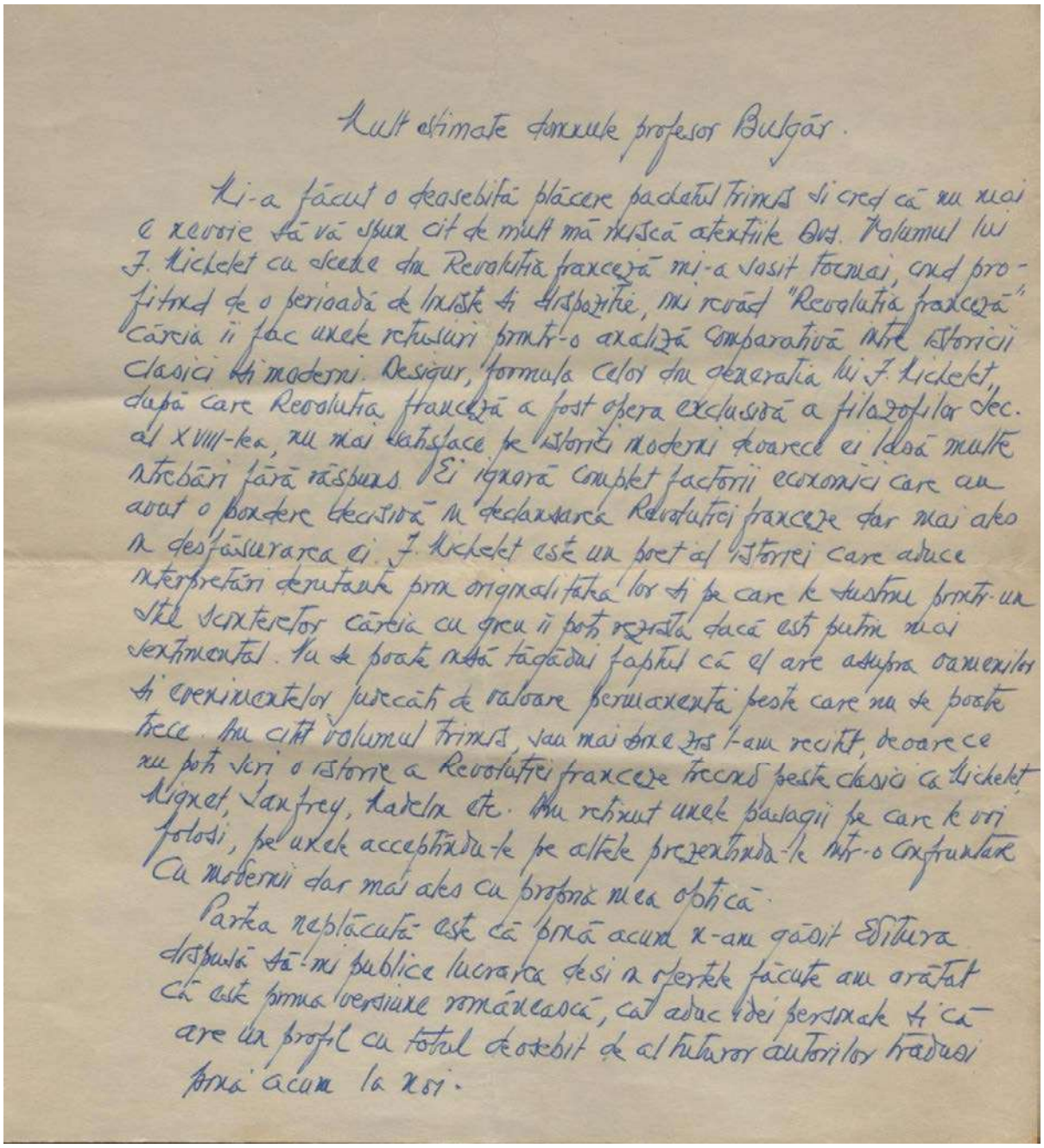

Fig. 19. Facsimil scrisoare 15 decembrie 1978, p. 3.

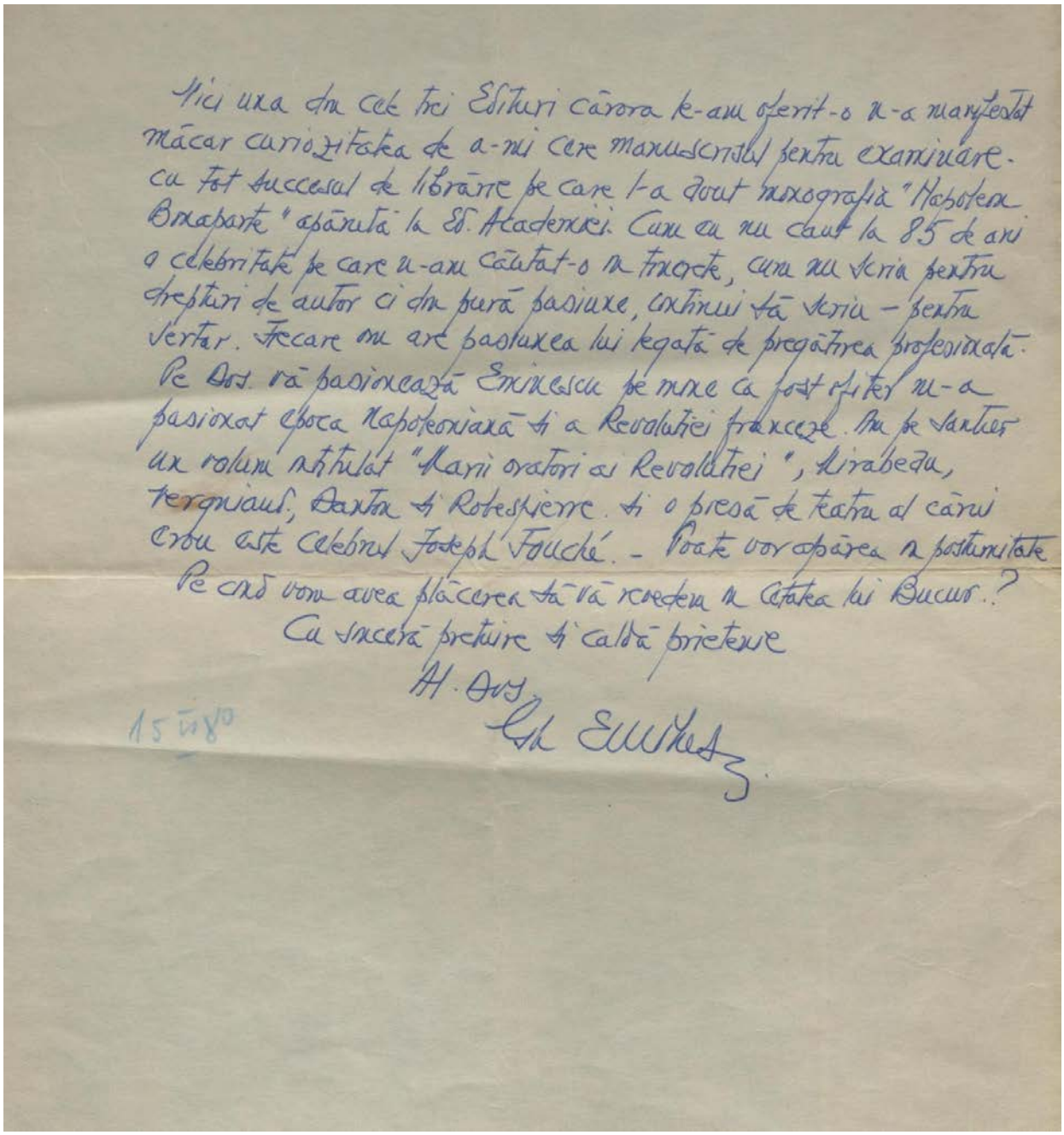

Mult stimate domnule profesor Bulgăr.

Mi-a făcut o deosebită plăcere pachetul trimis și cred că nu mai e nevoie să vă spun cît de mult mă bucură atenția dvs. Volumul lui J. Michelet cu scene din Revoluția franceză mi-a sosit tocmai, cînd profitînd de o perioadă de liniște și disponibilitate, mi-am reluat "Revoluția franceză" căreia îi fac unele rectificări printr-o analiză comparativă între istoricii clasici și moderni. Desigur, formula celor din generația lui J. Michelet, după care Revoluția franceză a fost opera exclusivă a filozofilor sec. al XVIII-lea, nu mai satisface pe istoricii moderni deoarece ei lasă multe întrebări fără răspuns. Ei ignoră complet factorii economici care au avut o pondere hotărîtoare în declanșarea Revoluției franceze dar mai ales în desfășurarea ei. J. Michelet este un poet al istoriei care aduce interpretări derutante prin originalitatea lor și pe care le dăruiește printr-un stil scriitoricesc căruia cu greu îi poți rezista dacă ești puțin mai sentimental. Nu te poate reține nici măcar faptul că el are adesea oamenii și evenimentele judecați de valoare permanentă peste care nu te poate trece. Am citit volumul trimis, dar mai bine zis l-am recitit, deoarece nu poți vorbi o istorie a Revoluției franceze trecînd peste clasici ca Michelet, Mignet, Lanfrey, Taine etc. Am reținut unele pasagii pe care le voi folosi, pe unele acceptîndu-le pe altele prezentîndu-le într-o confruntare cu moderni dar mai ales cu propria mea optică.

Partea neplăcută este că încă acum n-am găsit editura dispusă să-mi publice lucrarea deși ofertele făcute au arătat că este prima versiune românească, cît aduc doi pertinente și că are un profil cu totul deosebit de al tuturor cărților tradusi pînă acum la noi.

Fig. 20. Facsimil scrisoare 15 iunie 1980, p. 1.

Nici una din cele trei Edituri cărora le-am oferit-o n-a manifestat măcar curiozitatea de a-mi cere manuscrisul pentru examinare. cu fost succesul de librărie pe care l-a avut monografia "Napoleon Bonaparte" apărută la Ed. Academiei. Cum eu nu caut la 85 de ani o celebritate pe care n-am căutat-o în tinerețe, cum am scris pentru drepturi de autor ci din pură pasiune, exclusiv din dorința - pentru viitor. Fiecare om are pasiunea lui legată de pregătirea profesională. Pe dvs. vă pasionează Eminescu pe mine ca fost elev m-a pasionat epoca napoleoniană și a Revoluției franceze. Am pe birou un volum intitulat "Marii oratori ai Revoluției", Mirabeau, Vergniaud, Danton și Robespierre. și o piesă de teatru al cărui erou este celebrul Joseph Fouché. - Poate vor apărea în posteritate

Pe când vom avea plăcerea să vă revedem în Cetatea lui Bucur..?

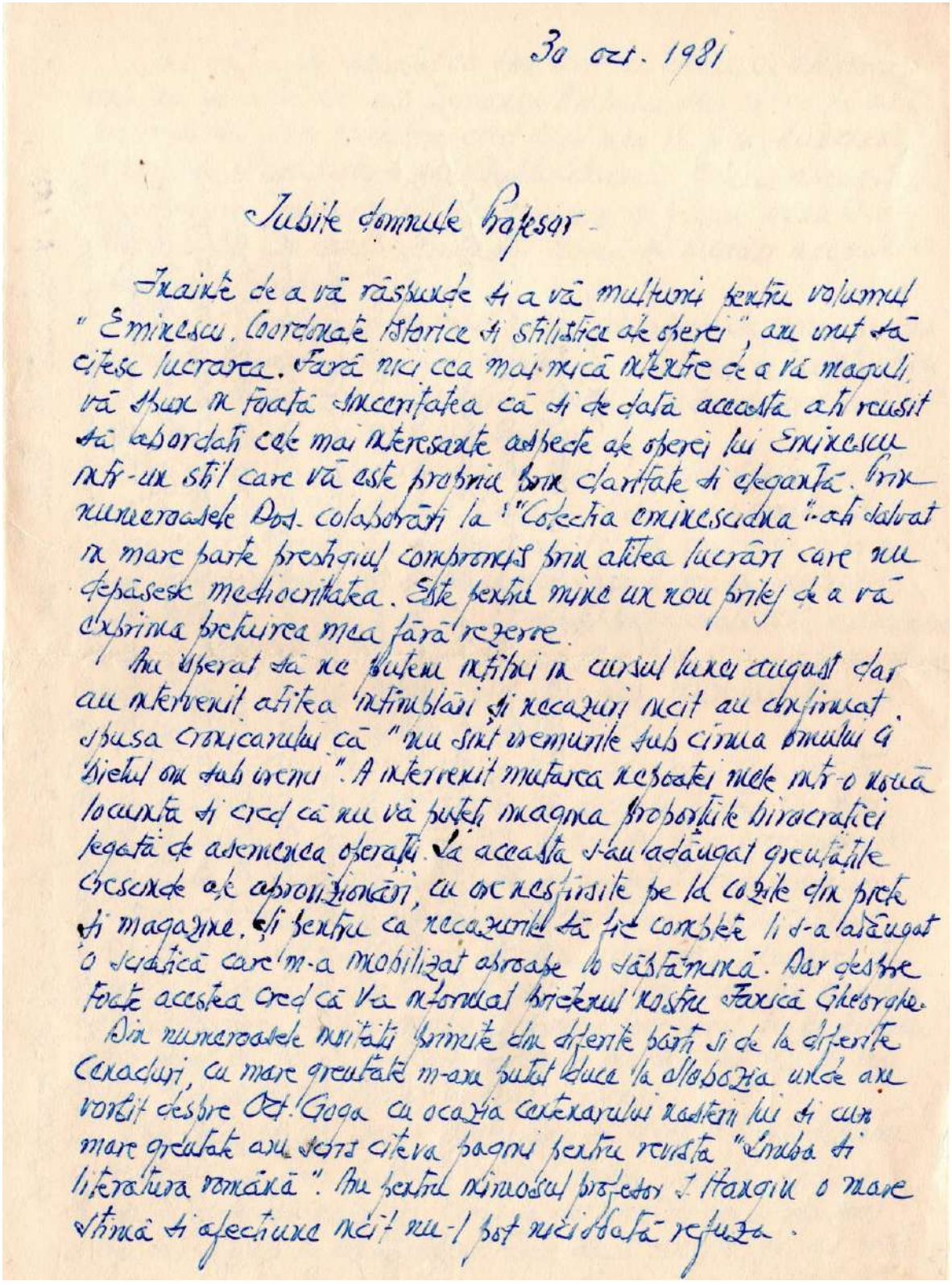
Cu sinceră prețuire și caldă prietenie

H. Dvs.

15 VI 80

Fig. 21. Facsimil scrisoare 15 iunie 1980, p. 2.

30 oct. 1981

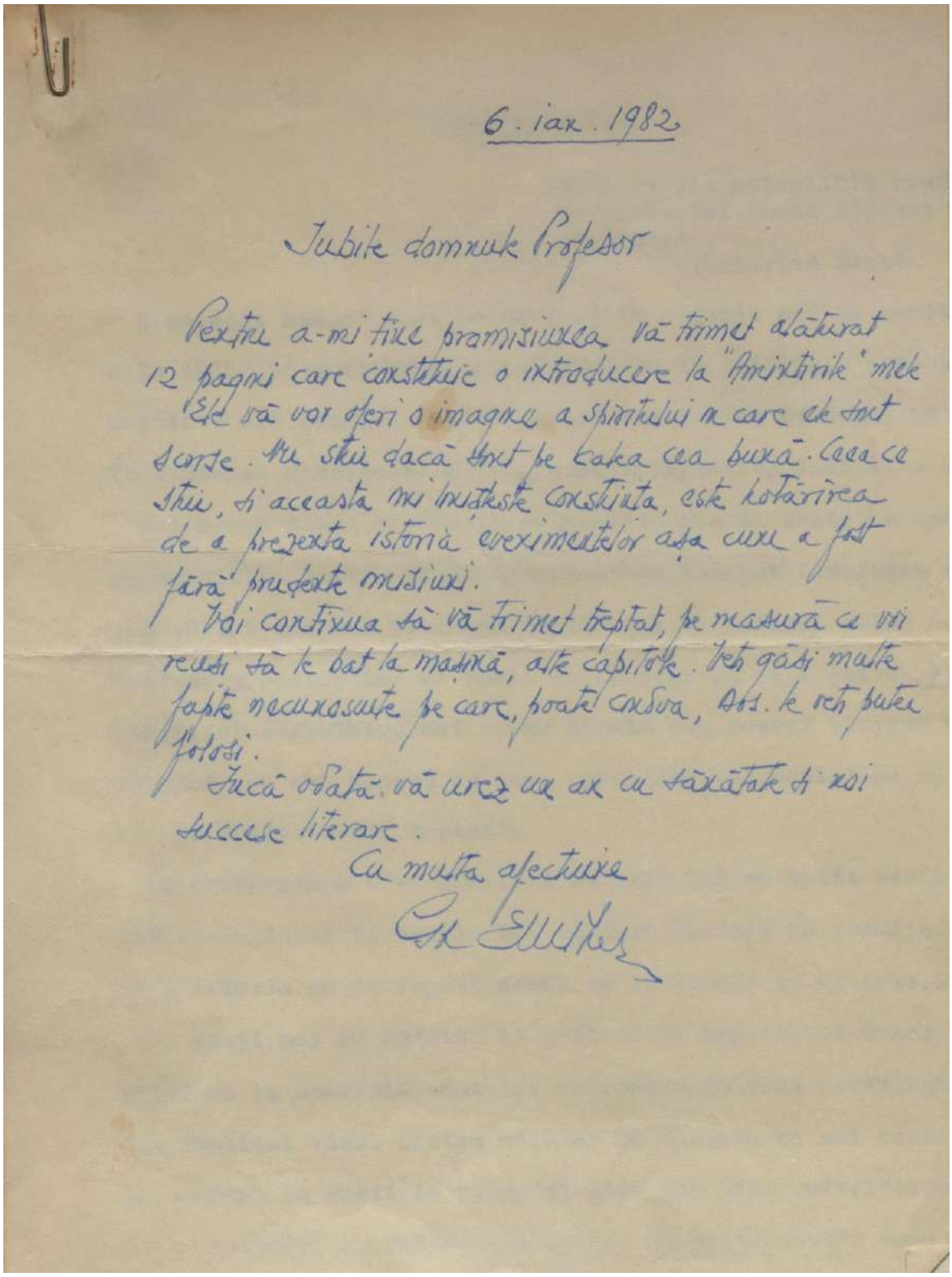
Iubite domnule Bojesor -

Înainte de a vă răspunde și a vă mulțumi pentru volumul "Eminescu. Coordonate istorice și stilistice ale operei", am vrut să citesc lucrarea. Fără nici cea mai mică ezitare de a vă mărturisi vă spun în toată sinceritatea că și de data aceasta ați reușit să abordați cele mai interesante aspecte ale operei lui Eminescu într-un stil care vă este propriu bine clarificat și elegantă. Din numeroasele Dvs. colaborări la "Colecția eminesciană" ați salvat în mare parte prestigiul compromis prin atâtea lucrări care nu depășesc mediocritatea. Este pentru mine un nou prilej de a vă exprima prețuirea mea fără rezerve.

Am sperat să ne putem întâlni în cursul lunii august dar au intervenit atâtea întâmplări și necazuri încât au confirmat spusa cronicarului că "nu sânt vremurile după cinstea omului și bietul om după vreme". A intervenit mutarea redacției într-o nouă locuință și cred că nu vă puteți imagina proporțiile birocrației legată de asemenea operații. La aceasta s-au adăugat greutățile crescânde ale aprovizionării, cu ore nesfârșite pe la cozile din piețe și magazine. Și pentru ca necazurile să fie complete li s-a adăugat o sciatică care m-a mobilizat aproape la dăștărnică. Dar despre toate acestea cred că Va informat bunicul nostru Fănică Gheorghe.

Din numeroasele noutăți primite din diferite părți și de la diferite cenacluri, cu mare greutate m-am putut duce la dăbogția unde am vorbit despre Oct. Goga cu ocazia centenarului nașterii lui și cu mare greutate am scris câteva pagini pentru revista "Limba și literatura română". Am pentru nimicuri protestor I. Hangiu o mare stimă și afecțiune încât nu-l pot nici odată refuza.

Fig. 22. Facsimil scrisoare 30 octombrie 1981.

6. ian. 1982

Iubite domnule Profesor

Pentru a-mi fixa promisiunea vă trimet alăturat 12 pagini care constituie o introducere la "Amintiri" mele. Ele vă vor oferi o imagine a spiritului în care ele sunt scrise. Nu știu dacă sunt pe calea cea bună. Ceea ce știu, și aceasta mi înștiințează conștiința, este hotărîrea de a prezenta istoria evenimentelor așa cum a fost fără prudențe mușteriu.

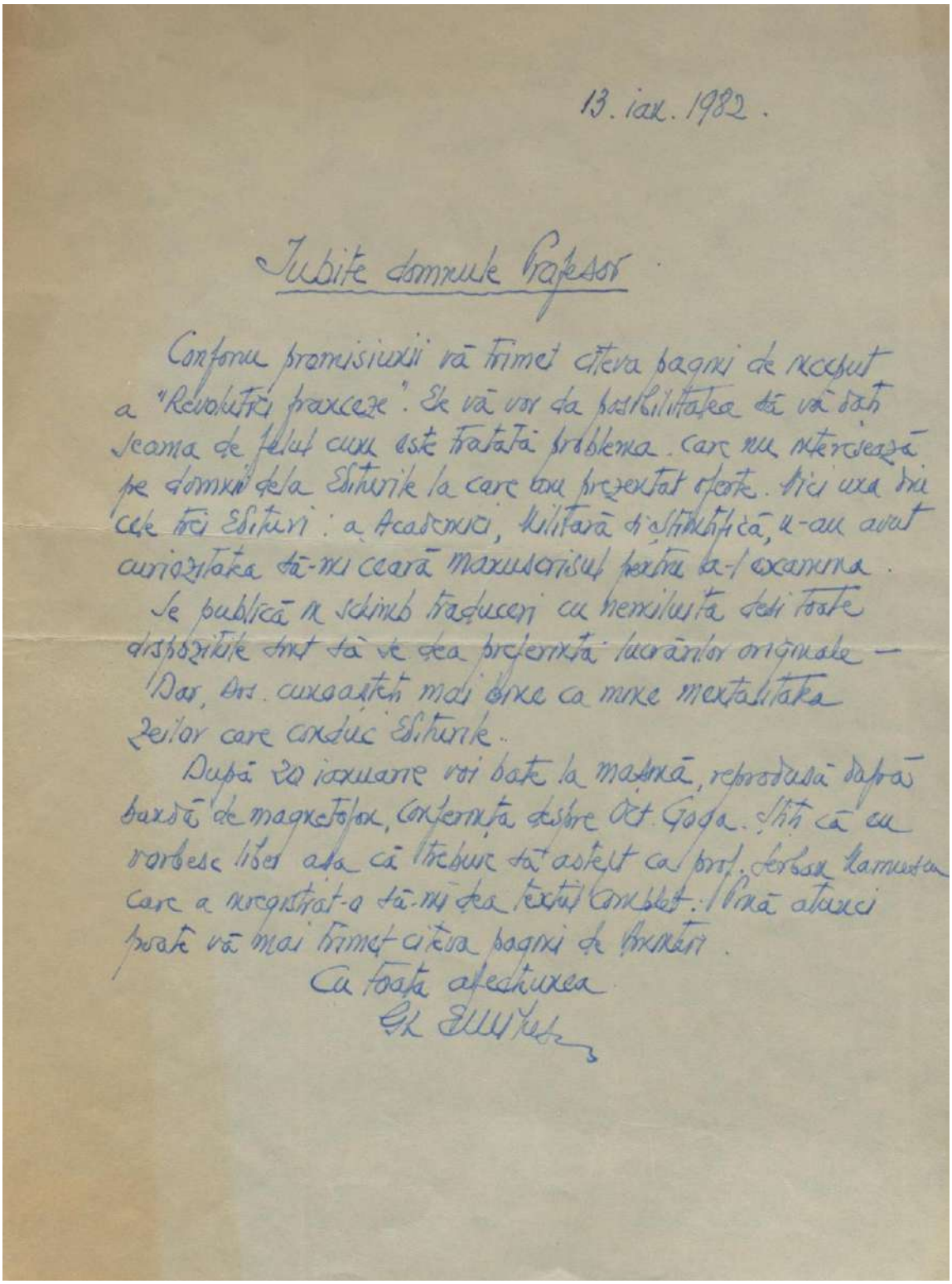
Voi continua să vă trimet treptat, pe măsură ce voi reuși să le bat la mașină, alte capitole. Veți găsi multe fapte necunoscute pe care, poate, cineva, dvs. le veți putea folosi.

Încă odată: vă urez un an cu sănătate și noi succese literare.

Cu multă afecțiune

Gh. Ellian

Fig. 23. Facsimil scrisoare 6 ianuarie 1982.

13. ian. 1982.

Iubite domnule Profesor.

Conform promisiunii vă trimet câteva pagini de recept a "Revoluției franceze". Ele vă vor da posibilitatea să vă dați seama de felul cum este tratată problema care mă interesează pe domnii de la Editurile la care am prezentat ofertă. Știți una din cele trei Edituri: a Academiei, Militară și Științifică, a-au avut curiozitatea să-mi ceară manuscrisul pentru a-l examina.

Se publică în schimb traduceri cu hemisilurile deși toate dispozițiile sînt să se dea prioritate lucrărilor originale — Dar, Dvs. cunoașteți mai bine ca mine mentalitatea celor care conduc Edițiunile.

După o ședință voi bate la mașină, reprodusă după benzile de magnetofon, conferința despre Oct. Goga. Știți că eu vorbesc liber așa că trebuie să aștept ca prof. Cerbu să numească care a recopiat-o să-mi dea textul complet. Până atunci poate vă mai trimet câteva pagini de însemnări.

Cu toată afecțiunea

Gr. Scurtu

Fig. 24. Facsimil scrisoare 13 ianuarie 1982.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.22

DRAMA ISTORICĂ NAȚIONALĂ PE SCENELE DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT ÎN ANII REGIMULUI IDEOCRATIC DE STÂNGA

Veronica TURCUȘ*

NATIONAL HISTORICAL DRAMA ON THE STAGES OF TRANSYLVANIA AND BANAT DURING THE YEARS OF THE FAR-LEFT IDEOCRATIC REGIME

ABSTRACT

In the first post-war years, national historical plays were not performed on the stages of Transylvania and Banat because highlighting patriotic feelings did not suit the Soviet occupier. The relative respite of 1956 also marked their return to the theatrical repertoire, so that during the period of controlled opening, the request of the officials was precisely to increase the number of works with historical themes in national dramaturgy. The emergence of national communism also meant the requirement to draft, for propaganda purposes, a vast artistic chronicle dedicated to the past of the Romanian people, the stages of Transylvanian and Banat theaters proposing historical cycles, made up of various plays. Both classical authors and the creation of contemporary ones are represented, the latter often written to coincide with anniversaries or commemorations celebrated by the regime (see especially the centenary of the Independence of Romania, the death of Avram Iancu or the bicentenary of Horea's Uprising). A particularity of the Transylvanian and Banat stages remains the prevalent representation of historical dramas written by Transylvanian authors, or that had direct contact with the regional space, the staging of plays with a Transylvanian subject, and the highlighting of local heroes.

Keywords: communism, theatre, national dramaturgy, Transylvanian stages, local authors

La finele celui de-Al Doilea Război Mondial, în noul context politic marcat de ocupația sovietică, mișcarea teatrală din România a cunoscut faza incipientă a ideologizării forțate. În vederea „cultivării maselor" au fost înființate teatre susținute de autorități și destinate diseminării artei teatrale la nivel popular. În octombrie 1945, la București, ia naștere Teatrul Poporului sub conducerea vechiului militant socialist N. D. Cocea și în același an vor fi înființate filiale ale Teatrului Poporului, în special în orașele din Transilvania și Banat (Timișoara, Arad), politică dusă mai departe în perioada 1946-47, când apar astfel de teatre ale poporului la Târgu Mureș, Sibiu, Sfântu Gheorghe, Brașov, apoi la Cluj (transferat la Turda). Repertoriul prezentat era compus din capodopere ale clasicilor dramaturgiei române și universale, dar și din piese sovietice ori noi, autohtone, în care încep să fie propuse figurile predilecte ale propagandei comuniste (proletari, țărani confruntați cu realitățile prezentului, intelectuali surprinși în contextul unei lumi în schimbare etc.)[1]. În repertoriile marilor teatre ale țării, selectarea pieselor și a autorilor jucați începea să corespundă unei anumite direcții ideologice. În schimb, la Naționalul bucureștean, piesa *Despot Vodă* de Vasile Alecsandri a fost scoasă în 1945 din repertoriu din cauza tiradelor sale patriotice și, treptat, scena a fost invadată de piese de factură proletcultistă.

Începând cu anul 1948, au fost etatizate companiile particulare, teatrele poporului au fost transformate în teatre de stat și s-a urmărit diseminarea activității teatrale la nivelul țării în sensul popularizării sale extreme, așa că la finele anilor '70 funcționau în România un număr de 38 de teatre dramatice, dintre care șase aveau statutul de teatru național[2].

Odată depășit „obsedantul deceniu", perioada deschiderii controlate a fost marcată și de o relativă descentralizare și libertate de expresie artistică. Cerința oficialităților era, în zorii comunismului național, sporirea numărului de lucrări cu tematică istorică ale dramaturgiei naționale. Este de aceea încurajată, alături de fireasca stimulare a creației dramaturgilor contemporani, cercetarea fondurilor S ale bibliotecilor, acum puse la dispoziția criticilor de teatru, regizorilor și artiștilor în vederea „recuperării" autorilor și a pieselor

*Institutul de Istorie „George Barițiu" Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: vturcus@yahoo.it; ORCID: 0009-0000-4253-8050.

[1] Miruna Runcan, *Teatralizarea și reteatralizarea în România (1920-1960)*, ed. a II-a, LiterNet, 2014, p. 128-134; *Teatrul românesc contemporan, 1944-1974*, coord. Simion Alterescu, Ion Zamfirescu, București, Editura Meridiane, 1975, p. 12.

[2] Daniela Gheorghe, Ion Cazaban, *Teatrul românesc (1948-1989)*, în *Istoria Românilor.* Vol. X, *România în anii 1948-1989*, coord. acad. Dinu C. Giurescu, București, Editura Enciclopedică, 2013, p. 1103.

istorice puse la index în „obsedantul deceniu”. Este astfel repropus, de exemplu, Nicolae Iorga ca dramaturg (în noiembrie 1965 are loc la Teatrul Național din București premiera piesei istoricului, *Doamna lui Ieremia*, regia aparținând lui Nicolae Massim, iar rolul principal fiind interpretat de Dina Cocea)[3]. Fenomenul sporirii interesului pentru dramaturgia națională ante și interbelică, pentru promovarea ei, dar și pentru studierea aprofundată a acesteia, a stat la baza inițiativei alcătuirii, sub patronajul Academiei Române și prin contribuția Institutului de Istoria Artei, a corpusului de volume *Istoria teatrului în România*, primul tom fiind publicat în 1965[4]. Mai mult, în anul 1966 era publicată o sinteză pe tema dramei istorice naționale[5].

Astfel, o caracteristică a perioadei deschiderii controlate în teatrul din Transilvania rămâne privilegierea dramaturgiei naționale, identificabilă în repertoriul teatrelor de acolo. În cazul Teatrului din Brașov, de exemplu, în anii în care Sică Alexandrescu a condus instituția, în fiecare stagiune un procent de peste 60% dintre piesele montate era constituit din opere ale dramaturgiei române. Încă din a doua jumătate a deceniului al șaselea sunt reprezentate în Transilvania piese cu tematică istorică. Amintim că drama istorică *Apus de soare* de Barbu Ștefănescu Delavrancea (prima parte a *Trilogiei Moldovei* care avea în vedere prezentarea istoriei principatului în trei etape, anume domniile lui Ștefan cel Mare, Ștefăniță Vodă și Petru Rareș) a fost jucată în postbelic pentru prima dată la Teatrul Național din București în 1956 și a marcat cea dintâi etapă în emanciparea teatrului românesc de sub hegemonia realismului socialist, la început la nivel tematic[6]. Evenimentul a fost repropus la scurt timp de Naționalul clujean, unde, în martie 1958, a avut loc premiera celei de-a doua părți a *Trilogiei Moldovei* concepută de Delavrancea la finele primului deceniu al secolului trecut, anume piesa *Viforul*, în regia Mariettei Sadova[7]. Mai apoi, tot la Naționalul clujean, prima parte a *Trilogiei Moldovei*, anume *Apus de soare*, va fi montată pentru a deschide stagiunea 1962-63. Premiera a avut loc la 29 septembrie 1962, în regia lui Ion Olteanu și cu scenografia lui Mircea Marosin, muzica fiind asigurată de Tudor Jarda, iar figurii lui Ștefan cel Mare dându-i o interpretare memorabilă venerabilul actor al scenei clujene, Ion Tâlvan[8]. Reținem aici că în anii 1960-70 trilogia istorică elaborată de Delavrancea a fost jucată pe marea parte a scenelor din Ardeal și Banat[9]. Rămâne semnificativ

---

[3] Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu. 1965-1974*, București, Editura Humanitas, 2014, p. 87-95.

[4] Vezi volumele *Istoria teatrului în România*, red. Simion Alterescu, Anca Costa-Foru. Apare sub îngrijirea lui G. Oprescu, Vol. 1. *De la începuturi până la 1848*; Vol. 2. *1849-1918*; Vol. 3. *1919-1944*, București, Editura Academiei R.S.R., 1965-1973, 380+567+624 p. De reținut că la finele anilor '50 apăruse deja un prim volum dedicat dramaturgiei contemporane, *Teatrul în România după 23 August 1944*, vol. publicat sub îngrijirea lui G. Oprescu, comitetul de red. Simion Alterescu, Margareta Bărbuță, A. Costa-Foru, red. responsabil Simion Alterescu, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, 394 p. De numele teatrologului Simion Alterescu (1921-1995), din 1951 profesor și șef de catedră la Institutul de Istoria Artei, redactor la „România Liberă” (1944-46), secretar de redacție la „Lumea” (1945-46) și prim-redactor la „Contemporanul” (1948-52), traducător din literatura rusă a unor scrieri de artă și biografii artistice, autor, alături de scriitorul și teatrologul Florin Tornea (1914-1989, în anii interbelici și imediat postbelici colaborator al presei de stânga), al volumului centenar dedicat Naționalului bucureștean (*Teatrul Național "I.L. Caragiale". 1852-1952*, București, 1955) și al unor ediții din autorii de marcă ai dramaturgiei românești publicate la începutul anilor '70, se leagă și completarea inițiativei istoriei teatrului românesc prin reliefarea – în formula controlată ideologic a epocii – a teatrului românesc contemporan (alături de volumul citat mai sus, care prezenta evoluția teatrului în primul deceniu al regimului ideocratic de stânga, a se vedea lucrarea publicată în 1975 la Editura Meridiane, *Teatrul românesc contemporan: 1944-1974*, coord. ed. Simion Alterescu și Ion Zamfirescu, acesta din urmă realizator al unor valoroase sinteze de dramaturgie universală). De altfel, un timid efort recuperator în direcția repropunerii dramaturgiei naționale se înregistrează odată cu declanșarea fenomenului „reteatralizării” în 1956 (vezi antologia *Primii noștri dramaturgi*, București, ESPLA, 1956, ulterior reeditată, publicată de Florin Tornea împreună cu romanistul Alexandru Niculescu).

[5] Virgil Brădățeanu, *Drama istorică națională*, București, Editura pentru Literatură, 1966, 274 p.

[6] Premiera postbelică a operei lui Delavrancea, piesă cu vădite influențe shakespeariene și care glorifica o Moldovă puternică, reprezenta doar tematic un moment de emancipare, tratarea scenică rămânând însă influențată de realism, tendința spre exhaustivitatea detaliilor decorului având tocmai efectul contrar, cel al limitării imaginației spectatorului. Liviu Ciulei, *Teatralizarea picturii de teatru*, în *Teatrul*, a. I, nr. 2, iulie 1956, p. 55.

[7] Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-123/viforul/, accesat la 28 octombrie 2023.

[8] Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-177/apus-de-soare/, accesat la 28 octombrie 2023.

[9] În stagiunea 1961-62 a Teatrului de la Baia Mare (localitate unde Teatrul de Stat a fost înființat la 30 decembrie 1952, acesta având inițial sediul în sala Cinematografului „Popular”, cu diverse denumiri de-a lungul timpului – Teatrul „Dramatic”, apoi „Municipal”), „Apus de soare” de Barbu Ștefănescu Delavrancea a fost reprezentată în premieră la 9 noiembrie 1961, direcția de scenă aparținând lui Ion Șahighian, scenografia Mircea Marosin, cu Ștefan Iordănescu în rolul principal (Ștefan cel Mare). Detalii în *Teatrul*, a. VII, nr. 9, septembrie 1962, p. 76-77 și pe http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/ accesat la 29 septembrie 2025. La Teatrul de Stat din Arad, „Viforul” lui Delavrancea a fost reprezentat în stagiunea 1964-65 (premiera la 18 octombrie 1964, regia Dan Alecsandrescu). Vezi https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/Detaliu_Actori.asp?nr=6&pm=ATANASIU,%20COSTEL, accesat la 28 septembrie 2025. În stagiunea 1966-67, piesa „Viforul” de Barbu Șt. Delavrancea a fost reprezentată și pe scena Teatrului de Stat din Turda în regia lui Val Mugur (premiera având loc la 5 octombrie 1966). Detalii pe https://www.tnamtdigital.ro/portfolio-item/viforul-1966-1967/, accesat la 19 septembrie 2025. Ea s-a aflat și în repertoriul Teatrului de Nord din Satu Mare, secția maghiară, la finele anilor '60 („Fergeteg”, regia Kovács Ferenc, decorul T. Ciupe, premiera la 11 decembrie 1968). Pe temă Valeria Ducea, *Satu Mare. Teatrul de Nord. Secția Maghiară*, în *Teatrul* a. XIV, nr. 3, martie 1969, p. 81-84; https://www.harag.eu/ro/jatekrend/eloadasok. html?eloadas_id=12202, accesat la 30 septembrie 2025. La Teatrul de Stat din

faptul că opera dramatică cu subiect istoric a personalităților cu deschidere enciclopedică ale istoriei și literaturii române, precum Bogdan Petriceicu Hașdeu sau Barbu Ștefănescu Delavrancea (cel din urmă, figură de marcă a renașterii spiritului național în secolul națiunilor), a fost repropusă concertat pe scenele românești cu începere din 1956. Astfel poemul dramatic în cinci cânturi, în fond o dramă romantică cu profunde accente de tragedie, având însă o abordare de factură istorică și un puternic filon patriotic, *Răzvan și Vidra* de Bogdan Petriceicu Hașdeu, focusată pe istoria Moldovei la final de secol XVI, a fost reprezentată pe scena Naționalului clujean la 25 februarie 1956 în regia lui Ion Dinescu, decorul fiind realizat de Mircea Matcaboji, iar fundalul muzical de Tudor Jarda. Opera dramatică fusese adaptată pentru radio în 1955, fiind regizată de Constantin Moruzan cu participarea actorilor Dina Cocea și Constantin Codrescu (premiera la 13 martie 1955)[10]. Piesa *Răzvan și Vidra* a fost jucată mai apoi la Teatrul din Arad (în regia lui Dan Alecsandrescu, scenografia lui Traian Nițescu, premiera la 14 octombrie 1961)[11] și pe scena Teatrului din Baia Mare în 1969, cu ocazia Festivalului Național de Teatru din anul respectiv, într-o montare scenică monumentală și sobră datorată regizorului Dan Alecsandrescu, secondat de scenograful Sever Frențiu (premiera la 16 august 1969)[12]. La Naționalul timișorean a fost propusă în 1981 în regia lui Emil Reus[13].

Un alt moment propice pentru piesa istorică a fost cel legat de centenarul Unirii Principatelor. De reținut că pentru momentul 1959 a fost realizată o serie de opere dramatice de către scriitorii contemporani (*Cuza-Vodă* de Mircea Ștefănescu[14], *Vodă Cuza și Unirea* de Tudor Șoimaru, respectiv *Cuza Vodă. Evocare dramatică*, semnată de Mihail Davidoglu)[15]. Cea din urmă piesă, de exemplu, a fost reprezentată la Teatrul de Stat din Brașov în stagiunea 1958-1959, montarea fiind regizată de Ion Simionescu, iar premiera a avut loc la 23 ianuarie 1959[16] și la Teatrul din Sibiu în aceeași stagiune, 1958-1959, regia datorându-i-se lui Radu Stanca[17]. La Teatrul din Petroșani, *Cuza Vodă* de Mihail Davidoglu, regia Marcel Șoma, va fi jucată în 1967 (premiera la 24 ianuarie 1967)[18].

Aici se cuvine menționat că aniversărilor evenimentelor revoluționare din trecutul istoric național le-a fost dedicată o serie de opere literare în anii frecventării realismului socialist și ai impunerii sale ca metodă unică de creație. Avem astfel, pentru obsedantul deceniu, marcarea centenarului Revoluției de la 1848, a semicentenarului Răscoalei de la 1907 etc. Una dintre operele dramatice direct legate de aceste momente este piesa lui Camil Petrescu, „Bălcescu", tot o reconstituire istorică – precum piesa *Danton* – o dramă-frescă a Revoluției de la 1848 în Țara Românească, având un accentuat ton anti-„burghezo-moșieresc",

---

Oradea (la secția română), „Luceafărul" de Delavrancea (ultima parte a *Trilogiei Moldovei*), regia Ion Deloreanu, a deschis stagiunea la 2 octombrie 1963; „Apus de soare" va fi jucată în stagiunea 1971-72, regia Nicoleta Toia, fiind și televizată în contextul unui turneu bucureștean al teatrului (premiera la 30 decembrie 1971). Vezi Lucian Drimba, Stelian Vasilescu, Dumitru Chirilă, Mircea Morariu, Elisabeta Pop, *Teatrul românesc la Oradea. Perspectivă monografică*, Oradea, Biblioteca Revistei Familia, 2001, p. 115-116, 138-139, 347-348, 361. În stagiunea 1967-68, la Teatrul de Stat din Brașov a fost montată „Apus de soare" în regia lui Sică Alexandrescu. Premiera brașoveană a piesei a avut loc la 14 decembrie 1967 cu trei interpreți principali invitați de la București (actorii George Calboreanu, Carmen Stănescu și Marcel Anghelescu). De fapt, regizorul Vasile (Sică) Alexandrescu montase cu succes respectiva piesă de teatru în deschiderea stagiunii Naționalului bucureștean din același an, însă, fiind pensionat și numit la conducerea Teatrului de Stat din Brașov, el va pune acolo în scenă piesa, cu o masivă contribuție a actorilor bucureșteni. Constantin Paraschivescu, *Teatrul „Sică Alexandrescu", Brașov. Monografie*, Brașov, 2014, p. 128-130, 631. La Naționalul timișorean, „Viforul "a fost pus în scenă în 1975 în regia lui Ioan Ieremia (pe temă Mariana Voicu, *Amintiri tăcute. Teatrul Național „Mihai Eminescu" Timișoara 1945-2005. O istorie trăită, asumată și evaluată în respectul adevărului*, Timișoara, Brumar, 2006, p. 336, 370), iar la Teatrul de Stat din Arad, „Luceafărul" a fost reprezentat în stagiunea 1979-80 (regia Florin Fătulescu, premiera 23 octombrie 1979, vezi Dan Weil, *Teatrul de Stat din Arad, Luceafărul de Delavrancea*, în *Teatrul*, a. XXIV, nr. 12, decembrie 1979, p. 54-55).

[10] Vezi Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Răzvan și Vidra*, București, Editura Tineretului, 1954, 162 p. (Colecția Biblioteca Școlarului, 23), reed. 1956; Ion Pillat, *Recitind <<Răzvan și Vidra>>"*, în B. Petriceicu-Hasdeu, *Răzvan și Vidra. Poemă dramatică în cinci cânturi*, ed. îngrijită de I. Pillat, București, Editura Cartea Românească, [1934], p. 3-8 (Pagini alese, serie nouă, n. 8-9). https://www.radio-arhive.ro/articol/razvan-i-vidra- 1955/2148101/5501/151, http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-107/razvan-si-vidra/, accesate la 23 septembrie 2025.

[11] *Premiile de teatru ale C.S.C.A. [Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă] pe anul 1970*, în *Teatrul*, a. XVI, nr. 1, ianuarie 1971, p. 7; https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=020101116101&sq1=7& sq2=Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101, accesat la 30 septembrie 2025.

[12] *Cluj. Etapă contradictorie*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 11, noiembrie 1969, p. 54; http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/ accesat la 29 septembrie 2025.

[13] M. Voicu, *op. cit.*, p. 51, 54, 56.

[14] Piesa istorică scrisă de Mircea Ștefănescu a fost reprezentată la Teatrul Național din București la începutul anului 1959 în regia lui Sică Alexandrescu și s-a bucurat de o cronică extrem de favorabilă din partea lui Tudor Arghezi (în „Gazeta Literară" din 23 aprilie 1959). Sică Alexandrescu, *Mircea Ștefănescu*, în *Teatrul*, a. XVIII, nr. 4, aprilie 1973, p. 35-36.

[15] Emil Riman, *Unirea în pagini dramatice*, în *Teatrul*, a. IV, nr. 1, ianuarie 1959, p. 32-36.

[16] C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 95, 623.

[17] Vezi https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025.

[18] Constantin Pascu, Mircea Munteanu, Tania Angelescu, Dumitru Velea, *Teatrul dramatic „Ion D. Sîrbu" Petroșani sau Teatrul în Valea Jiului 60 de ani. Schiță monografică*, Petroșani, Editura Fundației Culturale „Ion D. Sîrbu", 2008, p. 204.

reprezentată pe scena Naționalului bucureștean la 100 de ani de la eveniment. La Teatrul Național din Cluj, drama istorică *Bălcescu* a avut premiera la 6 ianuarie 1953 în regia lui Marius Oniceanu[19].

Piesa lui Nicolae Tăutu, *Ecaterina Teodoroiu*, a fost reprezentată la Teatrul din Baia Mare în stagiunea 1958-59 (premiera la 9 mai 1959), direcția de scenă aparținând lui Ion Deloreanu, cu Cătălina Buzoianu în rolul principal[20]. Autorul era un cunoscut literat, jurnalist și militar care a semnat numeroase opere tematice, conforme comandamentelor politice, sociale și ideologice ale epocii, iar piesa va mai fi reprezentată la Teatrul din Galați (premiera la 17 septembrie 1960). A fost repropusă ulterior, la 50 de ani de la Marea Unire, în stagiunea 1968-69 pe scena Teatrului din Baia Mare (premiera la 21 noiembrie 1968), tot sub direcția de scenă aparținând lui Ion Deloreanu, decorurile fiind asigurate de Teodor Ciupe de la Cluj[21].

În anul 1963 este reprezentată, la Teatrul din Petroșani, drama istorică *Despot Vodă* de Vasile Alecsandri (premiera la 7 martie 1963), în regia lui Petre Sava Băleanu (având în distribuție prezențe bucureștene – artistul Nicolae Sireteanu – și în rolul de consultant istoric pe academicianul Constantin Daicoviciu), dovedind încă o dată orientarea politicii culturale a regimului spre un teatru național, reluându-se pentru Transilvania și Banat parcursul dramaturgic întrerupt din rațiuni ideologice în 1945[22]. Piesa lui Vasile Alecsandri va fi repropusă apoi pe scenele ardelene și bănățene[23].

O altă piesă clasică, reluată pe scenele transilvănene în zorii comunismului național, a fost *Vlaicu Vodă* de Alexandru Davila (dramă istorică în 5 acte, în versuri, concepută ca prima parte a unei trilogii a Valahiei rămasă nedefinitivată – *Mirciada*)[24]. Sunt repropuși și autori interbelici care au creat un teatru istoric (la Teatrul din Oradea, în stagiunea 1965-66, s-a jucat *Mihai Viteazul. Călugărenii* de Octavian/Octav Dessila, în regia lui Ion Deloreanu, cu premiera la 20 noiembrie 1965[25]). Piesa lui O. Dessila, *Mihai Viteazul. Turda*, partea a treia a trilogiei *Mihai Viteazul*, dat fiind și subiectul, a fost reprezentată pe scena Teatrului de Stat din Turda în stagiunea 1968-69 în regia lui Ion Dan (premiera la 15 octombrie 1968)[26]. Amintim aici și faptul că piesa lui Iosif Vulcan, *Ștefan Vodă cel Tânăr*, a fost pusă în scenă la Teatrul din Sibiu în stagiunea 1967-1968, regizată de Ariana Stoica Kunner[27]. Ulterior, în 1989, piesa lui Iosif Vulcan s-a jucat și la secția maghiară a Teatrului din Oradea[28].

Anilor deschiderii controlate le aparține și reprezentarea pe scenele transilvănene a unor piese cu vocație de dramă istorică (unde sunt încadrate prin raportările reale la istoria națională și la evenimențialul aferent), dar „neistorice" prin faptul că propun personaje istorice imaginare sau cvasi-anonime, tipologii (domnul, logofătul etc.). Amintim aici teatrul scris de poetul, eseistul, actorul și dramaturgul de origine arădeană Ion Omescu, unul dintre opozanții regimului ideocratic de stânga (plătind cu detenția pentru atitudinea sa, ulterior definitiv eliberat în urma amnistiei generale din 1964). Piesele sale istorice scrise atunci

---

[19] Conform http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-94/balcescu/, accesat la 23 septembrie 2025.
[20] Vezi http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.
[21] Date pe https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat la 17 mai 2024.
[22] C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 168-170.
[23] Vezi, de exemplu, punerea ei în scenă la Teatrul din Sibiu (în stagiunea 1963-64 și regia lui Yannis Veakis), la Teatrul de Stat din Arad (în regia lui Dan Alecsandrescu, pe scenografia lui Sever Frențiu, în stagiunea 1970-71, cu premiera la 7 octombrie 1970), la Teatrul din Timișoara în 1971 (stagiunea 1971-72, regia Emil Reus, scenografia Virgil Miloia) sau montarea regizată de Mircea Marin, în scenografia lui Teodor Ciupe, pe scena Naționalului clujean, cu premiera la 14 octombrie 1976. Conform https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025; https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera .asp?sq=020101117003 &sq1=12&sq2=NEAGR%C4%82U,%20%C5%9ETEFAN, accesat la 28 septembrie 2025; https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat în 17 mai 2024; M. Voicu, *op. cit.*, p. 45, 333, 353.
[24] În stagiunea 1964-65, „Vlaicu Vodă" a fost pusă în scenă la Teatrul de Stat din Brașov în regia lui Mihai Raicu, premiera având loc la 20 mai 1965. C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 115, 117-119, 629. Piesa a fost reprezentată și la Naționalul clujean în stagiunea 1965-1966, regizor fiind Val Mugur (cu premiera în 26 aprilie 1966), la Teatrul de Vest din Reșița, în regia lui Dan Radu Ionescu (premiera la 8 aprilie 1966), la Teatrul de Stat din Arad în stagiunea 1968-69 (premiera la 10 octombrie 1968 în regia lui Dan Alecsandrescu și scenografia lui Sever Frențiu), la Teatrul din Petroșani în 1972, regizor fiind Ion Olteanu, iar la Teatrul din Sibiu în stagiunea 1975-76, în montarea datorată lui Petre Sava Băleanu. La Teatrul Dramatic din Baia Mare, piesa istorică „Vlaicu Vodă" de Alexandru Davila a fost jucată în stagiunea 1982-83 în regia lui Gheorghe Jora și cu scenografia lui Mihai Tofan (premiera la 12 februarie 1983). Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-206/vlaicu-voda/, accesat la 29 octombrie 2023; https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=110101116505&sq1=7& sq2=Teatrul%20de%20Vest%20-%20Re%C5%9Fi%C5%A3a &sq3=110101, accesat la 30 septembrie 2025; https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq= 0201011168 02&sq1=11&sq2=FREN%C5%A2IU,%20SEVER, accesat la 28 septembrie 2025; C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 252, 587; https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948 și http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesate în 29 septembrie 2025.
[25] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 124, 351.
[26] Conform https://www.tnamtdigital.ro/portfolio-item/mihai-viteazul-1968-1969/, accesat la 19 septembrie 2025. Vezi și Mihai Crișan, *Turda. Pe primul plan, profesionalizarea*, în *Teatrul*, a. XIV, mai 1969, nr. 5, p. 90.
[27] Date pe https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025.
[28] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 224-225.

(vezi volumul *Dramele puterii: teatru*, apărut în 1968) cuprind și drama *Veac de iarnă*, cu subiect istoric și trimiteri la totalitarism, care a avut premiera absolută la Naționalul ieșean, fiind apoi reprezentată la Teatrul de Vest din Reșița (în regia lui Val Mugur, scenografia Elena Pătrășcanu Veakis, cu premiera la 11 octombrie 1967)[29] și la Teatrul de Stat din Oradea în regia artistică a lui Ion Deloreanu (premiera la 12 noiembrie 1967)[30].

Preceptele naționalismului comunist emergent au stimulat astfel cultivarea dramei istorice, atât în maniera tradițională (vezi piesele lui Dan Tărchilă), cât și prin interpretarea acesteia dintr-o perspectivă modernă (la contribuțiile lui Horia Lovinescu, Paul Everac sau Paul Anghel se adaugă piesele lui Alexandru Sever – *Descăpățânarea*, trilogia *Leordenii*). S-a impus ideea construirii unei veritabile epopei naționale, atât în teatru, cât și în cinematografie, a unei vaste cronici artistice dedicate trecutului poporului român[31] în vederea legitimării istorice a regimului comunist printr-o abilă propagandă culturală. După Tezele din iulie 1971, ideologizarea prin cultură, în cazul de față prin teatru, a dobândit noi conotații, în directă legătură cu sărbătorile naționaliste create de regim, comemorări sau aniversări centenare ale unor figuri sau fapte istorice semnificative ale trecutului național. Textele dramatice realizate la momentul respectiv de autorii contemporani aveau ca punct de referință figurile istorice ale trecutului național ficționalizate și propuse în conformitate cu ideologia epocii (au fost jucate frecvent piese precum *Zodia Taurului* și *Capul* de Mihnea Gheorghiu, *Io, Mircea Voievod* de Dan Tărchilă, *Petru Rareș* de Horia Lovinescu, *Săptămâna patimilor* de Paul Anghel, *Maria 714* de Ilie Păunescu, *Muntele* de Dumitru Radu Popescu)[32]. De altfel, este și perioada în care în dramaturgia română continuă demersurile critice consacrate temei (vezi Ion Zamfirescu, *Drama istorică națională și universală*, Editura Eminescu, 1976).

Fenomenul a fost prezent și în Transilvania: „ciclul istoric" deschis la Teatrul din Oradea cu *Luceafărul* lui Delavrancea va continua cu *Horia* de Davidoglu, regia Ion Deloreanu (premiera la 14 noiembrie 1964)[33], *Io, Mircea Voievod* de Dan Tărchilă (dramaturg profund atașat de mediul cultural brașovean), regia aceluiași Ion Deloreanu (cu premiera la 24 septembrie 1966)[34]. Piesa *Io, Mircea Voievod* a fost reprezentată pe scenele transilvănene și bănățene până în anii '80[35]. O altă dramă istorică, ceva mai puțin frecvent jucată însă pe scenele din Ardeal, a fost *Petru Rareș* de Horia Lovinescu[36]. Din opera lui Paul Anghel au fost reprezentate *Săptămâna patimilor* (dramă istorică dedicată lui Ștefan cel Mare, publicată în paginile revistei *Teatrul* în ianuarie 1968)[37] și, mai ales,

[29] Date pe https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=110101116701&sq1=7&sq2=Teatrul %20de%20Vest% 20-%20Re%C5%9Fi%C5%A3a&sq3=110101, accesat la 30 septembrie 2025.

[30] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 353-354; Călin Căliman, *Oradea. Două istorii fără hrisoave*, în *Teatrul*, a. XIII, nr. 2, februarie 1968, p. 88-91; Al. Mihalcea, *Maître Omescu, sau lecția speranței*,, în *Cuvântul românesc*, februarie 2001, p. 10; Ion Omescu, *Dramele puterii: Veac de iarnă; Vlad Anonimul; Săgetătorul: teatru*, București, Editura pentru Literatură, 1968, 254 p.

[31] Valentin Silvestru, *Trecutul și prezentul dramei istorice românești*, în *Teatrul*, a. XI, nr. 8, august 1966, p. 4-12.

[32] M. Runcan, *Teatrul românesc în perioada comunistă*, în *Panorama comunismului în România*, editor Liliana Corobca, Editura Polirom, 2020, p. 750.

[33] Piesa „Horia" de Mihail Davidoglu fusese reprezentată pentru prima dată la Teatrul Municipal din București în iunie 1957. L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 119-120, 349-350.

[34] *Ibidem*, p. 94, 126, 231, 352.

[35] La Teatrul din Petroșani a fost pusă în scenă, în 1966, piesa „Io, Mircea Voievod" de Dan Tărchilă, regia Constantin Dinischiotu, în contextul sărbătoririi a 150 de ani de teatru în limba română, 1816-1966. La Teatrul „Matei Millo" din Timișoara, respectiva operă dramatică a fost reprezentată în 1967 în regia Mariettei Sadova; la Teatrul din Brașov a fost propusă în regia lui Tudor Florian, cu premiera la 23 noiembrie 1975, la Teatrul de Stat din Arad a avut premiera la 17 iunie 1976 în regia lui Dumitru Neleanu, iar la Teatrul Dramatic din Baia Mare a fost jucată în stagiunea 1981-82 (în regia artistică semnată de Petru Mihail și scenografia arhitectului Traian Nițescu, cu premiera la 17 septembrie 1981). C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 58, 202; Dinu Kivu, *Timișoara. Parametrii valorici ai Teatrului „Matei Millo"*, în *Teatrul*, a. XII, nr. 6, iunie 1967, p. 76-79; C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 170, 183-185, 639; https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera. asp?sq=020101117509&sq1=12&sq2= TEODORESCU,%20HANIBAL, accesat la 28 septembrie 2025; http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.

[36] A fost reprezentată la Teatrul din Târgu Mureș în stagiunea 1967-68, regia fiind asigurată de George Teodorescu (traducerea textului de Sütő András, premiera 18 noiembrie 1967). La Teatrul din Petroșani este jucată peste un deceniu, în stagiunea 1978-79, piesa „Petru Rareș (Locțiitorul)" de Horia Lovinescu în regia lui Florin Fătulescu (premiera la 24 februarie 1979). Vezi https://nemzetiszinhaz.ro/play/petru-rares/, accesat la 26 septembrie 2025; C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 298.

[37] Jucată în premieră la Naționalul clujean în 1969 (în regia lui Vlad Mugur, cu Valentino Dain, George Motoi și Gheorghe Radu în distribuție, premiera având loc la 4 octombrie 1969), iar la Teatrul din Târgu Mureș în 1971 (în regia lui Ivan Helmer, premiera la 1 octombrie 1971). Contextul reprezentării *Săptămânii patimilor* în ambianță ardeleană a fost, în 1969, cel al Festivalului Național de Teatru, care a propus piesa în etapa sa clujeană, apreciată de critică drept unul dintre cele mai importante momente ale festivalului. *Cluj. Etapă contradictorie*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 11, noiembrie 1969, p. 53. Vezi și http://www.teatrulnationalcluj.ro/ piesa-241/saptamina-patimilor/, accesat la 29 octombrie 2023; https://teatrunational.ro/play/saptamana- patimilor/, accesat în 28 octombrie 2023; https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera.asp?sq=270101117101&sq1=12&sq2=T%C4%82NASE,%20EUGEN, accesat la 28 octombrie 2025.

Viteazul (în care este evocată figura lui Mihai Viteazul, piesă tipărită în revista *România literară* din februarie 1969)[38].

De altfel, în anii emergenței comunismului național au fost propuse cicluri de piese istorice (în Transilvania mai ales cu tematică specifică, legate de figurile proeminente ale trecutului național care proveneau de aici) și au existat dramaturgi pliați pe „comanda mentele" politico-ideologice ale epocii. Alexandru Voitinovici (cu pseudonimul literar Alexandru Voitin, 1915-1986), de exemplu – absolvent al Facultății de Drept a Universității din Iași, după 23 august 1944 președinte al Tribunalului Poporului din București (calitate din care a prezidat numeroase procese politice precum cel al lui Ion Antonescu în 1946 sau cel al lui Iuliu Maniu în 1947), secretar general în Ministerul Justiției (1948), procuror general al R.P.R. în anii 1948-1952 și președinte al Tribunalului Suprem (în perioada 1954-1967) – a scris o serie de piese istorice din perspectiva unui jurist. Debutând în domeniul literar cu poezii încă din anii interbelici și cultivând apoi eseul politic, Al. Voitin și-a manifestat interesul pentru teatru cu începere din anii '50. În anul 1957 i-a fost reprezentată pe scena Teatrului Național din Bucureşti piesa *Judecata focului*, tipărită tot atunci, prima creație dramatică în care a încercat să deceleze mecanismul procesului istoric, ambientat în context transilvan (pe baza unei pricini regăsită într-o cronică bihoreană a fost repropusă o lume fabuloasă, cu accente gotice, în care sunt reliefate literar realitățile Bihorului medieval – ordalia), accentul fiind pus, la fel ca în creațiile sale teatrale ulterioare, pe social și nu, in primis, pe evenimențialul istoriei naționale. Amintim că respectiva creație dramatică, versificată (în care verbul cantabil sugera o racordare la valorile latinismului), a avut la finele anilor '50 premiera și pe scena Teatrului din Arad[39], bucurându-se de o cronică semnată de Victor Eftimiu. Printre creațiile sale dramatice ulterioare, cu un puternic accent social, amintim cele dedicate hiperbolizării istoriei mișcării comuniste (trilogia „Oameni în luptă: Oameni care tac, Oamenii sunt oameni, Oamenii învinș"), piesele „comedii", „Tezaurul lui Iustinian", „Portretul", „Scrisori anonime", „Colivia nălucilor" etc[40]. În seria proceselor istorice se numără „Procesul Horia" (dramă istorică în trei acte apărută ca nr. 12 în colecția revistei „Teatrul" în 1966), reprezentată pe scena Naționalului clujean în stagiunea 1966-1967 în regia lui Crin Teodorescu, cu Toma Dimitriu și Octavian Cosmuță în rolurile principale, premiera având loc la 7 aprilie 1967[41]. Drama a fost jucată în anii următori pe diverse scene transilvănene[42], Al. Voitin dedicând apoi piese istorice și altor figuri ardelene (Avram Iancu, de exemplu). De numele său este legată și o piesă redactată cu ocazia aniversării unui sfert de veac de la proclamarea republicii în România, evocarea istorică „Adio, Majestate!", axată pe reliefarea climatului momentului din perspectiva oamenilor

[38] *Viteazul* a fost jucată la Arad în stagiunea 1969-70 (în regia lui Dan Alecsandrescu și scenografia lui Sever Frențiu, cu premiera la 8 octombrie 1969), la Teatrul de Nord din Satu Mare (care își inaugurase secția română, organizată în anul 1968, tot cu o piesă, e drept de aventuri, dar de inspirație istorică, *Haiducii* de Victor Eftimiu în regia lui Mihai Raicu, premiera la 24 ianuarie 1969) în stagiunea 1969-70, în regia Mariettei Sadova și scenografia propusă de Liviu Ciulei, cu premiera la 4 decembrie 1969, iar la Târgu Mureș, în regia lui Nicolae Scarlat și scenografia lui Dan Jitianu, cu premiera în 13 mai 1975. P. Pantazi-Măgureanu, *Paul Anghel. Viteazul*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 9, septembrie 1969, p. 53-56; Andrada Circa, *50 de ani de teatru românesc de stat la Satu Mare*, în *Studii și Comunicări de Arheologie. Satu Mare*, XV-XVI, 1998-1999, p. 453-460 (mai ales p. 455); N. C. Munteanu, *Satu Mare. Teatrul de Nord. Secția Română*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 3, martie 1969, p. 79-81;https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=020101116901&sq1=11&sq2=FREN%C5%A2IU,%20SEVER, https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=310101116904&sq1=3&sq2=ANGHEL,%20PAUL și https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=270101117405&sq1=3 &sq2=ANGHEL,%20PAUL, accesate la 28 septembrie 2025.

[39] Ionuț Niculescu, *Al. Voitin, un dramaturg al proceselor deschise*, în *Teatrul*, a. XXXI, nr. 10, octombrie 1986, p. 92-93.

[40] Despre opera sa dramatică Mircea Grigorescu, *Al. Voitin la 60 de ani*, în *Teatrul*, a. XX, nr. 8, august 1975, p. 34.

[41] Alexandru Voitin, *Procesul Horia. Dramă în trei acte (un prolog și cinci tablouri)*, București, Ed. pentru Literatură, 1967, 142 p. Vezi și vol. Idem, „Procese istorice". Teatru („Judecata focului"; „Procesul Horia"; „Adio, Majestate!", „Avram Iancu sau Calvarul biruinței"; „Colivia cu năluci"), București, Ed. Eminescu, 1976, piesele sale fiind prevalent cu subiect transilvan, inclusiv „Colivia cu năluci", o alegorie cu rădăcini într-o legendă bănățeană și implicații în contemporaneitate. De altfel, în contextul aniversării a 200 de ani de la Răscoala din 1784, a redactat drama într-un act și patru tablouri, *Pragul nemuririi: Horea-Cloșca-Crișan*, publicată în 1985 (o reducție a piesei „Procesul Horia"). Vezi Traian Șelmaru, *Acuzarea acuzatorilor. Procesul Horia de Alexandru Voitin*,, în *Teatrul*, a. XII, nr. 6, iunie 1967, p. 8-14; http://www.teatrulnational cluj.ro/piesa-217/A-horia/, accesat la 24 septembrie 2025.

[42] La Teatrul din Arad, „Procesul Horia" a fost montată în stagiunea 1967-1968 în regia lui Dan Alecsandrescu, scenografia fiind realizată de Traian Nițescu (premiera 12 octombrie 1967). Stagiunea 1967-68 a teatrului băimărean a fost deschisă de respectiva piesă (premiera 21 octombrie 1967, direcția de scenă Marius Popescu, scenografia Al. Ivăneanu Damaschin), cu Virgil Fătu și Ion Săsăran în rolurile principale. La Teatrul din Sibiu a fost jucată în stagiunea 1971-72, regia aparținându-i lui Yannis Veakis, iar la Teatrul de Stat din Târgu Mureș (secția română) a fost reprezentată în cadrul Săptămânii Dramaturgiei Românești, desfășurată în perioada 27 aprilie – 3 mai 1977 (premiera a avut loc la 28 aprilie 1977, în montarea regizorului Dan Alecsandrescu, atunci directorul teatrului din localitate, cu decorul și costumele proiectate de același Traian Nițescu, rolurile principale fiind interpretate de Ștefan Moisescu, Ion Fiscuteanu, Radu Neag). Date pe https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=020101116701&sq1=12&sq2=ATANASIU,%20COSTEL, http://teatrulbm. ro/arhiva-tmbm/, https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesate la 29 septembrie 2025; Valeria Ducea, *Teatrul de Stat din Tg. Mureș. Săptămâna dramaturgiei românești. Procesul Horia de Al. Voitin*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 5, mai 1977, p. 39-40.

de presă antimonarhiști (Voitin creionează aici figura lui N. D. Cocea, la rândul său evocând activitatea lui Miron Radu Paraschivescu, a pamfletarului antimonarhist Gheorghe/George Panu, care a criticat în ziarul ieșean *Lupta*, la 1887, politica lui Carol I al României). Piesa *Adio, Majestate!* a fost jucată în premieră pe țară în Ardeal, la Teatrul Dramatic din Baia Mare, în toamna anului 1972 (prima reprezentație având loc la 14 octombrie 1972, regia fiind datorată lui Petre Popescu, scenografia lui Mircea Matcaboji, cu Cazimir Tănase, Vasile Prisăcaru și Vasile Constantinescu în rolurile principale)[43].

Anul 1968 a fost celebrat de național-comunism și ca un moment aniversativ cu profunde valențe sociale (120 de ani de la Revoluția pașoptistă). Contextul celebrativ a fost fixat în critica de specialitate prin reliefarea începuturilor dramaturgiei naționale, pentru care evenimentele de la 1848-49 – mai ales în context transilvan – au constituit o generoasă sursă de inspirație (vezi, de exemplu, drama *Tribunul* sau *Fiica renegatului*, subintitulată *Din întâmplările anului 1848*, publicată în 1870 în *Familia*, apoi la Brașov, în 1874, de Ioan Al. Lapedatu)[44]. Însă dimensiunea națională în arta teatrală și propensiunea pentru întemeierea statal-națională au determinat creații dramatice specifice. Astfel, piesa de construcție istorică, cu valențe comice, semnată de Alexandru Popescu, *Croitorii cei mari din Valahia*[45], în care era evocată figura lui Basarab-Vodă Întemeietorul, a fost reprezentată mai întâi pe scenele ardelene, la Petroșani și Sibiu, în stagiunea 1968-1969[46].

Un spațiu semnificativ a fost însă deținut, pe scenele din Transilvania și Banat, de creația dramatică a autorilor locali. La Teatrul din Brașov, în stagiunea 1966-67, este reprezentată creația a doi autori locali, Emil Poenaru, secondat de regizorul Mihai Raicu, intitulată *Soarele de andezit*, în care este evocată lumea Daciei preromane (premiera 23 martie 1967)[47]. Piesa a fost jucată la Teatrul de Nord din Satu Mare, secția română, în 1980 (regia Mihai Raicu, premiera la 26 iunie 1980)[48]. Același autor, Emil Poenaru, atunci o tânără speranță a dramaturgiei, a semnat și o a doua piesă cu subiect istoric, *Clopote la zidirea lumii*, inspirată din viața lui Gheorghe Șincai. Piesa era realizată într-o manieră riguros restitutivă, respectându-se într-o mare măsură informația istorică în raport cu ficțiunea, cu privilegierea rolului social-politic al istoriei și a fost reprezentată în premieră pe țară la 29 martie 1969 pe scena Teatrului din Brașov, în regia lui Ernest Ban, figura lui Șincai bucurându-se de remarcabila interpretare oferită de prestigiosul actor Septimiu Sever[49].

În stagiunea 1972-73 a fost reprezentată în premieră absolută la Teatrul de Stat din Oradea (secția română) piesa *Vlad Țepeș în ianuarie*, operă a dramaturgului orădean Mircea Bradu, în regia artistică a Magdei Bordeianu, Vlad Țepeș fiind interpretat de actorul Teatrului de la Târgu Mureș, Ștefan Sileanu (cu premiera la 26 octombrie 1972, în deschiderea stagiunii, fiind lansată întâia oară atât piesa, cât și autorul)[50]. Drama istorică *Vlad Țepeș în ianuarie* a fost jucată la Teatrul din Brașov în regia lui Eugen Mercus,

---

[43] Piesa în 15 tablouri *Adio, Majestate!* de Al. Voitin a fost publicată în revista *Teatrul* (a. XII, nr. 12, decembrie 1967, p. 73-99), fiind scrisă cu ocazia a 20 de ani de la proclamarea republicii populare în România. Piesa a fost apoi reprezentată, tot cu prilejul împlinirii unui sfert de veac de la proclamarea republicii populare, la Teatrul din Ploiești. V. M., *Teatrul Dramatic din Baia Mare. Adio, Maiestate! de Al. Voitin*, în *Teatrul*, a. XVII, nr. 11, noiembrie 1972, p. 8-9; Margareta Bărbuță, *Dramaturgia originală în întâmpinarea marii sărbători*, în *Femeia*, noiembrie 1972, p. 20-21; http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/ accesat în 29 septembrie 2025.

[44] Dan Cristea, *La izvoarele dramaturgiei naționale*, în *Teatrul*, a. XIII, nr. 6, iunie 1968, p. 15-18.

[45] Piesa a fost publicată în 1968 în revista „Teatrul". Vezi *Croitorii cei mari din Valahia, o istorie apocrifă în cinci părți și un epilog de Alexandru Popescu*, în *Teatrul*, a. XIII, nr. 6, iunie 1968, p. 23-55.

[46] La Teatrul din Petroșani, montarea a fost semnată de artistul emerit al Teatrului „C. I. Nottara" din București, Ion Olteanu (cu actorul Septimiu Sever în rolul lui Basarab și premiera absolută la 28 septembrie 1968), iar mai apoi la Sibiu, tot în stagiunea 1968-69, de regizorul Dan Nasta (cu Sebastian Papaiani în rolul lui Basarab). Piesa a fost reprezentată la finele anilor '60 și la Teatrul din Târgu Mureș în regia lui Mihai Dimiu (cu Ștefan Sileanu în rolul poetului și Eugen Mercus în rolul părintelui capelan), respectiv la Teatrul de Vest din Reșița (în regia lui Val Mugur, scenografia Constantin Russu, premiera la 10 aprilie 1969). La Teatrul de Stat din Arad a fost jucată în stagiunea 1978-79 (în regia lui Iosif Maria Biță, scenografia lui Vasile Rotaru, premiera la 4 noiembrie 1978). C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 217-218; Valeria Ducea, *„Croitorii cei mari din Valahia" de Alexandru Popescu pe două scene*, în *Teatrul*, a. XIII, nr. 11, noiembrie 1968, p. 78-81; https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025; D. N., *Proiectele lui Mihai Dimiu*, în *Contemporanul*, a. 22, nr. 42, 18 octombrie 1968, p. 4, vezi și https://www.dmtr.ro/wp-content/uploads/2023/07/2_Kivu_Contemporanul_1968.pdf, accesat la 28 septembrie 2025; https://nemzetiszinhaz.ro/play/croitorii-cei-mari-din-valahia/?lg=ro, accesat la 26 septembrie 2025; Mihai Crișan, *Reșița. Un raport îmbunătățit cu publicul*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 3, martie 1969, p. 84-85. Date și pe https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=110101116806&sq1=7&sq2=Teatrul%20de%20Vest%20-%20Re%C5%9Fi%C5%A3a&sq3=110101, https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.as p?sq=020101117802&sq1=6&sq2=Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101, accesate la 30 septem- brie 2025.

[47] C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 125-127, 631.

[48]https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera.asp?sq=310101117907&sq1=5&sq2=Teatrul%20de%20nord%20-%20Satu%20Mare&sq3=31010, accesat la 30 septembrie 2025.

[49] C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 139-140, 256, 633; Aurel Brumaru, *Brașov: Coloana infinită de Angela Platti. Clopote la zidirea lumii de Emil Poenaru*, în *Teatrul*, a. XIV, nr. 7, iulie 1969, p. 87-88.

[50] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 362; Valeria Ducea, *Teatrul de Stat din Oradea – secția română. Vlad Țepeș în ianuarie de Mircea Bradu* , în *Teatrul*, a. XVII, nr. 11, noiembrie 1972, p. 9-11.

beneficiind de decorul lui Liviu Ciulei, premiera ei din 17 februarie 1973 bucurându-se de transmisie în direct la Televiziunea Română[51]; de același dramaturg s-a jucat la Oradea, în stagiunea 1975-76, *Noapte albă* (premiera la 2 octombrie 1975, regia Zoe Anghel Stanca)[52]. Piesele *Vlad Țepeș în ianuarie* și *Noapte albă* de Mircea Bradu continuau, pe scena teatrului orădean, seria operelor dramatice din „ciclul istoric". Piesa istorică *Noapte albă* repropunea figura lui Menumorut în formula unei meditații istorice, în care lirismul se îmbina cu atitudinea solemnă, în conformitate cu gândirea politică specifică epocii. Personajele au fost creionate ca arhetipuri ale mitologiei populare, Menumorut fiind construit cu un caracter puternic, cu o filosofie politică și valori morale bine definite (optează pentru evitarea conflictului armat, opunând forței rațiunea și oferindu-și fiica de soție fiului căpeteniei oștirii cuceritoare, așa încât invadatorii se opresc fără luptă la porțile cetății Biharia). De reținut că piesa istorică *Noapte albă* a și fost televizată în ianuarie 1978 în cadrul emisiunii *Seară de teatru*, fiind totodată inclusă în agenda Festivalului teatrului istoric de la Craiova în anul respectiv. Geneza poporului român constituie și tema unei alte piese istorice semnate de Mircea Bradu, intitulată *Apulum* (o piesă de teatru radiofonic înregistrată în 1978 la Studioul de Radio Cluj).

Seria evocărilor istorice a continuat, așadar, în siajul principiilor exprimate de Tezele din iulie 1971, care reprezentau o relativă reîntoarcere la canoanele realismului socialist, intensificarea educației politico-ideologice cu substrat social, acompaniată însă de un accentuat naționalism, de cultivarea istoriei neamului (referințe la opera și cuvintele lui Nicolae Iorga fiind prezente atunci în discursurile lui Nicolae Ceaușescu). La nivel transilvănean, fenomenul – de altfel generos – al promovării valorilor naționale, care însă trebuiau flancate eficient de latura socială exprimată într-o anumită cheie politico-ideologică, a determinat înflorirea unei dramaturgii locale, mai vechilor autori adăugându-li-se tineri scriitori care promovau piesa de inspirație istorică. Astfel, în toamna anului 1972, pe scena Naționalului timișorean (devenit nu de multă vreme, din februarie 1971, teatru național după ce funcționase în precedență sub denumirea de Teatrul *Matei Millo*) a fost reprezentată piesa *Coroană pentru Doja* a autorului local Aurel Gheorghe Ardeleanu, piesă cu care acesta și-a făcut debutul în dramaturgie. Cu premiera la teatrul timișorean la 12 octombrie 1972 în regia lui Ion Taub, scenografia Emiliei Jivanov și pe muzica de scenă datorată lui Ovidiu Manole, piesa a fost propusă ca un spectacol colectiv (cu sprijinul unei echipe a Teatrului studențesc din localitate), dorindu-se în acel context sublinierea faptului că personajul principal nu era, în fond, eroul eponim, ci poporul, masa celor asupriți și chinuiți care rămâne permanent pe scenă, indicând abordarea in primis a socialului în opera dramatică[53]. Aurel Gheorghe Ardeleanu a mai redactat și alte piese cu substrat istoric, dintre care amintim cea consacrată vremurilor mai recente și istoriei comuniste, *Appassionata*, reprezentată la Teatrul Național din Timișoara în stagiunea 1974-75 (regia Sergiu Savin) și la Teatrul de Stat din Oradea în stagiunea 1976-1977, în montarea propusă de același regizor (premiera la 23 noiembrie 1976), piesă cu care Teatrul orădean s-a prezentat la prima ediție a Săptămânii Teatrului Scurt[54].

Tot dramaturgiei regionale îi aparține și opera dramatică în care este evocată figura lui Ștefan cel Mare, intitulată *Omul pământului*, poem dramatic scris de Vasile Zdrenghea și care a fost reprezentat în toamna anului 1972 pe scena Teatrului din Petroșani (premiera la 23 septembrie 1972, regia fiind datorată artistului emerit Ion Olteanu)[55].

Figura lui Avram Iancu a fost propusă pe scenele ardelene, mai ales în contextul comemorării centenarului morții revoluționarului pașoptist. Spicuim dintre reprezentații piesa *Avram Iancu* de Alexandru Voitin, jucată pe scena Naționalului clujean în stagiunea 1970-71 (cu premiera la 15 aprilie 1971, fiind

[51] C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 158-165, 637.

[52] „Noapte albă" a fost montată la Petroșani în regia lui Marcel Șoma, premiera având loc la 25 octombrie 1975, piesa fiind totodată reprezentată și la Teatrul de Stat din Arad (regia Mihai Raicu, premiera 15 mai 1975). L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 367; C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 275-276; https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp? sq=020101117408& sq1=6&sq2=Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101, accesat la 30 septembrie 2025.

[53] Radu Albala, *Teatrul Național din Timișoara. Coroană pentru Doja de A. Gh. Ardeleanu*, în *Teatrul*, a. XVII, nr. 11, noiembrie 1972, p. 11-12; M. Bărbuță, *Dramaturgia originală în întâmpinarea marii sărbători*, p,. 20-21; M. Voicu, *op. cit.*, p. 45-46; https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera.asp?sq=360101117201& sq1=3&sq2=MURGU,%20MIHAELA, accesat la 28 septembrie 2025.

[54] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 151, 260, 369; M. Voicu, *op. cit.*, p. 69.

[55] Poemul dramatic a fost apoi adaptat radiofonic (interpretat de Alexandru Repan, Sandu, Sticlaru, Lucia Mureșan etc.) în regia lui Cristian Munteanu, fiind difuzat la 1 iulie 1975 și beneficiind de 5 reluări (în 1975, 1977, 1979, 1982, 1986). Vezi https://teatruradiofonic.com/arhiva-pierduta-de-teatru-radiofonic/, accesat la 27 septembrie 2025. Vasile Zdrenghea (1910-1981) a fost învățător, profesor, publicist, inspector școlar, provenind dintr-o familie originară din Sebeșel, autor, de asemenea, al romanului „Valea cu plopi" (1930). Cristian Ioan Popa, *O genealogie necesară: completări și rectificări pe marginea istoriei familiei pictorului Sava Henția*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 12, 2020, p. 427-520 (vezi p. 468); M. Bărbuță, *op. cit.*, p. 20-21; C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 256-257.

regizată de Val Mugur și bucurându-se de scenografia lui Teodor Th. Ciupe)[56]. La Arad, figura lui Avram Iancu a fost evocată în spectacolul *Focuri nestinse* (la 30 decembrie 1971), spectacol care cuprindea două piese de inspirație istorică semnate de Paul Everac (*Iancu la Hălmagiu* și *Urme pe zăpadă*, ambele regizate de Dan Alecsandrescu în scenografia lui Sever Frențiu, cea din urmă evocând figurile răscoalei de la 1784); piesa *Iancu la Hălmagiu* a fost apoi jucată pe scena Teatrului de Stat din Arad, cu premiera la 24 mai 1983, în regia lui Iulian Copacea și scenografia lui Onisim Colta[57]. Stagiunea 1972-73 a Teatrului din Baia Mare a fost deschisă – în contextul comemorării centenarului morții tribunului pașoptist – de piesa *Avram Iancu* de Pavel Bellu (1920-1988, poet și publicist originar din Caraș-Severin, format în mediul filosofic universitar clujean imediat după cel de-Al Doilea Război Mondial și sub influența lui Lucian Blaga). Piesa a avut premiera băimăreană la 30 noiembrie 1972 (premieră pe țară), direcția de scenă fiind asigurată de Marius Popescu și decorurile de Mircea Matcaboji[58]. Naționalul clujean a prezentat, în stagiunea 1977-78, piesa *Avram Iancu* a scriitorului de origini arădene Mircea Micu. Premiera a avut loc la 29 decembrie 1977 în regia lui Dan Alecsandrescu, pe fundalul muzical realizat de Tudor Jarda[59].

De asemenea, personalități ale istoriei transilvănene cu impact național erau propuse pe scenele ardelene cu prilejul diverselor aniversări sau comemorări. Astfel, la comemorarea a 150 de ani de la moartea fondatorului învățământului românesc, Gheorghe Lazăr – născut la Avrig și trecut la cele veșnice tot acolo în 1823 – Teatrul din Sibiu a montat drama istorică scrisă de Nicolae Iorga și intitulată *Gheorghe Lazăr* (în stagiunea 1973-1974, regia aparținând lui Ion Deloreanu)[60].

Figura lui Tudor Vladimirescu a fost propusă și ea pe scenele ardelene. Piesa *Zodia taurului* de Mihnea Gheorghiu (în care personajul revoluționar era evocat într-o manieră mai puțin frecventată, cea a „reportajului istoric", care conferea operei dramatice și o importantă valență educativă la 150 de ani de la revolta din 1821), după ce a fost reprezentată pe scena Naționalului craiovean în 1971 și la Teatrului Național „I.L. Caragiale" în primăvara anului 1973 (în montarea datorată regizorului Mihai Berechet, fiind ilustrată prin jocul actorilor Florin Piersic, Emanoil Petruț, Geo Barton, cu contribuția lui Mihai Fotino în rolul reporterului comentator)[61], a fost pusă în scenă de Naționalul clujean în stagiunea 1974-75 (în regia Mariettei Sadova, decorul fiind realizat de Mircea Matcaboji, premiera având loc la 19 decembrie 1974)[62].

Scenele transilvănene au propus în anii '70 cele mai diverse piese istorice, multe cu subiect local. Stagiunea 1973-74 a Teatrului Dramatic din Baia Mare, de exemplu, a fost deschisă la 17 noiembrie 1973 de piesa inspirată din istoria Voievodatului Maramureșului, *Steaua zimbrului* de Valeriu Anania, reprezentată la Teatrul băimărean în premieră pe țară (direcția de scenă aparținea lui Marius Popescu, decorurile au fost create de Mircea Matcaboji, iar rolurile principale au fost interpretate de Virgil Fătu – Bogdan, voievod de Maramureș și Vasile Constantinescu – Dragoș, voievod de Maramureș)[63]. La 14 octombrie 1976 a avut loc pe scena Teatrului de Stat din Turda premiera piesei *Viteaz între viteji* de Anghel T. Popescu, operă dramatică dedicată figurii lui Mihai Viteazul, în regia lui Victor Tudor Popa, scenografia fiind semnată de Teodor Ciupe, iar rolul principal fiind interpretat de actorul Stelian Stancu[64].

Anii comunismului național au văzut – rezultat al propagandei culturale a regimului cu puternice valențe politico-ideologice legate de cultul personalității liderului unic și a legitimării istorice a figurii acestuia – inclusiv nașterea unui festival de teatru istoric, desfășurat anual în câte o localitate din țară (1978

---

[56] Alexandru Voitin, *Avram Iancu sau calvarul biruinței. Dramă în șase tablouri*, București, Editura Eminescu, 1970, 126 p. Date și pe https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat în 17 mai 2024, http://www.teatrul nationalcluj.ro/piesa-254/avram-iancu/, accesat la 25 septembrie 2025.

[57] Paul Everac, *Teatru: Subsolul (Patimi). Camera de alături. Iancu la Hălmagiu. Urme pe zăpadă. Zestrea. Un fluture pe lampă*, București, Editura Eminescu, 1975, 328 p.; https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_pre miera.asp?sq=020101118203 &sq1=5&sq2=Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101; https://old.cime c.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp? sq=020101217104&sq1=6&sq2=Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101 accesate la 30 septembrie 2025.

[58] Conform http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/ și https://new.bjc.ro/?page_id=3790, accesate la 29 septembrie 2025.

[59] Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-307/avram-iancu/, accesat la 29 octombrie 2023.

[60] Vezi N. Iorga, *Trei drame: Doamna lui Ieremia [dramă în cinci acte]; Gheorghe Lazăr [dramă în cinci acte]; Contra patriei [dramă în cinci acte]*, București, Editura Casei Școalelor, Tip. „Lupta" N. Stroilă, 1924, 242 p. (pentru piesa „Gheorghe Lazăr", p. 4-91), două dintre piese fiind inspirate din trecutul național, iar ultima, „Contra patriei", p. 93-161, din istoria Revoluției franceze; https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS- Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025.

[61] Sebastian Costin, *Teatrul Național din Craiova. „Zodia Taurului" de Mihnea Gheorghiu*, în *Teatrul*, nr. 4, aprilie 1971, p. 50-51; Al. Popovici, *Teatrul Național „I. L. Caragiale". Zodia Taurului de Mihnea Gheorghiu*, în *Teatrul*, a. XVIII, nr. 4, aprilie 1973, p. 49-50.

[62] Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-281/zodia-taurului/, accesat la 25 septembrie 2025.

[63] Date pe http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.

[64] *Curriculum vitae '60, în Teatrul Municipal Turda. Memoria inimii. Album de familie, ilustrat cu sentimente. Teatrul Municipal Turda la 60 de ani. 1948-2008*, coord. Cornel Udrea, Cluj-Napoca, Ed. Napoca Star, 2009, p. 156; https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat la 17 mai 2024; https://www.tnamtdigital.ro/portfolio-item/ viteaz-intre-viteji-1976-1977/, accesat la 19 septembrie 2025.

– Craiova, 1983 – Botoșani[65]). Așadar, anii național-comunismului ceaușist au impulsionat redactarea unui număr semnificativ de piese istorice de către dramaturgii contemporani, de la începuturile anilor ’80 fiind observabile și influențele protocronismului. În ultimii ani ai regimului comunist, pe scenele transilvănene au avut ecou câteva sărbători naționaliste construite propagandistic: 100 de ani de la proclamarea Independenței României, 2050 de ani de la crearea primului stat dac și bicentenarul Răscoalei lui Horea, fiind prezent și cultul personalității dictatorului comunist.

Centenarului Independenței României i-a fost consacrat poate cel mai semnificativ număr de reprezentații și opere dramatice. Piesa de inspirație istorică *Hotărârea* (sau *De câte ori am pornit*), piesă în două părți semnată de Mircea Bradu (din 1977 director al Teatrului de Stat din Oradea), a fost propusă în „premieră absolută” la Teatrul de Stat din Oradea în stagiunea 1976-77. A fost abordată în acest caz formula teatrului politic documentar, scenele documentare îmbinându-se cu o serie de trimiteri biografice fictive, acțiunea fiind centrată pe momentul important al deciziei ca România să intre în război (văzut ca o hotărâre istorică). Piesa a avut premiera la 17 aprilie 1977, bucurându-se de regia artistică semnată de Alexandru Colpacci, scenografia lui Teodor Ciupe, ilustrația muzicală fiind asigurată de Cornel Pop[66]. La 5 mai 1977, Naționalul clujean punea în scenă piesa *Două ore de pace* de Dumitru Radu Popescu, care propunea spectatorilor povestea unui pluton din Armata română în Războiul de Independență. Regia era semnată de Alexa Visarion, iar din distribuție făceau parte cunoscute nume ale scenei clujene precum Silvia Ghelan, Gelu Bogdan Ivașcu, Dorel Vișan[67]. La 15 mai 1977, piesa a avut premiera și la Teatrul din Târgu Mureș, în regia lui Elemér Kincses și cu scenografia lui Romulus Peneș, traducerea textului fiind asigurată de György Jánosházy[68]. Piesa lui Mihnea Gheorghiu despre războiul de independență, „Patetica ’77”, a fost jucată la Teatrul Maghiar de Stat din Cluj-Napoca în regia lui Harag György, cu premiera la 9 mai 1977[69]. Tot în contextul centenarului independenței României a fost reprezentată pe scenele băimărene piesa inspirată din istoria luptei românilor ardeleni și bănățeni pentru recunoașterea drepturilor lor naționale în dubla monarhie, „Muntele cu 77 de inimi” de Pavel Bellu (premiera la 13 martie 1977) în regia artistică aparținând lui Petre Popescu, scenografia fiind semnată de Mircea Matcaboji, iar rolurile principale interpretate de Virgil Fătu (Gheorghe Barițiu), Vasile Constantinescu (generalul Traian Doda), Mircea Graur (Partenie Cosma), Cornel Mititelu (Ion Bălăceanu)[70]. Figura eroului din Războiul de Independență, Ioan D. Pastia, a fost evocată în piesa „Șoimii” de Petru Vintilă, prezentată în premieră la 26 martie 1977 la Teatrul de Stat din Bârlad, operă dramatică reprezentată în stagiunea 1976-1977 și la Teatrul din Sibiu (secția germană, regia aparținând lui Constantin Dinisichiotu)[71].

Momentul centenarului Independenței României a fost marcat pe scenele transilvănene și de montarea altor piese de inspirație istorică scrise de dramaturgul Văii Jiului, Ion D. Sîrbu (născut la Petrila într-o familie de mineri, cu studii de filosofie în mediul universității clujene interbelice, activ la începutul anilor ’40 în Cercul Literar de la Sibiu, format sub aripa lui Lucian Blaga, victimă a regimului ideocratic de stânga în anii săi de început și care a scris după 1964 – an în care i s-a stabilit domiciliul forțat la Craiova, funcționând apoi ca secretar literar al Teatrului Național din localitate – o serie de piese de teatru, reprezentate preponderent la Teatrul din Petroșani). Piesa lui I. D. Sârbu, *Iarna lupului cenușiu*[72], inspirată de momentul 1877-1878, a fost publicată în acel context în paginile revistei „Teatrul”, fiind reprezentată atât pe scena Teatrului Dramatic din Brașov (premiera la 29 aprilie 1977 în montarea datorată lui Tudor Florian) cât și la Naționalul timișorean (premiera la 16 mai 1977 în regia lui Emil Reus)[73]. O altă creație a lui I. D. Sârbu, redactată cu amintita ocazie,

[65] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 380.
[66] *Hotărârea sau De câte ori am pornit de Mircea Bradu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 6, iunie 1977, p. 53-56. Piesa a fost reprezentată și la Teatrul din Ploiești la 16 mai 1977. Detalii pe https://www.teatrulreginamaria.ro/ ro/trupa-iosif-vulcan/arhiva/217-spectacole/stagiunea-1976-1977/1799-hotararea și https://www.dmtr.ro/artist/ ciupe-teodor/, accesate la 18 mai 2024.
[67] Mihai Nadin, *Două ore de pace de D. R. Popescu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 5, mai 1977, p. 33-37. A se vedea http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-302/doua-ore-de-pace/, accesat la 24 mai 2024.
[68] Vezi https://nemzetiszinhaz.ro/play/ket-ora-beke/?lg=ro, accesat la 24 mai 2024; Mira Iosif, *Teatrul de Stat din Tg. Mureș – Secția maghiară. Două ore de pace de D. R. Popescu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 6, iunie 1977, p. 48-50.
[69] Florian Potra, *Patetica '77 de Mihnea Gheorghiu. Teatrul Maghiar de Stat din Cluj-Napoca*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 6, iunie 1977, p. 47-48.
[70] Date pe http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.
[71] Piesa fusese redactată de scriitorul Petru Vintilă în contextul documentării pentru romanul *Șoimii au trecut Dunăre*a, proză care urma să apară cu ocazia centenarului Independenței României. Episodul dramatic al morții voluntarului Ion Pastia, așa cum era relatat în jurnalul de front al corespondentului italian Marco Antonio Canini, l-a impresionat, rezultatul fiind piesa „Șoimii”. Mira Iosif, *Teatrul „V. I. Popa” din Bârlad. Șoimii de Petru Vintilă*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 4, aprilie 1977, p. 51-51. Vezi și https://ro.scribd.com/doc/98010037/ TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025.
[72] C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 287.
[73] Florin Tornea, *Iarna lupului cenușiu de I. D. Sârbu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 7, iulie 1977, p. 40-42.

Rapsodie transilvană, este ambientată în Țara Hațegului în iunie 1877 și imaginează o acțiune de susținere a armatei române de către localnicii de peste munți prin furnizarea de material de luptă. Piesa de inspirație istorică *Rapsodie transilvană* a fost jucată pe scena Teatrului „Valea Jiului" din Petroșani în stagiunea 1976-1977 (regia Valentina Balogh, premiera la 24 aprilie 1977)[74]. Tot în contextul centenarului Independenței a fost propusă la Teatrul de Stat din Arad piesa *Noaptea marilor întâlniri* de Virgil Costea, care evoca momentul Mihai Viteazul (regia Dan Alecsandrescu, cu premiera la 6 februarie 1977)[75].

Tot în amintitul context al celebrării vocației independenței statale, dar și al comemorării a 500 de ani de la moartea lui Vlad Țepeș sunt reprezentate pe scenele transilvănene și bănățene piese circumscrise temei. La Teatrul Dramatic din Baia Mare, piesa *Moartea lui Vlad Țepeș* de Dan Tărchilă (care avusese premiera la Teatrul din Pitești) a fost pusă în scenă – în regia lui Bogdan Berciu și pe scenografia semnată de Teodor Ciupe și Dorina Sortan –, în stagiunea 1977-78, premiera având loc la 18 octombrie 1977[76]. Piesa istorică dedicată figurii lui Vlad Țepeș, *Se adună vremile* (debutul în dramaturgie al pe atunci conferențiarului de la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografică, Mihai Vasiliu, care a semnat opera dramatică împreună cu Remus Nastu, cel din urmă cu o experiență în lumea spectacolului câștigată în studiourile cinematografice de la Buftea), cu premiera la nivelul țării la Teatrul din Brăila, a fost reprezentată pe scena Teatrului de Stat din Reșița în premieră la 27 aprilie 1977 în regia lui Eugen Vancea[77].

Începutul anilor '80, marcat de ascensiunea tracopatiei, celebrată la nivel politico-ideologic printr-o aniversare „construită" – 2050 de ani de la crearea statului dac centralizat –, a indus, la nivelul dramaturgiei autohtone, crearea unor piese de inspirație istorică specifice. Astfel, stagiunea 1979-80 a Teatrului Dramatic din Baia Mare s-a deschis cu piesa de inspirație istorică scrisă de Alexandru Popescu, *Rămas bun, Soare-Apune!* (premiera la 20 septembrie 1979, regia Ion Deloreanu, decorurile Mircea Matcaboji), care evoca ficțional și, conform opiniei criticilor, într-o manieră simplistă și cu un limbaj anacronic, atmosfera momentului părăsirii Daciei de către legiunile romane[78]. Mai amintim că stagiunea 1979-1980 a Teatrului din Brașov a fost inaugurată tot de o lucrare tematică: *Muntele* a lui Dumitru Radu Popescu (piesă redactată la finele anilor '70 și care fusese reprezentată la Teatrul Tineretului din Piatra Neamț în iunie 1977), pe scena brașoveană în regia lui Eugen Mercus, piesă care aducea pe scenă lumea geților lui Dromichaites[79].

În 1984, la bicentenarul Răscoalei din 1784, Naționalul clujean a pus în scenă piesa lui Mircea Vaida, *Execuția se repetă* (regia Aureliu Manea, cu premiera la 10 noiembrie 1984)[80], în vreme ce la Teatrul de Stat din Turda evenimentul a fost marcat de reprezentarea, la 30 noiembrie 1984, a piesei de teatru scurt *Urme pe zăpadă* de Paul Everac (regia aparținând lui Mircea Moldovan, actorii Mircea Cosma și Aurelian Gheorghe dând viață personajelor Horea, respectiv Cloșca)[81]. De amintit că în stagiunea 1968-1969, piesa *Urme pe zăpadă* de Paul Everac mai fusese reprezentată la Teatrul din Sibiu, într-un spectacol-coupé intitulat *Cetatea fără ziduri*, care propunea în regia lui Dan Nasta două opere dramatice cu subiect istoric (*Urme pe zăpadă* de Paul Everac și *Avram Iancu* de Lucian Blaga)[82]. Piesa *Urme pe zăpadă* de Paul Everac a fost reprezentată și la Miercurea Ciuc în toamna anului 1984, în contextul celebrării evenimentului și la teatrele populare și muncitorești din Transilvania. De altfel, figurile lui Horea, Cloșca și Crișan au fost evocate pe scenă atunci prin contribuția teatrelor populare și muncitorești și în alte localități. Astfel, opera dramatică *Se face ziuă. Episod dramatic din revoluția* a lui Horia de Zaharia Bârsan a fost reprezentată la Alba Iulia și la Târgu Lăpuș, iar *Baladă despre Horia* de Vasile Zdrenghea a fost pusă în scenă la Șiria[83]. La Teatrul din Petroșani,

---

[74] C. Paraschivescu, *Teatrul „Valea Jiului" din Petroșani. Rapsodie transilvană de I. D. Sîrbu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 5, mai 1977, p. 37-38; C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 586.

[75] Detalii pe https://old.cimec.ro/scripts/TeatreNou/detaliu_premiera.asp?sq=020101117605&sq1=6&sq2= Teatrul%20de%20Stat%20-%20Arad&sq3=020101, accesat la 30 septembrie 2025.

[76] *Moartea lui Vlad Țepeș de Dan Tărchilă*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 12, decembrie 1977, p. 66-67; Date pe https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat la 17 mai 2024 și http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.

[77] Paul Tutungiu, *Teatrul de Stat din Reșița. Se adună vremile, de Mihai Vasiliu și Remus Nastu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 5, mai 1977, p. 41-42.

[78] Bogdan Ulmu, *Teatrul Dramatic din Baia Mare. Rămas bun, Soare-Apune de Al. Popescu*, în *Teatrul*, a. XXIV, nr. 10, octombrie 1979, p. 25-26; Alexandru Popescu, *Rămas bun, Soare-Apune! O istorie din ani nescriși în trei acte și un prolog*, Editura Eminescu, 1982, 136 p. (Colecția Rampa).

[79] Mira Iosif, *Piesa românească pe scenă. Teatrul Tineretului din Piatra Neamț. Muntele de D. R. Popescu*, în *Teatrul*, a. XXII, nr. 7, iulie 1977, p. 37-40; Fănuș Băilești eanu, *„Muntele"*, în *Teatrul*, a. XXIV, nr. 5, mai 1979, p. 17-19; C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 222-225, 643.

[80] Vezi http://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-359/executia-se-repeta/, accesat la 23 octombrie 2023.

[81] O cronică mai puțin favorabilă montării piesei a fost semnată de Margareta Bărbuță, în *Teatrul* nr. 2, februarie 1985, p. 54.

[82] Detalii pe https://ro.scribd.com/doc/98010037/TNRS-Repertoriu-Total-1948, accesat la 29 septembrie 2025.

[83] Mihai Crișan, *Festivalul Național „Cântarea României". Teatrele populare și muncitorești în noua stagiune*, în *Teatrul*, nr. 10-11, 1984, p. 45-47.

bicentenarul Răscoalei lui Horea a fost marcat de reprezentarea, cu premiera la 27 octombrie 1984, a poemului dramatic semnat de Mircea Vaida, *Eroii neamului (Horia)*, în regia lui Florin Fătulescu[84].

Cultul personalității liderului unic și-a lăsat amprenta directă asupra pieselor de inspirație istorică. Amintim aici *Primăvara eroului* de Emil Poenaru, realizată de asemenea în formula reconstituirii (autorul fiind și jurist), piesă inspirată de procesul de la Brașov din primăvara anului 1936 intentat tinerilor comuniști și antifasciști printre care se număra și Nicolae Ceaușescu, a cărui figură era construită gradual în dezvoltarea dramatică, prin relatările martorilor. Piesa regizată de Eugen Mercus a avut premiera absolută la Teatrul Dramatic din Brașov la 25 ianuarie 1983 – în contextul aniversării zilei de naștere a dictatorului comunist – reprezentația fiind deschisă de un prolog filmat (imaginea David Reu) în care pe un ecran mobil erau proiectate fotografii de arhivă comentate din off prin lectura pasajelor de ziar privitoare la evenimentul evocat. De reținut că nu a fost bine primită de critica de specialitate, chiar dacă se încadra perfect propagandei regimului prin tematică (în special erau deplânse o serie de lungimi excesive și un anumit dezechilibru compozițional, apreciindu-se că era susținută doar „prin problematică și prin tonul just")[85].

Ultimul deceniu de comunism a semnificat pentru scenele ardelene și abordarea unor evenimente istorice strict locale, dezvăluirea și propunerea unor creații remarcabile ale istoriei dramaturgiei și consacrarea unor opere aparte aniversării Marii Uniri. La 35 de ani de la evenimentul tragic de la Moisei din 14 octombrie 1944, Teatrul de Stat din Turda a pus în scenă, în premieră absolută, piesa scriitorului aplecat spre social și spre reliefarea dramelor celui de-Al Doilea Război Mondial în cheie politico-ideologică, Nicolae Jianu (1916-1982), *Martirii*. Premiera a avut loc astfel în context transilvan, pe scena Teatrului turdean, în stagiunea 1979-1980, la 4 octombrie 1979, în regia lui Matei Varodi[86].

În februarie 1978, pe scena teatrului orădean are loc o premieră inedită atât din punct de vedere cultural cât şi istoric. Sub regia lui Ion Olteanu este montată pentru prima dată piesa *Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa*, primul text dramatic scris în româneşte, datând din 1778 şi descoperit în Biblioteca Episcopiei din Oradea (atribuit lui Samuil Vulcan). Cu acest spectacol este întreprins un turneu de prezentare în capitală, unde reuşeşte să impresioneze atât de mult încât, doi ani mai târziu, Alexandru Tocilescu va monta acelaşi text la teatrul Bulandra. Spectacolul orădean a fost distins cu Marele Premiu la Ediţia a II-a a Săptămânii Teatrului Scurt[87].

Dedicată Marii Uniri rămâne piesa de debut în teatru a scriitorului, juristului și istoricului literar transilvănean Teodor Tanco, originar din Monor, cu studiile secundare și superioare desăvârșite la Năsăud și Cluj. Membru al Filialei Cluj a Uniunii Scriitorilor, având contact direct cu lumea teatrului transilvănean încă de la finele anilor '60, când a ocupat funcția de director al Teatrului de Stat din Turda (în perioada 1969-1972), el s-a aplecat asupra vieții rurale din nordul Câmpiei Transilvănene în contextul Marii Uniri, la 60 de ani de la eveniment, în 1978, propunând drama în două părți *Cetatea Unirii*[88], reprezentată pe scena Teatrului de Stat din Turda în stagiunea 1978-1979[89], iar la Teatrul de Nord din Satu Mare, secția română, la 30 noiembrie 1978 (regia Ion Deloreanu, scenografia Ion Sasu)[90]. La Teatrul din Brașov, spectacolul-lectură *Cetatea Unirii* cu texte de Teodor Tanco a fost realizat de Dimitrie Roman la Sala Studio la 28 noiembrie 1988, omagiind 70 de ani de la Marea Unire[91] Ca dramaturg, Teodor Tanco a preferat reconstituirile istorice (vezi dramaturgia cuprinsă în 1985 în volumul *Trilogie transilvană*[92]).

Un loc aparte a fost ocupat, în rândul textelor restitutive ale istoriei naționale sau inspirate din istoria națională, de piesa lui D. R. Popescu, *Studiu osteologic al unui schelet de cal dintr-un mormânt avar din*

---

[84] C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 357, 583.

[85] Alice Georgescu, *Piesa românească în premieră absolută. Teatrul Dramatic din Braşov.* Primăvara eroului *de Emil Poenaru*, în *Teatrul*, nr. 3, martie 1983, p. 34-35 (la rubrica „Cronica dramatică"); C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 646.

[86] Conform https://www.tnamtdigital.ro/portfolio-item/martirii-1979-1980/, accesat la 19 septembrie 2025.

[87] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit*., p. 372. Date și pe https://www.teatrulreginamaria.ro/ro/despre/istoric, accesat la 20 octombrie 2023.

[88] Teodor Tanco, *Cetatea Unirii*, ed. a 2-a, Ecou Transilvan, 80 p. Pentru lista directorilor Teatrului din Turda vezi vol. *75 de ani de teatru la Turda. 1948-2023*, Teatrul Național Aureliu Manea Turda, p. 72 (cap. *Memoria vie. Oamenii teatrului*).

[89] *Teatrul Municipal Turda, Memoria inimii. Album de familie, ilustrat cu sentimente. Teatrul Municipal Turda la 60 de ani. 1948-2008*, p. 157.

[90] Conform https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera.asp?sq=310101117803&sq1=6&sq2=Teatrul %20de%20nord% 20-%20Satu%20Mare&sq3=310101, accesat la 30 septembrie 2025.

[91] C. Paraschivescu, *Teatrul „Sică Alexandrescu", Braşov. Monografie*, p. 310, 651.

[92] T. Tanco, *Trilogie transilvană*, București, Cartea Românească, 1985, 230 p. (colecția Teatru). Despre abordarea sa în domeniul literaturii dramatice, criticul literar Mircea Ghițulescu aprecia „Teodor Tanco și, în general, autorii de reconstituiri istorice știu să vadă destinele umane palpitând printre rândurile paginii adormite a documentului. Dramatizarea istoriei nu poate veni decât din partea unui om cu imaginație care știe că în spatele tonului abstract și neutru cu care ne vorbește istoria trăiește o lume patetică […iar] noi contemporanii suntem produsul îndepărtat al acestui zbucium", subliniind propensiunea lui Teodor Tanco „de a explora arhiva, de a citi zeci de documente", pentru ca pe firul lor logic să pornească în creația dramatică.

Transilvania, operă dramatică reprezentată la Naționalul din Timișoara (în 1981) și pe scenele altor teatre ardelene (la Brașov sub titlul *Mormântul călărețului avar,* regia Mircea Marin, premiera la 30 decembrie 1980). Cu un subiect cu trimiteri istorice și care făcea referire la o istorie mult mai recentă, cea a primilor ani ai instaurării puterii populare, reliefând realități și adevăruri sensibile și frecvent ocultate ale istoriei acelor timpuri, piesa s-a impus ca un teatru al metaforelor și simbolurilor, al interpretărilor plurivalente, fiind dificil de reprezentat în condițiile epocii și exprimând deschiderile unei literaturi alternative[93].

De altfel, în ultimii ani ai regimului comunist s-a precizat în evoluția dramaturgiei autohtone piesa cu valențe istorice în care istoria națională era asumată în directă legătură cu actualitatea și nu în sensul validării propagandistice a unui regim marcat de cultul personalității liderului unic. Istoria națională era asumată într-o formă metaforizată și într-o altă viziune, demitizatoare, obiectivul fiind tocmai dizolvarea prejudecăților estetice în ceea ce privea piesa istorică (situarea cronologică devenea convențională, iar prezentul era comentat prin medierea istoriei). Acestei tipologii (tragico-parodice) îi este încadrabilă piesa inspirată din anii domniei lui Vlad Țepeș, *Răceala*, semnată de Marin Sorescu. *Răceala* lui Marin Sorescu a fost propusă de Teatrul din Sibiu în stagiunea 1979-80, în regia lui Iulian Vișa[94] și la Naționalul timișorean în stagiunea 1987-1988, în regia lui Emil Reus[95].

Pe scenele transilvănene (la Cluj-Napoca în 1978[96], la Brașov în 1982, în regia lui Florin Fătulescu, premiera 3 octombrie 1982 etc.) a fost reprezentată piesa *A treia țeapă* de Marin Sorescu, care se dorea parte a unei trilogii istorice. La Cluj-Napoca, piesa *A treia țeapă* a fost pusă în scenă în regia lui Mircea Marin și s-a bucurat de scenografia lui Teodor Ciupe, având premiera la 28 decembrie 1978[97]. Piesa a fost jucată și la Teatrul de Nord din Satu Mare, secția română, cu premiera la 21 decembrie 1980 în regia lui Ioan Georgescu[98]. De altfel, dipticul *Răceala – A treia țeapă* de Marin Sorescu rămâne în continuare o pagină de literatură dramatică interesantă și în afara contextului epocii, marcată de umorul specific poetului și dramaturgului Marin Sorescu și de reverberațiile filosofiei istoriei care se regăsesc în amintitele piese[99].

În ultimul deceniu al regimului ideocratic de stânga, național-comunismul promova figurile de marcă ale mișcării naționale, trecând peste o eventuală apartenență religioasă mai puțin deziderată (la religia greco-catolică, de exemplu). Interesantă rămâne astfel, în context transilvănean, reliefarea figurii lui Vasile Lucaciu în legătură cu aniversările Marii Uniri. În stagiunea 1978-1979 a avut loc reprezentarea pe scena Teatrului din Baia Mare a piesei lui Dan Tărchilă, *Vasile Lucaciu* (regia Ioan Ieremia, scenografia Dragoș Georgescu, premiera la 16 noiembrie 1978)[100]. Piesa era axată pe o figură de seamă a mișcării memorandiste, unul dintre redactorii textului Memorandului, alături de Iuliu Coroianu, cu o notorie activitate pro-unionistă desfășurată în favoarea unirii Transilvaniei cu România în anii Primului Război Mondial (1915-18), dar care fusese și un exponent de seamă al clerului greco-catolic maramureșean. Piesa a fost reprezentată și în stagiunea 1987-88 (tot în regia lui Ion Ieremia, cu premiera la 12 ianuarie 1988) și a fost distinsă cu premiul I la ediția a VII-a, din 1988, a Săptămânii Teatrului Scurt de la Oradea[101]. De asemenea figurii lui Vasile Lucaciu, surprinsă în contextul memorandist și al evoluției mișcării naționale, dramaturgul orădean Mircea Bradu îi dedică piesa *Inima*, jucată în premieră absolută pe scena Teatrului din Oradea la 24 martie 1979, în montarea datorată lui Alexandru Colpacci[102].

Constatăm astfel că drama istorică românească reprezentată pe scenele din Transilvania și Banat în anii regimului comunist, prevalent în epoca național-comunismului, a fost scrisă îndeosebi de autori transilvăneni sau care au avut directă tangență cu spațiul regional. Au fost mai puțin reprezentate operele de marcă impuse atunci la nivel național (creațiile lui Mihnea Gheorghiu, de exemplu), și s-a urmărit – acolo unde celebrările aniversative au fost direct legate de contextul local – punerea în scenă a unor piese cu subiect transilvan și reliefarea eroilor locali.

---

[93] M. Voicu, *op. cit.*, p. 58-59, 64, 246, 255, 280, 310, 316, 322, 333, 353, 372; C. Paraschivescu, *op. cit.*, p. 231-233, 358, 554, 592, 599, 601, 644.

[94] C. Pascu, M. Munteanu, T. Angelescu, D. Velea, *op. cit.*, p. 55; Valentin Silvestru, *Opinii despre stagiunea 1979-1980*, în *Teatrul*, a. XXV, nr. 7-8, iulie-august 1980, p. 36-45 (în special p. 41).

[95] M. Voicu, *op. cit.*, p. 51, 54, 60, 64-65, 255, 315, 346.

[96] Vezi https://www.teatrulnationalcluj.ro/piesa-316/a-treia-teapa/, accesat la 23 octombrie 2023.

[97] Date pe https://www.dmtr.ro/artist/ciupe-teodor/, accesat în 17 mai 2024.

[98] Vezi https://old.cimec.ro/scripts/teatrenou/detaliu_premiera.asp?sq=310101118003&sq1=5&sq2=Teatrul%20 de%20nord%20-%20Satu%20Mare&sq3=31010, accesat la 30 septembrie 2025.

[99] M. Runcan, *op. cit.*, p. 750.

[100] Constantin Radu Maria, *Teatrul Dramatic din Baia Mare. Vasile Lucaciu de Dan Tărchilă*, în *Teatrul*, a. XXIV, nr. 7-8, iulie-august 1979, p . 125; http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025.

[101] L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 288-289, 291; http://teatrulbm.ro/arhiva-tmbm/, accesat la 29 septembrie 2025..

[102] Mircea Bradu, *„Inima”*, în *Teatrul*, a. XXXIII, nr. 1, ianuarie 1988, p. 26-28; L. Drimba, S. Vasilescu, D. Chirilă, M. Morariu, E. Pop, *op. cit.*, p. 374.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.23

ABOUT THE BIHOR COUNTY PARTY NOMENKLATURA IN 1989

Gabriel MOISA*
Andreea Maria POP**

ABSTRACT

The study aims to capture, as in a photograph, the Bihor communist nomenclature of 1989. It was a very well-structured, all-encompassing one, and one that was preparing to lead Bihor "to the highest peaks of culture and civilization". The events of December 1989 seemed to sweep these structures from the forefront of social, political, economic, cultural, educational life, etc. It has been proven over time that this did not happen, but they very well occupied the new national landscape after 1989.

Therefore, we believe we are not far off the mark when we state that the Bihor County/local leadership consisted of members of the R.C.P. (in Romanian P.C.R.) County Political Bureau and the R.C.P. County Committee, as well as party activists from Oradea or smaller towns, from communes, or from basic organizations within various institutions. It also included members of other county-level bodies, such as the Inter-County Party School. All of them were deeply committed to the political party to which they belonged, as their privileges depended on the party's continued existence. Furthermore, they were paid for their political work, and their positions entailed responsibilities of varying degrees of complexity. They represented, in fact, "the ideological elite of communist systems, the body tasked with developing and propagating socialist values". Practically, these were the regime's "loyalists" in Bihor, being - as previously mentioned - remunerated to ensure the perpetuation of the system.

Keywords: Nomenklatura, communism, Bihor, Romania, ideology, politics

Apart from the major nomenklatura of the Romanian communist state, there was also a category of county/local privileged elites, less important relative to the central one, yet well-defined and closely connected to the regime's benefits—benefits that were invisible to the majority of the population. On the vertical axis of Romanian communist nomenklatura, this group was situated at the lower end, yet enjoyed perks nearly similar to those of the central elite. The privileged individuals of Bihor County under communism, much like those in other counties, effectively ensured the regime's operation, serving as the apparatus that controlled even the recruitment of new members into this category in order to perpetuate the dictatorship.

Based on one of the definitions of the term "nomenklatura", according to which "*the ensemble of nominal and confidential lists containing positions of responsibility within communist society, as hierarchically established by the Party, constituted the Nomenklatura*,"[1] and based on the discovery in the Oradea archives of lists containing the decision-makers and officials of the county organization of the Romanian Communist Party, as revealed at the Bihor County Conference of Communists in November 1989, we can say that among them were members of the county/local nomenklatura[2].

The lists included several individuals in the autumn of 1989. Even if they are not described by the official term of nomenklatura - as they appear, for example, in official documents that refer directly to it[3] - they were the party's local privileged elite, key figures of the communist state holding political, administrative, economic, cultural-scientific positions, as well as roles within mass organizations, etc., who held fundamental decision-making power for the functioning of the regime at the county level.

* Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex, University of Oradea; e-mail: gabimoisa@hotmail.com.
** Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex; e-mail: andreea.pop87@yahoo.com.

[1] Raluca Groșescu, *Fizionomia nomenclaturii* [*The Physiognomy of the Nomenklatura*] in *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc* [*Yearbook of the Institute for the Investigation of Communist Crimes and the Memory of the Romanian Exile*], 2022, p.112.

[2] National Archives. Bihor County Branch, inv. 1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor* [*Bihor R.C.P. County Committee*], fond 1022, file. 324-331; *Ibidem*, inv.1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 5, 1989, unnumbered (hereinafter: A.N.S.J.Bh.).

[3] Florin Constantiniu, *Geneza nomenclaturii comuniste* [*The Genesis of the Communist Nomenklatura*], in *Dosarele istoriei*, no. 4, 1996, p. 58; Raluca Groșescu, *Fizionomia nomenclaturii* [*The Physiognomy of the Nomenklatura*], in *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc* [*Yearbook of the Institute for the Investigation of Communist Crimes and the Memory of the Romanian Exile*], 2022, p. 135-140.

Of course, some of them belonged to the category of those institutionally defined by the regime as part of the nomenklatura, but at the local level, all of them were among the system's privileged elites. Among the positions listed in the late autumn of 1989 in Bihor County and classified in official documents as belonging to the category of "full-time"[4] nomenklatura members, we note the First Secretary of the Bihor County Committee of the Romanian Communist Party (R.C.P., in Romanian P.C.R.) and the members of the Bihor County R.C.P. Committee's Bureau, the President of the Executive Committee of the Regional People's Council, the commander of the army in Oradea, the head of the county Militia and the heads of the institution's operational departments, the head of the county Security Directorate, the chief of staff to the county party secretary, the deputy heads of sectors, the heads of services, the territorial instructors of the Propaganda and Agitation Section, the first secretaries and second secretaries of the city party committees, the editors-in-chief of the county cultural magazines, the editors-in-chief of the regional newspapers, the chief regional prosecutors, the presidents of the County Courts, the president of the Military Region Tribunal, the heads of departments and sectors at the regional party committees, the director of the Oradea Inter-County Party School, secretaries of city party committees, secretaries of committees at major enterprises, construction sites and university centers, vice-presidents and secretaries of regional mass organizations, vice-presidents and secretaries of the executive committees of the County People's Council, directors of the theater, the museum, and the philharmonic in Oradea.

In addition to these, the lists included people who held positions within the communist system's power structures and were well connected to the regime's privileges. They were the system's trusted figures, co-opted into the Bihor County Party Committee. The committee consisted of 95 members, with another 46 serving as alternates[5], for a total of 141 people. Added to them, in that snapshot, were another 140 people classified as "*the group of propagandists of the County Party Committee*"[6]. Thus, in the autumn of 1989, 281 citizens of Bihor held positions and enjoyed privileges specific to the totalitarian communist regime.

Members of the County Party Committee[7]

1	Bărbos Eugenia	President of the County Committee for Culture and Socialist Education
2	Bei Silvia	Knitwear production foreman, deputy secretary of the Party Committee, Mioriţa knitwear enterprise, Oradea
3	Beleneşi Teodor	Foreman, Secretary of the Party Committee, County Directorate of Post and Telecommunications
4	Berinde Dumitru	Secretary for Economic Affairs of the County Party Committee
5	Binşelean Mihail	Secretary for Agricultural Affairs of the County Party Committee
6.	Bocşe Flore	President of the C.A.P. Călacea
7	Bodnar Margareta	Peasant woman, secretary of the Party Committee, C.A.P. Curtuişeni
8	Bonta Traian	Director, General Construction and Assembly Enterprise Trust
9	BörColoman	President, C.A.P. Borş
10	Bulinschi Gheorghe	Director, Aleşd Binder and Asbestos-Cement Plant
11	Caba Maria	Foreman, secretary of the Party Committee, "Solidaritatea" Enterprise Oradea
12	Capizisu Marin	Director General, County General Directorate for Agriculture Bihor
13	Căuş Ana	Foreman, secretary of the Party Committee, Wood Processing Complex, Oradea
14	Ciordaş Nistor	First Vice-President of the Executive Committee of the County People's Council
15	Ciupe Victoria	Peasant woman, secretary of the Bureau of the Basic Organization, C.A.P. Avram Iancu
16	Ciurtin Gheorghe	Director, Dr. Petru Groza city Mechanical Enterprise
17	Cosma Horia Voicu	Director, Mechanical and Spare Parts Enterprise, Oradea
18	Cristina Mina	Lead technician, secretary of the Party Committee, Construction Materials Enterprise, Oradea
19	Csete Mihai	Senior foreman, member of the Party Committee Bureau, Mechanical Enterprise, Oradea
20	Csucsuj Paraschiva Elisabeta	Secretary for Social Affairs of the County Party Committee
21	Curta Florian	Locksmith, secretary of the Party Committee at the CFR Oradea Depot

[4] *Ibidem.*
[5] A.N.S.J.Bh., inv. 1285, *Comitetul judeţean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 1, f. 324-331.
[6] Idem, inv.1285, *Comitetul Judeţean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 5, 1989, unnumbered.
tetul Judeţean P.C.R. Bihor, fond 1022, inv. 1285, file 1, f. 324-331.

22	Czégé Alexandru	President of C.A.P. Salonta
23	Danciu Gheorghina	President of the County Council of Trade Unions
24	Dascălu Carmen Elena	First Secretary of the U.T.C. County Committee
25	Degău Ioan	Director, County Branch of the National Bank
26	Derer Ferenc	Editor-in-Chief, *Fáklya* newspaper
27	Dubei Iuliana	Secretary of the Party Committee and Mayor of Salonta town
28	Filip Gheorghe	Foreman, secretary of the Party Committee "Electrocentrale" Enterprise, Oradea
29	Florea Floarea	Foreman, secretary of the Party Committee, "Arta" Footwear Enterprise, Oradea
30	Fodor Valentin	Party organizer, president of C.U.A.S.C., Valea lui Mihai
31	Fürtös Emil	Foreman, secretary of the Party Committee, Mechanical and Spare Parts Enterprise, Oradea
32	Gali Gheorghe	Secretary of the Party Committee, Spare Parts Factory, Salonta
33	Ghiuca Maria Firoanda	President of U.J.C.A.P.
34	Ghiula Vasile	Foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Oil and Gas Production Platform, Marghita
35	Gligor Gheorghe	Vice President of the Executive Committee of the County People's Council Bihor
36	Groza Butiri Ioan	Foreman, secretary of the Party Committee, Șuncuiuș Mine
37	Groza Gheorghe	First secretary of the Party Committee and Mayor of Oradea town
38	Gruie Silvia	Team Leader, secretary of the Party Committee, C.A.P. Bunteşti
39	Hebrișțean Teodor	Director, Suplacu de Barcău Oil Production Platform
40	Hinţiu Vasile	President, C.A.P. Drăgănești
41	Horga Iosif	Mining foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Dobrești Mining Enterprise
42	Ianceu Cornel	Electrician, secretary of the Party Committee at the Electrical Grid Enterprise, Oradea
43	Jakab Edit	Director, "Drum Nou" Textile Enterprise, Oradea
44	Jakab Irina	Peasant woman, secretary of the Party Committee, C.A.P. Diosig
45	Kiss Ileana	Foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Garment Manufacturing Enterprise, Marghita
46	Kovács Ludovic	Teacher, No. 5 High School, Oradea; President of the Council of Romanian Workers of Hungarian Nationality
47	Laza Gheorghe	Director, Oradea Agrozootechnical Research Station
48	Laza Ioan	Instructor for the County Party Committee and correspondent for the *Scînteia* newspaper
49	Lazăr Aurica	Plastics operator, deputy secretary of the Party Committee, "Viitorul" Plastics Enterprise, Oradea
50	Liptak Iuliana	Footwear Maker, secretary of the Party Committee, "Crişul" Leather and Footwear Enterprise, Oradea
51	Maghiar Teodor	Dean, Sub-Engineers Institute, Oradea
52	Maliţa Maximilian	Electrician, secretary of the Party Committee "Alumina" Enterprise, Oradea
53	Manciu Aurelia-Ana	President of the County Women's Committee, consultant-instructor at the County Office for ideological and political-educational Activity
54	Marc Vasile	Mechanical foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, S.M.T. Tileagd
55	Mathe Iosif Alexandru	"Sinteza" Chemical Enterprise Oradea
56	Mateaș Elena	President C.A.P. Homorog
57	Mateaș Traian	President C.A.P. Tinca
58	Maxim Gheorghe	Director, Garment Manufacturing Enterprise, Oradea
59	Mintaș Ioan	Foreman, secretary of the Party Committee I.J.G.C.L.
60	Moga Niculina	General inspector, County School Inspectorate
61	Moza Vasile	President of the County Party Committee
62	Mușuroaia Gheorghe	Head of Bihor County Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs
63	Oniţa Dumitru	Electro mechanic, C.T. 3 C.F.R. Oradea
64	Pantea Floare	Livestock technician, secretary of the Party Committee, C.A.P. Holod
65	Pătruică Emil	Director, Voivozi Mining Enterprise
66	Peli Ilona Gyöngy	Team Leader, secretary of the Party Committee, C.A.P. Săcuieni
67	Pescaru Ana	Secretary of the Party Committee, C.A.P. Vadu Crișului
68	Petrea Ioan	Chief Inspector, State Territorial Inspectorate for Labor Protection

69	Pintea Floare	Locksmith, secretary of the Party Committee, “Metalica” Enterprise, Oradea
70	Pop Ioan	President, C.A.P. Sântandrei
71	Popa Dumitru	Foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Remeţi Hydroelectric Construction Enterprise Brigade
72	Popa Ioan	Director, Sanitary Veterinary Directorate
73	Popovici Viorica	Quality control inspector, secretary of the Bureau of the basic organization, Beiuş Furniture factory
74	Pusta Maria	Commercial worker, secretary of the Party Committee, State Commercial Enterprise for Food Products
75	Sălăjan Floare	Head of the propaganda department, County Party Committee
76	Săndulescu Ana	Secretary for propaganda affairs of the County Party Committee
77	Seracin Ioan	Director, Agricultural mechanization trust
78	Sorcoiu Andrei	First Secretary of the County Party Committee
79	Stana Vasile	Foreman, secretary of the Party Committee, Dr. Petru Groza City mining operation
80.	Suciu Maria	Peasant woman with her own farm, Bratca Commune
81	Szabo Emeric	Director, I.A.S. Trust
82	Szaniszlai Iuliu Iosif	Vice president, C.A.P. Ciumeghiu
83	Szilagyi Ştefan	Secretary of Party Committee and Mayor of Biharia Commune
84	Şaitoş Viorica	Chief Prosecutor, County Prosecutor's Office
85	Şchiopu Nicolae	Commander of the Oradea Garrison
86	Stancu Gheorghe	Commander of the Oradea Border Guard Brigade
87	Sora Gheorghe	Head of the Organizational Department of the County Party Committee
88	Tarcea Alexandru	Foreman, secretary of Party Committee, Oradea Industrial Construction Enterprise
89	Trifan Gavril	Foreman, secretary of Party Committee, Marghita Machine Tool Enterprise
90	Ţenţ Emil	Foreman, secretary of Party Committee, Enterprise for Subassemblies and Parts for Transportation Vehicles, Oradea
91	Ţârle Elisabeta	Peasant woman, secretary of the Bureau of the basic organization, C.A.P. Chişlaz
92	Ungur Ionel	Director, “Înfrăţirea” Enterprise Oradea
93	Vlădescu Eleonora	Foreman, secretary of Party Committee, Electrometal Enterprise Oradea
94	Vulturar Ioan	Secretary for organizational affairs of the County Party Committee
95	Zărnescu Viorica Marta	Head of Department, Secretary of the Bureau of the basic organization, County Design Center

Alternate members of the County Party Committee[8]

1	Alexandru Andrițoiu	Editor-in-Chief of *Familia* magazine
2	Badon Elena	Peasant woman, C.A.P. Suplacu de Barcău-Balc
3	Balog Floare	Peasant woman, secretary of Party Committee, C.A.P. Popeşti
4	Benedek Rozalia	Peasant woman, member of the Bureau of the Commune Party Committee, C.A.P. Finiş
5	Bitea Floare	Preparer, secretary of the Bureau of the basic organization, Oradea Milk Processing Enterprise
6	Bodea Margareta	President, C.A.P. Rieni-Lazuri
7	Bonaţiu Dumitru	Foreman, secretary of Party Committee, “Avîntul” Enterprise, Oradea
8	Bradea Florica	Commercial worker with inventory management responsibilities, secretary of Party Committee, I.C.S. Textiles - Footwear
9	Carţiş Maria	Commercial worker, secretary of Party Committee, Milling and Bakery Enterprise, Oradea
10	Cătană Teodor	Foreman, secretary of Party Committee, Glassware Enterprise from Pădurea Neagră
11	Chindlea Ioan	Laboratory technician, secretary of Party Committee, Palota State Enterprise for Pig Breeding and Fattening
12	Chirodea Maria	Livestock technician, secretary of the Bureau of the basic organization, Oradea Poultry Enterprise

[8] *Ibidem.*

13	Crainic Silvia	Foreman, secretary of Party Committee, Beer, Alcohol, and Yeast Enterprise Oradea
14	Dărăban Victoria	Fur tailor, secretary of Party Committee, "1st of May" Fur Enterprise Oradea
15	Dobrin Angela	President U.J.C.M. Oradea
16	Duma Radu Marcel Teodor	Director, Motor Transport Enterprise
17	Florincuța Ilie	Electrician, secretary of the Bureau of the basic organization, Băiţa-Nucet Marble Quarry
18	Furlan Petru	Ferman, secretary of Party Committee, Aleșd Refractories Enterprise
19	Gîrba Grigore	Deputy Brigade Chief, secretary of Party Committee, Oradea Installation and Assembly Enterprise
20	Iacob Aurel	Foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Vașcău Marble Factory
21	Iacob Aurel	Technician, secretary of the Bureau of the basic organization, I.J.T.L. Oradea
22	Iovan Vasile	Foreman, Deputy Secretary of the Party Committee, I.T.A. Bihor
23	Iuonoi Ioan	Mechanical foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, I.A.S. Valea lui Mihai
24	Isac Neculai	Chief of Staff of the Patriotic Guards
25	Kupas Andrei	Vicepresident C.A.P. Buduslău, member of the Communal Party Committee
26	Lakatos Rodica	Mechanical harvester, secretary of Party Committee, "Crișana" Printing Enterprise Oradea
27	Lazăr Ioan	Presiding Judge, Bihor County Court
28	Lucaciu Maria	Brigadier, secretary of the Bureau of the basic organization, C.A.P. Sîmbăta
29	Maliţa Maria	Peasant woman with her own farm, member of the Communal Party Committee Vîrciorog
30	Matei Floare	Weaver, secretary of Party Committee, "Crișana" Textile Enterprise Oradea
31	Mesaros Dumitru	Mechanical Locksmith, secretary of Party Committee, Sugar Beet Processing Enterprise Oradea
32	Mihincău Maria	Quality control inspector, Deputy Secretary of the Party Committee, Meat Processing Enterprise Oradea
33	Moisin Irina	President, C.A.P. Măgești
34	Morariu Alexandru	Electrician, secretary of Party Committee, I.U.G.T.C. Oradea
35	Muntean Maria	Horticultural worker, secretary of the Bureau of the basic organization, Oradea Greenhouse Enterprise
36	Ogășanu Dumitru	The Head of the Bihor County Securitate
37	Papp Silvia	Secretary of the Bureau of the basic organization, C.A.P. Suplacu de Barcău-Balc
38	Samașca Ioan	Milling machine operator, secretary of Party Committee, Beiuș Machine Tool Factory
39	Seican Floare	Weaver, secretary of Party Committee, Salonta Cotton Weaving Mill
40	Șipoș Elena	Peasant woman, secretary of Party Committee, C.A.P. Ciumeghiu
41	Talabur Floare	Foreman, secretary of Party Committee, Knitwear Section, Dr. Petru Groza Town of the "Miorița" Enterprise
42	Telente Gheorghe	Head of the County Militia
43	Todincă Ioan	President, C.A.P. Batăr
44	Tușinovschi Iosif	Peasant with his own farm in Șinteu Commune, secretary of the Bureau of the basic organization
45	Ursu Vasile	Commander of the Oradea Military Center
46	Vereș Teodor	Foreman, secretary of the Bureau of the basic organization, Cefa Repair Center

Investigating the documents in the local archives, we find the same national cross-sections, albeit on a slightly smaller scale, when discussing the nomenklatura. The debate initiated here reveals the existence – at the county and local levels as well – of the same type of regime-privileged individuals. Thus, we find there both those privileged by the party and those privileged by the state, those in the Army and the Securitate, within mass organizations, as well as those in the economic sphere and in the cultural and scientific space[9].

[9] Raluca Groșescu, *Fizionomia nomenclaturii* [*The Physiognomy of the Nomenklatura*], in *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc* [*Yearbook of the Institute for the Investigation of Communist Crimes and the Memory of the Romanian Exile*], 2022, p. 125-128.

Therefore, we believe we are not far off the mark when we state that the Bihor County/local leadership consisted of members of the R.C.P. County Political Bureau and the R.C.P. County Committee, as well as party activists from Oradea or smaller towns, from communes, or from basic organizations within various institutions. It also included members of other county-level bodies, such as the Inter-County Party School. All of them were deeply committed to the political party to which they belonged, as their privileges depended on the party's continued existence. Furthermore, they were paid for their political work, and their positions entailed responsibilities of varying degrees of complexity. They represented, in fact, "the ideological elite of communist systems, the body tasked with developing and propagating socialist values"[10]. Practically, these were the regime's "loyalists" in Bihor, being – as previously mentioned - remunerated to ensure the perpetuation of the system.

The Bihor County state nomenklatura included the county's state institutions, such as the county and local administrations, the prosecutor's office, etc. Here we find the regime's "technocrats". However, things evolved here as well, because while in the first part of Romania's communist regime these positions were accessible to people without specialized studies or with limited professional training, in the second part – especially during Nicolae Ceaușescu's years – these positions began to be filled by university graduates with specializations appropriate to their posts. This category often found itself at odds with the party nomenklatura because, as time went on, it became aware of the impasses into which Romanian society was falling. This was a consequence of the unrealistic plans required to be put into practice by the party nomenklatura[11].

The nomenklatura of the Army, Militia, and Securitate constituted the repressive pillar of communist power, a fact that remained relevant throughout the 45 years of communism, including in December 1989. These were the structures upon which the Romanian Communist Party relied to secure control over the entire society, and when necessary, they resorted to repression following the orders of the communist party. At the county level in Bihor, this nomenklatura was found within these institutions, primarily in their leadership positions. However, other members of the aforementioned structures were also, in turn, beneficiaries of privileged positions in society.

The nomenklatura of mass organizations refers to the leadership of trade unions and numerous unions, professional associations, national minority unions, women's associations, etc. Their leadership was highly politicized, having the sole purpose of implementing party policies in practice. They were conceived as organizations that, in one way or another, encompassed the entire population of Romania, being completely subordinate to the communists.

The economic nomenklatura of Bihor County was very powerful due to the implications generated by its activities. It included the leadership of industrial enterprises, agricultural production cooperatives, state-owned agricultural enterprises, banks, and other economic entities. It was closer to the state nomenklatura because it also addressed the management of contradictions between the theoretical plans set forth by the party nomenklatura and their implementation in practice. Very often over the years – in our case, 1989 – its members found themselves in very complicated situations, balancing between maintaining their privileges and acknowledging the economic realities of an economy on the brink of collapse. In the case of Bihor, the year 1989 was illustrative from this perspective, with some of the directors choosing, as will be seen, to call a spade a spade even if this put their positions in jeopardy[12]. This indeed happened only in the summer and autumn of 1989.

The cultural and scientific nomenklatura of Bihor is the hardest to "capture" in a still frame. As part of a system designed to safeguard the ideological health of society, it was, in fact, at the "core" of the regime's efforts to indoctrinate the population. Aligned with the party nomenklatura, she would serve as its second-in-command in many of the communist regime's propaganda activities in Bihor. This group included the leadership and heads of the county's cultural institutions and the education sector, as well as the entire local mass media. Its members were generally university-educated individuals capable of meeting the ideological, political, propagandistic, and manipulative needs of the population as demanded by the party.

We will encounter all of them in the pages below, deeply involved in their primary task: collaborating to preserve the communist regime. Of course, it falls to the historian - often a thankless task – to bring the events to light with *sine ira et studio,* as they actually occurred and to the extent that is humanly possible.

[10] *Ibidem,* p. 125-126.
[11] *Ibidem,* p. 126.
[12] A.N.S.J.Bh., inv.1285, fond 1022, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, file 1, f. 245-297.

The year 1989, marked by political events at both the local and national levels, brought the county/local nomenklatura into much sharper focus. Most members of this nomenklatura had passed through the regime's ideological filters, both at the central and local levels. In fact, Leonte Răutu, the longest-serving rector of the "Ștefan Gheorghiu" Academy of Social and Political Sciences (1972–1981), concluded that once at the helm of party, state, military, cultural, or economic structures, "*every leadership cadre, regardless of the specialized field in which they carry out their activity, is, first and foremost, a revolutionary militant, a political figure who acts steadfastly for the implementation of the internal and international policy of the R.C.P., demonstrates boundless devotion to the party, to the motherland, to our socialist nation, and applies in practice the principles of socialist ethics, equity, and socialist humanism*"[13].

In the autumn of 1989, however, there were still a few leading representatives of the Bihor Communists who can be considered part of the major national nomenklatura, such as those nominated at the Bihor County Conference of the Romanian Communist Party on November 8, 1989, as candidates for the central bodies of the Romanian Communist Party at the 14th Congress, which was set to take place in Bucharest from November 20–24, 1989. They were Andrei Sorcoiu, Gheorghe Groza, Nistor Ciordaș, Csucsuj Paraschiva Elisabeta, Czégé Alexandru, Gheorghina Danciu, Iuliana Liptak, Rudolf Vladimir Oros, Emil Pătruică, Nicolae Șchiopu, Sorin Ungur, Gheorghe Vesa, and Ioan Vulturar. They were representatives of the Bihor organization of the R.C.P. who were to be elected to various central party bodies, thus placing themselves close to the top of the communist power pyramid in Romania[14].

As we could observe, in Bihor there was a somewhat broader circle of those actively involved in the ideological-political sphere. Alongside those nominated to enter the central sphere of decision-making, at the local level, those in the second category played a decisive role in maintaining control over, guiding, and overseeing society.

Assuming what historian Florin Abraham also argued, it can be stated that this local political-administrative and economic nomenklatura was strong, constituting a very solid texture of the regime. It can be asserted without error that although it did not participate in decision-making at the central level, it was the entity that controlled and ensured that these decisions were implemented to the letter and in accordance with the policies decided by the supreme leader, Dej or Ceaușescu, in Romania's case. Thus, its members can be considered key elements in the effective exercise of central power from Bucharest, ensuring that party policies were implemented at the Bihor County level.

Delving into the "technical" details, we observe that the local communist party elite is found primarily within the Bureau of the R.C.P. Bihor County Committee, among the alternate members of the same body, within the organization's secretariat, and, more broadly, within the Bihor County Party Committee. The composition of these respective bodies was representative according to Marxist ideology. According to this ideology, the leadership of communist parties must include both professional revolutionaries – that is, political activists, intellectuals, workers, and peasants – as well as representatives of all *co-inhabiting nationalities.*

The organizational scheme of the Bihor County Committee was complex and covered a wide spectrum of socio-economic and, of course, political life. It operated in accordance with Law 57/1968 on the organization and functioning of the People's Councils and Law 21/1979 amending the former law. Subordinated to the Bihor County Committee of the R.C.P. were the town and communal committees. At the head of the structure was a first secretary, who was generally obedient to the party's general secretary, especially after 1971 when the position was assigned through rotation, as part of that nationwide cadre rotation. Each year, the organization held its own plenary session to review its activities[15].

The party *committee* was merely a subdivision of the party that coordinated the organization's nuclei (cells) within its area of competence. It was one of the most important organizational, control, and supervisory structures. The Bihor County Committee carried out its activity in the county seat, being composed of members of subordinate committees and party nuclei (cells). The County Committee comprised a Secretariat and a Political Bureau. The Secretariat was responsible for implementing plans devised at the central level, including overseeing their implementation and addressing personnel issues,

[13] *Academia Ștefan Gheorghiu*, on https://howlingpixel.com/i-ro/Academia_%C8%98tefan_Gheorghiu, accessed on July 22, 2025.
[14] Gheorghe Crișan, *Piramida puterii. Oameni politicisi de stat din Romania* [*The Pyramid of Power. Politicians and State Officials in Romania*], București 2001, 300 p.
[15] See at length regarding the organization of the P.C.R. Bihor County Committee in Cristian Culiciu, *Structura organizatorică a Comitetului Județean P.C.R. Bihor. Statistici 1968*-1988 [*The Organizational Structure of the P.C.R. Bihor County Committee. Statistics 1968–1988*] in *Crisia*, 2016, p. 168.1

while the Political Bureau was responsible for supervising the economic, social, and political situation at the county level[16].

The Bihor County Party Committee thus comprised the elite of the communists from Bihor, those who benefited from all the opportunities of the totalitarian regime and whose daily lives unfolded in a parallel universe to that of the vast majority of the population. They were not many. In 1989, the Bihor County Party Committee consisted of only 95 full members subscribing to all the benefits of totalitarianism in Romania, with another 46 serving as alternate members of the same county leadership structure[17], a total of 141 people.

Given that Bihor County's population in 1989 was 660,116[18], it follows that those who controlled the county politically, administratively, economically, culturally, and scientifically – as stipulated by the Romanian Communist Party's Statute – as an active part of the party nomenklatura, represented only 0.02% of the total population. Thus, a minuscule percentage of Bihor's citizens coordinated, controlled, and oversaw the implementation of communist state policies at the county level, and this ensured their connection to the less visible aspects of communist life – a life strictly defined by party privileges and to which other residents had no access.

The total number of party members in Bihor in July 1989 was 102,469[19], which means that the 141 members represented about 0.13% of all party members in Bihor. If we compare the 102,469 members to the total population of Bihor, it becomes clear that 15.5% of Bihor's residents were members of the Romanian Communist Party.

Among the current benefits – which made most members of the local nomenklatura feel like true superhumans – were more comfortable homes in prime locations, all in the central area or the newly emerging Civic Center. Some of the homes were built specifically for this elite, while for others, comfortable apartments and villas were found – former properties of those less fortunate after the communist regime took power. They also had access to local closed-circuit stores that shielded them from the hardships of daily life, vacations in locations reserved specifically for them, special classes in schools and kindergartens for their children, and so on. They were the regime's primary beneficiaries at the local level.

They came from various sectors of society, both from among intellectuals and from the ranks of workers and peasants – Romanians, Hungarians, and Slovaks alike. However, all were *closely united around the party and the supreme leader*, each being part of different communist structures or heading state, administrative, and economic entities in equal measure.

The 141 local favorites of the regime, as revealed by the documents of the Bihor Party organization's County Conference in November 1989, were mostly "employed", though this was, of course, largely a formality. There, they put the party's directives and the moral conduct of the new communist into practice, guiding people along the path of "building a multilaterally developed socialist society"[20], following the direction set by the supreme leader.

Among the 141, we find engineers, teachers, economists, journalists, party activists who graduated from the "Ștefan Gheorghiu" Academy, agronomists, and zootechnicians, as well as foremen, technicians, or simple cooperative peasants.

An analysis of this group of fortunate individuals reveals a series of very interesting facts for readers interested in the subject. By examining the fields of activity of these 141 individuals, we discover the following reality:

- political activists - 18
- industry - 63
- agriculture - 39
- trade - 3
- administration and law enforcement institutions - 11
- banking system - 1
- education - 3
- media - 3

[16] Constantin Maimuca, *Tehnica și tactica comunistă* [Communist Technique and Tactics], Oradea: Editura Primus, 2011, p. 48-53.
[17] A.N.S.J.Bh., inv. 1285, *Comitetul județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 1, f. 324-331 .
[18] https://ro.scribd.com/document/728434966/Populatia-Romaniei-Pe-Judete, accessed on August 5, 2025.
[19] A.N.S.J.Bh., inv.1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 1, f. 46-48.
[20] See Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate* [*Romania on the Way of Building the Multilaterally Developed Socialist Society]*, Politic Publishing House, București, vols. 1-36.

Regarding the educational background of the main representatives of the communist regime in Bihor – with graduates of the *Ştefan Gheorghiu* Academy considered to have a university education - the situation was as follows:

- higher education - 61
- elementary, secondary, vocational, and high school - 80

We note that a comfortable majority of the members of the Bureau of the Bihor County Committee of the R.C.P., the alternate members of the same body, the organization's Secretariat, and the Bihor County Party Committee were made up of individuals who lacked higher education. This probably reflects the increased emphasis on demonstrating that the communist party was the political organization representing working people—workers first and foremost, and only then intellectuals or other categories.

In fact, this is precisely what Marxist theory has maintained from the very beginning – namely, first and foremost, the need for the proletariat to exercise control over politics and the economy to build communism, the higher stage of society that could be reached only through the proletariat, which had to dominate the social landscape. Marx and Engels emphasized as early as 1848 in *The Communist Party Manifesto* that when "*in the course of development, class distinctions have disappeared and all production has been concentrated in the hands of associated individuals, then public power will lose its political character. In the proper sense of the word, political power is the organized power of one class to oppress another. If the proletariat, in its struggle against the bourgeoisie, necessarily unites as a class; if, through revolution, it becomes the ruling class and, as the ruling class, abolishes the old relations of production by force, then it abolishes, along with these relations of production, the conditions of existence of class antagonism, of classes in general, and, thereby, its own class domination. In place of the old bourgeois society, with its classes and class antagonisms, there arises an association in which the free development of each is the condition for the free development of all*"[21].

The efforts of communist societies had to be directed toward reaching the final stage of communism, where Karl Marx himself had clearly established as early as the 19th century that "*in the higher phase of communist society, after the enslaving subordination of individuals to the division of labor – and, with it, the opposition between intellectual and physical labor; when labor ceases to be merely a means of existence and becomes itself the primary vital necessity; when, alongside the multifaceted development of individuals, the forces of production also grow, and all the sources of collective wealth will gush forth like a torrent - only then will the narrow limits of bourgeois law be completely overcome, and society will be able to inscribe on its banners: From each according to their abilities, to each according to their needs!*"[22].

Returning to the discussion regarding the most important privileged figures of the regime in Bihor and considering the territorial distribution of the 141 local specialists of the regime, we note that 97 of them carried out their activity in urban areas, while the remaining 44 operated in rural areas.

Their placement within the county leadership bodies is also interesting. Given that the vast majority of the Bihor nomenklatura consisted of people with average or below-average educational backgrounds, we find that, strictly speaking, the county leadership bodies were dominated by those with higher education – a sign that Marxist doctrine had been significantly modified in Bihor. Thus, among the full members of the Bureau of the Bihor County Committee of the R.C.P. (21 individuals) and alternate members (9 individuals), totaling 30 comrades, the situation regarding their level of education was as follows – with the note that graduates of the "Ștefan Gheorghiu" Academy were also considered to have higher education:

- higher education - 26
- elementary, secondary, vocational, and high school - 4

Regarding the ethnic origin of the 30 members and alternate members of the Executive Committee of the Bihor County Committee of the Romanian Communist Party, we can say that each nationality residing in Bihor was represented as follows:

- Romanians - 25
- Hungarians - 4
- Slovaks - 1

An interesting observation can be made here. It concerns a reality pointing toward a percentage representation that fairly faithfully respected the ethnic realities of Bihor County. The communists were quite attentive to this detail as well, especially given that towards the end of the 1980s, criticism from

[21] Karl Marx, Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist* [*The Communist Party Manifesto*], at https://www.marxists.org/romana/m-e/1848/manifest/index.htm, accessed on August 5, 2025.
[22] Karl Marx, *Critica Programului de la Gotha* [*Critique of the Gotha Programme*], at https://www.marxists.org/romana/m-e/1875/gotha/c01.htm, accessed on August 5, 2025.

Budapest regarding the discriminatory treatment to which Hungarians in Romania were subjected was becoming increasingly frequent[23].

We also have a relatively balanced representation from this perspective among the 633 delegates elected to participate in the County Conference of the Bihor R.C.P. organization, held on November 8, 1989. The 633 delegates were elected based on a representation quota approved at the Plenary Session of the Bihor County Committee of the R.C.P. in July 1989, which stipulated one delegate for every 170 party members as of July 31, 1989[24]. This means that only 0.61% of the total number of party members were present at the county conference on November 8, 1989, and, relative to the total population of Bihor, only 0.09%.

The ethnic composition of the delegates to the Bihor County Conference of Communists – using the terminology of the time when referring to ethnic groups, which were officially designated as cohabiting nationalities[25] - was as follows: "*Romanians 517, Romanians of Hungarian nationality 114, Romanians of Slovak nationality 2*"[26]. These figures help us understand the ethnic composition of party members in Bihor, as represented according to the ratio of 1 delegate per 170 party members. We can thus deduce that of the total 102,469, no fewer than 87,890 were Romanians, 19,380 were Hungarians, while 340 belonged to the Slovak minority. In percentage terms, 81.7% of party members in Bihor County were ethnic Romanians, 18% were ethnic Hungarians, and the remaining 0.3% were Slovaks.

Interesting data also emerges when we analyze the occupations of the 633 delegates. Thus, there were 249 workers, 146 farmers, 202 civil servants, and 36 officers; and if we examine their length of party membership, we see that 10 had been party members since before 1948, 166 joined between 1952 and 1965, 446 joined the Communist Party between 1965 and 1984, and only 11 of the delegates present joined the party between 1984 and 1989[27]. Furthermore, regarding the age of those attending as delegates at the conference, 26 were under 30 years old, 232 were between 30–40, 81 were between 41–50, and another 177 were over 50 years old[28].

It should also be noted that there was a certain balance in terms of gender representation: of the 633 delegates, 58.5% were men, while women accounted for 41.5%[29].

Returning to the "core" of the party nomenklatura in Bihor – that is, the 30 members of the Bihor County Committee Bureau of the Romanian Communist Party – concerning their fields of activity, half of them (51%) worked in the ideological sector, while the rest came from various economic sectors according to the following breakdown:

- political activists - 15 (51%)
- industry - 4 (13%)
- agriculture - 4 (13%)
- administration and law enforcement institutions - 4 (13%)
- banking system - 1 (3%)
- education - 2 (7%)

Finally, 29 of them were active and worked in urban areas, and only one in a rural area. The Secretariat of the Bihor County Organization of the Romanian Communist Party consisted of six people, all with higher education, while from the perspective of ethnic background, five were ethnic Romanians and one was ethnic Hungarian.

This was the local party nomenklatura, or the privileged officials of Bihor County in 1989. They enjoyed most of the privileges specific to the national communist nomenklatura. They were the party's trusted *comrades* at the local level, its backbone in Bihor County, and for this they had to be rewarded. They were the ones around whom the communist party's policies in Bihor were built during the final years of the regime – in this case, during its final year. Those elected to the county leadership structures at the

[23] Gabriel Moisa, *Kádár et Ceaușescu. Réunions tendues (1985)*, in *Chi era János Kádár?*, Rome, Carocci Publishing House, 2012, p. 98-117 (eds. Papo A., Nemeth G., Rosselli A.).
[24] A.N.S.J.Bh., inv.1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 1, f. 47.
[25] On this point, see Gabor Vincze, *Naşterea unei „Organizaţii fantomă" în România: Consiliul Oamenilor Muncii de Naţionalitate Maghiară* [*The Birth of a "Phantom Organization" in Romania: The Council of Working People of Hungarian Nationality*] in *Minoritatea maghiară în perioada comunistă* [*The Hungarian Minority during the Communist Period*], (eds. Olti Ágoston, Gidó Attila) Cluj Napoca; Publishing House of the Institute for Studying National Minorities, Kriterion Publishing House, 2009, p. 161-188.
[26] A.N.S.J.Bh., inv.1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, *file* 1, f. 47.
[27] *Ibidem*, f. 47-48.
[28] *Ibidem*, f. 48.
[29] *Ibidem.*

County Party Conference on November 8, 1989, held at the State Theater in Oradea, were to serve as the core members for the next five-year plan.

However, this was not meant to last just for the next five-year plan but for many more years, since for the vast majority of them, the events of December 1989 opened up unimagined horizons, and they became the backbone of the new political, governmental, and local administrative structures in the context of the transition to the democracy as we have known it over the past 35 years. The model from Bihor was not unique but part of a paradigm that encompassed all of Romania. Within this paradigm, a common nuance is noticeable, according to which the communist nomenklatura is detectable across all levels of post-December Romanian society, with elements belonging to the main power centers of the Romanian Communist Party.

Knowing Romanian society and taking a balanced view of the context and situation, we reach the conclusion that things unfolded this way because it could hardly have happened otherwise. However, this weighed decisively on the pace at which Romania broke away from communism – a very slow pace on its path toward a functional democratic system. The communist-type texture that built, supported, and gave direction to Romanian society after 1989 was very deeply anchored in pre-December Romanian realities, and did not know – and we believe did not even intend – to impart a different rhythm to Romania than the one we all know.

Of course, in addition to these privileged individuals, there was also a category of people who gravitated toward these trusted figures of the regime and who, in turn, enjoyed privileges substantial enough to prompt them to place themselves or agree to serve the regime. Describing them as members of the local nomenklatura might be going too far, but we do not believe we are mistaken in classifying them as part of that dense, solid fabric that left a deep imprint on the post-December period. Most of those at the forefront of post-1989 Romanian society up to the present day were drawn from these ranks. They were the ones who helped slow down the rapid march toward Western-style democracy, since they could not really understand what it was all about. Instead, they intuitively realized that if they did not stall the process, they would lose the privileges they had attained immediately after 1989 – and which they had already secured even before that year. Their presence in the public space after the fall of Nicolae Ceaușescu has been constantly felt, with their underground connections coming to the surface at specific moments in the evolution of events from that time until today. If we look only at what happened in Romania during the most recent local, parliamentary, and presidential elections, we come to the conclusion that their influence remains extremely significant, and the invisible web we mentioned binds them very tightly to one another.

Many had been lecturers or simply collaborators of the Intercounty Party School in Oradea, others collaborators of the Securitate or of other law enforcement structures belonging to the old regime – some proven with documents in order once the archives of the repressive institutions were declassified, while others remain unproven but were certainly in similar situations.

Before 1989, this “collaborationism” was done out of conviction, but also for minor benefits, such as a gas cylinder obtained out of turn, a kg of meat, or a fuel voucher beyond the monthly ration, an invitation to an official event, or an allocation of a more spacious home for those with larger families. Others, however, volunteered to serve the regime’s representatives, driven by the desire to obtain more significant benefits or, at times, by boundless pride intended to demonstrate their momentary power by aligning themselves with the powerful figures of the time. Few were those who had the opportunity to enjoy, for instance, a cup of coffee with the head of the Bihor Securitate right in his office – whether it was Ion Popescu until August 1989 or Dumitru Ogășanu afterward – discussing, how else, the major problems of Romania of that time, trying to find, naturally, solutions to preserve the regime. Just as few were those received at any hour of the day by the head of the municipal party organization, Gheorghe Groza, the head of the county party organization, Andrei Sorcoiu, or the secretary in charge of organizational affairs, Ioan Vulturar, for important and especially serious issues facing Romanian society, but also to solve their personal problems.

This is the category that can be considered the “minor nomenklatura” at the county level. Looking at things in perspective, we observe that it was perhaps more dangerous and slippery than those on the front lines, manifesting itself fully after 1989 up to the present day, using practices and habits acquired during communism. It was also the main breeding ground for cadres in the new political power structures, particularly the National Salvation Front but also other political parties; from among them were selected the administrative structures of the county, cities, and communes for a long time after 1989. Some had been less visible before 1989 as men of the regime, but after 1989 they could dissemble much more easily than, for example, former members of the Bihor County Committee of the R.C.P. could have done. Consequently, they could pose effectively and credibly as democrats – cardboard ones, it is true.

Most of those in this category were active before 1989 within the local political, ideological, and propaganda structures at the institutions where they worked, as well as around the Intercounty Party School and the County Party Committee[30]. They were collaborators of the regime, referred to in a document dated January 5, 1989, as "*the group of propagandists of the County Party Committee*"[31].

Looking at the names listed here – 140 individuals in total – we realize that most of them, along with the majority of the 633 delegates to the Bihor County Conference of the Romanian Communist Party on November 8, 1989, constituted the group that controlled Oradea and Bihor County after December 1989 – either they themselves or their successors. We find them starting in January 1990 in all political, administrative, economic, social, educational, cultural, and other spheres – practically everywhere – and they will contribute to organizing the new Romania according to their understanding, image, and likeness. They will form political parties – democratic, of course – they will administer, democratically of course, Oradea and Bihor County, they will control, now in a capitalist manner, the county's economy and "restructure" it according to their interests; and they will lead the judiciary, educational institutions, and cultural institutions.

In essence, they will insinuate themselves into, lead, and carefully control the entire Bihor society, being a multiplication of what happened at the national level. They have created a society that they still control quite firmly to this day, even though things have changed slightly in the meantime. What they have built over three and a half decades of Romanian democracy is very difficult to change, as the ramifications are complicated and hard to decipher, thus defining the destiny of the country for a long time. Any attempt at real change or reform – aimed at making the system as compatible as possible with a functional democracy – meets with incredible resistance, which emerges from every corner of Romanian society and from places that are impossible to detect. We firmly believe that this is largely due to the connections with the past held by far too many of those who still occupy important positions in Romanian society.

Let's consider that in Bihor County alone there were 633 (delegates to the County Conference of the Romanian Communist Party on November 8, 1989) plus 140 (the group of propagandists from the County Party Committee) – comrades who had become "gentlemen" and "ladies" – who, broadly speaking, "took control" of Bihor County. In total, therefore, 773 people, but they extended their reach through family members, loyal confidants, numerous "aunts" or "uncles," or others in the same category. How many there might have been nationwide – perhaps tens of thousands of people in the year 1990. They sense and scent one another. This is possible because they all think and act alike, and one of their primary distinguishing marks is the promotion of personal interest over institutional interest, lacking any ethics aimed at the societal and institutional consolidation of Romania. Coming from a communist background, most of them simply cannot understand that institutions should function first and foremost for the public good, and by no means be subordinated to personal interests.

All of them have created highly organized, impenetrable structures and can be found everywhere: in politics, administration, justice, state law enforcement structures, economy, education, culture, etc., in fact, shaping the face of Romania today. Realistically speaking, and given the Romanian context, we believe Romania could not possibly look any different than it does now. This does not mean that efforts should not be made to bring the country into line with the functional Euro-Atlantic democratic model and to distance Romania as far as possible from the "steppe" model of civilization.

Today, as we move further away from December 1989, things are becoming increasingly clear from this perspective. Gaining access to the archives, the Braudelian understanding of events over the long term, and simply historical observation show us with greater clarity how things actually were. Consequently, well-articulated scientific works have emerged, exposing painful truths. Some of the secrets of this world have been fully revealed[32]. All of them, however, demonstrate a remarkable quality of this minor nomenklatura: its ability to survive regardless of the political regime, leading to a possible conclusion that it was specifically prepared for this purpose during the final years of the regime. Future research will undoubtedly shed more light on this matter.

[30] Idem, inv.1285, *Comitetul Județean P.C.R. Bihor*, fond 1022, file 5, 1989, unnumbered.
[31] *Ibidem.*
[32] On this point, see Marius Oprea, *Moştenitorii Securităţii* [*The Heirs of the Securitate*], 2nd revised and expanded edition, Iași, Polirom Publishing House, 2018, and Cătălin Augustin Stoica, *România continuă. Schimbare şi adaptare în comunism şi postcomunism* [*Romania Continues. Change and Adaptation in Communism and Post-Communism*], Bucharest, Humanitas Publishing House, 2018.

NUMISMATICĂ

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.24

TEZAURUL DE MONEDE MEDIEVALE GĂSIT LA LEȘ (JUD. BIHOR). STRUCTURA TEZAURULUI ȘI CONCLUZII FINALE

Corina TOMA*

A HOARD OF MEDIEVAL COINS FOUND AT LEȘ (BIHOR COUNTY) – THE STRUCTURE OF THE HOARD AND FINAL CONCLUSIONS

ABSTRACT

In July 2023, in a forest near the village of Leș (Nojorid, Bihor County), a hoard consisting of 5,043 silver coins deposited in a clay jug was found using the metal detecting method. After archaeological research, another 24 coins were recovered. Three of the 5.067 coins are thalers from the first half of the 16th century issued in the mints of the Holy Roman Empire: Principality of Saxony, County of Öttingen and the city of Kaufbeuren. Except for the soldo minted in Aguilea under the patriarch Lodovico II di Teck (1412-1420) and a copper coin extremely corroded which cannot be identified, the rest of the coins within the hoard (4 grosz, 5053 denarii and 5 obols) were issued during the reings of Vladislav I (1440-1445), Matthias Corvinus (1458- 1490), Vladislav II Jagello (1490-1516), Louis II Jagello (1516-1526), John Zápolya (1526-1540) and Ferdinand I of Habsburg (1526-1564). The latest coin within the hoard, a denar struck in the first part of Ferdinand's reign, and the presence of the thalers enable us to date quite accurately when the hoard was buried. The article presents the catalog of all the 5.067 coins and final observations regarding the burial time and the scientific importance of this monetary find.

Keywords: Bihor County, hoard, the middle of the 16th century, Imperial thalers, Hungarian grosz, denarii and obols

Precizări

În volumul ce reunește lucrările sesiunii de comunicări științifice a Muzeului Țării Crișurilor susținute în octombrie 2023, am publicat o notă asupra tezaurului de monede medievale găsit în iulie 2023 în pădurea satului Leș, com. Nojorid, jud. Bihor[1]. Am prezentat atunci date privind descoperirea făcută prin detecție de metale și informațiile rezultate în urma cercetării arheologice.

La momentul respectiv am constatat că tezaurul este compus din taleri bătuți în monetăriile Imperiului Romano-German în prima jumătate a secolului al XVI-lea și din emisiuni ale Regatului Ungariei (groși, denari și oboli) bătuți de Matia Corvin (1458-1490), Vladislav al II-lea (1490-1516), Ludovic al II-lea (1516-1526), Ioan Zápolya (1526-1540) și Ferdinand I de Habsburg (1526-1564). Raportarea acestor informații preliminare la *corpus*-ul tezaurelor transilvănene ne-a făcut să adăugăm descoperirea de la Leș orizontului de tezaure îngropate între anii 1467-1540, în compoziția cărora domină denarii maghiari bătuți între anii 1467-1526, la care se adaugă, în număr mic, denarii lui Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg. Arareori apar emisiuni mărunte de argint ale Patriarhatului de Aquileia ori ale Regatului Bosniei și, în mod excepțional, aspri otomani.

Finalizarea procesului de restaurare și identificarea tuturor monedelor ne determină să revenim asupra acestei descoperiri în scopul prezentării structurii tezaurului și a concluziilor finale.

Catalogul monedelor

Din descoperirea făcută în extravilanul satului Leș (jud. Bihor), în custodia muzeului au intrat cca. 5.043 de monede din argint[2] și vasul ceramic în care ele au fost depozitate[3]. După încheierea procesului de restaurare s-a constatat că lotul predat de către descoperitori este format din 5.043 de monede, cărora li se adaugă cele 24 de monede găsite în urma cercetării arheologice; prin urmare, tezaurul găsit în pădurea satului Leș însumează 5.067 de monede[4].

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corinatoma00@yahoo.com; ORCID: 0000-0001-6096-6753.

[1] Toma 2024.

[2] Descoperitorii au predat monedele necurățate, scoase din vas, acoperite cu un strat consistent de depuneri verzui, datorate procesului de coroziune, ce a dus, în unele cazuri, la lipirea monedelor sub formă de „bulgări". Monedele au fost curățate chimic și mecanic de către restauratorii Teofil Mureșan și Ștefan Lipot (Laboratorul Restaurare).

[3] Vasul ceramic a fost curățat și restaurat de către Mariana Mechiș (Laboratorul Restaurare Ceramică). Pe pereții vasului fost observate urme de material textil, păstrat sporadic pe suprafața unora dintre monede, ce indică punerea monedelor într-un săculeț sau învelirea lor într-o bucată de pânză înainte de a fi depuse în vas.

[4] MȚCO nr. inv. N3623-N3646 și N3653-N8695.

După îndepărtarea produșilor de coroziune, s-a constatat că starea monedelor este una bună, piesele fiind în mare majoritate întregi. Fără a dispune de analize metalografice, pe baza informațiilor asupra standardelor de batere și a observației directe a pieselor, precizăm că monedele din tezaurul de la Leș sunt din argint; excepție fac câteva exemplare din cupru, cândva argintate (*e.g.* cazul unora dintre emisiunile lui Ioan Zápolya). Starea de conservare a permis, cu excepția unei monede din cupru, puternic corodată, identificarea următoarelor tipuri monetare:

- *Taleri* proveniți din Imperiul Romano-German, emisiuni ale Principatului Saxoniei (1531), Comitatului Öttingen (1541) și orașului Kaufbeurn (1542) (3 buc.).
- *Groși maghiari* bătuți de Matia Corvin (1458-1490), respectiv Ioan Zápolya (1526-1540) (4 buc.).
- *Denari maghiari* bătuți de Matia Corvin (1458-1490), Vladislav al II-lea Jagello (1490-1516), Ludovic al II-lea Jagello (1516-1526), Ioan Zápolya (1526-1540) și Ferdinand I de Habsburg (1526-1564) (5.053 buc.)
- *Oboli maghiari* bătuți de Vladislav I (1440-1445), Vladislav al II-lea (1490-1516) și Ludovic al II-lea (1516-1526) (5 buc.).
- Un s*oldo* al patriarhului de Aquilea, Lodovico II di Teck (1412-1420).

Catalogul monedelor conține informații privind emitentul, anul și locul baterii, greutatea și trimiterile la determinatoarele numismatice. În cazul monedelor care nu se regăsesc în determinatoare am redat înscrisurile circulare și mărcile monetare.

CATALOGUL MONEDELOR:

I. <u>STATELE GERMANE (Imperiul Romano-German)</u>

PRINCIPATUL DE SAXONIA

Johann Friedrich și Georg (1534-1539)

1.	Taler Pl. I/1	1531	Buchholz	Davenport 1979, 9722; Schnee 1982, p. 50/80; Keilitz 2002, p. 131/130 (anul 1531, nu 1534-1538).	28,85 g

ÖETTINGEN

Karl Wolfgang (1522-1549), Ludwig al XV-lea (1522-1557), Martin (1520-1549)

2.	Taler Pl. I/2	1541	-	Davenport, 1979, 9617	28,92 g

ORAȘUL KAUFBEURN (BAVARIA)

3.	Taler Pl. I/3	1542	-	Davenport 1979, 9344.	28,92 g

II. <u>PATRIARHATUL DE AQUILEA</u>

Lodovico II di Teck (1412-1420)

4.	Soldo Pl. I/8	f.an	Aquileia	-	0,40 g

III. <u>REGATUL UNGARIEI</u>

Vladislav I (1440-1444)

5.	Obol Pl. I/9	1444	Buda	Huszár 1979, p. 98-99/612 (1444); Pohl 1982 tab. 81/149-1 (1444)	0,21 g

Matia Corvin (1458-1490)

6.	Groș Pl. I/4	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 109-110/692 (1468-1470); Pohl 1982 tab. 99/193-2 (1469)	2,71 g
7.	Groș Pl. I/5	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 110/695 (1471-1481); Pohl 1982 tab. 99/197-3 (1479-1485).	2,94 g
8.	Groș Pl. I/6	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 110/695 (1471-1481); Pohl 1982 tab. 99/197-5 (1479-1485).	2,71 g
9.	Denar Pl. I/10	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 111/708 (1464, nu menționează această siglă monetară); Pohl 1982 tab. 107/208-9 (1468).	0,48 g
10-13.	Denari Pl. I/11	f. an	Buda	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 112/216-4 (1468).	0,35 g → 0,51 g
14-16.	Denari Pl. I/12	f. an	Košice	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982 tab. 112/216-6 (1468).	0,49 g → 0,53 g

17-18.	Denari Pl. I/13	f. an	Sibiu	Huszár 1979, p. 113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 216-7 (1468).	0,43 g → 0,50 g
19.	Denar	f. an	Kremnica	Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-8 (1468)	0,38 g
20-56.	Denari	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 112/216-9 (1469).	0,32 g → 0,65 g
57.	Denar	f. an	Kremnica	Réthy 1907 235B, Huszár 1979 p. 1112-113/717 (1468-1481), Pohl 1982 tab. 112/216-8 (1468) sau 216-9 (1469).	0,51 g
58-66.	Denari Pl. I/14	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 112/216-10 (1470).	0,38 g → 0,58 g
67-72.	Denari Pl. I/15	f. an	Kremnica	Réthy 1907 235A, Unger 1960/II 570 (1471-1481), Pohl 1972b 178 (1468-1470), Huszár 1979 718 (1471-1481), Pohl 1982 - emisiunile de Kremnica de tip 219 sunt datate între 1472-1478.	0,42 g → 0,57 g
73-110.	Denari Pl. I/16	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 113/216-13 (1470).	0,37 g → 0,62 g
111.	Denar Pl. I/17	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 112/216-14 (1468).	0,38 g
112-118.	Denari Pl. II/1	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/717 (1471-1481) – legenda avers; sigla K-V apare pentru tipul Huszár 718; Pohl 1982-.	0,46 g → 0,75 g
119-120.	Denari	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 112-113/717 (iconografie rv.) + 113/720 (legende – tipuri de scriere) (1468-1481); Pohl 1982 -.	0,41 g → 0,54 g
121.	Denar	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 112-113/717 (1468-1481)	0,52 g
122-142.	Denari Pl. II/2	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/718 (1471-1481); Pohl 1982, tab. 219-2 (1472-1478).	0,35 g → 0,57 g
143-151.	Denari Pl. II/3	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 112-113/718 (1471-1481); Pohl 1982, tab. 114/219-3 (1472-1478).	0,36 g → 0,56 g
152-166.	Denari Pl. II/4	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/718 (1471-1481); Pohl 1982, tab. Tab. 114/219-4 (1472-1478).	0,37 g → 0,73 g
167.	Denar Pl. II/5	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/718 (1471-1481); Pohl 1982, tab. 115/219-5 (1472-1478).	0,55 g
168-170.	Denari Pl. II/6	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/718; Pohl 1982, tab. Tab. 115/219-6 (1472-1478).	0,47 g → 0,58 g
171-172.	Denari	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 112-113/718 (1471-1481)	0,33 g → 0,58 g
173-223.	Denari Pl. II/7	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/719 (1482-1486); Pohl 1982, tab. 116/221-1 (1479-1485).	0,36 g → 0,87 g
224-244.	Denari Pl. II/8	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/719 (1482-1486); Pohl 1982, tab. 116/221-2 (1479-1485).	0,41 g → 0,65 g
245-251.	Denari Pl. II/9	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/719 (1482-1486); Pohl 1982, tab. 116/221-3 (1479-1485).	0,43 g → 0,61 g
252-433.	Denari Pl. II/10	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/719 (1482-1486); Pohl 1982, tab. 116/221-4 (1479-1485).	0,33 g → 0,66 g
434-440.	Denari	f. an	marca neclară	Huszár 1979, p. 113/719 (1482-1486).	0,35 g → 0,56 g
441.	Denar Pl. II/11	f. an	fără marcă monetară.	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490); Pohl 1982, tab. 117/222-1.	0,56 g
442-443.	Denari Pl. II/12	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490); Pohl 1982, tab. 117/222-6.	0,47 g → 0,50 g
444.	Denar Pl. II/13	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490); Pohl 1982, tab. 117/222-7.	0,59 g
445-456.	Denari Pl. II/14	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490); Pohl 1982, tab. 117/222-9.	0,33 g → 0,70 g
457-460.	Denari Pl. II/15	f. an	Baia Mare	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490); Pohl 1982, tab. 118/222-10 (spade).	0,42 g → 0,54 g
461.	Denar Pl. II/16	f. an	Batere dublă Revers ilizibil	Huszár 1979, p. 113/720 (1482-1490).	0,50 g
462-537.	Denari Pl. II/17	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/722 (1489-1490); Pohl 1982, Tab. 118/223-1 (1488).	0,40 g → 0,71 g

538-559.	Denari Pl. II/18	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/722 (1489-1490); Pohl 1982, Tab. 118/223-2 (1489).	0,33 g → 0,65 g
560-561.	Denari Pl. II/19	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/722 (1489-1490); Pohl 1982, tab. 118/223-3 (1490).	0,48 g → 0,56 g
562.	Denar Pl. II/20	f. an	Kremnica (fals?)	Huszár 1979, p. 113/722 (1489-1490); Pohl 1982, tab. 118/223-3 (1490).	0,33 g
563-568.	Denari Pl. II/21	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 113/722 (1489-1490); Pohl 1982, tab. 118/223-4 (1487).	0,45 g → 0,67 g
569-570.	Denari Pl. II/22	f. an	Viena	Huszár 1979, p. 113/724 (1468-1481); Pohl 1982, tab. 119/226 (1487-1490).	0,37 g → 0,46 g
Vladislav al II-lea (1490-1516)					
571-585.	Denari Pl. II/23	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 (Av. - leu), 804 (Rv. - nimb) (1490-1502); Pohl 1982, tab. 121/238-1 (1492-1493).	0,44 g → 0,60 g
586-590.	Denari Pl. II/24	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 (Av. - leu), 804 (Rv. - nimb) (1490-1502); Pohl 1982, tab. 121/238-2 (1495).	0,38 g → 0,68 g
5921-597.	Denari Pl. II/25	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 (Av. - leu), 804 (Rv. - nimb) (1490-1502); Pohl 1982, tab. 121/238-3 (1496).	0,41 g → 0,65 g
598-622.	Denari Pl. II/26	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 (Av. - leu), 804 (Rv. - nimb) (1490-1502); Pohl 1982, tab. 121/238-4 (1497).	0,33 g → 0,71 g
623.	Denar Pl. II/27	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 -av., 804- rv. (1490-1502); Pohl 1982, tab. 121/238 (1-4).	0,41 g
624.	Denar Pl. II/28	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/803 (av. – leu), 804 (rv. – nimb) (1490-1502); Pohl 1982, tab. 122/238-6.	0,64 g
625-631.	Denari Pl. II/29	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/805 (1500-1502); Pohl 1982, 243-1.	0,42 g → 0,68 g
632-6700.	Denari Pl. II/30	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/806 (1500-1502); Pohl 1982, 241-1 (1500-1502).	0,34 g → 0,68 g
701.	Denar Pl. II/31	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/806 (1500-1502); Pohl 1982, 241-1.	0,41 g
702-790	Denari Pl. II/32	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (1500-1502); Pohl 1982, 242-1 (foto a-b).	0,34 g → 0,73 g
791-835.	Denari Pl. II/33	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807(caract.: Fecioara cu Pruncul pe întregul flan, taie legenda) (1500-1502); Pohl 1982, 242-1.	0,40 g → 0,66 g
836-856.	Denari Pl. II/34	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (caract.: Fecioara în medalion, cerculețe, pe rv. Lit. E = 3) (1500-1502); Pohl 1982, 242-1.	0,39 g → 0,73 g
857.	Denar Pl. II/35	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (1500-1502); Pohl 1982, 242-1. Rv:Fecioara în medalion, floare în loc de cerc/punct	0,55 g
858-859.	Denari Pl. III/1	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (1500-1502); Pohl 1982, 242-2. Rv.: Fecioara cu Pruncul în medalion, elementele separatoare - cerculețe	0,50 g → 0,59 g
860.	Denar Pl. III/2	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (1500-1502); Pohl 1982, 242-2. Rv.: Fecioara cu Pruncul în medalion, elementele separatoare - flori	0,48 g
861-863.	Denari Pl. III/3	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/807 (Fecioara cu Pruncul în medalion, pe rv. E = 3) (1500-1502); Pohl 1982, 242-2.	0,35 g → 0,54 g
864-884.	Denari Pl. III/4	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/809 - caract.: Fecioara cu coroană înaltă (1500-1502); Pohl 1982, 245-1(a).	0,38 g → 0,61 g

885-910.	Denari Pl. III/5	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/808-809 (1500-1502); Pohl 1982, 245-1(hibrid). Aversul hibrid: vultur H808+legenda H809; Reversul: H809 (Fecioara cu coroană mare)	0,42 g → 0,75 g
911-915.	Denari Pl. III/6	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/808 (Av.- legenda) și 125/809 (Rv. - Fecioara cu coroană mare) (1500-1502); Pohl 1982, 245-1 (b) (m - mic, pe rv. N răsturnat).	0,49 g → 0,71 g
916.	Denar	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/808-809 (1500-1502); Pohl 1982, 245-1. Aversul hibrid: vultur H808+legenda H809; Reversul: H809	0,56 g
917-938.	Denari Pl. III/7	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/809 (Fecioara cu coroană mare) (1501-1502); Pohl 1982, 245-2.	0,44 g → 0,61 g
939.	Denar Pl. III/8	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/809 (1501-1502); Pohl 1982, 245-2.	0,59 g
940-976.	Denari Pl. III/9	f. an	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/808 (legendele Av.: *m*; Rv.: *N* răsturnat)) și 125/809 (Rv. Fecioara cu coroană mare) (1500-1502); Pohl 1982, 245-2.	0,41 g → 0,71 g
977.	Denar Pl. III/10	1501	Kremnica	Huszár 1979, -; Pohl 1982, - . fals de epocă	0,52 g
978.	Denar Pl. III/11	1503	fără marcă.	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-1 (1503).	0,55 g
979.	Denar Pl. III/12	1503	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-2 (1503).	0,57 g
980-994.	Denari	1503	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3 (1503).	0,49 g → 0,63 g
995-1096.	Denari	1505	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3 (1505).	0,34 g → 0,75 g
1097-1196.	Denari	1506	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3 (1506).	0,36 g → 0,67 g
1197-1318.	Denari	1507	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3 (1507).	0,38 g → 0,64 g
1319-1436.	Denari	1508	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3 (1508).	0,43 g → 0,63 g
1437-1526.	Denari	150	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-3.	0,39 g → 0,73 g
1527-1529.	Denari	150	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-3 (?).	0,51 g → 0,58 g
1530.	Denar	1511	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-3.	0,53 g
1531-1536.	Denari	an ilizibil	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, 253-3 (an incert: 1503-1508, 1511).	0,46 g → 0,54 g
1537.	Denar	1508?	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, 253-4 (1508?).	0,31 g
1538.	Denar	1508	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-7.	0,54 g
1539.	Denar	1510	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-7 (nu figurează anul 1510).	0,52 g
1540-1541.	Denari	$15^{0}8$	-	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-8.	0,42 g → 0,45 g
1542-1544.	Denari	1517	Baia Mare	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-10.	0,51 g → 0,56 g
1545.	Denar	1512	Baia Mare	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-12 (an 1518).	0,46 g
1546.	Denar	1514	Baia Mare	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 127/253-13 (1514).	0,52 g
1547-1571.	Denari	1508	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.	0,45 g → 0,60 g
1572-1704.	Denari	1509	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (1509).	0,47 g → 0,65 g

1705-1885.	Denari	1510	Kremnica	Huszár 1979, p. 125/811; Pohl 1982, 253-4 (1510).	0,34 g → 0,65 g
1886-2014.	Denari	1511	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (1511).	0,46 g → 0,62 g
2015-2160	Denari	1512	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (1512).	0,42 g → 0,63 g
2161-2296.	Denari	1513	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (1513).	0,46 g → 0,61 g
2297-2416.	Denari	1515	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.	0,49 g → 0,65 g
2417-2495.	Denari	1516	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (1516).	0,46 g → 0,65 g
2496-2607.	Denari	151 (1514 ?)	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.	0,42 g → 0,61 g
2608-2617.	Denari	151(...)	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. -.	0,41 g → 0,65 g
2618-2620.	Denari	151	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (151).	0,51 g → 0,56 g
2621.	Denar	151	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4 (151).	0,45 g
2622	Obol	-	Kremnica	Huszár 1979, p. 126/814 (1490-1499); Pohl 1982, tab. 122/240-2 (nach 1498).	0,13 g

Ludovic al II-lea (1516-1526)

2623-2716.	Denari Pl. III/13	1516	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1 (1516).	0,47 g → 0,60 g
2717-2941.	Denari	1517	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1 (1517).	0,42 g → 0,62 g
2942-3137.	Denari	1518	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1 (1518).	0,38 g → 0,63 g
3138-3370.	Denari	1519	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1 (1519).	0,40 g → 0,68 g
3371.	Denar	151(...)	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1 (1516-1519).	0,56 g
3372-3405.	Denari	1520	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1.	0,47 g → 0,69 g
3406-3607.	Denari	1520	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-2 (1520).	0,44 g → 0,69 g
3608-3775.	Denari	1521	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-2.	0,39 g → 0,66 g
3776-3777.	Denari	1521	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-3.	0,49 g → 0,57 g
3778-3779.	Denari	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-4.	0,58 g → 0,59 g
3780.	Denar	1522	Buda	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-5.	0,47 g
3781.	Denar Pl. III/14	1515	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 130/255-11.	0,47 g
3782-3812.	Denari	1526	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 130/255-11 (1526).	0,41 g → 0,65 g
3813-3824.	Denari Pl. III/15	1526	Buda	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl tab. 131/255-16.	0,46 g → 0,65 g
3825-4041.	Denari	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-18 (1526).	0,39 g → 0,73 g
4042-4047	Denari	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-18 (1527).	0,45 g → 0,63 g
4048-4049.	Denari	1526/1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-18 (1526 sau 1527).	0,45 g → 0,52 g

4050-4191.	Denari	1525	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-19 (1525).	0,40 g → 0,65 g
4192-4481.	Denari	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-19 (1526).	0,36 g → 0,74 g
4482-4485.	Denari	an ilizibil	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-3 sau 19.	0,30 g → 0,55 g
4486-4514.	Denari	1525	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-20 (1525).	0,39 g → 0,66 g
4515-4774.	Denari	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-20 (1526).	0,37 g → 0,81 g
4775.	Denar	1525/1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-20.	0,64 g
4776-4777.	Denari	1525	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-21.	0,44 g → 0,54 g
4778.	Denar	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-21.	0,46 g
4779-4792.	Denari	1526	Košice	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-24 (excepția în scrierea literei C).	0,40 g → 0,73 g
4793-4801.	Denari	1526	Košice	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-24.	0,51 g → 0,61 g
4802-4804.	Denari	1527	Košice	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-24 (excepția în scrierea literei C).	0,51 g → 0,61 g
4805.	Denar	1527	Košice	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-24.	0,53 g
4806.	Denar	1526\1527	Košice	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-24 (excepția în scrierea literei C).	0,57 g
4807-4819.	Denari	1526	Baia Mare	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-25.	0,40 g → 0,72 g
4820-4823.	Denari Pl. III/16	1526	Baia Mare	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 132/255-28 .	0,43 g → 0,66 g
4824-4825.	Denari	1525	Baia Mare	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 130/255-29 (1525).	0,34 g → 0,47 g
4826-4829.	Denari	1526	Baia Mare	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 130/255-29 (1526).	0,42 g → 0,58 g
4830-4833.	Denari	1526	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 130/255-33.	0,44 g → 0,59 g
4834.	Denar Pl. III/17	1526	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 133/255-36.	0,61 g
4835-4904.	Denari	1526	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl tab. 131/255-38 (1526).	0,40 g → 0,84 g
4905-4943.	Denari	1527	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl tab. 131/255-38 (1527).	0,43 g → 0,82 g
4944.	Denar	1526 sau 1527	Visegrád	Huszár 1979, p. 130/841; Pohl tab. 131/255-38.	0,53 g
4945.	Denar	1526	Kremnica	Huszár 1979, p. 130/841?; Pohl 1982, tab. 131/255-?.	0,52 g
4946-4948.	Denari	1526	Kostajnica	Huszár 1979, p. 130/844; Pohl 1982, tab. 134/256.	0,44 g → 0,55 g
4949.	Obol	1520-1521	Kremnica	Huszár 1979, p. 131/855; Pohl 1982, tab. 138/259-1.	0,23 g
4950-4951.	Oboli	1508-1519	Kremnica	Huszár 1979, p. 131/855; Pohl 1982, tab. 139/259-2.	0,22 g → 0,24 g

Ioan Zápolya (1526-1540)

4952.	Groș Pl. I/7	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 134/878 (1527); Pohl 1982 tab. 140/264 (1527)	3,12 g
4953-4989.	Denari Pl. III/18	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 142/265-14.	0,41 g → 0,68 g

4990-4993.	Denari Pl. III/19	1527	Cluj-Napoca	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 140/265-4.	0,48 g → 0,59 g
4994-5003.	Denari Pl. III/20	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 140/265-3.	0,41 g → 0,68 g
5004-5005	Denari Pl. III/21	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 135/883; Pohl 1982, tab. 143/266-267.	0,57 g → 0,62 g
5006	Denar Pl. III/22	1527	Kremnica	Huszár 1979 -; Pohl 1982 -. Av: IOHANNES · R · VNGARI · 1527 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp C (punct dedesubt) – M	0,57 g
5007	Denar Pl. III/23	1527	-	Huszár 1979, -; și Pohl 1982, -;. Av: IOHANNES · R · VNG(A?) · 1527 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp S – T	0,70 g; miez de cupru, probabil argintat
5008-5009.	Denari Pl. III/24	1527	Baia Mare	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 142/265-18.	0,31 g → 0,43 g
5033.	Denar Pl. III/25	1527	-	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 141/265-12.	0,45 g
4957.	Denar Pl. III/26	1528	-	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 141/265-13.	0,45 g
5012.	Denar Pl. III/27	1527	Baia Mare	Huszár 1979, p. 135/881; Pohl 1982, tab. 141/265-19.	0,54 g
5013.	Denar Pl. III/28	1527	Baia Mare	Huszár 1979, p. 135/888; Pohl 1982, tab. 144/276.	0,46 g
Ferdinand I (1527-1564)					
5014-5017.	Denari Pl. III/29	1527	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,49 g → 0,56 g
5018-5019.	Denari Pl. III/30	1528	fără marcă monetară	Huszár 1979, p. 143/934.	0,47 g → 0,69 g
5020-5024.	Denari Pl. III/31	1528	Košice	Huszár 1979, p. 144/943.	0,43 g → 0,56 g
5025-5043.	Denari	1528	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,41 g → 0,68 g
5044-5048.	Denari	1529	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,49 g → 0,61 g
5049.	Denar Pl. III/32	1529	-	Huszár 1979, p. 143/937. Av: FERDINAND · D · G · R · VNG · 1529 Deasupra scutului: cruce cu brațe egale între două globule Rv: PATRONA * VNGARIE, în câmp B - H	0,48 g
5050.	Denar Pl. III/33	1530	Kostajnica	Huszár 1979, p. 145/955. Av: FERDINA · D · G · R · VN · 1530 Rv: PATRON * VNGAR, în câmp N - S	0,36 g
5051.	Denar Pl. III/34	1530	-	Huszár 1979, p. 145-146/958. Av: FERDINA(ND) · D · G · R · VNG · 1530 Rv: PATRONA * VNGARIE, în câmp P - H	0,55 g
5052.	Denar Pl. III/35	1530	-	Huszár 1979, p. 146/960. Av: FERDINAND · D · G · R · VNG · 1530 Rv: PATRONA * (ancoră) * VNGARIE	0,53 g
5053-5057.	Denar	1530	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,46 g → 0,61 g
5058.	Denar	1531	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,49 g
5059-5060.	Denari	1533	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,51 g → 0,63 g
5061.	Denar	1535	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,49 g
5062-5063.	Denari	1536	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,45 g → 0,59 g
5064.	Denar	1537	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,53 g
5065.	Denar	1544	Kremnica	Huszár 1979, p. 143/935.	0,27 g (fragment)

IV. <u>MONEDE NEIDENTIFICATE</u>

5066. Posibil a fi un denar din perioada Vladislaw I (1440-1444) – Interregnum (1445-1446); 0,48 g; 14,9x15,4 mm.

5067. Denar maghiar necurățat, pe fețele căruia se păstrează bucăți din pânza în care au fost depuse monedele în vasul ceramic.

Structura tezaurului

Tezaurul de monede găsit la Leș (jud. Bihor) are o structură identică cu tezaurele îngropate în perioada premergătoare destrămării Regatului Ungariei și constituirii Principatului Transilvaniei. Nucleul tezaurului îl formează cei 5.053 denari maghiari, la care se adaugă: 3 taleri imperiali bătuți în monetările cercurilor monetare Saxonia Superioară și Suabia (Principatul Öttingen și orașul Kaufbeuren), 4 groși maghiari bătuți de regii Matia Corvin (1458-1490) și Ioan Zápolya (1526-1540), 5 obolii maghiari din vremea domniei lui Vladislav I (1440-1445), Vladislav al II-lea (1490-1516) și Ludovic al II-lea (1516-1526), precum și un *soldo* al patriarhului de Aquilea, Lodovico II di Teck (1412-1420).

Cronologic, cea mai veche emisiune este moneda de un soldo a patriarhului de Aquileia Lodovico II di Teck[5], iar cea mai recentă este denarul bătut de Ferdinand I în 1544. Talerul de Öettingen (1541), cel de Kaufbeuren (1542) și denarul de Kremnica din 1544 fixează momentul ascunderii tezaurului de la Leș spre mijlocul deceniului cinci, într-o perioadă de criză a numerarului mărunt ce explică cvasi-absența tezaurelor monetare transilvănene pentru aproape două decenii (cca. 1530/1540-1551)[6].

Până la găsirea tezaurului de la Leș, orizontul de tezaurizare conturat după 1467 se încheia cu tezaure ascunse pe parcursul deceniului patru[7]. În ciuda duratei lungi (1467-1530/1540), numărul tezaurelor monetare cunoscute este extrem de mic și analiza structurii numerarului aflat în circulație în spațiul transilvan s-a bazat pe informațiile oferite de nouă tezaure ce însumează cca. 3.400 de monede. Eșantionul mic nu a afectat concluziile analizei statistice, confirmate acum de descoperirea de la Leș: structura numerarului este dominată în mod categoric de denarii maghiari (peste 96%), care au alimentat constant masa monetară aflată în circulație în perioada 1467-1526.

Distribuția pe emitenți a denarilor maghiari arată că mai mult de jumătate din cei aproape 3.300 de denari identificați în tezaurele analizate în 2016 erau emisiunile regelui Matia Corvin (57%), urmați de denarii lui Vladislav al II-lea (36%) și Ludovic al II-lea (5%)[8]. Având în vedere data ascunderii tezaurului de la Leș, modificarea ponderii pe emitenți a denarilor este una firească: Matia Corvin (11,1%)[9], Vladislav al II-lea (40,5%) și Ludovic al II-lea (46%). Procentul denarilor bătuți de Ioan Zápolya și Ferdinand I rămâne unul scăzut (cca. 1% pentru fiecare), sugerând o dereglare în aprovizionarea cu monedă măruntă, asociată cu neîncrederea populației față de moneda nouă și selectarea pentru tezaurizare a denarilor bătuți de Matia Corvin, Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea aflați încă în circulație[10]. Analiza comparativă a repartizării denarilor celor trei emitenți pe monetării și ani de batere demonstrează că numerarul tezaurizat este direct influențat de volumul și durata baterii monedelor aflate în circulație la acea vreme[11].

a) *Situația denarilor bătuți de regele Matia Corvin*

- Denari bătuți înainte de reforma monetară din 1647 sunt prezențe excepționale: câte o emisiune de Buda din 1464 apare în tezaurele Șieu II și Iara[12], la care se adaugă emisiunea de Baia Mare din tezaurul de la Leș. Raritatea denarilor din perioada ante-reformă se explică prin extragerea lor din circulație ca urmare a reînnoirii anuale a monedelor și punerii în aplicare a noilor prevederi monetare.
- În perioada 1468-1470 au fost activate aproape toate monetăriile regatului (Kremnica, Baia Mare, Buda, Košice, Sibiu). Cel mai bine reprezentate sunt monetăriile din Kremnica și Baia Mare, cu emisiunile de Kremnica din 1468 și 1469, respectiv cele de Baia Mare din 1470, anii în care producția monetară a atins intensitatea maximă (Tab. 1). Procentul deținut în tezaurul de la Leș, comparativ cu situația din tezaurul de la Iara îngropat spre sfârșitul deceniului trei, indică accelerarea ieșirii din circulație pe parcursul deceniului următor.
- Închiderea monetăriilor, cu excepția celei de la Kremnica, și încetinirea ritmului de batere în perioada 1470-1478 este oglindită de numărul denarilor în tezaure, inclusiv în cel de la Leș, unde, comparativ cu tezaurul de la Iara, se constată aceeași situație, a dispariției accelerate din circulație pe parcursul deceniului patru (Tab. 2).

[5] Emisiunile patriarhului de Aquilea Lodovico II di Teck (soldi da 12 bagattini) sunt piese prezente frecvent, în număr mic, în tezaurele transilvănene (*vezi tezaurele* Șieu II, Cetatea Severinului, Iara, Enciu și Săldabagiu de Munte). Rămânerea lor în circulație se datorează asemănării ponderale cu moneda maghiară.

[6] Întreruperea tezaurizării monedelor are drept cauză penuria de numerar cauzată de dispariția din circulație a denarilor vechi (emisiunile lui Matia Corvin și ale celor doi regi din dinastia Jagellonilor), în contextul rivalității politice și monetare dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg și a pătrunderii masive a denarilor lui Ferdinand I de Habsburg abia după ocuparea Transilvaniei de către trupele austriece (1551). Afluxul constant al denarilor maghiari în Transilvania reîncepe după această dată și, concomitent, reapare și fenomenul tezaurizării. Noile loturi sunt formate exclusiv din denari maghiari și transilvăneni ce reflectă prevalența în circulație a denarilor lui Ferdinand I de Habsburg și dispariția, până spre mijlocul secolului al XVI-lea, a denarilor bătuți înainte de 1526 (Toma 2016, p. 61 și urm., p. 343-345/Appendix C).

[7] Pap 2002a, p. 217-218; Toma 2016, p. 36/Tab. 3, p. 339-341/Appendix B.

[8] Toma 2016, p. 39/Tab. 5

[9] Cu excepția denarului de Baia Mare din 1464, denarii sunt emisiuni reformate.

[10] Toma 2016, p. 51-53 (cu bibliografia consultată la acea vreme).

[11] Analiza vizează eșantionul format din șapte din cele nouă tezaure catalogate în 2016 (Toma 2016, p. 39 și urm.), la care se adaugă tezaurul de la Săldăbagiu de Munte, jud. Bihor (Toma 2023, p. 107-125) și tezaurul de la Leș (jud. Bihor).

[12] Pohl 1982, p. 208/2 și 4.

- Intensificarea producției la Kremnica și reactivarea monetăriei de la Baia Mare, singurele în funcțiune între 1479-1485, este reflectată de frecvența și numărul mare al denarilor din această perioadă (Tab. 2 și 3).
- Denarii emiși între 1487-1490 în monetăria din Kremnica dețin ca pondere locul secund, sugerând o diminuarea a producției monetare. Chiar și după descoperirea tezaurului de la Leș, ce aduce un surplus prin numărul mai mare al denarilor bătuți în 1488, ponderea le este asigurată ce cei 243 de denari datați în anul 1489 din tezaurul de la Iara (Pl. 1/Tab. 4). Cea mai slabă reprezentare rămâne pentru denarii bătuți cu stema familiei Zápolya în monetăriile din Wrocław și Viena, ultimii prezenți în toate tezaurele analizate (Tab. 4).

Dacă în tezaurele transilvănene ascunse înainte de sfârșitul deceniului trei, ponderea denarilor lui Matia Corvin depășește 55% din totalul denarilor maghiari, după mai bine de un deceniu de absență a tezaurelor, descoperirea de la Leș arată prezența redusă în circulație a denarilor lui Matia Corvin spre mijlocul deceniului al cincilea: din 5.052 de denari maghiari identificați doar 562 sunt emisiuni din vremea lui Matia Corvin (11,1%).

	Buda			Košice	Sibiu	Kremnica			Baia Mare			?
	216/3	216/4	216/5	216/6	216/7	216/8	216/9	216/10	16/13	216/14	216/15	
	1470	1468	1469	1468	1468	1468	1469	1470	1470	1468	1468	
Șieu II	-	1	2	1	2	4	7	3	11	-	-	-
Sălciva	-	3	2	4	1	12	24	-	38	-	-	-
Cetatea Severinului		1		-	-	1	3	1	-	-	-	-
Făgăraș (județ)	-	1	-	-	-	1	3	1	5	-	-	-
Iara	-	7	3	6	4	15	38	-	58	1	-	-
Enciu	-	-	3	-	-	4	6	-	11	1	1	2
Săldabagiu de Munte	-	-	-	3	1	1	-	-	22	-	-	1
Leș	-	4	-	3	2	-	37	9	38	1	-	2

Tab. 1. Distribuția denarilor lui Matia Corvin bătuți în perioada 1468-1470 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

	Kremnica	Kremnica						Kremnica				
	217	219/2	219/3	219/4	219/5	219/6	?	221/1	221/2	221/3	221/4	?
	1470-1471	1472-1478						1479-1485				
Șieu II	-	3	2	3	2	4	-	32	-	1	52	-
Sălciva	8	14	7	10	-	7	-	47	140	8	120	-
Cetatea Severinului	2	1	-	1	1	1	-	6	5	-	12	-
Făgăraș (județ)	-	1	1	5	1	1	-	11	5	4	20	4
Iara	23	22	13	27	2	12	2	61	50	7	173	22
Enciu	5	7	-	2	1	1	-	12	8	-	37	-
Leș	-	21	9	15	1	3	-	51	21	7	182	7

Tab. 2. Distribuția denarilor lui Matia Corvin bătuți în perioadele 1470-1478 și 1479-1485 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

	Kremnica		Baia Mare					?
	222/2	222/5	222/6	222/7	222/8	222/9	222/10	
	1485	?					1479-1485	
Șieu II	-	-	2	-	2	2	2	-
Sălciva	-	-	3	-	-	3	-	-
Cetatea Severinului	1	1	2	-	-	5	-	-
Făgăraș (județ)	1	-	-	-	-	-	-	2
Iara	-	-	4	-	-	8	4	2
Enciu	-	-	2	-	-	2	2	-
Leș	1	-	2	1	-	12	4	1

Tab. 3. Distribuția denarilor lui Matia Corvin bătuți în perioada 1479-1485 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

	Kremnica					Wrocław	Viena
	223/1	223/2	223/3	223/4	Incerte	224	226
	1488	1489	1490	1487		1474-1481	1487-1490
Șieu II	1	30	1	2	67	1	1
Sălciva	-	-	-	3	-	-	3
Cetatea Severinului	27	-	2	1	-	1	3
Făgăraș (județ)	-	40	1	-	-	-	4
Iara	-	243	-	5	4	1?	6
Enciu	35	6	-	2	1	-	2
	76	22	3	6	-	-	2

Tab. 4. Distribuția denarilor lui Matia Corvin bătuți în perioada 1487-1490 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

b) *Situația denarilor bătuți de regele Vladislav al II-lea Jagello*

În tezaurele transilvănene atribuite grupei cronologice 1467-1540, denarii lui Vladislav al II-lea dețin o pondere de 36% din totalul denarilor maghiari (3.294 monede)13F[13]. În tezaurul de la Leș au fost identificați 5.052 de denari maghiari, ponderea denarilor lui Vladislav al II-lea fiind de 40,5% (2.051 monede). Politica monetară dusă de Vladislav al II-lea împarte aceste emisiuni, cu și fără milesim, în trei categorii distincte14F[14]:

- Denarii fără milesim bătuți la Kremnica între 1490-1499 dețin ponderea cea mai mică15F[15]. Preponderența emisiunilor din anul 1497 evidențiază relația directă cu volumul producției monetare (Tab. 5).

	Kremnica						
	237 1490-1491	238/1 1492-1493	238/2 1495	238/3 1496	238/4 1497	238/6 1499	?
Șieu II	-	9	-	6	-	-	-
Sălciva	-	8	2	5	9	3	-
Cetatea Severinului	3	-	2	-	7	-	-
Făgăraș (județ)	1	1	-	5	5	-	-
Iara	-	12	4	16	37	2	-
Enciu	1	1	1	4	8	-	-
Leș	-	15	5	7	25	1	1

Tab. 5. Distribuția denarilor lui Vladislav al II-lea bătuți în perioada 1490-1499 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

- Denarii fără milesim din perioada 1500-1502 sunt emisiuni de Kremnica. Ponderea lor indică o batere intensă, cu diverse formule ale înscrisurilor monetare și numeroase variante iconografice (Tab. 6).

	Kremnica								
	241/1	241/2	242/1	242/2	243/1	243/2	245/1	245/2	?
	1500-1502		1500-1502		1500-1502		1501-1502		
Șieu II	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sălciva	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Cetatea Severinului	7	-	5	-	6	2	7	-	-
Făgăraș (județ)	11	1	13	4	-	-	1	-	-
Iara	47	-	16	20	2	-	3	6	-
Enciu	7	-	-	-	-	-	17	-	-
Leș	70	-	156	6	7	-	52	60	2

Tab. 6. Distribuția denarilor lui Vladislav al II-lea bătuți în perioada 1500-1502 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

- Denari cu milesim bătuți între 1503-1516 la Kremnica și, rar, la Baia Mare dețin o pondere covârșitoare (Tab. 7a-c)[16]. Fără informații asupra denarilor din tezaurul de la Iara, observațiile asupra distribuirii pe ani de batere nu sunt concludente, dar tezaurul de la Leș lasă să se întrevadă volumul baterii și ponderea lor în circulație.

	Kremnica											
	253/1	253/2		253/3								?
	1503	1503	1504	1503	1504	1505	1506	1507	1508	150[illegible]	1511	
Cetatea Severinului	-	-	1	-	-	6	3	2	6	-	-	-
Făgăraș (județ)	-	-	-	-	4	3	5	5	4	-	-	-
Iara	-	2	-	4			213					
Enciu	-	-	-	1	4	3	9	4	8	-	-	-
Leș	1	1	-	15	-	102	100	122	118	93	1	6

Tab. 7a. Distribuția denarilor lui Vladislav al II-lea bătuți în perioada 1503-1508 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

[13] Toma 2016, p. 39/Tab. 4-5, p. 49.
[14] Lakos 1960.
[15] Toma 2016, p. 45/Tab. 7a, p. 49/Tab. 3.
[16] Toma 2016, p. 45/Tab. 7b, p. 49/Tab. 3.

	Kremnica										Kremnica	
	253/4										253/7	
	1508	1509	1510	1511	1512	1513	1514 (151[illegible])	1515	1516	?	1508	1510
Cetatea Severinului	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Făgăraș (județ)	2	4	5	6	7	3	4	3	3	-	-	-
Iara	275											
Enciu	-	3	6	5	1	4	-	5	3	-	-	-
Leș	26	133	181	129	146	136	112	120	79	14	1	1

Tab. 7b. Distribuția denarilor lui Vladislav al II-lea bătuți în perioada 1508-1516 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

	Monetărie neidentificată	Baia Mare	Baia Mare	Baia Mare
	253/8	253/10	253/12	253/13
	1508	1517	1518	1514
Cetatea Severinului	-	-	-	-
Făgăraș (județ)	-	-	-	-
Iara				
Enciu	-	-	-	-
Leș	2	3	1	1

Tab. 7c. Distribuția denarilor lui Vladislav al II-lea bătuți în perioada 1508-1516 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

c) *Situația denarilor bătuți de regele Ludovic al II-lea Jagello*

Denarii regelui Ludovic al II-lea sunt exclusiv emisiuni din categoria *antiqua moneda*, denarii devalorizați bătuți între 1521 și 1525 lipsesc din tezaure. În cazul tezaurelor analizate în 2016, denarii bătuți în monetăria din Kremnica între anii 1516 și 1521 dețin un procent de peste 70% din cuantumul monedelor acestui emitent; restul sunt emisiuni din anii 1525-1527 bătute în monetăriile din Kremnica, Košice, Visegrád și Baia Mare, dar procentele sunt irelevante dacă avem în vedere atât numărul și dimensiunea tezaurelor, cât și data ascunderii lor[17].

Semnificativ poate fi tezaurul de la Leș, unde, din cei 5.052 de denari maghiari idntificați, 2.326 sunt denari din vremea domniei lui Ludovic al II-lea (cca. 46%). Distribuția emisiunilor pe monetării și ani de batere împarte emisiunile în părți aproape egale. Cu excepția unui exemplar bătut în monetăria din Visegrád, aproape jumătate sunt emisiuni de Kremnica din anii 1516-1522, iar restul (50,2%) sunt emisiuni din anii 1525-1527 ale aceleiași monetării. Emisiunilor de Kremnica li se adaugă (în număr mic) denari bătuți în monetăriile din Visegrád, Košice, Baia Mare, Buda și, în mod excepțional, trei denari ai atelierului din Kostajnica (Croația) (Tab. 8a-b).

	Kremnica					Visegrád	Buda	Kremnica	
	255/1	255/2	255/3	255/4	255/5	255/11	255/16	255/18	255/19
Făgăraș (jud.)	1516-1, 1517-5, 1518-1, 1519-3	-	-		-	-	-	-	-
Iara	1516/20-65	1519/21-25	-	-	1526-2	1526-2	-	1526-2	1525/26-4
Enciu	1516-1, 1517-3, 1518-9, 1519-7	1520-4, 1521-4	-	-	-	1526-2	-	1526-6	1525-4, 1526-2
Marghita II	1517-1	1521-1	-	-	-	-	-	-	-
Leș	1516-94, 1517-225, 1518-196, 1519-233, 1520-34, incerte -1	1520-202, 1521-168,	1521-2	1526-2	1522-1	1515-1; 1526-31	1526-12	1526-217, 1527-6, incerte-2	1525-142, 1526-290, incerte-4

Tab. 8a. Distribuția denarilor lui Ludovic al II-lea bătuți în perioada 1515/1516-1527 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

[17] Toma 2017, p. 36/Tab. 3, p. 39/Tab. 4-5.

	Kremnica		Košice	Baia Mare			Visegrád			Kremnica	?	Kostajnica
	255/20	255/21	255/24	255/25	255/28	255/29	255-33	255/34	255/36	255/38		256
Făgăraș (jud.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iara	1525/26-3	-	1526-3	1526-1	-	-	-	-	-	1527-1	-	-
Enciu	1525-2, 1526-8	-	1526-2	-	-	-	-	1526-1	-	1527-3	1526-1	-
Marghita II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Leș	1525-29, 1526-260, incerte-1	1525-2, 1526-1	1526-23, 1527-4, incerte-1	1526-13	1526-4	1525-2, 1526-4	1526-4	-	1526-1	1526-70, 1527-39, Incerte-1	1526-1	1526-3

Tab. 8b. Distribuția denarilor lui Ludovic al II-lea bătuți în perioada 1515/1516-1527 potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

d) *Situația denarilor bătuți de regii Ioan Zápolya* și *Ferdinand I de Habsburg*

Nucleul tezaurelor transilvănene și, implicit al masei monetare aflate în circulație, îl formează denarii maghiari bătuți între anii 1467 și 1526, la care se adaugă câteva dintre emisiunile regilor Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg. Spre deosebire de tezaurele de la Iara, Enciu și Marghita, în concordanță cu dimensiunea lotului, numărul monedelor celor doi regi rivali se ridică în tezaurul de la Leș la câteva zeci de exemplare, cele mai multe, prezențe inedite, nesemnalate în tezaurele menționate (Tab. 9-10)[18].

	Cluj	Kremnica				Baia Mare		?	?	Baia Mare
	265/4	265/3	265/14	266/267	inedit	265/18	265/19	265/12	265/13	276
Iara	1527-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Enciu	1527-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Leș	1527-4	1527-10	1527-37	1527-2	1527-2	1527-2	1528-1	1527-1	1528-1	1531-1

Tab. 9. Distribuția denarilor lui *Ioan Zápolya* potrivit variantelor identificate de Pohl 1982.

	Kremnica		Košice	?	Cluj	Kostajnica	?	
	935	934	943	937	940 sau 941	955	958	960
Iara	-	-	-	-	1528-1	-	-	-
Enciu	1528-1	-	-	-	-	-	-	-
Margita II	1527-1, 1529-1, 1532-1	-	-	-	-	-	-	-
Leș	1527-4, 1528-19, 1529-5, 1530-5, 1531-1, 1533-2, 1535-1, 1536-2, 1537-1, 1544-1	1528-2	1528-5	1529-1	-	1530-1	1530-1	1530-1

Tab. 10. Distribuția denarilor lui *Ferdinand I de Habsburg* potrivit variantelor identificate de Huszár 1979.

Concluzii finale

În analiza preliminară a tezaurului de la Leș, reaminteam că orizontul tezaurelor formate din denari maghiari emiși între anii 1467 și 1526, cărora li se adaugă (în număr mic) denari bătuți de Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg, se încheie cu descoperiri datate înainte de anul 1540, ultimele fiind tezaurele de la Iara (jud. Cluj) și Enciu (jud. Bistrița-Năsăud), închise cu monede bătute în 1528. Înainte de a avea o identificare individuală a monedelor, am atribuit tezaurul de la Leș acestei grupe de tezaure și am propus *extinderea limitei acestui orizont de tezaurizare până spre anul 1551*, când, odată cu instaurarea temporară a administrației habsburgice, începea pătrunderea masivă a denarilor lui Ferdinand I de Habsburg în circulația monetară transilvăneană și, implicit, schimbarea structurii numerarului tezaurizat[19].

Observațiile preliminare rămân valabile, iar distribuția pe emitenți a denarilor maghiari confirmă fenomenele discutate deja în istoriografia de specialitate, *i.e.* structura numerarului aflat în circulație spre mijlocul secolului al XVI-lea, reacția populației la pătrunderea simultană a emisiunilor regilor rivali Ioan Zapolya și Ferdinand I de Habsburg și scoaterea accelerată din circulație a monedei vechi, adică a denarilor bătuți de Matia Corvin, Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea.

[18] Toma 2023, p. 366-367.

[19] În comparație cu perioada precedentă, numerarul tezaurizat între anii 1551-1578 este format în proporție covârșitoare din denari maghiari (cca. 99%), la care se adaugă, inconstant și în număr mic, denari transilvăneni bătuți de Ioan Sigismund Zápolya. În privința atribuirii denarilor maghiari, în tezaurele îngropate după 1551 apar modificări semnificative: moneda veche bătută înainte de 1526 apare în procente nesemnificative, prevalând denarii lui Ferdinand I de Habsburg (Toma 2016, p. 61-69).

Cel mai important aspect rămâne prezența talerilor. Cercetările anterioare au arătat că cel mai timpuriu tezaur transilvănean ce conține taleri ar fi descoperirea de la Oroiu (jud. Mureș)[20], însă, pe baza baza unor dovezi indirecte, s-a acceptat ideea că talerii din spațiul austro-german au pătruns în Transilvania încă de la mijlocul secolului al XVI-lea[21]. După cum anunțam în abordarea preliminară, când data de închidere era dată de talerii Principatului Öttingen (1541) și orașului Kaufbeuren (1542), denarul din 1544 nefiind încă curățat și identificat, *tezaurul de la Leș atestă numismatic pătrunderea în Transilvania a talerilor imperiali, urmați îndeaproape de cei din statele germane[22], încă din deceniul premergător mijlocului secolului al XVI-lea.*

Bibliografia consultată:

Chirilă E., Pintea V., Tezaurul de la Enciu (r. Bistrița), sec. XV-XVI, în *Apulum*, 6, 1967, 323-335.

Davenport J. S., *German Talers, 1500-1600*, Frankfurt Am Main, 1979. (https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18247195, ultima accesare 04.04.2025).

Gyöngyössy M., Szapolyai János pénzverése, în *Századok*, 149, 4, 2015, 959-973.

Jeszenszky G., II Lajos denárai, în *Numizmatikai Közlöny*, 26-27 (1927-1928), 1931, 127-143.

Huszár L., *Mátyás pénzei. Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Kötet*, Budapest e.n., 1940, 549-574.

Huszár L., János király denárai, în *Numizmatikai Közlöny*, 51-52 (1951-1952), 1952, 38-47.

Huszár L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest-München, 1979.

Huszár L., *Habsburg-Házi Királykor Pénzei, 1527-1657*, Budapest, 1975.

Kenyeres D., Szapolyai János és I. Ferdinánd denárainak gyakorisága a tápéi lelet alapján, în *Az érem*, 52, 1, 1996, 1-8.

Keilitz C., *Die sächsischen Münzen. Typenkatalog unter Einbeziehung der Goldgulden und Schreckenberger ab Beginn der Prägungen*, Regenstauf, 2002.

Murgescu B., *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996.

Pap Fr., Milea Z., Fenești V., Tezaurul monetar din secolele XV-XVI de la Iara (jud. Cluj), în *Studii și Cercetări de Numismatică*, 5, 1971, 179-192.

Pap Fr., Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben (15.-18. század), în *Numizmatikai Közlöny*, 1992, 92-93 (1991-1992), 115-126.

Pap Fr., *Repertoriul numismatic al Transilvaniei și Banatului secolelor 11-20. Despre circulația monetară în Transilvania și Banat, secolele 11-20*, Cluj-Napoca, 2002.

Pap Fr., Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526-1571, în *Acta Musei Napocensis*, 1992, 24-25 (1987-1988), 623-629.

Pap Fr., Circulația monetară în Transilvania și Banat (secolele XIV-XV), în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 92-97 (1998-2003), 146-151, 2003, 211-214.

Pohl A., *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapest, 1982.

Resch A., *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Sibiu, 1901.

Schnee G., *Sächsische Taler 1500-1800 und Abschläge von Talerstemplen in Gold und Silber (Dukaten, Mehrfach-Taler, Halbtaler)*, Frankfurt am Main, 1982.

Székely György V., Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban, în *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* (1981–1982), 1991, 177-190.

Tătaru C., Munteanu Cl., Un tezaur monetar medieval descoperit în Banat, în *Cercetări numismatice*, 26, 2020, 109-119.

Toma C., *Tezaure monetare și tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII*, Oradea, 2016.

Toma C., Un tezaur monetar din vremea regelui Matia Corvin (11458-1490) descoperit la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor), în *Crisia*, 53, 2023, 107-125.

Toma C., Notă asupra tezaurului de monede medievale găsit la Leș (com. Nojorid, jud. Bihor). Cercetarea arheologică și date numismatice preliminare, în *Interferențe. Trecut, Prezent, Viitor. Lucrările Sesiunii Internaționale de Comunicări Științifice a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal 12-13 octombrie 2023*, Crisia, vol. LIII, supliment nr.1, 2023, Oradea, 2023, 362-381.

Unger E., *Magyar Éremhatározó. II füzet (1307-1540)*, Budapest, 1960.

Velter, C. Știrbu A.-M., Circulația în Țările Române a monedelor de argint cu valoare ridicată emise de statele, orașele și forurile ecleziastice germane, în perioada secolelor XVI-XVII, în *Cercetări Numismatice*, 8, 2002, 273-308.

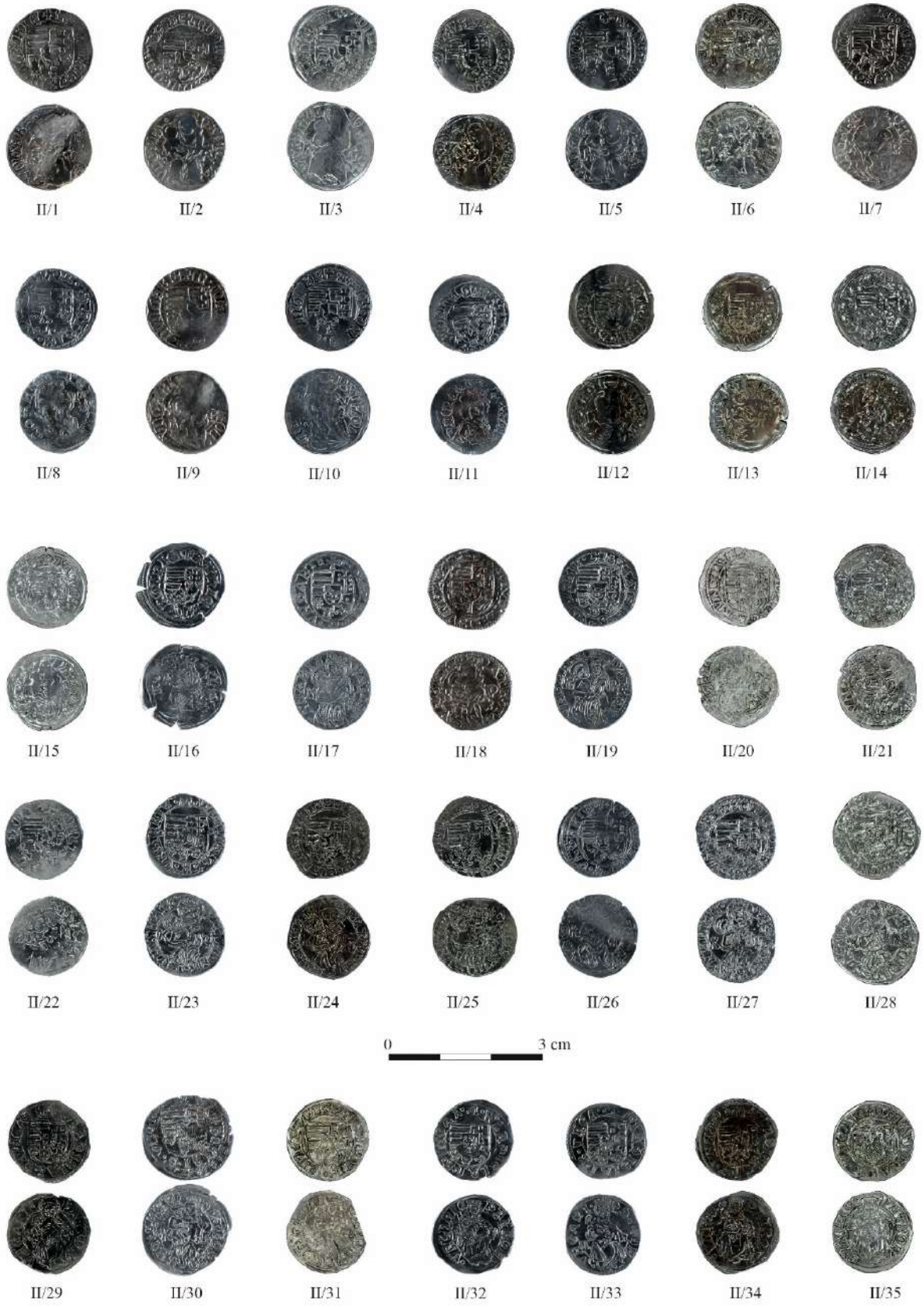

[20] Pap 2002, p. 120 (termenul *post quem* 1565). Loturile luate în calcul de Ana-Maria Velter și Constanța Știrbu atestă prezența talerilor în tezaurele transilvănene abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea (Velter, Știrbu 2002, p. 284).

[21] Murgescu 1996, p. 138, 168; Velter, Știrbu 2002, p. 274-275.

[22] Velter Știrbu 2002, p. 274-275.

Pl. I. Monede din tezaurul de la Leș (com. Nojorid, jud. Bihor):
taleri imperiali (1-3); soldo de Aquileia (8); groși (4-7), obol (9) și denari maghiari (10-17).

Pl. II. Monede din tezaurul de la Leș (com. Nojorid, jud. Bihor):
denari maghiari bătuți de Matia Corvin (1-22) și Vladislav al II-lea (23-35).

Pl. III. Monede din tezaurul de la Leș (com. Nojorid, jud. Bihor): denari maghiari bătuți de Vladislav al II-lea (1-12), Ludovic al II-lea (13-17), Ioan Zápolya (18-28) și Ferdinand de Habsburg (29-35).

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.25

MONETE ROMANE ÎNTR-O PODOABĂ DE CAP MODERNĂ

Radu ARDEVAN*
Alin PRALEA**

ROMAN COINS IN A MODERN HEADDRESS

ABSTRACT

The Romanian scholar Ioan Mihályi de Apșa also had a numismatic collection, now lost. The Maramureș Museum preserves a silver headdress that belonged to his family. It includes 17 imperial Roman denarii from the 2nd century AD. We proceeded to classify them and to arrange them chronologically (see *Appendix I*).

The pieces in question could even come from the Teceu monetary hoard, discovered in 1874 and later dispersed, without having been studied. It is known that I. Mihályi had kept 320 coins from it, but they were lost after the installation of communist power in Romania. A forensic analysis, with the technical means of contemporary physics, of the small lots preserved from the hoard could possibly confirm this origin of these 17 denarii.

Keywords: coin hoard, Teceu, Ioan Mihályi de Apșa, numismatic collection, imperial denarii, headdress

În colecțiile Muzeului Maramureșului din Sighetu Marmației, care include și Casa Memorială Ioan Mihályi de Apșa, se păstrează și o mare parte din lăsământul renumitului cărturar[1]. Printre obiectele care au aparținut familiei sale există și un grup de monete romane imperiale, prinse în monturi de argint și legate între ele cu un lănțișor din același material (vezi Fig. 1). Deși seamănă cu o brățară ori un colier (salbă), piesa în discuție este de fapt o „podoabă de cap cu bani”[2]; cunoscută în numeroase culturi tradiționale, ea apare ocazional și în portul popular românesc. Are o lungime totală de 76 cm și figurează în inventarul muzeului la nr. 9198.

Acest ornament capilar compozit pare să fi fost folosit de fiicele lui Ioan Mihályi de Apșa, probabil pentru momente festive, când ele se îmbrăcau în veșminte tradiționale. Pe o fotografie de epocă, făcută cândva între 1900 și 1908 și păstrată la muzeu în același fond, apar două dintre domnișoarele Mihályi – Iustina și Irina – în port popular[3], iar Irina poartă pe cap tocmai ornamentul prezentat acum (vezi Fig. 2).

Această podoabă de cap suscită un interes special tocmai pentru că încorporează 17 monete antice. Este vorba de denari romani imperiali, destul de bine conservați. Evident, la dispunerea lor în bijuteria modernă nu s-a ținut cont de cronologia emitenților, ci eventual doar de aspectul lor estetic. Determinarea denarilor nu ridică probleme deosebite, dar, pentru a le studia, monetele au fost numerotate de la dreapta spre stânga (vezi Fig. 3). Numărul primit atunci figurează atât în catalogul realizat, cât și în ilustrarea fiecăreia, fiind marcat cu litere boldate alături de numărul curent primit la ordonarea lor cronologică.

Dimensiunile fiecărei piese au putut fi măsurate cu precizie. De asemenea, s-a putut stabili axa fiecărei monete. Dar faptul că se află încastrate în monturi și incluse în textura ornamentului de cap din argint împiedică orice tentativă de cântărire a lor. Așa că s-au trecut în catalog doar diametrele și axa pentru fiecare. Toate sunt evident circulate, parțial deteriorate, dar starea lor de conservare este satisfăcătoare și stabilă. Catalogul lor complet apare în Anexa 1, iar ilustrația lor figurează în Planșa I.

Putem vedea că toate cele 17 monete sunt denari din secolul II p. Chr.: 6 de la Hadrian, 1 pentru Sabina, apoi 5 de la Antoninus Pius și alți 2 pentru diva Faustina I, în sfârșit 3 din vremea lui Marcus Aurelius – câte unul pentru Lucius Verus, respectiv Faustina II și Lucilla. Dispunerea lor cronologică nu reflectă fenomene monetare din epocă: domnia lui Hadrian și cea a lui Antoninus Pius sunt reprezentate la fel, cu câte 7 denari fiecare, iar cea a lui Marcus Aurelius doar cu trei. Totuși, și acest material monetar antic merită să fie cunoscut și pus la dispoziția cercetării.

De o importanță mult mai mare pentru știință ar fi proveniența monetelor, dacă s-ar putea stabili, precum și soarta acestei bijuterii moderne. Cele două probleme se întrepătrund și le vom urmări împreună.

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; rardevan@gmail.com; ORCID: 0009-0003-2673-6286.
** Muzeul Maramureșului, Sighetu Marmației; alin.pralea@yahoo.com

[1] Pentru viața și activitatea acestuia, vezi: Todincă 2014, p. 2-8; Kacsó 2011, p. 389, 394; ERSIR III, p. 222-223.

[2] Precizarea o datorăm prof. dr. Tudor Sălăgean, director al Muzeului Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Îi adresăm și pe această cale mulțumirile noastre.

[3] Informații menționate într-o notiță pe dosul fotografiei. Ioan Mihályi a avut 11 copii, trei băieți și opt fete.

Mai întâi, trebuie observat că Ioan Mihályi de Apșa a colecționat monete antice și s-a preocupat să le studieze[4]; de la el au rămas două caiete în care sunt catalogate peste 130 de monete antice din colecția sa – adică foarte puțin, odată ce el menționa că ar avea cam o mie de piese, din care 636 de argint (desigur, nu toate antice)[5]. Dar acest material s-a pierdut în cea mai mare parte. După al Doilea Război Mondial, statul comunist a confiscat toate proprietățile familiei Mihályi, iar obiectele de valoare s-au risipit[6]. Din colecția numismatică s-au mai putut identifica doar mici fragmente[7], între care și ornamentul capilar discutat acum.

Chiar și acestea au avut un destin zbuciumat. În patrimoniul muzeului local au intrat doar 49 de monete romane și podoaba cu 17 denari de argint. Dar, în data de 2 februarie 1992, toate aceste piese au fost furate; numai podoaba de cap a putut fi recuperată ulterior și readusă la muzeu. Cu ocazia constatării furtului s-a întocmit și un „Proces-verbal de evaluare” de către colectivul de atunci al Muzeului Maramureșului, condus de directorul M. Dăncuș: în acest document, podoaba cu bani în chestiune apare la poziția 14, fiind considerată „colier”, iar alături figurează mențiunea că monetele provin din tezaurul de la Teceu (vezi Fig. 4). Este singura indicație privind proveniența acestor denari imperiali.

De fapt, nu știm ce temei are această afirmație. Desigur, M. Dăncuș văzuse constituirea acestei colecții muzeale și vorbise cu moștenitorii familiei Mihályi. Așa că s-ar putea să fi dispus de informații mai precise despre obiectele provenite de la această familie și ajunse în muzeul condus de el. Este iarăși posibil ca aceste informații să nu fi fost consemnate în scris. În plus, este puțin probabil ca un muzeograf pasionat, așa cum era și el, să fi oferit cu bună știință date incorecte despre aceste piese de muzeu.

Credem că există o modalitate indirectă de a testa credibilitatea acestei indicații.

Or, se știe că tezaurul de la Teceu a fost descoperit accidental în 1874, în localitatea Teceu Mare (ung. Técső, ucr. Tjačevo) din Maramureșul istoric, pe malul de nord al Tisei; este situată astăzi în Ucraina[8]. Se compunea din peste 1.100 de denari imperiali de argint, de la Vitellius până la Septimius Severus. Dar tezaurul s-a risipit imediat după descoperire, fără să fi fost studiat[9]. I. Mihályi asistase la descoperire și dispusese trimiterea a 782 de denari la Muzeul Național Maghiar[10], dar păstrase 320 de piese în colecția proprie; după moartea colecționarului, acest fond monetar s-a risipit treptat[11]. Doar 49 de monete din tezaur mai figurau în 1992 în inventarul Muzeului Maramureșului (cum s-a arătat mai sus). Un lot de alți 56 de denari din colecția Mihályi a ajuns în colecția familiei Pipaș din Bocicoiu Mare și acesta a fost studiat detaliat[12]. Remarcăm starea generală a denarilor din acest lot: piese din argint bun, dar tocite, circulate, cu deteriorări; îndeosebi, reversul lor părea mai afectat.

Consultând manuscrisele ce cuprind o parte mică din colecția de monete antice a lui I. Mihályi, am observat aceleași caracteristici și pentru piesele de la Teceu cuprinse în ele[13]. Și tot așa se prezintă și denarii din podoaba de cap ce aparținuseră familiei Mihályi.

Așadar, deși ne lipsesc datele certe, putem spune că proveniența celor 17 denari din ornamentul capilar discutat acum chiar din tezaurul de la Teceu este posibilă. Mai precis, ar putea fi vorba despre piese din cele reținute în colecția cărturarului maramureșean curând după descoperire. Dar numai eventuale noi surse scrise ar putea confirma această ipoteză.

În orice caz, folosirea unor monete din tezaurul aflat în 1874 pentru o podoabă de familie nu este deloc neverosimilă. Trebuie să avem în vedere mentalitatea și comportamentul colecționarilor de monete antice de la sfârșitul secolului al XIX-lea – de fapt, aproape identice cu atitudinea muzeelor și universităților față de aceste artefacte. Piesele erau adunate pentru valoarea lor artistică și documentară, pentru raritatea lor, dar nu se avea în vedere importanța celor grupate în tezaure. În cazul acestora din urmă, de obicei se urmărea un evantai cât mai larg al emisiunilor unui emitent anume, iar prezența mai multor piese identice ori măcar asemănătoare oferea posibilitatea înstrăinării acestora prin vânzare ori schimb între deținători. În muzee, monetele erau ordonate pe tipuri, cu puțină atenție la eventuala lor apartenență la vreun tezaur sau la un anume sit arheologic[14]. Iar colecțiile numismatice particulare reprezentau ceva viu, mereu în transformare; alături de noi achiziții, colecționarii practicau schimbul de monete între ei, pentru a obține o varietate cât mai mare de tipuri și de emitenți.

[4] Iuga 2003, p. 226, nota 371; Kacsó 2011, p. 389, nota 40; Ivanciuc 2012, p. 8, nota 8; Todincă 2014, p. 12.
[5] Ardevan, Pralea 2025, p. 111-112.
[6] Todincă 2014, p. 18-22.
[7] Iuga 2003, p. 225-227, 229-233; Kacsó 2011, p. 394, 442.
[8] Kacsó 2011, p. 442 (greșit la Vizauer 2003, p. 217, nr. 8)
[9] Sășianu 1980, p. 174-175; Vida 2009, p. 576; Kacsó 2011, p. 442, cu bibliografia problemei.
[10] În anul 2000 mai figurau în inventarele muzeului budapestan doar 29 de denari din acest tezaur (Iuga 2003, p. 232-233).
[11] Iuga 2003, p. 225.
[12] Iuga 2003, p. 226-227, 229-231.
[13] Ardevan, Pralea 2025, p. 115-119.
[14] Găzdac et alii 2006, p. 11-13.

Aceasta era și viziunea lui Ioan Mihályi de Apșa asupra problemei. Istoric și cercetător serios, el colecționa monete romane și le studia cu mijloacele accesibile atunci[15]. A arătat interes major pentru marele tezaur de la Teceu și s-a implicat în recuperarea a cât mai multe dintre piesele sale; un număr considerabil au ajuns în colecția sa personală[16]. Scopul major urmărit era ilustrarea istoriei antice a românilor prin asemenea descoperiri din fosta Dacie[17]. Dar el însuși a donat câteva monete din tezaur, desigur, din cele păstrate în colecția proprie a Episcopiei Greco-Catolice de Lugoj[18]. Putem crede că mai multe monete, exemplare aparent identice, vor fi fost folosite la schimb cu alți numismați amatori ai vremii; de altfel, el însuși a compilat a doua oară catalogul neterminat al colecției sale numismatice, oferind o versiune modificată[19] – semn că între timp compoziția colecției suferise unele schimbări.

Prin urmare, este verosimilă folosirea chiar a unor monete din descoperirea de la Teceu ajunse în posesia lui I. Mihályi, eventual apreciate ca „dublete" de către colecționar, la confecționarea unei podoabe feminine de cap pentru familie. Gestul s-ar încadra între practicile comune și universal acceptate ale colecționarilor vremii.

Deocamdată nu se poate spune mai mult. Posibilitatea pe care am indicat-o s-ar putea verifica prin studierea aprofundată, cu analize fizice detaliate, a exemplarelor păstrate din tezaurul de la Teceu, ori cu eventuale surse scrise suplimentare.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1	„Podoaba de cap cu bani" din colecția Muzeului Maramureșului.
Fig. 2	Iustina și Irina Mihályi de Apșa în port tradițional (pe la 1900-1908).
Fig. 3	„Podoaba de cap cu bani", cu numerotarea monetelor romane.
Fig. 4	Fotocopia procesului-verbal de evaluare din 2 februarie 1992.
Planșa I	Monetele din „podoaba de cap cu bani", în ordine cronologică.

Abrevieri bibliografice

Periodice și colecții

Marmatia	=	Marmatia. Arheologie – numismatică, Baia Mare.
MCA	=	Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MCSEE	=	Monedă și comerț în Sud-Estul Europei, Sibiu.
RIC	=	*Roman Imperial Coinage*, London, I (1923) – X (1994).

Cărți și studii

Ardevan 2012 = R. Ardevan, *Monedele antice din colecția Episcopiei greco-catolice de Lugoj*, MCSEE 4, 2012, p. 63-78.

Ardevan, Pralea 2025 = R. Ardevan, A. Pralea, *Monete antice din colecția lui Ioan Mihályi de Apșa*, MCA Supplementum III. In memoriam Eugen Nicolae, București, 2025, p. 111-122 (sub tipar).

ERSIR = V. Spinei, D. N. Rusu (coord.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, I – V, Suceava, 2021.

Găzdac et alii 2006 = C. Găzdac, L. Călian, Á. Alföldy-Găzdac, *Roman Republican Coinage in the National History Museum of Transylvania*, Cluj-Napoca, 2006.

Iuga 2003 = G. M. Iuga, *Monede din tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Teceu*, Marmatia, 7/1, 2003, p. 225-243.

Ivanciuc 2012 = T. Ivanciuc, *Din arheologia Țării Maramureșului. Istoricul cercetărilor. Bibliografia străină*, Marmatia, 10/1, 2012, p. 7-22.

Kacsó 2011 = C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Baia Mare, 2011.

Sășianu 1980 = Al. Sășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980.

Todincă 2014 = Gh. Todincă, *Centenar Ioan Mihályi de Apșa (1844-1914)*, Sighetu Marmației, 2014.

Vida 2009 = I. Vida, *Late 2nd century Sarmatian coin hoards*, în Sz. Biró (Hrsg.), *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*, Győr, 2009, p. 573-585.

Vizauer 2003 = V. Vizauer, *Un denar roman găsit la Sighetu Marmației*, Marmatia 7/1, 2003, p. 213-223.

[15] Ardevan, Pralea 2025, p. 111-112.
[16] Iuga 2003, p. 225.
[17] Ivanciuc 2012, p. 8; Todincă 2014, p. 8-12.
[18] Ardevan 2012, p. 67 (nr. 29), 68 (nr. 35, 36, 41), 69 (nr. 45, 48).
[19] Ardevan, Pralea 2025, p. 112.

Ilustrații

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

Anexa 1

Catalogul monetelor din podoaba de cap a familiei I. Mihályi

1. (**13**) D Hadrian. 16,92 x 19,83 mm, axa 6.
   Av.: (IMP CAES)AR TRAIAN – HADRIAN(VS AVG) Cap laureat dr. Rv.: P M (T)- R – (POT C)OS III Roma șede pe cuirasă și arme spre dr., cu lance și *parazonium*.
   RIC II, p. 350, nr. 78 (Roma, a. 119-122).
2. (**1**) D Hadrian. 16,99 x 17,93 mm, axa 6.
   Av.: (HADRI)ANVS – AV(G) COS III P(P) Cap laureat dr. Rv.: Legenda ilizibilă. Roma în picioare stg., cu coif și hastă lungă în stg., în dr. flexată Victoriola.
   Hibrid. Av. Hadrian, RIC II, p. 367-378, nr. 227-329 (Roma, a. 134-138); Rv. Traian, RIC II, p. 252, nr. 115 (Roma, a. 103-111).
3. (**9**) D Hadrian. 16,56 x 17,43 mm, axa 7.
   Av.: (HAD)RIANVS – AVG CO(S III P P). Cap dr. Rv.: (FIDES) – PVBLICA Fides în picioare spre dr., cu spice și un coș cu fructe.
   RIC II, p. 368, nr. 241 A (Roma, a. 134-138).
4. (**7**) D Hadrian. 16,56 x 16,88 mm, axa 7.
   Av.: (HADRI)ANVS – AVG COS (III) P P Bust laureat dr. Rv.: LIBERA(LI) – TAS AVG VI Liberalitas în picioare spre stg., cu *tessera* și *cornucopia*.
   RIC II, p. 369, nr. 253 (Roma, a. 134-138).
5. (**5**) D Hadrian. 16,81 x 17,51 mm, axa 6.
   Av.: HA(DRI)ANVS – AVG COS III P P Cap dr. Rv.: (TE)LLVS – S(TABIL) Tellus în picioare spre stg., cu coarnele plugului și greblă; în dr. spice.
   RIC II, p. 372, nr. 276 (Roma, a. 134-138).
6. (**11**) D Hadrian. 17,81 x 16,40 mm, axa 7.
   Av.: (HA)DRIANVS – AV(G C)OS III P P Cap dr. Rv.: VO(TA – PVBLICA) Hadrian ca preot în picioare spre stg. face o libație cu patera pe un altar.
   RIC II, p. 373, nr. 290 (Roma, a. 134-138).
7. (**10**) D Hadrian: Sabina. 16,49 x 17,12 mm, axa 6.
   Av.: SABINA – AVGVSTA Cap diademat dr. Rv.: IVNONI – (REGI)NAE Iuno în picioare spre stg. cu pateră și sceptru.
   RIC II, p. 386, nr. 395 a (Roma, a. 117-134).
8. (**12**) D Antoninus Pius. 16,71 x 17,18 mm, axa 6.
   Av.: (ANTO)NINVS – AVG PIVS P P Cap laureat dr. Rv.: (TR POT – COS II / COS IIII ?) Două mâini împreunate, cu caduceu și spice.
   RIC III, p. 32, nr. 54 (Roma, a. 139) sau p. 43, nr. 136 (Roma, a. 145-161).
9. (**8**) D Antoninus Pius. 18,06 x 17,18 mm, axa 5.
   Av.: (A)NTONINVS AVG – PIVS (P P TR P) COS III Cap laureat dr. Rv.: (GENIO) – SENATVS Geniul senatului în picioare spre stg., cu ramură și sceptru.
   RIC III, p. 34, nr. 69 (Roma, a. 140-143).
10. (**4**) D Antoninus Pius. 18,19 x 17,69 mm, axa 12.
    Av.: ANTONINVS - AVG PIVS P P Cap laurear dr. Rv.: CO(S – IIII) Fulger înaripat pe tron.
    RIC III, p. 43, nr. 137 (Roma, a. 145-161).
11. (**16**) D Antoninus Pius. 15,92 x 17,41 mm, axa 7.
    Av.: (ANT)ONIN(VS A)VG – PIVS P P TR P XII Cap laureat dr. Rv.: C – OS – IIII Annona în picioare spre stg., cu ancoră și spice deasupra unui *modius*.
    RIC III, p. 47, nr. 175 (Roma, a. 148-149).
12. (**15**) D Antoninus Pius. 17,14 x 17,88 mm, axa 6.
    Av.: (AN)TON(INVS A)VG – PIV(S P) P TR P (XV) Cap laureat dr. Rv.: (COS IIII) Vesta în picioare spre stg. cu *simpulum* și *palladium*.
    RIC III, p. 51, nr. 203 (Roma, a. 151-152).
13. (**3**) D Antoninus Pius: diva Faustina I. 17,12 x 17,58 mm, axa 6.
    Av.: DIVA FAV - S(TIN)A Bust drapat dr. Rv.: (AE)TER – N(ITAS) Juno în picioare stg. cu sceptru și brațul drept ridicat.
    RIC III, p. 69, nr. 344 (Roma, a. 141-161).
14. (**14**) D Antoninus Pius: diva Faustina I. 16,43 x 17,88 mm, axa 12.
    Av.: DIVA – FAVSTINA Bust dr. Rv.: AVG – V – STA Venus în picioare spre stg. cu măr în dr. și brațul stg. pe un scut.
    RIC III, p. 71, nr. 366 (Roma, a. 141-161).
15. (**17**) D Marcus Aurelius: Lucius Verus. 17,01 x 17,46 mm, axa 5.
    Av.: (I)MP (L AVREL VE)RVS AVG Cap laureat dr. Rv.: (PROV) DEOR TR P II COS II Providentia în picioare spre stg., cu glob și *cornucopia*.
    RIC III, p. 253, nr. 482 (Roma, dec. 162 – toamna 163).
16. (**6**) D Marcus Aurelius: Faustina II. 16,85 x 17,51 mm, axa 6.
    Av.: FAVSTINA – AVG(VSTA) Cap dr. Rv.: V(ES – TA ?) Vesta voalată șade spre stg. cu *palladium* (?) și sceptru; posibilă urmă de surfrapare (?).
    RIC III, p. 272, nr. 737 (Roma, a. 161-176).
17. (**2**) D Marcus Aurelius: Lucilla. 16,20 x 17,92 mm, axa 12.
    Av.: LVCILLAE AVG ANTONINI AVG (F) Cap dr. Rv.: (VE) – NV(S) Venus în picioare stg. cu măr și sceptru.
    RIC III, p. 276, nr. 784 (Roma, a. 161-169).

MUZEOGRAFIE/MUZEOLOGIE

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.26

VASILE ALECSANDRI ÎN COLECŢIA DE CARTE A MUZEULUI JUDEŢEAN DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE PRAHOVA

Amalia Daniela NICOARĂ*

WORKS BY VASILE ALECSANDRI IN THE BOOK COLLECTION OF THE PRAHOVA COUNTY MUSEUM OF HISTORY AND ARCHEOLOGY

ABSTRACT

Vasile Alecsandri, a prominent figure of Romanian culture, distinguished himself as a poet, playwright, diplomat, and politician. Considered one of the founders of modern Romanian literature, Alecsandri had a profound influence on the evolution of the Romanian language and on the affirmation of national identity. An analysis of his personality reveals a complex individual characterized by deep artistic sensitivity, fervent patriotism, and a pragmatic spirit oriented toward modernization.

Alecsandri demonstrated remarkable artistic sensitivity, reflected in the diversity of literary genres he approached: poetry, theater, prose, and folklore. The work of Vasile Alecsandri is a faithful reflection of his complex personality. His romantic poetry expresses sensitivity and love for nature, while his patriotic writings reveal his commitment to the national cause. His theatre, on the other hand, demonstrates a refined spirit of observation alongside a clear commitment to the affirmation and promotion of Romanian traditional culture. In the book collection of the Prahova Museum, there are several of his works in first editions as well as later editions, which are equally valuable.

Keywords*:* Alecsandri, heritage, pastel, theater, doinas, folklore

Fiecare întâlnire cu textul unei opere literare, indiferent de genul său, ne oferă plăcerea de a redescoperi noi sensuri, noutatea venind din suma experienţelor noastre acumulate în răstimpul trecut de la ultima lecturare. Orice sentiment am încerca în momentele de relaxare în fața unei lucrări scrise, acesta se multiplică în situația în care avem în fața noastră opera unui „rege al poeziei”, respectiv Vasile Alecsandri. Nu cred să existe român care să nu fi citit sau măcar auzit versuri din poezia bardului de la Mircești, ori să nu fi vizionat „Coana Chirița”, personajul prezentat atât pe scena teatrului, cât și pe micile ecrane pentru publicul larg.

Scriitorul diplomat Vasile Alecsandri rămâne în istoria literaturii române ca fiind un adevărat meșteșugar al cuvintelor, având puterea de a pătrunde, în mod inteligent, sensul vieții. În anii secolului XIX, ani de renaștere românească, V. Alecsandri și-a folosit, până la epuizare, întreaga sa ființă în slujba interesului național.

Diversitatea genurilor și speciilor literare, pe care le-a cultivat în creația bogată și variată, îl așează pe scriitorul pașoptist în rândul romanticilor, fiind cel care a cuprins în opera sa acest neam vesel, cuminte, viteaz, plin de speranță, glumeț, cu credință. Cunoscător abil al creației populare, pe care a prelucrat-o în multe dintre operele sale, V. Alecsandri și-a demonstrat întreaga sa capacitate creatoare în piese de teatru, poeme, balade, legende, pasteluri. Prin culegerile sale de folclor a consolidat geniul culturii populare, expresia „românul e născut poet” fiindu-i atribuită, iar baladele „Miorița” și „Andri Popa” au ajuns în paginile manualelor grație lui. De altfel, a colectat și prelucrat multe opere din creația populară orală, așezându-le în paginile literaturii pentru totdeauna.

V. Alecsandri a reformat atât expresia cât și tehnica literară. A dovedit, de asemenea, o ușurință în a aborda poezia, proza sau teatrul, urmărind realitățile sociale, imprimând scrierilor sale sensuri noi. Însuși scriitorul sublinia starea de fapt din societatea românească, precum şi lupta creatorului cu exprimarea sensibilităţilor, emoţiilor, în limba română, pornind de la o simplă comparaţie cu limba şi societatea franceză, pe care le admira: „a sosi pe lume într-o ţară liberă și civilizată, este o mare favoare a soartei; a găsi în acea ţară o limbă cultă şi avută, pentru a-şi exprima ideile şi simţirile, este un avantaj imens pentru acei chemaţi a culege lauri pe câmpul înflorit al literaturii”[1].

Personalitate multilaterală ce a cuprins un întreg univers spiritual, Alecsandri s-a afirmat într-o epocă marcată de evenimente de interes pentru destinul poporului român: Revoluția de la 1848, înființarea teatrului în limba română, descoperirea și publicarea folclorului românesc, Unirea Principatelor Române,

* Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova, Ploiești; e-mail: amalianicoara@yahoo.com

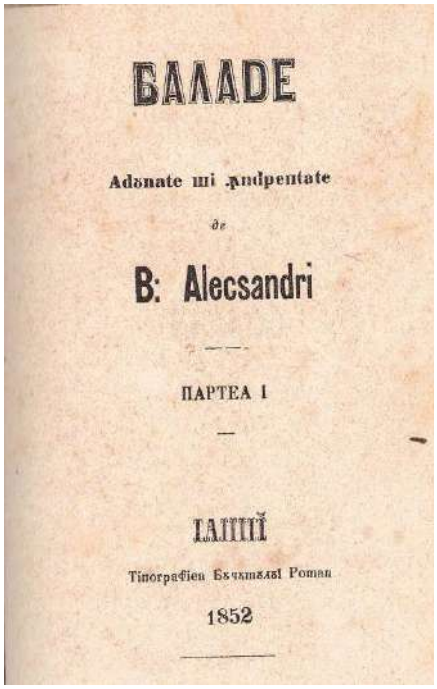
[1] V. Alecsandri, *Opere complete*, partea a III-a, Proză, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1876, p. 574.

Războiul de independență, precum și altele din știință și cultură. A înscris în moștenirea noastră o operă literară importantă ca dimensiune, creată într-o perioadă de mari frământări sociale și culturale. Nu s-a oprit la o tematică anume, dimpotrivă, a cultivat cu ușurință și talent aproape toate genurile și speciile literare. „Bardul de la Mircești” a creat un caracter romantic în tot ceea ce reprezintă versificație, fie că vorbim de prelucrări folclorice, pasteluri, legende, doine, aici regăsind eroi în condiții deosebite, glorificarea trecutului sau frumusețea naturii. Totuși, în creația sa găsim și opere cu caracter realist, precum „Chirița în provincie”, „Iorgu de la Sadagura” și altele, în cazul acestora, autorul exprimându-și atitudinea critică față de realitățile sociale. Deși este un scriitor de esență clasicistă, Alecsandri face o literatură de tip romantic, constituită totuși pe temeiuri realiste, împrumutate, în mare parte, din realismul iluminist francez.

Opera sa monumentală a fost publicată încă din 1852, când a apărut volumul „Poezii poporale. Balade (Cântece bătrânești) adunate și îndreptate”. Recunoașterea talentului de către contemporanii săi a făcut posibilă apariția întregii sale munci literare, fapt continuat și după dispariția sa, valorificând astfel moștenirea lăsată poporului român. De fapt, creația literară a lui Alecsandri reprezintă un vârf al literaturii clasice românești, o moștenire a culturii neamului, care a transmis în mare parte viața și aspirațiile poporului spre libertate.

Circulația acestor tipărituri a cunoscut un interes aparte încă de la primele apariții, iar ulterior acestea au devenit importante atât pentru colecționarii particulari, cât și pentru bibliotecile publice. Muzeul Județean de Istorie şi Arheologie Prahova, „instituţie de cultură, de drept public, fără scop lucrativ, aflată în serviciul societăţii, care colecţionează, conservă, cercetează, restaurează, comunică şi expune”[2] deține un patrimoniu muzeal ce cuprinde aproximativ 290 000 de obiecte din diferite domenii, precum arheologie, istorie, artă, etnografie. În ceea ce privește colecția de carte rară și veche, în inventarul muzeului prahovean se găsesc titluri atât din cartea românească, cât și din cea străină, numărând aproape 4800 de volume, iar colecția Vasile Alecsandri cuprinde zece lucrări. Deși la prima vedere nu este o colecție numeroasă, aceasta se remarcă prin calitatea volumelor, anii de apariție, respectiv editurile. Colecția s-a constituit între anii 1963-1968, sub îndrumarea și directoratul profesorului Nicolae Simache, care le-a achiziționat din anticariate.

Colligatul cu numărul de inventar 33-6840, aflat într-o stare de conservare foarte bună, cuprinde două volume. Primul este o piesă rară, fiind prima ediție, „Balade adunate și îndreptate”, partea I, apărut la Iași, la Tipografia Buciumului Român, în 1852 (Fig. 1). Scris cu alfabet de tranziție, are introducerea sub titlul „Poezia poporală a românilor”, semnată de autor, pe care o începe cu foarte cunoscuta afirmație „Românul e născut poet!”. În cele 100 de pagini regăsim 14 balade, dintre care remarcăm pe cele mai cunoscute: „Mioriţa”, „Bujor”, „Toma Alimoș”, acestea circulând și astăzi sub forma dată de V. Alecsandri. Volumul se încheie cu „Note”, ce reprezintă atât un comentariu explicit al versurilor, cât mai ales al situației provinciilor românești din secolul al XIX-lea, înainte de unirea de la 1859, definind astfel unitatea românilor din diversele provincii istorice.

БАЛАДЕ

Adănate ши ѧndpentate

de

B: Alecsandri

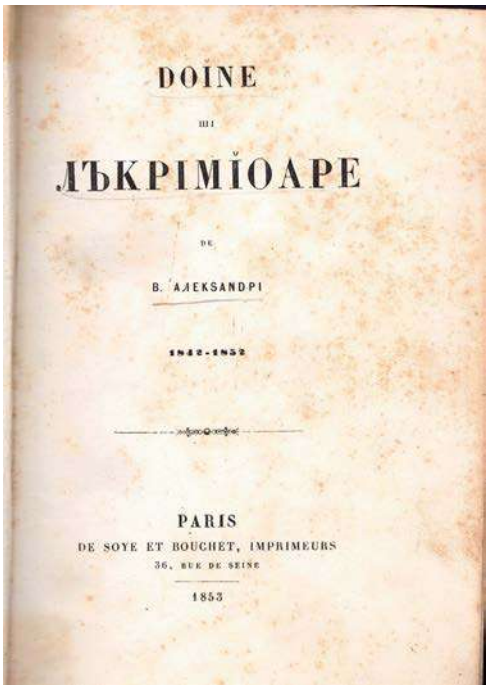
ПАРТЕА I

IAIIIИ

Tinorpaфien Бѣчиталзї Roman

1852

Fig. 1. Pagina de titlu

DOINE

ши

ЛЪКРИМЇОАРЕ

DE

B. ALEKSANDRI

1842-1852

PARIS

DE SOYE ET BOUCHET, IMPRIMEURS

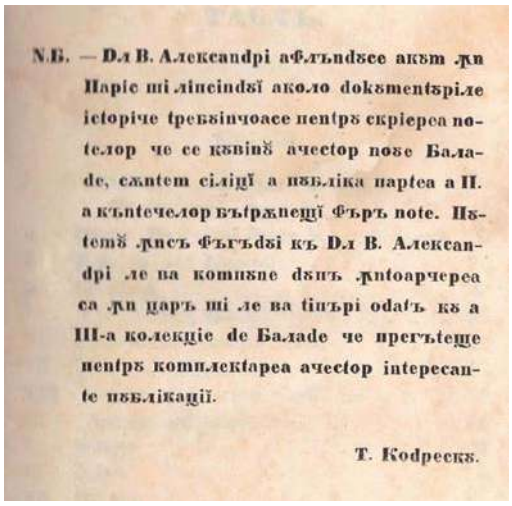
36, RUE DE SEINE

1853

Fig. 2. Pagina de titlu

[2] https://muzeuldeistorieprahova.ro/wp-content/uploads/2024/02/ROF-2023.docx-mi.-modificatttdocx.pdf, art. 4, accesat în data de 09.04.2026.

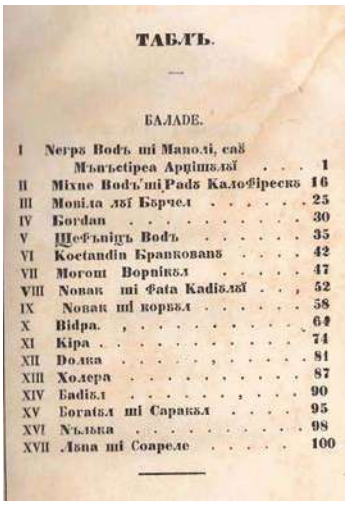
Tot în acest colligat găsim ediția princeps a volumului „Doine și Lăcrămioare”: 1842-1852, apărut la Paris, De Soye et Bouchet, Imprimeurs, 1853 (Fig. 2), scris cu același alfabet de tranziție. Cele 248 de pagini sunt deschise de o dedicație către vornicul V. Alecsandri, tatăl poetului, „în semn de iubire și de recunoștință”. Urmând modelul poeziei populare poetul crează acest volum, în care cuprinde şi Suvenire; se încheie cu obișnuitele „Note” ale autorului.

N.B. — Дл В. Александрі аѳлъндсе актъ дн Парїс ші лінсиндсї аколо документърїле історїче требвінчоасе пентр скрїереа нотелор че се кпвінъ ачестор нозе Балade, сънтем сілїцї а пвблїка партеа а II. а кънтечелор въръжещї Фъръ нотe. Ностемъ дпсъ Фъгъдсї къ Дл В. Александрі ле ва компне дпнъ дптоарчереа са дн царъ ші ле ва тїпърі одатъ кв а III-а колекцїе de Балade че прегътеще пентр комплектареа ачестор интересанте пвблїкацїї.

Т. Кодрескв.

Fig. 3. Nota Bene semnată T. Codrescu

ТАБЛЪ.

БАЛАДЕ.

I Негрв Водъ ші Маноле, сав Мънъстїреа Арџішлуї . . . 1
II Міхне Водъ ші Радв Калоґїреск 16
III Моніа луї Бърчел 25
IV Бордан 30
V Шеґънїцъ Водъ 35
VI Коетандін Брънковенв 42
VII Могот Ворніклї 47
VIII Новак ші Фата Кадіклуї . . . 52
IX Новак ші корвїї 58
X Відра. 64
XI Кіра 74
XII Долка 81
XIII Холера 87
XIV Бадіклї 90
XV Богатлї ші Сарачлї 95
XVI Нълька 98
XVII Лъпа ші Соареле 100

Fig. 4. Cuprinsul

Volumul „Balade, adunate și îndreptate”, partea a doua (Fig.3), apare la Iași, la Tipografia Buciumului Român, în 1853. Înregistrată în patrimoniul prahovean la numărul 33-6214, cartea are pe foaia de titlu imprimată ștampila Bibliotecii Academiei Române, mărturie că acest exemplar a făcut parte din colecția amintită. Tipărit cu alfabet de tranziție în limba română, volumul cuprinde 17 balade (Fig. 4), iar cel care s-a ocupat de tipărire, T. Codrescu, semnează o nota bene prin care anunță următoarele: „ Dl. V. Alecsandri, aflându-se în Paris și lucrând la documentările istorice… suntem siliți a publica partea a II-a… după prima notă”. Tot Codrescu anunță și o apariție a celei de-a treia părți. Legătura cărții este contemporană, starea de conservare este bună, având în vedere că aceasta a fost restaurată.

Fig. 5. Pagina de titlu și Ex Libris Bibliotecae Ruginossensis

Ediția a doua a volumului de poezie „Doine și Lăcrămioare”, tipărită la Iași, la Tipografia Bermann Pileski, în 1863 (Fig. 5), tipărită în limba română cu caractere latine și de tranziție, poartă pe pagina a treia dedicația din prima ediție. Cele 436 de pagini cuprind 24 de doine, 22 de lăcrămioare, 21 de suvenire, 46 de mărgăritărele. Scara se încheie cu notația „Opu zețuit de D. Chiru și tipărit de N. Gheorghiu”. Pe coperta a doua se află *Ex libris Bibliotecae Ruginossensis*, care denotă apartenenţa, la un moment dat, a acestui volum, în colecţia de carte a familiei Cuza. Acest însemn de proprietate dă o foarte mare valoare piesei muzeale, întrucât evocă o epocă și mai multe personalități. Se ştie că moşia de la Ruginoasa a fost cumpărată de Cuza în 1862, iar amenajarea a cuprins şi o elegantă bibliotecă, pentru care a fost comandat acest ex libris heraldic, care conţinea varianta oficială a stemei, cu o simbolică adnotare: pe eşarfa de sub scut nu se află deviza „Toţi în unu!”, ci inscripţia „Ex libris Bibliotecae Ruginossensis”. Volumul, cu numărul de inventar 33-9653, are coperta originală, iar starea de conservare este foarte bună.

Telegraful Român anunța în paginile sale din 1875 apariția, la Librăria Socec, a patru volume de teatru ale lui Vasile Alecsandri, care vor fi urmate de seria de poezii, iar la finele lui octombrie de proză[3]. Partea I, Teatru, volumul III, cuprinde 471 de pagini, care se păstrează încă în legătură de epocă, cotor îmbrăcat în piele, iar pe prima copertă sunt imprimate cu auriu literele V.B., probabil primul proprietar al cărții; în patrimoniul muzeului aceasta este inventariată la numărul 33-8067. Condițiile istorice ale secolului al XIX-lea au impus teatrul ca singura formă operativă și eficientă, deoarece „neștiința de carte a maselor largi, lenevia și snobismul păturilor privilegiate îngustau aria, și fără aceasta destul de îngustă, de răspândire a literaturii citite. Anume teatrul avea trecere în fața publicului. Și Alecsandri n-a evitat să folosească această tribună importantă în scopurile sale pedagogice, în scopul propagării ideilor sale progresiste”[4]. Noul teatru își propunea nu doar delectarea publicului, ci și răspândirea ideilor noi în societate. Dramaturgia lui V. Alecsandri a fost creată special pentru sala de teatru, chiar pentru anumiți actori, iar dovadă stau paginile de început ale pieselor sale, unde în dreptul personajelor sunt trecute numele actorilor vizați. Este ştiut că zeci de ani dramaturgia scriitorului a constituit baza repertoriului naţional: „odată cu Alecsandri dramaturgia şi teatrul nostru şi-au statornicit menirea (…) ,au câştigat în ansamblul culturii româneşti moderne (...) un rol proeminent”[5].

La numărul de inventar 33-8066 regăsim un alt volum din cele opt apărute în colecția de Opere complete, dedicat Poeziei. Este un colligat (Fig. 6), care cuprinde trei volume: volumul I *Doine şi Lăcrămioare*, 251 pagini; volumul II *Mărgăritărele*, 200 pagini, volumul III *Pasteluri și Legende*, 144 pagini. Se păstrează ca și cel anterior în condiții identice, singura diferență fiind că pe pagina de titlu se află textul olograf în limba franceză, o practică uzuală în secolul al XIX-lea pentru dedicațiile oferite de marii scriitori „au Domino blanc. Hommage de l'auteur *VA*”, completat de semnătura scurtă a autorului.

Volumul inventariat la numărul 33-7825 este un colligat care cuprinde volumul III din Opere complete *Poesii - Pasteluri şi Legende* şi volumul *Ostaşii noştri*, ediţie proprie pentru ostaşi. Referitor la volumul de pasteluri, este drept mult mai târziu față de primele sale apariții, criticul și istoricul literar Gheorghe Cardaş scria în *Universul Literar* din 1926 următoarele: „un neîntrecut pastelist al pământului românesc, un entuziast şi fericit educator naţional pentru tineret; aşa găsesc mai potrivit a desprinde caracteristicile activităţii literare a lui Vasile Alecsandri”. Volumul „Ostaşii noştri” apărut în 1878, (Fig. 7) cuprinde versuri care ilustrau Războiul de independenţă din 1877-1878, a fost închinat eroismului românilor, fiind foarte apreciat de Regina Elisabeta. Acesta a apărut în volum la Socec în două ediţii, din care una „proprie pentru ostaşi”, care se păstrează în muzeul ploieştean.

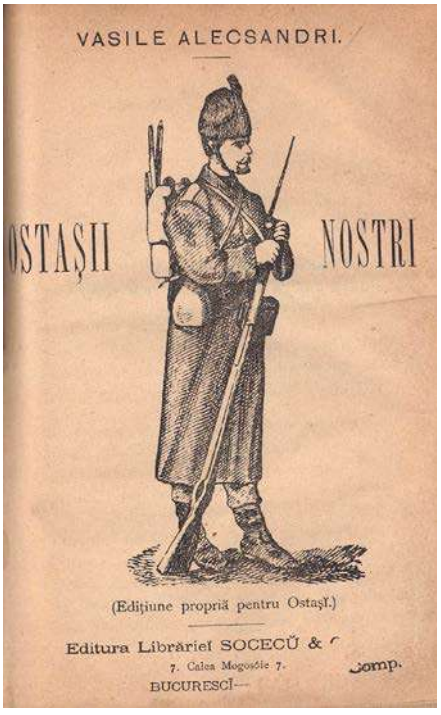

Fig. 7. Pagina de titlu

[3] *Telegraful Român*, 1875, “librăria Socecu et Comp Bucuresci anuncie apariţiunea primei serii a scrierieloru lui Vasilie Alesandri Teatru 4 volume 8 formatu Charpentieru hârtie velină, tipariu elegantu…spre finele lunei maiu anulu curentu va apare seria a II-a Poesii şi pre finele lui octombre seria a III-a Prosa de d. Vas. Alexandri...”

[4] V. Râpeanu, *Noi şi cei dinaintea noastră*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 19.

[5] *Ibidem*, p. 137.

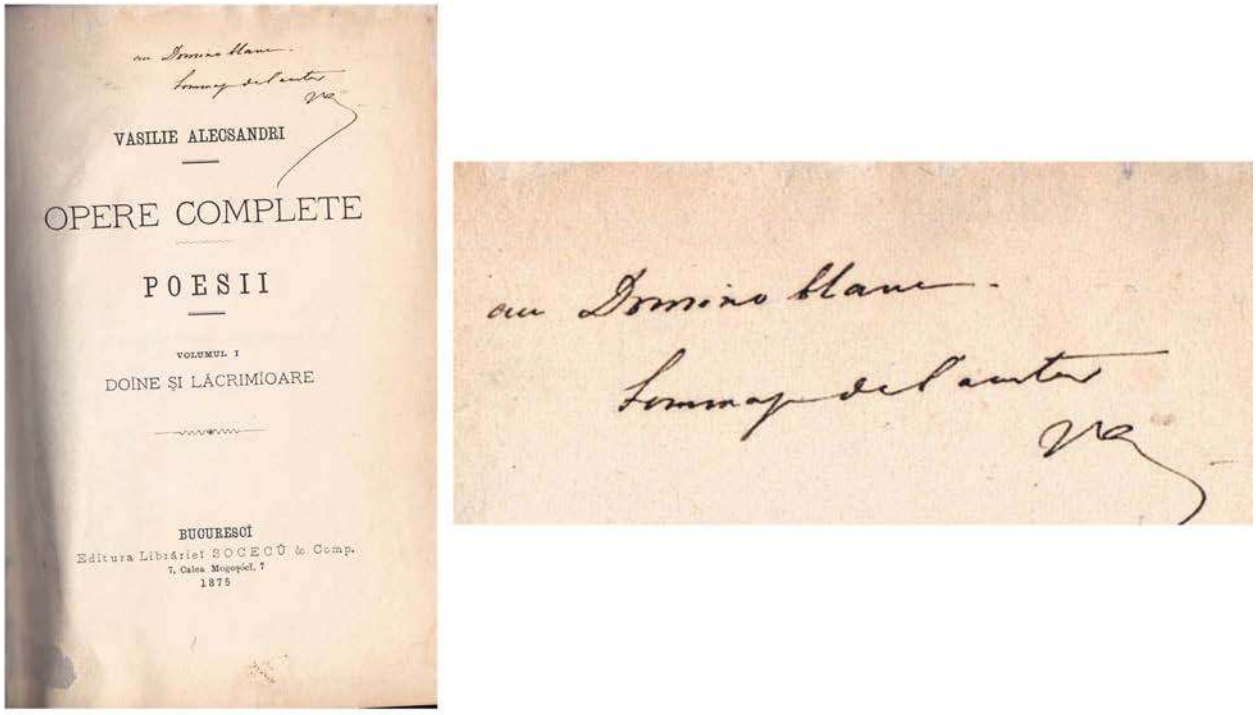

Fig. 6. Pagina de titlu și text olograf semnat V. Alecsandri

La numărul 33-1689 (Fig. 8) este inventariată traducerea poeziei „Peneș Curcanul” în limba germană, Penes der Curcan, realizată de regina Elisabeta, chiar dacă pe copertă nu apare numele acesteia, dar se știe despre prietenia lor literară. Apărută la București la Druck von Thiel & Weiss, Palais Dacia, publicată de redacția ziarului Epoca, are înscrise pe copertă următoarele notări: „tradus din română în germană de către o distinsă doamnă”, „venitul net este dedicat fondului pentru văduvele și orfanii soldaților români căzuți la datorie”.

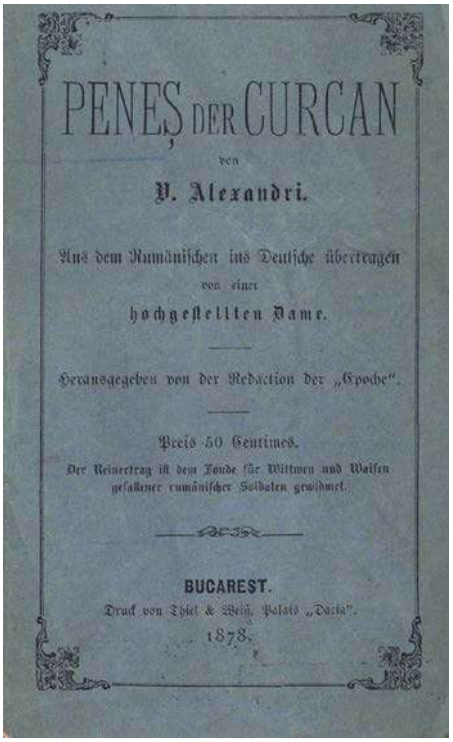

Fig. 8. Traducerea în limba germană

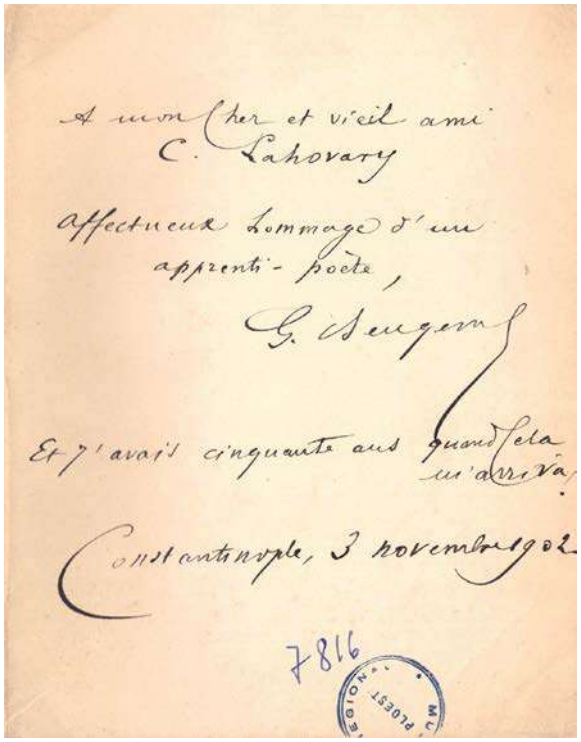

Fig. 9. Text olograf semnat G. Bengesco

Opera lui Vasile Alecsandri a fost tradusă încă din timpul vieții în limbile franceză, engleză, germană și italiană. În inventarul muzeal prahovean se regăsește la numărul 33-7922 a patra ediție a volumului *Legendes et Doines, chants populaires roumanis, d'après les recueils* de M. B. Alexandri sub traducerea lui Antonin Roques, profesor de franceză în București, recunoscut pentru cunoașterea limbii române și, mai ales, pentru traduceri ale autorilor români. Apărut la Paris, la Alphonse Lemerre, editeur, încă păstrează legătura de epocă, din piele, dar coperta a fost refăcută ulterior. Traducătorul face câteva remarci în prefața lucrării, numind „legendele și doinele, în forma lor franceză, (...) adevărate monumente de literatură română care vor interesa în aceeași măsură geografii și oamenii politici, cât și simplii amatori de poezie". Volumul se încheie cu publicarea discursului-conferință Despre Istoria României, în care face o trecere în revistă asupra studiului forțelor intelectuale prin care o națiune se fondează, se dezvoltă, cucerindu-și locul care i se cuvine. Pentru a demonstra locul României, profesorul francez face o paralelă cu istoria Franței, începând cu dacii și ajungând până la unirea sub Alexandru Ioan Cuza.

Una dintre cele mai cunoscute opere dramatice ale lui Vasile Alecsandri este „Fontâna Blanduziei", inventariată la 33-7073; a apărut la Editura Socecu, București, în 1884. Volumul cuprinde, de asemenea, o serie de poeme reunite sub VARIA, precum: *10 maiu 1881*, *Hymnul coronii*, *Odă la statua lui Ştefan cel Mare*, *Margărita*, *În miezul iernii*, *Zilele babii*. Volumul a fost dedicat fratelui poetului, locotenent-colonel Iancu Alecsandri, „fost agent diplomatic al României la Paris". Dedicația este urmată de o *Notiţă biografică – Horaţiu*, semnată de Dumitru Constantin Ollănescu, cunoscut pentru studiile sale dedicate istoriei teatrului. Starea de conservare a acestui volum este destul de afectată, mai ales la nivel de copertă și legătorie.

Ultimul volum din colecția V. Alecsandri este o traducere a Pastelurilor în limba franceză, de către Georges Bengesco, reputat bibliograf al lui Voltaire și al legăturilor franco-române, inventariat la numărul 33-7816. Traducerea a fost publicată în 1902 la editurile P. Lacomblez, Bruxelles, și H. Le Soudier, Paris, pentru un număr de 15 exemplare pe hârtie de Hollande van Gelder. Pe prima pagină regăsim un text olograf (Fig. 9) semnat de către traducător pentru C. Lahovary: „À mon cher et vieil ami C Lahovary affectueux hommage d'un apprenti-poète, G. Bengesco. Et j'avais cinquante ans quand cela m'arriva! Constantinople, 3 novembre 1902». Volumul dedicat soției traducătorului cuprinde o amplă introducere în poezia lui V. Alecsandri, urmată de traducerile celor 40 de pasteluri. Autorul a considerat necesară prezența unor *Note*, care să explice pentru cititorul străin anumiţi termeni, precum: Mireşti, Cosânzeana, hora. Conservarea acestui volum este deficitară, deoarece a fost o ediție broșată, având o copertă simplă cartonată.

Opera lui V. Alecsandri a avut un rol important în perioada în care a fost scrisă, iar înțelegerea ei nu poate fi realizată decât în măsura în care o raportăm la vremea în care a apărut, și, de asemenea, ținând seama de obiectivele pe care le-a avut de parcurs scriitorul. Descrierea pe care Alecsandri o făcea operei lui C. Negruzzi i se poate aplica în egală măsurp și lui: „pentru a judeca şi a preţui meritul unui autor trebuie a cunoaşte bine timpul în care el a scris, gradul de cultură a limbii în care a fost el îndrumat a scrie şi dificultăţile de tot soiul, prin care geniul său şi-a făcut drum, pentru ca să iasă la lumină"[6].

[6] V. Alecsandri, *op. cit.*, p. 573.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.27

ALBUME ANIVERSARE DEDICATE PRIMARULUI ORADIEI, SAL FERENCZ

Doina-Gabriela ANANIE*

ANNIVERSARY ALBUMS DEDICATED TO THE MAYOR OF ORADEA, SAL FERENCZ

ABSTRACT

Oradea's development in the late 19th century owes a lot to Sal Ferencz, the lawyer who spent 22 years leading the city as mayor. His relentless work, devotion, and dedication to changing the city's face were highly appreciated by all the citizens of Oradea. In 1895, after 20 years as mayor of the town, he was celebrated with great pomp by clerics, officials, and ordinary people. His name will always be linked with the city's growth and flourishing.

Keywords: Sal Ferencz, mayor of Oradea, photographic album, signature album, development, devotion.

Sal Ferencz s-a născut pe 25 mai 1834 la Gyula, comitatul Békés. A fost avocat de profesie. A fost atras și de literatură, având lucrări publicate în buletinul oficial editat de Császár Ferencz, *Divatcsarnok*. A ajuns la Oradea după instaurarea erei constituționale și a fost ales procuror-adjunct al comitatului Bihar, iar din 1875 primar. În 1886 i s-a conferit titlul de Consilier regal, iar în 1892 Ordinul „Coroana de Fier”[1]. A fost membru de onoare al Societății literare Szigligeti, fondată de avocatul și scriitorul Rádl Ödön.

În cei 35 de ani petrecuți în administrația publică, socotind aici și cei 22 de ani cât a fost primar, a acționat constant în slujba dezvoltării Oradiei. Principiile sale conservatoare și talentul său gospodăresc au fost apreciate în mod deosebit, lui datorându-i-se creșterea prosperității Oradiei. S-a întâmplat, nu o dată, ca Banca de Economii (Nagyváradi Takarékpénztár)[2] să crediteze Primăria în contul lui Sal Ferencz și cu aprobarea contabilului-șef[3]. A lucrat cu o energie de neegalat pentru a elimina neajunsurile și pentru a transforma fața orașului Oradea. Eforturile sale au fost răsplătite, primind mulțumiri și recunoștință din partea tuturor locuitorilor urbei de pe Crișul Repede.

În colecția de fotografii a Secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor, la nr.inv. 7173 se regăsește un album de fotografii realizat de fotograful orădean Fekete Sándor și dedicat de funcționarii primăriei Oradea primarului Sal Ferenc, la împlinirea a 20 de ani de când se afla în fruntea orașului (1875-1895).

Tehnica de tipar folosită este una de lux și a fost realizată la tipografia Láng József[4] din Oradea. Coperta față este din scoarță de lemn, cu marchetărie pe mai multe planuri: în centru exista un element decorativ de tip floral, probabil din alamă (a rămas doar urma pe copertă); fondul este unul matlasat, înconjurat de o friză decorativă cu elemente repetitive, iar apoi un chenar cu nervuri foarte evidente, între care evoluează o friză cu elemente vegetale din alamă și email *cloisonné*[5]; colțurile cu nervură foarte evidentă au formă pătrată și sunt acoperite cu o placă de alpaca, cu gravură manuală simplă, peste care există o micro-ramă cu profil din alamă în care, cu excepția uneia – cea din colțul dreapta jos –, există piele cu elemente centrale din alamă și cu elemente florale presate la cald; în exterior este un chenar din piele presată la rece, care reia elementele din ecranul central. Cotorul este rotunjit cu șase nervuri și capitalband din mătase roșie și aurie, fără înscrisuri. Coperta spate este din scoarță de lemn acoperită cu piele și chenare concentrice realizate cu roleta. Închizătoarea din alamă este incompletă, lipsind partea din spate. Forzațul folosit pentru blocul de carte este din hârtie cu mătase cașerată. Cartoanele sunt legate de cotor cu pânză de legătorie, iar articulația este mecanică. Colile din carton au paspartu și șliț pentru introducerea fotografiei. Șnitul este aurit.

Pe foaia de titlu, textul – SZERETETT POLGÁRMESTERÉNEK MŰKÖDÉSÉNEK HUSZADIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL KIVÁLÓ TISZTELETE ÉS RAGASZKODÁSA JELÉÜL:

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; gabiananie@mtariicrisurilor.ro

[1] Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapesta, 1901, APOLLO Irodalmi Társaság, p. 385.

[2] A făcut parte din direcțiunea băncii din 1876 până în 1882, iar apoi a fost președinte al Consiliului de Administrație din 1883 până în 1886. Vezi Dr. Bozóky Alajos, *A Nagyváradi Takarékpénztár ütven éves története 1847-1897*, Oradea, Tipografia Láng József, 1897, p. 336-358.

[3] *Ibidem*, p. 208.

[4] Tipografia Láng József a funcționat în perioada 1890-1919.

[5] Tehnică specială folosită la lucrul cu emailul, care permite încastrarea lui în suporturi de metal.

NAGYVÁRAD VÁROS TISZTIKARA 1875 ◦ 1895[6] – este realizat prin imprimare serigrafică, tipărit cu auriu, roșu, verde și negru, prin presare la rece[7].

Fig. 1, 2. Coperta și pagina de titlu ale albumului

Albumul conține 81 de fotografii, virate în sepia cu săruri de argint. Prima, cum era și firesc, este a lui Sal Ferencz. Semnătura atelierului Fekete apare pe imagine. Pe verso este trecut din nou numele atelierului, dar cu ștampilă autoadezivă (clei) obținută prin imprimare la tipar înalt. Este singura imagine cu ștampilă. Restul pozelor sunt lipite pe carton ornamentat, iar pe față s-a folosit o matriță opacă pe film pentru a trece numele atelierului. Cartonul, care provenea de la firma Bondy Zsigmond din Bécs (Viena), are litografiate pe verso titlul obținut de fotograful Fekete Sándor în 1890, acela de *Fotograf al curții Înălțimii Sale Cezaro-Crăiești Principele Iosif*, medaliile primite la diverse expoziții (Budapesta 1885, Timișoara 1891), precum și adresa unde funcționa atelierul (Nagyvárad, Pável utcza. Saját ház – Oradea, Str. Pavel, în casa proprie).

Fig. 3. Sal Ferenc

Fig. 4. Matriță opacă pe film, cu numele atelierului

[6] „Mult iubitului primar pentru activitatea sa de două decenii, din partea funcționarilor orașului Oradea, cu mult respect și atașament”.
[7] Mulțumiri d-lui Cornel Abrudan, șeful Secției de Artă, pentru informațiile legate de descrierea albumului și colegilor dr. Ronald Hochhauser și lui Kátocz Zoltán pentru ajutorul acordat la traducerile din limba maghiară.

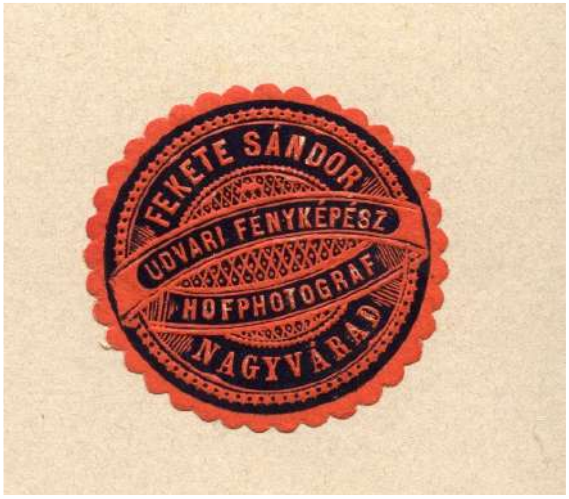

Fig. 5. Ștampilă autoadezivă

Fig. 6. Verso-ul cartonului folosit pentru fotografii

Cei 80 de funcționari[8] imortalizați în albumul aniversar sunt, în ordinea imaginilor: Rácz Mihály[9], Rimler Károly – primar al Oradiei din 1901, Pap János, Dús László, Bordó Ferency, Darvassy Lajos, Busch Dávid – inginerul-șef al orașului, Dr. Houdny Ferenc, Ragányi János, Hegedűs Géza, Dr. Irám Károly, Cseh Zsigmond, Dr. Baróthy Ákos, Tóth Márton, Dr. Rednik József, Dr. Berkovits Miklós, Iablonoyky Emil, Darvassy Sándor, Komlósi József, Szántó Lajos, Jerő Armin, Papolczy Ferenc, Nemes Jenő, Szűts Géza, Szűts István, Lakos Lajos – arhivarul orașului, Orbán István, Beszedics János, Csordacsics Ferenc, Tokács László, Driva Ödön, Szőke András, Sztarill János, Kelepen Dezső, Szűts Dezső, Beckkai Lajos, Dekker Frigyes, Alexander Lajos, Lindtner Kálmán, Windisch Márton, Márkus János, Kollmann Adolf, Fassic Sándor, Szabó Gábor, Kassay István, Mandel Ferenc, Lőrinczy Gyula, Mertz Antal, Kapolnai Gyula, Markovics Sámuel, Raffai Mihály, Mátray György, Novák János, Csáky József, Tőkés Antal, Magyari Ferenc, Holnapi Bélaf, Dikker Illés, Sarkadi Ignác, Sáal Szabó István, Urbanovsky Lajos, Kelemen Kálmán, Hollósy Lajos, Nuvizsán Pétér, Komornyek Benedek, Sólyom Gyula, Hegedűs Lajos, Mercz József , Marossy Károly, Nagy Antal, Zágoni Bate Endre, Báthory László, Zeke Ferenc, Hercieg Jenő, Ujfalusy Zoltán, Pesztesi Ödön, Kálmán József, Hügel Ödön, Darkadi József, Deák József.

Pe lângă albumul fotografic, cu aceeași ocazie, s-a tipărit la aceeași tipografie și un album[10] în care au semnat cetățeni ai orașului Oradea[11]. Acesta are coperta din carton cu suport de umplutură (burete de mare) și învelitoare din piele cu imprimare aurie în adâncime, colorată în interiorul dintre chenare. În ceea ce privește compoziția, se observă două chenare, unul cu elemente florale și unul cu elemente geometrice, cu două borduri de o parte și de alta a frizei decorative aurii, pe fond roșu. Câmpul central are elemente de alamă traforată de sorginte vegetală, casete cu elemente *cloisonné* și o monogramă centrală cu panglică carmin cu albastru, din care lipsește o volută[12]. Cotorul are șase nervuri false, câmpul dintre ele fiind decorat cu elemente rotunjite imprimate la cald cu foiță de aur. Coperta spate are patru butoni de email, cu rol de picioare de susținere. Ștampila seacă a primăriei, din centru, lipsește. Șnitul este aurit, cusut pe fascicule cu cinci coloane de cașerare. Forzațul este șamoa, cu mătase cașerată pe hârtie. Paginile din hârtie industrială au un chenar albastru.

[8] O bună parte dintre ei se vor regăsi și în mandatul celui care i-a urmat lui Sal Ferencz la conducerea orașului, dr. Bulyovsky József. Vezi Borovszky Samu, *op.cit*., p. 211.
[9] Semnătura ologrefă se regăsește pe verso-ul fotografiei.
[10] Cele două albume au fost donate muzeului în anul 1937 de către văduva lui Sal Ferencz, Teréz Flaskay, care a fost membră a *Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea*. Colecția de documente a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv.427/67.
[11] Colecția de documente a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv. 2768.
[12] Pe voluta lipsă era trecut probabil anul 1875, anul când a acces la funcția de primar.

Albumul conține 145 de pagini și peste o mie de semnături. Semnatarii afirmă faptul că progresul orașului și realizările din ultimii ani au fost strâns legate de conducerea sa înțeleaptă. În cinstea aniversării, fundația creată pentru a sprijini copiii orfani a primit numele de „Fundația primarului Sal Ferencz”[13].

Galeria semnatarilor a fost deschisă de episcopul diecezei romano-catolice de Oradea, Schlauch Lőrincz. Printre ceilalți semnatari amintim pe episcopul Nogáll János, canonicul Winkler József, membri ai Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihar și a orașului Oradea – Bunytai Vincze, președinte, dr. Némethi Gyula – secretar, Karácsonyi János – curator și președinte, Gyalókay Lajos – vicepreședinte, Bozóky Alajos – jurist, director al Academiei de Drept din Oradea, dr. Nemes Imre – profesor la aceeași Academie, Rimler Károly – notar al orașului și viitor primar, Moskovits Adolf – fondatorul Fabricii de Spirt și Drojdie din Oradea, Samuel Spitzer -industriaș evreu ce deținea monopolul sării, Rosenthal Adolf – proprietar al unei mori cu aburi, dr. Atanasie Marienescu – folclorist, etnograf, judecător, Fekete Sándor – fotograf, Pekanovits Imre – inginerul-șef al Asociației „Crișul Repede”, Csordacsics Ferencz – maistru constructor, alți funcționari și cetățeni.

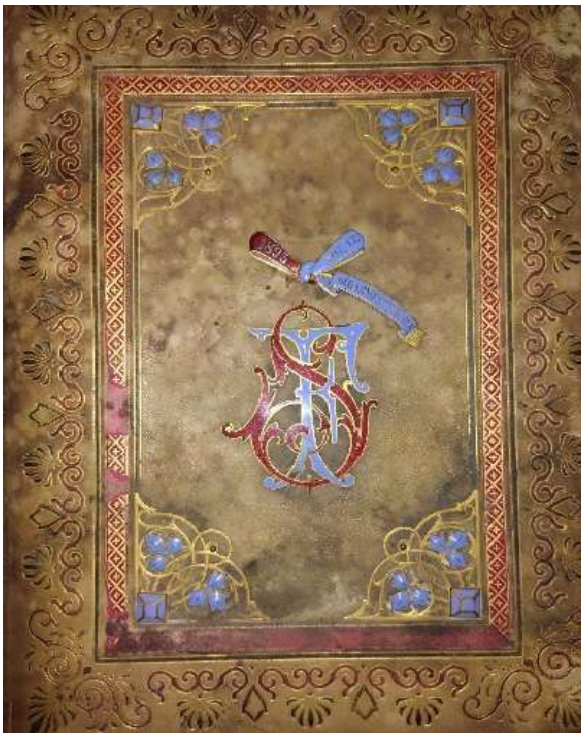
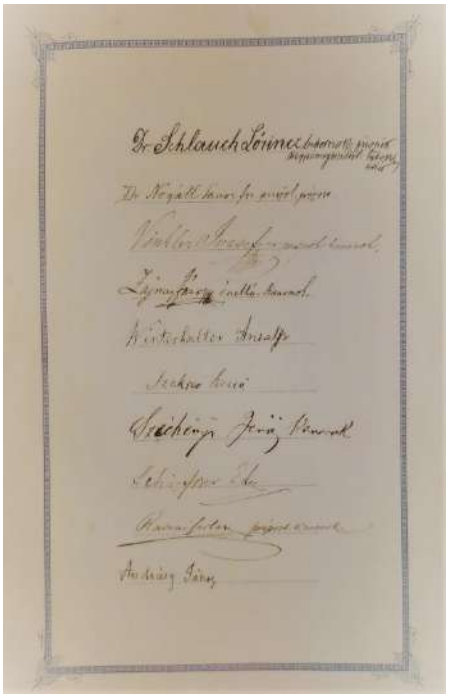

Fig. 7. Albumul în care orădenii s-au putut semna

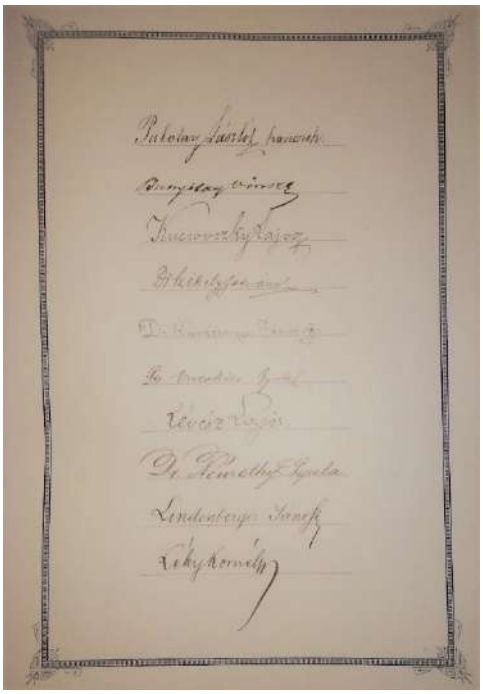

Fig. 8, 9. Exemple de semnături

Dezvoltarea Oradiei la sfârșitul secolului al XIX-lea datorează mult muncii neobosite, devotamentului și energiei investite de cel care a condus frâiele orașului vreme de 22 de ani. Cele două albume dedicate aniversării a 20 de ani în fruntea Oradiei sunt un simbol al recunoștinței întregii comunități pentru activitatea sa neîntreruptă în slujba dezvoltării și prosperității orașului de pe Crișul Repede.

[13] Colecția de documente a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv. 2768, p. 1-5.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.28

DATE ȘI STATISTICI CU PRIVIRE LA VECHILE COLECȚII ALE SOCIETĂȚII DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE A COMITATULUI BIHOR. ANUL 1875

Tiberiu Alexandru CIORBA*

DATA AND STATISTICS REGARDING THE OLD COLLECTIONS OF THE SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF BIHOR COUNTY. THE YEAR 1875

ABSTRACT

The Society of Archaeology and History was the first institution of its kind in Bihor County and through its research, represented the initial step towards organizing a local museum based on a scientifical methodology. Its main goal was to obtain and study artifacts pertaining to the history of the land (especially Oradea and Bihor) and present the findings in various forms such as exhibitions or publications in different specialized journals. Over the years, the collections grew exponentially and nowadays its direct 'descendant', the Țării Crișurilor Museum, holds most of them and uses new cutting-edge techniques and equipment to better show-case the artifacts to the public. During the 150 years of constant activity, the means by which the precious relics were kept have naturally changed and evolved along with the trends of the times. Registries and inventory ledgers were remade several times due to new rules and regulations and therefore, the information itself was modified by specialists. Luckly, the History Department still holds in its collections the old lists used by the Society during the first years, documents that paint an interesting picture of how artifacts were stored and analyzed. This article focuses on the year 1875 and aims to present statistical data regarding objects that have entered the collections, their provenance, thematic background and other significant details. By doing so, information relating to the current pieces that are still in storage can be improved and their historical context can be better understood. Moreover, artifacts that have lost their provenance in the new ledgers can be retraced and reorganized in a more rigorous manner.

Keywords: artifacts, history, collections, 19th century, Oradea, museum

Introducere

Patrimoniul muzeal reprezintă totalitatea obiectelor culturale aflate în gestiunea muzeelor[1], fie ele private sau publice, iar îmbogățirea acestuia prin orice fel de mijloace (donații, achiziții sau descoperiri) constituie un obiectiv central[2]. Împrumutat din sfera fizicii, reprezintă în esență „centrul gravitațional" în jurul căruia se învârte întreaga activitate științifică a unui muzeu, iar muzeograful este principalul promotor. Munca sa de cercetare științifică conduce astfel la valorificarea pieselor în diferite moduri[3]. Așa cum este formulat și în statutul Consiliului Internațional al Muzeelor, funcțiile principale ale acestor instituții permanente puse în serviciul societății se centrează în jurul patrimoniului, pornind de la promovare, dezvoltare și până la conservare, restaurare și, desigur, protejare[4].

Colecțiile sunt cele ce relevă trecutul fascinant al diferitelor comunități și ilustrează în mod direct valențele sociale, economice și spirituale ale unei perioade specifice. Studiul lor și al părților sale componente constituie scopul fundamental al activității muzeografice, iar direcțiile de cercetare sunt cât se poate de variate. Muzeul Țării Crișurilor are șansa de a se număra printre puținele instituții din România cu o lungă tradiție în domeniul muzeologiei, tradiție ce se întinde pe mai mult de un secol și jumătate. De-a lungul timpului, colecțiile au crescut exponențial și au condus la numeroase schimbări gestionare și administrative, unele pozitive, altele mai puțin. Un efect negativ, care a avut un impact simțitor mai ales asupra pieselor individuale, a fost pierderea datelor prețioase referitoare la proveniență. În cazul registrelor care aparțin Secțiilor de Istorie și Arheologie, în nenumărate cazuri la rubrica de proveniență nu apare nicio informație relevantă, muzeografii din trecut optând să utilizeze constant o

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorba.tiberiu@gmail.com.

[1] Elena Ploșniță, *Concepte muzeografice cu profil de istorie*, Chișinău, 2008, p. 186.

[2] Elena Ploșniță, Mihai Ursu, *Enciclopedia muzeologiei din Republica Moldova*, Chișinău, 2011, p. 203.

[3] Radu Florescu, *Bazele muzeologiei – curs prescurtat*, București, 1982, p. 44-45.

[4] Gavrilă Simion, *Despre muzee-muzeologie-muzeografie*, Editura Cartdidact, Chișinău, 2006, p. 41.

formulă ambiguă precum „Din Colecția Veche”, adică a provenit de la Societate. Această sintagmă fără altă mențiune creează o problemă fundamentală pentru cercetător, mai ales dacă vorbim despre înțelegerea contextului istoric. Totodată, din punct de vedere legal, se presupune că orice muzeu trebuie să aibă o evidență precisă în legătură cu patrimoniul pe care îl deține, indiferent de situația în care se află. Chiar dacă am lua în considerare împrejurările prin care a trecut instituția, de la schimbarea sediului de mai multe ori la evoluția metodologiei aplicate în domeniu, aceste aspecte nu trebuie să determine o stagnare gestionară. Verificări periodice trebuie să fie organizate pentru a garanta un control cât mai adecvat și profesionist din partea specialiștilor.

Cercetarea de față vine în continuarea altor proiecte asemănătoare[5] menite să extindă orizontul istoriografic aferent Societății de Arheologie, un subiect mai puțin abordat de către autorii locali. Sursele primare sunt destul de bogate în informații și permit demararea unor analize mai aprofundate, cu detalii statistice surprinzătoare. Rezultatele ar conferi temei o mai clară imagine și o înțelegere adecvată a ceea ce a însemnat cu adevărat activitatea instituției de pe malurile Crișului Repede. Este important de menționat că eforturi asemănătoare de a prezenta evoluția colecțiilor de-a lungul anilor au mai fost făcute în trecut, primii ani fiind punctați în rapoartele custodelui Bölöni Sándor[6]. Anul 1875 poate fi considerat mai special deoarece a fost anul de debut al *Buletinului Societății*, o publicație periodică care a apărut o dată la aproximativ două luni. Aceasta a continuat timp de circa cinci ani, moment în care colectivul editorial a încercat să treacă la un nou format, cel de anuar. Tipăriturile au avut rolul de a ilustra, pe de o parte, activitatea continuă a instituției și, pe de altă parte, de a crea o sursă secundară de venituri în situația în care banii erau atât de necesari la început pentru supraviețuirea și dezvoltarea asociației. Scopul principal al acestui mic studiu de caz este, așadar, unul dual: de a oferi noi date cu privire la vechile colecții ale Societății și, în același timp, de a îmbunătăți starea actuală a pieselor aflate în posesia Muzeului Țării Crișurilor, prin studierea mai ales a provenienței. Astfel, funcția de promovare a patrimoniului cultural poate fi îndeplinită într-un mod unic și ilustrativ utilizând o metodă retrospectivă de prelucrare a informațiilor. Nu în ultimul rând, se poate realiza un exercițiu subtil de observație asupra metodologiei implementate de către specialiștii vremii, în comparație cu principiile și rigorile din ziua de astăzi. Rezultatele multifațetate vor contribui cu siguranță la o mai bună înțelegere a muzeologiei ca știință și a evoluției acesteia în zona de nord-vest a României.

Lista de inventar. Detalii grafologice și metodologice.

Înainte de a trece la analiza propriu-zisă a conținutului, este necesară sublinierea câtorva precizări grafologice care vor permite o mai bună înțelegere a contextului istoric în care această listă a fost realizată. Primul registru al Societății ce se mai păstrează în continuare în colecțiile muzeului nostru cuprinde intervalul de timp 1872-1885[7], oferind date gestionare cu privire la 14 ani de activitate. Spre deosebire de standardele actuale, în secolul al XIX-lea, metoda de înregistrare a pieselor a fost puțin mai diferită, muzeologia ca știință aflându-se atunci doar într-o etapă incipientă de cristalizare. Preluând modelul Muzeului Național Maghiar din Budapesta[8], membrii colectivului orădean au optat să utilizeze un tabel cu șase rubrici de informații (număr, data intrării, donatorul, descriere, locul descoperirii, observații) cu numere separate de inventar date fiecărei piese în parte. La începutul fiecărui an, numărătoarea era reluată, obiectele fiind ordonate cronologic în funcție de momentul în care acestea intrau în posesia asociației. Pentru a identifica piese, se atașa o etichetă mică (se scria direct pe hârtie dacă era vorba de un document), unde se specifica numărul și anul în care a intrat, câteodată menționându-se și fila din registrul de inventar[9].

---

[5] Tiberiu Alexandru Ciorba, *Din istoria Societății de Arheologie și Istorie a orașului Oradea. Primul registru de inventar pe anul 1872*, în *Acta Musei Maramorosiensis*, nr. XIX/2023 (în continuare: Tiberiu Alexandru Ciorba, *Din istoria Societății…*), p. 254-274; Idem, *The Society of Archaeology and History of Oradea. Typological Analysis of the Inventory Ledger from 1873*, în *Acta Musei Napocensis Historica*, nr. 61/II, 2024 (în continuare: Tiberiu Alexandru Ciorba, *The Society of Archaeology…*), p. 101-131.

[6] Bölöni Sándor, *Tárlati őr jelentése, a „Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet” tárlatának állapotáról az 1874-75 egyl. Évben*, în *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. I/3, iunie, 1875, p.49-51: prezentarea este extrem de sumară, fiind menită mai degrabă să ofere o imagine generală a pieselor. În același timp, câteodată, la sfârșitul fiecărui număr, la secția intitulată „Comunicări mixte”, mai erau pomenite obiectele ce intrau în colecții împreună cu numele donatorilor.

[7] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882.

[8] Bölöni S., *op. cit.*, p. 50.

[9] Multe dintre piesele muzeului conțin formule standardizate precum „9/1900”, adică piesa cu numărul de inventar 9 din anul 1900, alături câteodată de ștampila originală a Societății. Dincolo de faptul că este o metodă inadecvată astăzi de gestiune, aceasta este și extrem de intruzivă asupra actelor, mai ales deoarece scrisul ocupă un spațiu destul de mare. În prezent se preferă un mijloc de înregistrare cât mai subtil, astfel încât integritatea piesei să fie asigurată și în același timp să poată fi utilizată și într-un cadru expozițional fără a deranja vizual.

În 1872, când Societatea s-a format, poziția de custode a fost ocupată într-o primă fază de profesorul de istorie și geografie de la arhigimnaziul orădean, clericul Cséplő Péter (1837-1900), iar mai apoi pe rând de către Bölöni Sándor și Középessy Gyula[10]. Contribuțiile profesorului în sfera cercetării istorice locale au avut un impact semnificativ asupra evoluției instituției și au venit ca un sprijin adevărat în organizarea incipientă. Chiar și după moartea sa din data de 10 noiembrie 1900, la ședința Consiliului de conducere din 9 iunie 1901, în frunte cu președintele Beőthy László, colectivul a hotărât să înregistreze meritele sale, probabil într-un volum omagial și mai apoi să ofere cartea Ordinului Premonstratens, din care el a făcut parte[11]. În ceea ce privește registrul în sine, o primă problemă ce a trebuit rezolvată a fost identificarea informațiilor originale. Din câte se pare, lista a fost modificată de către mai mulți autori, scrisul original (tuș de culoare neagră) fiind suprapus de către alte însemnări, unele făcute cu creion grafic sau cu tuș de culoare roșie. Din acest motiv, partea referitoare la anul 1875 conține atât detaliile inițiale, cât și notele ulterioare ale altor specialiști, care schimbă oarecum imaginea și interpretarea contextului istoric[12]. Cazul nu este singular, și alți ani (1872, 1873, 1874, 1876) aflându-se în aceeași situație. Modificările pot fi încadrate în două categorii: cele referitoare la numărul de inventar și completările informaționale. În primul caz, a fost vorba, cel mai probabil, de o verificare mai târzie, unde fiecare piesă a fost reidentificată, iar dacă aceasta lipsea, numărul respectiv era tăiat și numărătoarea refăcută. În cea de-a doua situație a fost vorba de adăugarea unor date suplimentare cu privire la proveniența, descrierea sau chiar starea de conservare în care se aflau la momentul respectiv. De obicei, cele din urmă au fost realizate cu creionul grafic și adnotările erau succinte. În baza cercetărilor anterioare[13], s-a ajuns la concluzia că responsabil pentru marea majoritate a rectificărilor a fost Középessy Gyula, iar ele au fost făcute undeva la sfârșitul secolului al XIX-lea. Motivul pentru revizuirea depozitelor nu se cunoaște; cel mai probabil s-a datorat deschiderii primului sediu al Societății în 1896[14], moment în care asociația a beneficiat de un spațiu suficient, care a trebuit organizat într-un mod cât mai optim. Cert este că vechile liste au fost reluate și au suferit intervenții vizibile. Tot el, la data de 29 noiembrie 1899, a realizat un mic tabel explicativ pe pagina de gardă, unde a subliniat ce ani se regăsesc, la ce pagini, câte pagini are fiecare listă și câte obiecte a găsit după verificările sale. Ținând cont de valențele situației, prima întrebare de cercetare care se formează este: cine a fost autorul original? Între 1872 și 1876, regăsim un scris caligrafic și uniform ce reușește să descrie succint și clar fiecare obiect în parte. Din 1877 ductul se schimbă, devenind mult mai dezorganizat, iar tușul negru este înlocuit cu creion grafic. Textul este mult mai greu de citit, iar informațiile devin lacunare, semn că este vorba de o cu totul altă persoană. Ipoteza cea mai plauzibilă în legătură cu identitatea primului autor ar fi în favoarea lui Cséplő Péter. Potrivit unor istorici precum Lakatos Attila, el ar fi fost singurul cu experiența și cunoștințele necesare pentru a organiza artefactele într-un mod calificat[15]. Cu toate acestea, același autor afirmă că el s-ar fi retras din asociație undeva în anul 1874 din motive de sănătate și obligații față de postul său de profesor la Arhigimnaziul Premonstratens[16]. Aspectele grafologice ar contrazice acest lucru, deoarece ductul ordonat continuă inclusiv până în 1876, sugerând că Cséplő ar mai fi contribuit sub o anumită formă. Din nefericire, n-a putut fi deocamdată găsit un exemplu secundar cu scrisul său (o scrisoare sau un document) pentru a face o comparație clară, dar considerăm că sunt destule argumente ce ar întări cel puțin această ipoteză.

Lista de inventar a anului 1875 cuprinde în total opt file și se aseamănă din punct de vedere metodologic și al formei utilizate cu celelalte din anii precedenți[17]. Au putut fi identificate în total 285 de intrări separate, care împreună însumează 304 piese reale. Diferența se explică prin faptul că, în cinci cazuri, autorul a notat mai multe piese deodată la o singură intrare, mai ales când a fost vorba de obiecte arheologice, precum cioburi de lut din vase sparte. Din acestea, la mai puțin de 25 de ani, Középessy Gyula a reușit să găsească doar jumătate, adică 157 de piese pe care le-a renumerotat cu roșu. Din cauză că în primii ani Societatea nu a dispus de un sediu propriu, fiind forțată să închirieze diferite spații prin oraș, activitatea sa științifică a fost fără îndoială marcantă și, după cum se poate vedea, inclusiv unele obiecte aflate în patrimoniu au dispărut. Au putut fi reperate trei greșeli de redactare: s-a sărit peste numărul de

[10] https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/, accesat la 10 martie 2025.
[11] Némethy Gyula, *A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet 1901/1902-iki. Évkönyve*, Nagyvárad, 1902, p. 78.
[12] În realizarea statisticilor, analiza de față a ținut cont de informațiile originale care au fost făcute în anul 1875, menționându-se acolo unde este nevoie și schimbările ulterioare.
[13] Tiberiu Alexandru Ciorba, *Din istoria Societății…*, p. 255; Idem, *The Society of Archaeology…*, p. 106.
[14] Livia Roșu, *Istoricul primului edificiu stabil al muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean 1872-1972*, Oradea, 1972, p. 83-87.
[15] Lakatos-Balla Attila, *A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei*, în Emődi András, *Miscellanea Historica Varadinensia I. Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből*, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2009, p. 204, p. 212.
[16] *Ibidem*.
[17] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 52-59.

inventar 104 (o greșeală originală aparținând lui Cséplő Péter), la numărul de inventar 137 (noua numărătoare) s-a menționat că piesa a fost scrisă pe pagina anterioară, iar la sfârșitul listei noul număr 154, o fibulă de argint cu decorații de sticlă/piatră roșie, a fost de fapt reidentificată ca fiind fibula de la numărul 157 în numărătoarea originală[18]. Rubricile referitoare la locul descoperirii și observații au rămas de cele mai multe ori necompletate, probabil din cauză că donatorii nu au avut ce să raporteze sau n-au putut oferi alte date. Doar 30 de obiecte conțin informații adiționale, dintre care 24 de mențiuni fac referire la locul descoperirii, iar celelalte au subliniat mai mult starea de conservare sau alte amănunte adiționale. În total, au putut fi identificați aproximativ 32 de donatori, dintre care trei au fost notați sub formă de grup sau de administrații civile, precum cea a orașului Oradea sau a studenților Academiei de Drept. Pe lângă aceștia, patru monede au fost oferite din partea unui donator notat doar cu inițialele „N.N.” și alte două intrări au rămas goale[19]. Ce au însemnat aceste litere rămâne în continuare un mister, mai ales că sub aceeași formă apare și în cadrul Buletinului, probabil o persoană care a dorit să rămână anonimă[20]. Din totalul intrărilor, doar 12 nu au menționat de la cine provin. Consultând lista membrilor Societății publicată alături de Statute chiar în 1875, șase donatori se pare că erau mai implicați în sprijinirea asociației decât alții. Trei dintre ei, Gyalokay Lajos junior, Bölöni Sándor junior și Gálbory Sámuel, pe lângă faptul că erau membri regulari, au ocupat și funcții importante în conducerea organizației, primul fiind secretar, al doilea custode, iar ultimul trezorier[21]. Pe lângă aceștia, au mai fost identificați alți trei membri, tot regulari, Marky Sándor, Hanák Bódog și Molnár József[22]. Comparativ cu anii precedenți, raportul dintre contribuția membrilor și a non-membrilor a fluctuat, luând în considerare și faptul că numărul pieselor era diferit: în 1872 au fost în total 92 de donatori, dintre care 14 membri (15%), iar în 1873 18 donatori, dintre care șase membri (33%)[23].

În ceea ce privește fluctuația pieselor, anul 1875 este asemănător cu ceilalți de dinainte, în sensul în care numărul de obiecte intrate lunar este destul de scăzut, de obicei sub zece, existând doar câteva excepții în cazul lunilor aprilie, mai, iulie și decembrie, prima dintre ele aducând aportul cel mai consistent, peste 100 de piese. Din punct de vedere tipologic, din nou monedele sunt majoritare, cu 138 de exemplare. În continuare, aria numismaticii a dominat sfera donațiilor, dar în același timp celelalte obiecte tridimensionale au început să-și îmbunătățească situația.

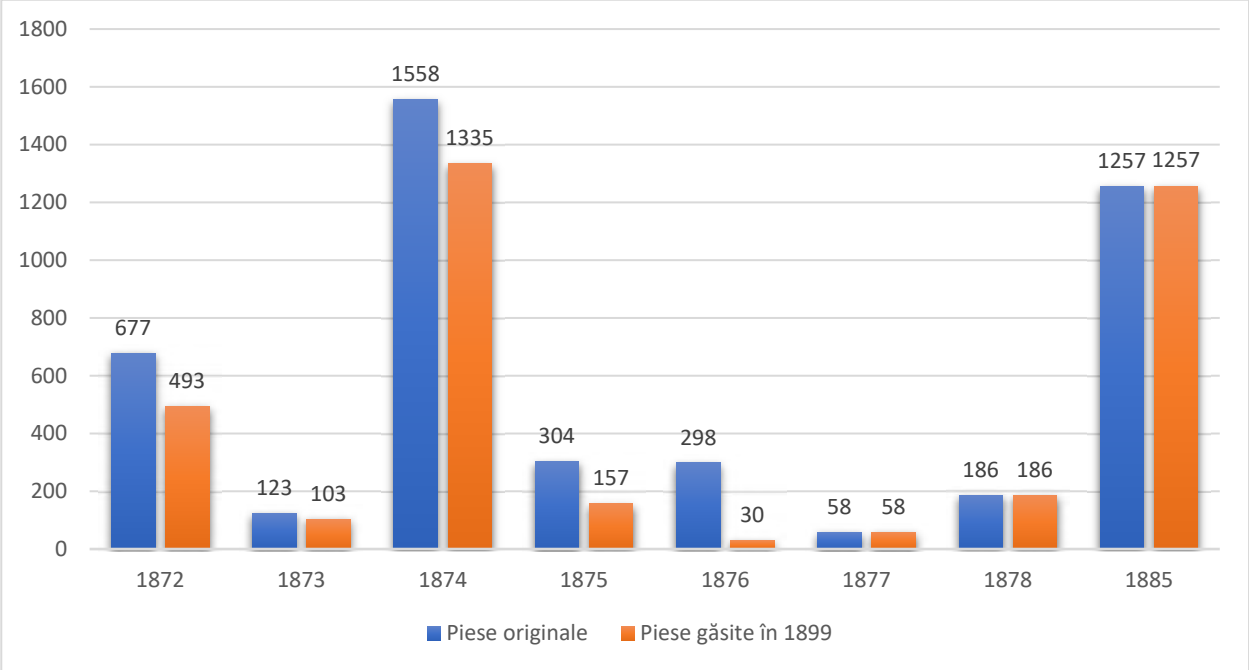

Fig. 1. Statistica pieselor din primul registru de inventar al Societății de Arheologie, 1872-1885

[18] *Ibidem*, f. 54, f. 58-59.
[19] *Ibidem*, f. 55.
[20] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. I/Április, 1875, p. 24.
[21] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Alapszabályai*, Nagyvárad, 1875, p. 9-10.
[22] *Ibidem*, p. 11-12: Molnár József a fost trecut în registrul original drept Molnár Péter, dar este vorba de aceeași persoană.
[23] Tiberiu Alexandru Ciorba, *Din istoria Societății…*, p. 259-260; Idem, *The Society of Archaeology…*, p. 119.

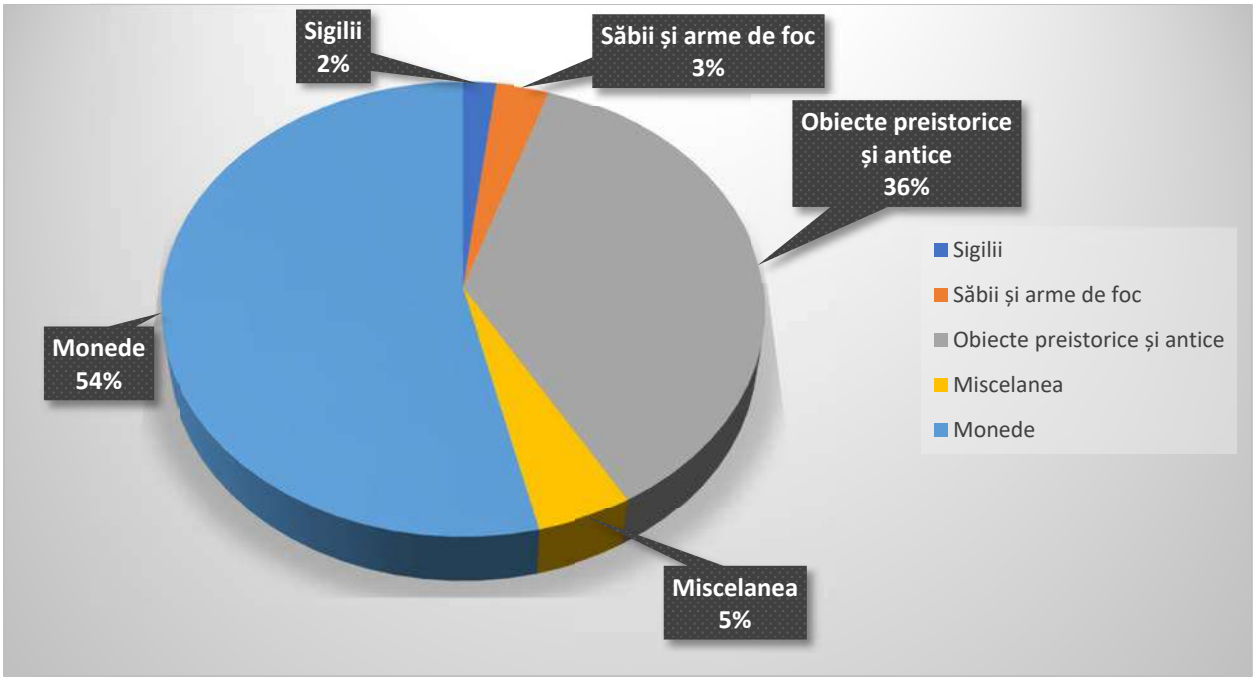

Fig. 2. Împărțirea tipologică a pieselor intrate în anul 1875

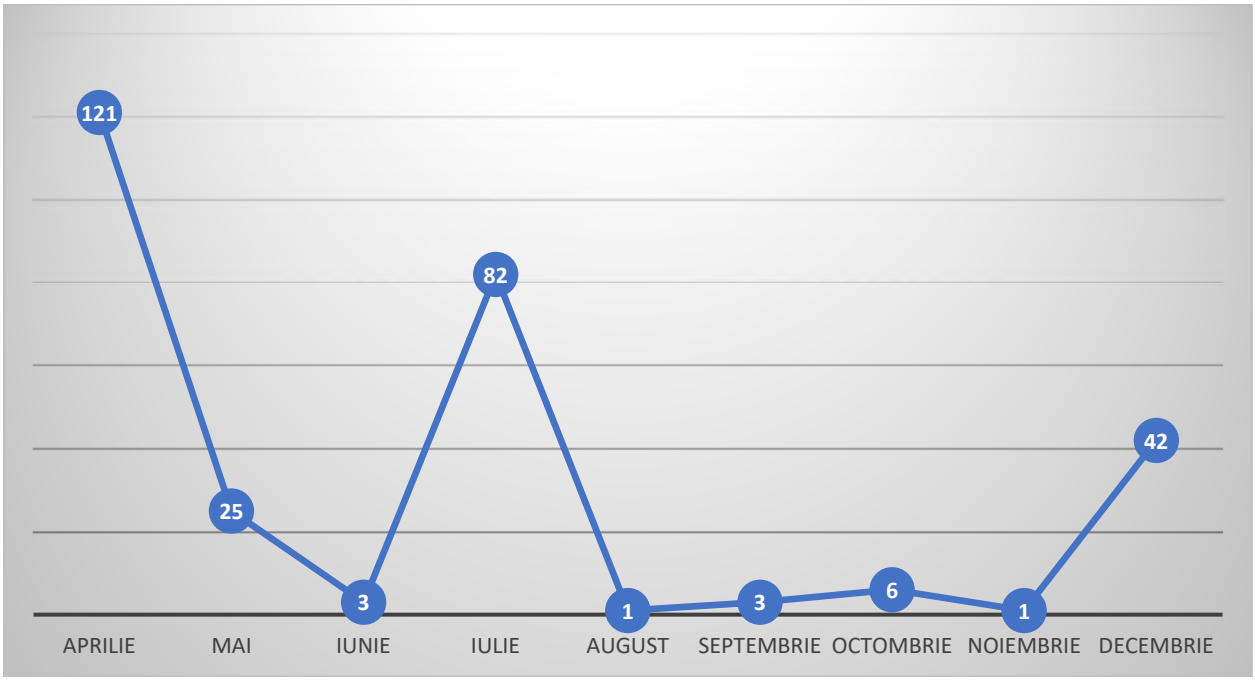

Fig. 3. Fluctuația pieselor intrate în colecțiile Societății de Arheologie în anul 1875

Luna	Ziua	Nr. de piese donate	Numele donatorilor
Aprilie	2	3	Szakács Imre
	15	2	Reviczky Károly
	16	1	Éder János
	17	1	Balogh Imre
	25	55	Grósz Gyula
	26	58	Misurai Ignácz
	28	1	Márton Ferenczné
Mai	3	9	Orașul Oradea
	15	6	N.N.
	26	10	Molnár Péter
Iunie	3	2	Som József, G. Szilágyi Gábor și soția Sándor Zsuzsána
	8	1	Ifj Gyalokay Lajos
Iulie	18	8	Bereczky Sándor, Kis Elek, Huzella Gyula, Studenții Academiei de Drept din Oradea
	24	74	Márky Sándor, Nuszbek Sándor
August	3	1	Ifj Bölöni Sándor
Septembrie	24	3	Reviczky Károly
Octombrie	14	6	Füleki Anna
Noiembrie	18	1	Gálbory Sámuel
Decembrie	29	42	Baranyi Béla, Nuszbek Sándor, Bereczky Géza, Bisztricsányi N., Sal Ferencz, Füleki Anna, Ifj Bölöni Sándor, Hanák Bódog, Ifj Gyalokay Lajos, Csizmadia György, Dr. Földy János, Vidovich József, Goldner Fülöp, Szivák István, Baranyi Ferencz

Tabel nr. 1. Statistica obiectelor intrate în patrimoniul Societății: data, numărul și numele donatorilor (Sursa: Colecția de Documente, Secția de Istorie, nr. inventar 1882, f. 1-12)

Statisticile generale relevă o imagine clară a componenței tipologice și a modului în care piesele au intrat în colecțiile Societății. Bibliografia oferă doar date sporadice cu privire la acest an, majoritatea informațiilor regăsindu-se în *Buletinul Societății*. La sfârșitul fiecărui număr, în cadrul secțiunii intitulate „Comunicări mixte", editorii publicației au rezervat un loc special unde „știrile culturale" locale erau prezentate. Datele sunt extrem de succinte, menite doar să sublinieze contribuția cetățenilor și să mai aducă la cunoștința cititorilor măsurile luate de asociație pentru a-și îmbogăți patrimoniul. Prima astfel de mențiune s-a făcut în cel de-al doilea număr, când a fost pomenit steagul donat de către Balogh Imre, care, de fapt, a provenit de la tatăl său, pastorul și superintendentul Balogh Péter[24]. Numărul din iunie furnizează cele mai multe date cu privire la obiectele intrate în anul 1875 și despre direcțiile de cercetare pe care membrii colectivului le urmăreau. Au fost pomenite noile săpături demarate în zona Salca, în proximitatea fabricii de cărămizi a lui József Guttman, menționându-se că proprietarul a fost de acord inclusiv să doneze toate piesele arheologice[25]. Tot în sfera obiectelor antice, Societatea a făcut un apel direct către populația rurală pentru a obține orice fel de artefacte preistorice, artefacte ce urmau să fie utilizate într-o expoziție organizată cu prilejul Congresului Arheologic

[24] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. II/Május, 1875, p. 40.
[25] *Ibidem*, nr. III/Iunius, p. 55.

Internațional de la Budapesta din anul 1876[26]. Atât de mare a fost interesul pentru colectarea vestigiilor, încât pe ultima pagină a publicației s-a subliniat că Societatea era dispusă inclusiv să plătească pentru cele cu o valoare istorică mai ridicată. Tot în această secțiune este oferită și o listă scurtă cu numele donatorilor și obiectele predate[27]. Urmărind șirul de persoane și comparând inventarul original, s-a putut observa că acestea au fost trecute în ordine cronologică direct din documentația internă. O singură discrepanță a putut fi remarcată: știrea a făcut referire la o donație de patru monede din argint și șase antichități romane și egiptene oferite de un anume Molnár József[28]. Cu toate acestea, consultând inventarul original, la rubrica de donatori a fost trecut Molnár Péter, probabil un al doilea nume[29]. Curios, cele patru monede au fost descrise, dar în ceea ce privește antichitățile, doar trei sunt marcate, restul neavând nicio informație sau vreo descriere suplimentară[30]. În numărul din luna iulie sunt menționate donațiile doamnei Füleky Anna din comitatul Zemplén și ale lui Nuszbek Sándor (1848-1922) din Sarkad[31]. Cel din urmă, după terminarea studiilor, a devenit funcționar economic și, mai târziu, administrator domenial în Gyula[32]. Din câte se pare, a fost un arheolog amator, colecționând tot felul de antichități descoperite în jurul localității sale. A donat Societății numeroase obiecte în primii ani (7 în 1872 și 40 în 1874) din fier, bronz, fragmente ceramice și chiar una din aur, o monedă belgiană din 1830[33]. Descoperirile sale au fost atât de importante, încât în monografia localității Sarkad, scrisă de către Márky Sándor (1853-1925)[34], acesta a subliniat că piesele găsite în apropierea cetății Peckes au provocat o senzație la expoziția din Budapesta din 1876[35]. Despre Füleky Anna multe nu se cunosc; posibil să fi fost fiica unui moșier din Bodrogkeresztúr, care s-a măritat cu Bertalan Kilián (1858-1908)[36]. Un caz mai fericit de îmbunătățire a provenienței și a detaliilor legate de obiecte a apărut în numărul din noiembrie. Contribuția lui Szivák István, descrisă în registrul original ca fiind un sigiliu vechi[37] (o descriere lacunară foarte generală), a fost dezvăluită în *Buletin* ca fiind în realitate sigiliul localității Bereg-Böszörmény din anul 1692[38]. Același tipar a fost descris mai în detaliu spre sfârșitul secolului al XIX-lea de către Középessy Gyula, de la care aflăm că în cadrul câmpului sigilar se regăsea un scut cu cinci trandafiri având un mâner scurt din fier și matricea argintată[39]. Tot așa, donația enigmaticului „N.N.”, specificat în *Buletin* că a oferit o bancnotă de 1000 de franci și șase monede, dar în registru bancnota nu apare la descriere, intrarea fiind goală[40].

Nu în ultimul rând, trebuie amintit raportul special întocmit și prezentat în fața adunării Societății de către Bölöni Sándor, cu privire la evoluția colecțiilor Societății în intervalul de timp 1874-1875[41]. Luând în considerare că articolul a fost publicat în numărul din iunie, detaliile prezentate nu acoperă decât prima jumătate a anului. Mai mult decât atât, autorul a utilizat o abordare foarte generală, optând să expună cifrele pe toți anii începând din 1872, astfel că nu se pot distinge cele mai noi de cele vechi. Cu toate acestea, datele statistice sunt interesante cel puțin dintr-o perspectivă comparativă. Din calculele sale, până la mijlocul anului 1875, asociația a reușit să strângă în total 2930 de obiecte care au fost împărțite de către Bölöni în următoarele categorii tematice: antichități 503, monede 1854, documente 100, cărți 11 și obiecte ce țin de istoria naturală 462[42]. Primele două categorii au fost împărțite la rândul lor în mai multe subcategorii:

[26] *Ibidem*, p. 55-56.
[27] *Ibidem*, p. 55.
[28] *Ibidem*.
[29] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 55.
[30] *Ibidem*, f. 55-56.
[31] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. V/Iulius, 1875, p. 88; https://nuszbeksandor.kuthi.eu/family.php, accesat la 17 martie, 2025.
[32] http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n18117.htm, accesat la 17 martie, 2025.
[33] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 4, 8, 17-18.
[34] A fost un istoric și membru al Academiei de Științe Maghiare originar din Sarkad: https://hu.wikipedia.org/wiki/M%C3%A1rki_S%C3%A1ndor, accesat la 17 martie, 2025.
[35] Márky Sándor, *Sarkad története*, Kiadja Kókai Lajos, Budapest, 1877, p. 15.
[36] Hőgye István, *Zempléni históriák*, Miskolcs, 2002, p. 344.
[37] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 59.
[38] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. VI/November, 1875, p. 103.
[39] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 135.
[40] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. I/Április, 1875, p. 24; Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 55.
[41] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. III/Iunius, 1875, p. 49-51.
[42] Bölöni S., *op. cit.*, p. 50.

Categorie generală	Subcategorie	Total piese
Antichități	Egiptene	36
	Etrusce	22
	Romane	23
	Obiecte din piatră	19
	Obiecte din os	2
	Obiecte din bronz	30
	Ceramică preistorică	28
	Obiecte din fier mai timpurii	28
	Obiecte din fier mai recente	29
	Bijuterii din argint	20
	Sigilii	6
	Mărgele	169
	Obiecte miscelanee	91
	Total	**503**
Monede	Grecia	1
	Barbare	1
	Medalii	96
	Frizia	26
	Bayern	18
	Franța	39
	Transilvania	13
	Polonia	124
	Rusia	44
	Prusia	23
	Anglia	21
	Turcia	23
	Elveția	9
	America	6
	Belgia	10
	Imperiul Roman	107
	Austria	391
	Ungaria	394
	Alte națiuni	446
	Total	**1854**

Tabel nr. 2. Împărțirea tematică a colecțiilor Societății de Arheologie realizată de către Bölöni Sándor, 1872-1875

Autorul a specificat la final că, pe lângă monedele enumerate, Societatea mai deținea la momentul respectiv alte 184 de exemplare sub formă de împrumut de la diferite persoane fizice. Pe deasupra, mai aveau 62 de bancnote, aducând totalul numismatic la 3110 bucăți[43]. Comparând cifrele cu ce se regăsește în registrul original, datele oarecum se contrazic. Este totuși important de reținut faptul că sursele primare ce pot fi consultate astăzi reprezintă doar o fracțiune din cele inițiale, astfel că diferențele cantitative sunt neglijabile. Spre exemplu, în registrul păstrat nu s-a găsit până la 1875 niciun document sau carte inventariată, dar este clar din raportul custodelui că acestea au fost undeva înregistrate, semn că o documentație suplimentară exista, dar astăzi este deocamdată pierdut. Tot așa, împărțirile tipologice sunt oarecum aleatorii și nu permit identificarea concretă a pieselor individuale. În analiza de mai jos s-a urmărit oarecum aceeași direcție în definirea categoriilor, accentuându-se mai mult caracterul tipologic, astfel încât grupele de artefacte să se potrivească și mai bine tematic.

[43] Bölöni S., *op. cit.*, p. 51.

Obiecte tridimensionale

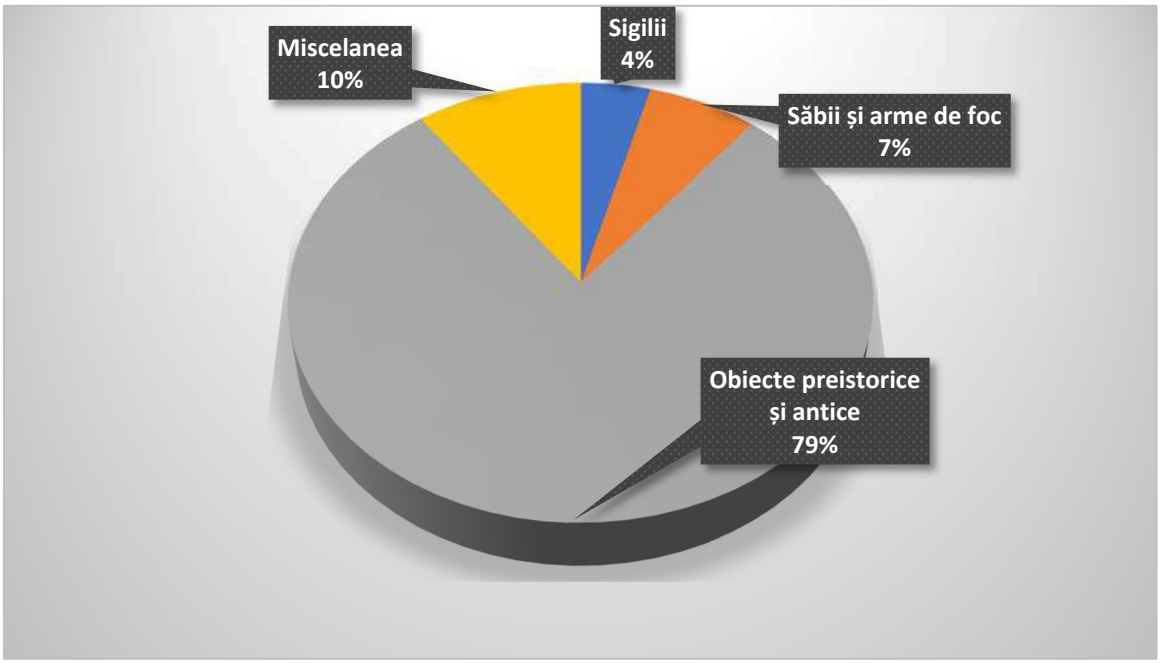

Fig. 4. Statistica pieselor tridimensionale intrate în anul 1875

Obiectele tridimensionale primite în anul 1875 ilustrează într-un mod unic valențele trecutului local și nu numai. Piesele aparțin unui interval cronologic generos, pornind din cele mai vechi timpuri și ajungând până în secolul al XIX-lea. Cantitativ, cele mai multe sunt obiectele desemnate ca fiind preistorice sau antice, cu 94 de bucăți (fragmente ceramice, vase, unelte), mai apoi cele aleatorii, cu 12, pe locul al treilea, săbiile și armele de foc, cu opt, și, nu în ultimul rând, cinci sigilii. În total, au fost notate în registru 102 intrări cu 119 obiecte fizice. S-au putut repera patru cazuri în care mai multe numere de inventar au fost comasate la o singură intrare. Dintre acestea, în 1899, Középessy Gyula a reușit să găsească doar 67, 35 fiind marcate ca pierdute. În total au putut fi identificați 24 de donatori, dintre care șase au fost membrii regulari ai asociației, aceiași șase care au fost pomeniți mai devreme: Gyalokay Lajos junior, Bölöni Sándor junior, Gálbory Sámuel, Marky Sándor, Hanák Bódog și Molnár József. Multe dintre artefacte au fost rezultatul descoperirilor arheologice din jurul orașului Oradea și al comitatului Bihor. Astfel, la rubricile de proveniență și observații s-au găsit aproximativ 21 de adnotări pentru 24 de piese, subliniindu-se locația unde au fost găsite, detalii despre starea lor de conservare sau chiar vitrina unde, în final, au fost expuse mai târziu.

A) Sigilii

Nr. vechi	Nr. nou	Data intrării	Donatorul	Descriere
1	1	2 aprilie	Szakács Imre, din partea Breslei Cizmarilor din Oradea-Mare	Tipar sigilar. Sigiliul Breslei Privilegiate a Cizmarilor din Oradea-Mare 1753
2	2	2 aprilie		Tipar sigilar. Sigiliul Breslei Cizmarilor din Oradea-Olosig 1773
3	X	2 aprilie		Tipar sigilar. Cizmă maghiară cu pinten și cu uneltele specifice. Pe lateral N.V. 1723
272	144	29 decembrie	Füleki Anna	Sigiliu
294	151	29 decembrie	Szivák István	Tipar sigilar vechi

Tabel nr. 3. Lista sigiliilor intrate în colecțiile Societății de Arheologie, 1875

Cinci sigilii au putut fi identificate, trei dintre ele din secolul al XVIII-lea aparținând vechilor bresle meșteșugărești locale. Unul dintre acestea, cel din 1753, a reușit să supraviețuiască, fiind păstrat în cadrul colecției de obiecte tridimensionale sub numărul de inventar 5481. În prezent face parte din expoziția de bază a muzeului și s-a utilizat în sala nr. 20 de la etajul I intitulată „Meșteșuguri, comerț și viață cotidiană în comitatul Bihor". Donatorul, Szakács Imre, mai mult ca sigur că a fost un meșter ce a aparținut asociației, chiar dacă titlul său a rămas nespecificat. Probabil a dorit să onoreze memoria vechiului colectiv prin oferirea acestor vestigii. În numărul din iunie al *Buletinului Societății* aflăm de primirea pieselor și de faptul că membrii colectivului și-au manifestat direct dorința de a intra în contact cu vechile bresle și de a prelua obiectele lor (sigilii, lăzi sau instrumente de lucru) pentru a le salva[44]. Deci nu este de mirare că într-un final câteva au ajuns aici. După cum s-a pomenit mai sus, sigiliul provenit de la Szivák István a aparținut localității Bereg-Böszörmény, fiind din 1692. Din nefericire, la reinventarierea realizată undeva la sfârșitul secolului de către Középessy Gyula, deja unul dintre tiparele sigilare (cel mai vechi din 1723) dispăruse[45].

B) Săbii și arme de foc

Nr. vechi	Nr. nou	Data intrării	Donatorul	Descriere
155	64	8 iunie	Ifj. Gyalokay Lajos	Sabie maghiară curbată
257	133	18 noiembrie	Gálbory Sámuel	Sabie lată curbată cu inscripția „Fringia"
267	140	29 decembrie	-	Armă de foc prusacă
268	141	29 decembrie	Bereczky Géza	Sabie dreaptă
269	142	29 decembrie	Bisztricsányi N.	Armă de foc, țeava decorată cu figuri din bronz
274	145	29 decembrie	Ifj. Bölöni Sándor	Sabie dreaptă
275	146	29 decembrie	Hanák Bódog	Cuțit cu lama din argint și mânerul din fildeș
302	155	29 decembrie	Hanák Bódog	Mecanism de tragere al unei puști cu cremene

Tabel nr. 4. Lista armelor intrate în colecțiile Societății de Arheologie, 1875

Armele au fost și ele prezente în lista de donații din anul 1875, într-un număr mult mai mare și mai divers decât în cei precedenți. În total, a fost vorba de patru săbii (tipuri diferite), un cuțit și trei arme de foc primite de la șase donatori[46]. Se pare că acestea au provenit din colecții particulare și nu au fost rezultatul unor descoperiri arheologice. Primul exemplar, donat de către Gálbory Sámuel, a fost o sabie curbată cu inscripția „Fringia". La numărul de inventar 6045 din registrul de obiecte tridimensionale se regăsește un model asemănător, iar la proveniență s-a specificat că anul în care a intrat a fost 1885. Pe lângă termenul criptic, se mai regăsesc imagini stilizate cu reprezentări ale soarelui, lunii și ale câtorva stele. Conspectând vechiul tabel din acel an, n-a putut fi găsită nicio sabie de acest tip, astfel că tindem să credem că a fost vorba de o greșeală de înregistrare din partea noilor muzeografi. Mai mult decât atât, anul 1885 nu se regăsește niciunde pe armă, astfel că nu știm de unde provine cronologia stipulată. Inscripția misterioasă are o poveste mult mai lungă ce ține atât de tradiția de fabricare a săbiilor, cât și de aspectele politice și sociale maghiare din perioada modernă. Specialiștii au înaintat mai multe ipoteze care ar putea explica acronimul întâlnit. În primul rând, termenul a fost uzitat în special în spațiul otoman sub forma „frengia" pentru a sublinia săbii curbate în stil vest-european (italian/francez), subliniind puritatea oțelului din care a fost făcută lama, fiind practic o marcă și o garanție a calității[47]. În același timp, literele respective în tradiția maghiară ar fi făcut referire la revolta condusă de Francisc Rákóczi al II-lea contra austriecilor la începutul secolului al XVIII-lea, însemnând „Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis"[48]. A purta o astfel de sabie era un semn de patriotism și o dorință de a apăra drepturile națiunii maghiare. Concomitent, acronimul fiind prezent pe arme mult mai vechi decât răscoala respectivă, în imaginarul german ar fi însemnat „Fridericus Rex Hungariae In Germania Imperator Augustus"[49].

[44] *A Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, nr. III/Iunius, 1875, p. 55.
[45] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 52.
[46] Doar în cazul armei de foc prusace nu a fost notat niciun nume.
[47] *A Pallas Nagy Lexikona, VII.Kötet Fekbér-Geszt*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1894, p. 659.
[48] *Ibidem*.
[49] http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=11039, accesat la 25 martie, 2025: explicația nu este întru totul sigură, acestea fiind doar ipoteze.

La numărul de inventar 6057 avem un hanger cu lama scurtă, motive florale și plăselele de fildeș în formă de șa, care se presupune că ar fi intrat tot în acest an. Descrierea realizată se potrivește destul de bine cu un cuțit donat de către Hanák Bódog la data de 29 decembrie, analizele mai recente plasând originea obiectului undeva în secolul al XVII-lea[50]. Mai există tot așa la numărul de inventar 6065 o sabie cu lama dreaptă cu două tăișuri din secolul al XVIII-lea, cu garda în formă de pară, gravuri pe lamă și mânerul terminat într-un cap de leu. Și aceasta a provenit tot din colecția veche a Societății, păstrându-se pe lamă inclusiv o parte din vechea etichetă. Comparând datele, nu putem spune cu siguranță dacă a fost vorba de cea donată de Bereczky Géza sau de Bölöni Sándor, ambele descrise ca fiind săbii drepte, dar fără alte informații adiacente[51]. Nu în ultimul rând, același Hanák Bódog a oferit tot la data de 29 decembrie un așa-numit „mecanism de tragere a unei puști de foc”[52]. Căutând printre piesele actuale, au putut fi reperate două obiecte asemănătoare la numerele de inventar 9151 și 9169, definite simplu drept „Mecanism de fier din secolele XVII-XVIII”. Consultând pozele, s-a putut vedea clar că în realitate era vorba de două sisteme de tragere de la niște puști vechi, patul și țeava lipsind. Pe exemplarul de la 9169 s-a mai păstrat la fel ca la sabie un colț din vechea etichetă.

C) Obiecte preistorice și antice

Nr. vechi	**Nr. nou**	**Data intrării**	**Donatorul**	**Descriere**
6	X	16 aprilie	Éder János	Daltă de piatră
138	58	26 mai	Molnár Péter	Statuie egipteană. Se află în dulapul VI
139	59	26 mai	Molnár Péter	Vas etrusc
140	60	26 mai	Molnár Péter	Opaiț roman
150-153	61-62	3 iunie	Som József	Bucăți de obsidian
156	X	18 iulie	Bereczky Sándor	Unealtă de piatră din bazalt
157	X	18 iulie	Notată altundeva	Fibulă din argint cu pietre prețioase (nr. 154)
159	X	18 iulie	-	Vas mare de lut
164	67	24 iulie	Márky Sándor	Fragment de cărămidă romană cu inscripția IIIII VINI (Apii Jovini)
165	68	24 iulie	Nuszbek Sándor	Cupă din lut
166	69	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
167	70	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
168	71	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-o unealtă de piatră
169	72	24 iulie	Nuszbek Sándor	Topor din coarne de cerb
170	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
171	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	O bucată de lut măcinată la mijloc
172	73	24 iulie	Nuszbek Sándor	Cupă din lut
173	74	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas din lut
175	75	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas
176-185	76	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragmente dintr-un vas
186	77	24 iulie	Nuszbek Sándor	Ciocan din coarne de căprioară
187	78	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas din lut
188	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
190	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
191	79	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas din lut
193	80	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
194	81	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
195	82	24 iulie	Nuszbek Sándor	Ciocan din coarne de căprioară
196	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
197	83	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
198	84	24 iulie	Nuszbek Sándor	Lingură de lut
199	85	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
201	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut

[50] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 59.
[51] *Ibidem*.
[52] *Ibidem*.

Nr. vechi	Nr. nou	Data intrării	Donatorul	Descriere
202	87	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
203	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
204	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
205	88	24 iulie	Nuszbek Sándor	Lingură de lut
206	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
207	89	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
208	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
209	90	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
210	91	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
211	92	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
212	93	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
214	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
215	95	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
216	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
217	96	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
218	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Bulgăr de lut
219	97	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
220	98	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
221	99	24 iulie	Nuszbek Sándor	Inel de lut
222	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment de lut dintr-un prăjitor (model)
223	100	24 iulie	Nuszbek Sándor	Recipient de lut
224	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un topor de piatră
225	101	24 iulie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un vas de lut
226	102	24 iulie	Nuszbek Sándor	Bulgăr de lut
227	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Pinten de fier
228	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut
229	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Vas de lut.
230	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Mărgele de lut
231	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Mărgele de lut
232	X	24 iulie	Nuszbek Sándor	Mărgele de lut
247	126	3 august	Ifj. Bölöni Sándor	Inel de lut
259	135	29 decembrie	Baranyi Béla	Unealtă de piatră șlefuită din mică
260	X	29 decembrie	Baranyi Béla	Fragment dintr-un vas de lut
261	136	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Fragment dintr-un ciocan din coarne de căprioară
262	138	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Obiect din lut în formă de capac cu o toartă în mijloc
263	139	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Vas de lut, ars de culoare roșu-maro, cu toartele rupte
264	X	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Piatră șlefuită de culoare roșu-închis. Piatră de testare?
276	147	29 decembrie	Ifj. Gyalokay Lajos	Fragment dintr-un vas de lut
277-279	X	29 decembrie	Csizmadia György	Fragmente dintr-un vas de lut
280-283	148-149	29 decembrie	Csizmadia György	Fragment dintr-un vas de lut Două bucăți.
284	150	29 decembrie	Ifj. Gyalokay Lajos	Vas de lut
285	X	29 decembrie	Dr. Földy János	Vas de lut cu motive liniare și două toarte pe lateral
301	X	29 decembrie	Hanák Bódog	Vas de lut mic, cu toarta ruptă
303	156	29 decembrie	Dr. Földy János	Vas mare de lut, cu decorații liniare și două toarte pe lateral

Tabel nr. 5. Lista obiectelor preistorice și antice intrate în colecțiile Societății de Arheologie, 1875

Din punct de vedere cantitativ, cea mai consistentă categorie a fost cea a obiectelor preistorice și antice. Desigur că în descrierile originale nicăieri nu apare această desemnare, fiind creată special în acest studiu pentru a sublinia tipologia și cronologia comune ale artefactelor. În total, a fost vorba de 77 de intrări cu 94 de piese fizice, dintre care doar 48 au mai supraviețuit până la sfârșitul secolului al XIX-lea. În patru locuri au fost trecute mai multe piese la o singură intrare, fiind vorba, în general, de fragmente ceramice sau bucăți de obsidian. Acestea au intrat în colecțiile Societății grație generozității a aproximativ 12 donatori, fiecare oferind în medie câte două bucăți. Aportul cel mai semnificativ l-a avut mai sus pomenitul Nuszbek Sándor, care a adus 58, majoritatea fragmente ceramice descoperite cel mai probabil în jurul localității Sarkad. Obiectele au intrat treptat, de-a lungul anului fiind identificate șase luni (aprilie, mai, iunie, iulie, august, decembrie) cu o medie de 1-2 artefacte introduse. Cele mai multe au fost aduse în luna iulie (58) și luna decembrie (29). Spre deosebire de celelalte categorii, antichitățile, de cele mai multe ori, au provenit din descoperiri arheologice organizate sau complet întâmplătoare. Din acest motiv, avem numeroase detalii interesante la rubricile destinate proveniență. Tabelul conține în total 18 mențiuni de acest fel, subliniind, pe de o parte, locația descoperirii și, pe de altă parte, starea de conservare a pieselor, împreună cu gestiunea. Zece piese au fost aduse din diferite localități bihorene: o dalta de piatră donată de Éder János (pierdută mai târziu) de la Dereczke, trei bucăți de obsidian (una pierdută) oferite de Som József au fost găsite la Monostor Pályi, o altă unealtă din bazalt (pierdută), contribuția lui Bereczky Sándor, găsită la Măgești (Körözsvölgy), o unealtă de piatră șlefuită și un fragment de vas (pierdut) găsite la Derna de către Baranyi Béla, un fragment dintr-un ciocan din coarne de animal, un obiect de lut în formă de capac cu o toartă, un vas de lut roșu-maroniu cu toartele rupte și o piatră șlefuită (pierdută) găsite de Nuszbek Sándor în Sarkad și nu în ultimul rând, trei fragmente dintr-un vas ceramic, toate pierdute, aduse de către Csizmadia György de la Bessenyei[53]. Statuia egipteană donată de către Molnár Péter, identificat ca fiind József, a fost depozitată în dulapul VI, Középessy Gyula subliniind în același timp că aceasta s-a rupt în două și a fost lipită înapoi[54]. Zona Fabricii de Cărămizi Guttman de la Oradea a fost extrem de bogată în conținut arheologic. De-a lungul anilor, în diferite publicații de specialitate au fost semnalate o multitudine de descoperiri, majoritatea din perioada preistorică. Au fost aduse în total patru piese în 1875, o fibulă de argint găsită împreună cu un schelet, un inel de lut adus de Bölöni Sándor și un fragment de vas împreună cu un vas întreg oferit de către Gyalokay Lajos[55].

Din totalul antichităților intrate în anul 1875, au putut fi reidentificate doar trei exemplare în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor. Primul este fragmentul de cărămidă ștampilată care conține inițialele „VINI”. Acesta a fost oferit la data de 24 iulie de către Márky Sándor, iar la descriere s-a mai specificat că literele respective ar fi însemnat „Appii Jovini”[56]. Un fragment asemănător se mai păstrează astăzi la numărul de inventar 6349. Cărămizi cu astfel de însemnări au fost produse de majoritatea legiunilor romane staționate în diferite părți ale imperiului. Exemplarul obținut de Societate se potrivește tipologic cu altele descoperite pe teritoriul fostei provincii Panonia (Ungaria de astăzi), o semnalare fiind adusă chiar de Rómer Flóris încă din 1864[57]. Săpăturile lui Hampel József organizate în jurul localității antice Aquincum (Budapesta) au dus la descoperirea a trei morminte romane acoperite cu cărămizi și țigle romane, care purtau aceeași formulă. Autorul a fost de părere că acel Jovinus ar fi fost tribunul trupelor de acolo și că ar fi servit în timpul generalului Frigeridus și al împăratului Valentinian I, în a doua jumătate a secolului al IV-lea[58]. Descoperiri asemănătoare au fost făcute la Somodorpuszta, Dunaújváros și Óbuda[59]. Fragmentul păstrat la noi face parte în prezent din expoziția de bază a muzeului, fiind expus în sala cu numărul 16 (etaj I, Secția de Istorie) intitulată „Dacii în perioada La Tène. Comunitățile epocii romane”. Alte două cești, la numerele de inventar 8353 și 8886, provin tot din vechile colecții și, în ambele cazuri, s-a specificat locul descoperirii: Sarkad, Ungaria.

[53] *Ibidem*, f. 52, 56, 58-59.
[54] *Ibidem*, f. 55.
[55] *Ibidem*, 56, 58-59: fibula este aceeași pomenită mai devreme, notată la numărul 154.
[56] *Ibidem*, f. 56.
[57] Rómer Flóris, *Pannóniai újabb kiadatlan római feliratok. II közlés.*, în *Archaeologiai közlemények, IV kötet*, Pest, 1864, p. 57.
[58] Hampel József, *Aquincumi temetők: 1881-1882*, în *Budapest régiségei. A főváros területén talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leirás, III*, Budapest, 1891, p. 76.
[59] Mahler Ede, *Pannóniai feliratos emlékek II. Közlemény*, în *Archaeologiai értesitő XXVII. Kötet*, Budapest, 1907, p. 242, p. 246; Alfödi András, *Az I. Valentinianus-féle erődépítés tégláiról*, în *Archaeologiai értesítő XXXIX. Kötet*, Budapest, 1920-1922, p. 97.

D) Miscelanee

Nr. vechi	Nr. nou	Data intrării	Donatorul	Descriere
7	4	17 aprilie	Balogh Imre	Bucată de steag. Cu inscripția: Garda Națională a districtului Salonta (1848)
154	63	3 iunie	Szilágyi Gábor și soția Sándor Zsuzsána	Cheie din fier
161	65	18 iulie	Huzella Gyula	Ceas de buzunar vechi din argint
163	66	18 iulie	Studenții Academiei de Drept din Oradea	Album, fotografii cu studenții și profesorii din Academia de Drept din Oradea
258	134	29 decembrie	-	Binoclu
290	X	29 decembrie	Goldner Fülöp	Pinten de fier
291	X	29 decembrie	Goldner Fülöp	Medalie
295	152	29 decembrie	-	Cataramă din argint. De formă pătrată. Roșu în centru
296	153	29 decembrie	-	Mărgea rotundă de culoare albastră
297	X	29 decembrie	-	Fragment dintr-o mărgea plată de culoare roșie
298	X	29 decembrie	-	Fragmente din tăvi de argint
304	157	29 decembrie	Baranyi Ferencz	Geantă aurie cu stema Transilvaniei în mijloc

Tabel nr. 6. Lista sigiliilor intrate în colecțiile Societății de Arheologie, 1875

Ultima categorie reprezintă, în realitate, un conglomerat tipologic. Un număr relativ redus de artefacte tridimensionale nu a putut fi încadrat în celelalte prezentate mai devreme. Din acest motiv au fost puse împreună, neavând vreo legătură tematică sau cronologică una cu alta. Acestea reprezintă restul pieselor ce au putut fi identificate în cadrul listei din 1875 cu un total de 12 intrări, 12 piese fizice, dintre care patru s-au pierdut până la sfârșitul secolului. Obiectele au venit din partea a șase donatori identificați, cinci dintre ele având o proveniență necunoscută. Lunar, au intrat câte una sau două, cele mai multe fiind înregistrate la finalul anului, în luna decembrie. Câteva dintre acestea au fost rezultatul unor săpături și descoperiri arheologice: o cheie de fier adusă din Derecske („Inkei Puszta") de către soții Szilágyi Gábor și Sándor Zsuzsána, o cataramă din argint de formă pătrată găsită la Fabrica de Cărămizi Guttman și mai multe mărgele și fragmente antice tot de la fabrică, de data aceasta dintr-un mormânt[60]. Pentru ultimele nu s-a specificat numele donatorului, dar luând în considerare locația, se prea poate că a fost vorba de Gyalokay Lajos sau Bölöni Sándor. Custodele de mai târziu a precizat în dreptul binoclului faptul că lentilele lipseau; doar suportul de piele a mai supraviețuit[61].

O donație care a reprezentat o noutate din punct de vedere tipologic a fost apariția primului album fotografic[62]. Astăzi, colecțiile Muzeului Țării Crișurilor au ajuns să dețină mii de exemplare ilustrative atât pentru arealul local cât și pentru cel internațional. Conform tabelului, a fost oferit de către colectivul Academiei de Drept din Oradea la data de 18 iulie, conținând imagini cu corpul profesoral și cu studenții de atunci. Textul nu face vreo mențiune cu privire la anul în care a fost realizat și nici câte fotografii, așa că nu putem ști cu siguranță despre ce promoție ar fi fost vorba. Cu ce ocazie a fost făcut și de ce a fost donat? În primul rând, Bozóky Alajos, care a făcut parte din Consiliul de Conducere al Societății, a fost în același timp și profesor la academie, ajungând chiar și directorul instituției[63]. În al doilea rând, din istoria instituției știm că aceasta, împreună cu Arhigimnaziul local, denumit și Premonstratens (din cauza rolului central pe care îl avea ordinul în conducerea sa), din toamna anului 1874 s-au mutat din vechiul sediu aflat în centru într-o nouă construcție în care astăzi își desfășoară activitatea Colegiul Național „Mihai Eminescu"[64]. Clădirea realizată în stil eclectic a fost o prelungire a

[60] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 56, 59.
[61] *Ibidem*.
[62] *Ibidem*, f. 59.
[63] Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai, Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1901, p. 350, p. 384.
[64] Liviu Borcea, *Memoria caselor*, Editura Arca, Oradea, 2003, p. 15; Silviu Sana (coord.), Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea. O istorie a Seminarului leopoldin și a formării clerului greco-catolic*, vol. I, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, p. 60; Cséplő Péter, *A nagyváradi Róm. Kath. Főgymnasium története*, Nagyvárad, 1896, p. 238.

mănăstirii din secolul al XVIII-lea cu trei aripi perpendiculare, cea din mijloc fiind mai scurtă și mai bogat ornamentată[65]. Numele arhitectului nu s-a mai păstrat, doar cel al antreprenorului, un anume Schloszarik József[66]. Probabil din cauza evenimentului semnificativ, profesorii împreună cu studenții au realizat un album comemorativ undeva între1874-1875. La o primă căutare inițială, s-ar părea că exemplarul nu s-a mai păstrat. Cu toate acestea, a putut fi identificat un altul care prin conținutul său ar corespunde cronologic și tematic. La numărul de inventar 846 avem un album din secolul al XIX-lea fără copertă intitulat ambiguu drept „Album cu portrete și fotografii". Provenind din colecția veche, acesta conține în total 19 fotografii cu diverse personaje și clădiri din Oradea. Analizând materialul subiacent, s-a putut observa că 11 dintre ele (de tip *cabinet portrait*, cașerate pe carton de culoare galbenă) au făcut parte dintr-un grup compact. Au fost realizate în cadrul atelierului fotografic Lojanek János, situat pe strada Principală nr. 12 (Fő-utcza), actuala Republicii[67]. Conform informațiilor găsite de către istoricul Lucia Cornea, a funcționat la adresa specificată pe carton în perioada 1864-1886 și a produs fotografii de mai multe tipuri: portrete, portrete pe email, vederi de oraș [68]. Dintre cele 11, primele șapte sunt portrete cu indivizi neidentificați, iar ultimele patru sunt fotografii de grup cu mai mulți tineri. Prin examinarea mai atentă a imaginilor s-au putut repera câteva mici indicii care ar sugera că avem de-a face cu albumul original. În primul rând, fotografiile de grup par să ilustreze tineri aflați la diferite vârste, majoritatea dintre ei purtând la vedere pălării împodobite cu pene de păsări, asemeni unui accesoriu de uniformă. În al doilea rând, potrivit monografiei scrise de Bozóky Alajos, cu ocazia sărbătoririi centenarului instituției, începând din anul școlar 1874/1875, anii de studiu s-au ridicat de la trei la patru, exact câte grupuri sunt[69]. Astfel, primele portrete ar fi putut aparține profesorilor, iar celelalte imagini cu studenții din diferiți ani de studiu. Desigur că afirmația rămâne doar la nivel de ipoteză, niciun personaj neputând fi identificat până în prezent. În același timp, numărul studenților din anul respectiv a fost mult mai mare decât ceea ce se vede în poze. Coperțile originale ar fi conținut mai multe informații, dar, din păcate, așa cum s-a precizat mai sus, nu s-au păstrat. Se prea poate ca unele exemplare din interior să fi fost scoase la un moment dat (sau pierdute) și înlocuite cu altele, fapt care ar explica prezența celorlalte fotografii ce nu se potrivesc tematic și nici tipologic.

Monede

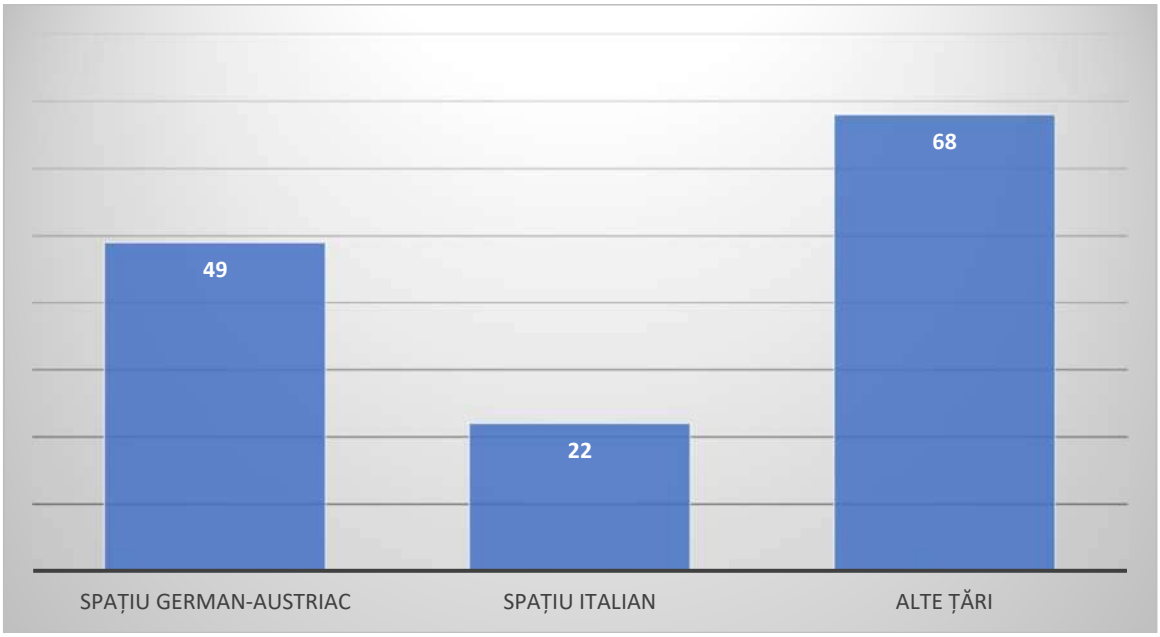

Fig. 5. Statistica monedelor intrate în anul 1875

[65] Péter Zoltán, *Trei secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 53-54.
[66] *Ibidem*.
[67] Mircea Pașca, *Habitatul orădean la începutul secolului al XX-lea*, Oradea, 2008, p. 614.
[68] Lucia Cornea, *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea 1852-1950*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1999, p. 60-61.
[69] Bózoky Alajos, *A Nagyváradi Királyi Akadémia százados múltja 1788-1888-ig. Száz éves jubileuma alkalmából*, Budapest, 1889, p. 238-239.

Monedele au reprezentat categoria cea mai numeroasă de piese donate de către indivizi în 1875, la fel ca în anii precedenți. Era cel mai la îndemână tip de obiect ce putea fi oferit, astfel că au intrat o mulțime de exemplare într-un timp relativ scurt. Au fost reperate în total 139 de intrări cu 139 de piese fizice, 65 dintre ele notate ca fiind pierdute până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Acestea au provenit de la aproximativ 13 donatori (persoane private sau instituții), patru neavând vreo informație despre proprietarul inițial[70]. Alte patru au provenit de la același enigmatic „N.N.” întâlnit mai devreme[71]. În medie, fiecare dintre aceștia a donat în jur de 3-4 exemplare, majoritatea provenind de la trei persoane: Grósz Gyula (53), Misurai Ignácz (32) și Nuszbek Sándor (16). Piesele au intrat treptat pe parcursul anului, în lunile aprilie, mai, iulie, septembrie, octombrie, decembrie. Numărul a fluctuat, cele mai multe fiind înregistrate în aprilie (87), iar în restul cazurilor între 10 și 15.

Metodologia utilizată a rămas aceeași ca în anii precedenți, caracterizându-se printr-o uniformitate a informațiilor și o redare succintă a datelor de pe avers și revers. În primul rând, era subliniată „naționalitatea” monedei (maghiară, poloneză, germană, italiană) și mai apoi tipul monedei împreună cu valoarea sa (groș, denar, crăițar, para, cent sau altele). Pe urmă se specifica materialul din care a fost făcută, de obicei fiind vorba de cupru, argint sau aur. Nu în ultimul rând, era pomenit emitentul, un rege, un împărat sau o instituție, împreună cu anul în care a fost bătută moneda. Sigur că în anumite cazuri detaliile au fost mai lacunare, datorită probabil stării proaste de conservare a piesei. În alte situații, din contră, au fost adăugate cu creionul mai multe informații[72].

Din perspectiva intervalului cronologic, avem exemplare din perioada antică (cinci monede romane), dar mai ales din cea modernă, secolele XVI-XIX. Marea majoritate au făcut parte din colecțiile private ale cetățenilor și au fost oferite ca piese individuale. Sunt câteva mici excepții ce oferă totuși o imagine a descoperirilor făcute de populația locală[73]. Prima astfel de monedă a fost una de aur din timpul lui Matia I (1612-1619) adusă la data de 18 iulie și descoperită la Oșorhei de către o persoană necunoscută[74]. În dreptul observațiilor, custodele de atunci a lăsat o sursă bibliografică menită să identifice piesa: „Rupp. Num. Hung. IIk. Su.V.B. – Tab. XVIII 509”. Este vorba de un citat din lucrarea lui Rupp Jakab (1800-1879), un numismat maghiar, care a apărut la Buda în 1846. Se pare că exemplarul a fost identificat în cadrul tabelului XVIII, la numărul 509, unde există redarea aversului și a reversului[75]. Cea de-a doua descoperire a fost adusă de Kis Elek tot la 18 iulie, un groș polonez de argint (cu valoare de trei) din timpul regelui Sigismund al III-lea (1587-1632), bătut în anul 1595. Potrivit datelor, a fost descoperit în timpul aratului, într-o locație denumită „Nagy Mária pusztán”[76]. Ultima descoperire, poate și cea mai importantă din punct de vedere numismatic, a fost cea a unui mic fragment de tezaur găsit la hotarul satului Tăuteu. La 24 septembrie, Reviczky Károly a predat instituției un număr de trei monede: o monedă germană-austriacă (groș de argint cu valoare de șase) din timpul lui Leopold I (1658-1705), bătută în 1674, o monedă poloneză (groș de argint) tot din timpul lui Sigismund al III-lea, bătută în 1623, și o monedă maghiară (denar de argint) din timpul împăratului Matia I, din 1615[77]. Registrul nu a precizat dacă donatorii au fost cei care au realizat descoperirile sau dacă, la rândul lor, au preluat de la persoane terțe artefactele.

În organizarea monedelor s-a urmărit respectarea acelorași categorii definite în registrele originale și s-au realizat trei mari grupe: monede din spațiul italian, german-austriac și din alte țări[78]. Deocamdată nu s-a putut reidentifica vreo monedă în colecțiile actuale din motive obiective. Urmează ca în cercetări viitoare să îmbunătățim situația unora, având în vedere că sursele primare au fost deja prelucrate și există un punct de pornire concret.

[70] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 56, 59: la una dintre monede s-a notat la donator doar valoarea monedei în forinți.
[71] *Ibidem*, f. 55.
[72] *Ibidem*, f. 58: cazul unei monede franceze în care s-a specificat întreaga legendă atât de pe avers, cât și de pe revers, utilizându-se simbolul „)(” pentru a delimita cele două.
[73] Din păcate, toate descoperirile aduse la Societate în anul 1875 au fost declarate pierdute de către Középessy Gyula.
[74] *Ibidem*, f. 56.
[75] Rupp Jakab, *Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis illustratos*, Tzpis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1846, p. 177.
[76] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 1882, f. 56.
[77] *Ibidem*, f. 55: la moneda maghiară împăratul a fost trecut sub numele său ca rege al Ungariei, adică Matia al II-lea (1608-1619).
[78] Cea din urmă reprezintă un conglomerat, deoarece exemplarele aduse din fiecare țară sunt puține, de obicei una sau două, așa că realizarea unor tabele separate ar fi ocupat prea mult spațiu.

Nr.	Data	Numele donatorului	Descriere
12	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă austriacă. Trei crăițari, 1851
29	25 aprilie	Grósz Gyula	Imperiul German (Roman). Cupru. Crăițar de ½ 1856. (Bayern)
32	25 aprilie	Grósz Gyula	Imperiul German (Roman). Mic de argint. Groș de ½. 5 Pfennig 1855
34	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Groș de argint (6) Carol al VI-lea 1724
35	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Groș de argint (3). Carol al VI-lea 1735
36	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Groș de argint (3). Leopold I 1693
37	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Groș de argint. Iosif I
38	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Groș de argint (3). Carol al VI-lea 1712
39	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă imperială germană. Argint. Francisc I 1750
40	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă imperială germană. Jumătate de crăițar. Francisc I
41	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă imperială germană
42	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă imperială germană. Un groș 1857.)(Cal galopând
45	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă de Bayern. Un crăițar 1864
51	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă autriacă. Un crăițar. Francisc I 1812
52	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Trei crăițari. Francisc al II-lea 1800
53	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Un crăițar. Francisc al II-lea 1800
54	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă austriacă. Un sfert de crăițar. Francisc I 1816
55	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă germană-austriacă. Jumătate de crăițar. Iosif al II-lea 17...
56	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă imperială germană. Cupru 1 Pfenning 1855.)(Stemă
57	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă austriacă. Un crăițar 1816
58	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă austriacă. Un crăițar 1851
59	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă austriacă. Un sfert de crăițar 1851
85	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă austro-italiană. Un quattrino. Maria Tereza 1777
88	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă austro-italiană. Jumătate de soldo. Maria Tereza 1777
90	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă austriacă. Un crăițar. Maria Tereza 1759
93	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă germană-austriacă. Sfert de crăițar. Iosif al II-lea 1777
97	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de Baden. Un crăițar. Leopold 1842
109	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă austriacă. Jumătate de crăițar 1858
122	28 aprilie	Márton Ferenczné	Monedă germană-austriacă. Groș de argint (3). Leopold I
123	3 mai	Orașul Oradea	Monedă austriacă. Un crăițar. Maria Tereza
124	3 mai	Orașul Oradea	Monedă austriacă. Un crăițar
125	3 mai	Orașul Oradea	Monedă germană-austriacă. Francisc al II-lea 1800
126	3 mai	Orașul Oradea	Monedă austriacă. Un crăițar Maria Tereza
127	3 mai	Nagyvárad város	Monedă germană-austriacă. Un crăițar. Francisc al II-lea 1800
128	3 mai	Nagyvárad város	Monedă germană-austriacă. Un crăițar. Francisc al II-lea 1800

Nr.	Data	Numele donatorului	Descriere
129	3 mai	Orașul Oradea	Monedă austriacă. Un crăițar. 1851
133	15 mai	N.N.	Monedă germană-austriacă Șapte creițari. Francisc al II-lea 1802
134	15 mai	N.N.	Monedă de Hamburg. Un schilling 1819
144	26 mai	Molnár Péter	Groș de Praga. Argint. Carol I
242	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă austro-italiană. Un centesimo 1852
243	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă austriacă. Jumătate de crăițar 1864
246	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă de Bayern. Argint. Un crăițar 1849
248	24 septembrie	Reviczky Károly	Monedă germană-austriacă. Groș de argint de șase. Leopold I 1674
251	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă germană-austriacă. Un crăițar. Iosif al II-lea 1790
252	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă germană-austriacă. Argint de 12 crăițari 1795
253	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă germană-austriacă. Șase crăițari. Francisc al II-lea 1800
254	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă austriacă. Un crăițar 1851
256	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă germană-austriacă. Mică de argint. Leopold I 1698
287	29 decembrie	Vidovich József	Monedă de Bayern. Șase crăițari. Maximilian Iosif 1811

Tabel nr. 7. Monede din spațiul german-austriac intrate în colecțiile Societății, 1875

Nr.	Data	Numele donatorului	Descriere
30	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă italiană. Un centesimo. Napoleon 1809
31	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă italiană. Doi centesimi. Victor Emanuel 1867
44	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă papală. Cinci soldo. Pius al IX-lea 1867
67	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă papală. Un soldo. Pius al IX-lea 1867
71	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă papală. Cupru. Pius al VI-lea
74	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă venețiană. Cupru
79	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de San Marino. Cinci centesimo. Republicană, 1864
84	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă italiană. Cinci centesimo. Victor Emanuel 1861
86	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă lombardo-venețiană. Un crăițar1862
87	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de Parma. Sesino. Ferdinand I 1793
89	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă venețiană
91	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă din Ducatul de Parma, Piacenza și Guastalla. Un centesimo. Maria Luiza 1830
92	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă italiană. 5 centesimo Victor Emanuel 1859
100	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă italiană. Un centesimo. Napoleon 1810
103	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de Parma. Sessino
107	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă italiană. Un centesimo. Victor Emanuel 1861
108	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de Mantua. Cupru. Carol al II-lea
115	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă venețiană. Cupru 1849
119	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de Toscana. Un quattrino. Leopold al II-lea 181
235	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă italiană. Cinci centesimo. Victor Emanuel 1867
240	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă lombardo-venețiană. Trei centesimo 1852
241	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă lombardo-venețiană. Cupru 1862

Tabel nr. 8. Monede din spațiul italian intrate în colecțiile Societății, 1875.

Nr.	Data	Numele donatorului	Descriere
4	15 aprilie	Reviczky Károly	Monedă maghiară. Libertas din cupru 1706
8	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă romană. Denar din argint
9	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă romană. Cupru
10	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Mariaș (VI). Leopold I 1670
11	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș de trei. Sigismund al III-lea 1592
13	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Libertas
14	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Groș de argint (3). Maria Tereza 1760
15	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Poltură de argint. Leopold I 1701
16	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Poltură de argint. Leopold I 1696
17	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Duarius. Leopold I 1704
18	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Denar. Ferdinand al II-lea 1624
19	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă transilvăneană. Mărieș de argint. Bethlen Gábor 1625
20	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș de trei. Sigismund al III-lea 1600
21	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș din argint (VI). Sigismund al III-lea 1626
22	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș de șase. Ioan Cazimir al II-lea Vasa 1660
23	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză.Groș de trei. Sigismund al III-lea 1597
24	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză.Groș de argint. Sigismund al III-lea
25	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză.Groș de argint. Sigismund al III-lea
26	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză.Groș de argint. Sigismund al III-lea
27	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș de trei. Stanislaus al II-lea August 1791
28	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă poloneză. Groș de unu. 1794.
33	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă franceză. Doi centime. Napoleon 1854
43	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă românească. Doi bani 1867
46	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă turcească. Cupru
47	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă de Olmücz. Argint. Episcopul Carol 1675
48	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Trei crăițari 1849
49	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Un crăițar 1848
50	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă maghiară. Un crăițar 1849
62	25 aprilie	Grósz Gyula	Monedă de cupru galbenă (ecleziastică?) Avers: Înger înaripat) (.Cruce ovoidală ca o monedă
63	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă turcească. Cupru
65	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă franceză. Cinci centime. Napoleon al III-lea 1862
76	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă franceză. Republicană. Cinci centime 1872
81	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă de cupru. Recentă. Uzată, de culoare galbenă și ilizibilă
83	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă engleză. Jumătate de penny. Victoria 1862
94	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedo din cantonul Ticino. Trei soldo 1838
95	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă suedeză. Un öre. Oscar I 1857
98	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă grecească veche. Cinci dexta. George 1869
102	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă elvețiană 1850
112	26 aprilie	Misurai Ignácz	Monedă turcească. Cupru

Nr.	Data	Numele donatorului	Descriere
132	15 mai	N.N.	Monedă transilvăneană. Groș de argint. Báthory Gábor 1611
136	15 mai	N.N.	Monedă franceză. Cupru. Ludovic al XVI-lea 1792
145	26 mai	Molnár Péter	Monedă poloneză. Groș de trei. Sigismund al III-lea 1598
146	26 mai	Molnár Péter	Monedă maghiară. Argint (30). Maria Tereza 1751
147	26 mai	Molnár Péter	Monedă maghiară. Groș de trei. Leopold I 1698
158	18 iulie		Monedă maghiară. De aur. Matia I
160	18 iulie	Kis Elek	Monedă poloneză. Groș de argint (3). Sigismund al III-lea 1595
233	24 iulie	Nuszbek Sándor	„Token”. Asociația de Economii și Consum din Nitra. 10 coroane
234	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă sârbească. Zece para. Obrenovics 1868
236	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă sârbească. Cinci para. Obrenovics 1868
237	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă galbenă de cupru. Avers: Eugenie Imperatrice)(Eugenie imperatrice des Francais
238	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă americană. Un cent 1863
239	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă românească. Cinci bani 1867
244	24 iulie	Nuszbek Sándor	Monedă maghiară. Denar de argint
245	24 iulie	Nuszbek Sándor	„Token”. Asociația de Economii și Consum din Nitra. O coroană
249	24 septembrie	Reviczky Károly	Monedă poloneză. Groș de argint. Sigismund al III-lea 1623
250	24 septembrie	Reviczky Károly	Monedă maghiară. Denar de argint. Matia al II-lea 1615
255	14 octombrie	Füleki Anna	Monedă poloneză. Groș de argint. Sigismund al III-lea 1624
265	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Monedă romană. Argint. Traian
266	29 decembrie	Nuszbek Sándor	Monedă maghiară. Denar de argint. Rudolf al II-lea 1580
270	29 decembrie	Sal Ferencz	Monedă maghiară. De aur. Ladislau al V-lea Avers: Stema lui Ladislaus D.G.R. Ung.)(Sfântul Ladislau
273	29 decembrie	Füleki Anna	Monedă maghiară. Denar
286	29 decembrie		Monedă poloneză. Groș de șase. Ioan Cazimir al II-lea Vasa 1662
288	29 decembrie	Vidovich József	Monedă poloneză. Groș de argint 1533
289	29 decembrie	Vidovich József	Monedă romană. De argint Hadrian
292	29 decembrie	Goldner Fülöp	Monedă romană. Mare de bronz. Traian
293	29 decembrie	Goldner Fülöp	Monedă maghiară. Libertas de cupru (20) 1705
299	29 decembrie		Monedă maghiară. Denar de argint. Ladislaus I
300	29 decembrie		Monedă poloneză. Hármas garas. III Zsigmond 1622

Tabel nr. 7. Monede din alte țări intrate în colecțiile Societății, 1875

Concluzii

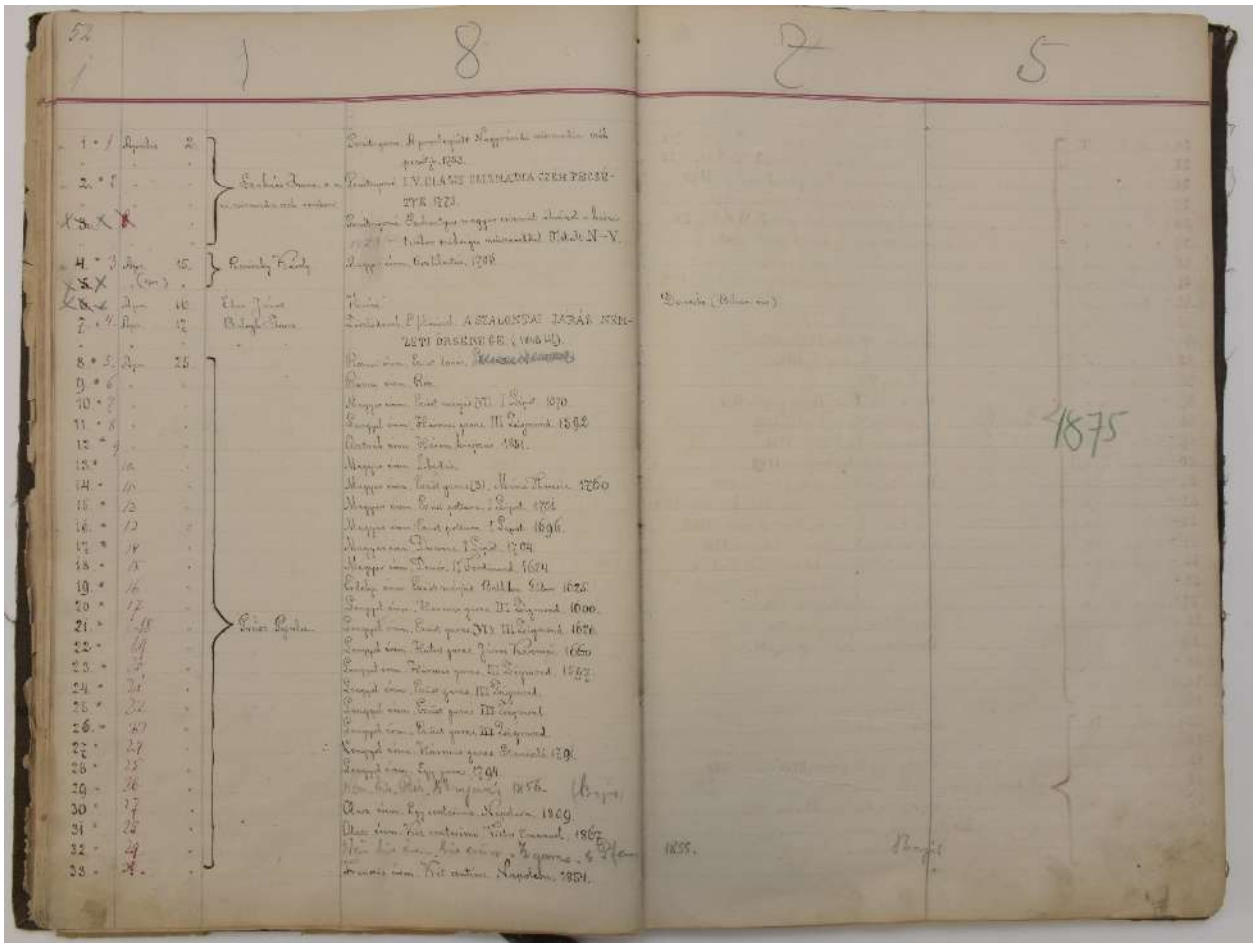
Registrul de inventar pe anul 1875 ilustrează prin conținutul său evoluția treptată a colecțiilor Societății de Arheologie și Istorie. În același timp, metodologia utilizată a fost una bine pusă la punct și aplicată într-un mod profesionist și unitar de-a lungul întregii liste. Micile detalii grafologice spun și ele o poveste complementară, ce ajută la înțelegerea muzeologiei locale: dovedesc faptul că inventarierea pieselor nu a reprezentat doar o simplă acțiune singulară, ci, la fel ca în ziua de astăzi, datele au fost reluate mai târziu pentru a clarifica unele probleme interne. Cifrele și statisticile reflectă o diversitate gestionară extrem de palpabilă și relevă totodată direcțiile și interesele conducerii asociației din primii ani. Deși se aflau încă la început, acest lucru se pare că nu a influențat activitatea într-un mod negativ. Din contră, cel puțin din perspectiva strângerii artefactelor, rezultatele pot fi considerate satisfăcătoare. Comparativ cu anii precedenți, este adevărat că s-a putut

observa o scădere, dar cele peste 300 de piese înregistrate ies în evidență datorită potențialului muzeistic. De la arme, antichități, documente și fotografii, toate conferă patrimoniului deținut un caracter divers și bogat. Este adevărat că în continuare monedele reprezintă majoritatea surplusului patrimonial, dar după cum s-a văzut, chiar și acestea și-au avut rolul de a ilustra aspectele numismatice, atât ale istoriei comitatului, cât și, în special, ale Europei centrale și de vest. Donațiile în sine provenite de la cetățenii de rând oferă o imagine complexă a intereselor particulare și a predispozițiilor fiecărui individ înspre colectare. Societatea orădeană a fost una cosmopolită, cu deschideri culturale variate, care au permis obținerea unor artefacte extrem de importante. Deja după trei ani, nu doar membrii erau cei care contribuiau semnificativ la îmbogățirea depozitelor; s-a putut observa un sprijin real venit din partea persoanelor din exterior, care, deși nu aveau vreo legătură directă, totuși au oferit numeroase exemplare interesante. Datele clarifică proveniența mai multor piese ce astăzi se mai păstrează în depozitele Muzeului Țării Crișurilor, chiar dacă unele informații sunt totuși lacunare. Așa cum s-a văzut, subiectul nu este nicidecum epuizat, rămânând nelămuriri și întrebări legate de modul în care au fost păstrate în primii ani de cristalizare.

Tema generală a istoriei Societății, din care studiul de față acoperă doar o mică fațetă, este în continuare una puțin abordată, iar numeroasele date semnificative sunt în continuare nevalorificate la potențialul lor maxim. Studii de acest tip, care aduc în discuție informații cu privire la activitatea internă, ajută la înțelegerea mai aprofundată a destinului Societății în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Registrele sunt doar un tip de document primar, extrem de utile în dezvăluirea diferitelor valențe metodologice, dar care au rămas timp de mulți ani neatinse. Acestea arată o imagine parțială care nu poate fi deslușită decât dacă sunt aduse și alte surse paralele. Scrisorile, rapoartele, procesele-verbale sau chiar articolele de presă pot ajuta la fel de bine la înțelegerea contextului istoric și vin în sprijin, acolo unde listele sunt insuficiente. Viitoare cercetări vor putea elucida alte necunoscute. Rămâne doar ca sursele rămase să fie valorificate.

Anexa 1

Prima filă din registrul de inventar al Societății de Arheologie și Istorie pe anul 1875.
(Colecția Istoricul Instituției, nr. inv. 1882, f. 52)

Anexa 2

Posibila sabie donată de Gálbory Sámuel în 1875 cu inscripția „Fringia”.
(Colecția Veche, Obiecte Tridimensionale, nr. inv. 6045)

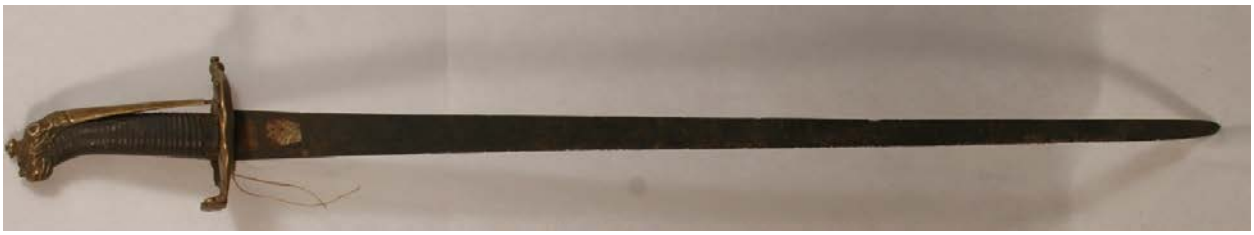

Anexa 3

Posibila sabie dreaptă donată de către Bereczky Géza sau Ifj. Bölöni Sándor .
(Colecția Veche, Obiecte Tridimensionale, nr. inv. 6065)

Anexa 4

Sigiliul Breslei Privilegiate a Cizmarilor din Oradea-Mare (1753), donat de către Szakács Imre Societății de Arheologie la 2 aprilie 1875.
(Colecția Veche, Obiecte Tridimensionale, nr. inv. 5481)

Anexa 5

Cărămidă romană cu inscripția „VINI” (sus) donată la data de 24 iulie de către Márky Sándor și unul dintre posibilele vase ceramice oferite de către Nuszbek Sándor (jos).
(Colecția Veche, Obiecte Tridimensionale, nr. inv. 6349, 8353)

Anexa 6

Posibile fotografii de grup reprezentând studenții Academiei de Drept provenite din primul album fotografic intrat în colecțiile Societății de Arheologie și Istorie, 1875.
(Colecția de fotografii, nr. inv. 846/18 sus, 846/17 jos)

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.29

THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX, HISTORY SERVICES' POSTER COLLECTION UNDER ITS QUANTITY AND QUALITY ASPECTS

Cristian CULICIU*

ABSTRACT

The following paper analyzes the poster collection of the History Service of the Țării Crișurilor Museum in Oradea from both quantitative and qualitative perspectives. By the end of 2025, the collection comprised 6,188 items dating from the early 19th century to the present, reflecting a wide variety of cultural, social, political, and artistic events, particularly from Oradea and Bihor County. Although primarily intended as advertising and informational media, posters also represent valuable historical documents and examples of graphic design, offering insight into everyday life, institutional activity, and forms of public communication across different historical periods.

The study highlights the chronological evolution and the dynamics of acquisitions within the collection since 1973, as well as the diversity of its thematic categories, including museum exhibitions, theatre and concert performances, film screenings, sports events, conferences, and political or commercial announcements. Attention is also given to aspects such as language, materials, printing techniques, provenance, and conservation. Overall, the collection provides an important documentary resource for researching the cultural and social history of Oradea and the Bihor region, while illustrating the development and functions of the poster as a medium of public information and visual expression.

Keywords: poster collection, museum heritage, Țării Crișurilor Museum, cultural history, Oradea, Bihor County, graphic design

The History Service of the Țării Crișurilor Museum (Ț.C.M.) has a rich poster collection, which included 6188 items at the end of 2025. They refer to a wide range of events across several domains, especially the cultural field. Generally speaking, the poster present aspects of everyday life, especially from Oradea and Bihor County (or Crișana Region, depending on the time period), of some sequences, facts, and institutions from the city, from the mid-19th, 20th, and early 21st centuries, being a good resource for research, although it is basically an advertising document[1]. Its purpose is to inform, being a fascinating form of graphic art, dating back to the 18th century. The poster is a public and occasional document, and it needs to hold the attention of the viewers, informing them quickly, with summary information. This is why the poster shows both the design and communication skills of its author[2]. It evolved from a rapid means of general announcement to a political document, and nowadays to an important element in graphic design, while maintaining its general purpose of informing[3].

Chronology of the pieces

The oldest item in the collection dates back to 1811. It is a poster printed by the Prefecture of Oradea in Hungarian, regarding the regulation of the coexistence of residents of different cults during holidays, signed by the deputy-prefect Domokos Jakab on November 15 (inv. no. 1978). Another interesting poster dates back to 1848 and presents an opera and operetta performance held in Oradea on July 23 that year. The poster is an atypical one, small in size and printed on textile material (inv. no. 1909). Another poster, printed in Hungarian, presents the performance "A kezeletes ur keservei és a kedves nagybácsi" ["The sorrows of gentlemen and the kind uncle"], held on the local stage of Oradea in 1875 (inv. no. 159). An important

* Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex; e-mail: cristian.culiciu@gmail.com, ORCID: 0009-0000-7545-9762.

[1] Some points of view were presented in: Rozalia Barta, *Afișul ca sursă de învățare în mediul universitar [The poster as a learning source in universities]*, in *Biblioteca: Revista de bibliologie și știința informării*, vol. 25, issue 11, 2014, p. 346, and Elisaveta Drăghici, *Un loc meritat al afișului printre documentele de bibliotecă [A deserved place for the poster among library documents]*, in Idem, issue 9, 2017, p. 263.

[2] Daria Musteață, Alessia Cebanița, *Culoarea și comunicarea vizuală: rolul decisiv al soluționării cromatice în afișe [Color and visual communication: the decisive role of chromatic solutions in posters]*, available on https://repository.utm.md/bitstream/handle/5014/28395/Conf-TehStiint-UTM-StudMastDoct-2024-V4-p2205-2209.pdf?sequence=1&isAllowed=y, accesed on March 9, 2026.

[3] Gheorghe Cosma, *Afișul românesc [The Romanian poster]*, Bucharest, Meridiane Publishing House, 1980, p. 13.

Búcsú-előadás. — Gócsné jutalmául.

A' fekete sas' N.VÁRAD. teremében.

Vasárnap Julius 23-kán 1848.

Gócs Ede igazgatása alatti dal- és színésztársulat által adatik:

NAGY OPERAI EGYVELEG

két szakaszban.

ELSŐ SZAKASZ:

1. MAGÁNYDAL, „Bolisar" operából Donizettitől, Gócsné által.
2. MAGÁNYDAL, „Gemma di Vergi" operából Donizettitől, Mezei által.
3. KOMIS-POLKA, Molnárné és Munkácsi Flóra által.
4. NAGY KETTŐSDAL, „Don Pasquale" operából Donizettitől, Gócsné és Mezei által.

MÁSODIK SZAKASZ:

1. MAGÁNYDAL, „Borgia Lucretia" operából Donizettitől, Mezei által.
2. LENGYEL-TÁNCZ, Molnárné és Munkácsi Flóra által.
3. Mindenkori Közkívánságra nyert MAGÁNYDAL Maszáki „Mely rikka szerencse" Gócsné által.
4. KETTŐS-DAL, „Bajtai" operából Donizettitől, Gócsné és Mezei által.

Szakaszok közti

HOGY LEGJOBB MEGHALNI.

Vígjáték 1 felvonásban.

SZEMÉLYZET:

Hagyma Péter . . . . Nagy
Rózsi, neje . . . . Torkási
Nádasdi, földesúr . . . . Vadász
Neje . . . . M. Viktória
Anni, lánya . . . . Szabó
Rózsi, szobaleány . . . . K. Anikó

A' l. cz. közönség minden czimlyeinek n. é. tagjainak kegyébe mély tisztelettel ajánlja magát GÓCSNÉ.

Bementidij és kezdet szokás szerint, vége 10 órakor.

Jegyek előre válthatók a' szinházzál.

Fig. 1. Poster for the opera and operetta show, held on July 23, 1848

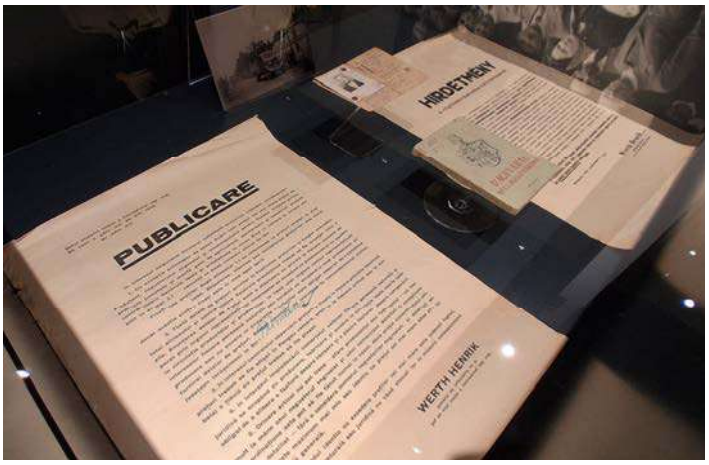

Fig. 2. Posters from 1940 in the History exhibition of the Ț.C.M.

poster from the period before the unification of Transylvania with Romania dates from November 1918, published by the Romanian National Committee of Oradea-Mare and Bihor, containing an Appeal to the ethnic Romanians in the county to maintain public order through the National Guard[4] (inv. no. 11484). It if followed by an Ordinance poster of the National Guard Command of Beiuș, from January 1919 (inv. no. 11485). Another poster, dated 1923, promotes the fundraising for the erection of a monument dedicated to Ioan Ciordaș and Nicolae Bolcaș, both lawyers from Beiuș, assassinated in 1919, through the celebration organized at the Central Hotel in Beiuș[5] (inv. no. 874).

Interesting are the posters regarding the organization of daily life in Oradea and Northern Bihor after the Second Vienna Award (August 30, 1940), a particular reality of northwestern Transylvania. They refer to the exploitation of wood, the preparation of the necessary coal, coke, and fuels, including the establishment of military tribunals (inv. nos. 1776, 1777, 1778, 1779, 1780, 1781).

Since 1946-1948, cultural and performing arts institutions in Romania were reorganized, restarting their activity interrupted by World War II, but, at the same time, they were experiencing the first stages of aligning their activity to the rigors of the communist regime. The collection shows us an increase in the number of theatrical shows in Oradea. We can also refer to the poster with King Mihai I's speech addressed to the Romanian Parliament in 1946[6] (inv. no. 4095). It is worth mentioning that, after the proclamation of the People's Republic of Romania, the poster became a "people's art", a political instrument in the service of the communist state, copying the Soviet model[7].

Relevant for the second half of the 20th century are the posters for events and anniversary manifestations. One is the Centennial of the establishment of the Hilaria Musical Reunion (held in 1971[8]) (inv. no. 1187, 1190, 1192, 1195), part of a broader documentation of the manifestations, held at the Țării Crișurilor Museum, the Bihor County Library, the Trade Union's House of Culture, and the State Theatre, all in Oradea. The manifestations dedicated to the 60th marking of the death of Aurel Lazăr[9] (inv. no. 7113),

[4] Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînașu (coord.), *Istoria Bihorului. Civilizație, societate, economie, mentalități [The history of Bihor. Civilization, society, economy, metalities]*, Oradea, Țării Crișurilor Museum Publishing House, 2018, p. 565-566.
[5] *Patria* (Cluj), year 7, no. 76, April 5, 1925, p. 1. The fundraising took a decade to complete, and the monument was unveiled on June 7, 1935. See: *Universul* (Bucharest), year 52, no. 156, June 9, 1935, p. 13.
[6] *Unirea poporului* (Blaj), year 28, no. 50, December 15, 1946, p. 3. See the context of the speech in: Ioan Scurtu, *Regele întregirii. Regele controversat. Regele detronat [The King of the Union. The controversial King. The dethroned King]*, in *Dosarele istoriei*, year 11, no. 5, May 1, 2006, p. 46.
[7] Gheorghe Mândrescu, *Grafica și propaganda în primii ani după instaurarea regimului comunist în România: exemple din colecția Muzeului Național de Artă din Cluj-Napoca II [Graphics and propaganda in the first years after the establishment of the communist regime in Romania: examples from the collection of the National Art Museum in Cluj-Napoca II]*, in *Studia UBB Historia artium*, 61, no. 1, 2016, p. 127.
[8] *Familia* (Oradea), year 111, no. 11, November 1975, p. 10.
[9] *Bihari napló* (Oradea), year 1, no. 272, November 21, 1990, p. 5.

to those regarding the semicentennial of the Oradea State Philharmonic[10] (inv. nos. 5067, 5068, 5069, 5070, 5071, 5074) or the commemorative centennial of Emanuil Gojdu[11] (inv. no. 5073) are also recorded through posters. Regarding the history of the Țării Crișurilor Museum, we highlight the poster from the events dedicated to the Centenary of the Museum in Oradea (1972)[12] (inv. no. 1769/9), the one about the three-decade anniversary of the Ethnography Department of the same Museum (1994) (inv. 14722) and the one for the exhibition dedicated to the celebration of a century since the inauguration of the first museum building in Oradea (1996)[13] (inv. no. 20344).

From the socialist period, there are numerous posters for the concerts of the Oradea State Philharmonic, for the performances of the Oradea State Theatre and the Puppet Theatre, for the exhibitions of the Țării Crișurilor Museum, those containing the programs of the local cinemas, including film premieres, as well as for sports events hosted by the stadiums and sports halls in Oradea and Bihor. From the same period, there are concert and show posters of some cultural institutions from Romania, which had tours and performances in Oradea. We also note posters for different courses and lessons held at the local House of Culture or at public institutions and factory associations like Poligrafia or the Constructor's Club.

From the 1990s to the mid-2020s, posters announcing cultural events such as exhibitions, concerts, festivals, movie projections, conferences, theatre show, for local and general elections, continue to be added to the collection.

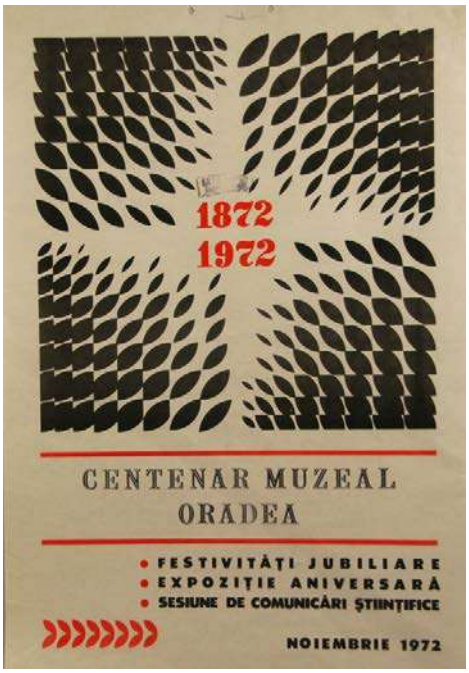

Fig. 3. Poster for the series of events dedicated to the Oradea Museum Centenary (1972)

Fig. 5. Poster for the first edition of the Romanian Handicraftsmen Fair (1994)

Fig. 4. Poster for the second edition of the Țării Crișurilor Museum Days (1998)

[10] *Crișana* (Oradea), year 28, no. 298, December 18, 1973, p. 1, 2; Idem, no. 299, December 19, 1973, p. 1, 3; Idem, no. 300, December 20, 1973, p. 1, 3; Idem, no. 301, December 21, 1973, p. 1, 2; Idem, no. 303, December 23, 1973, p. 1, 2; Idem, no. 304, December 25, 1973, p. 1, 2; *Familia*, year 110, no. 3, March 1974, p. 13.
[11] *Crișana*, year 25, no. 31, February 8, 1970, p. 1.
[12] Idem, year 27, no. 260, November 3, 1972, p. 1; Idem, no. 262, November 5, 1972, p. 2; *Familia*, year 108, no. 11, November 1972, p. 18. Also see: Tiberiu Alexandru Ciorba, *Fac fortia et patere. Retrospectivă documentară asupra centenarului muzeal orădean organizat în 1972 [Be brave and be open. Documentary retrospective of the Oradea Museum Centenary organized in 1972]*, in *Crisia*, issue 55, 2025, p. 359-382. (doi.org/10.66142/crisia.2025.23)
[13] *Jurnal bihorean* (Oradea), year 2, no. 331, December 15, 1994, p. 1. See more in: Aurel Chiriac, Ioan Goman (coord.), *Secția de Etnografie 1964-2014. O cronică în imagini [The Ethnography Department 1964-2014. A chronicle in images]*, Oradea, Țării Crișurilor Publishing House, 2014, passim.

Dynamics of entries

The posters are registered or re-registered since December 1973: those inherited from the former Society of Archeology and History / the "Petöfi-Bălcescu" Museum / the Crișana Regional Museum / the Bihor County Museum[14] were re-registered after the organization of the Țării Crișurilor Museum. Among them, new items entered the collection. The poster collection is mentioned in the first inventory register for documents in 1973. The first piece in the collection is the theatrical poster from 1875, mentioned above, followed by an acquisition of posters in 1974. Therefore, the poster collection is one of the oldest of the Țării Crișurilor Museum.

Fig. 6. Poster for the "Crișurile cântă Țara" musical (1967)

Between 1975 and 1985, there was a constant concern for the enrichment of the collection, as shown by the annual dynamics and entries. Most posters were registered in 1976 – 1816 pieces. Starting from 1986, we observe a slight decrease in the number of new entries, and after 1991, it has reduced significantly. A reason for the small number of new posters after 1991 is the disappearance of the main provider – the County Display Service, from which the Museum received such documents during the socialist period. Another reason would be the low concern in growing the collection, although the local poster production remained high, and even increased, as the cultural institutions had a rather rich activity. Even so, although most of the posters were printed by the former "Crișana" Printing Company, renamed "Western Typography", many more were made by new printing firms, in small quantities.

The least prolific period for the poster collection was between 2002 and 2016, in which only 123 pieces were recorded. Posters recorded after 2017 both "recover the past", by completing periods before and slightly after 2000, and include new events, that is, new posters printed after this year. The collection was completed with museum, theatre, concert, and exhibition posters, especially regarding the activity of the Țării Crișurilor Museum, the Oradea State Theatre and State Philharmonic, the Szigligeti Theatre, and entities such as the University of Oradea and the "Gheorghe Șincai" County Library. In the table below, we summarize the total number of new posters included in the collection in each year since 1973, till 2025:

Year	Number of new pieces	Year	Number of new pieces	Year	Number of new pieces
1973	**1**	1991	**16**	2009	**0**
1974	**49**	1992	**11**	2010	**0**
1975	**308**	1993	**0**	2011	**0**
1976	**1811**	1994	**0**	2012	**1**
1977	**135**	1995	**0**	2013	**0**
1978	**68**	1996	**45**	2014	**116**
1979	**177**	1997	**64**	2015	**0**
1980	**128**	1998	**14**	2016	**0**
1981	**82**	1999	**32**	2017	**12**
1982	**290**	2000	**0**	2018	**2**
1983	**319**	2001	**35**	2019	**8**
1984	**212**	2002	**0**	2020	**617**
1985	**219**	2003	**0**	2021	**273**
1986	**17**	2004	**4**	2022	**248**
1987	**93**	2005	**0**	2023	**138**
1988	**111**	2006	**0**	2024	**83**
1989	**74**	2007	**0**	2025	**293**
1990	**82**	2008	**2**		

[14] These were the titles of the Museum before 1970.

Categories of posters

The poster collection includes several sub-collections. One is that of museum posters, mainly mentioning the Țării Crișurilor Museum as organizer or co-organizer of events such as exhibitions, conferences, colloquia, book presentations, fairs, festivities, anniversaries, educational activities, advertising, etc. There are also posters from other Romanian museums, such as the National Museum of Contemporary Art in Bucharest, the National Museum of Bukovina in Suceava, the Museum of Moldovan Literature in Iași, the Iași Museum Complex, the Arad Museum Complex, the National Szekler Museum in Sfântu Gheorghe, the National Art Museum in Cluj-Napoca, and from abroad: the Déri Museum in Debrecen, the National Museum of Arts and People's Traditions in Paris, the Archaeology Museum in Wrocław.

Another sub-collection includes performance posters, both for theater and music, dance, variety, mixed shows, and for circus. These are some of the best-known types of posters throughout history, as they are meant to stop people on their way to their destination and pique their interest in the show. Even so, during the communist period, these posters had very simple graphics, most of the time made up of plain text, but with interesting and beautiful exceptions too[15]. The theater posters mention performances held, mainly, in Oradea by local theater groups, under various forms of organization: the West Theater (the 1930s and the 1940s), the State Theater (the 1950s till the 2010s), the "Regina Maria" State Theater (nowadays), the Szigligeti Theater (since 2011), the State Puppet Theater, later the Arcadia State Theater for Children and Youth (until 2011). At the same time, there are theatrical posters from institutions outside Bihor County, such as: the National Theater in Târgu Mureș, the "Lucian Blaga" National Theater in Cluj-Napoca, the "Vasile Alecsandri" National Theater in Iași, the "Ion Luca Caragiale" National Theater in Bucharest, the "Mihai Eminescu" National Theater in Timișoara, the "Marin Sorescu" National Theater in Craiova, the State Theatre of Sibiu (today the "Radu Stanca" National Theatre), the State Theatre of Arad (today the "Ioan Slavici" Classical Theatre), the State Theatre of Ploiești (today the "Toma Caragiu" Theatre), the State Theatre of Baia Mare (today the Municipal Theatre), the State Stage Theatre of Deva (today the Art Theatre), the State Theatre of Reșița (today the West Theatre), the State Theatre of Turda (today the "Aureliu Manea" National Theatre), the "Valea Jiului" State Theatre in Petroșani (today the "Ion D. Sîrbu" Drama Theatre), the Northern Theatre of Satu Mare, mostly referring to performances held in Oradea, during the tours. Other performance posters come from the Trade Union's House of Culture in Oradea, the House of Culture of the Municipality of Oradea, the House of Culture of the Municipality of Arad, the House of Culture of the Municipality of Mediaș, and the House of Culture of Aleșd. A small group of posters refers to shows organized by the Romanian Agency for Artistic Management in Oradea, and another one concerns circus shows. The collection includes posters of the State Circus of Bucharest, the Prague Circus, the Great Circus of Moscow, and the Bulgarian Orion Circus.

Fig. 7. Poster for the second International Theatre Festival, Oradea (2014)

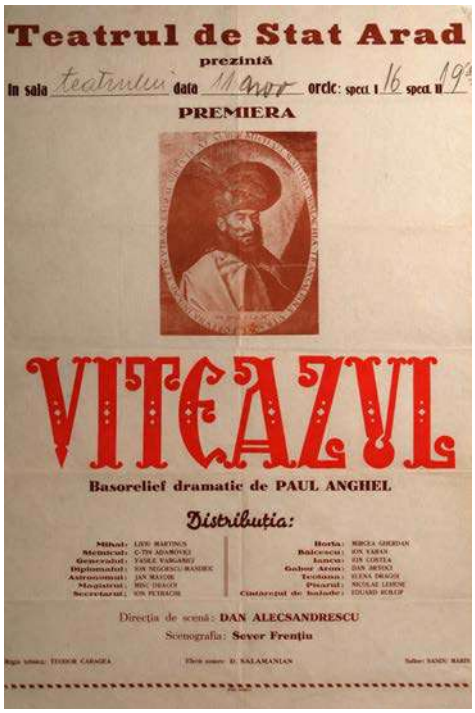

Fig. 8. Poster for "Viteazul", a show presented by the Arad State Theatre (1969)

[15] *Contemporanul* (Bucharest), year 17, no. 4, January 25, 1963, p. 2.

Fig. 9. Poster for the concert held by Semnal M and Compact in Oradea (1981)

Fig. 10. Poster for the football match between Crișul Oradea and Steaua Bucharest (May 4, 1969)

Concert posters are grouped in their own sub-collection. They refer to shows organized or held within institutions such as the Oradea State Philharmonic, the Arad State Philharmonic, the Bacău State Philharmonic, the Botoșani State Philharmonic, the Cluj-Napoca State Philharmonic, and the Satu Mare State Philharmonic, as well as those of soloists, bands, and musical ensembles (such as Phoenix, Metropol Group, Compact, Semnal M., Sfinx, Roșu și Negru). As in the case of performances, concerts organized by entities outside Bihor were held in Oradea as part of their tours in the country.

Fig. 11. Poster for the movie "Pintea" (1976)

Another category of posters includes those referring to sports events, mainly simple texts on colored backgrounds, but in some cases, rather nice graphical elements, such as a football, volleyball, or basketball player are represented[16]. These are football, volleyball, polo, basketball, boxing, handball, tennis, table tennis, wrestling, athletics, motorcycling matches, organized by the relevant national federations, by the Bihor County Council for Physical Education and Sports and by sports associations and clubs located in Oradea, such as: "Olimpia", "Crișul", "Dinamo", "Solidaritatea", the University Sports Club, "Tipo", "Dacia", "Înfrățirea", "Voința", "Constructorul", "Industria ușoară", "Armata" and "Unirea".

A separate category of posters groups those related to films and cinema[17]. There are advertising posters for promoting new films, such as: "Răpirea fecioarelor" ["The Abduction of the Virgins"], "Balul de sâmbătă seara" ["The Saturday Night Ball"], "Columna" ["The Column"], "Vârstele omului" ["The Ages of Man"], "Mihai Viteazul", "Pintea", and others, or including the programs of cinemas in Oradea and Băile Felix. Advertising posters also refer to the draws of the Romanian Lottery or promote legislative materials, and

[16] *Sportul popular* (Bucharest), year 11, no. 2809, May 5, 1956, p. 3; *Contemporanul*, year 17, no. 23, June 7, 1963, p. 2.
[17] *Contemporanul*, year 14, no. 5, January 29, 1960, p. 6; *Luceafărul* (Bucharest), year 5, no. 16, August 15, 1962, p. 9; *Contemporanul*, year 17, no. 12, March 22, 1963, p. 2; *Cronica* (Iași), year 7, no. 27, July 7, 1972, p. 7. In the socialist period, the movie poster was considered, among many other types of posters, a "political document". See: *Tribuna* (Cluj-Napoca), year 5, no. 15, April 13, 1961, p. 10; *România literară* (Bucharest), year 4, no. 37, September 9, 1971, p. 26.

there are a few groups of posters that promote issues of the "Familia", "Korunk" or "Utunk" magazines, as well as for goods and services.

A sub-collection includes posters for conferences, colloquia, and symposiums, organized by the Regional Health Education Service, by the People's University of Oradea, the Cultural-Scientific University of Oradea, by ARLUS, by the "Gheorghe Șincai" Bihor County Library, by the 3-year Pedagogical Institute, and by the University of Oradea. At the same time, we indicate the posters for the exhibitions organized by the Union of Plastic Artists of Romania, by the "Nufărul" Photographic Club and the Eurofotoart International Association, and, during the socialist period, by the Committee of Socialist Culture and Education, an entity that supervised cultural events, through county organizations, including the one in Bihor.

Fig. 12. Poster for Ecaterina Csontos' photo exhibition (1981)

Fig. 13. Poster promoting no. 9/1967 of "Korunk" magazine

We also mention the existence, among the printed posters, of handmade ones, by drawing texts or making collages of cutouts together with manually inserted elements. An example is the poster for the exhibition dedicated to the personality of Emanuil Gojdu, organized by the Țării Crișurilor Museum in 1977 (inv. no. 1975). Another handwritten poster is the one for the Eminescu tribute show, from June 16, 1988 (inv. no. 6195). We also mention the poster made for the anniversary exhibition entitled „60 years since the creation of the Romanian national unitary state" (1978), with the text entirely handwritten (inv. no. 14685). A poster was drawn in 1989 for a photo-documentary exhibition on the events from August 23, 1944 (inv. no. 7191), and in the same year, a poster was made for an exhibition of traditional Japanese toys (February-March) (inv. no. 6291). We note that, in the case of the posters regarding the activity of the Țării Crișurilor Museum, the custom in the late 1980s was to draw posters instead of printing them, for economic reasons. Such a poster is also the one made for the "Celtic Ceramics – 3rd century BC – 2nd century AD" exhibition, held at the Țării Crișurilor Museum (1990) (inv. no. 7081). Also, from 1990 dates the poster of the exhibition "The Romanian Army in the fight for the liberation of the homeland – June 21, 1941 – October 25, 1944" (inv. no. 7079), with the hand-drawn map of the military operations in the center, while the name of the organizer and the place of the exhibition are printed on separate pieces of paper and glued to the upper and lower parts of the poster, respectively. For the exhibition "Japan - a world, a future", organized at the Țării Crișurilor Museum in 1991, a poster was drawn, having as a background the Japanese symbol – the white flag with a red dot (inv. no. 7199).

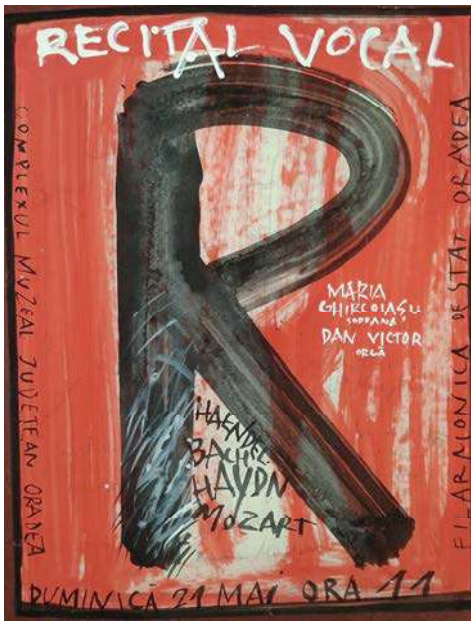

Fig. 14. Hand-made poster by Dan Perjovschi for a vocal recital at the Bihor County Museum (1989)

Fig. 15. Hand-made poster for the exhibition dedicated to the campaign of the Romanian Army in 1944 (1990)

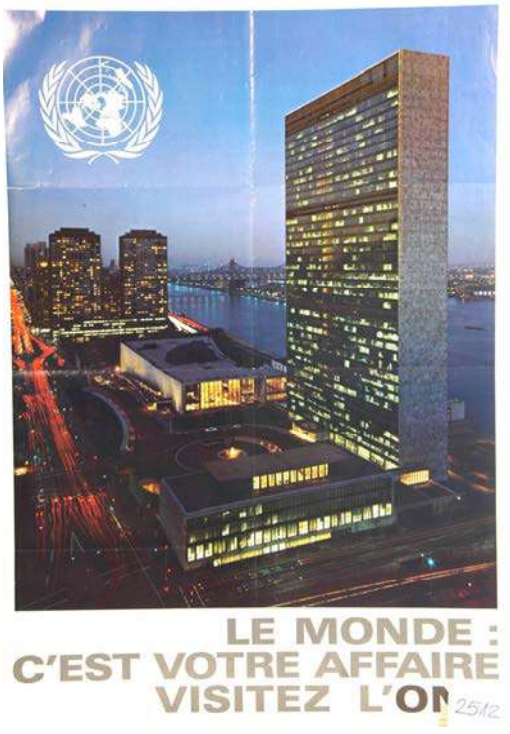

Fig. 16. Poster promoting the United Nations (1977)

Most of the posters contain text in Romanian. There are also posters with text in Hungarian, Italian, French, and German, as well as bilingual and trilingual posters, generally in Romanian-Hungarian, Romanian-English, and Romanian-Hungarian-English. We exemplify with the advertising poster for visiting the Țării Crișurilor Museum, with text in French (inv. no. 20326), also in French being the poster for an exhibition of Romanian icons organized by the same institution in Grenoble, in 1992 (inv. no. 14697), and those promoting the activity of the United Nations (inv. no. 2510, 2511, 2512). A poster in French promotes a poster exhibition of the Salzburg Museum, from 1994 (inv. no. 14776). In Italian, there are posters such as the one for an icon exhibition in Marostica (2006) (inv. no. 18037) or the one for a Jewish art exhibition in Trento (inv. no. 17975), as well as two posters for promoting conferences held by Ovidiu Drimba in Italy (inv. nos. 13830 and 13831). A poster in German advertises the exhibition on the Dacian civilization in Cologne (inv. no. 3931). There are numerous posters in Hungarian for performances of the Hungarian Section of the State Theatre of Oradea and the Puppet Theatre, later for performances of the Szigligeti Theatre in the same city, for cultural events of the Hungarian community, for the promotion of issues of the "Utunk" and "Korunk" magazines, or for the promotion of the "József Attila" Memorial Museum in Balatonszárszó (inv. no. 17171). The advertising posters of the Déri Museum in Debrecen (inv. nos. 4266 and 6486) contain text in Hungarian, German, and Russian. Among the bilingual posters, written in Romanian and Hungarian, we mention those for the concerts of the Oradea State Philharmonic from 2017-2021 (inv. nos. 14287-14345 and 17183-17227). Among the trilingual posters (in Romanian-Hungarian-English), we mention those for the Folk Craftsmen's Fair (from 2004-2024).

Posters are drawn or printed on different types of paper. Those made by hand frequently use cardboard. In contrast, the printed posters use several types of paper. Theater posters from the interwar period are printed on very thin, fragile paper, becoming, over time, brittle. Matte paper, of varying thickness, was the most common choice for posters printed in the post-war period, until the 1990s, with exceptions, namely the posters printed in Western countries, which were using glossy paper since the mid-20th century, especially after the large introduction of offset printing. This type of paper became common in poster usage in Romania only in the 1990s. The Museum's poster collection holds 90s and 2000s posters printed on glossy paper, but also on common A4 paper and cardboard, in full color. In the 2020s, we observe a return to matte paper, with increased image quality, in both paper type cases. Also, the collection includes some posters printed on self-adhesive paper and some on matte paper on one side and reflective on the back, called *metalized paper*. Only one poster is printed on canvas – for the opera and operetta performance on July 23, 1848, mentioned at the beginning of the paper.

Researching the collection, we notice a large number of printing houses where the posters were made. Not all posters mention the printing house, and even fewer the person responsible for the graphic concept.

For example, show posters from the interwar period are printed at “Dr. Adonyi and Weisz” Printing House (Oradea), “Diecezana” Printing House (Oradea)[18], “Viitorul” Printing House (Oradea), “Doina” Printing House (Beiuș), and “Béres and Radványi” Printing House (Oradea). This last example is also found on posters from the second half of the 1940s, along with the “Viața Nouă” Printing House (Oradea) and “Uj Élet” Printing House (Oradea).

Fig. 17. Advertising poster, promoting the Déri Museum in Debrecen (1988)

Fig. 18. Poster edited by the Viitorul Printing House (1947)

In general, posters from Bihor County during the 1950s and until 1990-1991 were printed by the “Oradea”, later “Crișana” Printing Company. This is the successor to the former private “Sonnenfeld” Printing house[19], nationalized in 1948. In the 1950s, some posters mention the “Breiner Béla” Printing House. Among the printing house in Oradea from the socialist period, we mention: the “Dobrogea” Printing Company (Constanța), the “Banat” Printing Company (Timișoara), the Iași Printing Company, the “Grafica Nouă” Printing Company (Bucharest), the Sibiu Printing Company, the Cluj Printing Company, the “Monitorul Oficial” Printing Company (Bucharest), the Ploiești Printing Company, the Brașov Printing Company, the “December 13, 1918” Printing Company (Bucharest), the “Arta grafică” Printing Company (Bucharest), the Hunedoara Printing Company, the Typography from Târgu Mureș, etc. These printing companies all worked with similar design patterns, similar text fonts, and similar layouts, the polygraphy industry being subject to the rigors of state censorship. The typography standards and quality decreased from the mid-1970s to the 1980s[20]. From the 1990s until today, posters have been printed both by the “Imprimeria de Vest” Autonomous Management Company (Oradea) and by private printing houses, and those of the Țării Crișurilor Museum, through its own printing house, starting from the summer of 2023.

Provenance, evidence, and scientific valorization of posters

The posters in the collection come from acquisitions, transfers, and donations. 52 of them were acquired by the museum in the period 1974-1978. Another 31 were transferred from other entities. The rest

[18] Constantin Mălinaș, *Tipografi, tipografii și edituri în Bihor 1565-1948 [Printers, printing houses and publishers in Bihor 1565-1948]*, Oradea, Mihai Eminescu Publishing House, 1995, p. 15.
[19] Ronald Hochhauser, *Contribuții la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948 [Contributions to a history of industry in Oradea in 1848-1948]*, Oradea, Țării Crișurilor Museum Publishing House, 2010, p. 56.
[20] Alina Stoenescu, *Politica tipografierii în contextul românesc 1508-1989. Diversitate, identitate și uniformitate politizată în tipografia românească [The Politics of Printing in the Romanian Context 1508-1989. Diversity, Identity and Politicized Uniformity in Romanian Printing]*, in *Qvaestiones Romanicae*, issue 11, 2024, p. 35-40 (doi.org/10.35923/qr.11.03.03)

of them came via donations. This means that, of the total of 6188 posters in the collection, 6157 (99.49%) represent donations[21]. Their state of conservation is good and very good, but there are also pieces in poor condition, creased, torn, and generally damaged. The posters are kept in the document storage, in wooden cabinets, in a horizontal, stretched position.

The posters received as donations come from: the Bihor County Display Service / Display Center, Ion Marinescu, Viorel Faur, the Țării Crișurilor Museum (via Art Section/Service, Ethnography Section/Service, History Section/Service, Public Relations and Exhibitions Service), the Committee for Socialist Culture and Education of Bihor County, Liviu Borcea, the Bihor Cinematographic Enterprise, the Oradea State Philharmonic, Gheorghe Praja, the Oradea Printing Enterprise, Iași Museum Complex, Liviu Vălenaș, Oradea Cultural-Scientific University, U.N. Information Center for Romania, Aleșd General School Directorate, Vasile Jarca, the "Gheorghe Șincai" Bihor County Library, Art Museum of the Socialist Republic of Romania, the Oradea State Theater / Regina Maria Theater Oradea, Sever Dumitrașcu, Lucia Cornea, Nicolae Chidioșan, Ana Martin, State Archives (National Archives), Déri Museum in Debrecen, Szigligeti Theater Oradea, "Familia" cultural magazine, Gabriel Moisa, Cornel Abrudan, Oradea State Puppet Theater / Arcadia Theater, Felician Roșca, I. R. Botto, Dan Perjovschi, County Sanitary Directorate, National Peasant Christian-Democratic Party Bihor, Boda Borbála, National Salvation Front Bihor, Social-Democratic Party Bihor, Hungarian Democrat Union of Romania, Bihor, National Liberal Party Bihor, "Vatra Românească" Union, Youth Department of the Ministry of Culture, National Theater Bucharest, Bihor County Sports Office, Bihor County Inspectorate for Culture, Museum of History of Moldova, Romanian National Unity Party Bihor, Democratic Romanian Convention Bihor, Socialist Worker's Party Bihor, Social Democratic Union, Bihor, Democratic Social Party of Romania, Bihor, Civic Alliance Party, Oradea, Vasile Sarca, Nufărul Oradea Photographic Club, Brașov History Museum, Argus Photoclub, Oradea, Doru Marta, Armonia Foundation for ethnically mixed families in Romania, Oradea City Hall, National Museum of Bucovina, Alliance for Romania, Bihor, Union of Left-wing Forces, Bihor, Humanist Romania Party, Bihor, Democratic Party, Bihor, Radu Huza, Olimpia Mureșan, Livia Roșu, Aurel Chiriac, Marieta Fițescu, Gabriela Ananie, Iudita Călușer, Ronald Hochhauser, Bihor County Center for the Conservation and Promotion of Cultural Heritage, Szamos Mariann, Liana Baicu, Cristina-Liana Pușcaș[22].

The entire poster collection is processed through analytical records via DocPat, reaching a total of 6144 files in December 2025, each with its unique number. In the case of posters made up of two pieces, a single analytical record was made.

The valorization of the poster collection has been done, until now, by publishing some of the pieces in relevant works. It is the case of posters about the activity of the Constructors' Club in Oradea[23] and about the football activity in the town of Ștei, Bihor County[24]. Information from some posters has been used either as a temporal reference or to complete some research[25]. Another way for valorizing posters is through exhibitions. For example, in the permanent history exhibition of the Țării Crișurilor Museum, there is a poster regarding the setting of retail prices in the autumn of 1940 in Oradea (inv. no. 1779) and one regarding the establishment of the jurisdiction of military tribunals in September, the same year (inv. no. 1780). The poster from the "Homage to the Ceaușescu Era" exhibition, hosted by the Țării Crișurilor Museum in 1985, was part of the temporary exhibition called "Facets of communist society. Nicolae Ceaușescu and Bihor County. Official visits and the cult of personality", opened at the same museum in 2022-2026.

[21] The situation was available in December 2025.

[22] We would like to thank all donors for their support in enriching the collection!

[23] Gabriel Moisa, Cristian Culiciu, *Căminul Muncitoresc – Clubul Constructorul. O istorie centenară [The Workers' Quarters – The Constructors' Club. A centenary history]*, Oradea, Țării Crișurilor Publishing House, 2023, p. 67-72.

[24] Gabriel Moisa, Sorin Șipoș (coord.), *Ritmuri istorice ștеiene [Historical rythms of Ștei]*, Oradea, Țării Crișurilor Museum Publishing House, 2025, p. 137.

[25] It is the case of the following papers: Cristian Culiciu, *Activitatea Muzeului Țării Crișurilor reflectată în ziarul Crișana și în revista Familia (1971-1989) [The activity of the Țării Crișurilor Museum seen in the Crișana newspaper and the Familia magazine (1971-1989)]*, in *Crisia*, issue 51, supplement no. 1, 2021 *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani [Vocation and professional devotion. Studies in the honor of Aurel Chiriac at 70]*, p. 554-580 and Idem, *Aspects of the activity of the Oradea Municipal Committee of the Union of Communist Youth: celebrating anniversaries and festive moments (1973-1982)*, in *Crisia*, issue 53, supplement no. 1, 2023 *Interferențe. Trecut, prezent, viitor. Lucrările Sesiunii Internaționale de Comunicări Științifice a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal: 12-13 octombrie 2023 [Interferences. Past, present, future. Papers from the International Scientific Communications Confercence of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex: October 12-13, 2023]*, p. 302-308.

Fig. 19. Poster in the "Facets of communist society. Nicolae Ceaușescu and Bihor County…" exhibition (2022-2026)

The poster collection of the History Service of the Museum of the Țării Crișurilor Oradea – Museum Complex is, therefore, a consistent one and offers a broad perspective on some aspects of the history of Bihor County. It reveals moments of the activity of the museum, as well as of the main cultural institutions in Oradea, shows a dynamic of cultural, educational, and sports events, and the posters also keep us informed of various anniversaries. They keep valuable, detailed information, suitable for researching the history and cultural, educational, sports, cinematographic, artistic, theatrical, and musical activity of Oradea and elsewhere.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.30

PICTURA NAIVĂ ÎN COLECȚIA SERVICIULUI ETNOGRAFIE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR – COMPLEX MUZEAL

Maria Flavia POP[*]
Ioana GHERGHEL[**]

NAIVE PAINTING IN THE COLLECTION OF THE ETHNOGRAPHY SERVICE OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

Naive art. This term describes the phenomenon that emerged in the late 19th century and continued into the 20th century, characterized by works created by individuals who did not attend art schools but came to develop, on their own, both their artistic vision and their means of visual expression. Some sources classify these artists as folk painters, primitives, modernists, or as practitioners of instinctive art. In fact, naive art has been practiced since time immemorial, as it is a mistake to equate its emergence with its public recognition.

Keywords: naive art, painting, folk painters, modernists

Arta naivă în context universal

Fenomenul apariției artei naive poate fi semnalat la sfârșitul secolului al XIX-lea, continuând în secolul al XX-lea, cu creații aparținând unor oameni care n-au frecventat școli de artă, ci au ajuns să-și constituie, pe cont propriu, atât viziunea, cât și mijloacele de exprimare plastică. Unele surse încadrează acești artiști ca „pictori populari", „primitivi moderni", „artă instinctuală".

Primii reprezentanți de seamă ai artei naive sunt francezul Henri Rousseau le Douanier (Vameșul, 1844-1910) și georgianul Niko Pirosmani (1862-1918). Au urmat americanca Anna Mary Robertson Moses (1860-1961), francezul André Bauchant (1873-1958), școala primitivilor croați de la Hlebine cu Ivan Generalić (1914-1992), pictorii naivi sârbi Slobodan Živanović, Miroslav Stanković, Dejan Živanović, germanul Max Raffler (1902-1988), tânăra pictoriță de origine italiană Claudia Vecchiarelli, precum și alții. Tot printre precursorii artei naive poate fi amintit și artistul american Edward Hicks (1780-1849).

Practicată de *artiști amatori*, pictura naivă se definește prin *ingenuitate*. Fără juriu, „Salonul independenților", înființat în 1884, admite orice creație. Apollinaire a fost acela care a sesizat primul, cu uimire, în arta lui Rousseau-Vameșul, un anumit parfum exotic, dar și descendența sa din primitivii de odinioară, iar Wilhelm Uhde i-a achiziționat tablouri (începând din 1906) și le-a expus în public, lărgind sfera de interes asupra creației primitivilor secolului XX cu Vivin, Seraphine, Bauchant, Bombois și alții. Colecționarul și scriitorul german Wilhelm Uhde îi consacră și o monografie, în 1910, lui Rousseau. Marea expoziție „Meșterii populari ai realității" consacră arta naivă în 1937. Naivii pictează cotidianul, dar și subiectele inventariate de ierarhia clasică și academică a genurilor. Într-o preocupare decorativă, pictorii își populează tablourile cu detalii minuțioase. Culorile vesele sunt așternute aplat. Pensulația fină însuflețește suprafața pictată. Se inaugura astfel o stare de spirit favorabilă unor artiști din mediile modeste, care nu beneficiaseră de studii academice perene, ce devansează istoricitatea îngustă a clasificărilor teoretice.

Mulți îi atribuie lui Henri Rousseau-Vameșul rolul de Columb al acestui arhipelag. El nu a fost însă, în epocă, singurul[1]. Cu Paul Gauguin începea o altfel de îmbarcare spre utopicele insule ale naivității, cea care căuta în spațiul geografic real urmele unei expresivități primitive a popoarelor naturale, o expresivitate plină de forță, de extaz solar și de o intensitate cromatică instinctivă. El va regăsi în insulele Oceaniei, în urma lui Gauguin, Kandinsky le va căuta în Africa de Nord, Nolde în mările sudului și în Japonia, Pechstein în insulele Palau, în China și India, Segall în Brazilia, Klee în Tunisia și alții. Pentru toți acești artiști, mirajul universului inedit promis de viața și arta popoarelor primitive răspundea încercării mai grele de a se regăsi de fapt pe ei înșiși, propria puritate, în afara ipocriziei, convenției și stereotipiei unei culturi oficiale resimțită ca sterilă. Există însă o deosebire esențială între acești exploratori și Rousseau: în vreme ce ei căutau acest pământ al făgăduinței ca pe un loc aflat în altă parte, în alte orizonturi geografice, Vameșul

[*] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: maria.ciocotisan19@gmail.com
[**] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gherghelioana@yahoo.com
[1] Victor Ernest Maşek, *Arta naivă*, Editura Meridiane, București, 1989, p. 7.

este primul care a înțeles că marea descoperire nu poate fi decât răsplata unei explorări interioare și că mult visatele „Insule fericite” se află în noi, în adâncurile sensibilității noastre.

Astfel, Henri Rousseau rămâne cel mai celebru dintre naivi. Universul picturii sale este atins de simbolism. Opera sa cea mai importantă este „Îmblânzitoarea de șerpi” (1907), ulei pe pânză, aflată la Musée d'Orsay, Paris. Lucrarea a fost comandată de mama lui Robert Delaunay și face parte dintr-o serie de tablouri de inspirație exotică. Vegetația este densă și luxuriantă, populată de animale sălbatice și păsări exotice. Studierea realității a dat naștere unui conținut simbolic. Aici un fel de Eva neagră, așezată sub copacul cunoașterii, îmblânzește șerpi în paradisul terestru. Rousseau își realizează operele meticulos, pictând de sus în jos, mai întâi vegetația. Recursul la arabesc și factura foarte fină dovedesc admirația lui pentru Ingres. Rousseau a deschis un drum în care întâlnim numele unor pictori precum Camille Bombois, Louis Vivin, Dominique-Paul Peyronnet și André Bauchant[2].

Ignorarea artei naive în tratatele și istoriile de specialitate devine explicabilă dacă ținem cont de faptul că a fost practicată dintotdeauna la periferia artei culte, ignorată de aceasta și de teoreticienii săi sau confundată cu arta populară și, mai târziu, cu cea amatoare. Inițial, ea nu a fost privită nici de cei care o practicau drept o activitate cu o finalitate primordial artistică. Totuși, ce i-a îndemnat pe teoreticienii artei, între care un spirit de rară finețe ca acela al lui Apollinaire, să introducă acest concept în terminologia estetică a fost, desigur, capacitatea sa de a echivala simplitatea, franchețea nestudiată, naturalețea exprimată în totul, inclusiv în creație. Preocupat să desprindă din mobilitatea și pluralitatea de tendințe către evoluția artei moderne, în sensul ei dialectic, și mai cu seamă să-i restituie certitudini, Apollinaire viza și filoane care, în unele privințe, țineau de trecut – avea un profund atașament față de iconografia tradițională.

Particularitatea artei naive este dată de faptul că nu poate fi copiată; ea este rezultatul unei atitudini morale și al unei viziuni particulare asupra lumii. Încorporează visul nostalgic al omenirii după o lume a înțelegerii, dreptății, comuniunii generale, libertății și îndestulării, dominată de bunătate, armonie și frumos, conferă acestor virtuți nu o structură teoretică, rațională, le convertește nu în mituri ce năzuiesc spre o împlinire practică, în proiecte socio-economice concrete, ci în imagini intuitive, în trăiri emoționale capabile să evoce un spațiu spiritual compensativ cu realitatea.

Arta naivă reușește să atragă numeroși susținători statornici și sinceri, care apreciază umorul, aspecte din viața oamenilor simpli, în care regăsim fondul spiritual al unor colectivități, având o relație activă cu tradițiile ce însoțesc existența populară și cultura ei specifică. Ea vine ca o contraofertă față de intelectualizarea excesivă a imaginii, de autonomizarea formelor pe care arta academică o promovează.

Prin descoperirea și promovarea unor fenomene locale, ținând cont de climatul vizual al unor colectivități, punerea în lumină a specificității acestora, a mesajelor, precum și a personalităților caracteristice, asigură bogăția creației și a creativității dintr-un moment istoric dat, fertilizând orizontul de întrebări și răspunsuri al omului, posibilitățile sale de a cunoaște și de a se recunoaște chiar și în simplitate. Afirmarea artei naive devine astfel expresia unuia dintre aspectele de fond ale democrației spirituale a unei culturi.

Arta naivă în spațialitatea și temporalitatea românească

Arta naivă, s-a spus, este atemporală și anațională. Ea ar aparține unui domeniu spiritual plasat dincolo de orice coordonate spațio-temporale concrete. Ingenuitatea este aceeași peste tot; ea este nicăieri și pretutindeni.

Asupra acestei afirmații vom stărui. La fel ca celelalte forme de manifestare ale copilăriei, modul ei de exteriorizare diferă și el în funcție de profilul psihic al individului, de tipul de valori morale și spirituale pe care le-a asimilat și care l-au format. Astfel, chiar dacă determinantele bio-psihice sunt predominante în motivarea comportamentului infantil, condițiile specifice de educație, context socio-cultural și climat fizic își spun și ele cuvântul, făcând ca tipul de reactivitate afectivă și adaptare la mediu al unui copil de la sat să difere de cel al unuia de la oraș; iar al unuia de la tropice, în comuniune liberă cu natura, de cel al unui nordic, pentru care spațiul locuinței, constituie ambianța cea mai familiară. Nostalgiile, visele și fabulațiile lor compensatorii vor diferi în mod corespunzător. Cu atât mai mult, arta naivă, care este emanația celor mai nedisimulate vise și năzuințe ale unor oameni, prin profesie și obârșie mult mai apropiați de natura și tradițiile locului, va iradia lumina aparte a unui specific național. Chiar mai mult decât oricare alt tip de artă, creația naivă poartă pecetea sensibilității, moralității și capacităților psihice (intelective și imaginative) ale poporului respectiv. Și aceasta, deoarece ea e cel mai puțin mediată (retușată sau reorientată) de convenții, reguli și principii estetice, universal valabile, precum cele estetice. Iar această reticență față de reguli face ca arta naivă să fie cu atât mai devotată simțirii unei comunități. Specificul național nu este un

[2] Mircea Stroe, Angela Hreniuc, Victor Hreniuc, *Arta naivă contemporană din România*, Editura Primus, Oradea, 2016, p. 15.

dat premeditat, căutat anume de artistul naiv. El se strecoară în textura operei în mod spontan, cel mai adesea neconștientizat și pe mai multe căi[3].

În primul rând, pe cea tematică: peisajele, portul, datinile și obiceiurile despre care povestesc în pânzele lor pictorii naivi sunt cele în mijlocul cărora au trăit, cele care le sunt sau le-au fost familiare și pe care le evocă cu nostalgie. Chiar și atunci când subiectul este imaginar, simbolic ori metaforic, el preia ceva din miraculosul și feeria basmelor, fabulelor sau snoavelor populare ale folclorului și literaturii țării respective. Și cum ar putea fi altfel, când pictura naivă este reacția directă a ingenuității la evenimentele și imaginile zilnice de care oamenii au fost impresionați cel mai puternic. Altfel vor arăta cerul, munții și pădurile unui pictor român din Brusturi, un sat din Munții Apuseni, și altfel peisajul unui artist din țările nordice sau dintr-o zonă tropicală. Dar nu numai flora și fauna, care, desigur, sunt variabile în mod obiectiv (în pânzele pictorilor naivi români nu vor apărea tigri sau palmieri, spre exemplu), ci și *modul de tratare* a temei, felul dialogului dintre pictor și tema sa contribuie la atmosfera specifică ce emană din diferitele „stiluri" naționale. Astfel, în pictura naivă românească, natura, când este evocată plastic, nu e niciodată simplu decor, ci participă, însuflețită, la povestea întregii pânze, cum se întâmplă în lucrările lui Ion Niță Nicodin, Petru Mihuț, Ghiță Mitrăchiță, Alexandru Savu, Gheorghe Ciobanu sau Viorel Cristea. Iar dacă factorul tematic e mai puțin delimitativ în cazul pictorilor de proveniență și inspirație citadină, precum Robert Scripcaru, Gheorghe Sturza, Constantin Florea, Constantin Enăchescu sau Emil Pavelescu, alte elemente, ținând de subiectivitatea artistului, precum opțiunile stilistice, criteriile decupajului din real, obsesiile cromatice și formele inspirate de o tradiție plastică proprie urbanității (accentuând funcția mimetică a imaginii), pe care se străduiesc să o imite în condițiile unei imaturități tehnice evidente, le dau o individualitate ce îi face totuși să fie recunoscuți în contextul oricărei expoziții internaționale[4].

Expresia plastică polarizează și ea, alături de conținutul tematic, liniile de forță ale unui profil național în arta naivă. Deși diferă ca structură, ca expresie și ca finalitate de arta populară și de folclor, plastica naivă își găsește resursele de sensibilitate și înclinația spre frumos în același substrat psihic și afectiv care le-a generat pe toate. Ea nu se dezvoltă izolat, ci în același areal geografic, etnografic și etnologic, de care se lasă în mod vizibil influențată. Arta populară, atât de pregnantă și organic națională, constituie baza pe care se distinge, individualizându-se, arta naivă, dar în raport cu care putem identifica și anumite influențe și filiații, permutări și transfigurări ale unor tehnici sau matrice stilistice tradiționale. Corespondențe relevante s-ar putea stabili, spre exemplu, între valențele expresive ale tradițiilor de artă populară din Muscel și pictura practicată de un naiv citadin, Ion Gh. Grigorescu din Câmpulung. Cu toată pecetea personală a expresiei, putem identifica la el o sensibilitate anume pentru transparențe de ton, pentru modulații delicate ce ne duc cu gândul la maramele și fotele din Muscel. Chiar și în organizarea imaginii se resimte o oarecare bidimensionalitate, ecou prelungit al simțului ornamental care a structurat spațiul imagistic tradițional. Foarte „românească" ni se dezvăluie și anecdotica pitorească transpusă pe pânză cu acul de Elisabeta Ștefăniță, tot din Câmpulung-Muscel. Locul repertoriului ornamental tradițional e luat de trama, împrumutată de obicei legendelor sau istoriei, dar metoda de abordare a imaginii e în mod frapant tributară tradițiilor plastice ale locului. Ea nu compune mental o imagine pe care o transpune pe pânză, ci o dezvoltă succesiv și spontan, întocmai ca în procesul de realizare a țesăturilor de casă țărănești. Inspirația ei se lasă fertilizată de simțul raporturilor și de rafinamentul acordurilor cromatice. Mulți dintre pictorii noștri naivi de azi trădează atracția pe care au exercitat-o asupra lor meșterii icoanelor pe sticlă, ca în cazul clujenilor Alexandru Cherecheș și Mircea Corpodean sau al lui Nicolae Suciu, din Brașov.

Subiectele s-au laicizat; ele sunt inspirate din legende (Meșterul Manole) sau din obiceiuri încă actuale (primirea miresei, mama și copilul, cântec pentru pace și altele), dar rigiditatea figurilor, planeitatea și concizia compoziției, distribuția volumelor, culorile, ca și modul de încadrare a imaginii țin fără îndoială de tehnica tradițională a pictării icoanelor pe sticlă. În legendele și scenele sale de inspirație istorică, brașoveanul Traian Ciucurescu dă expresie unei imaginații plastice fecundate neîndoielnic de contactul cu arta, unică în lume, a meșterilor ce au zugrăvit asemenea scene în contextul frescelor de pe pereții exteriori ai mănăstirilor din nordul Moldovei. Motivele formale întâlnite în zugrăvirea pereților, în ornamentarea ceramicii sau a scoarțelor din diferite zone etnografice ale țării noastre își află, de asemenea, prelungirea ca motive florale sau geometrice cu o funcție estetică autonomă în pânzele multora dintre naivii români, precum Alexandru Savu, Petre Chețu, Maria Trifu, Nicolae Suciu și alții. Creația naivă, această plantă miraculoasă, ivită între florile de câmp ale tradiției populare, soră cu ele, dar aparținând unui alt regn estetic, își trage seva din meșteșuguri și practici artistice a căror imagine se pierde în negura vremurilor precum și din gustul pentru frumos al românului, din instinctul său ancestral pentru echilibru și măsură, din atracția lui constantă pentru culoarea și forma expresivă.

[3] Victor Ernest Maşek, *op. cit.*, 1989, p. 63-64.
[4] *Ibidem*, p. 149.

În perimetrul *spiritualității populare românești, arta naivă se dezvoltă*, mai ales, odată cu emanciparea expresiei plastice din sfera canonică oficială, eliberare ce permitea sensibilității stilistice a omului simplu să-și manifeste ingenuitatea fără opreliști. Dintr-o asemenea detașare față de canon *a evoluat practica iconăritului pe sticlă în satele din Transilvania.* Și ne gândim, mai ales, la acea direcție care nu a tins spre o exagerare a decorativului, influențată de repertoriul formal al ceramicii și țesăturilor de casă (ca în Maramureș sau în zona Gherlei), ci spre anecdotic, care implica instanțe morale și chiar atitudini sociale caracteristice. Opera iconarilor din Arpaș, Cârțișoara, Făgăraș, alături de aceea unică a lui Picu Pătruț din Sălișteș, producător manual de cărți ilustrate, configurează nu doar în plan istoric, ci și în cel stilistic cristalizarea unui profil specific incipient al artei naive românești.

Cum sublinia unul dintre cei mai avizați exegeți ai expresiei naive în plastica românească, Tudor Octavian, puterea și originalitatea acestei picturi vine din adânc, din tradițiile artei țărănești. Țăranul nu are nevoie de dascăl de pictură pentru că are în jurul său exemplul imaginilor lăsate în pictura laică și de aceea de prin biserici, de strămoși, îmbogățit de imaginile narațiunii populare.

Altă cale prin care specificul național se insinuează în fizionomia artei naive este cea a profilului psihic și moral propriu unui popor. Simțul dezvoltat al realului, legat de o mare capacitate și acuitate a observării amănuntelor concrete, inventivitatea și mobilitatea intelectuală, creativitatea accentuată, firea lui deschisă și comunicativă, preferința nativă pentru umor – iată doar câteva din trăsăturile caracteristice prin care se individualizează profilul moral și spiritual al românului – trăsături ce conferă un conținut și o expresie specifice artei naive din țara noastră. Seninătatea și ospitalitatea oamenilor de la noi, ce se simt exponenții unei naturi la fel de senine și primitoare, cu care au trăit în comuniune și de care s-au simțit mereu ocrotiți, transpare în mai toate peisajele naivilor, ce par tot atâtea invitații la apropiere și cunoaștere. Pentru că deschiderea voioasă și comunicativă spre ceilalți, toleranța și îngăduința românului pentru străinul căutând un refugiu pe locurile sale și alături de el, pe scurt, omenia lui înțeleaptă au fost întotdeauna semnele siguranței de sine, ale forței calme emanând din durată și dăinuire, din certitudinea rădăcinilor adânc implântate într-un sol mănos și ocrotitor. Numai nesiguranța și slăbiciunea nasc suspiciune și agresivitate defensivă. Un mediu natural nesigur, neprietenos, capricios, sugerând o alertă continuă, va genera oameni cu firi închise, prudenți și rezervați, trăsături ce își vor afla prelungirea și în tonalitatea și atmosfera creației lor artistice, cu atât mai pronunțat cu cât aceasta este expresia nemijlocită a universului lor sufletesc. Iată de ce universul artei naive românești nu este convulsionat niciodată de semnele unor spaime ancestrale sau apăsat de angoasa unor presimțiri stresante, precum atmosfera din pânzele altfel de o mare expresivitate, ale vest-germanului Friedrich Gerlach și nici târât de straneitatea expresionistă a personajelor și atitudinilor, transpunând plastic un scenariu al damnațiunii din pânzele aparținând austriacului de origine cehă, Karl Sirovy. Lumea în intimitatea căreia ne invită imaginația naivilor români este o lume armonioasă și pașnică, cu o climă ce a eliminat parcă furtunile și cerul înnorat, cu o comunitate umană ce pare a nu fi învățat dușmănia sau revolta. Mai puțin spectaculos, poate, decât acela al altor meridiane geografice, infuzat de un exotism și de o luxurianță spectaculoasă în sine, universul artei naive românești este însă mai reconfortant tocmai prin firescul său necăutat, prin familiaritatea gesturilor, ipostazelor și locurilor, încă vii în fiecare dintre noi, chiar dacă, acaparați de alte dimensiuni și imperative ale existenței noastre cotidiene, păream a le fi uitat. Arta naivă românească este astfel pentru publicul ei nu atât un prilej de evadare din real, de explorări imaginare ale unor orizonturi visate, dar niciodată văzute – ca în cazul unei mari părți a artei naive universale – cât un prilej de regăsire, de reîntoarcere la noi și în noi, la universul de imagini, atitudini și simțiri ce ne-au format, de-a lungul timpului, ființa specifică, dar pe care avem din ce în ce mai rar prilejul de a le regăsi în contextul lumii de azi. De aceea, în fața lor avem impresia nu atât a unei descoperiri, cât a unei reamintiri , ca în cazul acelor figuri umane ce ni se par cunoscute, deși știm sigur că nu le-am mai văzut niciodată. Pentru că ceea ce ne-a reținut atenția la ele nu erau însemnele unei individualități, ci expresia generică a unui pattern tipologic cu care ne putem identifica.

Desigur, amprenta unui specific național nu poate fi detectată și nici nu trebuie să fie căutată în fiecare, respectiv în oricare dintre pânzele aparținând picturii naive românești. Ea se conturează inconfundabil abia din imaginea ei de ansamblu, dincolo, uneori, de orice amănunt concret ce ar putea fi izolat din context și analizat ca atare. În același fel, unii copii își trădează filiația, sugerând asemănarea cu părinții, nu neapărat printr-o trăsătură fizionomică anume, cât prin întregul comportament, printr-un „aer de familie”, recognoscibil în zâmbet, gest, vorbă.

Prezentă din ce în ce mai des la marile expoziții internaționale, arta naivă românească își demonstrează tot mai evident individualitatea și originalitatea. Mai puțin susținută la început de o exegeză pa măsură sau de albume cuprinzătoare și spectaculoase, care să o impună pe plan internațional, neinteresată și dispersându-se de reclama gălăgioasă prin care arta naivă a altor meridiane caută să se afirme pe piața mondială a artei și în arena tranzacțiilor comerciale, dependente mai mult de capriciile modei decât de valoarea intrinsecă a operelor respective, creația naivă românească rezervă descoperitorilor ei din alte țări

surpriza unei prospețimi și unei autenticități ce nu au avut de suferit consecințele muncii la comandă și nici indiscreția unei publicități cu substrat turistic, capabile să-i destrame orice aură de inefabil.

Istorie și devenire în arta naivă românească

Perioada afirmării publice a picturii naive în țara noastră e ușor de stabilit; putem preciza chiar anul primei expoziții personale a unui artist naiv, recunoscut și denumit ca atare: 1969 – Ion Niță-Nicodin, la „Casa Scriitorilor" din București[5]. Mult mai greu, poate chiar imposibil de datat sunt începuturile practicării acestei arte, în formele ei incipiente, ce începeau să se cristalizeze ca o modalitate aparte. Lucrând izolați în vreun sat sau cătun oarecare, doar pentru bucuria lor și alor lor, poate chiar rușinându-se de nepotrivirea acelor alcătuiri cu canoanele și formele știute de tradițiile unei arte populare ajunsă demult la perfecțiunea expresiei, cine știe câți meșteri naivi nu au trecut fără a fi cunoscuți sau cunoscuți de prea puțini, ducând cu ei în anonimat lucrări al căror specific și valoare aparte, desigur, nici nu le conștientizau și cu care s-ar mândri, azi, orice muzeu al artei naive românești.

Oricum, începuturile picturii naive în țara noastră nu coincid cu momentul conștientizării și susținerii ei teoretice prin cei câțiva oameni de cultură, scriitori și critici ce i-au ocrotit efortul de afirmare. Și nici măcar primii naivi, catalogați ca atare, nu trebuie confundați cu cei dintâi artiști ai acestor meleaguri ce se vor fi simțit atrași și confirmați de modalitatea plastică a expresiei naive. Ei vor rămâne, probabil, pentru totdeauna anonimi, pierduți în masa indistinctă a iconarilor și zugravilor ce au impulsionat puternic întreaga producție artistică a satelor românești în secolele XVIII-XIX. Este perioada în care, așa cum remarca Vasile Drăguț în prefața lui la un album dedicat Picturii murale maramureșene, vechea societate feudală se afla într-un accelerat proces de destrămare, iar apetitul cultural al fostelor vârfuri sociale intrase în declin, dar asistăm la o semnificativă explozie de energie și inițiativă creatoare în rândul breslelor de la oraș, dar mai ales în mediul sătesc, întreaga țară acoperindu-se de frumusețea ctitoriilor țărănești. Este epoca în care din Crișana până în Moldova, din Oltenia până în Maramureș, pretutindeni se constituie echipe de meșteri dulgheri, zidari, peste tot se pictează icoane și biserici. Iar cei care nu erau prin profesie zugravi sau iconari, dar asimilaseră același univers stilistic, transpuneau această gramatică formală, emancipată de canoanele bizantine, în narațiuni laice menite să înfrumusețeze fețele unor componente de mobilier sau în compoziții cu o funcție decorativă autonomă, precum cea a peretarelor. Inventarul lor imagistic asimila și transfigura motivele de largă circulație în epocă, inspirate din ilustrațiile cărților populare, din icoanele pe sticlă și xilogravurile populare, cărora le conferea, printr-un plus de savoare și de ingenuitate, o expresie nouă.

Desigur, interesul și preocuparea unor specialiști și oameni de cultură pentru identificarea, și în perimetrul românesc, a unor artiști naivi nu pot fi separate de ecoul internațional pe care, debutând cu anii 1960, începuse să-l aibă pictura naivă, în general, și cea din Iugoslavia vecină, în special. Expozițiile numeroase la care au fost invitați și critici din țara noastră, cataloagele și albumele pe care le-au adus la întoarcere și care au început să circule printre specialiștii și iubitorii de artă au contribuit la conștientizarea și popularizarea acestei forme inedite de manifestare a sensibilității artistice populare. Și, întrucât motivația artei naive s-a dovedit a avea caracter universal, s-a presupus pe drept cuvânt că ea trebuie să aibă corespondent și la noi. La fel ca pretutindeni unde s-a afirmat cu deplină autenticitate, și în țara noastră arta naivă este expresia spontană și necondiționată a unei sensibilități și inventivități creatoare ce își găsește resursele și cauza formală în sine însuși.

Păstrând proporțiile, am putea spune că descoperirea și afirmarea de excepție a lui Ion Niță-Nicodin au avut pentru pictura naivă românească același rol pe care l-au avut pânzele lui Henri Rousseau-Vameșul, la vremea sa, pentru impunerea artei naive pe plan mondial. Integrat, la început, indistinct, în pictura de amatori și prezent, în 1967 și 1969, la diferite expoziții, unde obține locul întâi, Ion Niță-Nicodin începe să fie considerat pictor naiv abia în anul 1969, când i se organizează o mică expoziție la Muzeul Satului din București, iar apoi o expoziție mai cuprinzătoare, la Casa Scriitorilor „Mihail Sadoveanu" – evenimente importante pe plan național, deschizătoare de drum și creatoare de opinie. În același an, 1969, avusese loc un alt eveniment important pentru istoria artei naive din țara noastră (sub auspiciile revistei *Argeș*), la Pitești, deschiderea primei expoziții naționale colective de pictură naivă, dar cu ecou mai mult local. Și alți artiști naivi, ce încep în general să picteze după anul 1960, realizaseră deja la această dată lucrări importante: Ion Stan Pătraș din Săpânța Maramureș, Neculai Popa din Târpești Neamț, Ghiță Mitrăchiță din Dolj, Robert Scripcarul din București sau Vasile Filip din Baia Sprie, dar în lipsa conștientizării și conceptualizării genului proxim căruia i se subscria creația atât de personală a fiecăruia – arta naivă – ei, erau încadrați încă meșterilor populari sau artiștilor amatori (încă în anul 1971 Centrul de îndrumare a creației populare și mișcării artistice de masă îi subsumează, încă, indistinct, artei plastice de amatori).

[5] *Ibidem*, p. 155.

Unul dintre primele articole de substanță despre arta naivă – fără referiri însă la creația autohtonă – publicat în 1966 de Ion Frunzetti, într-o revistă cu tiraj restrâns, dedicată specialiștilor, trecuse fără ecou. Importantul album despre Pictura naivă iugoslavă, cu sintetica și clarificatoarea introducere teoretică a lui Modest Morariu, editat de Editura Meridiane, apărea abia în 1977 – moment important pentru istoriografia și exegeza critică a artei naive din țara noastră. Ea încearcă, cumva, să lămurească problema, dând un nou impuls încurajator atât creatorilor, cât și susținătorilor acestei arte. O importantă funcție euristică o va îndeplini și excelentul album din 1979 despre opera clasicului naiv Henri Rousseau, alcătuit și comentat tot de Modest Morariu printr-un studiu teoretic dens ce a însemnat, la acea dată, și mult după aceea, cea mai importantă contribuție românească la elucidarea surselor, specificului și modalităților de expresie ale artei naive. Intervențiile din presă ale lui George Macovescu, Petru Comarnescu, Ion Frunzetti, Radu Ionescu, precum și ale altora au instaurat și consolidat un climat de receptivitate și interes pentru creația naivă românească în general. La Pitești se deschide, cum am mai amintit, prima expoziție colectivă ce reunea, pe plan național, creația cea mai valoroasă a naivilor depistați până atunci. Principalii ei inițiatori – Vasile Savonea, Mihail Diaconescu și medicul Roland Anceanu, primul și cel mai consecvent colecționar de artă naivă din țara noastră, a cărui zestre de pânze naive a stat la baza numeroaselor alte expoziții itinerante în țară sau în străinătate – puneau astfel bazele a ceea ce avea să devină prima Galerie (permanentă) de artă naivă din țara noastră. Expuneau 14 pictori din toată țara, printre numele ce aveau să se impună în continuare figurând Constantin Stănică și Robert Scripcaru. Dar marea revelație a expoziției avea să fie Ion Gh. Grigorescu, medic pensionar din Câmpulung, despre care Tudor Octavian scria în anul 1973, dedicându-i o tabletă în *Flacăra*, că ,,dintre pictorii noștri numiți naivi, el are cel mai clar vocația marilor compoziții cu gust parabolic(...)". Lucrările sale, precum „Suzana la baie", „Sfoara vremii", „Fiul risipitor" și „Flașnetarul" pot sat alături de piesele notorii ale unor artiști de pretutindeni. Între cei câțiva mici maeștri români ai artei naive, el pare cel mai îndreptățit să facă școală și manieră". Școală nu a făcut; modestia sa îi refuza o asemenea vocație, dar lucrarea sa deosebită, „Portret de bătrână", expusă în expoziția de la Pitești în 1967, a stat la baza colecției Roland Anceanu, fiind primul tablou naiv pe care acesta l-a cumpărat și care l-a câștigat definitiv pentru arta naivă. „Școală" au făcut însă alții (Vasile Filip, Ioan Niță Nicodin), susținuți acum de activiștii și forurile culturale de resort, de critici și de reviste, căci arta naivă fusese de acum omologată ca dimensiune specifică și legitimă a creativității plastice din țara noastră. Au contribuit la aceasta, în afară de evenimentele expoziționale amintite și de ecoul lor, sensibilitatea estetică, entuziasmul și buna credință a unor oameni de cultură – scriitori, gazetari, critici și artiști plastici, activiști culturali conștienți de originalitatea și bogăția filonului de spiritualitate și simțire românească pe care îl reprezenta această artă. Spre cinstea lor, o seamă de profesioniști ai artelor plastice, critici și creatori, au susținut de la început, cu legalitate și competență, pașii spre afirmarea unei arte ce aducea pe simezele, până atunci destul de monotone, rezervate creației neprofesioniste, lumina unei imaginații cromatice explozive, candoarea și umorul izvorâte din resursele perene ale bunului simț popular. Prezenți în juriile de selecție sau la vernisaje, la întâlnirile cu pictorii naivi, prilejuite de diferite manifestări, Ion Vlasiu, Ion Frunzetti, Octavian Angheluță, Nicolae Argintescu-Amza, Ion Pacea, Ion Sălișteanu, Dan Grigorescu, dar și alții au contribuit la sporul de prestigiu al acestor manifestări, la clarificarea unor noi tendințe și la autentificarea valorii unor nume noi, la impunerea lor în conștiința publicului. Nici presa, îndeosebi cea culturală, nu a rămas mai prejos. Alături de inițiativele de pionierat ale revistei *Argeș*, care a patronat primele expoziții de artă naivă și a consacrat comentării lor pagini întregi, susținând afirmarea acestei direcții artistice încă de la începutul primului ei număr, *România literară*, *Tribuna*, *Ramuri*, *Îndrumătorul cultural* și *Tribuna României* , prin cronici și comentarii pertinente, au lărgit ecoul public al creației naive românești. Beneficiind de posibilitatea de a oferi și reproduceri în culori, revista *Flacăra* publica, în perioada 1973-1974, sub semnăturile lui Cornel Bozbici și Tudor Octavian, aproape în fiecare număr, sub genericul Civilizația ochiului, prezentarea principalilor creatori și grupări din sfera artei naive.

În urma acestor demersuri, practice și teoretice, începând cu anii 1970, arta naivă dobândește și în țara noastră un statut omologat atât din punct de vedere estetic, cât și administrativ, intrând în atenția organizatorilor de expoziții din țară și de peste hotare. Centrul de Îndrumare a Creației Populare, prin sectorul de artă plastică condus de Vasile Savonea, are câteva inițiative importante, printre care și deschiderea în anul 1971, la București a unei expoziții demonstrative, *Pictori și sculptori țărani*, menită să ilustreze arta dintre pictura naivă și izvoarele ei, îngemănate cu cele ale creației populare, precum și organizarea unor expoziții de grup dedicate celor mai dotați pictori naivi ai mediului urban: Marin Văduva, Robert Scripcaru, Constantin Stănică, Ștefan Predoiași precum și alții. Dar nu numai Capitala, ci și alte centre culturale ale țării în a căror zonă fuseseră detectate grupe de creatori naivi, precum Arad, Bacău, Baia Mare, Botoșani, Iași, Pitești, Târgu Mureș, încep să organizeze astfel de expoziții personale și de grup.

Se cuvine să revenim asupra Piteștiului, atât pentru prioritatea sa absolută în inițierea unor astfel de manifestări, cât și pentru consecvența și constanța acestor inițiative care au dus la permanentizarea primei și, până acum, singurei Galerii permanente de artă naivă din țara noastră, cu clădire proprie și cu o activitate expozițională permanentă. Botoșani găzduise în 1975 primul salon de artă naivă al Moldovei. Aradul, în schimb, are meritul de a găzdui anual, începând cu anul 1976, Salonul național de artă naivă, expoziție temporară ce reunește lucrările cele mai recente ale pictorilor naivi din întreaga țară. Ajuns în anul 1988 la cea de-a XII-a ediție și organizat în cadrul programului dens cultural al „Primăverii arădene", Salonul este cea mai complexă și importantă manifestare dedicată artei naive. El îmbină latura expozițională cu veghea teoretică asupra destinului, purității și căilor de dezvoltare ale acestei arte prin organizarea la fiecare ediție a unui simpozion teoretic la care participă critici și plasticieni de prestigiu, gazetari și alți oameni de cultură atașați acestei arte. Ediția din anul 1988 a propus, de pildă, dezbaterii o problemă extrem de actuală: Autenticitate și fals în arta naivă. Dacă toate ideile și experiențele împărtășite de-a lungul anilor de participanții la aceste simpozioane ar fi fost înregistrate și publicate de organizatori, arta naivă românească ar dispune, fără îndoială, de una dintre cele mai solide și profunde baze teoretice, capabilă să ofere și acestui domeniu criteriile unei selecții și ierarhizări estetice.

Sprijinului presei și televiziunii i s-a mai adăugat contribuția cineaștilor. Pânze realizate de Ion Măric, Ghiță Mitrăchiță și Ion Niță Nicodim, pe o temă dată, la cererea regizorului (ilustrarea unui cântec de voie bună), au oferit materia vizuală din care a luat naștere o peliculă deosebită, „În pădurea cea stufoasă", ce a entuziasmat nu doar spectatorii, ci și juriile mai multor festivaluri naționale sau internaționale ce i-au adus numeroase premii.

Un semn al autenticității și spontaneității artei naive românești este și conservarea caracterului ei originar de creație individuală, singularizată, imprevizibilă și aleatoare, refuzându-se oricărei alinieri la un același numitor.

S-a vorbit și la noi de „Școala de la Brusturi" în Munții Apuseni sau de cea din comuna Valea Largă, de lângă Târgu Mureș, dar mai mult metaforic, pt. Că niciuna dintre ele nu este propriu-zis o școală în sensul Școlii de la Hlebine, al Cercului de la Zagreb sau al pictorilor din Iugoslavia. Cea mai cunoscută dintre ele, cea din satul Brusturi, având-l ca fondator pe Ion Niță-Nicodin, este mai mult o reuniune de familie decât o grupare al cărei liant l-ar constitui un program și o concepție proprie și, mai mult, un stil comun. Majoritatea componenților grupului sunt rude: Rodica Nicodin este nora lui Ion Niță-Nicodin, iar Petru Mihuț este tatăl Rodicăi Nicodin și, deci, cuscrul aceluiași Ion Niță-Nicodin. Din grupul pictorilor naivi din Brusturi, doar Ion Niță-Nicodin, Petru Mihuț și Rodica Nicodin se impun și în planul valorii estetice prin originalitate și soluții plastice personale, ce nu permit vreo altă legătură între ei decât aceea de a fi fost consăteni.

Singura grupare și departajare legitime în perimetrul artei naive românești este cea făcută de Vasile Savonea în albumul său *Arta naivă din România* (Ed. Meridiane, 1980), și anume cea dintre pictorii naivi de proveniență rurală și cei de sorginte urbană. Orice altă încercare de subsumare a lor unor școli, presupuse sau reale, vădește fie o înțelegere greșită a statutului estetic și existențial al artei naive, fie o evoluție degenerativă a fenomenului naiv despre care e vorba. Pentru că arta naivă nu poate fi expresia a ceea ce s-ar putea numi îndreptățit o „școală artistică" și nici nu „face școală". Caracterul ei anistoric și neprogresiv face ca arta naivă să se regăsească la începuturile ei cu fiecare personalitate autentic ingenuă, pe cale de afirmare. Ea nu însumează experiență de la epocă la epocă și de la autor la autor, ci se dezvoltă, în urma influențelor și caracterelor inevitabile cu arta profesionistă, exclusiv de-a lungul procesului de cristalizare a unei opere personale, prin căutările, revelațiile și adaptările proprii ale autorului.

Dacă relieful artei naive românești nu are caracterul compact al unor școli și grupări emblematice, manifestările sale singulare ne apar cu atât mai semnificative. Fără să ne propunem o enumerare exhaustivă a pictorilor naivi români, vom face doar o scurtă trecere în revistă a celor mai semnificativi, pentru a evidenția profilul specific și manifestarea artei naive românești.

La Stan Ioan Pătraș, hâtrul inventator al unui singular loc de „clacă" al spiritelor, sculptor, pictor și poet, ne-am mai referit cu ocazia prezentării Cimitirului vesel din Săpânța. Iar Neculai Popa este încă, după opinia specialiștilor, mai aproape, în măștile și sculpturile sale, de tradiția și spiritul creației folclorice, subiectele lui fiind arhetipale, forma arhaică, iar finalitatea lor adecvată matricei stilistice al acestui deosebit de înzestrat artist e simptomatic pentru faza de trecere a acestor creatori, îndeosebi din mediul sătesc, aflați încă cu un picior pe continentul solid, de seculare[6] sedimentări și contribuții colective al artei populare, iar cu celălalt căutându-și sprijin pe una din numeroasele insule izolate și individualizate ale artei naive. Dintre amintitele piscuri, cel mai reprezentat de opera lui Ion Niță-Nicodin a avut, fără îndoială, importanța practică a unui reper orientativ și forța magnetică de atracție a unui far, ajutându-i pe mulți dintre cei care cu două decenii în

[6] Mircea Stroe, Angela Hreniuc, Victor Hreniuc, *op. cit.*, p. 9.

urmă își căutau, încă dezorientați, o modalitate de expresie proprie, spre arta naivă. În primul rând, deoarece în pânzele lui se cristalizase acea matrice estetică și acele valori plastice care, dincolo de subiect, definesc prin simplitate, autenticitate, narativitate, stângăcie și prospețime modalitatea de expresie naivă.

Arta naivă românească este astăzi puternic reprezentată, cei mai mulți artiști naivi fiind pictori, dar există de asemenea un număr în creștere de sculptori naivi și tapiseri. Majoritatea lor expun la câteva manifestări importante în domeniu, și anume la Expoziția Națională de la Pitești, Salonul de primăvară de la Bacău, Salonul de toamnă de la Botoșani și, mai recent, devenit deja un nume de referință în arta naivă, Festivalul Național de Artă Naivă de la Oradea. Inspirat de o puternică pasiune pentru arta naivă din România, organizație profesională unică, dedicată exclusiv artei naive, Festivalul Național de Artă Naivă se organizează din anul 2014 până în prezent, cu ediții însoțite de cataloage. Cu fiecare ediție, Festivalul capătă noi dimensiuni: de la cea mai mare expoziție de artă naivă realizată în 2014, la simpozioane, conferințe naționale și spectacole de teatru țărănesc în 2015 și lansări de carte în următorii ani, zecile de artiști naivi consacrați din România, participanți la această manifestare de prestigiu dedicată în exclusivitate artei naive de calitate, au parte în fiecare an de noi și noi manifestări pe parcursul celor trei zile petrecute în orașul Oradea.

Muzeul Țării Crișurilor și colecția de pictură naivă

Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex muzeal este depozitarul a 36 de artiști de marcă ai artei naive românești și a 254 de lucrări ale acestora. Dintre ei amintim: Petru Mihuț, Mariana Mihuț Lazăr, Nicolae Pătru, Ioan Măric, Gheorghe și Lucica Ciobanu, Vasile Filip, Mihai Dascălu, Doina Blănaru, Gheorghe Clit, Ioana Gheorghiu, Paula Iacob, Maria Margoș, Salomeea Andronic, Radu Fetke, Ana Boța, Frida Baumgartner, precum și alții. În anul 2023, colecția de pictură naivă a Serviciului Etnografie s-a îmbogățit considerabil printr-o donație de 193 de piese reprezentând tablouri semnate de pictori naivi celebri în țara noastră. În cele ce urmează, ne vom opri asupra câtorva pictori naivi din colecția secției de etnografie, într-o ordine aleatoare.

1. Mariana Mihuț – bastionul artei naive contemporane românești[7]

S-a născut într-o familie de țărani din Brusturi, județul Arad. Și-a descoperit și cultivat talentul încă din copilărie, pe lângă bunicul ei, Petru Mihuț – cuscrul lui Ion Niță-Nicodin – și mătușa Rodica Nicodin – nora lui Ion Niță-Nicodin –, pictori naivi bine-cunoscuți în țară și străinătate. Mariana Mihuț este invitată în fiecare an la expoziții de prestigiu din străinătate, nici nu mai expune în țara noastră decât în cadrul Festivalului Național de Artă Naivă de la Oradea; criticul de artă Jacqueline Bricard spunea despre ea în cartea de referință Europa și Pictorii Naivi, că este „zâna care vine din mijlocul Carpaților, cântă Vivaldi”.

Fig. 1. Mariana Mihuț – *Peisaj rural de primăvară*

[7] *Ibidem.* p. 64.

2. Nicolae Pătru – Peter Bruegel cel naiv[8]

Originar din satul Furnicoși, județul Argeș, Nicolae Pătru este de meserie strungar. Creația sa este natura cu toate nestematele ei. Talentul de a picta nu l-a învățat în școală, ci a venit odată cu el și l-a alimentat cu frumusețea acestor spații, în care timpul are alte dimensiuni. Tot ceea ce a învățat despre artele vizuale a făcut-o ca autodidact, citind despre viețile și creațiile altora, despre cum poți să te pui de acord cu tine însuți și cu lumea pe care încerci să o oglindești și despre care vrei să vorbești.

Fig. 2. Nicolae Pătru – *Iarna în sat*

3. Ioan Măric – adeptul portretisticii rurale[9]

Născut în satul Luncani (Bacău), Ioan Măric este absolvent al unei școli de mecanică agricolă și ajunge unul dintre cei mai populari artiști naivi contemporani din România, cu multe expoziții la activ, protagonist al unui film cu numeroase premii internaționale (*În pădurea cea stufoasă*, de Titus Mesaroș), Ioan Măric a rămas, în naivitatea sa, același țăran dornic de afirmare despre care presa și unii critici de artă spuneau că este ,,un Chagall al artei naive”.

Fig. 3. Ioan Măric – *Căminul Cultural Luncani*

[8] *Ibidem*, p. 43.
[9] *Ibidem*, p. 40.

4. Lucica Ciobanu – calendarul culorilor[10]

Născută în jud. Iași la Sărăirei, Lucica Ciobanu are un ascuțit simț de îmbinare a culorii: scenele sale sunt subliniate de tonuri jucăușe și potriviri vesele de culori, în cele mai neașteptate alăturări. Peisajele Lucicăi Ciobanu nu sunt niciodată patriarhale, ci sunt pline de o aglomerare jovială de personaje sau amănunte vesele. Într-un stil autentic în arta naivă contemporană românească, artista zugrăvește pe o singură pânză ani întregi din viața comunității rurale din care face parte! Un calendar frumos, împărțit în timpuri și anotimpuri pe șevalet.

Fig. 4. Lucica Ciobanu – *Lecția de pictură*

5. Mihai Dascălu – întrepătrunderea basmului cu fantasticul[11]

Artistul Mihai Dascălu (născut în orașul Victoria, jud. Brașov, locuiește la Oradea din 2001 – este inginer geodez) formulează pe pânză impresii bine sedimentate, rod al unei depline libertăți creative. Construind cu tenacitate un univers artistic imaginar, orădeanul Mihai Dascălu are un fel de ochi interior care vede insolitul fiecărei scene, cu precădere rurale, și o transpune pe pânză.

Fig. 5. Mihai Dascălu – *Compoziție*

[10] *Ibidem*, p. 36.
[11] *Ibidem*, p. 103.

Depozitare și conservare

Aceste lucrări, oricât de vii par, sunt foarte fragile. De cele mai multe ori, ele sunt realizate pe materiale simple, cu tehnici personale. Acesta este motivul pentru care este nevoie să le protejăm fizic de lumina excesivă, de temperaturi prea mici sau prea mari, de umezeală și praf, dar și de manipularea necorespunzătoare. Temperatura ideală pentru conservarea picturilor este de 18-22°C, fără variații bruște. De preferat este evitarea temperaturilor mai mari de 25°C, deoarece în aceste condiții straturile de vopsea se pot înmuia sau se poate deforma suportul.

Umiditatea relativă optimă este de 45–55% RH. Sub 40 % RH, materialele pot deveni casante, pânza se poate contracta și lemnul de suport poate crăpa. Peste 60 % RH, există riscul crescut de mucegai, de umflarea suportului de lemn sau de desprinderea stratului pictural.

Lumina corpurilor de iluminat trebuie să se încadreze între 50 și 150 de lucși. În concluzie, este nevoie de lumină difuză. Lumina directă a soarelui este strict interzisă.

În concluzie, am putea spune că arta naivă este mai mult o formă de exprimare vizuală. Ea vine din trăirile oamenilor simpli, care își spun poveștile fără reguli academice, dar cu o expresivitate aparte. Peisaje rurale, tradiții, scene din viața de zi cu zi, toate acestea sunt surprinse cu o sinceritate emoțională și cromatică foarte vie.

Arta naivă înseamnă abundență de emoție și identitate, iar conservarea ei este o formă de respect față de cine suntem.

Fig. 6, 7. Condițiile și modul de depozitare a lucrărilor de artă naivă

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.31

MUZEUL DIN SATU MARE REFLECTAT ÎN ZIARUL LOCAL *CRONICA SĂTMĂREANĂ* (1968-1974). O RADIOGRAFIE A IMPLICĂRII CULTURALE ȘI ȘTIINȚIFICE

Diana KINCSES*

THE SATU MARE MUSEUM AS REFLECTED IN THE LOCAL NEWSPAPER *CRONICA SĂTMĂREANĂ* (1968–1974): AN X-RAY OF CULTURAL AND SCIENTIFIC INVOLVEMENT

ABSTRACT

This study examines the way in which the activity of the Satu Mare County Museum was reflected in the local newspaper *Cronica Sătmăreană* between 1968 and 1974, during the communist regime in Romania. As the official newspaper of the Romanian Communist Party at county level, the publication played an important role in promoting cultural institutions while simultaneously serving ideological and propagandistic purposes. The research highlights how the museum became a central actor in the cultural and scientific life of Satu Mare County through exhibitions, archaeological research, educational programs, editorial initiatives, and heritage preservation activities.

The analysis focuses on the museum's exhibition activity, including ethnographic, artistic, archaeological, and historical-documentary exhibitions, many of which reflected the ideological priorities of the communist regime. Particular attention is given to the promotion of national history, socialist patriotism, and local cultural identity within the framework of official political discourse. The study also explores the museum's scientific and editorial contributions, emphasizing archaeological excavations, ethnographic research, restoration activities, and collaborations with local journalists and cultural institutions.

Furthermore, the paper investigates the relationship between culture, press, and political power in socialist Romania, demonstrating how the museum functioned both as a center of scientific research and as an instrument of ideological education. Despite the political constraints of the period, the Satu Mare County Museum succeeded in preserving and promoting regional heritage while maintaining an active role in the cultural development of the community. The articles published in *Cronica Sătmăreană* provide valuable insight into the institutional image of the museum and the broader mechanisms through which cultural activities were integrated into the official socialist narrative.

Keywords: Satu Mare County Museum; *Cronica Sătmăreană*; communist Romania; cultural propaganda; local press.

Introducere

În contextul regimului comunist din România, presa locală a jucat un rol esențial în promovarea activităților instituțiilor culturale, reflectând în același timp obiectivele ideologice ale statului. Cotidianele locale, aflate sub controlul strict al Partidului Comunist Român, au fost nu doar canale de informare, ci și instrumente de propagandă menite să legitimeze politicile culturale și să reflecte „realizările" locale în conformitate cu obiectivele ideologice ale regimului.

Muzeul Județean Satu Mare, atestat ca muzeu de rang județean în anul 1968, a fost unul dintre principalii vectori de transmitere a valorilor istorice și culturale locale, devenind un instrument de educație și propagandă culturală. De la reorganizarea sa administrativă și profesională în cadrul noii structuri județene, muzeul a fost angajat în multiple inițiative – expoziții, cercetări științifice, activități educaționale și campanii de colectare – care au vizat consolidarea identității culturale locale, în acord cu linia ideologică a statului. Odată cu transformarea sa, în administrația acestuia au intrat și alte unități muzeale din județ: Muzeul din Carei, Muzeul Etnografic al Oașului și Casa Memorială Ady Endre[1].

În ceea ce privește activitatea expozițională în această perioadă, se poate observa că numărul expozițiilor permanente și temporare este în continuă creștere. Tematicile erau variate, fără a pierde din vedere nici un moment important legat de istoria națională sau de trecutul P.C.R. (Revoluția de la 1848, Unirea din 1918, crearea P.C.R. etc)[2]. Activitatea expozițională și științifică era subordonată acestui obiectiv

*Muzeul Județean Satu Mare; e-mail: dianasabou@yahoo.com

[1] Daniela Bălu, Diana Kinces, *Reconstituirea memoriei sătmărene. 130 de ani de viață muzeală sătmăreană*, Editura Muzeului Sătmărean, Editura Mega, Satu Mare, Cluj-Napoca, 2021, p. 63.

[2] Cornel Constantin Ilie, *Regimul comunist și muzeele de istorie din România*, Editura Dobrogea, București, 2013, p. 92.

„cultural – educativ”, aceasta fiind o idee „dominantă”. Muzeografii susțineau un număr tot mai mare de conferințe și prelegeri, editau ghiduri și pliante, organizau simpozioane și expuneri, obținând „succese deosebite ce merită reliefate”[3].

Coordonarea și controlul muzeelor reveneau Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă (C.S.C.A.) și Comitetului pentru Presă și Tipărituri (C.P.T.). Reprezentanții C.P.T. monitorizau activitatea muzeală în ansamblu, inclusiv publicațiile, formulând observații de diverse tipuri, mai mult sau mai puțin pertinente ori relevante. La rândul lor, trimișii Secției de Propagandă și Agitație interveneau în procesul de evaluare, semnalând aspecte precum lipsa unei îndrumări metodologice unitare, absența materialelor de promovare și resursele financiare limitate, care influențau desfășurarea cercetărilor, achizițiile de patrimoniu și reorganizarea expozițiilor permanente[4].

Studiul de față își propune să investigheze modul în care activitatea Muzeului Județean Satu Mare a fost reflectată în paginile *Cronicii sătmărene*, oficiosul județean al Partidului Comunist Român, în perioada 1968–1974. Analiza presei scrise relevă faptul că muzeul s-a implicat activ în viața culturală a județului, devenind un reper în promovarea patrimoniului local și în stimularea participării comunității la evenimente științifice și educative. Totodată reprezintă o sursă valoroasă pentru înțelegerea felului în care cultura locală era reprezentată public, dar și pentru surprinderea interacțiunii dintre instituțiile culturale și discursul ideologic dominant. Colaborarea dintre muzeu și presă a constituit o strategie esențială pentru vizibilitatea publică a activităților culturale și pentru integrarea acestora în narațiunea oficială a progresului socialist.

Prin analiza tematică și contextuală a articolelor publicate în această perioadă, lucrarea urmărește conturarea unui profil instituțional al muzeului, reliefarea contribuției sale la dinamica culturală locală și evidențierea modului în care activitatea sa era instrumentalizată ideologic. Studiul oferă, totodată, o perspectivă asupra relației dintre cultură, presă și puterea politică în România socialistă.

Activitatea expozițională

Activitatea expozițională a Muzeului Județean Satu Mare a beneficiat de o promovare constantă în paginile *Cronicii Sătmărene*, prin intermediul unor rubrici periodice precum „Unde mergem?”, „Memento”, „Zig-Zag Județean” sau „Agendă culturală”. Aceste secțiuni, concepute pentru a ghida publicul în privința evenimentelor culturale locale, au jucat un rol important în mediatizarea expozițiilor temporare și permanente organizate de muzeu. Informațiile furnizate vizau nu doar sediul central din municipiul Satu Mare, ci și punctele muzeale din Carei și Negrești-Oaș, contribuind astfel la consolidarea unei rețele culturale regionale și la creșterea vizibilității instituției în întregul județ.

În intervalul 1968–1974, muzeul a organizat un număr considerabil de expoziții, caracterizate prin diversitate tematică și colaborări interdisciplinare. Tipologic, acestea pot fi clasificate în trei mari categorii:

Expoziții de etnografie care valorificau meșteșugurile tradiționale și patrimoniul cultural local: *Portul popular din Țara Oașului* (1968)[5], realizată cu sprijinul cercetătorului Ioniță G. Andron, și *Ceramica de Vama (1969)*[6]. De asemenea, expoziții dedicate zonei Codru (1968) și textilelor populare (1972) au contribuit la afirmarea identității etnografice a regiunii.

Expozițiile de artă plastică organizate au constituit un instrument esențial de promovare a creației artistice, prin intermediul cărora au fost prezentate lucrările unor artiști consacrați, precum Elena Krauss Littecki[7], Ion Popescu Negreni, Andrei Mikola, Iuliu Dudaș, Tiberiu Nicorescu și Șerban Rusu, Valentina Boștină, Cseh Gusztáv, Leó Zöld Margit și Löwith M. Egon, Ioan Incze, Andrei Litteczky, Aurel Haiduc etc. dar și creațiile unor tineri sătmăreni aflați la studii în București sau Cluj (Ion Darida[8], Alexandru Crișan, Vasile Știru, Gabriel Popp, Tiberiu Zelea, Anna Erdei). Cea mai amplu promovată și mediatizată manifestare expozițională a fost expoziția retrospectivă dedicată artistului Aurel Popp, o personalitate emblematică a artei sătmărene. Deschisă la data de 19 iulie 1969, aceasta a fost reorganizată și reamenajată în anul 1972[9], devenind un reper în activitatea muzeului și în receptarea operei artistului de către publicul larg. Majoritatea expozițiilor temporare au fost realizate în colaborare cu Uniunea Artiștilor Plastici (U.A.P.), ceea ce a facilitat integrarea demersurilor locale în circuitul artistic național și a oferit legitimitate suplimentară programelor expoziționale dezvoltate de muzeu.

[3] *Ibidem*, p. 94-95.
[4] *Ibidem*, p. 103.
[5] *Cronica sătmăreană*, an 1, nr. 61, 29 aprilie 1968, p. 1.
[6] Idem, an 2, nr. 447, 26 iulie 1969, p. 3.
[7] Idem, an 1, nr. 173, 8 septembrie 1968, p. 2.
[8] Idem, an 2, nr. 432, 10 iulie 1969, p. 2.
[9] Idem, an 5, nr. 1225, 1 februarie 1972, p. 2.

Un rol central în activitatea muzeală l-au avut expozițiile documentare cu tematică istorică, organizate frecvent în colaborare cu Arhivele Statului. Aceste manifestări culturale reflectau nu doar preocupările instituției pentru valorificarea patrimoniului istoric local și național, ci și subordonarea activităților muzeale față de obiectivele ideologice ale regimului comunist. Expozițiile aveau un pronunțat caracter propagandistic, fiind concepute pentru a susține discursul istoric oficial promovat de Partidul Comunist Român. Printre temele abordate se numără evenimente considerate fundamentale în narativul național construit de regim, precum Revoluția de la 1848 (*Anul revoluționar 1848 în Țările Române*[10], 1968), Marea Unire de la 1918 (*Lupta poporului român pentru desăvârșirea unității de stat a României*, 1968), sau momentul 23 august 1944, interpretat ca începutul eliberării și instaurării regimului comunist (*Un sfert de veac de la instaurarea puterii populare*; *Gloriosul semicentenar al Partidului Comunist Român*, 1970; *Februarie–martie 1945 – expoziție de documente*). Alte expoziții tematice au marcat aniversări ideologic semnificative, precum *500 de ani de la nașterea lui Gheorghe Doja, Mileniul sătmărean*[11], *Unirea Principatelor Române* sau *23 august – 30 de ani de la eliberarea patriei.* De asemenea, demersurile expoziționale au inclus și materiale vizuale sugestive, precum reproducerile fotografice de pe mulajul de la București al Columnei lui Traian (1969), integrate în discursul despre continuitatea daco-romană, temă favorizată de ideologia național-comunistă din perioada respectivă. În aceeași direcție, expoziția *Someșul în istoria sătmăreană* (1970) evidenția implicarea regiunii în evenimente istorice majore, contribuind la consolidarea unei identități locale aliniate narațiunii naționale oficiale.

Pe lângă expozițiile cu tematică istorică și ideologică, Muzeul Județean Satu Mare a organizat și expoziții de arheologie, menite să valorifice rezultatele cercetărilor științifice desfășurate de specialiștii instituției. Un exemplu semnificativ în acest sens este expoziția dedicată așezării dacilor liberi de la Medieșu Aurit, care a pus în lumină vestigii arheologice de importanță regională și națională. Prin astfel de inițiative, muzeul nu doar promova patrimoniul local, ci contribuia și la consolidarea unor teme identitare centrale în discursul cultural oficial, precum originea și continuitatea populației autohtone în spațiul carpato-danubiano-pontic.

Vernisajele expozițiilor organizate de muzeu în această perioadă aveau, în general, un caracter festiv și solemn, reflectând importanța acordată acestor manifestări în cadrul politicilor culturale ale statului. La aceste evenimente participau frecvent liderii locali ai Partidului Comunist Român și reprezentanții instituțiilor culturale județene, prezența acestora conferind legitimitate și vizibilitate acțiunilor culturale derulate.

Printre oficialii implicați se numărau: Iosif Uglar, prim-secretar al Comitetului județean de partid; Gheorghe Govor, secretar al Comitetului județean de partid; Ioan Foriș, membru al Biroului Comitetului județean de partid și prim-secretar al Comitetului municipal Satu Mare al P.C.R.; Alexandru Uz, membru al Biroului Comitetului județean de partid, șeful secției de propagandă a Comitetului județean de partid; Octavian Luțaș, secretar al Comitetului județean de partid; Titu Onea, secretar al Comitetului municipal Satu Mare al P.C.R.; Ioan Ienciu, prim-vicepreședinte al Comitetului executiv al Consiliului popular județean; Vasile Gita, prim-secretar al Comitetului municipal de partid[12] etc.

Activitatea culturală era coordonată de Comitetul județean pentru Cultură și Artă, condus succesiv de personalități precum Ioan Micu, Vasile Cristea, și Mihai Boroș (vicepreședinte). Instituția avea rolul de a îndruma metodic toate formele de activitate artistică și culturală din județ, de la Casa creației populare, biblioteci, școala populară de artă, teatru de stat, filarmonică, până la muzee, case de cultură și cămine culturale.

În cadrul vernisajelor și altor manifestări culturale, era adesea remarcată și participarea activă a artiștilor locali, printre care: Paul Erdős, maestru emerit al artei și secretar al Cenaclului din Satu Mare al Uniunii Artiștilor Plastici din R.S. România; Ion Sasu; Aurel Cordea, Vasile Paulovics, contribuind prin creația lor la conturarea unei identități culturale locale în spiritul valorilor promovate de regim.

Deși muzeul a beneficiat de o promovare constantă și de un calendar expozițional dens, analiza articolelor din *Cronica Sătmăreană* semnalează și anumite limite privind impactul public. În special, se remarcă un interes relativ scăzut din partea publicului tânăr, ceea ce a determinat apariția unor sugestii editoriale de diversificare tematică și organizare a unor evenimente itinerante. Comentatori locali au subliniat uneori caracterul repetitiv al expozițiilor, vorbind despre „expoziții uitate acolo” și exprimând nemulțumiri legate de lipsa de inovație în programarea muzeală. Perioada analizată se remarcă printr-o

[10] Idem, an 1, nr. 96, 11 iunie 1968, p. 2.
[11] Idem, an 5, nr. 1427, 26 septembrie 1972, p. 2.
[12] Idem, an 5, nr. 1336, 15 iulie 1972, p. 1.

activitate expozițională intensă și bine susținută mediatic, care a urmărit atât obiective culturale și educaționale, cât și scopuri ideologice, reflectând fidel dualitatea funcției muzeului în contextul regimului comunist românesc.

Activitatea științifică și editorială. O cronică a activității culturale

În perioada regimului comunist, Muzeul Județean Satu Mare s-a afirmat ca un centru activ și relevant în domeniul cercetării științifice și al valorificării patrimoniului cultural regional. Sub conducerea directorului Tiberiu Bader, instituția a desfășurat o susținută activitate arheologică, concretizată prin cercetări de amploare în situri precum Boinești, Mediesu Aurit, Tășnad, Lazuri, Sanislău, Cehăluț etc. Rezultatele acestor săpături au adus contribuții notabile la cunoașterea istoriei și a continuității locuirii în nord-vestul Transilvaniei, din preistorie până în epoca feudală.

Printre cele mai semnificative descoperiri se numără cetatea preistorică de la Boinești, necropolele celtice de la Sanislău, tezaurele monetare de la Târșolț și Batarci, precum și vestigii ale dacilor liberi și urme ale incursiunilor maghiare timpurii. Aceste rezultate au fost valorificate atât prin publicarea în reviste de specialitate, cât și prin integrarea pieselor în expozițiile permanente și temporare ale muzeului.

Echipa muzeului a fost formată din specialiști dedicați, care au contribuit substanțial la dezvoltarea instituției. Muzeograful Ivan Iurasciuc, etnograf, a adus o perspectivă valoroasă asupra culturii materiale și spirituale a comunităților rurale, în timp ce istoricul Viorica Bilț Ursu s-a implicat în cercetarea arhivistică și în elaborarea unor studii locale. Arheologul Gheorghe Lazin, angajat din anul 1971, a fost un pilon important al activităților de teren și al interpretării vestigiilor arheologice. Împreună, sub conducerea lui Tiberiu Bader, acești specialiști au reprezentat nucleul activităților științifice ale muzeului, participând la campanii de cercetare, achiziții, sesiuni de comunicări științifice și proiecte de valorificare muzeografică a patrimoniului.

Această activitate a fost însoțită de o prezență constantă în presa locală și în revistele de specialitate, în paginile *Cronicii sătmărene* fiind documentate cu regularitate atât evenimentele culturale organizate de instituție, cât și direcțiile de cercetare și dezvoltare ale acesteia. Dincolo de simpla relatare a faptelor, articolele oferă o perspectivă valoroasă asupra modului în care muzeul s-a integrat în viața comunității sătmărene și în rețeaua culturală a regiunii.

De asemenea, muzeul a fost prezentat ca un factor important în cercetarea științifică regională, consolidându-și rolul educativ și cultural prin activități de cercetare, conservare și promovare a patrimoniului. *Cronica sătmăreană* a relatat constant despre activitatea de cercetare desfășurată de specialiștii instituției, participările la simpozioane, precum și despre contribuțiile publicistice ale acestora în revistele de specialitate. Specialiștii săi au publicat și editat articole, ghiduri și monografii, inițiind colecții tematice dedicate arheologiei, istoriei și etnografiei județului: *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, *Domni și voievozi români pe meleaguri sătmărene* sau *Epopee pe Someș*. În paginile ziarului regăsim articole care semnalează studiile dedicate descoperirilor arheologice, monografiilor de localitate sau istoriei meșteșugurilor tradiționale. Autori precum Tiberiu Bader, Viorica B. Ursu, Ivan Iurasciuc, și Gheorghe Lazin s-au afirmat prin contribuții valoroase, abordând teme precum istoria locală, tradițiile rurale, revoluția de la 1848, portul popular și meșteșugurile tradiționale. Între articolele cele mai însemnate, publicate în paginile ziarului se remarcă: *Descoperiri arheologice la Sanislău, Micromonografia arheologică a satului Cehăluț, Cercetări arheologice la Boinești, Someșul în istoria orașului Satu Mare, Descoperirea unor resturi de mamut la Satu Mare, Antichități sătmărene: obiecte de bronz si de aur găsite la Batarci* (Tiberiu Bader); *Două lucrări de Gheorghe Șincai în colecția muzeului, Trei artiști cu idealuri comune, Documente privind lupta de eliberare a României de sub jugul fascist, Biblioteca „Astrei”- veche instituție de cultură* (Viorica Ursu); *Făuritori de frumuseți nepieritoare (mobilier țărănesc din Codru și Făget), Tradiții și perspective în etnografia sătmăreană, Interiorul casei codrenești, Direcții ale activității muzeului de istorie, Portul popular din Țara Oașului* (Ivan Iurasciuc); *Vestigiile istorice -inestimabilă sursă educativă, Mărturii despre dacii liberi, Primele incursiuni ale triburilor maghiare în Transilvania, Antichități sătmărene: Tezaurul feudal de la Târșolț, Cercetări arheologice în zona Tășnad, Coiful celtic descoperit în localitatea Ciumești, Cuptoarele dacice descoperite la Lazuri* (Gheorghe Lazin).

În demersul de valorificare științifică și culturală a patrimoniului, Muzeul Județean Satu Mare nu a însemnat doar cercetare arheologică, organizare de expoziții sau activități educative. O componentă esențială, aflată adesea în umbră, dar fundamentală în procesul muzeal, a fost restaurarea și conservarea obiectelor descoperite, menită să le redea publicului într-o formă cât mai apropiată de autenticitate.

Un articol semnat de Ovidiu Suciu și publicat în *Cronica sătmăreană* la 31 martie 1974[13] aduce în prim-plan activitatea laboratorului de restaurare al muzeului, condus de restauratorul Ernest Vancea.

[13] Idem, an 5, nr. 1336, 15 iulie 1972, p. 1.

Redactat cu sensibilitate și admirație, textul oferă o imagine rară asupra muncii invizibile care precede expunerea obiectelor în vitrine: ore întregi de reconstituiri meticuloase, apel constant la cunoștințe interdisciplinare (istorie, arheologie, chimie, olărit), dar și la răbdare, imaginație și pasiune. Articolul scoate în evidență un adevăr important: fiecare exponat are în spate o muncă de echipă, iar ceea ce publicul admiră în sălile muzeului este rezultatul conjugat al eforturilor cercetătorilor, muzeografilor și restauratorilor. Recunoașterea acestei dimensiuni „din culise" oferă o imagine mai completă a activității muzeului și a rolului său în păstrarea memoriei colective.

Intențiile de valorificare editorială au inclus și proiecte ambițioase precum: *Repertoriul monumentelor istorice din județul Satu Mare* (Tiberiu Bader), o lucrare de referință menită să contribuie la cunoașterea și valorificarea patrimoniului construit al județului. Volumul era conceput ca un inventar ilustrat al celor mai importante obiective arhitecturale – cetăți, biserici, castele, clădiri de patrimoniu precum Hotelul Dacia sau Turnul Pompierilor – însumând aproximativ 70 de monumente. Proiectul editorial urma să fie ilustrat cu aproximativ 200 de planșe și fotografii color, realizate de cunoscutul fotograf Sandu Mendrea, ceea ce ar fi constituit o apariție remarcabilă din punct de vedere grafic și documentar în peisajul editorial al epocii. Din păcate, în ciuda pregătirii avansate, volumul nu a mai văzut lumina tiparului, rămânând un proiect valoros dar nefinalizat, reflectând atât aspirațiile instituției muzeale cât și limitele birocratice și editoriale ale perioadei comuniste. Tot în planurile editoriale ale muzeului se regăseau și alte lucrări importante, precum *Codru. Monografie etnografică*, *Țara Oașului* și *Ghidul muzeului*, menite să valorifice rezultatele cercetărilor de teren și să ofere publicului o perspectivă coerentă asupra identității culturale a județului.

Rubricile „Cotidiene" și „Colocvii" a ziarului *Cronica sătmăreană* au constituit o platformă jurnalistică de reflecție culturală, găzduind interviuri, articole analitice și eseuri semnate de unii dintre cei mai activi și avizați jurnaliști ai presei sătmărene. În acest context, Muzeul Județean Satu Mare a beneficiat de o atenție constantă și de o reprezentare favorabilă, fiind perceput ca un actor instituțional important în viața culturală și științifică a județului.

Un exemplu elocvent este interviul realizat de Ovidiu Suciu cu directorul Tiberiu Bader, publicat în februarie 1968, cu prilejul lansării lucrării *Dacii liberi de la Medieșu Aurit*. De altfel, Ovidiu Suciu este autorul unui număr considerabil de articole dedicate activității muzeului, între care se remarcă: *Noi atestări pe harta arheologică a județului*, *Repere în activitatea Comitetului județean pentru cultură și artă*, *Itinerar turistic prin realizarea Muzeului Satului Sătmărean*, *Inaugurarea „Sălii Aurel Popp" un act de cultură*[14], *Muzeul de istorie – prezență marcantă în fizionomia spirituală a județului*, *Muzeul din Carei, instituție în plină dezvoltare*, *Muzeul de Istorie din Satu Mare, instituție cu multiple responsabilități educaționale*, *Restaurare și conservare la muzeul sătmărean* etc.

Alături de acesta, și alți jurnaliști precum Ioan Pop, Vasile Savinescu, Ioan Sălișteanu, Natalia Stancu, Victor Mihalca, Aurel Morgan și Ioan Bercea au contribuit, prin articole de presă sau mențiuni punctuale, la promovarea și contextualizarea activităților desfășurate de instituția muzeală. Presa locală a funcționat astfel ca un canal de comunicare între muzeu și comunitate, documentând nu doar realizările științifice și expoziționale, ci și integrarea muzeului într-o rețea mai amplă de educație culturală și patrimoniu în perioada comunistă.

Rubrici specializate precum *Arheologie sătmăreană*, *Meridiane* sau *Din viața cultural-artistică* reflectau preocupările științifice și educative ale muzeului, iar campanii precum colectarea de documente legate de Marea Unire ori conferințele publice tematice subliniau angajamentul instituției față de educația patriotică, științific-ateistă și estetică, în conformitate cu directivele epocii.

Un loc important în articolele *Cronicii sătmărene* îl ocupă achizițiile de bunuri culturale. Ziarul a consemnat adesea atât numărul și valoarea pieselor intrate în colecțiile muzeului, cât și proveniența acestora, insistând pe colaborarea cu localnicii și specialiștii care au sprijinit activitatea de cercetare de teren. Presa a avut astfel un rol activ în promovarea campaniilor de colectare și în sensibilizarea opiniei publice cu privire la importanța conservării patrimoniului regional.

Muzeul a desfășurat acțiuni educative împreună cu școlile locale și Comitetul Județean pentru Cultură și Artă. Vizitele ghidate, expozițiile cu tematică istorică sau patriotică, precum și conferințele tematice, au servit ca instrumente pentru formarea conștiinței civice și a identității naționale. Elevii, studenții și cadrele didactice au fost considerați un public-țintă prioritar, în ciuda dificultăților în mobilizarea acestora.

[14] Idem, an 2, nr. 447, 26 iulie 1969, p. 3.

Reflecții critice și provocări

Presa locală remarca uneori contrastul dintre oferta expozițională bogată și participarea modestă a publicului. Se semnalau cauze precum dezinteresul cadrelor didactice, lipsa unei strategii coerente de animare a publicului școlar sau precaritatea infrastructurii de comunicare culturală. Se sugerau măsuri precum organizarea de expoziții interactive, integrarea expozițiilor în programa educațională și formarea de ghizi specializați.

În ciuda succeselor în organizarea expozițiilor și diversificarea activităților culturale, muzeul a avut parte și de critici din partea publicului și a specialiștilor. Una dintre principalele probleme a fost lipsa unui număr suficient de vizitatori, în special la expozițiile permanente, ceea ce a generat sugestii privind o mai mare implicare a cadrelor didactice și o mai bună integrare a muzeului în viața comunității. Se remarca, de asemenea, contrastul dintre interesul pentru activitățile de divertisment și cel pentru muzeele din județ, ceea ce arăta o nevoie acută de a atrage mai mult public tânăr și mai diversificat.

Criticile se refereau și la lipsa de noutate în oferta muzeală, unele expoziții fiind percepute ca fiind uitate sau lipsind din dinamică, ceea ce a condus la propuneri de organizare a expozițiilor pe teme variate și de implicare a muzeului în organizarea de evenimente itinerante și interactive. De asemenea, s-a sugerat că muzeul ar trebui să devină mai accesibil și mai atractiv pentru tineret, prin implementarea unor activități educaționale și interactive care să stimuleze un interes mai mare față de patrimoniul cultural.

Muzeul Județean Satu Mare ca instrument al discursului ideologic comunist

În contextul regimului comunist din România, cultura și instituțiile culturale au fost adesea puse în slujba propagandei oficiale, devenind vehicule pentru promovarea ideologiei de partid. Muzeul Județean Satu Mare nu a făcut excepție, funcționând în perioada 1968–1989 nu doar ca instituție de conservare a patrimoniului, ci și ca agent activ al educației socialiste, integrat într-un sistem coerent de difuzare a valorilor comuniste. Din paginile ziarului *Cronica sătmăreană*, organ de presă local fidel liniei ideologice, se desprinde clar discursul politic și ideologic care însoțea constant activitatea muzeală.

Expozițiile organizate de muzeu erau prezentate ca „prilejuri de documentare istorică” și, totodată, ca „obligații moral-patriotice”, adresate „oamenilor muncii” și tineretului. Evenimentele erau descrise într-un limbaj standardizat, în care termeni precum patriotism, unitate, muncă, devotament față de partid și tradițiile de luptă ale poporului erau frecvent repetați. Participarea la vernisaje și expoziții era deseori pusă sub semnul unei „datorii cetățenești”, iar vizitarea muzeelor era corelată cu formarea „conștiinței socialiste”.

Muzeul Județean era activ implicat în celebrarea momentelor simbolice ale regimului: 23 August, 6 martie, Congresele partidului, aniversarea P.C.R. sau eliberarea de sub ocupația fascistă. Expozițiile tematice precum *Gloriosul semicentenar al Partidului Comunist Român* sau *Contribuția muncitorimii sătmărene la victoria socialismului* aveau un conținut clar propagandistic: documente, fotografii, manuscrise, stampe și publicații erau alese cu grijă pentru a sublinia „rolul conducător al partidului”, „lupta clasei muncitoare” și „solidaritatea cu mișcarea internațională”.

Limbajul folosit era în mod constant marcat de un ton encomiastic și mobilizator. Personalitățile menționate erau prezentate ca activiști sau „militanți” ai culturii socialiste, iar evenimentele culturale locale erau amplasate într-un context național de „revoluție culturală și educativă”. Muzeul apărea adesea în articole alături de alte instituții – biblioteci, cinematografe, case de cultură – într-un ansamblu menit să „dezvolte setea de cunoaștere și dragostea de patrie”.

Un exemplu emblematic îl constituie expozițiile dedicate reconstrucției post-inundații (1970), ilustrate în albumul *Epopee pe Someș*, realizat în colaborare cu Secția de propagandă a Comitetului Județean al P.C.R.. Acest tip de narațiune era menit să glorifice „victoria omului asupra naturii”, dar și sprijinul personal al lui Nicolae Ceaușescu, într-un discurs care îmbina umanismul socialist cu mitologia conducătorului providențial.

Educația patriotică era un obiectiv central în activitatea muzeului, accentuată prin vizite organizate ale tinerilor, elevilor și muncitorilor la expoziții, monumente, locuri istorice. Comitetul Județean al U.T.C. și Comitetul pentru Cultură și Educație Socialistă sprijineau și coordonau direct aceste inițiative, a căror finalitate era „intensificarea activității de educare patriotică” și întărirea „conștiinței de clasă”. Astfel, muzeul devenea un spațiu de legitimare a discursului ideologic și un instrument de formare a „omului nou”.

Totodată, implicarea conducerii muzeului, în Comitetele Județene pentru Cultură și Educație Socialistă reflectă relația de subordonare ideologică a instituției. Prin această integrare, muzeul era recunoscut oficial ca participant activ la „îmbogățirea patrimoniului cultural și educațional al județului”, în spiritul valorilor socialiste.

Un alt moment definitoriu îl reprezintă contribuția muzeului la monografia milenară a municipiului Satu Mare, prilej de reafirmare a continuității istorice și a identității locale în cheia ideologică a național-comunismului. Colectarea de documente și mărturii în cadrul acestui proiect era însoțită de o mobilizare generalizată a populației – „tineri și cetățeni vârstnici” – în vederea „păstrării memoriei istorice” ca expresie a „respectului față de trecut și față de partid”.

Concluzii

Între anii 1968 și 1989, Muzeul Județean Satu Mare a traversat o perioadă de efervescență culturală, reflectată fidel în paginile *Cronicii sătmărene*. Activitatea expozițională intensă, cercetarea arheologică, istorică și etnografică, inițiativele editoriale și programele educative conturează imaginea unei instituții dinamice, profund implicate în viața culturală și identitară a județului.

În pofida constrângerilor ideologice specifice regimului comunist, muzeul a reușit să îmbine armonios cercetarea științifică, educația culturală și conservarea patrimoniului local. A fost, așadar, nu doar un spațiu de păstrare a memoriei colective, ci și un actor activ în formarea conștiinței publice. Implicarea în colaborări interinstituționale și modernizarea discursului muzeal au contribuit la consolidarea rolului său de pilon cultural regional.

Totodată, activitatea muzeului reflectă un angajament autentic față de patrimoniu și educație, care a depășit adesea limitele impuse de contextul ideologic. Deși constrângerile regimului nu pot fi ignorate – muzeul fiind uneori utilizat ca instrument de propagandă culturală – instituția a știut să își păstreze o identitate proprie și să acționeze în beneficiul comunității.

Cronica sătmăreană nu a fost doar un martor al acestei dezvoltări, ci și un partener activ de promovare și susținere. Prin interviuri, reportaje și cronici, presa locală a contribuit la conturarea unei imagini coerente și valorizante a instituției în conștiința publicului. Analiza articolelor din perioada 1968–1974 evidențiază percepția pozitivă a muzeului în rândul autorităților și al opiniei publice, dar și recunoașterea rolului său formator și științific.

Un aspect remarcabil este accentul pus pe dimensiunea educativă a muzeului, frecvent prezentat ca un „laborator educativ” destinat nu doar elevilor, ci și adulților. Acest rol formativ reflectă dublul caracter al instituției: de conservare a memoriei locale și de mediere culturală între trecut și prezent, între specialiști și comunitate.

În ansamblu, Muzeul Județean Satu Mare a demonstrat capacitatea de a rămâne un actor relevant al scenei culturale locale chiar și într-un climat politic restrictiv, implicând un angajament autentic față de patrimoniu și educație. Totuși, pentru a-și păstra atractivitatea și relevanța în fața unei societăți în continuă schimbare, era necesară o adaptare continuă la nevoile publicului și o diversificare constantă a ofertei culturale.

În concluzie, *Cronica sătmăreană* reprezintă o sursă valoroasă pentru reconstituirea activității Muzeului Județean Satu Mare în perioada comunistă, oferind o perspectivă pertinentă asupra contribuției sale culturale, educative și științifice în contextul regional al epocii.

EDUCAȚIE MUZEALĂ

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.32

„CLUBUL MICILOR ISTORICI”. ACTIVITATE DE EDUCAȚIE MUZEALĂ LA MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Dalida Teodora MOGA*
Andreea Maria POP**

“THE LITTLE HISTORIANS CLUB”. MUSEUM EDUCATION ACTIVITY AT THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

This paper presents the non-formal educational initiative “The Little Historians’ Club” (Ro: „Clubul micilor istorici”), hosted by the Țării Crișurilor Museum – Museum Complex in Oradea. Designed as an interactive museum education program, the project complements traditional learning through hands-on activities, thematic workshops, guided exhibition visits, and research sessions. By exploring local and national history, participating children develop critical thinking, civic responsibility, and a deeper appreciation for cultural heritage. The article highlights the structure of the program, the activities carried out during the 2024 edition, and the pedagogical impact of museum-based learning in shaping young minds.

Keywords: museum education, non-formal learning, cultural heritage, interactive activities, youth history club.

Motto-ul clubului:
”Micii istorici – marii descoperitori ai trecutului”

Educația non-formală este un proces organizat de învățare care se desfășoară în afara sistemului clasic. Acest mod de învățare folosește ca metode atelierele, dezbaterile, jocurile și diverse alte activități, toate desfășurate într-un cadru altul decât sala de clasă. Aceasta completează cunoștințele pe care copiii și le însușesc în cadrul orelor de curs, ajutându-i să-și dezvolte o personalitate complexă.

În această categorie se înscriu și activitățile de educație muzeală.

Muzeul, prin definiție, are printre alte roluri și pe acela de a educa prin oferirea de informații și activități tematice concepute pentru elevi, studenți și publicul larg, oferind vizitatorilor posibilitatea de a-și petrece timpul într-un mod plăcut și instructiv. Prin urmare, rolul educațional al muzeului s-a amplificat cu trecerea timpului, acesta transformându-se într-un spațiu atractiv prin metode moderne de expunere și prin activități dinamice, destinate tuturor categoriilor de vârstă. „Muzeul oferă mecanisme alternative de organizare a lecțiilor”[1], transformând teoria în experiență directă și stimulând curiozitatea elevilor prin contactul nemijlocit cu obiectele istorice și de patrimoniu.

Educația muzeală reprezintă un domeniu interdisciplinar, aflat la intersecția dintre pedagogie și muzeologie. Ea cuprinde totalitatea strategiilor, metodelor și activităților prin care muzeele facilitează procese de învățare, interpretare și valorificare a patrimoniului cultural, istoric, artistic și științific.

Din perspectivă teoretică, educația muzeală se bazează pe concepția conform căreia cunoașterea este construită de individ prin interacțiunea cu mediul, obiectele și experiențele oferite în cadrul muzeului. Din acest punct de vedere, obiectul/exponatul muzeal devine un suport educațional care stimulează observația, analiza, reflexia și formularea de interpretări proprii. Cercetările din domeniu evidențiază faptul că mediul muzeal favorizează învățarea non-formală și experiențială. Spre deosebire de educația formală desfășurată în cadrul orelor de curs din școală, educația muzeală oferă oportunități de explorare liberă, participare activă și învățare contextualizată. Participanții la activitățile de educație muzeală își dezvoltă competențe cognitive și sociale prin contactul direct cu obiectele de patrimoniu și prin interacțiunea cu specialiștii și cu ceilalți participanți.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dalidamoga@yahoo.co.uk.
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: andreea.pop87@yahoo.com.

[1] Elena Ploșniță, *Istoria, muzeul de istorie și educația muzeală – abordări moderne*, în *Cercetarea istorică și culturologică în spațiul unitar european: paradigme, realități, perspective***,** Chișinău, 2023, p. 47. (https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/192001).

În ultimele decenii, educația muzeală a cunoscut o transformare semnificativă, trecând de la modelul tradițional centrat pe transmiterea unilaterală a informației la un model participativ, orientat către experiența participantului. Utilizarea tehnologiei digitale, a expozițiilor interactive și a programelor educaționale personalizate contribuie la creșterea eficienței procesului de învățare și la accesibilitatea patrimoniului muzeal pentru diferite categorii de public.

Conform lui Falk John H., „este în natura umană să căutăm explicații simple pentru o realitate complexă. De exemplu, într-o carte citită recent de unul dintre noi, un medic descrie cum, în timpul studiilor la facultatea de medicină, era permanent copleșit de cantitatea de informații pe care trebuia să o asimileze. El afirmă că unii profesori reușeau să sintetizeze informația într-un mod simplu: Iată acestea sunt lucrurile pe care trebuie să le știi”[2]. Transmiterea cunoștințelor în cadrul activităților muzeale trebuie să fie adaptată nevoilor publicului. Informația prezentată este necesar să exceleze prin claritate și concizie, fiind explicată pe înțelesul fiecărei categorii de vârstă.

Fig. 1. Grupuri de elevi și tineri vizitatori în fața sediului Muzeului Țării Crișurilor

Același cercetător american identifică 11 factori determinanți ai procesului de învățare în spațiul muzeal:

1. motivația și așteptările;
2. cunoștințele și experiențele anterioare;
3. interesele și convingerile preexistente;
4. alegerea și controlul;
5. medierea socială în cadrul grupului;
6. medierea facilitată de alte persoane;
7. organizatori anticipativi;
8. orientarea în spațiul fizic;
9. arhitectura și mediul fizic de ansamblu;
10. prezentarea exponatelor și conținutul etichetelor;
11. evenimente și experiențe ulterioare de consolidare, desfășurate în afara muzeului[3].

Toți acești factori-cheie ar trebui să se regăsească în activitățile de educație muzeală desfășurate în cadrul muzeelor.

Participarea la activitățile educative din cadrul unui muzeu aduce o serie de beneficii: completează educația formală din școli, permite învățarea prin experiență directă, dezvoltă competențe sociale, culturale și artistice, stimulează curiozitatea și face patrimoniul mai accesibil unui public larg.

[2] Falk John H. and Storksdieck, *Learning Science from Museums*, Annapolis – MD, 21401, USA, p. 119.
[3] *Ibidem*, p. 123.

Aceste principii ghidează și activitățile educaționale desfășurate în cadrul muzeului nostru, adresate deopotrivă copiilor și adulților.

Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal are un rol semnificativ în educația culturală și istorică a comunității, iar legăturile cu grădinițele, școlile, liceele și chiar facultățile din oraș sau din țară ocupă un loc important în viziunea instituției.

Activitățile de educație muzeală, la care sunt invitați să participe copiii și tinerii, se desfășoară pe baza colecțiilor extinse pe care le deține muzeul în cadrul Serviciilor Arheologie, Istorie, Artă, Etnografie, Științele naturii, în Vivariu și Lapidariu, precum și în cadrul Muzeelor Memoriale „Aurel Lazăr”, „Iosif Vulcan”, „Ady Endre” și a Secției Muzeului Orașului Oradea (Cetatea Oradea).

Fig. 2. Activitate desfășurată la Secția Muzeul Orașului Oradea

Instituția menține o colaborare strânsă cu toate școlile din Oradea și din județul Bihor, existând totodată solicitări din partea unor unități de învățământ din județele învecinate (cum ar fi Arad, Timiș, Cluj, Satu Mare sau Sălaj). Acestea solicită organizarea de activități speciale pentru elevii aflați în excursie în Oradea și, implicit, în vizită la muzeu.

Muzeul și-a consolidat această relație prin oferirea unei game largi de activități adresate elevilor și tinerilor. Pe lângă programele de educație muzeală organizate periodic, la care clasele se pot programa, instituția manifestă deschidere și față de propunerile venite din partea cadrelor didactice.

Copiii sunt curioși din fire și dornici să exploreze lumea din jurul lor, iar muzeul reprezintă cadrul ideal pentru a descoperi trecutul, cultura și poveștile omenirii. Prin intermediul spațiului muzeal, elevii nu doar asimilează informații istorice, ci le experimentează direct, muzeul devenind astfel o punte între tânăra generație și istorie.

Cunoașterea istoriei de către copii are o importanță deosebită pentru formarea identității și înțelegerea valorilor lumii în care trăiesc. Cu ajutorul istoriei, aceștia pot înțelege cine sunt, de unde vin și care este moștenirea culturală pe care au primit-o.

„Poveștile” despre eroi, strămoși, evenimente istorice și tradiții le dezvoltă sentimentul de apartenență la o comunitate, o națiune și o cultură.

Prin activitățile zilnice de educație muzeală s-a constatat interesul deosebit al copiilor pentru anumite perioade, evenimente și personaje istorice. Această observație a condus la organizarea unor programe speciale dedicate elevilor pasionați de istorie. Scopul acestor demersuri este aprofundarea cunoștințelor prin activități practice, explorări, jocuri și proiecte creative, transformând învățarea într-o experiență captivantă.

Studierea istoriei îi ajută pe copii să-și dezvolte gândirea critică, învățându-i să analizeze relația cauză-efect, să formuleze întrebări și să evalueze comparativ sursele de informare, un demers esențial în contextul actual, caracterizat printr-un volum mare de informații contradictorii.

Fig. 3. Afișul programului educațional „Clubul micilor Istorici” (2024)

Astfel a luat ființă „Clubul Micilor Istorici”, o formă de educație non-formală destinată copiilor cu vârste între 6 și 14 ani, care are ca scop dezvoltarea cunoștințelor istorice, a spiritului critic și a interesului pentru patrimoniul cultural. Acest program de educație muzeală este organizat de Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, fiind inițiat în anul 2024 pentru a completa procesul de învățare din cadrul educației formale.

Din perspectiva pedagogiei moderne, „Clubul Micilor Istorici” se bazează pe principiile învățării active și experiențiale. Participanții nu sunt doar simpli receptori ai informației, ci contribuie activ la construirea cunoașterii prin observație, cercetare, analiză și dezbatere. Activitățile desfășurate valorifică metode specifice educației non-formale, precum învățarea prin descoperire, studiile de caz, jocul de rol și explorarea directă a patrimoniului. Astfel, proiectul contribuie la dezvoltarea competențelor-cheie recomandate de sistemele educaționale contemporane: competențe culturale, sociale, civice și de comunicare.

Obiectivele stabilite pentru „Clubul Micilor Istorici” derivă din principiile generale ale educației muzeale fiind adaptate în funcție de vârsta participanților și de tematicile abordate.

Printre obiectivele specifice ale proiectului se numără:

- dezvoltarea interesului pentru istorie și patrimoniu cultural;
- cunoașterea patrimoniului muzeului din perspectiva istorică;
- cunoașterea istoriei orașului Oradea, din perspectivă istorică;
- înțelegerea proceselor și evenimentelor istorice în contextul lor epocal;
- formarea gândirii critice și dezvoltarea capacității de analiză a surselor istorice;
- cultivarea respectului față de valorile culturale și identitatea națională;
- stimularea creativității, a exprimării verbale și în scris, precum și dezvoltarea vocabularului de specialitate;
- stimularea participării active și a deprinderilor de cercetare individuală și în grup.

Aceste obiective sunt transpuse în practică prin metode și activități variate, precum:

- vizite tematice și analiza directă a obiectelor de patrimoniu;
- prezentări și dezbateri pe teme istorice;
- ateliere de arheologie;
- reconstituiri istorice și jocuri de rol;
- realizarea de proiecte, expoziții și materiale documentare;
- analiza obiectelor de patrimoniu și a documentelor istorice;
- redactarea de lucrări sau sinteze tematice, în funcție de interesele fiecărui participant.

Prin fiecare activitate, participanții dobândesc cunoștințe istorice într-un mod interactiv și aplicat, ceea ce favorizează înțelegerea informațiilor.

Studiile din domeniul educației muzeale și al pedagogiei patrimoniului evidențiază faptul că participarea la programe de tipul „Clubului Micilor Istorici” contribuie la dezvoltarea competențelor

cognitive și socio-emoționale. Copiii își îmbunătățesc capacitatea de observare, analiză și argumentare, în timp ce colaborarea în grup stimulează comunicarea și responsabilitatea socială. Contactul direct cu patrimoniul cultural facilitează înțelegerea relației dintre trecut și prezent și contribuie la formarea unei atitudini responsabile față de conservarea valorilor istorice și culturale.

Activitățile proiectului se desfășoară pe parcursul unui an întreg, începând din luna ianuarie, sub forma unor întâlniri lunare, organizate inclusiv în perioada vacanțelor școlare.

La prima ediție s-au înscris 29 de copii, dintre care 23 au parcurs programul până la finalul anului. În anul 2025, la începutul programului s-au înregistrat 26 de participanți, la care s-au mai adăugat încă doi pe parcursul desfășurării activităților. De remarcat este faptul că 12 dintre elevii înscriși în anul 2025 au fost participanți care au continuat programul din anul precedent.

Întâlnirile au loc la sediul central al muzeului, în cadrul Muzeelor Memoriale „Aurel Lazăr”, „Iosif Vulcan”, „Ady Endre”, la Secția Muzeului Orașului Oradea (Cetatea Oradea) sau în alte clădiri reprezentative din oraș, precum Casa Darvas-La Roche, având o durată de aproximativ o oră.

Fig. 4. Exercițiu practic de observare și analiză directă a surselor istorice vizuale

Pentru activitățile care necesită o atenție sporită sau un timp mai îndelungat — precum pictura pe sticlă sau pe lemn, durata unei întâlniri a fost de două ore.

Fig. 5. Participanții în timpul atelierului practic de pictură pe sticlă

Activitățile se desfășoară parcurgând următoarele etape:

• Prezentarea temei;

• Prezentare interactivă (de regulă prin suport PowerPoint) axată pe un subiect istoric (de exemplu: *Evul Mediu*, *Cetatea Oradea*, *Viața în antichitate pe baza descoperirilor arheologice*, *Viața socială în Oradea interbelică*, *Oradea în perioada comunistă* etc.), completată cu secvențe video (ex.: șantiere arheologice), imagini tematice și explicații;

• Sesiune de discuții și întrebări, în cadrul căreia copiii sunt încurajați să participe activ;

• Secțiunea de curiozități („Știați că...”), axată pe tema discutată, unde sunt prezentate detalii inedite și aspecte mai puțin cunoscute;

• Atelier practic – activități de desen, jocuri de rol, completarea de fișe tematice, confecționare de obiecte sau afișe cu tematică istorică;

• Vizită ghidată în muzeu la secția sau expoziția conexă temei abordate. În general, tematicile sunt orientate spre expozițiile permanente sau temporare ale muzeului, fiind legate de un eveniment istoric și structurate în ordine cronologică.

Temele dezbătute pe parcursul anului 2025:

· Cetatea Biharia;
· Ladislau și legendele lui;
· Înființarea Cetății Oradiei;
· Arheologia românească – descoperirile din Cetatea Oradea;
· Ordinele cavalerești medievale;
· Pictura pe sticlă;
· Cum s-a format Oradea modernă?;
· George Enescu;
· Nicolae Iorga;
· Oradea la 12 octombrie 1944;
· Comunismul. Oradea în perioada comunistă;
· „Lansarea” broșurii „Clubului Micilor Istorici”.

Fig. 6. Învățare experiențială și reconstituire a vieții cotidiene în spațiul expozițional dedicat orașului Oradea în perioada comunistă

Temele sunt proiectate și diferențiate în funcție de nivelul de dezvoltare al participanților, pentru a răspunde nevoilor, intereselor și capacităților specifice fiecărei categorii de vârstă.

Pentru finalul anului 2025 s-a prevăzut editarea unei broșuri care să includă eseurile redactate de copiii cu vârste între 9 și 14 ani pe subiecte alese de aceștia, în timp ce participanții mai mici au contribuit prin realizarea unor ilustrații tematice. Diversitatea subiectelor abordate este remarcabilă, printre acestea numărându-se: Romanii și Roma Antică, România în Primul Război Mondial, Regina Maria – rolul ei în diplomația României, Arhimede și începuturile științei, Războiul de Independență al României, Istoria

fotbalului, Istoria tenisului de câmp, Oradea Mare – De la începuturi până azi, Regatul Ungariei și Regele Ladislau. Pentru fiecare subiect abordat s-a elaborat o structură orientativă a eseului, însoțită de o bibliografie adaptată grupei de vârstă.

Fig. 7. Coperta broșurii tematice elaborate în cadrul ediției din anul 2025 a proiectului

Odată stabilite temele de lucru, structura întâlnirilor s-a modificat. Ultimele 15 minute ale fiecărei întâlniri au fost alocate discuțiilor pe marginea noilor informații identificate de participanți și acordării de îndrumări suplimentare. Lucrările au fost citite și corectate de muzeografi specialiști pe tematica respectivă.

După stabilirea bibliografiei, s-a efectuat o vizită la Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai" Bihor, aflată în proximitate, un spațiu modernizat și atractiv pentru cititori. În cadrul acesteia, participanții au învățat procedurile de împrumut al volumelor necesare redactării eseurilor, beneficiind de ghidajul unui bibliotecar care le-a prezentat modul de organizare a fondului de carte.

Fig. 8. Participanții la „Clubul Micilor Istorici" în timpul vizitei de documentare la Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai" Bihor

Proiectul „Clubul Micilor Istorici” reprezintă un instrument educațional valoros în cadrul educației non-formale. Prin metode interactive și experiențe directe de învățare, întâlnirile clubului contribuie la dezvoltarea culturii istorice, a spiritului civic și a competențelor de cercetare ale participanților. În contextul societății contemporane, astfel de programe au un rol esențial în apropierea copiilor de istorie și de patrimoniul muzeal, precum și în formarea unor cetățeni informați, implicați în protejarea și promovarea valorilor culturale.

Între istorie și tânăra generație trebuie să existe o relație profundă. Copiii nu sunt doar simpli receptori ai trecutului, ci și cei care, cunoscând istoria, au puterea de a transforma viitorul. Poate că nu toți participanții din cadrul clubului vor deveni istorici, însă fiecare poate fi un mic păstrător al memoriei colective, căci doar prin înțelegerea patrimoniului istoric se poate construi o societate mai bună.

În concluzie, educația muzeală reprezintă o componentă esențială în dezvoltarea tinerilor, fiind un demers pedagogic complex bazat pe valorificarea patrimoniului cultural ca resursă directă de învățare. Prin caracterul său interdisciplinar și experiențial, aceasta contribuie la dezvoltarea intelectuală, culturală și socială a indivizilor, constituind un pilon important al educației permanente. În acest context, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal își asumă un rol activ în formarea noilor generații prin intermediul unor proiecte educaționale inovatoare.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.33

CUM SĂ AJUTĂM PĂSĂRILE IARNA – EDUCAȚIE MUZEALĂ ECOLOGICĂ PENTRU COPII

Adina-Nicoleta POP*
Gabriela LOBONȚ**
Dorina GOLBAN***

HOW TO HELP BIRDS IN WINTER – ECOLOGICAL MUSEUM PEDAGOGY FOR CHILDREN

ABSTRACT
The workshop "How to help birds in winter", held at the Țării Crișurilor Museum in Oradea, offered preschoolers and school children in grades 1–6 an interdisciplinary educational experience focused on ecological empathy and learning through action. The activity integrated visual, sensory, and creative methods, facilitating understanding of the needs of local wildlife during the cold season. By exploring images, sounds, and bird behaviors, making feeders from recyclable materials, and playing association games, students developed their ecological vocabulary, responsibility towards nature, and connections between biology, civic education, and family traditions. The workshop aligns with international best practices in museum education and can be replicated in similar contexts, contributing to the formation of an active ecological consciousness.

Keywords: museum pedagogy, birds, ecological education, responsibility towards nature

Introducere

Atelierul „Cum să ajutăm păsările iarna", desfășurat la Muzeul Țării Crișurilor – Complex Muzeal din Oradea, propune o abordare educațională interdisciplinară, adresată copiilor cu vârste între 4 și 12 ani. Activitatea valorifică patrimoniul natural și colecțiile muzeale pentru a stimula empatia față de fauna locală, în special păsările sedentare care rămân active în sezonul rece. În acord cu pedagogia muzeală contemporană, muzeul este reconceptualizat ca spațiu de învățare activă, unde obiectele (naturalizările), sunetele și experimentul contribuie la formarea unei conștiințe ecologice și civice[1].

Tematica atelierului reflectă o abordare integrată a educației ecologice, combinând biologia, ecologia, educația civică și tradițiile locale[2]. Educația muzeală ecologică se bazează pe principiul că învățarea este mai eficientă atunci când elevii sunt implicați activ, formulează întrebări și stabilesc conexiuni între cunoștințele științifice și experiențele personale[3]. În acest sens, atelierul de la Oradea integrează metode senzoriale, vizuale și creative, care favorizează învățarea contextuală și dezvoltarea gândirii critice. Utilizarea sunetelor păsărilor și a naturalizărilor din colecția muzeală, combinate cu activități manuale (realizarea de hrănitori din materiale reciclabile), contribuie la formarea unei relații afective și responsabile față de natură.

În plus, activitatea se aliniază modelului de învățare prin obiecte (Object-based Learning), care susține dezvoltarea literației ecologice și a competențelor transversale prin explorarea directă a artefactelor naturale[4]. Studiile recente în domeniul educației muzeale evidențiază rolul muzeelor în promovarea sustenabilității și în facilitarea dialogului intercultural, mai ales prin proiecte care implică fauna locală și conservarea biodiversității[5].

Astfel, atelierul „Cum să ajutăm păsările iarna" se înscrie într-un cadru internațional de bune practici, în care muzeul devine un spațiu viu de învățare, de cercetare și de implicare a comunității locale. Prin

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: adina.nicoleta.pop@gmail.com
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabi_beltechi@yahoo.com
*** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: doragolban@gmail.com

[1] Falk, J. H., Dierking, *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, p. 1-78, L. D. 2000.
Hooper-Greenhill, E. 2007. *Museums and Education: Purpose, Pedagogy, Performance*. London: Routledge, p. 1-118.
[2] Idem Falk, J. H., Dierking, Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, p. 1-78, L. D. 2000.
[3] Piaget, J., *The Psychology of Intelligence.* London: Routledge, p. 27-60, 1972.
[4] Burritt, A. M., *Pedagogies of the Object.*, în *Journal of Museum Education* 43(3): 228–235, 2018.
[5] Jagošová, L., *Professional Standards in Museum Pedagogy.*, în *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 8(4): 35–47, 2020.

abordarea sa accesibilă și versatilă, activitatea contribuie la formarea unei generații de copii mai conștienți de rolul lor în protejarea mediului și în cultivarea unei relații armonioase cu natura.

Materiale și metode

Atelierul „Cum să ajutăm păsările iarna" a fost conceput ca o experiență educativă interdisciplinară și a fost structurat pe durata a 60 de minute. Activitatea s-a adresat preșcolarilor și elevilor din ciclul primar, urmărind dezvoltarea empatiei față de fauna locală și formarea unei conștiințe ecologice prin metode participative, senzoriale și creative.

Structura pedagogică a atelierului a fost organizată în cinci etape complementare, fiecare având rolul de a stimula o formă distinctă de învățare:

1. Introducere interactivă – prezentarea speciilor de păsări care rămân în România pe timpul iernii, prin dialog ghidat și activare de cunoștințe anterioare;
2. Explorare vizuală și auditivă – recunoașterea păsărilor prin imagini și sunete, utilizând materiale din colecția muzeală (naturalizări) și înregistrări audio;
3. Poveste și observație – discutarea comportamentului păsărilor în sezonul rece, cu accent pe nevoile de hrană și adăpost;
4. Atelier creativ – realizarea de hrănitori din materiale reciclabile (PET-uri, carton, sfoară), încurajând responsabilitatea ecologică și creativitatea;
5. Reflecție finală – formularea de concluzii individuale și colective privind ce au învățat și cum pot ajuta păsările în mod concret.

Pentru desfășurarea activităților au fost utilizate următoarele materiale:

- Păsări naturalizate selectate din colecția de zoologie a muzeului;
- Imagini tematice cu păsări sedentare din România;
- Înregistrări audio cu sunete de păsări, selectate pentru recunoaștere auditivă și stimulare senzorială;
- Semințe, untură, sfoară, carton, PET, utilizate în construcția hrănitorilor;
- Spațiul muzeal valorificat ca mediu de învățare non-formală, cu rol de laborator viu și loc de observație.

Metodologia a integrat învățarea prin obiecte, învățarea prin experiment și pedagogia constructivistă, favorizând implicarea activă, colaborarea și reflecția critică. Activitățile au fost diferențiate în funcție de vârsta participanților, cu niveluri variate de dificultate, în vederea stimulării gândirii interdisciplinare și a responsabilității ecologice.

În acord cu recomandările ICOM privind educația muzeală ca instrument de dialog intercultural și valorizare a cunoștințelor tradiționale[6], atelierul a inclus și elemente narative inspirate din observațiile familiale și poveștile locale despre păsări, contribuind la consolidarea unei învățări afective și comunitare.

Rezultate și discuții

Implementarea atelierului a evidențiat o implicare activă din partea copiilor, reflectată în curiozitatea exprimată, participarea la activitățile manuale și calitatea observațiilor formulate. Activitățile senzoriale și creative – precum recunoașterea sunetelor de păsări, jocul de asociere pasăre–hrană–habitat și realizarea de hrănitori – au stimulat memoria auditivă, vocabularul ecologic și capacitatea de asociere interdisciplinară. Aceste rezultate confirmă eficiența abordării multisenzoriale și a învățării prin obiecte, în acord cu studiile lui Burritt (2018), care subliniază rolul artefactelor naturale în dezvoltarea gândirii critice și a literației vizuale, științifice și culturale.

Elevii au demonstrat o creștere a vocabularului ecologic, au valorificat cunoștințele transmise în familie și au exprimat dorința de a continua activitățile acasă. Activitatea a favorizat colaborarea, învățarea prin exemplu și dezvoltarea empatiei față de animale.

În România, tot mai multe muzee își asumă un rol activ în educația ecologică, organizând ateliere care implică direct copiii în activități de protejare a biodiversității urbane. Muzeul Zoologic al Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca a organizat atelierul „Vine iarna, bine-mi pare, iar agăț o hrănitoare!", în care copiii au construit hrănitori și au discutat cu biologi despre păsările locale și plantele care le susțin habitatul[7]. La Sibiu, Muzeul Astra a colaborat cu Societatea Ornitologică Română pentru montarea de hrănitori și cuiburi

[6] International Council of Museums. *27th ICOM General Conference: The Future of Museums in Rapidly Changing Communities*. Dubai, November 11–17, 2025. https://dubai2025.icom.museum

[7] Universitatea „Babeș-Bolyai" (2023). Atelierul „Vine iarna, bine-mi pare, iar agăț o hrănitoare!" – activitate educativă la Muzeul Zoologic. GOKID. Disponibil la: https://gokid.ro/atelierul-de-hranitori-2023-la-muzeul-zoologic-ubb-cluj-napoca [Accesat la: 27 octombrie 2025].

artificiale, în cadrul unui program dedicat păsărilor cuibăritoare și migratoare[8]. În București, Societatea Ornitologică Română a organizat un atelier în Parcul Herăstrău, unde peste 200 de participanți au construit hrănitori din PET-uri și nucă de cocos, învățând despre păsările urbane și nevoile lor în sezonul rece[9] .

La nivel internațional, astfel de inițiative sunt frecvent întâlnite în muzee de științe naturale și eco-centre. De exemplu, Natural History Museum din Londra organizează periodic ateliere de tip „Wildlife Gardening", unde copiii și familiile construiesc hrănitori și adăposturi pentru păsări și insecte, încurajând grija față de fauna urbană[10]. Smithsonian National Zoo din Washington, D.C. include în programul său educațional ateliere de tip „Bird-Friendly Habitats", unde participanții construiesc hrănitori și învață despre migrația păsărilor și conservarea habitatelor[11]. La South Tyrol Museum of Nature din Italia, atelierul „Building Bird Feeders" a oferit participanților ocazia de a construi hrănitori pentru păsări în grădina muzeului, folosind materiale naturale și reciclabile, într-un cadru care a încurajat observarea directă a faunei locale[12]. În Polonia, Galicia Jewish Museum din Cracovia a organizat duminici tematice pentru familii, printre care atelierul „Amazing Bird Feeders!", unde copiii au creat hrănitori neobișnuite, dezvoltând empatie față de păsările urbane și învățând despre nevoile lor în sezonul rece[13]. În Spania, în zona montană Cercedilla, un program educativ desfășurat în colaborare cu centre de natură locale a oferit grupurilor mici oportunitatea de a construi hrănitori și de a înțelege rolul acestora în conservarea speciilor locale, într-un cadru informal și interactiv[14].

Atelierul de construire de hrănitori pentru păsări desfășurat la Oradea se înscrie într-un cadru internațional de bune practici educaționale, în care muzeul este reconceptualizat ca spațiu activ de învățare, cercetare și implicare comunitară. Dincolo de rolul său tradițional de conservare, muzeul devine un mediu educativ dinamic, capabil să faciliteze experiențe multisenzoriale și să stimuleze gândirea ecologică prin activități concrete, colaborative și reflexive.

Construirea de hrănitori pentru păsări, ca activitate pedagogică, valorifică patrimoniul vegetal și faunistic într-un mod accesibil și creativ. Copiii sunt invitați să exploreze relația dintre specie, hrană și habitat, să recunoască sunete și comportamente aviare și să contribuie activ la protejarea biodiversității urbane. Prin utilizarea materialelor naturale și reciclabile, activitatea promovează sustenabilitatea și învățarea prin obiecte, în acord cu abordările educației pentru dezvoltare durabilă.

Această formă de învățare prin experiment contribuie semnificativ la dezvoltarea unor competențe transversale relevante pentru formarea ecologică și socială a copiilor. Din punct de vedere ecologic, activitatea facilitează înțelegerea interdependenței dintre organisme și mediul lor, oferind un cadru concret pentru explorarea relațiilor din natură. Dimensiunea interdisciplinară este susținută prin integrarea cunoștințelor din biologie și educație civică într-un demers coerent și aplicat. Totodată, componenta socio-afectivă este consolidată prin cultivarea empatiei față de animale, învățarea prin colaborare și implicarea activă în protejarea biodiversității urbane.

Astfel, hrănitoarele de păsări devin mai mult decât obiecte funcționale – ele sunt artefacte educative care mediază relația dintre copil și natură, dintre patrimoniu și comunitate. În contextul muzeal, aceste activități contribuie la formarea unei conștiințe ecologice active și la consolidarea unei pedagogii a responsabilității, în care învățarea se produce prin implicare, observație și reflecție.

Concluzii

Atelierul „Cum să ajutăm păsările iarna" demonstrează potențialul educației muzeale de a facilita învățarea ecologică prin implicare directă, explorare senzorială, joc și reflecție critică. Prin integrarea faunei

[8] Societatea Ornitologică Română. (2022). Atelierul de hrănitori – ediția Sibiu. SOR. Disponibil la: https://www.sor.ro/atelierul-de-hranitori-2022 [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[9] Societatea Ornitologică Română.. *Instalarea hrănitorilor pentru păsările sălbatice care iernează în București*, 2020– *proiect educativ și de conservare*. Jurnalul.ro.
Disponibil la https://jurnalul.ro/stiri/locale/societatea-ornitologica-romana-instaleaza-hranitori-pentru-pasarile-salbatice-care-ierneaza-in-bucuresti-705940.html [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[10] Natural History Museum London. Wildlife Gardening Workshops – DIY Bird Feeder. NHM, 2023
Disponibil la: https://nhm.org/diy-bird-feeder [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[11] Smithsonian National Zoo. Bird-Friendly Habitats Program – Live Bird Friendly. Smithsonian Institution 2023. Disponibil la: https://nationalzoo.si.edu/migratory-birds/live-bird-friendly [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[12] Kultur.bz.it. (2023). Building bird feeders: Workshop at the Nature Museum. [online] Disponibil la: https://kultur.bz.it/en/event/building-bird-feeders-workshop-at-the-nature-museum-e227418 [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[13] Galicia Jewish Museum. (2023). Family Sunday: Amazing Bird Feeders! Workshops for children and parents. [online] Disponibil la: https://galiciajewishmuseum.org/en/family-sunday-amazing-bird-feeders-workshops-for-children-and-parents/ [Accesat la: 27 octombrie 2025].

[14] Travel Buddies. (2023). Small Group Make Your Own Bird Feeder Workshop in Cercedilla. [online] Disponibil la: https://travel-buddies.com/small-group-make-your-own-bird-feeder-workshop-in-cercedilla/ [Accesat la: 27 octombrie 2025].

locale în activități interactive și creative, muzeul devine un spațiu de formare a competențelor precum literația ecologică, educația civică, formarea empatiei față de natură și responsabilitatea comunitară.

Rezultatele obținute confirmă eficiența abordărilor constructiviste și a învățării prin obiecte, în care copiii sunt invitați să observe, să întrebe, să construiască și să stabilească conexiuni între cunoștințele științifice, experiențele personale și valorile culturale. Activitatea a reușit să creeze un cadru de învățare incluziv, în care diversitatea senzorială și narativă a păsărilor a fost valorizată ca resursă educativă.

Paralelismul cu inițiative similare din muzee și organizații internaționale evidențiază relevanța temei în contextul educației pentru sustenabilitate și al dialogului intercultural. Astfel, atelierul contribuie nu doar la transmiterea de cunoștințe, ci și la cultivarea unei relații afective și responsabile față de natură, tradiție și patrimoniu viu.

Tema este accesibilă, versatilă și ușor de adaptat în alte contexte educaționale – muzee, școli, centre comunitare – cu posibilitatea extinderii prin colaborări cu ONG-uri de mediu și observatoare de păsări. Se recomandă dezvoltarea unor resurse complementare (fișe de lucru, ghiduri digitale, materiale audio) care să susțină continuitatea învățării și implicarea familială.

Bibliografie

Cărți și articole:

Burritt, A. M. 2018. „*Pedagogies of the Object*.” Journal of Museum Education 43(3): 228–235.

Falk, J. H., Dierking, L. D. 2000. *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, p. 1-78.

Hooper-Greenhill, E. 2007. *Museums and Education: Purpose, Pedagogy, Performance*. London: Routledge, p. 1-118.

Jagošová, L. 2020. „*Professional Standards in Museum Pedagogy*.” Muzeológia a kultúrne dedičstvo 8(4): 35–47.

Piaget, J. 1972. *The Psychology of Intelligence*. London: Routledge, p. 27-60.

Vygotsky, L. S. 1978. *Mind in Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 26-91.

Surse electronice:

Galicia Jewish Museum. (2023). Family Sunday: Amazing Bird Feeders! Workshops for children and parents. [online] Disponibil la: https://galiciajewishmuseum.org/en/family-sunday-amazing-bird-feeders-workshops-for-children-and-parents/ [Accesat la: 27 octombrie 2025].

International Council of Museums. *27th ICOM General Conference: The Future of Museums in Rapidly Changing Communities*. Dubai, November 11–17, 2025. https://dubai2025.icom.museum.

Kultur.bz.it. (2023). Building bird feeders: Workshop at the Nature Museum. [online] Disponibil la: https://kultur.bz.it/en/event/building-bird-feeders-workshop-at-the-nature-museum-e227418 [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Natural History Museum London. (2023). Wildlife Gardening Workshops – DIY Bird Feeder. NHM. Disponibil la: https://nhm.org/diy-bird-feeder [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Smithsonian National Zoo. (2023). Bird-Friendly Habitats Program – Live Bird Friendly. Smithsonian Institution. Disponibil la: https://nationalzoo.si.edu/migratory-birds/live-bird-friendly [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Societatea Ornitologică Română. (2020). *Instalarea hrănitorilor pentru păsările sălbatice care iernează în București – proiect educativ și de conservare*. Jurnalul.ro. Disponibil la: https://jurnalul.ro/stiri/locale/societatea-ornitologica-romana-instaleaza-hranitori-pentru-pasarile-salbatice-care-ierneaza-in-bucuresti-705940.html [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Societatea Ornitologică Română. (2022). Atelierul de hrănitori – ediția Sibiu. SOR. Disponibil la: https://www.sor.ro/atelierul-de-hranitori-2022 [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Travel Buddies. (2023). Small Group Make Your Own Bird Feeder Workshop in Cercedilla. [online] Disponibil la: https://travel-buddies.com/small-group-make-your-own-bird-feeder-workshop-in-cercedilla/ [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Universitatea Babeș-Bolyai. (2023). Atelierul „Vine iarna, bine-mi pare, iar agăț o hrănitoare!” – activitate educativă la Muzeul Zoologic. GOKID. Disponibil la: https://gokid.ro/atelierul-de-hranitori-2023-la-muzeul-zoologic-ubb-cluj-napoca [Accesat la: 27 octombrie 2025].

Anexe

Fig. 1. Prezentarea de informații despre păsările care iernează în România

Fig. 2. Prezentarea păsărilor care rămân în țară pe perioada iernii

Fig. 3. Materialul didactic utilizat în cadrul atelierului

Fig. 4. Prezentarea procesului de confecționare

Fig. 5. Confecționarea de hrănitori

Fig. 6. Vizionarea unui film educativ

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.34

ATELIER DE CREAȚIE ICOANĂ PE STICLĂ ȘI ICOANĂ PE LEMN

Cristian-Florin NEGRU*

CREATIVE WORKSHOP ON WOOD AND GLASS ICON PAINTING

ABSTRACT

This article presents the historical development, artistic techniques, and cultural significance of Romanian icons on wood and glass, with particular emphasis on the icon-painting traditions of Transylvania. The study examines the Byzantine origins of icon painting, the evolution of regional iconographic schools, and the emergence of glass icons as a distinctive form of Romanian folk religious art during the eighteenth and nineteenth centuries. Special attention is given to traditional materials, painting techniques, iconographic themes, and the most important Transylvanian centers, including Nicula, Șcheii Brașovului, Făgăraș, and Lancrăm. In addition to the theoretical overview, the paper presents a museum education project organized by the Țării Crișurilor Museum in Oradea, consisting of practical workshops on wood and glass icon painting. These activities combined historical and artistic knowledge with hands-on experience, encouraging participants to discover traditional techniques while promoting cultural heritage, creativity, and intergenerational dialogue. The study highlights the educational, artistic, and social value of museum-based cultural programs in preserving and transmitting Romania's sacred artistic traditions.

Keywords: icon painting, glass icons, wooden icons, museum education, traditional painting techniques

Icoana pe lemn și icoana pe sticlă. Scurt istoric, tehnici și centre din Transilvania

Icoana pe lemn nu este doar un obiect artistic, ci un spațiu de întâlnire între tradiție, tehnică și credință. În spațiul românesc, ea a parcurs o evoluție bogată, adaptându-se contextului istoric și cultural, dar rămânând fidelă sensului său teologic originar. Prin materialele sale naturale, prin procedeele minuțioase și prin semnificația sacră, icoana pe lemn rămâne o artă vie și fundamentală a spiritualității ortodoxe. Pictura icoanelor pe lemn reprezintă una dintre cele mai perene și rafinate forme de artă sacră din spațiul bizantin și post-bizantin, având rădăcini adânci în spiritualitatea creștin-ortodoxă. Ea nu se reduce la un simplu act artistic, ci constituie o mărturie vizuală a credinței, fiind considerată o „teologie în culori" de către tradiția ortodoxă[1]. Primele icoane pe suport de lemn au apărut în secolele V–VI, în Imperiul Bizantin, continuând tradițiile artei paleocreștine. Cele mai vechi exemple păstrate provin din Mănăstirea Sfânta Ecaterina de la Sinai, unde icoanele realizate în tehnica encausticii (pigmenți amestecați cu ceară topită) au supraviețuit datorită condițiilor climatice favorabile[2]. În spațiul românesc, icoana pe lemn s-a dezvoltat odată cu înrădăcinarea monahismului și a vieții bisericești medievale, atelierele de la nordul Dunării fiind influențate atât de tradiția bizantină, cât și de cea slavă[3].

Procesul de realizare a icoanei pe lemn urmează pași bine fixați de tradiție, transmiși prin *erminii* – manuale de pictură bisericească[4]. Suportul este, în mod tradițional, o bucată de lemn de tei sau stejar, aleasă pentru rezistență și stabilitate, de obicei împănată. Lemnul este pregătit prin aplicarea unei pânze fine de in, cânepă sau bumbac, fixată cu o soluție de maruflare din clei de oase sau de pește. Peste aceasta se aplică grundul, un amestec de cretă de munte și clei, aplicat în straturi succesive, care conferă suprafeței netezime și elasticitate[5]. Materialele tradiționale folosite în pictura icoanelor pe lemn sunt atent selectate și încărcate de simbolism. Lemnul, element organic, simbolizează natura creată, transformată în purtătoare de har prin actul pictural. Pigmenții derivați din minerale (azurit, malachit, cinabru) sau din plante erau considerați mai „curați", iar folosirea emulsiei de ou, element al vieții, avea o semnificație

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: negru_cristi@yahoo.com.

[1] Leonid Uspensky, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*,Editura Sophia, București, 2003, p. 15.

[2] Kurt Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons*, Editura Princeton University Press, Princeton, 1976, p. 22–25.

[3] Vasile Drăguț, *Arta medievală a României*, Editura Meridiane, București, 1976, p. 143.

[4] Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sofia, București, 2000, p. 5.

[5] Egon Sendler, *Icoana: chipul nevăzutului*,Editura Bizantină, București, 1998, p. 44.

suplimentară[6]. Aurirea fundalului, realizată cu foiță de aur bătută, accentuează dimensiunea sacră, sugerând spațiul atemporal și necreat al Împărăției lui Dumnezeu, aurul, prin caracterul său incoruptibil, fiind asociat luminii divine[7].

În Țările Române, primele icoane pe lemn cunoscute datează din secolele XIV–XV, fiind legate de activitatea monahală și de ctitoriile voievodale. În Moldova, domnia lui Ștefan cel Mare (1457–1504) a reprezentat o perioadă de înflorire a artei religioase, cu o iconografie de inspirație bizantină târzie[8]. În Țara Românească, influențele sârbo-bizantine s-au împletit cu tradiția locală, ducând la o artă de o sobrietate aparte[9]. În secolele XVII–XVIII, odată cu dezvoltarea tiparului și cu circulația gravurilor occidentale, iconografia românească a început să se diversifice. Icoanele pe lemn produse în atelierele mănăstirești și laice reflectau un amestec de influențe: bizantine, slave, dar și baroce sau renascentiste[10].

Un moment important l-a constituit apariția școlilor regionale de iconari: la Șcheii Brașovului, unde meșterii au creat icoane de o expresivitate aparte; la Făgăraș și Mărginimea Sibiului, unde tradiția ortodoxă s-a intersectat cu elemente catolice; și mai ales la Nicula, în Transilvania, unde icoanele pe lemn și pe sticlă au devenit adevărate obiecte de pelerinaj[11]. Secolul al XIX-lea a marcat trecerea către un stil mai popular și mai accesibil, odată cu dezvoltarea icoanelor pe sticlă. Totuși, tradiția icoanei pe lemn nu a dispărut, fiind perpetuată în mănăstiri și școli de artă bisericească, iar în prezent este păstrată prin programe de restaurare și ateliere de iconari.

Icoana pe sticlă constituie una dintre cele mai originale și reprezentative expresii ale artei religioase populare românești. Apărută în Transilvania în secolul al XVIII-lea, această formă artistică s-a dezvoltat în contexte socio-culturale specifice, ca un răspuns la nevoia comunităților rurale de obiecte de cult accesibile și în același timp estetice[12]. Ea îmbină dimensiunea estetică cu funcția liturgică și devoțională, fiind un exemplu de sinteză între tradiția bizantină și influențele central-europene[13].

Originea icoanelor pe sticlă trebuie înțeleasă în contextul influențelor artistice din Imperiul Habsburgic, unde pictura pe sticlă era deja practicată în Boemia, Austria și Bavaria[14] Gravurile occidentale, difuzate în Transilvania prin intermediul centrelor urbane (Sibiu, Brașov, Cluj), au constituit principalele surse iconografice pentru pictorii țărani. Primele icoane pe sticlă cunoscute în spațiul românesc datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind asociate cu Mănăstirea Nicula, loc de pelerinaj și de difuzare a culturii religioase populare[15]. Fenomenul s-a extins rapid în satele din jurul Clujului, apoi în Țara Făgărașului, Mărginimea Sibiului, Țara Bârsei și chiar până în zona Albei[16].

Secolul al XIX-lea a reprezentat „epoca de aur” a icoanelor pe sticlă din Transilvania. Acestea erau realizate de meșteșugari locali, deseori țărani autodidacți, care transmiteau tehnica din tată în fiu[17]. Popularitatea icoanelor se explică prin mai mulți factori: accesibilitatea economică (sticla provenea din geamuri vechi, iar culorile erau pregătite din resurse locale); ușurința difuzării prin intermediul târgurilor și pelerinajelor; puternica funcție devoțională, icoana fiind adesea singurul obiect de cult din casele țăranilor[18]. În această perioadă apar diferențieri stilistice clare între centrele de pictură: Nicula era cunoscută pentru culorile vii și contururile ferme, Șcheii Brașovului pentru detaliile elaborate, iar Lancrăm pentru formele naive, dar expresive[19].

Tehnica picturii pe sticlă este inversă față de pictura pe lemn: imaginea se realizează pe spatele sticlei și este vizibilă din partea opusă. Acest procedeu presupune o ordine strictă a etapelor, începând cu trasarea contururilor cu tuș sau pensulă fină, urmată de detaliile expresive (ochii, gura, mâinile) și de aplicarea culorilor locale, în straturi compacte, iar la final, fundalul, adesea aurit sau colorat uniform. Pigmenții utilizați erau preparați manual: roșu din cinabru sau miniu de plumb, galben din oxid de fier sau șofran, albastru din azurit sau indigo vegetal. Liantul era cleiul animal sau emulsia de ou, uneori amestecat cu

[6] Aurel Pavel, *Simbolismul materialelor în arta iconografică*, în *Altarul Banatului* , nr. 1–2, 2004, p. 55.
[7] Leonid Uspensky, *op. cit*, p. 98.
[8] Sorin Ulea, *Arta medievală moldovenească*, Editura Meridiane, București, 1975, p. 87.
[9] Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 211.
[10] Maria Ana Musicescu, *Icoane românești*, Editura Meridiane, București, 1968, p. 47.
[11] Cornel Irimie, *Icoane pe sticlă*, Editura Meridiane, București, 1975, p. 12–15.
[12] Ioana Cristache-Panait, *Icoane pe sticlă*, Editura Meridiane, București, 1975, p. 12.
[13] Cornel Irimie, *Arta populară românească*, Editura Meridiane, București, 1969, p. 203.
[14] Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Editura Academiei, București, 1959, p. 356.
[15] Elena Băciuț, *Icoana pe sticlă – artă și spiritualitate*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2008, p. 27.
[16] Silviu Dragomir, *Istoria spiritualității românești*, Dacia, Cluj-Napoca: 1985, p. 144.
[17] Dumitru Dancu, *Icoanele pe sticlă din Transilvania*, Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 64.
[18] Cornel Irimie, *op.cit*, p. 211.
[19] Ioana Cristache-Panait, *op.cit.*, p. 51.

uleiuri naturale[20]. Aurirea fundalului era realizată prin aplicarea foiței de aur sau de argint, fixată cu lipici vegetal.

Centrul de la Nicula (Cluj) este considerat „școala-mamă” a icoanei pe sticlă, cu producție intensă și influență asupra altor zone. Icoanele de aici se remarcă prin cromatică intensă și figuri cu expresivitate accentuată[21]. La Șcheii Brașovului se remarcă pictorii brașoveni care se inspirau din gravuri aduse de negustorii sași. Icoanele sunt mai elaborate, cu multe detalii decorative și scene complexe[22]. În Făgăraș s-a dezvoltat o artă mai sobră, cu figuri masive și culori mai închise, sugerând o interpretare arhaică, pe când centrele din Lancrăm și Maierii Albei au produs icoane naive, cu desen simplificat, dar cu un farmec aparte, considerat astăzi un element de autenticitate[23].

Icoana pe sticlă nu a fost doar un obiect religios, ci și unul social și cultural. Ea marca identitatea comunităților românești din Transilvania, aflate adesea sub presiuni confesionale și politice[24]. Prin icoane, țăranii își afirmau apartenența la credința ortodoxă și la tradiția bizantină, în pofida influențelor catolice sau protestante dominante în unele regiuni. Ea dovedește capacitatea comunităților rurale de a adapta modele artistice externe la propriul orizont spiritual și estetic, oferind o expresie vizuală a credinței și a rezistenței culturale.

Pornind de la adevărul istoric expus mai sus, și anume faptul că aproape oricine poate picta o icoană, mai ales dintre cele pe sticlă, am inițiat acest demers prin care să oferim publicului orădean posibilitatea de a beneficia de o instruire teoretică și practică în pictura bizantină a icoanelor pe sticlă și pe lemn. Echipa organizatorică s-a coagulat în jurul domnului profesor Cornel Abrudan - Șef secție Artă, avându-i ca membrii pe Darius Martin - muzeograf din cadrul secției de Artă, Augustin Țărău – muzeograf din cadrul secției de Artă, Ildiko Szilagyi - conservator din cadrul secției de Artă, Andreea Pop - muzeograf din cadrul secției Relații Publice și Expoziții, Dalida Moga – educator muzeal din cadrul secției Relații Publice și Expoziții și Cristian Negru – bibliotecar din cadrul secției Relații Publice și Expoziții.

Atelier de creație icoană pe sticlă

Atelierele au avut loc în data de 6 iunie 2025 între orele 10:00–13:00 – 6 participanți adulți și în data de 11 iulie 2025 între orele 10:00–13:00 – 17 participanți : 10 copii / 7 adulți. Scopul atelierului a fost să introducă participanții în arta icoanei pe sticlă, un meșteșug tradițional specific spațiului transilvănean. Prin exercițiul practic, cursanții descoperă frumusețea și semnificația acestei tradiții, dezvoltând totodată răbdarea, concentrarea și creativitatea. Activitatea are și un rol terapeutic, fiind un prilej de relaxare și exprimare personală.

Obiective:

- Familiarizarea participanților cu istoria și tradiția iconarilor transilvăneni;
- Învățarea tehnicii de bază a picturii pe sticlă (tehnica „în oglindă”);
- Dezvoltarea spiritului de observație și a atenției la detalii prin reproducerea modelelor;
- Exersarea creativității individuale și a răbdării prin lucrul manual;
- Finalizarea unei icoane personale, ca rezultat palpabil al activității.

Resursele materiale folosite: plăcuțe de sticlă, reproduceri tipărite ale unor icoane pe sticlă, cărți/albume din biblioteca muzeului, pensule de diferite dimensiuni (fine pentru contur, medii pentru culoare), culori acrilice, un recipient cu soluție primer acrilic pentru diluarea culorilor, un recipient cu apă pentru spălarea pensulelor, șervețele/lavete pentru curățare.

În introducere a fost prezentată icoana pe sticlă ca formă de artă populară apărută în secolul al XVIII-lea în Transilvania, având loc și o discuție despre simbolismul icoanelor și rolul lor în viața comunităților. A urmat explicarea tehnicii specifice: pictarea în straturi inversate pe spatele sticlei; schițarea desenului a fost efectuată în prealabil. S-au aplicat detaliile și culorile pornind de la cele mai luminoase (deschise) și continuând în straturi suprapuse cu tonuri mai închise, cu respectarea timpilor de uscare a fiecărui strat înainte de aplicarea următorului. În ultima etapă s-a aplicat stratul final de culoare neagră pentru eliminarea transparențelor. La finalul atelierelor, participanții au fost ghidați spre expoziția Serviciului Etnografie al muzeului, în sălile unde sunt expuse icoane vechi pe lemn și pe sticlă din Transilvania pictate în centrele de la Nicula, Făgăraș, Scheii Brașovului.

[20] Vasile Drăguț, *op.cit.*, p. 289.
[21] Ioana Cristache-Panait, *op.cit.*, p. 72.
[22] Cornel Irimie, *op.cit.*, p. 219.
[23] Dumitru Dancu, *op.cit.*, p. 84.
[24] Silviu Dragomir, *op.cit.*, p. 152.

Fig. 1. Aspecte din timpul atelierului

Fig. 2. Aspecte din timpul atelierului

Atelier de creație icoană pe lemn

Au avut loc două serii de ateliere: primul, în care icoana pictată a fost Fecioara și pruncul Isus, a avut 3 întâlniri, iar în cadrul celui de-al doilea s-a pictat icoana *Sfântului Ierarh Nicolae*, la fel, împărțit în 3 întâlniri.

Scopul atelierului a fost acela de a-i introduce pe participanți în arta tradițională a icoanei pe lemn, de a transmite cunoștințe despre simbolismul religios și tehnica bizantină, dar și să ofere o experiență creativă și de introspecție spirituală prin pictura sacră.

Obiective:

- Familiarizarea participanților cu istoria și semnificația icoanei bizantine pe lemn;
- Învățarea etapelor de lucru: pregătirea suportului (grund, desen), aplicarea foiței de aur și pictura în tempera/culori acrilice;
- Dezvoltarea răbdării și atenției la detalii prin respectarea tradiției iconografice;
- Stimularea sensibilității artistice și a expresivității personale;
- Crearea unei icoane personale ca experiență de apropiere de patrimoniul spiritual și cultural.

Resursele materiale folosite au fost: panouri de lemn grunduite (pregătite în prealabil), modele tipărite de icoane bizantine, creioane grafice sau cărbune, creion cu vârf metalic ascuțit, pensule fine și medii, foiță de aur (sau imitație aurie) și adeziv pentru foiță, pigmenți / culori tempera sau acrilice, paletă și recipiente pentru culori, apă și lavete pentru curățarea pensulelor, vernis pentru protejarea icoanei.

În cadrul primei întâlniri au fost prezentate istoricul icoanei pe lemn și simbolistica elementelor, la fel și câteva cărți/albume din biblioteca muzeului. Participanții s-au familiarizat cu materialele și instrumentele, procedând la trasarea desenului pe suportul pregătit, urmată de incizarea acestuia și de aplicarea foiței de aur pentru fundal. A doua întâlnire a continuat cu aplicarea primelor straturi de culoare, cele mai închise, succedate de straturi din tonuri din ce în ce mai deschise. În ultima întâlnire s-a construit efectul de lumină prin aplicarea succesivă a straturilor de culoare deschisă până la alb inclusiv; s-au conturat detaliile fețelor, ale mâinilor și ale vestimentației. După trasarea aureolelor și a scrisului, după ce icoana a fost uscată complet, s-a aplicat vernisul de final cu rol de protecție a picturii.

Fig. 3. Aspecte din timpul atelierului

Fig. 4. Aspecte din timpul atelierului

Concluzii:

Valoarea educativă și formativă

Atelierele dedicate picturii icoanelor pe lemn și pe sticlă și-au atins obiectivele educative, oferind participanților posibilitatea de a înțelege mai bine tradițiile iconografice românești, evoluția acestora și semnificația spirituală a icoanei în cultura și spiritualitatea românească. Prin îmbinarea prezentărilor teoretice cu activitatea practică, participanții au dobândit cunoștințe privind tehnicile tradiționale de realizare a icoanelor, materialele utilizate și etapele specifice procesului de creație, contribuind astfel la transmiterea și valorificarea patrimoniului artistic și cultural.

Impactul asupra participanților

Activitățile desfășurate au avut un impact pozitiv atât asupra dezvoltării abilităților artistice, cât și asupra competențelor personale ale participanților. Procesul de realizare a icoanelor a stimulat răbdarea, atenția la detalii, precizia și capacitatea de concentrare, calități esențiale în practicarea tehnicilor tradiționale. Totodată, atelierul a fost perceput de participanți ca o experiență relaxantă și echilibrată din punct de vedere emoțional, demonstrând valoarea terapiei prin artă ca instrument de dezvoltare personală. Realizarea unei icoane proprii a conferit activității o puternică dimensiune simbolică și afectivă, fiecare lucrare devenind expresia implicării și creativității individuale.

Valoarea comunitară și culturală

Atelierele au reprezentat un cadru favorabil dialogului intergenerațional, reunind participanți de vârste și experiențe diferite în jurul unei practici artistice și spirituale comune. Prin contactul direct cu tehnicile tradiționale și cu patrimoniul iconografic românesc, participanții și-au consolidat respectul și interesul pentru valorile culturale naționale. De asemenea, activitățile au contribuit la consolidarea rolului muzeului ca instituție activă de educație nonformală, promovare a patrimoniului și implicare în viața comunității.

Aspecte organizatorice

Structura modulară a atelierelor a permis parcurgerea etapizată și coerentă a procesului de învățare, facilitând însușirea progresivă a tehnicilor de pictură și decorare. Materialele și resursele puse la dispoziția participanților au asigurat desfășurarea activităților în condiții optime și au contribuit la obținerea unor rezultate de calitate. Numărul participanților, diversitatea categoriilor de vârstă și interesul manifestat pe parcursul desfășurării atelierelor confirmă relevanța și atractivitatea unor astfel de programe de educație muzeală, evidențiind oportunitatea continuării și dezvoltării acestora în cadrul ofertei culturale și educaționale a muzeului.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.35

DIN SLOVE ȘI LUMINĂ – ATELIER DE TIPĂRIT

Andrei SCĂRLĂTESCU[*]
Alexandra OLTEANU–BUCUR[**]
Constantin Felician CHEOSEA[***]

FROM CHARACTERS AND LIGHT – PRINTING WORKSHOP

ABSTRACT

The Museum of Printing and Old Romanian Books, located within the Curtea Domnească Monumental Ensemble in Târgoviște, spearheaded a workshop focused on the early history of printing in Wallachia and its contemporary educational reinterpretation. Particular attention is given to the experimental reconstruction of a manual printing press, ingeniously adapted from a reclaimed church pew. The press was conceived as a functional educational tool, enabling participants to explore the principles of early letterpress printing and relief techniques, including linocut printing.

The workshop brought together both children and adults, fostering intergenerational learning through hands-on engagement with historical printing processes. Combining historical research and experimental education, the initiative highlighted the cultural significance of Târgoviște as an early printing center associated with the voivode Radu cel Mare and Macarie, hieromonk and printer, while demonstrating the relevance of traditional printing techniques for contemporary heritage education.

Keywords: Târgoviște, Printing Museum, workshop, Macarie

În inima vechii Curți Domnești de la Târgoviște, acolo unde istoria domnilor munteni se împletește cu începuturile culturii scrise românești, Muzeul Tiparului și al Cărții Vechi Românești (Fig. 1) a găzduit un atelier dedicat artei tiparului tradițional. Având în vedere că s-a desfășurat cu ocazia sărbătoririi zilelor județului Dâmbovița, la acest eveniment a luat parte un public vast, care s-a dovedit interesat de reconstituirea meșteșugurilor vechi.

Atelierul a avut ca punct central prezentarea și utilizarea unei prese de tipar realizată de unul dintre colegii muzeului, dl. Andrei Scărlătescu, conservator și restaurator (Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4).

Presa, la origine, o strană aproape distrusă de un incendiu, este o reproducere a dispozitivelor de tipărire folosite în Europa secolelor XV–XVI. A fost (re)construită manual după principiile tehnicii lui Gutenberg (Fig. 5, Fig. 6) cu scopul de a reda procesul de imprimare a textelor religioase și laice din perioada de început a tiparului românesc (Fig. 9, Fig. 10). Această reconstrucție (Fig. 7) nu este doar un exercițiu de măiestrie tehnică, ci și o formă de recunoștință (simbolică) a unui moment fondator din istoria culturii scrise de la noi.

Astfel, în cadrul atelierului nostru, (Fig. 11), participanții au putut urmări și reproduce etapele realizării unei pagini tipărite – de la aranjarea (zețuirea) într-un cadru de lemn, denumit formă, și încerneluirea literelor (Fig. 8), până la presarea manuală și imprimarea propriu-zisă a textului.

De asemenea, atelierul a readus în atenție echilibrul dintre precizia meșteșugului și încărcătura spirituală a actului cultural al tiparului.

Ieromonahul Macarie și începuturile tiparului pe pământ românesc

Evenimentul a fost dedicat unuia dintre cele mai semnificative momente din istoria culturală a Târgoviștei: tipărirea primei cărți pe pământ românesc (1508), la Mănăstirea Dealu, aflată la 4 km de Târgoviște, în vremea lui Radu cel Mare (1495–1508). „Liturghierul”, căci despre el este vorba, a fost tipărit de ieromonahul de origine slavă Macarie, personalitate formată în mediul cultural venețian, care a adus în Țara Românească știința tiparului, punând bazele primei tipografii de la noi.

Ieromonahul Macarie este o figură de o importanță fundamentală pentru cultura românească, un artizan al literelor și un deschizător de drumuri. Tiparnița de la Dealu, organizată sub patronajul

[*] Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște, andreiscarlatescu@yahoo.com
[**] Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște, abucur48@yahoo.com
[***] Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște, felician_84@yahoo.com

domnitorului Radu cel Mare, reprezintă începutul unei tradiții care avea să marcheze profund cultura românească, fiind preluată și continuată de personalități ca Dimitrie Liubavici, Coresi, precum și de alți tipografi ai secolului al XVI-lea.

Prin intermediul acestui atelier, la Muzeul Tiparului nu au fost evocate doar simbolic începuturile tiparului în spațiul românesc, ci s-a creat un cadru viu de înțelegere a fenomenului cultural și tehnologic care a schimbat definitiv destinul comunicării scrise.

Tiparul, meșteșug și patrimoniu viu

Pentru publicul prezent, atelierul a reprezentat un moment de reflecție asupra modului în care patrimoniul imaterial poate fi transmis prin intermediul gestului meșteșugăresc. În epoca digitală, reproducerea unei prese de tipar și simularea procesului de tipărire capătă valoarea unui act de recuperare culturală și pedagogică, ce readuce în atenție rădăcinile unei meserii dispărute, dar definitorie pentru nașterea culturii moderne. Muzeul Tiparului și al Cărții Vechi Românești din Târgoviște rămâne, astfel, un spațiu al dialogului între trecut și prezent – un loc în care memoria tiparului lui Macarie și viziunea voievodului Radu cel Mare continuă să inspire generații întregi.

Prin redescoperirea acestor tehnici tradiționale și prin implicarea activă a specialiștilor, s-a demonstrat că tiparul nu este doar un capitol din istoria tehnicii, ci un simbol al identității și al creativității culturale românești.

Experiment tipografic și tehnici grafice: realizarea linogravurilor

O altă componentă a atelierului a fost realizarea unor linogravuri, imprimate la presa reconstituită**,** demers care a extins aria experimentului tipografic dincolo de reproducerea textului tipărit. Utilizarea plăcilor de linoleum gravate (Fig. 13) a permis participanților să înțeleagă principiile fundamentale ale imprimării în relief (Fig. 14, Fig. 15), comune atât tiparului cu litere mobile, cât și tehnicilor grafice tradiționale (Fig. 16).

Procesul de realizare a linogravurilor a implicat etape succesive — conceperea imaginii, transferul desenului, gravarea propriu-zisă și imprimarea la presă — oferind o perspectivă completă asupra relației dintre matrice, presiune și suport, în cazul nostru, hârtie. Imprimarea acestora la presa improvizată din strana „remodelată” a demonstrat versatilitatea mecanismului de presare și posibilitatea utilizării sale în scopuri educative și experimentale variate.

Din punct de vedere pedagogic, linogravura s-a dovedit un instrument extrem de eficient (Fig. 17), accesibil atât copiilor, cât și adulților, facilitând înțelegerea unor noțiuni precum imaginea în oglindă, pozitiv–negativ și raportul dintre suprafețele imprimate și cele neimprimate. În același timp, această practică a creat o punte între istoria tiparului și grafică, stimulând creativitatea participanților și consolidând caracterul interdisciplinar al atelierului.

Prin includerea linogravurii în programul atelierului, activitatea de la Muzeul Tiparului din Târgoviște a depășit cadrul unei simple demonstrații tehnice, transformându-se într-un laborator de explorare a expresiei vizuale și a tehnicilor de imprimare (Fig. 18, Fig. 19), în care patrimoniul a fost reinterpretat prin mijloace contemporane, fără a-i diminua valoarea istorică (Fig. 10).

Din perspectivă muzeologică, atelierul desfășurat la Muzeul Tiparului și al Cărții Vechi Românești se înscrie în categoria practicilor de valorizare activă a patrimoniului. Reconstituirea unei prese de tipar și punerea ei în uz la nivel demonstrativ contribuie la transformarea patrimoniului static într-un patrimoniu viu, accesibil publicului contemporan (Fig. 20).

Astfel de activități înlesnesc transmiterea cunoștințelor despre meșteșuguri, punând accent pe dimensiunea lor imaterială: gestul, ritmul muncii, relația dintre oameni, precum și a omului cu obiectul. Pentru specialiști, aceste ateliere constituie și un cadru de reflecție asupra modalităților de conservare și (re)interpretare a patrimoniului, oferind un exemplu de bună practică în lumea muzeală de azi.

În contextul digitalizării accelerate, atelierul de tipărit de la Târgoviște este relevant prin dezvăluirea modalităților de producere a cărții și subliniază rolul muzeului ca spațiu de educare, cercetare și dialog cultural.

Prin astfel de inițiative, moștenirea lăsată de ieromonahul Macarie nu este doar conservată, ci și reinterpretată și transmisă publicului, contribuind la consolidarea identității culturale și la înțelegerea profundă a istoriei tiparului românesc.

Ilustrații

Fig. 1

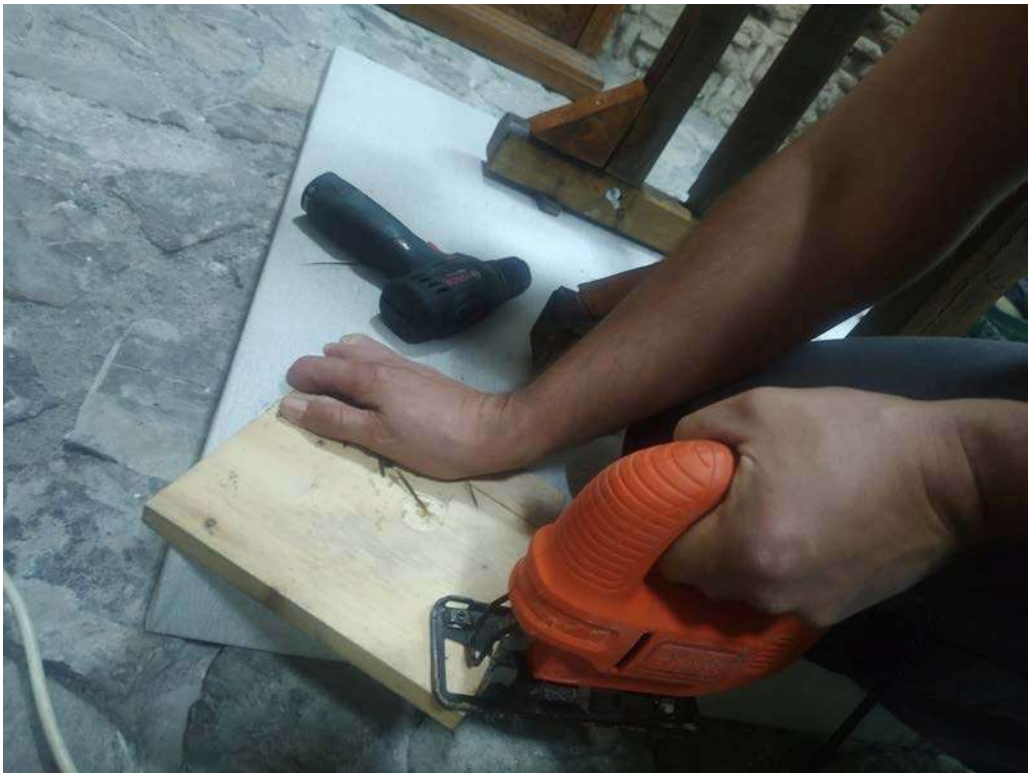

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

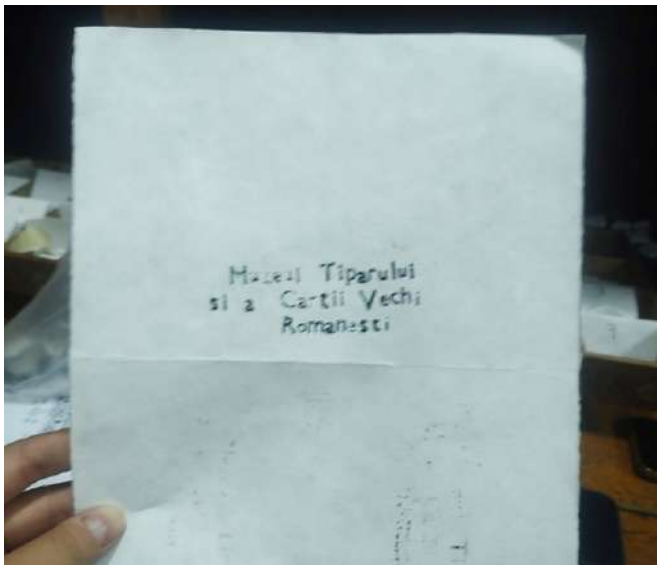

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.36

CALIGRAFIA, O ARTĂ UITATĂ, REDESCOPERITĂ ÎNTR-UN PROIECT EXPOZIȚIONAL

Monica CÎRSTEA*

CALLIGRAPHY, A FORGOTTEN ART, REDISCOVERED IN AN EXHIBITION PROJECT

ABSTRACT

At the Prahova County Museum of History and Archaeology, an exhibition project dedicated to calligraphy—the art of beautiful handwriting—was organized over several years. This is an art that has lost ground in favor of the digital world. The project entitled *"Illustrations from Words – Calligraphy Exhibition"* debuted in 2017 and was carried out in collaboration between the museum and the "Ion Luca Caragiale" National College in Ploiești. The exhibition project was organized at the end of each school year, reaching a total of eight editions: June 2017, December 2017, June 2018, June 2019, June 2020, June 2021, June 2022, and June 2023.

After a one-year break, the calligraphy project resumed in the 2024–2025 school year, this time organized by the museum together with the "Carmen Sylva" Art College in Ploiești. In June 2025, the first edition of the exhibition project *"Calligraphic. Cursive Imprints"* was held.

At a time when computers, tablets, and mobile phones occupy an increasingly large portion of children's time, a teacher sought to reconnect young people with handwriting.

The aim of organizing this exhibition project was to bring calligraphy back into the public's attention in the 21st century, when this art has been largely replaced by ever-advancing technologies. Practicing this art offers the opportunity to develop imagination, become more creative, and spend free time in a pleasant and relaxing way.

Through this educational project, we aimed to help high school students disconnect from the digital environment, rediscover themselves, and connect deeply with this creative journey by practicing calligraphy. Handwriting is therapy for the soul, a form of relaxation, and at the same time an emotion, as words create connections between people.

The participating high school students understood how important handwriting is, even in the age of technology.

Keywords: calligraphy, exhibition project, art, high school students, digital technology.

„Arta scrisului de mână ne stimulează controlul asupra mâinii, ne ajută să ne coordonăm privirea cu mișcarea degetelor. Scrisul de mână exprimă sufletul nostru, stilul sau personalitatea"[1].

(Umberto Eco)

În cadrul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova s-a organizat timp de câțiva ani un proiect expozițional dedicat Caligrafiei, arta scrisului frumos de mână. Artă ce a pierdut teren în favoarea digitalului. Proiectul intitulat „Ilustrații din cuvinte – expoziție de caligrafie" a debutat în anul 2017 și a fost realizat în colaborare cu Colegiul Național „Ion Luca Caragiale", Ploiești. Până la povestea proiectului nostru, considerăm că sunt necesare câteva mențiuni despre caligrafie pentru a înțelege de ce a apărut acest proiect.

Scrisul de mână este considerat unul dintre cele mai importante moduri de comunicare, însă în acest secol, când lumea este guvernată de tehnică, scrisul de mână rezistă cu greu evoluției tehnologiei digitale.

În prezent, scrisul de mână este tot mai rar folosit de oameni și treptat intră în categoria artelor uitate, ca multe alte arte, un exemplu de artă folosită la fel de rar fiind și arta conversației. A scrie de mână pe o foaie de hârtie sau a conversa față în față ca forme de comunicare tind să devină desuete într-un secol XXI, în care aceste arte au fost înlocuite de multitudinea de device-uri – telefon mobil, laptop, tabletă – care sunt tot mai inteligente și atrăgătoare pentru majoritatea oamenilor. Nu suntem conștienți că, scriind de mână, așternem pe hârtie o parte din sufletul nostru.

„Scrisul de mână, o abilitate fundamentală dezvoltată de-a lungul mileniilor, are un rol crucial în educația și dezvoltarea copiilor. Studiile neuroștiințifice indică o conexiune solidă între scrisul de mână și dezvoltarea cognitivă, emoțională și motorie a copiilor"[2].

*Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova; e-mail: monik_boom@yahoo.com.

[1] https://ortodox.md/umberto-eco-scrisul-de-mana-contribuie-la-dezvoltarea-armonioasa-a-copilului/

[2] https://www.psychologies.ro/dezvoltare-personala-cunoaste-te-2/educatie/importanta-scrisului-de-mana-in-educatia-copiilor-2195656

Caligrafia, de la o materie obligatorie de studiu în școală, a ajuns în prezent o artă practicată de oameni ca formă de relaxare, un refugiu prin care își exprimă emoțiile lor. În lumea digitală de azi, scrisul de mână a devenit demodat, în viziunea multora. Însă în „toate studiile de specialitate se afirmă cu tărie că scrisul de mână are beneficii neurologice importante, stimulând creierul prin antrenarea tuturor funcțiilor cognitive, printre care memoria, atenția, limbajul”[3].

În România nu se mai predă caligrafia în clasele primare de aproape 20 de ani, nici măcar ca materie opțională. Unele țări care au renunțat de câțiva ani la scrisul de mână în școli (elevii fiind învățați să tasteze) fac un pas înapoi. Aceste țări au constatat că s-a produs o „digitizare exagerată” în școli, una dintre țări fiind Suedia. În anul 2023, autoritățile au constatat: „potrivit declarației ministrului educației și cercetării, în Suedia s-a produs «o digitalizare exagerată» a școlii, mai ales în ultimii zece ani”[4]. Cu toate acestea, Suedia a făcut un pas curajos înapoi spre educația tradițională. Școlile au limitat drastic ecranele, readucând cărțile tipărite și scrisul de mână. Motivul? „Autoritățile suedeze au constatat o scădere a nivelului de alfabetizare și o diminuare a capacității de concentrare în rândul elevilor. Rezultatele la testele internaționale au tras un semnal de alarmă, iar experții au avertizat că expunerea excesivă la ecrane poate afecta înțelegerea profundă a textului și capacitatea de a reține informația. Guvernul a alocat fonduri pentru reintroducerea manualelor tipărite și pentru consolidarea orelor dedicate lecturii clasice. Accentul cade din nou pe cititul susținut, pe scrisul de mână și pe interacțiunea directă cu profesorul, fără intermedierea constantă a unui ecran”[5].

Autoritățile suedeze discută inclusiv despre restricționarea telefoanelor mobile în școli, pentru a limita distragerile și a reda liniștea din clasă. Ideea este simplă: „ mai puține notificări, mai multă atenție, noua prioritate a sistemului suedez”.

„Mesajul transmis de Stockholm nu este o condamnare a tehnologiei, ci o recalibrare. Oficialii spun clar că instrumentele digitale rămân utile, dar trebuie folosite cu măsură și doar acolo unde aduc valoare reală procesului educațional”[6]. Concluzia ar fi că „Suedia nu renunță la tehnologie. Renunță la iluzia că tehnologia, de una singură, produce învățare”[7].

„Revenirea parțială la creion și hârtie în școlile din Suedia nu este o modă și nici o respingere a progresului. Este o decizie bazată pe realitatea din sălile de clasă și pe nevoia de a proteja dezvoltarea cognitivă a copiilor. Într-o lume tot mai digitalizată, paradoxal, metodele clasice de învățare devin din nou esențiale. Suedia transmite un mesaj important: înainte de a construi competențe digitale avansate, copiii au nevoie de o fundație solidă în citit, scris și gândire”[8].

Astfel, „Suedia, care a mers printre primele pe drumul digitalizării totale, recunoaște acum că echilibrul a fost pierdut. Fără bazele solide ale lecturii și concentrării, tehnologia nu poate compensa. Un semnal puternic pentru întreaga Europă, într-un moment în care multe sisteme de învățământ încă mizează pe ecran ca soluție universală”[9].

În prezent, în Suedia se pune accentul pe scrisul de mână și pe ora de lectură din cărți. „Un lucru normal, ar spune mulți, dar în Suedia această activitate era până de curând o raritate”[10].

Chiar și unii elevi din Suedia sunt conștienți de pericolul „digitizării exagerate” în școli. Întrebați de reporter ce părere au despre revenirea la scrisul de mână, copiii dintr-o școală primară, aflată în centrul orașului Stockholm, au spus: Elev: „Când scrii pe un computer, nu poți obține un scris caligrafic și ajungi să ai un scris de mână urât”. Alt elev: „Îmi place mai mult să scriu de mână, pe hârtie”. Întrebat de reporter: „De ce?”, acesta a spus: „Pentru că mi se pare mai adecvat (pentru un școlar)”. O profesoară din aceeași școală a menționat: „Consider că elevii care au sub zece ani nu ar trebui să folosească tabletele electronice pentru a scrie texte, deoarece elevii au nevoie de timp pentru a-și dezvolta scrisul de mână. În plus, consider că legătura dintre creier și mână, atunci când îți dezvolți scrisul de mână, are și alte beneficii: îți îmbunătățește chiar și cititul”[11].

---

[3] https://www.edituraspring.ro/2025/12/14/scrisul-de-mana-intre-tehnologie-si-traditie/
[4] https://evz.ro/suedia-renunta-la-tabletele-si-se-intoarce-la-manualele-traditionale.html
[5] https://www.stiripesurse.ro/suedia-viraj-major-dupa-ani-de-digitalizarere-se-renunta-la-ecranele-din-scoli-in-favoarea-cartilo-iparite_3858427
[6] *Ibidem*.
[7] https://adevarul.ro/blogurile-adevarul/doua-iluzii-suedia-ar-renunta-la-digitalizare-2507113.html
[8] https://gradinita-taramulfermecat.ro/suedia-si-digitalizarea-in-scoli/
[9] https://www.stiripesurse.ro/suedia-viraj-major-dupa-ani-de-digitalizarere-se-renunta-la-ecranele-din-scoli-in-favoarea-cartilo-iparite_3858427
[10] https://stirileprotv.ro/stiri/international/masura-neasteptata-in-sistemul-de-invatamant-din-suedia-copiii-revin-la-scrisul-de-mana.html
[11] *Ibidem*.

Schimbarea din Suedia a stârnit discuții în multe alte țări. Lecția Suediei ar putea fi: „tehnologia e bună dacă și numai dacă este subordonată învățării reale”[12]. Autoritățile din această țară pun acum calitatea învățării pe primul loc, nu tehnologia. Schimbarea din Suedia este o lecție pentru toată lumea. Și „poate cel mai important, această schimbare ne amintește că învățarea este un proces care trebuie construit cu grijă, cu răbdare și cu echilibru – indiferent de țară sau de tehnologia disponibilă”[13].

„Cazul Suediei se înscrie într-o dezbatere mai largă despre impactul ecranelor asupra copiilor. După perioada de școală online din pandemie, tot mai multe țări analizează: cât timp este sănătos pentru un copil să stea în fața unui ecran, la ce vârstă este potrivită introducerea intensivă a tehnologiei, cum pot fi protejate competențele de bază. Suedia oferă un exemplu de reevaluare pragmatică, bazată pe date, experiență și feedback din partea profesorilor”[14].

„O altă țară deschisă către digitalizarea societății, Olanda, a decis să interzică dispozitivele digitale în sălile de clasă”[15].

De asemenea, în unele școli din S.U.A. scrisul de mână cursiv este reintrodus ca materie obligatorie. „Decizia poate părea nostalgică, însă se bazează pe dovezi științifice. Studiile arată că scrisul de mână activează creierul diferit față de tastare. Cercetătorii de la Universitatea din Indiana au descoperit că elevii care scriu de mână prezintă modele de activitate cerebrală similare cu cele ale cititorilor adulți. Studiile arată că scrisul de mână activează creierul diferit față de tastare”[16].

„De-a lungul timpului, scrisul de mână a fost strâns legat de procesul de învățare. În prezent, elevii și studenții alternează între caiete și dispozitive digitale, însă studiile sugerează că aceste metode nu au același impact asupra memoriei”[17].

Beneficiile cognitive ale scrisului de mână sunt complexe pentru oameni. O echipă de cercetare norvegiană condusă de Audrey van der Meer a comparat activitatea cerebrală a 36 de studenți care scriau de mână sau tastau cuvinte. Studiul arată că scrisul de mână creează conexiuni extinse între diferite regiuni ale creierului, în special în zonele responsabile de învățare și memorie. „Când scrii de mână, formezi toate aceste modele motorii complexe, în timp ce tastarea implică doar mișcări foarte simple ale degetelor”, spune van der Meer[18].

Sunt totuși țări unde scrisul de mână nu a dispărut niciodată din programa școlară, precum Franța și Brazilia. „Un studiu recent al Universității Norvegiene din Stavanger dezvăluie că generația Z pierde o abilitate pe care oamenii o au de 5.500 de ani. Concret, 40% dintre elevi și-au pierdut capacitatea de a scrie de mână”[19].

„Specialiștii susțin că soluția nu este renunțarea la tehnologie, ci găsirea unui echilibru între metodele tradiționale și cele digitale. Scrisul de mână are un rol important în dezvoltarea abilităților cognitive și lingvistice, în timp ce competențele digitale devin esențiale într-o lume dominată de tehnologie. Prin urmare, în școli ar trebui încurajată folosirea ambelor metode, astfel încât elevii să beneficieze atât de avantajele scrisului de mână, cât și de cele ale instrumentelor digitale”[20]. Un sistem educațional eficient combină metodele tradiționale cu cele moderne.

Scriitorul, filosoful și profesorul italian Umberto Eco a ținut în 2009 o frumoasă pledoarie în favoarea artei scrisului de mână. În acea pledoarie, el îndemna părinții să-și învețe copiii să păstreze viu acest mod de comunicare. „Dacă există școli de călărie deși nu mai circulăm cu trăsura, dacă există cluburi unde putem învăța să navigăm deși nu mai suntem la fel de devotați acestui mijloc de transport precum erau fenicienii în urmă cu 3.000 de ani, de ce nu ar exista și școli de caligrafie unde copiii să învețe să păstreze vie arta scrisului de mână?”, se întreba Umberto Eco[21].

„Într-un editorial publicat în The Guardian, scriitorul vorbește despre «vina» pe care o poartă inventatorul pixului pentru stilul dezastruos în care am ajuns cu toții să scriem de mână și despre lipsa de răbdare și de fantezie de care am ajuns să dăm dovadă atunci când comunicăm în scris cu cei din jur”[22].

[12] https://adevarul.ro/blogurile-adevarul/doua-iluzii-suedia-ar-renunta-la-digitalizare-2507113.html
[13] https://stiripentrucopii.com/2026/02/12/suedia-intre-tablete-si-caiete-de-ce-invatarea-se-intoarce-la-hartie/
[14] https://gradinita-taramulfermecat.ro/suedia-si-digitalizarea-in-scoli/
[15] https://evz.ro/suedia-renunta-la-tabletele-si-se-intoarce-la-manualele-traditionale.html
[16] https://www.libertatea.ro/stiri/scrisul-de-mana-revine-scoli-sua-beneficii-copii-studii-5618066
[17] https://actualitatea-romaneasca.ro/2026/03/06/de-ce-nu-ar-trebui-sa-renuntam-la-scrisul-de-mana-in-scoli/
[18] https://www.libertatea.ro/stiri/scrisul-de-mana-revine-scoli-sua-beneficii-copii-studii-5618066
[19] *Ibidem.*
[20] https://actualitatea-romaneasca.ro/2026/03/06/de-ce-nu-ar-trebui-sa-renuntam-la-scrisul-de-mana-in-scoli/
[21]https://www.activenews.ro/cultura/Umberto-Eco-Invatati-copiii-sa-pastreze-vie-arta-scrisului-de-mana.-Arta-scrisului-de-mana-ne-stimuleaza-controlul-asupra-mainii-ne-ajuta-sa-ne-coordonam-privirea-cu-miscarea-degetelor-130487
[22] https://ziare.com/scoala/scoli/umberto-eco-invatati-copiii-sa-pastreze-vie-arta-scrisului-de-mana-893915

„Tragedia a început cu mult înainte de apariția computerului și a telefonului mobil”[23], spune celebrul umanist arătându-se totodată îngrijorat, dar și amuzat, de prescurtările ciudate la care am ajuns să apelăm în ziua de azi în mesajele transmise cu ajutorul acestora.

„Neîndoielnic, copiii din ziua de azi nu vor renunța la noile descoperiri tehnologice. Dar trebuie să ținem cont că întotdeauna umanitatea a știut să își redescopere adevăratele plăceri estetice sau sportive pe care civilizația le-a eliminat ca fiind nenecesare”[24].

„În ciuda avansului tehnologic, este important să continuăm să practicăm scrisul de mână pentru a ne menține creierul sănătos și activ”[25].

Scrisul de mână are și o zi în care este sărbătorit. Pe 23 ianuarie este Ziua Internațională a scrisului de mână, pe care o sărbătorim din anul 1977 la inițiativa Asociației Producătorilor de Instrumente de Scris (Writing Instrument Manufacturers Association, WIMA). Această serbare a fost instituită cu scopul de a ne aminti frumusețea și unicitatea acestei forme de artă, numită caligrafie, dar și necesitatea folosirii semnăturii de mână. Nu întâmplător, această zi coincide cu ziua de naștere a lui John Hancock, devenit notoriu datorită semnăturii sale, deosebit de lizibile și de interesante, de pe Declarația de Independență a Statelor Unite ale Americii.

Revenind la proiectul nostru, când calculatorul, tableta sau telefonul mobil ocupă majoritatea timpului copiilor într-un procent tot mai mare, un cadru didactic s-a gândit să reconecteze tinerii la scrisul de mână. Pornind de la realitățile menționate mai sus doamna dr. Elena Butunoi, profesor și psiholog la Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești, vechi prieten și colaborator al muzeului, a inițiat proiectul educațional „Caligrafia – arta scrisului frumos”. „Caligrafia este artă, terapie și comunicare”, spune doamna dr. Elena Butunoi.

Acest proiect educațional a debutat în anul școlar 2016-2017 și a fost realizat de muzeu și colegiul menționat până în anul școlar 2022-2023, când doamna profesoară s-a pensionat. Proiectul s-a desfășurat pe parcursul celor șapte ani sub coordonarea doamnei prof. dr. Elena Butunoi și a autoarei acestor rânduri. La finalul fiecărui an școlar, proiectul „Caligrafia – arta scrisului frumos” s-a finalizat cu o expoziție cu lucrările elevilor la sediul muzeului, intitulată „Ilustrații din cuvinte – expoziție de caligrafie”.

Scopul organizării expoziției a fost de a readuce în atenția publicului larg Caligrafia – arta de a scrie frumos de mână, într-un secol XXI în care această artă a fost înlocuită de către noile tehnologii tot mai avansate. Practicarea acestei arte îți oferă posibilitatea de a-ți dezvolta imaginația, de a deveni creativ și de a-ți petrece timpul liber într-un mod plăcut și relaxant.

De la debutul său în anul școlar 2016-2017, proiectul educațional a stârnit interesul tinerilor liceeni. Astfel, motivația școlii și a muzeului în continuarea proiectului educațional și a organizării expoziției „Ilustrații din cuvinte – expoziție de caligrafie” a fost seriozitatea și entuziasmul elevilor participanți. Având aceste importante argumente, proiectele dedicate scrisului de mână au continuat în următorii ani școlari. Proiectul expozițional a fost organizat la finalul fiecărui an școlar, ajungând să realizăm opt ediții astfel: iunie 2017, decembrie 2017, iunie 2018, iunie 2019, iunie 2020, iunie 2021, iunie 2022 și iunie 2023.

Motivația doamnei profesoare în conceperea proiectului a fost aceea de a reîmprieteni elevii de liceu cu scrisul de mână, într-un secol XXI acaparat de noile tehnologii digitale, folosite excesiv de la mic la mare. Viața oamenilor este puternic influențată de evoluția tehnologică menită, cum spun reclamele, să ne facă viața mai ușoară. Uităm însă importanța scrisului de mână și cât de mult ne-am baza pe această milenară modalitate de comunicare în cazul în care tehnologia nu ar funcționa.

Debutul proiectului „Caligarafia – arta scrisului frumos” a coincis cu renunțarea la scrisul de mână în multe țări din Europa și în unele state din S.U.A. „În 45 de state din S.U.A. în locul caligrafiei, copiii studiază Word-ul, caligrafia devenind materie opțională în școli, din 2014, iar în Finlanda din anul 2016 s-a renunțat la scrisul de mână încă din primii ani de școală, elevii fiind învățați să tasteze”[26].

Prin acest proiect educațional ne-am propus să ajutăm tinerii liceeni să se deconecteze de la mediul digital, să se redescopere și să se conecteze profund la această călătorie creativă practicând caligrafia.

Prin tema abordată, proiectul a fost o provocare pentru toți cei implicați, atât pentru elevi, cât și pentru coordonatori. Inițial, acest proiect dedicat scrisului de mână a pornit cu scepticism, pentru că nu am crezut că vom putea convinge elevii de liceu să revină la scrisul de mână, ei fiind practic dependenți de tastatura calculatorului, de ecranul touchscreen al tabletei și al telefonului mobil. Astfel s-a pus întrebarea:

[23] https://ortodox.md/umberto-eco-scrisul-de-mana-contribuie-la-dezvoltarea-armonioasa-a-copilului/
[24] https://ziare.com/scoala/scoli/umberto-eco-invatati-copiii-sa-pastreze-vie-arta-scrisului-de-mana-893915
[25]https://www.doctorulzilei.ro/avantajele-scrisului-de-mana-cum-poate-imbunatati-functionarea-creierului-plus-alte-8-activitati-benefice-pentru-sanatatea-creierului/
[26] *Drobeta, Pedagogie Muzeală*, XXVII, Editura MEGA, Drobeta Turnu Severin, 2017, p. 22.

cum îi poți atrage pe adolescenți ce scriu mesaje pe Instagram sau „Insta”, cum spun ei, pe whatsapp, pe Facebook mai puțin pentru că este folosit de cei „bătrâni”, conform spuselor lor, Twitter, Instagram sau Snapchat, să revină la scrisul de mână?

Folosirea în majoritatea timpului a acestor noi mijloace tehnologice la scris stârnește îngrijorare în rândul cadrelor didactice, al psihologilor și nu numai. În același timp, sunt persoane care militează pentru ca această artă să nu dispară definitiv și au creat ateliere de caligrafie, organizează expoziții, proiecte educaționale, campanii la radio și afaceri proprii. Astfel, arta caligrafiei, dominată la începuturi de maeștrii caligrafi, este apreciată și astăzi, chiar dacă nu la aceeași valoare ca altădată; însă și cei care o mai stăpânesc astăzi pot primi și ei acest titlu.

Reîntorcându-ne la proiectul nostru, surprinzător pentru noi, organizatorii, a fost faptul că liceenii au fost interesați să participe la acesta. La început a fost o participare mai slabă din punct de vedere numeric, dar cu mare entuzism. În primul an școlar 2016-2017 s-au înscris 10 elevi, majoritatea din clase cu profil real, apoi numărul lor a crescut treptat, ajungând la 11 elevi în anul școlar 2017-2018, 33 elevi în anul școlar 2018-2019, 35 elevi în anul școlar 2019-2020, 22 elevi în anul școlar 2020-2021, 23 elevi în anul școlar 2021-2022 și 52 elevi în anul școlar 2022-2023. Elevii participanți au fost dornici să exerseze diferite stiluri de scris de mână, cu ajutorul stiloului și tocului.

Proiectul educațional, pe lângă „resuscitarea” scrisului de mână, a mai adus o noutate în viața tinerilor participanți, și anume Cărțile Poștale. Acestea, la fel ca scrisul de mână, sunt lucruri ce nu se mai folosesc, devenind în prezent un hobby pentru colecționari. Astfel, tinerii au îmbinat arta scrisului frumos cu arta plastică și au realizat cărți poștale interesante cu mesaje motivaționale și citate deosebite în limba română. Prin desenele transpuse pe cartoanele colorate, ei și-au arătat și latura artistică. Creațiile elevilor au fost realizate în mare parte în timpul liber, fiind un moment de relaxare pentru ei printre multitudinea temelor școlare.

De asemenea, au fost realizate ateliere demonstrative în cadrul unor workshop-uri, desfășurate în fața cadrelor didactice și a colegilor, în decembrie 2016 și noiembrie 2019. O noutate în proiect a fost introducerea Caietelor de caligrafie, începând cu anul școlar 2018-2019. Astfel, elevii participanți, pe lângă realizarea cărților poștale cu mesaje scrise caligrafic, au avut și caiete de caligrafie în care au scris mesaje, poezii, impresii în diferite stiluri de scris caligrafic, care au fost expuse și ele în cadrul expoziției din iunie 2019 și în anii următori.

Trebuie precizat că în anii 2020[27,28] și 2021[29], datorită evoluției epidemiologice din țară, am organizat proiectul expozițional în mediul on-line prin realizarea unor filmulețe ce au fost postate pe pagina de Facebook și pe site-ul muzeului. În anul școlar 2020-2021 am făcut câteva schimbări în desfășurarea proiectului, postând săptămânal începând de la 1 octombrie până în iunie 2021 în fiecare joi câte o carte poștală realizată de un elev/ă. Fiecare carte poștală a fost însoțită de un motto inventat de organizatorul proiectului expozițional, inspirat de caligrafie, precum:

„Fiecare dintre noi
Are felul lui de a scrie
Și de studiezi intens,
Stăpânești arta caligrafiei!”

„Elevi cu creativitate
Compun mesaje minunate
Dând viață literelor
Pe cărți poștale ilustrate!”

„Tocuri, penițe, stilouri
Dintotdeauna toate-s bune
Pentru scrisul de mână!”

Am procedat așa pentru a motiva elevii și pentru a le păstra viu interesul față de acest frumos proiect într-o perioadă în care trebuia să stai în casă, să faci școală on-line și pentru a-i distrage de la toată situația

[27] https://youtu.be/y58p2pFzF3w
[28] https://youtu.be/K1rcBTxPDBs
[29] https://www.youtube.com/watch?v=3tqiZmCWVdQ

negativă prin care treceam cu toții. Având în vedere contextul acelor ani, ne bucurăm că am reușit să avem continuitate și că am menținut viu atât proiectul educațional, cât și pe cel expozițional.

După expoziția organizată în iunie 2023, am făcut pauză un an de la proiectul dedicat caligrafiei pentru că nu am mai avut un cadru didactic în cadrul colegiului care să se implice în continuarea lui. În perioada de pauză ne-am gândit că ar trebui totuși să continuăm acest proiect, care are o temă inedită precum scrisul de mână. Având binecuvântarea inițiatoarei proiectului educațional „Caligrafia – arta scrisului frumos", doamna prof. dr. Elena Butunoi, am reluat acest minunat proiect dedicat caligrafiei. Aceasta s-a bucurat când i-am cerut permisiunea să reluăm acest proiect dedicat scrisului de mână cu alți elevi.

Astfel, din anul școlar 2024-2025 am reluat proiectul dedicat caligrafiei, cu Colegiul de Artă „Carmen Sylva" din Ploiești. Am ales acest colegiu pentru că muzeul desfășoară de câțiva ani o frumoasă și inedită colaborare. Prin proiectele expoziționale organizate de muzeu împreună cu acest colegiu se promovează patrimoniul și talentul tinerilor artiști ce studiază în acest prestigios colegiu ce poartă pseudonimul literar al primei regine a României, Elisabeta – Carmen Sylva. Schimbând colegiul, am ales un alt titlu pentru proiectul expozițional, însă acesta se bazează pe aceleași principii ca vechiul proiect. Proiectul de caligrafie a fost reluat sub coordonarea doamnei profesoare Iulia Ignat din partea colegiului și a noastră. Doamna profesoară a coordonat o grupă de tinere artiste talentate care au înțeles ce dorim să promovăm prin acest proiect – scrisul de mână și cărțile poștale.

În iunie 2025 am organizat la sediul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova prima ediție a proiectului expozițional cu titlul „Caligrafic. Amprente cursive"[30], continuând povestea dedicată caligrafiei. În cadrul expoziției, publicul vizitator a putut descoperi cărți poștale și caiete de caligrafie, tinerele artiste îmbinând în lucrările lor scrisul de mână cu arta plastică.

Despre proiect doamnele profesoare care au coordonat elevii din cele două colegii au spus:

„Caligrafia este mai mult decât un simplu mod de a scrie – este o formă de artă care reflectă cultura, răbdarea și creativitatea omului. Într-o lume în care scrisul de mână este tot mai rar folosit, caligrafia reușește să păstreze vie frumusețea literelor și a expresiei personale. Proiectul «Caligrafia – arta scrisului» și-a propus să readucă în atenție importanța acestei practici, atât din punct de vedere estetic, cât și educativ. Prin caligrafie, elevii pot învăța disciplina, atenția la detalii și pot descoperi plăcerea de a crea ceva frumos cu propriile mâini. În plus, caligrafia contribuie la dezvoltarea motricității fine și la îmbunătățirea concentrării. Alegerea acestui subiect are scopul de a valoriza scrisul ca formă de artă și de a stimula interesul pentru conservarea tradițiilor grafice"[31], a mărturisit dr. Elena Butunoi, profesor și psiholog.

„Am primit o temă frumoasă, ofertantă, care provoacă la melancolie. Cartea poștală, cuvintele scrise pe aceasta, intenția expeditorului, alegerea destinatarului surprind emoție. Tinde către intimitatea unui jurnal, dar este relatată succint. Recurge la calitatea intrinsecă a fiecăruia. Îmi pare bine că am participat la acest proiect și mi-ar plăcea să dezvoltăm această temă. Să găsim scrisului valențe care ne reprezintă, care vorbesc despre noi. Depășind calitatea estetică a caligrafiei, litera poate deveni formă într-o compoziție plastică, așadar, expresivitatea acesteia poate fi îmbogățită. Mulțumim pentru oportunitate și poate vom continua colaborarea pe această temă"[32], a precizat doamna profesoară Iulia Ignat.

În toți anii de desfășurare a proiectului de caligrafie, elevii participanți au dat dovadă de creativitate, imaginație și emoție. Văzând interesul tinerilor în acest proiect, am dorit să aflăm și impresiile lor vizavi de acesta și i-am rugat în fiecare an să ne transmită în câteva fraze ce a însemnat pentru ei acest proiect dedicat scrisului de mână. Concluziile câtorva dintre elevi participanți sunt:

Anul școlar 2016-2017:

„M-am implicat în acest proiect cu caligrafia deoarece am considerat că timpul pe care îl aveam liber era pierdut din cauza unor activități care nu îmi aduceau niciun beneficiu. Din punctul meu de vedere, caligrafia este un mod special de a petrece timpul și, de asemenea, m-a ajutat să îmi dezvolt imaginația și creativitatea în domeniul artei". – Ioana Octavia Grigore, clasa a X-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale" din Ploiești.

„Pentru mine, participarea la acest atelier de caligrafie a reprezentat o modalitate de a scăpa de rutina zilnică și de a îmi deschide noi orizonturi artistice. Mereu am fost captivată de arta scrisului și de modul

[30] https://www.observatorulph.ro/lifestyle/2757298-expozitie-de-caligrafie-la-muzeul-de-istorie-din-ploiesti; https://www.ordineazilei.ro/muzeul-judetean-de-istorie-si-arheologie-prahova-va-invita-sa-descoperiti-expozitia-caligrafic-amprente-cursive/

[31] https://www.ordineazilei.ro/viziteaza-muzeul-de-istorie-si-arheologie-prahova-si-descopera-caligrafic-amprente-cursive-o-expozitie-care-ne-aminteste-ca-ne-putem-exprima-si-in-alt-mod-decat-cel-virtual-galeri/

[32] *Ibidem*.

cum a evoluat de-a lungul timpului. Din acest motiv sunt mai mult decât bucuroasă că mi s-a oferit șansa de a lua parte la această activitate”. – Meda Andreea Dragomir, clasa a X-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Consider că insul care nu se are decât pe sine ca scop trăiește într-o dezolantă tantologie sufletească. De aceea, am hotărât să intru în acest proiect alături de colegii mei. De ce caligrafie și nu un alt hobby? Prin caligrafie reușesc să pun pe foaie tot ceea ce gândesc, așadar îmi deschid sufletul în fața lumii (...) căci ce rost are o minte deschisă, fără un suflet deschis?” – Bianca Alexandra Iordache, clasa a X-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Arta scrisului reprezintă o metodă de a-ți expune sentimentele, iar caligrafia ajută de a îmbrăca acest scris într-o aură frumoasă. Prin acest proiect de caligrafie am ajuns să iubesc scrisul și să învăț tainele acestuia”. – Eduard Gabriel Sima, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Caligrafia pentru mine a reprezentat un mod de relaxare, un mod de a-mi dezvolta latura artistică. Sunt mândră că am făcut parte din acest proiect, la care voi lucra mereu cu mare drag”. – Ioana Diana Popescu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Caligrafia, dar și proiectul condus de doamna Butunoi, au reprezentat și reprezintă o modalitate frumoasă de a-mi întrerupe rutina de fiecare zi pentru a mă relaxa, creând felicitări superbe. Totodată mă ajută să îmi îmbunătățesc scrisul de mână”. – Julio Ernest Costache, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Datorită caligrafiei, am învățat nu numai arta scrisului, cât și arta răbdării. Datorită caligrafiei, pot spune că am învățat să fiu mai răbdătoare și am mai învățat că nu totul este ceea ce pare a fi”. – Ana Lica, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Caligrafia nu reprezintă doar o metodă de a scrie, ci și un mod de viață. Pot spune că prin acest proiect am reușit să văd o altă față a scrisului caligrafic și, anume, cea artistică prin care mi-am exprimat ideile și gândurile într-un mod unic”. – Andra Câmpeanu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Întotdeauna am fost fascinată de arta scrisului frumos, întrucât de mică am încercat să-mi dezvolt un scris cât mai corect și cât mai frumos. Nu am ales să fac acest lucru doar pentru frumusețea caietelor sau lucrărilor pe care le scriu și acum la fel de frumos ca în clasele mai mici, ci pentru a putea înțelege și învăța lucruri noi prin scris. Astfel, am hotărât să mă implic în acest proiect care promovează caligrafia, la care am ajuns să organizez expozițiile alături de doamna profesoară Butunoi, care ne îndrumă. Am reușit, de asemenea, să îmi dezvolt și latura mea artistică și să-mi exprim gânduri într-un mod original și creativ”. – Andra Câmpeanu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Caligrafia, numită și arta scrisului frumos, este un proiect unic în Ploiești, în zilele telefoanelor mobile și a tehnologiei. Oamenii se pot exprima în alt mod, în afară de virtual, prin scris caligrafic specific vremurilor din antichitate”. – Andra Maria Paraschiv, clasa a XI-a F, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Pentru mine, implicarea în acest proiect mi-a dat șansa să fac altă activitate, în afară de a sta pe telefon și pe rețelele sociale. Caligrafia este o metodă prin care eu mă relaxez și în care sunt față în față cu o formă a artei, tocul cu peniță și foaia pe care îmi pot exersa mai multe tipuri de scris caligrafic. Arta scrisului frumos, așa cum i se mai spune, este un proiect în care m-am implicat cu tot dragul și este o activitate pe care aș practica-o ca un hobby, cu mare plăcere”. – Andra Maria Paraschiv, clasa a XI-a F, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul în care m-am implicat mi-a dat ocazia să îmi petrec timpul liber într-un mod productiv. Am fost atrasă de la bun început de acesta, fiind pasionată de tot ce înseamnă artă și frumos. Caligrafia este un mod de a-ți exprima emoțiile și sentimentele, așternându-le pe o coală, și din acest motiv sunt mândră că am făcut parte din acest proiect”. – Teodora Gomoiu, clasa a XI-a F, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

Din anul școlar 2017-2018 nu avem impresii.

Anul școlar 2018-2019:

„Mi-a plăcut proiectul de caligrafie, arta scrisului frumos de mână și modul confortabil și eficient de colaborare. Acest curs m-a ajutat să-mi dezvolt scrisul și de a fi mai ordonat”. – Alexandra Sultana, clasa a IX-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul m-a ajutat să aflu că îmi place foarte mult să scriu orice, mai ales atunci când sunt stresată”. – Lavinia Bucur, clasa a IX-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Caligrafia m-a ajutat să cunosc noi oameni, să colaborez cu ei, cum să ajut oamenii în unele momente. M-a ajutat să învăț istoria scrisului și că este o parte din personalitatea noastră, pe care nimeni nu poate să o ia din viața noastră”. – Andra Ion, clasa a IX-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect de caligrafie mi-a oferit oportunitatea de a descoperi alte activități distractive și în același timp un nou hobby. Mă bucur că m-am înscris la acest proiect și că am cunoscut persoane noi. Mie mi-a plăcut foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte foarte mult!” – Andrei Costache, clasa a IX-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Caligrafia m-a ajutat să aflu mai multe despre mine și scrisul meu, să descopăr o parte din mine pe care credeam că nu o am”. – Anca Ion, clasa a IX-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect de caligrafie m-a ajutat să înțeleg că oricine are o latură artistică și că aceasta poate fi interpretată în diferite forme și că scrisul este o metodă extraordinară de a-ți arăta creativitatea. De asemenea, am găsit această metodă drept terapie împotriva stresului”. – Andreea Pârvulescu, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Mi-ar plăcea să fac parte în continuare din acest proiect deoarece m-a ajutat să îmi dezvolt latura creativă și să apreciez mai mult arta caligrafiei”. - Bianca Nuțu, clasa a X-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect mi-a oferit șansa să îmi descopăr un nou talent, și anume caligrafia. Am învățat diferite modalități de scriere și, pe lângă acestea, o nouă metodă de relaxare ce mi-a fost foarte eficientă pe perioada anului școlar. De asemenea, mă simt norocoasă că m-am înscris la acest proiect deoarece foarte puțini oameni știu ce înseamnă cu adevărat caligrafia și nu își dau seama cât de frumoasă este de fapt”. **–** Gabriela Anghelache, clasa a IX-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„În aceste vremuri când tehnologia este în plină dezvoltare, când folosim cât mai puțin pixul și creionul, acest proiect mi-a oferit ocazia să descopăr frumusețea scrisului caligrafic”. – Elena Radu, clasa a X-a G, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Când am început liceul, mi-am propus să mă înscriu la toate proiectele ce îmi vor ieși în cale, însă când mi s-a oferit șansa de a mă înscrie la Caligrafie, am fost extrem de încântată, nici măcar nu știam că există așa ceva. O șansă enormă prin care pot arăta lumii simplul fapt că îmi place să scriu. Și cu ocazia aceasta am fost nevoită să îmi exersez scrisul caligrafic. Recomand tuturor elevilor să încerce, măcar pentru relaxare combinată cu productivitate”. – Anda Neagu, clasa a IX-a I, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Sunt în al doilea an în acest proiect și tot ce pot să spun e că am avut doar de câștigat. Deși am crezut că sunt antitalent, am aflat că pot face mai multe decât mă așteptam. Am reușit să învăț diferite stiluri de scris de mână și mi-am putut folosi creativitatea pentru a face unele cărți poștale și felicitări de care să fiu mândră”. – Bianca Nedelcu, clasa a XI-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Acest proiect a reușit să mă izoleze de toate problemele și să mă facă să mă gândesc la lucrurile care contează cu adevărat pentru mine. M-a făcut să îmi fac puțin timp și pentru mine și să-mi descopăr talentele ascunse pe care îmi doresc să le dezvolt. Dacă nu m-aș fi implicat în acest proiect, nu mi s-ar fi deschis interesul pentru artă și nu aș fi putut observa ce impact are desprinderea de cotidian asupra unui adolescent”. – Alina Nicolae, clasa a X-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect m-a ajutat să îmi dezvolt latura creativă și cu ajutorul acestei activități am descoperit lucruri noi, cum ar fi scrisul caligrafic, cu ajutorul căruia uiți complet de ceea ce este în jurul tău, fiind prea concentrat să scrii frumos, îți exersează răbdarea. Un alt lucru important sunt citatele pe care stai să le cauți pentru a avea sursa de inspirație pentru scris şi nu în ultimul rând, faptul că deşi nu ai nici o idee despre un lucru în care te-ai băgat din curiozitate, îl poți finaliza cu mândrie față de tine și față de cei ce au avut răbdare să te învețe”. – Bianca Bîgiu, clasa a X-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect m-a ajutat să îmi dezvolt creativitatea și să apreciez mai mult caligrafia. Mă bucur că am făcut parte din acest proiect și că am cunoscut niște persoane minunate”. – Diana Lința, clasa a IX-a, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Mă bucur din suflet că am avut ocazia să fac parte dintr-un proiect așa de minunat ca acesta. Datorită lui mi-am descoperit o nouă pasiune, noi prieteni și mi-a demonstrat încă o dată ce rol esențial are arta în viața noastră”. – Ioana Stănică-Marinescu, clasa a IX-a I, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Am intrat în acest proiect cu entuziasm și acum, la sfârșit de an, pot să spun că am terminat cu și mai mult entuziasm, cu o energie debordantă și cu un zâmbet mare pe buze adus de colegii mei. A fost o plăcere să colaborez cu atâția oameni minunați în cadrul acestui proiect de caligrafie și aștept cu nerăbdare

să iau parte la aceeași experiență minunată”. – Iulia Stanciu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Ținând cont de profilul la care mă aflu, matematică-informatică intensiv informatică, n-aș fi zis niciodată că voi participa la un asemenea proiect. Caligrafia m-a ajutat să mă relaxez, să mai scap de stresul de la școală. M-a ajutat să realizez că scrisul de mână e important, indiferent de calea pe care ne-o alegem. Este un mod simplu de a îți exprima creativitatea și starea de spirit pe care o ai în momentul respectiv”. – Teodora Rusu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Acest proiect m-a ajutat să descopăr că scrisul chiar poate fi o terapie și mă bucur că prin intermediul acestuia mi-am descoperit o nouă pasiune. Sunt recunoscătoare tuturor celor care au dat viață acestui proiect și sper să aibă cât mai mult succes în viitor”. – Clara Țacore, clasa a IX-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Acest proiect mi-a deschis noi orizonturi și m-a ajutat să descopăr și să explorez arta scrisului. Proiectul a fost foarte frumos și inspirațional și mă bucur că m-am înscris!” – Ioana Buzaș, clasa a IX-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Mi-a plăcut extrem de mult activitatea și proiectul în sine! M-a ajutat să redescopăr satisfacția scrisului de mână și să-mi dezvolt o arie mai creativă, stând departe de micile ecrane care ne guvernează! Aș dori să particip și anul următor, deoarece timpul petrecut scriind acel caiet și făcând acele cărți poștale a fost, cu adevărat, de calitate, încărcându-mă cu energie pozitivă!” – Ioana Danciu, clasa a IX-a B, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Participarea la proiectul de Caligrafie a fost o experiență unică și interesantă pe care aș dori să o repet și pe care o recomand. Participanții sunt destul de prietenoși și talentați, iar organizatorii înțelegători și cooperanți. Aș vrea să continui acest proiect pentru a promova caligrafia care nu mai este de actualitate”. – Rebeca Radu, clasa a IX-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Participarea la proiectul de caligrafie a fost o șansă pentru mine. Prin intermediul acestuia am învățat cum să fiu consecventă și cum să respect termenele limită. De asemenea, mi-a oferit ocazia să fac parte dintr-un colectiv de oameni serioși, care să mă motiveze să termin acest proiect”. – Teodora Calfa, clasa a X-a H, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Mi-a plăcut foarte mult acest proiect, m-a ajutat să mă relaxez și să îmi exersez scrisul de mână. Colegii au fost minunați, am avut o coordonare foarte bună, am colaborat foarte bine împreună. Vreau să particip și anul viitor pentru că scrisul de mână este o artă, iar eu consider acest lucru foarte frumos și interesant”. – Răzvan Radu, clasa a XI-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„O să încep spunând că mi-a plăcut foarte mult; am învățat tehnici noi de scriere și de așezare în pagină. Este o modalitate bună de a petrece timpul liber și, de asemenea, o cale de a te relaxa, făcând ceva productiv. Abia aștept să particip și anul următor. O să le recomand și altor colegi și/sau prieteni din alte clase să participe!” – Andreea Mihăilescu, clasa a IX-a D, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Acest proiect m-a învățat ce este consecvența, m-a ajutat să descopăr că pot face altceva cu timpul meu liber – să creez un portal către vremea când scrisul de mână reprezenta o artă. Am încercat diverse stiluri și instrumente de scris, gândindu-mă cum în trecut, când tehnologia nu era atât de avansată, se transmiteau mesaje, scrisori de dragoste, informații de stat sau se scriau sentințe. Am învățat să coordonez un număr mare de colegi și să îi ajut să descopere - Caligrafia - Arta Scrisului”. – Maria Bălălău, clasa a XI-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

Anul școlar 2019-2020:

„Caligrafia, arta scrisului, m-a ajutat să mă descopăr pe mine și să înțeleg că ceea ce ne definește pe noi se află în interior, nu în exterior. Această activitate m-a liniștit și m-a făcut să mă bucur mai mult de momentele frumoase. Mă bucur că am făcut parte din acest proiect minunat în care suntem liberi să ne exprimăm gândurile, ideile și sentimentele”. – Iuliana Sandu, clasa a IX-a C, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul extrașcolar – Caligrafia – arta scrisului a fost o experiență unică în care m-am implicat cât de mult am putut. Mi-am 389aim ult389te prin intermediul proiectului că pot să scriu și altfel, folosind stiluri diferite. Mi-am dat seama că scrisul înseamnă 389aim ult decât niște cuvinte puse pe o foaie de hârtie”. – Andreea Dumitru, clasa a X-a C, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Proiectul extraşcolar “Caligrafia – arta scrisului” s-a dovedit a fi o experință unică, nu cred că am participat la un proiect care să promoveze la fel de bine arta scrisului şi minunata limbă română. Am învățat noi stiluri prin care mă pot exprima şi am fost inspirată să încerc ca toate caietele mele să aibă un aspect impecabil”. – Amalia Elena Ilie, clasa a X-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„*Caligrafia – arta scrisului* reprezintă nu doar o metodă de relaxare, ci și o veritabilă sursă de dezvoltare personală. Nu a fost altceva decât un moment de respiro printre multe lucruri stresante. Am doar cuvinte de laudă pentru acest proiect și dacă aș mai avea ocazia să particip încă o dată, nu aș ezita”. – Taryn Aurora Ivan, clasa a X-a C, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia – arta scrisului* este o modalitate bună de a petrece timpul liber și, de asemenea, o cale de a te relaxa, făcând ceva productiv. Este al doilea an în care particip și pot spune că este o abilitate utilă, care oferă o amprentă personală mesajelor noastre. Exersând scrisul într-un caiet, agendă sau chiar pe niște foi, te ajută să te relaxezi scriind versuri din melodiile preferate, replici din filme sau chiar citate din cărți. Îți lasă imaginația să se extindă și poți chiar să le scrii celor dragi mesaje personalizate”. – Andreea Mihăilescu, clasa a X-a D, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Consider că proiectul *Caligrafia arta scrisului* m-a ajutat să scriu mai frumos și mai îngrijit. De asemenea, îmi place ideea de a readuce în atenția lumii o artă care e pe cale de dispariție în zilele contemporane. Îmi apreciez toți colegii care au participat la acest proiect prin intermediul căruia am avut ocazia să-i cunosc mai bine. Caligrafia m-a ajutat să mă relaxez și să descopăr o abilitate pe care nu știam că o am și pentru aceasta le mulțumesc tuturor celor care au participat la organizarea acestui proiect deosebit”. – Raluca Marin, clasa a IX-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia arta scrisului* este o activitate deosebită care m-a ajutat să mă relaxez în timpul școlii. Prin scris și desenat am putut să îmi relaxez mintea și să mă concentrez la teme și la învățat. Cu acest prilej, am acumulat multe informații, cum ar fi poezii, citate, melodii și multe alte lucruri minunate pe care înainte nu le știam. Este un proiect deosebit și rar poți participa la o astfel de experiență cu oameni superbi”. – Denisa Banu, clasa a X-a C, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia arta scrisului* m-a ajutat să descopăr și să intru în lumea unei noi forme artistice, și anume caligrafia. De asemenea, m-a motivat să lucrez alături de ceilalți și să mă inspir de la ei. Este un mod frumos și constructiv de a îmi petrece timpul liber și de aceea mi-a plăcut foarte mult!” – Ioana Alexandra Buzaș, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia - arta scrisului* de când m-am implicat în el, mi-a cultivat un talent pe care până anul trecut nu am știut că îl am, și anume scrisul caligrafic. Prin munca pe care o impune, m-a ajutat să-mi dezvolt mâna la scris, să spun așa. De asemenea, m-a ajutat să cunosc mulți oameni faini și am legat prietenii. Este un proiect deosebit ce îți stârnește creativitatea și îți dezvoltă abilitățile”. – Alexandra Bianca Sultana, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia - arta scrisului* m-a ajutat să îmi descopăr o nouă pasiune. Acest proiect m-a ghidat spre mai multe tipuri de scris. De asemenea, pe parcursul proiectului am legat noi prietenii”. – Andrei Darius Costache, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„*Caligrafia - arta scrisului* din punctul meu de vedere este un proiect unic și de asemenea folositor. Ne perfecționăm modul de a scrie și în același timp ne mândrim cu patria noastră. Devenim mai creativi și ne maturizăm în același timp”. – Luiza Andreea Anghelina, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Caligrafia semnifică manifestări artistice mai ușor accesibile străinului dornic de a se apropia de cultura extrem-orientală. Aceasta este adesea privită ca o formă de artă, care respectă reguli, folosește instrumente și se conformează înțelesurilor. Mai simplu, o putem defini ca fiind abilitatea complexă de a reprezenta cursiv, expresiv și citeț semnele grafice. Cuvântul «caligrafie» vine din limba greacă, de la cuvântul «kalligráphia», unde «kalli» înseamnă frumos, iar «gráphia», scris. Prin urmare, caligrafia reprezintă, pe scurt, scrisul frumos. Această artă, are numeroase beneficii. Caligrafia, indirect (dar foarte profund), ordonează gândurile și structurează mintea. Și o face sub formă de artă. În primul rând, caligrafia dezvoltă limbajul. Atunci când vrei să scrii o scrisoare, vei avea timp să îți alegi cu grijă cele mai potrivite cuvinte. Astfel, acest proces îți va îmbogăți modul în care citești și te exprimi în scris și îți va îmbogăți vocabularul.

În al doilea rând, îmbunătățește memoria. În comparație cu scrisul la tastatură, scrisul de mână te poate ajuta să ai o memorie mai bună. Vei reține mai ușor informațiile pe care le scrii și îți vei îmbunătăți și gândirea critică. Totodată, aceasta dezvoltă creativitatea. Scrisul de mână îți va dezvolta creativitatea, pe care nu ai putea să o stimulezi dacă folosești tastatura încontinuu. În concluzie: «A scrie frumos înseamnă și o disciplină a minții», spunea Mihai Șora”. – Cristina Simion, clasa a IX-a C, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„*Caligrafia - arta scrisului* reprezintă un mod plăcut și relaxant prin care te poți deconecta de lumea exterioară și stres. Proiectul de caligrafie te poate ajuta, întrucât este o activitate prin intermediul căreia îți poți manifesta gândurile și sentimentele liber. Totodată, poți face cunoștință cu persoane deosebite,

reprezentând o modalitate de a socializa degajat”. – Ana Mari Ilinoiu, clasa a X-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„*Caligrafia - arta scrisului* m-a ajutat să îmi exersez scrisul, dezvoltându-mi latura artistică. Am învățat diferite modalități de scriere și, pe lângă acestea, o nouă metodă de relaxare ce mi-a fost foarte eficientă. Odată cu implicarea în acest proiect mi-am descoperit un nou talent și îmi doresc să rămân în proiectul acesta o perioadă cât mai lungă de timp, deoarece am alături numai persoane minunate și deosebite. De asemenea, sunt foarte recunoscătoare doamnelor profesoare implicate”. – Gabriela Anghelache, clasa a X-a A, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Proiectul extrașcolar *Caligrafia - arta scrisului* m-a ajutat să mă eliberez de stresul acumulat zilnic. Am învățat să am răbdare și să acord mai multă atenție lucrurilor care mă pasionează. Scriind, am realizat faptul că secretul este să exersezi până când ajungi la rezultatul dorit. Sunt foarte recunoscătoare că am avut oportunitatea să fac parte din acest proiect deosebit!” **–** Denisa Georgiana Tamaș, clasa a X-a J, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„Proiectul *Caligrafia arta scrisului* m-a ajutat să mă dezvolt din multe puncte de vedere. Această experiență m-a ajutat să îmi deschid orizontul și să gândesc în perspective mai înalte”. – Ana Maria Pîrvu, clasa a X-a H, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„Consider că proiectul *Caligrafia arta scrisului* m-a ajutat să descopăr încă o latură artistică a mea: scrisul caligrafic. Prin acest proiect, nu numai că m-am concentrat asupra scrisului frumos de mâna, dar m-am și relaxat. De asemenea, încurajez cât mai mulți oameni să se oprească asupra acestei arte care nu mai are, din păcate, importanță în viețile multora. UN PROIECT MINUNAT, ÎN CARE SUNT IMPLICAȚI OAMENI MINUNAȚI!” – Maria Ichim, clasa a X-a E, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

În anii școlari 2020-2021, 2021-2022 și 2022-2023, elevii participanți la proiect nu au mai fost așa dornici să-și exprime impresiile. Au fost anii în care cu toții ne-am interiorizat și nu ne-am mai exprimat gândurile. Trecând prin acea perioadă neobișnuită, fie copil, fie adult, ne-am închis cu toții în noi și abia din anul școlar 2024-2025, când am reluat proiectul dedicat caligrafiei, am observat o schimbare la tineri, o revenire la ceea ce a fost înainte de martie 2020, adică mai comunicativi, mai veseli și deschiși.

Anul școlar 2020-2021:

„Proiectul *Caligrafia - arta scrisului* ne-a ajutat pe noi, elevii, să ne exprimăm autenticitatea prin scris și desen”. – Măriuca Anda Neagu, clasa a IX-a I, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” din Ploiești.

„În opinia mea proiectul *Caligrafia - arta scrisului* ne-a ajutat în special pe noi, participanții acestuia prin intermediul citatelor motivaționale despre viață; iubire; educație și prin desenele inspiraționale. Acestea ne-au motivat să ne urmăm visurile!” – Andreea Roxana Brebeanu, clasa a IX-a I, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

„În opinia mea, proiectul *Caligrafia - arta scrisului* este un proiect ingenios, prin intermediul căruia am dat frâu liber imaginației și am realizat felicitări cu desene minunate și mesaje optimiste!” – Antonia Rașoga, clasa a IX-a I, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești.

Din anul școlar 2021-2022 nu avem impresii.

Anul școlar 2022-2023:

„Este o experiență minunată și mi-am dorit să capăt experiență. Îmi place foarte mult să scriu de mână. Și chiar este minunat să faci acest lucru. Prefer să scriu de mână în general pentru că poți să-ți exprimi mai ușor gândurile”. – Alexandra Cîrstea, clasa a X-a H, Colegiul Național „Ion Luca Caragiale” Ploiești.

„Acest proiect ne reamintește de scrisul de mână. Acum toți tinerii sunt cu tastaturile, telefoanele și nimeni nu prea mai scrie de mână. Am vrut să ne reamintim cum este”. – elev anonim.

La vernisajul expoziției din iunie 2023 doamna prof. dr. Elena Butunoi spunea: „Proiectul din Caragiale a pornit de la ideea că fiecare adolescent are nevoie de exprimare. Exprimarea constă în gânduri, dar și în gânduri scrise. Și uite așa, în urmă cu opt ani a apărut ideea «Caligrafia arta scrisului». Să-ți pui gândurile pe hârtie, dar nu oricum. Într-o exprimare frumoasă aproape de artă cu convingerea că cineva îți va citi spusele”.

Cu aceeași ocazie, doamna profesoară a mai menționat: „Proiectul educațional - «Caligrafia - arta scrisului» a fost o activitate cu impact major în rândul elevilor din Colegiul Național „Ion Luca Caragiale”, Ploiești. Mesajele scrise de elevii participanți la proiect au transmis dragostea și interesul lor pentru literatură, istorie, știință. Proiectul a contribuit la dezvoltarea personalității elevilor prin implicarea directă a acestora pe tot parcursul anului școlar. Apreciez activitatea şi buna colaborare cu muzeograful Monica Cîrstea, din cadrul Muzeului Județean de Istorie şi Arheologie Prahova, care a susţinut elevii în realizarea

mesajului scris pe Cartea poștală și a făcut vizibilă activitatea desfășurată în cadrul proiectului educațional prin expozițiile organizate în cadrul muzeului. Mulțumim întregului colectiv al muzeului pentru promovarea proiectului și pentru rodnica și eleganta colaborare”.

Anul școlar 2024-2025:

„Caligrafie, caligrafie, caligrafie...
Ce este aceea?
E un fel de text fotografie
N-am știut, dar, am prins ideea,
Că este un fel de a da viață
Literelor mărunte, ce par aride.
Căci privirea cititorului se agață
De forme și culori timide.
Caligrafie, caligrafie, caligrafie
Artă, artă, artă, iconografie”. – Ioana Pîrcălabu, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva” din Ploiești.

„Cum ar fi viața mea fără scris și fără litere? Trăim acum într-o lume a tehnologiei, unde totul se face automat și îmi dau seama că încet, încet, se uită una dintre cele mai simple și frumoase activități pe care le putem face cu mâinile noastre: scrisul exprimat prin caligrafie. Fiind o fire fascinată de trecut, orele de atelier petrecute scriind cărți poștale sau texte caligrafice m-au făcut să înțeleg că scrisul caligrafic este o expresie a creativității și a eleganței”. – Ana-Maria Cosma, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva”, Ploiești.

„Tema expoziției a declanșat în mine amintiri: poveștile de dragoste ale bunicilor așternute pe hârtie, sentimente ce curg în inimi îndrăgostite. Întotdeauna m-au fascinat scrisorile frumos caligrafiate, ce fac puntea între trecut și prezent, ce devin în timp o mărturie pentru viitor. Inimă conectată cu inimă într-o frumoasă armonie” – Ilinca Paraschiv, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva” din Ploiești.

„Caligrafia este arta de a-ți dărui cuvintele, din inimă, unei persoane dragi. Ea reprezintă amprenta eternă a fiecărei experiențe care ne-a modelat. Prin fiecare linie trasată și fiecare buclă conturată, ne așternem sufletul pe hârtie — un suflet care, în vremurile pe care le trăim, pare că nu mai știe cum să se traducă. Timpul petrecut lucrând la tema propusă de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova a fost o gură de aer curat în epoca „tastelor grăbite”. – Daria Trașcă, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva” din Ploiești.

„Ce îmi place la caligrafie este faptul că felul în care sunt scrise cuvintele e la fel de important ca textul propriu-zis, oferindu-mi, astfel, misiunea de a susține mesajul operei prin formele și culorile literelor. Participarea la această expoziție mi-a oferit ocazia de a mă concentra asupra acestui aspect și de a experimenta cu această formă de artă, care provoacă la răbdare și expresivitate”. – Adriana Ilioiu, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva”, Ploiești.

„Caligrafia este ca o melodie. Așa cum notele dansează în partituri, liniile curbe și petele de cerneală se așternmelodios pe bucățile de hârtie. Fie că asculți o melodie sau citești un text literar, poți simți emoții dincolo de mijloacele de comunicare. Ambele au un tempo, un ritm și amprentă personală, reflectând starea sufletească a celui care le creează”. – Ana Tudose, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva” din Ploiești.

„Caligrafia – dansul tăcut al cernelei pe hârtie,
Unde literele prind viață sub mâna care le mângâie.
E o șoaptă veche, scrisă cu grijă,
O artă ce îmbracă cuvântul în veșminte de eleganță.
Fiecare linie e o respirație,
Fiecare buclă – o bătaie de inimă,
Iar spațiile albe – tăceri pline de sens.
Caligrafia nu e doar scris, ci simțire,
O rugăciune trasată cu vârful peniței”. – Alexandra Bănuță, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva”, Ploiești.

„Fiecare scrisoare poartă în ea o poveste, dar cel mai fascinant lucru este stilul caligrafic în care aceasta este scrisă. Nu este vorba doar despre estetica literelor, ci despre emoția care pare să se regăsească în scrisul expeditorului. Deodată, cuvintele nu mai sunt simple înșiruiri, ci devin purtătoare de dor, speranță și iubire. Pentru că, în fond, caligrafia nu înseamnă doar frumusețea unei litere, ci o expresie a răbdării și a

grijii, un semn că ceea ce vrei să spui contează cu adevărat". – Alexandra Dan, clasa a XI-a B, Colegiul de Artă „Carmen Sylva", Ploiești.

Despre proiectul de caligrafie am povestit și în cadrul unor emisiuni la radio[33] și TV[34].

Concluzii

Una dintre concluzii ar fi că în pofida tehnologiei care a sedus pe majoritatea dintre noi și a devenit parte integrantă din viața noastră, arta scrisului de mână nu trebuie uitată. O altă concluzie ar fi că, paradoxal, cu cât evoluează mai mult tehnologia, cu atât mai mult scrisul de mână este reintrodus în rutina zilnică.

Pentru mine a fost o mare bucurie să coordonez din partea Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova alături de distinsele doamne profesoare, dragi colaboratoare ale muzeului, acest minunat proiect dedicat scrisului de mână. Am îndrăgit acest proiect de caligrafie deoarece pentru mine scrisul de mână a fost o parte integrantă a procesului de memorare în perioada cât am fost elevă, studentă și îmi este și în prezent de mare ajutor. Poate de aceea am dorit ca proiectul educațional de caligrafie să se încheie la fiecare sfârșit de an școlar cu o expoziție.

Îmi aduc aminte cu drag cum în perioada desfășurării acestui proiect de caligrafie doamna prof. dr. Elena Butunoi îmi spunea: „Să așterni pe hârtie gânduri, emoții, dorințe – este un miracol al scrisului de mână. Proiectul dedicat scrisului de mână este pentru mine și elevii ploieșteni, un manifest spre aducerea aminte a caligrafiei predate cândva în România, în clasele primare".

Mesajul pe care am dorit să-l transmitem prin acest proiect expozițional publicului vizitator a fost că, în era tehnologiei tot mai inteligente, care ocupă timpul copiilor, tinerilor și adulților într-un procent foarte mare, ne-am gândit să-i reconectăm pe toți la scrisul de mână.

De asemenea, prin acest proiect am dorit să arătăm celor care trec pragul muzeului că se pot exprima și în alt mod decât cel virtual, prin scris caligrafic specific vremurilor de altădată. De ce? Pentru că caligrafia – această artă a scrisului frumos de mână, te conduce spre o lume fascinantă, plină de imaginație și creativitate. Scrisul de mână este o terapie pentru suflet, o formă de relaxare și, în același timp, emoție, deoarece cuvintele fac legătura între oameni. Psihologii spun: „Creierul își pierde din funcții în momentul în care doar tastăm", iar în scrisul de mână se imprimă personalitatea fiecăruia, acesta fiind unic și personal.

Am derulat și două proiecte expoziționale cu titluri diferite: „Ilustrații din cuvinte – expoziție de caligrafie"[35] și „Caligrafic. Amprente cursive"[36], care au în comun aceeași temă – caligrafia, arta scrisului frumos de mână ce revine în actualitate în pofida digitizării tot mai exagerate. Tinerii participanți la acest proiect de caligrafie au înțeles cât de important este scrisul de mână, chiar și în era tehnologiei, lucru transmis și în mesajele lor.

Concluzia finală despre acest proiect ar fi: Caligrafia are un rol important în dezvoltarea abilităților cognitive, lingvistice și de memorare, în timp ce competențele digitale devin esențiale într-o lume dominată de tehnologie. Nu minimizăm această digitizare, însă, precum spunea Umberto Eco: „dacă nu există școli de caligrafie, să le inventăm".

[33] http://www.romaniadenota10.ro/2021/03/11/radio-bucuresti-fm-caligrafia-arta-scrisului/
[34] https://www.youtube.com/watch?v=M2Pi_5vQe4U
[35] https://www.facebook.com/Muzeul.de.Istorie.Ploiesti/videos/290519799023086
[36] https://muzeuldeistorieprahova.ro/expozitia-caligrafic-amprente-cursive/

Ilustrații

Fig. 1 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2017

Fig. 2 Atelier desfășurat în cadrul proiectului educațional, decembrie 2016

Fig. 3 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, decembrie 2017

Fig. 4 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2018

Fig. 5 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2019

Fig. 6 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2019

Fig. 7 Atelier desfășurat în cadrul proiectului educațional, noiembrie 2019

Fig. 8 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2020

Fig. 9 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2020

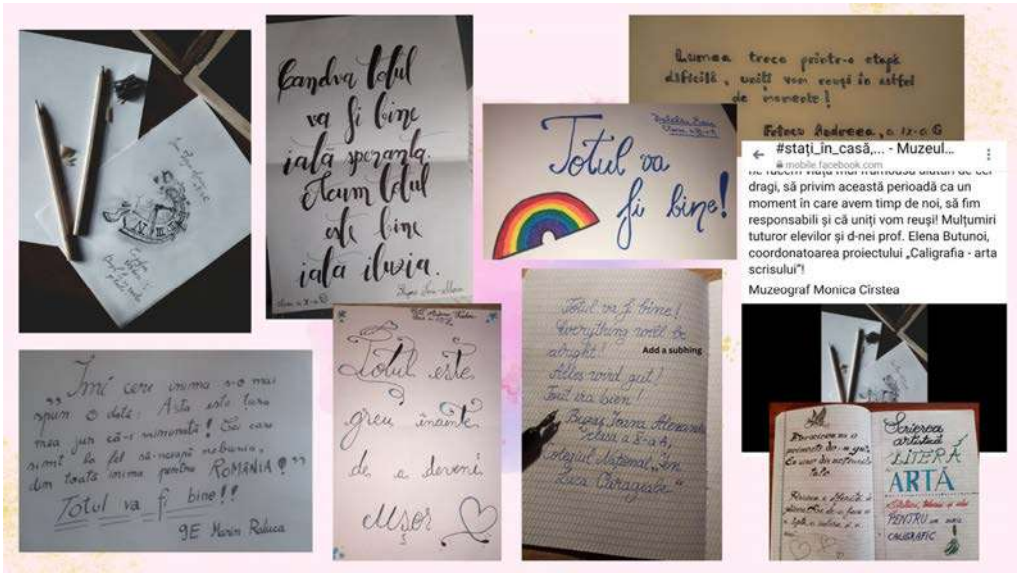

Fig. 10 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2020

Fig. 11 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2021

Fig. 12 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2021

Fig. 13 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2022

Fig. 14 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2022

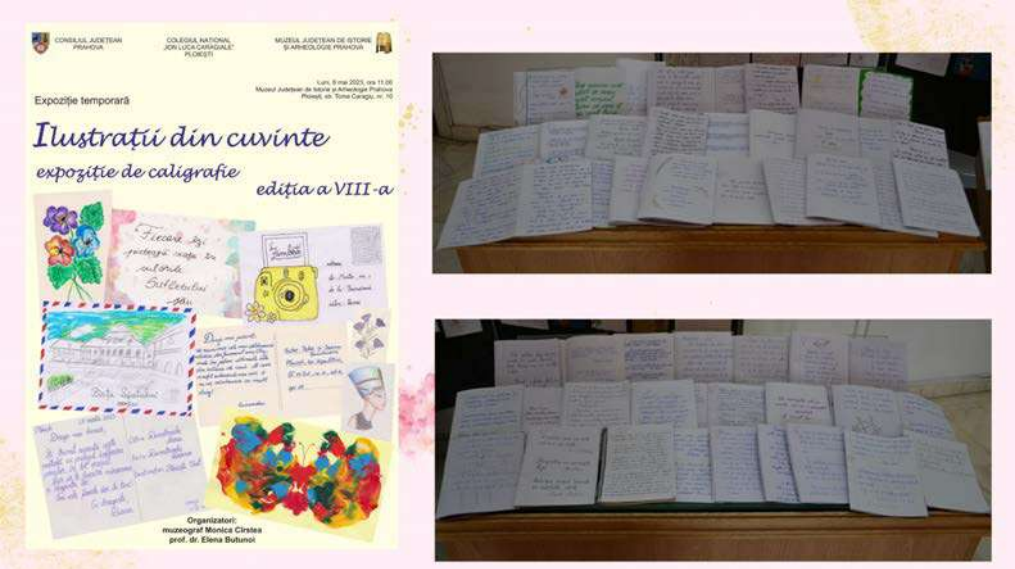

Fig. 15 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2023

Fig. 16 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2023

Fig. 17 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2025

Fig. 18 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2025

Fig. 19 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2025

Fig. 20 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2025

Fig. 21 Aspecte din cadrul proiectului expozițional, iunie 2025

ARTĂ

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.37

REPREZENTĂRI ALE SFÂNTULUI IOSIF ÎN LUCRĂRI DIN COLECȚIA DE PICTURĂ UNIVERSALĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA–COMPLEX MUZEAL (SFÂRȘIT DE SECOL XIV-SECOLUL AL XIX-LEA)

Agata Iuliana ADEL (CHIFOR)*

REPRESENTATIONS OF SAINT JOSEPH IN WORKS FROM THE UNIVERSAL PAINTING COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA– MUSEUM COMPLEX, ROMANIA (END OF THE 14TH CENTURY – 19 TH CENTURY)

ABSTRACT

The representations of *Saint Joseph*, one of the major landmarks of Christian art, have known numerous iconographic typologies, influenced by the vision of the Christian Church about his role in protecting and saving *The Blessed Virgin Mary* and of *Jesus Child*.

The author analyzes stylistically, thematically, iconographically and symbolically a series of works from the Universal Painting Collection of the Art Department of „Țării Crișurilor" Museum Oradea–Museum Complex that transpose referential moments in which *Saint Joseph* was present as devoted husband, loving father, protector and savior of *The Blessed Virgin Mary* and of *Jesus Child*: „The Birth of Jesus and the Adoration of the Magi", creation of the Bohemian School from the end of the 14th century, „The Holy Family", creation of the School of Raffaellino del Garbo (1466-1524); „The Adoration of the Shepherds", creation of the School of Adam Elsheimer (1578-1610); „The Holy Family", made in 1734 by the Italian painter Pietro Marchesini (1692-1757); „Jesus in the Temple", creation of the Hungarian painter Molnár József (1821-1899); „The Birth of Jesus" – Romanian icon from the 19th century.

The present art history research aims to highlight the evolution of the artistic representations of *Saint Joseph* in correlation with the different stages of his cult, from a contemplative stance to one of total affective involvement in the protecting and the saving of *The Blessed Virgin Mary* and of *Jesus Child*.

Keywords: Saint Joseph; Gothic; Renaissance; Baroque; Neoclassicism

Personalitate referențială a artei creștine, *Sfântul Iosif*[1] a fost reprezentat în numeroase tipologii iconografice, influențate de viziunea Bisericii Creștine și a societății despre rolul său în salvarea *Fecioarei Maria* și a *Pruncului Iisus,* evidențiat în Evangheliile sinoptice[2] și apocrife, în scrierile *Sfinților Părinți*, ale Sfinților și teologilor creștini. În conformitate cu relatările biblice, arta creștină a evidențiat calitatea sa de logodnic și soț al *Fecioarei Maria*, protector și salvator al *Fecioarei Maria* și al *Pruncului Iisus*, cu prilejul *Nașterii Domnului*, al *Fugii în Egipt*, al *Prezentării lui Hristos la Templu* și al găsirii lui *Iisus* în *Templu* la vârsta de 12 ani, alături de călăuzirea divină a vieții sale prin intermediul inspirațiilor angelice.

Prezenta cercetare de istoria artei cu caracter stilistic, tematic și iconografic își propune să evidențieze evoluția reprezentărilor artistice ale *Sfântului Iosif* în corelație cu diferitele etape ale cultului său, de la o ipostază preponderent contemplativă, atestată în panoul gotic consacrat *Nașterii Domnului*, la una de implicare afectivă totală în protejarea și salvarea *Fecioarei Maria* și a *Pruncului Iisus*[3].

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal; e-mail: agataiulianaadel@gmail.com.

[1] *Sfântul Iosif, soțul Preacuratei Fecioare Maria*, în *Viețile Sfinților*, volumul I, ianuarie-iunie, Arhiepiscopia Romano-Catolică, București, 1982, p. 124-126; Pr. Dr. Ioan Mircea, *Sfântul și Dreptul Iosif, logodnicul Sfintei Fecioare Maria,* în *Dicționar al Noului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995, p. 231; Martin Bocian, Ursula Kraut, Iris Lenz, *Sfântul Iosif*, în *Dicționar enciclopedic de personaje biblice*, traducere în limba română de Gabriela Dănțiș și Herta Spuhn, Editura Enciclopedică, București, 1996, p. 208-209; David Hugh Farmer, *Dictionar al Sfinților*, traducere de Mihai C. Udma și Elena Burlacu, Argument și articole consacrate Sfinților români de Prof. Univ. Dr. Remus Rus, București, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, p. 291-292; Emil Preda, *Sfântul și Dreptul Iosif, logodnicul Fecioarei Maria,* în *Dicționar al Sfinților Ortodocși*, referent științific: Pr. Prof. Dr. Nicolae D. Necula, editor Lucian Borleanu, Editura Lucman, 2000, p. 158.

[2] *Biblia, Sfânta Scriptură, Sfânta Evanghelie după Matei*, I:18-25: *Nașterea lui Iisus Hristos*; *Evanghelia după Matei*, II,13-23: *Fuga în Egipt și Întoarcerea în Nazaret*; *Evanghelia după Luca*, II:1-21: *Nașterea lui Iisus*; *Evanghelia după Luca* 2:22-40: *Prezentarea lui Iisus în Templu*; *Evanghelia după Luca*, II:41-52: *Iisus în Templu la vârsta de 12 ani.*

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Paintings_of_Saint_Joseph

I.Repere bibliografice ale temei în istoriografia de artă din România și străinătate

Reprezentările iconografice ale *Sfântului Iosif* au fost cercetate în istoriografia de artă românească, în lucrări de referință consacrate artei creștine, de reputați istorici și critici de artă din România[4] și din străinătate: regretatul Acad., istoric și critic de artă Răzvan Teodorescu (1939-2023)[5], Acad. Marius Porumb[6], Acad. Victor Ieronim Stoichiță[7], Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac[8], Prof. Univ. Emerit Dr. Nicolae Sabău[9], Prof. Univ. Emerit Dr. Maria Crăciun[10], Conf. Univ. Dr. Carmen Florea[11], Dr. Dana Roxana Hrib[12], Prof. Univ. Dr. Mihaela Vlăsceanu[13], Prof. Univ. Dr. Rodica Vârtaciu[14],

[4] A se vedea Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *Istorici și critici de artă români: 1800-1980*, Editura Acs, Colecția Științific, București, 2021, editat de regretatul istoric și critic de artă, Dr. Florica Cruceru (1926-2021), p. 73 și de criticul de artă Alice Dinculescu, p. 80-81.

[5] Co-editor cu Acad. Marius Porumb al Tratatului de Istoria Artei A*rta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol I-II, Editura Academiei Române și Editura Mega, 2018; Ramona Caramelea, *Lansarea sintezei Arta din România, din preistorie în contemporaneitate*, Aula Academiei Române, 9 iulie 2019, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei, Artă Plastică, Serie Nouă*, Tomul 9 (53) 2019, p. 201-203; https://biblioteca-digitala.ro/reviste/Instit-Oprescu_istoria-artei/053_studii-cercetari-istoria-artei_seria-arta-plastica_2019.pdf; Referințe despre autor (selecție)*:* Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit.*, p. 244-245; Agata Chifor, *Oradea barocă*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Primus, Oradea, 2018, p. 54-56; Eadem, *Imaginar sacru, arhetipuri devoționale și simboluri creștine, semnificații apotropaice și terapeutice în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, Editura Primus, Oradea, 2025, p. 23; https://ro.wikipedia.org/wiki/R%C4%83zvan_Theodorescu .

[6] Marius Porumb, *Muzeul Mitropoliei la Catedrala de la Cluj-Napoca*, în *Lumina*, 1 august 2014; https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/stiri/muzeul-mitropoliei-la-catedrala-de-la-cluj-napoca-93674.html; Idem, *Icoane cu valoare inestimabilă la Muzeul Mitropoliei Clujului*, în *Lumina*, 5 ianuarie 2017; https://ziarullumina.ro/regionale/transilvania/icoane-cu-valoare-inestimabila-la-muzeul-mitropoliei-clujului-118772.html; Referințe despre autor (selecție): https://acad.ro/acad_membri/membri/Porumb_Marius.html; Agata Chifor, *Oradea barocă*, Editura Muzeului Țării Crișurilor și Editura Arca, Oradea, 2006, Teza de doctorat, p. 37-39; Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 202-204; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2018; p. 27; p. 47-50; Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă din Cluj-Napoca și Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal în publicații de referință / Art historians and Art critics from Cluj-Napoca and the Țării Crișurilor Museum Oradea in Reference Publications*, în *Biharea*, volumul L, 2023, p. 253-261, în limba română; p. 292-300, în limba engleză; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 14-15.

[7] Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 226-227; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2018, p. 28-29; Eadem, *Imaginar sacru*…, 2025, p. 13.

[8] Aurel Chiriac, *Pictura bisericilor de lemn românești din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1999, p. 52-55, 58, 60, 68, 84, 86; Idem, *Pictura românească de cult în Bihorul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit.*, p. 58; Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă…*, în *Biharea*, L, 2023, p. 267-172; în limba română, p. 306-312, în limba engleză; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2006, p. 41-42; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2018; p. 52-53; volumul *Interferențe intelectuale Studia in Honorem Aurel Chiriac. Sexagenarii*, coord.: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Dr. Ioan Goman, Supliment al revistei *Crisia*, 2011, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2012; volumul *Fragmentarium. Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, coord: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Ioan Goman, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016; Adriana Ruge, Ioana Gherghel, *Aurel Chiriac, Repere bio-bibliografice Aurel Chiriac*, în volumul *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani*, coord: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Ioan Goman, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2021, publicat în *Crisia*, vol. LI, Supliment nr. I, 2021, p. 21-51; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 21.

[9] Nicolae Sabău, *Sculptura barocă în România. Secolele XVII-XVIII*, Editura Meridiane, București, 1992; Idem, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, volumul I, *Sculptura*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2002, p. 197; Idem, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, volumul II, *Pictura*, Editura Mega, 2005, p. 125, 126, 127, 129, 130, 132, 140, 145, 146, 147, 149, 159, 161, 162, 166, 175, 185, 186, 187, 190, 191, 193, 194, 195, 247, 268, 278, 321, 322, 476, 479, 480, 481; Fig. 75a. „Sfântul Iosif cu Iisus copil", c. 1734, Altar lateral, Biserica franciscană Cluj-Napoca, p. 532; Fig. 104. Vinzenz Fischer, „Sfânta Familie", 1778, Altar lateral, Catedrala Romano-Catolică, Oradea și Fig. 105; Vinzenz Fischer, „Sfânta Familie", detaliu, Catedrala Romano-Catolică, Oradea, p. 542; Fig. nr. 148, 149; Johann Ignaz Cimbal, „Sfântul Iosif cu Iisus copil", 1778, Altar lateral, Biserica piaristă, Carei, p. 554; Referințe despre autor (selecție): Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2006, p. 32-36; Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., 218-219; *Studii de Istoria Artei: Volum Omagial dedicat Profesorului Nicolae Sabău*, coord. Vlad Țoca, Bogdan Iacob, Kovács Zsólt, Weis Attila, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2013; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2018; p. 42-47; Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă…*, în *Biharea*, L, 2023, în limba română, p. 261-264; în limba engleză, p. 300-304; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 17.

[10] Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 17-18.

[11] *Ibidem*, p. 18.

[12] Dana Roxana Hrib, Jacob Jordaens, „Sfânta Familie", 1625-1630, în *Muzeul Național Brukenthal, Ghidul Expoziției Capodopere*, Editura Muzeului Național Brukenthal, 2023, p. 99-102; https://biblioteca-digitala.ro/?pub=7372-muzeul-national-brukenthal-ghidul-expozitiei-capodopere; Eadem, *The Brukenthal European Art Gallery: religious thematic in the Italian school of Painting* [Galeria de artă europeană Brukenthal: tematică religioasă în Școala italiană de pictură], în *Brukenthal.Acta Musei*, III, 2, 2008, p. 27-40; p. 32: tema „Sfântul Iosif cu Iisus"; https://biblioteca-digitala.ro/reviste/Brukenthal-Acta-Musei/03-2_Brukenthal-Acta-Musei_III-2-istoria-artei_2008.pdf.

[13]Mihaela Vlăsceanu, *Lucrări de plastică figurativă barocă din Colecția Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara(Ciclul Christologic)*, în volumul *Artă-Istorie-Cultură, Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003, p. 257-270; la p. 259 -temele „Sfântul Iosif cu copilul Iisus", Cat. 3, p. 259; „Sfântul Iosif cu Iisus copil în brațe", Cat. 4, p. 259; Eadem, *Sculptura barocă în Banat*, Editura Excelsior Art, 2005; Referențe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 268-269; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 23.

[14] Rodica Vârtaciu, *Centre de pictură românească în Banat, secolul XIX*, Editura Eurobit, 1997; Eadem, *Valori de artă barocă în Banat, un peisaj cultural european*, Fundația Triade, 2018; Adriana Buzilă, Rodica Vârtaciu, *Barocul în Banat, Catalog de Expoziție*, Timișoara, 2002, p. 67, 183; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 262-263; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 23

Dr. Dorina Sabina Pârvulescu[15], Dr. Marius Cornea[16], Dr. Maria Zintz[17], Dr. Agata Chifor (Adel)[18].

Regretatul istoric și critic de artă, Dr. Alexandru Avram (1943-2020), a realizat primele atribuiri ale unor lucrări din Colecția de pictură universală în Ghidul Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, publicat în 1973. *Sfântul Iosif* este reprezentat în patru lucrări reproduse în partea de catalog a Ghidului: panoul cu temele „Nașterea Domnului și Închinarea magilor", creație a Școlii boemiene de la sfârșitul secolului al XIV-lea; „Sfânta Familie", creație a Școlii lui Raffaellino del Garbo (1466-1524); „Adorația păstorilor", creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610) și „Sfânta Familie", realizată în 1734 de pictorul italian Pietro Marchesini (1692-1757)[19].

Evoluția tipologiilor iconografice ale *Sfântului Iosif* în arta creștină în raport cu diferitele faze ale devoțiunii sale a constituit obiectul unor analize și interpretări detaliate, în cărți de specialitate publicate de Dr. Carolyn C. Wilson[20], Dr. Annik Lavaure[21], Dr. Anne Louise

---

[15] Dorina Sabina Pârvulescu, *Pictura bisericilor ortodoxe din Banat între secolul al XVII-lea si deceniul trei al secolului al XIX-lea*, Editura Excelsior Art, 2003; Eadem, *Pictura românească din Banat, Secolul al XVIII-lea*, Editura Graphite, Timișoara, 2006; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 188-189; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 23.

[16] Marius Cornea, *Pictura europeană. Secolele XV-XX în Muzeul de Artă Timișoara*, Muzeul de Artă Timișoara, Editura Brumar, Timișoara, 2005: tema „Sfântul Iosif cu Pruncul Iisus", p. 40; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 67; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 23.

[17] Maria Zintz, *Zugravi din sudul Transilvaniei în secolele XVIII-XIX*, Oradea, 2001, *Prefață* de Acad. Marius Porumb; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 273-274: Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă…*în *Biharea*, L, 2023, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2023, p. 283-285, în limba română; p. 324-326, în limba engleză; Agata Chifor, *Imaginar sacru …*, 2025, p. 22.

[18] Agata Chifor, *Oradea barocă*, Editura Muzeului Țării Crișurilor și Editura Arca, Oradea, 2006, Teza de doctorat; https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=carte&volum=9674-oradea-baroca—2006; Eadem, *Oradea barocă*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Primus, Oradea, 2018; https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=carte&volum=9675-oradea-baroca—2018; Eadem, *Imaginarul sacru la Oradea între tradiție bizantină și baroc*, *Prefață* de Acad. Marius Porumb, Editura Arca, Oradea, 2008; https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=12320-imaginarul-sacru-la-oradea-intre-bizantin-si-baroc--2008; Eadem, *Alegorii, simboluri și decorații în arta barocă orădeană*, *Prefață* de Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011; https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=12290-alegorii-simboluri-si-decoratii-in-arta-baroca-oradeana--2011; Eadem, *Imaginar sacru, arhetipuri devoționale și simboluri creștine, semnificații apotropaice și terapeutice în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, Editura Primus, Oradea, 2025; Eadem, text despre lucrarea Jacob Jordaens (1593-1678), „Sfânta Familie", în Catalogul *Capodopere ale picturii universale din Colecția Muzeului Brukenthal, Pictura flamandă și olandeză din secolul al XVII-lea*,Catalog de Expoziție/*Remekmüvek a Brukenthal Múzeum Egyetemes festészet gyüjteményéböl, XVII. századi flamand és holland festészet,Kiállítási katalógus/ Word Painting Masterpieces in the Collection of the Brukenthal Museum Flemish and Dutch Painting from the17*-th *Century, Exhibition Catalog, Muzeul Național Brukenthal, Muzeul Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, 4 12 2019-26 01 2020, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, editor Catalog: Dr. Aurel Chiriac; autor text Catalog: Dr. Agata Chifor, muzeograf IA;*Cuvânt Înainte*: Dr. Sabin Adrian Luca; fotografii: Dr. Adrian Luca, Daniel Bălțat; traducere texte în limba engleză: Simina Ștef; traducere texte în limba maghiară: Elga Mayer Elga; corecturi: Amalia Moldovan, Monica Sereș, p. 16; p. 34-35, il. la p. 33; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 56-57; Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă…*, în *Biharea*, L, 2023, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2023, p. 275-282, în limba română; p. 315-323, în limba engleză; https://independent.academia.edu/AgataIulianaAdel

[19] Alexandru Avram, *Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Galeria de Artă*, Editura Meridiane, București, 1973, il. nr. 5, 7, 18, 19; Idem, *Vă prezentăm Muzeul Țării Crișurilor, Secția de artă universală*, în *Crișana*, Anul XXVII, nr. 130, Oradea, 3 iunie 1972; Idem, *Arta universală în muzeul orădean*, în *Crișana*, An XXVII, 136, Oradea, 10 iunie 1972, p. 2; Referințe despre autor (selecție): Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *Istorici și critici de artă români (1800-1980)* …, p. 25; Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă…*, în *Biharea*, L, 2023, p. 285-288, în limba română; p. 326-328, în limba engleză; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*,2025, p. 23.

[20] Carolyn C. Wilson, *Some Further Evidence of St. Joseph's Cult in Renaissance Italy and Related Saint Joseph Altarpieces* [Câteva dovezi suplimentare ale cultului *Sfântului Iosif* în Italia Renașterii și altare referitoare la *Sfântul Iosif*]; în Die Bedeutung des hl. Josef in der Heilsgeschichte. Akten des IX. Internationalen Symposions über den hl. Josef, v. 2, 903-933, Kisslegg, Germania, 2006 [Semnificația Sfântului Iosif în istoria mântuirii. Lucrările celui de-al IX-lea Simpozion Internațional despre Sfântul Iosif]; Eadem, *Saint Joseph in Italian Renaissance Society and Art. New Directions and Interpretations* [Sfântul Iosif în societatea și arta Renașterii italiene. Noi direcții și interpretări], Presa Universitară Sfântul Iosif, Philadelphia, Statele Unite ale Americii, 2001; Eadem, *Georges de La Tour's Two Saint Josephs: Theology, Veneration, and Connections with Renaissance Italy* [Cei doi Sfinți Iosif ai lui Georges de La Tour: teologie, venerație și conexiuni cu Italia renascentistă], în *Georges de La Tour á Milano* [Georges de La Tour la Milano], Catalog de Expoziție, Valeria Merline, ed. Daniela Storti, Dimitri Salmon, Skira, Milano, Italia, 2011; Idem, *Sanctus Joseph Nutritor Domini: A Triptych Attributed to Jan Gossaert Considered as Evidence of Early Hapsburg Embrace of Saint Joseph's Cult* [Sanctus Joseph Nutritor Domini: Un triptic atribuit lui Jan Gossaert, considerat o dovadă a îmbrățișării timpurii a cultului Sfântului Iosif de către Habsburgi], Święty Józef - Patron na nasze czasy. Akta X Międzynarodowego Kongresu Józefologicznego; Saint Joseph: Patron for Our Times. Proceedings of the Tenth International Josephological Congress [Sfântul Iosif: Patronul timpurilor noastre. Lucrările celui de-al X-lea Congres Internațional de Josefologie], Kalisz, Polonia, 27 septembrie -4 octombrie 2009, p. 499-524; Eadem, *Invention, Devotion and the Requirements of Patrons: Titian and the New Cult of Saint Joseph* [Invenție, devoțiune și cerințele patronilor: Tizian și noul cult al Sfântului Iosif], Presa Universitară din Cambridge, Anglia și New York, Statele Unite ale Americii, 2004; Eadem, *Lorenzo Lotto and the Pictorial Crafting of Saint Joseph as a Figure of Cult* [Lorenzo Lotto și reprezentarea picturală a cultului Sfântului Iosif], în *Lorenzo Lotto e le Marche. Per una geografia dell'anima*, Atti del Convegno Internazionali di Studi [Lorenzo Lotto și Marche. Pentru o geografie a sufletului. Lucrările Conferinței Internaționale de Studii], p. 122-147, Casa Editorială Giunti, Florența, Italia, 2009; Eadem, *The Image of Saint Joseph in a Selection of Colonial Paintings in Bolivian Collections*[Imaginea Sfântului Iosif într-o selecție de picturi coloniale din colecțiile boliviene] in *The Art of Painting in Colonial Bolivia*/El arte de la pintura en Bolivia colonial [Arta picturii în Bolivia colonială],ed. Suzanne L. Stratton-Pruitt, 155-187, Presa Universitară Sfântul Iosif, Philadelphia, Statele Unite ale Americii, 2017; https://independent.academia.edu/WilsonCarolyn.

[21] Annik Lavaure, *L'Image de Joseph au Moyen Âge* [Imaginea Sfântului Iosif în Evul Mediu], *Prefață* de Fabienne Joubert, Presa Universitară din Rennes, Franța, « Art et Société »[Artă și Societate], 2013, 368 p.; Stéphane Marcotte, *Recenzie* la cartea Annik

Williams[22], Dr. Janet Elizabeth Hope[23] etc.

Expozițiile de artă și iconografie creștină, organizate de-a lungul timpului în prestigioase muzee de artă din România și din străinătate, în care se regăsesc reprezentări ale *Sfântului Iosif*, ilustrează îmbinarea dimensiunii estetice cu cea educativă.

În seria Expozițiilor de pictură creștină cultă, organizate la Secția de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea, în colaborare cu Episcopia Ortodoxă a Oradiei și Episcopia Romano-Catolică de Oradea, se încadrează Expoziția „Arta religioasă barocă în Oradea", 14 iulie 2000, Director: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Șef Secție Artă: Aurel Roșu; curator, text sală, pliant, etichete: Agata Chifor, muzeograf, responsabil științific al Colecției de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor; concept grafic, afiș și pliant: Adrian Buzaș; fotografii: Szabo Alexandru; Expoziția „Sculptura barocă din Oradea", 3 august 2004, Director: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac; Șef Secție Artă: Aurel Roșu; curator, texte de specialitate: Drd. Agata Chifor, muzeograf, responsabil științific al Colecției de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor; concept grafic afiș: Adrian Buzaș, fotografii: Szabo Alexandru; Expoziția „Piese de Tezaur din Colecția Secției de Artă" a Muzeului Țării Crișurilor Oradea, vernisată cu prilejul Zilelor Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, mai 2010: Director: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac; selecție lucrări: Șef Secție Roșu Aurel; texte de specialitate, etichete: Dr. Agata Chifor, muzeograf grad IA, responsabil științific al Colecției de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor; conservator: Szilagyi Maria Ildikó; Expoziție bazată pe o selecție de lucrări din Colecția de pictură universală, 2011; Director Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, selecție lucrări: Șef Secție Artă, Aurel Roșu; Dr. Agata Chifor, muzeograf grad IA, responsabil științific al Colecției de pictură universală; Szilagyi Maria Ildikó, conservator; Expoziția „Capodopere ale Școlii flamande și olandeze de pictură din patrimoniul Muzeului Național Brukenthal", 4 decembrie 2019 – 26 ianuarie 2020, organizată de Muzeul Național Brukenthal, Director Prof. Univ. Dr. Sabin Luca, în colaborare cu Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Director Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, cu Catalogul de Expoziție *Capodopere ale picturii universale din Colecția Muzeului Brukenthal. Pictura flamandă și olandeză din secolul al XVII-lea / Remekművek a Brukenthal Múzeum Egyetemes festészet gyűjteményéből, XVII. századi flamand és holland festészet, Kiállítási katalógus/ Word Painting Masterpieces in the Collection of the Brukenthal Museum Flemish and Dutch Painting from the 17-* th *Century, Exhibition Catalog, Muzeul Național Brukenthal, Muzeul Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, 4 12 2019-26 01 2020, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, editor Catalog: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac și curator; Cuvânt Înainte și curator: Dr. Sabin Adrian Luca; autor text Catalog și curator: Dr. Agata Chifor; muzeograf grad IA, fotografii: Dr. Adrian Luca, Daniel Bălțat; tehnoredactare: Lucian Mărcușiu; traducere texte în limba engleză: Simina Ștef; traducere texte în limba maghiară: Elga Mayer; corecturi: Amalia Moldovan, Monica Sereș[24].

În aceeași sferă de interes se încadrează Expoziția „Luminile lui Caravaggio. Începutul modernității în pictura europeană, capodopere din Colecția Roberto Longhi", organizată de Muzeul Național de Artă din Timișoara, în colaborare cu Fundația pentru Studii de Istoria Artei „Roberto Longhi" din Florența, respectiv Expozițiile și Muzeele „Civita" din Roma, între 16 noiembrie 2024 – 28 februarie 2025, Director: Dr. Filip Petcu, curatori: Dr. Cristina Acidini, Dr. Maria Cristina Bandera şi Dr. Andreea Foanene[25], precum și Expoziția „Reprezentări ale Sfinților în pictura occidentală din Colecția Muzeului Național Brukenthal", organizată la Muzeul Național de Artă Brukenthal din Sibiu, Director: Dr. Alexandru Chituță; curator studiu colecție: Dr. Alexandru Sonoc, Dr. Raluca Georgiana Cobuz: selecție piese, conținut; curator prezentare online: Dr. Dana Roxana Hrib: concept, machetare, editare și traducere text; contribuții: Dr. Marcin Kaleciński, Dr. Jan De Maere, Dr. Valentin Mureșan[26].

Lavaure, *L'Image de Joseph au Moyen Âge* [Imaginea Sfântului Iosif în Evul Mediu], în revista *Perspectives médiévales* [Perspective medievale], nr. 35 / 2014, 1 ianuarie 2014; https://doi.org/10.4000/peme.6984

[22] Anne Louise Williams, *Satire, Veneration, and Saint Joseph in Art* [Satiră, Venerație și Sfântul Iosif în artă], c. 1300-1550, Visual and Material Culture[Cultură materială și vizuală], 1300-1700, Presa Universitară din Amsterdam, Olanda, 2019, 244p. (e. book), Recenzie de Susan Green: https://hnanews.org/hnar/reviews/satire-veneration-and-st-joseph-in-art-c-1300-1550/; Eadem, *Satirizing the Sacred: Saint Joseph and Humor in Northern European Art, c. 1300-1530, Department of Art and Architectural History* [Satirizarea sacrului: Sfântul Iosif și umorul în arta nord-europeană, c. 1300-1530], Secția de Artă și Istoria Arhitecturii, Universitatea din Virginia, Statele Unite ale Americii, mai 2015

[23] Janet Elizabeth Hope, *Transformation of the Image of Saint Joseph in Early Modern Art* [Transformarea imaginii Sfântului Iosif în arta modernă timpurie], *Doctoral Thesis* [Teză de Doctorat], 2011, vol. 1, p. 1-13, Pdf., vol I, text; Pdf, vol. 2: ilustrații; Universitatea din Birmingham, Anglia: https://www.open-access.bcu.ac.uk/4896/1/2011_Hope_536568_vol1.pdf; https://www.open-access.bcu.ac.uk/4896/2/2011_Hope_536568_vol2.pdf

[24] https://mtariicrisurilor.ro/premiera-nationala; Agata Chifor Adel, *Istorici și critici de artă…*, în *Biharea*, L, 2023, p. 277, în limba română, p. 318, în limba engleză.

[25] https://www.rri.ro/rubrici/arte-artisti/expozitia-luminile-lui-caravaggio-la-timisoara-id831091.html;

[26] https://www.brukenthalmuseum.ro/virtuale/sfinti/.

Prezentul studiu își propune să cerceteze din punct de vedere stilistic, tematic, iconografic și simbolic o selecție de lucrări din patrimoniul Secției de Artă, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal, în care este reprezentat *Sfântul Iosif*. Fiecare din acestea conține elemente originale și unice de iconografie creștină, ilustrând o viziune artistică originală asupra unor evenimente referențiale din istoria creștinismului în care *Sfântul Iosif* a fost implicat în calitatea de soț devotat și evlavios, tată iubitor, protector și salvator al *Fecioarei Maria* și al *Pruncului Iisus*: panoul gotic reprezentând „Nașterea Domnului și Închinarea magilor", creație a Școlii boemiene de la sfârșitul secolului al XIV-lea; *tondo*-ul renascentist „Sfânta Familie", creație a Școlii lui Raffaellino del Garbo (1466-1524); două lucrări tipic baroce: „Adorația păstorilor", creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610) și „Sfânta Familie", realizată în 1734 de pictorul italian Pietro Marchesini (1692-1757); lucrarea neoclasică „Iisus în Templu", creație a pictorului maghiar Molnár József (1821-1899); „Nașterea lui Hristos", icoană românească din secolul al XIX-lea.

II. Etape în instituirea și dezvoltarea cultului *Sfântului Iosif* în Biserica Creștină; influența teologilor creștini asupra iconografiei artistice

Cultul *Sfântului Iosif* este atestat încă de la începutul secolului al IV-lea la creștinii copți, care îl sărbătoreau în data de 20 iulie[27].

Menologiile bizantine[28] menționează celebrarea *Sfântului Iosif* în 25 și 26 decembrie, cu ocazia *Nașterii Domnului*, precum și în duminicile anterioare și posterioare acestei sărbători[29]. În Biserica Ortodoxă Română, *Sfântul Iosif* este celebrat în Duminica dinaintea *Nașterii Domnului*, consacrată *Sfinților Strămoși după trup ai Domnului*, iar *Sfântul Iosif Logodnicul* este celebrat în prima Duminică de după *Nașterea Domnului*[30]. Numele său apare în martirologiile occidentale din secolele al IX-lea și al X-lea, iar din 1129 provine prima atestare a unei biserici cu hramul său la Bologna, în Italia[31]. În secolul al XII-lea, a fost construită la Nazaret o biserică cu hramul *Sfântului Iosif* [32].

Datorită castității sale[33], a supunerii în fața voinței divine și a devotamentului total față de *Fecioara Maria* și *Pruncul Iisus*, precum și datorită meseriei sale, care se afla în rezonanță cu tradiția monastică, *Sfântul Iosif* a devenit un model predilect pentru diferite ordine monahale, care vedeau un consens între viața sa și idealurile de sărăcie, castitate și smerenie ale acestora. Din aceste considerente, cultul său a fost promovat de reprezentanți ai diferitelor ordine monahale romano-catolice[34], ca *Sfântul Bernard de Clairvaux* (1090-1153), *Sfântul Toma d'Aquino* (1225-1274), *Sfânta Gertruda* (1256-1302), *Sfânta Brigitta* (1303-1373) etc.

Sfântul Bernard de Clairvaux (1090-1153), fondatorul Ordinului cistercian, a relevat calitatea sa de „om drept"[35], alegerea sa divină ca soț al *Fecioarei Maria*, rolul său major în calitatea de părinte salvator și ocrotitor al vieții lui *Iisus*; „Lui Iosif i s-a dat să-L privească pe Cel pe care mulți regi și profeți au vrut să-L vadă și nu L-au văzut, au vrut să-L audă și nu L-au auzit... [36]

Călugării franciscani au evidențiat meseria de tâmplar a *Sfântului Iosif* ca element al meditației asupra condițiilor precare ale *Nașterii Domnului* și ale copilăriei lui *Iisus*[37]. *Sfântul Francisc de Assisi* (1182-1226)[38] a promovat tema *Nașterii Domnului* prin ieslea improvizată cu ocazia *Crăciunului* din 1223[39], cu ecouri în creația lui Giotto (c. 1266/1267-1337). Acesta l-a reprezentat pe *Sfântul Iosif* ca soț al *Fecioarei Maria*, în ipostaze ce atestă smerenie și supunere în fața *Providenței*[40], cum sunt cele din frescele „Căsătoria Fecioarei Maria"[41], „Nașterea Domnului"[42] și „Adorația magilor"[43], realizate

[27] https://www.newadvent.org/cathen/08504a.htm
[28] Viețile Sfinților relatate conform calendarului Bisericii Ortodoxe; https://dexonline.ro/definitie/menolog/550793
[29] https://www.newadvent.org/cathen/08504a.htm
[30] Ștefana Totorcea, *Când îl sărbătorește Biserica Ortodoxă pe Sfântul Iosif*; https://basilica.ro/factbox-cand-il-sarbatoreste-biserica-ortodoxa-pe-sfantul-iosif/
[31] Charles Souvay, *Saint Joseph* [Sfântul Iosif], *The Catholic Encyclopedia* [Enciclopedia Catolică], vol. 8, New York, Robert Appleton Company, 1910; https://www.newadvent.org/cathen/08504a.htm
[32] https://www.vaticannews.va/en/liturgical-holidays/solemnity-of-saint-joseph--the-spouse-of-the-blessed-virgin-mary.html
[33] *Sfântul Iosif, soțul Preacuratei Fecioare Maria*, în *Viețile Sfinților*, volumul I, ianuarie-iunie, 1982, p. 124-126.
[34] Charles Souvay, *op. cit.*
[35] Janet Elizabeth Hope, *op. cit*., p. 14.
[36] *Ibidem*, p. 15.
[37] https://yvonneseale.org/blog/2017/12/17/joseph-medieval-fatherhood/
[38] *Sfântul Francisc de Assisi* (1182-1226), în *Viețile Sfinților*, volumul II, iulie-decembrie, 1983, p. 168-172.
[39] https://secularfranciscansusa.org/wp-content/uploads/History-of-the-Creche.pdf https://en.wikipedia.org/wiki/Nativity_scene
[40] Janet Elizabeth Hope, *op. cit*., p. 58.
[41] https://www.wikiart.org/en/giotto/the-marriage-of-the-virgin
[42] https://www.wikiart.org/en/giotto/nativity-birth-of-jesus
[43] https://www.wikiart.org/en/giotto/adoration-of-the-magi-1306-1

pentru Capela Scrovegni din Padova, Italia. Părul său alb, la fel ca tipologia veșmintelor, reflectă o asimilare simbolică a *Sfântului Iosif* cu *Sfântul Petru*[44].

Sfântul Bonaventura (1221-1274) considera că *Sfântul Iosif*, „un om drept", și *Fecioara Maria* erau „uniți în cea mai pură și mai perfectă dintre toate uniunile"[45]. El a evidențiat importanța intercesiunii *Sfântului Iosif*, alături de cea a *Fecioarei Maria*, și a elogiat smerenia sa, considerându-l un „om al credinței", care a îndeplinit un rol major în viața lui *Iisus*[46].

Alți promotori importanți ai devoțiunii față de *Sfântul Iosif* au fost *Sfântul Vincent Ferrier* (1350-1419), Peter d'Ailly (1350-1420), *Sfântul Bernardin din Siena* (1380-1444), primul care a folosit termenul de *Sfânta Familie* pentru *Sfânta Fecioară Maria, Iosif și Iisus*[47].

Teologul francez Jean Gerson (1363-1429) a avut un rol major în promovarea cultului *Sfântului Iosif* ca model de soț și părinte, arhetip al căsătoriei, membru al *Sfintei Familii* și sfânt protector al familiilor[48]. Scrierile sale au influențat iconografia artistică a *Sfântului Iosif*, acreditând ideea că trebuie reprezentat ca un bărbat tânăr și viguros, în acord cu rolul care i-a fost destinat de *Providență* în ocrotirea *Pruncului Iisus* și a *Sfintei Fecioare Maria*[49].

Datorită relevanței *Sfântului Iosif* ca „imagine arhetipală a tatălui și model al soțului blând și protector", în Biserica Romano-Catolică i s-au consacrat Sărbători speciale[50]. Papa Sixt al IV-lea (1471-1484) a introdus în 1480 celebrarea *Sfântului Iosif* în data de 19 martie[51], fiind principala sărbătoare care i-a fost consacrată de Biserica Romano-Catolică, în calitatea de soț al *Sfintei Fecioare Maria* și tată al lui *Iisus.* Sărbătoarea a fost celebrată în țările catolice din Europa, fiind asociată treptat cu „Ziua Tatălui"[52]. Papa Pius al V-lea (1566-1572) a extins sărbătoarea la nivelul cultului romano-catolic prin Constituția Apostolică *Quo Primum* din 14 iulie 1570[53].

Sfânta Tereza de Ávila (1515-1582) i-a atribuit *Sfântului Iosif* vindecarea[54] și a stabilit ca numeroase mănăstiri carmelite să fie sub protecția sa[55]. În 1689 i s-a permis Ordinului carmelit să-l celebreze pe *Sfântul Iosif* în a treia duminică după *Învierea Domnului.*

Cultul *Sfântului Iosif* a cunoscut o amploare considerabilă în perioada de afirmare a stilului baroc, devenind unul dintre cei mai veneraţi sfinți ai Bisericii Romano-Catolice[56]. În 1621, Papa Grigore al XV-lea (1554-1623) a introdus obligativitatea *Sărbătorii Sfântului Iosif* în data de 19 martie[57], iar Papa Benedict al XIII-lea (1649-1730) l-a introdus în 1726 în *Litania Sfinților*[58].

Prin Decretul *Quemadmodum Deus* („precum Dumnezeu", în limba latină) din 8 decembrie 1870, Papa Pius al IX-lea (1792-1878) l-a numit pe *Sfântul Iosif* alesul lui Dumnezeu pentru protecția comorilor Sale principale, *Iisus* și *Fecioara Maria*[59], conferindu-i rolul de Sfânt protector al Bisericii.

Papa Leon al XIII-lea (1810-1903) a compus o rugăciune către *Sfântul Iosif* – soțul *Fecioarei Maria*, tatăl adoptiv al lui *Iisus* și Sfânt patron al Bisericii Romano-Catolice, în *Enciclica* din 1889, cerând să fie rostită la sfârșitul rugăciunii *Rozariului*, în special în luna octombrie, dedicată acestei practici devoționale. În această rugăciune, *Sfântul Iosif* este numit cel mai atent păzitor al *Sfintei Familii*, cel mai iubitor tată și cel mai puternic protector al oamenilor și al Bisericii[60].

---

[44] Elisabeth Lev, *A model Father: Saint Joseph in Artă* [Un părinte model: Sfântul Iosif în artă]; https://www.sacredarchitecture.org/articles/a_model_father_saint_joseph_in_art .

[45] Janet Elizabeth Hope, *op. cit.*, p. 15.

[46] Dominic Monti, *Saint Joseph: Franciscans Spread Devotion to This Popular Saint* [Sfântul Iosif: franciscanii răspândesc devoțiunea față de acest sfânt popular]; https://www.franciscantradition.org/category/saints/; https://www.franciscantradition.org/blog/saint-joseph-franciscans-spread-devotion-to-this-popular-saint/

[47]Michael P. Foley, *The Feast of the Holy Family* [Sărbătoarea Sfintei Familii]; https://www.newliturgicalmovement.org/2022/01/the-feast-of-holy-family.html

[48] Charles Souvay, *op. cit.*; Janet Elizabeth Hope, *op. cit.*, p. 18; p. 114.

[49] *Ibidem*

[50] https://www.ewtn.com/catholicism/library/saint-joseph-foster-father-of-the-lord-5588; https://avepray.com/saints/saint-joseph-patron-and-protector/

[51] https://www.newadvent.org/cathen/08504a.htm

[52] https://en.wikipedia.org/wiki/Father%27s_Day

[53] https://en.wikipedia.org/wiki/Saint_Joseph%27s_Day

[54] P. Bernard Ștef, *Sfânta Tereza de Avila, Viața. Opera. Doctrina, Colecția Sfinți Părinți și Doctori ai Bisericii*, II, Editura Mikel și Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 1995, p. 37-38; *Saint Joseph: The Iconography* [Sfântul Iosif, iconografia]; https://www.christianiconography.info/joseph.html

[55] *Ibidem*

[56] *Sfântul Iosif, soțul Preacuratei Fecioare Maria*, în *Viețile Sfinților*, I, 1982, p. 125.

[57] *Ibidem.*

[58] Charles Souvay, *op. cit.*

[59] https://mothersforpriests.org/wp-content/uploads/2021/05/quemadmodum-1870.pdf

[60] https://www.usccb.org/prayers/prayer-st-joseph-after-rosary

Papa Pius al XII-lea (1876-1958) a introdus în 1955 în calendarul romano-catolic celebrarea *Sfântului Iosif Muncitorul*, cu data de 1 mai, aluzie la calitatea *Sfântului Iosif* de protector al lucrătorilor, mijlocitor ceresc și ocrotitor al dreptății sociale[61].

Papa Francisc (1936-2025) a acordat o atenție specială *Sfântului Iosif* în calitatea de „păzitor al *Mântuitorului*", „slujitor al lui *Hristos*", călăuzitor și sprijin al oamenilor aflați în dificultăți și i-a introdus numele în rugăciunile consacrate Sfântului Sacrament al Euharistiei[62]. În rugăciunea *Patris Corde* [în limba latină: „Inima Tatălui"], l-a numit pe *Sfântul Iosif* păzitorul *Mântuitorului*, soțul *Preasfintei Fecioare Maria*; cel căruia *Dumnezeu* i-a încredințat pe singurul *Său Fiu* și cel în care *Fecioara Maria* și-a pus toată încrederea, solicitând intercesiunea și călăuzirea sa paternă [63].

Pe baza relatărilor din *Noul Testament*, referitoare la rolul său în protejarea și salvarea *Pruncului Iisus*, precum și a scrierilor Sfinților și teologilor creștini, *Sfântul Iosif* a devenit atât un model al castității pentru mediul monastic, cât și un model exemplar de soț și părinte în mediul laic, aceste aspecte fiind asociate în reprezentările sale iconografice. Datorită rolului său în salvarea *Pruncului Iisus* și a *Fecioarei Maria*, este considerat un important Sfânt protector și salvator al vieții oamenilor aflați în pericol, ocrotitor al soților, părinților, taților, familiilor, femeilor însărcinate, copiilor, călugărițelor, persoanelor necăsătorite, tâmplarilor și lucrătorilor manuali[64], păstorilor, călătorilor, pelerinilor și săracilor[65]. Dragostea, solicitudinea și devotamentul său patern față de *Pruncul Iisus* au fost exprimate în numeroase picturi de altar baroce, care-l reprezintă alături de *Pruncul Iisus*[66], aluzie la calitatea sa de Sfânt păzitor și ocrotitor al copiilor[67].

Sărbătoarea consacrată *Sfântului Iosif* este celebrată în 19 martie în Biserica Romano-Catolică, atât la nivel liturgic, cât și familial. Cu acest prilej sunt realizate, îndeosebi în Italia, altare familiale, cu trei trepte, simbol al *Sfintei Treimi*, prevăzute cu o reprezentare sculpturală a *Sfântului Iosif*. Pe acestea sunt așezate pâini care transpun Crucea latină, *Pruncul Iisus*, *Sfântul Iosif* reprezentat cu toiagul înflorit, un snop de grâu, barba *Sfântului Iosif*, simbol al înțelepciunii asociate vârstei; inima, simbol al devotamentului față de *Inima Sacră a lui Iisus* și *Inima Neprihănită a Sfintei Fecioare Maria*[68].

Tipologiile iconografice ale *Sfântului Iosif* au fost inspirate de relatările din Evangheliile sinoptice, precum și de scrierea apocrifă *Protoevanghelia lui Iacov*[69]. *Evanghelia după Matei* relatează genealogia lui *Iisus* de la *Regele David* la *Iosif*, logodna *Sfântului Iosif* cu *Fecioara Maria*, visul în care îngerul *Domnului* îl sfătuiește pe *Iosif* să se căsătorească cu *Fecioara Maria* și să-l numească pe copil *Iisus*, *Nașterea Domnului* în Betleem și *Închinarea Magilor*, visul în care îngerul *Domnului* îl avertizează să plece în Egipt, pentru a salva viața lui *Iisus*[70]. După moartea lui Irod, un înger îi spune lui *Iosif* să se întoarcă, dar să-l evite pe fiul lui Irod, de aceea, se stabilește la Nazaret, în Galileea, locul copilăriei lui *Iisus*[71]. *Evanghelia după Luca* menționează faptul că *Fecioara Maria* era căsătorită cu *Iosif* și relatează călătoria lor de la Nazaret la Betleem, *Nașterea Domnului* în Betleem și închinarea păstorilor; *Prezentarea la Templu*, *Iisus* în Templu la vârsta de 12 ani[72].

Întrucât *Sfântul Iosif* este menționat frecvent în relatările evanghelice referitoare la *Nașterea Domnului*, în arta creștină au predominat inițial reprezentări inspirate din acest eveniment central al creștinismului.

În iconografia medievală a *Nașterii Domnului*, reprezentarea *Sfântului Iosif* a cunoscut alternanțe între o ipostază activă și una contemplativă, în funcție de inspirația artiștilor și modelele luate ca referință de aceștia. În numeroase miniaturi din secolele XIII-XIV, *Sfântul Iosif* este reprezentat îngrijind *Pruncul Iisus*[73] atunci când *Sfânta Fecioară Maria* se odihnește, pregătind focul, făcând mâncare sau pregătind baia pentru copil, temă derivată din iconografia bizantină[74].

---

[61] https://holyrosaryedgewater.org/saint-joseph/
[62] Dominic Monti, *op. cit.*
[63]https://www.vatican.va/content/francesco/en/apost_letters/documents/papa-francesco-lettera-ap_20201208_patris-corde.html
[64] https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=4
[65]https://www.vaticannews.va/en/liturgical-holidays/solemnity-of-saint-joseph--the-spouse-of-the-blessed-virgin-mary.html
[66] Nicolae Sabău, *op. cit.*
[67] John Seiler, *12 Great Saints for Children* [Doisprezece mari Sfinți pentru copii]; https://www.mycatholicsource.com/mcs/cmno/mcse/mcs_exclusive-great_saints_for_children.htm
[68] https://www.ncregister.com/blog/the-tradition-of-the-saint-joseph-s-day-table
[69] https://ro.orthodoxwiki.org/Protoevanghelia_lui_Iacov
[70] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Matei*, Cap. II, 13-15.
[71] *Ibidem*, Cap. 2:19-23: *Întoarcerea în Nazaret.*
[72] Janet Elizabeth Hope, *op. cit.*
[73] Am participat cu comunicarea științifică Dr. Agata Iuliana Adel (Chifor), *Ritualuri devoționale și semnificații simbolice în reprezentarea lui Iisus-copil în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal* la Secțiunea Artă Plastică a Simpozionului internațional Drobeta 2021, organizat în România, la Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Drobeta-Turnu Severin, 2021.
[74] Ela Bobek, *Saint Joseph As Baby Daddy: An Illustrated Medieval Guide* [Sfântul Iosif ca tată: un ghid medieval ilustrat]; https://www.dailyartmagazine.com/saint-joseph-nativity/

III. Tipologii iconografice ale Sfântului Iosif în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal

Cea mai veche lucrare din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal în care este reprezentat *Sfântul Iosif* este un panou de altar realizat în stil gotic, creație a Școlii boemiene de la sfârșitul secolului al XIV-lea, redând în asociere temele „Nașterea Domnului și Închinarea Magilor”[75] (Fig. nr. 1).

În scena *Nașterii Domnului* din panoul menționat, *Sfântul Iosif* este reprezentat ca un bărbat în vârstă, cu părul cărunt și barba amplă, îmbrăcat în pelerină roșie (Fig. nr. 2). Culoare asociată frecvent veșmintelor sale din altarele realizate în stil gotic, ea simbolizează sacralitatea și maiestatea divină, fiind preluată și în reprezentările lui *Hristos* de tipul „Maiestas Domini”. Nuanța roșie a pelerinei sale simboliza dragostea și spiritul de sacrificiu pentru *Fecioara Maria și Pruncul Iisus*, prefigurând dragostea și *Sacrificiul lui Hristos* pentru omenire. De asemenea, culoarea este o aluzie la descendența sa din *Regele David* și anticipează cultul *Sfântului Iosif*, celebrat în Biserica Romano-Catolică în calitate de arhetip și Sfânt protector al soțului și tatălui devotat, al căsătoriei și familiei creștine[76]. În tradiția biblică și în numeroase tradiții culturale, culoarea roșie a fost utilizată cu rol apotropaic, fiind considerată un simbol asociat vieții, tinereții, sănătății, longevității, iubirii, familiei, carității creștine și protecției spirituale[77]. Alteori, pelerina *Sfântului Iosif* este pictată frecvent în nuanțe diferite de albastru, simbolizând fidelitatea față de *Dumnezeu*, fidelitatea conjugală și consubstanțialitatea spirituală cu *Fecioara Maria*, în nuanțe de galben-simbol al luminii divine; în nuanțe de ciclam, simbol al iubirii divine necondiționate, similară cu cea a lui *Iisus*, în nuanțe de verde cald, simbolizând viața, longevitatea, vindecarea, în nuanțe diferite de brun, gri, ocru, bej, aluzie la calitatea sa de protector al Bisericii și diferitelor ordine monahale.

Un alt element inedit în reprezentarea *Sfântului Iosif* în panoul gotic menționat îl constituie aureola sa în formă de stea, simbol al sfințeniei, relaționată cu *Steaua din Betleem*, aluzie la calitatea sa de om drept[78] și descendența din *Regele David*, menționată în genealogiile lui *Iisus* din *Noul Testament*[79].

În panoul orădean, *Sfântul Iosif* este redat într-o ipostază contemplativă, cu originea în iconografia de tradiție bizantină[80] și în pictura romano-catolică, influențată de aceasta[81]. Își sprijină bărbia pe mâna dreaptă, redată schematic sub barba amplă; cu ambele mâini se sprijină în toiag, simbol al alegerii sale divine ca logodnic și soț al *Fecioarei Maria*. Pictorul a reprezentat momentul de îndoială și nesiguranță al lui *Iosif*, înainte ca Îngerul *Domnului* să-i fi dezvăluit în vis natura miraculoasă a *Întrupării Fiului lui Dumnezeu*[82].

Alte elemente distinctive în reprezentarea *Sfântului Iosif* din panoul gotic orădean sunt tonsura de tip roman și toiagul, similar cu cel al unui păstor. Aceste detalii reflectă influența viziunii teologului francez

---

[75] *Registrul de Pictură al Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal:* Școală boemiană, sfârșit de secol XIV, „Nașterea Domnului și Închinarea magilor”, panou de altar, tempera și foiță de aur pe lemn, 203,5 cm x 80 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal; A se vedea Alexandru Avram, *Vă prezentăm Muzeul Ţării Crişurilor,* 1972; Idem, *Muzeul Ţării Crişurilor Oradea,* 1973, il. nr. 19: Școală tiroleză, secolul al XV-lea; Maria Zintz, *Colecția de pictură universală a Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Biharea*, XVIII, Oradea, 1991, p. 191: Anonim german, Școală tiroleză (Austria), secolul al XV-lea, il. la p. 195; Agata Chifor, *Artă și antropologie: Dipticul gotic din Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea (sf. sec. al XIV-lea),* în vol. *In honorem Centenar Tereza Mozes. Destin uman și profesional*, coord.: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Dr. Ioan Goman, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, p. 263-282: Școala boemiană, sf. secolului al XIV-lea, p. 279; Fig. nr. 1, p. 280; Fig. nr. 8, p. 282; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, în *Biharea* XLIX, 2022, p. 165, Fig. nr. 1, p. 198; Agata Iuliana Adel (Chifor), *Landmarks for the Evolution of Clothing, Fashion and Social Life in works from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania), Part I, XIV-XVIII-th Centuries* [Repere pentru evoluția vestimentației, modei și vieții sociale în lucrări din Colecția Universală de Pictură a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal, România, Partea I, Secolele XIV-XVIII] în vol. *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, în *Crisia*, vol. LII, *Supliment* 1, 2022, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2023, text publicat în limba engleză, p. 753-770; informații despre lucrări la p. 753-755, Fig. nr. 1 și Fig. nr. 2, p. 765: Școală boemiană, sfârșitul secolului al XIV-lea; Agata Chifor, *Imaginar sacru, arhetipuri devoționale și simboluri creștine, semnificații apotropaice și terapeutice în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*, Editura Primus, Oradea, 2025, p. 35-54; p. 66, Fig. nr. 1-2, p. 215; Fig. 3-5, p. 216; Fig. nr. 8-9, p. 217.

[76] Agata Chifor, *Imaginar sacru.…*, 2025, p. 95.

[77] *Ibidem*, p. 104.

[78] *Evanghelia după Matei* I, 19: „om neprihănit”; https://virtualstjosephaltar.com/the-symbols-of-st-joseph/
Pr. Michael Van Sloun, *The symbols of Saint Joseph* [Simbolurile Sfântului Iosif]; https://virtualstjosephaltar.com/the-symbols-of-st-joseph/

[79] *Ibidem*, I:1-16 și *Sfânta Evanghelie după Luca,* III:23-38.

[80] *Nașterea lui Hristos*, icoană din Creta, secolul al XV-lea; S. D. Cason Catholic Galery; https://sdcason.com/nativity-of-christ-15th-century-public-domain-catholic-painting/

[81] Giotto (1266/1267-1337), „Nașterea Domnului”, Capela Scrovegni, Padova, Italia. https://www.dailyartmagazine.com/saint-joseph-nativity/ https://en.wikipedia.org/wiki/Adoration_of_the_Shepherds#/media/File:Birth_of_Jesus_-_Capella_dei_Scrovegni_-_Padua_2016.jpg

[82] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Luca*, I, 20-21; *Sfânta Evanghelie după Matei* I:19-25: „ Nu te teme, Iosif, fiul lui David, să o iei pe Maria, soția ta, căci ceea ce s-a născut din ea este de la *Duhul Sfânt*”.

Jean Gerson (1363-1429)[83], care, în timpul Conciliului de la Konstanz (Germania), între anii 1414-1418, a propus ca Papa, la fel ca *Sfântul Iosif*, „să fie considerat logodnicul și păstorul Bisericii". Sub influența scrierilor sale, artiștii l-au reprezentat pe *Sfântul Iosif* cu părul scurt și barba albă, cu veșminte asemănătoare cu cele ale *Sfântului Petru*[84]. În spiritul acestei viziuni teologice occidentale, *Sfântul Iosif* a fost reprezentat și în panoul gotic orădean cu tonsura specifică *Sfântului Petru*, simbol al castității[85]. Provenit din perioada goticului tardiv, panoul atestă acest ritual medieval, asociat cu primirea călugărilor în diferite ordine monastice. Simbol al castității căsătoriei cu *Fecioara Maria*, al devoțiunii și supunerii în fața voinței divine, tonsura *Sfântului Iosif* este identică cu cea a regelui mag Melchior, reprezentat îngenunchiat în fața *Pruncului Iisus* și reflectă importanța care i-a fost conferită *Sfântului Iosif* în mediul monastic, ca model al castității și sfințeniei (Fig. nr. 3). Toiagul în care se sprijină, la fel ca prezența oilor albe în apropierea sa, sugerează calitatea sa de călăuzitor al credincioșilor, anticipând pildele lui *Hristos*, referitoare la „Bunul păstor" din *Noul Testament*[86]. Un simbol al castității *Sfântului Iosif* și al căsătoriei sale cu *Fecioara Maria*[87] este crinul ținut în mână de călugărița care încadrează latura dreaptă a panoului, aluzie la miracolul înfloririi toiagului său și o referință la popularitatea sa în mediul monastic.

Relatat în Evangheliile sinoptice, episodul *Fugii în Egipt* a constituit o sursă de inspirație importantă pentru numeroși artiști din epoca Renașterii, cum este și autorul *tondo*-ului „Sfânta Familie"[88], creație a Școlii lui Raffaelino del Garbo (1466-1524) din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal (Fig. nr. 4). Conform textului biblic, după *Nașterea lui Iisus* în Betleem, un înger l-a avertizat pe *Iosif* în vis să ia *Pruncul* și pe mama sa și să plece în Egipt pentru a salva viața lui *Iisus*[89].

Redat cu aureolă transparentă, aluzie la sfințenia Sa, *Sfântul Iosif* (Fig. nr. 5), ține în mână un toiag antropomorf, simbol al protecției în fața pericolelor din timpul peregrinărilor *Sfintei Familii* în Egipt. Clopoțelul sprijinit de toiag simbolizează *Nașterea Domnului*, alături de noua religie și Biserică Creștină fondată de *Iisus*. Ca urmare a rolului său în salvarea vieții lui *Iisus* și a *Fecioarei Maria, Sfântul Iosif* a fost și este considerat protectorul taților, soților și al vieții familiale[90], protector și salvator al oamenilor de orice rău și sprijin în dificultăți[91].

---

[83] https://ro.wikipedia.org/wiki/Jean_Gerson

[84] Elisabeth Lev, *A model Father: Saint Joseph in Art ă* [Un părinte model: Sfântul Iosif în artă]; https://www.sacredarchitecture.org/articles/a_model_father_saint_joseph_in_art

[85] https://www.biblicalcyclopedia.com/T/tonsure.html

[86] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Ioan*, Capitolul X: 11-17.

[87] https://avepray.com/saints/saint-joseph-patron-and-protector/

[88] *Registrul de Pictură al Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal*: Școala lui Raffaelino del Garbo (1466-1524), „Sfânta Familie", tondo, tempera pe lemn de cedru, diametru 84 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea– Complex Muzeal; Léopold Bachelin (1857-1930)/ Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 28-29/ a atribuit lucrarea lui Botticelli, în *Catalogue Bachelin* [Catalogul Bachelin], nr. 19, p. 29. Regretatul istoric de artă Alexandru Busuioceanu (1896-1961) /Florica Cruceru, Alice Dinculescu, *op. cit*., p. 51-52/ a susținut integrarea lucrării în Școala florentină de la sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul secolului al XVI-lea, aducând argumente în favoarea realizării acesteia în atelierul lui Raffaellino del Garbo, în *La Galerie de Peintures de Sa Majeste Carol II de Roumanie*,*Première partie*, Tome I, *Écoles italiennes du XIV au XVI siècle* [Galeria de picturi a Majestății Sale Carol al II-lea al României, Prima parte, vol. I, Școli italiene din secolul al XIV-lea până în secolul al XVI-lea], Les Beaux-Arts, Edition d' Etudes et de Documents [Arte Frumoase, Ediție de Studii și Documente], Paris, 1939, p. 14-15, Planșa nr.VI:„Atelierul lui Raffaellino del Garbo, *Sfânta Familie*". În Catalogul *Muzeul de Artă al R. P. R., Galeria universală*, Ministerul Culturii, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, lucrarea figurează ca Anonim italian, Școala lui Botticelli, sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul secolului al XVI-lea, p. 32. 1972. Lucrarea a fost atribuită de regretatul istoric de artă, Dr. Alexandru Avram (1943-2020) lui Raffaellino del Garbo: Alexandru Avram, *Arta universală în Muzeul orădean*, 10 iunie 1972: „Raffaellino del Garbo, cel mai cunoscut dintre elevii lui Botticelli"; Idem, *Muzeul Ţării Crişurilor Oradea*, 1973; ilustrația nr. 5; Dr. Maria Zintz, în *Colecţia de pictură universală …*, în *Biharea*, XVIII, 1991, p. 187, menționează ambele atribuiri: Sandro Botticelli și atelierul lui Raffaellino del Garbo. Istoricul de artă, Dr. Marco Riccomini consideră că „stilul e apropiat de cel al lui Raffaellino del Garbo, dar calitatea execuției trimite la un imitator al acestuia, contemporan sau ulterior"; Dr. Agata Chifor, *Picturi religioase din Colecţia Muzeului Ţării Crişurilor*, în *Biharea* 2007-2009, XXXIV-XXXVI, Oradea, 2011, p. 161-166; Școala lui Raffaellino del Garbo, sfârșitul secolului al XV-lea; Fig. nr. 1, 2a, 2b, p. 175; Fig. nr. 3, 4, 5,6, p. 176; Fig. 7a, p. 177; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de artă universală …*, în *Biharea*, XLIX, 2022, Oradea, 2022, p. 168-169; Fig. nr. 3, p. 198; Agata Iuliana Adel, *Landmarks …*în *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord.: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, în *Crisia*, vol. LII, *Supliment* 1, 2022, Oradea, 2023, p. 755-756; Fig. nr. 4, p. 766; Agata Chifor, *Imaginar sacru.…*, 2025, p. 91-109: Capitolul IV. *Arhetipuri devoționale și simboluri creștine, analogii iconografice, semnificații apotropaice și terapeutice în lucrarea Sfânta Familie, creație a Școlii lui Raffaellino del Garbo (1466-1524)*; Fig. nr. 28, p. 225; Fig. nr. 29-31, p. 226; Fig. nr. 32, p. 227.

[89] *Biblia, Evanghelia după Matei*, II, 13-23.

[90]https://focus.org/posts/a-guide-to-patron-saints-for-every-situation/;Christine Galeone, 7 Saints Who Offer Protection FromHarm [7 Sfinți care oferă protecție împotriva răului]; https://www.beliefnet.com/faiths/catholic/saints/7-saints-who-offer-protection-from-harm.aspx

[91] Corinne Grace, *8 Catholic Saints to Pray For Protection* [8 Sfinți catolici la care să te rogi pentru protecție]; https://laycistercians.com/saint-of-protection/

Tabloul ilustrează ipostaza nouă în care a fost perceput *Sfântul Iosif* în epoca Renașterii, ca membru devotat al *Sfintei Familii*. În contrast cu ipostaza contemplativă din unele picturi de altar realizate în stil gotic, această tipologie se distinge prin grija și atenția cu care *Sfântul Iosif* privește *Pruncul Iisus*, reflectând devotamentul, dedicarea sa totală și ocrotitoare, în calitatea de soț al *Fecioarei Maria* și părinte iubitor al lui *Iisus*. Lucrarea evidențiază, atât relevanța *Sfântului Iosif* ca arhetip al soțului și tatălui, salvator al *Sfintei Familii* în timpul *Fugii în Egipt*, cât și aceea de model și Sfânt protector al vieții monastice, prin idealul castității, pe care-l întruchipează alături de *Sfântul Antonie cel Mare* (251-356), fondatorul monahismului eremitic, redat în partea stângă a compoziției. Toiagul *Sfântului Iosif*, la fel ca veșmântul său brun închis, anticipează calitatea sa de protector al călătorilor și pelerinilor și sugerează valoarea sa referențială pentru mediul monastic.

În epoca barocului, *Sfântul Iosif* a fost reprezentat frecvent în lucrările cu tema „Adorația păstorilor". Inspirată din *Evanghelia după Luca*[92], tema a constituit un prilej pentru evidențierea smereniei, a credinței și a devotamentului sincer al *Sfântului Iosif* față de *Pruncul Iisus*, de a cărui natură divină este conștient, devenind astfel, primul și cel mai important martor al sfințeniei lui *Iisus*.

Teologul creștin Joannes Molanus (1533-1585)[93], în lucrarea sa, *De picturis et imaginibus sacris* [Despre picturile și imaginile sacre], publicată în 1570, a susținut că este mai potrivită redarea sa ca un bărbat tânăr și viguros, capabil să susțină Sfânta *Familie*"[94].Viziunea *Contrareformei* asupra artei a subliniat umanitatea persoanelor sfinte, reprezentându-l pe *Sfântul Iosif* relativ tânăr, în ipostaza de soț și tată devotat[95].

Această schimbare de viziune este ilustrată și în tabloul „Adorația păstorilor"[96] (Fig. nr. 6), creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610) din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal. Secvența este inspirată din *Evanghelia după Luca*[97], în care este descrisă venirea lui *Iosif* și a *Fecioarei Maria* la Betleem, *Nașterea Domnului*, alături de Închinarea păstorilor în fața *Pruncului Iisus*.

Sfântul Iosif este reprezentat ca un bărbat relativ tânăr, îmbrăcat modest, care are grijă de membrii familiei sale. Este redat fără aureolă, cu o tipologie portretistică de factură germană, ținând în mână niște foale utilizate pentru a încălzi interiorul ieslei, prevăzută cu deschideri prin care se vede cerul; la baza uneia dintre deschideri este sprijinită din exterior o scară, simbol hristologic menționat de *Iisus* în *Evanghelia după Ioan*[98]. *Sfântul Iosif* este reprezentat vorbind cu unul dintre păstori, care îi arată un loc de dormit în staulul cu fân. La fel ca în cazul leagănului în care e așezat *Pruncul Iisus*, în staulul din fundalul lucrării

---

[92] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Luca*, II: 8-20.

[93] https://www.christianiconography.info/joseph.html;https://en.wikipedia.org/wiki/Joannes_Molanus

[94] Elisabeth Lev, *Saint Joseph, Bold, beautiful and Baroque* [Sfântul Iosif, îndrăzneț, frumos și baroc]; https://aleteia.org/2021/04/16/st-joseph-bold-beautiful-and-baroque

[95] Janet Elizabeth Hope, *op. cit.*, p. 218.

[96] *Registrul de Pictură al Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal:* Școala lui Adam Elsheimer (1578-1610), „Adorația păstorilor", ulei pe lemn, 41cm x 30 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal; Alexandru Avram, *Vă prezentăm Muzeul ȚăriiCrișurilor,* 1972, p. 2; Idem, *Muzeul Țării Crișurilor Oradea*, 1973, il. nr. 18: Școala lui Adam Elsheimer; Maria Zintz, *Colecția de pictură universală…* în *Biharea*, XVIII, 1991, text la p. 187: Conform istoricului de artă, Dr. Maria Zintz, „Imaginea respiră un aer de autenticitate, personajele biblice ne apar ca niște adevărați țărani ce privesc cu emoție, cu uimire sinceră o scenă a maternității, cu atitudini și gesturi pe cât de firești, pe atât de expresive. Lumina aurie, caracteristică lui Elsheimer, care-l va impresiona și influența pe Rembrandt, pune în evidență centrul tabloului, unde se află *Pruncul Iisus*. În interiorul șurei vedem și diferite unelte țărănești pictate cu cu minuțiozitate, cu realism și simplitate, datorate unei arte în care siguranța de meșteșug se îmbină cu sensibilitatea folosirii unui penel subtil în așternerea tușelor ce capătă consistență și viață picturală"; Fig. nr. 8, p. 14: Adam Elsheimer (Atelierul lui), secolul al XVII-lea; Agata Chifor, *Picturi religioase…*, în *Biharea* 2007-2009, XXXIV-XXXVI, Oradea, 2011, p. 169-174: Școala lui Adam Elsheimer; Fig. nr. 11, 12, 13, p. 179; Fig. nr. 14, p. 180; Analogie cu Rembrandt, *Adorația păstorilor*, Fig.nr. 15, p. 180; Agata Chifor, *Pictori din Școala germană în Colecția Muzeului ȚăriiCrișurilor din Oradea*, în *Biharea*, XL, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 42-45; Fig. nr. 2, 3, p. 51; Fig. nr. 4,5, p. 52; Agata Chifor, co-autor, pentru lucrările din articol aflate în colecțiile Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor, în *Sărbătorile de iarnă reflectate în Colecțiile Muzeului*, în *Muzeul Țării Crișurilor*, nr. 29, noiembrie-decembrie 2016, p. 4; Agata Chifor, *Oradea barocă*, 2018, p. 323-330; Fig. nr. 113, p. 427: Școala lui Adam Elsheimer, prima jumătate a secolului al XVII-lea; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de artă universală …*, în *Biharea*, XLIX, Oradea, 2022, p. 172-173; Fig. nr. 5, p. 199; Agata Iuliana Adel (Chifor), *Landmarks …*, în *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, în *Crisia*, vol. LII, *Supliment* nr. 1, 2022, Oradea, 2023, p. 757-758; Fig. nr. 6, p. 766; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 157-162: Capitolul VIII. *Simboluri euharistice ale reprezentării Pruncului Iisus în lucrarea Adorația păstorilor, creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610) și Nașterea Domnului, icoană românească din secolul al XIX-lea*, Fig. nr. 45, p. 231; Fig. nr. 46, p. 232.

[97] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Luca, Capitolul* II:1-7.

[98] Idem, *Sfânta Evanghelie după Ioan*, Capitolul I, 51: ... „Adevărat vă spun că e acum încolo veți vedea cerul deschis și pe îngerii lui Dumnezeu suindu-se și coborându-se peste *Fiul Omului*"

este evidențiat simbolic un spic de grâu, aluzie la *Sacramentul Sfintei Euharistii* (Fig. nr. 7). Tabloul ilustrează umanizarea persoanelor *Sfintei Familii*, în strânsă legătură cu viziunea *Contrareformei* referitoare la „Treimea terestră”, în care *Iosif, Iisus și Fecioara Maria* erau considerați o reflectare terestră a *Trinității Divine*, reprezentate de *Tatăl, Fiul și Sfântul Duh*[99].

Leagănul realizat din scânduri de lemn, în care este așezat *Pruncul Iisus*, este o aluzie la meseria de tâmplar a *Sfântului Iosif*, atestată în *Evangheliile* sinoptice. Accesibilitatea sacrului la nivelul tuturor categoriilor sociale este evidențiată prin intermediul păstorilor reprezentați îngenuncheați în prim-plan, în timp ce se închină cu smerenie în fața *Pruncului divin*, primul fiind reprezentat sprijinit în toiag, cu mâinile împreunate în rugăciune. Trei dintre membrii mai tineri ai familiei de păstori sunt implicați afectiv în conștientizarea miracolului divin. Adecvate mediului rural, fizionomiile lor expresive reflectă starea de inocență cu care copilul și tânărul percep dimensiunea supranaturală a lui *Iisus.* Un alt păstor, cu mustață, este reprezentat vorbind cu *Sfântul Iosif*, în timp ce îi arată un loc de dormit în staulul din apropiere. În vecinătatea intrării este reprezentată o femeie în vârstă, cu un felinar în mână, vorbind cu un păstor cu barbă și fizionomie germanică, în timp ce un alt păstor cu felinar se îndreaptă spre iesle.

Modalitatea de reprezentare a păstorilor sprijiniți în toiag, care îngenunchează cu credință în fața *Pruncului Iisus*, are analogii cu lucrarea „Adoraţia păstorilor” de Gerrit van Honthorst (1590-1656)[100]. Tipologia toiegelor pastorale din tabloul orădean este similară cu cea din lucrarea „Adoraţia păstorilor”de Hugo van der Goes (c.1440-1482)[101].

Inspirat din realitățile specifice epocii sale, artistul a transpus cu minuțiozitate interiorul unei anexe de gospodărie țărănească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cei trei păstori au ca atribute niște toiege lungi, prevăzute cu vârf metalic, utilizate, atât pentru ghidarea animalelor, cât și pentru aranjarea fânului. Reprezentată cu minuțiozitate și autenticitate, prin sugestia reflexelor de lumină, structura interioară din lemn a ieslei, precum și numeroasele unelte de lucru, plasează scena *Nașterii Domnului* într-o ambianță specifică mediului rural. Reprezentarea boului lângă păstorii îngenuncheați în fața lui *Iisus* sugerează gestul de închinare al întregii creații în fața lui *Iisus*, atestând receptivitatea animalelor față de persoanele sfinte, atestată și în spiritualitatea franciscană[102]. Descrierea cu minuțiozitate a uneltelor de lucru specifice unei gospodării țărănești: plug, greblă, furcă, mătură, scară, toiege pastorale utilizate pentru adunarea fânului, vas ceramic este asociată cu redarea unor accesorii specifice meseriei de tâmplar, ca rindea, fierăstrău, topor. Reprezentate în coșul din prim-planul lucrării, ele prefigurează calitatea *Sfântului Iosif* de protector al tâmplarilor și oamenilor care au o meserie cu caracter practic, ipostază în care este reprezentat în numeroase picturi de altar realizate în stil baroc[103].

Pe podeaua cu textură calcaroasă este reprezentată o piatră triunghiulară roz. Ea ilustrează asimilarea simbolică a lui *Iisus* în *Sfânta Scriptură* cu „piatra din capul unghiului”[104] .

Clarobscurul scenografic, sugestia realistă a structurii de lemn a interiorului, în nuanțe expresive de brun, ocru și bej, cu textura evidențiată prin reflexe misterioase de lumină, umanizarea accentuată a persoanelor sfinte, înfățișarea păstorilor desculți, îmbrăcați în veșminte sărăcăcioase, reflectă analogii cu lucrarea „Adoraţia păstorilor”, realizată Caravaggio (1571-1610) în 1609[105], (Fig. nr. 8). La fel ca aceasta, tabloul orădean reeditează tema franciscană a evlaviei sincere și a smereniei ca element central al devoțiunii față de *Iisus.* În continuarea acestei tradiții picturale realiste, *Sfântul Iosif* a fost reprezentat frecvent în

---

[99] Conform istoricului de artă, Prof. Univ. Emerit Dr. Nicolae Sabău de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, în *Metamorfoze ale barocului transilvan*, vol. II, *Pictura*, Editura Mega, 2005, p. 126, Trinitatea alcătuită din *Fecioara Maria, Sfântul Iosif și Pruncul Iisus*, promovată de ordinul iezuit, constituia: „o modalitate de sacralizare a familiei, de sădire în conștiința enoriașilor a importanței exemplului familial, de creare a unei mentalități adecvate și moderne”; https://www.britannica.com/art/Holy-Family

[100] Gerrit van Honthorst, „Adoraţia păstorilor”, ulei pe pânză, 164 cm x 190cm, 1622, Muzeul Wallraf –Richartz, Köln, Germania; https://ro.m.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Gerard_van_Honthorst_001.jpg

[101] Hugo van der Goes (c.1440-1482), „Adoraţia păstorilor”, ulei pe panou de lemn, 253cm x 586cm, c. 1476-1479, Galeria Uffizi, Florența, Italia, detaliu; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hugo_van_der_Goes_-_The_Adoration_of_the_Shepherds_(detail)_-_WGA9701.jpg

[102] https://www.monasteryicons.com/product/Saint-Francis-and-the-Animals/did-you-know?srsltid=AfmBOopWkXwvpXscNPNI95mF_EljX1navF3nfVtJM-o-BEfRE2u8Yxna

[103] *Biblia, Sfânta Evanghelia după Matei*, Capitolul XIII:55; Nicolae Sabău, *op. cit.*, p. 146; p. 165-166, Fig. nr.104-105, p. 542; Agata Chifor, *Barocul cultural-artistic în Oradea*, Teza de doctorat, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2005, p. 232; Fig. nr. 77, p. 234: Joseph Vincenz Fischer, *Sfânta Familie*, 1778, Bazilica Romano-Catolică Oradea; Eadem, *Oradea barocă*, 2006, p. 190-191; Fig. nr. 43a., p. 314 ; Eadem, *Oradea barocă*, 2018, p. 265-266; Fig. nr. 86.

[104] *Biblia, Faptele Sfinților Apostoli*, IV, 11: „Aceasta este piatra cea neluată în seamă de către voi, zidarii, care a ajuns în capul unghiului”; *Sfânta Evanghelie după Matei* 21:42-44*; Sfânta Evanghelie după Marcu* 12:10; 1 Petru 2:6-8

[105] Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), „Adoraţia păstorilor”, ulei pe pânză, 314cm x 211cm, 1609, Muzeul din Messina, Italia; https://en.wikipedia.org/wiki/Adoration_of_the_Shepherds_(Caravaggio); https://www.britannica.com/topic/adoration-of-the-shepherds-religious-motif https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adoration_of_the_Shepherds-Caravaggio_%281609%29.jpg

pictura religioasă barocă în ambianța atelierului de tâmplărie, însoțit de accesorii specifice acestei meserii, detalii care au acreditat rolul său de sfânt protector al dulgherilor.

Tabloul orădean are analogii cu lucrarea „Madona din Loretto”[106] (Fig. nr. 9), numită și „Madona pelerinilor”[107], realizată de Caravaggio (1571-1610) între 1604-1606, în care pelerinii sunt îmbrăcați asemenea unor păstori și îngenunchează sprijiniți în toiag în fața *Fecioarei Maria* și a *Pruncului Iisus.*

Un alt element de inovație tipic barocă îl constituie utilizarea nocturnei pentru a sugera ambianța miraculoasă a *Nașterii Domnului*. Iluminarea oamenilor și a interioarelor în pictura religioasă barocă a constituit un pretext pentru a transpune simbolismul supranatural al luminii menționat în *Evanghelia după Ioan*[108]. Integrând în arta picturală elemente inspirate din scenografia spectacolelor de teatru, artiștii baroci au realizat în atelierele de creație studii minuțioase asupra reflexelor produse de lumină într-o încăpere întunecată, transpunând cu măiestrie și autenticitate sursele de iluminat specifice barocului[109].

În mod similar nocturnelor baroce cu tema *Nașterii Domnului*, specifice Școlilor de pictură din Italia și Țările de Jos, lucrarea „Adorația păstorilor”, creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610), reflectă virtuozitatea artistului în iluminarea scenografică a unei încăperi întunecate, prin intermediul felinarului. Lumina artificială este direcționată simbolic în jurul *Pruncului Iisus*, pentru a evidenția dimensiunea Sa divină și se reflectă atât pe chipurile și veșmintele *Sfintei Familii* și ale păstorilor, cât și în fundalul compoziției.

În epoca barocului *Sfântul Iosif* a fost reprezentat, deopotrivă, cu scopul de a convinge credinciosul despre natura divină și miraculoasă a *Pruncului Iisus*, pe care o dezvăluie privitorului într-o manieră demonstrativă și retorică, specifică acestui stil, atestată și în lucrarea „Sfânta Familie”[110], semnată și datată în 1734 de pictorul Pietro Marchesini, din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal (Fig. nr. 10). În această lucrare, cultul său este atestat ca parte integrantă a devoțiunii față de *Sfânta Familie*, considerată de teologii romano-catolici model pentru familia creștină[111]. Inspirat din *Proto-Evanghelia lui Iacov*, toiagul înflorit simbolizează alegerea sa divină în calitatea de logodnic și soț al *Sfintei Fecioare Maria*[112].

Persoanele sfinte sunt reliefate printr-o scenografie tipic barocă a luminii. *Sfântul Iosif* are rolul de mediator între planul terestru al privitorului și planul sacru, ilustrat în tablou[113]. Îmbrăcat în veșminte antichizante, el arată credinciosului *Pruncul Iisus* și *Fecioara Maria*, invitând privitorul lucrării să se integreze

---

[106] Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), „Madona din Loreto”, ulei pe pânză, Roma, Sant Agostino, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Madonna_di_Loreto-Caravaggio_%28c.1604-6%29.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_di_Loreto_(Caravaggio)

[107] Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), „Madona pelerinilor”, ulei pe pânză, 260 x 150 cm, Bazilica Sfântul Augustin, Roma, Italia, în *Pictura barocă. Două secole de minunăţii în pragul picturii moderne*, volum îngrijit de Stefano Zuffi, texte de Francesca Castria şi Stefano Zuffi, traducere din limba italiană de Mircea Vasilescu, redactor Mariana Avanu Marcu, Electa Milano, Arhiva Mondadori, 1998, versiunea românească, Editura Fundației Culturale Române, București, România, 1999, p. 80.

[108] *Biblia, Evanghelia după Ioan*, VIII, 12: …„le-a vorbit *Iisus* zicând: Eu sunt Lumina lumii; cel ce Îmi urmează Mie nu va umbla în întuneric, ci va avea lumina vieții”.

[109] Renee J. Lindsey, *The Truth of Night in the Italian Baroque* [Adevărul nopții în barocul italian], 2015, *Theses and Dissertations--Art and Visual Studies* [Teze și Dizertații, Arte și Studii Vizuale], 10; https://uknowledge.uky.edu/art_etds/10; Cristina Grazioli, *Looking for the Light. Researching stage lighting in Renaissance and Baroque eras;* https://kronika.arxregia.pl/wp-content/uploads/sites/2/2022/10/KZ_2021_12_Grazioli_Looking_for_the_Light_Researching_Stage_Lighting_in_Renaissance_and_Baroque_Eras.pdf

[110] *Registrul de Pictură al Muzeului Ţării Crişurilor Oradea–Complex Muzeal:* Pietro Marchesini (1692-1757), „Sfânta Familie”, 1734, ulei pe pânză, 184, 5 cm x 139,5 cm, semnat dreapta jos, cu negru PIETRO MARCHESINI F. 1734, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea– Complex Muzeal; Catalogul *Muzeul de Artă al R. P. R*: Pietro Marchesini, zis Ortolanino; Alexandru Avram, *Arta universală în Muzeul orădean*, 10 iunie 1972; Idem, în *Muzeul ȚăriiCrișurilor Oradea*, 1973; il. nr. 7: Pietro Marchesini, zis Ortolanino; Maria Zintz, *Colecţia de pictură universală* …, în *Biharea*, XVIII, 1991, p. 188; il. nr. 10, p. 197; Agata Chifor, *Imagine şi devoţiune barocă în lucrarea Sfânta Familie de Pietro Marchesini*, în *Annual Congress of the American Romanian Academy of Arts and Sciences*, University of Oradea [Congresul anual al Academiei Române Americane de Arte și Științe, Universitatea din Oradea], 2002, vol. II, p. 1022-1023; Eadem, *Arhetipuri ale imagisticii devoționale...*, în *Biharea*, XLIII, Oradea,2016, p. 137-143, ilustrații la p. 148, Fig. nr. 5, 6 și p. 149, Fig. nr. 7; Eadem, *Oradea barocă*, 2018, p. 337-343; Fig. nr. 116, p. 428; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de artă universală* …, în *Biharea* XLIX, 2022, p. 173-174, Fig. nr. 6, p. 199; Agata Iuliana Adel (Chifor), *Landmarks* …, în *150 de ani de muzeografie orădeană*, în *Crisia*, volumul LII, *Supliment* nr. 1, 2022, Oradea, 2023, p. 758, Fig. nr. 7, p. 767; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, p. 83-90: *Simboluri ale Sacramentelor Creștine, analogii iconografice, semnificații apotropaice și terapeutice în lucrarea Sfânta Familie de Pietro Marchesini;* Fig. nr. 24-25, p. 224.

[111] În Biserica Romano-Catolică, Sărbătoarea liturgică a *Sfintei Familii* a fost stabilită în 1893 în data de 29 decembrie, în Duminica de după *Nașterea Domnului* și în 30 decembrie, atunci când Sărbătoarea *Nașterii Domnului* are loc într-o zi de Duminică; https://fr.wikipedia.org/wiki/Sainte_Famille

[112] https://www.biography.com/religious-figure/saint-joseph

[113] Victor Ieronim Stoichiță, *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur*; traducere de Ruxandra Demetrescu și Anca Oroveanu; București, Editura Humanitas, 2011.

în ambianța emoțională a tabloului, pentru a percepe prezența sacrului și realitatea miracolului. *Sfânta Scriptură*, pe care o ține în mâna stângă, simbolizează împlinirea prin *Iisus* a profețiilor din *Vechiul Testament.*

Sfântul Iosif a fost reprezentat în ipostaza de martor al sfințeniei lui *Iisus* și în lucrarea de mari dimensiuni „Iisus în Templu”, creație a pictorului academist maghiar Molnár József (1821-1899) din Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal[114] (Fig. nr. 11). Compoziția amplă, de factură neoclasică, a fost inspirată din relatarea biblică referitoare la cele trei zile în care *Iisus*, în vârstă de 12 ani, a stat în *Templul din Ierusalim.* Conform relatării din *Noul Testament*[115], după încheierea *Praznicului Paștelui, Iisus* s-a pierdut de părinții *Săi* și a fost regăsit după 3 zile de căutări, vorbind cu cărturarii. Tabloul este reprezentativ pentru stilul pictural academist, definit prin rigurozitatea desenului, minuțiozitatea detaliilor realiste, lumina distribuită egal, fără contraste puternice. Tipologia și vestimentația personajelor sunt descrise cu realism și autenticitate. Se remarcă extraordinara senzație de veridicitate cu care este sugerat interiorul *Templului din Ierusalim,* la fel ca tipologiile și veșmintele personajelor, ce ilustrează oameni de diferite vârste, etnii, categorii sociale și culturale. *Iisus-copilul,* reprezentat conform vârstei de 12 ani din pilda evanghelică, constituie elementul central al compoziției. Un element inedit al lucrării îl constituie faptul că artistul a sugerat simbolic noua religie creștină prin intermediul altarului surmontat de o candelă, străjuit de doi îngeri în rugăciune. În mod similar cu albul strălucitor al veșmântului lui *Iisus,* reliefat prin intermediul luminii, acesta prefigurează Sărbătoarea creștină a *Învierii Domnului.* La fel ca în lucrarea lui Pietro Marchesini, artistul a exprimat sfințenia și consubstanțialitatea spirituală dintre *Iisus* și părinții *Săi* prin intermediul unor aurelole transparente, de o factură similară cu cele întâlnite în arta renascentistă și barocă. *Sfânta Fecioară Maria* este reprezentată ca o femeie tânără care privește spre *Iisus* cu o expresie de adorație și iubire maternă. Poartă o rochie roșie și o pelerină albastră, simboluri ale iubirii materne, respectiv divine, având capul acoperit cu un maforion din pânză albă, decorat cu fir auriu, simbol al purității și iluminării spirituale. Artistul a evidențiat prin reflexe de lumină expresiile de transfigurare spirituală de pe fețele părinților lui *Iisus,* pentru a exprima faptul că aceștia sunt conștienți de natura *Sa* divină. *Sfântul Iosif* este redat ca un bărbat relativ tânăr, îmbrăcat în brun; în mâna stângă ține toiagul, simbol al alegerii sale divine ca soț al *Fecioarei Maria,* iar cu mâna dreaptă arată spre *Iisus.* La fel ca în lucrarea semnată de Pietro Marchesini, *Sfântul Iosif* este reprezentat în calitate de martor al dimensiunii supranaturale a lui *Iisus.*

În icoana românească „Nașterea lui Hristos”[116] (Fig. nr. 12), realizată în secolul al XIX-lea, din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal, *Nașterea Domnului* este plasată în ambianța mediului rural din România, sugerată prin dealuri înverzite, prezența păstorului bătrân cu suman și căciulă țuguiată, a păstorului tânăr, redat cântând dintr-un instrument muzical tradițional și a oilor. *Sfântul Iosif* este reprezentat în partea stângă a compoziției, ca un bărbat relativ în vârstă, cu părul și barba albe, simbol al înțelepciunii și purității spirituale, la fel ca raza *Sfântului Duh*, steaua reprezentată deasupra *Grotei din Betleem,* traseul punctiform al aureolelor ce subliniază sacralitatea persoanelor *Sfintei Familii* și cele trei stele care decorează maforionul *Maicii Domnului,* simbol al *Sfintei Treimi. Sfântul Iosif* este redat într-o ipostază contemplativă, specifică iconografiei bizantine a *Nașterii Domnului,* similară cu cea din panoul de altar în stil gotic, creație a Școlii boemiene de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Situarea sa în spatele *Fecioarei Maria* simbolizează îndoiala pe care o experimentează. Artistul anonim a evidențiat sfințenia sa prin intermediul aureolei galbene, cu traseul marcat prin puncte albe, cu o tipologie similară cu cea a *Fecioarei Maria* și a *Pruncului Iisus,* aluzie la unitatea și consubstanțialitatea spirituală a persoanelor *Sfintei Familii.*

Lucrările în care este reprezentat *Sfântul Iosif* din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal atestă variante iconografice originale și inedite, reflectând etape distincte din evoluția și dezvoltarea cultului său în cadrul Bisericii Creștine. În funcție de stilul artistic ilustrat, lucrările analizate reflectă modalități diferite de integrare a idealului sfințeniei în viața cotidiană a credinciosului. Cele mai vechi reprezentări ale *Sfântului Iosif* atestă influența mediului monastic, cum este cazul ușilor de altar realizate în stil gotic tardiv și al *tondo*-ului renascentist. Dacă panoul gotic „Nașterea Domnului și Închinarea magilor”, creație a Școlii boemiene de la sfârșitul secolului al XIV-lea, atestă o ipostază mai tipizată, în *tondo*-

[114] *Registrul de Pictură al Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal:* Molnár József (1821-1899), „Iisus în Templu”, ulei pe pânză**,** 266 cm x 380 cm, semnat și datat stânga jos: Molnár J. 1890, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal. A se vedea Agata Chifor, *Teme din Noul Testament în interpretarea unor artiști din secolul al XIX-lea din Colecția Muzeului Țării Crișurilor*, în *Biharea*, XLII, Oradea, 2015, p. 115-133.

[115] *Biblia, Sfânta Evanghelie după Luca,* II: 41-52: *Iisus în Templu la vârsta de doisprezece ani*

[116] Registrul de Pictură al Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal: „Nașterea lui Hristos”, icoană, secolul al XIX-lea, tempera pe lemn, 42,5 cm x 27,5 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal; Agata Chifor, *Imaginar sacru…*, 2025, Capitolul VIII. *Simboluri euharistice ale reprezentării Pruncului Iisus în lucrarea Adorația păstorilor, creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610) și Nașterea Domnului, icoană românească din secolul al XIX-lea,* p. 162-165; Fig. nr. 48, p. 232.

ul renascentist „Sfânta Familie”, creație a Școlii lui Raffaellino del Garbo (1466-1524), reprezentarea sa a fost investită cu dimensiune realistă, umană și afectivă, reflectând reevaluarea de către Biserica Creștină a rolului său major în protejarea și salvarea *Fecioarei Maria* și a *Pruncului Iisus.*

Lucrarea barocă „Adorația păstorilor”, creație a Școlii lui Adam Elsheimer (1578-1610), ilustrează o nouă etapă în umanizarea reprezentării *Sfântului Iosif*, în strânsă relație cu promovarea cultului său ca model al devotamentului conjugal, al înțelegerii și iubirii paterne. În această lucrare *Sfântul Iosif* este reprezentat ca un bărbat relativ tânăr, cu un portret individualizat și realist, fără aureolă, în consens cu viziunea barocă despre accesibilitatea persoanelor sfinte. Continuând tradiția picturală reprezentată de Giotto (c. 1266/1267-1337) și cea a „Nativității sărace”, promovate de Caravaggio (1571-1610), tabloul reliefează coexistența dintre simplitatea și austeritatea condițiilor de viață ale *Sfintei Familii* și manifestarea miracolului divin, sugerată prin intermediul luminii care înconjoară *Pruncul Iisus.*

În lucrarea barocă „Sfânta Familie”, realizată în 1734 de pictorul italian Pietro Marchesini (1692-1757), reprezentarea *Sfântului Iosif* reflectă, de asemenea, amprenta *Contrareformei.* Tabloul relevă calitatea sa de soț al *Fecioarei Maria*, aluzie la *Sfântul Sacrament al Căsătoriei*, respectiv aceea de martor al sfințeniei lui *Iisus* și intercesor privilegiat între planurile uman-divin, terestru-celest. Spiritualizarea persoanelor sfinte este sugerată prin scenografia barocă a luminii, manifestare a harului divin revărsat asupra *Pruncului Iisus* cu prilejul *Nașterii Domnului.*

Ca în lucrarea lui Pietro Marchesini (1692-1757), în pictura neoclasică „Iisus în Templu”, creație a pictorului maghiar Molnár József (1821-1899), *Sfântul Iosif* este reprezentat în calitate de martor al dimensiunii divine a lui *Iisus*, având un portret inspirat din realitate.

Realizată în secolul al XIX-lea, icoana românească „Nașterea lui Hristos” reeditează o ipostază contemplativă a *Sfântului Iosif*, întâlnită în pictura de tradiție bizantină și în cea gotică.

Lucrările ilustrează diferite tipologii în reprezentarea *Sfântului Iosif*, redat uneori ca un bărbat mai în vârstă, alteori ca un bărbat relativ tânăr. Sfințenia sa a fost sugerată diferit, purtând amprenta unor stiluri artistice reprezentative și reflectând viziunea Bisericii Creștine: aureolă din foiță de aur din pictura de altar în stil gotic, aureolă transparentă în lucrările realizate în stil renascentist, baroc și neoclasic, nimb luminos pictat, de format circular, în icoana românească din secolul al XIX-lea.

În lucrările din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal *Sfântul Iosif* este reprezentat ca părinte protector, salvator al *Pruncului Iisus* și al *Fecioarei Maria*, respectiv în calitatea de martor al *Întrupării* miraculoase a lui *Iisus* și al dimensiunii Sale supranaturale. Datorită castității, simplității și onestității vieții sale, *Sfântul Iosif* a fost luat în considerare ca arhetip al vieții monastice, iar ca urmare a rolului său salvator în viața lui *Iisus* și a *Fecioarei Maria*, a devenit un arhetip al devotamentului și iubirii familiale, al înțelegerii, bunătății, solicitudinii și iubirii paterne față de toți oamenii.

Fig. nr. 1. Școală boemiană, sfârșit de secol XIV, *Nașterea Domnului și Închinarea Magilor*, panou de altar, tempera și foiță de aur pe lemn, 203,5 cm x 80 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea– Complex Muzeal

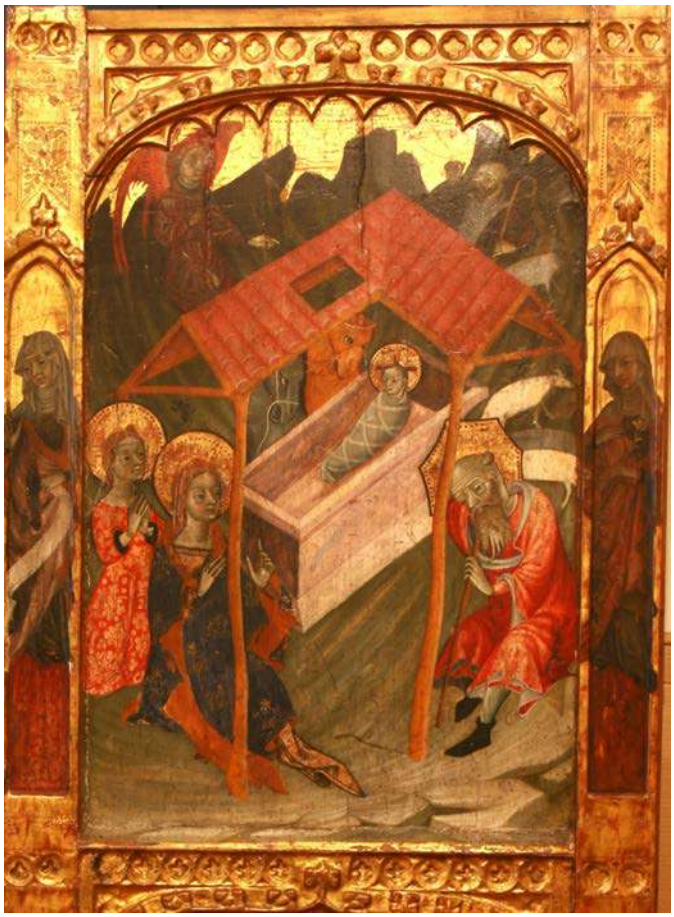

Fig. nr. 2. Școală boemiană, sfârșit de secol XIV, *Sfântul Iosif*, detaliu din *Nașterea Domnului*

Fig. nr. 3. Școală boemiană, sfârșit de secol XIV, *Regele mag Melchior*, detaliu din *Nașterea Domnului*

Fig. nr. 4. Școala lui Raffaelino del Garbo (1466-1524), *Sfânta Familie*, tondo, tempera pe lemn de cedru, diametru 84 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal

Fig. nr. 5. Școala lui Raffaelino del Garbo (1466-1524), *Sfântul Iosif*, detaliu din *Sfânta Familie*

Fig. nr. 6. Școala lui Adam Elsheimer (1578-1610), *Adoraţia păstorilor*, ulei pe lemn, 41 cm x 30 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea– Complex Muzeal

Fig. nr. 7. Școala lui Adam Elsheimer (1578-1610), *Sfântul Iosif*, detaliu din *Adoraţia păstorilor*

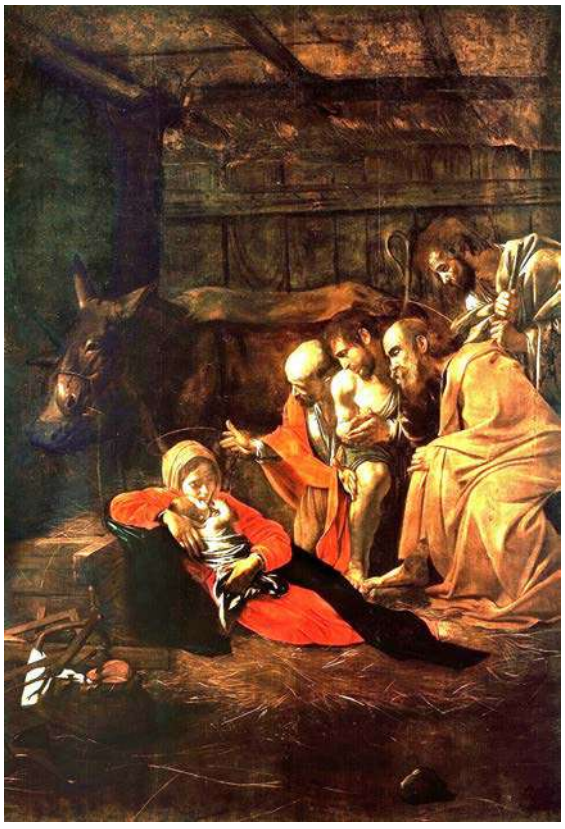

Fig. nr. 8. Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), *Adoraţia păstorilor*, ulei pe pânză, 314 cm x 211 cm, 1609, Muzeul din Messina, Italia;
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adoration_of_the_Shepherds-Caravaggio_%281609%29.jpg

Fig. nr. 9. Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), *Madona pelerinilor* / *Madona din Loreto*, Biserica Sfântul Augustin, Roma, Italia; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Madonna_di_Loreto-Caravaggio_%28c.1604-6%29.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_di_Loreto_(Caravaggio)

Fig. nr. 10. Pietro Marchesini (1692-1757), *Sfânta Familie*,1734, ulei pe pânză, 184, 5 cm x 139,5 cm, semnat dreapta jos, cu negru: PIETRO MARCHESINI F. 1734, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal

Fig. nr. 11 Molnár József (1821-1899), *Iisus în Templu*, ulei pe pânză, 266 cm x 380 cm, semnat și datat stânga jos: Molnár J. 1890., Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea–Complex Muzeal

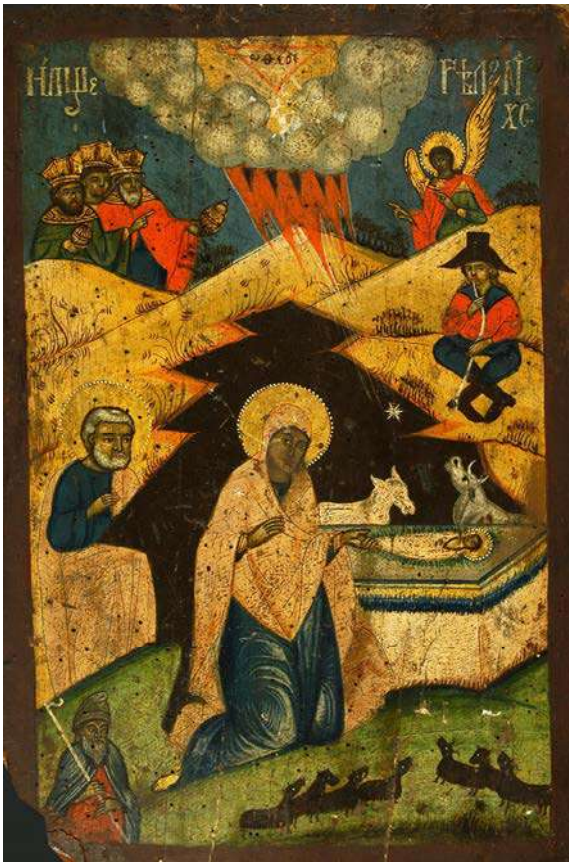

Fig. nr. 12. *Naşterea lui Hristos*, icoană românească, secolul al XIX-lea, tempera pe lemn, 42, 5 cm x 27, 5 cm, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea– Complex Muzeal

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.38

MITOLOGIA COMUNIȘTILOR ROMÂNI ILUSTRATĂ ÎN LUCRĂRILE DE GRAFICĂ. STUDIU DE CAZ: COLECȚIA DE GRAFICĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Augustin ȚĂRĂU*

THE MYTHOLOGY OF ROMANIAN COMMUNISTS ILLUSTRATED IN GRAPHIC WORKS. CASE STUDY: THE ENGRAVING COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

In this study, we attempted to decipher the propaganda mechanism that generated the pantheon of communist heroes in interwar Romania, following the Soviet model, and the way in which this phenomenon was illustrated in post-war art subject to the ideology of the communist regime, established in Bucharest starting with March 6, 1945. In this sense, we selected several graphic works of art from our museum's collection, which we analysed and put in context with the historical realities of the moments taken from the "class struggle" of the communist minority, which was establishing itself as the leader of the Romanian proletariat, and we critically analysed them in relation to the forgeries publicly delivered by communist literature in the local society to legitimize the position of sole, total and absolute power of the communist party.

Keywords: communism, propaganda, false pantheon, false heroes, graphic art, socialist realism

Fig. 1. GR.1678. Nuth Ioan – Centenarul Lenin (tuș pe hârtie 320/460 mm)

Ilegalitatea Partidului Comunist din România

Doctrina marxistă s-a dorit a fi o sinteză a tuturor ideilor și curentelor socialiste dezvoltate de societate de-a lungul istoriei și totodată piatra unghiulară menită să asigure eșafodajul construcțiilor teoretice țesute ulterior în jurul teoriei socialismului.

Dintr-o atare perspectivă, marxismul și-a revendicat o poziție privilegiată în raport cu alte sisteme de gândire politică, socotite „sterile”, ce urmăreau implementarea reformei sociale, întrucât preceptele sale nu se opreau doar la necesitatea obiectivă a schimbării formelor de guvernământ împământenite, ci vizau destructurarea întregului edificiu social de până atunci și reclădirea lui pe baza unor tipuri noi de relații și raporturi interumane[1].

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gustav_arhive@yahoo.com.

Spre deosebire de situația grupărilor comuniste din alte state ale Europei Centrale și de Est, Partidul Comunist din România a fost lipsit de o bază umană solidă și coerentă. Nașterea și existența sa ulterioară poartă amprenta intereselor sovietice puse în practică prin intermediul unei pături subțiri de acoliți autohtoni, cu origini și poziții sociale diverse, în cea mai mare parte recrutați din rândurile minorităților naționale.

Ilegalitatea, în care mișcarea comunistă și-a desfășurat activitatea în deceniile interbelice, a împins puținii membri ai activului său către obscuritate și ineficiență în relațiile cu muncitorimea și către compromis în raporturile lor cu structurile Siguranței[2].

Teza Komintern-istă: România, stat imperialist

După Unirea din 1918, Lenin a acuzat România de imperialism. Preluându-i teza, Kominternul a susținut în toată perioada interbelică doctrina: „*România este un stat agresiv, avanpost al imperialismului la frontiera Uniunii Sovietice și care pregătește o agresiune armată împotriva statului sovietic*".

La 1 mai 1919, guvernul român a primit două note ultimative. Cristian Racovsky (președintele Sovietului de Comisari ai Poporului din Ucraina) cerea guvernului român ca în 24 de ore să își retragă trupele din Bucovina, deoarece „*muncitorii și țăranii bucovineni, care au fost eliberați de sub jugul dinastiei de Habsburg au fost cu sila supuși unui jug nou, nicidecum mai bun – al moșierilor români și ai dinastiei române de Hohenzollern*". Se afirma că „*guvernul de muncitori și țărani ai Ucrainei a luat hotărârea fermă de a apăra cu toate mijloacele, dreptul de autodeterminare națională al muncitorilor și țăranilor din Bucovina*". În a doua notă, Gheorghi Cicerin, Comisarul Poporului pentru Afaceri Externe al Rusiei Sovietice, cerea României „*să evacueze **Basarabia** de trupele de ocupație*".

Și unirea Transilvaniei cu România era contestată de Komintern, provincia fiind considerată „*ocupată și anexată de burghezia română*". Interogați în legătură cu atitudinea socialiștilor Ioan Fluieraș și Iosif Jumanca, Al. Dobrogeanu-Gherea (Katz) și David Fabian răspund: „*Tovarășii conducători din Transilvania au plecat de la punctul de vedere că ceea ce în fapt era ocuparea și anexarea Transilvaniei din partea burgheziei României ar fi fost o «eliberare a acesteia de sub jugul străin»*"[3].

Cine sunt partizanii?

București, 4 martie 1931 – Declarație dată în fața organelor de anchetă ale Siguranței de activistul comunist basarabean, Dumitru Chelerman, în care relatează cum a fost recrutat de către un agent sovietic și a fost apoi instruit în acțiuni de spionaj și sabotaj într-o școală specială de la Odesa.

A participat la organizarea răscoalei antiromânești de la Tatar-Bunar, la aruncarea în aer a unui pod din comuna Komrat, a pătruns în structurile comuniste de conducere de la Chișinău, Cernăuți, Iași și București, dezvăluind toate schimbările intervenite în compoziția acestor structuri de-a lungul timpului și totodată acțiunile revoluționare puse la cale de agenți în regiunile lor de acțiune[4].

Cine sunt partizanii și ilegaliștii?

Oradea-Cluj, 13 decembrie 1923 – Știre în legătură cu arestarea, după trei ani de urmărire, și expulzarea în Ungaria a secretarului Partidului Comunist din Transilvania, Berger Aladár, pe când se afla la Oradea cu misiunea de a organiza aici un centru de propagandă antiromânească, de unde a fost dus la Inspectoratul de Siguranță din Cluj, aici fiind decisă expulzarea lui, însă pe drumul către Oradea a sărit din tren, fiind în cele din urmă prins și condus la frontieră.

Cluj-Oradea, 30 septembrie 1928 – Cronica dezbaterilor desfășurate în procesul organizației comuniste din Oradea, judecat de Consiliul de Război al Corpului VI Armată, ședință în care procurorul a identificat substituirea unei martore cu o femeie adusă din Ungaria și a cerut arestarea acesteia, după care a fost demontată diversiunea prin care inculpata Haia Lifșiț a încercat să introducă în cauză studențimea sărmană, iar la urmă a dovedit falsitatea afirmațiilor inculpatului Viktor Aradi, care susținea că declarațiile din rechizitoriu i-au fost smulse prin tortură.

---

[1] Dimitrie Gusti, *Comunism, socialism, anarhism, sindicalism şi bolşevism, Clasificarea sistemelor privitoare la societatea viitoare*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1993, p. 35.
[2] Alex Mihai Stoenescu, *Cum a fost inventat Vasile Roaită*, în „Historia", din 15 decembrie 2013.
[3] *Complotul Kominternului*, în „Jurnalul Național", din 7 octombrie 2004.
[4] Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (C.N.S.A.S.), fond *Penal*, dos. 000148 (40005), vol. 127, Luca Vasile, f. 33-65.

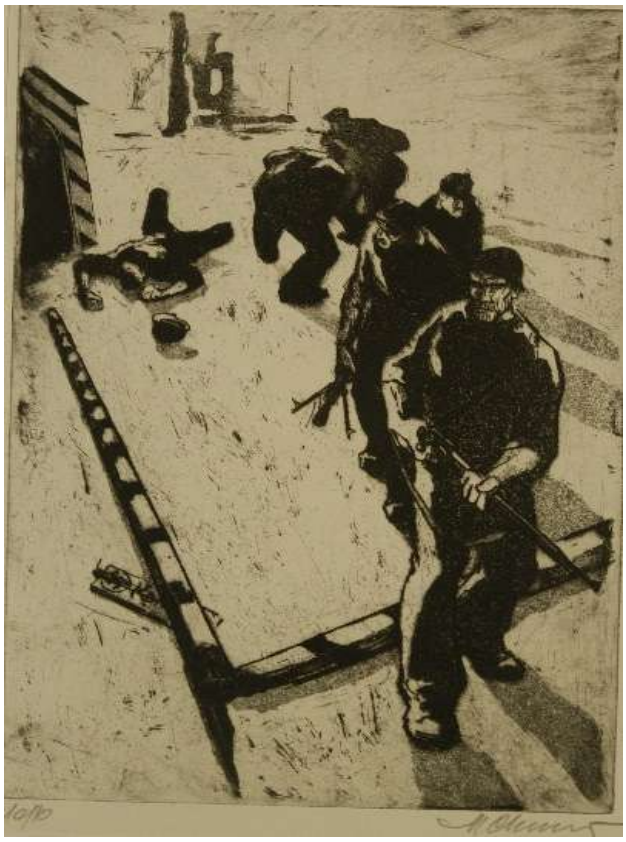

Fig. 2. GR.535. Marcel Chirnoagă – Partizani (acvantinta 320/225 mm)

Fig. 3. GR.559. Guttman Hary – Partizan (litografie 450/350 mm)

Fig. 4. GR.2363. Fred Micos – Coloană de partizani (acvaforte 500/400 mm)

Partizanul Filimon Sârbu

Condamnat la moarte și executat la Jilava în 19 iulie 1941, Filimon Sârbu trece drept primul comunist mort după intrarea României în războiul cu Uniunea Sovietică. Săracă în eroi, istoria Partidului Comunist din România și-a însușit finalul tragic al tânărului de 24 de ani, așezându-l, alături de Vasile Roaită, Ilie Pintilie, Donca Simo, Olga Bancic, în galeria „martirilor pentru cauza clasei muncitoare". Fabricarea „mitului" Filimon Sârbu a început chiar din 1945: „Filimon Sârbu, primul patriot român, asasinat de gloanțele românești, întruchipează astfel lupta poporului român, năzuințele sale și dușmănia împotriva cotropitorilor nemți".

La ora 9:30, cinci tineri în frunte cu Filimon Sârbu s-au întâlnit pe plaja Modern din Mamaia. La această ședință conspirativă, scria șeful Biroului Siguranței din Constanța în adresa către Curtea Marțială de pe lângă Corpul II Armată, Filimon Sârbu a căutat să determine pe ceilalți participanți ca în caz de bombardament să facă semnalizări prin întreruperea și reaprinderea curentului de la uzina electrică[5].

I.C. Frimu, primul martir

Pe 13/26 decembrie 1918, a avut loc o mare manifestație socialistă a muncitorilor din București, organizatori ai acesteia fiind agentul bolșevic Cristian Racovski, tipografii Iancu Luchwig și Sami Steinberg, cizmarul Marcus Iancu, corectorul Marcel Blumenfeld, Ilie Moscovici, I.C. Frimu, Gheorghe Cristescu, D. Pop și alții.

Ion Costache Frimu (n. 4/16 oct. 1871, Bârzești, jud. Vaslui - d. 19 feb. 1919, Văcărești) militant socialist și fruntaș al *Partidului Social-Democrat*, a murit în urma bătăilor suferite în închisoare, ca urmare a participării sale la *manifestațiile muncitorilor tipografi din decembrie 1918*[6].

București, 9/22 februarie 1919 – Necrolog închinat trecerii la cele veșnice a fruntașului I.C. Frimu, care, deși bolnav de tifos, a participat la încăierările dintre muncitori și forțele de ordine la Clubul Socialist din capitală: „Epidemia, care a secerat mii de vieți, l'a luat și pe dânsul din rândurile noastre și zadarnic ar fi să mai aducem cuiva învinuiri"[7].

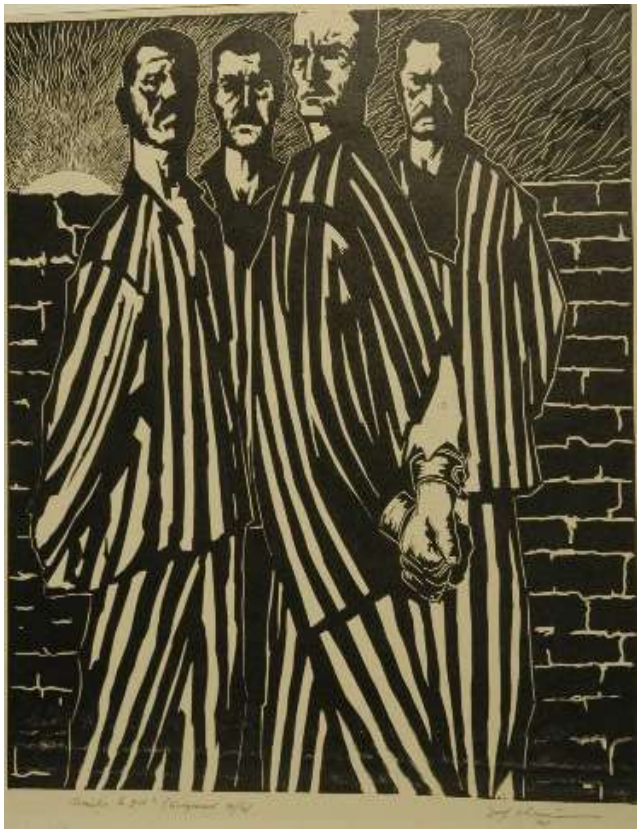

Fig. 5. GR.568. Iulian Olariu – Execuție în zori (linogravură 480/420 mm)

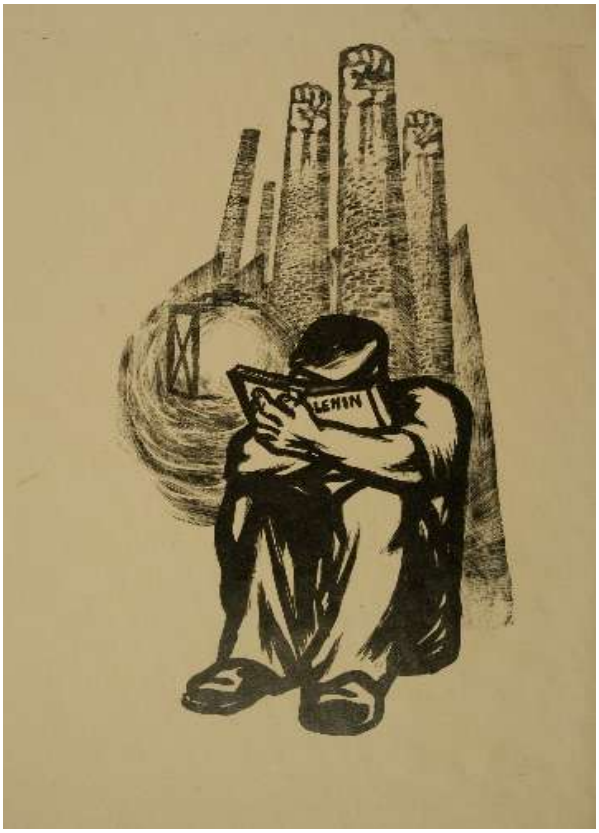

Fig. 6. GR.547. Bardocz Ludovic – 1921 (litografie 470/260 mm)

[5] *Filimon Sârbu*, în *Eroi şi martiri ai luptei pentru bună starea poporului român*, Editura Apărării Patriotice, București, 1945, p. 37.
[6] https://www.unitischimbam.ro/ion-c-frimu-1871-1919/
[7] *Înmormântarea lui Frimu*, în *Dimineața*, nr. 4611, din 11 februarie 1919, București, p. 1.

Fig. 7. GR.2324. Cizek Olga – I.C. Frimu (gravură în lemn 500/1000 mm)

Fig. 8. GR.525. Natalia Matei Teodorescu – Greviștii (xilogravură în culori 460/695 mm)

Grevele din Valea Jiului

Sibiu-Petroșani, 21 ianuarie/4 februarie 1919 – Comunicat al Consiliului Dirigent al Transilvaniei cu privire la insurecția armată declanșată, sub pretextul grevei, de muncitorii mineri maghiari împotriva detașamentelor militare române staționate la Lupeni și Vulcan, fiind nevoie de intervenția ministrului social-democrat al Muncii, Ion Flueraș, pentru a-i lămuri pe ceilalți lucrători asupra provocărilor iredentiste.

„În noaptea de 20 spre 21 ianuarie, st. n., cinci până la șapte sute de muncitori din Vulcan și Lupeni, înarmați cu puști, mitraliere, bombe de mână și bombe de dinamită, au atacat trupele românești.

Grație prevederii și prezenței de spirit a comandantului armatei, numărul victimelor este neînsemnat. După o ciocnire de câteva ore, muncitorii s'au predat și au fost dezarmați. Conducătorii mișcării au fost dați pe mâna Curții marțiale”[8].

Sibiu, 23 martie 1919 – Rezumatul conferinței minerilor, desfășurată la Centrala social-democrată din Sibiu, unde fruntașul Iosf Jumanca a făcut apel la unitatea muncitorească, grav afectată de refuzul muncitorilor de etnie maghiară de a recunoaște unirea Transilvaniei cu România și implicit să solicite dezafilierea sindicatelor miniere dela Centrala din Budapesta și aderarea la cea din Sibiu, unii dintre delegații etnicilor maghiari, înțelegând perceptele internaționalismului proletar, spunând că nu-i afectează apartenența Transilvaniei, ci doar ca statul român să le asigure aceleași mijloace de trai pe care le asigura statul maghiar, iar alții abținându-se să voteze rezoluția finală a conferinței.

„*Tovarășul Dumitru Gânju*: Arată necesitatea organizaţiei şi spune că muncitorii trebuie să fie uniţi, căci altfel uşor se poate întâmpla ca muncitorii maghiari să fie înlocuiţi de români, cari sunt mai modești în pretenţii şi lucrează mai ieftin şi ştiţi că capitalul nu cunoaște naţiune, numai putere de muncă ieftină”[9].

Valea Jiului, 1921

Iscroni-Petroșani (Valea Jiului), 7-8 mai 1921 – Cronica acțiunii desfășurate de organele Siguranței din Petroșani pentru destructurarea unei organizații iredentiste și comuniste din Valea Jiului, condusă de groful Maderspach Viktor din Iscroni, care urmărea provocarea unor acțiuni teroriste armate în regiune care să determine intervenția forțelor românești de ordine și, ca urmare, subminarea statutului politico-teritorial al Transilvaniei, pe această cale. (*Graiul muncitorimei*, nr. 5, din 15 mai 1921, Petroșani).

„Condamnați în absență: locotenent Terstyánsky la moarte; Agostonyi Varga Andrei, Micola Zoltán, Marvay Pál Ibrányi, Szabó József, Barna Gábor, dr. Fogarási, Rádnoffay, Szöllösi, Mészáros, Köver Lajos,

[8] *Dimineața*, nr. 4590, din 21 ianuarie 1919, București, p. 1.
[9] *Adevărul*, nr. 12, din 24 martie/6 aprilie 1919, Sibiu, p. 3-4.

Neogrády Gyula, Péter Béla, Farkasné, Fuchs, Kovács János, Buchler Lajos, Seitler, Gros Pál, Szaplonczai și Reiber Beni la muncă silnică pe viață. Dintre cei prezenți au fost condamnați: Tamás Bandi la 15 ani de muncă silnică, Sándor Imre la 6 ani, Zacher Béla, Soltész László, dr. Imecs, dr. Csernáth Harsanyi la 5 ani; Kovács János sublocotenent la 8 ani muncă silnică. Ceilalți au fost achitați”[10].

Fig. 9. GR.555. Vasile Dobrian – Greva (linogravură 532/415 mm)

Fig. 10. GR.2366. Wanda Mihuleac – Pentru o lume mai demnă de noi (gravură în lemn 1500/850 mm)

Valea Jiului, 1929

Lupeni (județul Hunedoara), 6 august 1929 – Corespondență de presă în legătură cu conflictul de muncă inițiat de sindicatul independent împotriva patronatului liberal al minelor din Lupeni, dispută dezvoltată apoi de sindicatul unitar, care a și declanșat greva, acțiune la care s-au angrenat 3.000 de muncitori, aceștia pătrunzând în incinta uzinei electrice a complexului minier și decuplând alimentarea cu energie a galeriilor, care riscau să fie inundate, măsură care a determinat autoritățile să mobilizeze efective militare în oraș pentru zădărnicirea grevei, iar soldații au deschis foc de armă asupra greviștilor.

„Greviștii s-au dus apoi la uzina electrică, somând pe șeful uzinei, anume Radu, să înceteze lucrul. Acesta, refuzând – știa că prin nefuncționarea uzinei s-ar periclita viețile lucrătorilor din mine, care vor fi la rândul lor distruse, pompele de apă și ventilatoarele neavând cum activa – a fost grav maltratat. Domnul Radu a primit câteva lovituri de cuțit și, în stare disperată, a fost transportat la spital. Sunt puține speranțe că va scăpa cu viață”.

[10] *Gazeta Aradului*, nr. 88, din 13 octombrie 1921, Arad, p. 2.

Fig. 11. GR.548. Bardocz Ludovic – Lupeni 1929 (litografie 350/260 mm)

Fig. 12. GR.567. Iulian Olariu – Pregătirea grevei (linogravură 455/425 mm)

Atelierele C.F.R. Grivița, 1933

București, 17 februarie 1933 – Cronica evenimentelor ocazionate de greva muncitorilor de la Atelierele „Grivița" C.F.R. din București, desfășurate în cursul zilei și nopții de 16 februarie 1933, intervenția forțelor jandarmeriei și ale armatei, riposta lucrătorilor cu obiecte contondente și focuri de armă și victimele rezultate în urma încăierărilor petrecute.

Fig. 13. GR.519. Deak Francisc – În curtea Atelierelor C.F.R. (linogravură 434/864 mm)

„Cei patru mii de lucrători, care au declarat ieri dimineață grevă, au stat baricadați în ateliere și în curtea atelierelor Grivița mai bine de 24 de ore. Pe la orele 2 după-amiază, au început să sosească familiile calor baricadați, ca să le aducă de mâncare, dar jandarmii n-au permis intrarea nimănui. După relațiile autorităților, cei care voiau să intre înăuntru, au început să huiduiască pe jandarmi și să arunce cu pietre și cu drugi de fier. S-au tras chiar și câteva focuri de revolver asupra armatei, fiind răniți un sergent de jandarmi și un maior. Atunci autoritățile au răspuns cu o salvă de mitralieră trasă în aer”.

„Totuși, situația a rămas neschimbată în tot cursul după-amiezii. De o parte se afla mulțimea greviștilor, iar de altă parte, în stradă, echipele de schimb, familiile celor închiși și numeroși curioși. Pe la orele 7, autoritățile au dat ordin să se evacueze strada. Atunci s-a născut o nouă încăierare. S-a tras o salvă în aer și mulțimea s-a risipit îngrozită. Până la orele 8, piața din fața atelierelor a fost complet evacuată. Aceasta nu s-a făcut însă fără vărsare de sânge. Autoritățile spun că s-au tras focuri de revolver și din rândurile muncitorilor. Oricum ar fi, au fost mai mulți răniți care s-au pansat pe la farmacii sau pe la spitale.

Fig. 14. GR.575. Traian Văsâi – Fraternizarea cu greviștii (litografie 410/430 mm)

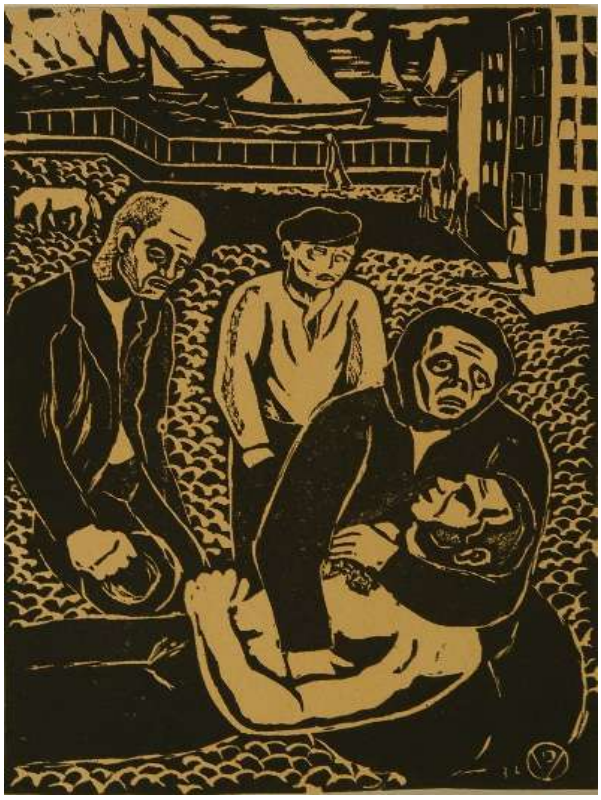

Fig. 15. GR.1353. Vasile Dobrian – Moartea grevistului (linogravură 240/170 mm)

Fig. 16. GR.546. Bardocz Ludovic – Grivița (litografie 480/215 mm)

La orele 8, atelierele au fost trecute în stăpânirea armatei. Unii dintre capii autorităților au fost de părere ca atelierele să fie evacuate în cursul nopții, alții spuneau însă să se aștepte până dimineața. La orele 9 și jumătate a sosit domnul colonel Gabriel Marinescu, prefectul poliției. Domnia sa a fost înconjurat de

echipa de schimb, ce se adunase iarăși în stradă. Numai păzit de jandarmi și agenți cu arma în mână, a reușit să se urce din nou în mașină și să se întoarcă la prefectură. Incidentele au continuat în tot cursul nopții”.

„În fine, după o ultimă somație, s-a tras primul foc de arme. Au căzut mai mult răniți și un mort. Autoritățile spun că și lucrătorii au făcut uz de arme, trăgând cu revolvere asupra armatei. Domnul colonel Hotineanu, comisar regal, ar fi scăpat ca prin minune, având mantaua perforată de un glonț. La scurt timp s-a tras și a doua salvă, care a doborât și alți câțiva muncitori. Canonada aceasta a durat mai bine de un sfert de oră, după care trupele s-au putut apropia de porți, deschizându-le și pătrunzând în curtea atelierelor.

Pe la orele 7 și jumătate, aproape toți greviștii s-au predat. Predarea s-a făcut în halele atelierelor. Greviștii erau trecuți prin rândurile soldaților, scoși afară în stradă, urcați în numeroasele autobuse, cu care fuseseră aduse trupele, și transportați la prefectura poliției. Aici se va cerceta în primul rând cine este cel care l-a împușcat pe gardianul public Chriță Ion.

O nouă știre, din sursă oficială C.F.R., arată că numărul lucrătorilor morți este de patru, iar al răniților de 12. Toți răniții au fost transportați și internați la spitalul Witing.

Dintre cei 12 răniți, Pop Dumitru se află în agonie, iar Olteanu Gheorghe este în stare extrem de gravă, având o plagă în abdomen.

La ora 10, armata a pus completă stăpânire pe ateliere. Afară de cei 12 răniți internați la spitalul Witing, mai sunt alți 12 răniți la spitalul Filantropia”.

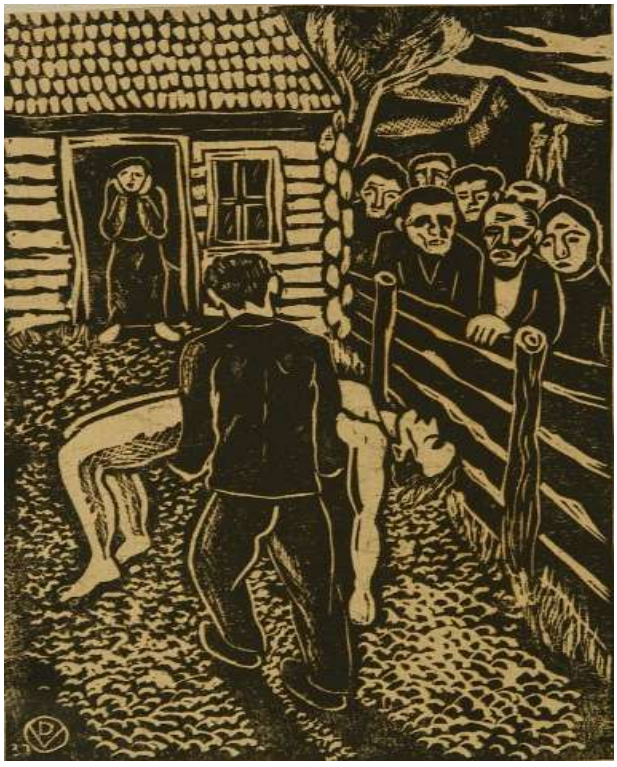

Fig. 17. GR.1354. Vasile Dobrian – Moartea grevistului (linogravură 230/162 mm)

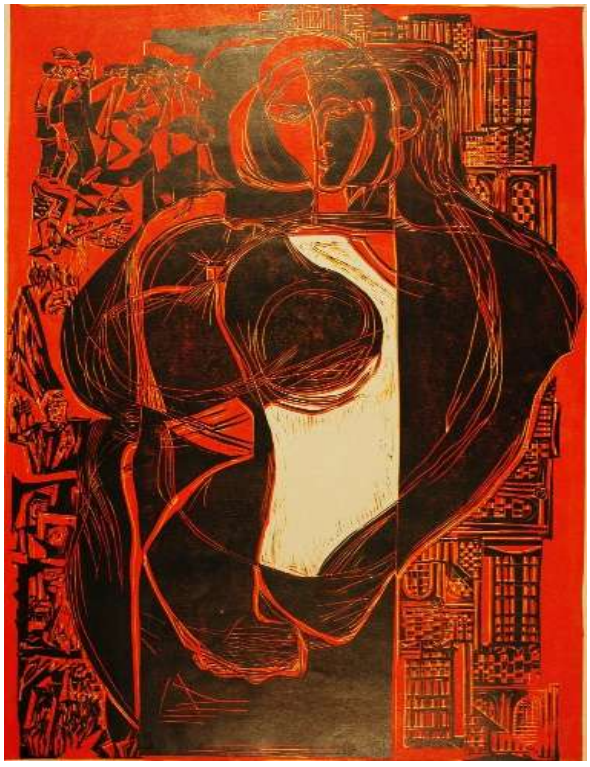

Fig. 18. GR.5139. Mariana Popa – Grivița 1933 (linogravură 1000/700 mm)

Cazul eroului U.T.C. Vasile Roaită

Răniții internați la diverse spitale

1. „Mitică Vasilescu, 23 ani, tinichigiu, str. colonel M. Ghica 205, piciorul stâng;
2. Enache Trandafir, 26 ani, mecanic, str. Gheorghe D. Filip 7, piciorul drept;
3. Bâznea Nicolae, 17 ani, str. Mureș 41, coapsa stângă;
4. Constantin Codreanu, 50 ani, nichelator, str. Lainici 52, brațul și antebrațul drept;
5. Fătu Pavel, 37 ani, ajustor, prelungirea Giulești 82, coapsa dreaptă;
6. *Roaită Vasile, 19 ani, practicant, str. colonel Iacobini 7, piciorul stâng*;
7. Jianu D. Dumitru, 33 ani, hamal, piața Matache Măcelaru, gamba stângă;
8. Tarală Mihail, 30 ani, monteur, str. Mitică Rădulescu 25, gamba stângă;
9. Dup Ioan, 17 ani, monteur, str. Virgil Pleșoianu 2, rănit la cap;
10. Olteanu Gh. Dumitru, 31 ani, hamal, str. Prunari 16, rănit în abdomen;
11. Popescu Gheorghe, 26 ani, fierar, București triaj, ambele coapse;

12.Stancu Ion, 26 ani, lăcătuș, str. Siret mâna stângă;

13.Bontea Octavian, rănit la brațul drept”.

Vasile Roaită a fost unul dintre simbolurile propagandei comuniste din România. Un tânăr muncitor de 19 ani, la Atelierele C.F.R. Grivița, transformat de Gheorghiu-Dej, în zorii comunismului românesc, într-un adevărat erou național.

Comuniștii i-au ticluit o poveste epică, demnă de un scenariu de film dramatic. Tânărul Roaită a murit trăgând sirena pentru a chema muncitorii la luptă. Ba chiar, spuneau poveștile comuniste, muncitorul a murit cu mâna încleștată pe sirenă, ca un simbol al luptei continue pentru drepturi împotriva burgheziei asupritoare.

Motivele care l-au împins pe Ceaușescu să-l scoată pe Roaită din mitologia comunistă au fost un zvon despre care se spune că ar fi susținut de documente de arhivă. Mai precis, acela că Vasile Roaită nu numai că nu a tras nicio sirenă, în mod eroic, dar ar fi fost chiar om al Siguranței. Cel care a făcut, cu adevărat, acest lucru a fost un alt tânăr muncitor. Se numea Constantin Negrea și avea la aceea dată 21 de ani[11].

Închisorile politice

În anul 2010, timișoreanul Kornis Géza mărturisea că n-a fost comunist, dar că fost arestat în anul 1939 pentru apartenența sa la „mișcarea antifascistă”, la care aderase ca ripostă la politica antisemită adoptată de guvernele burgheze.

El povestește că pe timpul instrumentării dosarului său, organele polițienești din Timișoara l-au maltratat pentru a-l determina să-și recunoască implicarea în activități comuniste și pentru a obține informații legate de organizațiile în care ar fi activat.

„Am fost arestat, închis la poliție și schingiuit. M-au legat cu capul în jos și am fost bătut în tălpi până s-au umflat. Mă puneau apoi cu picioarele în apă rece, iar în ziua următoare reluau bătaia și chinul. Am fost amenințat cu revolverul, pentru a mă constrânge să recunosc o activitate ilegală și să-i denunț pe cei cu care aveam legături”[12].

Fig. 19. GR.574. Traian Văsâi – Interogatoriul (litografie 390/220 mm)

Fig. 20. GR.1151. Leon Alex – Procurorul (litografie pe hârtie 285/210 mm)

[11] Cosmin Pătrașcu Zamfirache, *Adevăratul Vasile Roaită. Care este povestea reală a „eroului comunist” mort cu mâna pe sirenă în 1933*, în „Adevărul”, din 21 aprilie 2023.

[12] Ștefan Both, *A murit Géza Kornis, unul dintre ultimii supraviețuitori ai Holocaustului din Transnistria sub regimul Antonescian*, în „Adevărul”, din 29 septembrie 2019.

Fig. 22. GR.6730. Feszt László – În ilegalitate

Fig. 21. GR.2348. Kopacz Maria – Interogatoriul (acvatinta 490/520 mm)

Spre deosebire de criticile și denunțurile formulate, pe cale petiționară sau prin presa ilegală, de către fruntașii comuniști la adresa regimului penitenciar „inuman" întreținut de către guvernele burgheze, tânărul ilegalist hunedorean Matei Gall (*Gáll Matyás*) oferă însă referințe pozitive.

Nici el nu aparținea lumii proletare, părinții îi erau prosperi oameni de afaceri în Deva, membri onorabili ai comunității mozaice neologe din oraș, care s-au îngrijit să-i asigure o educație bună, însă spiritul de frondă îndreptat împotriva planurilor părintești l-a apropiat de mișcarea comunistă, pe care a cunoscut-o în colonia muncitorilor textiliști din Lugoj, orașul în care-l instalaseră părinții spre a învăța o meserie și totodată pentru a-l îndepărta de focarul marxist hunedorean.

În septembrie 1940 Matei Gall a intrat vizorul Siguranței, în contextul unei anunțate vizite a regelui Mihai la Deva, când organele de ordine i-au verificat pe toți suspecții bănuiți de afinități comuniste, le-au percheziționat domiciliile și i-au invitat la sediul Poliției pentru declarații.

„Inițial, m-au ţinut doar o noapte la sediul Poliţiei legionare, care tocmai se organiza. Au făcut o percheziţie la mine acasă şi mi-au dat drumul. Nu m-au brutalizat..

În noiembrie 1940 însă, ne-au arestat pe toţi cei care am avut legături cu Grün: pe mine, pe o unguroaică la care stătea şi pe un avocat din Deva. Ne-au dus la Siguranţa din Timişoara, ne instrumentaseră dosarul. Nici aici nu au fost violenţi"[13].

Internat în temnița de la Caransebeș, cu o condamnare de trei ani, aici a dat față cu „legendele" comunismului românesc, precum Gheorghe Gheorghiu-Dej, Emil Bodnăraș, Chivu Stoica, Avram Goldenberg (*A.G. Vaida*) etc., dar și cu tânărul Nicolae Ceaușescu, cu toții organizați într-o structură comunistă penitenciară, întocmită după o ierarhie și o disciplină internă foarte stricte.

„Dej, unul dintre puţinii care umbla în haine vărgate, era perceput drept lider. Mi-a făcut atunci impresie de om moderat şi inteligent nativ. Bodnăraş avea un regim special, privilegiat, lucra la birourile închisorii".

„Aveam şi o bibliotecă de vreo 3.000 de volume, cumpărate de familiile deţinuţilor la indicaţia partidului. Aveam şi ateliere, unde se făceau diverse obiecte care erau vândute afară. Banii îi gestiona partidul, care dădeau fiecăruia, în afară de masa primită de la puşcărie, ceva pâine, mămăligă, slănină sau brânză în plus.

Dacă primeai pachet de acasă, reţineai doar o parte, restul mergea la comun. Aveam un bucătar, deţinut comunist, care lucra doar pentru noi.

Opţional, puteai să munceşti la construcţia unui aeroport militar. Eu am vrut, ieşeam la aer, primeam mai multă mâncare pe chestia asta, dar tot trebuia să o împart cu ceilalţi.

[13] Vladimir Tismăneanu, *Înfrângerea unui idealist: Matei Gall și secta comunistă*, 31 mai 2009.

Fig. 23. GR.566. Matyas Iosif – Ilustraţie la poemul „Lumina Doftanei” (linogravură 440/278 mm)

Fig. 24. GR.536. Marcel Chirnoagă – Greva foamei (acvantinta 320/216 mm)

Gardienii erau de treabă, nici nu ridicau tonul la noi. Zilnic primeam trei exemplare din ziarul Universul, care circulau. În anii ’30, directorul Dumitrescu de la Caransebeş a ajuns şef peste toate puşcăriile, se împrietenise cu Dej. Era înţeles cu Dej ca, în eventualitatea în care voiau să ne ia nemţii, să ne ajute să evadăm şi să ne ascundă în Apuseni. Croitorii, zugravii şi dulgherii noştri îi lucrau pe gratis”[14].

Fig. 25. GR.1800. Nistor Coita – Evocare (gravură în metal 565/745 mm)

[14] *Ibidem.*

Fig. 26. GR.591. Vasile Pintea – Eliberarea (xilogravură 500/330 mm)

Fig. 27. GR.2381. Mariana Popa – Doftana (linogravură 400/700 mm)

Lagărul Vapniarka (Transnistria)

Ultimul director al lagărului de la Vapniarka, al patrulea, pe care l-a cunoscut deținutul comunist Matei Gall înainte de a fi transferat în temnița de la Râbnița, a fost maiorul de jandarmi Sabin Motora. Numit director în luna mai 1943, el s-a îngrijit ca deținuților să li se îmbunătățească traiul, le-a permis să-și organizeze viața religioasă și activitățile culturale și le-a impus gardienilor să se poarte omenește cu ei.

În noiembrie 1943, când s-a ordonat evacuarea deținuților spre est și predarea lor în mâinile autoritățile germane, Motora a încălcat cu bună știință dispoziția și i-a transferat cu trenul înspre sud, în lagărul de la Grasulovo (azi Velika Mikhailivka), unde el va funcționa pe mai departe ca director.

Și aici s-a purtat bine cu internații, le-a îngăduit să-și organizeze o cantină, să cultive grădina din afara lagărului, să-și procure hrană suplimentară din localitate, să primească pachete și ajutoare bănești de la rude și de la organizațiile umanitare.

„Motora e un Schindler român – apreciază fostul deținut Matei Gall – În timp ce la Râbnița, unde ajusesem eu, a fost un masacru, la Vapniarka Motora i-a salvat pe oameni. Când au venit kalmucii din Waffen SS să-i omoare, el le-a zis să revină într-o oră. În timpul ăsta i-a scos din lagăr pe cei 600 de oameni care mai erau acolo şi i-a trecut peste Nistru. I-a salvat de la moarte sigură”[15].

Fig. 28. GR.590. Mircea Bălău – Revoluția victorioasă (linogravură 230/200 mm)

[15] *Ibidem*.

Concluzii

După 1945, penuria de figuri marcante, dublată implicit şi de sărăcia evenimentelor majore menite să marcheze vocaţia revoluţionară a mişcării comuniste, a determinat conducerea partidului să purceadă la elaborarea unor serii de lucrări monografice al căror conţinut trebuia să creeze în conştiinţa generală imaginea epopeică a parcursului istoric străbătut de comunişti până la preluarea puterii în stat.

Istoriografia astfel alcătuită va fi împânzită cu sedii provizorii, case conspirative, tainiţe, ascunzători şi tipografii ilegale în jurul cărora mişună o lume subterană, populată cu activişti de profesie ce se bucură de sprijinul unei pleiade de rude, sponsori, gazde, dactilografe, şoferi, curieri şi simpli simpatizanţi ai mişcării

Martirilor comunişti le va fi rezervat un loc privilegiat în pateonul propriu al mişcării, li se vor confecţiona biografii noi, elogioase, dar mistificate după tiparul deja consacrat în literatura sovietică. Alături de ei vor fi plasaţii eroii în viaţă, întotdeauna selectaţi din suprastructura de moment a partidului, cei care, prin pilda sacrificiilor asumate sub regimurile anterioare, trebuiau să servească drept modele de conduită morală întregii societăţi şi în special tinerelor generaţii.

Ocultarea intenţionată a realităţilor istorice, după 1945, a stârnit un efect mimetic în sânul masei de simpatizanţi ai mişcării ale cărei rânduri creşteau de la o zi la alta. Fiecare individ, care de-a lungul existenţei sale avuse, în vreun fel sau altul, o cât de mică tangenţă cu subterana comunistă, era acum tentat să-şi fabrice propria legendă revoluţionară, mânat de dorinţa de a ocupa o poziţie mai bună în cadrul noii ierarhii postbelice. Fenomenul a condus în cele din urmă la explozia numărului de ilegalişti „recunoscuţi” post-factum[16].

[16] Alex Mihai Stoenescu, *Cum a fost inventat Vasile Roaită*, în „Historia”, din 15 decembrie 2013.

ETNOGRAFIE

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.39

REPERE IDENTITARE ALE CULTURII POPULARE

Vasile TODINCA*

IDENTITY MARKS OF FOLK CULTURE

ABSTRACT

This work seeks to address the organic legitimacy of popular culture, which is rooted in the human factor—strongly shaped by a relationship with the natural world that ensures a propensity toward the primary elements of the universe. In this universe of folk culture, we find neither ruptures between humanity and the cosmic world nor distances; here we witness a dance of communions in which the cosmic order, society, the animal and plant worlds, the transcendent, and, of course, the individual are united through the containment or dissolution of contradictions, disappointments, and claims. Here, things follow their own order—not a random one, but a causal one governed by necessity. For this reason, traditional art is increasingly sought after by contemporary culture and scholarship as the source of a system of values marked by remarkable originality and authenticity, intended to foster a more comprehensive openness toward humanity and the world. Furthermore, we would say that traditional culture, through its traditions, serves as a permanent source for mainstream culture and other cultural value systems.

Keywords: traditional culture, markers of identity, authenticity of folk culture, folk art

În cadrul cercetărilor actuale privind cultura populară, un aport deosebit își aduc discipline precum sociologia, în special cea rurală, psihologia socială, antropologia culturală și, desigur, etnografia și etnologia, existând astfel o vădită preocupare pentru integrarea culturii populare într-o analiză teoretică de moment și perspectivă. Faptul este relevat pe de o parte de substanța ei ideatică multiplă, care încă mai există, iar pe de altă parte de surprinzătoare modalități de a înțelege lumea și devenirea vieții umane din lumea satului.

Disciplinele sociale complementare, de interferență sau cele de graniță acordă din ce în ce mai mult un loc tot mai important variabilelor culturii populare, menite a da o explicație generalizatoare, substanțială despre modul cum și-a reprezentat „Măria sa Țăranul" lumea înconjurătoare și viața. Aceste variabile se referă la simbolurile și tradițiile culturii populare, moravurile, mentalitățile, datinile și obiceiurile omului satului, la riturile care le compun, alături de înțelepciunea tezaurizată în proverbe, în legende și povestiri, în istorioare și pilde. Rezultatele acestor investigații caută să stabilească locul și rolul pe care-l joacă cultura populară în sistemul valorilor culturale, considerându-se că ea reprezintă cea dintâi cultură a unui popor, fie că e vorba de creații materiale sau spirituale.

Dintr-o altă perspectivă, creația populară este tot mai des solicitată de cultura și cunoașterea contemporane, ca izvorul unui sistem de valori de o marcantă originalitate și autenticitate, menit a crea o deschidere mai cuprinzătoare spre om și lume. Mai mult, am spune că cultura populară, prin tradițiile sale, se constituie ca o sursă permanentă pentru cultura majoră sau alte sisteme culturale de valori. În fața unor curente de gândire precum existențialismul, psihanaliza etc., care au pus în dezbatere concepte și noțiuni care dizolvă puterile eului, le neantizează, pe baza unui principiu după care lumea în genere și lumea eului sunt fatal condamnate, cultura populară, prin tradițiile sale, se constituie ca o sursă permanentă de viață, cu deschideri largi, programatice spre om, societate și natură. Din această perspectivă, starea critică pe care o traversează societatea contemporană poate fi și rezultatul unei insuficiente cunoașteri și folosiri a tradițiilor în scopul familiarizării tinerei generații cu asemenea creații. Credem că mai degrabă asistăm, după cum remarca și Vasile Vetișanu, la o criză de înțelepciune materializată prin abaterea cercetărilor actuale de la cunoașterea rolului factorilor originari, așa cum apar aceștia structurați în universul material și spiritual al culturii populare, create de popor, și izolarea sporadică a creației acestora din preocupările majore ale culturii contemporane[1]. Raționamentul merge mai departe, întrucât sunt voci care consideră că nu există un sistem de gândire în creația populară, ci doar „rudimente de gândire" sau „începuturi ale unei gândiri". Ca atare, cultura populară a fost considerată numai o treaptă și încă nu cea hotărâtoare pentru o gândire sistemică, orientată de concepte și silogisme adecvate. Considerăm că pe această linie se înscrie și

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: todinca_vasile@yahoo.com

[1] Vasile Vetișanu, *Deschideri filosofice în cultura tradițională*, Editura. Eminescu, București 1989, p. 7-8.

concepția filosofului Lucian Baga, care angajează un discurs în termenii raportului *cultură minoră-cultură majoră*. Pentru Blaga, *cultura majoră* e un produs tipic al orașului; ea se înalță pe temeiul culturii minore și pare a fi o distilare, decantare a acesteia. Cele două culturi au existență paralelă; valoric, ele sunt pe același plan; ca atare, una nu a determinat-o pe cealaltă[2]. În realitate, considerăm că se urmărește doar evaluarea fundamentului culturii populare în strictă joncțiune cu valorile creației individuale, care ar contribui la elaborarea unei viziuni despre lume și viață. Ca atare, în acest demers, cultura populară ar deține doar o prioritate de ordin istoric, constituind și o premisă necesară oricărei elaborări de sinteză.Trebuie spus că *nestemata cultură populară*, faţă de *cultura individuală*, s-a întemeiat pe o statornică experienţă de viaţă comunitară verificată de şirul generaţiilor, şi de aceea nesupusă fluctuaţiilor şi stărilor pasagere.

Păstrarea organicității și originalității culturii populare s-a datorat unui complex de factori, între care factorul uman, puternic marcat de o relație cu lumea naturii, fapt care asigură „o propensiune spre elementele primare ale universului”[3]. În acest univers al culturii populare nu gasim rupturi între om şi lumea cosmică, nici distanţe, aici asistăm la „o horă a comuniunilor în care se prind natura cosmică, societatea, lumea animală şi vegetală, transcendentul şi desigur individul prin contenirea sau topirea contradicţiilor, decepţiilor, revendicărilor”[4]. Aici lucrurile au rânduiala lor, nu una întâmplătoare ci una cauzală sub imperiul necesităţii, faptul s-ar datora spune Vasile Băncilă, „plinătății spirituale a realității, a prezenţei sensului providenţial în lucruri, astfel lumea în care trăim nu este un haos, ci o casă cu rost”[5]. Dialectica spontană în care e concepută ordinea cosmică a lucrurilor, în cultura populară presupune, existenţa unei determinări continuie, determinare ce consacră o imagine conservativă, în sensul că existenţa nu cunoaşte destrămarea, neantul, ci numai legi proprii de dezvoltare.

Această notă de originalitate și universalitate a concepției și creației populare este dată de faptul că ea nu pornește de la un model consacrat din care să se inspire, indiferent dacă e vorba de creații spirituale sau materiale. Ea a consolidat în evoluția ei elementele originare, lărgind sistemul de referință asupra lumii în genere, stabilind relații complementare cu celelalte domenii, de la etnografie și etnologie la sociologie și antropologie, spre filosofie și metafizică.

În opinia multor cercetători contemporani ai domeniului, descoperirea modernă a tradițiilor culturii populare nu înseamnă nicidecum întoarcerea la trecut, nici o simplă evaziune romantică sau paseistă, ci un efort de sinteză, de înscriere a valorilor create în trecut într-un mod nou de a gândi despre lume. De aci şi de aceea, înţelesul real al legăturii cu tradiţia nu se reduce la inventarierea elementelor ei, ci presupune găsirea unei identităţi în felul de a gândi şi a interpreta lumea[6].

Din multitudinea problemelor ce vizează cercetarea științifică a realității sociale în general, a celei etnologice în special, una, credem, că reprezintă nodul gordian – calitatea cercetătorului și *obiectivitatea cu care tratează investigarea*. După unii specialiști în probleme de metodologie, descifrarea realității etnologice trebuie să fie exclusiv apanajul cercetătorului de specialitate[7]. Cine nu este de acord cu o asemenea direcție sănătoasă, dar cu amendamentul ca aceasta să nu se transforme într-un „elitism axiologic”, care să nu mai țină cont de specificul subiectului cunoașterii socio-umane. Aceasta în condițiile în care subiectul cunoașterii poate fi constituit nu numai din cercetători de profesie, ci și din „factorul uman” (deseori liderii acestuia) implicat în acțiunea existențială. De asemenea, literatura de specialitate semnalează mai multe poziții epistemologice cu privire la situația cercetătorului. Astfel, vom găsi cercetători în ipostaza de participant integral, participant ca observator, observator ca participant[8].

La ora actuală, cercetarea sociologică, istorică, antropologică și, nu în ultimul rând, etnofolclorică se află într-o perioadă de *marasm* (decădere morală) după unii lideri politici care au mari îndoieli legate de rolul cercetării, mai ales al celei teoretice. Ei spun că dacă din minţile şi mâinile noastre nu ies produse practice, vandabile, atunci nu suntem utili. În discursul său cu prilejul lansării ediției revizuite și adăugite a antologiei *Școala Ardeleană. Antologie de texte (1743–1830)* (vol. I–IV), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române, îi avertiza pe acești *„imaturi ai istoriei”*, arătând că dacă cineva se îndoiește de valoarea cercetării teoretice, atunci înseamnă că ar trebui să ne întoarcem cu toții în peșteri, să ne întrebăm din nou ce ne aduce ziua de mâine și să revenim la vânătoarea cu arcuri și săgeți. A pune sub semnul întrebării cercetarea teoretică înseamnă a ne coborî pe scara civilizației. Mai mult, domnia sa arăta că

[2] Lucian Blaga, *Trilogia culturii* în Opere filosofice, vol. IX, Editura Minerva, București,1985, p. 335-349.
[3] *Ibidem*, p. 10.
[4] Vasile Băncilă, *Duhul sărbătorii*, Editura Anastasia, București, 1996, p. 67.
[5] *Ibidem*, p. 69.
[6] Vasile Vetişanu, *op.cit*, p. 14.
[7] H.H. Stahl, *Eseuri critice*, Editura Minerva, București,1983, p. 104-105.
[8] Achim Mihu, *Meandrele adevărului*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 208.

oamenii din cercetare nu trebuie să fie prezenți opt ore la birou doar ca să fie văzuți de director, ci trebuie să lucreze acolo unde se află informația: în arhive, în biblioteci, în muzee[9].

Când este vorba de cercetarea culturii populare, nu poate fi vorba de un obiect exterior pe care cercetătorul să-l ocolească sau să-l reflecte indiferent, dar, în opinia lui H.H. Stahl, cunoașterea acestui tip de cultură nu poate fi făcută numai de către orășeni, aceștia fiind singurii care posedă „metodologia cercetării științifice" și, colindând satele, sunt singurii care pot oferi date de nădejde despre el[10]. Excluderea cu bună-știință a celorlalți de la investigarea culturii populare ni se pare un elogiu adus „sociologismului vulgar". Sigur, se poate stabili o oarecare similitudine între poziția sa și punctul de vedere al lui K. Mannheim, acesta afirmând că numai intelectualii debarasați de orice interese de grup pot și sunt capabili să ofere cunoștințe autentice despre viața socio-umană. De aici, însă, până la a-i terfeli, supunându-i unei critici nihiliste, pe L. Blaga, M. Eliade, C. Noica, Romulus Vulcănescu etc.[11], reprezintă cu adevărat o ofensă adusă culturii românești care, prin acești literați, filosofi, a respirat un aer de prospețime, de metafizic, a înregistrat o adevărată "igienă" în toate mădularele ei.

Fără a considera discuția încheiată, ne dorim să nu se ajungă la situații care creează sentimentul familiarității cu fenomenele și faptele culturii populare fără a da și cunoașterea sistemică a acestora, sau, cum se exprimă destul de plastic Hegel, „nu tot ce este familiar este prin aceasta și cunoscut".

*

* *

Demersul unei cercetări etnologice și/sau etnografice despre mirifica lume a satului, despre valorile sale perene are în vedere, pe lângă documentele arhivistice, cu prioritate, acel imens depozitar, pe acei *tăcuți ai istoriei* ce au rămas *captivii oralității*, acele fosile vii despre care Mircea Eliade spunea că reprezintă, prin excelență, „încă o realitate vie". Cercetarea etnografică caută reconstituirea acelei lumi discrete și tăcute, pornind de la realitățile consemnate în documentele vremii, dar și de la cele rămase în memoria locuitorilor satului, atâția câți mai sunt. Dorim să redăm, printr-o examinare atentă, ceea ce are acest univers rural mai de preț, simplitatea, înțelepciunea și spiritul, adică acea chiromanție ascunsă în dosul căreia se aude doina, deschizătoarea unui orizont cu totul particular, plaiul, adică acel orizont înalt, ritmic și indefinit alcătuit din deal și vale[12]. Uităm de multe ori legătura dintre muzică și un anume peisaj, adică dintre un orizont spațial și accentele sufletești pe care „orizontul le dobândește din partea unui destin uman, al unui destin alcătuit din anume duh și din anume sânge, din anume drumuri, din anume suferinți"[13], în detrimentul unei abordări antropologice, a unei documentații de ordin istoric ce caută identificarea de metode prin care să se apropie de masele discrete sub raportul apropierii în scris. Relația dintre orizontul spațial și accentele sufletești, pe care orizontul le dobândește din partea unui destin uman, este revelatoare pentru acești captivi ai oralității[14] ce caută mereu să desțelenească atât pământul, cât și spiritul, transformându-le în ogoare ale orizontului spiritual al satului românesc.

Cu toate că lumea în care etnografia și-a făurit conceptele și s-a format ca disciplină ce tinde spre un statut științific, este pe cale de destructurare și dispariție, cercetarea etnografică este mai vie ca niciodată, judecând după cercetările de teren întreprinse, lista publicațiilor și revistelor ce îi sunt consacrate. Ajunsă pe ultima sută de metri, realitatea rurală a satului tradițional este parcă mai mult supusă cercetării decât în vremurile ei bune, etnografia, și nu numai, căutând să-i smulgă din răsputeri ultimele „rămășițe" ce poartă amprenta tradiționalului.

[9] https://ziarulfaclia.ro/scoala-ardeleana-redescoperita-un-monument-editorial-lansat-la-52-de-ani-de-la-inaugurarea-grupului-statuar/
[10] H.H. Stahl, *op.cit.* p.106.
[11] Claude Karnoouh, *Românii. Tipologie și mentalități*, Editura Humanitas,1990, p. 150-200, H.H. Stahl, *op.cit.*, p. 100, 202-203, 273, 133.
[12] Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, Editura Minerva, București, 1985, p. 191.
[13] *Ibidem*.
[14] Barbu Ștefănescu, *A da glas tăcerilor*, în *Satul bihorean*, Editura Arca, Editura Universității din Oradea, Oradea 2010, p. 7.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.40

VALAHII DIN MORAVIA – INTERFERENȚE VALAHO-SLAVE ÎN RELATAREA UNUI ARTIST FOTOGRAF

Constantin Liviu DEMETER*

THE VLACHS OF MORAVIA – VLACH-SLAVIC CONNECTIONS THROUGH THE LENS OF A PHOTOGRAPHER

ABSTRACT

In 2023, three photographic artists from Oradea went to photograph villages and folk traditions of the Vallachians from Moravia, Czech Republic, as part of a project financed by the Department for Romanians from Everywhere (within the Government of Romania). In this mountainous and well-forested region, shepherds (bača – in the local dialect) and sheep farmers climb the mountains during the spring, and then in the autumn they descend. They still use a few words from the language of the ancient Wallachians, who made cheese (bryndza – in the local dialect). Traditional wooden houses are found at the Open-Air Museum in Roznov pod Radhostem. The presence of the Wallachians with flocks of sheep in the Czech Carpathians also tells us something about themselves, about the local toponymy – the names of localities, names of mountain peaks, or even family names.

Keywords: Carpathian Mountains, Vlachs, transhumance, wooden houses, woolen clothes

În capitala țării noastre, la București, în cadrul Guvernului României funcționează o instituție esențială în apărarea ființei noastre naționale: Departamentul pentru Românii de Pretutindeni. Am putea afirma că obârșia acestei preocupări o găsim în conștiința marilor clasici ai literaturii noastre, Ion Maiorescu, Mihai Eminescu, Teodor Burada sau în operele unor istorici precum Nicolae Iorga, Silviu Dragomir, Ștefan Meteș, atunci când ne referim la comunitățile istorice de români și/sau valahi (vlahi) din afara granițelor actuale ale țării noastre.

În accepțiunea istoricului clujean Ștefan Meteș, primul român care i-a cercetat pe valahii din Moravia a fost transilvăneanul Dionisie Pop Marțian (originar din Ponor, Munții Apuseni), în iunie 1864, când a relevat, printre altele, portul lor popular: „Cămeșa fără guler îi lasă gâtul gol, ca și pieptul. Tot la el am regăsit călțunii, ce numai pe la noi la fruntașii munteni se mai văd, precum și opincile, întocmai ca la noi purtate. Asemenea cioareci strâmți [...] Cojoacele de piele de oaie cu mâneci, numai pe aici se mai poartă”[1].

Poetul nostru național a adus în atenția cititorilor ziarului *Timpul* faptul că revista *Foaia pentru minte, inimă și literatură* a publicat un studiu asupra valahilor „cari, roind în Munții Moraviei, și-au pierdut limba”[2], însă și-au păstrat vechile obiceiuri. Mihai Eminescu reclamă că „nu ne aducem aminte” să se fi ocupat cineva de ei, „deși studierea lor ar fi desigur interesantă”. Acesta s-a referit la portul și cântecele lor populare, atrăgând atenția că sunt „pline de jale”[3], conform unei publicații din anul 1874 a preotului Fr. I. Kozeluk din Roznov.

Teodor Burada avea informații ample despre valahii din Moravia, ceea ce l-a făcut să se adâncească în cercetări științifice. S-a îndreptat în anul 1893 spre Moravia, convins fiind de bogăția materialului etnografic, muzical, folcloric, lingvistic și istoric al păstorilor valahi strămutați în munții de acolo cu sute de ani înainte[4]. A cumpărat atunci mai multe fluiere, obiecte prezente și în datinile și obiceiurile românești și a notat câteva descântece pe care le-a considerat drept urme de autentică origine valahă. Însemnările sale de călătorie, de factură romantică – după cum afirma istoricul Blaga Mihoc[5] – presărate cu amănunte de ordin documentar și cu unele impresii de moment, au văzut lumina tiparului un an mai târziu, în 1894, în volumul *O călătorie la românii din Moravia*, unde descrie mai multe obiceiuri, datini, moravuri și credințe „care sunt aceleași ca la noi”[6]. Și poetul George Coșbuc a scris despre acești valahi înstrăinați, pe care i-a cercetat în anul 1896, scriind despre ținutul Moraviei astfel: „am auzit eu însumi limba românească a ciobanilor moravi care scoborâseră la târgul Mîglitz să-și vândă <<brenze>>. Era un amestec de limbă curioasă și uneori ridicolă, dar în fondul său românească”[7].

*Cercetător independent; e-mail: constantin_demeter@yahoo.com.

[1] Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 56.
[2] Mihai Eminescu, *Românii din afara granițelor țării*, Editura Saeculum, București, 2000, p. 76.
[3] *Ibidem.*
[4] Viorel Cosma, *Teodor Burada. Viața în imagini*, Editura Muzicală, 1966, p. 18.
[5] Blaga Mihoc, *Fragmente*, Editura Primus, Oradea, 2025, p. 98.
[6] Ștefan Meteș, *op.cit.*, p. 56.
[7] George Coșbuc, *Dintr-ale neamului nostru*, București, 1903, p. 54.

Foarte probabil, meditațiile istorice ale lui Mihai Eminescu se trag din anchetele de teren publicate ulterior în câteva periodice ieșene de Teodor Burada. Preocupările pentru istorie dețin un loc considerabil în opera poetică eminesciană. Dotat cu o constantă dispoziție pentru istorie, a sugerat într-un articol de-al său în *Curierul de Iași* efectuarea unor studii comparative între folclorul românesc și cel al unor comunități din țările vecine, oferind spre exemplu un volum de cântece ale valahilor din Moravia, numindu-i un miracol de supraviețuire a enclavelor valahe în țările Europei[8].

*

Trei artiști fotografi, respectiv Constantin Demeter, Ovidiu Gabor și Gheorghe Petrila, membri ai Asociației „Etno Foto Art” din Oradea, au pornit pe urmele valahilor din Moravia, Republica Cehă, pentru a realiza o serie de fotografii cu privire la această comunitate istorică. Proiectul a fost finanțat de Departamentul pentru Românii de Pretutindeni din București și s-a desfășurat în perioada 24 august – 6 septembrie 2023.

Din punct de vedere geografic, pe valahii din Moravia îi găsim între cehii din Boemia, polonezii din Silezia și slovacii din Tatra. Una dintre capitalele culturale ale regiunii Valašsko este municipiul Rožnov pod Radhoštěm. Aici există un vechi și iubit muzeu în aer liber al valahilor. Case de lemn tradiționale, salvate de la dispariție din satele valahilor din Moravia, au fost relocate aici, în Roznov. Pe tot parcursul anului, muzeul oferă programe de instruire în meșteșuguri tradiționale, printre care coptul pâinii, gătirea de mâncăruri tradiționale, cusutul hainelor tradiționale, prelucrarea lemnului și a fierului, crearea de măști folosite la sărbătorile de iarnă, dar și scrijelirea ouălor de Paști, toate acestea fiind îndeletniciri tradiționale ale valahilor din Moravia.

În aceste așezări, limba vechilor valahi mai supraviețuiește doar prin câteva cuvinte, precum *bača* (pronunțat „bacia”), fără corespondent în limba cehă, provenit de la vechii valahi care îngrijeau oile pe munte. Alte cuvinte se referă la toponimia regiunii. Am găsit numeroase locuri în Munții Beskizi din Moravia cu numele de *Raztoka*, termen care se referă la prinderea peștilor prin devierea râurilor montane (peștii sunt culeși ulterior din albia inițială, rămasă fără apă). Tot referitor la hrană, trebuie să menționăm că în arealul Valašsko se consumă mai multă mămăligă decât în restul Cehiei. O supă tipică aici este *Valašska kyselice*, o supă acrișoară cu gust de usturoi, făcută din varză acră și puțin ciolan afumat ori costiță afumată.

Între localitățile Valašske Klobouky și Valašske Prikazy, la jumătatea distanței dintre ele se află satul Poteč, al cărui nume face trimitere foarte probabil la ideea de potecă. Un alt caz: la sud de localitatea Lipa se află micuța localitate Na Kolibe, a cărei denumire provine de la colibele ce existau aici la întemeierea sa. Apoi, aproape de șoseaua ce merge de-a lungul râului Bečva se află vârful Magura, al doilea ca înălțime din Moravia, al cărui nume în limba română se traduce prin Măgura și înseamnă un vârf de munte împădurit. Cel mai înalt vârf din Moravia este Lysá Hora, care pare să facă trimitere la „horî”, adică acțiunea de a cosi cu hreapca, o greblă mică aplicată la coasă ca să așeze în brazdă grânele cosite. În apropierea localității Hovisky, ascunsă după un deal cu pădure deasă, a existat cândva micuța așezare Hajduch, pe care am căutat-o câteva minute bune, după care un localnic ne-a spus că nu mai există nicio gospodărie acolo. Încă un exemplu, pe lângă multe altele care mai pot fi oferite: lângă orașul Hovězi a existat un sat, la altitudinea de 500 de metri, ce se numea U Filů, nume care face trimitere la fiii unui *bača*.

Păstori de oi se găseau odinioară în toate țările carpatine: România, Ucraina, Polonia, Slovacia, Cehia. În aceste țări, în regiunile muntoase se mai păstrează până în zilele noastre câteva cuvinte din vocabularul pastoral: gelata/geleta = recipientul de lemn în care se adună laptele proaspăt muls; urda = urdă; bryndza = brânză; watra = vatră; salaš = locul unde se adăpostește ciobanul cu oile; polana = poiană; czadca = ceață; rumiga = rumegă; kamesnica = cămașă tradițională la portul bărbătesc; dunga = curcubeu; putnia = putină; grapa = groapă, în sensul de pantă abruptă; rastoka/raztoka = răstoaca, locul unde se deviază un râu pentru a prinde pește mai ușor; kosa = coasa pentru cosit; žinčica = jintiță, parte a zerului care se depune pe fundul vasului când se prepară urda; slanina = slănină etc.

Acestea nu sunt cuvinte specifice unei țări, ci cuvinte ocupaționale pentru domeniul oieritului. Acestor cuvinte transfrontaliere, întâlnite în micile sate din vârful sau din văile munților locuite de vechii valahi care au ajuns aici datorită transhumanței, se cuvenea să le acordăm atenția necesară, fapt pentru care am petrecut două săptămâni în acea regiune.

Cultura tradițională a valahilor din Moravia poate fi regăsită în Muzeul în Aer Liber al Valahilor din Municipiul Rožnov pod Radhoštěm, districtul Valašsko, regiunea Moravia, Republica Cehă. În afara vieții muzeale, cultura tradițională este salvată în satele mai retrase și de către persoanele mai în vârstă, în casele

[8] Blaga Mihoc, *Fragmente*, Editura Primus, Oradea, 2025, p. 249.

cărora mai întâlnim costume tradiționale. A doua zi după sosirea noastră în Moravia, ne-am prezentat dis-de-dimineață la Muzeul în Aer Liber al Valahilor din Rožnov pod Radhoštěm, căci urma să ne întâlnim cu cel care avea să fie omul providențial pentru noi, muzeograful și etnograful Radek Bryol. Acesta ne-a facilitat întâlniri și programări de ședințe foto cu numeroși meșteșugari din districtul Valašsko.

În următoarea zi, ne-am întâlnit cu doi muzeografi, soț și soție, Ivana și Lukáš Spitzer. Din discuția cu ei ni s-a confirmat încă o dată că numeroși termeni din lumea oieritului, adică a pastoriției, provin din spațiul mai larg al Arcului Carpatic. Tânăra familie Spitzer a decis să ne arate chiar ea câteva elemente ale vieții rurale din zonă: o stână de oi pe un vârf de munte, o uscătorie de fructe și plante medicinale aflată în valea unui deal și o lucrătoare la un război de țesut de la marginea unui orășel. Altfel spus, ne-a demonstrat că lumea rurală mai are un cuvânt de spus în districtul Valašsko, ceea ce, în termeni contemporani, se traduce printr-o economie sustenabilă.

Într-o altă zi, atenția noastră s-a îndreptat spre localitatea Valašské Klobouky, unde aflasem că funcționează un mic muzeu privat în câteva case tradiționale de lemn. Fondatorul, Miroslav Janík, folosește întregul ansamblu de clădiri în scopuri educaționale pentru cei mici. Știe cui să se adreseze și cunoaște metode de lucru, căci a fost profesor timp de mulți ani. Este cert că prin folosirea numeroaselor obiecte în maniera tradițională, copiii nu vor uita tradițiile locului și obiceiurile de peste an. Ateliere de copt pâinea, ocupații meșteșugărești, tradiții de Crăciun, tradiții pascale, obiceiurile grădinăritului și multe alte tradiții rurale legate de Valašsko sunt parte din calendarul muzeului, an de an.

După-masă ajungem, după un drum de 50 de kilometri, în municipiul Vsetín, un important centru urban al Moraviei. Aici ne-am întâlnit cu Lukáš pentru a merge împreună într-un sat din apropiere ca să aflăm mai multe despre uscatul fructelor. Cândva, acesta fusese singurul mod de conservare a recoltei pomicole în această regiune deluroasă, aici neexistând nicicând o tradiție semnificativă a agriculturii cerealiere. Domnul Vilem usucă foarte multe pere și mere, pentru că se folosesc la prăjitura tradițională *frgale*, iar patiserii locali sunt colaboratorii producătorului acestei compoziții tartinabile obținută din amestecul fructelor uscate cu puțină apă. Într-un an de recoltă bună, familia lui Vilem obține 500 de kilograme de fructe, iar rezultatul final va însemna 150 de kilograme de pastă tartinabilă, din categoria gemurilor.

Dimineața am pornit spre localitatea Zubri, căci ne aștepta familia formată din Petr Čip și soția Alena Čipova. Este o veche familie din sat, de creatori de instrumente muzicale. Intrați în atelierul său, Petr se lasă fotografiat în timp ce lucra la viitorul mâner al unui cimpoi, apoi deschide un sertar și ne arată un set de fluiere confecționate de el și fratele său, ambii aflați sub îndrumarea tatălui lor, un cimpoieș neîntrecut în zona Valašska. Termenul de cimpoi se traduce în limba cehă prin *dudy*, însă un regionalism pentru cimpoi între valahii Moraviei este *gajdy*. Acest cuvânt ne aduce aminte de substantivul *gaidă* din limba română, care este numele unui dans popular cu acompaniament de cimpoi.

Spre orele amiezii am intrat în localitatea Vlachovice, o localitate deosebit de pitorească, aflată într-o zonă de păduri, văi și dealuri. Am avut adresa la care trebuia să ajungem: la tânăra familie compusă din Radek Fryzelka și Zuzana Fryzelková. I-am rugat să se îmbrace în costumele lor tradiționale și să mergem la o ședință foto în curtea frumoasei biserici în stil baroc din localitate. Fără ca noi să ne dăm seama, Radek și-a sunat câțiva consăteni să vină și ei îmbrăcați în costume tradiționale. În nici jumătate de oră s-a format o ceată de șapte dănțăuși. Decidem să mergem în curtea minunatului muzeu de istorie din localitate, căci acolo se află o foarte veche casă din lemn cu un pridvor frumos ornamentat, iar alături o fântână veche. Am stat până seara târziu în curtea muzeului din Vlachovice, fotografiind frumoase chipuri de tineri în costumele lor tradiționale.

În districtul Valašsko din regiunea Moravia, trecutul pastoral se impune în societate. Numeroase clădiri publice sau private sunt spectaculos decorate cu cete de ovine și chipuri de păstori, baci la stână. Plasticitatea pronunțată a vieții de la stână oferă o eleganță unică acestei regiuni, în completarea spiritului imperial germanic, ca fost ținut al Habsburgilor.

După o pauză pentru prânz, mergem în localitatea Velké Karlovice și urcăm dealul Grun, căci aveam de găsit atelierul unui artist de instrumente muzicale. Ajunși în vârf, descoperim că artistul nu este acasă, însă vecinul său își face timp pentru noi și ne prezintă priveliștea din jur. Așa aflăm că în depărtare, în direcția est, se vede ținutul Slovaciei, deoarece ne aflăm la mai puțin de zece kilometri de țara vecină. Din discuții cu interlocutorul nostru, aflăm că nu departe de locația noastră locuiește o doamnă fitoterapeută, specialistă în recoltarea plantelor medicinale. Mergem acolo, dar la intrare în casă ne roagă să ne descălțăm, fiindcă tocmai terminase curățenia. În timpul zilei, doamna croiește haine tradiționale din zona Valašsko, pe care le vinde la festivalurile din Moravia. În atelierul-casă trăim o liniște nemaiîntâlnită până acum. Suntem la marginea unei păduri, într-o casă din vale, iar în jur nu mai găsim nicio altă așezare umană. Nici asfalt nu există decât la zece minute de mers pe jos de această casă. Alături are o grădină, unde sunt plantate legumele de care are nevoie.

Cumpărături face o singură dată pe lună, în localitatea Velké Karlovice. Ne dă un exemplu de regionalism din rândul plantelor uscate și păstrate într-un borcănel: *lebeda* este numele pentru frunza de lobodă. Nu evită produsele din carne, doar le-a rărit. Mănâncă produse lactate de la capra ei, căreia i-a dat numele Anežka, acum aflată la păscut în spatele casei. Așteaptă cu nerăbdare fiecare iarnă, căci îi place să coasă haine la căldura sobei, după care le vinde vara la festivaluri. Spune că vara este neplăcută pentru ea, deoarece este anotimpul în care trebuie să facă toate muncile câmpului și ale gospodăriei, iar atunci nu-i mai rămâne timp pentru croiul hainelor după care așteaptă clienții ei. Uneori i se face dor de fostul ei loc de muncă, cel de profesor la liceul de arte, iar atunci își ia vioara, odorul ei, și cântă cu deosebită tandrețe în atelierul ei din casa de la marginea pădurii. Ca violonistă, ea ne spune că se lasă inspirată de natură.

Ne aflăm pe dealurile piemontane ale Carpaților Bílých (Carpații Albi) și ne îndreptăm spre cătunul Rakova, pentru că am auzit de existența unei renumite uscătorii de fructe. Locul se traduce „Ai racilor” pentru că suntem într-o zonă umedă, pe unde curge râul Vlara, un foarte mic afluent din bazinul hidrografic al Carpaților Albi. Proprietarii fermei de aici sunt frații Rak Vojtéch și Rak Josef, care dețin una dintre cele mai bine îngrijite uscătorii de fructe din câte am vizitat noi în districtul Valašsko. Produsele obținute din uscătoria ridicată în 1901 sunt vândute cu amănuntul la festivalurile din regiune, iar în cantități en gros le cumpără patiseriile locale.

Am revenit la Muzeul în Aer Liber al Valahilor din Municipiul Rožnov pod Radhoštěm, căci aveam stabilită o întâlnire cu o doamnă care ornamentează ouă prin scrijelire (suprafața oului este zgâriată superficial cu o unealtă ascuțită). Decorațiunile, care converg spre dantelărie, sunt luate din folclorul local, în special din portul popular. Culoarea cea mai uzuală este negrul, obținut prin fierberea cărbunelui, care la final creează o certă eleganță prin contrastul alb-negru. Ouăle de găină sunt cumpărate cel mai adesea de clienții de rând; ouăle de gâscă sunt pentru cei cu dare de mână; iar cele de struț, de mărime impresionantă, sunt întotdeauna plăcerea copiilor. Tradiția scrijelirii ouălor era întâlnită cândva în toată regiunea Valašsko, iar fiecare subregiune sau grup de sate folosea câte o culoare particulară, ba și câte un model ornamental autentic local. Cert este că se lucrează în medie trei sau patru ore la un ou de găină și patru ori chiar cinci ore la un ou de gâscă.

După-masă decidem să plecăm în Valea Vranča (pronunțat Vrancea), pentru că ne-a atras numele satului, asemănător cu județul nostru din Carpații de Curbură. În imediata apropiere se află micuțul sat Kohútka și decidem să fotografiem cu drona întreaga vale. Nu stăm mult, căci peste două ore aveam stabilită o întâlnire în localitatea Novy Hrozenkov cu ultimul meșter rotar din zonă. Augustin Krystyník deține atelierul unde se fabrică roți de lemn. Este un rotar important pentru două categorii de clientelă: colecționarii autoturismelor de epocă și ai utilajelor vechi de pompieri și restauratorii muzeelor de istorie și etnografie. Negustorii de antichități sunt cea mai nouă categorie de clienți ai săi.

Spre orele înserării rămânem în localitatea Nový Hrozenkov și mergem să fotografiem Muzeul Památník Antonína Strnadla, care s-a format în jurul unei vechi case de lemn. Ajunși aici, frumusețea locului se îmbină perfect cu darul primit din partea gazdelor: patru tineri îmbrăcați în costum popular local, care au sosit în curtea muzeului pentru a ne oferi un mic spectacol de dansuri populare.

Miercuri, 6 septembrie, dis-de-dimineață, ieșim din Cehia în drumul nostru spre casă, mulțumiți pe deplin de realizările noastre, deoarece au fost două săptămâni încărcate cu subiecte de fotografiat. Suntem conștienți că fără finanțarea nerambursabilă a Departamentului pentru Românii de Pretutindeni de la București, această cercetare nu ar fi avut loc.

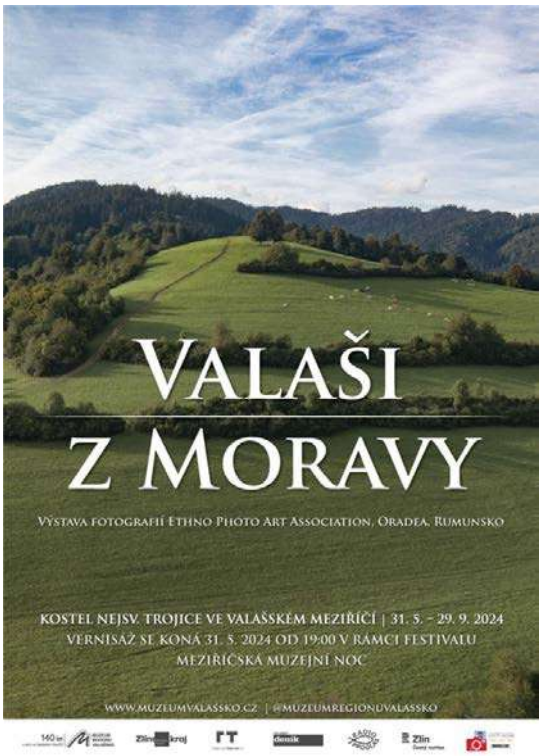
În concluzie, documentarea noastră ar trebui să impulsioneze mediul academic din țara noastră pentru a afla de unde au plecat valahii spre Moravia și când s-au făcut aceste drumuri. Să analizăm motivele pentru care au migrat, să descoperim traseul parcurs, bazându-ne pe toponimie, și să cercetăm veacurile în care au emigrat. Toate acestea sunt, în opinia noastră, teme esențiale în această investigație. În continuare, noi ne propunem să întregim aceste urme valahe pe suprafața arcului carpatic. Trebuie să fim prudenți în ipoteze, căci în general acești valahi sunt considerați drept cehi autentici și se crede că ar fi primit numele de „valahi” de la ocupația lor, de creștere a ovinelor.

Sub raport istoric, nu trebuie omis aspectul „Jus Valachorum” (Dreptul Valah), căci valahii din Moravia erau conduși și judecați de voievozii lor, ceea ce însemna că anumite instituții juridice ocupau un loc aparte în sistemul juridic comun al Moraviei, atestând astfel originea străină a celor ce se îndeletnicesc cu păstoritul[9]. Ei fiind așezați în Moravia pe moșiile regale sau episcopale, aveau în fruntea lor voievozi care aveau atât rolul de conducători cât și de judecători după dreptul valah. Voievodul se îngrijea ca turmele să aibă pășunatul necesar vara și fânul iarna. În fiecare an, de două ori, avea loc numărarea oilor, primăvara,

[9] Ștefan Meteș, *op.cit.* p.58.

când se pleca la munte, și toamna, după coborârea de la munte. Tot el făcea judecățile, examina nedreptățile și primea dijma obișnuită, a zecea parte din câștigul provenit din oierit.

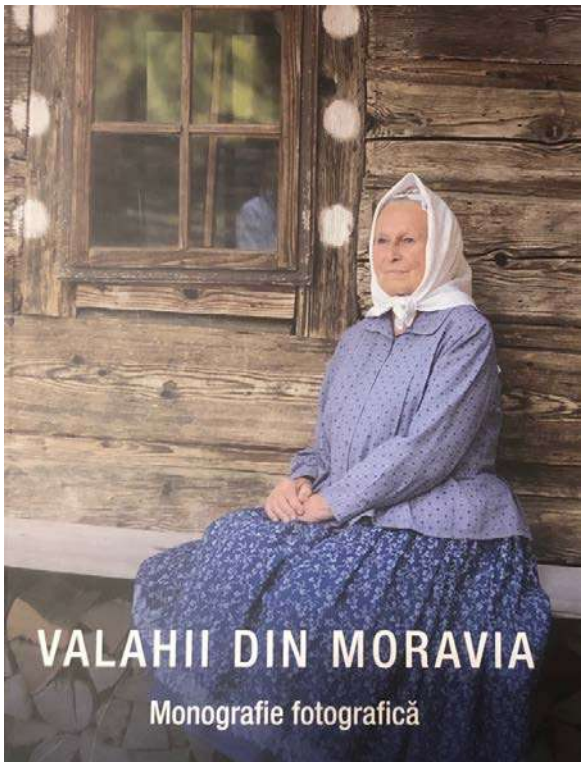
În încheiere, considerăm că am reușit să ne atingem obiectivele, căci ne-am întors în țară cu argumente ale identității valahe, rămase până astăzi în Moravia în principal la nivelul vocabularului. Trebuie să recunoaștem că alte aspecte ale continuității nu mai există, căci doar cercetări în geografie mai pot arăta urme de valahi oieri în trecutul Moraviei. Înconjurați de ginta slavă, apartenența latină a acestor oieri a dispărut în totalitate din mentalul lor. Cu toate că vorbim de o populație slavizată din punct de vedere etnic, iată că mai persistă în cultura populară particularități deosebite față de cele ale slavilor cu care conviețuiește.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.42

O ÎNCERCARE DE TIPOLOGIZARE A MORILOR DE MĂCINAT CEREALE DIN JUDEȚUL ARAD

Gabriel HĂLMĂGEAN*

AN ATTEMPT AT A TYPOLOGY OF GRAIN MILLS IN ARAD COUNTY

ABSTRACT

The article presents the main types of mills used in Arad County and the ways they can be classified according to energy source, production capacity, and grinding technique. It analyzes windmills, watermills, dry mills powered by animals, and industrial steam- or motor-driven mills. The study highlights the technological evolution from traditional millstones to roller mills and shows that the diversity of mills reflects their adaptation to the geographical and economic conditions of the region, as well as the importance of flour production for rural communities in Arad County.

Keywords: mills, grain, rural technology, motive power, production capacity

În ceea ce privește clasificarea instalațiilor de măcinat cereale din lumea rurală, au existat etnografi care s-au interesat de acest aspect, unul important pentru o cunoaștere mai aprofundată a industriilor casnice țărănești de pe teritoriul românesc. Astfel, Valer Butură clasifică morile de apă, ținând seama de locul de amplasare a instalațiilor în *mori pe iaz* (cu canal de aducțiune denumit iaz), *mori pe mal* și *mori plutitoare*[1].

Cornel Irimie, primul director al Muzeului în aer liber din Dumbrava Sibiului, se preocupă de clasificarea, vechimea, răspândirea și frecvența instalațiilor acționate de apă și folosite în scop alimentar pe teritoriul României, încadrându-le în categoria industriilor țărănești, ținând seama de scopul lor, de sistemul de captare a apei și de energia motrică folosită. Astfel, el tipologizează în trei categorii instalațiile folosite în alimentație : tehnici și instalații pentru măcinat boabele, uleinițele și alte instalații-unelte pentru prelucrarea de produse în scop alimentar și de uz gospodăresc[2].

Corneliu Bucur susținea în legătură cu morile de apă că acestea comportă în structura lor funcțională trei sisteme: **energetic**, care furnizează sursa acționării, **de transmisie**, care transportă (și adeseori modifică) mișcarea de la roata de exterior la instalația de prelucrare și **mecanic**, care execută efectiv prelucrarea materiilor prime[3].

Tipologia variată a morilor se leagă de vechimea lor, de abundența cerealelor în majoritatea zonelor, de permanența cerințelor pentru măcinatul lor.

Raportându-ne la studiile de specialitate, criteriile de tipologizare luate în calcul pentru o încercare de clasificare a morilor de măcinat cereale din județul Arad sunt următoarele:

1. energia utilizată:
   - Mori de vânt;
   - Mori de apă;
   - Mori seci.
2. capacitatea de producție:
   - Mori sistematice țărănești;
   - Mori industriale.
3. Modalitatea de măcinare:
   - cu pietre;
   - cu valțuri.

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: gabi.halmagean@gmail.com

[1] Gabriel Hălmăgean, *Date istorice despre morile de făină din jud. Arad*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicola Istorie-Arheologie*, XXVI, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2016, p. 44, apud. Valeriu Butură, *Străvechi mărturii de civilizație românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 318.

[2] Cornel Irimie, *Anchetă statistică în legătură cu reţeaua de instalaţii tehnice populare acţionate de apă pe teritoriul României (Vechimea, tipologia, răspândirea şi frecvenţa lor)*, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/1968, p. 413-487.

[3] Gabriel Hălmăgean, *Tipuri de instalații tehnice țărănești legate de alimentația tradițională din jud. Arad*, în *Studii și comunicări de etnologie*, XXXIV, Sibiu, Editura Astra Museum, 2020, p. 145 apud. Corneliu Bucur, *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României*, în *Biharea*, Oradea, 1976, p. 9.

1. În funcție de energia utilizată

1.1 Morile de vânt

Ele au fost probabil asemănătoare celor din pusta maghiară, unde au fost stabilite două tipuri: *cu pivot*, denumite și mori nemțești, și *cu turn*, denumite și mori olandeze (Fig. 1). Cercetând arhiva profesorului Ioan Godea, am descoperit fotografii cu o moară de vânt din Salonta, specifică anilor 1850-1890, cu două perechi de pietre și acționare inferioară (Fig. 2). Din cercetările monografiilor localităților din Câmpia Aradului reiese că morile de vânt sunt menționate și la Nădlac, moară care în jurul anului 1855 a fost proprietatea fraților Bartolomei și Fabry[4]. De asemenea, în monografia Pecicăi, avem menționată existența unor mori de vânt pe Dealul Viilor[5].

În cercetările de teren efectuate în localitatea Curtici am constatat existența unei asemenea mori de vânt, a cărei siluetă a rămas pictată în apropierea locului unde a funcționat, pe peretele unei case. Deși este o reprezentare artistică, pictură murală în relief, conform mărturiilor și reliefului supraînălțat, în acel loc a funcționat o moară de vânt, cunoscută sub denumirea de *Moara lui Ciuda*[6] (Fig. 3).

1.2 Mori de apă

Mori cu roată cu cupe cu aducțiune superioară sunt frecvente în zona de munte a jud. Arad datorită bogatei rețele hidrografice; apa vine de deasupra roții de exterior pe care o pune în mișcare prin cădere și umplere a cupelor. Capacitatea lor de măcinare este redusă care satisface nevoile locale şi datorită acestui lucru ele au fost înscrise în acte drept *râşniţe ţărăneşti* „mânate de forţa apei”[7] (Fig. 4).

Mori cu roată cu zbaturi cu aducțiune inferioară au fost cele din albia Crișului Alb, mori de mal unde apa punea în mișcare o roată cu palete, având astfel aducțiune inferioară (Fig. 5). În albia râului, aceste mori erau fixate (priponite) în locuri cât mai accesibile cu funii de cânepă, care legau moara de copacii de pe mal sau cu stobori de lemn (butuci – n.a.) bătuți direct în albie. În momentele de revărsare ale râului care aduna toate viiturile de pe pâraile cu ape repezi din zona montană a județului, aceste mori creau adevărate obstacole în calea viiturilor, producând inundarea terenurilor învecinate[8].

Mori plutitoare

Variația mare de nivel pe râul Mureș a făcut dificilă construirea morilor de mal, fapt ce a impus, probabil chiar de la început, apariția morilor plutitoare. Momentul dezvoltării lor maxime a fost atins în deceniul al șaselea al sec. al XIX-lea, când numărul acestora a depășit cifra de 300 în același sector al județului Arad.[9]

Apariția morilor motorice și dificultățile de exploatare a instalației în anotimpul rece au dus la decăderea și, în final, la dispariția morilor plutitoare în prima jumătate a sec. XX[10].

Aceste mori erau montate pe două luntri, una mai mică – *tăvig*, pe care era suportul roții de apă, și una, mai mare – *lădic*, pe care era instalația morii, asemănătoare cu cele ale morilor cu roata verticală. În fața roții era amplasată o *greblă* care împiedica accesul corpurilor aduse de ape ce ar fi putut bloca sau deteriora *lopețile*, palele roții. Cu cât moara avea mai multe *lopeți*, cu atât aceasta avea o capacitate mai mare de măcinat, se putea ajunge și la 22 de *lopeți*. Moara era legată de uscat prin 3-4 lanțuri dispuse radial, iar înspre mal câteva bârne acoperite cu scânduri, în formă de pod, asigurau atât ancorarea, cât și accesul[11] (Fig. 6).

Barca mare era cea care găzduia instalația de măcinat și pietrele de moară. Barca mică avea rolul de a echilibra întreaga instalație și de contra-sprijin al roții cu *lopeți.*[12]

O serie de probleme întâmpinate de morile din albia Crișului Alb, cu randament scăzut, ale căror stăvilare împiedicau curgerea normală a apei, precum și desele revărsări ale Crișului care compromiteau culturile agricole au determinat construirea unui canal hidrotehnic pe care să fie mutate morile de măcinat cereale.

---

[4] Gabriel Hălmăgean, *Tipuri de instalații tehnice țărănești...*, p. 146 apud. Petru Țiucra, *Pietre rămase – contribuție la monografia județului Arad*, București, Imprimeria Căilor Ferate Române, 1936, p. 199.
[5] *Ibidem* apud. *Monografia Pecica*, Arad, Editura Concordia, 2007, p. 541.
[6] Informator Dănuț Morodan, n. 1962, Curtici, jud. Arad, informație culeasă în anul 2024.
[7] Gabriel Hălmăgean, *Mori țărănești de apă din jud. Arad, în Zărandul*, nr. 4, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, p. 125.
[8] Idem, *Tipuri de instalații tehnice țărănești...*, p. 146.
[9] Dan Demșea, Alexandru Zănescu, *Morile plutitoare de pe Mureș, în sectorul jud. Arad*, în *Tibiscus*, Timișoara, Muzeul Banatului Timișoara, 1972, p. 220.
[10] *Ibidem*, p. 221.
[11] *Ibidem*, p. 223.
[12] Ștefan Păucean, *Considerații istorice pe marginea morilor plutitoare de pe cursul Someșului. Moara din Lucăcești, jud. Maramureș-studiu de caz*, în *Cibinium*, nr. 8, Muzeul Astra, Sibiu, 2006-2008, p. 294.

Morile ridicate pe *Canalul Morilor* au fost realizate după planurile ing. Bészédes Joszef, în urma unor calcule bine făcute, care vizau atât debitul de apă pe canal, cât și căderea de apă la roata morii. Erau mori cu roți cu palete (zbaturi), cu diametrul calculat după volumul de apă adusă la cădere. [13]

Detaliul de construcție care relevă secțiunile transversală și longitudinală ale morilor din Nădab, Aldești și Olari, chiar după desenul original al lui Beszédés Józef, ne arată modalitatea de funcționare a mecanismelor acestor instalații tehnice[14] (Fig. 7).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu tehnica timpului, roțile din lemn au fost înlocuite cu turbine radial-axiale Francis și, mai târziu, Banky-Ship. După 1890, pietrele de măcinat au fost înlocuite cu valțuri, comandate la firma „Ganz" din Budapesta[15] (Fig. 8).

1.3 Mori seci

Morile cu manej erau o realitate permanentă pe parcursul a două milenii de istorie până la începutul secolului XX, în zonele de câmpie, unde producția cerealieră era ridicată, iar cursurile de apă capabile să genereze energia necesară procesului de măcinat erau rare. Principiul de funcționare al instalației tehnice cu manej era bazat pe forța animalelor (de regulă, cai) care puneau în mișcare o roată de dimensiuni mari care, prin intermediul crângului, transmitea mișcarea către piatră[16] (Fig. 9).

În arhiva profesorului Ioan Godea am găsit un desen ilustrativ pentru funcționalitatea unei asemenea mori, aparținând arhitectului Alexandru Maghiar. Acest desen este moara de manej de la Alceu, în care remarcăm manejul, instalația de măcinat și spațiul de depozitare. Roata de manej acționa două pietre, cu diametrul de 1,10 m (Fig. 10).

2. În funcție de capacitate de producție

2.1 Mori sistematice țărănești

Cercetarea documentelor de arhivă ne relevă un alt criteriu de clasificare, și anume capacitatea de producție. Astfel, răspunzând unei cereri din partea Ministerului Afacerilor Interne, Prefectura Județului Arad trimite o informare conform căreia morile sunt încadrate în două categorii: morile industriale sau comerciale, cu o capacitate de măcinare mai mare de 10.000 kg în 24 de ore și morile sistematice țărănești. Acestea din urmă, măcinau cerealele în schimbul unui uium (vamă), fără a avea dreptul de a comercializa făina[17].

Repartizarea geografică a instalațiilor de măcinat împarte județul Arad între zona sa de câmpie, unde funcționau, de regulă, morile industriale și zona de munte, unde morile funcționau după regimul morilor de vamă, mori de capacitate mică, care satisfăceau cerințele de măcinat din localitate și împrejurimi, așa cum am menționat mai sus. Cu toate acestea, unele dintre morile încadrate în categoria *morilor țărănești* s-au modernizat odată cu tehnologia timpului, beneficiind de mecanisme de măcinat de tip industrial. În zona de câmpie a Aradului au existat și *mori țărănești*, adică mori a căror capacitate de măcinat în 24 h nu depășea 10.000 kg[18].

2.2 Mori mecanice

După anii 1860, vor apărea în județul Arad morile acționate cu ajutorul motoarelor cu aburi care vor fi reprezentative pentru morăritul arădean care a trecut în acel moment la stadiul industrial (Fig. 11, Fig. 12).

Morile acționate de un motor pus în mișcare de diferiți combustibili (lemn, gaz sărac, motorină etc.) aveau o capacitate de măcinat mai mare, care depășea cu mult capacitățile morilor țărănești.

Toate tipurile de mori au coexistat în continuare, dar, ca importanță economică, morile hidraulice nu au putut să facă față concurenței progresului tehnologic reprezentat de morile cu aburi.

Prima moară cu aburi a fost deținută de firma L. A. Traytler, care a fost cumpărată în 1868 de societatea Prima Moară cu Aburi Arădeană și Ferestrău S. p. A. După falimentul acestei societăți, moara, care beneficiase anterior de o extindere spectaculoasă, a fost preluată de Moara cu Aburi Széchenyi Arad S. p. A. – devastată de un incendiu în 1916, nu a mai fost refăcută.[19]

---

[13] Gabriel Hălmăgean, *Date istorice despre morile...*, p. 47.
[14] Dóka Klára, *A Körös és a Berettyó vízrendszer szabályozása a 18-19*, Gyula, 1977, p. 372.
[15] Aurel Dragoș, *Istoricul Canalului morilor Palatinul Joszef al Crișului Alb din comitatul Arad*, Arad, „Vasile Goldiș" University Press, 2011, p. 16 și Ioan Godea, *Canalul morilor din „nobilul județ Arad"*, Timișoara, Editura Brumar, 2013, p. 63.
[16] Ioan Godea, Cristina Rai, *Moara cu manej*, București, Editura Museion, 1995, p. 9.
[17] Gabriel Hălmăgean, *Meseriaș sau meșter – locul morarului în comunitățile rurale din jud. Arad*, în *Crisia*, vol. LII, supliment nr. 1/2022, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2023, p. 826.
[18] Idem, *Date istorice despre morile...*, p. 50-51.
[19] Alois Weil, Gabriel Căsap, *Istoria economică arădeană. Societăți pe acțiuni*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Alma Mater, 2022, p. 70-72.

Cea mai mare moară industrială a fost cea a fraților Neuman. Aceasta a produs o făină de calitate superioară, apreciată în țări precum Anglia, Franța, Germania și Italia. Din anul 1922, moara Neuman devine o componentă a societății pe acțiuni Frații Neuman, Moară cu aburi, Fabrică de Spirt și Drojdie S.A. Industrială, pentru ca în anul 1939, societatea își schimbă denumirea în Industria Agricolă Ardeleană S.A.[20]

În anul 1868, Shear Fridrich pune în funcțiune, în Pecica, prima moară acționată de abur. A doua moară care utilizează aceeași forță motrice este cea a lui Elias Solomon, care în locul pietrelor utiliza pentru măcinat valțurile. A treia moară din Pecica a fost cea a germanului Scherer, situată pe drumul înspre Nădlac. Tot în aceeași zonă este ridicată și cea mai mare moară, numită „Gizella”.[21]

3. Sistemul de măcinare

Indiferent că vorbim de mori de apă sau de mori seci, piatra este utilizată pentru obținerea făinii. Morile țărănești sunt cele care au folosit principiul zdrobirii boabelor de cereale între două pietre: piatra *alergătoare* (superioară) și piatra *zăcătoare* (inferioară). (Fig. 13, Fig. 14) Pietrele au fost înlocuite cu *valțuri* în a doua jumătate a sec. al XIX-lea la morile motorice sau cu turbină, având un randament cu mult peste cel al morilor care măcinau pe piatră.

4. Concluzii

Morile de apă au coexistat, cu predilecție în zonele joase, cu alte tipuri de mori: morile seci acționate prin tracțiune animală, mori cu turbină, mori cu aburi sau mori electrice. Tipologia variată a morilor se leagă de vechimea lor, de abundența cerealelor în majoritatea zonelor, de permanența cerințelor pentru măcinatul lor. Vechimea și frecvența instalațiilor tehnice pentru prelucrarea produselor agroalimentare se datorează cerințelor vitale pe care le-au satisfăcut, în special morile care măcinau cereale pentru pâine. Moara, odată construită și folosită, a rămas principalul mijloc de măcinare, pentru că mecanismul ei era ușor de întreținut de meșterii locali și colectivitățile sătești, proprietari ai morilor.

Fig. 1 Moară de vânt, Ungaria (colecția prof. Ioan Godea)

[20] *Ibidem*, p. 79.
[21] *Monografia Pecica*, Arad, Editura Concordia, 2007, p. 539.

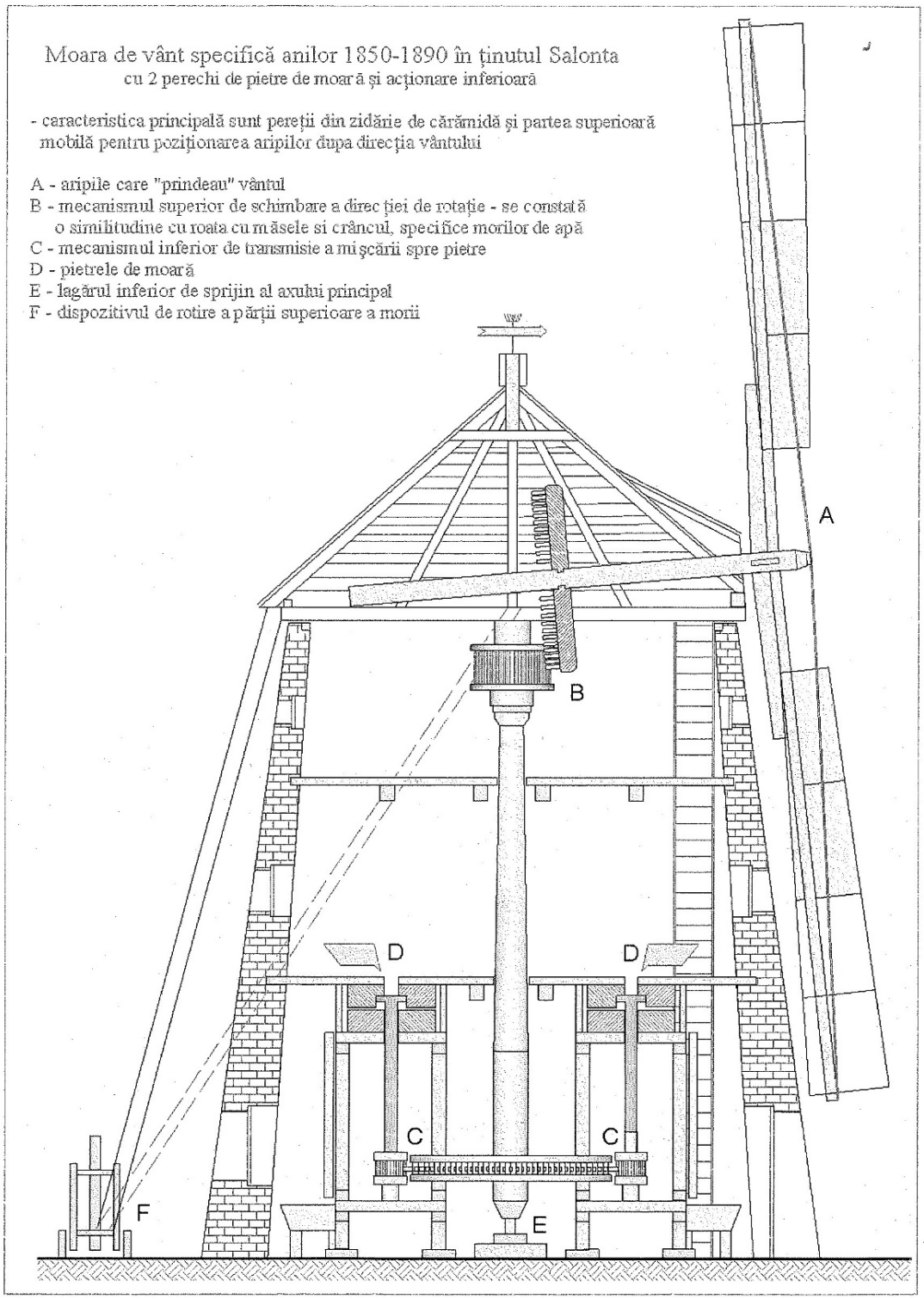

Fig. 2 Moară de vânt, specifică anilor 1850-1890 în ținutul Salonta (colecția prof. Ioan Godea)

Fig. 3 Pictura de pe peretele casei din Curtici, în apropierea locului unde se afla o moară de vânt (fotografie Gabriel Hălmăgean)

Fig. 4 Plan și vedere laterală a unei mori de apă cu aducțiune superioară din Roșia Nouă, județul Arad (fotografie Gabriel Hălmăgean)

Fig. 5 Moară de apă cu aducțiune inferioară din Ineu, județul Arad (colecția Nicu Pintea, Ineu)

Fig. 6 Moară plutitoare pe Mureș – carte poștală

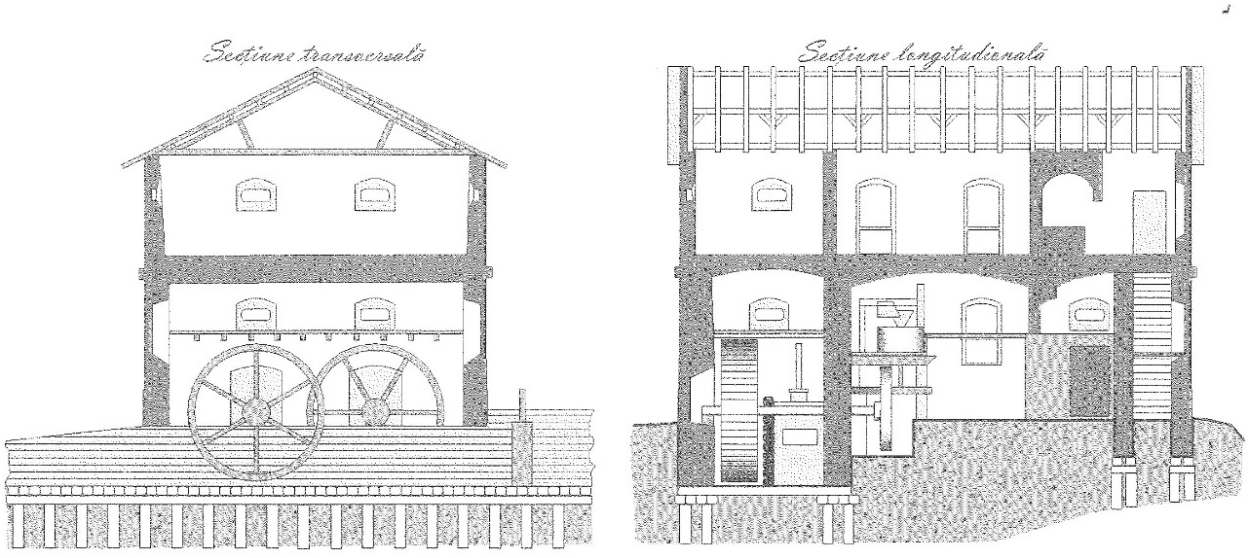

Fig. 7 Secțiune transversală și secțiune longitudinală, morile de la Nădab, Aldești și Olari de pe Canalul morilor, desen de ing. Beszédés József (Dóka Klára, *op. cit.*, p. 372)

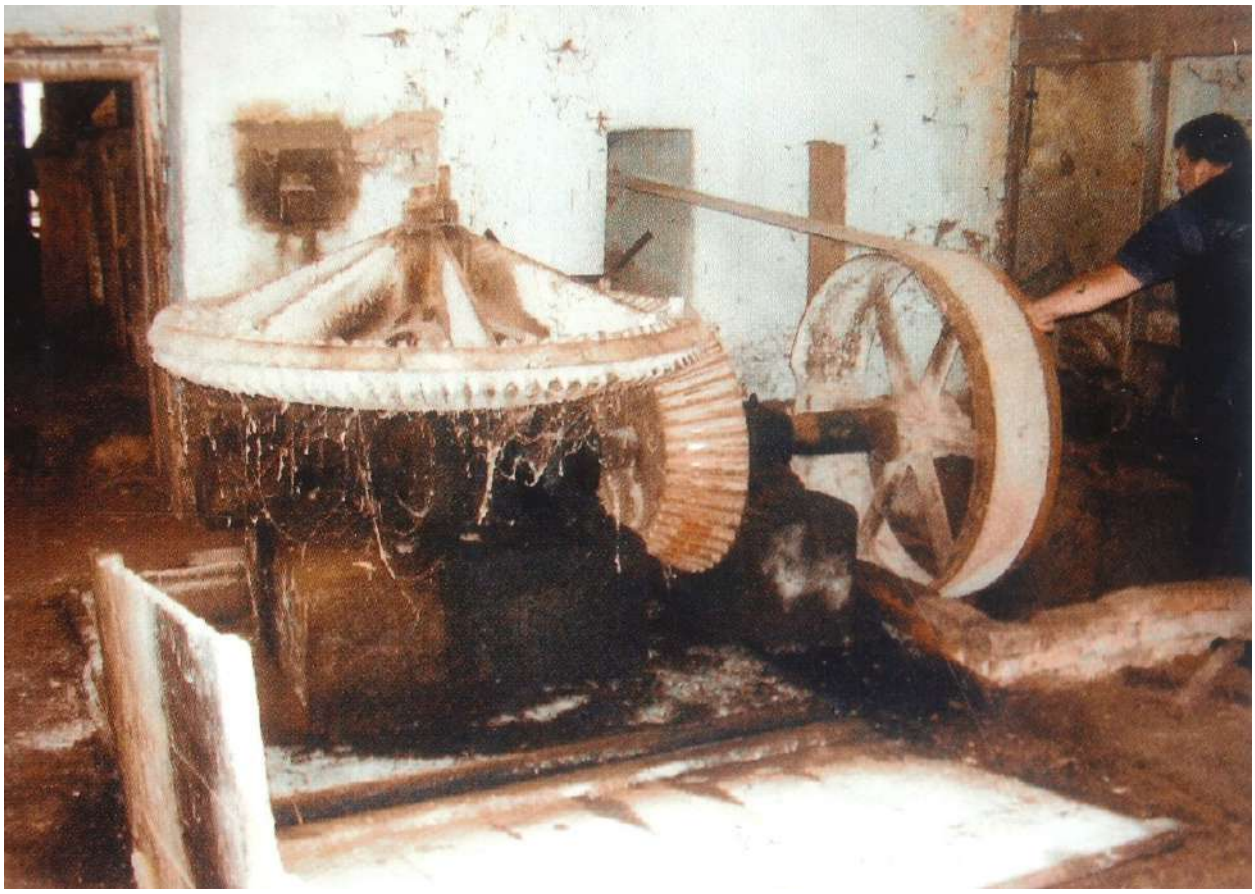

Fig. 8 Turbină orizontală cu palete de la „Moroaca” din Buteni (colecția prof. Ioan Godea)

Fig. 9 Moară cu manej din Sânpetru Mare, jud. Timiș – carte poștală Complexul Muzeal Național „Astra” Sibiu (colecția prof. Ioan Godea)

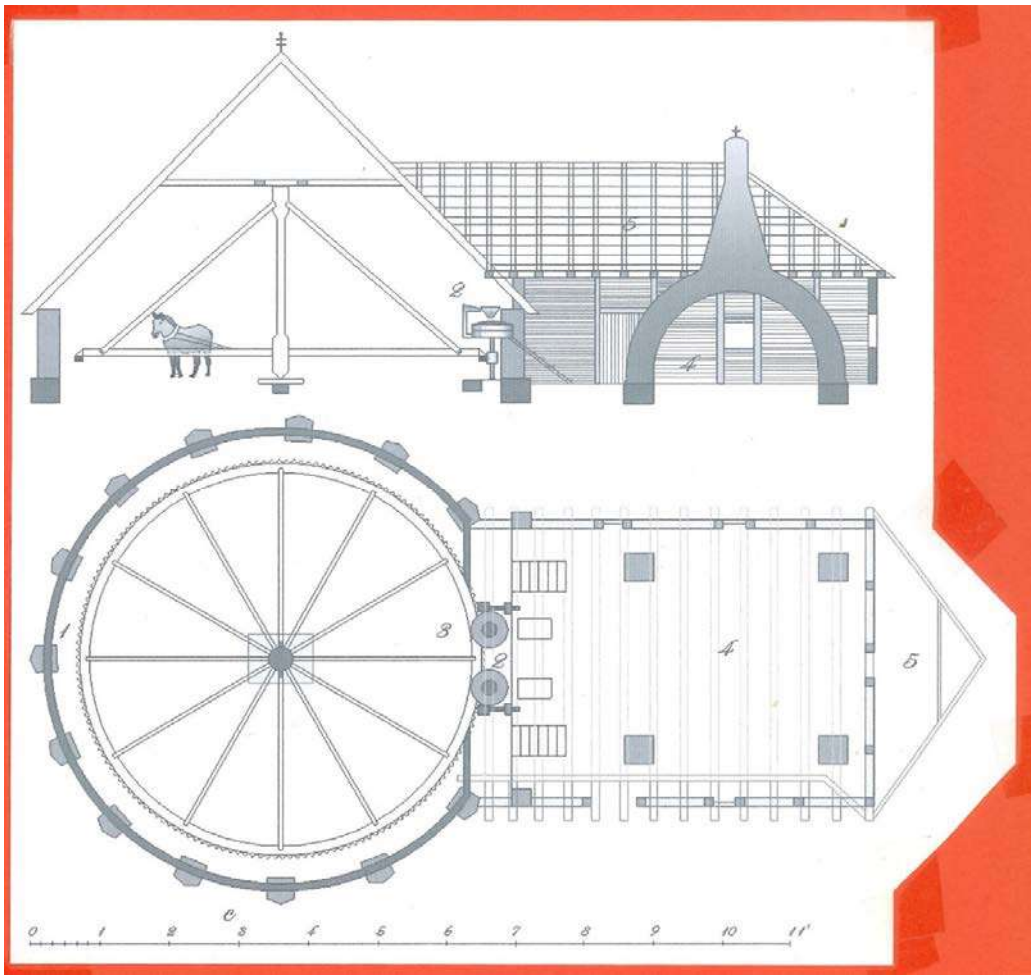

Fig. 10 Moara de manej de la Alceu (colecția prof. Ioan Godea)

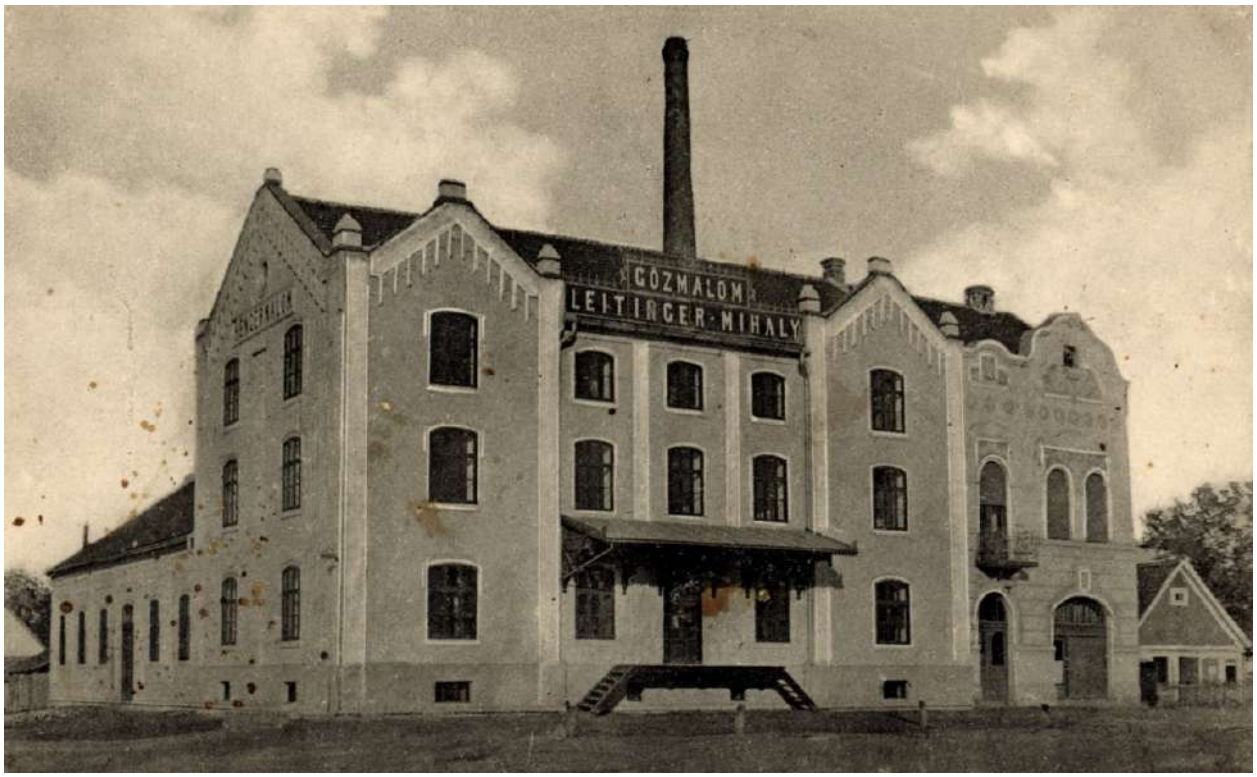

Fig. 11 Moară cu aburi din Glogovăț (azi Vladimirescu), județul Arad, aparținând lui Leitinger Mihai (Complexul Muzeal Arad)

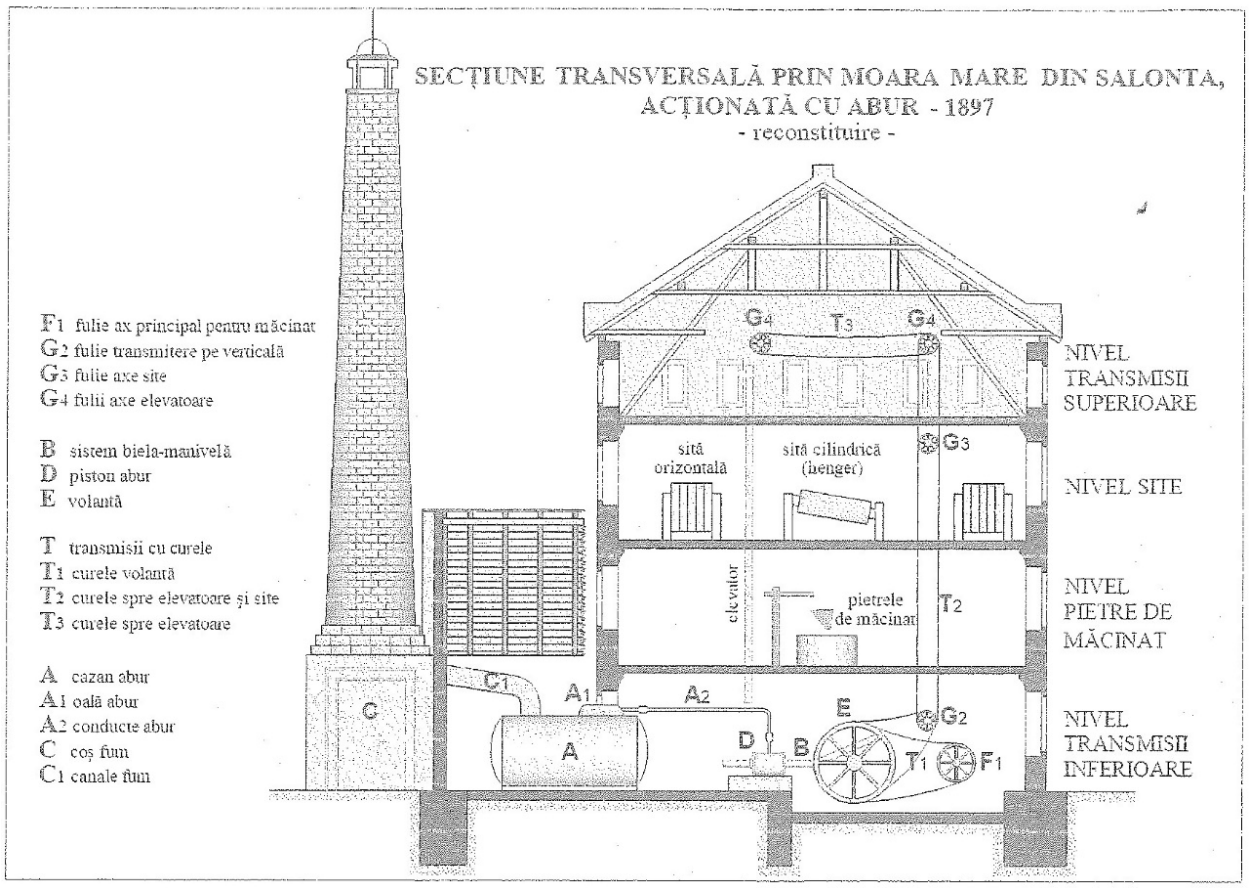

Fig. 12 Secțiune transversală prin Moara Mare din Salonta (colecția prof. Ioan Godea)

Fig. 13 Piatră de moară, alergătoare
(colecția prof. Ioan Godea)

Fig. 14 Piatră de moară, zăcătoare
(colecția prof. Ioan Godea)

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.42

MEȘTEȘUGURI PRACTICATE DE LOCUITORII DIN VADU CRIȘULUI (JUD. BIHOR) ÎN MENȚIUNI DOCUMENTARE DIN SECOLUL XX

Ioan GOMAN*
Ioana GHERGHEL**

CRAFTS PRACTICED BY THE INHABITANTS OF VADU CRIȘULUI (BIHOR COUNTY) IN 20TH CENTURY DOCUMENTARY SOURCES

ABSTRACT

This paper examines a series of data drawn from documents preserved in the archives of the Bihor County Service of the National Archives of Romania, as well as in the Ethnography Department of the Museum of the Criș Region in Oradea, regarding the traditional crafts practiced by the inhabitants of Vadu Crișului during various periods of the twentieth century. The primary sources comprise administrative records—including statistical data, registers, official reports, applications, and certificates—pertaining to local craft activities conducted under the auspices of the Association of Small Artisans in Aleșd. Additionally, the study incorporates documentation related to specialized initiatives organized or conducted by regional cultural institutions, such as the Crișana Regional Museum and the Crișana Regional House of Folk Creation, in collaboration with local artisans.

Based on the available evidence—without claiming to exhaust all potential sources that future researchers might consult—the data indicate that the practice of such trades was a relatively prevalent phenomenon within the community throughout the period under review. Although historical realities underwent significant changes from one era to another, the overarching findings demonstrate that at least 193 residents pursued traditional crafts during this temporal frame. Among them, potters constituted the largest group, numbering 80 (one of whom also worked as a tile maker), followed by 17 shoemakers (including two bootsmiths), 16 tailors, 15 blacksmiths, 15 butchers, 12 furriers, 8 carpenters, 5 millers (one operating an oil press as well), 4 masons, 3 barbers, 3 clay traders, 3 lime traders, 3 threshing machine operators, 2 bakers, 2 chimney sweeps, 2 locksmiths, 1 seltzer manufacturer, 1 painter/decorator, alongside 1 brick, tile, and ceramics factory.

Keywords: peasant crafts, documentary sources, Vadu Crișului, Bihor County

Dintre localitățile care se impun în peisajul ocupațional ce caracteriza în trecut viața locuitorilor din Țara Crișurilor, se impune a fi menționat și cel al celor din Vadu Crișului. O comunitate cu un trecut ocupațional puternic marcat de amplasarea fizico-geografică[1], dar și de anumite resurse naturale oferite de mediul înconjurător și puse în valoare în mod aparte de localnici[2]. În rândul oportunităților oferite de aceste condiții fizico-geografice, în strânsă corelație cu creșterea populației, se va înscrie și practicarea unor îndeletniciri meșteșugărești, a căror prezență a fost semnalată în trecut și de alți cercetători în studii mai mult sau mai puțin cuprinzătoare[3].

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, email: etnografie@mtariicrisurilor.ro
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, email: etnografie@mtariicrisurilor.ro

[1] Mult timp, încă din Evul Mediu, aici a funcționat un important punct de vămuire a mărfurilor la ieșirea râului Crișului Repede din defileul străpuns în formațiunile calcaroase ale Munților Pădurea Craiului, ale cărui urme, turnul de supraveghere sau „Casa Zmăului”, cum îi spun localnicii, sunt vizibile până astăzi. Titus L. Roșu, *Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene până la jumătatea veacului al XIV-lea*, în *Studii și Articole de Istorie*, 3, București, 1961, p. 69-86; Doru Marta, Călin Ghemiș, *Note privind „Vama Sării” de la Vadu Crișului*, în *Crisia*, XXXVIII, 1998, Oradea, p. 197-200.

[2] Gheorghe Mudura, *Populația localităților de pe cursul superior al Crișului Repede la sfârșitul secolului al XVII-lea și în prima parte a secolului al XVIII-lea*, în *Aleșd 1904-1974* (sub redacția acd. Ștefan Pascu), Oradea, 1979, p. 120-121; Ana Ilea, *Conscrierea veniturilor domeniului Aleșd, din anul 1779*, în *Aleșd 1904-1974* (sub redacția acd. Ștefan Pascu), Oradea, 1979, p. 143; Aurel Chiriac, Liviu Borcea (coord.), *Monografia comunei Vadu Crișului*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005;

[3] Tereza Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, Editura Arca, Oradea, 2011; Virgil Maxim, Gheorghe Mudura, *Valorificări etnografice din fonduri arhivistice*, în *Biharea*, II, 1974, Oradea, 1975, p. 49; Florescu, Florea Bobu, Tereza Mózes, *Arta populară din regiunea Crișana. Ceramica populară din regiunea Crișana*, Oradea, Casa Regională a Creației Populare, 1967, p. 169-177; Tereza Mózes, *L’ornementation de la ceramique populaire du Pays de Criș*, în *Revue Roumanie d’histoire de l’Art*, București, 1970; Idem, *A körósrévi és borodi fazekasságról (Despre olăritul din Vdau Crișului și Borod)*, în *Népismereti Dolgozatók*, București, 1975; Idem, *Gondolatok a körösrévi fazekasságról (Perspectivele dezvoltării olăritului în Vadu Crișului)*, în *Korunk*, 2/1979; Idem, *Zona etnografică Crișul Repede. Monografie*, Editura Meridiane, București, 1984, p. 67-78; Florin Mălai, *Centrul de olărit Vadu Crișului*, în *Revista de istorie bihoreană*, anul I, nr. 1, Oradea, 2003; Ioan Goman, Ioana Gherghel, *Tradiție și*

Având în vedere trecutul și modul de dezvoltare a acestei localități, ne propunem în cele ce urmează să identificăm, pe baza mai multor mărturii arhivistice, dar și a altor surse inedite și edite, numărul celor care au practicat o anumită îndeletnicire meșteșugărească în sânul acestei comunități la nivelul secolului trecut. Oarecum firesc, principalele surse de informare sunt cele oferite de o serie de documente consultate de noi la Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județen Bihor, la care se adaugă și alte date de acest fel aflate în Arhiva Secției de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, adunate pe parcursul mai multor ani de specialiștii acesteia (îndeosebi Tereza Mózes care va avea o afinitate aparte față de olăritul practicat în această localitate), dar și referirile altor crcetători care au fost preocupați de un atare subiect. În principal, sunt mărturii care se bazează pe o serie de evidențe ale unor corporații sau asociații ale meseriașilor care au funcționat în trecut în această zonă, la care se adaugă și alte evidențe ale autorităților cu privire la cei ce au practicat o serie de îndeletniciri de acest fel în cadrul așa-zisei „industrii casnice”, precum și consemnările unor specialiști cu preocupări științifice legate de un astfel de subiect de cercetare.

Demersul nostru va face referiri doar la locuitorii din Vadu Crișului, fără a ne focaliza atenția și asupra altor comunități din apropiere care, astăzi, fac parte din comuna cu același nume. În principal, o localitate ale cărei săteni au trudit din greu pentru a putea face față nevoilor vieții, punând în valoare atât resursele locului, cât și iscusința sau receptivitatea față de nou a celor care viețuiau pe aceste meleaguri.

În acest context subliniem importanța din informațiile unor dosare cu privire la modul de funcționare a Corporației Industriale din Aleșd și Bratca cu privire la îndeletnicirile practicate de localnici în aceste sate în timpul funcționării acestora, între 1884 și 1938, cum adesea se face referire în documentele avute în vedere de noi, la anul nașterii, domiciliul și profesia practicată, susținută deseori în alte documente justificative cerute de autorități cu prilejul unor modificări teritoriale sau legislative, din această perioadă, prin contracte de ucenicie sau adeverințe de menționare a trecutului profesional, solicitate cel mai adesea în astfel de ocazii. Se impune a fi remarcată aici o serie de mențiuni referitoare la un astfel de trecut în care apar consemnate perioade importante privind modul de însușire și practicare a unor astfel de profesii. Din relatările celor ce își vor preciza trecutul profesional, solicitat, de pildă, de noile autorități politice după Dictatul de la Viena din 30 august 1940, în vederea validării gradului de pregătire profesională, aflăm, deși redate de noi aleatoriu, că unii dintre aceștia aveau o pregătire îndelungată. De exemplu, *Wégner József*, „măcelar din Vadu Crișului”, preciza că s-a „născut în Aleșd, la data de 10 iulie 1903”, că la această dată „era locuitor în Vadu Crișului, era cetățean maghiar, de religie izraelită, cu 6 clase primare absolvite”, că a fost „ucenic la Wégner Ignác din Aleșd”, unde a și absolvit acest stagiu de pregătire în anul 1922, lucrând ca și calfă aici mai mult de 3 ani. În 1940 era deja „meseriaș independent de 9 ani și jumătate, mai exact de 5 ani în Aleșd și de 4 ani și jumătate în Vadu Crișului”. Menționează că cererea pentru eliberarea carnetului de meșter a fost depusă la Camera de Muncă din Oradea în anul 1938, de unde la data de 28 martie 1940, sub nr. 3542/1940, a primit carnetul de meșter pe baza examenului susținut cu succes la 25 martie 1940 și certificatul de liberă practică (autorizația industrială) nr. 1449/1940 la data de 9 martie 1940[4]. În același mod, preciza și *Hasas Károly*, cojocar din această localitate, că este „născut în Vadu Crișului la data de 12 ianuarie 1912”, unde și locuiește, că este „cetățean maghiar, de religie reformată și absolvent a 4 clase primare. A învățat meseria la Mihály Bika în Vadu Crișului”, de unde s-a și „eliberat ca și calfă în anul 1934”. A „mai lucrat ca ajutor (calfă) timp de 2 ani la Lajos Nagy”, fapt dovedit cu certificatul anexat. Nu și-a „depus vechiul carnet de muncă la Camera de muncă în vederea preschimbării”, dar „pe viitor dorește să practice meseria în mod independent”, obligându-se, în conformitate cu prevederile legilor maghiare, „să obțină cât mai curând autorizația de liberă practică pe baza examenului de maistru”[5]. La rândul său, croitorul *Trotter Jenő* își rezuma datele personale și cele referitoare la certificatul de meșteșugar după cum urmează: „Meseria mea este cea de croitor pentru bărbați. M-am născut în Vadu Crișului la data de 5 februarie 1910. Sunt locuitor și aparțin de localitatea Vadu Crișului, sunt cetățean maghiar, de religie romano-catolică, absolvent a 4 clase primare și 3 clase de ucenicie. Am învățat meseria la István Barabás în Oradea, unde am absolvit ucenicia la data de 1 mai 1926. Am lucrat ca ajutor (calfă) timp de 8 ani în Deva și 2 ani în Vadu Crișului. Sunt meșteșugar independent din 1 iulie 1939 în Vadu Crișului, plătind de atunci și impozite. La Camera de Muncă din Deva, în data de 10 august 1938, sub nr. 1534/1938, am depus cererea pentru eliberarea carnetului de maistru, iar în data de 17 noiembrie 1938 am susținut cu succes

măiestrie în arta prelucrării lutului. Familia Hasas din Vadu Crișului, în *Crisia*, LII, Supliment nr. 1, 2022, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 830-836; Ioan Goman, *Asociația Micilor Meseriași din Aleșd în anul 1942*, în *Crisia*, LIII, Supliment nr. 1, 2023, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2024, p. 537-549; Ioan Goman, Ioana Gherghel, *Meșteșuguri din trecut. Nume de olari din Vadu Crișului într-un document din anul 1923*, în *Crisia*, LIII, Supliment nr. 1, 2023, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2024, p. 520-525.

[4] Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, Fond *Asociația Micilor Meseriași Aleșd* (în continuare S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația...*), d. 6/1940, f. 23.

[5] *Ibidem*, f. 52.

examenul de maistru, fapt pe care îl dovedesc cu certificatul anexat, însă până în prezent nu am primit nicio înștiințare. Am făcut demersurile necesare pentru ca toate actele mele de la Camera de Muncă din Deva să fie transferate la cea din Oradea[6]". La fel, cizmarul *Hasas Imre*, născut în Vadu Crișului la data de 1 mai 1911, cetățean maghiar, de religie reformată și absolvent a 8 clase primare, declara la 21 noiembrie 1945 că a „învățat meseria de la Máty Demeter din Vadu Crișului", de unde am și fost declarat calfă în anul 1931. Ulterior, a lucrat ca și calfă în mai multe locuri din București, fapt pe care îl poate dovedi cu carnetele de asigurări de sănătate anexate, în total 9 ani. Vechiul său carnet de muncă, eliberat în 1933, a fost depus la Camera de Muncă din București pentru a fi schimbat, în locul căruia a primit un carnet nou la data de 28 februarie 1939, sub numărul 48/1939. Pe viitor, dorește să își exercite meseria în mod independent în Vadu Crișului, motiv pentru care se obligă, în conformitate cu prevederile legilor maghiare, să obțină cât mai curând posibil autorizația industrială pe baza examenului de maestru"[7]. Fierarul *Rusz László*, „născut în Vadu Crișului, la data de 21 mai 1899, cetățean maghiar, de religie romano-catolică", cu 4 clase primare, declară și el că a învățat meseria de la Gábor Faragó din Tileagd, unde a și absolvit ucenicia în anul 1920, după care a mai lucrat timp de 8 ani ca lucrător (cală) la Samu Rusz. Este „meșteșugar independent din anul 1913. Deține vechea autorizație industrială cu nr. 4332/1913. Certificatul industrial l-a depus pentru preschimbare la Camera de Muncă din Oradea în anul 1938, sub nr. 12348/1936, dar încă nu am primit nici o înștiințare"[8]. *Hasas Istvan*, tot fierar din această localitate, născut la data de 7 iunie 1917, cetățean maghiar, de religie reformată, cu 7 clase primare, afirma și el că „meseria a învățat-o de la fierarul János Iuhasz din Vadu Crișului, unde a și absolvit ucenicia în anul 1938", după care a mai lucrat la acesta ca lucrător (calfă). Intenționam să devin meșteșugar independent în localitatea menționată, obligându-se să respecte „legile maghiare" și să se înscrie „în Corpul de Meseriași din Aleșd pe baza examenului de maestru". Carnetul de muncă fiind înregistrat la Oradea „sub nr. 3377/1938"[9]. La rândul său, meșterul celui precedent, *Juhász János*, fierar din Vadu Crișului, născut în această localitate la data de 9 septembrie 1895, de naționalitate maghiară, religie reformată și absolvent a 5 clase primare, declara că a „fost ucenic la Kádár János în Oradea, de unde a și devenit calfă în anul 1912", muncind apoi ca lucrător calificat în mai multe locuri. Este „industriaș independent din anul 1922, fără întrerupere, în Vadu Crișului". Vechea autorizație industrială a predat-o Camerei de Muncă din Oradea în anul 1938 pentru preschimbare, iar la data de 10 august 1938 a primit de acolo carnetul de meșter preschimbat sub nr. 1873/1938[10].

În mod semănător, *Szabó László*, frizer, născut la data de 4 aprilie 1910 în localitatea Sarkad (azi în Ungaria), stabilit în Vadu Crișului, cetățean maghiar, de religie reformată, absolvent a 5 clase primare și 2 ani în cadrul școlii de ucenici, declara la 15 noiembrie 1940 că formarea sa „profesională a început în Oradea, unde a fost ucenic la Rebitsek Ernő, de unde în anul 1929 a obținut titlul de calfă". Ulterior, a mai fost lucrător calificat timp de peste 3 ani în Vadu Crișului, la meșterii Bánáti Márton, Szilvasi István și Borbély Elemér. Activează „ca industriaș independent în Vadu Crișului începând cu luna decembrie a anului 1934, exercitând fără întrerupere profesia de la acea dată. În anul 1938, a depus vechea autorizație la Camera de Muncă din Oradea pentru preschimbare. În urma acestui demers, a beneficiat de carnetul de meșter cu numărul 1152/1938 (emis la 25 august 1938), în baza căruia a primit, la 15 septembrie 1939, noua autorizație industrială nr. 798/1939[11]. *Szűcs Gábor*, cizmar și pantofar, născut în Topa de Criș, la data de 2 aprilie 1912, locuitor al comunei Vadu Crișului, cetățean maghiar, de religie greco-catolică și având 6 clase primare, referitor la trecutul său profesional, mărturisea că a „fost ucenic la Stern Ignác în Aleșd, unde a și absolvit în anul 1927". A lucrat ca și calfă la acesta și „în București, timp de peste 3 ani", devenind apoi „meșteșugar independent în Vadu Crișului din anul 1933 fără întrerupere". Vechiul său certificat de meșteșugar l-a depus la Camera de Muncă din Oradea, la data de 31 august 1936, sub numărul 6186/1936, în vederea preschimbării acestuia, însă nu a primit încă nicio notificare. Toate documentele sale se află la Camera din Oradea, menționând, în final, că este „de naționalitate română și vorbește limba maghiară bine"[12].

Interesantă este și declarația lui *Trotter Károly*, din 15 noiembrie 1940, consemnată de noi și cu altă ocazie[13], în care amintește mai întâi datele legate de pregătirea și trecutul său profesional, susținând că

[6] *Ibidem*, f. 150.
[7] *Ibidem*, f. 157.
[8] *Ibidem*, f. 158.
[9] *Ibidem*, f. 183.
[10] *Ibidem*, f. 298.
[11] *Ibidem*, f. 299.
[12] *Ibidem*, f. 302.
[13] Ioan Goman, „Mărturii documentare despre meșteșugurile practicate în sate de pe cursul superior al văii Crișului Repede în prima jumătate a secolului XX (1900-1945)", în *Biharea*, LII, 2024, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2025 (în continuare Ioan Goman, *Mărturii...*), p. 28.

meseria lui este cea de „maestru cojocar”, că s-a născut în Vadu Crișului la data de 27 aprilie 1908, unde și locuiește, că este cetățean maghiar, de religie romano-catolică, cu 6 clase primare și școala profesională în domeniul metalurgiei. A „fost ucenic la Miere Lőrinc din Vadu Crișului”, unde a și absolvit în anul 1927, lucrând apoi și ca calfă timp de peste 2 ani. Devine „meșteșugar independent în Vadu Crișului din anul 1932”. Depune vechiul său certificat de meșteșugar la Camera de Muncă din Oradea în vederea preschimbării, în anul 1936, de unde, la data de 28 iunie 1939, a primit unul nou (cu nr. 47/1939). Ca apoi, în final, să facă referiri și la originile sale etnice, consemnând că părinții săi „au fost germani tirolezi”[14]. În timp ce meșterul cojocar al acestuia, *Miere Lőrinc*, născut în data de 10 aprilie 1903, în Vadu Crișului, unde și domiciliază, cetățean maghiar, de religie greco-catolică și naționalitate română, cunoscător al limbii maghiare (scris și vorbit), absolvent a 4 clase primare, declară la rândul său că a „fost ucenic la meșterul Török Péter din Vadu Crișului”, unde termină ucenicia, lucrând apoi ca și calfă la Dezső György din Aleșd în anul 1922 și „2 ani la Török Péter în Vadu Crișului”. Din anul 1927, practică meseria de cojocar pe cont propriu în Vadu Crișului. La data de 18 iunie 1934, „în scopul exercitării acestei meserii, a primit din partea Camerei de Muncă din Oradea carnetul de meșteșugar cu nr. 470/1932”[15]. *Gábján Lorincz*, cizmar de profesie, născut la data de 8 decembrie 1899, „rezident și locuitor în Vadu Crițului, cetățean maghiar, de religie greco-catolică”, absolvent a 6 clase primare, de naționalitate română, bun vorbitor de limba maghiară, declara, tot cu acest prilej, la 28 noiembrie 1940, că a fost ucenic la Lipót Potyó în Eger, azi în Ungaria, unde a și absolvit ucenicia în anul 1915, la care va fi și calfă timp de 3 ani. „Este meșteșugar independent în Vadu Crișului din anul 1921, însă autorizația oficială a primit-o abia la data de 18 noiembrie 1929, sub numărul 1160/1929”. Declară că din „cauza preschimbării vechii autorizații, nu a putut prezenta dovada examenului de meșter, însă a practicat meseria în mod continuu. Plătește impozite și contribuții de asigurări de sănătate”. Se obligă ca „în conformitate cu prevederile legilor maghiare, să obțină o nouă autorizație industrială, eventual pe baza unui examen de meșter”[16]. *Frankovits Henrich*, croitor pentru bărbați, domiciliat în Vadu Crișului, născut la data de 16 noiembrie 1893, cetățean maghiar, de religie mozaică și absolvent a 4 clase primare, mărturisea și el că a „fost ucenic la Mózes Dávid în Cluj-Napoca, unde a și absolvit ucenicia în anul 1911. A lucrat ca ajutor de croitor în Cluj și în Budapesta timp de 5 ani. Este meșteșugar independent din anul 1918, în Huedin până în 1921, iar după această dată în Vadu Crișului”. Și-a „preschimbat vechiul certificat industrial la Camera de Muncă din Oradea, de unde a primit diploma de maestru la data de 31 martie 1939, sub nr. 3878/1939. Pe baza căreia a primit certificatul de liberă practică la data de 25 februarie 1940, sub nr. 1246/1940[17]. *Mérai János*, fierar din Vadu Crișului, născut la data de 23 noiembrie 1895, cetățean maghiar, de religie reformată, cu 5 clase primare, își face ucenicia la firma *La Roche și Darvas*, unde se califică ca atare în anul 1916, lucrând apoi ca și calfă în mai multe locuri. Este „meșteșugar independent de 2 ani în Vadu Crișului, unde deține un atelier deschis publicului. Nu are restanțe la impozitele de stat sau la contribuțiile de asigurări sociale și nici nu prestează alte activități comerciale. Se obligă să obțină „autorizația de funcționare în baza examenului de maestru, conform prevederilor legilor maghiare. Deține carnetul de muncă nr. 5228/1938, eliberat la data de 28 septembrie 1938”[18]. *Dezső Romanszki*, cizmar, declara că s-a născut în anul 1887 în localitatea Vadu Crișului, unde are și domiciliul, că este cetățean maghiar, de religie romano-catolică și de naționalitate maghiară, având absolvite 4 clase elementare. Meseria a învățat-o în Aleșd, la meșterul Romanszki Joszef probabil rude), unde absolvit acest stadiu de pregătire profesională în anul 1912. După terminarea uceniciei, a lucrat ca și calfă în Aleșd la Vasvári Sándor timp de 2 ani, ca apoi să satisafcă un stagiu militar timp de 3 ani. „Este meșteșugar independent din anul 1914 în Vadu Crișului, activând fără întrerupere. Vechea sa autorizație industrială a fost preschimbată la Camera de Muncă din Oradea, de unde, la data de 9 iulie 1930, a primit carnetul de maestru cu numărul 67411232”[19]. La fel, *Szegedi István*, proprietar de moară și presă de ulei, născut în această localitate, în anul 1878, de cetățenie română, cu domiciliul în Vadu Crișului și de religie reformată, declara că „autorizația pentru presă de ulei și moară i-a fost eliberată de Prefectura din Oradea, sub nr. 450/1928, la data de 21 septembrie 1929”[20]. În timp ce *Martin Tamas*, de profesie cizmar, născut în Vadu Crișului la data de 27 martie 1892, cetățean maghiar, de religie greco-catolică și de naționalitate română, vorbitor de limbă maghiară și absolvent a 6 clase primare, declara și el, în legătură cu formarea sa profesională, că „a fost ucenic în Oradea, la maestrul Kovács Lajos, unde a și terminat ucenicia în anul

[14] S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația...*, d. 6/1940, f. 303.
[15] *Ibidem*, f. 304.
[16] *Ibidem*, f. 385.
[17] *Ibidem*, f. 387.
[18] *Ibidem*, f. 309.
[19] *Ibidem*, f. 342.
[20] *Ibidem*, f. 349.

1908. A lucrat ca și calfă în Vadu Crișului și în Oradea timp de 2 ani și jumătate. Este meșteșugar independent din anul 1910 în localitatea Vadu Crișului, fără întrerupere, însă fără autorizație de liberă practică (brevet de meșter), deși a plătit impozitul pe meșteșug în mod constant. Deține certificatul de eliberare din ucenicie și îl poate prezenta. Activitatea sa constă doar în reparații (cârpit). Se obligă ca, în conformitate cu legile maghiare, să obțină cât mai curând autorizația de meșteșugar pe baza unui examen de măiestrie”[21]. Sunt informații care reflectă în mod direct trecutul profesional al celor care practicau asemenea îndeletniciri, în care regăsim date relevante despre ponderea și rolul unor astfel de meșteșuguri în viața locuitorilor din această comunitate.

Date similare aflăm și cu ocazia preschimbării cărții de muncă a cojocarului *Bica Mihail*, născut în 22 iunie 1903, fiiul lui Bica Florian și Negruțiu Floare, domiciliat în Vadu Crișului, care în perioada 1925-1926 va fi ucenic la cojocarul Duola Gheorghe din Vadu Crișului, între 1926-1930 era calfă la cojocarul Popp Gheorghe din Huedin, ca mai apoi, din anul 1930, să lucreze ca meșter independent[22].

În categoria unor astfel de consemnări pot fi incluse și informațiile cu privire la rolul unor atare meseriași în transmiterea unor atare cunoștințe profesionale altor generații. De pildă, doar în perioada 1939-1951, conform evidențelor Corporației Meseriașilor din Aleșd, numai puțin de 27 de meșteri din Vadu Crișului aveau spre instruire unul sau mai mulți ucenici din localitățile din zonă, din care, din păcate, numai 10 au ajuns să termine un asemenea stagiu de pregătire. Spre exemplu, croitorul Florea Teodor îl avea în perioada 1948-1951 ca ucenic (fără să absolve) pe Groza Florian din Vadu Crișului. Croitorul Frankovics Henrich, între 1941-1943, pe Klein Miklos din Vadu Crișului, care absolvă, iar între 1943-1946 pe Pakurár Tivadar din aceeași localitate (care nu absolvă). Croitorul Fratter Jenő, între 1944 și 1947, pe Gitye János din Vadu Crișului (care nu a absolvit). Măcelarul Géczi Mihók Ferenc îi va avea ca ucenici din Vadu Crișului, între 1942-1944, pe Géczi Mihók Gábor (posibil fiul acestuia), care absolvă, și Gavriluț Petre, între 1947-1950, care nu absolvă. Fierarul Hasas István, în perioada 1945-1948, îl avea în aceeași calitate pe Hasas Sándor din Vadu Crișului (care nu a absolvit). Fierarul Juhász Ioan avea ca ucenici din Vadu Crișului, între 1943-1946, pe Bumb Lörincz, care nu a absolvit, între 1941-1944, pe Gábrián Sándor, care a absolvit, iar între 1948-1951, pe Juhász Ioan, care nu a absolvit. În același mod, fierarul Juhász Ferenc încheia, între 1947-1948, un contract de ucenicie cu Hasas Sándor, iar între 1951-1954, cu Péter Sándor (ambii din Vadu Crișului), care nu vor ajunge să-și finalizeze pregătirea profesională. În mod similar, pantofarul Máty Demeter, între 1944-1947, avea o asemenea relație profesională cu Pászkár Demeter din Vadu Crișului (care nu a absolvit), în timp ce fierarul Mérai János, între 1943 și 1944, încheia o astfel de convenție cu Mérai János (probabil fiul acestuia) din Vadu Crișului, care și-a finalizat pregătirea în anul 1944. Tot așa, văduva tâmplarului Raducinzer Lajos îi avea ca ucenici, în perioada 1939-1942, pe Kovács Imre din Cacuciu Vechi și pe Lung János din Valea Drăganului, dar fără ca aceștia să finalizeze pregătirea. Tâmplarul Raducziner József, între 1941-1944, îl pregătea ca ucenic pe Groza Péter din Vadu Crișului, care ajunge să-și finalizeze pregătirea, pantofarul Rusz József, între 1947-1950, pe Rusz Alexandru, iar zidarul Rusz László, între 1943-1946, pe Rusz Lojos, ambii din Vadu Crișului, fără a-și finaliza pregătirea. Frizerul Szabó László, între 1939-1942, pe Hegedús Géczi István din Vadu Crișului, care absolvă, pantofarul Szűcs Gábor, între 1945-1947, pe Kozma Rihána din Oradea, cu părinți din Vadu Crișului (tatăl Kozma János) și între 1945-1947 pe Hegedüs Sándor din Vadu Crișului, care nu vor absolvi, la fel ca și Boér Lörincz, tot din Vadu Crișului, care între 1941-1944, fiind ucenic la cojocarul Trotter Károly, nu va ajunge să-și termine pregătirea profesională.

Dar sunt și cazuri în care părinții din alte localități își vor da copiii să învețe meserie la anumite întreprinderi, de mai mică sau mai mare amploare, care își desfășurau activitatea în Vadu Crișului. Situație în care se vor afla ucenicii Licsman Gyula, Stern Imre și Bojtos Tivadar domiciliați in Ausșeu (primii doi născuți în Peștere, iar al treilea în Ortiteag, a căror părinți Licsman Gyula, Stern Béla, respectiv Bojtos Péter îi vor încredința pentru a învăța meseria de lăcătuș, în perioada 1940-1943, reprezentanților Fabricii de ceramică și țiglă „Turul” care funcționa acum în Vadu Crișului, la fel ca și Gergely István din Aleșd care își va desfășura și el o astfel de perioadă de pregătire, între 1944-1947, la moara Margit din Vadu Crișului.

Dar sunt și cazuri în care părinți din Vadu Crișului își vor da copiii să învețe o anume meserie la meșteri din alte localități din zonă. Situație în care se va afla, de pildă, deși nu vor termina acest stadiu de pregătire, Orth Dionisie, care în perioada 1947-1950 va fi înscris ca ucenic la măcelarul Rácz Zoltán din Aleșd, Bika Alexandru, în aceeași perioadă la măcelarul Domokos Alexandru din Bratca, dar și cazul lui Zsolcze Teodor, care tot acum apare menționat ca ucenic, între 1947-1950, la cojocarul Miere Florian din Oradea (Ioșia)[23].

Interesante sunt și condițiile stipulate în actele încheiate între părți cu un astfel de prilej. De pildă, în contractul de ucenicie încheiat de Ghitea Nicolae din Vadu Crișului, în 15 noiembrie 1936, pe patru ani, cu

[21] *Ibidem*, f. 331.
[22] *Ibidem*, d. 4/1937-1941, f. 1002-1003.
[23] *Ibidem*, d. 17/1941-1947, f. 1-31.

reprezentanții Domeniului Episcopesc Român Unit din Oradea, pentru punctul lor de lucru din localitatea Remeți, pentru ca fiul său Ghitea Alexandru să deprindă tainele meseriei de lăcătuș, întreținerea ucenicului cădea în sarcina patronatului, asigurând „locuință, hrană și îmbrăcăminte corespunzătoare” pe tot parcursul pregătirii[24]. Situație întâlnită și în cazul convenției încheiate între 1938-1941 de croitorul Francovici Henrich cu Mălai Florin din Vadu Crișului, pentru fiul său Mălai Gavril, în care, pe lângă întreținerea ucenicului, la expirarea contractului, meșterul se obliga să mai dea acestuia „un rând de haine noi și o pereche de ghete în stare bună”[25].

Prezența meșteșugarilor din Vadu Crișului în registele de evidență a Corporației Industriale din Aleșd va fi una constantă și relativ numeroasă. Bunăoară în anul 1942 regăsim menționați, într-o statistică a acestei asociații profesionale, numai puțin de 33 de persoane cu asemenea îndeletniciri din această localitate. Dintre aceștia 9 vor fi pantofari (Szücs Gábor, Gabrián Lőrincz, Romanszki Dezső, Máty Demeter, Martin Tamás, Hasas Mihály, Hasas Imre, Fehér László, Rusz József), 5 vor fi fierari (Juhász János, Mérai János, Hasas István, Juhász Ferenc, Rusz László), 3 vor fi croitori (Szücs János, Frankovics Henrik, Trotter Jenó), 3 tâmplari (Raducziner József, Borbély Elemér, Fehér Géza), 3 cojocari (Trotter Károly, Mjere Lőrinc, Hasas Károly), 2 frizeri (Szabó László, Orbán József), 2 măcelari (Géci Mihóc Ferenc, Wégner József), 1 lăcătuș (Csáti Sándor), 1 zugrav (Gitye Miklós), 1 sifonar (Seres János), 1 morar (Szegedi István), 1 brutar (Weinberger Samuel, soția lui), 1 hornar (Gasztner Mátyás), dar și „Turul” Fabrica de ceramică și țiglă, amintită tot în acest context[26].

Situație care se va menține și un deceniu mai târziu, în 1952, când în evidențele Asociației Micilor Meseriași din Aleșd, înființată după război, de fapt „rebrenduită” în consonanță cu spiritul epocii (denumită inițial Sindicatul Meseriașilor Patroni din Aleșd), apar menționate un număr de 30 de persoane cu astfel de preocupări, precum și aceiași fabrică de ceramică și țiglă „Turul”. În bună măsură sunt cam aceleași persoane amintite anterior, printre care regăsim 8 pantofari (Szücs Gábor, Gabrián Lőrincz, Romanszki Dezső, Máty Demeter, văduva lui, Martin Tamás, Hasas Mihály, Fehér László, Rusz József), 4 fierari (Juhász János, Mérai János, Juhász Ferenc, Rusz László, văduva lui), 4 cojocari (Trotter Károly, Hasas Károly, Bika Mihály, Luka Mihály), 3 tâmplari (Borbély Elemér, Raducziner József, Fehér Géza), 3 măcelari (Géci Ferenc, Wégner József, Kovács István), 3 croitori (Szücs János, Frankovics Henrik, Florea Teodor), 2 frizeri (Szabó László, Orbán József), 1 morar (Szegedi V. István), 1 sifonar (Seres János), 1 ceramist (Láng János) și fabrica „Turul” de ceramică și țiglă[27].

Toate aceste informații care provin din actele sau evidențele oficiale ale asociației profesionale a meseriașilor din această zonă, legate preponderent de modul de desfășurare a activității sau de justificarea stadiului de pregătire profesională a celor ce practicau în conformitate cu prevederile legale o atare îndeletnicire, plătind impozite și taxe, pot fi întregite și cu alte date de acest fel aflate în evidențele Camerei de Comerț și Industrie sau al Camerei de Muncă din zona noastră, care vor ajunge la un moment dat să reglementeze modul de funcționare a unor atare organizații profesionale. După cum se știe, până la unificarea legislației românești, mult după anul 1918, vor rămâne în vigoare vechile prevederi din timpul imperiului austro-ungar cu privire la modul de desfășurare a activității în cadrul unor astfel de asociații meșteșugărești. Este vorba de Legea industrială maghiară, nr. VIII din 1872, de Legea industrială XVII din 1884[28], care vor reglementa printre altele condițiile și formele de asociere profesională (după desființarea breslelor în anul 1872), precum și de Legea nr. XXII din 1868 cu privire la modul de funcționare a Camerelor de Comerț și Industrie, a căror prevederi vor ajunge să fie înlocuite treptat doar în perioada interbelică. În timp ce reglementarea raporturilor de muncă și modul de asociere a meseriașilor vor fi consființite printr-o lege românească de abia în anul 1936 (Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor din 29 aprilie 1936[29], în schimb arondarea sau subordonarea asociațiilor profesionale care vor activa în acest domeniu vor face obiectul Legii de reorganizare a Camerelor de Comerț și Industrie din 12 mai 1925[30], modificată în februarie 1929[31], dar mai ales a Legii pentru înființarea și organizarea Camerelor de Muncă și a Consiliului Superior al Muncii din 14 aprilie 1927[32], aplicată din rațiuni

[24] *Ibidem*, d. 4/1937-1941, f. 670-671.
[25] *Ibidem*, d. 4/1937-1941, f. 549-550; Ioan Goman, *Mărturii* ..., p. 23-25.
[26] S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația*..., d. 22/1942, f. 1034.
[27] *Ibidem*, d. 47/1952, f. 11.
[28] https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400017.TV (consultat la 14.03.2026)
[29] Lege care de abia acum va desființa (conf. art. 186) toate corporațiile înființate în baza art. 122 din Legea XVII din 1884. *Monitorul Oficial*, nr. 99, 30 aprilie 1936, p. 3737-3757.
[30] Promulgată prin Decretul Regal nr. 102/1925. *Monitorul Oficial*, nr. 102 din 12 mai 1925, p. 5265-5276.
[31] Este vorba de „Legea pentru modificarea legii Camerelor de Comerț și Industrie” din 14 februarie 1929, va trece sub jurisdicția acestora atribuțiile vechilor corporații industriale.
[32] *Monitorul Oficial*, nr. 83 din 14 aprilie 1927, p. 5049-5057.

bugetare[33], cu modificările aferente, doar din octombrie 1932 (Legea pentru înființarea și organizarea Camerelor de Muncă)[34] printre a căror prevederi vor fi menționate și modalitățile de alegere a membrilor în forurile de conducere ale acestora, atât pentru categoria industriașilor (conf. art. 14 din legea din 1925)[35], cât și pentru „Secția Meseriașilor" (conf. art. 11 și 24 a legii din 1932)[36]. Ocazie cu care se vor întocmi liste cu toți membri acestora cu drept de vot, conform legii[37], rezultând o bază de date extrem de utilă pentru un demers ca cel al nostru (unde se precizează numele și prenumele meseriașului, profesia, localitatea de domiciliu, iar uneori numărul de casă și strada pe care locuiau cei care erau luați într-o astfel de evidență).

În virtutea unor astfel de consemnări, în cadrul listelor întocmite pentru anul 1925, ale Camerei de Comerț și Industrie din Oradea (căruia îi erau arondate acum județele (Bihor, Satu-Mare și Maramureș)[38] în categoria a XI-a, a industriei mici, regăsim printre multitudinea de nume menționate și anumiți meseriași din Vadu Crișului: 1 croitor (Baica Ștefan), 1 explotator și vânzător de lut (Bica Dumitru), 1 măcelar (Gavriluț Teodor), 1 brutar (Schvartz Eugen) și 3 pantofari (Matei Dumitru, Pinter Carol, Păcurariu Ioan)[39]. În evidențele aceleași instituții, în anul 1929, în listele electorale întocmite în vederea afișării pentru consultare în anumite locații din județ[40], la categoria IV („Mici industriași și meseriași"), apar menționați acum la Vadu Crișului 37 de meseriași din care numai puțin de *17 vor fi olari* (Szilágyi Ioan Cost., Méhes Géczi Alexandru, Halász Ioan Sârbu, Méhes Géczi Ioan, Halász Ștefan Sârbu, Samu Ioan, Piroșca Ioan Berta, Juhász Francisc jr., Méhes Géczi Alexandru, Dudás Alexandru, Méhes Géczi Ioan, Kovács Francisc, Szilágyi Alexandru, Hasas Alexandru, Cseri Alexandru, Kovács Francisc II, Técsi Ștefan), *3 vor fi fierari* (Juhas Ioan, Rus Vasile, Rus Ludovic), *3 măcelari* (Gavriluț Florian, Szegedi Ștefan, Gavriluț Teodor), *3 deținători de mașini de treierat* (Păcurar Ștefan, Técsi Ioan, Miere Lazar), *2 cojocari* (Miere Florian, Duda Gheorghe), *2 croitori* (Suciu Ioan, Frankovits Henric), *1 hornar* (Kövesdi Emeric), *1 sifonar* (Seres Ioan), *1 brutar* (Weinberger Samuel, soția), *1 tâmplar* (Raducziner Ludovic), *1 cizmar* (Ramánszki Dezideriu), *1 pantofar* (Potyara Leopold) și *1 morar* (Lup Florian)[41]. La aceștia ar mai putea fi adăugați și cei menționați la „Secția comercială, categoria a II-a, comerțul cu amănuntul", unde printre cele 23 de persoane cu preocupări de acest fel din Vadu Crișului, regăsim și 2 comercianți de lut (Gal B. Martin, Dresler Francisc) și 3 comercianți de var (Dubon Teodor, Dubon Mihai, Popa Ioan Nicolae), iar la Birtin, sat din această comună, din cei 12 comercianți menționați numai puțin de 10 se ocupau acum cu comercializarea varului (Sala Dumitru, Bolojan Lup, Venter Gavril, Bolojan Nicolae, Petroi Mihai, Domocoș Gavril, Lup Gavril, Lup Florian, Popa Nicolae și Grozea Vasile)[42].

În mod asemănător, ceva mai târziu, în 1933, dar de astă dată în vederea alegerilor pentru desemnarea reprezentanților în forurile de conducere a Camerei de Muncă din Arad, „Subcomisia Oradea" la „Secțiunea industriași" în listele electorale apar consemnați și 14 meseriași din Vadu Crișului (de fapt Vadu lui Carol II, cum se numea acum această localitate): 3 pantofari (Matei Dumitru, Romansky Desideriu, Gabrian Florian), 2 cojocari (Bica Mihai, Troter Carol), 2 fierari (Juhász Ioan, Rus Vasile), 2 tâmplari (Borbély Elemér, Raducziner Ludovic văd.), 2 croitori (Francovitz Emeric, Suciu Ioan), 1 bărbier (Kövesdi Ludovic), 1 măcelar (Kohn Ármin) și 1 morar (Géczi Mihai)[43].

Pe lângă acești meseriași care activau în baza unor documente care le certifica un anume statut profesional (ucenic, calfă sau lucrător și meșter), pe care îi regăsim în evidențele unor astfel de instituții, plătind taxe și impozite statului, mai erau și persoane care practicau asemenea îndeletniciri, în baza unor reglementări legislative mai restrictive, în cadrul așa-zisei „industrii casnice", având cel mai adesea o pregătire profesională empirică și un statut, în virtutea legii, mult inferior (numiți în documente uneori și

[33] Em. Bold, Gh. Iacob, *Contribuții privind studierea și cunoașterea legislației muncii din România. Legea Camerelor de Muncă din 1927*, în *Cercetări istorice*, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași, 1975, p. 227; Ion Țuțuianu, *Camerele de muncă – etapă în dezvoltarea dreptului muncii în România*, în *Revista Națională de Drept*, nr. 12/2012, Chișinău, 2012, p. 44.
[34] *Monitorul Oficial*, nr. 238 din 11 octombrie 1932, p. 5887-5893.
[35] *Ibidem*, nr. nr. 102 din 12 mai 1925, p. 5270.
[36] *Ibidem*, nr. 238 din 11 octombrie 1932, p. 5589-5590.
[37] De pildă, conform art. 24, litera c a legii din 11 octombrie 1932 trebuiau „să fie cetățeni români, să aibă 21 ani împliniți și să domicilieze de cel puțin 6 luni în circumscripția Camerei de muncă unde votează". *Ibidem*, nr. 238 din 11 octombrie 1932, p. 5891.
[38] În conformitate cu „Regulamentul de aplicare a legii pentru reorganizarea camerelor de comerț și de industrie". *Ibidem*, nr. 114 din 27 mai 1925, p. 5954-5964.
[39] S.J.Bh.A.N., *Fond Primăria Municipiului Oradea*, inv. 98, d. 1/1925, f. 87.
[40] La „Prefectura Județului Bihor, Tribunalul Județului Bihor, la Camera de Comerț și Industrie din Oradea de pe strada I.C. Brătianu, nr. 23, la primăriile urbane din Oradea, Salonta și Beiuș, la toate judecătoriile de ocol și preturile județului Bihor". *Ibidem*, d. 11/1929, f. 50.
[41] *Ibidem*, f. 98.
[42] *Ibidem*, f. 68.
[43] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466 (în continuare S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...)*, d. 77/1933, f. 6-71.

„cârpaci”). O stare de fapt care are la bază o serie de reglementări legislative prin care se făcea o distincție clară între industria de fabrică, meseriile calificate și industria casnică care era considerată a fi „orice muncă industrială care se exercită de vreo persoană în locuința sa, ca muncă manuală și numai cu ajutorul membrilor familiei sale (conform deciziei Ministerului de Comerț ungar nr. 15995 din 1901)”, care venea oarecum să completeze prevederile Legii industriale maghiare nr. XVII din 1884 (art. 50 și 183)[44] și decizia Ministerului de Comerț maghiar nr. 34147 din anul 1899) de definire a criteriilor de practicare a unei atare industrii: ca activitatea „să se exercite fără colaborarea persoanelor străine, deci numai prin munca membrilor din familie” și „să se exercite ca o ocupație laterală”[45], cu scopul de a suplimenta sau completa veniturile unei gospodării (în special în mediul rural, unde agricultura era ocupația principală).

În spiritul actelor normative amintite mai sus (Legea XVII din 1884) și decizile Ministerului de Comerț ungar din 1899 și 1901, spre deosebire de meseriile „calificate” (care necesitau certificate de competență și înregistrare în corporații sau asociații profesionale), industria casnică putea fi practicată în mod liber, fără ca cel ce desfășura o atare activitate să facă dovada unei forme de pregătire profesională (ucenicie sau un alt mod de calificare), din moment ce aceasta era considerată a fi o activitate de producție realizată de membri unei familii în propria locuință, folosind materii prime proprii sau achiziționate, cu scopul de a obține un câștig secundar.

Pentru a susține un asemenea mod de producție, dat fiind și caracterul predominant agrar al societății, industriei casnice îi vor fi acordate de statul maghiar, alături de alte domenii de activitate, prin Legea Legea nr. XLIX din 1899 (art. 1, punctul 4)[46], o serie de facilități fiscale menite a susține și încuraja practicarea acesteia, mai ales în mediul rural, unde produsele erau destinate fie uzului propriu, fie vânzării directe în piețe locale sau către anumiți comercianți.

Sunt prevederi legale care, în bună măsură, au reglementat modul de practicare a industriei casnice în zona noastră mult și după desăvârșirea Unirii de la 1 Decembrie 1918, din moment ce autoritățile române făceau deseori trimitere la textele acestor legi pentru soluționarea anumitor reclamații sau plângeri venite din partea cetățenilor[47]. În mod practic, toate aceste prevederi vor rămâne în vigoare până la publicarea Legii pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor, în anul 1936, apărută în Monitorul Oficial nr. 99 din 30 aprilie[48], când va fi unificată legislația din acest domeniu, abrogând vechile norme legislative din provinciile românești, inclusiv Legea industrială maghiară nr. XVII din 1884 din Transilvania[49].

În virtutea unor atare reglementări, la solicitările autorităților erau întocmite anumite statistici cu cei care activau în acest domeniu. Într-o astfel de evidență cu caracter centralizator, din anul 1923, cu privire la „persoanele și întreprinderile din județul Bihor care se ocupă cu industria casnică”, în plasa Aleșd, la care am făcut referire și cu altă ocazie[50], vor fi consemnați și un număr de 56 de olari din Vadu Crișului, din care mulți cu același nume de familie, ce evidențiază nu numai anumite grade de rudenie existente între aceștia, ci și faptul că meșteșugul era practicat din generație în generație de acești localnici. În ordinea menționată, documentul nostru face referire la următorii: Técsi Mihai, Técsi Mihai, văduva lui, Juhász Francisc, Szilágyi Ioan, Géczi M. Alexandru, Técsi Francisc, Halász S. Mihai, Halász Emeric, Halász Ludovic, Dudas Alexandru, Halász S. Ioan, Géczi M. Ioan, Sereș Ștefan, Halász S. Ioan, Halász Ștefan, Halász Gheorghe, Géczi M. Francisc, Géczi Mihai, Géczi Ioan, Halász Ioan, Géczi M. Mihai, Géczi Francisc, Géczi S. Iosif, Géczi Sz. Mihai, Pirosca Mihai, Pirosca Ștefan, Szilágyi Mihai, Géczi K. Mihai, Géczi M. Mihai, Hasas Francisc, Kovaci Ștefan, Szilágyi Alexandru, Kovaci Francisc, Cseri P. Alexandru, Kosa Ioan, Kosa Ioan junior, Kosa Mihai, Halász S. Francisc, Hasas Francisc, Hasas Ioan, Hasas Alexandru, Hasas Ioan junior, Domocos Francisc, Domocos Mihai, Seres Francisc, Domocos Ioan, Seres Alexandru, Hasas Petru, Juhász Francisc, Cseri Ioan, Cseri Alexandru, Hasas Mihai, Mezei Ioan, Kabái Ecatarina, Margelai Petru, Kovács Alexandru[51].

Cu toate modificările legislative și înnoirile survenite de-a lungul acestei perioade, vechile cutume cu privire la modul de practicare a unor astfel de îndeletniciri se vor menține încă mult timp. În acest context poate fi dată ca exemplu sesizarea depusă la 13 mai 1949 la sediul Asociației Meseriașilor din Aleșd de către Novák Ladislau, de profesiune sobar din Aleșd, care îl reclama pe olarul Hegyi Geczi Francisc din Vadu Crișului că vinde la târgurile săptămânale din Aleșd „oale de lut smălțuit” deși nu posedă „brevet de

[44] 1884. évi XVII. törvénycikk.pdf (consultat la 08.05.2026).
[45] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...*, d. 61/1928, f. 69.
[46] 1899. évi XLIX. törvénycikk (1).pdf (consultat la 08.05.2026).
[47] Cum va fi cea a rotarilor din Beiuș din anul 1928, prin care cerea ca cei ce practică acest meșteșug în satele din zonă să nu poată vinde la piața din localitate dacă nu sunt meșteri calificați. S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...*, d. 61/1928, f. 69-70.
[48] *Monitorul Oficial*, nr. 99, 30 aprilie 1936, p. 3737-3769.
[49] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...*, d. 92/1937, f. 93.
[50] Ioan Goman, Ioana Gherghel, *Meșteșuguri din trecut. Nume de olari din Vadu Crișului într-un document din anul 1923*, în *Crisia*, LIII, Supliment 1, 2023 (coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 520-525.
[51] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...*, d. 40/1923, f. 15-16, 20.

meserie pentru exercitatrea profesiunei de olar" care era „necesar la smălțuirea oalelor de lut conform legii". Reclamantul sesizând faptul că olarul nefiind „impus pentru profesiunea" practicată, „invocând motivul că exercită numai o profesiune casnică" nu avea „cheltuieli cu impozite și taxe", fapt ce îi permitea să vândă „marfa mai ieftin decât profesioniștii autorizați", fapt pentru care se cerea intervenția autorităților pentru oprirea lui de a mai comercializa astfel de produse[52] menite a le face concurență neloială.

Informații relevante despre practicarea meșteșugurilor de către locuitorii din Vadu Crișurilor avem și pentru perioada următoare. Bunăoară, date certe despre cei ce se ocupau frecvent cu olăritul în această localitate în anul 1966, aflăm cu prilejul organizării unei consfătuiri cu „creatorii populari olari din regiunea Crișana" în 15 iulie 1967, de către Muzeul Regional Crișana (cum se numea atunci Muzeul Țării Crișurilor) și Casa Regională a Creației Populare din Crișana[53]. O întâlnire la care au fost invitați să participe, conform evidențelor din arhiva Secției de etnografie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, un număr de 72 de olari din care 14 vor fi din Vadu Crișului: Pop Petru, acum de 50 de ani, domiciliat la nr. 163, văd. Kis-Geczi Maria de 55 de ani, la nr. 182, Samu Emeric de 60 de ani, la nr. 187, Halász Ioan de 59 de ani, la nr. 208, Samu Ioan de 48 de ani, la nr. 217, Kovács P. Ioan de 57 de ani, la nr. 229, Szolga-Geczi Alexandru de 54 de ani, la nr. 459, Piroska Mihai de 53 de ani, la nr. 413, Kosa Emeric de 57 de ani, la nr. 411, Halasz Mihai de 54 de ani, la nr. 398, Halász Francisc de 39 de ani, la nr. 366, Seres Francisc de 39 de ani, la nr. 376, Hasas Ioan de 57 de ani, la nr. 353 și Domocos Mihai de 54 de ani, cu domiciliul la nr. 339 în această localitate[54]. Cu acest prilej vor fi întocmite și fișe de creatori pentru fiecare dintre aceștia care conțin date relevante despre trecutul olarului și modul de practicare a meșteșugului (nr casei, anul nașterii, de unde a învățat meșteșugul, de când practică meșteșugul, ce tipuri de vase lucrează etc.)[55].

Unii membri ai acestor familii vor practica meșteșugul olăritului și în perioada următoae, fără a avea amploarea de odinioară, din rândul cărora la sfârșitul secolului trecut, se individualiza Julianna Szolga Géczi (născută pe 20 decembrie 1939), fiica renumitului olar Ioan Hasas, a cărui familie între 1983-1985 a modelat la comanda regimului Ceaușescu vase impresionante, de 1,40 m înălțime și 1,38 m diametru pentru grădinile Palatului Cotroceni[56], dar mai ales Hasas Petru senior (1928-2003), Elisabeta Hasas, născută Géczi (1935-2018)[57], Hasas Petru junior (născut în 1955), fiica acestuia Maria Elisabeta Póli (născută Hasas în anul 1990), inclusiv ginerele Emanuel Gabriel Póli[58], precum și Halasz Elisabeta, soția lui Halasz Emeric, dar și fiica acestora Geczi Kal Gyongyi, se vor număra printre cei mai cunoscuți localnici care au preluat și dus mai departe tradiția acestui renumit centru de olărit de veche sorginte.

O îndeletnicire practicată și în zilele noastre ca una cu caracter casnic, complementar, de întregire a unor venituri și de a continua o tradiție transmisă din generație în generație, din moment ce Maria Elisabeta Póli este astăzi educatoare în Vadu Crișului, Hasas Petru junior este pensionar, Emanuel Gabriel Póli este inginer.

E drept că în anii '70 și '80 ai secolului trecut, în perioada comunistă, vor mai funcționa anumite ateliere în regim de stat sau de cooperație[59], ca după 1990 să apară alte inițiative private, în principal legate de prestări de anumite servicii (frizerii, ateliere mecanice, ateliere de tinichigerie etc.) în concordanță cu noile cerințe ale societății din zilele noastre.

Din datele avute la dispoziție, fără a avea pretenția că nu pot fi și altele pe care cercetătorii să le aibă în vedere pentru alte demersuri de aest fel, constatăm că în perioada aflată în atenția noastră, în această comunitate, practicarea unor asemenea îndeletnicirii era o activitate relativ frecvent întâlnită. E drept că în timp, de la o perioadă la alta, realitățile puteau suferii modificării semnificative, totuși, pe ansamblu, din datele noastre putem conchide că în acest interval temporal, în această localitate, asemenea îndeletniciri efectuau numai puțin de 193 de localnici, din care cei mai mulți erau olari – 80 (unul era și țiglar), 17 erau pantofari (doi fiind și cizmari), 16 croitori, 15 fierari, 15 măcelari, 12 cojocari, 8 tâmplari, 5 morari (din

[52] Idem, *Fond Asociația...*, d. 43/1948-1952, f. 466.
[53] Pentru mai multe detalii, a se vedea Ioan Goman, „Aspecte privind situația practicării olăritului din Crișana în anii șaizeci ai secolului al XX-lea", în *Biharea*, XLVII, 2020, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, 2020, p. 71-90.
[54] Muzeul Țării Crișurilor, *Arhiva Secției de Etnografie*, *Dosare secție*, d. 5, f. 85.
[55] *Ibidem*, f. 12-26.
[56] https://evz.ro/olareasa-din-satul-presedintelui-bolojan-comanda-speciala-pentru-gradinile-palatului.html (consultat la 12.05.2026).
[57] Ioan Goman, Ioana Gherghel, „Tradiție și măiestrie în arta prelucrării lutului. Familia Hasas din Vadu Crișului", în *Crisia*, LII, supliment, nr. 1 pe 2022 (coord. Gabriel Moisa, Aurel Chiriac)831-832, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 831-832.
[58] *Ibidem*, p. 832.
[59]De pildă, la nivelul întregii comune Vadu Crișului, în anul 1971, conform statisticilor oficiale existau un număr de 5199 de locuitori care dispuneau de o suprafață de 2508 ha (1238 ha teren arabil, 1242 ha pășuni și fânațe, 28 ha vii și livezi și 4045 ha pădure), unde exista o moară, 2 cazane, de țuică, un atelier de croitorie, un atelier de cizmărie, două ateliere de tâmplărie, o sifonărie, o cojocărie, un atelier de coafură, două de tricotaje, o frizerie, o fierărie, o tăbăcărie, un atelier foto, unul de zugravi, și unul de tăiat lemne. Dumitru Mihalache, Iosif Maștei, Pavel Mălan, Mărie Aurel, Mărieș Gheorghe, *Localitățile județului Bihor*, Oradea, 1971, p. 196-197.

care unul avea și presă de ulei), 4 zidari, 3 frizeri, 3 comercianți de lut, 3 comercianți de var (probabil că și realizau), 3 deținători de mașini de treierat, 2 brutari, 2 hornari, 2 lăcătuși, un sifonar, un zugrav și o fabrică de țiglă și ceramică.

Unele dintre aceste persoane le regăsim menționate în documentele noastre că se îndeletniceau cu un astfel de meșteșug o perioadă mai lungă de timp. De pildă, croitorul Frankovics Henrik, apare înregistrat ca atare în perioada 1911-1952, fierarul Juhász János în perioada 1912-1952, măcelarul Géczi Ferenc între 1923-1952, morarul Szegedi István, fiind proprietar și de presă de ulei, între 1929-1952, olarii Domocos Mihai, Halász Ioan, Halász Ștefan, Hasas Ioan, Pirosca Mihai, Szilágyi Alexandru, între 1923-1966, pantofarul Martin Tamás între 1908-1952, pantofarul Románszky Desző între 1912-1952, tâmplarul Borbély Elemér între 1906-1952 și exemplele de acest fel ar putea continua. Mai mult, se întâlnesc și situații în care astfel de îndeletniciri se transmiteau din generație în generație (de la tată la fiu). Poate fi amintit aici cazul lui Mérai János senior, născut în 1895 și a lui Mérai János junior, născut în 1921, care practicau fierăritul, a lui Hasas Petru senior, născut în 1928 și Hasas Petru junior, născut în 1955, care practicau olăritul, a lui Szolga Géczi Julianna, născută în 1939, fiica olarului Hasas Ioan, a olarilor Juhász Francisc senior și junior, Kosa Ioan senior și junior precum și a multor altora aflați în diferite grade de rudenie, din moment ce din 12 cojocari trei purtau numele de Luca, din 16 croitori, doi aveau numele de Frankovits, doi de Jolțe și doi de Klein, din 15 fierari, trei aveau numele de Hasas, trei de Juhász, doi de Mérai și trei de Rus, din 15 măcelari, trei aveau numele de Gavriluț, trei de Géczi și doi de Kovács, din cei 76 de olari, doi aveau numele de Cseri, patru de Domocos, 9 de Géczi, 13 de Halász, 9 de Hasas, doi de Juhász, trei de Kis-Geczi, patru de Kosa, cinci de Kovács, trei de Pirosca, doi de Samu, trei de Seres, patru de Szilágyi și trei de Técsi; din 17 pantofari, doi aveau numele de Hasas, doi de Máty și doi de Rusz, la fel cum din 8 tâmplari, trei aveau nmele de Raducziner.

Un număr important de localnici cu astfel de îndeletniciri, oarecum în consonanță cu cel al populației de aici din perioada aflată în atenția noastră, dacă avem în vedere că Vadu Crișului avea în anul 1900 un număr de 2849 de locuitori (din care 1450 de bărbați și 1399 de femei), în anul 1930 un număr de 2437 de locuitori (din care 1204 bărbați și 1233 de femei), în 1948 avea 2969 de locuitori (1456 de bărbați și 1506 femei), în 1956 numărul acestora să crească la 3358 de locuitori (1669 de bărbați și 1689 de femei), în anul 1966 la 3413 locuitori (1711 bărbați și 1702 femei), în anul 1977 să fie de 3607 locuitori (1810 bărbați și 1797 de femei), să scadă apoi, în anul 1992 la 3248 de locuitori (1592 de bărbați și 1656 de femei), iar în anul 2002 la 3092 de locuitori (1490 de bărbați și 1602 femei). O evoluție care poate spune multe despre nevoia de produse meșteșugărești ale localnicilor și, implicit, numărul celor care realizau aceste produse, la fel cum raportul dintre numărul bărbaților și al femeilor sau ponderea populației pe categorii de vârstă[60] ar putea fi un indicator semnificativ față de apetența sau potențialul uman pentru practicarea unor atare îndeletniciri, în funcție de speranța de viață și ponderea populației tinere. Asta, fără să avem în vedere faptul că mulți dintre acești meșteșugari deserveau și alți locuitori ai satelor din această comună, iar nu de puține ori și ai celor din alte localități aflate la o mai mică sau mai mare distanță.

Toate aceste realități care cel puțin până la sfârșitul secolului trecut au putut favoriza, mai mult sau mai puțin, practicarea meșteșugurilor în această localitate, de la factorii fizico-geografici și resursele naturale disponibile, la structura populației, tradiția și cerințele locuitorilor din zonă, au ajuns, din păcate, în zilele noastre, sub presiunea modernizării și concurența făcută de produsele industriale, să nu mai fie în măsură să susțină sau să condiționeze dezvoltarea unor atare îndeletniciri. Multe dintre acestea, încet, odată cu dispariția ultimilor participanți, au devenit de domeniul trecutului. Astăzi, cu mici excepții, ale olăritului și ale altor câteva, care se bazează fie pe o tradiție îndelungată, fie pe anumite nevoi imediate ale societății în care trăim (frizer, coafeză, tinichigiu, mecanic auto, croitor etc.), cele mai multe dintre îndemânâcirile de odinioară au dispărut, mai fiind prezente, cel mult, doar în amintirea celor vârstnici din localitate.

[60] Ca atare, *în anul 1900* din cei 2849 de locuitori din Vadu Crișului, 491 erau su 6 ani, 414 ăntre 6 și 11 ani, 190 între 12 și 14 ani, 273 între 15 și 19 ani, 785 între 20 și 39 de ani, 489 între 40 și 59 de ani, iar 207 aveau peste 60 de ani; în *anul 1930*, din cei 2437 de locuitori, 523 aveau sub 7 ani, 291 între 7 și 12 ani, 378 între 13 și 19 ani, 1159 între 20 și 64 de ani și 86 peste 65 de ani; în *anul 1948*, din cei 2962 de locuitori, 393 aveau sub 7 ani, 484 între 7 și 14 ani, 1384 între 15 și 44 de ani, 493 între 45 și 60 de ani și 208 peste 60 de ani; în *anul 1956* din cei 3358 de locuitori 487 avea între 0 și 9 ani, 627 între 10 și 19 ani, 1304 între 20 și 44 de ani, 690 între 45 și 64 de ani și 251 peste 65 de ani. La fel în *anul 1966*, din cei 3413 locuitori înregistrați în această localitate, 496 aveau între 0 și 9 ani, 651 între 10 și 19 ani, 1316 între 20 și 44 de ani, 697 între 45 și 64 de ani și 253 peste 65 de ani; în *anul 1977*, din 3067 de locuitori, 689 aveau între 0 și 9 ani, 488 între 10 și 19 ani, 1232 între 20 și 44 de ani, 855 între 45 și 65 de ani și 343 peste 65 de ani; *în anul 1992*, dintr-un total de 3248 de locuitori, 427 aveau între 0 și 9 ani, 540 între 10 și 19 ani, 1041 între 20 și 44 de ani, 845 între 45 și 64 de ani, iar 395 peste 65 de ani. În fine, în *anul 2002* din 3092 de locuitori înregistrați, 406 aveau între 0 și 9 ani, 404 între 10 și 19 ani, 1089 între 20 și 44 de ani, 750 între 45 și 64 de ani, iar 443 peste 65 de ani. Dana Valentina Pașc, Zoltan Krausz (coord), *Anuarul demografic al județului Bihor*, Institutul Național de Statistică, Direcția de Statistică Bihor, f.a., p. 56, 67, 78, 89, 100, 111, 122, 132.

Tabel cu numele locuitorilor din Vadu Crișului care apar menționați în documente că practicau o meserie în perioada 1923-1966

Nr. crt.	Numele și prenumele	Anul nașt.	Religia	Profesia	Perioada sau anul menționat	Localitatea	Observații
1.	Schvartz Eugen			brutar	1925	Vadu Crișului	
2.	Weinberger Samuel, soția			brutar	1929	Vadu Crișului	
3.	Bica Mihai	1903	gr. cat.	cojocar	1925-1952	Vadu Crișului, nr. 405	ucenic la Duola Gheorghe din Vadu Crișului între 1925-1926, calfă la Popp Gheorghe din Huedin între 1926-1930, din anul 1930 lucrează ca meșter independent.
4.	Boér Lörincz (tatăl - Boér Mihály)	1925		cojocar	1941-1944	Vadu Crișului	ucenic la Trotter Károly din Vad fără să termine pregătirea
5.	Duda Gheorghe			cojocar	1929	Vadu Crișului	
6.	Duola Gheorghe			cojocar	1925-1926	Vadu Crișului	meșterul lui Bica Mihai.
7.	Hasas Károly	1912	reformată	cojocar	1934-1952	Vadu Crișului	ucenic și calfă la Mihály Bica din Vadu Crișului până în 1934.
8.	Luca Alexandru			cojocar	1950-1951	Vadu Crișului	
9.	Luca Ioan			cojocar	1950-1951	Vadu Crișului, nr. 406	
10.	Luca Mihai			cojocar	1941-1952	Vadu Crișului	
11.	Miere Florian (Lorincz)	1903	gr. cat.	cojocar	1922-1942	Vadu Crișului	ucenic la meșterul Török Péter din Vadu Crișului și calfă la Deda György din Aleșd, până în 1922, meșter din 1927.
12.	Török Péter			cojocar	1920-1926	Vadu Crișului	meșterul lui Miere Lőrinc din Vadu Crișului 1920-1922.
13.	Trotter Károly	1908	rom. cat.	cojocar	1927-1952	Vadu Crișului	ucenic la Miere Lőrinc din Vadu Crișului până în 1927, meșter din 1932.
14.	Zsolcze Teodor (tatăl Zsolcze Dumitru)	1930		cojocar	1947-1950	Vadu Crișului	ucenic la Miere Florian din Oradea (Ioșia) fără să absolve.
15.	Gal B. Martin			comerț lut	1929	Vadu Crișului	
16.	Dresler Francisc			comerț lut	1929	Vadu Crișului	
17.	Bica Dumitru			comerț lut	1925	Vadu Crișului	
18.	Dubon Mihai			comerț var	1929	Vadu Crișului	
19.	Dubon Teodor			comerț var	1929	Vadu Crișului	

20.	Popa Ioan Nicolae			comerț var	1929	Vadu Crișului	
21.	Baica Ștefan			croitor	1925	Vadu Crișului	
22.	Florea Teodor			croitor	1941-1952	Vadu Crișului, nr. 398	ucenic la Broda Florian în 1949.
23.	Francovics Emeric			croitor	1933	Vadu Carol II	
24.	Frankovics Henrik	1893	izraelită	croitor	1911-1952	Vadu Crișului	ucenic la Mózes Dávid din Cluj până în anul 1911, calfă în Cluj și Budapesta, meșter independent din 1918 în Huedin și din 1921 în Vadu Crișului.
25.	Gitye (Ghitea) János (tatăl - Gitye Miklos)	1928		croitor	1944-1952	Vadu Crișului	ucenic la Fratter Jenő între 1944-1947.
26.	Groza Florian (tatăl – Groza Petru)	1931		croitor	1948-1951	Vadu Crișului	ucenic la Florea Teodor fără să termine pregătirea.
27.	Jolțe Gavril			croitor	1935-1939	Vadu Crișului	tatăl, meșter
28.	Jolțe Ștefan			croitor	1936-1939	Vadu Crișului	fiul, ucenic
29.	Klein Nicolae (Miklos) (tatăl – Klein József)	1924	izraelită	croitor	1940-1943	Vadu Crișului	ucenic la 16 ani la Francoviciu Henrich din Vadu Crișului între 1940-1943.
30.	Klein Vasile	1922		croitor	1937-1940	Vadu Crișului	ucenic la Francoviciu Henrich din Vadu Crișului
31.	Mălai Gavril	1922	gr. cat.	croitor	1938-1941	Vadu Crișului	ucenic la Francovici Henrich din Vadu Crișului.
32.	Miere Gavril			croitor	1949-1952	Vadu Crișului	
33.	Pakurár Tivadar (tatăl – Pakurár János)	1927		croitor	1943-1946	Vadu Crișului	ucenic la Francovich Henrich din Vad fără să absolve.
34.	Pratter Janö			croitor	1936-1940	Vadu Crișului	
35.	Suciu (Szücs) Ioan	1894	baptistă	croitor	1929-1952	Vadu Crișului, nr. 427	
36.	Trotter Jenő	1910	gr. cat.	croitor	1926-1945	Vadu Crișului	ucenic la István Barabás din Oradea până în 1926, calfă în Deva și Vadu Crișului, meșter din 1938.
37.	Bumb Lörincz	1927		fierar	1941-1944	Vadu Crișului	ucenic la Juhász Ioan din Vad fără să absolve.
38.	Gábrián Sándor (tatăl - Gábrián Lörincz)	1923		fierar	1941-1944	Vadu Crișului	ucnic la Juhász János din Vadu Crișului între 1941-1944.
39.	Hasas Istvan (Ștefan)	1917	reformată	fierar	1938-1948	Vadu Crișului	ucenic la János Juhasz din Vad până în 1935.
40.	Hasas Sándor (fiul lui Hasas Alexandru)	1928		fierar	1947-1948	Vadu Crișului	ucenic la Juhász Ferenc din Vad fără să absolve.

41.	Hasas Sándor (fiul lui Hasas István)	1928		fierar	1945-1948	Vadu Crișului	ucenic la Hasas István din Vad fără să absolve.
42.	Hegedüs Gheorghe			fierar	1949- 951	Vadu Crișului	ucenic la Juhász Ioan.
43.	Juhász Ferenc	1911	reformată	fierar	1934-1954	Vadu Crișului	ucenic la Juhász János până în 1934.
44.	Juhász Ioan	1931		fierar	1948-1951	Vadu Crișului	ucenic la Juhász Ioan din Vad fără să absolve.
45.	Juhász János	1895	reformată	fierar	1912-1952	Vadu Crișului	ucenic la Kádár János din Oradea până în 1912, meșter din 1922.
46.	Mérai János sen.	1895	reformată	fierar	1916-1952	Vadu Crișului	ucenic la firma La Roche și Darvas până în 1916, calfă în mai multe locuri, meșter din 1938.
47.	Mérai János jr. (tatăl - Mérai János)	1921		fierar	1943-1944	Vadu Crișului	ucenic la Mérai János (tatăl său) din Vadu Crișului.
48.	Péter Sándor	1935		fierar	1951-1954	Vadu Crișului	ucenic la Juhász Ferenc din Vad fără să absolve.
49.	Rus Lajos (tatăl - Rusz László)	1922		fierar	1943-1946	Vadu Crișului	ucenic la Rusz László.
50.	Rus Ludovic			fierar	1929	Vadu Crișului	
51.	Rusz László (Vasile), văduv	1898	rom. cat.	fierar	1920-1952	Vadu Crișului	ucenic la Gábor Faragó din Tileagd până în 1920; văduv în 1945.
52.	Orbán József		reformat	frizer	1941-1952	Vadu Crișului	d. 31, f. 457
53.	Szabó László	1910	reformată	frizer	1929-1952	Vadu Crișului	ucenic la maistrul Rebitsek Ernő din Oradea până în 1929, meșter din 1934.
54.	Hegedús Géczi István (tatăl Hegedús Géczi Sándor)	1923		frízer	1939-1943	Vadu Crișului	ucenic la Szabó László din Vadu Crișului.
55.	Gasztner Mátyás		rom. cat.	hornar	1942	Vadu Crișului	
56.	Kövesdi Emeric			hornar	1929	Vadu Crișului	
57.	Csati Sándor		reformat	lăcătuș	1942	Vadu Crișului	
58.	Ghitea Alexandru	1921	gr. cat.	lăcătuș	1936-1941	Vadu Crișului	ucenic la Domeniului Episcopesc Român Unit din Oradea, punctul de lucru Remeți.
59.	Bica Alexandru (tatăl Bika Gavril)	1929		măcelar	1947-1950	Vadu Crișului	ucenic la Domokos Alexandru din Bratca fără să absolve.
60.	Gavriluț Teodor			măcelar	1925-1929	Vadu Crișului	
61.	Gavriluț Florian			măcelar	1929	Vadu Crișului	
62.	Gavriluț Petre (tatăl – Gavriluț Petre)	1930		măcelar	1947-1950	Vadu Crișului	ucenic la Géczi Mihók din Vad fără să absolve.
63.	Géczi Ferenc			măcelar	1923-1952	Vadu Crișului	

64.	Géczi Mihoc Ferencz			măcelar	1941-1952	Vadu Crișului	
65.	Géczi Mihók Gábor (tatăl Géczi Mihók Ferenc)	1924		măcelar	1941-1944	Vadu Crișului	ucenic la Géczi Mihoc Ferenc – tatăl).
66.	Jakab Alexandru			măcelar	1945	Vadu Crișului, nr. 421	
67.	Kohn Ármin			măcelar	1933	Vadu Carol II	
68.	Kovács István			măcelar	1941-1952	Vadu Crișului	
69.	Kovács Ștefan			măcelar	1947	Vadu Crișului	
70.	Orth Dionisie (tatăl – Orth Dénes)	1930		măcelar	1947-1950	Vadu Crișului, nr. 226	ucenic la Rácz Zoltán din Aleșd fără să absolve.
71.	Szabó István			măcelar	1941	Vadu Crișului	
72.	Szegedi Ștefan			măcelar	1929	Vadu Crișului	
73.	Wégner József	1903	izraelită	măcelar	1922-1952	Vadu Crișului	ucenic la Wégner Ignác din Aleșd până în 1922.
74.	Miere Lazăr			mașină treierat	1929	Vadu Crișului	
75.	Păcurar Ștefan			mașină treierat	1929	Vadu Crișului	
76.	Técsi Ioan			mașină treierat	1929	Vadu Crișului	
77.	Géczi Mihai			morar	1923-1933	Vadu Crișului	
78.	Lup Florian			morar	1929	Vadu Crișului	
79.	Parai Andras			morar	1925-1940	Vadu Crișului	
80.	Rácz József			morar	1941-1947	Vadu Crișului!	
81.	Szegedi István	1878	reformată	morar și presă de ulei	1929-1952	Vadu Crișului	
82.	Bica Mitra			olar	1960	Vadu Crișului	
83.	Cseri Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
84.	Cseri P. Alexandru			olar	1923-1929	Vadu Crișului	
85.	Domocos Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
86.	Domocos Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
87.	Domocos Mihai	1903		olar	1923-1966	Vadu Crișului, nr. 339	
88.	Domocos Sandor			olar	1960	Vadu Crișului	
89.	Dudas Alexandru			olar	1923-1929	Vadu Crișului	
90.	Géczi Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
91.	Géczi K. Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	

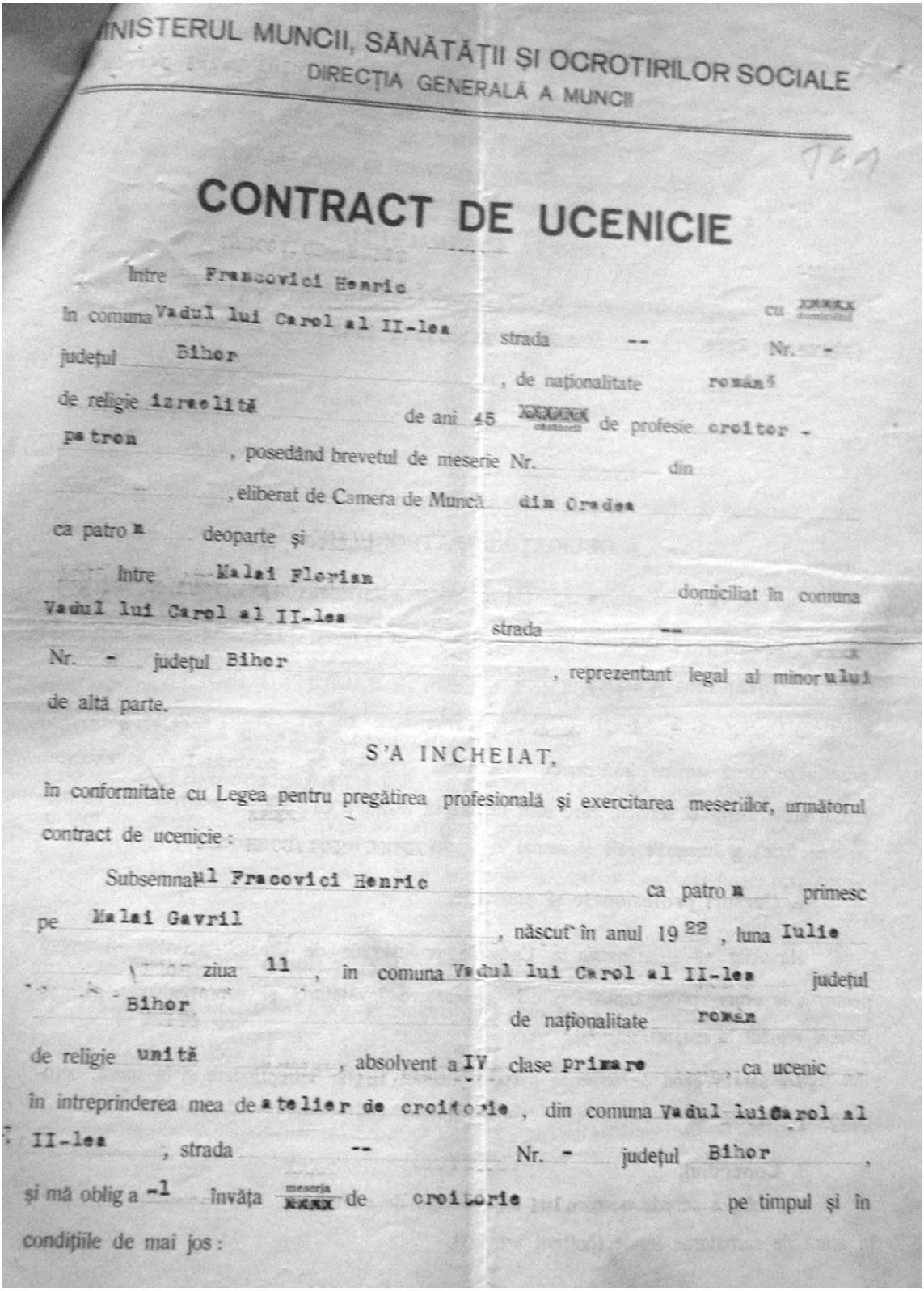
92.	Geczi Kal Gyongyi			olar	2005 - prezent	Vadu Crișului	fiica olarului Halasz Emeric.
93.	Géczi M. Alexandru			olar	1923	Vadu Crișului	
94.	Géczi M. Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
95.	Géczi M. Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
96.	Géczi S. Iosif			olar	1923	Vadu Crișului	
97.	Géczi S.Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
98.	Géczi Sz. Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
99.	Halász Elisabeta			olar	1980-2023	Vadu Crișului	soția olarului Halasz Emeric.
100.	Halász Emeric			olar	1923	Vadu Crișului	
101.	Halász Francisc	1904		olar	1967	Vadu Crișului, nr. 366	
102.	Halász Gheorghe			olar	1923	Vadu Crișului	
103.	Halász Ioan	1907		olar	1923-1966	Vadu Crișului, nr. 208	
104.	Halász Ioan Sârbu			olar	1929	Vadu Crișului	
105.	Halász Ludovic			olar	1923	Vadu Crișului	
106.	Halász Mihai	1912		olar	1966	Vadu Crișului, nr. 398	
107.	Halász S. Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
108.	Halász S. Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
109.	Halász S. Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
110.	Halász Ștefan			olar	1923-1929	Vadu Crișului	
111.	Halász Ștefan Sârbu			olar	1929	Vadu Crișului	
112.	Hasas Alexandru			olar	1923-1929	Vadu Crișului	
113.	Hasas Elisabeta,	1935		olar	1970-2018	Vadu Crișului, nr. 271	născută Géczi.
114.	Hasas Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
115.	Hasas Ioan	1909		olar	1923-1966	Vadu Crișului, nr. 353	
116.	Hasas Ioan junior			olar	1923	Vadu Crișului	
117.	Hasas Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
118.	Hasas Petru			olar	1923	Vadu Crișului	

119.	Hasas Petru junior	1955		olar	1998-prezent	Vadu Crișului, nr. 271	fiul lui Hasas Petru sen.
120.	Hasas Petru senior	1928		olar	1970-2003	Vadu Crișului, nr. 271	
121.	Hegedűs Geczi Mihály			olar	1960	Vadu Crișului	
122.	Juhász Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
123.	Juhász Francisc jun.			olar	1929	Vadu Crișului	
124.	Kabái Ecatarina			olar	1923	Vadu Crișului	
125.	Kis-Géczi Iosif, soția			olar	1960	Vadu Crișului	
126.	Kis-Géczi Maria, văd.	1911		olar	1966	Vadu Crișului, nr. 182	
127.	Kis-Géczi Sándor (mama – văduva lui Kis János)	1927		olar, tiglar	1942-1945	Vadu Crișului	ucenic la „Turul”, Fabrică de Ceramică și Țiglă din Vadu Crișului
128.	Kosa Emeric	1912		olar	1966	Vadu Crișului, nr. 411	
129.	Kosa Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
130.	Kosa Ioan junior			olar	1923	Vadu Crișului	
131.	Kosa Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
132.	Kovács Alexandru			olar	1923	Vadu Crișului	
133.	Kovács Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
134.	Kovács Francisc			olar	1929	Vadu Crișului	
135.	Kovács P. Ioan	1909		olar	1966	Vadu Crișului, nr. 229	
136.	Kovács Ștefan			olar	1923	Vadu Crișului	
137.	Lang Ioan	1909	rom. cat.	olar	1921-1952	Vadu Crișului, nr. 7	născut în Budapesta.
138.	Margelai Petru			olar	1923	Vadu Crișului	
139.	Méhes Géczi Alexandru I			olar	1929	Vadu Crișului	
140.	Méhes Géczi Ioan			olar	1929	Vadu Crișului, nr. 234	
141.	Mezei Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
142.	Pirosca Ioan Berta			olar	1929	Vadu Crișului	
143.	Pirosca Mihai	1912		olar	1923-1966	Vadu Crișului, nr. 413	
144.	Pirosca Ștefan			olar	1923	Vadu Crișului	

145.	Póli Maria Elisabeta	1990		olar	2015-prezent	Vadu Crișului, nr. 271	fiica lui Pertru Hasas jr.
146.	Pop Petru	1916		olar	1960-1966	Vadu Crișului, nr. 163	
147.	Samu Emeric			olar	1966	Vadu Crișului, nr. 187	
148.	Samu Ioan	1916		olar	1929-1966	Vadu Crișului, nr. 217	
149.	Seres Alexandru			olar	1923	Vadu Crișului	
150.	Seres Francisc			olar	1923-1966	Vadu Crișului, nr. 376	
151.	Seres Ștefan			olar	1923	Vadu Crișului	
152.	Szilaágyi Ioan Constantin			olar	1929	Vadu Crișului	
153.	Szilágyi Alexandru	1900		olar	1923-1929	Vadu Crișului, nr. 292	
154.	Szilágyi Ioan			olar	1923	Vadu Crișului	
155.	Szilágyi Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
156.	Szolga Géczi Julianna	1939		olar	1983-2016	Vadu Crișului	fiica renumitului olar Ioan Hasas.
157.	Szolga-Geczi Alexandru			olar	1966	Vadu Crișului, nr. 459	
158.	Técsi Francisc			olar	1923	Vadu Crișului	
159.	Técsi Mihai			olar	1923	Vadu Crișului	
160.	Técsi Mihai, văduva lui			olar	1923	Vadu Crișului	
161.	Técsi Ștefan			olar	1929	Vadu Crișului	
162.	Erós János			pantofar	1941-1949	Vadu Crișului	
163.	Fehér Lazsló (Vasile)	1899	rom. cat.	pantofar	1925-1952	Vadu Crișului	
164.	Gábrián Lörincz	1899	gr. cat.	pantofar	1915-1952	Vadu Crișului	ucenic la Lipót Potyó în Eger, Ungaria, până în 1915, meșter din 1921.
165.	Hasas Emeric (Imre)	1911	reformată	pantofar	1931-1949	Vadu Crișului	ucenic la Demeter Máty din Vad până în 1931, calfă în București.
166.	Hasas Mihály		reformat	pantofar (cizmar)	1941-1952	Vadu Crișului	
167.	Hegedüs Sándor (tatăl - Hegedüs János)	1928		pantofar	1945-1948	Vadu Crișului	ucenic la Szűcs Gábor din Vad fără să absolve.
168.	Martin Tamás (Toma)	1892	gr. cat.	pantofar	1908-1952	Vadu Crișului	ucenic la Kovács Lajos din Oradea până în

							1908, meșter din 1910 în Vadu Crișului.
169.	Máty Demeter (Matei Dumitru)			pantofar	1925-1952	Vadu Crișului	
170.	Máty Demeter, văduva lui			pantofar (cizmar)	1952	Vadu Crișului	
171.	Pacurariu Ioan			pantofar	1925	Vadu Crișului	
172.	Pászkár Demeter	1928		pantofar	1944-1947	Vadu Crișului	ucenic la Máty Demeter din Vad fără să absolve.
173.	Pinter Carol			pantofar	1925	Vadu Crișului	
174.	Potyara Leopold			pantofar	1929	Vadu Crișului	
175.	Románszky Desző (Dezideriu)	1887	rom. cat.	pantofar	1912-1952	Vadu Crișului	ucenic la Remanszki Joszef din Aleșd până în 1905, meșter din 1914.
176.	Rusz Alexandru	1930		pantofar	1947-1950	Vadu Crișului	ucenic la Rusz József din Vad fără să absolve.
177.	Rusz József	1906	rom. cat.	pantofar	1934-1952	Vadu Crișului	
178.	Szücs Gábor (Gavril)	1912	gr. cat.	pantofar	1927-1952	Vadu Crișului	ucenic la Stern Ignác din Aleșd până în 1927, meșter din 1933.
179.	Seres Ioan			sifonar	1929-1952	Vadu Crișului	
180.	Borbély Elemér	1889	rom. cat.	tâmplar	1906-1952	Vadu Crișului	ucenic în Aleșd, eliberat în 1906, meseriaș independent din 1910.
181.	Czinc (Ținc) Ioan			tâmplar	1947-1952	Vadu Crișului	
182.	Groza Petru (tatăl - Groza Péter)	1925		tâmplar	1941-1951	Vadu Crișului	ucenic între 1941-1943 la Raducziner József din Vadu Crișului.
183.	Koszta Ioan			tâmplar	1947	Vadu Crișului	
184.	Pali Teodor			tâmplar	1947-1949	Vadu Crișului	
185.	Raducziner Lajos, văduva lui			tâmplar	1939-1942	Vadu Crișului	contracte de ucenicie.
186.	Raducziner Ludovic			tâmplar	1929-1933	Vadu Crișului	
187.	Raduczner József		izraelit	tâmplar	1939-1952	Vadu Crișului	
188.	Fabrica „Turul” RT. (S.A.)			țiglă și ceramică	1941-1952	Vadu Crișului	fabrică și de sobe.
189.	Mălai Florian			zidar	1951	Vadu Crișului	
190.	Pali Florian			zidar	1951	Vadu Crișului	
191.	Rusz Lojos	1927		zidar	1943-1946	Vadu Crișului	ucenic la Rusz László din Vad fără să absolve.
192.	Seres János		reformat	zidar	1941-1942	Vadu Crișului	
193.	Gitye Miklós (Nicolae)		gr. cat.	zugrav	1942-1947	Vadu Crișului	

ANEXE

MINISTERUL MUNCII, SĂNĂTĂȚII ȘI OCROTIRILOR SOCIALE
DIRECȚIA GENERALĂ A MUNCII

CONTRACT DE UCENICIE

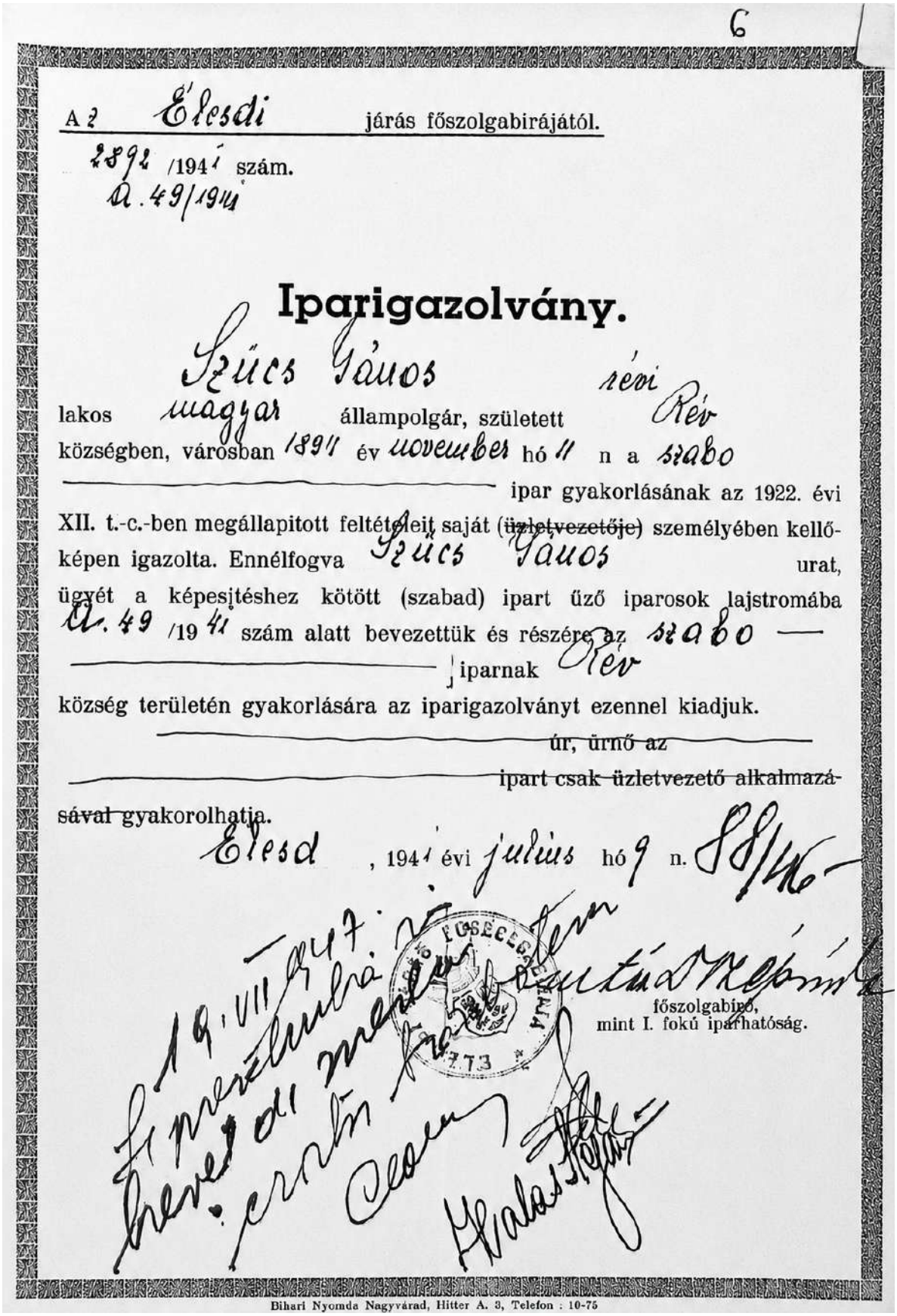
Între Francovici Henric
în comuna Vadul lui Carol al II-lea strada -- Nr. -
județul Bihor
, de naționalitate român
de religie izraelită de ani 45 de profesie croitor -
patron , posedând brevetul de meserie Nr. din
, eliberat de Camera de Muncă din Oradea
ca patron deoparte și
Între Mălai Florian domiciliat în comuna
Vadul lui Carol al II-lea strada --
Nr. - județul Bihor , reprezentant legal al minorului
de altă parte.

S'A INCHEIAT,

în conformitate cu Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor, următorul contract de ucenicie:

Subsemnatul Fracovici Henric ca patron primesc
pe Mălai Gavril , născut în anul 1922, luna Iulie
ziua 11, în comuna Vadul lui Carol al II-lea județul
Bihor de naționalitate român
de religie unită , absolvent a IV clase primare , ca ucenic
în intreprinderea mea de atelier de croitorie, din comuna Vadul lui Carol al
II-lea , strada -- Nr. - județul Bihor ,
și mă oblig a -l învăța meseria de croitorie pe timpul și în
condițiile de mai jos:

Fig. 1. Filă din contractul de ucenicie încheiat la 25 februarie 1938, pe trei ani, între croitorul Francovici Henric din Vadu Crișului și Mălai Florin din Vadu Crișului, în calitate de reprezentant legal al ucenicului Mălai Gavril (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația…*, d. 4/1937-1941, f. 549).

6

A 2 Élesdi járás főszolgabirájától.

2892 /1941 szám.
Á. 49/1941

Iparigazolvány.

Szűcs János névi Rév lakos magyar állampolgár, született községben, városban 1891 év november hó 11 n a szabó ipar gyakorlásának az 1922. évi XII. t.-c.-ben megállapitott feltételeit saját (~~üzletvezetője~~) személyében kellőképen igazolta. Ennélfogva Szűcs János urat, ügyét a képesitéshez kötött (szabad) ipart űző iparosok lajstromába Á. 49 /1941 szám alatt bevezettük és részére az szabó — iparnak Rév község területén gyakorlására az iparigazolványt ezennel kiadjuk.

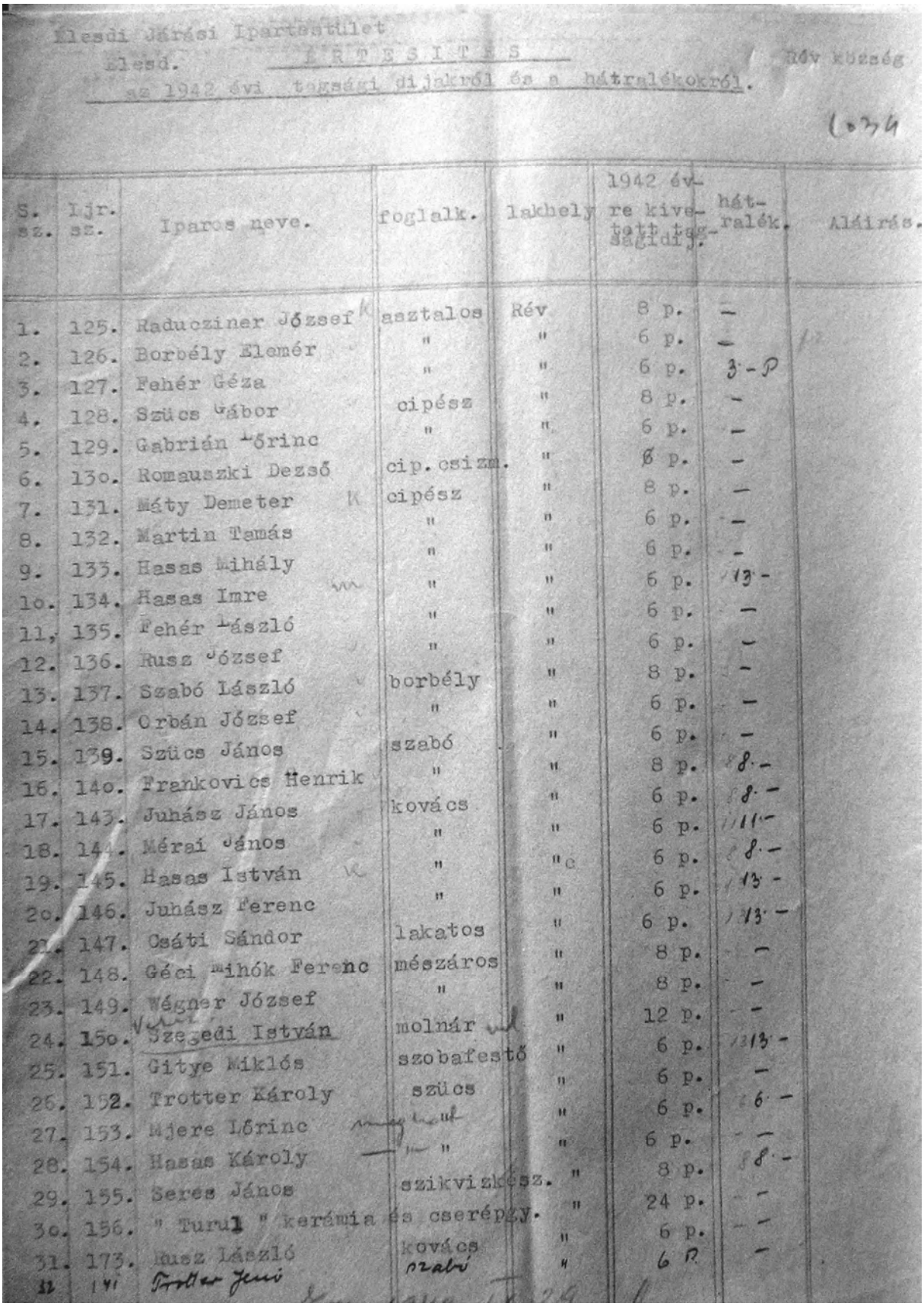
~~úr, ürnő az ipart csak üzletvezető alkalmazásával gyakorolhatja.~~

Élesd, 1941 évi július hó 9 n.

főszolgabiró,
mint I. fokú iparhatóság.

Bihari Nyomda Nagyvárad, Hitter A. 3, Telefon : 10-75

Fig. 2. Certificatul lui Szűcs János, din Vadu Crișului, de exercitare a meseriei de croitor eliberat la data de 9 iulie 1941 (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația…*, d. 1/1924-1948, f. 6).

Elesdi Járási Ipartestület
Elesd.

ÉRTESÍTÉS

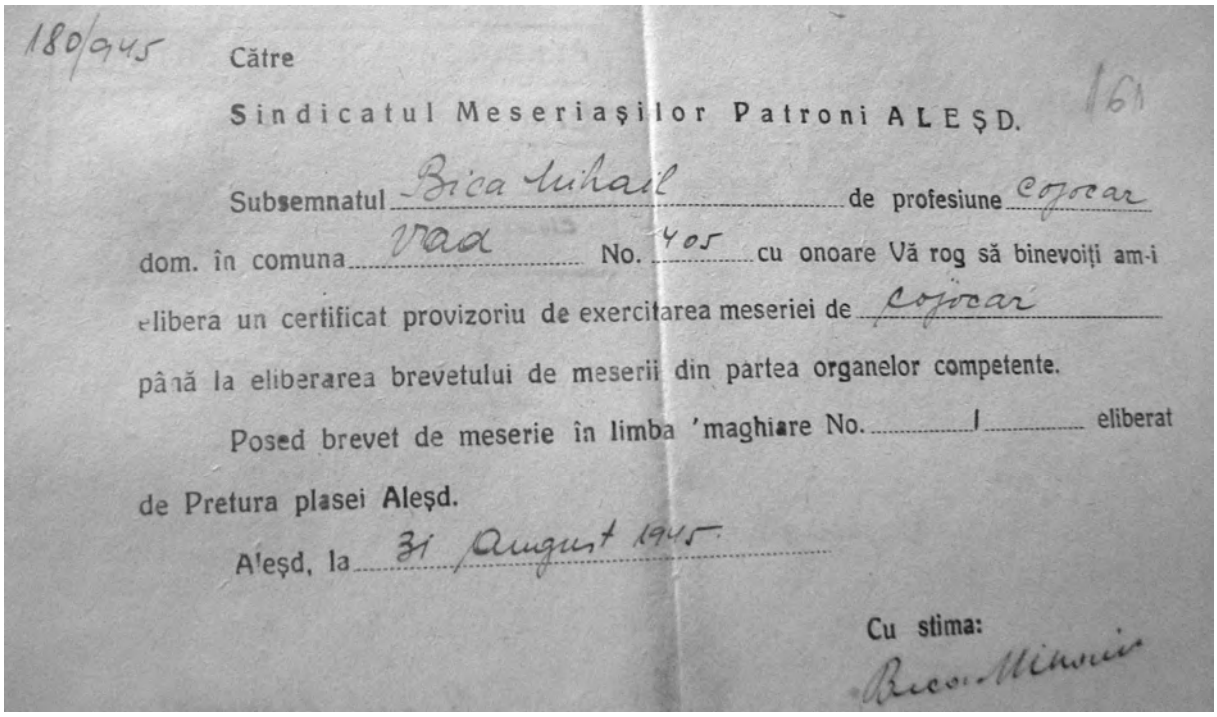
az 1942 évi tagsági díjakról és a hátralékokról.

Rév község

1034

S. sz.	Ljr. sz.	Iparos neve.	foglalk.	lakhely	1942 évre kivetett tagsági díj.	hátralék.	Aláírás.
1.	125.	Raducziner József	asztalos	Rév	8 p.	—	
2.	126.	Borbély Elemér	"	"	6 p.	—	
3.	127.	Fehér Géza	"	"	6 p.	3.- P	
4.	128.	Szücs Gábor	cipész	"	8 p.	—	
5.	129.	Gabrián Lőrinc	"	"	6 p.	—	
6.	130.	Romauszki Dezső	cip. csizm.	"	8 p.	—	
7.	131.	Máty Demeter	cipész	"	8 p.	—	
8.	132.	Martin Tamás	"	"	6 p.	—	
9.	133.	Hasas Mihály	"	"	6 p.	—	
10.	134.	Hasas Imre	"	"	6 p.	13.-	
11.	135.	Fehér László	"	"	6 p.	—	
12.	136.	Rusz József	"	"	6 p.	—	
13.	137.	Szabó László	borbély	"	8 p.	—	
14.	138.	Orbán József	"	"	6 p.	—	
15.	139.	Szücs János	szabó	"	6 p.	—	
16.	140.	Frankovics Henrik	"	"	8 p.	8.-	
17.	143.	Juhász János	kovács	"	6 p.	8.-	
18.	144.	Mérai János	"	"	6 p.	11.-	
19.	145.	Hasas István	"	"	6 p.	8.-	
20.	146.	Juhász Ferenc	"	"	6 p.	13.-	
21.	147.	Csáti Sándor	lakatos	"	6 p.	13.-	
22.	148.	Géci Mihók Ferenc	mészáros	"	8 p.	—	
23.	149.	Wágner József	"	"	8 p.	—	
24.	150.	Szegedi István	molnár	"	12 p.	—	
25.	151.	Gitye Miklós	szobafestő	"	6 p.	13.-	
26.	152.	Trotter Károly	szücs	"	6 p.	—	
27.	153.	Mjere Lőrinc	"	"	6 p.	6.-	
28.	154.	Hasas Károly	"	"	6 p.	—	
29.	155.	Seres János	szikvizkész.	"	8 p.	8.-	
30.	156.	" Turul " kerámia	és cserépgy.	"	24 p.	—	
31.	173.	Rusz László	kovács	"	6 p.	—	
12	141	Trotter Jenő	szabó	"	6 p.	—	

Fig. 3. Lista cu meseriașii din Vadu Crișului înscriși, în anul 1942, în Corporația Meseriașilor și Meșteșugarilor din plasa Aleșd (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația…*, d. 22/1941, f. 1034).

180/945

Către

Sindicatul Meseriaşilor Patroni ALEŞD.

161

Subsemnatul Bica Mihail de profesiune cojocar

dom. în comuna Vad No. 405 cu onoare Vă rog să binevoiţi am-i

elibera un certificat provizoriu de exercitarea meseriei de cojocar

până la eliberarea brevetului de meserii din partea organelor competente.

Posed brevet de meserie în limba 'maghiare No. ..... eliberat

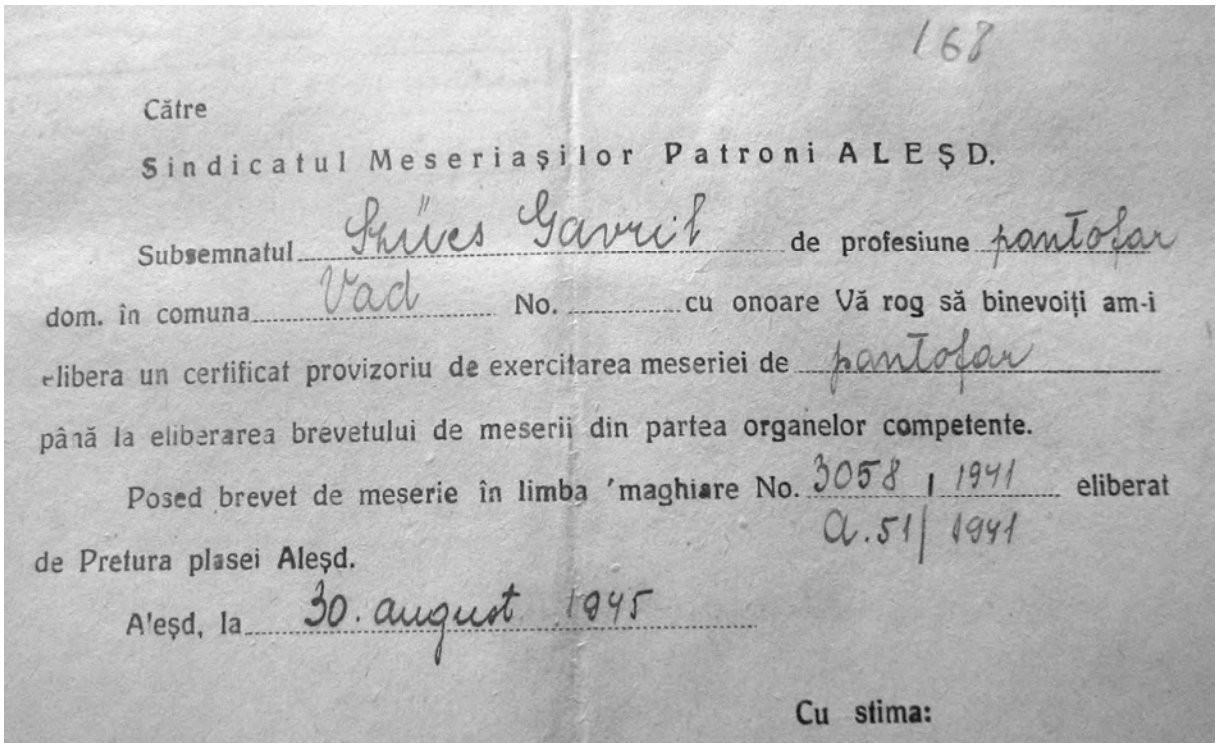
de Pretura plasei Aleşd.

Aleşd, la 31 August 1945.

Cu stima:

Bica Mihai

Fig. 4. Cererea cojocarului Bica Mihail din Vadu Crișului de eliberare a unui certificat provizoriu de exercitare a meseriei din data de 31 august 1945 (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația.*…, d. 31/1945-19471, f. 161).

168

Către

Sindicatul Meseriaşilor Patroni ALEŞD.

Subsemnatul Szűcs Gavril de profesiune pantofar

dom. în comuna Vad No. ..... cu onoare Vă rog să binevoiţi am-i

elibera un certificat provizoriu de exercitarea meseriei de pantofar

până la eliberarea brevetului de meserii din partea organelor competente.

Posed brevet de meserie în limba 'maghiare No. 3058 / 1941 eliberat

a. 51 / 1941

de Pretura plasei Aleşd.

Aleşd, la 30. august 1945

Cu stima:

Fig. 5. Cererea pantofarului Szűcs Gavril din Vadu Crișului de eliberare a unui certificat provizoriu de exercitare a meseriei din data de 30 august 1945 (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația.*…, d. 31/1945-19471, f. 168).

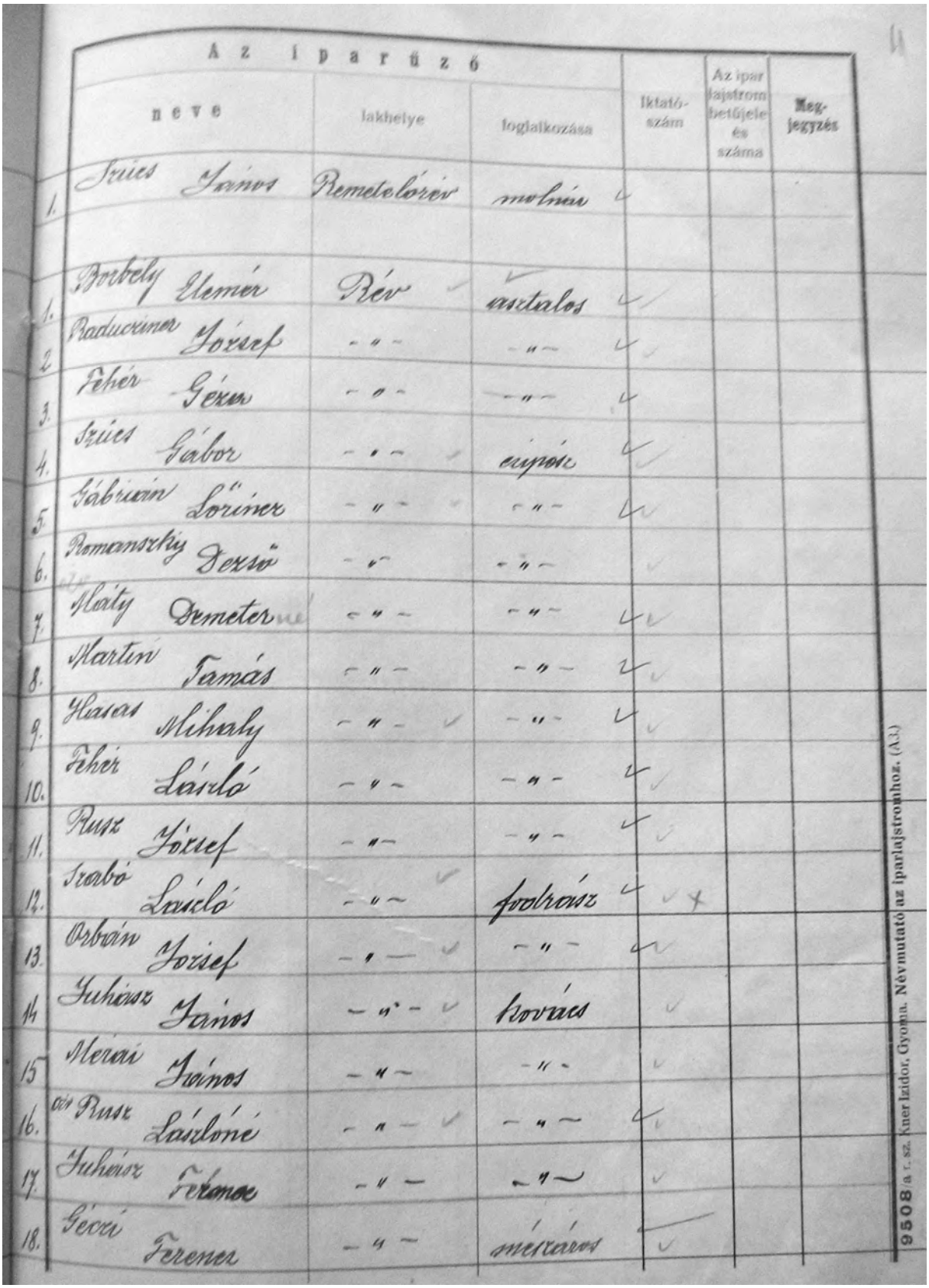
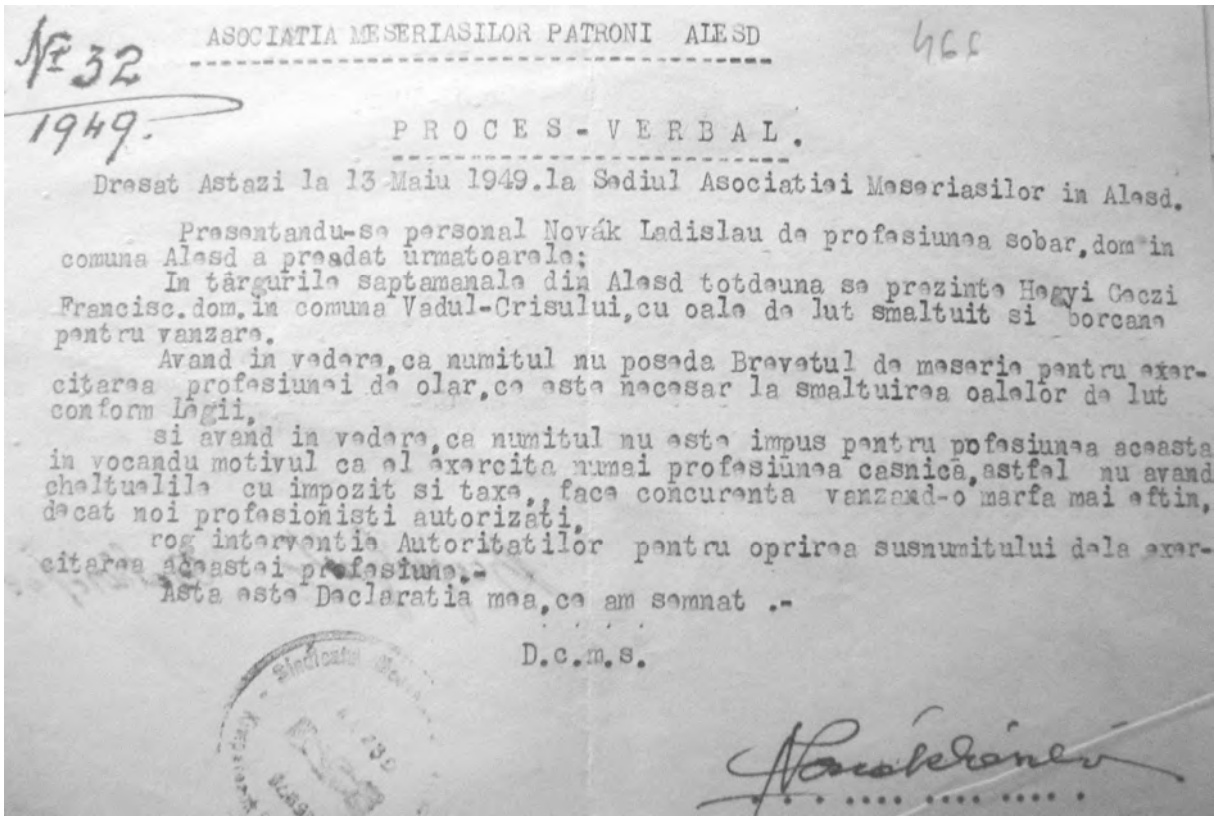

Fig. 6. Filă din lista cu meseriașii din Vadu Crișului înscriși în anul 1952 în Asociația Micilor Meseriași din Aleșd (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația…*, d. 47/1952, f. 11).

ASOCIATIA MESERIASILOR PATRONI ALESD

Nr 32

1949.

P R O C E S - V E R B A L .

Dresat Astazi la 13 Maiu 1949.la Sediul Asociatiei Meseriasilor in Alesd.

Presentandu-se personal Novák Ladislau de profesiunea sobar,dom in comuna Alesd a prezdat urmatoarele:

In târgurile saptamanale din Alesd totdeuna se prezinte Hegyi Geczi Francisc.dom.in comuna Vadul-Crisului,cu oale de lut smaltuit si borcane pentru vanzare.

Avand in vedere,ca numitul nu posedă Brevetul de meserie pentru exercitarea profesiunei de olar,ce este necesar la smaltuirea oalelor de lut conform Legii,

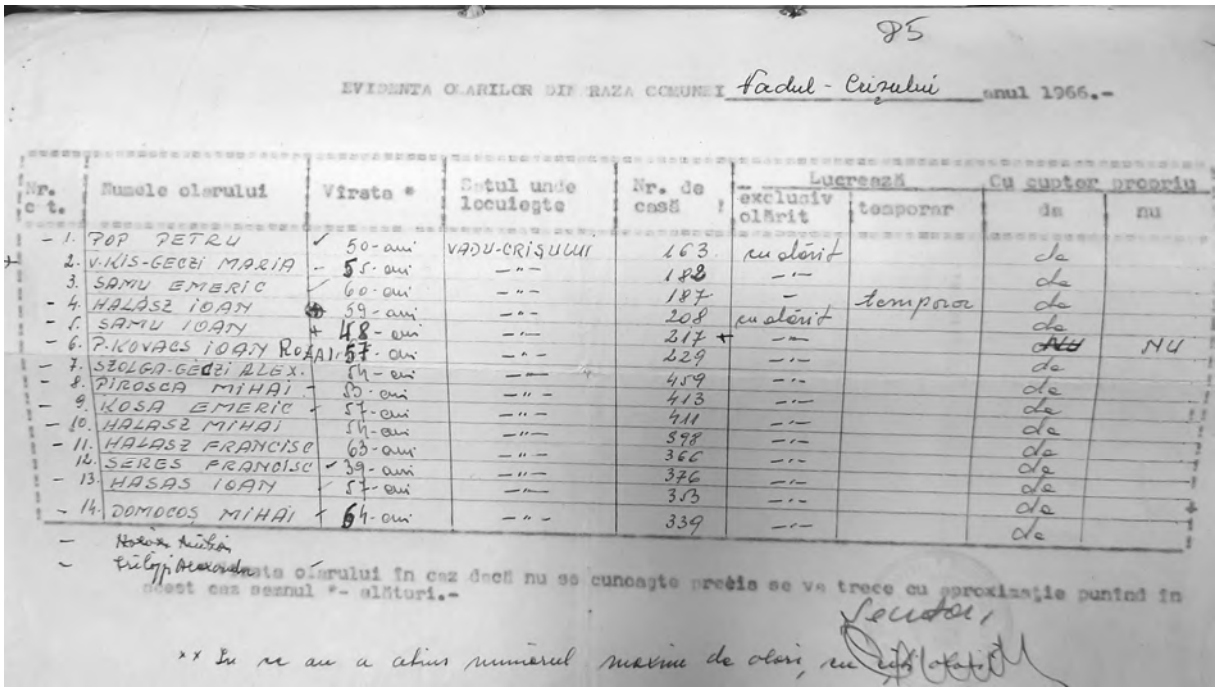
si avand in vedere,ca numitul nu este impus pentru profesiunea aceasta in vocandu motivul ca el exercita numai profesiunea casnica,astfel nu avand cheltuelile cu impozit si taxe,, face concurenta vanzand-o marfa mai eftin, decat noi profesionisti autorizati,

rog interventia Autoritatilor pentru oprirea susnumitului dela exercitarea acestei profesiune.-

Asta este Declaratia mea,ce am semnat .-

D.c.m.s.

Fig. 7. Declarația sobarului Novák Ladislau din Aleșd prin care reclamă, la Asociația Meseriașilor Patroni din Aleșd, pe olarul Hegy Geczi Franciscdin Vadu Crișului că vinde la târgurile săptămânale oale smălțuite fără să posede brevet de meserie (S.J.Bh.A.N., *Fond Asociația…*, d. 43/1948-1952, f. 466).

85

EVIDENTA OLARILOR DIN RAZA COMUNEI Vadul - Crișului anul 1966.-

Nr. c t.	Numele olarului	Vîrsta *	Satul unde locuiește	Nr. de casă	Lucrează exclusiv olărit	Lucrează temporar	Cu cuptor propriu da	Cu cuptor propriu nu
- 1.	POP PETRU	✓ 50-ani	VADU-CRIȘULUI	163	cu olărit		da	
2.	V.KIS-GECZI MARIA	- 55-ani	—"—	182	—"—		da	
3.	SAMU EMERIC	✓ 60-ani	—"—	187	—	temporar	da	
- 4.	HALASZ IOAN	59-ani	—"—	208	cu olărit		da	
- 5.	SAMU IOAN	+ 48-ani	—"—	217 +	—"—		da	
- 6.	P.KOVACS IOAN Rozai	57-ani	—"—	229	—"—		~~da~~	NU
- 7.	SZOLGA-GECZI ALEX.	54-ani	—"—	459	—"—		da	
- 8.	PIROSCA MIHAI	50-ani	—"—	413	—"—		da	
- 9.	KOSA EMERIC	57-ani	—"—	411	—"—		da	
- 10.	HALASZ MIHAI	54-ani	—"—	598	—"—		da	
- 11.	HALASZ FRANCISC	63-ani	—"—	366	—"—		da	
12.	SERES FRANCISC	✓ 39-ani	—"—	376	—"—		da	
- 13.	HASAS IOAN	✓ 57-ani	—"—	353	—"—		da	
- 14.	DOMOCOS MIHAI	64-ani	—"—	339	—"—		da	

- Hotar Mihai
- Culoarea ochilor olărului în caz dacă nu se cunoaște precis se va trece cu aproximație punînd în acest caz semnul *- alături.-

** În rubrica numărul maxim de olari, cu [illegible]

Secuiu,

Fig. 8. Lista cu locuitorii din Vadu Crișului care practicau meșteșugul olăritului în anul 1966 (Muzeul Țării Crișurilor, *Arhiva Secției de etnografie*, *Dosare secție*, d. 5, f. 85.)

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.43

ALIMENTAȚIA TRADIȚIONALĂ CA FENOMEN INTERDISCIPLINAR ÎNTR-UN STUDIU DE SINTEZĂ AL MEDICULUI IOAN CLAUDIAN (1939)

Sabina HORVATH*

TRADITIONAL NUTRITION AS AN INTERDISCIPLINARY PHENOMENON IN A COMPREHENSIVE STUDY BY PHYSICIAN IOAN CLAUDIAN (1939)

ABSTRACT

Published in 1939, Dr. Ioan Claudian's seminal study, "The Nutrition of the Romanian People in the Context of Anthropogeography and Economic History," presents itself as a good interdisciplinary synthesis that introduced a macro-level vision to the study of dietary habits. Synchronized with the Western academic avant-garde, Ioan Claudian adopted the innovative methodology of the French School of Annals, shifting the scientific focus from elite political events to the long-term, everyday biological reality of the rural masses. Instead of treating nutrition as a purely medical or isolated phenomenon, the author examined it as a total social fact, shaped by geography, historical evolution, and economic structures. He masterfully integrated clinical data, nutritional science, and agriculture with the vast empirical fieldwork accumulated by Dimitrie Gusti's Bucharest School of Sociology. Through this holistic perspective, the study highlighted the profound connection between the Romanian landscape and the physical condition of its population, providing a comprehensive anatomical diagnosis of rural society. A central point of his macro-analysis was the historical transition of the Romanian peasantry from a varied diet based on millet to an absolute dependence on the monoculture of maize. Ioan Claudian demonstrated how this agricultural shift, driven by past economic pressures, created a severe structural crisis, characterized by chronic protein deficiencies and the widespread prevalence of pellagra. Ultimately, the work remains a landmark of historical anthropology, transforming the simple act of eating into a vital key to decoding the demographic, economic, and social landscape of an entire nation.

Keywords: interdisciplinary synthesis, nutrition, popular culture, rural dietary habits

Cercetarea alimentației tradiționale în spațiul românesc a fost un curent al științei medicale încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, conștientizându-se în lumea științifică a vremii că o alimentație critică afecta marea masă a populației, îndeosebi pe cea rurală, determinând boli endemice în lumea satului. „Orientarea economică" a țăranului a stabilit regimul alimentar devenit de cele mai multe ori restrictiv la ceea ce cultiva prin propria muncă. Chiar dacă paleta de produse agricole alimentare părea îndestulătoare, din punct de vedere cantitativ se obținea puțin și insuficient, practicându-se o agricultură de subzistență care includea puține cereale și un efectiv mic de animale[1].

Ioan Claudian, prin profesia de medic, s-a aplecat asupra alimentației țărănești ca punct de reper al unui sistem alimentar considerat cauză a stării de sănătate a populației României în perioada interbelică. Prin studiile doctorale și tipărirea volumului *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei și istoriei economice*, la Editura *Fundația pentru literatură și artă*, din 1939, a realizat un studiu important asupra alimentației rurale din perspectivă diacronică, aliniat foarte bine la cercetări similare din Europa occidentală. Cercetările sale în domeniu nu s-au oprit la acest studiu, ci în 1944 a publicat un alt volum intitulat Pelagra, cu referințe explicite asupra problemei alimentare și a unei boli specifice comunităților sărace. Ioan Claudian a intrat în vâltoarea curentelor politice ale vremii sale, cu afinități legionare ce i-au adus o condamnare la Jilava înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, pedeapsă ispășită parțial, în timpul ei cerându-și înrolarea în război, fapt care a dus la suspendarea detenției după 2 ani, dar luptând „...cu reală satisfacție și pasiune", după cum însuși declara. După instaurarea regimului comunist, Ioan Claudian a făcut parte din rezistența anticomunistă, din gruparea fizicianului George Manu, care a murit în închisoarea din Aiud în 1962[2].

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: contact@mtariicrisurilor.ro

[1] Sabina Horvath, *Alimentația tradițională din Bihor între secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XX-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2017, p. 57.

[2] https://www.scribd.com/document/208580013/ALIMENTA%C8%9AIA-POPORULUI-ROMAN-dr-Ioan-Claudian-note-de-lectur%C4%83-rezumat#.

Desigur, studiile sale asupra alimentației românești și universale au continuat în condițiile unei cariere extraordinare în Franța, unde a ajuns clandestin după 1950 și a locuit la Paris. Medicul Ioan Claudian și-a continuat cariera științifică în Franța cu extensie internațională, fiind numit în 1957 ca expert al Organizației pentru Alimentație și Agricultură a Organizației Națiunilor Unite (FAO) în Africa. A publicat articole despre alimentația românească și universală, cu implicațiile acesteia asupra sănătății oamenilor: *La pellagre vue par un medicin roumain* (1950); *L'aspect social end ethnique de l' alimentation du peuple roumain* (1952); *Alimentation et civilisation* (1953); *Le junne dans la civilisations primitives et dans la religion de passe* (1959); *Alimentations et psychisme* (1961); *Le psychisme olfactif* (1961); În 1969 primește premiul Ministerului Agriculturii al Statelor Unite pentru lucrarea *Enquete sur la facteures du choix des aliments,* având astfel o excelentă recunoaștere internațională a contribuțiilor sale în lumea științifică.

Lucrarea *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei și istoriei economice* a fost structurată de către autor în două capitole precedate de introducere: cap. I: *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei*; cap. II: *Alimentația poporului român în cadrul evoluției economico-sociale*. Se adaugă un număr de 6 hărți reprezentative pentru referințele statistice la care autorul a apelat în vastul studiu; volumul cuprinde și lista bibliografică folosită de către autor prin care se pot vedea orizonturile istoriografice europene la care s-a raportat.

În introducere, Ioan Claudian stabilește domeniile adiacente alimentației prin care tema și-ar putea găsi rădăcinile, însă în acel moment cercetarea unui subiect „prea obișnuit și statornic în viața omenească" nu era racordată într-o sferă științifică concretă. Aduce în prim-plan câteva discipline dornice de a atrage alimentația în sfera lor. Istoria, spunea Ioan Claudian, a inclus puține și sporadice mențiuni asupra alimentației maselor și mai multe privind alimentația claselor nobiliare sau boierești. Apoi considera antropologia ca disciplină tânără și căreia i s-ar potrivi studierea alimentației din multe puncte de vedere. Însă alimentația a fost abordată mai degrabă din perspectiva științelor medicale, pe de o parte, prin studierea nutriției individuale și, pe de altă parte, din perspectiva igienei și a medicinei sociale[3]. Ioan Claudian găsește însă în sociologie și economia socială disciplinele care au studiat alimentația într-o sferă mai largă. Aspecte legate de procurarea hranei prin munca individuală au fost dintotdeauna factori economici dominanți ai vieții umane și, pe cale de consecință, au determinat stadiul de civilizație al unei societăți[4]. În cercetarea sa, Ioan Claudian a avut în vedere alte perspective de cercetare, considerate moderne în perioada interbelică, iar antropogeografia a fost una dintre direcțiile prin care a ales să abordeze alimentația românească. A adaptat un mod de cercetare preluat din bibliografia avangardistă europeană reprezentată de cercetători consacrați precum Adam Maurizio, botanist de marcă al vremii cu lucrări de referință precum *Histoire de l'alimentation végétale. Préhistoire jusqu`a nos jours* (1932). În lucrarea sa, A. Maurizio a recurs la texte istorice, documentare arheologică, studii lingvistice, anchete folclorice și etnografice asupra populațiilor primitive, corelate sub cupola științelor naturale.

Se distinge clar în studiul medicului Ioan Claudian influența curentului istoriografic occidental în abordarea unei teme noi, precum cea a alimentației, luând ca referință „științele de sinteză"[5]. Experimentează o cercetare interdisciplinară după modelul Școlii Analelor din Franța, identificând conform propriilor concluzii așa-numitul „gen de viață" specific populației românești, argumentând pe baza acestuia anumite obiceiuri alimentare.

Antropogeografia, în viziunea autorului, constituia melanjul științific care ar include cel mai bine subiectul lucrării sale, prin perspectiva mediului geografic natural și capacitatea acestuia de a influența în mod direct hrana populației. Concept dezvoltat de către Friedrich Ratzel (1844–1904) la finalul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, ca etnograf și geograf, scriind lucrarea omonimă *Antropogeografia* (1891, 1892), în care pune omul cu mediul său natural și, implicit, cu resursele naturale, dezvoltate pe suportul natural. Ioan Claudian a preluat această abordare din istoriografia europeană, cu aplicabilitate reală asupra spațiului românesc, a așezării geografice în determinarea și dobândirea hranei, a influențelor spațiilor învecinate, putând emite apoi explicații pertinente cu privire la cauzele insuficienței alimentare în anumite condiții[6]. A inclus antropogeografiei, chiar o geografie alimentară extrasă din alte direcții precum geografia etnică, geografia economică, socială, medicală, biogeografia, științe care în 1939 se aflau în zorii dezvoltării lor, devenite peste decenii importante domenii de cercetare. În această viziune s-a impus extragerea unor factori determinanți în studierea alimentației, denumiți *factorul static* și *factorul dinamic*.

[3] Ioan Claudian, *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei și istoriei economice*, Editura Fundația pentru literatură și artă „ Regele Carol II", 1939, p. 9.
[4] *Ibidem.*
[5] Sabina Horvath, *op. cit.*, p. 20.
[6] *Ibidem.*

Dacă primul, cel static, ține doar de geografia locului fără alte caracteristici, cel dinamic reprezintă evoluția determinată de confluența socială, făcând omul mai puțin dependent de mediul natural.

Ioan Claudian a analizat alimentația românească din perspectiva antropogeografiei în capitolul I, numit *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei*, cuprinzând câteva subcapitole specifice. A analizat spațiul românesc trecând prin coordonatele climatice și de sol raportate la treptele de relief, pentru a identifica un genom alimentar real, luând în considerare că spațiul natural purta responsabilitatea unor resurse biogeografice spontane, iar spațiul considerat agricol stabilea sistemul alimentar controlat. Din punctul lui de vedere, relieful determinant a fost Carpații, atât în analiza mediului natural spontan cât și în cel agricol. Pe modelul bibliografiei consultate, stabilește în raport cu relieful zonei geobotanice de răspândire a vegetației spontane a cărei repartiție ține de condițiile naturale. Astfel că România se află la o *răspântie climatică* între zona *medio-meridională* și zona continentală est-europeană, unde Carpații, ca relief dominant, stabilesc limite de dezvoltare pentru domeniul vegetal spontan, dar și agricol. Argumentează cu suprapunerea peste spațiul românesc a limitei de est a răspândirii fagului sau a limitei de nord a viței de vie, însă spunea că „repartizarea culturilor nu poate fi rezultanta pură a condițiilor naturale geografice", ci factorul uman este cel care determină modificări, însă sub condițiile geo-climatice[7]. Din acest punct de vedere, a depășit viziunea exclusivistă a unor specialiști europeni care considerau că o zonă de cultură intensă și predominantă a unei cereale coincide cu o zonă climatică[8]. Ioan Claudian a trecut de acest determinism și a considerat factorul uman extrem de important, incluzând aici obiceiuri alimentare, condiții sociale și economice. A urmărit modul de extindere a principalelor culturi cerealiere pe continentul european – meiul, orzul, ovăzul, secara – ca cereale pentru hrană umană, dar și pentru animale, care pot fi combinate în alimentație, în special pentru obținerea pâinii. Grâul, cereală a elitelor, „nu a jucat niciodată un rol de căpetenie în alimentația maselor mari ale popoarelor", spunea Ioan Claudian[9]. Plasează două cereale cu importanță în alimentația tradițională, panificabile precum orzul și secara, asumându-și rolul social al grâului, acela de a da pâine. Cele două cereale nu au fost însă capabile să egaleze „pâinea albă de grâu curat" asociată marilor sărbători și timpului sacru.

Pentru spațiul românesc, din perspectiva antropogeografiei, harta principalelor cereale alimentare se suprapune peste limitele de extindere europene, în care diacronic sunt prezentate plantele autohtone cu schimbările evolutive care le-au marcat. Meiul e prezentat ca o plantă „hotărât dominantă" cu mențiuni preistorice și cu o continuitate neîntreruptă până la sosirea porumbului. Secara a beneficiat de extinderea teritoriului optim de cultivare la nord de România, fapt care i-a accentuat importanța în alimentația tradițională românească. Randamentele bune și foarte bune consemnate istoric din secolele trecute l-au făcut pe Ioan Claudian să se refere la un determinism al locului și o simbioză potrivită între sol și plantă, vizibilă în rodirea pământului și în productivitate[10].

În toate acestea, Ioan Claudian a văzut și un dezavantaj spațial în privința resurselor vegetale de grăsimi. Zona mediteraneeană deținea măslinul ca arbore secular dătător de ulei de bună calitate, cu consecințe absolut benefice nutriționale și, implicit, de sănătate ale populației. Desigur, spațiul românesc avea câteva surse de uleiuri, însă slab productive, iar unele uitate de multă vreme sau folosite sporadic, fără un impact major în alimentație. Enumeră plante dătătoare de uleiuri precum cânepa, inul, floarea-soarelui, arbori precum nucul, fagul, numite „mediocre" în comparație cu măslinul. Reprosul, desigur, trebuie înțeles din perspectiva cantității obținute din cultivarea sporadică, în combinație cu alte culturi precum floarea-soarelui, fiind mai mereu în asociere cu porumbul și dovleacul, dar în cantități mici de subzistență. Și în acest caz, teritoriul românesc s-a dovedit a fi de convergență între resursele de grăsime vegetală, mai multe, dar niciuna definitorie, și grăsimi de natură animală, specifice teritoriilor nord-europene. În cadrul acestora, laptele e considerat de către Ioan Claudian o sursă de grăsime animală, luând forme diverse de consumare[11].

Dacă în cazul resurselor vegetale, Ioan Claudian spunea că factorul geografic este determinant, cât privește cealaltă resursă alimentară, cea animală, ca sursă de hrană, ținea mai degrabă de factorul uman decât de cel geografic, animalele, în esență, adaptându-se acolo unde omul le crește. Dă ca exemplu cum aria de creștere a oilor se suprapunea peste Europa mediteraneeană, dar și cea centrală, peste zone cu masive muntoase care nu se pretau la agricultură, cu spații de comunicare între ele care favorizau circulația turmelor. Factorul social-economic a avut, în opinia sa, un grad mare de determinism în ceea ce numea

[7] Ioan Claudian, *op. cit.*, p. 15.
[8] *Ibidem*.
[9] *Ibidem*, p. 17.
[10] *Ibidem*, p. 20.
[11] *Ibidem*, p. 27.

„zona bovinelor” sau „zona calului”. Până la urmă, Ioan Claudian spune că ariile geografice naturale, optime în cultivarea unor plante alimentare sau în creșterea unor animale, devin mai puțin importante comparativ cu evoluția dată de condițiile sociale și economice[12].

Zona „băuturilor” se încadrează în același tipar al confluenței geografice între nord-sud și vest-est. Ioan Claudian a preluat, după Adam Maurizio, spațializarea răspândirii anumitor băuturi și alimente lichide, precum „supele acide”, a căror zonă specifică era Europa nordică, unde populațiile au dezvoltat conservarea alimentelor vegetale prin fermentația acidă. Spațiul românesc, și din acest punct de vedere, se află într-o zonă de tranziție, cu preluarea acidității nordice – vezi borșul românesc sau conservarea acidă a verdețurilor precum varza – cu trecerea preluării spre slavii sudici. Spațiul românesc a rezolvat problema acidității și prin conservarea laptelui sub multe forme și chiar prin acrirea cu fructe a preparatelor culinare, specifică Transilvaniei[13].

O altă perspectivă interesantă propusă de Ioan Claudian este ceea ce se numește „alimentația și genul de viață”, determinată de factorul uman, de alegerile acestuia în funcție de condițiile geografice, și o face raportându-se la istoriografia europeană a Școlii Analelor[14]. Trecând dincolo de rigiditatea fazelor cronologice de evoluție umană – 1. vânat, 2. păstorit, 3. agricultură –, determinarea *genului de viață* presupune o adaptare aproape perfectă a resursei umane la mediul geografic. I. Claudian aduce în discuție condițiile de stabilire a *sedentarismului pur* – securitatea, înmulțirea populației, vecinătatea cu o zonă civilizată, poate chiar urbană. Abordează ideea de deplasare prin transhumanță specifică unor comunități vechi românești, făcând deosebirea între aceasta și nomadismul pur. În epocă, ideea că românii ar fi fost păstori nomazi era vehiculată în teoriile de revizuire după Marea Unire, iar unele dintre definițiile de transhumanță au fost interpretate în acest sens. Transhumanța, fiind un mod de viață secular pentru poporul român, favorizat de existența munților și dealurilor, determină pe autor să-l numească „popor de munte”. Abordarea documentară – cea antică – „geții o națiune necunoscătoare de grâne… trăiesc din turme de oi”, explică, din punctul său de vedere, transmiterea unui mod de viață existent de milenii. Implicând aici transferarea unui gen de viață al populației geto-dace către populația rurală de peste secole prin existența țăranului agricultor de câmpie, țăranul care practică o economie mixtă de deal – agricultură și creșterea animalelor – și apoi „fârșerotul păstor”, face precizarea că aceste tipuri sunt adaptabile și în continuă schimbare[15].

În studiul său, Ioan Claudian a avut dorința de a insista pe moștenirea genului de viață strămoșesc, cu referință geto-dac și proiecția acestuia asupra vieții țărănești. Desigur că substratul alimentar s-a moștenit peste secole, însă necesitățile și posibilitățile au fluctuat și s-au modificat. În parte, și țăranul de la câmpie a fost de asemenea crescător de animale de tracțiune și de hrană. A cultivat extensiv și intensiv pământul nobilului, apoi în arendă sau ca proprietar ulterior. Țăranul de la munte, de asemenea, avea ritmul său adaptativ în cultivarea pământului pe care îl poseda. Sfera ocupațională mixtă o identificăm peste toate aceste stratificări propuse de Ioan Claudian. A abordat sfera schimburilor economice cu spațiile vecine, cu cel mediteraneean, cu cel occidental, însă într-o măsură redusă și ca o prelungire a deplasărilor transhumante. A pus transhumanța ca o particularitate românească, ca mod de viață pentru populația autohtonă care a tranzitat spații largi spre sudul și până spre centrul european, pe culoare geografice de păstorit urmărite de secole. Se suprapune cu spațiul de stabilire a unor enclave de populație valahă-românească stabilite în timp pe aceste trasee pastorale, identificabile și astăzi. Ioan Claudian face o paralelă între zonele de transhumanță românești și cele din alte regiuni muntoase europene sau asiatice (Asia Mică), stabilind fenomenul ca unul antropogeografic și nu un fenomen etnic[16]. În acest caz, fenomenul de extindere etnică în cazul populației românești ar fi înțeles ca un fenomen secundar al transhumanței. Pe durată lungă, un schimb lent la început marchează o piață în creștere pe măsură ce comerciantul ajunge să-l convingă pe cumpărător că marfa sa îi este indispensabilă. Fapt ce poate fi urmărit în studierea mercurialelor din diferite epoci, urmărind de exemplu un așa-numit produs de lux – alimentar sau nealimentar – și care peste decenii sau un secol devenea ceva pe care chiar țăranul nu mai concepea să nu îl includă în modul de trai (ex. mirodenii, condimente – piper, zahăr, orez etc.). Așadar, ignorarea schimbului nu își găsește locul în realitatea lumii rurale. Lumea se găsea într-o dinamică ce angrena schimburi de produse de primă necesitate sau, în general, legate de îmbunătățirea vieții. Progresul tehnic sau de viață a pătruns în măsura în care societatea rurală i-a permis să străpungă scutul autarhic. Ioan Claudian remarcă conectivitatea istorică a

[12] *Ibidem*, p. 22-23.
[13] *Ibidem*, p. 27.
[14] *Ibidem*, p. 30.
[15] *Ibidem*, p. 32-33.
[16] *Ibidem*, p. 35.

spațiului românesc cu spațiile mai apropiate sau mai îndepărtate, prin mărturii documentare atestate prin care explică diverse fenomene de-a lungul studiului său.

Pe de altă parte, pune păstoritul netranshumant în corelare cu un anumit tip de a face agricultură de tip „hockbau", specifică cerealelor nepanificabile precum meiul, cereală autohtonă importantă. Caracteristică a agriculturii păstorești, această asociere păstorit – agricultură indică sistemul alimentar tradițional prin asocierea de produse lactate cu cereale nepanificabile (mei, ulterior porumb)[17]. Păstoritul de munte, cu pășuni suficiente și o deplasare redusă, a favorizat agricultura de munte, iar Ioan Claudian considera agricultura românilor preponderent de munte până la mijlocul Evului Mediu[18]. Acest tip de asociere are și o implicare socială, unde păstoritul era considerat o ocupație specific masculină, iar agricultura cu sapa, rudimentară activitate feminină asociată cu pregătirea hranei, ceea ce, considera Iona Claudian, a determinat clasarea pe o treaptă inferioară a sexului feminin. Chiar în scrierile antice, informațiile despre femeile gete spuneau că printre îndatoririle acestora se număra măcinarea cerealelor, știindu-se că această ocupație presupunea o forță fizică însemnată. Este un fel de dihotomie a ocupațiilor regăsită pe spații mari în Peninsula Balcanică și în Caucaz, așa cum păstoritul este considerat apanajul masculin pe lângă purtarea războaielor, vânătoarea, defrișarea pădurilor pentru agricultură, unele dintre ele incluzând ritualuri prohibite pentru prezența feminină în anumite perioade. Ceea ce considera Ioan Claudian ar putea fi baza unor segregări ocupaționale transpuse apoi în societatea tradițională și posibil extinse în industria casnică. Dă ca exemplu olăritul, ca ocupație a populațiilor sedentare, iar pe de altă parte, industria textilă casnică și mai ales țesutul velnițelor și scoarțelor ar fi o reprezentare a păstorului statornic de transhumanță[19].

Determinarea genului de viață este mai degrabă o formă de teoretizare a modului de trai, pe care Ioan Claudian a alipit-o antropogeografiei într-o încercare de definire proprie în care ocupațiile principale sunt abordate prin specificul etnic, dar și prin influențe determinate de conectivitatea interetnică. Despre alimentație, Ioan Claudian spunea că a fost impusă de modul de viață, atunci când populațiile se deosebeau unele de altele prin contraste de hrană consemnate în scrierile antice, dar considerându-le doar epitete descriptive care merită cercetate, desigur, din perspectiva antropogeografiei. Iar în acest context, păstoritul ca ocupație primară era suplimentat de un *sedentarism precar* (relativ) cu limitarea unei agriculturi mărunte și involutive tehnic și diversificator, reunite într-un algoritm alimentar care implică laptele și derivatele sale, însoțit subsidiar de cereale autohtone adaptate milenar acestui gen de trai. Desigur, spațiul de desfășurare era muntele și resursele sale limitative la pășuni întinse și spații agricole nesemnificative[20].

Pentru spațiul românesc, Ioan Claudian a descris baza alimentației străvechi din perspectiva acestei asocieri ocupaționale. Concret, păstoritul furnizor neîntrerupt al laptelui și agricultura lăturalnică a meiului, suprapuse peste o antropogeografie comună, dată de spațiul geografic al muntelui și implicarea omului tradițional cu propriile mijloace tehnice și de cunoaștere empirică. Un mod de viață de supraviețuire, dar devenit retrograd, în care multă vreme faza fierturilor de cereale, acele *terciuri* și *galete* a predominat în asociere cu produsele lactate. Mijloacele de pregătire s-au menținut rudimentare vreme de secole, ceea ce a stagnat evoluția tehnicii agricole de cultivare și preparare. Uneltele de măcinare, de zdrobire a semințelor, mai ales, au rămas la stadiul de râșnițe cu pietre manuale, gospodărești, dificil de mânuit. Păstoritul cu deplasare constantă nu era compatibil cu metode de preparare a pâinii dospite și coacerii în cuptoare stabile gospodărești, cel mult implicând doar forme de copt mobile, arhaice care puteau fi transportate. Comunitățile pastorale apelau la coacerea în țest, în spuză sau la alte forme rudimentare de coacere, frigere sau prăjire a alimentelor. Menținerea lor milenară presupune condiții de viață precare, dificile, din punct de vedere economic, social, politic, dar și condiții umile de sănătate ale populației. Preocuparea pentru panificație a venit destul de târziu și anevoios la populația românească, spunea Ioan Claudian, ca o consecință a practicării unei agriculturi bazată pe randament și productivitate, de asemenea, pilon al sedentarismului ca mod de viață și organizare gospodărească[21]. Din punct de vedere alimentar, Ioan Claudian remarca o lipsă a proteinelor din carne; țăranul sau păstorul român nu consuma carnea animalelor, fiind mulțumit cu produsele lactate, principalele alimente furnizoare de proteine animale.

Ca alimentație adițională în viața pastorală românească, identifică utilizarea pe scară mare a *plantelor spontane* cu frecvență sezonieră, fiind poate chiar o reminiscență a acestui gen de viață arhaic. „*Se pare că nici un popor din Europa nu a păstrat mai multe buruieni alimentare ca poporul român*", fapt care ar fi dus

[17] *Ibidem*, p. 33, 37.
[18] *Ibidem*, p. 36.
[19] *Ibidem*, p. 39.
[20] *Ibidem*, p. 43-45.
[21] *Ibidem*, p. 47.

la o mare întârziere la români a practicării grădinăritului, după Ioan Claudian[22]. A conectat tiparul pastoral românesc la cel european, afirmând că ține mai cu seamă de condiții de climat, de îndeletnicire și de structură socială, identificând totuși particularități zonale alimentare ce țin de adaptabilitățile cerealelor predominante. Așa încât identifică felurite fierturi și terciuri din cereale la popoarele europene ale căror preparate coincideau, diferența fiind cereala predominantă a zonei[23].

Pentru Ioan Claudian, particularitățile geografice determinante pentru zonele alimentare nu sunt limite distinctive care se opresc la aria de locuire a unei populații etnice, ci reprezintă spații fluide de interferență identitară. Progresul economic a estompat treptat specificul tradițional alimentar, în special în comunitățile urbane sau apropiate de acestea, însă depozitarul alimentației arhaice au rămas comunitățile rurale cu obiceiuri de viață transmise generațional. Așa explică Ioan Claudian persistența mămăligii la români în condițiile în care fierturile de cereale au constituit un fond comun popoarelor învecinate.

În cel de-al doilea capitol al studiului, *Alimentația poporului român în cadrul evoluției economice,* Ioan Claudian urmează direcția trasată de Adam Maurizio, care vorbește despre transformarea treptată a alimentației. Una reprezintă fiziologia gustului în care oamenii au trecut de la alimente pure spre cele procesate, în termenii de azi. A doua direcție este cea economică, dată de o demografie în expansiune și de cererea pentru randamente sporite, iar consecința a fost înlocuirea plantelor alimentare și a randamentelor slabe cu altele mai roditoare pe aceeași unitate de teren cultivat. În acest context se regăsesc descrise etapele tradiționale de civilizație economică și tiparul alimentar aferent.

Istoria determină la rândul ei regimul de hrană al populației și stabilește o legătură puternică între acesta și treapta socială. Ioan Claudian a făcut o incursiune succintă prin istoria veche a spațiului românesc, fundamentată pe scrierile antice ce fac referire la populațiile nord-dunărene și la genul de viață natural, conturându-se două aspecte principale – „*al păstorilor*” și al „*celor care lucrau pământul an de an*”. E o realitate care s-a continuat aproape două milenii pentru populația rurală îndeosebi, dar cu o elasticitate permisă de pârghiile economice generate pe parcursul istoriei. Economia rurală s-a derulat în subzistență cu plusuri și minusuri date de conjuncturi istorice, politice, sociale, economice. Excepție făcând „pe durată lungă” acele regiuni aflate sub condiții economice particulare prin existența unor resurse precum minele, pescăriile, podgoriile, care au permis exploatarea intensivă și crearea unui specific regional. Economia de schimb și specializarea ofertei de produse agricole și meșteșugărești au intervenit chiar și în epoci istorice mai îndepărtate, însă presupuneau contactul cu rețele comerciale de tip urban sau transzonal, chiar cu o lume comercială mai îndepărtată. Pe durată lungă, așa cum structurează Ioan Claudian documentele la care face referire, principalele cereale consumate de populația nord-dunăreană autohtonă încă din antichitate rămân meiul, orzul, secara, fiind nepanificabile, asociate în consumul cotidian cu produsele lactate, așa cum a arătat și în primul capitol al studiului. Grâul a existat întotdeauna ca cereală de elită mai mult decât etnică, cultivat în perioada antică, regăsit în scrierile grecești „nu pentru a-l mânca ci spre a-l vinde”, ceea ce nu s-a schimbat nici peste secole în „epoca feudalismului agrar”[24]. Formele de organizare socială s-au succedat pe măsura trecerii epocilor istorice ori s-au schimbat, însă structura economică s-a dezvoltat pe același fundament, cu sporirea economiei de schimb la nivelul claselor sociale înstărite, posesoare de pământ cultivabil. Agricultura a cerut din ce în ce mai mult pământ destinat în special cerealelor, deoarece acestea erau principalele mărfuri de schimb urmate de animale. Primele secole de feudalism sunt o continuare a stării de fapt; se cristalizează clasele sociale, se trasează raporturile feudale de dependență față de clasele înstărite. Dinamica economică s-a orientat în acest sens. Din secolul al XVII-lea a început o efervescență economică, iar exploatarea pământului va fi făcută pentru a servi schimburilor economice în continuă expansiune. Raporturile feudale se acutizează: stăpânii de pământ au nevoie de agricultură mai mult pentru a-și mări veniturile în detrimentul libertăților și îndatoririlor celor aserviți.

Țărănimea, însă, a rămas la aproape același nivel de hrană după resursele naturale avute; de cele mai multe ori, a rămas fără pământ, fiind la stadiul de aserviți, lucrând nobililor pentru a-și asigura traiul și, chiar mai mult de atât, fiind obligată la redevențe impuse arbitrar. Chiar și în aceste condiții, Ioan Claudian afirma că țăranul român aservit ar fi avut o stare alimentară mai bună față de țăranii dependenți din Occident. Datorită acelei economii naturale moștenite. Chiar dacă defrișa un teren pentru stăpân, o perioadă rămânea în folosința țăranului, ceea ce îi dădea posibilitatea să cultive hrana.

În spațiul sud-carpatic s-au adăugat impuneri economice din partea Imperiului Otoman prin dreptul de preempțiune la cumpărarea grâului cultivat în Țara Românească și Moldova, ceea ce a dus la diminuarea

[22] *Ibidem,* p. 49-50.
[23] *Ibidem,* p. 51-52.
[24] *Ibidem,* p.70-72.

cultivării cerealelor, îndeosebi a grâului, ca principală cereală cerută de Poarta Otomană. Spre comparație, comerțul cu vite a prosperat, nefiind supus aceluiași regim[25].

Ioan Claudian a făcut apel la scrierile călătorilor străini care au tranzitat spațiile locuite de români și au consemnat observațiile despre locuitori, economie, cultură, religie etc., considerate izvoare importante de cunoaștere a realităților epocilor descrise. Așa de pildă, chiar și în secolul al XVII-lea meiul s-a menținut ca cereală primară, amintită ca bază pentru mămăligă, turte, terciuri, așadar ca aliment de căpătâi al țărănimii. Nici nu se putea altfel, deoarece țăranul nu avea competitor la consumarea ei, nici clasa nobiliară sau boierească, nici Imperiul Otoman nu era interesat de mei ca cereală comercială. Se adaugă, desigur, aceleași calități de adaptabilitate și randament sporit consemnate de mai multe izvoare, dar și faptul că nu era supus niciunei redevențe medievale specifice epocii în Țările Române. În Transilvania meiul se găsește menționat în registrele de dijmă sau nonă în mod constant, chiar dacă în cantități mici[26]. Toate aceste atribute economice-sociale ale unei cereale milenare s-au transferat din secolul al XVII-lea porumbului, ca plantă de import cu calități sporite de randament și adaptabilitate, ducând ireversibil la decăderea și înlocuirea meiului. Porumbul a beneficiat de un parcurs evolutiv de anvergură, de la plantă de grădină neinteresantă pentru autorități, în așa fel încât să fie impozitată în primul secol de introducere, până la a deveni una dintre principalele plante de cultură în economia alimentară țărănească. Desigur, nu va depăși grâul ca plantă etalon atât în interesul comercial pentru clasele nobiliare, cât și în cel spiritual, unde a rămas cereala de importanță majoră[27]. O altă plantă de interes în studiul medicului Ioan Claudian a fost orzul, ca cereală de necesitate în perioade vulnerabile sau pentru categorii sociale sărace, fiind, alături de ovăz, două cereale fără impact alimentar mare, în mod obișnuit plante furajere. Zonal s-a cultivat hrișca, o plantă alimentară importată din estul spațiului european în secolele XIII-XIV[28], iubitoare de climă rece, ceea ce a făcut ca răspândirea ei în spațiul românesc să fie îndeosebi în Moldova, Bucovina și estul Transilvaniei. Hrana vegetală a fost suplinită de ceea ce cultiva țăranul în grădinile din jurul casei și neimpozitată de către autorități.

Continuând pe aceeași direcție, Ioan Claudian procedează la o *cartografiere* sistematică a resurselor de hrană de origine animală în perioada feudală. Din perspectivă structurală, lactatele și derivatele acestora – ca produse fundamentale ale economiei pastorale – au constituit pilonul proteic principal al dietei rurale, fiind asociate invariabil cu preparatele pe bază de cereale (mămăliga, coleașa, turtele). Spre deosebire de lactate, carnea a reprezentat o resursă alimentară excepțională, cu un caracter eminamente sezonier sau ceremonial (de sărbătoare), cu posibilitatea conservării peste an ca pastramă și slănină sau prin alte forme. În contrapondere, carnea de ovine, caprine și bovine a deținut o pondere nesemnificativă în rația cotidiană; peștele și vânatul consumate ocazional au avut un aport marginal, fiind sever îngrădite de instituirea monopolului nobiliar asupra domeniilor de vânătoare și pescuit.

În sursele documentare folosite de către Ioan Claudian sunt amintite băuturi prezente în perioada feudalismului, precum vinurile moldovenești, ca resursă autohtonă majoră. S-au adăugat băuturile distilate pătrunse în spațiul românesc, în special în Transilvania, în secolul al XVI-lea pe filiera slavilor răsăriteni. În aceeași perioadă, berea a fost o băutură cu pătrundere timidă, amintită pentru prima dată la începutul secolului al XV-lea, dar fără mare anvergură, spre deosebire de arealele occidentale. Acesta nu a reușit să concureze cu modelul cultural viticol dominant, rămânând un fenomen periferic în consumul feudal[29].

Ioan Claudian susține în studiul său că pentru perioada feudală nu se poate face o distincție clară între genul de alimentație țărănesc și un *tip economic al servului*, deoarece limita ar fi fost mult prea subțire, iar diferențele ar fi fost doar regionale. Însă face o comparație peste timp și aseamănă regimul de hrănire al țărănimii medievale din apusul Europei cu alimentația țărănească din răsăritul Europei în perioada interbelică, inclusiv din România, însă cu anumite tipare etnice distincte[30].

Ioan Claudian extinde cercetarea asupra perioadelor de criză alimentară într-un subcapitol numit *Foametea. Hrana de foamete*, pentru perioada „feudalismului agrar”; identică cu cauzele care astăzi stau la baza multor studii; așadar, amintește drept cauze naturale de foamete fenomene precum seceta, invaziile de lăcuste, molime, iar drept cauze determinate de om sunt amintite războaiele precum și „structura social-economică defectuoasă”, într-un crescendo pe măsură ce treceau secolele. Acesta ar fi, după Ioan Claudian, explicația rarității acestor stări de fapt înainte de secolul al XV-lea și a frecvenței lor tot mai mare în secolele

[25] *Ibidem*, p. 76.
[26] *Ibidem*, p.79-80.
[27] *Ibidem*, p.80-82.
[28] *Ibidem*, p. 82.
[29] *Ibidem*, p. 85.
[30] *Ibidem*, p. 86-88.

al XVII-lea și al XVIII-lea. Face apel la multe însemnări care au ilustrat momente dramatice de foamete aspră asupra populației din toate provinciile românești feudale, cauzate de fenomene meteorologice extreme sau războaie care au dus la rechiziții de bunuri și încartiruiri, cu grave consecințe asupra istoriei agrare. O altă stare de perpetuă foamete semnalată foarte bine de medicul Ioan Claudian a fost imposibilitatea populației rurale de a-și asigura hrana de la o recoltă la alta, cu vulnerabilitatea lunilor de iarnă și a începutului de primăvară. Lipsa productivității îndestulătoare, a capacităților de conservare a unor alimente perisabile etc. ducea la acel pericol anual. Identifică o alimentație de criză prin hrănirea cu plante spontane sau chiar cu forme de hrănire atipice, precum hrana destinată animalelor[31].

Ioan Claudian face o analiză obiectivă asupra situației sociale și economice petrecută în secolele XVII și XVIII, în care sărăcirea populației țărănești a devenit critică pe fondul exploatării economice din partea claselor nobiliare și mai cu seamă a cerințelor tot mai mari de cereale și produse agricole ale Imperiului Otoman. Consecințele au fost lipsa dorinței de a produce mai mult pentru alții și implicit pentru ei, deopotrivă a țărănimii libere și aservite, apoi războaiele succesive, perioade de secetă, toate completând un tablou de pauperitate endemică[32].

Introducerea cartofului și a porumbului, socotește Iona Claudian, a fost salvarea țăranului din perioada secolelor XVII și XVIII. Porumbul a devenit principala cereală a țăranului menită să-i asigure subzistența, intrând în cultură fără vreo impunere oficială, ci doar din necesitate. Atât în spațiul european, cât și în cel românesc, s-a adaptat mediului geografic și obiceiurilor alimentare, suprapunându-se peste zona meiului atât de fidel, încât l-a înlocuit treptat și ireversibil. În spațiul european și cel românesc a preluat variatele denumiri ale meiului, atât pentru sine cât și pentru produsele obținute – *polenta, meliga, brei, mălai, mămăligă* etc.[33]. Ioan Claudian a identificat foarte bine avantajele economice ale porumbului, date de adaptabilitatea la aproape orice tip de sol, de randamentele mult sporite față de alte cereale, dar mai ales de un sistem agricol învechit căruia îi va găsi o nouă abordare. Sistemele agricole precum cel bienal, trienal sau „țelină" au fost modificate de introducerea porumbului. Acesta putând fi alternat în cultură cu grâul pe același lot de pământ cultivat, așadar anual cu una dintre cereale, printr-o rotativă de toamnă și de primăvară. Introducerea noii plante în cultură a coincis cu perioada de creștere demografică, cu consecințe asupra necesității ca plugăria să câștige teren în fața păstoritului[34]. Ioan Claudian vorbește și despre particularități ale spațiului românesc în cultivarea porumbului, cu toate beneficiile sale pentru țărani, prin faptul că Imperiul Otoman nu era interesat de rechiziționarea lui, în consecință, nereprezentând valoare comercială. În Transilvania s-au impus măsuri prohibite de cultivare pe terenurile destinate grâului sau în defavoarea acestuia încă de la finalul secolului al XVII-lea, dovadă importanța pe care țărănimea o dădea noii cereale. Nu a schimbat mult obiceiurile alimentare ale populației țărănești, însă schimbarea a venit după cum spunea Ioan Claudian în privința gustului; dacă fierturile de mei și orz nu aveau un gust plăcut, cu atât mai ușor le-a înlocuit porumbul. Dar, spunea Ioan Claudian, acest lucru s-a petrecut în favoarea fierturilor – precum mămăliga – și în defavoarea galetelor și turtelor ce ar fi dus spre sistemul de panificație, în acest caz, porumbul reprezentând mai mult stagnarea sau chiar regresul alimentației românești[35].

Descrierea alimentației secolului al XIX-lea de către Ioan Claudian începe cu o impresie destul de sumbră asupra stării de fapt, a înrăutățirii situației țăranilor în numele progresului, a pierderii unor resurse de venit din activități specifice tradiționale ale unei economii de subzistență. Pentru Ioan Claudian, revoluția industrială europeană și impactul ei asupra păturilor sociale sărace au fost de o pauperitate severă prin dispariția unor îndeletniciri și meșteșuguri țărănești aducătoare de venituri constante. Chiar dacă în genere progresul era menit să slujească nevoia crescută de bunuri pentru o demografie în continuă expansiune, țăranul a sărăcit și mai mult chiar prin pierderea pământului pe care îl lucra. Cererea tot mai mare de cereale pentru export după Tratatul de la Adrianopole (1829) și după eliminarea monopolului turcesc asupra acestora a dus la o explozie a prețurilor și la câștiguri mari pentru proprietarii de pământ[36]. Desigur că această situație a determinat cultivarea cerealelor, în special a grâului, pe suprafețe tot mai mari în detrimentul pășunilor și implicit în detrimentul ocupației de creștere a animalelor. Autorul constată o descreștere progresivă a ovinelor în Moldova și Țara Românească, spre exemplu, din secolul al XIX-lea și din prima parte a secolului XX. Starea țărănimii din principate nu s-a modificat foarte mult după 1848, Ioan Claudian considerând că acele lozinci de libertate au dus la alte forme de opresiune și nu la un progres real.

[31] *Ibidem*, p. 94.
[32] *Ibidem*, p. 96.
[33] *Ibidem*, p. 99-101.
[34] *Ibidem*, p.102-103.
[35] *Ibidem*, p. 104-106.
[36] *Ibidem*, p. 107-108.

Nici chiar Legea Agrară din 1864 nu a îmbunătățit considerabil aceeași clasă socială, după opinia sa. Transilvania în secolul al XIX-lea a parcurs un drum diferit după Patenta Imperială din 1854, care a dus la abolirea relațiilor feudale ale iobagilor și jelerilor din Transilvania și Banat, stipulând dreptul lor la proprietate și la liberă dispunere, precum și reglementarea repartizării pășunilor comunitare (în 1890 a venit o altă lege a Comasării și segregării pădurilor în Ungaria care va limita oieritul). Iar concluzia autorului a fost că țăranii transilvăneni au avut o dezvoltare mai înfloritoare decât cei din Vechiul Regat. Țăranul lăsat fără mijloacele istorice de supraviețuire, fără ocupațiile tradiționale, e scos de pe calea economică pe care și-a croit-o prin munca brațelor și devine un căutător continuu de mijloace de supraviețuire. Ioan Claudian preia din discursurile vremii, pe de o parte naționaliste, pe de altă parte socialiste, vorbind de transformarea țărănimii în proletariat agricol ca fiind semn al patologiei economice sociale [37].

Impactul asupra alimentației a fost negativ pentru populația românească în mod particular, prin diminuarea păstoritului și scăderea laptelui ca aliment de bază. Din punct de vedere al sănătății, o alimentație „aproape exclusiv maidică” (bazată pe mămăligă – n.n.) a dus la îmbolnăvirea populației de pelagră, ajungând endemică în secolul al XIX-lea, la peste o sută de ani de la ieșirea porumbului din teritoriul grădinilor țărănești și cultivarea lui intensivă. Primele decenii ale secolului XX nu au venit cu îmbunătățiri mari, alimentația țărănească rămânând în aceiași parametri, în unele regiuni ale României persistând pelagra până la mijlocul secolului[38]. Din cercetările preluate din bibliografia de specialitate, Ioan Claudian arăta cum în alte zone ale lumii unde porumbul se consuma de asemenea în proporție covârșitoare, pelagra nu era consemnată ca boală asociată. Explicația a fost folosirea produselor din lapte în prepararea diverselor varietăți de preparate din făină de porumb, atât în alimentația unor popoare europene, cât și mai ales în America de Sud, locul de origine al porumbului[39].

Ioan Claudian a analizat concret regimul de cultură al principalelor plante alimentare pentru perioada primelor decenii ale secolului XX, având acces direct la diverse surse oficiale. A constatat pentru Transilvania un sistem de policultură, unde se însămânțau grâu, porumb, secară, cartofi, legume, în proporții care țineau direct de condițiile climatice locale, fără însă ca una dintre culturi să predomine. În subcapitolul denumit *Structura economică și alimentația actuală a țărănimii*, pentru primele decenii ale secolului al XX-lea, Ioan Claudian spunea că în Ardeal 24% din suprafața țării reprezenta teren de cultură, în Bucovina 29% teren arabil, în Muntenia și Moldova 43% teren arabil. În privința principalelor plante, a alimentării și a ponderii lor în cultură, în Transilvania porumbul reprezenta în medie 30% din totalul semănăturilor, nedepășind în niciun județ 50%, așa cum des se întâmpla în Vechiul Regat. În unele județe din estul Transilvaniei ponderea era chiar mai mică din cauza condițiilor de ger timpuriu, acolo fiind însă domeniul cartofului[40]. Întinderea pășunilor naturale și a fânațelor cultivate, în Transilvania, era în proporție de 23,5% din toată suprafața, în timp ce în Vechiul Regat era de doar 1,5%, ceea ce surprinde un mare decalaj în creșterea animalelor și, implicit, în proporția de lapte în alimentație[41]. Impactul în alimentație a fost mare, cu consecințe pe care Ioan Claudian le-a intuit și remarcat ca grave sincope în privința stării de sănătate a populației și cu îmbolnăviri grave de pelagră. A preluat din informațiile oficiale ale *Ministerului de Agricultură și Domenii* care arătau pentru anul 1935 că numărul gospodăriilor din Transilvania care nu aveau în bătătură o vacă cu lapte era mai mic decât în Vechiul Regat, unde progresiv acest procent scădea spre teritoriile de câmpie[42].

Cât privește munca oamenilor, statistica arată că în Ardeal și Bucovina – 63 la mia de locuitori activau în sfera industrială, dar în condiții de populație mai puțin densă pe km pătrat decât în Vechiul Regat, unde munca industrială a reprezentat 39 la mia de locuitori, implicând așadar o muncă salariată mai intensă în Transilvania și implicit venituri bănești mai sigure. Prețul cerealelor, arată aceeași statistică, se înregistra ca fiind mai mare în Transilvania, comparativ cu Vechiul Regat. Ioan Claudian arată cum această balanță economică este influențată direct de existența mijloacelor de comunicație rapide, în speță, de calea ferată. Din nou, balanța se afla înclinată în favoarea teritoriilor ieșite din Imperiul Austro-Ungar în 1918, unde în Transilvania exista în 1939 o cale ferată de 5,3 km la 100 km², în Bucovina 6,2 km la 100 km², comparativ cu Vechiul Regat, unde proporția înregistrată a fost de 2,9 km, și în Basarabia 2,6 km la 100 km² în Muntenia[43].

[37] *Ibidem*, p. 110.
[38] *Ibidem*, p. 112-113.
[39] *Ibidem*, p. 115-116.
[40] *Ibidem*, p. 120.
[41] *Ibidem*, p. 121.
[42] *Ibidem*.
[43] *Ibidem*, p. 122-123.

Aceste diferențe zonale ale României se reflectau și în obiceiurile alimentare, Ioan Claudian arătând diferențieri între provinciile românești din acest punct de vedere. A scris despre o „proporție mare a alimentelor de origine vegetală” la populația din Transilvania, față de alte popoare europene, dar totuși mai mică față de românii din celelalte provincii românești. Analizează alimentația țăranilor transilvăneni pe baza unor studii de caz ale unor comunități din Munții Apuseni, plasa Gilău- Cluj, Drăguș - Făgăraș făcute în scop medical de către medicii Gr. Benetato, I. Gomoiu și Râmnițeanu[44]. Sinteza studiilor amintite arată un consum mediu de mămăligă, dar asociat cu lapte și brânză, iar în perioada de post se consumau turtele din cereale amestecate în care predomina făina de mălai. Spre comparație, în județele friguroase din estul Transilvaniei, mămăliga lipsea de-a dreptul. Consumul de pâine dospită din cereale amestecate, conform sintezei sale, s-ar fi consumat zilnic în această regiune, fapt care e întărit de existența cuptoarelor în fiecare casă. Rolul produselor din lapte e destul de însemnat, cu un consum analizat, spre exemplu, în Munții Apuseni (satul Măguri), de 351 gr. pe cap de locuitor în 24 de ore, iar în plasa Gilău-Cluj fusese înregistrat un consum de 396 gr. de lapte pe persoană în 24 de ore. Comparativ, în Vechiul Regat, conform altor studii medicale (Moise Enescu, A. Radenschi), laptele s-a consumat în cantitate mică între 100 și 250 de grame pe familie, pe zi, individual însemnând 0,10% din valoarea calorică zilnică. Ioan Claudian a constatat anumite particularități ale regiunii de sud-est a României cu populație mai redusă, unde culturile de porumb nu depășeau 40% din însămânțări, grâul chiar mai puțin, fiind sensibil la secetă (sub 20%). Orzul, mai adaptabil la condițiile locale de secetă, era cultivat în proporție mai mare – 40% din însămânțări. Un sistem alimentar bazat pe acest fel de proporții între cereale a fost consemnat la începutul secolului al XX-lea, specific pentru 3 județe – Brăila, Ialomița, Constanța, Tulcea – unde pâinea din cereale amestecate era consumată cel puțin o dată pe săptămână[45]. Pare un sistem de hrană mai bun decât cel existent în restul Munteniei și mai ales al Moldovei de mijloc, unde densitatea populației era printre cele mai mari. Pe un spațiu agricol cu productivitate bună, lipsa căilor de comunicație, lipsa debușeelor economice și condițiile de secetă persistentă au determinat recolte slabe și prețuri mici ale cerealelor. Apoi, lipsa de câștiguri din activități lăturalnice agriculturii și plaga socială a alcoolismului au influențat starea de pauperitate a țărănimii și direct degradarea sistemului alimentar[46]. Un alt aspect subliniat în volum era cel legat de proprietățile mici, care favorizau creșterea porumbului în dauna altor cereale, implicit ducând la un consum mare al acestuia și la iminența subnutriției – „*țăranul român a rămas și după reforma agrară același mare consumator de mămăligă, dacă nu mai mare*” – spunea Ioan Claudian[47].

Toate aceste condiții au favorizat *întinderea pelagrei*, boala fiind un indicator al unor zone lipsite de pășuni și sărace în vaci cu lapte. În Transilvania și sud-estul țării, boala a fost sporadică datorită acelor condiții alimentare complementare între cereale și produse lactate, amintite mai sus. Ioan Claudian s-a preocupat îndeaproape de această problemă medicală, atât în volumul la care ne referim în lucrarea de față, cât și mai concret în volumul numit Pelagra, publicat în 1944, în colaborare cu N. Gruia Ionescu.

Reforma agrară de după Unirea din 1918, a adus un plus de proprietate funciară pentru țărănime, ulterior acesta intrând într-o dinamică economică de înstrăinare în lipsa unor măsuri coercitive din acest punct de vedere. În urma recensământului agricol din 1930 – 74, 95% din exploatările țărănești au rămas cu mai puțin de 5 ha de pământ, iar media era de 1,87 ha de pământ arabil pentru o gospodărie țărănească. Iona Claudian spune că această suprafață nu ar fi putut hrăni o familie, chiar dacă pământul ar fi fost de o productivitate bună. Amintește criza economică și prăbușirea prețurilor la cereale și la toate bunurile în general cu 53%. Remarcă lipsa studierii situației economice a gospodăriilor țărănești până la campaniile sociologice ale Institutului de Sociologie din București condus de Dimitrie Gusti sau anchetele Institutului de Cercetări Agricole sau studii regionale, precum cel realizat de dr. Moise Enescu pentru județul Roman, considerat la vremea respectivă ca unul dintre cele mai sărace județe ale țării[48]. Anchetele au arătat că singura avere a plugarului era pământul primit prin împroprietărire de cel mult 5 ha. Studiile arătau că doi oameni puteau lucra cel mult 2 ha, iar restul trebuia să îl arendeze – arenda nu neapărat le aducea venituri semnificative. Concluzia a fost că, deși dețineau pământ pe care îl lucrau, efortul și factorii socio-economici determinau o stare de pauperitate constantă. Uneori chiar pălmașii – cei fără de pământ – trăiau mai bine decât țăranii proprietari, afirma Ioan Claudian. Creșterea animalelor ar fi trebuit să fie o altă sursă de venit, însă în zonele intensiv-agricole animalele de povară, oile și vacile au scăzut mult în număr și deci nu reprezentau în deceniul patru al secolului al XX-lea o sursă de venit și hrană semnificativă. În 1935, în

[44] *Ibidem*, p. 125.
[45] *Ibidem*, p. 129.
[46] *Ibidem*.
[47] *Ibidem*, p. 130-131.
[48] *Ibidem*, p. 133.

câteva județe din Câmpia Dunării – Dolj, Romanați, Olt – 20% dintre gospodării nu înregistrau nicio vită mare. În Basarabia de Nord, 15% erau în aceeași situație. O concluzie interesantă e aceea că, transformând bugetul țărănesc în hrană, proporția era că 60-75% reprezenta doar alimentele, iar pentru gospodăriile cu venit mai mic proporția era și mai mare; 25-45% - îmbrăcăminte și încălțăminte care nu se mai lucrau în casă, impozite etc., iar 5-10% reprezenta alcoolul[49]. În genere, situația alimentară a țărănimii era de subzistență, chiar dacă anumite cercetări din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX arătau că ația alimentară era în general suficientă, dar cu o deficiență calitativă accentuată[50]. Din acest punct de vedere, concluzia autorului este că alimentația țărănească a fost slabă nutritiv în grăsimi și proteine, dar exagerată în carbohidrați prin consumul de cereale, în special de porumb. Cercetările arătau că peste 60% din proteine și peste 50% din grăsimi au fost furnizate de produsele de porumb, favorizând condiții de subnutriție accentuată. Inclusiv în primele decenii ale secolului al XX-lea, alimentația s-a caracterizat prin dezechilibre calitative și cantitative, mai accentuate în anumite regiuni din Basarabia și Vechiul Regat. Spre exemplu, în aceste regiuni, Ioan Claudian spunea despre consumul de porumb că ar ajunge și la 3 kg pe zi pentru o persoană, ceea ce înseamnă consum exclusiv vegetal și monocerealier. De altfel, pe tot spațiul românesc hrana vegetală ajungea la peste 80%, fiind cel mai mare procent din Europa[51]. Consumul de proteină, desigur, a înregistrat valori foarte mici, pe care cercetările sociologice amintite mai sus le plasează în jurul valorii de 20 gr pe zi pentru o persoană, iar perioadele de post excludeau alimentația de origine animală 189 de zile pe an[52]. Chiar statisticile oficiale citate de către Ioan Claudian indicau diferențe mari în consumul de carne din zona rurală și cea orășenească, astfel că într-un an o persoană din mediul rural consuma mai puțin de 3 kg de carne, iar în mediul urban valoarea era de peste 52 kg pentru o persoană pe an[53].

Concluziile medicului Ioan Claudian au indicat un regim alimentar monoton, chiar o retrogradare în perioada interbelică spre un regim arhaic și regresiv, determinată de cultivarea cerealelor cu vegetație scurtă și prepararea rudimentară a acestora. Ioan Claudian consideră porumbul *motorul regresiunii*, chiar dacă a indus o ameliorare economică prin calitățile sale de adaptabilitate și randament. Pauperizarea economică a țărănimii din perioada interbelică, determinată de situații complexe de ordin social, economic, politic, a avut impact major în accentuarea regresiunii alimentare. Dezechilibrele de proprietate asupra pământului agricol și dorința de exploatare intensivă au fost pentru Ioan Claudian cauze care l-au transformat pe țăran în „proletar agricol", ceea ce, în plan alimentar, l-a dus la o alimentație de foamete. Ioan Claudian a emis toate aceste concluzii în spiritul vremurilor sale, în care curentul naționalist-legionar la care a aderat a influențat pe alocuri dorința sa de a idealiza genul de viață din epocile vechi, descrise de către autorii antici sau călători străini prin spațiul carpatic-dunărean. Pe alocuri, studiul are aceste inserții care justificau în perioada interbelică curente politice naționaliste de dreapta, incluzând chiar opinii antisemite care au făcut parte din orientarea sa politică de dinainte de Al Doilea Război Mondial.

Încheie studiul cu anumite soluții propuse din calitatea sa de medic, însă care sunt mai degrabă soluții economice, propunând o educație agricolă a lumii rurale, de eficientizare a spațiului agricol al grădinilor, spre exemplu. Extinderea cultivării zarzavaturilor ar fi fost una dintre soluțiile de îmbunătățire sezonieră a alimentației. La nivel superior, propunea măsuri de determinare și încurajare a creșterii vitelor în gospodăriile țărănești, proporțional cu nevoile familiei, iar mai departe spre o politică statală de preocupare a valorificării produselor agricole (cooperații etc.). Ioan Claudian punea lipsa educației agricole în rândul țărănimii pe plan de egalitate cu analfabetismul, alcoolismul, lipsa igienei, *plăgi* grave ale sărăciei rurale[54].

Studiul medicului Ioan Claudian nu a rămas fără ecou în epocă, ci a făcut subiectul unei recenzii semnate de Petru Comărnescu cu titlul „Alimentația poporului român" în *Revista Fundațiilor Regale*, anul 6, nr. 9, 1939. Petru Comărnescu a apreciat interdisciplinaritatea abordării subiectului tratat, numindu-l pe autor *sociolog, economist și medic*, care „întrebuințează o metodă complexă" pentru a scrie „primul și cel mai serios studiu dintr-un domeniu vital pentru statul nostru"[55]. Petru Comărnescu scria despre studiul lui Ioan Claudian că se referă exclusiv la populația rurală, insistând asupra extinderii studiului și către alimentația boierească de odinioară și a burgheziei „de astăzi" pentru că „măcar în sens calitativ orașul prin hrana lui potențează atâtea energii, majoritatea venite de la țară"[56]. Adaugă schimbul de produse dintre sat

[49] *Ibidem*, p. 134-135.
[50] *Ibidem*, p. 135-136.
[51] *Ibidem*, p.138.
[52] *Ibidem*, p. 140.
[53] *Ibidem*, p. 140.
[54] *Ibidem*, p. 142.
[55] Petru Comărnescu, *Un studiu capital despre țărănime: „Alimentația poporului român" de d-nul Ioan Claudian* în *Revista Fundațiilor Regale*, an 6, nr. 9, 1939, p. 686.
[56] *Ibidem*, p. 682.

și oraș, fiind bine cunoscută direcția produselor alimentare provenite din munca țăranului și care ajung marfă de vânzare în târgurile orășenești, după cum remarca. De asemenea, spunea el, nu se poate ignora și direcția inversă prin produsele care intră în alimentația țărănească prin intermediul târgului, orașului, spunând că influențează alimentația țărănească. Ceea ce, însă, desigur, Ioan Claudian a avut în vedere se regăsește în studiul său, însă, din punct de vedere al determinării asupra sănătății generale a populației rurale, a avut un rol cel mult minor și cu impact individual.

Și alte surse ale vremii considerau lucrarea un etalon al cercetării problemei alimentației. A dus discuția dincolo de aliment ca atare, într-o sferă socială, identificând grave probleme economice și sociale, avansând soluții dincolo de sfera medicală și generând o conștientizare în lumea intelectuală a timpului său asupra populației țărănești, aflată mai mereu în aria vulnerabilității alimentare. Studiul a produs reverberații pozitive în general, iar concluziile sale au stat la baza unor campanii de educare a folosirii cât mai bine a spațiului de grădină gospodărească și a introducerii unor legume în cultivare, dar care au fost insuficient finanțate și cu impact relativ scăzut. La nivel de cercetare, studiul a fost un reper în încercarea de reformă economică a agriculturii românești cu scopul de a crește calitatea bunurilor și industrializarea produselor brute. Însă prin izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial s-a produs un blocaj economic cu impact major asupra întregii economii românești aflată la început de drum.

Studiul făcut de medicul Ioan Claudian însemnă pentru epoca sa o lucrare de sinteză, de bună calitate, raportată la avangarda bibliografică occidentală, reprezentată de domenii interdisciplinare, în care Școala Analelor din Franța era busola de orientare în domeniul cercetării istorice și antropologice. Autorul folosește ca repere metodologice cercetările Școlii Analelor, în special asupra istoriei mentalităților, a istoriei de lungă durată, mutând accentul de la evenimentul politic la viața cotidiană. În spiritul acestei direcții, Ioan Claudian aplică aceleași metodologii de cercetare a istoriei prin care un fenomen nu poate fi înțeles izolat, ci văzut din perspective aparținătoare unor discipline auxiliare. Astfel, autorul a descris hrana trecând prin sita timpului, demonstrând cum geografia, economia, istoria și antropologia au determinat starea de sănătate a populației rurale. Prin prisma acestora, a proiectat asupra alimentației maselor o viziune holistică, fiind descrisă nu doar dincolo de dimensiunea sa biologică, ci și ca un indicator global al economiei, demografiei și culturii rurale. Iar pentru dimensiunea antropologică, conectează direct obiceiurile de consum ale populației cu resursele geografice ale teritoriului și cu evoluția istorică a regiunilor românești.

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.44

DEMERSURI DE AMELIORARE A CULTURII OREZULUI LA NIVELUL JUDEȚULUI BIHOR ÎN SECOLUL XX (1945-1975)

Ioan GOMAN*

EFFORTS TO IMPROVE RICE CULTIVATION IN BIHOR COUNTY DURING THE 20TH CENTURY (1945–1975)

ABSTRACT

This paper highlights a series of archival records, bibliographical sources, and contemporary press reports regarding rice cultivation in Bihor County between 1945 and 1975. Primarily localized in the Crișuri Plain (Câmpia Crișurilor), this crop was introduced to exploit the area's saline soils through the hydrographic potential of the local river network (including the Crișul Negru, Crișul Alb, Teuz, Collector Canal, Culișer Canal, and Morilor Canal). The earliest documentary record identified regarding rice cultivation in this region dates to July 24, 1945, in an official address submitted to the Prefect of Bihor concerning sowing statistics in the Tinca administrative district (plasă). This report notes a rice cultivation area of 1.5 hectares, with an average yield of 600 kg per hectare.

The available data indicates that between 1946 and 1955, the crop expanded extensively through the enlargement of cultivated areas and the establishment of new paddy fields. Following this phase, agricultural strategy shifted toward intensive cultivation over smaller surface areas, prioritizing higher yields per hectare. For instance, while the cultivated area exceeded 4,000 hectares between 1950 and 1955—peaking at 4,814 hectares in 1952—with average yields exceeding 20 quintals per hectare (peaking at 27.4 quintals in 1954) and total yields fluctuating between 9,000 and 11,000 metric tons (peaking at 11,456 tons in 1952), these figures declined significantly toward the end of the period. By 1958, the cultivated area had dropped to 2,927 hectares, the total yield stood at 4,655 tons, and in 1959 the average yield fell to 14.5 quintals per hectare.

Despite the initially promising results obtained across various localities in the Criș Plain where rice was cultivated with varying degrees of intensity—including Salonta (which became the primary rice production center of Bihor County), Ateaș, Ant, Tămașda, Avram Iancu, Ghiorac, Mădăras, Mărțihaz, Tulca, Sânnicolau Român, Inand, Cefa, Homorog, Tinca, Sâc, Cărand, Tăgădău, Zerind, Șicula, Șepreuș, Gurba, Cintei, Șilindia, Moroda, Zărand, Satu Nou (Arad County), Sâniob, Marghita, among others—sown areas and yield volumes gradually declined, ultimately resulting in the virtually complete cessation of rice cultivation throughout the region today.

Keywords: rice cultivation, cultivated areas, crop yields, hydro-amelioration works, Bihor County

În cadrul activităților cu caracter agricol, în principal a celor din zona de câmpie și colinară, cultura pământului și a plantelor cerealiere a fost predominantă în majoritatea comunităților din zona noastră. În funcție de tehnica agricolă, de instrumentarul de lucru avut la îndemână și de soiurile cultivate, randamentul obținut din cultivarea acestora putea fi însă destul de diferit.

După o lungă perioadă de timp în care creșterea producției agricole a fost strâns legată de mărirea suprafețelor cultivate[1], pentru perioada la care facem referire, realizarea unor asemenea deziderate era marcată de tehnici și de un instrumentar în care mașinile agricole vor deține un rol din ce în ce mai important. Cu toate acestea, în țara noastră, anumitor plante de cultură, cum este și orezul, plantă iubitoare de căldură și mai ales de umiditate, le vor fi destinate anumite terenuri (inundabile sau cu un strat freatic ridicat), care nu se pretau la alte culturi agricole, ceea ce face ca această plantă să aibă menirea de a pune în circuitul agricol noi terenuri, o caracteristică specifică mai degrabă unei agriculturi extensive, decât uneia intensive, ca cea din zilele noastre.

Din capul locului se impune a face precizarea că, zona aflată în atenția noastră, din punct de vedere administrativ, va suferi mai multe modificări, fapt ce poate produce o anumită incoerență, în ceea ce privește datele de care dispunem cu privire la numărul localităților, a suprafețelor cultivate și a producțiilor de orez obținute, date care pot diferi de la un an la altul, în funcție de arondarea administrativ-teritorială a satelor din sudul Câmpiei Crișurilor. Se știe că în perioada interbelică *județul Bihor* avea în componența sa 12

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; etnografie@mtariicrisurilor.ro

[1] Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, Fundația Culturală „Cele Trei Cișuri”, Oradea, 1995, vol. I, p. 141.

plase, printre care și cea a Beliului cu 30 de sate[2] (constituită prin Legea pentru unificarea administrativ-teritorială a României din 14 iunie 1925). În anul 1950 devine *Regiunea Bihor*, ca urmare a reorganizării teritoriale transpusă în practică prin Legea nr. 5 din 6 septembrie 1950, când pierde în defavoarea Regiunii Arad, nou înființată, „9 comune și 2 sate din partea sudică a fostului județ Bihor", doi ani mai târziu, în 1952, îi va fi schimbat numele în *Regiunea Oradea* (prin Decretul nr. 331 privind modificarea Legii nr. 5 din 6 septembrie 1950)[3], ca în anul 1956 să își întregească, ca urmare a desființării Regiunii Arad, teritoriul cu 3 raioane din sudul Câmpiei Crișurilor: Gurahonț (cu sediul la Sebiș), Ineu (cu sediul la Ineu de Arad) și Criș (cu sediul la Chișinău Criș), prin Decretul nr. 12 din 1956[4]. Mai apoi, la sfârșitul anului 1960, prin Legea nr. 3 din 24 decembrie pentru „îmbunătățirea împărțirii administrative a teritoriului Republicii Populare Române", Regiunea Oradea devine *Regiunea Crișana*, fără a suferi modificări teritoriale în ceea ce privește zona noastră, pentru ca în anul 1968, la 16 februarie prin Legea nr. 2 privind „organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România" se se revină la denumirea de județ, inițial județul Crișana, apoi *județul Bihor*[5], cu desfășurarea teritorială pe care o are și în prezent (pierzând din nou în detrimentul județului Arad acele localități din sudul Câmpiei Crișurilor).

În ceea ce privește orezul (Oryza Sativa L.), plantă anuală, caracterizată prin frunze înguste, inflorescență de tip panicul, care poartă în vârf spiculețe uniflore, se cunoaște că este o plantă cu cerințe ridicate față de căldură, necesitând temperaturi minime de 20°C în perioada iunie-august, de umiditate și de lumină; necesarul minim de strălucire a soarelui este de 1.000 de ore, o nebulozitate ridicată scăzând mult producția. Semințele încep să germineze la o temperatură de aproximativ 10-12°C, iar în perioada înfloritului, plantele de orez au nevoie de temperaturi cuprinse între 27-32°C. Plantă însă mult mai pretențioasă față de apă (culturile irigate au nevoie de circa 30-40.000 de m^3 de apă/ha), iar în zonele temperate, cu oscilații bruște de temperatură în timpul sezonului cald, orezul se poate cultiva doar în strat de apă, acesta având și un rol termoregulator[6]. Deoarece, practic „din cele 120 de zile, cât durează perioada de vegetație, 80 de zile orezul este sub apă"[7].

Orezul, în ceea ce privește solul, le preferă pe cele grele, puțin permeabile, care nu determină un consum ridicat de apă, putând fi valorificate deseori și solurile neproductive, problematice. Pentru cultivarea acestuia, cel mai adesea, se folosesc terenuri special amenajate, prevăzute cu canale pentru alimentarea cu apă și pentru evacuarea acesteia. Suportă bine monocultura (circa 4 ani), după care apar deteriorări ale solului (acidifiere, compactare, pierderea elementelor nutritive, îmburuienare)[8].

O serie de condiții pedo-climatice și hidrologice care individualizează cultivarea orezului în peisajul agricol românesc, ceea ce face ca acesta să poată fi întâlnit doar în anumite zone din țara noastră.

Fără a ne propune o abordare exhaustivă privind cultura orezului și modul cum aceasta a reușit să se impune înafara locurilor de baștină din Asia care deține peste 90% din producția totală[9], inclusiv în anumite zone din țara noastră, asupra cărora au reflectat și anumiți specialiști, cu precădere asupra tehnologiei de lucru, transpusă în lucrări mai vechi[10] sau mai noi[11], în cele ce urmează, vom încerca, pe baza unor mențiuni arhivistice și a numeroaselor consemnări din presa vremii privind cultivarea acestuia, să evidențiem modul cum acesta a ajuns să se impună ca o plantă de cultură în nord-vestul României, dar mai ales în Câmpia Crișurilor.

În ceea ce privește încercările de ameliorare a culturii orezului pe teritoriul actual al României, primele mențiuni datează din secolul al XVII-lea, din timpul lui Gheorghe Rákóczi I, principe al Transilvaniei între 1630 și 1648, care pe domeniile sale din Ungaria și Transilvania face anumite „încercări în vederea aclimatizării orezului"[12]. Date mult mai concrete despre cultivarea acestuia, în țara noastră, le

[2] https://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Bihor_(interbelic) – consultat la 4 iunie 2026.
[3] Gabriel Moisa, *Bihor. Aspecte teritoriale și legislativ-administrative din perioada contemporană*, în *Monografia județului Bihor (1943)*, Ediție, studiu introductiv și aparat critic de Gabriel Moisa, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 32-46.
[4] Lucian Ropa, *Organizarea administrativ-teritorială a României în perioada regimului comunist*, Academia Română, Centru de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2020, p. 286-288.
[5] Gabriel Moisa, *op. cit.*, p. 47-49.
[6] https://www.botanistii.ro/blog/orez-tehnologia-de-cultura (consultat la 03.10.2025).
[7] *Crișana*, anul XIX, nr. 46, 25 februarie 1964, p. 2.
[8] https://www.botanistii.ro/blog/orez-tehnologia-de-cultura (consultat la 03.10.2025).
[9] Melindea Cândea, Constantin Isbășoiu, *Geografia agriculturii. Cultura plantelor pe glob*, Editura Universității din București, 1999, p. 92.
[10] Petre Munteanu, *Cultura practică a orezului*, Imprimeriile „Curentul" S.A., București, 1940, p. 3-16.
[11] I. Luca, N. Vasilescu, *Cultura orezului*, Editura Agro-silvică de Stat, București, 1957, p. 19-205.
[12] Alexandru Zănescu, Anton Büchl, *Din istoria culturii orezului în Banat în secolul XVIII și XIX*, în *Tibiscus*, Istorie-Arheologie, 4, Timișoara, 1975, p. 202.

avem de la mijlocul secolului al XVIII-lea, când pe domeniile statului (erariale, camerale sau fiscale) din Banat vor fi aduși italieni (din zona orașului Milano), care „la Ghiroda, lângă Timișoara și lângă Parța pe Timiș" vor însămânța primele suprafețe cu o astfel de cultură. În „anul 1749 ambele plantații se găseau într-o stare foarte bună". De exemplu, la Ghiroda în acest an au fost însămânțate „patru măsuri de orez" (o măsură având 61,49 litri), obținându-se o recoltă de „90 de măsuri", din care o mică parte, o măsură, va fi trimisă, ca mostră, la Viena, la cererea curții imperiale. Rezultatele fiind oarecum satisfăcătoare, în perioada următoare, statul austriac va întreprinde și alte demersuri de acest fel (la Gătaia, Denta, Rovinița Mică)[13], doar că datorită costurilor ridicate de amenajare, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în timpul lui Iosif al II-lea, se va lua decizia ca mai multe suprafețe care se pretau a fi cultivate cu orez să fie înstrăinate, cel mai adesea donate, unor producători italieni, precum cei din familiile Arizi, Baldi, Limoni sau Keresztúry[14]. Cu toate investițiile făcute de aceștia, după moartea lui Iosif al II-lea, când donațiile de pământ făcute către producătorii de orez vor fi contestate, cele mai multe dintre aceste amenajări se vor închide în prima parte a secolului al XIX-lea; doar cea a familiei Arizi de la Topolea, de pe Bârzava, va funcționa până spre sfârșitul acestui secol în administrarea urmașilor acestei familii, fiind apoi vândută contelui Eugen Karácsony[15].

Referitor la zona noastră, Câmpia Crișurilor, deși potențialul acesteia pentru o astfel de cultură a fost evidențiat încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea[16], primele culturi de orez apar menționate aici doar în perioada interbelică, după anul 1935[17], la fel ca în alte locuri din țară[18], iar pe suprafețe mai însemnate, în principal, după terminarea celui de-al Doilea Război Mondial. Prima consemnare documentară, întâlnită de noi, cu privire la cultura orezului, în acest spațiu, datează din 24 iulie 1945, ca urmare a unei adrese a Preturei din Tinca, înaintate prefectului de Bihor, la solicitarea acestuia (ordinul 9678/1945) cu privire la statistica însămânțărilor din această plasă, în rândul cărora apare menționată și cultura orezului, care ocupa acum o suprafață de 1,5 hectre (cu o producție medie de 600 kg la hectar)[19]. Dar sunt și referiri conform cărora în sudul Câmpiei Crișurilor orezul începe să fie cultivat din perioada interbelică, în județul Arad, la Buteni în 1938, precum și la Bârsa, Aldești și Bocsig, dar ca „promotor al introducerii culturii orezului în județul Arad este acreditat Ardelean Octavian, proprietarul morii din Socodor, care în 1941 cultiva orez pe o suprafață de 2 jug. cad., cca. 1,15 hectare, pentru ca în anul următor (1942) suprafața cultivată cu orez să atingă 92 de jug. cadastrale"[20] (un jugăr cadastral = cu 0,5775 ha).

O perioadă în care, pentru ameliorarea culturii orezului în zona noastră, îi vor fi atribuite, inițial, suprafețe care nu erau incluse în circuitul productiv, cele care se pretau mai puțin la alte culturi agricole. În fapt, cu tot progresul manifestat în agricultură până la mijlocul secolului XX, cultivarea orezului se va impune la început ca o cultură „extensivă", menită a mări potențialul agricol al unei zone, a unor terenuri greu de valorificat cu succes în alt mod. Vorbim, în general, de zona Câmpiei Crișurilor, unde întâlnim, conform unor studii de specialitate, soluri cu o „textură grea, cu permeabilitate scăzută, care favorizează stagnarea apelor superficiale", cu pantă foarte mică de scurgere, adesea sub 1%, ceea ce face ca evacuarea apei de pe acestea să se facă într-un timp mai îndelungat[21]. Influența combinată a reliefului și a apei freatice fac ca în această unitate de relief, în același climat, în zonele mai coborâte, depresionare, cu pânza freatică mai aproape de suprafață să apară locoviștile, iar pe formele de relief ceva mai ridicate și cu apă freatică puțin mai adâncă să se formeze solonețurile sau sărăturile[22], unde datorită evapotranspirației din timpul

[13] *Ibidem*, p. 204-205.

[14] De departe, „cei mai favorizați au fost membri familiei Arizi care au primit la Gătaia și Toplea" o suprafață de 1800 de iugăre (1037 ha), din care o parte gratuită, iar alta cu plată. *Ibidem*, p. 2013-214.

[15] La jumătatea secolului al XIX-lea orezăria de la Toplea, de 411 ha, a familiei Arizi, era unica producătoare de orez din Banat și din „întreaga parte răsăriteană a imperiului habsburgic", fiind administrată de-a lungul timpului de Paul Arizi (între 1759-1841), de fiii acestuia, Leopold (între 1801-1854) și Paul (1805-1862), iar apoi de Ecaterina Arizi (1795-1888), măritată cu Andrei Timáry, o perioadă de fiii acsteia care vor vinde proprietatea contelui Karácsony. *Ibidem*, p. 215-220.

[16] *Ibidem*, p. 216.

[17] I.O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *Câmpia Crișurilor, Crișul Repede, Țara Beiușului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 160.

[18] Unii autori consideră că extinderea „culturii orezului în țara noastră a început din anii 1936-1937 când s-a însămânțat în comuna Vasilați, județul Ilfov (regiunea București) o suprafață de 150 ha", asta deși au existat și alte încercări anterioare, fără a se solda cu „rezultate pozitive" („la Banloc, din anul 1786", pe valea Jijiei în anii 1895 și 1900 sau în regiunea Constanța, în anii 1923-1924, de Eforia Spitalelor Civile, la Luciu-Giurgeni și Chirnogi în regiunea București). I. Luca, N. Vasilescu, *op. cit.*, p. 9.

[19] Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, *Fond Prefectura județului Bihor*, inv. 1466 (în continuare S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura...*), d. 103/1945, f. 183.

[20] Dragoș Aurel, *Istoricul „Canalul MorilorPalatinul József al Crișului Alb din comitatul Arad"*, „Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2011, p. 81.

[21] I. O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 75.

[22] *Ibidem*, p. 82.

călduros, la suprafață se acumulează săruri minerale în exces care reduc semnificativ fertilitatea acestora. De fapt, tocmai prezența unor astfel de terenuri va deveni un factor determinant în ceea ce privește demersurile de ameliorare a culturii orezului în această zonă, dar și existența unei bogate rețele de râuri (Crișul Negru, Crișul Alb, Teuz)[23] și de canale (Colector – lung de 61 de km, din zona Toboliu – Crișul Repede până la Tămașda pe Crișul Negru[24], canalul Culișer pe Crișul Negru între Tăut și Sarkadkeresztúr – Ungaria[25] și mai puțin canalul Morilor, între Berindia și Vărșand pe Crișul Alb[26] etc.) care vor facilita extinderea acestor orezării. Astfel de soluri, improprii culturilor clasice de cereale, prin inundare cu apă și cu un drenaj corespunzător, proprice cultivării orezului, prin „spălare", puteau fi valorificate și introduse pentru un timp în circuitul agricol. Fapt consemnat până și în anumite ziare din perioada respectivă în care se reliefa faptul că „în județul Bihor regiune unde apa fiind prea la suprafață dizolvă sărurile din pământ, depunându-le în straturi groase pe sol. Aceasta face ca pe terenurile respective să nu crească nici buruenele. Interesant că orezul tocmai cu aceste săruri se hrănește. Dacă se cultivă doi trei ani orez, pământul devine propriu pentru pășuni irigate sau fânațuri. Comunele care au asemenea terenuri procedează în felul următor: cultivă o parte din pășune cu orez și după doi, trei ani schimbă terenul – și prin rotația aceasta regenerează întreg imașul, producând totodată cantități însemnate de orez"[27].

Se impune a fi făcută precizarea că, în țara noastră, Câmpia Crișurilor este limita nordică a cultivării orezului[28], principala zonă de cultură a acestuia fiind în zona Salonta, cu o prelungire până în arealul unor localități din plasa Marghita.

Din datele avute la dispoziție, se poate constata că răspândirea acestei culturi, în zona noastră, va fi în perioada 1946-1955, una extensivă de mărire a suprafețelor și de înființare a unor noi orezării, ca după această perioadă să se treacă mai mult la cultivarea intensivă a orezului, pe suprafețe mai mici, urmărindu-se obținerea unor recolte cât mai mari pe suprafețele însămânțate.

Referitor la prima perioadă, se poate constata o febrilă activitate de mărire a suprafețelor cultivate, prin punerea în valoare a unor terenuri neproductive (sărături) cu un potențial hidrografic ridicat, care va facilita și realizarea unor lucrări de hidroameliorare specifice acestei culturi. În acest sens, din datele de care dispunem, în anul 1947 în Bihor au fost „amenajate și recoltate 634,5 jugăre cu orez"[29], adică aproximativ 365 de hectare, producând, după unele relatări, 52 de vagoane de orez[30], urmând ca în anul următor suprafața să crească simțitor prin cultivarea de noi terenuri în acest scop. Conform unei statistici întocmite de Prefectura Județului Bihor, la 27 aprilie 1948, cu privire la „planul oficial" al însămânțărilor de primăvară din județ, până la această dată erau însămânțate cu orez un număr de 414 hectare[31], din care 336 de hectare în plasa Salonta, 68 de hectare în plasa Marghita și 10 hectare în plasa Beliu[32]. Ca în final, în virtutea unor informații din presa locală, în acest an să se ajungă la a fi „cultivate în total 748 ha, cu 180% din plan", peste cele 414 hectare câte au fost planificate. Interesant este că „mai mult de jumătate din ceea ce s-a însămânțat sunt ogoare nou create". Acum, de fapt, „se credea că în județul Bihor se va putea ajunge până la 3.000 ha de orez" cultivate. În acest an, Bihorul se află printre județele fruntașe în ceea ce privește însămânțarea orezului. „Din 738 ha amenajate pentru orez, 530 ha sunt în câmp, iar 218 ha în pășune", această cultură „fiind un mijloc de regenerare a pășunilor cu pământ sărătos"[33].

Este anul în care se vor pune mari speranțe în ameliorarea acestei culturi în zona noastră prin acțiunile întreprinse pe mai multe planuri. Așa se face că acum încep să se facă demersuri pentru ca pe pășunea comunală din Salonta să se înființeze o orezărie pe o suprafață de 300 de hectare, care urma să fie irigată de noul canal Tăud-Salonta-Barmod, după cum aflăm dintr-un document emis de Prefectura Județului Bihor[34]. Tot așa, o suprafață ceva mai mică, de doar 48 de jugăre (27,62 hectare) din pășunea comunală din Ateaș, din locul numit „Futras", urma să fie destinată și ea acestei culturi, teren despre care reprezentanții Camerei Agricole din Oradea, deplasându-se la fața locului, constatau că „este foarte potrivit pentru cultura

[23] *Ibidem*, p. 161.
[24] https://ro.wikipedia.org/wiki/Canalul_Colector_Cri%C8%99 (consultat la 5 februarie 2026).
[25] https://ro.wikipedia.org/wiki/Canalul_Colector_Cri%C8%99 (consultat la 5 februarie 2026).
[26] https://ro.wikipedia.org/wiki/Canalul_Morilor (Ineu); Ioan Godea, *Canalul morilor din „nobilul județ Arad"*, Editura Brumar, Timișoara, MMXII (2012), p. 26-30; Dragoș Aurel, *op.cit.*, p. 24-25.
[27] *Crișana*, anul IV, nr. 109, 12 mai 1948, p. 4.
[28] I.O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 160.
[29] *Crișana*, anul IV, nr. 52, 3 martie, 1948, p. 5.
[30] Idem, anul IV, nr. 109, 12 mai 1948, p. 4.
[31] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura*..., d. 115/1948, f. 126.
[32] *Ibidem*, d. 115/1948, f. 127.
[33] *Crișana*, anul IV, nr. 138, 14 iunie 1948, p. 4.
[34] S.J.Bh.A.N., *Fond Prefectura*..., d. 114/1948, f. 86.

orezului”, aflându-se „între trei canale de unde s-ar putea alimenta ușor cu apă”[35]. La Sâniob, pe proprietatea Abației din localitate, se cultivau tot acum 16 hectare cu orez, din care 4 hectare ca terenuri experimentale pentru diferite soiuri de orez, producția medie la hectar fiind de 2779 kg, obținându-se o producție totală de 33.348 kg, din care cultivatorii (Cristea Ioan, dr. Margocsi Gheiza, Moca Andrei și Poloni Alexandru) au dat la stat, ca și „cotă obligatorie”, cantitatea de 9000 kg[36]. O dovadă a interesului față de intensificarea cultivării orezului în Câmpia de Vest, va fi și ținerea la Salonta a Congresului regional al orezarilor, unde au fost dezbătute mai multe probleme legate de această cultură, de la măsuri pentru construirea unui canal la Tăut, care va lega Crișul Negru cu canalul Colector (pentru irigarea orezăriilor), planuri de creștere a suprafețelor cultivate (cu 300%, de la 1400 la 5000 de jugăre), dar și lansarea ideii de înființare a „unei catedre speciale de cultura orezului la Școala de Agricultură din Salonta”, a unor călătorii de studii și cursuri scurte de specializare „pentru ca țăranii să se deprindă cu astfel de culturi și să le priceapă însemnătatea”[37]. Amploarea luată acum de terenurile destinate acestei culturi fiind consemnată și cu alte ocazii în presă, unde sub titluri de genul „Orezul a încetat să mai fie o plantă exotică” se reliefau progresele înregistrate de cultura orezului în județul nostru[38].

Anul următor, în 1949, suprafața programată pentru a fi însămânțată cu orez a fost depășită față de cele 950 de hectare stabilite inițial; terenurile pregătite în acest scop au fost de 1150 de hectare, din care, până la 31 mai, erau însămânțate 1013 ha, restul urmând a fi cultivat prin sistemul plantării[39]. Din cele 950 de hectare, mai mult de jumătate aparținea Gospodăriilor Agricole de Stat. Astfel, la Tămașda urmau să se însămânțeze cu orez 134 hectare, la Salonta 232 hectare, la Cefa 64 hectare, la Inand 35 hectare și la Ant 44,61 hectare. Toate aceste terenuri care au fost incluse în patrimoniul Gospodăriilor Agricole de Stat „după desăvârșirea reformei agrare”, necesitând „un efort deosebit din partea muncitorilor agricoli, pentru a fi amenajate, dat fiind condițiile dezastruoase în care au fost lăsate” de către foști proprietari. Pe lângă aceste terenuri, Gospodăriile de Stat mai posedau acum „o orezărie mai veche în suprafață de 134 ha”. Restul orezăriilor aparținea „asociațiilor de țărani muncitori și unor proprietari particulari”. La această dată, conform unor articole de presă, centrul orezăriilor din județul Bihor se afla in plasa Salonta, dar „încercări cu bune rezultate s-au făcut si în plasa Beliu”, la Sâc, Cărand și Tăgădău, iar în hotarul comunei Beliu fiind făcute amenajări în suprafață de 15 hectare pentru a fi însămânțate cu orez[40], unde în total vor fi cultivate acum 37 de hectare, dar suprafețe ceva mai mici fiind cultivate în plasa Tinca și Săuceni[41]. În timp ce „Gostat Marghita” a încercat în acest an „cultivarea orezului pe o întindere de 8 ha”. După cum se prezintă cultura, „producția probabilă de orez la hectar va fi de 3569 kg, deși pe unele porțiuni s-a manifestat boala Brussoné”. Cu toate acestea, având în vedere rezultatele obținute, „Gostat Marghita” își propunea să cultive „în anul viitor peste 150 ha” cu orez[42].

Tot în acest an se va trece, în vederea obținerii unor recolte mai bogate și mai sigure de orez, la adoptarea, în această cultură, a metodei plantării. Deși la început aceasta cere mai mult de lucru, metoda are avantajul că planta se dezvoltă în condiții mai bune și nu este atât de expusă capriciilor vremii[43]. În trecut s-a „întrebuințat o singură metodă pentru cultivarea orezului: însămânțarea în apă. Adică se dă drumul la apă și după ce pământul se îmbibă bine se face însămânțarea”. Gospodăriile Agricole de Stat vor încerca acum, pe lângă vechea modalitate amintită, încă „trei metode” de cultivare. „E vorba de însămânțarea pe uscat cu inundarea ulterioară, de metoda plantării și metoda jarovizării. Metoda plantării constă în aceia că se însămânțează pe o anumită suprafață orezul mai des, apoi prin răsădire se transplantează pe alte ogoare. S-au făcut pregătiri pentru cultivarea a 19 hectare la Inand în acest fel. Metoda jarovizării se datorește savantului sovietic Liseanco. Sămânța se umezește în anumite condiții, se lasă un timp să încolțească, apoi se vâră în pământ. Astfel se reduce din perioada de dezvoltare și are timp suficient de coacere înainte de a se răci vremea, ceea ce contează foarte mult la orez, care este o plantă a regiunilor calde”[44].

Pentru a se asigura alimentarea cu apă a noilor orezării din plasa Salonta, printre măsurile luate de autoritățile județene din această perioadă, va fi și cea de creare a unui baraj pe Crișul Repede, în vecinătatea comunei Tărian, care ar urma să mărească „debitul canalului colector Tărian – Cefa, de la 2,5 mc. pe

[35] *Ibidem*, d. 114/1948, f. 25.
[36] *Ibidem*, d. d. 115/1948, f. 7.
[37] *Crișana*, anul IV, nr. 154, 3 iulie 1948, p. 5.
[38] Idem, anul IV, nr. 109, 12 mai 1948, p. 4.
[39] Idem, anul V, nr. 124, 31 mai 1949, p. 1.
[40] Idem, anul V, nr. 104, 7 mai 1949, p. 1.
[41] Idem, anul V, nr. 136, 13 iunie, 1949, p. 3.
[42] Idem, anul V, nr. 233, 25 septembrie 1949, p. 7.
[43] Idem, anul V, nr. 104, 7 mai 1949, p. 1.
[44] Idem, anul V, nr. 109, 13 mai, 1949, p. 7.

secundă, la 4 mc."[45]. În această zonă, de pildă, Gospodăria Agricolă de Stat din Inand care avea, inițial, planificat să însămânțeze, pentru anul 1949, o suprafață de 16 hectare cu orezării noi, va ajunge să realizeze, conform unor însemnări din presă, o suprafață de 40 de hectare, „deci de două ori și ceva mai mult. Astfel suprafața orezăriilor ce aparțin de această Gospodărie Agricolă de Stat s-a ridicat la 170 hectare". Practic, dintr-o „pășune care nu era bună de nimic, întrucât pe pământul acela sărătos, iarba creștea foarte săracă, s-a făcut o orezărie care întrunește toate condițiile pentru a da un rod îmbelșugat. Pământul aparținea comunei Ant, care a primit în schimb din partea Gospodăriei Agricole de Stat de la Inand un pământ mai bun în altă parte"[46]. În acest an culturile de orez vor evolua în general bine, mai puțin cea din hotarul Zerindului. În unele orezarii ajunge să se termine și „lucrările de răsădire a orezului, operațiune grea răsădindu-se circa 40 milioane fire. Numai la orezăria de la Ant s-au răsădit 40 ha cu orez"[47].

Anul 1950 aduce o și mai mare preocupare în ceea ce privește intensificarea acestei culturi în Bihor. Pe lângă o mărire a suprafețelor destinate orezăriilor cu peste 50 la sută, „potrivit planului de culturi trimis de către Ministerul Agriculturii", de la 1136 hectare, cât s-a însămânțat în 1949, se preconiza să se ajungă a se cultiva acum 2500 hectare, se va trece, în „scopul realizării în condiții bune a sarcinilor din cadrul Planului de Stat, la reorganizarea asociaților de orezari pe baze noi. Astfel, din cele 146 de terenuri izolate s-au format 14 centre de culturi". Mai mult, la Salonta, unde se aflau toate cele 14 unități de acest fel, se mai înființa „un centru mecanic" unde să se concentreze „toate tractoarele și pompele ce sunt folosite la orezăriile particulare", care ar urma să aibă „grijă de repararea lor, pentru a fi folosite in condițiile cele mai bune in vederea sporirii recoltei de orez". Tot din acest an, pentru o eficientizare economică sporită „se va introduce pe canalele principale de irigație a orezăriilor creșterea crapilor[48].

În mod concret în anul 1950, județul Bihor avea de însămânțat cu orez o suprafață de 2265 hectare[49], din care 1.030 hectare urmau a fi orezării noi, pentru a căror amenajare Gospodăria Agricolă de Stat din Salonta avea nevoie la începutul primăverii de „cel puțin 5000 de muncitori" pentru ca acestea „să fie terminate la data când urmează să se facă însămânțările de orez" (la „Barmod de cca. 2-3.000 muncitori, la Avram Iancu de 5-600 muncitori, la Inand de 5-600 muncitori, iar la Cuștean de încă 3-400 muncitori")[50]. Deși campania de însămânțări în județ a început la 25 Aprilie, după 10 zile se realizaseră doar 655 de hectare[51], în plasa Salonta, principala deținătoare a acestor terenuri, această activitate se încheia în seara zilei de 18 mai[52].

Cu toate că se mai întâlnesc cazuri de amenajare de noi orezării (90 de hectare în anul 1951 la Gospodăria Agricolă de Stat din Salonta[53], în sectorul particular, în 1952, suprafața orezăriilor se preconiza să crească cu 171 la sută, se va mai amenaja o orezărie nouă la Homorog, iar pe o suprafață de 500 de hectare, „se va îmbina cultura orezului cu creșterea peștilor"[54], pe ansamblu ponderea acestei plante în cultură încet se va diminua. Într-o statistică cu privire la o cercetare privind ponderea suprafețelor deținute de cultura orezului în Bihor, datele consemnate scot în evidență o atare realitate. Așa aflăm că, în Câmpia Crișurilor, în *1956* se cultivau 3700 de hectare cu orez, de pe care se va obține o producție totală de 7,2 mii de tone și una medie de 1940 de kg la hectar; în anul *1957* se cultivau 3100 de hectare cu o producție totală de 4,7 mii de tone și una medie de 1520 de kg la hectar; în anul *1958* se cultivau 2900 de hectare cu o producție totală tot de 4,7 mii de tone, dar cu una medie de 1590 de kg la hectar; în anul *1959* se cultivau 3600 de hectare cu o producție totală de 5,2 mii de tone și una medie de 1450 de kg la hectar; în anul *1960* se cultivau 1500 de hectare cu o producție totală de 2,6 mii tone și una medie de 1460 de kg la hectar, în anul *1961* se cultivau doar 500 de hectare cu o producție totală de 0,6 mii de tone și una medie de 1330 de kg la hectar[55], în anul 1962, gospodările agricole din Crișana au însămânțat 500 de hectare cu orez[56], iar în anul 1963 se cultivau tot 500 de hectare, dar cu o producție totală de 1,7 mii de tone și una medie de 3200 de kg la hectar[57].

[45] Idem, anul V, nr. 104, 7 mai 1949, p. 1.
[46] Idem, anul V, nr. 109, 13 mai, 1949, p. 7.
[47] Idem, anul V, nr. 166, 9 iulie 1949, p.1.
[48] Idem, anul VI, nr. 34, 10 februarie, 1950, p. 1.
[49] Idem, anul VI, nr. 106, 7 mai 1950, p. 1.
[50] Idem, anul VI, nr. 65, 18 martie 1950, p. 2.
[51] Idem, anul VI, nr. 106, 7 mai 1950, p. 1.
[52] Idem, anul VI, nr. 118, 23 mai 1950, p. 1.
[53] Idem, anul VII, nr. 97, 25 aprilie 1951, p. 1.
[54] Idem, anul VII, nr. 7, 9 ianuarie 1952, p. 1.
[55] I. O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 160.
[56] *Crișana*, anul VII, nr. 289, joi 6 decembrie 1962, p. 2.
[57] I. O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 160.

Date care pot diferi uneori în mod semnificativ de la o sursă documentară la alta, chiar și pentru aceeași perioadă, în funcție de unitatea administrativ-teritorială avută în vedere de cei care întocmeau asemenea evidențe. Conform unor date publicate în *Anuarul Statistic al Regiunii Oradea*, constatăm că, în perioada 1950-1959, la nivelul acestei regiuni, suprafețele cultivate și producțiile obținute sunt oarecum diferite de cele menționate anterior. Dacă între anii 1950-1955 suprafața cultivată era de peste 4000 de hectare (cu un maxim în 1952 de 4814 de hectare), cu producții medii la hectar de peste 20 de chintale (cu un maxim de 27,4 chintale în 1954) și producții totale care oscilau între 9 și 11 mii de tone la hectar (cu un maxim de 11.456 de tone în anul 1952), spre sfârșitul acestei perioade să întâlnim valori mult mai mici atât în ceea ce privește suprafața cultivată (doar 2927 în anul 1958), producția medie la hectar (doar 14,5 chintale în 1959) sau total obținută (4655 tone în anul 1958)[58].

Anul	Suprafața cultivată (hectare)	Producție medie la hectar (chintale)	Producția totală (tone)
1950	4388	20,7	9073
1951	4222	22,7	9591
1952	4814	23,8	11456
1953	4272	25,4	10850
1954	4071	27,4	11157
1955	4377	15,4	6727
1956	3702	19,4	7195
1957	3086	15,2	4681
1958	2927	15,9	4655
1959	3605	14,5	5218

Un trend care se va menține oarecum și în anii următori, în care evidențele sunt relativ asemănătoare. Spre exemplu, conform unor date din presa locală, în anul 1964 se preconizau a fi însămânțate în Bihor 717 hectare cu orez[59], în 1965, „în regiunea noastră se cultiva cu orez o suprafață de 608 hectare", la „cooperativele agricole de producție din Ateaș, Cintei, Moroda, Tămașda și Zărand"[60] fiind amenajate orezării noi, iar în anul 1968, cu toate eforturile depuse, în județul nostru orezul să se cultive doar „pe o suprafață de mai bine de 440 hectare[61], în timp ce în anul 1969 se însămânța pe o suprafață de 450 de hectare după care se obținea o recoltă de 585 tone de orez, iar în anul 1970, pe una de 440 de hectare[62].

În ceea ce privește producția medie la hectar, pe ansamblul Câmpiei Crișurilor, din datele de care dispunem, în perioada 1970-1974, aceasta a fost de 2150 kg la hectar. Producții mai mari fiind înregistrate în această perioadă la Zerindu Mic (2020 kg la hectar), Salonta (2070 kg la hectar), Moroda (2090 kg la hectar), Sat Nou – jud. Arad (2140 kg la hectar), Cintei (2670 kg la hectar), Vărșand (3430 kg la hectar), Ghiorac (3670 kg a hectar) etc. Asta, după ce în anii anteriori au fost obținute producții și de peste 5000 kg la hectar. De exemplu, în anul 1967, la Ghiorac se obțineau 5142 kg la hectar, iar la Vărșand 5452 kg la hectar[63], iar în anul 1963 la Șepreuș se obțineau 5118 kg la hectar, cantități de peste 5000 de kg la hectar mai fiind recoltate acum în această zonă și la Șicula și Gurba[64].

Valori ale producției obținute cu o tehnologie de lucru specifică, atât în ceea ce privește pregătirea terenului, cât și recoltatul acestuia. Cum orezăriile necesită o arătură proaspătă înainte de însămânțare, de pildă, la Gospodăria Agricolă de Stat din Salonta, în primăvara anului 1950, se vor concentra de la toate unitățile similare „un număr de 60 de tractoare, care vor ajuta la urgentarea însămânțărilor"[65] acestei plante de cultură. Cu altă ocazie, aflăm și tipurile de utilaje folosite, după cum se precizează în anumite articole de presă, în care în același an, la unitatea de producție amintită mai sus, unde pentru însămânțarea orezului în timpul campaniei de primăvară s-au folosit „două grupe de tractoare Stallnet", dotate cu „nivelatoare speciale"[66], iar pentru arăturile din toamna aceluiași an, se primea aici un ajutor de „12 tractoare pe șenile

[58] *Anuarul Statistic al Regiunii Oradea*, București, 1960, p. 78-79; 86-89.
[59] *Crișana*, anul XIX, nr. 92, sâmbătă 18 aprilie 1964, p. 1.
[60] Idem, anul XX, nr. 106, joi 6 mai 1965, p. 1.
[61] Idem, anul XXIII, nr. 102, luni 29 aprilie 1968, p. 1.
[62] Idem, anul XXV, nr. 111, vineri 15 mai 1970, p. 1.
[63] I. O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 161.
[64] *Crișana*, anul XIX, nr. 46, 25 februarie 1964, p. 2.
[65] Idem, anul VI, nr. 101, 1 mai 1950, p. 15.
[66] *România Liberă*, anul VIII, nr. 1749, sâmbătă 6 mai 1950, p. 4.

sovietice de tip K.D.”, special „construite pentru terenuri mlăștinoase, apoase”[67], ca cele destinate culturii orezului.

În ceea ce privește recoltatul orezului, acesta se realiza aproximativ cu același instrumentar și utilaje de lucru ca cele folosite și pentru celelalte culturi de păioase. Din datele de care dispunem, deducem că acesta era secerat cu coasa sau secera, făcut snopi și cruci, dus la arie și treierat cu batoza. În anul 1949, spre exemplu, aflăm că, la Salonta, pentru cele 1125 hectare cultivate cu orez au fost repartizate „un număr de 36 batoze, spre a se termina treierișul în maximum 7 zile”. Cum „snopii de orez nu pot fi mutați de pe locul de recoltare, fiindcă boabele se scutură foarte ușor”, adesea „batozele trebuiau aduse pe aceste arii”[68].

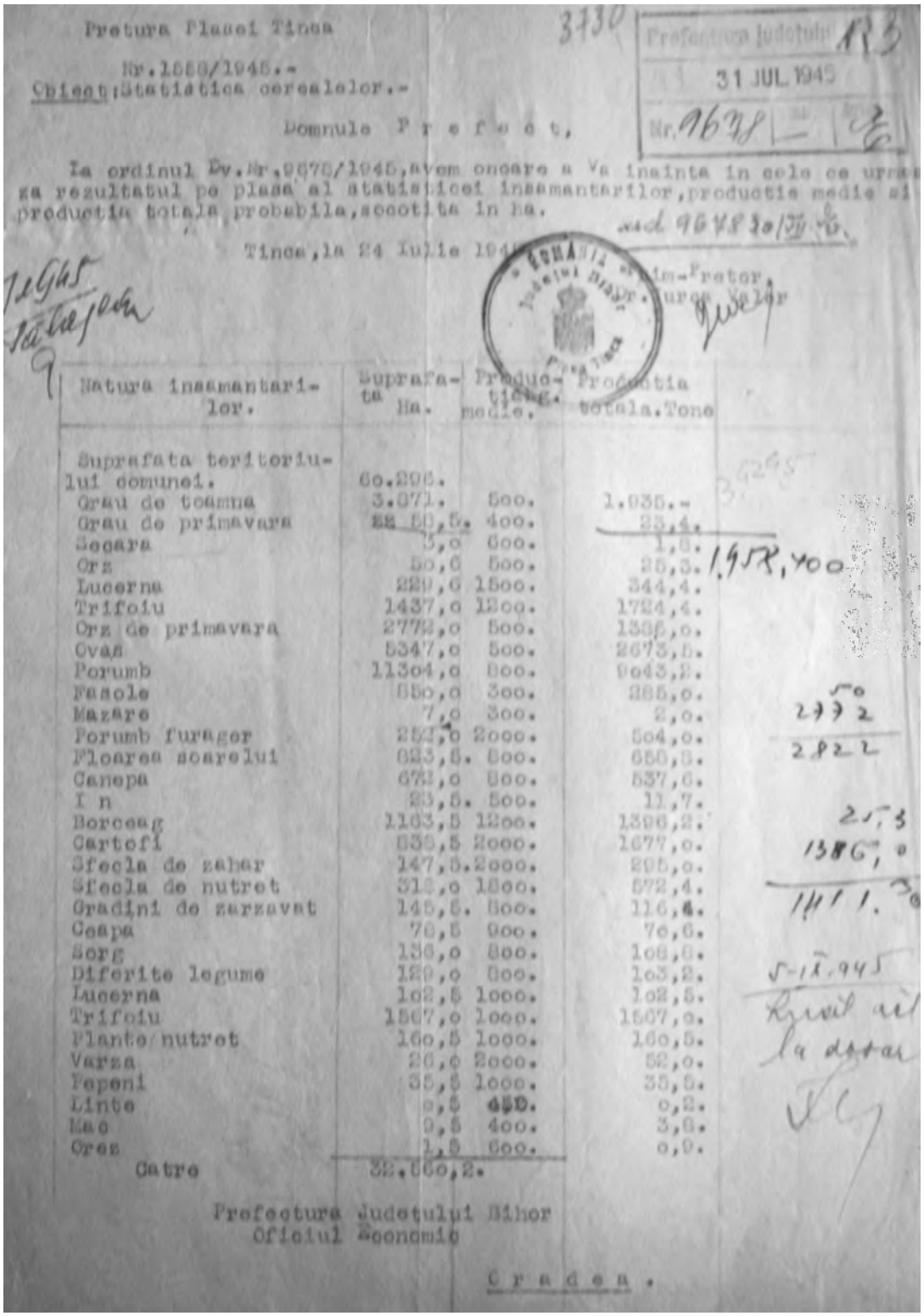
Cu toate investițiile făcute, mai ales în lucrări de hidroameliorare, din moment ce numai pentru realizarea canalului „de legătură cu Crișul Negru, menit să alimenteze cu apă aceste terenuri sterpe”, cu „o lungime de 50 km” care să facă „legătura între Crișul Negru şi cele două canale existente lângă Salonta: Canalul Colector şi Coleşerul”, cu un debit estimat „de 3.000 litri apă pe secundă”, Ministerul Finanţelor acorda, în anul 1948, un credit de 20 milioane de lei[69], în timp ce în anul 1962, se făceau astfel de cheltuieli la mai „multe gospodării colective ca cele din Zerind, Tulea, Șicula, Salonta” cu excavarea a „circa 2.400 m.c. de terasamente la canalele de evacuare şi nivelări”[70] în parcelele de cultivare a orezului. Tot aici pot fi amintite și planurile de dezvoltare a industriei aferente acestei culturi, printre care și instalarea unei linii de decorticate a orezului la Oradea, ca exploatare anexă pe langă moara „Răsăritul", menită „a face faţă producţiei de orez din judeţ” a cărei utilaje au fost aduse de la o altă moară din Constanța[71], în fapt, demersuri ce evidențiază speranțele puse de autoritățile din această perioadă în dezvoltarea acestei culturi.

În cele din urmă, cu tot efortul depus, rezultatele obținute nu vor fi pe măsura așteptărilor, din moment ce însuși Victor Bolojan, prim-secretar al Comitetului Județean Bihor al P.C.R, în cuvântul său la lucrările plenarei C.C. al P.C.R. din 17 martie 1970 își exprima nemulțumirea față de faptul că „în județul Bihor, cu ani in urmă s-au făcut investiții care n-au dat rezultate scontate. Socot că pentru aceasta sunt vinovate in primul rând organele locale. Este vorba de sărăturile din zona de vest. Aici s-au cheltuit milioane de lei, amenajându-se aceste terenuri pentru cultivarea orezului. S-au făcut fel de fel de experimentări, însă eficiența economică nu a fost satisfăcătoare. Am obținut producții mici, cu cheltuieli mari. Chiar întreprinderea agricolă de stat Salonta care a avut circa 1000 de hectare cultivate, cu orez, a abandonat această cultură. Cred că trebuie să fim foarte atenți in viitor cum și unde vom investi banii statului”. Din „experiența anterioară, condițiile de climă în această zonă nu sunt bune pentru această cultură. Chiar la unele unități cu teren foarte fertil care mai au 500 de hectare de orez, nu obțin rezultatele scontate. Pe aceste terenuri am putea obține furaje valoroase și am putea dezvolta zootehnia”[72]. O exprimare tranșantă, fără echivoc, venită din partea celei mai autorizate voci politice din Bihor la acea perioadă, care va cântări mult în evoluția ulterioară a acestei culturi.

Drept urmare, suprafețele însămânțate cu orez se vor diminua din ce în ce mai mult, vechile lucrări de hidroameliorare din zonă fiind integrate, pe cât posibil, în unele amenajări piscicole, iar terenurile folosite pentru pășuni și fânețe și mai rar pentru alte culturi agricole. Din păcate, datorită randamentelor scăzute, orezul nu se mai cultivă astăzi în Bihor, deși odinioară în jurul acestuia se înfiripau mari speranțe de eficientizare a acestor terenuri. Așa se face că în ciuda unor rezultate promițătoare obținute la început în locurile unde se cultiva, mai mult sau mai puțin intens, în Câmpia Crișurilor: Salonta (care a devenit principalul centru al producției de orez din județul Bihor), Ateaș, Ant, Tămașda, Avram Iancu, Ghiorac, Mădăras, Mărțihaz, Tulca, Sânnicolau Român, Inand, Cefa, Homorog, Tinca, Sâniob, Marghita, Buteni, Bârsa, Aldești, Bocsig, Lunca Teuzului (Mocirla), Beliu, Sâc, Cărand, Tăgădău, Zerind, Șicula, Apateu, Șepreuș, Gurba, Cintei, Șilindia, Moroda, Zărand, Pilu, Socodor, Sintea Mare, Olari, Mocrea, Nădab etc.[73], treptat suprafețele însămânțate și producțiile obținute s-au diminuat, ajungând astăzi, practic, ca acesta să nu mai fie cultivat. Dar și așa, urme ale prezenței sale în zonă mai pot fi deslușite din configurația anumitor amenajări specifice (canale), precum și din amintirile păstrate în memoria unor localnici ajunși acum aproape de vârsta senectuții.

---

[67] *Crișana*, anul VI, nr. 240, 13 octombrie 1950, p. 2.
[68] Idem, anul V, nr. 227, 30 septembrie 1949, p. 7.
[69] În cadrul acestor lucrări urmând a fi săpați numai puțin de „200.000 metri cubi de pământ”. *Frontul Plugarilor*, anul IV, nr. 1058, vineri 3 septembrie 1948, p. 3.
[70] *Crișana*, anul VII, nr. 289, joi 6 decembrie 1962, p. 2.
[71] Idem, anul VI, nr. 19, 22 ianuarie 1950, p. 1.
[72] *România Liberă*, anul XXVIII, nr. 7903, joi 19 martie 1970, p. 7.
[73] Multe orezării din localitățile din zona de sud a Câmpiei Crișurilor se vor amenaja în strânsă legătură cu morile care erau alimentate cu apă din Canalul Morilor. Dragoș Aurel, *op.cit.*, p. 81-86.

Pretura Plasei Tinca

Nr.1668/1945.-
Obiect:Statistica cerealelor.-

Domnule P r e f e c t,

Prefectura Județului Bihor
31 IUL 1945
Nr. 9638

La ordinul Dv.Nr.9678/1945,avem onoare a Va înainta în cele ce urmează rezultatul pe plasa al statisticei însamantarilor,productie medie si productie totala probabila,socotita în ha.

Tinca,la 24 Iulie 1945

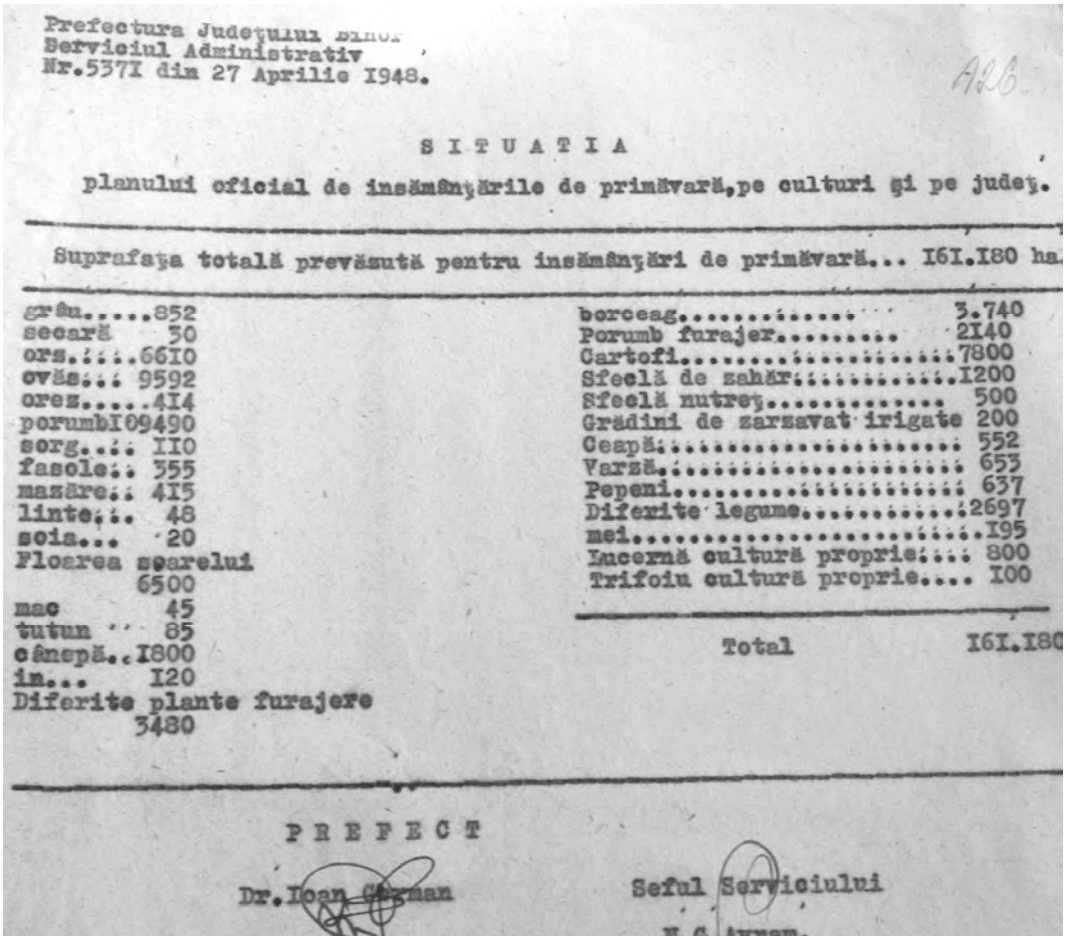
Pretor,

Natura însamantarilor.	Suprafata Ha.	Producția medie.	Producția totala.Tone
Suprafata teritoriului comunei.	60.296.		
Grau de toamna	3.071.	500.	1.535.-
Grau de primavara	55 50,5.	400.	22,4.
Secara	5,0	600.	1,8.
Orz	50,5	500.	25,3.
Lucerna	229,6	1500.	344,4.
Trifoiu	1437,0	1200.	1724,4.
Orz de primavara	2772,0	500.	1386,0.
Ovaz	5347,0	500.	2673,5.
Porumb	11304,0	800.	9043,2.
Fasole	850,0	300.	255,0.
Mazare	7,0	300.	2,0.
Porumb furager	252,0	2000.	504,0.
Floarea soarelui	823,5.	800.	658,8.
Canepa	672,0	800.	537,6.
I n	23,5.	500.	11,7.
Borceag	1103,5	1200.	1396,2.
Cartofi	838,5	2000.	1677,0.
Sfecla de zahar	147,5.	2000.	295,0.
Sfecla de nutret	318,0	1800.	572,4.
Gradini de zarzavat	145,5.	800.	116,4.
Ceapa	78,5	900.	70,6.
Sorg	136,0	800.	108,8.
Diferite legume	129,0	800.	103,2.
Lucerna	102,5	1000.	102,5.
Trifoiu	1567,0	1000.	1567,0.
Plante nutret	160,5	1000.	160,5.
Varza	26,0	2000.	52,0.
Tepeni	35,5	1000.	35,5.
Linte	0,5	450.	0,2.
Mac	0,5	400.	3,6.
Orez	1,5	600.	0,9.
Catre	32.660,2.		

Prefectura Județului Bihor
Oficiul Economic

C r a d e a .

Fig. 1. Statistică cu suprafețele însămânțate și producțiile obținute la nivelul plasei Tinca înaintată Prefecturii Județului Bihor la 24 iulie 1945, în care apare menționată și cultura orezului (A.N.R.S.J.Bh., *Fond Prefectura*...), d. 103/1945, f. 183).

Prefectura Județului [illegible]
Serviciul Administrativ
Nr.5371 din 27 Aprilie 1948.

A26

S I T U A T I A

planului oficial de însămânțările de primăvară, pe culturi și pe județ.

Suprafața totală prevăzută pentru însămânțări de primăvară... 161.180 ha.

grâu	852	borceag	3.740
secară	30	Porumb furajer	2140
ors	6610	Cartofi	7800
ovăs	9592	Sfeclă de zahăr	1200
orez	414	Sfeclă nutreț	500
porumb	109490	Grădini de zarzavat irigate	200
sorg	110	Ceapă	552
fasole	355	Varză	655
mazăre	415	Pepeni	637
linte	48	Diferite legume	2697
soia	20	mei	195
Floarea soarelui	6500	Lucernă cultură proprie	800
		Trifoiu cultură proprie	100
mac	45		
tutun	85		
cânepă	1800		
in	120		
Diferite plante furajere	3480		

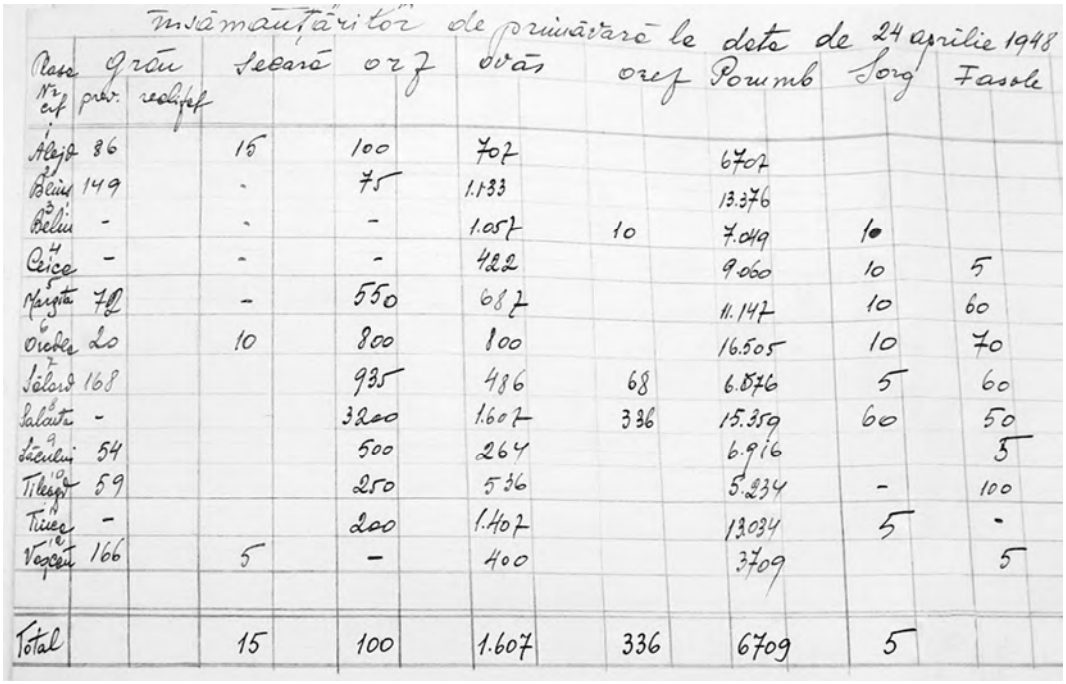
Total 161.180

PREFECT

Dr. Ioan [illegible]man

Seful Serviciului

Fig. 2. Statista cuprinzând culturile însămânțate la nivelul județului Bihor, printre care și cea a orezului, la 27 aprilie 1948 (A.N.R.S.J.Bh., *Fond Prefectura*...), d. 1115/1948, f. 126).

Însămânțărilor de primăvară la data de 24 aprilie 1948

Plasa	Nr. cf. pdv.	Grâu recoltat	Secară	Orz	Ovăs	Orez	Porumb	Sorg	Fasole
1 Aleja	86		15	100	702		6707		
2 Beiuș	149		-	75	1.133		13.376		
3 Beiuș	-		-	-	1.057	10	7.049	10	
4 Ceica	-		-	-	422		9.060	10	5
5 Marghita	72		-	550	687		11.147	10	60
6 Oradea	20		10	800	800		16.505	10	70
7 Salonta	168			935	486	68	6.876	5	60
8 Salonta	-			3200	1.607	336	15.359	60	50
9 Săcuieni	54			500	264		6.916		5
10 Tileagd	59			250	536		5.234	-	100
11 Tinca	-			200	1.407		12034	5	-
12 Vașcău	166		5	-	400		3709		5
Total			15	100	1.607	336	6709	5	

Fig. 3. Repartiția pe plase a însămânțării suprafețelor cu orez în anul 1948 (A.N.R.S.J.Bh., *Fond Prefectura*...), d. 115/1948, f. 127).

4 CRIȘANA

Orezul a încetat să mai fie o plantă exotică

Deschiderea campaniei de însămânțări a orezului în județul nostru — Cât orez se produce anual în județul Bihor

Se știa că orezul era socotit până nu demult o plantă exotică. A existat o vreme când nimeni nu se gândea că ar putea fi cultivat la noi în țară. Cantitățile necesare de orez ni le procurăm prin import din Turcia, Italia sau alte țări cu clima caldă. Câțiva ani înainte de războiul mondial a început să se facă și la noi experiență pentru cultivarea acestei plante, care deține un loc important în alimentație. Cu timpul, am ieșit din faza experimentărilor și, în momentul de față, ne acoperim în mare parte nevoile consumului intern din celace producem în țară.

E adevărat că orezul reclamă condiții speciale de climă și umezeală, dar există regiuni în România unde se găsesc întrunite aceste condițiuni. Dovadă că în județul nostru, de pildă, s'a putut ajunge la o producție medie de 1500 kgr. la ha.

Intru cât orezul necesită o climă caldă, semănatul la noi în țară începe mai târziu decât pentru celelalte cereale. Anul acesta etapa de cultivare este cuprinsă între 10—20 Mai. Întinderile planificate în județul nostru pentru orez sunt în suprafață de 414 ha., din care până astăzi s'au realizat 65 ha. Sunt însă, semne că planul va fi depășit.

AVANTAJUL OREZĂRIILOR

Avem în județul Bihor regiuni unde apa fiind prea la suprafață dizolvă sărurile din pământ, depunându-le în straturi groase pe sol. Aceasta face ca pe terenurile respective să nu crească nici buruienile. Interesant că orezul tocmai cu aceste săruri se hrănește. Dacă se cultivă doi-trei ani orez, pământul devine propice pentru pășuni irigate sau fânețuri.

Comunele care au asemenea terenuri procedează în felul următor: cultivă o parte din pășune cu orez și după doi-trei ani schimbă terenul — și prin rotația aceasta regenerează întreg imașul, producând totodată cantități însemnate de orez.

Județul nostru a produs anul trecut 52 vagoane orez.

Se însămânțează în special în plasa Salonta. Comunele cari se ocupă mai mult cu aceste culturi sunt: Tămașda, Cefa, Homorog, Inand, Ateiaș, Ant, Sânnicolaul Român, Mortișaza, Sânlob.

Guvernul acordă o atenție deosebită cultivării acestei plante. Astfel se explică de ce, în ultimii ani, orezăriile au cuprins suprafețe din ce în ce mai întinse.

e. st.

Un administrator de supraveghere la Vacum Oil Company

BUCUREȘTI 11 (Agerpres). — D. Miron Constantinescu, ministrul Minelor și Petrolului, a semnat o decizie, prin care d. ing. Aramă Petre este numit ad-

Fig. 4. Articol în presa locală cu privire la importanța cultivării orezului în județul Bihor (*Crișana*, anul IV, nr. 109, 12 mai 1948, p. 4).

La Salonta s'a ținut congresul regional al orezarilor

Județul Bihor s'a distins prin calitatea superioară a orezului

Plasa Salonta nu e numai grânarul județului Bihor, ci are și cele mai întinse și mai frumoase culturi de orez. Aceasta se datorește faptului că posedă terenul cel mai potrivit și condițiile climatenice cele mai favorabile pentru asemenea culturi. Iată deci congresul regional al orezarilor s'a ținut în orașul de reședință al acestei plăși.

Se știe că în județul nostru s'au însămânțat anul acesta peste 700 ha. orez.

Anul trecut numai în județul Bihor s'a produs 80 vag. de orez, din care 25 vagoane au fost predate Statului.

DELA 1400 JUGĂRE LA 5000 JUGĂRE, ADICĂ O SPORIRE A TERENURILOR CULTIVATE CU OREZ DE 300%

Sunt întrunite toate condițiile pentru ca în campania viitoare, culturile de orez să fie extinse dela 1400 jugăre cât s'a realizat în anul în curs la 5000 jugăre. În acest sens se preconizează o întrecere cu cultivatorii de orez din județul Arad.

CONSTUIREA UNUI CANAL DE IRIGAȚIE ȘI ÎNFIINȚAREA UNEI ȘCOLI DE SPECIALIZARE IN CULTURA OREZULUI

In vederea utilizării apei Crișului Negru pentru irigarea terenurilor cultivate cu orez, s'au luat măsuri pentru construirea unui canal la Tăut, care va lega acest râu cu canalul colector.

Odată cu desvoltarea acestor culturi se naște problema pregătirei specialiștilor. Congresul a ridicat ideea înființării unei catedre speciale de cultura orezului la Școala de Agricultură din Salonta. Va trebui, dealtfel, creiată o școală care să predea cu precădere cunoștințele privind cultura orezului. Se propune organizarea de expoziții, călătorii de studii, cursuri scurte de specializare, etc., pentru ca țăranii să se deprindă cu astfel de culturi și să le prindă însemnătatea.

I. P.

Fig. 5. Articol de presă cu privire la intensificarea cultivării orezului în plasa Salonta (*Crișana*, anul IV, nr. 154, 3 iulie, 1948, p. 5).

Anul V. No. 104 Oradea 7 Mai 1949 8 pagini 4 Lei

Proletari din toate țările, uniți-vă

CRIȘANA

Organ al Partidului Muncitoresc Român pentru județul Bihor

Comunicat asupra realizării Planului de Stat pe primul trimestru al anului 1949

BUCUREȘTI 6 (Rador) — Consiliul de Miniștri al Republicii Popu'are Române, pe baza raportului prezentat de Comisiunea de Stat a Planificării asupra realizării Planului de Stat în primul trimestru al anului 1949, comunică următoarele:

I. In industrie

Planul de producție pentru întreaga industrie, a fost realizat cu 107,3%.

La principalele produse industriale, Planul pe primul trimestru a fost realizat după cum urmează:

a) In industria extractivă

Forajul petrolifer	105,7	la sută
Prelucrarea produselor petrolifere	101,4	„
Țițeiu	97,4	„
Gaz metan	138	„
Cărbuni	166,4	„
Minereuri de fier	156	„
Aur	110,4	„
Argint	117	„
Cupru concentrat	121	„

g) In industria lemnului

Cherestea de răsinoase	128	la sută
Cherestea de foioase	109,8	„

h) In industria celulozei și hârtiei

Celuloză	184	la sută
Hârtie	107	„

i) In industria textilă

Fire de bumbac	109,4	la sută
Fire de vigonie	77,9	„
Fire de lână	103	„
Fire de mătase	109,9	„
Țesături de bumbac și mixte	103,7	„
Țesături de lână	118	„
Țesături de mătase	101,5	„
Tricotaje	76	„

j) In industria pielăriei

Piele	117	la sută
Talpă	110	„
Încălțăminte	105	„

k) In industria alimentară

Zahăr	107	la sută
Paste făinoase	94	„
Ulei tăiinaș	97	„
Lapte pasteurizat	110	„
Carne de bovine	127,6	„
Preparate de carne	103	„

fier, la cărbuni, la extracția și prelucrarea țițeiului, s'au înregistrat reparațiile sondelor și ale instalațiilor tubulare în sectorul metalurgie s'a micșorat timpul de înfierbare a cuptoarelor Siemens-Martin, s'a redus perioada de indisponibilitate a cuptoarelor prin micșorarea timpului necesar reparării, s'a mărit cu 12 la sută volumul unii al furnalelor prin alimentarea mai uniformă cu minereu, s'a mărit capacitățile de producție la oțel prin transformarea unui număr de cuptoare Siemens-Martin în sectorul materialelor de construcție, s'a introdus sistemul de reparațiuni în tot cursul anului, iar în sectorul electrotehnic, s'a început introducerea lucrului pe bandă.

In industria textilă, prin întrecerea socialistă în cea mai mare parte a întreprinderi, se obțin metode noi de organizare a muncii, reducerea timpilor de lucru, îmbunătățirea randamentului la mașini.

In această perioadă, se constată deasemenea unele lipsuri în activitatea sectorului industrial. Trebuie să subliniem interesul din ce în ce mai mare, pe care țăranii muncitori din județul nostru îl arată lucrului orezului, care cere o muncă mai grea dar aduce și un venit mai mare.

Anul acesta — după cum se vede — se vor cultiva cu orez suprafețe aproape de două ori mai întinse decât anul trecut.

Faptul prezintă o importanță deosebită pentru economia agrară a județului nostru în special și pentru economia R. Populare Române în general.

Centrul orezăriilor în județul nostru se află în plasa Salonta. Aici s'au găsit pământurile cele mai nimerite pentru această cultură, cum și apa necesară, cunoscut fiind că orezul este o plantă care are nevoe de multă umezeală. Unele încercări cu bune rezultate s'au făcut și în plasa Beliu. Și e interesant de arătat că în anul trecut, când culturile de orez în județul nostru au fost în mare parte compromise la Săc. Crișand și Tăuțădău s'a recoltat o cantitate destul de însemnată comparativ cu suprafața însămânțată. Anul acesta numai în hotarul comunei Beliu s'au făcut amenajări în suprafață de 15 ha. pentru a fi însămânțate cu orez.

Suprafețe mai mici vor fi cultivate în plasa Tinca și plasa Săcuieni.

In județul Bihor a început însămânțarea orezului

Peste 1000 ha. se vor însămânța anul aceasta în județul nostru

Zilele acestea a început în județul nostru însămânțarea orezului.

Cum se știe, între culturile din etapa a treia, aceasta este planta ce se însămânțează cel mai târziu, având nevoie de căldură mai mare pentru încolțire.

In campania agricolă actuală a fost programată în județul Bihor, o suprafață de 950 ha. ce va trebui cultivată cu orez. Față, însă, de prevederile ce s'au făcut toate locurile prielnice pentru această cultură, suprafața planificată va fi — desigur — cu mult întrecută.

Din cele 950 ha., mai mult de jumătate aparțin Gospodăriilor Agricole de Stat. Astfel, la Tămașda se vor însămânța cu orez 134 ha., la Salonta 232 ha., la Cefa 64 ha., la Inand 35 ha., la Ant 43,61 ha. Acestea sunt terenuri cari au revenit deocamdată — după desăvârșirea reformei agrare — Gospodăriilor Agricole de Stat și au cerut un efort deosebit din partea muncitorilor agricoli, pentru a fi amenajate, dat fiind condițiile dezastruoase în care au fost lăsate de către foști moșieri.

Pe lângă aceste terenuri, Gospodăriile de Stat mai posedă o orezărie mai veche în suprafață de 134 ha.

Restul orezăriilor aparțin asociațiilor de țărani muncitori și unor proprietari particulari. Trebuie să subliniem interesul din ce în ce mai mare, pe care țăranii muncitori din județul nostru îl arată lucrului orezului, care cere o muncă mai grea dar aduce și un venit mai mare.

Anul acesta — după cum se vede — se vor cultiva cu orez suprafețe aproape de două ori mai întinse decât anul trecut.

Faptul prezintă o importanță deosebită pentru economia agrară a județului nostru în special și pentru economia R. Populare Române în general.

Centrul orezăriilor în județul nostru se află în plasa Salonta. Aici s'au găsit pământurile cele mai nimerite pentru această cultură, cum și apa necesară, cunoscut fiind că orezul este o plantă care are nevoe de multă umezeală. Unele încercări cu bune rezultate s'au făcut și în plasa Beliu. Și e interesant de arătat că în anul trecut, când culturile de orez în județul nostru au fost în mare parte compromise la Săc. Crișand și Tăuțădău s'a recoltat o cantitate destul de însemnată comparativ cu suprafața însămânțată. Anul acesta numai în hotarul comunei Beliu s'au făcut amenajări în suprafață de 15 ha. pentru a fi însămânțate cu orez.

Suprafețe mai mici vor fi cultivate în plasa Tinca și plasa Săcuieni.

Fig. 6. Articol din presa locală privind situația însămânțării orezului la nivelul județului Bihor (*Crișana*, anul V, nr. 104, 7 mai 1949, p. 1).

CRIȘANA 7

Însămânțarea orezului la Gospodăriile Agricole de Stat din plasa Salonta este în plină desfășurare

Experimentarea unor metode noui de cultivare după exemplul agriculturii sovietice

Odată cu desăvârșirea reformei agrare, cea mai mare parte a orezăriilor existente în județul nostru au intrat în administrarea Gospodăriilor Agricole de Stat. Se poate prevedea că producția de orez în această parte a țării va fi mult sporită. Dealtfel în județul Bihor există toate condițiile prielnice pentru cultura orezului.

Crișul Negru și Crișul Repede pot furniza apa pentru un sistem întins de irigații. Canalul Colector și noul canal dela Salonta oferă mari posibilități în acest scop. Iar clima regiunei, ca și aceea din Banat, este favorabilă culturilor de orez. Deaceea Gospodăriile Agricole de Stat din județul nostru se străduesc să facă din această regiune o sursă bogată de orez pentru acoperirea nevoilor populației muncitoare din județ și țara noastră.

Foștii proprietari n'au avut altă preocupare decât să scoată câștiguri cât mai mari pentru buzunarul lor; nu s'a văzut nici un interes pentru introducerea metodelor științifice în cultura orezului și s'au ferit să facă investițiile minime necesare. Ei se conduceau după bine cunoscutul principiu capitalist al cererei și ofertei: cu cât era mai puțin orez pe piață cu atât prețul era mai mare — și aceasta le convenea.

Se încearcă patru metode noui pentru cultivarea orezului

Proprietarii de pe vremuri au întrebuințat o singură metodă pentru cultivarea orezului: însămânțarea în apă. Adică se dă drumul la apă și după ce pământul se îmbibă bine se face însămânțarea. Gospodăriile Agricole de Stat încearcă acum acestea alte trei metode, pe lângă cea a însămânțării în apă. E vorba de însămânțarea pe uscat cu înundarea ulterioară, de metoda planării și metoda îngroșării.

Metoda planării consta în aceea că se însămânțează pe o anumită suprafață orezul mai des, apoi prin răsădire se transplantează pe alte ogoare. S'au făcut pregătiri pentru cultivarea a 19 ha. în Inand în acest fel. Metoda îngroșării se datorește savantului sovietic Lisenco. Sămânța se umezește în anumite condițiuni, se lasă un timp să încolțească, — apoi se vâră în pământ. Astfel se dă drumul la apă și după ce pământul se îmbibă bine se face însămânțarea. Gospodăriile Agricole de Stat încearcă acum acestea alte trei metode, pe lângă cea a însămânțării în apă. E vorba de însămânțarea pe uscat cu înundarea ulterioară, de metoda planării și metoda îngroșării.

Metoda planării consta în aceea că se însămânțează pe o anumită suprafață orezul mai des, apoi prin răsădire se transplantează pe alte ogoare. S'au făcut pregătiri pentru cultivarea a 19 ha. în Inand în acest fel. Metoda îngroșării se datorește savantului sovietic Lisenco. Sămânța se umezește în anumite condițiuni, se lasă un timp să încolțească, — apoi se vâră în pământ. Astfel se reduce din timpul ei de desvoltare și are timp suficient de concere înainte de a se răci vremea, ceeace conferă boabe mult mai mari, care este o pretenție a regiunilor calde.

Dintr'o pășune săracă - o orezărie care va da rod îmbelșugat

Gospodăria Agricolă de Stat deja înainte era planificată pentru anul acesta cu 16 ha. orezării noui. S'au realizat însă 40 ha., deci de două ori și ceva mai mult. Astfel suprafața orezăriilor ce aparțin de această Gospodărie Agricolă de Stat s'a ridicat la 170 ha.

Noua orezărie s'a amenajat în vara anului trecut. Pământul aparținea comunei Ant, care a primit în schimb din partea Gospodăriei Agricole de Stat dela Inand un pământ mai bun în altă parte.

Gospodăriile Agricole de Stat din județul nostru se pregătesc să extindă culturile de orez la peste 2000 ha. pentru anul viitor. Să cerăcie e și mai important, vor fi puse în valoare pământuri sociolog neproductive până acum, cum era cazul cu pășunea dela Ant.

Munca de însămânțare la toate orezăriile ce aparțin de Gospodăriile Agricole de Stat este în plină desfășurare. Până la ziua de 10 Mai se însămânțează peste 150 ha.

Totuși dacă ar fi fost ceva mai bine planificată munca, dacă s'ar fi inițiat întreceri între muncitorii agricoli dela diferitele orezării, rezultatele ar fi fost și mai bune.

In munca de până acum s'au evidențiat muncitorii agricoli: Pușcaș Ioan, Koller Matelaș, Oros Dumitru, Matelaș Ludovic.

Cea mai bine amenajată dintre orezării este aceia dela Tămașda.

Cu o muncă mai bine organizată și prin întreceri socialiste — începând de 20 Mai însămânțarea va fi terminată în 10 zile — Gospodăria Agricolă de Stat s'a ridicat la 170 ha.

La Administrația Financiară întrecerile nu au fost bine organizate

La Administrația Financiară Bihor, nici acum nu au fost publicate rezultatele definitive ale întrecerilor socialiste pornite în cinstea zilei de 1 Maiu, la această instituție.

Am aflat o serie întreagă de lucruri ce nu sunt îmbucurătoare, lucruri ce scot în evidență o lipsă de organizare și de vigilență din partea comitetului de întreceri și a secretariatului însărcinat cu centralizarea rezultatelor. Evident, și funcționarii au o parte însemnată din vină dar aceasta este întrucâtva tot vina celor care au condus mersul întrecerilor.

*

Întrecerile socialiste în cinstea zilei de 1 Maiu, au pornit destul de greu la Administrația Financiară.

Funcționarii erau nelămuriți, mulți nu cunoșteau rostul acestor întreceri, mulți nici nu înțelegeau noțiunea de întrecere socialistă.

Tocmai din această cauză, pentrucă lucrurile au fost luate superficial, în prima etapă a întrecerilor, când secretariatul a avut sarcina să centralizeze rezultatele, s'a lovit de o seamă de greutăți. Mulți tovarăși nu au prezentat fișele de activitate, alții nu au știut cum să le întocmească, iar pe grafic, acești tovarăși n'au putut înregistra nici un punct cu toate că au muncit și ei.

De atunci au trecut mai

Când neam dus să ne interesăm de rezultatul întrecerilor în cinstea zilei de 1 Maiu, am rămas surprinși că nu sunt încă date. Întrecerile au fost oarecum uitate. Funcționarii se scuză că sunt aglomerați cu lucrul și comitetul, incluziv secretariatul, motivează întârzierea publicării rezultatelor invocând aceeași cauză.

Totuși s'a semnalat un fapt surprinzător: La începutul acestei săptămâni, au pornit noui întreceri în Administrația Financiară. Sunt așa numitele întreceri — fulger, pentru lichidarea restanțelor.

Și acum, s'ar cere ca pe lângă munca de centralizare a rezultatelor întrecerilor anterioare, comitetul de întreceri să înceapă și munca de lămurire a funcționarilor, arătându-se clar și precis care sunt stăvilarele și lipsurile care trebuiesc remediate. Această sarcină însă revine nu numai comitetului de întreceri ci organizației de bază P. M. R. care nu este destul de activă în această direcție.

*

Funcționarii Administrației Financiare speră că odată cu definitiva trecere a instituției lor în arbitrariul Comitetului Provizoriu al orașului, multe din problemele ce frământă acum instituția vor fi rezolvate prin sprijinul și colaborarea acestuia.

Fig. 7. Aricol de presă prin care se evidențiază noi metode de cultivarea orezului în plasa Salonta (*Crișana*, anul V, nr. 109, 13 mai 1949, p. 7).

Reorganizarea orezăriilor din județul Bihor

S'au constituit 14 mari asociații și s'a organizat un centru mecanic pentru deservirea orezăriilor la Salonta

Planul de Stat pe 1950 prevede majorarea suprafețelor plantate cu orez cu 34,8%. In județul Bihor, potrivit planului de culturi trimis de către Ministerul Agriculturii, mărirea suprafețelor cultivate cu orez întrece 50%. Față de 1136 ha. cât s'a însămânțat în 1949, în primăvara aceasta se va cultiva 2500 ha.

In scopul realizării în condiții bune a sarcinilor din cadrul Planului de Stat pe 1950 în ceeace privește cultivarea orezului, s'a trecut la reorganizare asociațiilor de orezari pe baze noui. Astfel, din cele 146 de terenuri izolate s'au format 14 centre de culturi. In acelaș timp, s'a înființat la Salonta — deoarece în această plasă se găsesc toate cele 14 unități — un centru mecanic, unde s'au concentrat toate tractoarele și pompele ce sunt folosite la orezăriile particulare. Centrul mecanic va avea grijă de repararea lor, pentru a fi folosite în condițiile cele mai bune în vederea sporirii recoltei de orez.

Deasemeni, în anul acesta se va introduce pe canalele principale de irigație a orezăriilor creșterea crapilor.

Fig. 8. Articol apărut în presă prin care se anunța reorganizarea orezăriilor din Bihor (*Crișana*, anul VI, nr. 34, 10 februarie 1950, p. 1).

Pentru amenajarea noilor orezării GAS Salonta angajează încă 5000 de muncitori

Clima și solul județului nostru permit ca să extindem cu mult culturile de orez. Incât județul Bihor să devină un puternic centru producător de orez.

Gospodăria Agricolă de Stat Salonta, pe lângă vechile orezării va mai creea în anul acesta încă 1.030 ha. noui orezării. La amenajarea acestor orezării, lucrări care au început încă din iarnă, este nevoie însă de multe brațe de muncă.

Lucrările de amenajare pot da posibilitatea unui câștig frumos la peste 5.000 de muncitori agricoli. In momentul de față lucrările continuă pe șantierul de amenajare a acestor noui orezării. Pentru a creea condiții bune de viață muncitorilor angajați, Gospodăria Agricolă de Stat Salonta a amenajat dormitoare, fiind în curs de construcție încă 7 barăci.

Pe lângă numărul mare de muncitori angajați deja la aceste lucrări, pentruca orezăriile să fie terminate la data când urmează să se facă însămânțările de orez. GAS Salonta mai are nevoie de următoarele brațe de muncă: La Barmod de cca. 2—3.000 muncitori, la Avram Iancu de 5—600 muncitori, la Inand de 5—600 muncitori, iar la Custean de încă 3—400 muncitori.

Muncitorii care se angajează la aceste lucrări, își asigură un venit frumos, întrucât pot câștiga în medie la zi 600—800 lei. GAS Salonta este în măsură să asigure angajarea imediată a cel puțin 5.000 de muncitori.

Fig. 9. Articol apărut în presă cu privire la lucrările de amenajare a orezăriilor din plasa Salonta (*Crișana*, anul VI, nr. 65, 18 martie 1950, p. 2).

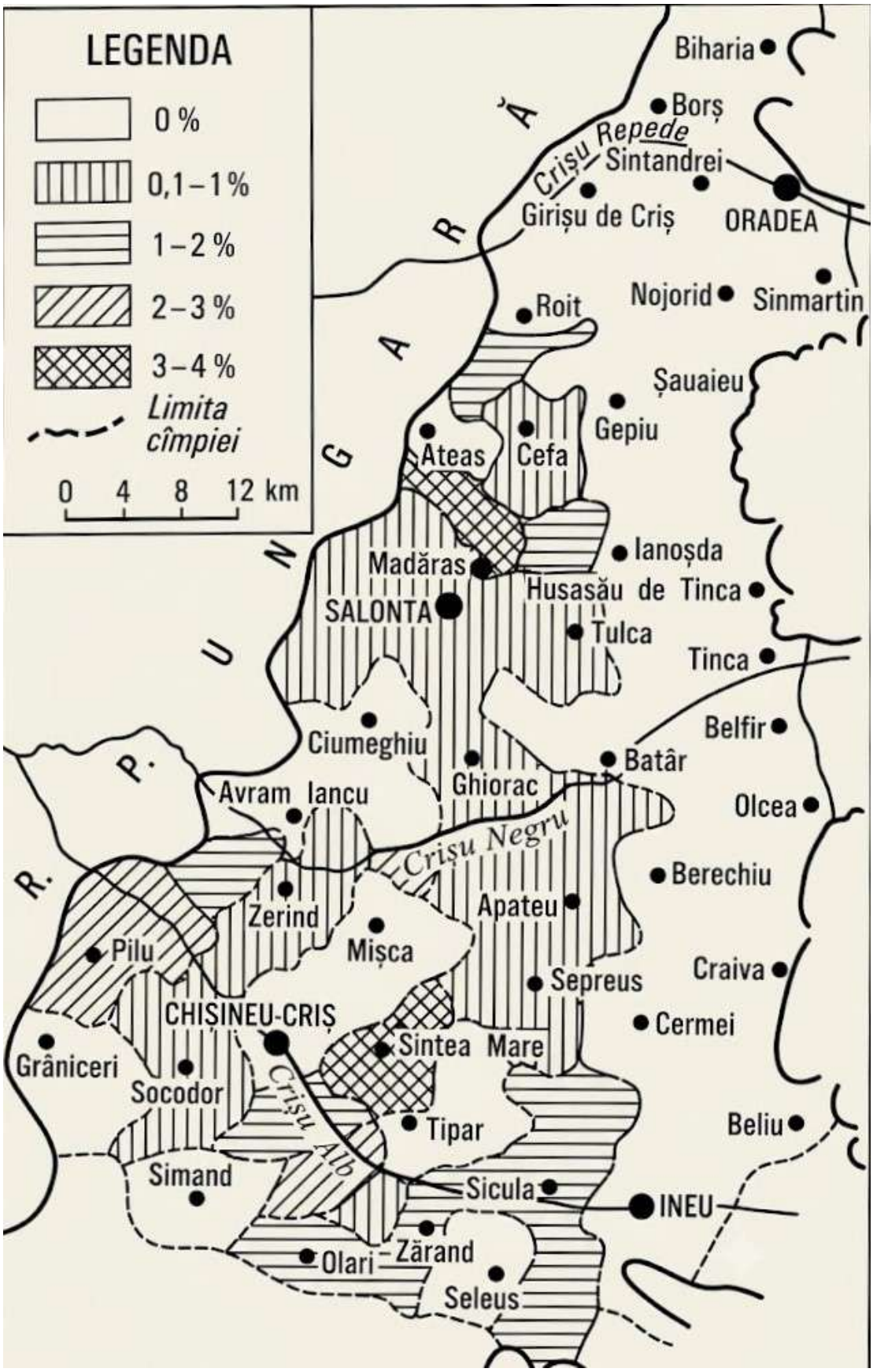

Fig. 10. Ponderea cultivării orezului în Câmpia Crișurilor
(după I. O. Berindei, Gh. Măhăra, Gr. P. Pop, Aurora Posea, *op. cit.*, p. 160).

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.45

ȚESĂTOAREA MARIA BUN DIN LOCALITATEA ȘICULA (JUDEȚUL ARAD)

Sorin SABĂU*

THE WEAVER MARIA BUN FROM THE VILLAGE OF ȘICULA (ARAD COUNTY)

ABSTRACT

The text presents the life and work of the traditional weaver Maria Bun from the village of Șicula, Arad County, one of the most important keepers of the weaving craft in the Țara Zărandului region. Born in 1944, Maria Bun learned weaving as a child from her mother and aunt, at a time when clothing and household textiles were made entirely at home.

The article describes in detail the entire traditional weaving process: the cultivation and processing of hemp, soaking, breaking, combing, spinning, warping, and preparing the loom. It also explains complex technical stages such as making the heddles, threading the warp through the heddles and reed, and the actual weaving process. The craft is presented not only as a practical activity, but also as an essential part of local cultural identity.

Maria Bun is appreciated for her skill and experience, as well as for the innovations she introduced. She began creating ornamental motifs directly on the loom rather than embroidering them afterward, while still preserving the traditional patterns specific to Șicula. She works with both cotton and hemp and creates traditional costumes, towels, tablecloths, and other traditional textiles.

Over the years, she has made folk costumes for well-known folk music performers and has participated in numerous traditional craft fairs and exhibitions in Arad, Ineu, Oradea, Deva, and Hațeg. In 2021, the Arad Museum Complex produced a documentary film about her work, which later received an award at the ETHNOLOGICA FEST documentary festival in Baia Mare.

The conclusion of the article highlights Maria Bun's importance as a preserver and promoter of Romanian traditional textile heritage, emphasizing the artistic, cultural, and educational value of the craft she practices.

Keywords: craft, weaving, loom, tradition, hemp, cotton

Țesătoarea Maria Bun s-a născut la 24.02.1944 în comuna Șagu din județul Arad. La vârsta de 3 ani, s-a mutat împreună cu părinții în localitatea Șicula, unde a rămas până în prezent. Locuiește în casa de la numărul 446 (Fig. 1).

Meșteșugul țesutului l-a deprins încă de mică, la vârsta de 10-11 ani, învățându-l de la mama și mătușa sa. A început prin a țese lucruri mai simple, cum ar fi preșuri, apoi a trecut la modele mai complicate, ca, de pildă, cel numit *pureci* (în război se bătea bumbac mai gros, din care o parte se trăgea printre fire cu un ac), după care, lucrând foarte mult, a pătruns tot mai bine tainele acestui meșteșug. La vârsta de 11 ani, și-a făcut singură primul costum de haine (spătoi și poale).

În familia sa, alături de agricultură, țesutul era cealaltă activitate de bază. Femeile erau nevoite să țească deoarece hainele se făceau în întregime în casă, la războiul de țesut. Își amintește că erau vremuri grele, când tatăl său, care lucra ca poștaș, nu a putut decât cu mari eforturi și numai pe bază de cartele să cumpere de la magazin niște material pentru a le face fuste fetelor[1].

Satul Șicula, în care a învățat meșteșugul țesutului, a fost întotdeauna renumit pentru frumusețea și bogăția ornamenticii și cromaticii portului tradițional. Specialiștii sunt de părere că portul din zona Șicula – Gurba – Ineu – Mocrea – Bocsig nu are corespondent nicăieri în spațiul geografico-istoric în care s-a constituit. Este o „insulă" în Câmpia Aradului. Probabil doar în Ținutul Pădurenilor (Hunedoara) se mai poate întâlni o așa bogăție ornamentală[2].

Portul popular din această zonă a fost remarcat încă din perioada interbelică. În acest sens, deputatul Pavel Dârlea, prezent în parlament în legislatura 1922-1926, propunea înființarea la Ineu (la 7 km de Șicula)a unei școli naționale de cusături cu durata de 2 ani care să îi învețe pe tineri arta cusutului și ornamentului[3].

*Complexul Muzeal Arad; e-mail: srn_sabau@yahoo.com

[1]Sorin Sabău, *Meșteri populari din județul Arad*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 2009, p. 41.

[2] Horia Medeleanu, *Considerații estetice și istorice asupra portului popular din Ineu*, în *Ziridava*, nr. XI, Arad, 1979, p. 969.

[3] Ioan Codău, *Șicula ieri și azi. O istorie sentimentală*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2017, p. 287.

Maria Bun îți amintește că prin anii 1950-1970, în fiecare localitate, un loc aparte era destinat culturii de cânepă. Era una dintre plantele cele mai importante în economia familiei țărănești, deoarece ea furniza materialul necesar pentru producerea îmbrăcămintei și a diferitelor țesături necesare gospodăriei (de la textilele de interior, la cele necesare în bucătărie, la saci pentru transport, la căpestre pentru animale, funii etc.).

Suprafața destinată culturilor de cânepă se numea *cânepiște*. În lumea satului tradițional, ea a avut întotdeauna o importanță destul de mare din moment ce, într-o localitate nu departe de Șicula, la Șiria, într-o conscripție din 1834, terenul destinat cânepiștilor era trecut la o rubrică separată, alături de suprafețele pentru arătură și fânațe[4].

Despre importanța lotului cultivat cu cânepă de către fiecare familie, în trecut, ne relatează și învățătorul Petru Ugliș Delapecica: *„Deși holdele plugarilor din satul nostru erau puține și din an în an scădeau în întindere în raport invers de cum sporea numărul copiilor lor, cărora trebuia să le dea zestre la căsătorie, totuși fiecare familie își rezerva la un capăt al holdei care era mai roditor și mai bine gunoit, câte 50-60 metri pătrați pe care îl semănau cu cânepă ori cu in. Chiar și cei fără o palmă de pământ făceau cum puteau și primeau de la consătenii lor ori de la rudeniile lor acea bucată mică de teren pe care o semănau cu planta aceea care le procura îmbrăcămintea de sute de mii de ani”*[5].

Situația era la fel și în localitatea Șicula. Chiar dacă după anul 1950 pământul a fost luat de către colectiv, oamenii au continuat să cultive cânepă în grădinile proprii.

Despre cultivarea cânepii ne oferă informații prețioase și țesătoarea Maria Bun: *„(...) cânepa (...) pe vremea cum îi amu` s-o copt cea de vară* (luna iulie n.n.). *Aceea nu o avut sămânță.Aceea o avut numa` așe, o fost mai galbenă și ne-am băgat printre ea și am cules pe cea de vară. Și cea de toamnă o făcut sămânță. Aceea am măi lăsat-o până s-o copt sămânța. Ș-atuncea am băgat-o pă astalaltă și am dus-o la Criș. Am dus-o la topit până o venit cea de toamnă”*[6].

Interesant este faptul că în toate muncile legate de cânepă, bărbatul ajută doar la semănatul și topitul cânepii; în rest, toate celelalte activități sunt făcute de femei[7].

În primii ani ai îndelungatei sale activități în meșteșugul țesutului, Maria Bun a folosit ca materie primă cânepa. Ea cunoaște foarte bine toate etapele de lucru ce privesc cultivarea și prelucrarea acestei plante. Aflăm astfel că, după recoltare, cânepa era dusă la topit în apropierea localității Șicula, în apa Crișului Alb.

După ce era ținută între 7 și 10 zile la topit, cânepa se spăla bine, apoi era adusă acasă și răsfirată pe lângă gard pentru a se usca. Era foarte important să nu stea în ploaie, pentru că atunci se înnegrea[8].

Urma apoi operațiunea de „melțare”, adică tulpinile erau zdrobite cu ajutorul unui dispozitiv din lemn numit „meliță”, în care cânepa era prinsă ca în niște foarfeci (Fig. 2). După ce se melița, urma „pieptănatul”. Era mai întâi prinsă într-un piaptăn bine fixat care avea dinții mai mari și mai rari, apoi se pieptăna cu un piaptăn de mână cu dinții mai deși și mai subțiri (Fig. 3). După această operațiune urma alegerea fuioarelor, care erau trase încă o dată print-o perie, și torsul (Fig. 4). Firele erau selectate: cele mai subțiri se foloseau pentru țesutul hainelor, iar cele mai groase pentru confecționatul sacilor, al ponevilor etc[9].

Firele rezultate în urma torsului erau făcute „jirebii” cu ajutorul „râșchitorului” (un lemn care avea la extremități câte doi craci). Pentru a se albi, jirebiile erau așezate într-un „pârlău” (ciubăr care avea o gură de scurgere ce putea fi astupată sau deschisă) în care se turna apă călduță. Se lăsau de seara până dimineața pentru a se înmuia. A doua zi se turna, în mod repetat, peste jirebii leșie (apă fiartă și cenușă). Apoi se clăteau în apă curată și erau puse la înghețat. După aceste operațiuni, jirebiile se albeau[10]. Jirebiile erau apoi depănate și făcute „gheme”.

În ultimii ani, Maria Bun folosește ,ca material pentru țesut, bumbacul.

Una dintre cele mai importante operațiuni care precede țesutul este *urzitul*. *Urzoiul* este un dreptunghi alcătuit din leațuri mai groase de lemn în care, pe laturile laterale (stânga-dreapta) sunt bătute, din loc în loc, în linie dreaptă, cuie (mai groase) tot din lemn. În partea dreaptă jos, sunt bătute două cuie foarte apropiate unele de altele. Ele formează *rostul.* De aici începe întinderea firelor pe urzoi (Fig. 5).

Se urzește cu patru fire deodată. Firele sunt legate împreună la un capăt și întinse pe cuiele urzoiului. Cele patru fire provin din câte un ghem așezat fiecare într-o oală, în așa fel încât ghemul din care iese firul să fie ținut sub control (Fig. 6). Urzitul se începe de la *rost* (de la cele două cuie din partea dreaptă de jos)

[4] Alexandru Roz, *Evoluția demografică a comunei Șiria până la 1848*, în *Ziridava*, nr. VIII, Arad, 1977, p. 115.
[5] www.gurahont.ro/pdf/Gurahont...., p. 170.
[6] Informație culeasă de la Bun Maria, 78 de ani, localitatea Șicula (județul Arad), în anul 2021.
[7] Aurel Sasu, *Textile populare românești din județul Arad*, în *Ziridava*, nr. XIV, Arad, 1982, p. 475.
[8] *Ibidem.*
[9] Informație culeasă de la Bun Maria, 78 de ani, localitatea Șicula (județul Arad), în anul 2021.
[10] Aurel Sasu, op.cit., p. 481-482.

unde firele, care se numesc de acum *rază*, sunt înnodate în formă de opt (Fig. 7). De la rost, razele vin înșirate pe lângă cuiele urzoiului de la dreapta la stânga și înapoi în diagonală (adică raza se infășoară pe partea stângă cu un cui mai sus decât pe partea dreaptă urmând ca apoi să se întoarcă și tot așa mai departe dreapta-stânga-dreapta). După ce a numărat nouă *raze* pe suprafața urzoiului, țesătoarea Maria Bun face un nod la un cui din partea stângă a urzoiului, spunând că aici e *coada* (Fig. 8). Adică până la acel punct se va urzi. Începe apoi urzitul efectiv, țesătoarea ducând firul (razele) pe direcția deja fixată: de la *rost* la *coadă*, de la dreapta la stânga, adăugându-se astfel tot mereu rază peste rază (Fig. 9). La un moment dat se începe *numărătoarea.*

Numărătoarea înseamnă numărarea a câte 5 fire din cele urzite care vin legate împreună (Fig. 10). Acestea se numesc *verbe.* În total vor fi 11 verbe. Foarte important este ca operațiunea de urzit să fie făcută doar de o singură femeie *„(...) și aștea (...) când să urzește trebuie să fie numa` aceleași mîini. Că alta face mai strâns (...) ș-atunci să bălțuiază rezele astea. Deci numa` una poate urzi”*[11].

Urzitul se termină când la *numărătoare* sunt 11 *verbe.* Urzeala se desface de la *coadă* spre *rost* (din partea stângă sus spre partea dreaptă jos). Firele sunt adunate sub formă de lanț, în așa fel încât să nu se încurce.

Următoarea operațiune este montarea războiului de țesut (Fig. 11). Acesta are două *tălpi*, adică părțile laterale. Între ele se află sulul din spatele războiului – un cilindru din lemn pe care urmează să fie montată urzeala. La mijloc este scândura de care sunt prinse *lebedeele*, pedalele care trebuie să fie egale cu numărul ițelor (Maria Bun țese pânza în două ițe, deci războiul va avea două pedale), iar la celălalt capăt se află sulul din fața războiului de țesut pe care se va înfășura țesătura și care împreună cu sulul din spate ține întinse firele din urzeală.

Materialul rezultat din urzeală este desfăcut și răsucit apoi pe sulul din spatele războiului (Fig. 12). Firele din fiecare verbă sunt desfăcute, profilându-se astfel țesătura, iar pentru a-i da o formă circulară se folosesc vergelele (bețe mai subțiri). Tot acum se folosesc și fușteii (două vergele de lemn) care au rolul de a întinde firele uniform. Astfel, pas cu pas, întregul material urzit este în final adunat pe sulul din spatele războiului de țesut (Fig. 13).

O operațiune pe care nu toate țesătoarele o cunosc este făcutul *ițelor*. Multe femei apelau la țesătoare cu experiență pentru a le face ițele.

Ițele reprezintă una dintre cele mai importante componente ale războiului de țesut tradițional, deoarece prin ele trec firele de urzeală și tot ele permit formarea rostului necesar introducerii suveicii. Confecționarea ițelor este o activitate migăloasă, ce necesită răbdare, precizie și cunoașterea tehnicilor tradiționale transmise din generație în generație. Maria Bun este și ea o astfel de țesătoare experimentată care își împletește singură ițele pentru războiul de țesut (Fig. 14).

Procesul începe prin alegerea materialului potrivit. Firele folosite pentru ițe trebuie să fie suficient de rezistente pentru a suporta tensiunea permanentă exercitată în timpul țesutului, dar și destul de fine pentru a permite alunecarea firelor de urzeală fără a le deteriora. Maria Bun folosește firele din bumbac. Pentru realizarea ițelor se pregătește mai întâi cadrul sau suportul de lucru. Este vorba de o scândurică de lemn numită *lopecioară.* Ea este mai lată la un capăt și se îngustează spre celălalt capăt.

Fiecare iță este realizată individual. Firul este trecut în jurul suportului și se formează la mijloc un ochi special, numit și „urechea iței”. Prin acest ochi va trece ulterior firul de urzeală. Ochiul trebuie să fie poziționat exact la aceeași înălțime pentru toate ițele, deoarece orice diferență poate afecta deschiderea rostului și regularitatea țesăturii. Pentru fixarea ochiului se face un nod atent strâns, astfel încât acesta să nu alunece în timpul lucrului.

După realizarea ochiului central, capetele firului sunt legate astfel încât fiecare iță să aibă aceeași lungime. Acest aspect este foarte important pentru funcționarea corectă a războiului de țesut. Dacă unele ițe sunt mai lungi sau mai scurte, firele de urzeală nu se vor ridica uniform, iar țesătura va ieși neuniformă.

Și ițele sunt numărate. Ele sunt formate din *cozleți* (firele de ață înșirate pe lopecioară se numesc cozleți). Cozleții sunt împărțiți și ei în mulțimi de câte 15 fire fiecare. Se termină mai întâi cozleții de sus, apoi se fac și cei de jos care sunt împreunați cu cei de sus (Fig. 15).

Ițele terminate sunt apoi montate pe spetele sau pe cadrele mobile ale războiului. Firele de urzeală sunt introduse unul câte unul prin ochii ițelor, după o anumită ordine, în funcție de modelul dorit. Această etapă cere foarte multă atenție, deoarece orice greșeală poate modifica desenul țesăturii.

Confecționarea ițelor era considerată o adevărată dovadă de pricepere. Cu experiența pe care o are, Maria Bun poate realiza sute de ițe perfect egale într-un timp relativ scurt. De asemenea, ea știe să adapteze

[11] Informație culeasă de la Bun Maria, 78 de ani, localitatea Șicula (județul Arad), în anul 2021.

numărul și grosimea ițelor în funcție de tipul pânzei: pentru covoare și țesături groase folosește ițe mai rezistente, iar pentru pânzeturi fine confecționează ițe delicate și dese.

Odată făcute ițele, prin ele vor fi trecute firele din urzeală (Fig. 16). Trecutul firelor din urzeală prin ițe și prin spată reprezintă una dintre cele mai importante etape în pregătirea războiului de țesut. Această operațiune cere multă atenție și precizie, deoarece de corectitudinea ei depind atât aspectul țesăturii, cât și buna funcționare a războiului. Pentru introducerea firelor prin ițe și spată, Maria Bun are nevoie de ajutorul unei femei pricepute. Rolul acesteia este să preia firele pe care Maria Bun le introduce prin ițe. Această activitate se face într-o anumită ordine. Țesătoarea ia fiecare fir de urzeală pe rând și îl introduce prin ochiul unei ițe, folosind doar degetele. Firele trebuie repartizate alternativ între ițe, în funcție de tipul țesăturii și de modelul dorit. La o țesătură simplă, un fir trece prin ița primului cadru, următorul prin ița celui de-al doilea cadru și tot așa. Dacă țesătura este mai complicată, se folosesc mai multe cadre și o ordine mai complexă de introducere a firelor.

După ce firele au fost trase prin ițe, urmează trecutul lor prin spată (Fig. 17). Spata este alcătuită din lamele subțiri din lemn (material rezistent) dispuse paralel și foarte apropiate una de alta. Spațiile dintre aceste lamele se numesc dinți. Rolul spetei este de a menține firele de urzeală ordonate și la distanțe egale, dar și de a îndesa firul de bătează în timpul țesutului. Fiecare fir sau grup de fire este introdus prin câte un dinte al spetei. Și această operație se face cu mare grijă, respectând desimea necesară țesăturii. Pentru pânze fine, firele sunt așezate mai des, uneori câte două sau trei într-un singur dinte, iar pentru țesături groase firele sunt mai rare. Introducerea firelor prin spată se realizează cu ajutorul unui cuțit special, care prinde firul și îl trage prin deschiderea îngustă dintre lamele. Și aici Maria Bun are nevoie de cineva care să preia firele pe care ea le introduce prin spată.

Urmează apoi montarea efectivă a sulului în partea din spate a războiului. Spata este pusă în *brâgle* – un suport special de lemn ca o cutie care are rolul de a o ține în siguranță. Sunt montate și *lebedeele* (pedalele de lemn) care au legătură directă cu ițele. În final, firele care au fost trecute prin ițe și prin spată sunt legate la sulul din față, astfel încât operațiunea de țesut să poată începe.

Operațiunea de țesut la război este o muncă migăloasă și atentă, prin care firele se transformă treptat într-o pânză frumoasă și rezistentă. Țesătoarea așază firul de bătătură în *suveică* și începe lucrul propriu-zis. Înainte de a fi introdus în suveică, firul este depănat pe o țeavă la *sucală* (Fig. 18).

Prin apăsarea pedalelor, firele de urzeală se ridică și se coboară, formând un spațiu prin care suveica este trecută dintr-o parte în alta. După fiecare trecere, spata bate firul pentru a-l fixa bine lângă celelalte. Mișcările se repetă ritmic: apăsarea pedalelor, trecerea suveicii și baterea firului. Astfel, sub mâinile pricepute ale țesătoarei, apare țesătura.

Munca la război cere răbdare, îndemânare și atenție, deoarece fiecare fir trebuie așezat corect pentru ca modelul să iasă frumos și uniform (Fig. 19).

Trebuie menționat că țesătoarea Maria Bun a venit și cu inovații. Dacă până în urmă cu mai bine de 20 de ani, pentru costumele populare de Șicula, pânza era țesută în război, iar modelele erau cusute după aceea, Maria Bun a început să facă modelele direct în război prin tehnica *alesului firelor* cu degetele. Motivele sunt cele vechi, având în față o piesă de port ca model, după care ele sunt reproduse după metoda *ales în război.*

În prezent, Maria Bun lucrează mai mult cu bumbac pe care îl procură fie de la târgul din Ineu, fie de la magazinele de profil din Arad. Mai are încă multă cânepă rămasă, pe care o păstrează în pod, încât, la comandă, poate lucra țesături din cânepă sau din cânepă amestecată cu bumbac. Aceasta din urmă se numește *pânză învăluită* sau *pânză cu două suveici* pentru că la operațiunea de țesut se lucrează cu o suveică cu bumbac și cu una cu cânepă.

Maria Bun a lucrat și cu toate categoriile de pânză folosite la războiul de țesut. Astfel, pot fi enumerate aici *pânza cu drugălăi,* o pânză de categoria a III-a folosită pentru țesutul sacilor sau ponevilor; *pânza de poneavă* – la care atât firul de „bătează" cât și cel de „urzeală" sunt din cânepă, folosită la confecționatul poalelor, sacilor sau ponevilor; *pânza de tramă* din bumbac amestecat cu cânepă, care se folosea la făcutul poalelor purtate în zilele de lucru; *pânza cu cinari* unde în țesătură la diferite intervale sunt integrate fire mai groase care ies în relief; *pânza de bumbac* – țesătura este în totalitate din bumbac (se mai numește și *misir)* – din ea se confecționau hainele de sărbătoare*; pânza creață* făcută din misir cu firul încrețit[12].

În ultima vreme, Maria Bun face din bumbac sau pânză de tramă, poale, spătoaie, ștergare, fețe de masă, lipidee. Numai din cânepă confecționează saci sau cearceafuri. Totuși, țesătoarea spune că avantajele

[12] Rodica Herlo, *Elemente ale portului popular din comuna Șiria,* în *Ziridava,* Arad, 1977, p. 440 și Informație culeasă de la Bun Maria, 78 de ani, localitatea Șicula (județul Arad), în anul 2021.

pe care le oferă produsele din cânepă sunt rezistența, faptul că după spălare se fac tot mai albe, apără de razele soarelui, iar cel care le poartă nu transpiră abundent, iar în cazul fețelor de masă și al lipideelor, faptul că au o mare stabilitate pe suprafața pe care au fost așezate și nu se șifonează.

Costumele populare lucrate de către Maria Bun sunt, de obicei, comandate. A făcut asemenea costume pentru renumite interprete de muzică populară, cum ar fi Florica Zaha, Florica Bradu, Dana Ionela Jurcuț etc. Chiar dacă sunt comandate de persoane din alte zone etnografice, costumele pe care le confecționează păstrează ornamentele specifice localității Șicula. Majoritatea motivelor ornamentale le-a învățat de la mama și mătușa sa, dar are și câteva care sunt creațiile ei. Dintre motivele cele mai vechi folosește *prescura, capra*, apoi *pana macului, legătura cu verde, cârlig și capră, olcuță și capră.* Mai sunt și *legătura pă 7, pă 9, pă 11, pă 13, pă 15 și pă 17.* Dacă cel care comandă costumul preferă alte motive și dacă îi aduce modelul, ea poate să execute și alte ornamente. Pentru costumul popular de Șicula specifică este prezența ornamentelor organizate în *tăblii* sau *jură (șir)* pe mâneci și pe umeri, atât la cămașa femeiască cât și la cea bărbătească, iar la poale și zadie lucrăturile făcute din *hudre (*tăieturi) și *colțuri* (care uneori sunt bătute în război sau sunt adăugate sub formă de cipcă). Culorile pe care le folosește la ornamentarea costumelor sunt cele vechi: roșu și negru, dar la comandă folosește și alte nuanțe[13] (Fig. 20).

După aceeași tehnică mai lucrează și ștergare. Merită a fi menționat faptul că ornamentele se fac numai *în degete*, fără a fi folosită suveica (la fiecare 4 rânduri de urzeală după război vin puse alte fire de altă culoare). Ștergarele le confecționează atât pentru comenzi, cât și pentru folos personal, pentru împodobirea icoanelor, a blidelor și fotografiilor de pe pereți, utilizând culorile tradiționale negru și roșu, dar, mai nou, și verde, portocaliu și galben.

Mai lucrează și ștergare speciale care se pun la steagul de nuntă, dar și costume populare în miniatură, specifice Șiculei, cu care îmbracă păpuși. De reținut că tot ea confecționează și coronițe purtate pe cap de către fetele tinere, nemăritate[14].

Maria Bun spune că lucrează cu mare plăcere, iar atunci când se pune la lucru, uneori este atât de absorbită, încât uită să și mănânce. Dovadă a măiestriei și atașamentului în practicarea acestui meșetșug sunt produsele sale pentru care are atât de multe comenzi, precum și participările la o serie de expoziții și târguri ale meșterilor populari cum ar fi *Târgul Agromalim* (Arad, 1997), *Târgul Meșterilor Populari din Țara Zărandului* (2001-2025), *Târgul Meșterilor Populari* (Arad 2003-2009), *Zilele Orașului Arad* (2008-2024), *Zilele Orașului Ineu* (2010-2025), dar și la evenimente de același profil desfășurate la Deva, Oradea, Hațeg[15].

În anul 2021, specialiștii de la Complexul Muzeal Arad au realizat cu țesătoarea Maria Bun un film documentar care urmărește toate etapele meșteșugului practicat de aceasta: depănat, urzit, făcutul sulului, montarea războiului de țesut, făcutul ițelor, neveditul, țesutul, alesul în război, produsele finite. Filmul s-a bucurat de succes la simpozioanele și conferințele pe teme de etnografie unde a fost prezentat (Arad, Sibiu, Oradea, Baia Mare), dar și în cadrul săptămânilor altfel când a fost vizionat de o mulțime de elevi. În luna iunie 2025, filmul a fost premiat în cadrul Festivalului de film documentar ETHNOLOGICA FEST de la Baia Mare cu *Premiul Special „Ion Chiș Șter”*.

Concluzii

Activitatea țesătoarei Maria Bun reprezintă o expresie autentică a patrimoniului textil tradițional din zona Șicula, unul dintre cele mai valoroase centre de creație populară din județul Arad. Prin măiestria tehnică, cunoașterea aprofundată a tuturor etapelor de prelucrare a fibrelor textile și păstrarea motivelor ornamentale vechi, Maria Bun continuă o tradiție transmisă din generație în generație.

Importanța sa nu constă doar în conservarea unor tehnici arhaice de țesut, ci și în capacitatea de a adapta meșteșugul la cerințele contemporane fără a altera specificul local. Introducerea motivelor direct în războiul de țesut demonstrează creativitate și spirit inovator, contribuind la revitalizarea artei textile tradiționale.

Prin participarea la târguri, expoziții și proiecte documentare, Maria Bun devine nu doar un creator popular, ci și un important păstrător și promotor al identității culturale din Țara Zărandului. Opera sa confirmă faptul că meșteșugurile tradiționale continuă să aibă valoare artistică, identitară și educativă în societatea contemporană.

[13] Sorin Sabău, *op. cit.*, p. 43.
[14] *Ibidem*, p. 43-44.
[15] *Ibidem*, p. 44.

FOTOGRAFII

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

CONSERVARE-RESTAURARE

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.46

RESTAURAREA ARTEFACTELOR DE METAL DESCOPERITE LA CETATEA PIATRA ȘOIMULUI – PEȘTIȘ

Teofil MUREȘAN*

THE RESTORATION OF METAL ARTIFACTS DISCOVERED AT CETATEA PIATRA ȘOIMULUI – PEȘTIȘ

ABSTRACT

The article is about archaeological metal artefacts and the chemical properties of iron and copper. The conservation process of the artifacts is presented after their arrival in the conservation laboratory.

Keywords: metal artifacts, iron, copper, conservation, corrosion

În urma descărcărilor arheologice realizate de către specialiștii din cadrul Muzeului Țării Crișurilor la Cetatea Piatra Șoimului din Peștiș (județul Bihor), s-a descoperit o serie de artefacte din metal și ceramică, unele datând din secolul al XVII-lea. Obiectele din metal sunt confecționate din cupru și fier – acestea fiind cele mai numeroase.

1. Obiecte din cupru

Cuprul se găsește în natură mai rar în stare liberă, cristalizat în cuburi sau octaedre. De obicei se găsește sub formă de combinații[1]. Cuprul este un metal de culoare roșie caracteristică; cuprul pur este un metal moale, maleabil și ductil. În atmosferă umedă și în prezența CO_2, cuprul se acoperă cu un strat de carbonat bazic[2].

Primul obiect din cupru este un taler de balanță (Fig. 1, 2). Talerul prezintă o stare avansată de deteriorare: lipsesc fragmente din obiect, are lacune, deformări mecanice, zgârieturi, abraziuni. Se constată depuneri de pământ, praf, nisip; suprafața metalului este afectată de produșii corozivi specifici.

Etapele restaurării constau în: îndepărtarea depunerilor aderente de argilă, praf, nisip prin spălare cu apă distilată și perieri intermitente (perii cu fir sintetic). Urmează tratamentul chimic prin imersie în soluție Complexon III, aceasta fiind un agent de chelare care are rolul de a desprinde produșii corozivi specifici cuprului. După acest tratament, obiectul a fost scos din imersie, soluția fiind îndepărtată prin spălare cu apă distilată și perieri intermitente (Fig. 3).

Următoarea etapă constă în completarea metalului: fragmentele desprinse sunt lipite și lacunele sunt completate cu țesătură din fibră de sticlă și rășină isoftalică (Fig. 4). Rășina se prepară prin adăugarea catalizatorului – 2% din agentul de întărire, care se amestecă uniform într-un recipient mic, deoarece rășina se aplică prin pensulare rapidă (se poate utiliza rășina doar până când polimerizează) pe zona periferică și peste fibra de sticlă. După ce rășina s-a solidificat completările au fost finisate prin șlefuire cu diverse tipuri de freze la micromotor. Talerul a fost peliculizat cu soluție 5% Paraloid B-72. Completările au fost integrate cromatic cu culori acrilice (Fig. 5, 6).

Al doilea obiect din cupru este un vas (Fig. 7, 8) de dimensiuni mici. Starea de conservare: deformări mecanice puternice, fundul vasului este desprins (fragmentul există), depuneri de argilă, praf, nisip, coroziune specifică. Etapele restaurării sunt aceleași cu cele ale obiectului anterior: spălări cu apă distilată și perieri, tratament chimic cu soluție Compexon III. Fragmentul de la fundul vasului a fost atașat cu rășină epoxidică, iar lacunele au fost completate cu fibră de sticlă și rășină isoftalică. A urmat peliculizarea cu soluție Paraloid B-72, iar completările au fost integrate cromatic (Fig. 9, 10).

2. Obiecte din fier

Cele mai numeroase dintre artefactele descoperite sunt confecționate din fier: unelte, arme.

Fierul chimic pur este un metal alb, lucios; are duritate mică (4,5), dar densitate mare (7,86 g/cm³). Fierul este rezistent la aer uscat, la temperatură obișnuită; încălzit în aer la temperatură înaltă, se oxidează și trece în Fe_3O_4 (acest oxid se formează la forjarea fierului încălzit la roșu)[3].

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: teofil.restaurare@gmail.com

[1] Beral Edith, Mihai Zapan – *Chimie anorganică*, Editura Tehnică, București, 1977, p. 852.

[2] *Ibidem*, p. 855.

[3] *Ibidem*, p. 816-817.

Fierul arheologic ridică probleme restauratorului de metale datorită stării de conservare proaste în care se găsește de obicei. Fierul este puternic afectat de factorii de deteriorare externi la care este supus: umiditatea și substanțele din sol, procesul de îngheț-dezgheț, compușii chimici din atmosferă. Din aceste cauze, majoritatea obiectelor au o stare avansată de deteriorare; atacul coroziv este puternic, unele obiecte fiind afectate în profunzimea structurii metalice. Există artefacte care nu mai păstrează miez metalic, acestea necesitând un tratament de consolidare în prealabil.

Imaginile 11-14 reprezintă o selecție de 4 unelte din fier arheologic înainte de restaurare. Obiectele prezintă depuneri de argilă, praf, nisip și produși corozivi specifici fierului. Etapele restaurării: îndepărtarea depunerilor prin spălare cu apă distilată și perieri intermitente, curățare mecanică primară pentru îndepărtarea crustei de produși corozivi de la suprafață. A urmat tratament chimic prin imersie în soluție de 5% de acid fosforic; acest tratament are rolul de a îndepărta chimic produșii corozivi. Soluția a fost îndepărtată prin spălare cu apă distilată, iar obiectele au fost uscate în atmosferă pe hârtie de filtru. S-a intervenit mecanic cu diverse tipuri de freze pentru a îndepărta produșii corozivi rămași și pentru a finisa suprafața metalelor. La final s-a peliculizat cu soluție Paraloid B-72 (Fig. 15-18).

În concluzie, se constată faptul că piesele din metal arheologic ridică probleme de restaurare particulare prin starea de conservare precară în care se găsesc. Restaurarea este un demers științific; are un caracter interdisciplinar. Restauratorul trebuie să colaboreze cu investigatori pentru analize fizico-chimice pentru a decide tratamentele și intervențiile corecte. Istoricii și arheologii ajută demersul de restaurare oferind informații cu privire la condițiile în care au fost descoperite obiectele, istoricul și datarea lor, tehnologia producerii artefactelor.

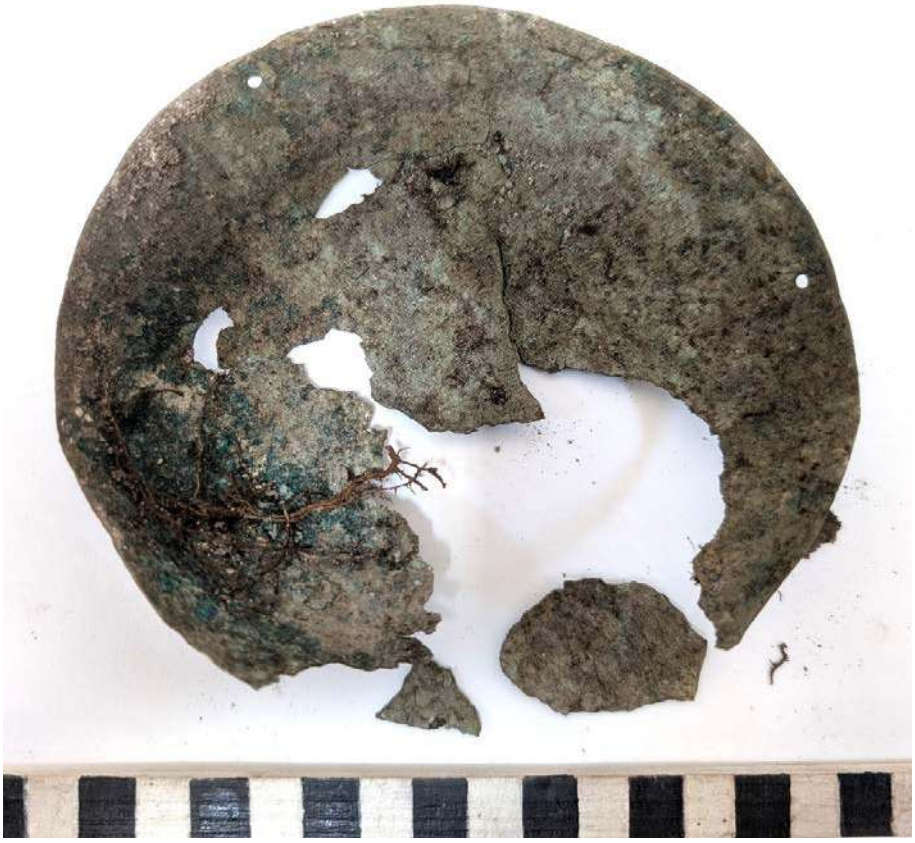

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

DOI: 10.66142/Crisia.2025.s1.47

OBIECTE DIN COLECȚIA DE ARTĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL PENTRU ORGANIZAREA EXPOZIȚIEI DE BAZĂ A MUZEULUI ORAȘULUI ORADEA DIN CETATE

SZILÁGYI Maria Ildikó*

OBJECTS FROM THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX'S ART COLLECTION FOR THE ORGANIZATION OF THE ORADEA CITY MUSEUM'S PERMANENT EXHIBITION IN THE FORTRESS

ABSTRACT

Following the opening of the permanent exhibition of the Art Section of the Țării Crișurilor Museum, a new project was initiated, aimed at organizing the permanent exhibition of the Oradea City Museum. After the completion of the modernization works carried out in the exhibition spaces within the Fortress, the process of designing and implementing the permanent exhibitions was undertaken.

Subsequent to the compilation of the object portfolio, the state of conservation of each cultural asset selected for display was systematically assessed. For those items exhibiting ongoing deterioration processes, the necessary documentation was prepared in order to carry out conservation and restoration interventions.

From the art collection, more than 50 objects were selected, including two paintings, as well as pieces made of metal, ceramics, porcelain, glass, textiles, and furniture.

Keywords: organization, exhibition, art collection, state of conservation, restoration

După deschiderea expoziției de bază a Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, care a avut loc la data de 14 septembrie 2022[1], a urmat un alt proiect de organizare a expoziției permanente din cadrul Muzeului Orașului Oradea din Cetate, Secție a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal. După finalizarea lucrărilor de modernizare a spațiilor de expunere din Cetatea Oradea, s-a trecut la proiectarea și executarea expozițiilor permanente.

Etalarea bunurilor culturale într-un context expozițional nu este o activitate obișnuită. Operațiunea de montare a expozițiilor este reglementată de legislația privind protejarea patrimoniului mobil, Legea 182 din 2000. În acest cadru, este necesar să se identifice soluții corespunzătoare pentru toate aspectele legate de asigurarea stării de conservare a bunurilor culturale, precum și pentru garantarea siguranței și integrității acestora[2].

Condițiile generale[3] pe care trebuie să le împlinească un spațiu expozițional țin de:

- **Salubritate** – menținerea curățeniei pentru protecția obiectelor și a vizitatorilor;
- **Stabilitate microclimatică** – controlul temperaturii și umidității pentru prevenirea degradării bunurilor culturale;
- **Fiabilitatea instalațiilor** – asigurarea funcționării corespunzătoare a sistemelor electrice, de iluminat și de ventilație;
- **Rezistența plafoanelor** – capacitatea structurală a clădirii de a susține elementele de expunere și infrastructura expozițională;
- **Absența poluării** – protecția împotriva prafului, gazelor, fumului sau altor agenți care pot deteriora bunurile culturale.

Totodată, **organizarea** unei expoziții implică mai multe etape și procese, dintre care etapa preliminară constă în stabilirea titlului expoziției, elaborarea tematicii și selectarea portofoliului de obiecte. Toate aceste elemente fac parte obligatoriu din dosarul fiecărei expoziții, conform legislației în vigoare[4].

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ildikoszilagyi@yahoo.com

[1] Szilágyi Mária Ildikó, *Amenajarea expoziției de bază a Secției de Artă din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Crisia*, vol.L II, *Supliment* nr.1, 2022, *150 de ani de muzeografie orădeană*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 943-951.

[2] *Ibidem.*

[3] Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Ministerul Culturii Centrul de pregătire și formare a personalului din instituțiile de cultură, București 1999, p.136; Hotărârea 1546 din 18 decembrie 2003 pentru aprobarea Normelor de conservare și restaurare a bunurilor culturale mobile clasate, Cap. II, Art. 4.

[4] *Ibidem*, p. 141.

După întocmirea portofoliului de obiecte, a fost evaluată starea de conservare a fiecărui bun cultural selectat pentru expoziție.

Pentru lucrările care prezentau probleme evolutive, au fost întocmite documentele și actele necesare pentru desfășurarea intervențiilor de restaurare. Conform procedurii operaționale a Muzeului Țării Crișurilor, au fost întocmite următoarele acte: formularul de cerere pentru intrarea în laboratorul de restaurare, completat de muzeograful responsabil de expoziție, la care s-a atașat fișa analitică de evidență; conservatorul a întocmit fișa de conservare și procesul-verbal de predare-primire. Restauratorul, pe baza acestor documente și a analizelor și cercetărilor efectuate, a întocmit fișa de analiză. În urma acesteia, s-a constituit Comisia de Restaurare, în cadrul căreia au fost prezentate problemele identificate și modalitățile de rezolvare prin procesul de restaurare.

Din colecția Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor au fost alese două lucrări de pictură:

Fig.1

Fig.2

Fig.1 – *Madona cu Pruncul*, de autor Necunoscut (după G. Bellini), tehnica ulei pe pânză, dimensiunea: 73,6 x 55,3 cm, nr. inv. P.106

Fig.2 – *Joannes Vitesz și Iannus Pannonius*, de Bubics Zsigmond, tehnică tempera pe carton (din registru), dar după analize, ulei pe hârtie lipită pe carton, dimensiunea: 61,5 x 140 cm, nr. inv. P.52

Starea de conservare inițială a lucrării *Madona cu Pruncul*:

- **Șasiu:** neregulamentar, cu mobilizări la colțuri și lipsă de pene de tensionare.
- **Suport:** pânză cu gren mărunt, a cărei planeitate a fost afectată de starea șasiului; cu uzuri perimetrale, în special în partea superioară, cauzate de condițiile de păstrare și agresiuni mecanice, care au determinat perforarea suportului și pierderea stratului pictural. În ansamblu, starea de conservare a suportului era relativ bună, corespunzătoare vârstei; lucrarea fiind o copie datând de la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX.
- **Stratul pictural:** cu aderență bună la suport, fără crăpături de vârstă, prezentând doar ușoare fracturări datorate agresiunilor mecanice și tensiunii suportului. Stratul de culoare fiind aplicat în manieră lisă, cu depuneri de murdărie aderente. Necesita restaurare.
- **Ramă:** lucrarea nu avea ramă.

Intervenții de restaurare efectuate asupra lucrării *Madona cu Pruncul* [5]:

1. Înlocuirea șasiului cu unul regulamentar.
2. Dublarea marginilor și reatașarea suportului pe noul șasiu, precum și refacerea planeității suportului și a stratului pictural.
3. Chituiri în zonele cu lacune.
4. Efectuarea probelor de curățare și curățarea stratului de culoare.
5. Integrări cromatice punctuale pentru refacerea esteticii originale.
6. Aplicarea unui strat de protecție (vernis) pentru conservarea stratului pictural.
7. Confecționarea unei rame în stil renascentist.
8. Înrămare regulamentară cu membrană antipraf pe versoul lucrării, protecție în falț și sistem de agățare în două puncte.

[5] Conform Fișei de restaurare întocmite de Florian Heredea, restaurator pictură, inv. P.106

Starea de conservare și intervențiile de restaurare pentru lucrarea *Joannes Vitesz și Iannus Pannonius*[6]:

- **Starea de conservare inițială:** lucrarea prezenta murdărie aderentă pe stratul pictural, vernis oxidat și rosături perimetrale; rama avea uzuri funcționale și deteriorări structurale.
- **Intervenții asupra stratului pictural:** lucrarea a fost supusă curățării stratului pictural de murdărie aderentă și îndepărtării vernisului oxidat. Au fost realizate integrări cromatice în zonele afectate și a fost aplicat vernis, reglându-se unghiul de refracție pentru o percepție estetică optimă a imaginii.
- **Intervenții asupra ramei:** rama prezenta agresiuni mecanice perimetrale, cu desprinderi și pierderi de material pe stucatură, mobilizări cauzate de pierderea proprietăților adezive ale cleiurilor de înrămare și contracția masei lemnoase datorită vârstei. S-au efectuat următoarele intervenții:
  1. Consolidarea masei lemnoase, inclusiv tratamente biocide antifungice și împotriva insectelor xilofage.
  2. Consolidarea mobilizărilor cu adeziv și chituiri în zonele afectate de contracții.
  3. Chituirea și refacerea stucaturii în zonele cu lacune.
  4. Înrămarea regulamentară cu aplicarea protecției în falț, pentru prevenirea uzurilor stratului pictural, fixarea lucrării cu presiune egală pe tot perimetrul și aplicarea membranei antipraf.
  5. Sistemul de agățare a fost prevăzut obligatoriu în două puncte.

În cadrul expoziției permanente s-a convenit asupra necesității expunerii unor obiecte de artă decorativă care, prin natura materialelor din care sunt realizate, au impus o abordare interdisciplinară a procesului de restaurare. Astfel, pentru piesele din ceramică intervențiile au fost realizate de restauratori atestați în domeniul ceramicii, pentru obiectele din metal au fost implicați specialiști în restaurarea metalului, pentru textile s-a ocupat restauratorul cu competențe în acest domeniu, iar pentru mobilier a fost responsabil specialistul în restaurarea lemnului.

Din colecția de artă decorativă a Secției de Artă au fost selectate 54 de obiecte, incluzând piese din metal, ceramică, porțelan, sticlă, textile și mobilier. Similar tablourilor, și aceste piese decorative au fost evaluate din punct de vedere al stării de conservare și pregătite corespunzător pentru a fi incluse în expoziție.

Piesele din metal au fost predate restauratorilor specializați în domeniu, pentru a fi supuse proceselor de curățare mecanică și chimică, în vederea stabilizării și pregătirii pentru expunere, iar la două obiecte (vezi Fig. 19 și Fig. 27) s-a făcut lipire cu rășină epoxidică și conservare.

Obiectele din metal (vezi Fig. 3 până la Fig. 29) selectate: Solnițe (Lebede 2 buc.) din argint 800 turnat, cizelat; Pudrieră din argint 800 turnat, cizelat; Vază (2 buc.) din argint 800 filigranat; Breloc din argint 800 turnat, filigranat; Sigiliu din argint 800 turnat; Puşculiţă din argint 800 turnat; Piesă decorativă din argint 800 turnat; Statuetă (Sigiliu) din argint 800 turnat; Ceşcuţe cu farfurioare din metal comun; Suport pentru pahar de ceai empire din metal comun; Linguriţe din argint 800; Peşte din argint 800 cu două pietre rubini; Pahar de vin din argint 800 turnat; Sucrieră din metal comun perforat; Ramă secession din metal; Oglindă cu ramă secession din metal; Samovar din alamă turnată şi lemn; Ceainic din argint 800 turnat şi lemn; Strecurătoare din argint 850 turnat, gravat, perforat; Cleşte pentru zahăr din alpacca turnată, gravată; Casetă din alamă; Tavă din argint 800 turnat bătut (2 buc.); Fructieră scoică din metal; Fructieră cu vază din metal comun şi sticlă; Aplică din metal și sticlă.

Fig.3

Fig.4

Fig.5

Fig. 3 – Solnițe (Lebede 2 buc.), argint (800) turnat, cizelat, Baza = 4,6 x 2,3 cm, Greutatea = 74,65 g, patru mărci pe bază, inv. D.256
Fig. 4 – Pudrieră, argint (800) turnat, cizelat, 6 x 4,5 cm, G = 59,80 g, patru mărci pe bază, inv. D.257
Fig. 5 – Vază (2 buc.), argint (800) filigranat, I = 3,7 cm , G=18,48 g, inv. D.258

[6] *Ibidem*, inv. P. 52.

Fig.6

Fig.7

Fig.8

Fig.9

Fig.10

Fig. 6 – Breloc, argint (800) turnat, filigranat, 4 x 3,5 cm, G = 20,85 g, inv. D.255
Fig. 7 – Sigiliu, argint (800) turnat, I = 6 cm, G = 46,52 g, inv. D.265
Fig. 8 – Pușculiță, argint turnat 800, G = 70 g, inv. D.720
Fig. 9 – Piesă decorativă, argint (800) turnat, I = 6,4 cm, G = 50,06 g, două mărci pe postament în interior, inv. D.264
Fig. 10 – Statuetă (Sigiliu), argint turnat (800), G = 195 g, inv. D.719

Fig.11

Fig.12

Fig. 11 – Cești cu farfurioare, metal comun, inv. D.731-733
Fig. 12 – Suport pentru pahar de ceai Empire, metal comun, H = 10,5 cm, D = 7 cm, L = 10 cm, inv. D.724

Fig.13

Fig.14

Fig.15

Fig. 13 – Linguriță (3 buc.), argint (800), Lung = 6,6 cm, G = 8,5 g, o marcă pe coadă, inv. D.260
Fig. 14 – Linguriță, argint (800), Lung = 15,6 cm, G = 14,56 g, nemarcat (?), circular inscripție: NAGY.OR.VÉDÖJE.1848. SZ.MARIA ISTENANYA, inv.D.261
Fig. 15 – Pește, argint (800), două pietre rubini, G = 90 gr., inv. D.718

Fig.16 **Fig.17** **Fig.18** **Fig.19**

Fig. 16 – Pahar de vin, argint (800) turnat, porțiuni repusate, Germania sec. XVIII., I = 18 cm, DG = 18 cm, G = 250,65 g, inv. D.213
Fig. 17 – Sucrieră, metal comun perforat, H = 10,5 cm, D = 10 cm, inv. D.722
Fig. 18 – Ramă, metal, 28 x 17,5 cm, grosime= 2 cm, inv.D.609
Fig. 19 – Oglindă cu ramă Secession, 24 x 16 cm, grosime = 1 cm, inv. D.743

Fig.20 **Fig.21** **Fig.22** **Fig.23**

Fig. 20 – Samovar, de Batașev Vasili Alexandr Pavel, alamă turnată și lemn, I = 53,5 cm, Baza = 14,5/14,5 cm, pe capac, pe corp și la bază semnat: Batașev V.A.P., datat:1870 18 sigilii, inv. D.272
Fig. 21 – Ceainic, argint (800) turnat și lemn, I = 20,8 cm, DG = 5,9-6 cm, DG = 8,2 cm, G = 618 g, inv. D.11
Fig. 22 – Strecurătoare, argint (850) turnat, gravat, perforat, Neu-Wien, L = 19 cm, D = 6 cm, G = 85,26 g, inv. D.5
Fig. 23 – Clește pentru zahăr, alpacca turnată, gravată, Germania sec. XIX., L = 16,9 cm, o marcă în exterior la capăt, inv.D.408

Fig.24 **Fig.25** **Fig.26**

Fig. 24 – Casetă, alamă, 19/16/10 cm, inv.D.764
Fig. 25 – Tavă, argint turnat bătut (800), G = 1240 g, inv. D.714
Fig. 26 – Tavă, argint turnat bătut (800), G = 1050 g, inv. D.715

Fig.27 **Fig.28** **Fig.29**

Fig. 27 – Fructieră scoică, metal, 32/33 cm, inv. D.589
Fig. 28 – Fructieră cu vază, metal comun și sticlă, inv. D.745
Fig. 29 – Aplică, sticlă și metal, H = 28 cm, inv. D.767

Obiectele din ceramică și porțelan, respectiv sticlă, alese pentru expoziție se prezentau într-o stare de conservare foarte bună și au fost curățate de praf înainte de expunere. Aceste piese (vezi Fig. 30 până la Fig. 38) sunt următoarele: Cană cu capac pentru bere (Bock) Humpen din faianţă pictată manual policrom (2 buc.); Ceşcuţe cu farfurioare din porţelan pictat cu şablou aurit, Meissen (2 buc); Vas pentru farmacie Albarello din faianţă pictată manual; Flacon pentru parfum Gallé; Ceas de masă de majolică şi aliaj; Pahare vin friză neoroccoco, Baccarat cu Carafă; Set pahare lichior gravate din semicristal.

Fig.30 **Fig.31**

Fig. 30 – Cană cu capac pentru bere (Bock) Humpen, faianță pictată policrom manual, cositor Germania Köln, sec. XIX, Renania, H = 26 cm, DB = 13,8 cm, pe capac incizat: F.G.W., nedatat, inv. D.303
Fig. 31 – Cană cu capac pentru bere (Bock) Humpen, faianță pictată manual policrom, cositor Germania Renania Köln, Sec.1/2 XIX., H = 23 cm, DB = 11 cm, inv. D.304

Fig.32 **Fig.33** **Fig.34** **Fig.35**

Fig. 32 – Ceșcuțe cu farfurioare (2 buc. – 4 piese), porțelan pictat cu șablou aurit, Meissen sec. XIX., Ceașca: H = 4,5 cm, D = 7,5 cm, farfurioara: D=13,5 cm, pe baza farfuriei și ceștii marcă cu albastru sub glazură, inv.D.311
Fig. 33 – Vas pentru farmacie Albarello, faianță pictată manual, Italiană sec. XVIII, H = 27,5 cm, DB = 10,7 cm, nesemnat, nedatat, Pe corp în diagonală cu albastru sub glazură inscr: AMIG AMAR, inv. D.300
Fig. 34 – Flacon pentru parfum GALLÉ, H = 21 cm, D = 7 cm, inv.D.766
Fig. 35 – Ceas de masă, majolică și aliaj, H = 49 cm, inv. D.235

Fig.36 **Fig.37** **Fig.38**

Fig. 36 – Pahare vin friză neorococo, Baccarat (9 x 6,7 x 6 cm), inv. D.839
Fig. 37 – Carafă gravată friză neoroccoco, Baccarat, (29,5 x 7,5 x 2,5 cm), inv.D.839
Fig. 38 – Set pahare gravate, pahare semicristal lichior friză cu crini (11 x 5,5 x 4,7 cm), inv. D.838

Obiectele textile alese pentru expoziție se prezentau în stare de conservare bună și ele au beneficiat de tratamente de conservare și restaurare, constând în curățare mecanică, consolidare a fibrelor și recondiționare parțială, pentru a asigura o prezentare adecvată și o protecție optimă pe termen lung. Aceste obiecte (vezi Fig. 39 până la Fig. 49) sunt: Covor de rugăciune din lână, urzeală din bumbac, nod dublu Ghiordes; Rochie de seară 1936-37 din catifea pan (suport de mătase naturală); Rochie de seară lamé cu două broșe cu strasse și onix; Foureau din mătase naturală 1920-30; Guler, Jabou, Batistă, Milieu, Guler și machette Richelieu – toate de Arta 1900; Cutie pentru pălării din carton de Arta 1900; Joben manufactură John White & Sonh Londra respectiv o Pălărie damă 1920-30.

Fig.39 **Fig.40** **Fig.41** **Fig.42**

Fig. 39 – Covor de rugăciune, lână, urzeală din bumbac, nod dublu Ghiordes, 175/130 cm, inv. D.180
Fig. 40 – Rochie de seară 1936 - 37, catifea pan (suport de mătase naturală), inv. D.797
Fig. 41 – Rochie de seară lamé cu două broșe cu strasse și onix, inv. D.814
Fig. 42 – Foureau din mătase nat. 1920-30, inv. D.815

Fig.43 **Fig.44** **Fig.45** **Fig.46**

Fig. 43 – Guler, Arta 1900, inv. D.803
Fig. 44 – Jabou și Batistă, Arta 1900, inv. D.803
Fig. 45 – Milieu, Arta 1900, inv. D.804
Fig. 46 – Guler și machette Richelieu, inv. D.806

Fig.47 **Fig.48** **Fig.49**

Fig. 47 – Cutie pentru pălării din carton 1900, inv. D.816
Fig. 48 – Joben manufactură John White & Sonh Londra, inv. D.817
Fig. 49 – Pălărie damă 1920-30, inv. D.818

Obiectele de mobilier alese pentru expoziție se prezentau în stare de conservare bună, specialistul în domeniul restaurării lemn a realizat lucrări de curățare și consolidare a structurii respectând principiile intervenției minime și ale reversibilității. Lista pieselor selectate (vezi Fig. 50 până la Fig. 56) cuprinde: Salon Empire franțuzesc sec. XIX din lemn alcătuit din următoarele piese: masă, canapea și două scaune; Mobilier francez pictat (Napoleon III) sec. XIX alcătuit din: comodă și oglindă; Stelaj lemn și un Cassone italian din lemn masiv de nuc, sculptat, lustruit.

Fig.50 **Fig.51** **Fig.52**

Fig. 50 – Canapea din Salonul Empire sec. XIX, Franța, lemn, L = 153 cm, l = 80 cm, h = 87 cm, inv. D.869
Fig. 51 – Două scaune din Salonul Empire sec. XIX, Franța, lemn, L = 70 cm, l = 60 cm, h = 87 cm, inv. D.869
Fig. 52 – Masa din Salonul Empire sec. XIX, Franța, lemn, L = 123 cm, l = 73 cm, h = 76 cm, inv. D.869

Fig.53

Fig.54

Fig.55

Fig. 53 – Comodă din Mobilier francez pictat (Napoleon III) sec. XIX, lemn pictat, L = 105 cm, l = 47 cm, h = 95 cm, inv. D.870
Fig. 54 – Oglindă din Mobilier francez pictat (Napoleon III) sec. XIX, lemn pictat, L = 107 cm, l = 64 cm, h = 4 cm, inv.D.871
Fig. 55 – Stelaj lemn, 102 x 101 x 24 cm, inv. D.860

Fig. 56

Fig. 56 – Cassone, lemn masiv din nuc, sculptat, lustruit, Italia s., H = 58,5 cm, L = 166 cm, l = 59 cm, inv. D.278

Obiectele, după ce au fost preluate din laboratoarele de restaurare-conservare, au fost ambalate conform normelor pentru a preveni deteriorarea în timpul manipulării și al transportului. Materialele: S-au folosit folie cu bule de aer, carton ondulat, cutii de carton, iar textilele au fost rulate pe cilindri acoperiți cu material netex.

Obiectele din colecția de artă sunt expuse la următoarele expoziții de bază: „Cucerirea și stăpânirea otomană” (Fig. 57, 58) „Umanism şi Renaştere la Oradea” (Fig. 59, 60), „Domus Dispensatoris, ocrotirea sănătăţii în Cetatea Oradea (sec. XVII-XIX)” (Fig. 61), „Arhitectura orădeană” (Fig. 62), „Spaţiul urban orădean” (Fig. 63, 64), respectiv „Viaţa culturală orădeană interbelică şi postbelică” (Fig.65).

S-au realizat 53 de facsimile ale celor mai valoroase lucrări de grafică ale artistului Leon Alex, selectate din colecția de artă (din 165 buc.), artistul fiind un pictor și grafician evreu, opera sa fiind privită ca un tribut adus rezonanțelor sociale ale expresionismului[7]. Aceste sunt expuse la expoziția permanentă „Arta memoriei: Leon Alex”.

Deschiderea oficială a avut loc la data de 22 aprilie 2024.

[7] https://vatra-mcp.ro/artisti-si-patrimoniu/pictori-romani/hunedoara/alex-leon-grafician-pictor/#google_vignette

Fig.57

Fig.58

Fig.59

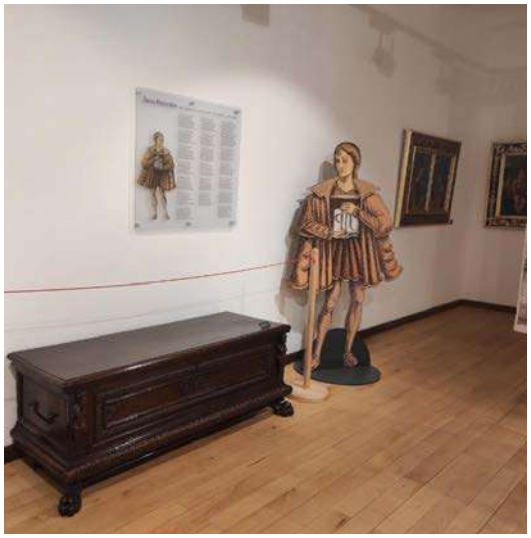

Fig.60

Fig.61

Fig.62

Fig.63

Fig.64

Fig.65

Fig.66